

**NYĀSA OR PĀNĪKĀ COMMENTARY
OF ĀCĀRYA JINENDRABUDDHIPĀDA**

AND

**PADMAÑJĀRI
OF HARADATTA MIŚRA**

ON

THE KĀŚIKĀVṚTTI
[Commentary on The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini]
OF VĀMANA-JAYĀDITYA

PART IV

(V Chapter & 1st Section of VI Chapter)

CRITICALLY EDITED BY
SWAMI DWARIKADAS SHASTRI
Acūrya (Vyākaraṇa, Pāṇi & Baudha Darśana)

AND

PT KALIKAPRASAD SHUKLA
M.A., Vyākaraṇacarya

**TARA PUBLICATIONS
VARANASI**

1967

Published by

© TARA PUBLICATIONS
KAMACHIA,
VARANASI

First Edition, 1967

Student Edition Rs 20/-

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितया
न्यासापरपर्यायिकाशिकाविवरणपञ्चिकया

विद्वद्वरहरदत्तमिश्रविरचितया
पदमञ्जरीव्याख्यया च सहिता

श्रीमद्भामन जयादित्यविरचिता

PRESENTED BY

काशिकावृत्तिः

[पाणिनीयाष्टाध्यायीव्याख्या]

चतुर्थो भागः

(पञ्चमाध्यायः, प्रथमपादात्मकश्च पष्ठाध्यायः)

सम्पादकी

स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री

प० श्रीकालिकाप्रसादशुक्लः

व्याकरणपाणि-साहित्यबौद्धदणनावाय

एम० ए० व्याकरणावाय

तारा पब्लिकेशन्स,

वाराणसी

१९६७

प्रकाशक

© तारा पब्लिकेशन्स
कमच्छा, वाराणसी

प्रथम सम्करण १९६७

साधारण संस्करण रु० २० ००

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वैदान्तविभागाध्यक्षचरणां
सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीमतां रघुनाथशर्ममहामागानां

शुभाशंसनम्

इदं खलु विलोक्यतो विमृशतश्च मम मानसमचारितप्रसरमुद्वेलमुल्लेखल्लोल-
जालमुल्लासमासादयति यत् काशिकावृत्तिन्यास-पदमञ्जरीग्रन्थैर्मयितस्य ग्रन्थ-
स्यास्य पञ्चमोऽध्यायः, प्रथमपादात्मकश्च पष्ठोऽध्यायः प्राङ्मनोरथपथातीतो-
ऽपि साम्प्रतं दृग्गोचरतामायाति ।

एतस्य शुक्लस्य सुकृतस्य कर्मणः कर्त्तासी वैयाकरणमूर्धन्यो—पण्डित-
श्रीकालिकाप्रसादशुक्लमहोदयः, लब्धव्याकरणाचार्यपदवीकः स्वामी श्रीद्वारिका-
दासमहानुभावश्च । ग्रन्थस्यास्य सम्पादकादिमौ साम्प्रतमनवरतं सुलोक्या-
वप्रे च भविष्यति भविष्यतः, शताब्दयाः परतः सुलोक्यौ चैनेनैव
सुकृतेन ।

आशासे—अस्मिन् प्रवर्त्तमाने प्रवर्धमाने च भाषापरिष्कारविरोधिनि विषय-
मात्रपरिष्कारप्रवणे कराले काले समावर्त्तनाय त्वरयति च छात्रवर्गे नूतनयं
ग्रन्थोऽनूनमनयमं च पदमथाप्यत्यरमलञ्च ।

इदञ्चापरमप्याशासे—

अनुत्सूत्रपदग्यासा सद्वृत्तिः सन्निगन्धना ।

शब्दविद्येय नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥

इति प्राक् परोक्षं कविभिः स्तूयमानोऽयं ग्रन्थ इतः परं प्रत्यक्षमपि
स्तुतिं लप्स्यत इति ।

अध्येषये च कुतुकाक्रान्तस्वान्तो गीर्वाणवागनुरक्तान् विपश्चितो यत्तेऽस्य
ग्रन्थस्य श्रुत्यङ्गस्य श्रवणमननाभ्यां श्रोत्रमनसौ संस्तुर्धन्विति ।

महाशिवरात्रिः, २०२३ वै० }
वाराणसी

रघुनाथशर्मा

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमापानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥

—श्रीभर्तृहरिपादाः

❀ ❀ ❀

उपासनीय यत्नेन शास्त्र व्याकरणं महत् ।

प्रदीपभूतं सर्वासा विद्यानां यदवस्थितम् ॥

❀ ❀ ❀

रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।

ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥

—श्रीहरदत्तमिश्राः

(पदमञ्जरीकायः)

प्रकाशकीयम्

देवैरपि स्पृहणीयस्यास्य महनीयस्यार्यावर्तस्य प्राचीनेतिवृत्तसङ्कलनेन गौरवावहन्ती सुरभारतीयं विश्वस्यारिलामु भापास्वतिप्राचीनतमा । प्रातःस्मरणीयै-
र्यगतविविधकल्मषैर्मुनिभिः, आचार्यैः, पण्डितपुङ्गवैश्चास्यामेव देववाण्यां तानि
तानि सन्दर्भरत्नानि प्रथितानि, यैर्देशस्यास्य माहात्म्यं परां काष्ठां नीतम् ।

परमिदानीं महद्दिदमसन्तोपक्रमेव यदीदृश्या भापाया भूयांसो ग्रन्थमणयः
कालयशादेवं पारोक्ष्यमुपागताः, ग्रन्थे ते विरचिता एव नासन् ! तेषु केचित्
लब्धात्मलाभा अपि कतिपयैः प्रकाशकैर्विकृति नीताः । केपाश्चित्पत्राणि
भ्रष्टानि, केपाश्चिदङ्कनं न मनोहारि, केपाश्चिच्च तत्रस्थः सन्दर्भ एव व्यत्यस्तः ।

अतः, बहो कालादस्माकं मनस्ययं विचार पदमादधदासीद्यत् कश्चिन्
मनस्वी दोषान्तिमात्रिरस्यादर्शभूतान् दुर्लभान् संस्कृतसन्दर्भान् प्रकाशयेत्,
येन संस्कृतसमाजस्य चिरायोपकृतिर्भवेत् । एतद्वियैवास्माभिरियं प्राच्यभारती-
ग्रन्थमाला समारब्धा । अत्र वयं यथासमयं सुदुर्लभान् संस्कृतभाषानिवद्धान्
महत्त्वशालिनो ग्रन्थान् मुद्रापयित्वा प्रकाशयिष्यामः ।

अत्र प्रथमं प्रकाशनम्—माघवीया धातुवृत्तिः, यत्र हि पाणिनीयधातुपाठ-
माश्रित्य श्रीमत्सायणाचार्येण धातूनामतिविकृतं साङ्गोपाङ्गं व्याख्यानं कृतम् ।
ग्रन्थेनानेन वैयाकरणानां कियानुपकारो जात इति मात्सर्यरागविधुरा भाषा-
तत्त्वविदो विद्वांसो विदन्त्येव ।

ततश्चेदानीमयमनेकेभ्यो वर्षेभ्यो लुप्तप्रायोऽपरो ग्रन्थः पाणिनीयशब्दा-
नुशासनसम्बद्धः काशिकावृत्तिनामा विद्वद्भिरवामन-जयादित्यविरचितः, आचार्य-
जिनेन्द्रद्युटिपादकृतन्यासेन श्रीहरदत्तमिश्रकृतपदमञ्जरीव्याख्यया च सह पटुस्तु
भागेषु विभज्य प्रकाश्यं नीयते, यस्य प्रथमो भागः प्रथमाध्यायमितो
२०२२ वैक्रमाब्दे प्रकाशितः । तथाऽस्य द्वितीयो भागोऽपि, यत्र द्वितीयाध्यायो
द्वितीयपादान्तश्च तृतीयाध्यायोऽस्ति परुदेव प्रकाशितः ।

एवमेव तृतीयभागोऽपि, यत्र तृतीयचतुर्थपादात्मकस्तृतीयोऽध्यायः,
चतुर्थोऽध्यायश्चास्ति, एव प्रकाशित एव ।

अयमिदानीमस्य चतुर्थो भागः, यत्र पञ्चमोऽध्यायः प्रथमपादात्मकश्च
षष्ठोऽध्यायोऽस्ति, सर्वावयवानवयवः प्रकाश्यं भजते ।

अनुपदमेव चास्य पञ्चमभागोऽपि न्यासपदमजयोर्यवशिष्टांशं प्रोक्तितु-
कामानां सचेतसां पुरस्सरमुपस्थापयिष्यते यत्र, अवशिष्टः षष्ठोऽध्यायः,
सप्तमाध्यायस्य च कियानंशो भविष्यति ।

एतद्ग्रन्थरत्नस्य साधु सम्पादनार्थमस्माभिर्भृशं प्रार्थिताविमौ विद्वद्धी-
रेयी—प्रथमः विद्वत्पुङ्गवः स्वामिश्रीद्वारिकादातमहाभागः, व्याकरणपालि-
साहित्यपीठदर्शनाचार्यः, वाराणसेयविद्वत्समाजे प्राप्तप्रतिष्ठः; अपरश्च पण्डित-
प्रकाण्डः शास्त्रार्थमहारथी श्रीकालिकाप्रसादशुक्लमहोदयः, एम ए., व्याकरणा-
चार्यः, यो हि वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेऽनुसन्धानसहायकपदमलङ्करोति ।
आभ्यां पण्डितप्रकाण्डाभ्यामपरेऽप्यनेके ग्रन्थाष्टीकृता, सम्पादिताश्च ।

तदेवमनयोः शास्त्रविचारदक्षयोः साहाय्येनैतद्ग्रन्थरत्नस्यावशिष्टभाग-
योरपि प्रकाशनमनुपदमेव भविष्यतीत्याशासान्ना वयं ग्रन्थरत्नमिदं विदुषां
समक्षं समुपस्थापयामः ।

प्रकाशकः .

सम्पादकीयम्

इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाद्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

भाषामधिकृत्य वैज्ञानिकसरण्या यावत्सुव्यवस्थितं सुदृढञ्च भारतीयैर्मनीषि-
मूर्धन्यैर्विचारितम्, न तावदन्यत्र दृग्गोचरीभवति । भाषाया वर्गीकारः,
प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणम्, पादानां मूलभूतशब्दान्वेषणम्, धातुप्रत्ययवाच्य-
निश्चयनम्, पदार्थानां परस्परं सम्बन्धनिरूपणम्, प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गस्थापनञ्च
भारतीयसंस्कृतशाब्दिकानां बुद्धिवैभवस्य परां कष्टां बोधयति । देशेऽस्मिन्
शताब्दीर्यावत् मेधाविनो वैयाकरणमूर्धन्याश्शब्दविद्यावगमाय माहात्म्यसम्प-
न्नानि *तानि तानि निबन्धरत्नानि निरमासिपुरिति न परोक्षं प्रेक्षावताम् ।
अमीषां निबन्धानां सामर्थ्येनैव संस्कृतभाषा पराममरतां भजति । किमधिकम्,
वैदेशिकैरपि विद्वन्मूर्धन्यैरेषां निबन्धानां स्वकीयेषु भाषाशास्त्रेषु बहुतमासु-
पयोगः कृत इति केषां सुमनसां नाविदितचरम् । अथ च आ सृष्टेरद्य यावत्
व्यवस्थितभाषाशास्त्रराहित्येनाप्यनेका भाषा नातिचरमेव विलयं गताः,
दुरवबोधा जाताः; परन्तु संस्कृतभाषाशाब्दिकानां विपुलयाऽनुकम्पया
संस्कृतवाङ्मयं परःसहस्रं परप्रहारान् सोढूयाऽपि जीवत् सत् सुतरां सुगमतां
गच्छति ।

भाषां स्थिरयितुं व्यवस्थापयितुं वा प्रातिशाख्यादिषु प्राचीनतमग्रन्थेषु
निर्दिष्टेषु सङ्केतितेषु, सम्प्रति स्वसत्तामासादयत्सु चानेकेषु शब्दानुशासनेषु
पाणिनीयशब्दानुशासनमेव सर्वातिशायीति केन तिरोधातुं साहसमाद्रियेत !
संस्कृतवाङ्मयमधिगन्तुमपेक्ष्यमाणसकलसामग्रीसम्भृतमिदं पाणिनीयाष्टकमस्ति ।
यस्य रचनापाटवपरिपाटी न केनाप्यद्यावधि मनागप्यतिशयितेत्यतोऽधिकं
सम्प्रति अप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्गः क्लृप्तो मा भूदिति विरम्यते । एतावदपि, विद्व-
त्समाजस्य सेवायां सादरमुपायनीक्रियमाणोऽयं व्याख्याद्वयोपेतो ग्रन्थोऽपि
तदेव पाणिनीयाष्टकमुपजीव्य विरचित इति कृत्वा निवेदितम् ।

अनुपदमेव चास्य पञ्चमभागोऽपि न्यासपदमञ्जुर्योरवशिष्टांशं प्रेक्षितु-
कामानां सचेतसां पुरस्सरमुपस्थापयिष्यते यत्र, अवशिष्टः पष्ठोऽध्यायः,
सप्तमाध्यायस्य च कियानंशो भविष्यति ।

एतद्ग्रन्थरत्नस्य साधु सम्पादनार्थमस्माभिर्भूतं प्रार्थिताविमौ विद्वद्धौ-
रेयो—प्रथमः विद्वत्पुङ्गव. स्वामिश्रीद्वारिकादातमहाभागः, व्याकरणपालि-
साहित्यबौद्धदर्शनाचार्यः, धाराणसेयविद्वत्समाजे प्राप्तप्रतिष्ठः; अपरश्च पण्डित-
प्रकाण्डः शास्त्रार्थमहारथी श्रीकालिकाप्रसादशुक्लमहोदयः, एम ए., व्याकरणा-
चार्यः, यो हि धाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेऽनुसन्धानसहायकपदमलङ्करोति ।
आभ्यां पण्डितप्रकाण्डाभ्यामपरेऽप्यनेके ग्रन्थाष्टीकृता, सम्पादिताश्च ।

तदेवमनयोः शास्त्रविचारदक्षयोः साहाय्येनैतद्ग्रन्थरत्नस्यावशिष्टभाग-
योरपि प्रकाशनमनुपदमेव भविष्यतीत्याशासाना वयं ग्रन्थरत्नमिदं विदुषां
समक्षं समुपस्थापयामः ।

प्रकाशकः .

सन्पादकीयम्

इदं ज्ञाने सुवनप्रयम् ।

यदि इच्छास्व ज्योतिरासंसार न दीप्यते ॥

भाषाविद्वद् वैद्वानिह्मरण्या यावत्सुव्यग्रस्थितं मुददश्च भारतीयैर्मनीषि-
मूर्धन्यैर्विचारिणम्, न तावदन्यत्र दृग्गोचरीभजति । भाषाया वर्गीकारः,
प्रकृतिप्रत्ययविग्रहेष्वप्यनम्, पादानां मृन्मृतशब्दान्वेषणम्, घातुप्रत्ययवाच्य-
निश्चयनम्, पदार्थानां परस्परं सम्बन्धनिरूपणम्, प्रकृतिप्रत्ययार्थसर्गस्थापनञ्च
भारतीयसंस्कृतशब्दिकानां बुद्धिवैभवं परा कष्टां बोधयति । देशेऽस्मिन्
शताब्दीयांश्च मेधाविनो ध्यायन्मूर्धन्याशब्दविद्यावगमाय माहात्म्यसम्प-
न्नानि तानि निबन्धरत्नानि निरमासिपुरिति न परोक्षं प्रेक्षावताम् ।
अमीषां निबन्धानां सामर्थ्येनैव संस्कृतभाषा पराममरतां भजति । किमधिकम्,
वैदेशिकैरपि विद्वन्मूर्धन्यैरेषा निबन्धानां स्वकीयेषु भाषाशास्त्रेषु बहुतमासु-
पयोगः कृत इति केषां सुमनसां नाविदितचरम् । अथ च आ सृष्टेरद्य यावत्
व्यग्रस्थितभाषाशास्त्रादित्येनाप्यनेका भाषा नातिचरमेव विलयं गता,
दुरवयोधा जाताः, परन्तु संस्कृतभाषाशाब्दिकानां विपुलयाऽनुकम्पया
संस्कृतवाङ्मयं पर सदसं परप्रहारान् सोढ्वाऽपि जीवत् सत् सुतरां सुगमतां
गच्छति ।

भाषां स्थिरयितुं व्यवस्थापयितुं वा प्रातिशाख्यादिषु प्राचीनतमग्रन्थेषु
निर्दिष्टेषु सङ्केतितेषु, सम्प्रति स्वसत्ताभासादयत्सु चानेकेषु शब्दानुशासनेषु
पाणिनीयशब्दानुशासनमेव सर्वातिशयोति केन तिरोधातुं साहसमाद्रियेत !
संस्कृतवाङ्मयमधिगन्तुमपेक्ष्यमाणसम्प्लसामग्रीसम्भृतमिदं पाणिनीयाष्टकमस्ति ।
यस्य रचनापाटवपरिपाटी न केनाप्यद्यावधि मनागप्यतिशयितेत्यतोऽधिकं
सम्प्रति अप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्गमलङ्को मा भूदिति विरम्यते । एतावदपि, विद्व-
त्समाजस्य सेवायां सादरमुपायनीक्रियमाणोऽयं व्याख्याद्वयोपेतो ग्रन्थोऽपि
तदेव पाणिनीयाष्टकमुपजीव्य विरचित इति कृत्वा निवेदितम् ।

काशिकावृत्तिः

गच्छति फाले पाणिनीयाष्टकसूत्राणि सारयन्त्यपि अल्पाक्षरत्वात्, असन्दिग्धान्यपि विरचनोद्युतत्वात् मध्यमधियां मन्दधियाश्च कृते दुरवगाहाणि जातानि । तेषामिदं मान्यमवलोक्य अनुमदैकहृदयो भगवान् पतञ्जलिस्तेषु सूत्रेषु महाभाष्यं प्रणिनाय । यत्र सर्वाण्येव दुरुहाणि पाणिनीयसूत्राणि सरलया प्राञ्जलया च भाषया तथा व्याख्यातानि, यथा धराया अपि क्रियतेवायासेन दुरधिगममेतच्छास्त्रं पारं गच्छेयुः । ततोऽप्यवरतिमन् फाले महाभाष्यस्यास्य गूढाशयतया तत्रत्यानामभ्युपगमवादानां सिद्धान्तानाञ्च दुरधिगमतया मन्दमतीनां ततोऽभ्युपगमसिद्धान्तव्यवहारमात्रालोक्य कुण्डलशब्दोभूति-देव-नन्दि-दुर्गिनीत पूर्णि-निल्लूरादिविद्वद्भिस्तानि सूत्राणि ताभिस्ताभिर्वृत्तिभिरुपवृद्धितानि, परन्तु फालेन कलिफालेन ताः सर्वा एवाकरण कर्वालनाः । इदानीं संस्कृतसमाजस्तासामुद्धरणमात्रेकशरणं संवृत्तः । अथापि भगवतो भूतभावनस्यासीमयाऽनुकम्पया साम्प्रतमियं काशिकावृत्तिरेव पाणिनीयाष्टकसमुपासकान् सुषकरोति । सा चेदानीमियं पाणिनीयसूत्राष्टकस्योपलब्धवृत्तिषु सर्वतः प्राचीनतमा वृत्तिः । अस्यां प्रतिसूत्रमनुवृत्तिं वृत्त्युदाहरण प्रत्युदाहरणानि शब्दा-समाधानपुर सराणि समुपलभ्यन्ते । वृत्तेरस्या प्रौढा प्रतिपादनशैली प्रौढानामपि चेतांसि चमत्करोति ।

सा चेयं वृत्तिरापञ्चमाध्यायं विद्वद्वरज्यादित्येन (६५८-७०० वे० शः) विरचिता, शेषाश्चास्यास्त्रयोऽध्यायाः कोविदकुलमुदकलाधरेण वामनेन विवृताः—इति सम्प्रदायः ।

वृत्तेरस्या न्यासव्याख्यापर्यालोचनेदमनुमीयते यदाभ्यां विद्वद्भ्यां पृथक् पृथगपि द्वे वृत्ती विरचिते; परं कालक्रमेण ते कथं विलुप्ते जाते, अथ वा तयोरेव सारमादायैषा नवीना वृत्तिस्ताभ्यामेव विद्वद्भ्यां परिष्कृता, अन्यैर्वा विद्वद्भिर्वाचीने फाले इत्थं प्रतिसंस्कृता—इत्येतत्सर्वं ग्रन्थस्यास्य भूमिकायां यथावसरं विस्तरतो विचारयिष्यते ।

अथ च—यद्यपि विदुषोरनयो कश्चित्तत्र तत्र महाभाष्यतो वैमत्यं दरी-दृश्यते, परं नैतेनैवास्या माहात्म्यं क्षीयेत ! अपि त्वस्यां बहुत्र भाष्यानुक्तानामपि विषयाणां मनोहारि प्रतिपादन विपश्चिदपश्चिमानामपि मनासि बलादावर्जयति—इति सर्वथैवाभ्यसनीयेय वृत्तिः ।

व्याख्याद्वयी—न्यासः, पदमञ्जरी च

अस्याः काशिकावृत्तेरक्षुण्णं माहात्म्यमुररीकृत्यानेकैर्विबुधवरैरत्र पूर्णपाण्डित्याष्टीकाः कृताः । परं हन्त ! तामिमां व्याख्याद्वयीमतिरिच्य ताः सर्वा एव नामतोऽपि विलयमिताः । तत्रैका—बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपाद-
विरचिता न्यासापरनामधेया काशिकाविवरणपञ्चिका, अपरा च विद्वद्वरहरदत्त-
मिश्रविहिता पदमञ्जरी च भगवत्या भारत्या भाण्डागारं विभृतः । यद्यपि तत्र
तत्र शास्त्रार्थविषयो महताऽऽहम्बरेण पदमञ्जरीमिव विस्तरतः स्फोटितः; तथापि
श्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादानां व्याख्याशैली प्रौढा, पाण्डित्यपूर्णा, अधिगमितयाथातथ्या
च, अतस्तस्या एव महत्त्वमधिकतरं वर्त्ततेऽधिगन्तव्यामधिजिगमिपूणाञ्च कृते—
इति द्वे अपीमे व्याख्ये अस्मिन् संस्करणे काशिकया सहैव समायोजिते ।
एतत्समायोजनमेवास्य संस्करणस्यापूर्वं महत्त्वं ख्यापयिष्यति ।

अथ चान्ते—यद्यपि कालक्रमसमीक्षणे, न्यासस्य प्राचीनत्वं स्फुटतरमिति
काशिकातोऽनन्तरमत्र तस्यैव स्थानं निधित्सितमासीद्, तथाप्यस्माभिः पद-
मञ्जर्या वर्त्तमानविद्वत्समाजे शास्त्रार्थसरणायभ्यर्हितत्वात्तस्या एव पूर्वनिपातः
कृत इति क्षन्तव्या वयमेतिहोक्तचक्षुर्कैर्विद्वद्भिः ।

सम्पादनशैली

गूढाशयायाः काशिकावृत्तेः, प्रतिपदं शास्त्रार्थमुद्रां विभ्रानायाः पदमञ्जर्या,
स्पष्टपदाया अपि गभीरार्थायाः काशिकाविवरणपञ्चिकाया यथायथं सम्पादनं
बालक्रीडैव नानुमेया ! आभिः पदे पदे यथा वयं व्यामोहे निपातितास्तदस्माक-
मेथानुभवैकगम्यम् । अथापि 'तारा पक्षिकेशन्'—प्रतिष्ठानाभ्युत्थाया प्राच्य-
संस्कृतग्रन्थानां प्रकाशने कल्पनातीतमुत्साहं पर्यालोचं पर्यालोचम्, अवि-
गणय्यापि महान्तमायासं सम्पादनेऽस्मिन् कर्मणि वयं व्यापृता अभूम् । वृत्तेः,
व्याख्याद्वयस्य च गाम्भीर्यमालोच्य, परिश्रमं चास्माकमनुमाय, साधुत्यासाधुत्वे
विद्वांस एव प्रमाणम् ।

अस्माभिरनुसृता सम्पादनशैली तु पूर्ववदेव । तथा च—

(क) काशिकापाठः प्रायः सर्वत्र न्यासानुसार्येव स्वीकृतः ।

(ख) प्रायः प्रतिपृष्ठम् अनुकाशिकावृत्ति व्याख्ये स्थापिते ।

(ग) व्याख्याद्वयेऽपि प्रतीकरूपाणि पदानि विभिन्नाक्षरैर्मुद्रापितानि, येन
द्रष्टॄणां चक्षुःपि सद्य एव तत्राभिनपनेयुः

(घ) वृत्तौ व्याख्याद्वये वा समागतान्यन्यग्रन्थकर्तॄणां ग्रन्थानां वा नामानि तथैव विभिन्नाक्षरैर्युद्धापितानि; उद्धरणानि च एकरुद्विकचिह्नादिभिः (" ") संयोजितानि बोद्धॄणां सौकर्याय ।

(ङ) यत्र तत्र सत्यावश्यकत्वे टिप्पण्यादयोऽपि संयोजिताः ।

(च) वृत्तेः, व्याख्याद्वयस्य च भाषाजाटिल्यनिरासार्थं तत्र तत्र दुरवगमः सन्धिजालोऽप्यस्माभिर्निर्निस्तः, येनायासमन्तरैवान्तेवासिनामप्यत्र सुखावगतिर्भवेत्, ग्रन्थस्यास्य च सौन्दर्यमक्षुण्णं स्यात् ।

(छ) अत एव चास्माभिरधुनोपयुज्यमानानि विरामादिचिह्नान्यप्यत्र सर्वथोपयोजितानि, येन ग्रन्थरुतेर्हृदयं याचकैः सपदि समासादितं भवेत् ।

(ज) अनुसन्धिस्मूनां विषयान्वेषणे समयव्ययो मा भूदिति प्रतिपदं कोण-प्रदेशे व्याख्यायमानं सूत्रम्, अध्याय, पादश्च स्थापितम् ।

(झ) व्याख्यायमानानि सूत्राणि सर्वत्र (वृत्तौ, व्याख्याद्वये च) विभिन्नाक्षरैरेव युद्धापितानि । वृत्तौ च सूत्राणामष्टाध्यायीगतसङ्ख्यापि निर्दिष्टा ।

(ञ) ग्रन्थस्य प्रारम्भ एवाक्षरकमेण पतद्भागान्त पातिसूत्रसूची सङ्कलिता ।

एवं प्रकाशकानां स्वरया चिवशैस्त्वरमाणैरप्यस्माभिर्ग्रन्थस्य महत्त्वमवधारय-द्विरत्र हृदयेनैवैतत्कार्यं सम्पादितम्, यच्च प्रकृतग्रन्थावलोकनेन लोचनपथ-मारोचयति । अथापि या. काश्चन नुटयः प्रमादात्सम्भूतास्ता विद्वद्भिः कालेकाले उद्धोधनीयाः, येनागामिनामध्यायानां सम्पादनावसरे कृतज्ञैरस्माभित्तयाधिधा-स्तुद्वयो निवारिताः स्युरिति । तथा हि—

मत्पैरसर्वविदुरैर्विहिते ॥ नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि ।

अन्ते च—वृत्तिम्, वृत्तिकारम्, वृत्तिस्थविषयश्चाधिकृत्य; पदमञ्जरीम्, पदमञ्जरीकारम्, पदमञ्जरीस्थविषयश्च, एवमेव न्यासम्, न्यासकारम्, न्यास-स्थविषयश्चाधिकृत्य यद् बहु वक्तव्यं समालोच्यं वाऽस्ति, तत्सर्वं ग्रन्थस्या-स्यास्यान्तिमे भागे ग्रन्थभूमिकायां वक्ष्याम इति तावन्तं कालं प्रतीक्षमाणैः क्षन्तव्या वयं विद्वद्भिरिति ।

महाशिवरात्रि, २०-२३ वै० }
वाराणसी

सम्पादकौ

सूत्रसूची

भागान्तःपातिसूत्राणामेतद्वृत्त्यनुसारिणाम् ।

सूची प्रदर्श्यते तावदक्षरक्रमपूर्विका ॥

अंशं हारी	१८५	अतिग्रहाव्ययनशेषेष्ववर्तरे०	३५६
अक सवर्णं दीर्घं	५७०	अतिथेज्यं	३४४
अदगोऽदर्शनात्	३८५	अतिशायन तमविष्टनी	२७०
अप्राप्त्यापामुरस	३६७	अते धुन	३६८
अग्रान्तशुद्धशुभ्र०	४२५	अतो गुणे	५६६
अङ्ग इत्यादी च	५६३	अतो रोरप्पुतादप्पुते	५८६
अङ्गुलेर्दाहणि	४०७	अद्यश्चीनावष्टुब्धे	१३६
अङ्गुल्यादिभ्यष्टक्	३१४	अधिकम्	१८७
अच कर्तुंयदि	६७५	अधिकरणविचाले च	२६३
अचतुरविचतुरमुक्तुर०	३८६	अधुना	२४६
अचि क्षीर्णं	५१२	अध्यधंपूर्वद्विगोनुंगमजायाम्	३६
अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलो झ	३८४	अध्यायानुवाकयोलुंक्	१८०
अजादी गुणवचनादेव	२७७	अध्वनो यत्सो	१३७
अजादेर्द्वितीयस्य	४४३	अनत्यन्तगती सात्	३२५
अजाविभ्या ध्वन्	१४	अनद्यतन हिलभ्यतरस्याम्	२५०
अजिनान्यस्योत्तरपदलोपश्च	२६८	अनन्तावसरेतिहभेजजाञ्च्य	३४१
अजाते	२६३	अनश्च	४०४
अचलुक्	२५६	अनसन्तानपुंसवाच्छन्दसि	४०१
अच्छरच्छन्दस्यसर्वनामस्यानम्	६५३	अनुवम्पायाम्	२६५
अञ्नासिवायाः सज्ञाया०	४११	अनुवाभिवाभीक वमिता	१८७
अडभ्यासव्यवायेऽपि	६१३	अनुभवमायामे	३६१
अग्निनुण	३३५	अनुपादिनष्टक्	३३३
अण् च	२१५	अनुबलङ्गामी	१३७
अत इनिठनी	२२२	अनुदात्तं पदमेकवर्जम्	६३०

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप	६४३	अस्मन्अध्वसुअेतोऽहो०	३६३
अनुदात्तस्य चडुपधस्यान्यतरस्याम्	५०६	अर्धाच्च	३६६
अनुदात्ते च	६७१	अर्धमादिभ्योऽच्	२३०
अनुदात्ते च कुधपरे	५६३	अल्पास्यायाम्	४२१
अनुपदसर्वात्रायानय०	१३१	अल्पे	३०३
अनुपपद्यन्वेष्टा	१६८	अवक्षेपणे कन्	३०६
अनुप्रवचनादिभ्यश्च	६४	अवर् स्फोटायनस्य	५६५
अनोऽश्मायस्सरसा०	३६७	अवपधासि च	५६४
अन्तर्बहिर्म्या च लोम्न	४११	अवयसि ठञ्च	८०
अन्तर्ब सवै युगपत्	६७८	अवसमन्धेभ्यस्तमस	३८६
अन्तादिभ्यश्च	५४६	अवात्कुटारश्च	१४७
अग्निकवाड्योर्नेदसाधो	२८०	अवारपारात्यन्तानुक्ताम्०	१३३
अस्तोदात्तादुत्तरपदा०	६५१	अवे क	३४५
अन्तोऽवत्या	६८६	अव्यक्तानुकरणस्यात इती	५६६
अन्ववतताद्वहस	३६०	अव्यक्तानुकरणाद्०	३६८
अपगुरो शुमुलि	५०५	अव्ययसर्वनाम्नामक्०	२६१
अपरस्परा क्रियासातत्ये	६१६	अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य	४०३
अपस्करो रयाङ्गम्	६२४	अव्यादवद्यादवक्मु०	५६१
अपस्पृधेयामानुचुरानुहु०	४६०	अभ्यस्यैकाहयम	१३८
अपाक्षतुष्पाच्छकुनिष्वलित्वेने	६१७	अपङ्क्षादितम्बल०	३२७
अपादाने बाहीमरुहा	३५७	अष्टनो दीर्घात्	६५५
अप्सरणीप्रमाभ्यो	४०६	असमासे निष्वादिभ्यश्च	३०
अप्लुतवदुपस्थिते	६०१	अस्ताति च	२६१
अभिजिद्विदभृच्छलावत्०	३१६	अस्मायामेधासजो विनि	२२७
अभिविधौ सम्पदा च	३६५	अहशुभमोयुंस्	२३८
अभूततद्भावे कृम्यस्ति०	३६१	अहस्तर्वेकदेशस्यातपुष्याच्च०	३६३
अभ्यमिश्राच्छ च	१३८	अहोऽह एतेभ्य	३६३
अभ्यस्तस्य च	४८६	आकर्पादिभ्यः षन्	१८२
अभ्यस्तानामादि	६७१	आकाशिवडाद्यन्तवने	६७
अभि भूवं	५८०	आगवीन	१३७
अमु चच्छन्दसि	३३३	आगोऽनुनासिकच्छन्दसि	५६८
अयमूलदण्डाजिनाभ्या०	१८८		

भास्माशोभ	५३३	इन्द्रे च निगमम्	५६७
आ च रातात्	१०६	इमे प्रतिष्ठा	३१०
भाटभ	५५८	इष्टादिभ्यश्च	१६७
आश्लेषिताश्वत्थो०	५६	ईश्वरान्वयमगरय	६०३
आत्मन्विभजनभोगोत्तरात्	१४	ईश्वरान्वयमगरय	६०६
आदि निचोऽन्यतरभ्याम्	६६६	ईश्वरान्वयमगरय	४३०
आदिर्निमुत्पन्नतरभ्याम्	६७४	ईश्वरान्वयमगरय	६८६
आदेर चादेरोऽपिति	४६७	ईश्वरान्वयमगरय	२८६
आद् गुण	५५४	उगवास्मिन् यद्	६
भाषोजुपागोवृत्तो०	५६२	उगवास्मिन् यद्	६४१
भाषपदं प्राप्नोति	१३०	उगवास्मिन् यद्	१६१
भामिश्रितस्य च	६७७	उगवास्मिन् यद्	१६१
भाषुषजोमितस्तुम्	३१६	उत्तराधेनाहृत च	७५
भार्हादगोपुरध्वज्या०	२७	उत्तराधेनाहृत च	३६६
भातजाटचो बद्धभाषिणि	२२६	उत्तराधेनाहृत च	२६०
भाषित वत्ता	६८२	उत्तराधेनाहृत च	२५८
भाषापमनित्ये	६२३	उत्तराधेनाहृत च	१८४
भाषादं प्रतिष्ठापाम्	६२२	उत्तराधेनाहृत च	२५७
भाहि च हरे	२६०	उत्तराधेनाहृत च	४२६
इतो यणचि	५३६	उत्तराधेनाहृत च	४२१
इकोऽनवर्गे शास्त्रस्य०	५६६	उत्तराधेनाहृत च	३६८
इगन्ताय सधुपूयात्	११६	उत्तराधेनाहृत च	४१२
इष् कर्मभ्यतिहारे	४१६	उत्तराधेनाहृत च	१०२
इतराभ्योऽपि इयन्त	२४७	उत्तराधेनाहृत च	३६२
इदम इत्	२४२	उत्तराधेनाहृत च	५१६
इदमत्यमु	२५२	उत्तराधेनाहृत च	६१५
इदमो हिन्	२४८	उत्तराधेनाहृत च	१४६
इदमो ह	२४७	उत्तराधेनाहृत च	६८७
इन स्त्रियाम्	४२८	उत्तराधेनाहृत च	१६१
इनस्त्रियक नि च	१४८	उत्तराधेनाहृत च	४५१
इन्स्त्रियमिन्स्त्रियमिन्स्त्रियम्	२००	उत्तराधेनाहृत च	

उर प्रभृतिभ्य ऋप्	४२७	एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या	२५८
उस्यपदान्तात्	५६४	ऐवागारिखट् चोरे	६६
ऊडिदम्पदाद्यणु०	६५३	घोमाऽघोष	५६४
ऊधसोऽज्	४१६	घोषधेरजातो	३५०
ऊर्णाया युष्	२२६	घ्रीतोऽम्भासो	५६१
ऊष्वादिभाषा	४१६		
ऊपगुपिमुष्कमधो र	२१७	कक्षम्या वमयुस्ति०	२३७
ऊक्पूरब्धू पयामानभे	३८२	वसाट्टिठन्	३७
ऊत उत	५८४	वकुदस्यावस्थाया०	४२५
ऊतरध्वदसि	४३१	कङ्क्षरदक्षिणाच्छ च	७१
ऊतोरण्	६२	कपिज्ञात्योर्द्वक्	११५
ऊत्यक	६०१	कम्बलाद्य सज्ञायाम्	१०
ऊपभोपानहोऽयं	२४	ककलोहितादीवक्	३१५
एक पूर्वपरयो	५४३	वमण उक्ञ्	६१
एकगोपूर्वादिठञ्०	२२४	कमणि षटोऽञ्च	१५०
एकशालामाशुज्यन्तरस्याम्	३१४	कमवेपाद्यत्	६१
एकस्य सकृच्च	३३६	कर्पात्त्वतो घञोऽन्त उदात्त	६३६
एकाचो द्व प्रथमस्य	४३३	कस्य च द	२६३
एकाच्च प्राचाम्	३०८	काण्डागडादोरघोरचौ	२२०
एकादाकिनिश्चासहाये	२६७	कारस्करो वृश्	६२८
एकादो ध्यमुञ्ज्य०	२६३	कालप्रयोजनाद्रोगे	१६१
एउ पदान्तादति	५८२	कालाद्य	३४८
एडि पररूपम्	५६२	कालात्	७६
एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्ध	५२७	कानाद्यत्	६३
एचोऽथवायावः	५३७	कामूगोभीभ्या घृरच्	३०५
एतत्तदो तुलोपो०	६०६	कास्तीराजस्तुन्दे नगरे	६२८
एतदोऽञ्	२४३	विपत्तदो निद्वारणे०	३०६
एतेतो रयोः	२४३	विसर्वेनामबहुभ्यो०	२४१
एत्येधत्पूरुसु	५५५	वित	६४७
एपाच्च	२६४	किमा दोषे	३७६

किमः सख्यापरिमाणे०	१५७	गिरेश्च सेनकस्य	४०५
किमश्च	२५२	गुणवचनग्रहणादिभ्य ०	११२
किमिदम्या चो घ	१५७	गात्रचरणाच्छ्रुनाघा०	१२२
किमेतिउभ्ययघादाम्ब०	३३१	गोद्वयचोऽनस्यपरिमाणा०	४६
किमोऽत्	२४७	गोरतद्धितलुकि	३६६
किरतो लवने	६१६	गोपदादिभ्यो वुम्	१८१
कुटीशमौशुण्डाभ्यो र	३०४	गोष्ठात्क्षञ् भूतपूर्वे	१३८
कुत्वा कुपच्	३०४	गोष्पद् सेवित्तासेवित्०	६२०
कुस्तिसे	२६४	ग्रहिज्यावयिग्यधि०	४७१
कुम्हद्भूपामन्यतरस्याम्	४०२	ग्रामकौटाम्या च तक्षण	३६८
कुम्भापदीषु च	४२२	घनितचो च	२६०
कुलिजाल्लुक्खो च	५७	उयि च	६८४
कुल्मापादञ्	१६४	दसिउसोश्च	५८३
कुशाप्राच्छ	३१३	ऊचत्छन्दसि०	६६१
कुस्तुम्बुरुणि जाति	६१८	चकि	४६०
कुम्भो द्वितीयतृतीयशम्ब०	३७१	चउभ्यतरस्याम्	६८७
केशाद्वोऽन्यतरस्याम्	२१८	चतुर दसि	६४६
कन्यस्तदर्थे	५४२	चर्मणोऽञ्	२५
क्रीड्जोना णौ	५०१	चाय की	४७७, ४६०
क्षयो निवासे	६७६	चित	६४६
क्षय्यज्जम्भौ शक्यार्थे	५४१	चित्तवति नित्यम्	८१
क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य	१६६	चिस्फुरोणौ	५०६
क्षत्तयवमापतिभृपृषद्ग्रहणञ्च	१२	चौ	६६०
क्षार्था ईकन्	४३	छदिरुपधिवलेढञ्	२३
क्षार्था प्राचाम्	४००	छन्दसि घम्	६३
क्षिदेऽछन्दसि	५०५	छन्दसि च	७०, ४२४
ख्यस्यात् परस्य	५८४	छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ०	१६८
गन्धस्येदुत्पूतिसु०	४२०	छे च	५३१
गण्ड्यजगारतज्ञायाम्	२१६	छेदादिभ्यो नित्यम्	६८

प्रथित्यान्व पट	४५३	तदहम्	१०१
जम्मा गृहरितृणसोमेभ्य	४१५	तदस्मिन्नधिकमिति०	१६२
षष वरणम्	६७६	तदस्मिन्नप्र प्राये०	१६३
जातिनाम्न कम्	२६८	तदस्मिन्वृद्धघायनाभ०	५१
जात्यन्ताच्छ वन्धुनि	३२६	तदस्य परिमाणम्	५८
जामत्या निङ्	४२०	तदस्य सह्यवर्णम्	८३
जीविकार्ये चापण्ये	३११	तदस्य सञ्ज्ञात०	१५०
जुष्टापिते च छन्दसि	६८३	तदस्य तदस्मिन्स्यादिति	२५
ज्य च	३७८	तदस्यास्तपरिमित्ति०	२०२
ज्यश्च	४६६	तदो दा च	२४६
ज्योत्स्नातमिस्त्राष्टङ्गिणो०	२२१	तदस्ति वहत्यावहति०	५४
भय	४०५	तद्वितत्य	६४७
भक्षुपोत्तनम्	६६२	तद्युक्तात्कर्मणोऽण्	३४६
जितस्यादिनित्यम्	६७७	तन्नावचित्ताहृते	१८५
ज्यादमस्तद्राजा	३२०	तप सहस्राभ्या विनीनो	२१४
ठाजान्बुध्वं द्वितीयादव	२६६	तमधीष्टो भूतो भूतो भावी	७७
णव द्वित्रयाम्ब	३३४	तयोर्दीहिलो च०	१५०
णो न	५१६	तसेद्व	२४६
णी च सद्वचो	४८७	तस्माच्छसो न पुति	५७६
ताप्युरूपस्याकृते	३६२	तस्मि प्रभवति०	६१
तत्प्रकृतवचने भयद्	३४०	तस्मि हितम्	१२
तत्र कुशल पत्र	१८२	तस्य च दक्षिणा०	८६
तत्र च दीयते कार्य०	८७	तस्य निमित्त तयोर्गोत्यात्तो	४८
तत्र तस्येव	१०१	तस्य पाकमूले०	१४२
तत्र विदित इति च	५१	तस्य पुरणो ढट	१७०
तत्सवदि पथ्यङ्ग०	१२६	तस्य भावस्त्वतलो	१०३
तन्धीनवचने	३६६	तस्य चाप	५१
तत्पर्यं विज्ञते प्रकृतौ	१८	तस्येवद	५०
तदहति	६८	तावतिच ग्रहणमिति०	१८२
		तास्यनुतात्तिदुपदेगा०	६६५
		तिन्दच	२७४
		तिर्गु र्वरितम्	६६५

तिसृम्यो जस	६४७	दिवो भस्	६६४
तुजादीनां दीर्घो०	४५५	दीर्घाग्रि व	५७८
तुन्दादिम्य इलच्	२२४	दीर्घात्	५३४
तुन्दिवनियटेभं	२३७	दु छात्रातिलोम्ये	३७४
तुदध्दन्ति	२७८	धुदुम्या म	२१८
तेन क्रीतम्	४६	द्रवमूर्तिस्पर्शयो ०	४७६
तेन तुल्य क्रिया चेदिति	६८	द्रव्य च भव्ये	३१२
तेन निवृत्तम्	७७	द्वन्द्वमनोनादिम्यश्च	१२१
तेन परिजम्यलम्यकार्यं०	८३	द्वन्द्वाद्युदपहान्तात्०	४०२
तेन यथाकथाकहस्ताभ्या०	६०	द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणि०	२३१
तेन वित्तभुञ्ज्युत्तगपी	१४३	द्विगोर्ध्व	७६
त्यागदागहासबुह०	६८७	द्विगोर्वा	८०
त्रिगद्यत्वारिणत्०	६७	द्विगोर्च्छ्र	५७
त्रिवकुत्पयते	४२६	द्वित्रिचतुर्ध्वं गुप्	३३६
त्रे संप्रसारण च	१७५	द्वित्रिपूर्वादञ्च	४६
		द्वित्रिपूर्वात्रिज्वात्	४२
षट् चच्छन्दसि	१७२	द्वित्रिम्या तयस्यायन्या	१६०
षलि च सेटोदन्तो वा	६७६	द्वित्रिम्या य मूर्द्धन	४०८
षा हेतो चच्छन्दसि	२५२	द्वित्रिम्यामञ्जने	४००
		द्वित्र्योश्च घमुञ्	२६४
दग्निणादाच्	२५६	द्विदण्ड्यादिम्यश्च	४१७
दक्षिणेर्मा लु०धयोने	४१६	द्विचवनविभज्योपपदे०	२७४
दक्षिणोत्तराम्यामतगुच	२५५	द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदि	३६१
दण्डव्यवसर्गयोश्च	३२२	द्विस्तोम	१७४
दण्डादिम्यो य	७०	देये त्रा च	३६७
दन्त उन्नत उरव्	२१६	देवतान्तात्तादर्थ्यं यत्	३४२
दन्तगिह्यात्सत्राफाम्	२२१	देवपद्यादिम्यश्च	३११
दानो च	२४६	देवमनुष्यपुरुषपुरु०	३६८
दामन्यादित्रिगतं०	३१८	देवात्तत्	३४५
दाध्यान् साह्याम्भोद्वाच०	४६२	देने सुवित्तवो च	२१६
द्विगान्देम्य सप्तमी०	२५३		
दिय उत्	६०४	धनहिरण्यात्कामे	१८३

धनुषः	४१६	नित्य स्मयते	५०७
धर्मगोतयगान्ताय	२३३	नित्यमसिधु प्रजामेपयो	४१४
धमादनिन् वेरतात्	४१५	नित्यमाग्नेडिते डाचि	५६६
धातो	६४५	निकुलानिष्पेपणे	३७४
धातोस्ताप्रिमित्तस्यैव	५३८	निष्ठा च द्रव्यजनात्	६८२
धात्वादे पः स	५१५	निष्प्रवाणिञ्च	४३२
धान्याना भवने क्षेत्र०	१२५	नीतो च तथुक्तात्	२६६
न गोभ्रमसाववर्म०	६६२	नृ चान्यतरस्याम्	६६४
नजस्तत्पुरपात्	३७६	नेविडज्विरोसचौ	१४८
नञ्दु गुम्यो हलिसकथ्यो०	४१३	नाड्धात्वो	६५८
नते नासिनाया ०	१४७	पक्तिर्विशतिगद्यत्वारिदात्०	६२
नदीपोर्णामायाप्रहायगीम्य	४०४	पक्षाति	१४३
नधृतञ्च	४२८	पञ्चदशतौ वगै वा	६७
न नञ्पूर्वात्तत्पुरपादचतुर०	१०८	पञ्चम्यास्तसिल्	२४५
न न्ना सयागादय	४४७	पणपादमापशताद्यत्	४४
नपुसवादन्यतरस्याम्	४०४	पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो मक्	११६
न पूजनात्	३७८	पयिमयो सर्वनामस्थाने	६७८
न वरा	४७७	पयो विभापा	३८०
न व्यो लिटि	५००	पय ष्कन्	७४
न सख्यादे समाहारे	३६५	पदान्ताद्वा	५५५
न सनायाम्	४३०	पद्मोमास्त्वृमिसा०	५१३
न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्	४६२	पभ्यो ण नित्यम्	७५
न सामिवचने	३२६	परिस्त्राया ढक्	२७
नाडोत्तम्यो स्वाङ्गे	४३१	परोवरपरम्परपुन०	१३३
नादिचि	५७८	पर्यभिभ्या च	२४६
नान्तादसख्यादेर्मट्	१७१	पश्वादिद्योवेयादि०	३१६
नामन्यतरस्याम्	६६०	पश्च पश्चा चञ्छन्दसि	२५७
नाग्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा	५६८	पश्चात्	२५७
नावो द्विगो	३६६	पात्राद् घञ्च	७०
नित्य मन्त्रे	६८४	पात्रात्ठक्	५१
नित्य शतादिमासाद्यमास०	१७७	पादशतस्य सख्यादे०	३२१

पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्य	४२१	प्रयोजनम्	६४
पादार्थभ्या च	३४३	प्रसंसाया रूपम्	२८३
पारस्करप्रभृतीनि०	६२८	प्रशंस्यस्य श्व	२७८
पारायणतुरायग०	७३	प्रसम्भ्या जानुनोन्	४१८
पाश्वेनान्विच्छति	१८८	प्रस्कम्बहरिश्चन्द्रावृषी	६२६
पुनाच्छ च	५०	प्राक् क्रीताच्छ	३
पुरुषहस्तिभ्यामण्व	१५४	प्राग्विवात्	२६१
पुष्करादिभ्यो देशे	२३५	प्रागेकादशभ्योऽश्चन्द्रसि	२६६
पूगाञ्ज्योऽग्रामभीपूर्वात्	३१५	प्रातिदशो विभक्ति	२३६
पूरणाद्भागे तीमादन्	२६६	प्राग्वत्पुन	२७
पूरणायाद्वृद्ध	५३	प्राचामुपादेरहज्जुचो च	२६७
पूर्णादिभाषा	४२६	प्रागभृज्जातिवयो०	११७
पूर्वादिनि	१६६	प्राग्विस्वादातोत्मज्यतरस्याम्	२०७
पूर्वाधरावराभामसि०	२६१	प्लुतप्रशृङ्गा अचि	५६७
पूर्वोऽभ्यास	४५०	फेनादिलच्च	२१२
पृथ्यादिभ्य इमनिज्वा	११०		
प्याय पी	४८५	बन्धुनि बहुव्रीही	४६८
प्रकारवचने आसीषर्	२६०	बलादिभ्यो मतुबन्धतरस्याम्	२३६
प्रकारवचने धालू	२५१	बहुपूगपणसङ्घस्य०	१७३
प्रवृत्त्यान्त पाद०	५८८	बहुप्रजास्छन्द्रसि	४१४
प्रकृष्टे ठञ्	६३	बहुल छन्दसि	२२७, ४६०
प्रजने वीयते	५०६	बहुव्रीही सख्येये०	३८०
प्रज्ञादिभ्यश्च	३५१	बहुव्रीही सख्येययो ०	४०५
प्रज्ञाश्रद्धार्चवृत्तिभ्यो ण	२१४	बहुव्रीही मनुष्यानाम्नष्ठज्वा	२६७
प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि	३५६	बहुल्यार्पाच्छस्कारका०	३५३
प्रतिष्कसदच कञे	६२६	विभेतेहेतुमये	५०६
प्रतेररस सप्तमीस्यात्	३६०	विस्ताच	४३
प्रतेश्च	४८०	बृहत्या भ्राच्छादन	३२७
प्रत्यपूर्वविश्वेमात्यालू०	३१५	ब्रह्माणस्त्व	१२४
प्रथमयो पूर्वसवर्ग	५७२	ब्रह्माणो वानपदाख्यायाम्	४०१
प्रमाणे द्वयसञ्ज्ञञ्	१५१	ब्रह्महस्तिभ्या वचंस	३८६

ब्राह्मणकोटिगकेसजायाम्	१८५	रज कृष्यासुतिपरिपदो०	२२०
भयप्रवर्धये च च्छन्दसि	५४२	रसादिभ्यश्च	२०६
भागाद्यच्च	५४	राजाहस्सस्त्रिभ्यष्टच्	३६६
भीहोमृहमदजनघन०	६७३	राज्यहस्सवत्सराच्च	८०
भूतपूर्वो चरद्	२६८	रिक्त विभाषा	६८३
मतो पूवमात्०	६८८	रूपादहतप्रशस्योर्यप्	१२६
मतो ॥ सूक्तसाम्नो	१७८	रोगाच्चापनयने	३६०
मद्रात्सरिवापरो	३७५	लिटि धातोर्नभ्यासस्य	४५६
मस्करमस्करिणो०	६२७	लिटि वयो य	४६५
मागवचरकाम्या खम्	१८	लिट्यभ्यासस्योभयेपाम्	४७३
मानपञ्चङ्गयो ०	२६७	लिङ्योश्च	४८५
मासाद्वयसि यत्खञौ	७८	लिति	६७४
मीनातमिनोतिदोऽऽ०	५०३	लुम्भनुष्ये	३१०
मुदस्तिकन्	३५२	लोकसर्वलोकाटञ्ज	५१
यजुष्युर	५६२	लोपो व्योवलि	५१६
यज्ञत्विग्न्या घञलो	७२	लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य०	२१२
यतोऽजाव	६८५	लोहिताग्नौ	३४६
यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप्	१५५	न्यपि च	४६६
ययामुल्लसन्मुल्लस्य०	१२८	वचिस्वपियज्ञानीना०	४६६
यवयवकपर्पिकाद्यत्	१२६	वतोरिड् वा	३६
याप्य पाशप्	२६५	वतोरिष्टुक	१७४
यावादिभ्य कन्	३४५	वत्सरान्ताच्छरच्छरसि	८३
युवात्पयो वनन्यतरस्याम्	२८१	वत्सांसाभ्यां वामबले	२११
युष्मदस्मदोऽंसि	६८४	वत्सोऽग्राभ्यपभेभ्यश्च०	३०५
ये च तद्धिते	५११	वन्ति भ्रातु	४३१
योगाद्यच्च	६१	वयसि दन्तस्य दतृ	१४१
योजन गच्छति	७४	वयसि पूरणात्	२३२
योपयाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ्	१२०	वचस्केऽवस्वर.	६२३
रक्ते	३४७	वर्गहटादिभ्य व्यञ् च	११०
		वर्गाद् ब्रह्मचारिणि	२३४
		वर् चातित्य	३४६

यपारुतु न	८१	विभाषा ८३	४८६
यत्रा-गान्यतरयो निति	४६५	विभाषा साति वास्त्रे	३६४
यत्तेऽम्	३१२	विभाषा गुण बहुन्०	२८७
यत्नद्रव्याभ्यां ठन्तो	५५	विभाषा हिरण्यदिभ्य	११
यानो निमि	२२६	विमुक्तदिभ्योऽन्	१८१
यानो व्याहृतादीनाम्	३४६	विभाषा भाषादभ्यन्त०	६३
या छन्दसि	५७६	विभाषा एते मन्त्रे	३३५
यातातिसाराभ्या०	२३२	विभिर दातुनि०	६२४
यान्तो वि प्रत्यये	५३७	वृज्जोष्ठाभ्यां तित्तातिवो०	३५३
या बह्वो जातिप्रतिप्रत्ने०	३०७	वृज्ज्दिभ्यन्	३१७
या संभाषाम्	४१६	वृद्धय न	२८१
या गुप्यानिशाले	५६०	वृद्धिरेवि	५५५
या ह चच्छन्दि	२४७	वृषादीनां न	६७६
यिसातिवास्त	४३	वज्र	४६६
विसातिविराज्ज्पां बहुवसंभाषाम्	३७	वेरपृत्तस्य	५२१
विसात्वादिभ्यस्त०	१७५	वे गालच्छद्गदो	१४४
विज्ज्भ्यां नानाजो०	१४३	व्यस्य	४६६
विद्यादिभ्यष्टन्	३४८	वृष्टदिभ्योऽन्	८८
विष्मतोऽन्	२८२	व्रातफलोरातिवाम्	३१६
विभाषा वापापन०	४१	वनेन जीवति	१६०
विभाष्येरेडिविद्वयाम्	३१६	व्रीहिस्त्याड्	१२६
विभाषा तिलमापोमा०	१२६	व्रीहादिभ्यश्च	७२३
विभाषा परायराभ्याम्	२५६	वृन्तविन्तेभ्य	१६५
विभाषा परे	४६६	वृन्तानिन्तिवसन्त्य०	३८
विभाषा बहुधाड्वि०	३४०	वृत्तमन्तान्त्व०	२७६
विभाषा भाषायाम्	६६२	वृत्तान् ठन्तान्	३२
विभाषाऽभ्यषपूर्पराय	४८०	वृत्तान् नन्तान्	६१६
विभाषा सोपे	५०४	वृत्तान् नन्तान्	१२
विभाषाऽरस्त्य	२६२	वृत्तान् नन्तान्	३१४
विभाषा वेमिन्तानयो	६८६	वृत्तान् नन्तान्	३१२
विभाषा स्वावासेनाभ्याम्	४२४	वृत्तान्	४५

शालीनकीपीने०	१३६	सख्याया गुणस्य०	१६६
शिलाया ढ	३१२	सख्याया विधायें धा	२६२
शोतोऽगम्या बारिग	१६८	सख्यायाश्च गुणान्नाया	३७२
शोर्षस्त्वन्दसि	५१०	सख्यामुपूर्वस्य	४२३
शोर्षच्छेदाद्यश्च	६६	सख्यावचनाश्च०	३५४
शुष्कधुष्टो	६८२	सजाया वन्	२६४, ३०४
शूर्पादिजन्यतरस्याम्	३८	सजाया च	३१०
शूलात्पाके	३७५	सजायां मन्मास्याम्	२३६
शृङ्खलमस्य वञ्जन०	१६०	सजायामुपमानम्	६८१
शृत पाके	४८१	सपरिपूर्वात्त च	८३
शेषतमुपरियिगात्०	३०३	सपयुषिभ्य वरोऽो०	९१५
शोऽद्वन्दसि बहुलम्	५२६	संश्रोत्र वटव्	१४५
शोपादिभाषा	४२८	साम्यमापन्न	७३
श्रसो वसोयश्रेयस	३८६	संहितायाम्	५११
दली	४५६	स एषा ग्रामाणी	१६०
धादमनेन भुक्तमिनिठो	१६५	सम्पुर्ण	११५
श्रोत्रियच्छत्रोऽरीते	१६४	सन्नाम्नादे	३७५
पदकतिवर्तितयकुणं शुक्	१७२	गद्य परत्परयैवम०	२५०
पत्रिकवृत्त्यो हलादि	६६१	रन्त्यरो	४५८
पन्मासाभ्यस्य	७६	तत्तन्निष्ठागार्तत्त्वयो	३७३
पत्न्युक्तोरगिन्	५५०	गन्धवाद्य	१६९
पट्टिका पट्टिरात्र०	८२	गतनोऽन्तु रत्नति	१७
पट्टिपात्रागम्याः	१७७	गमस्याम्बु	२४९
गहाट्टमास्यां म च	२६७	गमयताम्य मातम्	६२
पट्टपा म्भ्य च	२६६	गमयन्त्य मातायां	१७३
पट्टपा म्भावे	३६०	गमयन्त्य च	९१५
पट्ट गम्यमात्र०	४६४	गमयन्ती विजायते	११५
गम्यमात्रा विजायन्ती०	३३५	गमयन्ती गुरोरात्	६५
गम्याना गम्यागु०	५६	गमयन्त्य च	८०
गम्याना गम्यागुना वन्	१४	गम्यागुना	११०
गम्याना गम्यागुना वन्	१११	गम्यागुना	१७१
गम्याना गम्यागुना वन्		गम्यागुना	१११

समूहवच्च बहुषु	३४१	स्तेनाद्यन्तलोपश्च	११५
सम्पादिनि	६०	सत्य प्रपूर्वस्य	४७८
सम्प्रसारणाच्च	५८१	स्त्रियां सञ्ज्ञायाम्	४२४
सम्भवत्यवहरति पचति	५६	स्थानान्ताद्विभाषा सस्यानेनेति०	३३०
सर्वचमंग कृत ०	१२७	स्थालीबिलात्	७२
सर्वेन विभाषा यो	५६४	स्थूलादिभ्यः प्रकार०	३२३
सर्वपुरुषाम्या णढञो	१७	स्फाय स्त्री निष्ठायाम्	४७७
सर्वभूमिद्विबोम्यामगञौ	५०	स्फुरतिस्फुल्लतयोर्घञि	५००
सर्वस्य सुप्ति	६७२	स्यच्छन्दसि बहुलम्	६०८
सर्वस्य सोऽप्यतरस्या दि	२४४	स्वपादिर्हिंसाभ०	६७०
सर्वैकाम्यकियत्तद ०	२४८	स्वपिस्यमिब्येशा०	४७६
सस्त्री प्रशसायाम्	३५३	स्वाङ्गम्य प्रसिते	१८३
सस्येन परिज्ञात	१८४	स्वापेशचञि	४७५
साश्वाद् द्रष्टरि०	१६६	स्वामिर्नस्वयै	२३०
सातपदीन सख्यम्	१४१	ह्रस्वाभ्यो दीघात्०	५२३
सावेकाचस्तृतीया०	६५०	हृषि च	५८८
सिकताशर्कराम्या च	२१६	हस्ताज्जातो	२३४
सिन्हादिभ्यश्च	२०६	हायनान्त्युवादिभ्योऽण्	११८
सिध्यतेरपारलीकिके	५०१	हिंसाया प्रतेश्च	६१७
सुखप्रियादानुलोम्ये	३७४	हीयमानपाठयोर्वाच	३५६
सुखादिभ्यश्च	२३३	हीयङ्गवीन सञ्ज्ञायाम्	१४२
सुट कात् पूर्व	६०६	होशम्यस्त्र	१२३
सुप्रातसुद्वसुदिवशरि०	४१३	ह्रस्वनुङ्म्या मतुप्	६५८
सुहृद्गृह्णी मितशामिनयो	४२७	ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्	५३०
सृजिदशोर्भ्यमकिति	५०८	ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे०	६२५
साऽचि लोपे चेतु०	६०८	ह्रस्वे	३०४
सोऽस्याशवस्तभृत्तय	५८	ह्र सम्प्रसारणम्	४८८

काशिकावृत्तिः

अथ पञ्चमाच्याये प्रथमः पादः

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

न्यासः

प्राक् क्रीताच्छः ॥ विधिः, अधिकारः, परिमाणा वेति त्रयमत्र सम्भाव्यते । यथा चैतत् त्रितयमपि निर्दोषम्, तथा 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्र दर्शितम् । यद्येवम्, काशिका-
कारेण कस्मान्न सूचितम् ? एकदेशानुस्मरणेन सर्वस्य सूचितत्वादित्यभिप्रायः । अथ
प्रागिति कोऽयं निर्देशः, यावता प्रपूर्गस्याञ्चते किञ्चि नलोपादिके विहिने 'उगिद-
चाम्' इति नुमि, सयोगान्तलोपे च, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति नकारस्य ङकारे
प्रागिति भवितव्यम् ? अवेदशी व्युत्पत्तिराश्रयेत, यावता 'अञ्चतेऽचोपसत्पदानम्' इति
कृते ङीप् प्राच्या दिशि वसतीति 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमी' इत्यादिना अस्तातिः, तस्य
'अञ्चेलुक्' इति लुक्, 'लुक्कृतलुकि' इति ङीपोऽपि 'तसिलादिस्तद्धित एधाच्यन्तः'
इत्यव्ययत्वे 'अव्ययम्' इति सोर्लुकि 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्
सर्वनामस्थानाभावे नुमोऽप्यभावः, ततः कुत्वे सति प्रागिति सम्बन्धते ? यस्तु मन्यते—
'आद्येऽपि पक्षे क्रियाविशेषणत्वान्नपुसत्वम्, क्रियाविशेषणाना यथा नपुसकत्वम्,
कर्मभावश्च, तथा 'करणे च स्तोकात्सङ्कुञ्छ' इत्यत्र प्रतिपादितम्, तत्र कर्मणि द्विती-
यायाः 'स्वमोर्नपुसकात्' इति लुकि कृते पूषवन्नुमभावः" इति, तन्मते द्वितीयैकरच-
नान्त पद सञ्जायते । तदेवमितरस्मिन् पक्षे 'पष्ठयतसर्धप्रत्ययेन' इति पष्ठया भवितव्यम्,
तत् कथं 'क्रीतात्' इति पञ्चमीनिर्देशः ? नैतदस्ति, यावता 'अन्यारादित्तैदिक्शब्द'
इत्यनेदमुक्तम्—दिक्शब्दत्वादेव सिद्धेऽञ्चूत्तरपदग्रहण 'पष्ठयतसर्ध' इत्यनेन प्राप्ता पष्ठो-
मपि बाधित्वा पञ्चम्येव यथा स्यादिति कुतः पष्ठोपसङ्गः ? अतो व्यवस्थितमिदम्—
प्राक् क्रीतादिति ।

अथ प्राग्वचनं किम्, न 'क्रीताच्छः' इत्येवोच्येत ? नैतदस्ति; एव लुच्यमाने
क्रीतशब्द एव प्रकृतित्वेन ज्ञायेत, ततश्च क्रीतशब्दादेव प्रत्ययः स्यात् । तस्मात् क्रीता-
दित्यवधिद्योतनार्थं प्रागिति वक्तव्यम् । तर्ह्ययमर्थः 'प्राग्वितात्' इत्यतः प्रकृतेन
प्रागग्रहणेन हि सम्बन्धते । एव तत्रैतत् स्यात्—तद्धि 'भवे च्छन्दसि' इति, तेन च्छन्दो-
ऽधिकारेण प्रकृत प्रागग्रहण सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ सत्या तस्याप्यनुवृत्तिरिति ?
वाच्यमेतत्; अस्वरितत्वादेव च्छन्दोऽधिकारस्य निवृत्तेः । तर्हि हि 'प्राग्दीव्यतः' इत्यतः
प्रकृतत्वात् तेनापि च बह्वेतिव्येवमादिकं सम्बन्धते, यथा—'स्त्रीपुमाभ्या नञ्जनञौ

‘तेन क्रीतम्’ इति वक्ष्यति, प्रागेतरमात्क्रीतसंशब्दनाद्यानिति ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामश्छप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति—“‘तस्मै हितम्’ इति । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । करभोय उट् । अकरभोयः । अवत्सीयः” ।

पद्मजरी

प्राक् क्रीताच्छः ॥ अवत्सीय इति । अतिदोहनाद्वत्सान्प्रति हितो न भवति गोधुगित्येवं प्रकृत्या नवा च युगपत्प्रत्ययार्थस्य सम्बन्धः, प्रधानभूतरश्च प्रत्ययार्थः । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः, प्रधानत्वादेवानेकोपकार्यत्वस्याधिरोधात्, ‘सामान्याप्रयोगः’ इति लिङ्गाच्च । किञ्च—विशेषतोऽत्र ज्ञापकमस्ति यदयं नवो गुणप्रतिपेधे ‘सम्पाद्यर्हद्वितालमर्थास्तद्धिताः’ इत्याह, तज्ज्ञापयति—‘भयत्येवञ्जातीयकेऽपि विषये तद्धितः’ इति, अन्यथा सम्पाद्यर्हद्वितालमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नवो गुणप्रतिपेधे प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपेधे वर्तमानात्पराणि न सम्भवयुः । तत्र पूर्वं प्रत्ययः, पञ्चान्नव्समासः । अत एव यत्नसाध्यत्वादवत्सीय इत्यादेरुपन्यासः । यस्तु वत्सादन्यस्मै हितः, यो वा वत्सीयादन्यः, न तत्र किञ्चिदयत्नसाध्यम् ।

अथ किमर्थमियाननधिरूपादीयते, यावता न ह्यस्य ‘प्राग्ग्रहेष्ठब्’ इत्यारभ्य ये योगाः ‘तेन क्रीतम्’ इत्येतस्मात्प्राक् पठिताः, तेषु व्यापारोऽस्ति, न हि तत्र न्यासः.

भवनात्’ इति ? नैतदस्ति, एव हि ‘सोमाट् ट्यण्’ इत्यादौ यत्र पञ्चमी भ्रूयते तत्र सर्वत्र प्राग्ग्रहणेन सम्बन्धे न शयते—का विधिः, का च प्रकृतिरिति स्यात् । वेपामव धित्वमिष्यते, वेपामेव प्राग्ग्रहणमधीनवानिति । इह तु प्रकृतेन प्राग्ग्रहणेन सम्बन्धते । ननु च विपर्ययः कस्मान्न भवति—भवनादिति प्रकृतिः स्त्रीपुष्पाम्यामित्यवधिनिर्देश इति ? नैतदस्ति; अवधेरेकत्वादेकवचनेन निर्देशो न्याय्यः । प्रकृतिनिर्देशो तु द्वे एव प्रकृती परस्परपेक्षे इति द्विवचनमुपपद्यते । ननु च विशदमिदमुदितमप्यर्थज्ञानम् स्वरितलिङ्गादधिकाराणामासङ्ग इत्येतद् भवता विस्मृतम्, तदेवम् ‘सोमाट् ट्यण्’ इत्यादौ कः प्राग्ग्रहणसम्बन्धप्रसङ्ग इति नार्थः प्राग्ग्रहणेन ? सत्यमेतत्, किन्तु स्वरितत्वास्वरितत्वस्यापनवरणरया मन्दधियो मोहमासादयन्तीति तत्प्रतिपत्त्यर्थं प्राग्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

अवत्सीय इति । विकल्पनात् प्रथमं सम्भवति—अनुत्पन्ने प्रत्यये नञास्य सम्बन्ध इति, उत्पन्ने वा संसर्गः, उत्पत्तिकाल एवेति । तत्राप्ये पक्षे वत्सादन्यस्मै हितमिति-प्टामिधानं न प्राप्नोति । द्वितीये तु गोधुगनमिधानप्रसङ्गः । तृतीये तु ‘सापेक्षमसमर्थं भवति’ इति प्रत्ययो न प्राप्नोति । न चापि चतुर्थी; हितार्थस्य प्रतिषिध्यमानत्वात् ।

अयोऽवधित्वेन गृहीतः, न प्रत्ययः । तेन 'प्राक् ठञश्च' इति नोक्तम् ॥

पदमञ्जरी

कश्चिदर्थो निर्दिश्यते, ततश्च 'प्राक्ठञः' इति वक्तव्यम्, 'प्राग्गतेष्टञ्' इत्ययमेव च प्रत्यासन्नप्रह्नीष्यते, न विप्रकृष्टः 'लोकसर्गलोकादृञ्' इत्यादिः ? इत्यत आह—अयोऽवधित्वेन गृहीत इति । गृहीतो प्रह्नीतुमिष्टः । अयमभिप्रायः—अवश्यमत्रार्थोऽवधित्वेन ग्राह्यः, अन्यथा 'प्राक् ठञः' इत्युच्यमानेऽवधिना सजातीयस्यावधिमतोऽभावादर्थः, प्रकृतयो वाऽवधिमन्त्रेण गृह्येरन्—प्राक् ठञो येऽर्थाः, या वा प्रकृतय इति । तत्र प्रकृतिपक्षेऽधिकारस्य नदीस्रोतोरूपेण प्रतिप्रकृत्युपस्थानाद् 'उगवादिभ्यो यच्छञ्' इति यच्छयोः सन्निधानादयिशेषादुत्सर्गापवादभावो न स्यात्, तव्यत्तव्यानीयरामिय विकल्प एव स्यात् । अर्थे त्ववधित्वेन गृहीते प्राक् कीटाद्येऽर्थास्तेष्वप्युपस्थानं भवति । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति, यथा—'मासात्परः' इति कालः प्रतीयते, 'प्रामातृपूर्वः' इति देवः, 'अलोऽन्त्यात्पूर्वः' इत्यलेः, ततोऽतिप्रसङ्गो न भवति । कथम् ? समानार्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सायकाशं छं वाधते, यथा—सर्गं कीर्ण्डिन्ये दधि, अतोऽर्थोऽवधित्वेन गृहीत इति । ननु च 'प्राक् ठञः' इत्युच्यमाने भवतु नाम्नं

भ्यासः

तृतीये तु पक्षे यथा दोषो न भवति तथा प्रतिविधीयते । तत्र वस्तुहितशब्दयोः पदान्तरनिरपेक्षयोः क्रियापदेन भवतिनानुगम्यमानत्वात्, न च बाह्यसम्बन्धाऽन्तरङ्गसम्बन्धनिवर्त्तयितुं शक्नोति । अत एव न देवदत्ताय गा ददानोति सम्प्रदाने चतुर्था भवति; कर्मणाभिप्राष्टेरन्तरङ्गत्वादिति । तथानेन च क्रमेण यत्रापि प्राप्तिर्न विद्यते, केवलं त्विच्छामात्रमेव, अत्रापि कर्मसंज्ञा प्रवर्तते, तद्यथा—मामं गन्तुमिच्छामि त कश्चिद् सहायोऽस्तीति ।

यदप्युच्यते—असामर्थ्यात्तद्वितेन न भवितव्यमिति, तदेतदप्यसारम्; यदयम् 'नञो गुणप्रतिपेक्षे सम्बाध्यहितालभ्यास्तद्विताः' इति तदन्तान्मुत्तग्वदानि नञो गुणप्रतिपेक्षे वर्त्तमानानि पराण्यन्तोदात्तानि भवन्तीति तद्वितप्रहणमनर्थकं स्यात् ।

अथ किमर्थमियानवधिरुनादीयते, न हि तत्र तावदस्य व्यापारोऽस्ति; प्रत्यान्तरैर्वाचितत्वात् । लघुत्वात् 'प्राक्ठञश्च' इति वक्तव्यम् ? इत्यत आह अयोऽवधित्वेनेत्यादि । कः पुनरर्थमवधित्वेनाह्नोर्कुर्यतो गुण इति चेद् ? अयमभिप्रायः—'प्राक्ठञश्च' इत्युच्यमाने प्राक् ठञो याः प्रकृतयस्ताभ्यस्तो भवतीत्यर्थः स्यात् । ततश्चाधिकारस्य प्रतिपादोपस्थानादपवादविषये ह्यप्रत्ययः प्रसज्येत । अर्थे त्ववधित्वेनोपादीयमाने प्राक् कीटाद् येऽर्थास्तेषु च्छो भवतीत्ययमर्थः सम्प्रयते, ततोऽतिप्रसङ्गो न भवति । तेन स्नानेऽप्ये प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोऽववादश्च वाधते । ननु च 'प्राक् ठञः' इत्युच्यमानेऽववाद-

उगवादिभ्यो यत् ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

प्राक्ठञो याः प्रकृतय इति, तथापि यदादिविषयये छो न भविष्यति, ज्ञापकात्, यदयम् 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति विभाषां शास्ति, तज्ज्ञापयति—नान्यविषये छो भवतीति, एवं च कृत्वा छ इत्येवाधिकारोऽस्तु, नार्थोऽवधिनिर्देशेन, ज्ञापकाच्च प्रतिसूत्रमुपस्थानेऽप्यन्यविषये न भविष्यति, प्राग्वतेष्वित्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः; अधिकारान्तरेणानुष्ठयत्वात् ? सत्यम्; प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थस्त्ववधिनिर्देशः, स चावधिरथे एव निर्देश्यः, न प्रत्ययः, अन्यथा 'लशुनं च भक्षितं व्याधिश्च न निवृत्तः' इत्येतदापद्येत ॥

न्यासः

विषयेऽपि च्छो न भविष्यत्येव; ज्ञापकात्, यदयम् 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति विभाषाग्रहणं शास्ति; इतरथा साधिकाराच्छोऽपि रुन्ध एवेति विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात् ? सत्यमेतत्; किन्तु ज्ञापकद्वारेणार्थप्रतिपत्तौ सत्या प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मात् मुख्यप्रतिपत्त्यर्थमर्थोऽवधित्वेनोक्तः । अन्ये पुनराहुः—ग्रहीत इति 'आशवाया भूतवध' इत्यनेन भविष्यति निष्ठाप्रत्यय इति । तेनायमर्थः सम्पद्यते—वस्तीयादिरूपविद्वयर्थमर्थमवधिं ग्रहीष्यामीति । अतः शास्त्रातुरीयेण 'प्राक् ठञश्छः' इति नोक्तम्; अन्यथा हि प्रत्ययावधित्वे प्रतिपदोक्ता अन्तरङ्गा इत्युपात्ताभ्यः प्रकृतिभ्य एव प्रत्ययः स्यादित्याशङ्क्येत ।

अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति—'परिवाया टञ्' इत्यत्र 'छयतोः पूर्णोऽवधिः' इत्यभिधास्यति, ततश्च तेन क्रीतमिति वक्ष्यतीत्युच्यते, ततश्चेद विकृदमित्याह—अर्थोऽवधित्वेनेत्यादि । गतार्थम् । नैयायिक इत्याह—'क्वचिदर्थोऽवधित्वेन वृत्तते, यथा—'आर्हाद् भवनात्' इति, क्वचित् प्रत्ययः प्राग्वहतेः—'आ च स्वात्' इति, क्वचित् प्रकृतिः—'आ कङ्गारात्', 'प्राक्कङ्गारात्' इति, क्वचिदेकदेशः—'प्राग्दीभ्यतोऽण्' इति, क्वचिन्निरवधिः प्रत्ययः—'इयाध्यातिपदिकात्' इति; तेनायमात्मनो वैचित्र्यमाचार्यो दर्शयतीत्यवसीयते" इति । अयं श्रोतशब्दादेव पूर्वेष्वुक्तप्रत्ययो भवतीत्येव करमान्न विशयते, यथा—'विभाषा सुषो बहुच् पुरस्तात्' इति ? अनभिधानात् । न हि श्रोतशब्दात् प्राग्वहत्वात्प्राग्वहत्वादेव प्रत्ययेन कस्यचिदर्थस्याभिधानमस्ति । न चापि 'तेन क्रीतम्' इति निर्देश उपपद्यते । तत्रैवमपि प्राक् श्रोतशब्दादेव प्रत्यया भवतीत्येव करमान्न विकल्प्यते ! अनभिधानादेव । न हि तत् उच्यन्नेन प्रत्ययेन विविधितोऽर्थोऽपगम्यते । अर्थान्तरं भवादिकम्, तत्र च वृद्धलङ्गणश्च एव सिद्ध इत्यनयकमिदं स्यात् । तस्मात् प्रागुदितमेव प्रयोजनं न्याप्यम् ॥

‘प्राक् क्रीतात्’ इत्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद् गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो भवति, प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । छस्यापवादः । शङ्खव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । गवादिभ्यः खत्वपि-गव्यम् । हविष्यम् । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः, ततः परत्वात् ‘चर्म-णोऽञ्’ इत्येव विधिः प्राप्नोति; तथा चरुर्नाम हविः; सक्तुः=अन्न-विकारः, अपूपादिषु ‘अन्नविकारेभ्यश्च’ इति पठ्यते, ततः ‘विभाषा

पदमञ्जरी

उगवादिभ्यो यत् ॥ उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद् गवादिभ्यश्चेति । उवर्णादेर्गशब्दा-देर्वशब्दादेश्च यद्भवतीत्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठतः । सनङ्गुरित्यादि । चर्मविकारलक्षणस्याञोऽवकाशः—यार्धं चर्म, वारत्रं चर्मैति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतोऽवकाशः—शङ्खव्यम्, पिचव्यमिति; सनङ्गोरुभयप्रसङ्गे परत्वाद्वाप्राप्नोति । चरुर्नाम हविरिति । स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तदधिकरणे हविष्युपचाराद्वृत्तिः । ‘विभाषा हविरपूपादिभ्यः’ इत्यत्र हविर्निशेषवाचिनां ग्रहणम्, न स्वरूपस्य; तस्य गवादिषु पाठात् । पिपर्ययस्तु न भवति—इह विशेषग्रहणं तत्र स्वरूपग्रहणमिति; गवादिष्वसञ्ज्ञातविरोधित्वेन स्वरूपग्रहणे बाधकाभावात् । अतः ‘विभाषा हवि-रपूपादिभ्यः’ इत्यत्रैव विशेषग्रहणमिति स्थिते तस्यावकाशः—आमिष्यम्, आमि-क्षीयम्; पुरोडाश्याः, पुरोडाशीया इति ।

अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यत इति । तस्यावकाशः—सुराः, सुर्याः, सुरीयाः, ओदन्याः, ओदनीया इति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतः स एष; चरुसक्तुभ्यामुभय-न्यासः

उगवादिभ्यो यत् ॥ उमिति प्रत्याहारग्रहणं वा स्यात् ! उवर्णग्रहणं वा ! तत्राद्ये पक्षेऽयं वाक्यार्थो जायते—उगन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽवादिभ्योऽवकारादिभ्योऽञ-सुप्रमृतिश्च इति । वकारादीन् वर्जयित्वेत्यर्थः । ननु चैवं सति पञ्चम्या निर्देशः स्यात् ! नैष दोषः; ‘सुपा सुलुक्’ इति लुका निर्दिष्टत्वात् । एवं तर्हि प्रातिपदिकेषु गवादिपाठसामर्प्यात् प्रत्याहारग्रहणं न भवति; अन्यथा हि गवादीनां पाठोऽनर्थकः स्यात् । एतत् सर्वं मनसि कृत्वाऽऽह—उवर्णान्तादिति । सर्वग्रहणे तदन्तविधेरभ्यु-पगमादित्यभिप्रायः । शङ्खव्यमिति । ‘ओर्गुणः’, ‘वान्तो यि प्रत्यये’ इत्यवादेशः । सनङ्गुरित्यादि । चर्मविकारलक्षणस्याञोऽवकाशः—यार्धम्, वारत्रम्, उवर्णान्तलक्षणस्य यतोऽवकाशः—शङ्खव्यम्, पिचव्यमिति; सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः, तत्रोभयप्रातो परत्वात् ‘चर्मणोऽञ्’ इत्यञ् प्राप्नोति । तथेत्यादि ।

अन्नविकारेभ्यश्चेति । अपूपादिलक्षणस्य पाक्षिकस्य यतोऽवकाशः—अपूप्यास्त-

हविरपूपादिभ्यश्च' इत्येष विधिः प्राप्नोति; तत्र सर्वत्र पूर्वविप्रति-
पेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यते—सनङ्गव्यं चर्म, चरव्यास्तण्डुलाः, सक्तव्या-
धाना इति ।

गवादिषु 'नाभि नमं च' इति पठ्यते, तस्यायमर्थः—'नाभि-
शब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नमं चादेशमापद्यते' इति । नाभये हितो
नभ्योऽक्ष । नभ्यमञ्जनम् । यस्तु शरीरावयवो नाभिःशब्द, ततः
'शरीरावयवाद्यत्' इति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवि-

पदमञ्जरी

प्रसङ्गे परत्वादिभाषा प्राप्नोति, तत्र सर्वत्र पूर्वविप्रतिपेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यत
इति । अयमेव नित्यो यत्प्रत्यय इत्यर्थः ।

नमं चादेशमापद्यत इति । भसंज्ञकं च न भवतीत्ययं स्वर्थो न भवति, व्या-
ख्यानात् । तदर्थमेव हि गणसूत्रं व्याख्यातम्, प्रायेण हि वृत्तिकारो गणसूत्राणि
न व्याचष्टे । नभ्योऽक्ष इति । छिद्रवद्रथाङ्गविशेषः—नाभिः, तच्छिद्रानुप्रविष्ट-
काष्ठविशेषः—अक्षः, स तदनुगुणत्वात्तस्मै हित इत्युच्यते । अञ्जनं तैलकृतम्यङ्गं,
तदपि स्नेहान्त्यान्नाभये हितम् । यत्तु भाष्य उक्तम्—'नाभेर्नमभाये प्रत्ययानुपपत्तिः
प्रकृत्यभाषात्' इति, तन्नभ्यं चक्रमिति प्रयोगाभिप्रायम् । न हि चक्रस्य नाभि-
कृतिः, अपि त्यज्यवः । नापि तादर्थ्यमस्ति; अथयविनोऽयवार्थत्वाभावात् । तैव
'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इत्यत्रार्थे नभ्यं चक्रमिति नैव सिद्धयति । हितार्थस्त्वाशङ्क्य
एवेति न सर्वथा प्रत्ययानुपपत्तिस्तत्र विवक्षितेति भावः । शरीरावयवाद्यदिति

भ्यासः

ण्डुलाः, अपूपीया इति, उवर्णान्तलक्षणस्य च एव; चरुर्नाम हविर्विशेषः, सक्तुश्चान्न-
विकारः, तत उभयप्रसङ्गे परत्वात् 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति हविलक्षणोऽनवि-
कारलक्षणश्च विधिः प्राप्नोति । तदेवं सनङ्गुशब्दादङ् प्राप्तः, चरुसक्तुशब्दाभ्या
विकल्पेन यत्, नित्यश्चेष्यते, तदयं पूर्वविप्रतिपेधो मापितव्य इति । 'ओगुणः',
'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः । सनङ्गव्यमित्यादि । एतच्चेष्टवाचित्वात् परशब्दस्य
सम्पत् इत्यवगन्तव्यम् ।

गवादिषु नाभि नमञ्चेति पठ्यत इति । अत्र कस्यचिदियमाशङ्का स्याद्—मसशाप्र-
तिपेधो विधीयत इति, ततश्च यस्येति लोपेन भवितव्यमित्यत आह—नाभिःशब्दो यत्प्रत्य-
यमिति । शरीरावयवो यो नाभिःशब्दस्तत्र कथं भवितव्यमित्याह—परित्यक्त्वादि । ततः
शरीरावयवाद् यति कृते परत्वाद् नाभ्यं तैलमिति । अनु च शरीरावयवलक्षणे यति सति

तव्यम् । गवादिषु यता सन्नियुक्तो नभभावोऽत्र न भवति ।

गो । हविस् । बर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेघा । स्रक् ।
 ❀ नाभि नभं च ❀ । ❀ शुनः सम्प्रसारणं वा दीर्घत्वं च तत्सन्नि-
 योगेन चान्तोदात्तत्वम् ❀ । शून्यम्, शून्यम् । चकारस्यानुत्तसमुच्च-
 यार्थत्वात् 'नस्तद्धिते' इति लोपो न स्यात् । ❀ ऊधसोऽनङ् च ❀ ।
 ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । खद । अक्षर । विष । गवादिः' ॥

पदमञ्जरी

यति कृते इति । परत्वादिति भावः । नाम्न्यं नैलमिति भवितव्यमिति । अथात्रापि
 नभभावः कस्मान्न भवति ? इत्याह—गवादियतेति । शुन इत्यादि । श्वनित्यस्य
 सम्प्रसारणं यत्प्रत्ययश्च भवति, पक्षे दीर्घश्च तत्सन्नियोगेनेति । यदा दीर्घत्वं तदा
 शुने हितं शून्यं शून्यमिति या, 'नस्तद्धिते' इति टिलापो न भवति; 'ये चाभाव-
 कर्मणोः' इति प्रकृतिभावात् । ननु 'अनः' इति तत्र वर्तते, सम्प्रसारणे च कृते
 नेदमन्नन्तम्, कामं दीर्घपक्षे तद्विधानसामर्थ्यादिलोपो न स्यात्, पक्षान्तरे ॥
 प्राप्नोति, सम्प्रसारणं बाधकबाधनार्थम्, अन्यथा प्रकृतिभावप्रसङ्गात् ?
 एवं तर्हि चकारद्वयमत्र पठ्यते, तत्रैकः सम्प्रसारणसमुच्चये द्रष्टव्यः, तत्रान्यस्य
 समुच्चेतव्यस्याभावात्सम्प्रसारणमेव पुनर्विधीयते । तत्र पुनर्विधानं तु तद्रूपस्यै-
 यावस्थानार्थं भविष्यति । ऊधसोऽनङ् चेति । 'नरश्च' इति नोक्तम्; लाघवे
 विशेषाभावात् । ऊधःशब्दस्यानङ्गादेशो भवति यत्सन्नियोगेन—ऊधन्यः, 'ये
 चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः ॥

न्यासः

नभभावः कस्माच्च भवतीत्याह—गवादिषु यतेत्यादि । स हि गवादियता सह विहितः ।
 तेन 'सन्नियोगादिष्टानामन्यतराभाव उगयोरप्यभावः' इति नभभावो न भवति ।

शुन इत्यादि । श्वनित्येतस्य सम्प्रसारणे कृतेऽन्नन्ततास्तीति 'नस्तद्धिते' इति
 टिलोपेन भाग्यमेवेति । एवं तर्हि सम्प्रसारणसामर्थ्यान्न भवति ? नैतदस्ति; 'यं विधिं
 प्रत्युपदेशोऽन्यकः स विधिर्बाध्यते, यस्तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते' इति तदवस्थो
 दोषः । दीर्घविधानसामर्थ्यादिति चेत् ? एवमपि पक्षे स्याद् ।

एवं तर्ह्यन्यथा ग्याख्यायते । इह चकारद्वयं पठ्यते—सम्प्रसारणञ्च, वा दीर्घत्व-
 ज्ञेति । द्वितीयश्चकारो भिन्नक्रमः सम्प्रसारणसमीपे द्रष्टव्यः । ॥ च समुच्चयार्थोऽन्यस्य
 समुच्चेतव्यस्याभावात् तदेव समुच्चिनोति । तत्र सम्प्रसारणमेवेन क्रियते, द्वितीयेन
 तद्रूपस्यैवावस्थितिरिति । तत्सन्नियोगनेत्यादि । तदित्यनेन दीर्घत्वं प्रत्यवमृश्यते ।
 तेन दीर्घत्वेन यत् एवान्तोदात्तत्वं भवति, अन्यथा 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ।
छस्यापवादः । कम्बल्यमूर्णापलशतम् ।

पदमञ्जरी

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं कम्बल्य इति ? निपातनादेवैतत्सिद्धम् 'अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि' इति । इदं तर्हि प्रयोजनम्—संज्ञायामिति वक्ष्यामीति ? एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ; परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणम्—परिमाणस्य च संज्ञा कम्बल्यशब्दः । एवं तर्हि स्वरार्थं वचनम्, निपातनेन हि परिमाणे कम्बल्यशब्दः साधुरित्येतावदवगम्यते, न तु यदन्तोऽयमिति, ततश्चान्तस्वरितत्वं न स्यात् । अथ निपातन एवान्तस्वरितत्वं पठयेत् ? तत्र व्याख्यानं शरणम्, व्याख्यानान्च लघु सूत्रम् ॥

न्यासः

स्यात् । ऊभसोऽनङ् चेति । ऊधःशब्दस्यानङादेशो भवति, चकाराद् यच्च । ऊभन्मः । पूर्ववत् प्रकृतिभावः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ननु 'अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यः' इति निपातनादेव कम्बल्य इति सिध्यति, कम्बल्य हि परिमाणविशेषः, इतरथा हि कम्बल्यशब्दस्य तत्र ग्रहणमनर्थकं स्यात्, परिमाणविशेषस्य कम्बल्यशब्दो नामधेयम्, अयमपि प्रत्ययः संज्ञायां विधीयमानस्तत्रैव भवति, नान्यत्र; न ह्यत्र कम्बल्यशब्दः संज्ञा, तस्मान्नार्थोऽनेन । नैतदस्ति; निपातनेन हि कम्बल्यशब्दः परिमाणे साधुरित्येतावत् प्रतीयते, न तु यदन्तोऽयमिति । ततश्चान्तस्वरितत्वं न स्यात् । तस्मात् स्वरितत्वं परिणानार्थमिदं कर्त्तव्यम् । अनन्तरभुतस्य यतोऽनुकर्षणार्थश्चकारः । ननु स्वरितत्वादेव परिणानार्थमिदं कर्त्तव्यम् । ननु च ऋस्य सन्निधाने प्रकृतिमात्राच्छ उक्तं यद् भविष्यति ! छोऽपि तर्हि स्यात् । ननु च ऋस्य सन्निधाने प्रकृतिमात्राच्छ उक्तं इति नियमार्थमिदं स्यात्, तच्चानिष्टम्, यत् पुनर्नियतविषय इति तत्सम्बन्धे विपर्ययता, विधिनिषेधयोश्च विधिरेव ज्ञायमान् ! नैतदस्ति; छस्यापि सम्बन्धे विपर्ययता सम्भवति । कथं संज्ञायामित्युच्यते, संज्ञा चानुपात्तावयवार्थापि भवति, तत्रानवयवार्थानामप्राक्क्रीतीयत्वाद्विताद्यर्थभावे छप्रत्ययार्थमेतत् स्यात्, तस्माच्चकारो यत्प्रत्ययानुकर्षणार्थः ! न कर्त्तव्यः; इष्टोऽन्धकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तौ भवत इति यत् एवानुवृत्तिरिति, न तु ऋस्य । एवं तर्हि चकार उगवादिभ्य इत्यनुकर्षणार्थः । किमर्थं ? सनङ्ग्यादिभ्यः परत्वादजादयः प्राप्नुयन्ति तद्व्याघनार्थमिति । अथ गवादिभ्यः संज्ञायाम् इति कस्मान्न पठति ? तत्र पाठे न कभिद् गुरुपापय इति यत्किञ्चिदेतदिति ॥

संज्ञायामिति किम् ? कम्बलीया ऊर्णाः ।

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीये-
ष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमिक्ष्यं दधि, आमिक्षीयं
दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुला, पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दात्तु गवादि-
पाठान्नित्यमेव भवति । अपूपादिभ्यः—अपूप्यम्, अपूपीयम् । तण्डु-
ल्यम्, तण्डुलीयम् ।

पदमञ्जरी

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ हविर्विशेषवाचिभ्य इति । स्वरूपस्य ग्रहणं न
भवति; तस्य गवादिषु पाठात् । विपर्ययस्तु न भवति—तत्र विशेषाणां ग्रहणमिह
स्वरूपस्येति; असञ्ज्ञातपिरोधित्येन तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । अन्न-
विकारेभ्यश्चेति । अन्नविकाराः = अन्नप्रकाराः, अदनीयविशेषा इत्यर्थः, तैभ्यश्च
विभाषा यद् भवति—ओदन्याः, ओदनीयाः । यद्येवम्, अपूपादीनां किण्वपर्य-
न्तानां पाठोऽनर्थकः, अन्नविकारत्वादेव सिद्धे, सुराप्रकृतिद्रव्यं किण्वम् ?
नानर्थकः, प्रपञ्चार्थत्वात् ।

अपर आह—यदा सादृश्यादिनापूपादिभ्योऽर्थान्तरे उपचर्यन्ते, तदर्थ एषां
पाठ इति ॥

न्यासः

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ हविःशब्दो गवादिषु पठ्यते, तेन तस्मान्नित्यं यत्ता
भवितव्यम् । अत्र हविर्विशेषाणां ग्रहणम्, न स्वरूपस्येति; उगवादिसूत्रे स्वरूपपरि-
भाषाया उपस्थानात् । न हि तत्र सोपतिष्ठमाना केनचिन्निवार्यते, तेन स्वरूपस्यैव
ग्रहणम् । तत्र स्वरूपग्रहणे सतीह स्वरूपपरिभाषा नोपतिष्ठते; अन्यथा हि यद्यनापि
स्वरूपग्रहणं स्यात्, ततः स्वतन्त्र एकस्मात् शब्दात् नित्यश्च यतो विधिः स्यादनित्यश्चे-
त्युभयमेकत्र नोपपद्यत इति न भवति विपर्ययः । अथ वा—हविःशब्दस्येह पृथगुपादा-
नादर्थप्रधानत्वमवसीयते, अन्यथा ह्यपूपादिष्वेव पठेदिति । अन्नविकारेभ्यश्चेति ।
अन्नविकाराः = अन्नप्रकाराः, ते च प्रत्ययमुत्पादयन्ति विभाषा—ओदन्याः, ओदनीया
इति । यद्येवम्, अपूपादीनां किण्वपर्यन्तानामन्नविकारत्वादेव सिद्धान्तं पाठोऽ-
नर्थको जायते ? यदा तर्हि केनचिदाकारसादृश्येनापूपादयोऽर्थान्तरे उपचर्यन्ते, तदर्थ-
मेवा पाठः । किञ्चान्नविकारग्रहणेनापूपादिषु प्रत्ययमिच्छत इहापि स्यात्—यवापूपाः,
म्रीहितण्डुला इति । प्रतिपदपाठे तु ग्रहणवत्त्वात् तदन्तविधिः पर्युदस्तो भवति । ननु
च 'असमाप्ते निष्कादिभ्यः' इत्यसमाप्तग्रहणाद् भवितव्यमेवात्र तदन्तविधिना, एते-

अपूप । तण्डुल । अभ्यूष । अभ्योष । पूयुक । अभ्येष । अर्गल ।
मुसल । सूप । कटक । कर्णवेष्टक । किण्व । ॐ अन्नविकारेभ्यश्च ॐ ।
पूप । स्थूणा । पोप । अश्व । पत्न । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

‘तस्मै’ इति चतुर्थीसमर्थाद् ‘हितम्’ इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हितो गोघुक् वत्सीय । अवत्सीय । पट-
व्यम् । गव्यम् । हविष्यम् । अपूप्यम् । अपूपोयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरम्=प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत्
प्रत्ययो भवति ‘तस्मै हितम्’ इत्येतस्मिन्विपये । छस्यापवादः ।
दन्त्यम् । कण्ठघम् । ओष्ठघम् । नाभ्यम् । नस्यम् ।

खलपवमापतिलवृषपत्रह्यणश्च ॥ ७ ॥

पद्मजरी

तस्मै हितम् ॥ तस्मै इति । ‘हितयोगे चतुर्थी यत्तव्या’ इति चतुर्थी । अपर
आह—अयमेव निर्देशो ज्ञापको हितयोगे चतुर्थी भरतीत्यस्येति, तच्चिन्त्यम् ;
‘चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः’ इति आशिषि विषयविशेषे
हितयोगे चतुर्थ्याः सम्भवात् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ शरीरं प्राणिकाय इति । एतेनैतदर्थेयति—शीर्यत इति शरीर-
मिति शृणातेरीरन्प्रत्ययमुत्पाद्य यद्यपि शरीरशब्दो व्युत्पाद्यते, तथापि योग-
रूढत्वात्प्राणिकाय एव यत्तवे, न घटादायिविति ॥

व्यासः

नाममासप्रहणेन पूर्वत्र तदन्तविधिरस्तीत्येषाऽर्थः प्रतिपाद्यते । सप्तमेतत्, अपूपादिषु
प्रतिपदपाठसामर्थ्यान् न भविष्यति ॥

तस्मै हितम् ॥ एतदेव शारकम्—हितयोगे चतुर्थ्यस्तीति, तेन यदुक्तम्—

‘हितयोगे चतुर्थी यत्तव्या’ इत्येदमुपसन्नं भवति ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ शीर्यत इति शरीरम्, तेन घटादेरपि प्रहणं भविष्यती-
त्यत आह—शरीरं प्राणिकाय इति । एतेन ऋदिरियमिति दर्शयति । यथादावेते
शरीरावयववाचिनः । तथा तु या प्रहृतपस्ताभ्योऽनेनारि पूर्वणारि या यानि रिरेते
नास्त्येव । यत्र विशेषः—‘नाभि नभय’ इति, स विशेषश्चैव येदित्य एव ।

खलपवमापतिलवृषपत्रह्यणश्च ॥ गण्यदोना वृषत्यन्तानाम् ‘यत्येति’ मार ।

१. कट, अय-पूक, ओदन, अबोव, प्रदीप—एते कटदाः पुरतःकास्तरेऽधिकारः ।

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये ।
छस्यापवादः । खलाय हित खल्यम् । यव्यम् । माप्यम् । तिल्यम् ।
वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् ।

वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति ।
छप्रत्ययोऽपि न भवति, अनभिधानात् ।

पदमञ्जरी

खल्यवमापतिलवृष्यब्रह्मण्य ॥ ब्रह्मण्यमिति । पूयवट्टिलोपाभाषः । वृषशब्दो-
ऽयमकारान्तो गृह्यते, न ॥ नकारान्तः ; अन्यथाऽसन्देहार्थं नकारलोपमकृत्यैव
निर्दिशेत्, यथा—आत्मन्विश्वजनेति । अस्ति च नकारान्तस्तत्र यत्तव्यम्, ततोऽपि
यद्भवतीति, अन्यथा तत्र छे टिलोपे च वृषीयमिति प्राप्नोति, तस्य च वृषशब्दे
आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा वृष्य इति स्यात्, ब्रह्मशब्दो नकारान्तो गृहीतः,
ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोऽस्ति, तत्र वक्तव्यम्—ब्राह्मणशब्दादपि यद्भवतीति,
अन्यथा तत्र छः स्यात्, तस्य च ब्रह्मन्-शब्द आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा ब्राह्म-
ण्यमिति प्राप्नोति ? इत्यस्मिन्पूर्वपक्षे इदमाह—वृष्णे हितमित्यादि ।

छप्रत्ययोऽपि न भवतीति । यत्प्रत्ययस्तु तारस्मिन्नुपादानादेव न भवति, न
केवलं स एव, अपि तु छप्रत्ययोऽपीत्यपिशब्दस्यार्थः । कुत इत्याह—अनभिधा-
नादिति । तदनेनाप्यव्यधिकन्यायो दर्शितः । त्रैशङ्ग्यं हि नः साध्यम्—वृषाय

न्यासः.

ब्रह्मण्यमिति । 'न सयोगाद् वमन्तात्' इति प्रतिषेधाद् 'अरुलोपोऽनः' इत्यकारलोपो
न भवति । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपोऽपि न भवति; 'ये चाभावकर्मणोः' इति
प्रकृतिभावात् । वृषशब्दोऽयमत्राकारान्तो गृह्यते, न तु ब्राह्मणशब्दोऽकारान्तः इति ।
ननु चाशङ्का वृषशब्दे युक्ता—नलोपे सति किमयमकारान्तः ? आहोस्विद् नकारान्तः ?
इति, ब्रह्मन्शब्दस्तु नकारान्त एवेति तद्विषये भ्रान्तिरेव नोपपद्यते, तत् कथं ब्रह्मन्-
शब्दो विकल्प्यते ? सत्यम्, किन्तु वृषशब्दाच्च यतो निवृत्तिप्रसङ्गाद् ब्रह्मन्शब्दा-
दपि यच्च प्रत्ययो निवर्त्तत इति भावः । अत एवाह—छप्रत्ययोऽपीत्यादि । यत्प्रत्यया-
पेक्षयापिरयम्—न केवलं यत्प्रत्ययो न भवति, अपि तु छप्रत्ययोऽपीति । ब्राह्मणशब्दा-
च्छप्रत्ययाभावो योज्यः । ननु चाभ्यामिहानुपादानाद् यत्प्रत्ययो न भवति, 'तस्मै
हितम्' इति छप्रत्ययस्तु कस्मान्न भवति ? इत्याह—अनभिधानादिति । न हीह वृषी-
यम्, ब्राह्मणीयमित्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते, यतोऽर्थप्रतिपादनं प्रति नियता एव
शब्दशक्तयो भवन्तीति कश्चित् प्रत्ययान्तेनार्थस्याभिधानम्, कश्चिद्वाक्येनेति । अतो
वाक्यमेवावतिष्ठते—वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति । वाक्यसमधिगम्यस्यार्थस्य
तद्धितेनानभिधानादिति यावत् ॥

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—रथाय हिता रथ्या ॥

अजाविभ्यां ध्यन् ॥ = ॥

अज, अवि—इत्येताभ्यां ध्यन् प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्ये-
तस्मिन्विपये । छस्यापवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ६ ॥

आत्मन्, विश्वजन—इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः

पदमञ्जरी

हितम्, वृष्यम्, वृष्ये हितम्; तथा ब्रह्मणे हितम्, ब्रह्मण्यम्, ब्राह्मणाय हितमिति;
तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकत्र विग्रह एव, अपरत्र विग्रहश्च वृत्तिरथ
भविष्यति, तद्यथा—अनिकस्य मांसम्, आविकम्, अयेमांसमिति । रथाय हिता
रथ्येति । हितार्थ एव यथा स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थं गवादिषु पाठो
नाङ्गीकृतः ।

केचित्तदन्तविधिमिच्छन्ति—रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति । अपरे तु—
हलसीताभ्यां साहचर्याच्चातुरर्थिक एव तदन्तविधिर्भवति, न त्वस्मिन्निति ॥

अजाविभ्यां ध्यन् ॥ अजशब्दोऽयमिह पुल्लिङ्ग उपात्तः, अत एव 'द्वन्द्वे पि'
इत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं याधित्वा 'अजाद्यदन्तम्' इत्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः
कृतः, 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति स्त्रीलिङ्गादपि ध्यन्भ्य-
त्येव—अजायै हितमजध्यम्, 'तसिलादिषु ध्यन्भ्यालौ' इति परिगणनात्पुषद्भावः ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ इहोत्तरपदग्रहणं व्याप्तिन्यायेन सर्वैर्वा
सम्बध्येत, प्रत्यासत्तिन्यायेन भोगशब्देनैव वा ? तत्राद्यं पक्षं निराकरोति—

न्यासः

अजाविभ्यां ध्यन् ॥ अजशब्दोऽयमिह पुल्लिङ्ग उपात्तः; अविशब्दस्य ध्यन्त-
शब्दस्यापूर्वनिपातात् । आवन्तस्य ग्रहणे ह्यविशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । अदन्तस्य
ग्रहणे 'द्वन्द्वे पि' इत्येतस्य याधितत्वाद् 'अजाद्यदन्तम्' इत्यजशब्दस्य पूर्वनिपातो
युज्यते । तस्मात् पुल्लिङ्गस्य ग्रहणम् । तथा च 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणं भवति' इति स्त्रीलिङ्गादपि प्रत्ययो भवत्येव—अजाभ्यो हितमजध्यम् । 'तसिला
दिष्याङ्स्वमुचः' इति पुषद्भावः । परिसंख्यायन्ते हि तत्र तसिलादयः, तेषाञ्च मध्ये
परिसंख्यातो ध्यस्यालावपि । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहणे शब्दान्तरत्वादकारात् पुल्लि-
ङ्गान्न स्यात् ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ अथात्मन्वित्यत्र नलोपः कस्मान्न दृत्,
यावता द्वन्द्वेनाय निर्देशः क्रियते, तत्र 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः

प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । आत्मन्-
इति नलोपो न कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरपदग्रहणं
भोगशब्देनैव सम्बध्यते, न तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम् आत्मनीनम् ।
'आत्माध्वानो रे' इति प्रकृतिभावः । विश्वजनेभ्यो हितं विश्वजनी-
नम् । कर्मधारयादेवेप्यते । पष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव भवति ।
विश्वजनाय हितं विश्वजनीयम् ।

ॐ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॐ । पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि
कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अन्यत्र-पञ्चजनीयम् ।

पदमञ्जरी

आत्मन्निति नलोपो न कृत इति । विषयभितां प्रकृतिं कारस्वर्येण निर्दिशेयमिति
नलोपो न कृतः, प्रत्येकं सम्बन्धे चोत्तरपदग्रहणस्य नैतावती प्रकृतिः स्याद्,
अतो नलोपाकरणेन प्रत्येकं सम्बन्धे निरारिते भोगशब्देनैव सम्बध्यते इत्यर्थः ।
कर्मधारयादिष्यत इति । व्याख्यानमत्र शरणम् । पष्ठीसमासादिति । विश्वस्य
जनो विश्वजन = सर्वसाधारणो वेद्यादिः । बहुव्रीहेः इति । विश्वो जनोऽस्येति,
स एव वेद्यादिरन्यपदार्थः ।

पञ्चजनादिति । रथकारपञ्चमाश्रित्यारो घर्णाः = पञ्चजनाः । 'द्विषसंख्ये
संज्ञायाम्' इति समासः । पञ्चजनीयमन्यदिति । पष्ठीसमासाद् बहुव्रीहेश्च छ
एव भवतीत्यर्थः । यदा च प्रकरणादिवशाद्विशिष्टसंख्येयवृत्तित्वात्सायः संख्या-

न्यासः

प्राप्नोति ? इत्यत आह—आत्मचित्त्वादि । आत्मचित्त्वेव भवत्येषा प्रकृतिरिति ज्ञापनार्थं
नलोपो न कृतः । कः पुनरेवं सति विशेषः ? इत्याह—तेनेत्यादि । गतार्थम् । यद्येवम्,
विश्वजनशब्देन चोत्तरपदस्य सम्बन्धः प्राप्नोति ? एवं मन्यते—आत्मन्निति नलोपा-
भावेन प्रत्येकं धाक्यपरिसमाप्तेर्व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् ततः प्रत्यासत्तेर्भोगशब्देनैव
सम्बध्यते, न तु विश्वजनशब्देनेति नास्ति दोषः । कर्मधारयादेवेप्यत इति । आचार्य-
पारम्पर्योपदेशात् । विभाषामहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् वेद वेदितव्यम् ।
विश्वस्य जनो विश्वजनः, विश्वो जनोऽस्येति विश्वजन इति समासेन भवितव्यम् ।
यथा खो न भवति तथाच्छोऽपि न भवतीत्याद्युदाह—बहुव्रीहिवत्त्वादि ।

उपसंख्यानमिति प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—इदं हि भोगसमा-
सादिति वचन्ये उत्तरपदग्रहणमधिकविधानार्थम् । न चैवं सति बहुपूर्वादोपसमाप्ती
भोगो बहुभोग इत्यस्मात् खः स्यादित्याहुनीयम्; बहुव्यत्ययस्य समासमावात् ।
ततोऽत्र छेनैव भवितव्यम्—बहुभोगीय इति । तेन पञ्चजनादपि भवितव्यम् । समाशब्द-

ॐ सर्वजनादृज् सरश्च ॐ । सार्वजनिकम्, सर्वजनीनम् । अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वजनीयम्-अन्यत् ।

ॐ महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः ॐ । महाजनाय हितं महाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति-महाजनीयम् ।

पदमञ्जरी

शब्दानां तदा सापेक्षत्वाभावादविरुद्धः समासः, जनादिनैव साक्षात्सम्बन्धाद्; अन्यथा तु संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यवतिरेकः, तद्द्वारेण तु संख्यागुणस्येति साक्षात्सम्बन्धाभावाद् दुर्लभः पठोऽस्मात् ।

सर्वजनादिति । 'पूर्वकालैकसर्व' इति कर्मधारयः ।

महाजनादित्यमिति । नित्यग्रहणं सर्वजनादुक्तो खो मा भूदिति ।

तत्पुरुषादेरेति । अत्र 'कर्मधारयादेव' इति नोक्तम्, आत्वनिर्देशेनैव पठोऽस्मात्समासव्यावृत्तिसिद्धेः ।

॥६॥ पितृभोगाणादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्याभिधानमिष्यते, पित्रादिभोगहितस्य तु प्राप्नोति । भोगशब्दश्चायमस्त्येव द्रव्यपदार्थकः, तद्यथा-भोगवान्त्यं देश उच्यते, यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्द्धन्ते, भुज्यत इति भोगः; अस्ति च क्रियापदार्थः, तद्यथा-भोगवान्त्यं माक्षण उच्यते यः सन्त्यक् स्नानादिकाः क्रिया अनुभवति; अस्ति च शरीरवाची, अहिरिव भोगीः पर्येति बाहुमिति दर्शनात्, अत्र समुदाये प्रवृत्तस्य भोगशब्दस्यैकदेशेषु कणेषु प्रयोगः, न चादेरेव शरीरं भोगः, अपि तु सर्वं शरीरम्; अनन्तत्वात्प्रयोगविषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात् । निघण्टुषु तु प्रयोगबाहुल्यादहिशरीरे प्रयोगः । सर्वेष्वपि चार्थेषु विनक्षिताभिधानं न प्राप्नोति । तस्मान्नायं भोगोत्तरपदात्तो विधेयः, पित्रादिभ्य एव तु भोगीनञ्प्रत्ययो विधेयः-पित्रे हितः पितृभोगीण इति । यद्येवम्, वाच्यं न कर्तव्यम्, मात्रोयं पित्रोयमिति यथा स्याद्; अन्यथा भोगीनञ्चाबाधितः

न्यासः

आयम्, 'दिवसंस्थे संज्ञायाम्' इति समासः । तथा सर्वजनादपि वेदितव्यः । तत्पुरुषादेवेति । विशेषानभिधानेऽपि महाजनादिति निर्देशादेव समानाधिकरणादेव विशा-यते । 'आन्महः समानाधिकरणजातीययोः' इति समानाधिकरणोत्तरपदे मदत आदिधानात् । भोगशब्दोऽयं भावसाधनः-मुक्तिर्मोह इति, कर्मसाधनो वा-भुज्यत इति भोग इति । अयमन्युत्पन्नः शरीरवाची, तस्येह ग्रहणमित्याह-भोगशब्द इत्यादि । भोगशब्दः शरीरमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः । यत्र वर्त्तमानोऽयं साक्षात् सम्बन्धमाह, तत्रैव

१. 'सर्वजनाच्छब्द, चकारात्सदृश' इति पाठः ।

भोगोत्तरपदात्प्रत्ययपि—मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोगशब्दः
शरीरवाची केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्छ एव भवति । मात्रीयम् । पित्रीयम् ।

॥ राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् ॥ । भोगोत्तरपदाभ्यामेव प्रत्यय
इष्यते, न केवलाभ्याम् । राजभोगीनः ।

॥ आचार्यादणत्वं च ॥ । आचार्यभोगीनः । केवलाभ्या वाक्य-
मेव भवति—राजे हितम्, आचार्याय हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णडञी ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासरयं णडञी प्रत्ययो भवत, 'तस्मै हितम्'

पदमञ्जरी

तच्छो न स्यात् । इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इति 'इको ह्रस्वोऽङ्गो
लङस्य' इत्युत्तरपदनिबन्धनं ह्रस्वत्वं न म्यान, इह चाङ्भोगीन इति 'अपो भि'
ति भकारादौ प्रत्यये विधीयमानं तत्वं प्राप्नोति, भोगोत्तरपदात्तु रदिवाने नैते
पेयाः । अर्थविरोधस्तु भवति, तं परिहरति—भोगशब्दः शरीरवाचीति । तत्र
शरीरशरीरिणोरभेदाद्य एवार्थो मात्रे हित इति, स एव मातृभोगाय हित इत्यपि
वेप्रहे भवतीति भावः । एवं भोगोत्तरपदात्प्रत्ययविधानेऽप्यर्थविरोधं परिहृत्य
त्रैय गुणमाह—केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्छ एव भवतीति । एकारो भवतीत्यस्या-
वरं द्रष्टव्यः । भोगीनप्रत्ययविधाने तु छो न स्यादेव—इत्येवमङ्गदस्यार्थः ।

राजाचार्याभ्यामिति । राजाचार्याभ्यां हितार्थे यदि प्रत्ययो भवति नित्यम्,
भोगोत्तरपदाभ्यामेव, ॥ च स एवेत्यर्थः । न केवलाभ्यामिति । अत्र 'प्रत्यय
इष्यते' इत्येतादपेक्ष्यते, न तु 'प्रत्यय इष्यते' इति; प्राप्त्यभावात् । अत एव
किञ्च 'सः प्रत्यय इष्यते' इति व्यस्तं पठन्ति ।

आचार्यादणत्वं चेति । भोगोत्तरपदादिति गम्यते, इदानीमेव शुचम्—
राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णडञी ॥ सर्वादिति । अनुकरणत्वात्स्मर्यनामकार्याभावात्, सर्व-

न्यास

प्रत्ययमाप्तादयति । वर्तते च क्रियाया द्रव्ये च । तथा हि—यदि भुञ्जिष्य
ध्येन च सम्बन्धोऽस्ति, तथापि शरीरेण मुख्यः सम्बन्ध इति ततो भवति प्रत्ययः ।
या राजाचार्याभ्या वाक्यमेव भवति, तथेहापि भवितव्यमिति यथोददेशः, तं प्रत्याह-
षलेभ्य इति । मात्रीयम्, पित्रीयमिति । दिङ्मात्रमेतत् । अन्येषामपि बुद्धिबोधनि-
पादोना दर्शनात् । आचार्यादणत्वमिति । शुभ्नादिनाठान् । केवलाभ्यां वाक्यमेव
भवतीति । छप्रत्ययो न भवति, अनभिधानादेव ॥

इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । सर्वस्मै हितं सार्वम् । पौरुषेयम् ।

ॐ सर्वाण्यस्य वा वचनम् ॐ । सर्वोयम् ।

ॐ पुरुषाद्वधविकारसमूहेतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॐ । पौरुषेयो वध , विकार , समूहो वा, तेनकृत पौरुषेयो ग्रन्थ ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्या खञ् प्रत्ययो भवति, 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

पदमञ्जरी

नामानि' इत्यन्यर्थसंज्ञाविज्ञानात् 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यपि सर्वनामस्य न भवति; अनाश्रितार्थस्य शब्दरूपस्यानुकरणात् ।

पुरुषाद्वधेति । प्रत्ययार्थसामर्थ्येन पृष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते, कृते तु तेनेत्युपात्तैव तृतीया । भाष्यकारप्रयोगाच्च द्वन्द्वमध्येऽपि तेनेत्यस्य निवेशः, तत्र वधे- 'तस्येवम्' इत्यणोऽपवादः, विकारे—'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञः, समूहेऽपि 'तस्य समूहः' इत्यण एव, तेन कृतेऽपि ग्रन्थात्मके—'कृते ग्रन्थे' इत्यण एव । पौरुषेयः प्रासाद इत्यत्र न कस्यचिदपवादः ॥

माणवचरकाभ्या खञ् ॥ मनोरपत्यं कुत्सितं माणवः, 'अपत्ये कुत्सिते मूढः' इति गत्यम्, चरतीति चरः, 'पचाद्यच्' 'चरिचलिपतिषदीनाम्' इति द्विवचनं विकल्पितत्वादिह न भवति, ततः सज्ञायां कञ्-चरकः । खञो भित्करणवृद्धपर्यं स्वरार्थं च । चरके वृद्धपर्यम्, माणवे 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्-माणवीभार्यः ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ प्रकृतिरूपादानकारणमिति । उपादीयतेऽस्मात्कार्य-
न्यास

सचंपुरुषाभ्या णटञौ ॥ सर्वाण्यस्य वावचनमिति । अभिधानेऽभिधेयोपचाराद् वेति विकल्पमाह । इहापि विभाषाग्रहणानुवृत्तेरेव वेदितव्यम् । न च सचंपुरुषाभ्या विकल्प आशङ्का , व्यवस्थितविभाषात्वात् ।

पुरुषाद्वधेति । तत्र वधे—'तस्येवम्' इत्यणोऽपवादः, विकारे—'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञः, समूहेऽपि—'तस्य समूहः' इत्यणः । 'तेन कृते ग्रन्थे' इत्यण एव ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ उभयस्मिन् भित्करण स्वरार्थम् । चरके वृद्धपर्यं । माणवे तु 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्विषयस्वारक्तविकारे' इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् । माणवीना भार्या यस्य स माणवीनाभार्य इति ।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ तस्मै इदं तदर्थम्, 'चतुर्थी तदर्थं' इत्यादिना समासः ।

प्रकृतिः=उपादानकारणम्, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरम्=विकृतिः ।

विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयाया यथाविहितं प्रत्ययो भवति । 'तदर्थम्' इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते, विकृत्यर्थाया प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्या-

पदमञ्जरी

मित्युपादानम्, उपादानं च तत्कारणं च उपादानकारणम् । कार्यस्य हि त्रीणि कारणानि-उपादानकारणम्, असमवायिकारणम्, निमित्तकारणमिति, तत्र कार्येणापृथग्देशं यद्वुद्धिः कार्येष्वनुवर्त्तते, तद्यथा-मृदयं कुम्भः, तन्तवः पटः, हिरण्यं कुण्डलमिति तदुपादानकारणम् । उपादानकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणम्, यथा-तन्तुसंयोगः पटस्य । तटस्थ तु कारणं निमित्तकारणम्-तन्तु-वायादि, तद्वेषु त्रिषु यदुपादानं सा प्रकृतिः, तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरिति । अनेन कार्योपादानयोरभेदमाह । यथा हि-शिक्यं रज्जु-रिति न तत्त्वान्तरम्, अथ च न रज्जुमात्रे शिष्यप्रतीतिः, एवमत्रापि मृदेय घटः, तन्तव एव पटः, सुवर्णमेव कुण्डलम्, अथ च न मृदादिमात्रे घटादिप्रतीतिः । यद्यपि वृक्षादिषु न बीजादिप्रतीतिर्भवति, या तु बीजस्यानन्तरावस्था तत्र तत्प्रतीतिर्भवत्येव । एवं तदनन्तरादिष्वप्यवस्थासु पूर्वपूर्वा प्रतीतिर्द्रष्टव्या । वृक्षस्य तु बीजं परम्परयोपादानकारणमिति सर्वमवदातम् । विकृतिवाचिन इति । ननु 'समर्थानां प्रथमानां' इति वचनात्तदर्थस्य चेह प्रथमनिर्देशात्प्रकृतेश्च तदर्थस्यात्त-वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत आह-तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः प्रत्यवमृश्यत इति । तेन विकृतिरेव सर्वतः प्रथमनिर्दिष्टेति भावः । विकृत्यर्थाया प्रकृतौ प्रत्यय इति ।

न्यास

एतदेव वचनं शापकम्-अथोत्तरपदे समासे समुदायार्थस्य लिङ्गं भवति, न च परवल्लिङ्गतेति । एतेन यदुक्तम्-'अर्थेन नित्यसमास सर्गलिङ्गता च वक्तव्या' इति सा सिद्धा भवति । प्रकृतिरुपादानकारणमिति । समानजातीयमभिन्नसन्तानवृत्ति-कारणमुपादानकारणमित्युच्यते । उपादायत इत्युपादानम्, बहुलवचनात् कर्मणि स्युट्, तस्य कारणमिति पट्टीसमासः । तस्यैवेत्यादि । तस्यैवोपादानकारण-स्योत्तरभाव्यवस्थाविशेषो विकृतिः । विकृतिवाचिन इत्यादि । ननु च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनात्तदर्थमिति प्रथम निर्दिष्टत्वात् प्रकृतेश्च तदर्थत्वात् तदाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति ? नैव दोषः, प्रथमस्य चाप्रथमस्य च कार्यप्रानौ प्रथमादेव यथा स्यादित्येवमर्थम् प्रथमग्रहण नियमार्थं कृतम् । इह तु प्रथमात् प्रातिरेव नास्ति । प्रकृताविति । सप्तम्या प्रकृतेः प्रत्ययार्थत्वेन सप्त्यादित्वात् । विहृतेरिति । पञ्चम्या विकृतेः प्रकृतित्वेन । तस्मान्नान्नस्य विहृ इति विकृतिवाचिन एव प्रत्ययो भवति । विकृत्यर्थायामिति । अनेन तदर्थस्यैव दुष्प्रसङ्गेन मनसाः प्रकृतेः

र्थताऽऽख्यायते, न प्रकृतिविकारसंभवमात्रेऽप्रत्ययः, किं तर्हि ? प्रकृते-
रनन्यार्थत्वे विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या
चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु 'तस्मै हितम्' इत्यनुवर्तयन्ति ।
अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि ।
प्राकारीया इष्टका । पङ्कव्यं दारु । पिचव्य कार्पासः ।

तदर्थमिति किम् ? यवाना धाना । धानाना सक्तवः । प्रकृत्य-
न्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता, न तादर्थ्यम् । धानाना सक्तवो न
लाजानामिति ।

पदमञ्जरी

एतेन तदर्थमिति समन्याः स्थाने प्रथमा, स्त्रीलिङ्गस्य च स्थाने नपुंसकलिङ्गमिति
दर्शयति । तदर्थमहणेनेत्यादि । इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिद्योग्यतामात्रं विव-
क्ष्यते—मूत्राय कल्पते यवागूरिति; क्वचित्प्रकृत्यन्तरख्यावृत्तिः, यथा—यवानां धानाः,
धानानां सक्तव इति; क्वचित्प्रकृतेरनन्यार्थता, यथा—अङ्गारेभ्य एतानि काष्ठा-
नीति, तत्रैह चरमोऽर्थो विवक्षित इति प्रतिपादनाय तदर्थमहणं कृतमित्यर्थः । किं
सिद्धं भवति ? तदाह—न प्रकृतिविकारेति । प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि । विकृत्यर्थायां
हि प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते, तच्च तस्यास्तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव शक्यते बोधयितुमि-
त्येतत्सामर्थ्यम् । केचित्त्विति । तेषां वचनादेव लभ्या चतुर्थी ।

न्यासः

लिङ्गव्यत्ययेन च स्त्रीलिङ्गस्य स्थाने नपुंसकलिङ्गं कृतमिति दर्शयति । ननु च
छन्दसि व्यत्यय उक्तः, नेदं छन्दः, तत् कुतो व्यत्ययः ? 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति'
इत्यदोषः । तदर्थमहणेनेत्यादि । इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिद् योग्यतामात्रं विव-
क्ष्यते—मूत्राय कल्पते यवागूरः, पादशोफाय नङ्वलोदकमिति । क्वचित् प्रकृत्यन्तर-
निवृत्तिः—यवाना धानाः, धानाना सक्तव इति । क्वचिद् विकारस्य प्रकृतिसम्बन्ध-
धानाना यवाः, सक्ताना धाना इति । क्वचित् प्रकृतेरनन्यार्थता, यथा—काष्ठाना-
मङ्गाराः । प्रकृतेरनन्यार्थताख्यानार्थेन यदिष्टं सम्पद्यते, तद्दर्शयति—प्रत्ययार्थस्य
चेत्यादि । इह विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते । तस्य तस्मात् तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव
शक्यते प्रतिबोधयितुम् । अतः प्रत्ययार्थस्य तदर्थत्वेन सामर्थ्याच्चतुर्थी समर्थविभक्ति-
लभ्यते । केचित्त्वित्यादि । तेषां वचनलभ्यैव चतुर्थी समर्थविभक्तिः ।

तदर्थमिति । किमिति पक्षी प्रत्युदाह्रियते ? पक्ष्यपि तादर्थ्यं ब्रूते, यथा—
गुरोरिदं गुर्वर्धमिति । तथा सति पक्ष्यपि समर्थविभाक्तमवति । अङ्गाराणां काष्ठा-
नीति प्रत्युदाहरणं ॥ प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्या, तथा यनादेः समर्थ्यते । अङ्गारेभ्य-
काष्ठानि, प्राकारेभ्य इष्टका इति । इदमवति तदर्थमहणं न शक्यते किमर्थं विवक्षित-

विकृतेरिति किम् ? उदकार्यं. कूप । विकृतिग्रहणेऽक्रियमाणे
या काचित्प्रकृतिर्गृह्यते, नोपादानकारणमेव । भवति च कूप उदकस्य
प्रकृतिः, तत्रोत्पादनात् । न तु उदक तस्य विकृतिः ; अत्यन्तभेदात् ।

पदमञ्जरी

यत्राना धाना इति । येषां सामर्थ्यलभ्या चतुर्थी तेषामिदं प्रत्युदाहरणम् ।
ये तु 'तस्मै' इत्यनुवर्तयन्ति, तेषां मूत्राय कल्पते यत्रागूरिति द्रष्टव्यम् ।

या काचिदिति । अनुपादानकारणभूतापीत्यर्थः । तत्रैतत्स्याद्—न कूप उद-
कस्य काचिदपि प्रकृतिस्तत्राह—भवति चेति । कुत इत्याह—तत्रेति । यथैव हि प्रया-
जाग्नीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारत्वादृशपूर्णमासी प्रकृतिः सौर्याग्नीनाम्, एवमुदक-
धर्माणां क्षारत्वादीनामुत्पत्त्याधारत्वात्कूप उदकस्य प्रकृतिरित्यर्थः । यथैवम्,
उदकमपि तस्य विकृतिरेव सौर्यादिवत् ? इत्यत आह—न खिति । कुत इत्यत आह—
अत्यन्तभेदादिति । तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरित्यत्र कार्योपादानयोरभेदो
दर्शितः । उदकं तु कूपादत्यन्तभिन्नमत्यन्तग्रहणेनैतद्दर्शयति—कार्यकारणयोरनात्य-
न्तभेदः, मृदय कुम्भ इति प्रतीतेः । नाप्येकान्ततस्तत्त्वम् : मृन्मात्रे कुम्भप्रतीतेर-
भावात् । तस्मात्कथञ्चिद् भेदः, कथञ्चिच्चाभेदः । एतेन जातितद्वतोगुण-
गुणिनोश्च भेदाभेदौ व्याख्यातौ ।

न्यास

मिति । तस्मादनन्यार्थता प्रकृतेर्विवक्षितेति । एतत् प्रयोजनं प्रतिपादयितुं तदर्थ-
ग्रहणं कृतमिति भावः । तथाच प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्या प्रकृतिरेव सम्प्रच्यमाना व्यति-
रिच्यत इति यथादेरेव व्यतिरेकविभक्तिर्मवति । ये तु चतुर्थीमनुवर्तयन्ति, तेषां
तदर्थग्रहणं चतुर्थीविशेषणं विशयते—तादर्थ्यं चतुर्थीति । तत्र मूत्राय कल्पते यत्रा-
गूरिति प्रत्युदाहरणम् । तेषां चतुर्थ्यनुवृत्तिरपार्थिका, तदर्थग्रहणेनैव गतार्थत्वात् ।
तथा च या तादर्थ्यसमानार्था पञ्चौ सा चास्त्या विशेष्यते । सा काचिदिति । न
तुपादानकारणभूतापीत्यर्थः । स्यादेतत्—कूपः प्रकृतिरुदकस्य न भवत्येष, ततस्तत्र
वृत्त्यर्थं विकृतिग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यत आह—भवति चेत्यादि । चशब्दोऽवधारणे ।
ननु चान्येभ्य एव स्वकारणेभ्य उदकमुत्पाद्यते, तत्कथं कूपस्तस्य प्रकृतिः ? इत्याह—
उत्प्रेत्यादनादिति । यथैव हि प्रयाजादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारभूतौ दर्शपूर्णमासौ
प्रकृती भवतः, एवमुदकस्योत्पत्त्याधारभूतत्वात् कूपः प्रकृतिर्भवति । यथैवम्, उदक-
मपि तस्य विकृतिः ? इत्याह—न खित्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह—अत्यन्तभेदादिति ।
विकारो हि प्रकृतेरुत्तरमवस्थान्तरमिति ततो नात्यन्तभिन्नो भवति, यथा—काष्ठा-
नामङ्गाराः । ते हि पार्थिवेनाभिन्नसन्तानवर्तित्वेन काष्ठेभ्यो नात्यन्त भिद्यन्ते ।
उदकं तु भिन्नस्वभावत्वाद् भिन्नसन्तानवर्तित्वाच्च कूपादत्यन्त भिन्नम् । अतो न
तस्योत्तरमवस्थान्तरमिति न भवति विकृतिः ।

प्रकृताविति किम् ? अस्यर्था कोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति, न तु कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योग्रहणे विवक्षित प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

पदमञ्जरी

न तु कोशी तस्य प्रकृतिरिति । अतत्कारणत्वादननुत्पत्त्याधारत्वाच्च, चर्मपिनद्धं दार्वीदिनिर्मितमस्यादीनां प्रक्षेपस्थानं कोशी । ननु च प्रकृतिर्विकृतिरिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, सम्बन्धिशब्दाश्च नियतमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयन्ति, तथाचा-मातरि वर्तितव्यमित्युक्ते न चोच्यते स्वस्यामिति, अथ च या यस्य माता तस्यामिति गम्यते, एवं चात्रान्यतरोपादानेऽप्यन्यतरस्य प्रतीतिः सिद्धयति ? अत आह—द्वयोरपीति । एवं मन्यते—यिपूर्वोऽयं करोतिरस्येवापकारे—दैव मे वैस्थ्ये विकरोतीति, अस्ति चेष्टानानात्ये—विकुर्यते छात्रा इति, अस्त्यनीचित्ये—विकृतिरेषा स्त्रीणां यत्स्वातन्त्र्यं नामेति, अस्ति कार्ये—तन्तूनां विकारः पट इति, तथा प्रपूर्वोऽपि करोतिरनेकार्थः, अस्ति कारणे—तन्तवः प्रकृतिः पटस्येति, सांख्यास्तु सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्याग्रस्थां प्रकृतिमाहुः, अस्ति दोषापगमे—प्रकृतिस्थं मन इति, अस्ति स्वभावे—प्रकृत्याभिरूप इति, अस्ति धर्माणामुत्पत्त्याधारे—यथोक्तं पुरस्तात्, तदेवमनेकार्थत्वान्नानयोरैकान्तिकं सम्बन्धिशब्दस्यमित्यन्यतरोपादानेन विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यत इति । 'तस्य विकारः' इत्यत्र तु अभिधानस्वभावादेव कार्यस्य ग्रहणम्, नापकारादेः ॥

न्यासः

न तु कोशी तस्य प्रकृतिरिति । अतत्कारणत्वात्, अनुत्पत्त्याधारमृतत्वाच्च । ननु च प्रकृतिर्विकृतिरिति सम्बन्धिशब्दावेतौ । सम्बन्धिशब्दश्च नियत एव प्रति-योगिनि प्रतीतिमुपजनयति, यथा 'हि मातरि वर्तितव्यम्' इत्युक्ते न चोच्यते स्वस्या मातरीति, या यस्य माता तस्यामिति प्रतीयते । एव सति कृपलक्षणाया प्रकृतौ विवृत्यर्थाया प्रत्ययार्थत्वेन विवक्षितायामसत्यपि विकृतिग्रहणे तस्यैव कृपस्य वा या विकृतिस्तत एव प्रत्ययो विज्ञायते । तथा च विकारवाचिनोऽक्षिशब्दात् प्रत्यये विधित्सिते यस्यासौ प्रकृतिस्तस्यामेव तदर्थ्याया प्रकृतावत्यपि प्रकृतिग्रहणे प्रत्ययो विज्ञायते । तस्मादन्यतरोपादानेऽपि सर्वमिष्टं सम्पद्यते । न किञ्चिदनिष्टमापन्न इत्याह—उदयं द्वयोरपीत्यादि । अनेनैवं मन्यते—स्यादेतदेव यदासौ प्रकृतिविकृति-शब्दो नियोगतः सम्बन्धिशब्दो, नचेमौ नियोगतः सम्बन्धिशब्दो । तथा हि, यिपूर्व-स्तावदयं करोतिरस्येवापकारे—देवदत्तोऽस्त्यत्ये विकरोतीति, अस्ति चेष्टानानात्ये—विकुर्यते छात्रा इति, अस्त्यनीचित्ये—विकृतिरेषा स्त्रीणां यत् स्वातन्त्र्यमिति । अस्ति कार्ये—तन्तूनां पटो विकार इति । तथा प्रपूर्वोऽप्ययमस्ति कारणे—तन्तवः प्रकृतिः पटस्येति, अस्ति चोदाद्ये—सत्यादीनां प्रकृतिरिति । तान्युच्यन्ते यान्यना-

छदिरुपधिवलेढञ् ॥ १३ ॥

छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति 'तदर्थं विवृते प्रकृतौ' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । छादिपेयाणि तृणानि । औपधेयं दारु । बालेयास्तण्डुलाः ।

उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयत इत्युपधि = रथाङ्गम् । औपधेयमपि तदेव दारु ॥

पदमञ्जरी

छदिरुपधिवलेढञ् ॥ छाद्यतेऽनेनेति छदिः, 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छदिभ्य इतिः' 'इस्मन्त्रन्किपु च' इति ह्रस्वत्प्रत्ययः । छादिपेयाणि तृणानीति । यदा तु चर्मविकार-श्छविस्तदा परत्वात् 'चर्मणोऽञ्' इत्यञ्प्राप्नोति, तत्र पूर्वविप्रतिपेधेन ढञ्नेप्यते—छादिपेयं चर्ममिति, आह च 'यञ्ज्याञ्चः पूर्वविप्रतिपेधेन ढञ्च' इति । वृत्तिकारेण तु प्रतिपदविधेर्बलीयस्यान्नेतदुपन्यस्तमित्याहुः । नेति ययम्; ढञोऽपि छादिपेयाणि तृणानीत्यत्र चरितार्थत्वात् । बालेयास्तण्डुला इति । कथं पुनरत्र प्रकृतिविकृतिभायः, यदा घल्यनस्थायामपि त एव तण्डुलाः ? नावश्यं यत्प्रकृत्युप-मर्दनेनैव भवति स एव विकारः, तत्रेव गुणान्तरयुक्तमपि विकारः । अस्ति च घल्यनस्थायया हस्त्रियायोगेन तण्डुलानां गुणान्तरयोगः, अन्ततः प्रक्षालनेन इत्य-मार्द्रता मार्दवं सन्निवेशविशेषो वा भवति । उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इति । इष्टि-रेवा । किं पुनः कारणमधिकारप्राप्तो नेप्यते ? इत्याह—उपधीयत इत्युपधिरित्यादि ।

न्यासः.

रम्भकाणि; अस्ति दोषापगमे—प्रकृतिस्थोऽयमिति । अस्ति स्वभावे—प्रकृत्याभिरूप इति, अस्ति धर्माणामुत्पत्त्याधारे, यथा—दर्शपौर्णमासी धर्माणां प्रकृतिरिति । तदेवमर्थबहुत्वादनयोः सम्बन्धित्वमनैकान्तिकमिति, अतोऽन्यतरग्रहणे न सिध्यति । न चान्यतरेण शक्यते वक्तुं विवक्षितः प्रकृतिविकारभावः । अगमुपादानकारणस्य तदुत्तरावस्थामूतस्य च यो विकारः स इह वेदिनश्च । यदि तु विपूर्वः करोति-रनेकार्थं, 'तस्य विकारः' इत्यत्रापि सन्देहापगमाय तर्हि प्रयतितव्यम् ! सत्यमेतत्; शैलीयमाचार्यस्य यस्य छनिदमिधानमाश्रयति, छचिन्त्यायम्, कचिद्वचनमिति तत् सर्वमुच्यते । तेन सर्वं प्रत्याख्यते ॥

छदिरुपधिवलेढञ् ॥ यदा छदिश्चर्मविकारो विवक्ष्यते तदापि ढञ्नेवेप्यते—छादिपेयश्चर्ममिति । ननु च परत्वात् 'चर्मणोऽञ्' इत्यञ् प्राप्नोति ? नैव दोषः, 'चर्मणोऽञ्' इत्यत्र छदिषो ढञ्नुवर्तयते ।

यथा छदिःशब्दाद् बलिशब्दाद्यतुर्थीसमयात् प्रकृतिविकारभावे प्रत्यय उप-जायते, तथोपधिशब्दादपि भवितव्यमित्याशङ्क्याह—उपधिशब्दादित्यादि । अन

‘ऋषभोपानहोर्न्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ, उपानह—इत्येताभ्यां व्यः प्रत्ययो भवति ‘तदर्थं विकृतेः प्रकृती’ इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः ।

पदमञ्जरी

यदेव हि तद्वथाङ्गमुपधीयमानत्वादुपधिशब्देन कर्मणि किप्रत्ययान्तेनोच्यते, यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति, तथापि तत्र न उच्यन्तं वर्तते, किं तर्हि ? तत्रैव हि रथाङ्गे । स्वभावश्चात्र हेतुः, न च तत्रेव तस्य प्रकृतिर्भवति, अतः स्वार्थं प्रत्यय एवित्ययः । अथायमुपधानमुपधिरिति ? क्रियावचन उपधिशब्दस्तादर्थ्यमपि सम्भवति, उपधानक्रियार्थत्वाद् द्रव्यस्येत्युच्यते । एवमपि क्रियाविकारो न भवति, क्रियापि विकारो भवति; बहुविकारोऽयं मनुष्यो हसति नृत्यति गायतीति दर्शनात् ? सत्यम्; ‘तदर्थं विकृतेः प्रकृती’ इत्यत्र तु विशिष्ट एष प्रकृतिविकारभावो गृह्यते—यत्र प्रकृतेरुच्छेदः, यत्र वा रूपान्तरापत्तिः । अत एव तत्र विद्वक्षितः प्रकृतिविकारभाव इत्युक्तम् ॥

‘ऋषभोपानहोर्न्यः ॥ आर्षभ्यो वत्स इति । महाप्राणः संहननवान् सुजाताययथो यो वत्स ऋषभावस्थाप्राप्तये पोष्यते । चर्मण्यपीति । व्यस्यापकाशः—औपानहो मुञ्जः, अत्रोऽवकाशः—वाह्यं चर्म, उपानच्छब्दाच्चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सति परत्वादुपप्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन व्य एव भवति । ये तु साधकाशस्ये सत्यपि प्रतिपदविधानं बलीयस्यै कारणमाहुः, तेषामयं पूर्वविप्रतिषेधोऽसङ्गतः स्यात् ॥

श्यातः

युक्तिमाह—उपधीयत इत्यादि । तेन ‘कर्मण्युपसर्गो धोः किः’ इति दर्शयति । तेन च द्रव्यस्थानासादितोत्तरावस्थत्वाविधानम् । यमुपधिशब्दाद् विकृतिवाचिनः स्यात्, एवमर्यान्तरे स्यात् । न चासी प्रकृतिविशेषे भवति । न त्पधिशब्दाद् धाच्यस्य प्रत्ययान्तरस्य प्रकृतिविकारभावोऽस्ति, अमेदात् । तथा हि—यदेव रथाङ्गमुपधिशब्देनोच्यते तदेवानासादितोत्तरावस्थमोपधेशब्देनापि । स्यादेतत्—यदा भाववाचन उपधिशब्द उपधानमुपधिरिति तदा नास्ति भेदः, क्रियाविधानात्; यदाप्युपधिशब्देन क्रियाद्रव्यस्य विकार उच्यते तदोपधेशब्देन च तत्प्रकृति द्रव्यम्, अतः प्रकृतिविशेषे परप्रत्ययो भविष्यतीति ? एतथायुक्तम्; न हि त्रियाद्रव्यस्य विकारो युज्यते; अत्यन्तभेदात् । तस्मात् स्वार्थ एवोपधिशब्दात् प्रत्ययो विज्ञायते ॥

‘ऋषभोपानहोर्न्यः ॥ चर्मण्यपीत्यादि । व्यस्यापकाशः—औपानहो मुञ्जः, अत्रोऽवकाशः—नार्द्रम्, वारयम्; चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते मनुष्यप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन व्य एव भवति—औपानहो चर्मेति ॥

चर्मण्यपि प्रवृत्तिनेन विवक्षिते पूर्वविप्रणिशेयादयमेवेत्यने—
ओपानतश्च चर्म ।

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

‘चर्मण’ इति णञी । चर्मणो या प्रवृत्ति नष्टानि प्राति-
पदिकादञ् प्रत्ययो भवति ‘तदर्थं प्रवृत्ते प्रवृत्तौ’ ऽप्येवमिति न्याये ।
छम्यापवाद । यार्त्तं चर्म । चारत्र चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥

‘तत्’ इति प्रथमा ममर्थमिति भवति, ‘अस्य’ इति प्रत्ययार्थं,
‘स्यात्’ इति प्रवृत्तिविशेषणम् । इति तत्त्वज्ञो विप्रशयं । एव द्वितीये-
ऽपि वाक्ये । मत्तम्यर्थे तु प्रत्यय ऽप्येवमिति न्यायेन । प्रथमा ममर्थं
पठ्यधर्मे मत्तम्यर्थे च यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमा ममर्थं
स्याच्चेत्तद्व्यति । इति वरणस्तनस्नेदित्वा । प्रातार आगामिष्ट-
वाना स्यात् प्रातारीया इष्टा । प्रातारीय शर । मत्तम्यर्थे
सत्यपि—प्रातारोऽस्मिन्देसे स्यान् प्रातारीयो देश । प्रातारीया भूमि ।

स्यादिति सभावनाया ऋद्धि ‘सम्भारनेऽस्मिन्नि चेत्’ ऽप्यादिना,

चर्मणोऽञ् ।

चर्मणोऽञ् ॥ चर्मण इति णञीति । पञ्चम्या तु चर्मणोऽञ् चर्मणोऽञ्
प्रवृत्तौ प्रत्ययः स्यात्—चर्मणे द्वितीयादी, न त्रिथमभिधानमस्ति ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ सम्भारने ऽस्मिन्नि । ‘सम्भारनेऽस्मिन्नि न’
इत्यादिना । इष्टवार्त्तं बहुलनेत्यादिना मूर्तार्थमुत्पन्नान्तेषु दर्शयति ।

स्याम

इष्टकाना बहुत्वेन तत्संभाव्यते । प्राकार आसामिष्टकाना स्यादिति । देशस्य च गुणेन संभाव्यते—प्रासादोऽस्मिन्देस्ये स्यादिति ।

प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम्, किं तर्हि ? योग्यतामात्रम्; तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तद्ग्रहण न्यायप्रदर्शनार्थम् । अनेकस्मिन्प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति ।

अथेह कस्मान्न भवति—प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ? गुणवानयं सम्भाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । 'इतिकरणो विवक्षार्थः' इत्युक्तम् ॥

पदमञ्जरी

प्रकृतिविकारभाव इत्यादिना 'तदर्थं विकृतेः' इत्यादिना सिद्धिं दर्शयन्सूत्रारम्भं समर्थयते । योग्यतामात्रमिति । तथा चान्यार्थास्वपीष्टकासु वक्तारो भवन्ति—प्राकारीया इष्टका इति । द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि । ननु विपरीतमिदम्, प्रत्येकं सम्बन्धे ह्यत्र द्विस्तद्ग्रहणमनर्थकम्, अतोऽत्र द्विस्तद्ग्रहणादन्यत्र समुदायेन सम्बन्धो युक्त इति ? सत्यम्; अयमपि तु प्रकारः सम्भवतीति न्यायप्राप्तं प्रत्येकं सम्बन्धमस्मिन्सूत्रे स्थित्वा उदाहरणरूपेण दर्शयतीति तद्विबुक्तम् । न्यायप्रदर्शनार्थमिति । प्रदर्शनं दिगुदाहरणमित्यर्थः । यदि पुनरयं न्यायोऽत्र न प्रदर्श्येत, तदा 'तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप' इत्यत्र समुदायेन समर्थविभक्तिसम्बन्धो विज्ञायेत, ततश्च शाखावान्वृक्ष इत्यादौ यत्र द्वाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति, तत्रैव स्यात्; यत्र त्वन्यतरेण सम्बन्धः—गोमान्देवदत्तो वृक्षवान्पर्वत इति, तत्र न स्यात् ।

अथेहेति । यदा ब्राह्मणार्थं निर्मितं प्रासादं गुणवन्तं च देशदत्तं पश्यन्सम्भावयति तदा तस्य प्रसङ्गः ॥

न्यासः

ननु च प्राकारीया इष्टकाः, प्रासादीय दार्विति च पूर्वेष्वेव सिद्धम्, तथा हि—वासामिष्टकाना यस्य च दारुणो बहुत्वेन प्राकारः प्रासादश्च सम्भाव्यते, तासामिष्टकाना तस्य च दारुणो यथासंख्येन प्राकारप्रासादो विकारो भवतः, तादर्थ्याच्चेष्टकाना दारुणाश्चास्तीयेत्यत आह—प्रकृतिविकार इत्यादि । गतार्थम् ।

द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि । इत्येव न्यायोऽनेन प्रदर्श्यते । 'तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप' इत्यादौ नेकः प्रत्ययार्थः । तत्र तत्समुदायेन समर्थविभक्तेः सम्बन्धो विज्ञायते । ततश्च यत्र द्वाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति—शाखावान् वृक्ष इत्यादौ, तत्रैव तत् स्यात् । यत्र त्वन्यतरेणैव सम्बन्धः—गोमान् देवदत्तः, वृक्षवान् पर्वत इत्यादौ, तत्र न स्यात् । अस्मिन्सु न्याये प्रदर्शिते सर्वत्र भवति ।

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्य तदस्मिन्स्यादिति' एतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः । पारिखेयी भूमिः ।

छयतो पूर्णोऽवधिः । इतः परमन्य प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥

'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' इति वक्ष्यति । प्रागेतरमाद्वतिसशब्द-
नाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः ।
वक्ष्यति—'पारायणतुरायणचान्द्रायण वर्त्तयति' । पारायणिकः । तौरा-
यणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टक् ॥ १९ ॥

'तदर्हति' इति वक्ष्यति । आ एतस्मादर्हसशब्दनाद्यानित ऊर्ध्व-

पदमञ्जरी

प्राग्वतेष्टञ् ॥ वक्ष्यति पारायणतुरायणेति । अत्र तु प्रदेशेऽस्य करणमुत्तर-
सूत्रे येषां षडुदासस्तेभ्यश्चञ्चल्यथा स्यादिति—गौपुच्छिः, साम्प्रतिकः । ठञ्चित्ते-
वाधिकारे सिद्धे 'प्राग्वते' इति वचन मध्ये योऽधिकारवानपवादः 'सर्वभूमिपृथि-
घीभ्यामणञौ', 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' इत्येवमादिस्तेन विच्छेदेऽपि 'पारायणतुरायण'
इत्येवमादीं ठञ्चे यथा स्यादित्येवमर्थम् । यद्यप्यत्र प्रत्ययोऽप्रथित्येन गृहीतः,
तथाप्यर्थेऽप्येवोपतिष्ठते, न तु प्रकृतिषु, तेनापवादविषये न भवति । तथा च
'शूर्पाद्वन्न्यतरस्याम्' इत्यन्यतरस्याग्रहणमर्थवद्भवति ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टक् ॥ तदर्हतीति वक्ष्यतीति । तदेकदेशोऽर्ह-
शब्दो निर्विशेष इति भावः, तदाह—आ एतस्मादर्हसशब्दनादिति । तदर्हमित्ययं

न्यासः

परिखाया ढञ् ॥ परिखाशब्देन चात्र खेयमुच्यते^१ ।

प्राग्वतेष्टञ् ॥ प्राग्वचनम् 'शीर्षच्छेदाद् वच्', 'दण्डादिभ्यो य' इत्येवमादिना-
धिकारयता ठञ्चि विच्छिन्ने 'पारायणतुरायणचान्द्रायण वर्त्तयति' इत्येवमादानर्थनिर्देशे
ठञ्चे यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टक् ॥ 'तदर्हति' इत्येको विधिः, 'तदर्हम्' इति
द्वितीयः, सत् कस्येहावधित्वेनोपादानम् ? इत्याह—तदर्हतीत्यादि । इतरस्य ग्रहण
कस्मान्न भवति ? एव मन्यते—यदि तस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात् 'प्राग्वते' इत्यनेनैव

१ 'कोकोच्यते' इति पाठः, परं केयं कोका ? कोकोषु कोकाशब्द एवोपलभ्यते,
स च पुच्छिः । तथा—'कोको घृके चक्रवाके खजूरीहुमकेकयोः' इति ईमः ।

मनुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः, गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधौ वायमाकारः, तेनार्हत्यर्थोऽपि ठम्भवत्येव । ठञ्चिकारमध्ये तदपवादः ठग्विधीयते । वक्ष्यति—‘तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणिकम्’ ।

अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम् ? गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् ।

संख्या—पाण्टिकम् । परिमाण—प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ठञ् प्रत्युदाह्रियते ।

पदमञ्जरी

त्वयधिर्न भवति, यदि स्यादाहोदित्यनर्थकम्; प्राग्भूतेरित्येव सिद्धत्वाद् । ननु च वत्यर्थेऽपि ठको विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमार्हादिति वचनं स्याद् ? परमप्याह पर निर्देशः कर्त्तव्यो वतेरित्येवाभिविधायाकारः । एवमपि ‘उपसर्गाच्छन्दसि धातुर्थे’ इत्यत्रापि वत्यर्थे ठक्प्राप्नोति । तस्माद्व्याख्यानमेवात्र शरणम् । गोपुच्छादीन्वर्जयित्वेति । अगोपुच्छशब्दात्सङ्ख्यावाचिनः परिमाणशब्दाच्चेत्ययं त्वर्थो न भवति । यदि स्यान्निष्कादिषु द्रोणशब्दस्य परिमाणवाचिनः पट्टिशब्दस्य सङ्ख्यावाचिनः पाठोऽनर्थकः स्याद् ? अनेनैव सिद्धत्वात्मानर्थकः । नियमार्थं पुनर्वचनं स्यात्—अममास एव यथा स्यादिति ? नैतदस्ति; विधिनियमसम्भवे विधेरेव व्यासस्तान् । अभिविधौ वायमाकार इति । यदि तु मर्यादायां स्यात्तस्य ग्रहणमनर्थकं स्यात्, प्राग्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्, तेन किं सिद्धं भवति ? तदाह—अर्हत्यर्थेऽपि ठम्भवत्येति ।

न्यासः

सम्बन्धं कुर्यात्, न ‘आर्हत’ इत्यनेन । ननु च वायर्थेऽपि ठग्विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमार्हादिति वचनं स्यात्, अस्ति तस्मिन् इव ठकः प्राग्भूतेर्व्यापार इति विज्ञायते ? नैतदस्ति; यद्यपि वायर्थेऽपि ठग्वधिक्रियते, तथापि तत्र तेन न भवितव्यम् ; प्रतिपदविहितेन वतिना याधितत्वात्, अनविधानाद्वा । तस्मादहंतिशब्देऽहंदेशस्यैवाहंशब्दस्यावधित्वं न्याय्यम् । गोपुच्छादीन्वर्जयित्वेति । कथं पुनरेतज्ज्ञायते—अगोपुच्छादिति प्रतिषेधोऽयमिति ? अन्यस्यार्थस्येहासम्भवान् । ननु चायमर्थः स्याद्—अगोपुच्छशब्दाः संख्यायाः परिमाणाच्चेति ? असक्योऽयमर्थ इह सम्भावयितुम् । यदि ह्ययमर्थः स्यात्, निष्कादिभ्यः परिमाणादेव सिद्धत्वात् पुनर्वचनमनर्थकं स्यात् । ननु च नियमार्थं पुनर्वचनं स्यात्—अममास एव यथा स्यादिति ? नैतदस्ति; न हि विधौ सति नियमार्थता मुक्ता । निषेधे हि सत्यवतजस्य त्यागाप्यन्दबाधनम् । किञ्च, सिद्धस्य पुनर्वचनमुपादीयत इति, उक्तानुपादे दोषश्च । विधौ तु न शब्दबाधनम्, नानुपाददोषश्च

सत्यापरिमाणयो को विशेष ? भेदगणनम्=सख्या, एकत्वादि ।
गुरुत्वमानम्=उन्मान पलादि । आयाममानम्=प्रमाण वितस्त्यादि ।
आरोहपरिणाहमानम्=परिमाण प्रस्थादि ॥

पदमन्जरी

सङ्ख्यापरिमाणयोः को विशेष इति । परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणम्,
सङ्ख्यापि च परिच्छिद्यते इति प्रश्नः । भेदगणनं सङ्ख्येति । भिद्यत इति भेदः,
मिथो भिन्नाः पदार्थाः ते गण्यन्ते येन तद् भेदगणनम् । एकत्वादिसङ्ख्यासामा-
न्योपक्रमत्वाद् भेदगणनी संख्येति न भवति, भेदगणनमित्यनेन पृथक्त्वनिवेशि-
तत्वमाह । यथोक्तं पृथक्त्वनिवेशितत्वात्सङ्ख्याया कर्मभेदः स्यादिति । एकत्र-
सङ्ख्यापि बहुषु बुद्ध्या सन्निवेशितेषु भेदमेकमसहायमाह । एतदुक्तं भवति—एकौ
घट इत्यत्रापि द्वयादिनिरासाद् भेदावगतिरस्त्येवेति । गुरुत्वमानमुन्मानमिति ।
तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दान्येन पापाणा-
दिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते, तदुन्मानमित्यर्थः । आयाममान प्रमाणमिति ।
आयामः=दैर्घ्यम्, स येन मीयते तदायाममानम् । एतच्च क्वचित्तिर्यगभिमुखस्य
वस्तुनो भवति, यथा—वस्त्रावेहंस्तादि, क्वचिदूर्ध्वाधरदिगप्रस्थितस्य भवति—
हास्तिमुदकम्, ऊरुद्वयसमुदकमिति । आरोहपरिणाहमान परिमाणमिति ।
आरोहः=उच्छ्रायः, परिणाहः=विस्तारः, ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्या स्वगताभ्यां
येन काष्ठादिनिर्मितेन घ्रीयादि परिमीयते तत्परिमाणम् । पङ्क्तिः सर्वतोभावे,
संख्यापरिमाणयोर्विशेषे पृष्ठे उन्मानादविशेषप्रदर्शनेन प्रसङ्गेन तद्विशेषस्याप्य-
ज्ञानस्यापनयनार्थम् ।

न्यास

इति । विधिनियमसम्भवविचारे त्रिभिर्नैव युक्तं भवितुम् । तस्मादन्यस्येहायंस्यासम्भ-
वात् 'अगोपुच्छात्' इति प्रतिषेधोऽयमिति विज्ञायते । ज्ञापकास्त्रकृतिरत्र न विवक्ष्यते,
यदयम् 'लोकसर्वलोकादृज्' इति ढङ्गो निवृत्त्यर्थं ढङ्ग करोति । अभिविधायमाकार
इति । मर्यादाया हि यत्तमानस्याकारस्यात्र ग्रहणमनर्थकं स्यात्, प्राग्ग्रहणानुवृत्त्यैव
सिद्धत्वात् । अभिविधिवृत्तेराकारस्य ग्रहणे सति यदिष्टं सम्भवते, तद्वर्शयितुमाह—
अहंत्यर्थेऽपि ढङ्ग् भवतीति ।

भेदगणनं संख्येति । भिद्यन्त इति भेदा, भिन्ना. पदार्थाः, ते गण्यन्ते सत्यायन्ते
परिच्छिद्यन्ते येन तद् भेदगणनम्, एकत्वादि । सख्याभेदे हि सति पदार्थानुसङ्गल्पन-
मेकत्वादिभि क्रियते । एकत्वसंख्यापि बहुषु सन्निवेशितेषु भेदमेकमसहायमाह ।
गुरुत्वमानमुन्मानमिति । सुवर्णादेर्वस्तुनो गुरुत्वमुत्क्षिप्यते, येन तदुन्मान तुलादि ।
आयाममानं प्रमाणमिति । तिर्यगभिमुखस्य वस्तुनो येनायामपरिच्छेदः क्रियते तत्
प्रमाणम्, वितस्त्यादि । आरोहपरिणाहमान परिमाणमिति । आरोहतः परिणाहतश्च
मीयते त्रीत्याद्यथो येन तत्परिमाणम् । आरोहः=उच्छ्रायः, परिणाहः=विस्तारः ।

ऊर्ध्वमान किलोन्मान परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाण स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

‘आर्हात्’ इत्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे ठक्प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । मापिकम् ।

असमास इति किम् ? परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति, ‘परिमाणान्तस्य’ इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

अथ किमर्थमसमास इत्युच्यते, यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपिध्यते ? निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकम्—पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य । ‘उगवादिभ्यो यत्’—गव्यम्, सुगव्यम्, अति-

पदमञ्जरी

ऊर्ध्वमानमिति । ऊर्ध्वारोपणाद् गुरुत्वमानमुन्मानमिति पूर्वोक्त एवार्थः । किलशब्दः प्रसिद्धौ । परिमाणं तु सर्वतः इति । ऊर्ध्वमानमित्युपसमस्तमपि मानमित्येतदत्रापेक्ष्यते । एतदर्थमेव केचिद् ऊर्ध्व मानमिति व्यस्तं पठन्ति । आयामस्येति । मानमित्यपेक्ष्यते, कर्मणि षष्ठी । प्रसिद्धस्तु पाठः आयामस्त्विति । तत्रायामपरिच्छेदार्थं उपचारादायामशब्देनोक्तः । सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः इति । पूर्वोक्तादुन्मानादेः सर्वतो बाह्या, तत्रानन्तर्भागात् । तरयाश्च संख्यायतेऽनयेति निर्वचनं भेदगणनलक्षणत्वं व्याख्यातव्यमित्यनुसन्धातव्यम् ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ ठञोऽपवाद इति । येन नात्रातिन्यायेन निष्कादिभ्यो हि द्रोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दात्पष्ठिशब्दादृकः पर्युदासे ठञेव प्राप्नोति, अतस्तस्यैवायमपवादः ।

तदन्ताप्रतिषेधस्येति । तदन्तविधानप्रतिषेधस्येत्यर्थः । यदि तर्हि तदन्ता-

न्यासः

सख्यापरिमाणयोर्भेदे गृष्टे यदुन्मानादीनां विशेषप्रदर्शनं तदाख्येन तद्विपर्यया-
ज्ञानस्यापनयनार्थम् । सग्रहेण किलशब्द एवमादिमतमाचार्याणामित्यर्थं सूचयति ।
सर्वतः इति । आरोहतः परिणाहतश्चेत्यर्थः । सङ्ख्या बाह्या ॥ सर्वतः इति । उन्मानात्
परिमाणात् प्रमाणाच्च सङ्ख्या बाह्या, तत्रानन्तर्भागात् ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ ठञोऽपवाद इति । येन नात्रातिन्यायेन । निष्कादिभ्यो
द्रोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दत्वात् पष्ठिशब्दस्य सङ्ख्याशब्दत्वाद् ठकि पर्युदस्ते ठञेव
प्राप्नोति, अतस्तस्यैवायमपवादः । तदन्ताप्रतिषेधस्येति । तदन्तविधेःप्रतिषेधस्ये-

गुणव्यम् । 'विभाषा हविरूपादिभ्य'—अपूप्यम्, अपूपीयम् । यवा-
पूप्यम्, यवापूपीयम् । 'शरीगवयवाद्यन्'—दन्त्यम्, राजदन्त्यम्
इत्येवमादि सिद्धं भवति ।

इत उत्तरं च मस्यापूर्वपदानां तदन्तविधिगिष्यते । 'पागायण-
तुरायणचान्द्रायणं वर्तयति'—द्वेपागायणिक, त्रैपारायणिक ।
लुगान्तायास्तु प्रवृत्तेर्नेप्यते । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्-
पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधान् 'शूर्पादजन्त्यतरम्याम्'
इत्यञ् न भवति, सामान्यविहितपठजेन भवति । द्विशूर्पिकम् ।

पदमञ्जरी

प्रत्ययो विज्ञायते, एव तर्हि 'व्यपदेशिरङ्गागोऽप्रातिपदिकेन' इति केवलेभ्यो
नोपपद्यते ? नैष दोषः, असमामग्रहणेन हि प्राणरत्परिभाषायां निवृत्ति-
राख्याता, तन्निवृत्तां 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्तता, अत्र स्वस्य च
स्वस्य प्रकृतत्वात्केवलादपि भवति । यस्तु मन्यते—पूर्वोपादानसामर्थ्या-
त्केवलादपि स्यादिति, तस्य हि लाघवाय केवलानां पाठः स्यादिति यन्
विशिष्टेति ।

इत उत्तरं चेति । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते, यावता
'ग्रहणत्रया प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न भवति' इति प्रतिषिध्यते ? अस्याः
परिभाषायां अनित्यत्वं च तस्या गणादिषु वाजासे' इति समामप्रतिषेधाद्
गम्यते । नित्यत्वे हि सति वाजशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समामे प्राप्तिरेव
नास्तीति समामे प्रतिषेधं न कुर्यात् । द्विशूर्पमिति । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीत-
मिति तद्विधायं द्विगुं कृत्वा न तावदेवा लुगान्ता प्रवृत्तिरिति 'सत्यापूर्वपदा-
न्याम्

त्यर्थः । यदि तर्हि तदन्तात् प्रत्ययो विहायत, एव तर्हि 'व्यपदेशिरङ्गागोऽप्रातिपदि-
केन' इति केवलेभ्यः प्रत्ययो नोपपद्यते ? नैष दोषः, असमामग्रहणेन हि ग्रहणवन्-
परिभाषायां निवृत्तिराख्याता, निवृत्तायाश्च 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्ताभवति ।
एव च 'स्वस्य च स्वस्य' इति प्रकृतत्वात् केवलपदविधायि । यन्तु पठ्यते—'अपूर्वा-
पादानसामर्थ्यात् केवलादिति लाघवाय केवलानां पाठः स्यात्' इति, परित्यज्येति ।

इत उत्तरमचेत्यादि । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते, यावता 'ग्रहणत्रया
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति प्रतिषिध्यते ? अस्याः परिभाषायां अनित्यत्वात् ।
अनित्यत्वं तु तस्या गणादिषु 'वाजासे' इति समामे प्रत्ययप्रतिषेधाद् गम्यते ।
नित्यत्वे हि वाजशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समामे प्राप्तिरेव नास्तीति प्रत्यय-
कुर्यात् । द्विशूर्पमिति । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्विधायं द्विगुं कृत्वा । न

ठञो द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाल्गुभावः । तथा चोक्तम्—‘प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि’ इति ।

निष्क । पण । पाद । माप । बाह । द्रोण । षष्टि । निष्कादिः ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

‘आर्हाद्’ इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्यया भवतः अशतेऽभिधेये, आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोऽपवादः । शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् ।

अशते इति किम् ? शतं परिमाणमस्य शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोऽत्र सङ्घः । शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थोऽत्र भिद्यते । इह तु न भवति—

पदमजरी

अपि ‘शूर्पादन्नन्यतरस्याम्’ इत्यन्वेष क्रियते, तस्य ‘अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम्’ इति लुक् । द्विशोऽपि कमिति । ‘परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः’ इत्युत्तरपददृष्टिः । यदुक्तम्—‘इत उत्तरं संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते’ इति, यद्योक्तम्—‘लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नैष्यते’ इति, तदुभयमात्रागमेन स्थिरीकर्तुमाह—तथा चोक्तमित्यादिना ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ कनोऽपवाद इति । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य ।

शतकमिति । ‘तदस्य परिमाणम्’ इति वर्तमाने ‘संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु’ इति संधे प्रत्ययार्थे विवक्षिते उत्तरसूत्रेण कनेव भवति । प्रत्ययार्थोऽत्र सङ्घ इति । शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानात्म्यस्य मन्थस्य स इह प्रत्ययार्थः, स च शतसंख्यावच्छिन्नाध्यायसमुदायात्मक इति संधः प्रत्ययार्थो भवति । शतमेव वस्तुतः इति । शतात्तस्थानन्यतरात् ततश्च प्रकृत्यर्थान्तं भिद्यते, यदेवाध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते प्रत्ययान्तेनापि तदेवेति

न्यासः

तावदेव एतन्ता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदादपि ‘शूर्पादन्नन्यतरस्याम्’ इत्यन्वेष क्रियते, तस्य ‘अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम्’ इति लुक् । द्विशोऽपि कमिति । ‘परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः’ इत्युत्तरपददृष्टिः । यदुक्तम्—‘संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते’ इति, यद्योक्तम्—‘लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नैष्यते’ इति, तदुभयमात्रागमेन स्थिरीकर्तुमाह—तथा चोक्तमित्यादि ।

शताच्च ठन्यतावशते ॥ कनोऽपवाद इति । उत्तरसूत्रेण प्राप्तम् । अत्र कमिति । ‘तदस्य परिमाणम्’ इति वर्तमाने ‘संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु’ इति संधे प्रत्ययार्थे विवक्षित उत्तरसूत्रेण कनेव भवति ।

प्रत्ययार्थोऽत्र सङ्घ इति । शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानात्म्यस्य स इह प्रत्ययार्थः । स च शतसंख्यावच्छिन्नाध्यायसमुदायात्मक इति सङ्घ एव

शतेन कीतं शत्यं शाटकशतम्, शतिकं शाटकशतमिति । वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते, न श्रुत्या । तथा चोक्तम्—‘शतप्रतिपेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिपेधे’ इति ।

पदमञ्जरी

नेह प्रकृत्यर्थात्प्रत्ययार्थस्य भेदः । एतेन यत्राव्यतिरिक्तः प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थमत्र प्रतिपेधो भवति, न व्यतिरिक्त इत्येतद्व्याख्यातम् । ननु च ‘सधे चानौत्तराधर्षे’, ‘सङ्ख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु’ इत्यत्र च प्राणिसमूहे संघशब्दो गृह्यते, तत्कथमत्र ग्रन्थविषयो गृह्यते ? उपचारेणेत्यदोषः । यदि वा संज्ञासंघसूत्रे शब्दसाहचर्याद्विशिष्टः संघो गृह्यते, ‘सधे चानौत्तराधर्षे’ इत्यत्रापि ‘छन्दोनाम्नि’ इत्यतश्छन्दोमहणानुवृत्तेः प्राणी गृह्यते । इह तु यत्नान्तराभावाद्ग्रन्थस्यापि ग्रहणमित्यदोषः । ननु च शतेऽभिप्रेये न भवितव्यम्, इह च शन्य शाटकशतम्, शतिकं शाटकशतमित्युक्ते शतं प्रतीयत एव तत्किमिति प्रतिपेधो न भवति ? इत्यत आह—वाक्येनेत्यादि । शत्यशतिकशब्दौ सामान्यशब्दौ, सामान्यशब्दाश्च प्रकरणादिकमन्तरेण न विशेषे वर्तन्ते । न यावच्छाटकशतमित्येतत्पदान्तरं प्रयुज्यते तावत्प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते । तस्मात्पदान्तरमग्निर्ना गम्यमानत्वाद्वाक्यार्थोऽसौ भवति । न श्रुत्येति । गम्यते इति सम्बन्धः । यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतत्वमाप्तव्यते, तत्र श्रुत्या प्रत्यया-

न्यामः

प्रत्ययार्थो भवति । शतमेव वस्तुत इति । अप्यायशतस्थानन्यायत्वात् ततश्च प्रकृत्यर्थात् न भिद्यते । तदेव ह्यप्यायानां शत प्रकृत्याभिधायते, प्रत्ययान्तेनापि तदेवेति नेह प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थभेदः । तदेतेन यत्र चाव्यतिरिक्तः प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थस्तत्र प्रतिपेधा भविष्यति । न च व्यतिरिक्त इत्येतद्व्याख्यातम् । ननु च ‘सधे चानौत्तराधर्षे’, ‘सङ्ख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु’ इत्यत्र च प्राणिसमूहे संघशब्दो गृह्यते, तत्र कथं ग्रन्थविषयो गृह्यते ? उपचारेणेत्यदोषः । यदि वा संज्ञासंघसूत्रे संज्ञाशब्दसाहचर्याद् विशिष्टः संघो गृह्यते । ‘सधे चानौत्तराधर्षे’ इत्यत्रापि ‘छन्दोनाम्नि च’ इत्यतो नामग्रहणानुवृत्तेः प्राणिसंघो गृह्यते । इह तु यत्नमाभावाद् ग्रन्थस्यापि ग्रहणमित्यविशेषः । इह चिरत्यादि । ननु च शतेऽभिप्रेये प्रतिपेधेन भवितव्यम्, इह च शत्य शाटकशतम्, शतिकं शाटकशतमित्युक्ते शतं प्रतीयत एव, तत् किमिति प्रतिपेधा न भवति ? इत्याह—वाक्येनेत्यादि । शन्यशतिकशब्दौ हि सामान्यशब्दौ, सामान्यशब्दाश्च न प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषे वर्तन्ते । तेन यावच्छाटकशतमित्येतत्पदान्तरं न प्रयुज्यते, तावत् प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते । तस्मात् पदान्तरमग्निर्ना गम्यमानत्वात् पदान्तरार्थो भवति, न प्रत्ययार्थः । न श्रुत्येति ।

चकारोऽसमास इत्यनुकर्षणार्थं । द्वौ च शत च द्विशतम्, द्विशतेन
क्रीत द्विशतकम् । त्रिशतकम् ।

‘प्राग्वते सख्यापूर्वपदाना तदन्तग्रहणमलुकि’ इत्यनया इष्ट्या
समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

‘आहर्ति’ इत्येव । सख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन्प्रत्ययो

पञ्चमज्जा

न्तश्ररणमात्रेणैव गम्यते, यथा प्रत्युदाहरणे शत परिमाणमस्य शतकमित्युक्ते
गम्यते—एतत्प्रत्ययार्थोऽपि शतमेवेति । इह तु वाक्याच्छतत्व प्रतीयते । न च
पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोऽस्ति, तदा तस्यानुपस्थानात् । प्रकृत्यर्था-
व्यतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतिषेधो भवति, न ह्यतिरिक्ते वाक्यगम्य इत्येतदात्त
वचनेन द्रढयितुमाह—तथा चोक्तमित्यादि । शतप्रतिषेधे कर्तव्ये प्रकृत्यर्था-
दन्यस्य च प्रत्ययार्थस्य शतत्वे सत्यप्रतिषेधः । एतदुक्तं भवति—यत्रान्यत्
प्रकृत्यर्थं शतम्, अन्यत्प्रत्ययार्थं शतम्, तत्र विधिरेव भवति न प्रतिषेधः ।

केन पुनः समासे प्राप्नोति यतस्तत्प्रतिषेधार्थमसमासानुकर्षणार्थश्चकारः
क्रियते ? इत्याह—प्राग्वतेरित्यादि ॥

सख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ पञ्चक पट इति । लौकिक्या सख्याया
उदाहरणम् । बहुक इति । पारिभाषिक्या । चात्वारिशतक इति । ‘इसु-
मुक्तान्तात्क’ ।

न्यासाः

गम्यत इति सम्बन्धः । यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतताऽऽख्या-
यते, तत्र भूत्या प्रत्ययान्तभवनमानेनैव गम्यते, यथा—प्रत्युदाहरणे शत परिमाणमस्य
शतकमित्युक्ते गम्यत एवेतत्—प्रत्ययार्थोऽपि शतमेवेति । इह तु वाक्याच्छतत्व
प्रतीयते । न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोऽस्ति । तदा तस्योपसर्जनत्वात्
प्रकृत्यर्थादतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतिषेधो भवति, न तु व्यतिरिक्तवाक्यगम्य इति ।
तदासवचनेन द्रढयितुमाह—तथा चोक्तमित्यादि । शतप्रतिषेधे कर्तव्ये प्रकृत्यर्था-
दन्यस्य प्रत्ययार्थस्य शतत्वेऽप्रतिषेध इत्येतदुक्तं भवति । तत्रान्यत् प्रकृत्यर्थं शतम्,
अन्यत् प्रत्ययार्थं शतम् । तत्र विधिरेव भवति न प्रतिषेध इति ।

केन पुनः समासे प्राप्नोति, यतस्तत्प्रतिषेधार्थोऽसमासानुकर्षणार्थश्चकारः
क्रियते ? इत्याह—प्राग्वतेरित्यादि ॥

सख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ पञ्चक पट इति । लौकिक्या सख्याया उदा-
हरणम् । बहुक इत्यादि । पारिभाषिताया । चात्वारिशतक इति । ‘इसुमुक्तान्तात्क’ ।

भवति आर्ह्येष्ट्यर्थेषु । ठञोऽपत्राद । पञ्चभि क्रीत पञ्चक पट । बहुव । गणक ।

अतिशदन्ताया इति किम् ? साप्ततिक । चात्वारिगत्य ।

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादुक्ते पर्युदासो न भवति—वृत्तिक ॥

पदमञ्जरी

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादिति । अर्थवत्प्रहणपरिभाषया । उतेरिति । इत्य-
ययस्य तिशब्दस्येत्यर्थः । पर्युदासो न भवतीति । न हासायर्थवान् । कृत्तिक
इति । का सत्या परिमाण येषामिति 'किम्' सत्यापरिमाणे इति च' इति
इति । सप्ततिशब्दे तु सप्तदश-र्थाभिधायिन सप्तशब्दात्परिमाणोपाधिनादस्यति
पष्ठ्यर्थे तिप्रत्ययो भवतीति तिशब्दोऽर्थवान् । एव नवतिशब्दे । अशीतिशब्दे ॥
यद्यप्यशीशब्दस्याष्टस्यन्यत्र न दृष्ट प्रयोगः । शास्त्रे त्वेषा व्यवस्था—अष्टानाम
शीभानस्तिश्च प्रत्यय इति । विंशतिशब्दे तु द्वयोर्दशतोरिन्भावः शतिश्च प्रत्यय
इति तिशब्दोऽनर्थक एव, ततश्च ततः कन् भवत्येव—विंशतिक । एव च कृत्वा
'विंशतिकात् सतमानविंशतिक' इति निर्देश उपपद्यते, किन्तु 'विंशतिविंश
द्वया ड्युनसज्ञायाम्' इत्यसज्ञाया ड्युन्विधानात्सज्ञायामेव कन् भवति ।
'अतिशदन्ताया' इत्यनान्तग्रहणमेकसत्तया क्रीतमित्यत्रापि पर्युदासार्थम्,
अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यात् ॥

न्यास

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादिति । अर्थवत्प्रहणपरिभाषया । उते. पर्युदासो न
भवतीति । शब्दापेक्षानवयवगुणानि । प्रत्ययस्य य एकदेशरितशब्दस्तस्य पर्यु-
दासो न भवति, न हास्यमर्थवान् । कृत्तिक इति । किं परिमाणमेवामिति 'किम्
सत्यापरिमाणे इति च' इति इति, 'ट' इति टिलाप । कृत्तिभि क्रीतमिति विग्रह
कन् । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम्, नवतर्कमितिशब्दस्तस्यापि पर्युदासो न प्राप्नोति
नवतिशब्द एव हि अनुदाय सप्तविंशोपेणार्थवान्, न तदेकदेशस्तिशब्दः । नैव
दोषः, नवतिशब्दे यो नवशब्द साप्तेकार्यः । तथा च सत्याविशेषावगतिमता
नवशब्दात् परो यस्तिशब्दस्तत एव विज्ञायते, उद्भाष्ये भाषात् । अशीतिशब्दस्य
तर्हि तिशब्दस्य पर्युदासो न प्राप्नोति, नासावर्थवान् । नापि ततः पूर्वो योऽप्यो
शब्दस्तस्य वक्षिदयाऽस्ति, समुदाय एव ॥ सत्याविशेषोपेणार्थवान् । नैतदस्ति, यद्य-
प्यशी इतिशब्दस्य न वक्ष्यार्थः प्रकाशते, तथापि प्रतिपाद्यते । अशीतिशब्दा होव
न्युत्पाद्यते—अष्टाना दशानामशामाव, तिशब्दश्च प्रत्ययः । य एवाष्टाना दशानामर्थ-
सोऽशीशब्दस्य, यस्तु सत्याविशेषो सोऽयं तिशब्दस्यैवति, ततस्तस्य नानर्थक्यम् ।
एवमपि विंशते प्रतिषेधो न सिध्यति । स होव न्युत्पाद्यते—द्वयोर्दशतारिन्भावः,

वतोरिङ् वा ॥ २३ ॥

वत्वन्तस्य सख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतो परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावत्कि, तावत्क । यावत्कि, यावत्क ॥

पदमञ्जरी

वतोरिङ् वा ॥ तस्य त्वनेनेति । 'चरेष्ट.' इत्यादिवत्प्रत्ययान्तरं त्विण् भवति, टित्करणसामर्थ्यात् । अस्त्यन्यटित्करणस्य प्रयोजनं टित इति कीदृशं स्यात् ? अत इत्यधिकारे ङीप्, न चैपोऽङ्कारान्तः, टित्करणसामर्थ्याद्विनदन्तादपि ङीप् स्यात्, यथा—डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् सरज इत्यत्र टितोपः । एषं तर्हि स्वरितत्यप्रतिज्ञानेन कनोऽनुकर्षणसामर्थ्यादागमो भविष्यति ? अस्त्यन्यदनुवृत्तेः प्रयोजनम्—इटा बाधो मा भूत् कनोऽपि विधिर्यथा स्यादिति ? बावचनादेव कन् भविष्यति ? इदं तर्हि प्रयोजनं स्यात्—इट्कनो वा भवतः, पक्षे सामान्यविहितपठमिति ? तस्माद्यात्यानमेव शरणम् । ननु नेह कन्ग्रहणमस्ति, यदपि प्रकृतम्, तदपि प्रथमानिर्दिष्टम्, पष्ठोनिर्दिष्टेन चेहार्थः, वतोरिति पञ्चमी कनिति प्रथमायाः पष्ठौ प्रकल्पयिष्यति—'तस्मादित्युत्तरस्य' इति । तावत्क इति । तत्परिमाणमस्य 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्', 'आ सर्वनाम्नः' ॥

न्यास

शतिश्च प्रत्ययः । तत्र शतिप्रत्ययात् पूर्वस्य भागस्य द्वयोर्दशतोषोऽर्थः, स एव प्रतिज्ञायते शतिप्रत्ययस्य, सत्याविशेष, तिष्ठन्दस्य न कश्चित् । इष्टमेव तत् । समाहितं कन् विद्यते—'तद्विशतिवम्' इति । अथ 'अतिशदन्तायाः' इत्यनान्तग्रहणं किमर्थम्, अतिशच्छन्दस्य न प्राग्वीयत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्तविधिर्भविष्यति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम्—अनया परिभाषया तदन्तविधिर्मा भूदिति । किञ्च स्यात् ? इहेकवत्तया क्रीत इति प्रतिषेधो न स्यात्, एकवत्तदशतस्तिप्रत्ययस्याविधानात् । अन्तग्रहणे ॥ क्रियमाणे सति समुदायस्थान्ते विशब्दः भूयत इत्यनपि प्रतिषेधविद्यो भवति ॥

वतोरिङ् वा ॥ वत्वन्तस्य लक्षणात्वादिति । बहुगणयुगेन संख्यासहानिधानात् । तस्येत्यादि । कथं पुनस्तस्यानेनागमः शक्यो विज्ञातुम्, यावत्ता नेह कन्ग्रहणम् ? यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टम्, पष्ठोनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नेव दोषः, 'वतो' इति पञ्चमी 'कन्' इति प्रथमायाः पष्ठौ प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति । तावत्क इति । तत्परिमाणमस्येति 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणं वतुप्', 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति, असंज्ञायां विषये, आर्हीयेष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । 'ति विंशतेर्दिति' इति तिलोपः ।

असंज्ञायामिति किम् ? विंशतिकः । त्रिंशत्कः ।

कथं पुनरत्र कन्, यावता 'अतिशदन्ताया' इति पर्युदासेन भवितव्यम् ? योगविभागः करिष्यते—'विंशतित्रिंशद्भ्याम् कन्' प्रत्ययो भवति, ततः 'ड्वुनसंज्ञायाम्' इति ॥

कंसाट्टिठ्ठन् ॥ २५ ॥

पदमञ्जरी

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ विंशक इति । 'ति विंशतेर्दिति' इति त्रिंशदस्य लोपः, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम् । यस्येति लोपस्तु न भवति, 'असिद्धवदत्राभात्' इति तिलोपस्यासिद्धत्वात् । ननु सुवन्तात्तद्वितोत्पत्तिः, ततश्चान्तर्वर्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा भवति, तत्कथं पररूपत्वम्; या तु ड्वुनमपेक्ष्य भसंज्ञा, सा येन नाप्राप्तिन्यायेन 'स्याद्विपु' इति या पदसंज्ञा तामेव धाधते, न 'सुमिद्धन्तं पदम्' इत्येतामपि ? एतामपि धाधते । कथम् ? परत्वात् । अत एव 'सामन्यः' इत्यादौ नलोपाद्यभावः ।

कथं पुनरत्रेति । त्रिंशत्कमधिकृत्य प्रश्नप्रतिचने । विंशतिशब्दात्तु कतः सिद्धिः प्रागेव प्रतिपादिता । यदा तु द्वयोर्दशतोर्विंशभावस्तिष्ठति प्रत्यय इति पक्षः, तदा विंशतिकमप्यधिकृत्य भवतः ॥

कंसाट्टिठ्ठन् ॥ कंसशब्दोऽयं कंस्यपात्रयाची परिमाणशब्दो गृह्यते, पूर्वोत्तरैः परिमाणशब्दैः साहचर्यात्, न लोहविशेषवचनः, नाप्युपसेनसुतवचन इति

न्यासः

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ विंशक इति । 'ति विंशतेर्दिति' इति त्रिंशदस्य लोपः, अतो गुणे पररूपत्वम् । यस्येति लोपो न भवति; 'असिद्धवदत्राभात्' इति लोपस्यासिद्धत्वात् । नन्विहान्तर्वर्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा, तत् कथं पररूपत्वम् ? एव तर्ह्यसिद्धत्वस्यानित्यत्वाद् यस्येति लोपो भविष्यतीत्यदोषः ।

कथं पुनरत्र कन्निति । त्रिंशत्क इत्यधिकृत्य प्रश्नः । विंशतिक इत्यत्रार्थवत्ति-
शब्दस्य ग्रहणात् पर्युदासो न प्रवर्त्तत इति तमधिकृत्यास्य प्रश्नस्योपन्यासो नोप-
पद्यते । योगविभागः करिष्यत इति । त्रिंशदर्थमित्यभिप्रायः ॥

कंसाट्टिठ्ठन् ॥ ठञोऽपवाद इति । न ठक्; कसशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ॥

कसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवाद । टकारो
डीवर्थ । इकार उच्चारणार्थ । नकार स्वरार्थ । कसिक । कसिकी ।

॥ अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ अर्द्धिक । अर्द्धिकी ।

॥ कार्पापिणाट्टिठन्वक्तव्य ॥ कार्पापणिक । कार्पापणिकी ॥

॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्य ॥ प्रतिक । प्रतिकी ॥

शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽप-
वाद । पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीत शौर्मम्, शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु ।
ठक्ठञोरपवाद । शतमानेन क्रीत शतमान शतम् । वैशतिकम् ।
साहस्रम् । वासनम् ॥

पदमञ्जरी

दर्शयति । ठञोऽपवाद इति । इकार उच्चारणार्थ इति । एष च प्रमियालाघवाय
टिकनेष वक्तव्य ? तथा तु न कृतमित्येव ।

अधिक इति । अर्धशब्द कार्पापणस्यार्थे निरुद्ध इति भागवदपेक्ष्यार्धे-
सामर्थ्यं नाशङ्कनीयम् ।

अपर आह—प्रकरणादिवशेन भागवद्विशेषे निश्चिते सति नासामर्थ्यमिति ॥

शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ ठञोऽपवाद इति । शूर्पशब्दस्य परिमाणप्राप्तित्वात् ।
यद्यपि परिपवनविशेष शूर्पम्, तथापि विशिष्टसंस्थान धाम्यादेः परिमाणमपि ।
शूर्पपरिमितो वा व्रीद्यादि शूर्पशब्देनोच्यते ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ ठक्ठञोरपवाद इति । शतमान परिमाणम्,
सहस्र सख्या, ताभ्या ठञोऽपवाद । विंशत्या क्रीत विंशतिक सज्ञाशब्दोऽयम्,
असज्ञायाम् 'विंशतित्रिंशद्गणा द्बुनसज्ञायाम्' इति द्बुना भवितव्यम्, सा

न्यास

शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ ठञोऽपवाद इति । न ठक्, शूर्पशब्दस्य परिमाण
वान्वित्वात् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ ठञोऽपवाद इति । शतमान परिमाणम्,
सहस्र सरया, तेनैताभ्या ठञ् प्राप्तोतीति ठञाऽपवाद । विंशत्या क्रीत विंश-
तिकमिति । तत्र परिमाणमपि सम्भवति । तत्र परिमाणादप्राप्तपवाद, अपरिमाणाद्
ठक्, वसनशब्दादपवाद ॥

अध्यर्धपूर्वद्विगोलुङ्गसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

‘आर्हात्’ इत्येव । अध्यर्धशब्दः पूर्वां यस्मिस्तस्मादध्यर्धपूर्वा-
त्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्होयस्य लुग् भवति, असंज्ञायां
विषये । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अध्यर्धशूर्पम् ।
द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् ।

पदमञ्जरी

यदि परिमाणस्य संज्ञा ? तदा ततोऽपि ठनोऽपवादः । अथ तथान्तरस्य,
ततः षष्ठकः । पसनशब्दात्तु ठक् एव ॥

अध्यर्धपूर्वद्विगोलुङ्गसंज्ञायाम् ॥ अध्यालुढमर्द्धमस्मिन्नित्यध्यर्धम्, प्रादिभ्यो
धातुजस्येति बहुव्रीहिः । अध्यर्धेपूर्वद्विगोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रः पुंलिङ्ग-
निर्देशः । तस्मादध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्येति । तेन ‘अध्यर्धपूर्वद्विगोः’
इति पञ्चम्याश्रितेति लक्ष्यते । यद्येवम्, द्विगोलुकि तन्निमित्तप्रहणम्, द्विगो-
निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग् भवतीति यक्तव्यम्, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्,
द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशोर्षिकमित्यत्र द्वितीयस्य मा भूत् । तथार्थविशेषासंप्रत्ययं
तन्निमित्तादपि यत्र तद्धितार्थद्विगुना सहाय्यं न भिद्यते, तत्रातन्निमित्तादपि ।
स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुग्भवतीति यक्त-
व्यम्—द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पा, द्विशूर्पा क्रीतमित्यपि विग्रहे द्विशूर्पमित्येव
यथा स्यात् । तस्माद् द्विगोरिति नैष पञ्चमी, का तर्हि ? पठ्ठी—द्विगोर्य-
स्तद्धितः । कश्च द्विगोस्तद्धितः ? यस्तस्य निमित्तं यस्मिन् द्विगुर्भवति । द्विशूर्पा
क्रीतमित्यत्र त्यनभिधानात्प्रत्ययो न भविष्यति । त्र्यैशब्दं हि नः साध्यम्—
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम्, द्विशूर्पम्, द्विशूर्पा क्रीतमिति; तत्र द्वयोः शब्दयोः

न्यासः

अध्यर्धपूर्वद्विगोलुङ्गसंज्ञायाम् ॥ अध्यर्धकंसमिति । अध्यर्धेन कसेन क्रीतमिति
तद्धितार्थं समासः । ‘प्राग्वतेः सख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरलुकि’ इति ‘कंसाट् टिठन्’
इति टिठन्, तस्य लुक् । द्विकंसमिति । अध्यर्धशूर्पमिति । ‘शूर्पादनन्यतरस्याम्’
इत्यञ्, ठञन्यतरस्याम्, तस्य लुक् । यत्र द्विगोः परस्यार्होयस्य लुग् विधीयते, विशेष-
पानुपादानात् तद्धितलुगन्तादपि द्विगोः परस्य प्राप्नोति—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतः पटो
द्विशूर्पः पटः, द्विशूर्पेण पटेन क्रीतमिति द्विशोर्षिकमिति ? नैष दोषः, यद्यप्यमाणं विभाषा-
प्रहणं पूर्वेणापि सम्बध्यते । व्यनस्थितविभाषा सा । तेन तद्धितलुगन्ताद् द्विगोः परस्य
न भविष्यति—द्विशोर्षिकमिति । प्राग्वतोये ठञि कृते ‘परिमाणान्तस्यासंज्ञासाधनयोः’
इत्युत्तरपदद्वयिः ।

असंज्ञायामिति किम् ? पाञ्चलीहितिकम् । पाञ्चकलापिकम् ।
लोहिनीशब्दस्य 'भस्याऽष्टे तद्धिते' इति पुंवद्भावात् ।

प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणम्—न चेत्यप्रत्ययान्तं संज्ञेति ।

अध्यधर्पशब्दः संत्येव, किमर्थं भेदेनोपादीयते ? ज्ञापकार्थम्—

पदमञ्जरी

समानार्थयोरेकेन विग्रह एव द्विशर्प्या क्रीतमिति, न तु वृत्तिः, अनभिधानात् ।
अपरेण विग्रहश्च वृत्तिश्च—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशर्पमिति, अव्यधिकन्यायेन ।
व्याख्यातोऽव्यधिकन्यायः । इदं तावदर्थतत्त्वम्, 'द्विगोलुङ्गनपत्ये' इत्यत्र च
वृत्तिकारेणाप्येवमेव व्याख्यातम्, इह तु तदनुसारेण गम्यमानत्वान्नैवं विविच्य
व्याख्यातम्, यस्य तद्धितस्य लुगिष्यते सोऽपि द्विगोः पर इत्येतावता द्विगोः
परस्येत्युक्तम् । पाञ्चलोहितिकम्, पाञ्चकलापिकमिति । पञ्च लोहिन्यः परिमाण-
मस्य, पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रह्य तद्धितार्थं समासः, 'तदस्य परि-
माणम्' इति ठञ्, 'भस्याऽष्टे तद्धिते' इति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्येकारनकार-
योर्निवृत्तिः, परिमाणविशेषस्य नामधेये एते ।

प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणमिति । न तु सन्निहितस्यापि द्विगोः;
असंज्ञायामिति सप्तमीनिर्देशात् । वार्तिककारस्तु मन्यते—'द्विगुविशेषणमसंज्ञा-
ग्रहणं पञ्चलोहित-पञ्चकलापशब्दावपि द्विगू कृततद्धितलुकाप्येव संज्ञे, ततो
नार्थोऽसंज्ञायामिति प्रतिषेधेन' इति, तदाह—'संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्नि-
मित्तत्वाल्लोपस्य' इति । तस्याः संज्ञायाः लोप एव निमित्तमित्यर्थः ।

अध्यधर्पशब्दः संत्येवेति । सख्यावाच्येरेत्यर्थः । अध्यधर्पस्याप्येकादिवत्
परिच्छेदहेतुत्वात् । अत एवाध्यधर्पेन क्रीतमध्यधर्पकमिति संख्यालक्षणः कन्
भवति, अध्यधर्पकमिति तद्धितार्थं द्विगुश्च । कचिदिति । कन्समासोत्तर-

न्यासः

पाञ्चलोहितिकम्, पाञ्चकलापिकमिति । कस्यचित् परिमाणविशेषस्य नामधेये
एते । पञ्चलोहिन्यः परिमाणमस्येति, पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रह्य तद्धितार्थं
समासः, 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञ्, 'भस्याऽष्टे तद्धिते' इति पुंवद्भावाल्लोहिनी-
शब्दस्येकारनकारनिवृत्तिः ।

अध्यधर्पशब्दः संत्येवेति । अभिधानेऽभिधेयोपचारं कृत्वा, 'अध्यधर्पशब्दः सत्येव'
इत्युक्तम् । यथैव होकादिका लौकिकसंख्या, एवमध्यधर्पशब्दोऽपि । स किमर्थं भेदेनो-
पादीयत इति । सख्याया इति शेषः । इह हि द्विगोरध्यधर्पपूर्वस्य भेदेनोपादानाद-
ध्यधर्पपूर्वस्य भेदेन संख्याया उपादानं भवतीति । अतस्तस्याध्यधर्पशब्दस्य भेदेनोपादा-

क्वचिदस्य संख्याकार्यं न भवति, 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति ॥

विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम् ॥ २६ ॥

अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्पापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अध्यर्ध-कार्पापणम्, अध्यर्धकार्पापणिकम् । द्विकार्पापणम्, द्विकार्पापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । अलुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात्—अध्यर्धसहस्रम्, अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम्, द्विसाहस्रम् । अलुक्पक्षे 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

ॐ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॐ । अध्यर्धसुवर्णम्, अध्यर्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्धशतमानम्, अध्यर्ध-
पदमञ्जरी

पदवृद्धिभ्योऽन्यत्र । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने इति । यदा सङ्कृतफलां तां क्रियामभिनिर्वर्त्य तामेव कुर्वन्नर्धे निवर्त्तते, तदा कृत्वसुचोऽभावादध्यर्धं करोतीत्येष भवति ॥

विभाषा कार्पापणमहस्राभ्याम् ॥ अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमानविंशतिक' इति विहितस्याणो लुक्, अलुक्पक्षे 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः, इदानीमेव हुक्तम्—'अध्यर्धश्रुदः संख्यैव' इति ।

अध्यर्धसुवर्णमिति । ठञो लुग्, न तु ठक्, आर्हादित्यत्र क्रियानिमित्तकस्य परिमाणस्य ग्रहणाद् । येषां तु रुढिपरिमाणस्य तत्र ग्रहणम्, तन्मते
न्यासः

नस्य प्रयोजनं दर्शयितुं पृच्छति । शापकार्थमित्यादिना प्रयोजनमाचष्टे । किं पुनरस्य संख्याकार्यं न भवतीत्याह—संख्याया इत्यादि ॥

विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम् ॥ अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमानविंशतिक' इत्यादिना विहितस्याणो लुक् । अध्यर्धसाहस्रमिति । 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानं प्रतिपादनमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'विस्तारः' इत्यतः सिद्ध्यल्लोक्तन्यायेन चकारोऽत्रोपतिष्ठते, स चानुत्तमुच्चार्थः, तेन सुवर्णशतमानयोरपि भविष्यति । अध्यर्धसुवर्णमिति । ठञो लुक् । अध्यर्धशतमानमिति । 'शतमान' इत्यादिविहितस्याणः । अध्यर्धशतमानमिति । 'परि-

शातमानम् । द्विशतमानम्, द्विशातमानम् । 'परिमाणान्तरस्य'
इत्युत्तरपदवृद्धि ॥

द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ॥ ३० ॥

'द्विगो' इत्येव । द्वित्रिपूर्वाद्द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा
लुग्भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ।

❀ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ❀ । बहुनिष्कम्, बहुनैष्किकम् ।
'परिमाणान्तरस्य' इत्युत्तरपदवृद्धि ॥

पदमञ्जरी

ठको लुक् । अध्यर्द्धसौत्रणिशमेति । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः, तत्र हुन्मा-
नस्यापि ग्रहणम्, शाणप्रतिषेधात् । अध्यर्द्धे कार्पाणपर्य, द्विगौ सहस्रस्येत्येवमत्र
यथासत्यं नेष्यते ॥

द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ॥ अध्यर्द्धपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते, इह तु न सम्प्रध्यते ।
द्विगुग्रहणं तु सम्प्रध्यते, द्वयोर्निष्कं त्रयाणां निष्कमिति पष्ठीसमासे मा भूत् ।
अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, अन्यथा 'अध्यर्द्धपूर्वाद् द्वित्रिपूर्वाभिष्कात्'
इति समुच्चयो विज्ञायेत । द्विनैष्किकमिति । 'प्राग्गतेष्व्', 'परिमाणान्तरस्य' इत्यु-
त्तरपदवृद्धिः । द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

न्यास

विस्ताच्च ॥ ३१ ॥

‘द्वित्रिपूर्वात्’ इति चकारेणानुवृष्यते । द्वित्रिपूर्वाद्विस्तान्ताद् द्विगो परस्यार्ह्यप्रत्ययस्य विभाषा लुम्भवति । द्विविस्तम्, द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तम्, त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तम्, बहुवैस्तिकम् ॥

विंशतिकात्सः ॥ ३२ ॥

अध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादाहोये-
ष्वर्थेषु स प्रत्ययो भवति । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ।
त्रिविंशतिकीनम् । विधानसामर्थ्यादस्य लुग्न भवति ॥

साय्या ईकन् ॥ ३३ ॥

‘अध्यर्धपूर्वाद् द्विगो’ इत्येव । अध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्
द्विगोश्च सारोशब्दान्तादाहोयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अध्यर्ध-
खारीकम् । द्विखारीकम् ।

पदमञ्जरी

विस्ताच्च ॥ चकारेणानुवृष्यत इति । तेन चानुवृष्टमुत्तरत्र नानुनर्त्तते इत्यु-
त्तरत्रानुवृत्त्यभावा इति भावः । विस्तशब्दः परिमाणवाची ॥

विंशतिकात्सः ॥ ‘शतमानविंशतिः’ इत्याणि प्राप्ते तस्य च लुकि खोऽत्र
विधीयते ।

साय्या ईकन् ॥ खारी परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि ईकन्विधीयते ।

व्यास

विस्ताच्च ॥ द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुवृष्यत इति । ननु च स्वरितत्वादेव द्वित्रि-
ग्रहणमनुवृत्तिष्यते, स्वरितत्वे सत्यधिकारपरिमाण न ज्ञायत इति चेद् ? धातुमेतत् ।
व्याख्यानतोऽधिकारपरिमाणं विज्ञास्यते ? एव तर्हि स्वरितत्वादेव द्वित्रिपूर्वग्रहणस्यानु-
वृत्तौ निदाया यत् तदनुवृत्त्यर्थं चकारमधिकं करोति, तेनैतत् सूचयति—अन्यदप्यत्र
किञ्चिदधिकं भवतीति । तेन वृत्तिपूर्वादिति विभाषा लुक् सिद्धो भवति । बहुविस्तमिति ।
द्विविस्तमिति । द्वौ विस्तौ परिमाणमस्येति ठञ्, तस्य लृक् । द्विवैस्तिकमिति । वृत्त्य-
पदवृद्धिः ॥

विंशतिकात् स ॥ द्वित्रिपूर्वग्रहणं निवृत्तम् पूर्वं चानुवृत्त्यात्, अस्वरित-
त्वाद्वा । शतमानादिसूत्रेणाणि प्राप्ते तस्य लुकि खो विधीयते । विधानसामर्थ्यादस्य
लुग्न भवतीति । यदि लृक् स्यात्, सविधानमनर्थकं स्यात् । न ह्यणः तस्य च
लुकि सति कश्चिद्विरोधोऽस्ति ॥

साय्या ईकन् ॥ सारोशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ठञि प्राप्ते तस्येकन् विधीयते ।

१ अत्र—‘योगविभाग उत्तरायणः’ इत्यधिकं शब्दम् ।

ॐ केवलायाश्चेति वक्तव्यम् ॐ । स्वारीकम् ।

ॐ काकिण्याश्चोपसंस्थानम् ॐ । अध्यर्धकाकिणीकम् । द्विका-
किणीकम् । त्रिकाकिणीकम् ॥

ॐ केवलायाश्च ॐ । काकिणीकम् ॥

पणपादमापशताद्यत् ॥ ३४ ॥

‘अध्यर्धपूर्वाद् द्विगो’ इत्येव । अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपाद-
मापशतशब्दान्तादाहीष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अध्यर्धपण्यम्,
द्विपण्यम्, त्रिपण्यम् । पाद-अध्यर्धपाद्यम्, द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् ।
पद्मावो न भवति-‘पद्यत्यतदर्थे’ इति; प्राण्यङ्गस्य स इष्यते, इदं तु

पदमङ्गरी

केवलायाश्चेति । ‘अध्यर्धपूर्वद्विगोः’ इत्याधिकारात्केवलाया न प्राप्नोतीति
वचनम् । अथाध्यर्धपूर्वेति न सम्बध्येत्, ततः केवलायामीकनश्चरित्वायैत्या-
ध्यर्धपूर्वद्विगोलुक् प्राप्नोति, दीर्घानुच्चारणं किमर्थं नेकनेवोच्येत, स्वर्णदीर्घत्वे
सति सिद्धम् ? यस्येतिलोपः प्राप्नोति, इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति,
अन्यथा कनमेव विदध्यात्, ‘केऽणः’ इति ह्रस्वत्वे कृते सति सिद्धम् । अवग्रहः
प्राप्नोति ? न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

पणपादमापशताद्यत् ॥ पद्मावोऽत्र न भवतीति । ‘पद्यत्यतदर्थे’ इत्यनेन ।
किं कारणमित्याह—प्राण्यङ्गस्येति । ‘पादस्य पदाज्यातिगोपइतेषु’ इत्यत्र तावत्

न्यासः

केवलायाश्चेति वक्तव्यमिति । केवलो योऽप्रमस्तः स्वारीशब्दस्ततश्चेकन् भव-
तीत्येतदर्थं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहमिति वक्तव्ये यदीकनो
मानाधिकस्य विधानं तदन्वदप्यत्र किञ्चिद् भवतीति सूचयति, तेन केवलादपि
स्वारीशब्दादीकन् भवतीति । कथं पुनरिकनि रूपं सिध्यति ? स्वर्णदीर्घत्वेन । ननु
च यस्येति लोपः प्राप्नोति ? नैतदस्ति; यदि हि यस्येति लोपः स्यात्, तनमेव मृषा ।

काकिण्याश्चोपसंस्थानमिति । उपसंस्थानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनं ॥
तस्यैवाधिकमूचनार्थस्येकनो विधानमाश्रित्य कर्तव्यम् ।

केवलायाश्चेत्युपसंस्थानमिति । उपसंस्थानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । पूर्ववद्
प्रकृतेन शब्दः ॥

पणपादमापशताद्यत् ॥ पणपदमापेयः ‘असमासे निष्कादिभ्यः’ इति असमासे
ठको विधानाद् ठञि प्राप्ते तस्य लुकि शतशब्दादप्यसमासे ‘शताद्य ठन्यतावशते’
इति ठन्यतोर्यिधानात् समासे संशालयणे कनि यद् विधीयते । द्विपाद्यमित्यादि ।
ननु पद्मावः कस्मान्न भवति ‘पद्यत्यतदर्थे’ इति ? उच्यते; ‘पादस्य पदाज्याति’ इत्यत्र

परिमाणम् । माप-अध्यर्धमाप्यम्, द्विमाप्यम्, त्रिमाप्यम् । शत-
अध्यर्धशत्यम्, द्विशत्यम्, त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्धा ॥ ३५ ॥

‘अध्यर्धपूर्वाद् द्विगो ’ इत्येव । शाणशब्दादध्यर्धपूर्वाद् द्विगोरा-
र्ह्येष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवाद । पक्षे सोऽपि भवति,
तस्य च लुक् । अध्यर्धशाप्यम् । अध्यर्धशाणम् । द्विशाप्यम् ।
द्विशानम् । त्रिशाप्यम् । त्रिशानम् ।

ॐ शताच्चेति वक्तव्यम् ॐ । अध्यर्धशत्यम्, अध्यर्धशतम् ।
द्विशत्यम्, द्विशतम् । त्रिशत्यम्, त्रिशतम् ॥

पदमञ्जरो

प्राण्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणं तस्यैवाग्रादिभिर्गतिवचनैः सवन्धसद्भावात् पद्य-
तीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु परिमाणमिति । गृह्यते इति शेषः । पण-
मापाभ्यां साहचर्यादिति भावः ॥

शाणाद्धा ॥ ठञोऽपवाद इति । यद्यप्युन्मानवचनः शाणशब्दः, तथाप्या-
र्हदित्यत्र क्रियापरिमाणस्य ग्रहणादस्यापि पर्युदासादृष्ट एव प्रसङ्ग इति भावः ।

शताच्चेति वक्तव्यमिति । पूर्वेण नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । यद्भावपक्षे
सहस्रालक्षणस्य कनो लुक् ॥

व्यासः

प्राण्यङ्गस्यैव पद्मावविधानात् । कुत एतत् ? ‘आज्याति’ इत्यादिना गतिवचनेन
सम्बन्धस्तस्यैवोपपद्यते, न परिमाणशब्दस्य । स एव प्राण्यङ्गवाच्युत्तरसूत्रेऽप्यनुवृत्ति-
ष्यत इति तस्यैव पद्माव इष्यते । स्यादेतत्—अयमपीह पादशब्दः प्राण्यङ्गवाची,
अतो भवितव्यमेवेह पद्मावेन ? इत्यत्र आह—पद्मावो न भवतीति । ‘पद्यत्यतदर्थे’
इति पद्मावः प्राप्नोति, ॥ न भवति । किं कारणमित्याह—प्राण्यङ्गस्येत्यादि ।
‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ इत्यत्र प्राण्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणम् । इदं ॥ परिमाण-
ग्रहणमिति । पणादिभिः परिमाणैः साहचर्यात् परिमाणं पादो गृह्यते, न प्राण्यङ्गमिति
पद्मावस्याप्रसङ्गः ॥

शाणाद्धा ॥ ठञोऽपवाद इति । न ठकः, शाणस्य परिमाणत्वात् ।

शताच्चेति वक्तव्यमिति । शताच्चाध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च सवन्धस्यो भवतीत्ये-
तदर्थरूप व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्रादिह शतशब्दोऽनुवर्तते,
तेन तदन्तादपि यद्भवतीति । यद्येवम्, पूर्वसूत्रे तस्य पाठोऽनर्थक इति, इहेव शत-

द्वित्रिपूर्वादण्व ॥ ३६ ॥

‘शाणाद्वा’ इत्येव । द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहोये
ष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा । तेन त्रैरूप्य सम्पद्यते-
द्वेशाणम्, द्विशाणम्, द्विशाण्यम् । त्रैशाणम्, त्रिशाण्यम्, त्रिशाणम्
‘परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयो’ इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ २७ ॥

ठञादयस्त्रयोदश प्रत्यया प्रकृता, तेषामित प्रभृति समर्थवि-
भक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । ‘तेन’ इति तृतीयासमर्थात् ‘क्रीतम्’
इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीत साप्तति-
कम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । मापिकम् ।
शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् ।

यदमजरो

द्वित्रिपूर्वादण्व च ॥ वार्तिके दर्शनात्सूत्रेष्वेतत्प्रक्षिप्तम् । त्रैरूप्य भवतीति ।
अण्येकम्, यति द्वितीयम्, ठञो लुकि तृतीयम् ॥

तेन क्रीतम् ॥ तेषामिति । अस्य समर्थविभक्तय इत्यनेनैव सम्बन्धः, न
प्रत्ययार्थ इत्यनेन । न हि तेषां प्रत्ययानां प्रत्ययार्था निर्दिश्यन्ते इत्यन्ययो
घन्ते । ओदनपाक पचतीतिवद्वा कथञ्चिदन्यथ ।

न्यास

गामान्त्राज्येन वक्तव्यम् ? नैव शक्यम् । एतत्सु-रमाने ‘द्वित्रिपूर्वादण्व’ इत्यनेनापि
शतान् प्रसज्येत । पूर्वसूत्रे तु पाठसाम्यसादण्डिको गानुरन्तर्गता । शतशब्द स्वरितत्वा
च्चेहानुयुक्तमानो वा यतमुदाहरति ॥

द्वित्रिपूर्वादण्व ॥ तत्र त्रैरूप्य सम्पद्यत इति । एक रूप्य एव निर्दिष्टेऽपि,
द्वितीय-रकारसमुच्चित्ते यति, तृतीयं वासान्द्रप्रापितस्य ठञो लुकि । द्विशाणमिति ।
ठञो लुक् ॥

तत्र क्रीतम् ॥ ग्रासतिक्कम्, आशीतिकमिति । ‘ग्रास्यत्रम्’ । नैष्किकम्
णिक्कमिति । ‘असमामे निष्कादिभ्य’ इति ठक् । शत्यम्, शतिकमिति । ‘शताय
न्यातावशने’ इति । द्विकम्, त्रिकमिति । ‘मत्स्याया अनिशदन्त्याया क्’ ।

सामान्यार्थाभिधाने तत्रेति तृतीयं च दानादिह कर्मान्तरमर्थानि—देवदत्तेन क्रीतम्,
‘जिना क्रीतम्’ इत्येत आह—तेनत्यादि । करणं तृताया । पाठानुरात् तत्र प्रत्यय
वित्यम् । अभ्यधेति । अथवा मूर्धन्यात् करणे तृताया मर्धाति । अनभिधानादिति ।

‘तेन’ इति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यत्रानभिधानं भवति—देवदत्तेन क्रीतम्, पाणिना क्रीतमिति ।

द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति—प्रस्थाभ्यां क्रीतम्, प्रस्थे क्रीतमिति; अनभिधानादेव ।

पदमञ्जरी

तेनेति मूल्यादिति । मूल्यभूतार्थाभिधायिनः करणे या तृतीया सा चेह् समर्थविभक्तिरित्यर्थः । मूलेनानाम् मूल्यम्=लाभ इत्युक्तम् । अन्यत्रेति । अमूल्यादकरणे वा या तृतीया तत्रेत्यर्थः । अनभिधानादेवेति । एवकारः पौनर्वचनिकः । किञ्च—प्रस्थादयः शब्दा नियतपरिमाणानामर्थानां वाचका न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे प्रवर्तन्ते, न हि यथा जलमिति प्रस्थेऽपि भवति, कुड्येऽपि भवति, यथा वाग्निरिति आग्राग्नावपि भवति, दावाग्नावपि भवति; यथा वा एको ग्रीहिः सम्पन्न इत्यादी जात्यात्मना सर्वासां व्यन्तीनामैक्यं प्रतीयते, तथा प्रस्थादिषु भवति । तस्मात्तेषु विभक्त्यभावे यावत्तस्ते वाचकास्तावदेव गम्यते । वाक्ये तु प्रस्थाभ्याम्, प्रस्थेरिति द्विवचनबहुवचनबलात्तावतोऽनेकस्यावगतिर्भवति ।

व्यासः

न हि या कर्त्तरि तृतीया याप्यमूल्यात् करणे तृतीयोत्पाद्यते, तदन्तादुरप्यन्य प्रत्ययो विभक्तिं वस्तु प्रतिपादयितुमलम्भवति । तथा हि—देवदत्तिक पाणिकमिति चोक्ते, देवदत्तेन कर्त्ता क्रीतम् पाणिना करणेन क्रीतमित्येयोऽर्थो नावसीयते । देवदत्तेनेति कर्त्तरि तृतीया, पाणिनेति करणे । तदेतदुक्तं भवति—प्रस्थासन्नविनिमयद्रव्यस्य अनभिधानादिति ।

अनभिधानादेवेति । न हि प्रास्थिकमित्युक्ते, प्रस्थाभ्या क्रीत प्रस्थैर्वा क्रीतमित्येयोऽर्थोऽनगम्यते । तत्र पुनरभिधाने का हेतुः ? शब्दशक्तिरीदृशी, किमत्रान्येन हेतुना । अपि च प्रस्थादयः शब्दा अर्थतस्तु परिमाणानामर्थानां वाचका इति तेषामभिधेयस्य प्रत्यये प्रवृत्तिसम्भवे को हेतुः ? नन्वेव वाक्येऽपि प्रचया नोपपद्येत ? नैव दोषः; वाक्ये हि प्रचयस्य वाचिका विभक्तिरस्तीति प्रचयाभिधानं न विकल्प्यते । तृती तु न कश्चित् प्रचयमाचष्ट इति नासौ वृत्तिविषये युज्यते ।

यदि तर्हि द्विवचनबहुवचनान्तात् प्रत्ययेन न भवितव्यम्, एव सति द्विभ्या क्रीत द्विकम्, त्रिभिः क्रीत त्रिकमित्येवमादि न विध्यतीत्यत आह—यत्र त्वित्यादि । अनभिधानं द्विवचनान्तात् प्रत्ययानुत्पत्तेर्हेतुः । तच्चाभिधानं न न भवति ? यत्र प्रवृत्त्यस्य सस्यामेदावगमो नास्तीति; प्रमाणामावात् । इह तु प्रमाणमस्त्येव किञ्चित् । इत्यादय एव शब्दाः प्रकृतित्वेनोपात्ताः । ते हि स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतयैव सत्ययावच्छिन्नं वस्तु प्रतिपादयन्ति । अतः स्वार्थस्य सत्त्वाविशेषावगमे प्रमाणम् । तेनावान-

यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति, तत्र द्विवचन-
बहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति—द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम्, त्रिकम्,
पञ्चकम् । तथा—मुद्गे. क्रीतं मौद्गिकम्, मापिकम्; न ह्येकेन
मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

‘तस्य’ इति पठोऽसमर्थात् ‘निमित्तम्’ इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा ।
संयोग=सम्बन्धः प्राणिना शुभाशुभसूचकः । महाभूतपरिणाम =
उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः शतं, शक्तिः ।
साहस्रः । उत्पातः खल्वपि—शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षि-
स्पन्दनम् शतम्, शक्तिम् । साहस्रम् ।

पदमञ्जरी

द्विकम्, त्रिकमिति । अत्र हि प्रकृतेरेव वाच्ये द्वित्वबहुत्वे विभक्तिस्तु
करणत्वमात्रमाचष्टे, सा च प्रकृतिवृत्तावपि विद्यते । न ह्येकेन मुद्गेनेति ।
एकया मुद्गव्यक्त्येत्यर्थः । जात्याख्यायां त्वेकवचनान्तादपि भगवत्येष । ननु
यद् निष्केण क्रीतं तस्य निष्को यज्ञो भवति, ततश्च ‘सोऽस्यांशयज्ञभृतयः’
इत्येव सिद्धः प्रत्ययः, नार्थः एतेन ? एवं तर्हि यस्य शतं मूल्यं न भवत्यथ च
तेन क्रीतं कार्यवशात्तदर्थमिदम् ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । शुभाशुभसूचक इति । तत्प्रयोजक इतिवत्पट्टी-
समासः । महाभूतानामिति । पृथिव्यादीनाम् । दक्षिणाक्षिस्पन्दनमिति । पाञ्च-
भौतिकशरीरे द्रव्यमेव च क्रियारूपेण परिणमते इति दक्षिणाक्षिस्पन्दनं महा-
भूतपरिणामः, तस्य च शुभस्य प्रति निमित्तत्वम्; ज्ञापकहेतुत्वाद्, न तु

न्यासः

भिधानादित्येव हेतुर्नास्तीति भवति प्रत्ययः । तथेत्यादि । यथा त्रिकमित्यादौ प्रकृत्यर्थ-
संख्यानमावोपगमे प्रमाणसम्भवाद् बहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति, तथा मौद्गिक-
मित्यादावपि मुद्रादिशब्दप्रकृतिरेव स्वार्थस्य सत्त्वावगमे प्रमाणमित्येतद् दर्शयितु-
माह—न ह्येकेनेत्यादि । मुद्गादिनैकया व्यक्त्या क्रयो न भवतीति विनापि विभक्त्या
मुद्गादिशब्दानुवृत्तौ बहुत्वं गम्यते । तत्र प्रमाणं भवति । एकग्रहणश्च त्रयानुपयोगि-
नोर्द्वयारूपपलक्षणं वेदितव्यम् ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ महाभूतानामिति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानाम् ।
साहस्रमिति । सहस्राद् शतमानादिसूत्रेणाण ।

ॐ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोस्त्वसंख्या-
नम् ॐ । वातस्य शमन कोपनं वा वातिकम् । पैतिकम् । श्लेष्मिकम् ।

ॐ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॐ । सान्निपातिकम् ॥

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३६ ॥

गोशब्दाद् द्वयचश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जि-
ताद्यत् प्रत्ययो भवति 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो' इत्येतस्मिन्नर्थे ।
ठञादीनामपवादः । गोनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्वयच-
खल्वपि—धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् ।

असंख्यापरिमाणाश्वादेरिति किम् ? पञ्चानां निमित्तं पञ्च-
कम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण—प्रास्थिकम् । खारिकम् ।
अश्वादि—आश्विकः ।

ॐ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॐ । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा
संयोगं ब्रह्मवर्चस्यम् ।

अश्वः । अश्मन् । गणः । ऊर्णाः । उमाः । वसुः । वर्षः । भङ्गः । अश्वादि ॥

पदमञ्जरी

कारकहेतुत्वात् । वातिकमिति । शमनकोपने एतावत् प्रत्ययार्थो, न तु निमित्तं
ताभ्यां विशेव्यते । प्रकरणादिना च तयोरन्यतरावसायः ।

सन्निपातः=घातादीनां युगपदुद्भवः ॥

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ठञादीनामिति । आदिशब्देन ठको ग्रह-
णम् । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, बहुवचनं तु ठक एवैकस्य विषयबहुत्वमा-
श्रित्य कृतम्, ठकोऽपवाद इत्यर्थः । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायते ? संख्यापरि-
माणाश्वादियजिताद्गोव्यचष्टक एव प्राप्तत्वात् । ब्रह्मवर्चसादिति । ब्रह्मणो पचो
ब्रह्मवर्चसं पृच्छत्वाध्यायसंपत्, 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यच् समासान्तः ॥

न्यासः

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ठञादीनामपवाद इति । आदिशब्देन ठञा-
दीनां ग्रहणम् । ननु च संख्यापरिमाणयोः पर्युदासात् कनष्टकोऽपवाद इति नक्तु
शक्यते, तत् कस्माद् ठञादीनामित्युच्यते ? ठञादीनामित्ययमतद्गुणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिर्दृष्टव्यः । अन्यैवापेक्षयोक्तम्—अश्वश्च निमित्तमाश्विकमिति । ठक् प्रत्यु-
दाहृतः । सर्वप्रत्ययसम्भवः, तद्वाधनार्थमिदमुक्तम् । पञ्चकम्, अष्टकमिति । संख्या-
लक्षणः कन् । प्रास्थिक इति । प्राग्वतीयम् ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्छ 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्येतस्मिन्विषये । 'द्वयचः' इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयम् । पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमि-पृथिवी-शब्दाभ्यां ययासंख्यमणजौ प्रत्ययो भवतः । 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादौ । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

'तस्य' इति पठ्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमि-पृथिवी-शब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययो भवतः 'ईश्वर' इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ।

षष्ठीप्रकरणे पुनः पठ्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः । प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये; अन्यथा संयोगोत्पाताविव ईश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं सम्भाव्येत ॥

पदमञ्जरी

पुत्राच्छ च ॥ कथं पुत्रीयः क्रतुरिति, न हि क्रतुः संयोग उत्पातो वा भवति ? संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव । येन यागादिकरणेन पुरुषः फलेन संयुज्यते ॥ यागादिरपि संयोगः, न केवलं सम्बन्ध एवेत्यर्थः । एतेन 'पुरोवाशः स' लोक्ष्यम्' इत्यादिन्याख्यातम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ संयोगोत्पातौ प्रति यथासंख्यं न भवति, तयोः प्रत्ययार्थविशेषणत्वेन प्रकृतिभ्यां प्रत्ययाभ्यां चासम्बन्धात् ॥

न्यासः

पुत्राच्छ च ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ तस्येश्वरः ॥ 'तस्य निमित्तम्' इत्यतस्तस्यग्रहणमनुवर्त्तते, तत् किमर्थं पुनस्तस्य निर्देशः ? इत्याह—षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देश इत्यादि । प्रत्ययार्थस्येति । निमित्तस्य । अन्यथेति । यदि षष्ठीनिर्देशः प्रत्ययार्थे निवृत्त्यर्थो न क्रियते, ततो यथा संयोग उत्पातश्च प्रत्ययार्थविशेषणम्, तस्येश्वरोऽपि, तस्यैव विशेषणं सम्भाव्येत । तथा चेश्वरविशिष्टे निमित्त एव प्रत्ययः स्यात् ।

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

‘तत्र’ इति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमि-पृथिवीशब्दाभ्यां यथा-
संख्यमणजौ प्रत्ययो भवतः ‘विदितः’ इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितः=ज्ञातः,
प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥

लोक-सर्वलोक-शब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां ‘विदितः’
इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः लौकिकः ।
सार्वलौकिकः । अनुशतिवादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

‘तस्य’ इति सप्तमीसमर्थाद् ‘वापः’ इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । उप्यतेऽस्मिन्वापः, क्षेत्रमुच्यते । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं
प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात्ठन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् ठन् प्रत्ययो भवति ‘तस्य वापः’ इत्येतस्मिन्विषये ।
ठञोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः । पकारो ङीपर्यः । पात्रशब्दः परि-
माणवाची । पात्रस्य वापः पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्धपायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

पदमञ्जरी

तत्र विदित इति च ॥ योगविभागो यथासङ्गधनिरासार्थः, उत्तरार्थश्च ॥
तस्य वापः ॥ तस्येति वापापेक्षया कर्मणि पष्ठी, न तु कर्त्तरि, तेन देवदत्तस्य
वापः क्षेत्रमित्यादौ न भवति ॥

न्यासः

तत्र विदित इति च ॥ ईश्वरानुकर्षणार्थश्चकारः । इतिकरणो विवक्षार्थः ॥
लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ सर्वत्र ठञ्ग्रहणं ठको निवृत्त्यर्थम्, अन्यथा हि प्रकृतिमात्र-
निर्देशे क्रियमाणे भार्हादिति ठकप्रसज्येत ॥

तस्य वापः ॥ उप्यतेऽस्मिन् वाप इति । अधिकरणसाधनः ‘हलश्च’ इति घञ् ।
पात्रात् ठन् ॥ पात्रशब्दः परिमाणवाचीति । ठञोऽपवाद इति । अत्रेयं युक्तिः—
यदि ह्यपरिमाणवाची स्यात् तदाहोयस्य ठकोऽपवादः, न ठञः । पात्रिकीति । ‘पिद्-
गोरादिभ्यश्च’ इति ङीप् ॥

‘तत्’ इति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेत्तदीयते । ‘दीयते’ इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद् वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिप्राप्तो भागः= आयः । पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं त्रय्यं=लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः=शुल्कः । उत्कोचः=उपदा । पञ्चास्मिन्वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शक्तिकः । साहस्रः ।

पद्मजरी

तदस्मिन् वृद्ध्यायत्नामशुल्कोपदादीयते ॥ दीयत इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति । तेन वृद्ध्यादीनां बहुत्वेऽपि बहुवचनं न भवतीति भावः । प्रत्येकं सम्बन्धस्तु द्वन्द्ववृत्तिनां पदानां बुद्ध्या निष्कर्षाज्ज्ञेयते, यत्तद् दीयत इत्यस्य विशेषणस्य वृद्धपुपक्रमत्व उक्तम्, यदा तु यत्तत्प्रथमासमर्थं दीयते चेत्तद्भवतीत्येवमुपक्रम्यते, पश्चात्तु किं पुनस्त्वदीयत इत्यपेक्षायां वृद्ध्यादयः संबध्यन्ते तदा न किञ्चिदन्नसाध्यम् । उत्तमर्णधनातिरिक्तमिति । उत्तमर्णेन यद्वत्तम् धनं तस्मादधिकमित्यर्थः, संज्ञा वृद्धिस्तु न गृह्यते; आयादिभिः साहचर्यात् । उपादानमूलातिरिक्तमिति । पटादीनामुपादानं तन्त्यादि, तस्य मूलमुत्पत्ति-कारणं द्रव्यम्, तस्मादधिकं पटादि विक्रयेण यज्ञभ्यते स लाभः, निर्वेशो भृतिः, रक्षानिमित्तको निर्वेशो रक्षानिर्वेशः, सम्बन्धपक्षेण समासः । शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्यम्, तस्याप्यायविक्षेपत्वात्, तथा च ‘उगायस्थानेभ्यः’ इति शुल्कस्थानादपि भवति शौल्कशालिक इति । यत्र ग्रामादी वृद्ध्यादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीय-

न्यासः

तदस्मिन् वृद्ध्यायत्नामशुल्कोपदा दीयते ॥ ननु य वृद्ध्यादीनां बहुत्वा-
एवनेनैव बहुवचनं तेन भवितव्यमिति कथं दीयत इत्येकवचनान्तेन तस्य निर्देशः ।
इत्याह—दीयत इत्येकवचनमित्यादि । यदि समुदितैर्वृद्ध्यादिभिः सम्बन्धः कियते
तर्हि स्याद् बहुवचनम् । न च तैः समुदितैः कियते, किं तर्हि ? प्रत्येकम्, अतः
एकवचनमेव । वृद्धिर्बुद्ध इह लौकिको धनविशेषवाची गृह्यते, न च संज्ञापदम्;
आयादिभिर्धनविशेषवाचिभिः सह निर्देशात् । अत एवाह—तत्रेत्यादि । उत्तमर्णस्य
यदनं तस्मादतिरिक्तमधिकं धनमधमर्णेन यद् दातव्यं तद् वृद्धिः । ग्रामादिविवि-
धादिशब्देन क्षेत्रादि । पटादीनामित्यादि । पटादीनां व्यवहियमाणानामुपादानं
मुद्रादि । तस्य यन्मुख्यं तस्मादतिरिक्तं द्रव्यं पटादिविक्रयेण यज्ञभ्यते स लाभः ।
रक्षानिर्वेश इति । वणिजां रक्षाकारी राज्ञो भागो रक्षानिर्वेश इत्युच्यते । ननु

चतुर्थ्यर्थं उपसंख्यानम् ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते पञ्चको देवदत्तः ।

सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । सममब्राह्मणे दान-
मिति यथा ॥

पूरणार्धाद्वन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिन शब्दादधर्शशब्दान्च ठन् प्रत्ययो भवति, 'तदस्मि-
न्नवृद्धचायलाभशुल्कोपदा दीयते' इत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्ठिठ-

पदमञ्जरी

मानः संप्रदाने न प्राप्नोतीत्यत आह—चतुर्थ्यर्थं उपसंख्यानमिति । सिद्धं स्थिति ।
विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सिद्ध-
मिष्टमित्यर्थः । क यथेत्याह—सममिति ॥

पूरणार्धाद्वन् ॥ पूरणवाचिन इति । पूर्यते येनार्थं स पूरणः, तद्वाचिन इत्यर्थः ।
एतेन 'पूरण' इत्यर्थस्येदं ग्रहणम्, न तु प्रत्ययस्येति दर्शयति । यदि तु पूरणग्रहणं
स्वर्येत ततः स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति 'तस्य पूरणे ङट्' इति पूरणाधिकार-
विहिता ङटादयः प्रत्यया गृह्येरन्, यथा—गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्र्यधिकारविहिताष्टा-
षादयः, ततश्च 'पूरणाद्भागे तीयादन्' इत्यनन्तान्न स्यात्, अर्थग्रहणे ततोऽपि
भवति, तदन्तमपि हि पूरण एवार्थं वर्त्तते, स्वार्थिकत्वादनः । तस्मादर्थग्रहणमेव
न्याय्यम् । ठक्ठिठनोरपवाद इति । पूरणादार्हायस्य ठकोऽपवादः । अर्धादपि-

न्यास

चासावप्यायः, तदपर्यक शुल्कस्य पृथगुपादानम् ? नैतदस्ति; पञ्चास्मिन् मान आय
इत्याय प्रति मानस्याधिकरणभावः; उतायमानस्यायस्यापेयमावात् । शुल्के तु न
सम्भवति । पञ्चारिभन् शते शुल्का इति शत न शुल्कस्याधिकरणम्, किं तर्हि ?
इयच्चापरिच्छेदः शतेन शुल्कस्य क्रियते । तस्मादस्य भिन्नत्वाद् शुल्कः पृथगुक्तः ।

सिद्धं त्वित्यादि । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति संप्रदानारत्ये चाधिकरणत्वेन
विवक्षेत्याह—समेत्यादि । गतार्थम् ॥

पूरणार्धाद्वन् ॥ पूरणवाचिन इति । पूर्यते येनार्थेन स पूरणः, तद्वाचिनः प्राति-
पदिकात् । एतेन 'पूरण' इत्यर्थस्य ग्रहणम्, न प्रत्ययस्येति दर्शयति । कथञ्च प्रत्ययस्य
ग्रहणं स्यात् ? यदि पूरणग्रहणं स्वर्येत । तस्मिन् हि स्वर्यमाणे 'तस्य पूरणे ङट्'
इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्ते गृह्येरन् । किञ्च स्यात् ? 'पूरणाद् भागे तीयादन्'
इत्यनन्ताद् ठन् न स्यात्; अपूरणप्रत्ययान्तत्वात् । तस्याग्रहणे तु सति स्वार्थिकः
स्यादन् । तस्मिन्नप्युत्पन्ने पूरण एवार्थे तदन्तमपि वर्त्तते इति ततोऽपि ठन् सिद्धो
भूयति । ठक्ठिठनोरपवाद इति । पूरणादार्हायस्य ठकोऽपवादः । अर्धादपि 'अर्धा-

नोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः । अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकार्धस्य रुढिः ॥

भागाद्यच्च ॥ ४६ ॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति, चकाराट्टेश्च, 'तदस्मिन्वृद्ध्याय-
लाभशुल्कोपदा दीयते' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोऽपवादः । भागो वृद्ध्या-
दिरस्मिन्दीयते भाग्यम्, भागिकं शतम् । भाग्या, भागिका विंशति ।
भागशब्दोऽपि रूपकार्धस्य वाचकः ॥

तद्धरति बहत्यावहति भारद्वांशादिभ्यः ॥ ५० ॥

'तत्' इति द्वितीयासमर्थाद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहित प्रत्ययो
भवति । प्रकृतिविशेषणम्—'भारद्वांशादिभ्यः' इति, वशादिभ्यः
परो यो भारशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति बहत्या-

पदमञ्जरी

अर्द्धाच्चेति यत्कव्यमिति टिठनः । स्त्रियां च विशेषः, टिठिनि हि सति ङीप्
स्यात्, ठनि तु टाप् भवति । अर्द्धशब्दो रूपकार्धस्य रुढिरिति । रूपकम्=कार्पा-
पणम्, तदीयस्य भागस्यार्द्धशब्दो वाचकत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । तेनाद्धिक इति
भागवत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यं नोद्गायनीयमिति भावः ॥

भागाद्यच्च ॥ भागशब्दोऽपीति । न केवलमर्द्धशब्द एवेत्यपिशब्दार्थः ॥

तद्धरति बहत्यावहति भारद्वांशादिभ्यः ॥ प्रकृतिविशेषणमिति । प्रकृतिः
प्रातिपदिकम्, तस्य विशेषणम् । विशेषणप्रकारमेव दर्शयति—वंशादिभ्य इत्यादि ।

न्यासः

च्चेति यत्कव्यम्' इत्यौपसर्ग्यानिक्तस्य टिठनः । ठकि टिठिनि च सति ङीप् स्यात्,
ठनि तु टाप् भवति । द्वितीयिक इति । द्वयोः पूरण इति 'द्वेस्तीयः' इति तीयप्रत्ययः ।
तृतीयिक इति । 'वेः सम्प्रसारणञ्' । पञ्चमिक, सप्तमिक इति । 'तस्य पूरणे ङट्'
इति ङट् प्रत्ययः, तस्य 'नान्वादसंख्यादेर्मट्' इति मडागमः ॥

भागाद्यच्च ॥ ठञोऽपवाद इति । न टकः; भागशब्दस्य परिमाणत्वात् । ननु
आङ्गमात्रवचनोऽपि भागशब्दोऽस्ति ! सत्यमस्ति; न तु तस्येह ग्रहणम् । तस्य हि
ग्रहणे वृद्ध्यादिभिः सम्बन्धो नोपपद्यते । परिमाणवचनस्तु प्रसिद्धो रूपकार्धो वर्तते इति
वृद्ध्यादिभिः सम्बन्धः उपपद्यते ॥

तद्धरति बहत्यावहति भारद्वांशादिभ्यः ॥ प्रकृतिविशेषणमित्यादि । प्रकृतेः प्राति-
पदिकस्य । भारद्वांशादिभ्य इत्यर्थ इति । अत्रार्थे वंशादय एव श्रद्धाः प्रत्यय-
मुत्पादयन्ति ।

वहति वा वांशभारिकः । कौटजभारिकः । बाल्वजभारिकः ।

भारादिति किम् ? वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् ? व्रीहि-
भारं हरति ।

अपरा वृत्तिः—भाराद्वंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य
इत्यर्थः । भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान्वंशान्
हरति वांशिकः । कौटजिकः । बाल्वजिकः । भारादिति किम् ?
वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् ? भारभूतान् व्रीहीन् वहति ।

सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिता, तदुभयमपि
ग्राह्यम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्क्षिप्य
धारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः ।

वश । कुटज । बल्वज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अश्मन् । अश्व ।
इक्षु । खट्वा । वंशादि ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठक्कनौ ॥ ५१ ॥

वस्न-द्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्य ठन्, कन्—
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्नं हरति वहति वा
वस्निक । द्रव्यकः ॥

पदमञ्जरी

वंशादिभ्य इति किमिति । भारान्तादिति कस्मान्नोक्तमिति भावः । अत एव
तदन्तं प्रत्युदाहरति—व्रीहिभारं वहतीति । भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । ननु
वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह—भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां
विशेषणमिति । भारभूतार्थाभिधायित्वाद्भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्युक्तमित्यर्थः ।
सूत्रे तु प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठक्कनौ ॥ वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते ॥

न्यासः

ननु च वंशादयः शब्दाः, भार इत्यपि शब्द एव; न च शब्दः शब्दान्तरस्य
समानाधिकरणं विशेषणमुपपद्यते, तत् कथं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्येवोऽर्थो भवति ?
इत्याह—भारशब्दोऽर्थद्वारेणेत्यादि । वंशादीनामर्थस्य भारशब्दस्यार्थो मुख्यं विशेष-
णम्, अर्थद्वारेण तु वंशादीनां भारशब्दस्य चोपचरितम् । अर्थवर्गेण शब्दोऽपि
तथा व्यपदिश्यत इत्यर्थः ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठक्कनौ ॥ पूर्वेण, ठकि प्राप्ते तदपवादो दक्कनौ विप्रोयेते ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

‘तत्’ इति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तदिति द्वितीया समर्थात्सम्भवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः=सम्भवः । उपसहरणम्=अवहारः । विक्लेदनम्=पाकः । प्रस्थं संभवति अवहरति पचति वा प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः ।

ननु च पाके च सम्भवोऽस्ति ? नास्त्यत्र नियोगः—प्रस्थं पचति ब्राह्मणो प्रास्थिकी ।

ॐ तत्पचतीति द्रोणादण्च ॐ । द्रोण पचति द्रौणो । द्रौणिको ॥

आढकाचितपात्रात्सोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽन्यतरस्या संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । आढकः संभवत्यवहरति पचति वा आढकीना, आढकिको । आचितीना, आचितीकी । पात्रीणा, पात्रिकी ॥

पदमञ्जरी

संभवत्यवहरति पचति ॥ प्रमाणानतिरेक इति । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्यानाधिक्यमित्यर्थः । तदुपसर्जने च धारणे संभवतेर्बृत्तिरिति सकर्मकत्वम् । उपसहरणमवहार इति । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य न्यूनतेत्यर्थः, तदुपसर्जने च धारणेऽवहरतेर्बृत्तेः सकर्मकत्वम्, सूत्रे स्पष्ट उपसर्गः । नास्त्यत्र नियोग इति । नियोगः=अवश्यम्भायः । तत्पचतीति द्रोणादण् चेति । पचतिग्रहणं सम्भवत्यवहरतीति निवृत्त्यर्थम्, द्रोणपरिमिते च श्रीह्लादीं द्रोणशब्दस्तस्य पाकसम्भवात् ॥

आढकाचितपात्रात्सोऽन्यतरस्याम् ॥ ठञोऽपवाद इति । न ठकः, आढकादीनां परिमाणत्वात् । पात्रं भाजनमप्यस्ति, तस्य तु सम्भवत्यादिभिः सम्बन्धानुपपत्तेः, आढकाचितसाहचर्याच्च परिमाणस्यैव ग्रहणम् ॥

न्यासः

संभवत्यवहरति पचति ॥ प्रमाणानतिरेक इति । प्रमाणादनाधिक्यमित्यर्थः । ननु चेत्यादि । तथा हि—स्थालीप्रस्थं पचति तत्रावश्यं प्रस्थस्य सम्भवेन भवितव्यम्; न ह्यन्यथा शक्यते पचनुमित्यभिप्रायः । नास्त्यत्र नियोग इति । व्यभिचारमाह—प्रस्थं पचति ब्राह्मणीति । अत्र हि पाक एव गम्यते, न सम्भवः ॥

आढकाचितपात्रात् सोऽन्यतरस्याम् ॥ ठञोऽपवाद इति । आढकादीनां परिमाणत्वात् पूरणं प्रासत्य ॥

द्विगोष्ठीरन ॥ ५४ ॥

‘आढकाचितपात्रात्’ इत्येव । आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगो-
संभवत्यादिप्वर्थेषु ष्ठन् प्रत्ययो भवति चकारात्ख, अन्यतरस्याम् ।
विधानसामर्थ्यादिनयोलुग्न भवति । ठञस्तु पक्षेऽनुज्ञातस्य ‘अध्यर्धपूर्व-
द्विगोः’ इति लुग्भवत्येव । नकार स्वराय । पकारो ङीपर्य ।
द्व्याढकी, द्व्याढकीना, द्व्याढकी । द्व्याचितिकी, द्व्याचितीना,
द्व्याचिता । ‘अपरिमाणविस्ताचित’ इति ङीप. प्रतिषेध । द्विपानिकी,
द्विपात्रीणा, द्विपात्री ॥

कुलिजान्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

‘द्विगो’ इत्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगो संभवत्यादिप्वर्थेषु
लुक्खौ भवत । चकारात्खञ्च । ‘अन्यतरस्याम्’ ग्रहणानुवृत्त्या लुगपि
विकल्प्यते, ठञ पक्षे श्रवण भवति । तेन चातूरूप्य सपद्यते—द्वे
कुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा द्विकुलिजिकी, द्विकुलिजीना,
द्विकुलिजा, द्वैकुलिजिकी ॥

पदमञ्जरी

द्विगोष्ठीश्च ॥ द्व्याचितेति । ठञो लुक्, ‘अपरिमाणविस्ताचित’ इति ङीपः
प्रतिषेधः ॥

कुलिजान्लुक्खौ च ॥ अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यत इति । तच्च
लुक्खप्रहणाद्विज्ञायते, अन्यथा कुलिजाच्चेत्येव वक्तव्यम्, द्विगोश्चेत्येव सोऽन्य-
तरस्यामिति च तत्र ठन्त्याभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ्, तस्य ‘अध्यर्धपूर्व’ इति लुक् ।
एवं रूपत्रये सिद्धे लुक्खप्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य ‘लुकोऽपि विकल्प इष्ट इति
लक्ष्यते’ इति मन्यते । वाचककारस्तु ठञो नित्यं लुकं मन्यमानः पूर्णसूत्रवत्

न्यासः

द्विगोः ष्ठीश्च ॥ पूर्वेषु ठन्त्ययोः प्रातयोस्ततश्च लुकीदमुच्यते । विधानसामर्थ्या-
दिनयोलुग्न भवतीति । यदि ह्यत्रापि लुक् स्याद् विधानमनर्थकं स्यात् । ठञस्तु
पक्षेऽनुज्ञातस्येति । अन्यतरस्याग्रहणेन । द्व्याढकीति । ठञो लुक्पक्षे ‘द्विगोः’ इति
ङीप् । द्व्याचितेति । ‘अपरिमाण’ इत्यादिना ङीप्प्रतिषेधे टाप् ॥

कुलिजान्लुक्खौ च ॥ चातूरूप्यमिति । एकं खे रूपम्, द्वि द्वितीयम्, लुकोऽपि
विकल्पितत्वाद्द्विगोऽङ्गिकं तृतीयम्, लुक् चतुर्थम् ।

‘परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः’ इत्यत्र कुलिजग्रहणमपीप्यते तेनोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥

‘स’ इति प्रथमासमर्थात् ‘अस्य’ इति पठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तात् प्रथमासमर्थमंशवस्नभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशः=भागः । वस्नम्=मूल्यम् । भृतिः=वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नो वा भृतिर्दास्य पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

‘तत्’ इति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेतद्भवति । प्रस्यः परिमाणमस्य प्राप्तिस्वको राशिः । खारशतिकः । शत्यः, शतिकः । साहस्रः । द्रौणिकः । कौडविकः । वर्षशतं परिमाणमस्य वार्षशतिकः । वार्षसहस्रिकः । पष्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति पाष्टिकः । साप्ततिकः ।

पदमञ्जरी

त्रैलोक्यमेवेष्टम् लुक्त्वग्रहणं प्रत्याघटे, ‘कुलिजाच्च’ इति सिद्धे लुक्त्वग्रहणानर्थक्यम्, पूर्वस्मिन् त्रिकमावादिति ॥

सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ इह च शतं यस्य वस्नो भवति स तेन क्रीतो भवति, तत्र तेन क्रीतमित्येयं सिद्धम् नार्थो वस्नग्रहणेन ? नैतदस्ति; योग्यतामात्रेऽप्यस्येदं मूल्यमिति व्यवहारात् ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ इह परिच्छेदहेतुमात्रं परिमाणम्, न सर्वतो मानमेव; उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिभागेन विशेषणात् । खारशतिक इति । खारशब्दोऽकारान्तो वार्तिककारवचनात्साधुः, तेन हि ‘तदस्य परिमाणम्’ इत्यत्र योगविभागः कर्तव्य इति दर्शयितुमुक्तम्—‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते खारशताद्यर्थम्’ इति । वार्षशतिक इति । यज्ञादी परिमाणानि प्रत्ययः । पष्टि जीवितपरिमाणस्येति । संपत्-

न्यासः

ननु च कुलिजशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ‘परिमाणान्तस्य’ इत्युत्तरपदवृद्धिः कस्मात् भवति ? इत्यत आह—परिमाणान्तस्येति । ‘परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणकुलिजात्’ इत्येयैतात् सूत्रं प्रायेतज्यमिति दर्शयति ॥

सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ ‘वस्नग्रन्थाम्याम्’ इत्यत्रापि वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ प्राप्तिस्वको राशिरित्यादौ सर्वत्र ठञ् । द्विषाष्टिक इत्यादि ।

‘संख्यायाः संवत्तरसंख्यस्य च’ इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्त्तिष्यते, किमयं पुनरनयोरुपादानम् ? पुनर्विधानार्थम् । द्वे पट्टी जीवितपरिमाणमस्य द्विपाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । पुनर्विधानसामर्थ्याद् 'अध्यर्धपूर्वद्वि-गोर्लुक्' न भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

'तदस्य परिमाणम्' इति वक्तुं । सरयावाचिनः प्रातिपदिकात् परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थ्यादस्येति पठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । 'संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु' इति प्रत्ययार्थविशेषणम् ।

पदमञ्जरी

सरेषु पष्टिशब्दः, संवत्सरसंख्यया हि जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यते, जीवितपरिच्छेदद्वारेण तद्वतोऽपि पष्टिः संवत्सराः परिमाणमिति । तदस्मिन्परिमाणनिप्रत्ययः । ननु यस्य पष्टिर्जीवितपरिमाणं पष्टिगती भूतो भवति तत्र तमधीष्टो भूतो भूतो भावीत्येव सिद्धम् । एवं च द्विपाष्टिक इत्यादौ नैयाध्यर्धपूर्वति लुक्प्रसङ्गः, तस्यानार्हायत्वात्, तत्रैव समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य च पुनरुपादानेन विधानमपि न कर्त्तव्यम्, न च जीवितपरिमाणादन्यत्र पुनर्विधानेन लुगमाय इत्येते ? एवं मन्यते-तमधीष्ट इत्यत्र कालादिति वक्तुं, न च पष्टपादयः कालशब्दाः । अथ काले संख्येये वर्त्तमानत्वात्तेऽपि कालशब्दाः ? रमणीयादि-ष्यतिप्रसङ्गः, रमणीयं कालं भूत इति । तस्माद्यः कालं न व्यभिचरति स एव कालशब्द इति । द्विपाष्टिक इति । 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदपृष्टिः ॥

संख्याः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु ॥ परिमाणोपाधिकादिति । नात्र रूढिपरिमाणं गृह्यते, किं तर्हि ? क्रियाशब्दः—परिमीयते येन तत्परिमाणम् । संख्ययापि च परिमीयत इति नासम्भवि विशेषणम्, नन्वेवमप्यव्यभिचारादविशेषणम्, न ह्यप-

न्यासः

पुनर्विधानसामर्थ्यादित्यादिना पुनर्विधानफलं दर्शयति । 'द्विपाष्टिकः' इत्यादौ द्विः प्रत्ययविधानम्, तत्र पूर्वसूत्रात् समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्यानुवृत्तेः प्रथम प्रत्ययो विधीयते, तस्य 'अध्यर्धपूर्व' सूत्रेण लुग्भवति । नन्विह च यः सूत्रे समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य चोपादानात् पुनर्विधीयते तस्यापि पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ॥

संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु ॥ परिमाणोपाधिकादिति । परिमाणमुपाधिविशेषणं न सम्भवति, न हि शब्दः परिमाणं शब्दस्य सम्भवतीति ? तदस्य विशेषणं विज्ञास्यत इत्यशेषः । ननु चाप्यस्यापि न सम्भवति, संख्या हि नैव परिमाणम् । नैव

तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः—पञ्चैव पञ्चका. शकुनयः ।
त्रिकाः शालङ्कायनाः ।

सङ्घ—पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चकः सङ्घः । अष्टकः ।

सूत्र—अष्टावध्याया परिमाणमस्य सूत्रस्य अष्टकं पाणिनीयम् ।
दशकं वेयाघ्रपदीयम् । त्रिक काशकृत्स्नम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्र-
सङ्घ एव भवति ? नैतदस्ति, प्राणिसमूहे सङ्घशब्दो रूढः ।

अध्ययन—पञ्चकोऽधीत । सप्तकोऽधीतः । अष्टकः । नवकः ।

पदमञ्जरी

रिच्छेदिका संख्यास्ति, सत्यम्; इह तु प्रत्ययार्थस्य संघादेर्यदा परिच्छेदिका
संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात्—पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गौसङ्घः
इति; इह मा भूत्—पञ्च गावः स्वभूता अस्य ब्रह्मणसङ्घस्येति, न ह्यत्र
सङ्घस्येयतागम्यते, तस्मात्प्रत्ययार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा यथा
स्यादिति विशेषणमर्थवद्भवति ।

तत्रैत्यादि । इहादशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते, न तु संख्यानमात्रे । तत्र
य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चशब्दवाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि,
ततश्च परिमाणपरिमाणिभाषाभाषात्स्वार्थ एव प्रत्ययो वक्तव्यः । यदा तु वृत्ति-
विषये संख्यानमात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते, यथा—‘व्येकयोः’ इत्यत्र,
तदा सम्भ्रमत्येव परिमाणी प्रत्ययार्थः—पञ्चत्वसंख्या परिमाणमेपां पञ्चकाः
शकुनय इति । पञ्चकमध्ययनमिति । पूर्वं तु पञ्चकोऽधीते इति सम्पाठापेक्षया
पुल्लिङ्गनिर्देशः, ‘अधीते’ इति च कृत इत्यर्थः । यथा—ओदनपाकं पचत्योदन-
पाकं करोतीत्यर्थः ।

न्यास

दोषः; नात्र रूढः परिमाणशब्दो गृह्यते, किं तर्हि ! क्रियाशब्दः—परिमीयते चेन तत्
परिमाणमिति । सत्यमपि च परिमीयत इति सापि परिमाणम् । नन्वेवमपि विशेषण-
मनर्थकम्; न ह्यपरिच्छेदिका संख्यास्ति, सञ्ज्ञाणां हि संख्येय्यते ? सत्यम्; परिच्छेदि-
कैव सत्या, सा तु स्वस्याभिषेय परिच्छिन्नतीति षष्ठ्यर्थमवश्यं न परिच्छिन्नति ।
पञ्चास्य सङ्घस्य पुनः इति नात्र सङ्घस्येयत्ता प्रतीयते । इह तु पञ्चसंख्या परिमाणमस्य
सङ्घस्येति भवतीत्युक्ताप्रतीतिः सङ्घस्य । तस्मादुपपन्नं संख्यायाः परिमाणं विशेषणम् ।

तत्रैत्यादि । पञ्चशब्दोऽयं संख्येय एव वर्तते, न कदाचिदपि संख्यानमात्रे । ततश्च
य एव संख्येयाः पञ्चत्वसत्यवाच्यच्छायाः पञ्चशब्देनोच्यन्ते, प्रत्यायान्तेनापि च एव । न
हि तेषां भिन्नानामत्र संख्येयान्तरं परिमाणं प्रत्ययवान्तरं सम्भवति । तस्मात् संज्ञायां
स्वार्थ एव प्रत्ययो वाच्यः । तथा चाह वार्तिककारः—‘संज्ञायां स्वार्थे ज्ञापयते’ इति ।

अधीतिः=अध्ययनम्, तस्य संख्यापरिमाणं पञ्चावृत्तयः=पञ्च वाराः,
पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य पञ्चकमध्ययनम् ।

ॐ स्तोमे षड्विधः पञ्चदशाद्यर्थः ॐ । पञ्चदश मन्त्राः परि-
माणमस्य पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः ।

ॐ शन्शतोडिनिश्छन्दसि ॐ । पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । त्रिंशिनो
मासाः ।

ॐ विशतेश्चेति वक्तव्यम् ॐ । विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पदमञ्जरी

स्तोमे षड्विधिरिति । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा वृष्टादिस्तुतिः स्तोमः ।
पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्येति । साम्ना स्तुयीत, एकं साम वृत्ते क्रियते इति
स्तुतिविधिः । तत्र त्रिकस्य पञ्चकृत्य आवृत्त्या पञ्चदश मन्त्रा भवन्ति,
सप्तदशस्तोमे अन्यथायाः सप्तकृत्य आवृत्तिः, एकविंशे वृत्तस्य । द्वित्करणमेक-
विंशे तिलोपार्थम्, त्रयस्त्रिंशदो तिलोपार्थं च । पञ्चदशः, सप्तदश इत्यत्र तु
'नस्तद्धिते' इत्यनेनैव तिलोपः सिद्धः ।

शन्शतोडिनिरिति । 'स्तोमे' इति न सम्बध्यते । अत्रापि द्वित्करणं शदन्तस्य
तिलोपार्थम् । पञ्चदशिन इति । पञ्चदशहाणि परिमाणमेषामिति द्विनिः । एतेन
त्रिंशिनो व्याख्याताः ।

विंशिनोऽङ्गिरस इति । 'आङ्गिरसायास्य गौतम' इत्यादिप्रवरभेदेन भिन्नानि
विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः ।

योगश्चायं पूर्वस्थैव प्रपञ्चः ॥

न्यासः.

पञ्चकोऽधीत इति पाठापेक्षया पुल्लिङ्गः । अधीतिरध्ययनमिति । अनेन भाव-
साधनमध्ययनशब्दं दर्शयति । यद्यधीयत इत्यध्ययनं कर्मसाधनोऽध्ययनशब्दः स्यात्,
सूत्रग्रहणं पृथग्वक्तव्यं न स्यात्; अध्ययनग्रहणेनैव सिद्धत्वात्, सूत्रमप्यधीयत एव ।
पञ्चावृत्तय इति पाठे पुनः क्रियात्मिकाः पञ्च वारा इत्यादिना पर्यायान्तरेण पञ्चा-
वृत्तय इत्यस्यैवार्थं व्यक्तीकरोति ।

स्तोमे षड्विधिरिति । अत्रापि च्छन्दसीति सम्बध्यते । मन्त्रसमुदायः=स्तोमः ।
एकविंश इति । 'अतो गुणे' परस्मैपदञ्च, 'ति विशतेर्द्वि' इति विशब्दलोपः ।

शन्शतोडित्यादि । शब्दित्येवमन्ताच्छन्दसि द्विनिर्वक्तव्यः ॥

पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टि-
सप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५६ ॥

‘तदस्य परिमाणम्’ इति वक्तंते । पञ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यदिह लक्षणेनानुपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां ढिलोपः, ति प्रत्ययश्च । पञ्च परिमाणमस्य पञ्क्तिश्छन्दः । द्वयोर्दशतोर्विन्भाव शतिश्च प्रत्ययः—द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः—त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः—चत्वारो दशतः परिमाणमस्य चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशता पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः—पञ्च दशतः परिमाणमस्य पञ्चाशत् । षण्णां दशता षड्भावः, ति प्रत्ययः, अपदत्वं च—षड् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः । सप्तानां दशता सप्तभावः तिः प्रत्ययश्च—सप्तदशतः परिमाणमस्य सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च—अष्टौ दशतः परिमाणमस्य अशीति । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययश्च—नवदशतः परिमाणमस्य नवति । दशानां दशतां दशभावः तश्च प्रत्ययः—दश दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य शतम् ।

पदमञ्जरी

पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ पंक्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते इति । प्रकृतिनिर्देशस्त्वयं न भवति; पञ्क्त्यादिभ्यः प्रकृतेऽर्थेऽधिकृतः प्रत्ययो भवतीति पञ्चम्या अनुपादानात्, पूर्वैर्णैश्च सिद्धत्वात्, उत्तरेण निपातनेन साहचर्याच्च । प्रत्ययनिर्देशोऽपि न भवति—अथाप्रातिपदिकप्रकृतेऽर्थे पंक्त्यादयः प्रत्यया भवन्तीति, लोके शास्त्रे च ‘शताच्च न्यूनवशते’ इत्यादी केवलानां प्रयोगदर्शनाद् । यत्र समुदायः भूयते, अवयवा अनुमीयन्ते तन्निपातनम्, विपरीतो विधिः । पञ्चानामिति । अर्थगतस्य बहुत्वस्य

न्यासः

पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ अपदत्वं चेति । पदनिबन्धनस्य जडत्वादेः कार्यस्य प्रतिषेधार्थमिदं विंशत्यादयः परिमाणे निपात्यन्ते । ‘तदस्य परिमाणम्’ इत्यधिकारे निपातनात् । एवञ्च गणां विद्यतिरिति पदो व्यतिरेकः । ॥ प्राप्नोति ।

पदमञ्जरी

शब्दे समारोपाद् बहुवचनम्, पञ्चशब्दस्येत्यर्थः । टिलोपस्तिच प्रत्यय इति । निपात्यत इत्यर्थः । अवयवनिपातननान्तरीयकत्वात्समुदायनिपातनस्य । यद्वा—‘निपातनात्सिद्धम्’ इत्यस्य पुंलिङ्गविपरिणामेनान्वयः, कुत्वं तु चकारबकारयोर्न निपात्यम्, ‘चोः कुः’ इत्येव सिद्धम् । पञ्च पदानीति । पदशब्दः पादपर्यायः । पंक्तिश्छन्द इति । तत्पुनः पदपंक्तिः, यस्य पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति । द्वयोर्दशतोरिति । दशद्वयरूपसंख्येयमाचक्ष्णस्य द्विशब्दस्येत्ययमत्रार्थो विवक्षितः । एवं त्रयाणाम् दशतामित्यादावपि द्रष्टव्यम् । शतिश्च प्रत्यय इति । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । अपदत्वं चेति । तेन जश्चत्स्ये न भवतः । अत्र ‘तदस्य परिमाणमिति धर्त्तते’ इत्युक्तम्, द्वौ दशतौ परिमाणमस्येत्यादिश्च विग्रहो दर्शितः । यदा तु नानुवर्त्तते तदा द्विशदादेर्दशदर्थाभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययो निपात्यः—द्वौ दशतौ विंशतिः, त्रयोदशतश्चिदश्व इति; ततश्च स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवृत्तेर्द्विशदादेरिव द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः । विंशत्यादिभिश्च दशतामभिधानमिति गवादिभिर्येयधिकरण्यमेव स्याद्—गवां विंशतिरिति, न तु विंशतिर्गाव इति सामानाधिकरण्यम्, नापि द्विगुः—विंशतिगवमिति, तस्मादनुवर्त्त्यम् ।

अथास्येत्यनेन कः प्रतिनिर्दिश्यते ? परिमाणी । कः पुनरसौ ? भिन्नानि द्रव्याणि—द्वौ दशतौ परिमाणमेपां विंशतिरिति । यद्येवम्, विंशत्यादिभिर्द्रव्याणामभिधानमिति बहुवचनप्रसङ्गाद्विंशतिर्गाव इति न स्यात्, गवां विंशतिर्गाविविंशतिरिति च न स्याद्, व्यतिरेकाभावात् ? अथास्मिन् पक्षे किञ्चिद्विष्टमपि सिद्धम्, आहोस्विदोपान्तमेवास्ति ? इत्याह—इह विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समानाधिकरणलक्षणो द्विगुः सिद्धः; तस्मान्न भिन्नानि द्रव्याणि परिमाणीनि, एतच्च सर्वेष्वेव विग्रहवाक्येष्वस्येत्येकवचनेन दर्शितम् । कस्तर्हि परिमाणी ? सङ्गः—द्वौ दशतौ परिमाणमस्य गोसङ्गस्य विंशतिरिति । एवमपि सिद्धं गवां विंशतिर्गाविविंशतिरिति, विंशतिर्गावः विंशतिगवमिति तु न सिध्यति; तथा विंशतिशब्देन सङ्गस्याभिधानाद्विंशतिः परिमाणमस्य गोसङ्गस्य ‘विंशतित्रिशद्व्यां ब्रुवन्’ विशकः सङ्ग इति न स्यात्; सङ्गान्तरस्य परिमाणिनोऽसम्भवात् । अथोभयं परिमाणिभिन्ना द्रव्याणि तत्संपदश्च, तत्र सङ्गपरिमाणिनि व्यधिकरणप्रयोगाः, द्रव्येषु तु परिमाणेषु समानाधिकरणप्रयोगाः, तत्रैव विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विशको गोसङ्ग इति भविष्यतीत्युच्येत ? एवमपि विंशतिर्गाव इत्यत्र बहुवचनप्रसङ्गः, तथा सङ्गस्य परिमाणत्वे विंशतिर्गोसङ्ग इति प्राप्नोति, न चेप्यते, विशक इत्येव हि तत्रेप्यते । एवं तर्हि द्वावत्र सङ्गौ स्तः—द्रव्याणामेकः, द्रव्यधर्मयोर्दशतोश्चापरः; तत्र निपातनसामर्थ्यादशत्संघे परिमाणिनि प्रत्ययः, सङ्गश्च समुदायमात्रं न प्राणिनामेव, किं हि निपातनादलभ्यम्, तत्र

दशत्सङ्गस्य विंशतिशब्देनाभिधानाद् गोसंघे विवक्षिते विंशतिः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्ग इति च भविष्यति, विंशतिर्गोसङ्ग इति च न भविष्यति, गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति च भविष्यति । ननु दशत्सङ्गस्य दशतौ गुणिनौ न गावः, तेन दशतोर्विंशतिरिति प्राप्नोति, गवां विंशतिरिति तु न सिद्धयति ? उच्यते; द्रव्याणां द्रव्यसङ्गस्य दशतां दशत्सङ्गस्य च न पारमार्थिको भेदोऽस्ति, केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते, ततश्च गवां दशतोश्च तात्त्रिकभेदाभावदशत्सङ्गमपि प्रति-गवामपि गुणित्वमुपपद्यते । व्यभिचाराभावात्तु दशद्वयां विंशतिर्न विशेय्यते गवादिभिरेव तु विशेष्यते, यथा—पटस्य शौक्ल्यमिति भवति, न शुक्लस्य शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावात्, तद्वद्वापि । एवं तावत्तादधिकरणप्रयोगा उपपादिताः, विंशतिर्गाव इत्यादिकास्तु समानाधिकरणप्रयोगा उपपादनीयाः, धर्मवचना एते विंशत्यादयो गुणवचना इति शुक्लादिवद्विष्यति । यथा हि—पटस्य शुक्लो गुण इति गुणमात्रे दृष्टः शुक्लशब्दो गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षायां मतुब्लोपाद्वा समानाधिकरणो भवति शुक्लः पट इति । एवं विंशत्यादयोऽपि ।

यद्येवम्, यथान्ये गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते, यथा—शुक्लं घटम्, शुक्ला शटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ, शुक्ला इति, एवं विंशत्यादयोऽप्यनुवर्तन्ते ? इह पुनर्विंशतिर्गावः विंशतिर्वल्लीवर्षाः विंशतिर्गोकुलानीति नित्यमेकवचनं स्त्रीलिङ्गं च भवति, शतशब्दात् नपुंसकत्वम्, विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयभेदविवक्षायामेकशेषः ? अत्रोच्यते—यस्य धर्मस्य धर्मिणा सहाभेदः प्रतिपाद्यते, स चेत्तेषु प्रत्येकपरिसमाप्तः तदा तस्यापि धर्मिवद्भिन्नत्वाद् द्विवचनबहुवचने न भवतः, यथा—शुक्ली, शुक्ला इति । शौक्ल्यं हि कम्बलेषु प्रत्येकपरिसमाप्तम्, कोऽर्थः ? एकैकस्मिन्नपि कम्बले शुक्लशब्दार्थः पुष्कलः, न मात्रयापि न्यून इत्यर्थः । विंशतिर्गाव इत्यत्र तु विंशतिसंख्या न प्रत्येकपरिसमाप्ता, किं तर्हि ? बहुवचिनि । तद्रूपभेदाभावाद्वैकवचनमेष भवति, यथा—गावो धनम्, इन्द्राग्नी देवता, वेदाः प्रमाणमिति । धिनोतेर्धनं प्रीतिहेतुः, समुदितानां च गावो प्रीतिहेतुत्वं विवक्षितम्, नैकैकस्या इति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते, तत्र धनाकारे भेदाभावाद् बहुवचनाभावः । इन्द्राग्नी देवतेति दिवेरैश्वर्यकर्मणोर्देवतासङ्गस्य च देवतात्वमेकं द्विधः प्रतीतिं द्विवचनाभावः । देवते इति सूच्यमाने प्रत्येकमैश्वर्यं प्रतीयेत, ततश्च श्रीह्रियवयोरिव विकल्पः स्यात् । वेदाः प्रमाणमिति घतुर्णां समुदितानां वेदानामेकं प्रमाणत्वं विवक्षितमिति तस्मिन्नाकारे भेदाभावाद् बहुवचनाभावः, प्रत्येकं तु प्रामाण्ये वेदाः प्रामाण्यानीति भवत्येव । यद्येवम्, त्रयशक्त्यारः पञ्च पट् सप्तोक्त्याप्येकवचनप्रसङ्गः, न हि त्रित्यादिकमपि प्रत्येकपरिसमाप्तम् ? उच्यते; त्र्यादयो नित्यं संख्येयवचनाः, न तु कदाचिदपि संख्यानमारवचना इत्येकेन धर्मेण व्यामज्यवृत्तिना सहानेयस्य धर्मिणो भेदमति-

विशत्यादयो गुणशब्दाः, ते यथाकथञ्चिद्बहुवचनान्तरात् । नात्रावय-
वार्थेऽभिनिवेष्टव्यम्; तथा हि—पक्तिरिति क्रमसन्निवेशोऽपि वर्तते—
ब्राह्मण पंक्ति, पिपीलिकापंक्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति ।

पदमञ्जरी

पादनाभावाद्धर्मिभेदाश्रयं बहुवचनमेव भवति । यद्यपि त्रित्वमित्यादी संख्यान-
मात्रमपि निष्कृष्टं प्रतीयते, ज्यादिभिस्तु न प्रतीयते । देयताशब्दस्तु यद्यपि
निष्कृष्टदेयतात्वमाचष्टे, तथाप्यग्निर्देवतेत्येकेनापि स भिन्नदेवतात्वमाचष्टे,
नानेकेनैव सर्वदा । ज्यादयस्तु न कश्चिदप्येवमिति विशेषः । लिङ्गमपि लोकाश्रय-
त्वाद्यथादर्शितं व्यवतिष्ठते, न तद्विस्तान्तत्वेनाभिधेयत्वमिति सर्वमनाकुलम् ।

एवं भाष्यकारमतेन व्याख्याय संप्रति वार्तिककारमतं दर्शयति—‘विशत्या-
दय इति । गुणशब्दा इति । रूढिरूपा इति भाषः । यथाकथञ्चिद्बहुवचनान्तरात् इति ।
स्वरक्षणानुपूर्वीज्ञानार्थम्, न त्ववयवार्थप्रदर्शनाय, तदाह—नात्रावयवार्थेऽभिनि-
वेष्टव्यमिति । अवयवार्थेऽभिनिवेशो न कर्तव्य इत्यर्थः । स तु प्रतीतिपथं
नारोहतीति परित्यज्यते ।

न्यासः

विशतिशब्देन हि तान्येव गोद्रव्याणि गृह्यन्ते, न तदधिकं किञ्चिदपरान्तरम्
बहुवचनं प्रसजति तेषां बहुत्वादिति यश्चोदयेत्, त प्रत्याह—विशत्यादय इत्यादि ।
यथाकथञ्चित् प्रकारेण । विनाप्यवयवार्थेनेति यावत् । रूपमात्र प्रधानम्, नावयवार्थः ।
यस्त्वेषामर्थः स लोकत एव व्यवतिष्ठत इत्यभिप्रायः । नात्राभिनिवेष्टव्यमिति ।
सत्तापरिमाणोपाधिकः प्रकृत्यर्थः । ‘परिमाणमात्र प्रत्ययाः’ इति नायमत्राभिनिवेशः
कर्तव्य इत्यर्थः अनभिनिवेशस्य कारणमाह—तथा होत्यादि । स्यादेतत्—‘अत्राप्य-
वयवार्थोऽस्ति’ इत्यत आह—न चेत्यादि । ब्राह्मणानां पक्तिरत्युक्ते सत्तापरिमाणो-
पाधिकः प्रकृत्यर्थः, परिमाणो या कश्चित्; प्रत्ययार्थो हि न गम्यते, किं तर्हि ?
सन्निवेशविशेषः सत्तानात्मका गुण एव प्रतीयते । तथा हि—तस्य सन्निवेशविशेष-
स्यावयवगमे तावत्स्वेव ब्राह्मणेयु पक्तिरिति न प्रयुज्यते । तदेव गुणशब्दत्वाद् विश-
त्यादीनां गवा विशतिरिति सिध्यति पक्षे; विशतिशब्दस्य सत्तानावृत्तिरिति ।

यदि तर्हि गुणशब्दा एते, विशतिर्गाव इति द्रव्यशब्देन सामानाधिकरण्यं न
प्राप्नोति ? गुणिन्यत्र वृत्तिः, गुणमात्रे न, ततोऽवमदाय इति । वक्तव्यः स हेतुः यत्
एतेषां कश्चिद् गुणमात्रे वृत्तिर्भवति, कश्चिद् गुणिनि । बहुवचनप्रसङ्गाच्च गुणिनि
वृत्तिरित्येतदेव दुःस्थम्; बहुत्वाद् गुणिनाम् । इह च विशतिः कुण्डानीति नपुंसक-
लिङ्गं प्राप्नोति, विशतिर्ब्राह्मणा इति पुल्लिङ्गम्, गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो
लिङ्गवचनानि भवन्ति, यथा—शुक्लः कम्बः, शुक्ल वस्त्रम्, शुक्ला शरीरिति ।

या चैषा विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः, स्वलिङ्गसत्या-
नुविधानं च, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव ।

सहस्रादयोऽप्येवञ्जातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्र-
मेतदिति ॥

पदमञ्जरी

या चैषामित्यादि । दर्शिता च गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः, एतदपि सर्वं
स्वाभाविकमेवेति दर्शितामुपपत्तिं स्थिरां मन्यते ।

सहस्रादयोऽप्येवञ्जातीयका इति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तन्ते, स्वलिङ्ग-
संख्यानुविधायिनश्चेत्यर्थः । तद्वदेव द्रष्टव्या इति । स्वरवर्णानुपूर्व्याज्ञानार्थं
विंशत्यादियमुत्पाद्या इत्यर्थः । तद्यथा—शतस्य दशतां सहभाषः सूच्य प्रत्ययः ।
क पुनरेते व्युत्पाद्याः ? ण्योदरादिषु । उदाहरणमात्रम् प्रदर्शनमात्रमेतद्विश-
त्यादीनामुपादानम् । इतिशब्दः समाप्तौ । अत्र यार्त्तिकम्—‘अनारम्भो वा प्राति-
पदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु’ इति ॥

न्यासः.

यदासौ द्रव्यमाभित्य भवति गुणः, तस्य लिङ्गवचनं यत् तद् गुणवचनस्यापि भवति,
यथा—गुणशब्दत्वेऽप्येवामाभ्रीयमाणे न भवत्येव दोषप्रसङ्गान्मुक्तिः ? इत्यत आह—या
चैषामित्यादि । न केवलमर्थाभिधानं स्वाभाविकम्, किन्त्येतदपीत्यपिचन्दनेन दर्शयति ।
यत्र द्रव्येण गुणिनेषामभिधेयो गुणो विशेष्यते, तत्र स्वभावादेव गुणमात्रे वृत्तिः ।
यत्र त्वेत उपसर्जनीभूतत्वायास्तेन स्वाभेन द्रव्यं विशेष्यन्ति तत्रैषां स्वभावात् एव
गुणिनि वृत्तिः ।

हवलिङ्गसंख्यानुविधानं चेति । गुणिन्यपि वर्तमानानां यथोक्तिस्तत्तत्तद्वदनु-
विधानमनुवर्तमानमेतदपि सर्वं स्वाभाविकम् । अन्येषामपि, गुणशब्दानामपि वचि-
स्वभावात् एव गुणिनि वृत्तिर्भवति, तद्यथा—शुक्लः पट इत्यत्र शुक्लशब्दस्य ।
अपिद् गुणमात्रे, यथा—अस्यैव शुक्लो गुणः परस्वेत्यत्र । अन्येषामपि चेष्टाभि-
शब्दानां स्वाभाविकं स्वलिङ्गसंख्यानुविधानं इत्यत एव, तद्यथा—वेदाः प्रमाणम्,
भुवः प्रमाणमिति । तस्मात् स्वाभाविकत्वाद् गुणमात्रे गुणिनि च वृत्ते स्वलिङ्ग-
संख्यानुविधानस्य च न भवति यथोक्तदोषप्रसङ्गः । यदा हि स्वभावात् एव संख्या-
मात्रे गुणे गुणमात्रे वृत्तिः, तदा व्यतिरेकनिवर्णना यच्छी भवति । यदा तु गुणिनि,
तदा तयारात्र च द्रव्यशब्दत्वात् सामानाधिकरण्यामपि भवति । इत्येति वर्तमानानां
स्वाभाविकं स्वलिङ्गसंख्यानुविधानम् ।

अथ सहस्रादयोऽपि कस्यापि व्युत्पादन्ते ? इत्याह—सहस्रादयोऽप्येवञ्जा-
तीयका एवञ्जात्या विद्यतादिभिः सहसा ह्यप्यर्थः । तेषामपि व्युत्पादनात् तद्वदेव
विद्यतादिवदेव द्रष्टव्याः । विद्यतादय इव तेषां प्रवृत्त्यादिविभागेन व्युत्पादन्ते

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

‘पञ्चत्’, ‘दशत्’—इत्येतौ वा निपात्येते ‘तदस्य परिमाणम्’ इत्येतस्मिन्विषये वर्गेऽभिधेये । ‘सख्यायाः’ इति कनि प्राप्ते ङति-निपात्यते । वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्-वर्गः, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गः, दशको वर्गः ॥

सप्तनोऽञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

‘वर्गे’ इत्येव । ‘तदस्य परिमाणम्’ इति च । सप्तन्-शब्दा-च्छन्दसि विषयेऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेऽभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङश् ॥ ६२ ॥

‘तदस्य परिमाणम्’ इत्येव । ‘वर्गे’ इति निवृत्तम् । त्रिंशत्-चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञाया विषये ङप्रत्ययो भवति ‘तदस्य परिमाणम्’ इत्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणेऽभिधेये । अभिधेये सप्तम्येषा, न विषय-

पदमजरी

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ सङ्ग्रहणे प्रकृते वर्गग्रहणं सूत्राध्ययनयोरनुवृत्तिर्मा भूदिति, अप्राप्यर्थं च; सङ्ग्रहणस्य प्राणिविषयत्वात् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञाया ङश् ॥ न विषयसप्तमीति । ब्राह्मणविषय-श्चेत्प्रयोगो भवतीति नैवमत्रार्थः, तथा हि सति मन्त्रे भाषायां च प्रयोगो न स्यात्, ब्राह्मणादन्यस्य च संज्ञाया शङ्क्येत, एवं च ‘ब्राह्मणसंज्ञायाम्’ इति

न्यासः

इत्यर्थः । यथेवम्, किमर्थं विशत्यादय एव सूत्रे उपात्ता ? इत्याह—उदाहरण-मात्रमित्यादि । उदाहरणमान विशत्यादिग्रहणम्, अन्येऽप्येवञ्चातीया सहस्रादय-स्तथैव व्युत्पाद्याः ॥

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ननु च ‘सङ्ग्र’ इत्यनुवर्तिष्यते, किं वर्गग्रहणेन ? नैतदस्ति; सङ्ग्रहणो हि प्राणिमुदाये रुढः । वर्गशब्दस्तु समूहभाव इति वर्गग्रहणं कर्तव्यम् ॥

सप्तनोऽञ् छन्दसि ॥ सख्यालक्षणे कनि प्राप्ते सप्तञ्छन्दाच्छन्दस्यन्विधानम् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङश् ॥ त्रिंशच्छब्दाद् ‘विंशतित्रिंशद्भ्याम्’ इति योगविभागेन कनि प्राप्ते चत्वारिंशच्छब्दादपि ‘प्राग्वत्तेष्वञ्’ इति ठञि प्राप्तेऽ-यमारम्यते । अभिधेये सप्तम्येषेत्यादि । विषयसप्तम्यामस्या ब्राह्मणविषयश्चेत् प्रयोगो

१. ‘ङ्ग्र’ इति मुद्रितपदमजरी प्रमादपाठः ।

सप्तमी । तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति । त्रिशदध्याया. परिमाणमेवा
ब्राह्मणानां त्रैशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । कानि-
चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

‘तत्’ इति द्वितीयासमर्थात् ‘अर्हति’ इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः । वास्त्रयुग्मिक ।
शत्यः । शतिक । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहण प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो

पदमञ्जरी

पठ्ठीसमासेन निर्देष्टव्यम्, तथा तु न कृतमित्येव । सूत्रे च ये ओकारादनन्तरं
रेफमधीयते तेषां पञ्चम्यर्थे पष्ठीद्विवचनम् । ये तु न, तेषां समाहारद्वन्द्वे पञ्च-
म्येकवचनम् ॥

तदर्हति ॥ अर्हति लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति । अथ यथा ‘नित्यं
क्रीडाजीविकयोः’ इत्यत्र महानिभाषया प्राप्तस्य वाच्यस्य निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्,
तथेहापि कस्मान्न भवति ? इष्टत्वात्, दृष्टत्वाच्च । इष्यते च दृश्यते च
छेदमर्हतीति । न च वाक्यनिवृत्त्यर्थमेव नित्यग्रहणं कर्तव्यम्, ‘छेदादिभ्यः’
इत्येरास्तु, पूर्वैर्ण सिद्धे पुनरात्मनो वाक्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति । यथा तर्हि
‘त्रैर्मन्नित्यम्’ इत्यत्र स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्, तथेह कस्मान्न भवति ?
इष्टत्वात्, दृष्टत्वाच्च । इष्यते च स्वातन्त्र्यम्, दृश्यते च छेदादिषु पठितस्य सम्प्रदान-
शब्दस्य स्वतन्त्रस्य प्रयोगः, विधिनिमन्त्रणादिसूत्रे यथा । तर्हेकगोपूवादित्यत्र

न्यासः

भक्त्यन्तरेणोऽर्पणं, मन्त्रं, नमः, नमस्तुभ्यम्, पञ्चम्यान्तस्तु, पञ्चम्योऽन, मन्त्रं, तस्मात्त्र विषय-
सप्तम्येवा । एतच्च सञ्ज्ञाग्रहणादेव विज्ञायते । न हि ब्राह्मणग्रहणात् त्रिशच्चत्वारिं-
शतो ढणन्तो कश्चिद् पदार्थस्य सञ्ज्ञो स्तः; ब्राह्मणानां तु विद्यते ॥

तदर्हति ॥ श्वेतच्छत्रिकः, वास्त्रयुग्मिक इत्यादिषु ठक् । ‘आहोत्’ इत्यभिविधौ
षायमाकार इति ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ नित्यग्रहणमिति । अथ विभाषाया निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणेन
कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यं तस्मिन्निवृत्त्यर्थं विज्ञातुम् । विन, नि नित्यग्रहणेन महा-
विभाषानिवृत्तिः शक्यते विज्ञातुम् । तथा हि—छेदादिभ्यः पूर्वैर्णैव ठकि षिद्धे पुन-

‘नित्यमर्हति’ इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । छेद नित्य-
मर्हति छेदिक । भैदिक ।

छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्प । सम्प्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण ।
सम्प्रश्न । विप्रकर्ष । ॐ विराग विरङ्ग च ॐ । (वैरङ्गिक ।) छेदादि ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थात् ‘नित्यमर्हति’ इत्यस्मिन्नर्थे यत्प्र-
त्ययो भवति, चकाराद्यथाविहितञ्च । शिरश्छेद नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्य ,
शीर्षच्छेदिक । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरस शीर्षभावो निपात्यते ॥

पदमञ्जरी

प्रत्ययान्तरस्य मतुपो निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्, तत्रेह कस्मान्न भवति ? अप्राप्त-
त्वात् । न ह्यत्र वस्यचित्प्रत्ययान्तरस्य प्राप्तिः । यथा तर्हि ‘नित्य कौटिल्ये
गती’ इत्यत्रार्थान्तरनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्—गतिवचनाद्वातो कौटिल्य एष, न
क्रियाममभिहार इति, तथेह कस्मान्न भवति ? इष्टत्वाद्, इष्यते ह्यर्थान्तरेऽपि
यथायोगे छेदादिभ्य आर्हीय प्रत्ययः । तस्माद्यथोक्तमेव प्रयोजनं नित्यग्रह-
णस्य । छेद नित्यमर्हतीति । ननु न कश्चिन् पदार्थो नित्य छेदमर्हति, योऽपि
चेतसादिशिष्ठन्नशिष्ठन्न प्ररोहति सोऽपि न सदैवच्छेदनाहं, प्ररुढस्तु भवति ।
यस्तर्हि वस्युवशादिर्नित्य छेदनाहं स प्रत्ययार्थः । अपर आह—आभीक्ष्ण्ये
नित्यशब्दः, यथा—नित्यग्रहसितादाविति ।

विराग विरङ्ग चेति । विरागशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति, तत्सन्नियोगेन विरङ्ग-
मादेशमापद्यते—विराग नित्यमर्हति वैरङ्गिक ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ प्रत्ययसन्नियोगेनेति । तथा च शिर शब्देन विग्रहो दर्शितः ।
कथं तर्हि पूर्वमुक्तम्—शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थानिति ? न प्रयोगार्हे वाक्ये
द्वितीयासमर्थता, किं तर्हि ? बहुपमर्हनेन वृत्तिर्भवति तत्र प्रक्रियानाक्ये प्रत्ययो
द्वौ—यञ्च, ठक्च, एणं च प्रत्ययाभ्या सन्नियोग इति द्वित्रचनान्तेन समास ॥

न्यास

वचनादेव नित्यविधिर्मविध्यति, किं नित्यग्रहणेन ? ततो नित्यग्रहणमहन्त्यहन्त्यर्हत्वात्
‘तदर्हति’ इत्यस्यार्थस्य विशेषण विज्ञास्यते । तथा च जातमारम्भस्य प्रयोजनमिति
वाक्यं न निवर्तते ।

विरागो विरङ्गश्चेति । विरागशब्दश्चमुत्पादयति विरङ्गादेशं चापद्यते । नित्य विरा-
गमर्हति वैरङ्गिक । प्रत्ययसन्नियोगेन चायमादेश इति प्रत्ययामावादाक्ये न भवति ॥

शीर्षच्छेदाद् यच्च ॥ प्रत्ययसन्नियोगेन शीर्षभावः, तेन वाक्ये प्रत्ययाम्, नात्र
भवतीति भावः ॥

दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥

‘नित्यम्’ इति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्य ‘अर्हति’ इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः । दण्डमर्हति दण्डयः । मुसल्य ।

दण्ड । मुसल । मधुपर्क । कशा । अर्घ । मेघा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इय । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये ‘तद्वर्हति’ इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । ठञादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । मूष्यः पलाशः । गत्यो देशः ॥

पात्राद् घैरच ॥ ६८ ॥

पदमञ्जरी

दण्डादिभ्यो यः ॥ उपायविशेषः—दण्डः, इस्वालम्बश्च । इह ‘दण्डादिभ्यः’ इत्येतावत्सूत्रम्, अनन्तरञ्च यत्प्रत्ययो विधीयते । तथा च बध्यशब्दव्युत्पादनाय क्यविधावुक्तम्—‘हनो वध च तद्धितो या’ इति, यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्धितो वेति । कथम् ? क्यप्यायुदात्तत्वम्, यत्पि तद्धिते ‘यतोऽनावः’ इत्यायुदात्तत्वमेव । यदि त्वत्र यो विधीयेत ततः स्परे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यात् । उत्तरसूत्रे चास्य यस्यैवानुवृत्तिः स्यात्, न यतः । अथापि स्वरितत्वाद्यत एवाल्लुवृत्तिरुच्यते ? एतमपि वृत्तिकारस्यैतद्वक्तुमापद्यते—‘यदनुवर्त्तते नानन्तरो यः’ इति । ये त्विभ-उध-मेषशब्दानां यदन्तानामायुदात्तानां छन्दसि प्रयोगाः—‘इभ्यान् राजा वनान्यसि, तस्मादपि बध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति, अपां मेभ्यं यक्षियम्’ इत्याद्याः, ते दण्डादिभ्यो यविधानेऽप्युपपद्यन्ते । कथम् ? दण्डादिभ्यो यः’ इत्यस्यावकाशो भाषायाम्, ‘छन्दसि यत्’ इत्यस्य तु दण्डादिभ्योऽन्योऽवकाशः; दण्डादिभ्यश्छन्दस्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्चक्षिप्यति । तस्मादेते प्रयोगाः ‘दण्डादिभ्यो यद्विधीयते’ इत्यत्रार्थे प्रमाणत्वेन नोपन्यसनीयाः ॥

न्यासः

दण्डादिभ्यो यः ॥ दण्डशब्दोऽपमस्ति त्रियावचनः—दण्डनं दण्ड इति, अस्ति द्वयवचनः; विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् ॥

छन्दसि च ॥ यदनुवर्त्तते, नानन्तरो यः; यत एव स्वरितत्वात् ॥

१. दीक्षित-नागेशयोरप्येतदेव सम्मतम् । केचित्पुनः ‘दण्डादिभ्यो यद्’ इति पठन्ति ।

पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च, 'तदहंति' इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । ठक्ठञोरपवादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमहंति
पात्रियः । पात्र्यः ॥

‘कडङ्गरदक्षिणाच्छ च ॥ ६६ ॥

कडङ्गर-दक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च 'तद-
हंति' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । कडङ्गरमहंति कडङ्गरीयो
गौः । कडङ्गर्यः । दक्षिणामहंति दक्षिणीयो भिक्षुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः ।

पदमञ्जरी

पात्रार्द्धश्च ॥ ठक्ठञोरपवाद इति । तत्र ठकोऽपवादत्वमुपपादयति—पात्रं
परिमाणमप्यस्तीति । भाजनविशेषस्तु प्रसिद्ध एव, तत्र ठकोऽपवादः, परिमाण-
वचने तु ठक् इत्यर्थः । पात्रिय इति । पात्रपरिमितं तण्डुलादिकं यः स्थाल्या-
दिरहंति, सम्भयनधारणक्षमत्वात्, स एवमुच्यते । येन वा भुक्ते भोजन-
भाजनं संस्कारेण न शुद्धयति ॥

कडङ्गरदक्षिणाच्छ च ॥ 'कड मदे', कडतीति कडः, कडं करोतीत्यत एव
निपातनात्त्वच्, कडङ्गरं भापमुद्गादिकाष्ठमुच्यते । दक्षेरुत्साहकर्मणः करणे
'दुदक्षिभ्यामिनन्' इतीनप्रत्ययः—दक्षिणा । चकाराद्यच्चेति । घँस्त्वनन्तरोऽपि
न समुचीयते, य एव; स्वरितत्वान् । कडङ्गरीय इति । यो धलीघर्षो दुर्जरमपि
कडङ्गरं जरयितुं प्रभवति स तदहंतीत्युच्यते ।

न्यासः

पात्राद् घँश्च ॥ ठक्ठञोरपवाद इति । ननु च पात्रं भाजनम्, न परिमाणम्,
अतस्तद्वाचिनष्टक् प्राप्नोति, तस्यैवापवादो युक्तः, तत् किमुच्यते ठक्ठञोरपवादः ?
इत्याह—पात्रं परिमाणमप्यस्तीति । न केवलं भाजनमित्यपिशब्देन दर्शयति । तत्र
यदा परिमाणे पात्रशब्दो वर्तते, तदा ठकोऽपवादः; यदा भाजने, तदा ठक् । पात्रम्
स्थाल्यादि । कोऽर्थः ? चण्डालादिर्बाह्यश्च पात्रं परिमाणमहंति । येन भुक्ते पुनर्न
संस्कारेण भाजनं शुष्यति स पात्रियः, पात्र्य इति बोध्यते ॥

कडङ्गरदक्षिणाच्छ च ॥ चकाराद् यच्चेति । अथानन्तरस्य घनः समुच्चयः
करमान् भवति ? एवं मन्यते—स्वरितत्वं प्रतिज्ञातमिति, अनन्तराच्च स्वरित आसन्न-
तरः । स च प्रतियोगमुपतिष्ठमानो वाक्यद्येव एव भवति । तस्माद् यत एव समुच्चयो
युक्त इति यो गौर्निर्गुणत्वात् खलकणाद्यनर्हः स कडङ्गर्यः, कडङ्गरीय इति बोध्यते ।
मापादीनां खलेष्ववस्करनालकाष्ठमतिदुर्जरं बुवाद्यपि कडङ्गरमुच्यते ।

१. 'कडङ्गर'—इत्यपि पाठः । 'कडङ्गरो भुलं रकीदे' इत्यमरः (१.९.२२) । गिरतीति
गरः, कडस्य गरः इति विग्रहः ।

दक्षिणशब्दस्य अल्पात्तरस्य पूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचार-
चिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालीविलात् ॥ ७० ॥

छयतावनुवर्त्तते । स्थालीविलशब्दाच्छयती प्रत्ययी भवत 'तद-
हति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादो । स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविली-
यास्तण्डुला । स्थालीविल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विग्न्यां घखजौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दाद्, ऋत्विग्नशब्दाच्च यथासंख्यं घखजौ प्रत्ययी भवतः

पदमञ्जरी

अल्पात्तरस्येत्यादि । यद्वा—यथासंख्येऽभिप्रेते यस्माद्यदिष्टः, तं दण्डा-
दिषु पठेत् ॥

स्थालीविलात् ॥ छयतावनुवर्त्तते इति । पूर्वसूत्रेऽपि न यच्चकारेणानुवृष्टः,
तथा सति घन एव प्रसङ्गात् । किं तर्हि ? स्वरितत्वात् । अतो न तस्यानु-
वृत्तिर्दुर्लभेति भावः । पाकयोग्या इत्यर्थः इति । त्रिफलीकृता इति यावत् ॥

यज्ञत्विग्न्या घखजौ ॥ यज्ञमर्हतीति । स पुनर्यस्य विदुषोऽर्थिनः शास्त्रेणा-
पर्युद्गस्तस्य द्रव्यवतो यज्ञेऽधिकारः, स येष्वित्यर्थः । वेशस्थानैर्विधत्वाद्बन्धनम् ।

श्यासः

अथान यथासत्य कस्माच्च भवति, अस्ति हि तस्य प्राप्तिः, प्रकृतिप्रत्ययाना
साम्यात्; तथा हि द्वे प्रकृती, द्वे प्रत्ययौ ? इत्यत आह—अल्पात्तरस्येत्यादि । दक्षिण-
शब्दस्याल्पात्तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते याऽयमिह परनिगतः स लक्षणानपेक्षता निर्दे-
शम्य दर्शयन् लक्षणव्यभिचारस्य चिह्नं भवति । अतस्तेन चिह्नेन यथासंख्याभाव
सूचयति सूत्रकारः । तेन न भवति यथासंख्यम् ॥

स्थालीविलात् ॥ छयतावनुवर्त्तते इति । ननु चानुकृष्टमुत्तरं नानुवर्त्तत इति
चानुकृष्टस्य यतः पुनरिह चकारेणानुवृत्तिर्नोपपद्यते ? नैष दोषः; अनिरया ह्येषा
परिभाषा । कथं ज्ञायते ? 'एकाजुत्तरपदे णः' इत्यत्र णे पकृते पुनर्णमहणात् । तदि
'वा भावकरणयोः' इत्यनुवर्त्तमानस्य विकल्परस्य निवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि चेयं नित्या
स्यात्, पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वदेव हि तस्यानुवृत्तिर्न भवति । अथ वा—चकारोऽप्यत्रा-
नुवर्त्तते यतोऽनुकृष्टपण्यः । तेन पूर्वत्र चानुकृष्टस्यापि तस्य पुनरिह चकारेणानुकृष्ट-
माणस्यानुवृत्तिर्न विष्यति । 'स्थालीविलकडङ्गरदक्षिणाच्छ च' इत्येकयोगे कर्त्तव्ये
यदिदं योगविभागाकरण तस्य स्थालीविलाद् विशेषे वर्त्तमानात् प्रत्ययो यथा स्यादित्येव-
मर्थम् । तेन स्थालीमुप एव वर्त्तमानः स्थालीविलशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । न तु
स्थालीविलमन्धिनि चिह्नमात्रे वर्त्तमानः ॥

‘तदहंति’ इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । यज्ञियो ब्राह्मणः ।
आत्विजीनो ब्राह्मणः ।

❀ यज्ञत्विग्भ्या तत्कर्महंतोत्युपसंन्यानम् ❀ । यज्ञकर्माहंति
यज्ञियो देशः । ऋत्विक्कर्महंति आत्विजीनं ब्राह्मणमुच्यते ।

आर्हीयाणां ठगादीनां पूर्णोऽवधिः । अतः परं प्राग्वतीयं
जैव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तितरनुवर्तते । ‘अहंति’ इति निवृत्तम् । पारायणा-
दिभ्यो द्वितीयाममर्थेभ्य ‘वर्तयति’ इत्येतस्मिन्नर्थे टउप्रत्ययो
भवति । पारायणं वर्तयत्यधीते पारायणिकश्चात्र । तीरायणिको
यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

गंशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

पञ्चमजरी

यज्ञत्विग्भ्या तत्कर्महंतोत्युपसंन्यानमिति । यज्ञकर्माहंतीति । यज्ञकर्मानु-
ष्ठानयोग्य इत्यर्थः । ऋत्विक्कर्महंतीति । ऋत्विग्भ्यमितुमहंतीत्यर्थः ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ पारायणम्=आदित आरभ्यान्ताद-
श्चिच्छेदेन वेदाध्ययनम्, तुरायणम्=संस्मरसाध्यो ह्ययिर्यज्ञविशेषः, चान्द्रायणम्=
तपोविशेषः, वर्तनम्=नि पादनम् । तत्र पारायणं शुष्मा शिष्येण च निर्वर्तयते;
अन्यतरासन्निवासाध्ययनक्रियायां अनि पादनात्; शिष्य एव त्वि यते । तथा
तुरायणमुभौ वर्तयतः—ऋत्विग्यजमानश्च; ऋत्विक् चरपुरोडाशादिनिर्वर्तयति,
यजमानो वेदतोऽक्षेण द्रव्यं त्यजति, यजमान एव त्वि यते । उभयत्र कस्मान्न
भवति ? अनभिधानात् ॥

न्यासः

यज्ञत्विग्भ्या यजमानो ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ द्वितीयाप्रकरणे
पुनर्द्वितीयाचारणमिष्टविषये द्वितीयान्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन यद्यपि पारा-
यणं शुष्मा शिष्येण च गम्यते तथापि मिष्य एव प्रत्ययो भवति, न शुगे । तथा
तुरायणां यागो यद्यपि यजमानेन याजकैश्च वर्तयते तथापि यजमान एव प्रत्ययो
भवति, न याजके ॥

संशयमापन्नः ॥ अत्रापि द्वितीयाप्रकरणे पुनर्द्वितीयाचारणमिष्टविषये द्वितीयान्ताद्
यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन यद्यपि द्वे अपि कर्तृकर्मणो संशयमापन्ने, तथापि

संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'आपन्नः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । संशयमापन्नः प्राप्तः सांशयिकः स्थाणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'गच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । योजनं गच्छति योजनिकः ॥

ॐ क्रोशशत-योजनशतयोरुपसंख्यानम् ॐ । क्रोशशत गच्छति क्रोश-शतिकः । योजनशतिकः ।

ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशत-योजनशतयोरुपसंख्यानम् ॐ । क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रोशशतिको भिक्षुः । योजनशतिक आचार्यः ॥

पथः प्कन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'गच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे प्कन्प्रत्ययो

पदमञ्जरी

संशयमापन्नः ॥ सांशयिकः स्थाणुरिति । स्थाणुर्वा पुरुषो धैत्येर्बलरूपस्य संशयस्य विषय इत्यर्थः । अनेनैतद्दर्शयति—यद्यपि द्वे अपि कर्तृकर्मणी संशयमापन्ने, तथापि यद्विषयकः संशयस्तत्रैव प्रत्ययो भवति, न कर्तरि पुरुषे; अनभिधानादिति ॥

योजनं गच्छति ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरिति । गुणेन नेति प्रतिषेधः संख्याया न भवति; अत एव निर्देशात्, 'शतसहस्रान्ताच्छ निष्कात्' इति वचनाच्छ ।

ततोऽभिगमनमिति । अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति । वाक्यनिवृत्त्यर्थं तु न भवति; पन्थादेशो हि प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयमानो नैव वाक्ये सम्भवति;

न्यासः

यद्विषयः संशय उत्पद्यते तत्रैव कर्मणि स्थाण्वादौ प्रत्ययो भवति, न ॥ संशयस्य कर्तरि पुरुषे; अनभिधानात् ।

योजनं गच्छति ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तथा ततोऽभिगमनमर्हतीति चेत्वादावपि वाक्ये । तत्रेदं प्रतिपादनम्—इह द्वितीयाधिकारे पुनर्द्वितीयोच्चारणमधिकं तु कुर्वतेतत् सूचितम्—अन्य-दप्यत्र किञ्चिदधिकं भवति । तेन सर्वमेतद् गदितं कार्यमुपपन्नं भवति ॥

पथः प्कन् ॥ पन्थो ण नित्यम् ॥ नित्यग्रहणमित्यादि । अथ वाक्यनिवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? पन्थशब्दस्य वाक्यासमावायित्वात् । स हि प्रत्ययसन्नियोगेन विधी-

भवति । नकारः स्वरार्थः । पकारो दीपयः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति भवति, णश्च प्रत्ययः, 'नित्यं गच्छति' इत्येतस्मिन्विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थो भिक्षा याचते ।

नित्यमिति किम् ? पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थ्याद् 'आहृतम्' इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकार प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ।

पद्मश्री

पथिन्शब्देन तु वाक्येऽनभिप्रेते पूर्वसूत्र एव नियमग्रहणं कुर्यात् । यत्र पथिन्शब्दः श्रूयते, प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमपि न भवति; पथः कनो विधानसामर्थ्यात्, प्रत्ययान्तरस्य प्राप्त्यभावात् । पन्थानं नित्यं गच्छतीति । नन्वयमर्थो न सम्भवति, विश्रमस्याभ्यस्त्यात्वात्; सम्भवतु वा कथञ्चिदादित्यादी, तथापि न तत्रैवेत्येते, उदाहृतं हि—पान्थो भिक्षां याचते इति ? तस्मादाभीक्ष्ण्यम्=नित्यम्, परित्यागाभासो वा ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चय इति । प्रत्ययार्थमात्रसमुच्चये, न तु समर्थविभक्तियुक्तस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः । 'तस्य व्याख्यान इति च' इति तद् वाक्यार्थपरामर्शिन इति शब्दस्याभावादिति भावः । तेन किं सिद्धं भवति ?

न्यासः

यते, न वाक्येन समर्थेति । ननु च पथिन्शब्देन वाक्यं वा भूदित्येवमर्थं नित्यग्रहणं स्यात् ? नैतदस्ति; यदि तदेवमर्थं स्यात् पूर्वसूत्र एव कृतं स्याद्—यत्र पथिन्शब्दः भूयते । इह तु कण्ठे प्रत्ययार्थविशेषणं विहायते ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ चकारः प्रत्ययार्थ इति । प्रत्ययार्थसमीपे भूयमात्तयात् । गच्छतीत्यत्र पूर्वं द्वितीयान्तात् प्रत्यय उत्पन्नः । तदिहापि तत्र एव प्रत्ययेन भवि-
तव्यमिति भ्रान्तिः स्यात् । अतस्ता निराकर्तुमाह—अत्रापीत्यादि । चकारो क्षयात् परः भूयमाणोऽत्रार्थमात्रमर्थैव गच्छतीत्यस्यानुकर्षकः प्रतीयते, न तु निमित्तेरपि;

ॐ आहतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॐ ।

वारिपथेनाहतं वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः ।
जङ्गलपथेनाहतं जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गल-
पथिकः । स्थलपथेनाहतं स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति स्थाल-
पथिकः । कान्तारपथेनाहतं कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छति
कान्तारपथिकः ।

ॐ अजपथशंकुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॐ । अजपथेनाहतं गच्छति
वा आजपथिकः । शंकुपथेनाहतं गच्छति वा शांकुपथिकः ।

ॐ मधुकमरिचयोरण् स्थलात् ॐ । स्थलपथेनाहतं स्थालपथं
मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७२ ॥

पदमञ्जरी

इत्याह—अनापीति । द्वितीयपत्रे आक्रान्तेऽनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्,
आक्रान्त एव तु भवति ।

वारिजङ्गलेत्यादि । पार्थादीनि पूर्वपदानि यस्मिन्प्रातिपदिके तस्मात्पथिन्-
शब्दान्तादित्यर्थः ।

अजपथशंकुपथाभ्यां चेति । पूर्वस्मिन्नेव वास्येऽजशंकुशब्दौ पठितव्या, तथा
तु न कृतमित्येव ।

मधुमरिचयोरण् स्थलादिति । स्थलशब्दोत्तरो यः पथिन्-शब्दः, तदन्तान्मधु-
मरिचयोरभिधेययोरण् भवति । स्थलपथेनाहतमिति । गच्छत्यर्थे तु प्रत्ययो न
दर्शितः, मुरयगमनात्प्रभवत् । स्थालपथं मधुकमिति । मधुमरिचयोरन्यतर-
निर्णयायानुप्रयोगो न विरुद्धः ॥

स्यामः

सम्प्रदायाभावात् । तस्मात् स इहानुवृत्तः मन्त्रिद्विषया समर्पणोभयन्या उपपन्नान-
मृनोयासमयदिय प्रत्ययमुन्नादयति ति भावः ।

वारिजङ्गलेत्यादि । पार्थादयः पूर्वपदं दत्तं तत् तयोक्तम् । एतयोरेवार्थोद-
गमनम् ।

मधुमरिचयोरित्यादि । मधुमरिचयोरभिधेययोः स्यत्वात् एते यः सन्तिचन्द-
तदन्तादाहो पण्यः ॥

‘कालात्’ इत्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम, कालादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—‘तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सावत्सरिकम्’ ।

‘कालात्’ इत्यधिकार. ‘व्युष्टादिभ्योऽण्’ इति यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७६ ॥

‘तेन’ इति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् ‘निर्वृत्तम्’ इत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् । आर्द्धमासिकम् । सावत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

‘तम्’ इति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् ‘अधीष्टो भृतो भूतो वा भावी’ इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्ट.=

पद्मजरी

कालात् ॥ स्वरूपग्रहणमिह न भवति, ‘तमधीष्टो भृतो भूतो भावी’ इत्यस्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् ‘भामाद्वयसि’ इत्यादी मासादीनां कालग्रहणेन विशेषणाय ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ तेनेति करणे तृतीया । निर्वृत्तम्=निष्पादितम् । अन्तर्भावित-
प्यर्थे वृत्तिः ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ भावीति तादृश एवानागत इति । स्वसत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः । ननु चेति । यद्यपि कचित्स्फुटवाचिन्मासमप्यध्येषणं भरणं च क्रियते, तथापि यावन्तं कालं क्रियते, न तावतः प्रत्यय इष्यते, अपि तु फलभूतक्रियान्याप्यकालादिष्यते । स चाध्येषणभरणाभ्यामव्याप्त इति द्वितीया-

न्यासः

कालात् ॥ कालादिति स्वरूपग्रहणं न भवति, कुतः ? पृथगस्य योगस्यारम्भात् । कालशब्दस्यापि यदि स्वरूपग्रहणमधीष्टं स्यादिम पृथगयोगमवृत्तोत्तरसूत्रे कालशब्दादेव तृतीयामुच्चारयेत्—कालेन निर्वृत्तमिति । एव हि निर्देशादेव तृतीयासमर्थात् प्रत्ययो विहायते । उत्तरसूत्रे च कालशब्दः स्वरितत्वादनुवर्तिष्यत इति सिद्धमिष्टम् । अतो न कर्त्तव्य एवायं पृथग् योगः । स एव क्रियतेऽर्धग्रहणं तदिति दर्शयितुम् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ आह्निक इति । ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यकारलोपः । ‘टिरोऽस्तु’ ‘अहृष्ट-
खोरेष’ इति नियमादिह न भवति ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ‘कालाप्यनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । तमधीष्ट

सत्कृत्य व्यापारितः । भूतः=वेतनेन क्रीतः । भूतः=स्वसत्तया व्याप्त-
कालः । भावी=तादृश एवानागतः । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया ।
मासमघोषो मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः । मासं
भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ।

ननु चाध्येषण भरणं च मूहूर्तं क्रियते, तेन कथं मासो व्याप्यते ?
अध्येषणभरणे क्रियार्थे, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमान-
स्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत्खजौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खजौ प्रत्ययौ भवतः । खजोऽपवादः ।
अधीष्ठादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद् 'भूत.' इत्येवाभिसम्बध्यते ।
मासं भूतो मास्यः, मासीनः ।

पदमञ्जरी

नुपपत्तिरिति भावः । अध्येषणभरणे क्रियार्थे इति । अध्यापनादिक्रियार्थं हि तयोः
करणम् । फलभूतया क्रियेति । अध्यापनादिक्रिया ।

ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते इति । यथा चौरैराहवेनाग्निना दग्धे ग्रामे वृत्तारो
भवन्ति—चौरैर्दग्धो ग्राम इति ॥

मासाद्वयसि यत्खजौ ॥ ययस्यभिधेय इति । प्रत्ययार्थस्य तस्य विशेषणं ययः,
तत्र विशिष्टाभिधाने विशेषणभूतं ययोऽप्यभिधेयमिति भावः । सामर्थ्यादिति ।

ग्यासः

इत्यादौ कर्मणि द्वितीया नोपपद्यते; अप्येध्यमाणादि हि पुरुषादिकर्मानयानिष्ठयाभि-
हितम्, न चान्या क्रियास्ति यस्या मासादि कर्म स्यात् ।

ननु चेत्पादिना, यदुक्तम्—'कालाध्वनोरत्यन्तसयामे' द्वितीयेति, तद्विपटयति । तेन
कथं मासो व्याप्यते इति ? न कर्षात् । विपटत इत्यर्थः । यद्दि मूहूर्तं क्रियते,
तेन मूहूर्तेन मासैकदेशो व्याप्यते, न तु सकलो मासः । क्रियार्थे इति । अध्यापनादि-
क्रियार्थे । तदर्थं हि ते क्रियेते । फलभूतया क्रियेति । अध्यापनादिक्रिया । ताभ्यामेव
व्याप्त इत्युच्यते इति । तदन्यव्यापारस्य तत्रोपचारात् । यथा 'चौरेण ग्रामो दग्धः'
इत्युक्ते न चौरेण ग्रामो दह्यते, अपि तु तदाहतेनाग्निना । उपचारेण तु तथा
व्यपदेशः ॥

मासाद् वयसि यत्खजौ ॥ सामर्थ्याद् भूत एवात्राभिसम्बध्यते इति । वयसि भूता-
' एवमादिति भावः । मान्यर्थोऽपि स एव सम्भवतोऽपि चिन्त्यमेतत् । अथ तु

वयसीति किम् ? मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

‘मासाद्वयसि’ इति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये । द्वौ मासौ भूत द्विमास्य । त्रिमास्य ॥

पण्मासाण्यच्च ॥ ८३ ॥

‘वयसि’ इत्येव । पण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत्प्रत्ययो भवति, यप् च । औत्सर्गिकण्ठजपीष्यते, स चकारेण समुच्चेतव्य । स्वरित-त्वाच्चानन्तरोऽनुवर्तिष्यते । तेन त्रैलुप्य भवति—पाण्मास्य, पण्मास्यः, पाण्मासिक ॥

पदमञ्जरी

न हि मासमधीष्टो भूतो धेत्युक्ते काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यते, भाषि-
न्यपि नाज्ञता गम्यते । जातः कुमारो मासं भाषीत्यत्रापि पूर्णे मासे वाऽयस्या
सैव वयः, ततश्च तत्रापि भूत एव मासो वयःप्रतीतेर्हेतुरित्येतत्सामर्थ्यम् ।
खनो वित्करणं स्वरार्थम्, पुबद्भावप्रतिषेधार्थं च—मासीनाभार्यः ॥

द्विगोर्यप् ॥ प्राग्वतेः सख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण यत्प्रभोः
प्राप्तयेर्यच्चिधीयते । यपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्, तेन कालान्ते द्विगाधिति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वर एवाधितिष्ठते ॥

पण्मासाण्यच्च ॥ औत्सर्गिकोऽपि उच्यते इति । न कथमिष्यमाणोऽपि लभ्य
इत्याह—स इति । यदि चकारणः समुच्चयार्थः । कथं तर्हि यन्भवति ?
इत्याह—स्वरितत्वाच्चेति । एतच्च व्याख्यानादेव लभ्यते ॥

न्यास

नेभ्यते, पुनरभिधानं शरणमाश्रयितव्यम् । खञी वित्करण स्वरार्थम्, वृद्धयर्थश्च । ननु
न वृद्ध एव मासशब्दः ? सत्यं वृद्धोऽयम्, तथापि वृद्धस्यापि वृद्धिरेपितव्या । मासीना-
भार्य इति ‘वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वित्तसारक्तविकारे’ इति पुबद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

द्विगोर्यप् ॥ प्राग्वतेः सख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमनुक्रीति तदन्तविधेरभ्युपगमात्
द्विगोरपि मासान्तात् पूर्वेण यत्प्रभोरेव प्राप्तयोरयमारम्यते । यपः पित्करणमनुदात्ता-
र्यम्, अन्यथा मासशब्दान्तात् प्रत्यये विहिते सति शिष्टत्वाद् ‘इगन्तकाल’ इति द्विगा-
वेवेति स्वरवाधनात् प्रत्ययस्वर स्यात्, ततश्च वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तादि स्यात् ।

प्रत्ययेऽनुदात्तार्थे पिति ‘इगन्त’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धो भवति ।

पण्मासाण्यच्च ॥ पण्मासशब्दो द्विगुः । तस्मात् पूर्वेण यपि प्राप्ते वचनम् । स
चकारेण समुच्चेतव्य इति । यचेवम् कथमन्तरो यच् भवति ? इत्याह—स्वरितत्वाच्चानु-
त्तिष्यत इति । तेनानुवृत्तिसामर्थ्यादनन्तरो यन्भवतीति मन्यते ॥

अवयसि ठँश्च ॥ ८४ ॥

पण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणान्तरस्य ण्यस्य समुच्चयः क्रियते । पण्मासिको रोगः । पाण्मास्य ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थान् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठजोऽपवादः । समामधीष्टो भूतो भूतो भावी वा समीनः ।

‘केचित्तु ‘तेन निर्वृत्तम्’ इति सर्वत्रानुवर्तयन्ति । समया निर्वृत्तः समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

‘समायाः खः’ इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा ख प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्य प्राप्तो विकल्प्यते । ‘प्राग्वते. सस्यापूर्वपदाना तदन्तग्रहणमलुकि’ इति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पक्षे ठजपि भवति । द्विसमीनः, द्वैसमिकः । त्रिसमीनः, त्रैसमिकः ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

‘द्विगोः’ इत्येव । रात्रि, अह, सवत्सर—इत्येवमन्ताद् द्विगो-

पदमञ्जरी

अवयसि ठँश्च ॥ चकारोऽन्तरस्य ण्यतः समुच्चयार्थ इति । न तु पूर्ववत् ठवः समुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम्—‘अवयसि ठँश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः’ इति ॥

समायाः सः ॥ सर्वत्रेति । पूर्वत्र, अत्र, परत्र च । तेन परिजप्य-लभ्य-कार्य-सुकरमिति यावत् ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ द्वैयहिक इति । ‘अहृष्टलोरेव’ इति नियमादसति टिलोपे ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यकारलोपः । नन्वत्र ‘रात्राहःसखिभ्यष्टच्’ इति

न्यासः

अवयसि ठँश्च ॥ समायाः सः ॥ द्विगोर्वा ॥ पूर्वशेषादि । कथं पुनः समाशब्दाद् विधीयमानः प्रत्ययस्यान्ताद् द्विगाः प्राप्नोति ? इत्यत आह—प्राग्वतेरित्यादि । गतार्थम् ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ द्वयहोन इति । ‘अहृष्टलोरेव’ इति टिलोपः निमापानु-

१. ‘द्विगोरित्येव’ इति बहुत्र नास्ति ।

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा ख प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठञ्पि भवति । द्विरात्रीण , द्वैरात्रिक । त्रिरात्रीण , त्रैरात्रिक । द्वय हीन , द्वैयह्निक । त्र्यहीण , त्रैयह्निक । द्विसवत्सरीण , द्विसावत्सरिक । त्रिसवत्सरीण , त्रिसावत्सरिक । सख्याया सवत्सरसख्यस्य च इत्युत्तरपदवृद्धि ॥

वर्षान्नुक् च ॥ ८८ ॥

‘द्विगो इत्येव । वर्षान्ताद् द्विगोनिर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा ख प्रत्ययो भवति । पक्ष ठञ् । तयोश्च वा लुग्भवति । एव त्रीणि रूपाणि भवन्ति—द्विवर्षीणो व्याधि , द्विवार्षिक , द्विवर्ष । त्रिवर्षीण , त्रिवार्षिक , त्रिवर्ष । ‘वर्षस्याभविष्यति’ इत्युत्तरपदवृद्धि । भाविनि तु त्रैवार्षिक ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोनिर्वृत्तादिष्वर्थेषु

पदमजरी

परत्याट्ट्या भवितव्यम् , न च महाविभाषया टचो विकल्प , वृहतीजात्यन्ता समासान्ताश्चेति नित्येषु परिगणनात् ? एव तर्हि समासान्तविधरेनित्यत्वादन न भविष्यति ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ यदि चित्तवति नित्य लुग्भवति, कथं ‘वर्षस्याभविष्यति’ इत्यत्र वक्ष्यति—द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यति द्विवार्षिको मनुष्य इति, न हि नित्ये लुकि अधीष्टभृतयोरुत्पन्नस्य चित्तवति श्रवणमुपपद्यते ? एव तर्हि भूत एषोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुगिष्यते, न सर्वत्र । एतच्च नित्यप्रहणाल्लभ्यते ।

•यास

यत्तत् तेन व्यवस्थितविभाषा वा न टञ् भविष्यति । द्वैयह्निक त्रैयह्निक इति । ‘न ख्याम्याम्’ इत्यादिनैजामस , वृद्धिपतिपेधश्च ॥

वर्षान्नुक् च ॥ भाविनि तु त्रैवार्षिक इति । तत्र हि ‘अभविष्यति’ इति वचनात् । इहादिवृद्धिरेव भवति ।

चित्तवति नित्यम् ॥ यदि चित्तवति प्रत्ययार्थे नित्य लुग्भवति, ‘वर्षस्याभविष्यति’ इत्यत्र यद्वक्ष्यति—‘द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्य’ इति, तद्विरुध्यते न हि नित्ये लुक्यधीष्टभृतयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य चित्तवत्यभिधेय एव रूपमुपपद्यते ? नैष दोषः, भूत एवात्स्योत्पन्नस्य प्रत्ययस्य चित्तवति

त्पन्नस्य प्रत्ययस्य' नित्यं लुम्भवति । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् ।
द्विवर्षो दारक ।

चित्तवृत्तीति किम् ? द्विवर्षोणो व्याधिः ॥

पट्टिकाः पट्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ६० ॥

पट्टिकशब्दो निपात्यते । बहुवचनमतन्त्रम् । पट्टिरात्रशब्दात्-
तीयासमर्थात्किन् प्रत्ययो निपात्यते 'पच्यन्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रि-
शब्दस्य च लोपः । पट्टिरात्रेण पच्यन्ते पट्टिका । सज्ञेया धान्य-
विशेषस्य । तेन मुद्रादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

पदमञ्जरी

आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यो लुक् सिद्धः, तत्र नित्यग्रहणं विशिष्टेऽर्थे नित्यं
लुग्नं यथा स्यात् । स पुनर्विशिष्टोऽर्थो भूत एव, व्याख्यानात् । तेनाधीष्टादौ
पूर्वेण विभापयैव लुम्भविध्यति ॥

पट्टिका पट्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ लघुत्वात्प्रथमातिरम्भे कारणाभावाच्च एक-
वचनेनैव निर्देशाद्विरक्षितं तदिति मन्यमानं प्रत्याह—बहुवचनमतन्त्रमिति ।
तथा च वार्तिके—'पट्टिके सज्ञाग्रहणं कर्तव्यम्' इत्येकवचनं प्रयुक्तम् । प्रयोग-
बाहुल्यात्तु सूत्रे बहुवचनप्रयोगः, पट्टिरात्रेण पच्यन्ते इत्यत्रार्थे निपात्यामानस्य
पट्टिकशब्दस्य धान्यविशेष एव प्रयोगो यथा स्यात्, मुद्रादिषु मा भूदित्येवमर्थं
सज्ञाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककारेणोक्तम् । तदेतन्निपातनादेव सिद्धमित्यभिप्रा-
येणाह—सज्ञेयेत्यादि ॥

अथास

नित्यं लुगिष्यते न सर्वत्र । कुत एतत् ? नित्यग्रहणात् । इह नित्यग्रहणमनर्थकमेव ।
आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यो लुम्भविध्यतीति किं नित्यग्रहणेन ? तत् क्रियते—विशि-
ष्टेऽर्थे नित्यो लुग्यथा स्यादित्येवमर्थम् । स पुनर्विशिष्टो भूत एव ॥

पट्टिका पट्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ 'बहुवचनान्तस्य निर्देशाद् बहुवचनं एव पट्टिक-
शब्दस्य साधुत्वम्, नान्यत्र' इति यक्षोदयेत्, त प्रत्याह—बहुवचनमतन्त्रमिति । अप्र-
धानमित्यर्थः । अप्रधानत्वं तु तस्य नान्तरीयकत्वाद् । अवश्यं हि येन केनचिद्वचनेन
निर्देशः कर्तव्यः । यद्येवम् एकवचनेन निर्देशः कस्मान्न कृतः, एव हि लघुर्भवति ।
सत्यम्, चेच्चित्तार्थं बहुवचनेन कृतः । यदि 'पट्टिरात्रेण पच्यन्ते' इत्यस्मिन्नर्थं एतन्नि-
पातनम् मुद्रादिष्वतिप्रसङ्गं, तेऽपि हि पट्टिरात्रेण पच्यन्ते ? इत्यत आह—सज्ञेये-
त्यादि । धान्यविशेष एव हि पट्टिकशब्दः सज्ञात्वेन रूढः । तेनानभिधानाद् मुद्रादि-
ष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

१. 'निष्ठादिष्वर्थेष्वत्यन्तस्य प्रत्ययस्य' इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

वत्सरान्ताच्छ्रच्छन्दसि ॥ ६१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । इद्वत्सरीयः, इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात्स्व च ॥ ६२ ॥

संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्रच । संवत्सरीणः, परिवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजग्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ६३ ॥

‘तेन’ इति तृतीयासमर्थात्कालवाचिन प्रातिपदिकात् ‘परिजग्य, लभ्य, कार्य, सुकर’ इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजग्यः, शक्यते जेतुं मासिको व्याधिः । सावत्सरिकः । मासेन लभ्यो मासिक पटः । मासेन कार्यं मासिक चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ६४ ॥

‘तत्’ इति द्वितीया समर्थविभक्तिः, सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति पदमञ्जरी

वत्सरान्ताच्छ्रच्छन्दसि ॥ इद्वत्सर-इदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्यर्षयोः संज्ञे । एषं संवत्सर-परिवत्सरशब्दावपि ॥

तेन परिजग्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ परिजग्य इत्यस्य विवरणम्—शक्यते परि-जेतुमिति । ‘क्षप्यजग्यौ शक्यार्थे’ इत्ययादेशः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्येति । यद्यप्यत्रात्यन्तसंयोगो गम्यते, तथापि द्वितीया न भवति; मासस्य प्रधानत्वात्, पठ्ठीविषये च द्वितीया विधानात् ।

न्यासः.

वत्सरान्ताच्छ्रच्छन्दसि ॥ संपरिपूर्वात् ख च ॥ तेन परिजग्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ परिजग्य इति । परिः सर्वतोभावे । शक्यार्थे कृत्यः । सर्वतः शक्यो जेतुं परिजग्यः । लभ्य इति, कार्य इति । अत्रापि शक्यार्थ एव कृत्यो । मासेन शक्यो लभ्यो मासिकः पटः । मासेन शक्यं कर्तुं सुकरं वा मासिकं चान्द्रायणम् । ‘तेन निर्वृत्तम्’ ‘तमधीष्टः’ इति विभक्तिद्वये प्रकृते पुनस्तेनेति तृतीयोपादानं द्वितीयानिवृत्त्यर्थम् ।

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ द्वाभ्यामपि सम्बध्यत इति । समर्थविभक्त्या, प्रत्ययार्थेन च । कथं सम्बध्यते ? इत्याह—कालस्येत्यादि । इह हि द्वितीयात्यन्तसंयोगे । सा हि

प्रत्ययार्थः । 'ब्रह्मचर्यम्' इति द्वाभ्यामपि सम्बध्यते । कालस्य व्यापक
प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्राति-
दिकात् 'अस्य' इति पठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति, ब्रह्मचर्यं चेद् गम्यते
मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः
अपरा वृत्तिः—

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्त-
दस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिक-
ब्रह्मचर्यम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थः, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव । उभयमपि
प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ।

ॐ महानाम्न्यादिभ्यः पठ्ठीसमर्थेभ्य उपसंरयानम् ॐ । माहा-
नामिकम् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ।

पदमञ्जरी

उभयथा हि सूत्रप्रणयनादिति । उभयोरप्यर्थयोः सूत्रकारेणैव सूत्रस्य
व्याख्यातत्वादित्यर्थः । महानाम्न्यादिभ्य इति । ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात्सा-
मर्थ्यात् पठ्ठीसमर्थेभ्यः प्रत्ययः ।

महानाम्न्यो नाम ऋच इति । महन्नाम यासां वा महानाम्न्यः, विदामश्च-
वग्नित्याद्याः, 'नित्यं संज्ञाछन्दसोः' इति ङीप् । महानामीश्वरतीति । चरण-

न्यासः

यः कालस्य व्यापकस्तमपेक्षते, नान्तरीयकत्वात् । न हि तेन विनाऽन्यन्ततंयोग उप-
पद्यते । ब्रह्मचर्यं च कालस्य व्यापकमिति । व्यापकमिति व्यापकशेषमाणाया विमर्कौ
ब्रह्मचर्यसम्बन्धो भवति । कथं प्रत्ययार्थेन सम्बध्यते ? इत्यत आह—प्रत्ययार्थस्य च
स्वमिति । प्रत्ययार्थः प्रतियोगि वस्तु स्वमपेक्षते । प्रकृतत्वाच्च ब्रह्मचर्यस्यैव प्रतियोगित्वं
विज्ञाप्यते, तद्वि तस्य स्वे भवति । अतः प्रतियोग्यपेक्षाया प्रत्ययार्थस्यापि ब्रह्मचर्येण
सम्बन्धो भवति ।

पूर्वत्रेत्यादिना पूर्वोत्तरयोर्वृत्त्योर्विशेषं दर्शयति । किं पुनरत्र प्रमाणमित्याह—
द्वयमपीत्यादि । कथं पुनर्द्वयमपि प्रमाणमित्याह—द्वयमप्येत्यादि । उभयस्मिन्नपि
द्वयार्थे सूत्रमेतदन्वयार्थे प्रणीतम् । द्वयमपि प्रमाणम् ।

महानाम्न्यादिभ्य इति । ब्रह्मचर्यं यथार्थं इदमुपसंरयानम् । तद्वरतीत्यादि । तदिति
द्वितीयाद्यमर्थेभ्यो महानाम्न्यादिभ्यः शब्देभ्यः 'चरति' इत्येतस्मिन्नर्थे इदं ठञ् उप-

ॐ तच्चरतीति च' ॐ । महानाम्न्य ऋचः, तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति महानामिकः । आदित्यव्रतिकः, गौदानिकः । 'भस्याडे' इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।

ॐ अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः ॐ । अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती ।

ॐ अष्टाचत्वारिंशतो ङ्वुंश्च ङिनिश्च वक्तव्यः ॐ । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ।

ॐ चतुर्मास्यानां यलोपश्च ङ्वुंश्च ङिनिश्च वक्तव्यः ॐ । चातुर्मास्यानि चरति चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥

ॐ चातुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवे ॐ । चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि ॥

पदमञ्जरी

मनुष्ठानम्, तच्च क्रियाधिपयमिति तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । तत्र च ६० लिङ्गसंख्यापरित्यागेनैव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तत इति महानाम्नीश्चरतीति विग्रहः । महानामिक इति । 'भस्याडे तद्धिते पुंवद्भाव' इति ङीपि निवृत्ते टिलोपः ।

अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिरिति । डित्करणमष्टाचत्वारिंशतष्टिलोपार्थम् । अन्यत्र यस्येति लोपेन सिद्धम् ।

अष्टाचत्वारिंशक इति । वृत्तिविषये वर्षेषु संख्येयेषु अष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते—प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणाच्चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति ।

चातुर्मास्यानामिति । अभिधेयबहुत्वाद्बहुवचनम् ।

किमिदं चातुर्मास्यानामिति ? तत्राह—चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भव इति ।

न्यासः

संस्थानम् । तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यत इति । भवति हि साहचर्यात् ताच्छब्दयम्, यथा—यष्टीः प्रवेशयेति । अथ ऋच एवोच्यन्त इत्येवं कस्मान्न विशायते? चरणार्थस्यायोगात् । ब्रह्मचर्यं हि चर्यते । चतुर्मासाण्यो यज्ञ इत्यादि । चतुर्मास-

ॐ संज्ञायामण्वक्तव्यः ॐ । चतुर्षु मासेषु भवा चतुर्मासी पूर्ण-
मासी । आपाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ६५ ॥

‘तस्य’ इति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यः ‘दक्षिणा’ इत्येतस्मिन्नर्थे
ठञ् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी । वाज-
पेयिकी । राजसूयिकी ।

यदमञ्जरी

चातुर्मास्यानीति । संवत्सरसाध्यो हविर्यज्ञपिशेपस्तस्य चत्वार्यर्धान्तरपक्षाणि
तदपेक्षं बहुवचनम् । चातुर्मासीति । ‘तत्र भवः’ इत्येवापि सिद्धः, तस्य ‘द्विगोर्लु-
गनपत्ये’ इति लुकि प्राप्ते पुनरण् विधीयते । ‘कालाद्वन्’ इत्यस्य त्यप्राप्तिः समु-
दायस्याकालवाचित्वात्तदन्तविधिरभाषान्च । अपर आह—यथाकथञ्चित्काल-
वृत्तिभ्योऽपि ठञ् इष्टत्वादुच्येव प्राप्ते तस्य लुकीदमपि धावमिति ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ यज्ञाचक्षते यज्ञाख्याः सोपसर्गावपि मूल-
विभुजादित्यादस्मादेव निपातनाद्वा कः ।

आख्याग्रहणमिति । आङ्पूर्वस्य ‘एया’ इत्यस्य धातोर्ग्रहणमित्यर्थः । आख्या-
ग्रहणमिति । ह्रस्वान्तपाठस्तु युक्तः । अकालवाचिनोऽपि यथा स्यादिति । स्वरूप-
ग्रहणं । बहुवचननिर्देशादपि शक्यं निराकृत्यमिति भावः । नन्वेकाहादयः

न्वातः

शब्दात् तत्रेति सप्तमीसमर्थो भव इत्येतस्मिन्नर्थे यज्ञे विषये ण्यो वक्तव्यः ।

संज्ञायामण्वक्तव्य इति । चतुर्मासास्त्रय इत्येतदपेक्षते । इदञ्च यज्ञादन्वत्रोप-
संख्यानम् ? ननु च ‘तत्र भवः’ इत्यनेनाण्वक्तव्येव, किमर्थमुपसंख्यायते ? इत्यमस्ति;
तस्य तु ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति लुक्प्राप्नोति । अतो लुक्प्राप्त्यर्थं तस्योपसंख्यानम् ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ अथाख्याग्रहणं किमर्थम्, न यज्ञेभ्य इत्युच्येत ?
इत्यत आह—आख्याग्रहणमित्यादि । यज्ञनामपेयमानादकालवाचिनोऽपि प्रत्ययो
यथा स्यादित्येवमर्थमाख्याग्रहणमिति । इतरथा हीत्यादि । यथाख्याग्रहणं न क्रिये-
तेत्यर्थः । ननु चेकाहद्वादशाहादयो नैव कालशब्दाः, तत् कुतस्तेषामेवात्र ग्रहण-
प्रसङ्गः ? अपाकालवाचिनामप्येषा ग्रहणं सम्भवति ? एवं सत्यग्निष्टोमादीनामपि
मविष्यतीत्यर्थकमाख्याग्रहणम् ? इत्यत आह—प्राग्वतेरित्यादि । यद्यप्येते कालशब्दा
न भवन्ति, तथापि प्राग्वतेः संख्यापूर्वदाना तदन्तविधिरम्यनुशातः । तेन सत्यपि
कालाधिकारेऽप्यस्ति तेषु ग्रहणप्रसङ्गः । तथा च तत्र वचनस्य चरितार्थत्वादग्निष्टोमा-
दिभ्यो न स्यात्, तेभ्योऽपि यथा स्यादित्याख्याग्रहणम् ।

आस्याग्रहणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति, इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा गृह्येरन् । 'प्राग्वते सख्यापूर्वपदाना तदन्तग्रहणमलुकि' इति कालाधिकारेऽपि द्वादशाहादि-
प्वस्ति प्राप्ति ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ६६ ॥

'तत्र' इति सप्तमीसमर्थात्कालवाचिन प्रातिपदिकाद् दीयते, कार्यम्—इत्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति । यथा—मासे भव मासि-

पदमञ्जरी

ऋतुशब्दाः ? तत्राह—शब्द कालाची न समुदाय, कथं ते तत्र गृह्येरन् ? अत आह—प्राग्वतेरिति । ननु याऽग्निष्टोमस्य दक्षिणा सामिष्टोमे भवति, तत्र 'बद्ध-
चोऽन्तोदात्ताह्व', 'ऋतुयज्ञेभ्यश्च' इति ठञ् सिद्धयति ? न सिद्धयति,
'व्याख्यातव्यनाम्न' इति तत्र वर्तते, नामग्रहणाच्च व्याख्यातव्यतया लोके
प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य ग्रहणम् । किञ्च—द्रव्योर्बाजपेययोर्महा द्वैवाजपेयिकी—अत्र
न प्राप्नोति, तदन्तविधेरभावात् । सत्यपि वा तदन्तविधी 'द्विगोर्गुणपत्ये'
इति लुक् प्राप्नोति । इह तु 'प्राग्वते सख्यापूर्वपदानाम्' इति तदन्तविधि-
श्चास्ति, लुक्च न प्राप्नोति, अप्राग्दीव्यतीयत्वात्, अनार्हयत्वान्च ।

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ हेमनमिति । यद्यपि भववत्प्रत्यया भवन्तीत्यु-
क्तम्, तथापि 'सर्वत्राण्य तलोपश्च' इत्यप्रत्ययेऽतिदिष्टे तत्सन्नियोगशिष्ट-
स्तलोपोऽपि भवति । वति सर्वसादृश्याय इति । 'कालेभ्यो भववत्' इत्यत्रैतद्

न्यास

ननु चैवमपि एतन्मनर्थकम्, या ह्यग्निष्टोमस्य दक्षिणा साप्यग्निष्टोम भवति,
तत्र 'बद्धचोऽन्तोदात्ताह्व' 'ऋतुयज्ञेभ्यश्च' इत्येव ठञ् सिद्ध इदमपि सूत्र ठञर्थं
मेवारभ्यते ? सत्यमेतत्, किन्तु भवार्थे 'तस्येदम्' इति विवक्षिते तदा परत्यादणादय
स्युरिति युक्त विधानम् । अपि च यज्ञाद्येभ्यस्तेन ठञिष्यते । ग्रहणवता प्राति
पदिकेन तदन्तविध्यभावात् सख्यापूर्वपदेष्वष्टञ्च न लभ्यते—द्रव्योर्बाजपेययोर्महा
दक्षिणा द्वैवाजपेयिकीति । अनेन च विधानेन 'प्राग्वते सख्यापूर्वपदाना तदन्त
ग्रहणमलुकि' इति ठञ् सिद्धो भवति । अथापि कथञ्चित् तदन्तविधिर्मवार्थे लभ्यते,
तथापि 'द्विगोर्गुणपत्ये' इति लुक्प्रसज्येत । तस्माद्युक्तं युक्तारम्भम् ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ यथा मासे भव मासिकमित्यादि । 'कालाट् ठञ्'
इति । प्रावपेण्यमिति । 'प्रावृष एण्य' । वासत शारदमिति । सन्निवेलादिरूपेणाण ।
हेमनमिति । 'हेमन्तान्च' इति, 'सर्वत्राण्य तलोपश्च' इति । वति सर्वसादृश्याय ।
'कालेभ्यो भववत्' इत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । तत एवानुगन्तव्यम् ।

कम् । सांवत्सरिकम् । प्रावृषेण्यम् । वासन्तिकम्, वासन्तम् । हैम-
नम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । शरदम् । वतिः सर्वसादृश्यार्थः ।

योगविभागश्चात्र कर्त्तव्यः—‘तत्र च दीयते’, ‘यज्ञाख्येभ्यः’

इति । आग्निष्टोमिकं भवत्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् ।

कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः । अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ।

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ६७ ॥

पद्मञ्जरो

व्याख्यातम् । अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भवत्तमिति । यद्येषम्, अग्निष्टोमस्य
या दक्षिणा सामिष्टोमे दीयते तत्र ‘यज्ञाख्येभ्यो दीयते’ इत्यनेनैव सिद्धम्, तथा
यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति, ततश्च कार्यग्रहणमनर्थकम्, तत्र भवेन कृत-
त्वात् ? अत्राहुः—“द्वयोर्मासयोः कार्यं द्वैमासिकमित्यत्रापि प्रत्ययो भवति,
अत्र तदन्तविधेरभ्युपगमात् । ‘कालाष्टब्’ इत्यत्र तु न तदन्तविधिरस्ति,
सत्यपि वा तदन्तविधौ ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति लुक् प्राप्नोति । अथानेनापि प्रत्यये
सति लुक्स्माभ्न भवति, यावता ‘वतिः सर्वसादृश्यार्थे’ इत्युक्तम् ? सत्यम् ;
प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो न लुक्”, इति । तदपरे न सहन्ते—वतिः सर्वसादृश्यार्थः,
तत्र यथा भवे तदन्तविधिर्न भवति, एवमत्रापि न भवितव्यम् । एवं च कृत्या
‘तत्र च दीयते’ इत्यत्रापि तदन्तविधिर्न भवति । विभक्ते तु योगे भवत्येव, तत्र
भवद्यदित्यस्याभावात्-द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकी । सूक्ष्मदृशमेव सन्धाः॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ व्युष्टशब्दः कालाची दिवसमुद्ये वर्त्तते, तत्साहचर्या-
न्नित्यशब्दस्यापि कालवाचिनो ग्रहणम्, नाकाशादिपृष्ठेः । तत्र चात्यन्तसंयोगे
न्यासः

चकारः कालादित्यनुकर्षणार्थः, तेन चानुवृत्त्यादुत्तरत्र नानुवर्त्तते, अत आह—
कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिरित्यादि । ननु च यन्मासे दीयते कार्यं च तन्मासे भवति;
मासाधारत्वात् तत्सत्तायाः । ततः ‘तत्र भवः’ इत्यनेनाखैव सिद्धमिति किमतिदेशेन ?
एव तेन सत्यपि भवत्यर्थे कार्यदीयमानयोः कार्यता दीयमानताञ्च कालान्तात् तैः
प्रत्ययैरपि स्थापयितुमतिदेशः । किञ्चानेन च तत्र भवानामपि न । तेन सति तस्मिन्
तदन्तविधेरिष्टत्वाद् द्वयोर्मासयोर्दीयते कार्यं वा—द्वैमासिकमिति । अद्यापि कथञ्चिद्
भवार्थेऽपि तदन्तविधिर्गृह्यते, एवमपि ‘द्विगोः’ इति लुक् स्यात् । ननु चात्रापि विधाने
सत्यतिदेशादेव लुक् प्राप्नोति ? वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो विशास्यते,
न सर्वकार्याणमित्यदोषः ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ व्युष्टशब्दोऽयं कालशब्दः । यत्साहचर्यान्नित्यशब्दोऽपि काल-
शब्द एव गृह्यते, नाकाशादिवचनः । तेन तत्र सम्यग्वादः ‘कालाच्चनोरत्यन्त-

‘तत्र’ इति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते, कार्यम्—इत्येतयोरण् प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । नैत्यम् ॥

अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ आग्निपदम् । पेलुमूलम् । किं वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ; अत्रैव ते पठितव्याः ।

व्युष्ट । नित्य । निष्क्रमण । प्रवेशन । तीर्थ । सम्भ्रम । आरत-रण । सग्राम । सघात । अग्निपद । पीलूमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । व्युष्टादि १ ॥

पदमञ्जरी

द्वितीया भवतीति सप्तम्यधिकारेऽपि द्वितीयान्तात्प्रत्ययः । नित्यं दीयते कार्यं वा नैत्यम् ।

‘अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्’ इत्येतत्प्रत्याचष्टे—न वक्तव्यमिति । न कर्त्तव्यमित्यर्थः । कथमित्याह—अत्रैव पठितव्यास्त इति । आग्नि-शब्दः प्रकारवाच्याश्रयणीय इत्युक्तं भवति; अन्यथा तत्रैव पठयेन्, उप-संख्यानं वा म्रियेत, को विशेषः ? अण्प्रहणमनर्थकं भवन्वित्यनुनसिष्यते, तेना-णेर भविष्यति । न चैवं व्युष्टनित्यशब्दाभ्याम् ‘कालाट्ठञ्’ इत्यस्य प्रसङ्गः, पूर्व-णैव ठञ् सिद्धत्वात् ? सत्यम् ; ‘आदिशब्दः प्रकारवाची’ इत्युक्तम्, तत्र यदि वृद्धेऽप्येतत्कदाचिन्नर्तते, तदा छः स्यात् । पठितेषु तु नास्ति दोषः ॥

न्यासः

सयोगे’ इति द्वितीया भवति । तेन सप्तम्यधिकारेऽपि नित्यशब्दाद् द्वितीयासमयादेन प्रत्ययः । नित्यं दीयते नैत्यम् । सर्वकाले दीयत इत्यर्थः ।

अण्प्रकरण इत्यादि । यदेतत् कात्यायनेनोक्तम् ‘अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उप-संख्यानम्’ इत्येतन्न वक्तव्यम् । कथं तर्ह्यणं स्यात् ? व्युष्टादिष्वेवाग्निपदादयः पठितव्याः । अयाण्प्रहणं किमर्थम्, यावता ‘भववत्’ इत्येतदिहानुवर्त्तते, तेनैवानागमि भविष्यति ! नैव शक्यम् ; एव हि सति व्युष्ट नित्यशब्दाभ्याम् ‘कालाट्ठञ्’ इति ठञ् स्वात्, नैव दोषः ; तत्र पुनरारम्भसामर्थ्याद् यष्टञ्चा बाधितः स एव भविष्यति । कः पुनरसौ ? अणैव । एवमपि तीर्थशब्दाद् द्रवजुद्ब्राह्मणादियूरेण ठग् विहित इति तत्तद्वगेव स्यात् । ये चान् प्रवेशनादयोऽन्तोदात्ता, तेम्यष्टञ् स्याद्—‘बहुचोऽन्तो-दात्ताद्वज्र’ इति ; तेभ्यो भवार्थे ठञो विहितत्वात् । तस्मादण्प्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

१-१. पाठोऽयं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

२. दीर्घं, उपवास—इत्येतौ शब्दावधिकौ कुप्रचिदः ।

मपादि मुख काणवेष्टकिक मुखम् । वास्त्रयुगिक शरीरम् । वस्त्रयुगेण
विशेषतः शोभते इत्यर्थः ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥

कर्मन्, वेष शब्दाभ्या तृतीयासमर्थ्याभ्या यत्प्रत्ययो भवति 'सम्पा-
दिनि' इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । कर्मणा सम्पद्यते कर्मण्य
शरीरम् । वेषेण सपद्यते वेष्यो नटः ॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

'तस्मै' इति चतुर्थीसमर्थेभ्य 'सन्तापादिभ्यः प्रभवति' इत्य-
स्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । समर्थः, शक्तः = प्रभवतीत्युच्यते ।
अलमर्थे चतुर्थी । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सान्ताहिकः ।

सन्तापः । सनाहः । सग्रामः । सयोगः । सपरायः । सपेपः । निष्पपः ।
निसर्गः । असर्गः । विसर्गः । उपसर्गः । उपवासः । प्रवासः । सघातः ।
समोदनः । सक्तुमासौदनाद्विगृहीतादपि ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ् 'तस्मै प्रभवति'
इत्येतस्मिन्विषये । योगाय प्रभवति योग्यः, योगिकः ॥

कर्मण उक्तम् ॥ १०३ ॥

पदमञ्जरी

कर्मवेषाद्यत् ॥ कर्म = व्यायामः, वेष = कृत्रिम आकारः ॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ अलमर्थे चतुर्थीति । अलमर्थे 'प्रभवति' इत्य-
स्मिन्नुपपदे शेषविषये चतुर्थीत्यर्थः । सक्तुमासौदनाद्विगृहीतादपीति । अपि-
शब्दात्सङ्घातात्पि—साक्तुमासिकः, औदनिकः, साक्तुमासौदनिकः ॥

न्यासः

कर्मवेषाद्यत् ॥ कर्मण्यपमिति । 'ये चाभायकर्मणो' इति प्रकृतिमात्रः ॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ सक्तुमासौदनाद् विगृहीतादपीति । अपिशब्दात्
सङ्घातादपि । साक्तुमासौदनिकः । साक्तुः । मासिकः । औदनिकः ॥

योगाद्यच्च ॥ कर्मण उक्तम् ॥ समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ अथ किमर्थं तदिति

१ निर्वापः, सर्गः, सपाठः, सवादः, सवेशनः—इत्येते शब्दा अत्र गणऽधिका
बहुषु पुस्तकेषु । तत्रैकस्मिन् पुस्तके सवेशनेत्यत्र सवेशेति ।

कर्मन्वाच्चादुक्तञ् प्रत्ययो भवति 'तस्मै प्रभवति' इत्येतस्मिन्नर्थे ।
ठञोऽपवाद । कर्मणे प्रभवति कार्मुक धनु ।

धनुयोऽन्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्याति पठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो
भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्त चेत्तद्भवति । समय प्राप्तोऽस्य साम-
यिक कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः ।

समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थः ।

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

'तदस्य प्राप्तम्' इत्यनुवर्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमासमर्थाद्
'अस्य' इति पठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्राप्तम्' इत्येतस्मिन्
विषये । ऋतु प्राप्तोऽस्य आर्त्तव पुष्पम् ।

ॐ तदस्य प्रकरणे उपवस्तादिभ्य उपसह्यान् ॐ । उपवस्ता
प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ॥

पद्मञ्जरी

कर्मण उक्तम् ॥ कार्मुक धनुरिति । अन्यत्र तु न भवति, अनभिधानात् ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थ इति । इह तु समय
इति निर्देशादेव प्रथमासमर्थविभक्तिर्लभ्यते, उत्तरार्थत्वादेव च समयशब्दस्य
पुल्लिङ्गत्वैऽपि तदिति नपुसकनिर्देशः, तदपेक्षया च प्राप्तशब्दस्यापि नपुसक-
त्वम्, इह तु धान्यभेदेन सम्बन्धः, यन्नाह—'यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्त चेत्तद्भवताति ॥

ऋतोरण् ॥ उपवस्ता प्राप्तोऽस्येति । उपवस्ता=उपवासस्य कर्त्ता स प्राप्तो
ऽस्य औपवस्त्रम्=उपवासम्, प्राशित्रम्=अन्नभागः ॥

श्यास

समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यते, यावता समय इति निर्देशादेव सा दृश्यते ? इत्याह—
समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थ इति । 'ऋतोरण्' इत्येवमादौ प्रथमासमर्थाद् यथा
स्यादिति । उत्तरार्थञ्च क्रियमाणाऽनापि विस्पष्टार्थो मविष्यतीत्यत्रैव वृत्तः, नोत्तरत्र ॥

ऋतोरण् ॥ यस्तन्तोऽस्य पुष्पावेऽर्द्धं प्राप्तः, स तस्य जनकत्वात् प्रयोजको भव
तीति 'प्रयोजनम्' इति ठञि प्राप्ते सत्यवमणारम्भते ॥

१-१ अय पाठो बहुत्र नास्ति ।

२ 'ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थात्प्राप्तोपाधिकादस्येति पठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति' इति

•, अयमेव च पाठो शुद्धः ।

प्रकृष्टे ठञ्]

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

अतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्राप्तम्'
इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । अयं ते योनिर्ऋत्विय ॥

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥

कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्राप्तम्' इत्यस्मिन्विषये ।
कालः प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापः । काल्यं दीप्तम् ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥

'कालात्' इत्येव, 'तदस्य' इति च । प्राप्तम् इति निवृत्ताम् ।
प्रकर्षेण कालो विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थादस्येति
ठञ् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य कालिकमृणम् ।
कालिकं वैरम् ।

ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

छन्दसि घस् ॥ ऋत्विय इति । ^{पदमञ्जरं} 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वे निरगते 'ओर्गुणः'
न भवति ॥

कालाद्यत् ॥ काल्यस्ताप इति । प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं
मृग्यम् ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रकर्षेणेति । प्रकृष्टशब्दे प्रकृत्यर्थस्य निष्कृत्य कथनमेतत्, परं
प्रकृष्टे=प्रकर्षे । वर्तमानादिति । प्रकर्षविशिष्टेऽर्थे वर्तमानादित्यर्थः । न त्वत्र
'नपुंसके भावे कः' दर्शितः, कर्मणि क्तान्तोऽयं प्रकृत्यते, न प्रकृष्ट इति; अन्यथा
प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति विग्रहो न घटेत् । ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । अन्य-
थानन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिराशङ्क्यते ॥

न्यासः

छन्दसि घस् ॥ घसः चकारः 'सिति न' इति पदसंशयः । तेन पदत्वेन भत्वे
निरस्ते ऋत्विय इति । अत्र 'ओर्गुणः' इति गुणो न भवति ॥

कालाद्यत् ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रकृष्टमिति । 'नपुंसके भावे कः' । कालस्य दीर्घ-
त्वमिदं प्रकृष्टशब्देनोच्यते । अयं ठञ्ग्रहणं किमर्थम्, यावता प्रकृष्ट एव ठञ्, तत्र
प्रकृष्टमित्येतावदेव वक्तव्यम् ? इत्याह— ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । अस्ति हि ठञ्-
ग्रहणे यतोऽनन्तरत्वात् स एव विधीयत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । तस्मान्नन्द-
मुदिं प्रवक्तारं प्रति विस्पष्टार्थं ग्रहणम् ॥

१. 'गीतम्'—इति पाठः ।

प्रयोजनम् ॥ १०६ ॥

‘तदस्य’ इत्येव । तदिति प्रथमासमर्थाद् ‘अस्य’ इति पठ्यर्थे
ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजन चेत्तद्भवति । इन्द्रमह
प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखापादादण्मन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखापादाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति ‘तदस्य प्रयोजनम्’
इत्येतस्मिन्विषये यथास्य मन्यदण्डयोरभिधेययो । विशाखा प्रयो-
जनमस्य वैशाखो मन्य । आपाढो दण्ड ।

❀ चूडादिभ्य उपसख्यानम् ❀ । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा
प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥

अनुप्रवचनादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यश्छ प्रत्ययो भवति ‘तदस्य
प्रयोजनम्’ इत्येतस्मिन्विषये । छञोऽपवाद । अनुप्रवचन प्रयोजनमस्य
अनुप्रवचनीयम् । उत्थापनीयम् ॥

❀ विशिपूरिपतिरुहि’प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसख्यानम् ❀ । गृह-

पदमञ्जरी

प्रयोजनम् ॥ प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनम्, वरणे ल्युट् । किं पुनस्तत्फलम् ?
यथाहुः—यमर्थमधिष्ठत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनमिति । इन्द्रमह=इन्द्रोत्सनः ॥

विशाखापादादण्मन्यदण्डयोः ॥ विशाखा प्रयोजनमस्येति । विशाखापादाशब्दौ
रूढिरूपेण मन्यदण्डयोरर्थेते, तयोर्यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः नियते । मन्य=विनो-
दण्ड । तस्यैवाधारभूतोऽप्रक्षाराख्यः पाष्ठविशेष इत्यग्रे । उभय मिलितमि-
त्यपरं । आपाढः=प्रतिना दण्ड ।

श्रद्धा प्रयोजनमस्येति । अत्र वरण प्रयोजनम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छ ॥ विशिपूरित्यादि । विश प्रवेशने, ‘पूरी अप्यायने’,

न्य मः

प्रयोजनम् ॥ प्रयोजयतीति प्रयोजनम् । ‘इ-यत्युटो बहुलम्’ इति कर्त्तरि ल्युट् ॥
विशाखापादादण्मन्यदण्डयोः ॥ उभयवादा योः । मन्योऽप्रक्षारो विनोदन-
दण्डो वा ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छ ॥ विशिपूरित्यादि । ‘विश प्रवेशने’, ‘पूरी आप्यायने’,

१. रदोत्पत्त्याग्रे ‘चदि’ इत्यधिकम्, प्रवद्वीथिसिन्धुदाहरणं चैकस्मिन्पुनरुक्ते ।

प्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अश्वप्रपत-
नीयम् । प्रासादारोहणीयम् ।

❖ स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यं ❖ । स्वर्गं प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् ।
यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ।

❖ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यं ❖ । पुण्याहवाचनं प्रयो-
जनमस्य पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् ।

अनुप्रवचनं । उत्थापनं । प्रवेशनं । अनुप्रवेशनं । उपस्थापनं ।
सवेशनं । अनुवेशनं । अनुवचनं । अनुवादनं । अनुवासनं । आरम्भणं ।
आरोहणं । प्ररोहणं । अन्वारोहणं । अनुप्रवचनादि ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात् सपूर्वपदाद् विद्यमानपूर्वपदाच्छ प्रत्ययो भवति
'तदस्य प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । छन्दस्समापन

पदमञ्जरी

'पल्लु गतौ', 'रह बीजजन्मनि'—एताः प्रकृतयो यस्यानस्य 'युवोरनाकौ' इति
विहितस्य तस्माद्विद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसर्ग्येयः, केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वा-
सम्भनत्तामर्प्यतदन्तर्ग्रहणम् । गृहप्रवेशनीयमिति । एवं चानुप्रवचनादिषु
सवेशनानुप्रवेशनान्वारोहणशब्दानां प्रपञ्चार्थः पाठः । स्वर्ग्यमिति । ठञि प्राप्ते
यद्विधिः । पुण्याहवाचनादिभ्य इति । साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदनिश्चयायां
प्रत्ययभ्रवणं मा भूदिति लुग्वचनम् ॥

न्यासः

'पल्लु गतौ' 'रह बीजजन्मनि'—एताः प्रकृतयो यस्यानस्य 'युवोरनाकौ' इति
युस्थाने विहितस्यानः, तस्माद् विद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसर्ग्येयः । केवलस्यानस्य
सपूर्वपदत्वं न सम्भवतीति तस्य शब्दस्वेदं विशेषणं विशास्यते । गृहप्रवेशनं प्रयोजनं
यस्य तत्र गृहप्रवेशनशब्दो विधिप्रकृत्यनन्तः, गृहशब्देन च सपूर्वपदः । यदि तर्हि
विश्यादिप्रकृत्यनन्ताच्छब्दाच्छ उपसर्ग्यायते, अनुप्रवचनादिषु सवेशनारोहणादीनां
पाठोऽनर्थकः, तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् ।

समापनात् सपूर्वपदात् ॥ अथ पदग्रहणं किमर्थम्, सपूर्वादित्येवाच्येत ? इत्यतः
आह—पदग्रहणमित्यादि । असति हि पदग्रहणे, ईषदसमाप्तं समापनं बहुसमापनं तत्
प्रयोजनमस्येति तत्रापि प्राप्नोति; भवति ह्यस्य समापनशब्दः सपूर्वः । पदग्रहणे तु
सति न भवति; बहुप्रत्ययस्थापदत्वात् ॥

प्रयोजनमस्य छन्द समापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् ।

पदग्रहण बहुचूर्वनिरासार्थम् ॥

ऐकागारिकट् चोरे ॥ ११३ ॥

‘ऐकागारिकट्’ इति निपात्यते चोरेऽभिधेये । एकागार प्रयोजन-
मस्य ऐकागारिक चौर । ऐकागारिकी ।

किमर्थमिदं निपात्यते, यावत्ता ‘प्रयोजनम्’ इत्येव सिद्धं छञ् ?
चोरे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत्—एकागार प्रयोजनमस्य
भिक्षोरिति ।

टकार कार्याविधारणार्थं—डोबेव भवति, न त्रित्स्वर इति ।

अपरे पुनरिदं प्रत्यय वृद्धि च निपातयन्ति ॥

पदमन्जरी

ऐकागारिकट् चोरे ॥ एकागारं प्रयोजनमित्येति । एकशब्दोऽसहायवचन,
असहाय हि गृह मुमूषिपतश्चोरस्य प्रयोजनम् । ससहाये तु गृहे मौपितु न
शक्यते । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति । एकागार चरेद् भैक्ष्य तत्पुराण-
मुनेर्नृत्तम्’ इति शास्त्रादेकामेव यो भिक्षा गृह्णाति न द्वितीया स एवमुच्यते ।
नन्वेयमप्येकागाराच्चोरे ढोबेव नियमार्थं वक्तव्यं, किं निपातनेन, टकारेण
वा प्रयोजनम् ? अत आह—टकार कार्याविधारणार्थं इति । अवधारणमेव दर्श-
यति—डोबेव भवति, न त्रित्स्वर इति । वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येव । नन्वेव
त्रित्स्वरनिवृत्तिरेव निपातनस्य । मा भूद्वा नियम, भिक्षौ कस्मान्न भवति ?
अनभिधानात् ।

यथा तु भाष्यं तथा त्रित्स्वर एवेत्येते । तत्र हि सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्—‘एका-
गाराग्निपातनानर्थक्यं ढब्प्रकरणात्’ इति, प्रयोजनमित्यत्र ढब्प्रकृत, तेनैवैका-
गारिकशब्द सिद्ध इत्यर्थः । इदमपि प्रत्याख्यानेन विरुद्धम् ॥

न्यास

ऐकागारिकट् चोरे ॥ चोरे नियमार्थमिति । प्रकृत्वाच्च ढञ एव । एव श्रुतता
छन्नन्तमेतन्निपात्यते इत्युक्तं भवति ।

ननु च टकारानुबन्ध एवमर्थमासङ्ग्यते, ढोब् यथा स्यादिति, स चान्, छन्नन्त
त्वादेव सिद्ध, तत् किमर्थं टकार ? इत्यत आह—टकार इत्यादि । अस्ति हि
टकारे, यथा ढोब् भवति तथा त्रित्स्वरोऽपि—आयुदात्तत्वं स्यात् । कार्याविधारणार्थं
टकारः क्रियते, तेन ढोबेव भवति, न त्रित्स्वर । अपर इदमप्यय वृद्धिश्च
निपातयन्तीति । तेषां ढोबर्थ एव टकारः । एकशब्दोऽसहायार्थं, स चासहायवाची
दृष्टव्यः । असहायग्रहण चोरस्य स्वार्थं, न तत्पल्लव प्रयोजनम् ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

‘आकालिकट्’ इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्द-
स्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इकट् प्रत्ययश्च
निपात्यते । समानकालावाद्यन्तावस्य आकालिकः स्तनयितुः ।
आकालिकी विद्युत् । जन्मना तुल्यकालविनाशा । उत्पादानन्तरं
विनाशिनीत्यर्थः ।

ॐ आकालाट् ठञ्च ॐ । चात् ठञ्च । आकालिका विद्युत् ।
ठञ् पूर्णाऽवधि ॥

पदमञ्जरी

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ आकालिकडिति निपात्यते इति । समुदायत्रिय-
मुक्त्या तत्रैव विभज्य निपातनं दर्शयति—समानकालशब्दस्येत्यादि । सर्वेषा-
मेव वाक्यानां निपात्यत इति ध्येयमाणेनैव सम्बन्धः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषण-
मिति । एतत्समानकालत्वमाद्यन्तयोर्विशेषणं निपात्यते ‘आद्यन्तवचने’ इति
सूत्रे ध्रुतत्वादित्यर्थः । इकट् च प्रत्यय इति । पार्थे ? अस्येत्यधिकारात्पठार्थः ।
तदाह—समानकालावाद्यन्तावस्येति । समानकाली एककालावित्यर्थः । आदिः=
जन्म, अन्तः विनाशः, न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वसम्भ्र इत्यत्रयवृत्ति-
पालत्वमेककालत्वम् । निरन्तरे हि काले भेदाग्रहणात्स एव काल इति भवति
प्रतिपत्तिः । तदाह—उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थः इति ।

आकालाट् ठञ्चेति । वातिककरो मन्यते । न समानकालशब्दस्याकालशब्द-
आदेशो निपात्यः, नापीकट् प्रत्ययः, किं तर्हि ? आकालाट् ठञ्चेति सूत्रं कर्त्त-
व्यम् । चकारः प्रकृतस्यैव ठञः समुच्चार्यार्थः । मिमिक्षमाकालादिति ? आकृतः
कालोऽस्येत्याकालः । न च कालस्याकृतिः सम्भ्रतीत्ययमर्थो भवति—उत्पत्ति-
कालेन समानो निरन्तरो यस्य विनाशकाल इति । एवं सुत्पत्तिकाल एव
व्यासः

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ आदिः=जन्म, अन्तः=विनाशः, तयोर्वचनमाद्यन्त-
वचनम् । तस्मिन् सत्येतन्निपातनम् । समानकालावाद्यन्तावस्येति । ननु चोत्पादन-
विनाशयोर्योगपक्षे समानकालत्वं न सम्भवति, न ह्यनेन जन्मनाशयोरेककालता
प्रतिपद्यते, किं तर्हि ? विद्युदादेरनवस्थावित्प्रदर्शनसत्त्वादस्येति आह—उत्पादा-
नान्तरं विनाशात्यर्थः इति ।

आकालाट् ठञ्चेति । यदा ठञ् तदा—आकालिका । यदा ठञ् तदा—आका-

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे वति प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते ब्राह्मणवत् । राजवत् ।

क्रियाग्रहणं किम् ? गुणतुल्ये^१ मा भूत् । पुत्रेण तुल्यं स्थूल । पुत्रेण^१ तुल्यो गोमान् ॥

पदमञ्जरी

विनाशोऽस्यादृत्त इति भवति प्रत्ययः । ततः स्वार्थे ठन्विधेय आद्यन्तवचने विषय इति । तत्र ठञ्पक्षे ङीष्पदान्तत्वं च भवति, प्रत्ययान्तरनिपातने ॥ नाद्युदात्तत्वं सिद्धयति, तदाह—‘आकालनिपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणादिति ।

वृत्तिकारस्तु ठकारोच्चारणात्प्रत्ययान्तरस्यैव निपातनं मन्यमानो वित्स्वरं नेच्छति, तन्मते निपातनापेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः, निपातनं च कर्त्तव्यम् । आकालशब्दाच्च ठनपि विधेय इति । आकालशब्दस्य चोक्त एवार्थं स्वार्थि-
कश्च ठन् । आद्यन्तविषया चावृत्तकालता ।

अपर आह—आवृत्त. काल इति तत्पुरुषोऽयम्, ततोऽस्येत्यधिकारात् षष्ठ्यर्थे प्रत्यय इति । सर्वथा निपातनस्य ठनवचैक एवार्थः—समानकालावाद्यन्तावस्येति ।

अन्ये वर्णयन्ति—येषां वर्षादीनां तस्मिन्नेन काले मध्याह्नादावुरपत्तिः, तस्मिन्नेव द्वितीयदिवससम्बन्धिनि विनाशश्च तान्याकालिकानि, तस्मात्कालादनुवर्तन्ते इति कृत्वा । तेषां ह्याद्यन्तयोरेक एव कालो भवति मध्याह्नादिरिति ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति । एतेन समान-
विभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषण क्रियाग्रहणमिति दर्शयति । निर्देशानुरोधे तु प्रथमनिर्दिष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषणे भिन्नविभक्तिकत्वाद्वाक्य-
क्षेपोऽध्याहार्यः स्यात्—यत्तत् तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीति । तुल्यमित्ये-
तच्च प्रथमान्तम्, न क्रियाविशेषणत्वेन द्वितीयावन्तम्, यदाह—तुल्यमित्येतस्मि-

न्यासः

लिङ्गी । आकालशब्दार्थायम् ‘आह् मर्यादामिविध्यो.’ इत्यव्ययीभावः । आ काला-
दाकालम्—‘कुनातिप्रादयः’ इति, तत्पुरुषो वा—आवृत्त. काल आकाल इति ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद् वति ॥ तुल्यमिति । कर्मपदमेतत्, क्रियाविशेषणत्वात् ।
प्रतिपादित हि प्राक् क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम् ‘स्तोकान्तिकदूरायंकृच्छ्राणि धत्तेन’
इति सूत्रे । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते ब्राह्मणवदिति । का पुनरत्र क्रिया ? नाह्मणेन तुल्यं
वर्तते क्षत्रियादिगता मध्ययनादिका । ननु च तस्या भेदाणनिष्ठयाऽध्ययनादिक्रिया-

१. ‘गुणग्रन्थः’—इति बहुषु पुस्तकेषु । २-२. पारोऽर्थं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

पदमञ्जरी

नर्थे इति । तस्य विशेषणं क्रियाग्रहणम् । सामान्योपक्रमत्वात् 'हितं भक्षाः' इतिवत्तुल्यमिति नपुंसकनिर्देशः । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तत इति । ननु ब्राह्मणशब्देन जातिर्द्रव्यं वोच्येत, न ताभ्यां क्रियायास्तुल्यत्वम्; अत्यन्तभेदात् । यत्र तु किञ्चित् सामान्यम्, कश्चिच्च विशेषः, स एव विषयस्तुल्यतायाः । स्यादेतत्—ब्राह्मण-सहचरितायामध्ययनादिकायां क्रियायां ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिः—ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते, कोऽर्थः ? यथा ब्राह्मणो वर्तते तथा वर्तत इत्यर्थः । वर्तनम्=अध्ययनादिक्रियानुष्ठानम्, तेन युक्तमेव तुल्यत्वमिति । एवमपि मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणं युक्तम् । कः पुनर्मुख्यः ? क्रियाराची । पचत्यादीनां तावत्क्रियाराचि-नामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाच्च तृतीयासमर्थत्वं न सम्भवति । अव्ययकृतानां तु—कृत्वा, हृत्वा, कर्तुम्, हर्तुमित्येवमादीनां यद्यपि क्रिया-धाचित्वम्, तथा पञ्चकृत्यः कृत्येति कृत्योऽर्थोत्पत्तिर्भवति; तथाप्यसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्तृतीयान्तत्याभावात् । घञादयश्च घात्वर्थस्य सिद्धतायां भ्रान्त-सत्त्वभूतार्थाभिधायिनो न क्रियावचनाः । अत एव हि तत्र कृत्योऽर्थप्रत्ययाभावात् । न हि भवति पञ्चकृत्यः पाक इति, भवति तु पञ्चपाका इति । यथा पञ्चघटा इति भवति, न तु भवति पञ्चकृत्यो घट इति । भोक्तुं पाक इत्यादी घातुराच्य-क्रियापेक्षस्तुमुन्प्रत्ययः । घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादिरपि विषयो न भवति ।

ननु पञ्चकृत्यः शयितव्यमिति कृत्यमुचो दर्शनाच्छयितव्यादय क्रिया-वचनाः, ततः किम् ? राजशयितव्येन तुल्यं वैवदत्तशयितव्यमित्यादिरवकाश-स्यात्, तथा स्यात्वय्येन तुल्यं गमनं मन्दत्यात्, तथा नर्तितव्येन तुल्य गमनं बहुविकारत्वादिति, तथा भोक्तुं पाक इत्यादी यथा प्रकृतिवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन् भवति, तथा घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादी वतिरपि स्यादिति सोऽप्यवकाशः, तदेवं प्रत्ययार्थविशेषणेऽपि क्रियाग्रहणे सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोऽपि क्रियैव भवति, न ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवतीति क्रियाराचिभ्य एव यतिना भवितव्यं प्रकृत्यर्थ-न्यासः ।

पैव तुल्यता, न च ता ब्राह्मणशब्द आह, किं तर्हि । जातिं द्रव्यं वा । न च ताभ्यां क्रियाया तुल्यत्वम्, स्वभावभेदात् । यत्र हि किञ्चित् सामान्यम्, कश्चिद् विशेष, स विषयस्तुल्यतायाः, इह स्वत्यन्तभेद एव । नैव दोषः, यद्यपि ब्राह्मणादिशब्दैः क्रिया नोच्यते, तथाप्यभिधेयसम्बन्धेन प्रतीयते, यथा—'गुट-' इत्युक्ते गुडेनानभिधीयमाना अपि माधुर्यादयः । तत्र ब्राह्मणादिशब्देन योऽर्थ उच्यते तेन तुल्यत्व क्रियाया न सम्भवति । उच्यते चेद वचनसामर्थ्यात् । यासावभिधेयेन ब्राह्मणेन क्रिया गम्यते तथा तुल्यता विज्ञास्यते । ननु च तृतीयासमर्थविभक्तिवाच्यया क्रियैव प्रत्ययार्थ-क्रियायास्तुल्यता, तस्याश्च घञन्तोऽवकाशः—तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादि ? नैपोऽस्त्यवकाशः; घात्वर्थो हि क्रिया, सा च पूर्वापरोभूता । अथवा—असत्त्वभूता ।

पदमञ्जरी

विशेषणे सुतरामिति कथं क्लेशेन क्रियायां वर्तितेभ्यस्तेभ्यो ब्रह्मणादिभ्यः प्रत्ययः ? उच्यते; येनोपमीयते, यदचोपमीयते, यदच तयोः साधारणो धर्मः—एतत्त्रयमप्यपेक्ष्योपमानोपमेयभावः प्रवर्त्तते । तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन निरक्ष्यते, तदा सावश्यापेक्ष्यसाधारणधर्माधारत्वात्क्रियारूपतां हित्वा सत्त्वरूपतां प्रपद्यते, ततश्च सामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्याश्रयणम्—यस्यार्थस्य क्रियारूपतापूर्वमभूत् सम्प्रति क्रियारूपातिक्रमेण सत्त्वभावापन्नोऽपि तृतीयान्तगान्यः परिगृह्यते । तदेवं सम्प्रति मुख्यक्रियायाच्यसम्भवाद् भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचिनः शयितव्यादयोऽपि गौणा एव । गौणं च क्रियाराचित्वं ब्राह्मणादीनामपि सम्भवतीति तेभ्योऽपि भवति प्रत्ययः । तेषां तु न कस्याञ्चिदपि दृशायां मुख्यक्रियाराचित्वमित्येतावास्तु विशेषः । यदि तर्हि क्रिययोस्तुल्यत्वे प्रत्ययः ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यमध्ययनं करोति ब्राह्मणपदधीत इत्यन्यः साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः स्यात् । तस्माद् द्रव्ययोरेव तुल्यत्वे प्रत्ययः, क्रिया तु साधारणो धर्म इति युक्तम् । न युक्तम्; एवं हि यथा ब्राह्मणेन तुल्यः क्षत्रियोऽध्ययनेनेति द्रव्यनिष्ठमभिधानं तथा यत्यन्तेऽपि स्यात्, ततः किम् ? अव्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यायोगित्वान् । स्वरादिषु पाठादविप्यति ? इहापि तर्हि प्राप्नोति-उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे य उद्धतो निःप्रतो यासि ।

किञ्च पाठाद्भूतु संज्ञा, लिङ्गसंख्याकारणशक्तियोगस्तु येन धार्यते—स्यः पश्येयादियत् ! लौकिके च प्रयोगे क्रिययोरेव सादृश्यं प्रतीयते, न तद्वतोर्द्रव्ययोः । यत्पुनरुक्तम्—साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः स्यादिति ? नैव दोषः; चन्द्र इव मुग्धमस्या इत्यादौ यथा शब्दानुपात्ता अपि पान्त्यादयः प्रतीदन्ते, तथात्रापि सौष्टवादयः प्रत्येक्यन्ते । तस्मात्सुष्ठुक्तम्—यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति । गुणतुल्य इति । गुणैस्तुल्य इति ? 'पूरुषमदृश' इति तृतीयानुभावात् । पुत्रेण तुल्यः स्तूल इति । पुत्रस्य यादृशं स्वीकृत्यं पितुरपि तादृशमित्यर्थः ॥

श्यामः

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् 'तस्य' इति पष्ठीसमर्थान्व इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति । मथुरायामिव मथुरावत् सुध्ने प्राकारः । पाटलिपुत्र-वत्साकेते परिखा । पष्ठीसमर्थात्—देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञदत्तस्येव देवदत्तस्य दन्ता यज्ञदत्तवत् ॥

तदहम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थात् 'अहम्' इत्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो

पदमञ्जरी

तत्र तस्येव ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पूर्वैर्नैव सिद्धम्, न सिद्धयति, तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्यय, इह तु सप्तमीपष्ठीसमर्थात् ? एवं तर्हि तुल्यार्थेति या तृतीया तथेति शब्दयोगे सर्वे विभक्त्यर्था व्याप्ताः, तद्यथा—ब्राह्मण इवाधीते, ब्राह्मणेन तुल्यमधीते; ब्राह्मणमिव पश्यति, ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति; ब्राह्मणेनेषाधीतम्, ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम्; ब्राह्मणायैव ददाति, ब्राह्मणेन तुल्यं ददाति; ब्राह्मणादिषाधीते, ब्राह्मणेन तुल्यमधीते; ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियस्य स्वम्, ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियस्य स्वम्; ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्त्तते, ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रिये वर्त्तते इति—ततश्च तृतीयान्तादेव पूर्वसूत्रेण प्रत्ययो भविष्यति । तथा च 'पूर्ववत्सनः' इति पञ्चम्यन्ताद्वतिर्द्दश्यते । एवमपि न सिद्धयति, किं कारणम् ? पूर्वत्र क्रियातुल्यत्वे प्रत्ययः, तच्चत्वाप्रत्ययं क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्, गवा तुल्यो गश्च इत्यादी मा भूत्वित्येवमर्थः; ततश्च द्रव्यगुणयोस्तुल्यत्वे यतिर्न स्यादिति पष्ठीसप्तम्यन्तादिष्वर्थेऽनेन सिधीयते ॥

तदहम् ॥ तदिति द्वितीयासमर्थादिति । अहंशब्दः पञ्चाद्यजन्तस्तद्योगे कर्मणि पष्ठ्या भवितव्यम्, निपातनात् द्वितीया । अपर आह—विग्रह-

म्यास.

तत्र तस्येव ॥ अथ किमर्थमिवेत्युच्यते, न वत्यर्थे सादृश्ये भविष्यति ? नैतदस्ति; न हि तुल्यग्रहणं शक्यमिहानुवर्त्तयितुम् । तद्वि क्रियाग्रहणत्वात् कर्म, तत्र यदीह तस्यानुवृत्तिः स्यात् तथाभूतस्येव स्यात् । ततश्च कर्मण्येव तुल्ये प्रावयः स्यात्, तथा च—मथुरायामिव मथुरावत् सुध्ने प्रासाद इत्यादि न सिध्येत् । तस्मादिवेति वक्तव्यम् । अक्रियार्थश्चायमारम्भः ॥

तदहम् ॥ अहंतीत्यहः । क्रियाग्रहणमिहानुवर्त्तते, ततोऽस्यामेवाहंक्रियाया कर्तु-

१ 'प्रासादः' इति पाठः ।

२. 'देवदत्तवद्यज्ञदत्तस्य दन्ताः' इति पाठः ।

भवति । राजानमर्हति राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

पदमञ्जरी

वाक्याभिप्रायमेतत् ; यदा राजानमर्हतीत्येवं तिङन्तेन विगृह्यते तदा द्वितीया समर्थमिति । सूत्रे त्वर्हमिति कर्मोपपदादप्रत्ययः कृत इति । इह क्रियाप्रहण-
मनुवर्त्तते—यत्तदर्हं क्रिया चेत्सा भवतीति, राजानमर्हति वृत्तं राजवद्वर्त्तते, इह
न भवति—राजानमर्हति छत्रम्, ब्राह्मणमर्हति दधीति । यद्येवम्, राजा तुल्यं
वर्त्तते इति विप्रहाश्रयणेन पूर्वणैर्यतिः सिद्धः ? इह तर्हि राजवद्वर्त्तते राजेति
भेदाभावेन तन्निबन्धनस्य सादृश्यस्याभावादप्राप्तो घतिरनेन विधीयते ।
अत्रापि राजत्वेन ये प्रसिद्धा भरतादयस्त उपमानानीदानीन्तनानामिति सिद्धो
यतिः । यदा तर्हि राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा—राजवद्वयं
वर्त्तते भरत इति, तदा सादृश्याभावादप्राप्तिः^१ । विनीतवदुपस्थितं चिच्छेद
कृतहस्तवदिति विनीतानामिदं योग्यमुपस्थानम् कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदन
मिति गम्यते, न तु सादृश्यम् । उक्तं च—

‘युक्तमीपयिकं राज इत्यर्थस्य निदर्शनम् ।

उपमानवियक्षायां तदर्हमिति पठ्यते’ ॥ इति ।

यदा त्वेकमेव वस्तु अवस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेन विषक्ष्यते,
तदा नार्थोऽनेन । तथा चैवशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते—राजेग्यं राजा युध्यते,
वैय्याकरण इव वैय्याकरणो मूते, रामरायणयोर्युद्धं रामरायणयोरिवेति । उक्तम्—

‘तदर्हमिति नारब्धं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।

सम्भ्रान्त्युपमात्रापि भेदस्य परिकल्पनात्’ ॥ इति ।

न्यासः.

भूताया प्रत्ययो विधीयत इति । यत्रासी प्रत्ययार्थत्वेन विवक्ष्यते, तत्र वाक्यमेव
भवति—ब्राह्मणमर्हतीति ॥

१ ‘एवमपि न सिध्यति, किं कारणम् ? पूर्वसूत्रे तुल्यस्य प्रतियोगिनि प्रत्ययः, अत
एव च तत्र ब्राह्मणादिशब्दानां तदगत्यायां क्रियायां वृत्तिर्दर्शिता । इह तु मथुरया तुल्यः
पाटलिपुत्रे प्राकार इति न मथुरा प्रतियोगिनी, किं तर्हि ? तदगतः प्राकारः । इह च
देवदत्तेन तुल्या यशदत्तस्य दन्ता इति न देवदत्त प्रतियोगी, किं तर्हि ? तदीया दन्ता
इति न पूर्वेण प्राप्तिः । नन्वत्रापि मथुरादेवदत्तशब्दान्यां तत्प्राकारो दन्ताश्च कक्षिभ्यन्ते’
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

उपसर्गात्ससाधने धात्वर्थे वर्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति
छन्दसि विषये । यदुद्धतो निवतो यासि वप्सद्, उद्धतानि निगतानि च ॥
तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११६ ॥

पदमञ्जरी

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ससाधने धात्वर्थे इति । क्रियामात्रं धात्वर्थः,
स्तत्कथं ससाधन इति लभ्यते ? उच्यते; इदार्थग्रहणं न कर्तव्यम्, धातावित्येव
सिद्धम्, कथं पुनर्धातो नामोपसर्गो वर्तेत, शब्दे शब्दासम्भवात् ? अर्थे वृत्ति-
विज्ञास्यते । यथा—धातुसम्बन्धे' इत्यत्र तत् क्रियते बहुव्रीहिर्यथा विज्ञायेत—
धातुर्धात्वर्थः क्रिया, अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादिति ।
'ससाधने धात्वर्थे' इत्यस्याप्ययमेवार्थः—धात्वर्थविशिष्टे साधने इति, न पुनः
साधनविशिष्टे धात्वर्थे इति । उपसर्गाच्च पुनरेवमात्मकाः यदुत ध्रुतायां क्रियायां
तामेव विशिष्यन्ति, यथा—आगच्छतीति । यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टं
साधनमाहुः—निष्कौशाम्बिरिति, तत्र यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र यथा स्यादि-
त्येवमर्थं धात्वर्थे इत्युक्तम् । उद्धतानि निगतानीति । वनानां विशेष्यत्वाभ्रपुंस-
कत्वम् । उद्धतो निवत इति तु छान्दसं पुंस्त्वमिति मन्यते । यच्चास्माभिरुक्तम्—
'क्रिया गुणभूता साधनं प्रधानभूतं तत्रोपसर्गस्य वृत्तिः' इति तदप्यनेन दर्शितम् ।
साधनशब्देन शक्तिमद् द्रव्यमुच्यते, न शक्तिमात्रमिति लिङ्गसङ्ख्यायोगाद-
न्यर्थाव्ययसंज्ञा न भवति ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ 'तस्येदम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । भाष्यशब्दोऽयम् 'भव-
तैश्चेति यक्तव्यम्' इति णप्रत्ययान्तोऽस्त्येवाभिप्राये, यथा—अयं भावः' इति;

न्यासः

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ उपसर्गाः प्रादयः, ते चैवमात्मकाः । यत्र क्रियावाची
शब्दः प्रयुज्यते, तत्र क्रियाया विशेपका भवन्ति—आगच्छति, प्रगच्छतीति । यत्र न
प्रयुज्यते, तत्र ससाधनक्रियावाचकाः—सङ्कटः, उत्कट इति । क्रियावाची शब्दः
प्रादीनां वत्यन्तानां प्रयोगे न प्रयुज्यते । तेन साधनो धात्वर्थः स्वार्थः । तेन साधने
धात्वर्थे वर्तमानादुपसर्गात् प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—ससाधने धात्वर्थे इति । यदि
होवमात्मका उपसर्गाः, धात्वर्थग्रहणं न कर्तव्यम् ! सत्यमेतत्; तत् क्रियते विस्प-
ष्टार्थम् । उद्धतः, निवत इति । उच्छब्दात् निश्चिन्दात् ससाधने धात्वर्थे वतिः । ननु च
यतेरव्ययसंज्ञकत्वाद् विभक्तेर्लङ् प्राप्नोति, स कस्मान्न भवति ! अव्ययसंज्ञाया अनि-
त्यत्वात् । अनित्यत्वं तु तस्याः 'सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते' इत्यादिना अव्यय-
संज्ञाप्रकरण एव प्रतिपादितम् ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ भवतेरनेकार्थत्वाद् भावशब्दोऽयमभिप्रायादिष्वनेकेषु वर्तते ।
तत्र न ज्ञायते—कोऽप्रायो भावशब्देन विवक्षितः ? इत्यतस्तत्परिज्ञानार्थमाह—

तस्येति पठोसमर्थाद् 'भावः' इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतली प्रत्ययो भवतः । भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्ति-
निमित्तं भावशब्देनोच्यते । अश्वस्य भावः अश्वत्वम्, अश्वता ।
गोत्वम्, गोता ॥

पदमञ्जरी

अस्ति च पदार्थमात्रवचनः, यथा—'विचित्रा हि भावशक्तयः' इति; अस्ति च
शृङ्गारादिषु—स्थायीभावः सञ्चारीभाव इति; ध्वनन्तस्तु भवत्यर्थे कर्तृवर्जिते च
कारके यत्ते । भरतिश्चानेकार्थः, तद्यथा—'तत्र भवः' इति सत्तार्थः; 'धान्यानां
भवने' इत्युत्पत्त्यर्थः; 'इत्यम्भूते' इति प्राप्त्यर्थः; 'भूषणभूतिकामः' इति सम्-
द्धयर्थः; 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यादौ धात्वर्थमात्रवचनः; घृत्तिकारो-
पदर्शितश्चापरः, ततश्च 'तस्य भावः' इत्यभिप्रायादित्यतिप्रसङ्गः ? इत्यत आह—
भवतोऽस्मादित्यादि । यस्माद् गोत्वादेहेतोर्गनादौ गौरित्येवमादिकमभिधानं प्रव-
र्त्तते, गौर्गौरित्येवमादिश्चाभिन्नाकारः प्रत्ययो भरति, सोऽर्थो गवादेः शब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तमिह भावशब्देनोच्यते ।

तत्र भवतोऽस्मादित्यर्थप्रदर्शनमेतत्, न तु हेतौ केनचिद् घञ्निहितः ।
तस्मात् 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति करणे घञ् द्रष्टव्यः । अभिप्रायादीनां चान-
भिधानान्न महणम् । उक्तं च—'यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्त-
दभिधाने त्वतली' इति । गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराभ्यो भेदको जात्यादि-
रर्थः स सर्व इह गृह्यते । 'यस्य भावात्' इत्येतावत्सुच्यमाने पुत्रस्य भावात्पितृ-
शब्दस्य निवेश इति पितृत्वमिति पुत्रे प्रत्ययः स्यात्, पुत्रत्वमिति च पितरीति
गुणमहणम्; भावाद् विद्यमानत्वात् । द्रव्यमिति विशेष्यभूतः सत्त्वभाषापन्नोऽर्थ
उच्यते, तस्मिन् शब्दनिवेशः=शब्दस्य प्रवृत्तिः, सत्त्वतलोऽभिधेय इत्यर्थः । तत्र
ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयस्तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्यविशेषे भाव-
प्रत्ययो रूपत्वमिति । ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्,
मनुजलोपाद्वा, तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः; गुणि-

न्यासः

भवतोऽस्मादिति । यस्माद् गोत्वादेर्विशेषणत्वाद्विशेष्ये गवादी गौरित्येवमादिकः शब्दो
भवति, गोत्वाकारवती च बुद्धिः, तेन योऽर्थो गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं स भाव-
शब्देनोच्यते । तथा चाकम्—'यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने
त्वतली' इति । गुण इति विशेषणमिहोच्यते, द्रव्य विशेष्यम् । यस्य विशेषणस्य भावा-
द्विद्यमानत्वाद् विशेष्ये शब्दस्य निवेशः प्रवृत्तिर्भवति, तदभिधाने त्वतलादयः प्रत्यया
भवन्ति । तत् पुनः शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमनेकप्रकारम्; जातिशब्दानां जातिः—

पदमञ्जरी

प्रवृत्तिभ्यस्तु गुणे । अणुमहर्घाद्व्यो नियं परिमाणिनि वर्तन्ते, तेभ्य परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः, पत्य णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः । गवाद्यो यदा जातिमात्रवाचिनस्तदा तेभ्य शब्दस्वरूपे प्रत्ययः, तथा ह्यर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्थते—यो गोशब्दः स शब्दार्थ इति । शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्, नान्यत् । द्रव्यवाचिभ्यस्तु गरादिभ्यो जातौ प्रत्ययः, सामान्यवृत्तद्वितास्तु यद्यपि केवलं सम्बन्धं नाभिदधति, तथापि सम्बन्धिनि वर्तमाना सम्बन्ध प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति तेभ्यः सम्बन्धे भावप्रत्ययः । तथा च राज-पुरुषत्वमिति स्वस्याभिभाषः सम्बन्धः प्रतीयते, पाचकत्वमिति क्रियाकारक-सम्बन्धः, औपगवत्वमित्यादावपत्यापलिसम्बन्धः ।

केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति; तन्मते, अर्था-न्तरप्रवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः—‘समासकृतद्वितेपु सम्बन्धाभिवानमन्यत्र रुढ्य-भिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः’ इति, रुढिशब्दा गौरस्वरसप्तपर्णलोहित-शाल्यादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः । एष कुम्भकारत्वम्, हस्तित्वमिति अभिन्नरूपा । शुक्लादयो मतुङ्गुकि निशाय-माने यद्यपि तद्धितान्ताः, तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण एव भवति, न तु सम्बन्धे गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोऽयमित्यभिसम्बन्धेन लोभनिरुद्धेन भेद-सम्बन्धस्य न्यग्भावात् । ‘गुणवचनेभ्यो लुक्’ इति लुगिभानद्वारेणाभेदेनैव गुणि-नामभिधानम्, न तु भेदाश्रया मत्वर्थीशेषत्तिरित्याख्यायते । अव्यभिचारि-सम्बन्धात् सतो भावः सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः । न हि सद्रस्तु सत्ता-सम्बन्धात् सतो भावः सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः । न हि सद्रस्तु सत्ता-सम्बन्धव्यभिचरतीति सत्तासम्बन्धानपेक्षणाद् न सम्बन्धे प्रत्ययः । राज-पुरुषयोस्तु सम्बन्धस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्ते इति ततः सम्बन्धे प्रत्ययो युक्तः । तस्मात्सत्सु पदार्थेषु नियममवायिनि शब्द-प्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययगान्या, न तु सत्सत्तयोः सम्बन्धः समवायाख्यः । धरादिरत्वमिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदायः । कुत्रमित्यादौ सज्ञास्वरूपे संज्ञि-ष्यध्यस्ते प्रत्ययः । अन्ये तु ‘संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः’ इत्याहुः । उक्तं च—

जातिगुणाज्जातिगुणे समासकृतद्विताच्च सम्बन्धे ।
द्वित्यादेः स्वे रूपे धवरादिराज्जातिसङ्घाते ॥ इति ।

न्यास

अश्वत्वमिति, गुणशब्दानां गुणः—शुक्लत्वमिति, क्रियाशब्दानां क्रिया—पाचकत्व-मिति । केचित्तु क्रियाकारकसम्बन्ध क्रियाशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमिच्छन्ति । यद्वच्छा-शब्दानां सज्ञासंज्ञिसम्बन्धित्वमिति सङ्क्षेपेनेतदुक्तम् । विस्तरेण तु माध्यादावुक्तमिति

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

‘ब्रह्मणस्त्व.’ इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र त्वतलो प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति— ‘पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा’ इति । प्रथिमा, पार्थवम्, पृथुत्वम्, पृथुता । अदिमा, मार्दवम्, मृदुत्वम्, मृदुता ।

पदमञ्जरी

इह तु नानात्वम्, सहस्यम्, यौगपद्यमित्यादौ वृत्तिविषये नानाशब्दोऽसह-
भूतेऽर्थे वर्तते, सहशब्दश्च सहभूते, युगपच्छब्दोऽपि युगपद्भूते, ततोऽसह-
भावादौ भावप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । इह न ब्राह्मणस्य
भाव इति युगपद्भावेन नवर्थेन च सम्बन्धे विवक्षिते पूर्वं नञ्समासः, पश्चात्त्व-
तलो, तेनाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति सति शिष्टत्यात्त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरः तलि
लिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति, नाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ननु
परत्वात्तलो प्राप्नुतः, न वा सापेक्षत्वाद्वाच्यार्थो यत्र नवर्थमपेक्षते । नञ्स-
मासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, ब्राह्मणस्य भाषापेक्षत्वात् ? नैवम् ; प्रधानमत्र
ब्राह्मणपदम्, उत्तरपदार्थप्रधानो हि नञ्समासः । भवति च प्रधानस्य सापेक्ष-
स्यापि समासः, यथा—राजपुरुषोऽभिरूप इति । ‘वा छन्दसि’ छन्दसि विषये
कचित्पूर्वं त्वतलो पश्चान्नञ्समासः—अयोनित्वाय, अशिथिलित्वाय । अत्र
नञस्वर एव भवति, कचिद्विपर्ययः । त्वतलव्यतिरिक्ते भावप्रत्यये पूर्वं स एवे-
ष्यते, पश्चान्नञ्समासः, तेनाप्रथिमेत्यादौ सति शिष्टत्यान्नञस्वर एव भवति ।
अशौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृतावनन्तर्भाषाच्छुक्लशब्दादौ वृद्धिः पूर्वं नञ्स-
मासे ‘न नञपूर्वात्’ इति प्रतिषेधात् प्यञ्जेन न स्यात्, सत्यपि वा प्यञ्जि नञो
वृद्धिः स्यात् ? शापकारिसद्वम्, यदयं युनादिषु पुरुषासे, हृदयासे इति नञ्स-
मासे विषयभूते भावप्रत्ययप्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति—त्वतलापवादप्रत्ययो
नवर्थपेक्षादपि परत्वान्नञ्समासं धाधित्वा भवतीति ॥

आ च त्वात् ॥ प्रथिमेति । ‘तुरिष्ठेमेयस्तु’ ‘टिः’ इति टिलोपः, ‘र

न्यासः

तत एवानुगन्तव्यम् । अथ नानात्वमित्यादौ कथं प्रत्ययो भवति ? कथद्वार न भवि-
तव्यम् ? पद्योसमर्थात् प्रत्ययविधानात्, नानेत्येवमादीनाञ्चाव्ययाना पद्यर्थेनायोगात्,
अयोगस्तु तेषामसत्त्ववाचित्वात् ? नैष दोषः ; सत्त्वमृतोऽप्यर्थः शब्दान्तरेण प्रत्यव-
मृष्टः पद्यर्थेन प्रयुज्यते—नानेत्यस्य भाव इति । तच्च प्रत्यवमृष्टार्थं वृत्तिरेव गमय-
तीति नानुपपन्ना पद्योसमर्थात् ॥

अपवादेः सह समावेशार्थं वचनम् । कर्मणि च विधानार्थम्
'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि

पदमञ्जरो

ऋतो ह्लादेर्लघोः' इति ऋकारस्य रादेशः । पार्थवमिति । 'इगन्ताच्च
लघुपूर्वात्' इत्यण् ।

अपवादैरित्यादि । इमनिजादीस्त्वतलोपवादान्वक्ष्यति, तैः सह समावेशो
यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु स्वरितत्वादेव त्यतलायनुवर्त्तित्वेते तेनापवाद-
विषये भविष्यतः ? तन्न; इत् उत्तरयास्यानां प्रत्ययनिर्देशेन निराकाङ्क्षतत्त्वत-
लोपि पूर्वसूत्रे विधानादाकाङ्क्षाया अभावान्नैतच्छक्यं विज्ञातुम्—अनुवर्त्तते त्यत-
लाविति । कर्मणि च विधानार्थमिति । येभ्य एव कर्मणि व्यञ्जादिविधिस्तेभ्य एव
त्यतलावपि कर्मणि भवतः, न तु व्याप्रातिपदिकमात्रात् । चकारो नञ्स्नञ्भ्या-
मपि समावेशार्थं इति । अन्यथा 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यस्य विधित्वपक्षे प्राग्भ-
वनाद्येऽर्थास्तानपेक्ष्य तत्रैव प्रदेशे नञ्स्नञ्बोर्विधानादत्र प्रकरणे सन्निधानाभावा-
न्नेमनिजादिवत्समावेशसिद्धिः । परिभाषात्वेऽपि यथोद्देशपक्षे 'स्त्रीपुंसाभ्याम्'
इत्यत्रैव प्रकरणे नञ्स्नञ्बोः सन्निधिः । न पुनरिमनिजाविमध्ये कार्यकाल-
पक्षेऽपि प्राग्भवनाद्येऽर्थाः, तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यम् । तत्र यदि ताव-
द्भावे इत्यर्थविज्ञानमात्र एव नञ्स्नञ्बोरुपस्थानम्—'तस्य भावस्त्यतलौ' 'स्त्री-
पुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञ्बौ' इति, तदस्मिन्प्रदेशे सन्निधानेऽपि 'आ च त्वात्'
इत्यस्मात्पूर्वो भवतः । अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नञ्स्न-

न्यासः

आ च त्वात् ॥ प्रथमेति । 'तुरिण्टेमेयस्तु' इति 'टिः' इति टिलोपः, 'र ऋतोह्ला-
देर्लघोः' इति ऋकारस्य रेफः, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घः । पार्थव-
मिति । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् ।

अपवादैरित्यादि । इमनिञ्प्रभृतीनपवादास्त्वतलोर्वक्ष्यति, तैः सह तयोः समा-
वेशः । एकविषयता यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु च स्वरितत्वादनुवर्त्तमानावनु-
वृत्तिसामर्थ्यादेवापवादविषयेऽपि भविष्यतः ? नैतदस्ति; अस्ति ह्यनुवृत्तेः प्रयोजनम्,
किम् ? 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति कर्मण्यपि यथा स्याताम्; इतरथा
हि भावे विधीयमानो कर्मणि न स्याताम् । कर्मणि चेत्यादि । ननु चानुवृत्तिसाम-
र्थ्यादेव कर्मण्यपि भविष्यतः ? नैतदस्ति; अस्ति ह्यन्यदनुवृत्तेः प्रयोजनम्, किम् ?
अपवादविषयेऽपि यथा स्याताम् । तस्मिंस्त्वसति न स्याताम्, अस्मिन्स्तु सत्येतदु-
भयमपि लभ्यते । चकार इत्यादि । यदि चकारो न क्रियेत ततोऽत्रैव प्रकरणे येऽपवादा-

अपतित्वम्, अपतिता । अपटुत्वम्, अपटुता । अरमणीयत्वम्, अर-
मणीयता ।

नञ्पूर्वादिति किम् ? बार्हस्पत्यम् । प्राजाप्रत्यम् । तत्पुरुषादिति
किम् ? नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भावः आपटवम् । आलघ-
वम् । अचतुरादिभ्य इति किम् ? आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आल-
वण्यम् । आवटचम् । आवुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पञ्चमश्री

लघुपूर्वात्, 'योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ्' इति, तत्र नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्यैव प्रसङ्गस्त-
द्दृश्यति—यक्षयति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वमपतितेति । तच्च 'आ-
च त्वात्' इत्याधिकार इत्युक्तम्, ततश्च पत्यन्तेत्यनेनैव त्वतलोरप्यधिकृतयोपधा-
नम् । ततः किम् ? यक इव त्वतलोरप्यं प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्त्येवमधिकृतयो-
स्त्यतलोः प्रतिषेधः, 'तस्य भावः' इत्यनेन पुनस्त्यतलो भविष्यतः, बाधका-
भावात् । यदि पत्यन्तादि येषांस्त्रयोपयोगः, पत्यन्तेत्यस्यैव पुरस्ताद्विदं पठितव्यम्,
तदेवोत्तरत्राप्यनुवर्तिष्यते । एवं तर्ह्यत्र प्रवेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनि-
जादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते । ननु चोक्तम्—'तदन्तविध्यभावादप्रसङ्गः' इति ?
एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अस्त्युत्तरत्र तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?
नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहिरन्यपूर्वान्च तत्पुरुषात्पृथ-
ग्यन्तादिमनिजादिः सिद्धो भवति—न
विद्यन्ते पृथगे यस्य अपृथुः, परमपृथुः, तस्य भाव इति । नात्रेमनिजादिरिच्यते,
अत एव वृत्तिकारेणापि नास्य पटवः सन्तीत्यपटुरित्यादि व्यापत्यं दशितम्, तस्मा-
दिहास्य करणे प्रयोजनं चिन्त्यम् । आचतुर्यमित्यादौ ब्राह्मणादित्वात्पञ्च ॥

न्यासः

तदन्तविधिरस्ति; ग्रहणयता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मात् तत्र नञ्पूर्-
वात् प्राप्तिर्नास्ति ति नास्त्यस्यापयोगः ? सत्यम्, यत्र स्वन्तग्रहणम्—'पत्यन्तपुरोहिता-
दिभ्यो यक्' इत्येवमादिषु योगेष्वस्ति, यत्र च स्वरूपग्रहणं नास्ति—'योपधाद्गुरुपो-
त्तमाद्गुञ्' इत्येवमादिषु, तत्र नञ्पूर्वादपि प्राप्तिरस्तीति प्रतिषेधः क्रियते । अपतित्व-
मिति नञ्समामे कृत उत्तरकाल पत्यन्ताद् भावविवक्षायां 'पत्यन्त' इत्यादिना य-
गं न भवति । अपटुत्वमिति । 'इगन्त' इत्यण् न भवति । अरमणीयत्वमिति । 'योपधात्'
इत्यदिना गुञ् न भवति । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुरिति बहुव्रीहिरयम्, तेनास्मादि-
गन्तव्यं लक्षणं भवति—आपटवमिति ।

आचतुर्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् पञ्च । ननु च नञ्समासा ब्राह्मणादिषु न
पत्यन्ते, तत् कुतस्तेन पञ्च ? नैव दोषः; आकृतिगणो हि ब्राह्मणादिरिध्यते । अच-
तुरादिप्रतिषेध एवाकृतिग्रहणस्य ज्ञापकम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥

‘पृथु’-इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा ‘तस्य भावः’ इत्येतस्मिन्नर्थे । वावचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथो-भविः प्रथिमा, पार्थवम् । अदिमा, मार्दवम् । ‘तुरिष्ठेमेयस्सु’ ‘टेः’ इति टिलोपः । ‘र ऋतो हलादेर्लघोः’ इति रेफादेशः । त्वतली सर्वत्र भवत एव—पृथुत्वम्, पृथुता । मृदुत्वम्, मृदुता ।

पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु । वेणु । आसु । बहुल । गुरु । दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अकिञ्चन । होड । पाक । वत्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । ऋजु । क्षिप्र । क्षुप्र । क्षुद्र । पृथ्वादिः ॥

वर्णदृढादिभ्यः व्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वृढादिभ्यश्च व्यञ् प्रत्ययो

पदमप्जती

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ वावचनमणादिसमावेशार्थमिति । इह ये इगन्ता लघु-पूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेष्वणः समावेशः । चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु व्यञ्, बाल-घत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्यावः । त्वतलोस्तु समावेशः ‘आ च त्वात्’ इत्येव सिद्धः । इत्याह—त्वतली तु सर्वत्र भवत एवेति ॥

वर्णदृढादिभ्यः व्यञ् च ॥ वर्णविशेषवाचिभ्य इति । स्वरूपग्रहणं तु न भवति । यवि स्याद्, दृढादिष्वेव वर्णशब्दं पठेत् । वर्णशब्दश्च रूपस्य वाचको न प्राक्षणादीनाम्; दृढादिभिर्गुणचनैः साहचर्यात् । अत एव साहचर्याद्वर्णग्रहणा-

न्यास

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ पृथ्वादिषु य इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयः, तेषामणि प्राप्ते; ये गुणशब्दाः खण्ड-चण्ड—इत्येवमादयः, तेषा व्यञ्; ये वयोवचनाः—बाल-वत्स—इत्येवमादयः, तेषाम् ‘प्राणमृज्जाति’ इत्यादिनाञि सर्वेषामपवाद इमनिज्विधीयते । वावचनमित्यादि । आदिशब्देन व्यञ्जादीनामुपसग्रहः । वाक्यार्थं तु वावचनं न भवति; महाविमाप्येव वाक्यस्य सिद्धत्वात् ॥

वर्णदृढादिभ्यः व्यञ् च ॥ बहुवचनं प्रत्येकमगिसम्बध्यते—वर्णैभ्यो दृढादिभ्यश्चेति; तेन बहुवचननिर्देशाद् वर्णशब्देन वर्णवाचिनां ग्रहणमिति विशयते, न स्वरूपस्य । स्वरूपग्रहणे तु वर्णशब्दमपि दृढादिषु एवाधीयीत । वर्णशब्दस्य गुणविशेषस्य वाचकः,

भवति, चकारादिमनिञ्च, 'तस्य भावः' इत्येतस्मिन्विषये । शुक्लस्य भावः शौक्यम्, शुक्लिमा, शुक्लत्वम्, शुक्लता । काण्यम्, कृष्णिमा, कृष्णत्वम्, कृष्णता । दृढादिभ्य — दाढ्यम्, दृढिमा, दृढत्वम्, दृढता ।

पकारो ङीपर्थं — औचिती, याथाकामी ।

दृढ । परिवृढ । भृश । क्रुश । चक्र । आम्न । लवण । ताम्र । अम्ल । शीत । उष्ण । जड । वधिर । पण्डित । मयुर । मूर्ख । मूक । वेर्यातलाममतिमन शारदानाम् । समो मतिमनसोर्जवने' । दृढादि' ॥

पद्मशरी

स्पर्श्याणां ग्रहणं न भवति । कथम् ? दृढादयो हि गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तन्ते, अतस्तासाहचर्याद्वर्णशब्दा अपि तादृशा एव गृह्यन्ते । एष्वप्य वर्णदृढादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमनिजर्थम् ।

औचिती, याथाकामीति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्यात्यन्, ङीप्, 'इल्लस्तद्वितस्य' इति यलोपः ।

वेर्यातलाममतिमनःशारदानामिति । विश्वन्दादुत्तरे ये यातादयस्तदन्ताना न्यासः

न ब्राह्मणादीनाम् । कुतः ? दृढादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात् । अत एवाह—दृढादिभिः साहचर्याद् रूपविशेषा एव शुक्लादयः प्रत्ययश्रुतादयन्ति, न तु स्वरूपशब्दाः, नापि तत्स्पर्शाः । कथम् ? दृढादयो हि गुणा उपसर्जनं द्रव्ये वर्तन्ते । तत्साहचर्याद् वर्णशब्दा अपि तत्तदृशा एव गृह्यन्ते । न वर्णशब्दस्य तत्स्पर्शाया वा तादृशा वृत्तिरस्ति; गुणमानवचनत्वात् । वर्णदृढादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमनिजर्थम् । यद्येवम्, प्यञ्जग्रहणमनर्थकम्, इमनिजेव विधेयः, स च विनापयैव प्रकृतः । तदुच्यते; अवश्य प्यञ्जग्रहणमुत्तरार्थं कर्तव्यम् । तत्र वा क्रियत इह वेति नास्ति विशेषः । शुक्लिमेति । पूर्णवद्विलोपः । दृढिमेति । पूर्ववदकारस्य रभावः ।

औचिती, याथाकामीति । 'यिद्गोरादिभ्यश्च' इति ङीप् । 'इल्लस्तद्वितस्य' इति यलोपः ।

वेर्यातलाममतिमनःशारदानामिति पठ्यते । तस्यावयवार्थः—विश्वन्दादुत्तरेषा यातादीनां प्रत्यया भवन्तीति । वियातत्वम्, वियातता, वियातिमा, वैयात्यम् । विलाभता, विलाभत्वम्, विलाभ्यम्, विलाभिमा । विमतित्वम्, विमातता, वैमत्यम्, विमतिमा,

१. 'जवन' इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

२. बाल, चलण, भन्द, स्थिर, बहुल, दीर्घ, मूढ, आहृष्ट—अत्रैवे उच्यते अपिचः ।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति पष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये व्यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद्भावे च । कर्मशब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः खल्वपि—ब्राह्मण्यम् । भाणव्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्मधिकारः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः ।

पदमञ्जरी

समासानामनन्तरः व्यञ् भवतीत्यर्थः । वियातत्वम्, वियातता, वियातिमा, वैयात्यम् । विलाभत्वम्, विलाभवता, विलाभिमा, विलाभ्यम् । विमतित्वम्, विमतिता, विमतिमा, वैमत्यम्; इगन्तत्वाद्गणपि भवति, वैमतम् । विमनस्त्वम्, विमनस्ता, विमनिमा, वैमनस्यम् । विशारदत्वम्, विशारदता, विशारदिमा, वैशारद्यम् । समो मतिमनसोरिति । सम उत्तरे ये मतिमनसो तयोः समासयोरनन्तरः व्यञ्—संमतित्वम्, संमतिता, संमतिमा, साम्मत्यम्; पूर्व्यश्चण्—सांमतम् । संमनस्त्वम्, संमनस्ता, संमनिमा, सांमनस्यम् ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ कर्मशब्दः क्रियावचन इति । न साधनकर्मवचनः; क्रियाया हि साधनं सम्भवति । सत्त्वशब्दाच्च गुणवचनब्राह्मणादयः, अतस्तेषां नास्ति साधनकर्मणा सम्बन्धः । क्रिया त्वात्मलाभाय तैर्युज्यते । कथं तर्हि कवेः कर्म काव्यम्, न हि तत्र क्रियाभिधीयते, किं तर्हि, तत्कृतो ग्रन्थः ? अत्राहुः—क्रियाकर्मण्येष प्रत्ययविधानम्, औपचारिकस्तु तत्कृते प्रयोग इति । अपर आह—सूत्रे यः कर्मशब्दो यश्च वृत्तौ क्रियाशब्दः, तदुभयमपि कर्मसाधनं कर्म, क्रियाकार्यमित्यर्थः, तेन कृतिव्याप्ये साधनकर्मण्येष प्रत्यय इति । ब्राह्मणा-

न्यासः

'इगन्तात्' इत्यञ्, वैमतम् । विमनस्त्वम्, विमनस्ता, विमनिमा, वैमनस्यम् । विशारदत्वम्, विशारदता, वैशारद्यम्, विशारदिमा । समो मतिमनसोरिति । सम उत्तरयोर्मतिमनसाः प्रत्ययो भवति । संमतिता, संमतित्वम्, संमतिमा, साम्मत्यम् । संमनस्त्वम्, संमनस्ता, संमनिमा, सांमनस्यम् ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ 'तस्येदम्' इति शेषेषु प्राप्तेषु कर्मणि व्यञ्निधानम्, चकाराद्भावे च । कर्मशब्दः क्रियावचन इति । साधनकर्मवचनशङ्कामपाकरोति । ये हि जडादिशब्दाः, गुणशब्दाः, गुणवचनाः, ब्राह्मणादप्यत्र तेषां साधनकर्मणा सम्बन्धो न सम्भवति; क्रियावचनत्वाभावात् । तस्मात् क्रियाशब्द एव कर्मशब्दः । ब्राह्मणादिराकृतिगण इति । अतृप्तत्वात् । आदिशब्दः प्रकार इति ।

चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थं उपसंख्यानम् ॥ चत्वार एव वर्णाश्चा-
तुर्वर्ण्यम् । चानुराधम्यम् । त्रैलोक्यम् । त्रैस्वर्यम् । पाङ्गुण्यम् ।
सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । सौख्यम् ।

ब्राह्मण । वाडव । माणव । चोर । मूक । आराधय । विरा-
धय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्य-
भाव । समस्य । विषमस्य । परमस्य । मध्यमस्य । अनीश्वर ।

पदमञ्जरी

दिराकृतिगण इति । अष्टकृतत्वात् । एतदेवोपपादयति—आदिशब्दः प्रकार-
वचन इति ।

किमर्थं तर्हि गुणवचनग्रहणम्, ब्राह्मणादीनां चातुर्गुणम् ? केपाश्चित्प्र-
पञ्चार्यम्; केपाश्चित्स्वार्थं प्रत्ययविधानार्थम्, केपाश्चिद् वाचकवाचनार्थम् ।
तत्र ब्राह्मणशब्दात्प्राणभृज्जातिलक्षणेऽपि प्राप्ते, 'माणववाडवाभ्यां गोत्रलक्षणे'
षुभिः 'अहंतो नुम् च' इति नुमर्थः पाठः; 'अहः प्रशंसायाम्' इति शट्प्रत्ययः—
आहन्त्यम् । चोरधूर्तयोर्मनोज्ञादित्वाद्भुजिप्राप्ते सोऽपि भयत्नेन । आराधया-
दीनां चतुर्णां जनपदवाचित्वाद्भिः कृते, तस्य च 'कम्बोजादिभ्यो लुग्यवचनम्'
इति लुकि गोत्रषुभिः प्राप्ते पाठः । एकमावादीनामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थं
विधानार्थम् । तथा च धार्तिके प्रयोगः—'आन्यभावे तु कालशब्दव्ययायात्'

न्यासः

एवं प्रकारेभ्यः भ्यञ् मवतीत्येवमर्थमादिशब्दः प्रकारवचनत्वं शोधयति । यद्येवम्,
गुणवचनग्रहणं प्रातिपदिकेषु च ब्राह्मणादीनामनुक्रमणमनर्थकं स्यात् ? नानर्थकम्;
प्रपञ्चार्यं हि तत्, स्वार्थं विधानार्थञ्च । तत्र ब्राह्मणशब्दात् 'प्राणभृज्जाति' इति जाति-
वचनत्वादपि प्राप्ते तद्वाचनार्थं पञ्चिषीयते । माणववाडवाभ्यां गोत्रलक्षणे षुभिः ।

अहंतो नुम् चेति । अस्य नुमर्थः पाठः—आहन्त्यम् । चोरधूर्ताभ्यां मनोज्ञा-
दित्वाद्भुजि प्राप्ते । आराधय, विराधय, अपराधय—इत्येतेभ्योऽपत्यविषयायाम्
'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्', तस्य 'कम्बोजाक्षक्' इति लुक् । ततो गोत्रषुभिः प्राप्ते
पाठः । एकमावादीनामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थं विधानार्थम् । बक्षेत्रशब्दस्य 'न
नञ्पूर्वात्' इति प्रतिषेधे प्राप्ते । प्राग् बालिशशब्दात् कुशलशब्दादीनां युवादित्वादपि
प्राप्ते । बालिशशब्दो वयोवचनः, तस्माद् वयोलक्षणेऽपि प्राप्ते । अनीश्वरशब्दस्य
'न नञ्पूर्वात्' इति प्रतिषेधे प्राप्ते । अलस इति बहुव्रीहिः भ्यजमुत्पादयति, तत्पुरु-
षात् तु 'न नञ्पूर्वात्' इति प्रतिषेधेन अवितव्यम्; तस्य प्रपञ्चार्यः पाठः । राजन्-

कुशल । कपि । चपल । अक्षेत्रज्ञ । निपुण । ॐ अर्हतो नुम् च ॐ
 आर्हन्त्यम् । सवादिन् । सवेशिन् । बहुभाषिन् । वालिश । दुष्पुरुष ।
 कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त । राजन् । सम्भाषिन् । शीर्ष-
 पातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गण-
 पति । धनपति । नरपति । गडुल । निव । निधान । विष । ॐ सर्व-
 वेदादिभ्य स्वार्थे ॐ । ॐ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॐ । चातुर्वेद्यम् ।
 ब्राह्मणादि ॥

पदमञ्जरी

इति । अक्षेत्रज्ञानीश्वरशब्दयोः 'न नञ्पूर्वात्' इति निषेधे प्राप्ते, कुशलादीनां
 युवादित्वादणि प्राप्ते, वालिशशब्दाद्वयोलक्षणेऽपि प्राप्ते, राजशब्दस्य पुरोहिता-
 दित्वाद्यकि प्राप्ते, गणपत्यधिपत्योः पत्यन्तलक्षणे यकि । शेषाणामलसादीनां
 पाठ प्रपञ्चार्थः ।

सर्ववेदादिभ्य स्वार्थे इति । सर्वे वेदाः सर्ववेदाः, पूर्वकालेति समासः, सर्व-
 वेदानधीत इत्यण्, 'सर्वसारेर्द्विगोश्च ल' इति लुक्, सर्ववेद एष सार्ववेदः ।
 चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेति । चतुरो वेदानधीते इति तद्वितार्थे द्विगु, अणो लुक्,
 चतुर्वेद एष चातुर्वेद्यः । क्वचित्तु चातुर्वेद्यस्येति पाठः, तत्र सिद्धय इति शेषः,
 चतस्रो विद्या अधीत इत्यादि पूर्वजद् विशालक्षणकल्पसूत्रान्वादिति ठक्, पूर्वव-
 ल्लुक्, चतुर्विद्य एष चातुर्वेद्यः ॥

न्यास

शब्दस्य पुरोहितादित्वाद् यकि प्राप्ते । सवादिन्, सवेशिन्, बहुभाषिन्, शीर्षपातिन्,
 समस्य, परमस्य, दुष्पुरुष—इत्येवमादीनां नञ्पूर्वार्थः पाठः । गणपति, अधिपति—
 इत्येतयोः पत्यन्तलक्षणे यकि प्राप्ते । गडुल, दायाद, विशसि—इत्येतेषां त्यक्तलोर्नि
 वृत्त्यर्थः । शेषाणां प्रपञ्चार्थः । गुणवचना एको राशिः, ब्राह्मणादयो द्वितीयः,
 ताम्बा भावे कर्मणि ययासस्य प्राप्नोति, तत् कर्माप्तं भवति ? ब्राह्मणादिशब्दस्या
 त्पाचरस्य परनिपातात् । स हि लक्षणे निरपेक्षता निर्देशस्य शपयन् ययासस्य
 लक्षणानपेक्षतामपि बोधयति, तेन ययासस्य न भवति ॥

१ स्वभावः । निषातिन् । विषातिन् । राजपुरुष । विशसि । विशाप । विषात ।
 विजात । नयात । सुद्विष । दीन । विदग्ध । उचित । समग्र । शीघ्र । तत्पर । हृदपर ।
 यथा । तथा । पुरस् । पुन पुनर् । अमाहण । तरतम । प्रकाम । यपाकाम । निकुल ।
 स्वराज । महाराज । धुवराज । सग्राज् । अविश्वर । अपिशुन । अनृगस । अपपातय ।
 अपपातुर । स्वधर्मः । अनुकूल । परिमल्ल । विशङ्क । शरिज । उदासीन । ईश्वर ।
 प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक । नास्तिक । युगपद् । पूर्वापरः । अचरापरः—एते
 शब्दाः अत्र गणेशप्रिका पुस्तकान्तरे ।

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात्पष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् ।

‘स्तेनात्’ इति केचिद् योगविभागं कुर्वन्ति । स्तेनात्प्यञ् भवति—स्तेन्यम् । ततः ‘यन्नलोपश्च’ । स्तेनादित्येव—स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्ययोः । सत्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ।

ॐ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ॐ । दूत्यम् । वाणिज्यम् । कथं वाणिज्यम् ? ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्डक् ॥ १२७ ॥

कपि, ज्ञाति—शब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्ययोः । कपेर्भावः कर्म वा कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेप्यते ॥

पदमञ्जरी

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ ‘स्तेन चौर्ये’, पचाद्यच्, स्तेनः । नशब्दस्येति । एतेन सङ्घातस्येदं ग्रहणमिति दर्शयति । वर्णग्रहणे तु नकारलोपे कृतेऽकारस्य यस्येति लोपः । तस्य पूर्वधिधौ स्थानियद्वादादयादेशः प्राप्नोति । ननु सङ्घातग्रहणेऽपि ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति ? सिद्धोऽन्त्यलोपः ‘यस्येति च’ इति; तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति, ‘नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासपिकारेण’ इति च परिभाषां पठन्ति । स्तेनादिति योगविभागं कुर्वन्तीति । भाष्येऽनुक्तमपि स्तेन्यशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यादिदमुक्तम् ॥

कपिज्ञात्योर्डक् ॥ इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणी चार्थौ द्वायेवेति संख्या-
त्तानुदेशः प्राप्नोति, एवम् ‘पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्’, ‘हायनान्तयुवादिभ्योऽण्’

न्यासः

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ सख्युर्यः ॥ दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यां यो भवती-
त्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वगूनादिह चकारोऽनुवर्त्तते,
स चानुक्तसमुच्चयार्थः—दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यामपि भवति ॥

कपिज्ञात्योर्डक् ॥ कपिशब्दात् ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यणि प्राप्त इदं विधीयते ।
यथासंख्यमित्यादि । तत्र ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः’ इत्यत्र यथासंख्याभावः प्रतिपादितः,
इहापि प्रतिपाद्यते । तत्रेदं प्रतिपादनम्—अत्र चकारोऽनुवर्त्तते, ॥ चैकस्याः

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात्प्रातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति
भावकर्मणोरर्थयोः । सेनापतेर्भावः कर्म वा सेनापत्यम् । गार्हपत्यम् ।
प्राजापत्यम् । पुरोहित्यम् । राज्यम् ।

पुरोहित । राजन् । संग्रामिक । एपिक । वर्मित । खण्डिक ।
दण्डिक । छत्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । रत्निक ।
चूडितिक । कृपिक । पूतिक । पत्त्रिक । प्रतिक । अजानिक । सल-
निक । सूचिक । शाक्वर । सूचक । पक्षिक । सारथिक । जलिक ।
सूतिक । अञ्जलिक । ॐ राजासे ॐ । सूचक' । पुरोहितादिः ॥

पदमञ्जरी

इत्यत्रेयाशङ्क्याह—यथासंख्यं सर्वत्रैवान् प्रकरणे नेष्यत इति । तदर्थस्य स्वरितत्व-
स्याप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ राजास इति । राजशब्दोऽसेऽसमासे यक्मु-
त्पादयति—राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । 'असे' इति किम् ? आधिराज्यम्,
ब्राह्मणादित्वात्त्यब् । यद्यपि तत्र राजशब्दः पठ्यते, तथाप्ययमेवास इति
प्रतिषेधो ज्ञापयति—'अस्त्यत्र राजशब्दे तदन्तविधिः' इति । एवं च ब्राह्मणा-
दिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषविहितो योगो भवति ।

अपर आह—'ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदन्तात् प्यभि सिद्धे राजशब्दस्य
तत्र पाठो यका सह समावेशार्थः' इति, तथा चावेष्ट्यधिकरणे शाब्दभाष्ये
वक्तम्—'तस्य कर्मणि प्यब्' इति ॥

न्यास

प्रकृतेर्भावे कर्मणि च ढग्विधिं समुच्चिनोति । तेन यथासंख्यं न भवति; अन्यथा हि
समुच्चयो नोपपद्यते । अस्वरितत्वाद्वा यथासंख्यं न भविष्यति, प्रतिपादित हि पूर्वम्—
'स्वरितत्वेन यथासंख्यं भवति' इति । न चेह यथासंख्यार्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ पत्यन्तात् पूर्ववदपि प्राप्ते, पुरोहितादिषु राज-
शब्दाद् ब्राह्मणादिपाठात् प्यभि, शेषेभ्यस्त्वतलोभ्यं विधीयते । राजासे इति । राज-
शब्दादसे=असमासे यक् भवति—राज्यमिति । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् प्यजेव
भवति—आधिराज्यमिति । ननु च केवलो राजशब्दो ब्राह्मणादिषु पठ्यते, तत् कथम-
धिराजशब्दात् ? तदन्तविधिना; एतदेव शापकमस इति वचने—अस्तौह प्रकरणे

१. शानिक । चर्मिक । कर्मिक । शालिक । मूलिक । तिलिका । तिष्ठिक । अश-
तिका । श्रुतिक । युधक । पथिका । प्रचिक । प्रविक । परिक्षक । पूजनिक । सूचिक ।
स्वरिक । चूडिक—एते शब्दा अथ एते पुस्तकान् रेडिकाः ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२६ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गा-
त्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयो । अश्वस्य भाव-
कर्म वा आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनेभ्य —कोमारम् । केशोरम् ।
उद्गात्रादिभ्य —ओद्गात्रम् । ओन्नेत्रम् ।

उद्गातृ । उन्नेतृ । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पक्षिगणक^१ । मुष्टु ।
दुष्टु । अध्वर्यु । वधू । ॐ सुभग मन्त्रे^२ ॐ । उद्गात्रादि ॥

पदमञ्जरी

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ प्राणभृतः=प्राणिन, प्राणिमहणमेव
न कृतं धीचिन्त्यार्थम् । प्राणभृद्ग्रहणात्तृणत्वं वृणतेत्यादी न भवति, जातिग्रहणा-
द्देवदत्तत्वमित्यादौ न भवति । यत्त्विर्हेगन्त लघुपूर्वं तस्मात्परत्वाद्गुण भवति—
वैत्तिरम् । उद्गात्रादिषु य ऋत्विग्वचनास्तेभ्यः 'होत्राभ्यश्च' इति छे प्राप्तेऽञ्
विधीयते । मुष्टुदुष्टुभ्यां गुणवचनलक्षणे प्यन्नि, यधूराभ्यादिगन्तलक्षणेऽणि,
शेषेभ्यस्तलोः प्राप्तयोः । सुभग मन्त्रे इति । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्र-
विषये प्रयोगेऽत्रमुत्पादयति—'महते सौभाग्य', सर्वविधीनां छन्दसि विकल्प-
तत्वात् 'हृद्भगसिन्धवन्त' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । अत एव मन्त्रे षचिदन्
न भवति—सौभाग्यमस्यै इत्याद्य ॥

न्यास

राजशब्देन तदन्तविधिरिति । इह पत्यन्तपुरोहितादौ इति द्वौ राक्षी, अर्थांरपि
भावकर्मणी द्वावेवेति माग्यालयाहंर्यं प्राप्नोति, तदस्वरितरसात् पुर्यवन्न भवति ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ प्राणभृतः प्राणिन इत्यन्ते, तेषां जातिः
प्राणभृज्जातिरित्यर्थः । तद्वाचिनो यथासम्भव स्वत्वादिष्वञ्चिधीयते । प्राणभृद्ग्रहणात्
तृणादिशब्देभ्यो न भवति—तृणत्वम्, तृणतेति । जातिग्रहणाद् देवदत्तादिशब्देभ्यो न
भवति—देवदत्तत्वम्, देवदत्तता । यदिगन्त लघुपूर्वं च तस्मात् परत्वाद्गुण भवति ।
वैत्तिरिति । वयोवचनादपि यथायोग्य स्वत्वादिष्वेव प्राप्तेष्वञ्चिधानम् ।

वचनग्रहण स्वरूपविधिनिरासार्थम्, अन्यथा वयःशब्दादेव स्वात् । उत्रोद्-
गात्रादिषु उद्गातृ, उन्नेतृ, अध्वर्यु—इत्येतेषामृत्विग्वचनत्वाद् 'होत्राभ्यश्च' इति
छे प्राप्ते सत्यमर्थः पाठः । मुष्टु, दुष्टु, वधू—इत्येतेषां लघुपूर्वत्वलोऽणि प्राप्ते ।
सुभग मन्त्र इति । सुभगशब्दो मन्त्रविषयेऽत्रमुत्पादयति—महते सौभाग्य । 'सर्वे
विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'हृद्भगसिन्धवन्त' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । मन्त्र
इति किम् ? सौभाग्यम्, ब्राह्मणादित्वात् एवम् । देवगणामिह पाठस्त्वतलोः प्राणयोः ॥

१. 'पक्षिगणक'—इति पाठः ।

२. प्रशास्तु, होतृ, पोतृ, कर्तृ—एतेऽत्र गणोऽपि द्वा शब्दाः कुप्रचित् ।

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा द्वेहायनम् । त्रेहायनम् । युवादिभ्यः—यौवनम् । स्थाविरम् ।

ॐ श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॐ । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा श्रोत्रम् ।

युवन् । स्थविर । होतृ । यजमान । कमण्डलु । ॐ पुरुपासे ॐ । सुहृत् । यातृ । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभ्रातृ । वृषल ।

पदमञ्जरी

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ हायनान्तात्त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम् । यौवनमिति । 'अन्' इति प्रकृतिभाजः, मनोज्ञादित्वाद्भुनपि भवति । स्थविरशब्दस्य वयोलक्षणेऽपि प्राप्ते पाठः, होतृशब्दस्याप्युद्गात्रादित्वादञ्येन । पुरुपास इति । पुरुपशब्दोऽसमासेऽणमुत्पादयति, पौरुषम्, प्राणभृज्जातिमानित्वादच् प्राप्तः, मनुष्यजातिवचनो ह्यसौ न पुंशब्दपर्यायः पुंल्लिङ्गवचनः, स्त्रियामपि दशनात्—तस्यामस्या च पुरुषीश्च धेनुके दयुरिति । अस इति किम् ? राजपुरुषत्वम् । कमण्डलुशब्दस्येगन्तत्वादेवापि सिद्धे त्वतल्लिङ्गवृत्त्यर्थः पाठः । हृदयास इति । हृदयशब्दोऽसमासेऽणमुत्पादयति—हृदयस्य भावो हार्दम्, 'हृदयस्य हल्लेऽयदण्पासेपु' इति ह्रस्वावः । असे इति किम् ? अहृदयत्वम् । ग्रहणयता प्रातिपदिनेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेव सिद्धे समासप्रतिषेधश्चिन्त्यप्रयोजनः । कुशलादीनां क्षेत्रज्ञान्तानां ब्राह्मणादित्वात्प्यनपि भवति ।

श्रोत्रियस्य घलोपश्चेति । यदा 'श्रोत्रियैश्छन्दोधीते' इत्यत्र छन्दसः श्रोतृभायो घञ् प्रत्यय इति पक्षः, तदा घलोपः, यदा तु 'वाक्यार्थे पदवचनम्' इति पक्षः,

न्यासः

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ हायनान्तात् त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम् । ननु च 'तस्येदम्' इत्यनेन हायनान्तादण् ङिदः ? न सिध्यति; परत्वात् त्वतल्भ्यां वाच्यते—आपादहायणस्य भावः कर्म वा आपादहायण इति 'शृद्धाच्छ.' प्रसज्येत । तस्मादयुक्त हायनान्तादण्विधानम् । यौवनमिति । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । युवादिपु युवशब्दस्य वयोलक्षणं वाधित्वा मनोज्ञादित्वाद्भुनपि प्राप्ते पाठः । स्थविरशब्दस्य वयोलक्षणेऽपि होतृशब्दस्याप्युद्गात्रादित्वादञ्येन ।

पुरुपास इति । पुरुपशब्दादसमासेऽण् भवति—पौरुषम् । अस इति किम् ? राजपुरुषत्वम् । अस्य 'प्राणभृज्जाति' इत्यप्राप्ते पाठः । कमण्डलुशब्दस्येगन्तत्वादेवापि

दुर्भातृ । ॐ हृदयासे ॐ । क्षेत्रज्ञ । कृतक । परिव्राजक । कुशल ।
चपल । निपुण । पिशुन । सन्नहाचारिन् । कुतूहल । अनृशंस । युवादिः' ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणो । लघुपूर्व-
ग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वोऽवयवोऽस्येति
लघुपूर्वः । कुत पुनरसौ लघुः पूर्वः ? इक्सन्निधानादिक इति विज्ञा-
यते । लघुपूर्वो यस्मादिकस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः ।

पदमञ्जरी

तदा घशब्देन य इति रूपं लक्ष्यते । कचिच्च यलोपश्चेति पाठः; तत्र यलोपे
सङ्घातग्रहणम्, वर्णग्रहणे स्वकारस्य यस्येतिलोपे सति इकारस्य यणादेशप्रसङ्गः,
सङ्घातलोपे त्विकारस्य यस्येति लोपः—सर्वथा श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रमिति ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते इति ।
यद्येवम्, पूर्वशब्दोऽवयववचनाः, व्यवस्थावचनो वा, तत्राद्ये पक्षे यस्य सर्वपूर्वो
वर्णो लघुस्तस्मादेवैष्वणुप्रभृतेः स्यात्, द्वितीये तु पाण्डुप्रभृतिभ्योऽपि स्यात् । यदा

न्यासः

सिद्धे त्वतलोपाधनार्थः पाठः । हृदयास इति । हृदयशब्दादसमासेऽण् भवति—
हार्दम्, 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृन्भावः । अत्र इति किम् ? परमहृदय-
त्वम् । कुशलादीना क्षेत्रज्ञपर्यन्ताणां ब्राह्मणादित्वात् ध्वञि प्राप्ते पाठः, शेषाणां तु
स्वतलोः । ननु च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात् समासादण्प्राप्तिरेव
नास्ति, तदपार्यकः 'पुरुषासे', 'हृदवासे' इति च प्रतिषेधः ? नापार्यकः; एषा हि
विषयसतमी—समासे चिकीर्षिते विषयभूत एव पुरुषशब्दहृदयशब्दाविति । यदि
प्रतिषेधो नोच्येत, ततो नञ्समासस्य भावप्रत्ययस्य चाणो युगपदप्रसङ्गे परत्वादणेष
स्यात् । प्रतिषेधानु समास एव तावद्भवति । ततो यस्य भावप्रत्ययस्य निमित्तमस्ति
स उत्पद्यते । कथासौ ? त्वतलो—अपुरुषत्वम्, अपुरुषता; अहृदयत्वम्, अहृद-
यता । इह हायनान्त एकराशिः, युवादिर्द्वितीयः; अर्थावपि द्वावेव—भावकर्मणी,
तेन सामर्थ्याद्ययासंख्यं प्राप्नोति; तदल्लान्तरस्य युवादिशब्दस्य परनिर्वातलक्षण-
व्यभिचारविहाज भवति । अस्वरितत्वाद्वा ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ इगन्तादिति । इक् अन्तो यस्येति बहुव्रीहिः । प्रातिप-
दिकमन्यपदार्थः । लघुपूर्वग्रहणेत्यादि । अयेगेव कस्मान्न विशेष्यते ? तस्य बहुव्री-
हये गुणभूतत्वाद् विशेषणं सम्बन्धस्य कर्तुमशक्यत्वात् । पूर्वशब्दोऽयं व्यवस्था-

१. भातृ, कुशुक, कन्दुक, दुःखी, दुर्द्वय, दुर्द्वय, मिथुन, कुबली, महत्, कृतक,
कितव, पोत—एतेऽत्र गणोऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।

अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्णयन्ति—इवचासावन्तश्चेतो गन्तः ।
 लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते, पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्त-
 विधिरिति । अस्मिन्व्याख्याने—अन्तग्रहणमतिरिच्यते । 'लघुपूर्वादिकः'
 इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् ।
 नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् ।

इगन्तादिति किम् ? घटत्वम् । पटत्वम् । लघुपूर्वादिति
 किम् ? कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् ।

कथं काव्यमिति ? ब्राह्मणादिषु कविशब्दो द्रष्टव्यः ।

योपधाद् गुरुपोत्तमाद् बुन् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तम् । गुरुत्पोत्तमं यस्य तद् गुरु-

वदमञ्जरी

लघुः पूर्वो भवतीत्याशङ्क्यापययचन एव पूर्वशब्दः, सोऽप्यग्रध्यपेक्ष एव प्रवर्तते,
 तत्र कस्यचिदनिर्देशे सर्वपूर्वः प्रतीयते, इह तु समिधानादिक एवेति ? दर्शयति—
 लघुः पूर्वो यस्येत्यादि । तेनेति । लघुपूर्वेणेगन्तेन । अस्मिन्व्याख्याने, अन्तग्रहण-
 मतिरिच्यत इति लघुपूर्वेणैका प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधेः सिद्धत्वात् ।

कथं काव्यमिति । काव्यमिति भवितव्यमिति प्रश्नः ॥

योपधाद् गुरुपोत्तमाद् बुन् ॥ त्रिप्रभृतीनामित्यादि । एतच्च 'अणिचोरनार्णयोः'

श्यामः

पोत्तमम् । यकारोपधाद् गुरुपोत्तमाद्बुन् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ।
रमणीयस्य भावः कर्म वा रामणीयकम् । वासनीयरुम् ।

योपधादिति किम् ? विमानत्वम् । गुरुपोत्तमादिति किम् ?
क्षत्रियत्वम् ।

ॐ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॐ । साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुन् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ।
गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा गोपालपशुपालिका । शैष्योपाध्या-
यिका । कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः—मानोज्ञकम्, काल्याणकम् ।

मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छात्र । मेधाविन् ।
अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त । वैश्वदेव ।

पदमञ्जरी

इत्यत्र व्याख्यातम् । सहायाद्वेति वक्तव्यमिति । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ यः पत्यन्तो द्वन्द्वस्तस्माद्यक् प्राप्तः, यस्तु दायनान्त-
स्तस्मादणप्राप्तः, अन्यस्मात्छतली, मनोज्ञादिष्वपि गुणवचनात् प्यञ् प्राप्तः, चोर-
धूर्ताभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात्प्यञ्चैव, युवशब्दाद्युवादित्वादण्, शेषेभ्यस्त्वतली ।
अमुष्यपुत्रेति । निपातनात्पष्ठ्या अलुक् ॥

न्यासः

त्रिप्रभृतीनामन्त्यमित्यादि । तमप्रत्ययान्तस्य तु ग्रहणे सति 'अणिजोरनार्ययोः' इत्यादौ
सूत्रे यो दोष उक्तः, स इहापि तदनुसारेण वेदितव्यः । उक्तमस्य समीपमुत्तमम्,
'अड्यय विभक्ति समीप' इत्यव्ययीभावः ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ द्वन्द्वात् त्वतलादिषु प्राप्तेषु बुन् विधीयते । मनोज्ञादिषु
यो गुणवचनस्तस्मात् प्यञि, चोर-धूर्तशब्दाभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् प्यञ्चैव, युव-
शब्दाद् युवादित्वादणि, शेषेभ्यस्त्वतलीः । अमुष्यपुत्र इति । निपातनाद् विभक्ते-
रलुक् । इह द्वन्द्वमनोज्ञादी द्वौ राज्ञी, प्रत्ययार्थावपि भावकर्मणी द्वावेव—इति यथा-
सत्यं प्राप्नोति, तत् पूर्ववदस्वरितत्वाच्च भवति ।

अयं वा—यकारोऽयं समुच्चयार्थः क्रियते । तस्य चान्यत्समुच्चैव्यं नास्तीति
बुद्धिधर्मेव प्रत्येकं भावकर्मणोः समुच्चिनोति । तेनैकस्माद्वाद्येर्मात्रे कर्मणि च बुन्
भवति, न तु यथासत्यम् ; अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते ॥

१. 'कुलीनत्वम्'—इति पाठः ।

युवन् । ग्रामपुत्र । ग्रामखण्ड । ग्रामकुमार । अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल ।
शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः' ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति,
प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा=
विकत्यनम् । अत्याकारः=पराधिक्षेपः, तद्वेत.=तत्प्राप्तः, तज्ज्ञो वा ।
तदिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणो निर्दिश्येते । तत्प्राप्तस्तद्वगतवान्
'तद्वेतः' इत्युच्यते । श्लाघायां तावत्—गार्गिक्या श्लाघते । काठि-

पदमञ्जरी

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ गोत्रवाचिन इति । अपत्याधिकारादन्यत्र
लौकिकं गोत्रं गृह्यते, अपत्यवाचिन इत्यर्थः । अपत्यप्रत्ययान्तादिति यावत् ।
अपर एवाह—प्रवराध्याये पठितानां गोत्राणामिह ग्रहणमिति । चरणवाचिन-
श्चेति । चरणशब्दः श्लाघाध्यायिषु पुरुषेषु रूढः, अनयोश्च गोत्रं च चरणैः
सहेति जातित्यात् 'प्राणभृज्जाति' इत्यादिप्राप्तः । प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति ।
'यथासंख्यं तु सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते' इति पूर्वमेवोक्तम् । श्लाघादिषु विषय-
भूतेष्विति । प्रत्ययार्थत्वं श्लाघादीनां न भवति, भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिकृत-
त्वात् नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्—ये ते भावकर्मणोः श्लाघादयश्चेते भवत इति;
असम्भवात् । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं हि भावः, न च गोत्रचरणशब्दानां श्लाघा-
न्यासः ।

गोत्रचरणाच् श्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ अपत्यनिमित्ता समाख्या गोत्रादेशा, सा
च प्रवराध्याये पठ्यते । या च वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा चरणशब्द-
स्याख्या । 'गोत्रञ्च चरणैः सह' इति पारिभाषिकं गोत्रचरणयोरजातित्वमिति 'प्राण-
भृज्जाति' इत्यादिनाऽपि प्राप्ते वुञो विधानम् । इह गोत्रचरणवाचिनी द्वे प्रातिपदिके,
अर्थावपि द्वावेव—तत्र यथासंख्यं प्राप्नोति, तत् पूर्वपदस्वरितत्वाच्च भवति । अत-
एवाह—प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति । श्लाघादिषु विषयभूतेष्विति । प्रत्ययार्थता
प्रत्ययार्थविशेषणताश्च श्लाघादीनां निरस्यति । न तावत् प्रत्ययार्थता श्लाघादेर्युज्यते;
भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिकृतत्वात् । नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्—ये भावकर्मणोः
श्लाघादयस्ते भवत इति । तथा हि न भावः श्लाघादीनामन्यतमोऽपि भवितुमर्हति ।
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावः । न च गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

‘होत्राभ्यः’ इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्धोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । छस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मत्वम् ।

‘न’ इति वक्तव्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः, ततस्त्वतलो भवत एव—ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मता ।

भवनावधिकयोर्नञ्स्नजोरधिकारः समाप्तः ॥

❀ इति काशिकावृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ❀

पदमञ्जरी

ब्रह्मणस्त्वः ॥ नेति वक्तव्ये इति । छप्रत्यये प्रतिपिद्धे ‘तस्य भावस्त्वतलो’ इत्येष प्रत्ययः सिद्धः, धिमक्तेरनुच्चारणालाघवं भवतीति भावः । यस्तु जातिशब्दः इति । ‘होत्राभ्यः’ इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति ॥

इति श्रीहरत्तमिभिरचिताया पदमञ्जर्या

पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

श्यासः

ब्रह्मणस्त्वः ॥ नेति वक्तव्ये इति । छप्रत्ययेऽप्यपवादे प्रतिपिद्धे त्वप्रत्ययः । ‘तस्य भावस्त्वतलो’ इत्येष सिध्यति । तस्मान्नेत्येव वक्तव्ये यदेतद्वचनं तत्त्वेन तलो बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि नेत्युच्यते; तदा च्छे प्रतिपिद्धे यथा त्वी भवति तथा तलपि स्यात् । त्ववचने तु तलो बाधा सिद्धा भवति ॥

बोभिसखदेशीयाचार्यभोजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः

अथ पञ्चमाध्याये द्वितीयः पादः

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः पठ्ठोसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये खञ् प्रत्ययी भवति, तच्चेद्भवनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति—भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गोतम् । कौद्रवीणम् । कौलस्थीनम् ।

धान्यानामिति किम् ? तृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति । क्षेत्रमिति किम् ? मुद्गानां भवनं कुशूलम् ।

पदमञ्जरी

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ धिनोतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ण्यत्, अस्मादेव निपातनादन्त्यस्य लोपः, इकारस्य चात्प्रम् । धिनोतीति धान्यम् । 'धान्यमसि धिगुहि देवान्' इति हि दृश्यते । धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्तरि पठ्ठी । भवनमित्यधिकरणे ल्युट् । क्षियष्टन्, क्षेत्रम् । भवति जायतेऽस्मिन्निति भवनमिति । एतेनोत्पत्तिरचनोऽत्र भवतिगृह्यते, न सत्तावचन इति वक्ष्यति । एतच्च क्षेत्रग्रहणाल्लभ्यते । क्षेत्रशब्दो हि तृणानां धान्यानां चोत्पत्त्याधारमाचष्टे । न हि धान्यानां सत्तां प्रति भूमिः क्षेत्रव्यपदेशमासादयति । मुद्गानां भवनं कुशूलमिति । असति क्षेत्रग्रहणे सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं स्यादिति भावः । किञ्च—भवनशब्दो गृहे रूढ इति मुद्गानां गृहमित्यत्रैव प्रसङ्ग इत्यपि शक्यते यत्कुम् ।

व्यासः

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनमिति । अधिकरणे ल्युट् । जायन्त उत्पद्यन्त इत्यर्थः । एतेनोत्पत्तिरचनो भवतिरत्र गृह्यते, न सत्तावचनः । तस्य हि ग्रहणे सत्यन्यत्र चोत्पन्नानां यत्र स्थापनं पश्चाद् यत्र स्थाप्यन्ते तत्रापि प्रसज्येत । यदि तद्व्युत्पत्तिवचनो भवतिगृह्यते, क्षेत्रग्रहणमनर्थकं स्यात् । तत्र मुद्गानां भवनं कुशूल इत्यत्र मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । न चोत्पत्तिवचनस्य भवतेर्ग्रहणे सति कुशूले प्रसङ्गः, न ह्यसौ मुद्गादीनामुत्पत्तेरधिकरणम्, किं तर्हि, सत्तायाः ? नैतदास्तः सति हि क्षेत्रग्रहणे भवतिरत्रोत्पत्तिवचनो भवति । कथम् ? क्षेत्रशब्दो ह्ययं धान्यानामुत्पत्त्याधारमाचष्टे । तेन तस्य ग्रहणे सति सत्तां प्रति न भूमिः क्षेत्रव्यपदेशमासादयतीति युक्तं तदुत्पत्तौ भवतिर्वर्तत इति । क्षेत्रग्रहणे त्यसति, भवतिः सत्तावचनोऽपि गृह्यते । तथा कुशूलेऽपि प्रसज्येत । अपि च—भवनशब्दो रूढ्या गृह्यचनोऽप्यस्ति, सोऽपि क्षेत्रशब्देन निवर्त्यत इति । अथ कथं पठ्ठी समर्थविभक्ति-

बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

ग्रीहिशान्योर्दक् ॥ २ ॥

ग्रीहि, शालि-शब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये ।
खलोऽपवादः । ग्रीहीणां भवनं क्षेत्रं वैहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवरूपटिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये ।
खलोऽपवादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । पटिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमामङ्गाण्यः ॥ ४ ॥

तिल, माष, उमा, भङ्गा, अणु-इत्येतेभ्यो^१ विभाषा यत्प्रत्ययो
भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खलि प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति ।

पदमङ्गरी

यदि तर्हि क्षेत्रग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यम्, तदेवास्तु, किं भवनमङ्गणेन ? धान्या-
नामिति शेषलक्षणपक्षी, क्षेत्रं प्रत्ययार्थः । न चैवं क्षेत्रशब्दस्यापि शरीरभार्या-
द्यनेकार्थत्वादतिप्रसङ्गः; धान्यसम्बन्धादुत्पत्तिभूमिरेव प्रत्येप्यते । तदेतद्भवन-
ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

ग्रीहिशान्योर्दक् ॥ अत्रापि निर्देशादेव पक्षी समर्थमिति; युक्तिकारेण तु
पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वात्प्रोक्तम् ॥

यवयवरूपटिकाद्यत् ॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या पक्षी समर्थमिति; ॥

विभाषा तिलमाषोमामङ्गाण्यः ॥ तत्र प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवतीति ।
युक्तं यदणुतिलमाषेभ्यः पक्षे यवपि भवतीति, तेषां धान्यत्वान्; उमाभङ्गयो-
स्तयधान्यत्वादयुक्तम्, धान्यान्वेन हि पक्षानुगतेषु पठ्यन्ते 'ग्रीहपक्ष मे'
इत्यादीनि, तान्येन धान्यानि, न चोमाभङ्गावन पठ्यन्ते ? अत आह—उमाभङ्ग-

स्वासाः

व्यासकृते, शायता 'तस्य मायस्तरलनी' इत्यत्रः पक्षोत्पत्तिविमर्शितनुवर्त्तते इति तत्रैव
विदम् । एवं तद्वैतज्ञापयति—पूर्वे प्रत्यया नावश्यं पक्षीसमर्थाद् भवन्तीति । तेन
'होत्राम्यस्यः' इति । होत्रायाः प्रथमासमर्थायाः रत्नायै च. विद्वो भवति—होत्रैव
होत्रीयमिति । यस्य चतुर्वर्णादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः स्मार्थे ध्वञ् विदो भवति ॥

ग्रीहिशान्योर्दक् ॥ यवयवरूपटिकाद्यत् ॥ विभाषा तिलमाषोमामङ्गाण्यः ॥
तत्र प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवतीति । युक्तं यदपक्षे तिलमाषाण्यः यवयव-
योः तेषां धान्यत्वान् । उमाभङ्गयोस्तयधान्यत्वादयुक्तम् तत्र पक्षो न युक्तः । एतेषु

१. 'विद्यादिभ्यः कृद्धेभ्य'—इति पाठः ।

उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेव । तिल, माप, उमा, भङ्गा, अणु—
एषां भवनं क्षेत्रं^१ तित्यम्, तैलीनम् । माप्यम्, मापीणम् । उम्यम्,
ओमीनम् । भङ्गचम्, भाङ्गीनम् । अणव्यम्, अणवीनम् ।

सर्वचर्मणः कृतः खखञी ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात् 'कृतः' इत्यस्मिन्नर्थे खखञी प्रत्ययो
भवत् । सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन सम्बध्यते, न चर्मणा ।

पदमञ्जरी

योरपि धान्यत्वमाश्रितमेवेति । न चमकानुवाको धान्यपरिगणनार्थः, तत्राधा-
न्यानामप्यस्मादीनां पाठाद्, धान्यानामपि केषाञ्चित् कोट्टवागीनामपाठान् ।
तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णयः, तत्र 'शणसप्तदशानि धान्यानि' इति स्मृतिः, तत्र
चोमाभङ्गे अपि पठिते । तस्माद्युक्तमेव यत्ताभ्यामपि पक्षे खब् भवतीति ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञी ॥ तृतीयासमर्थादिति । कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः
करणत्वात्सामर्थ्यलभ्या तृतीया समर्थविभक्तिः । सर्वशब्दस्य चर्मशब्देन समासं
कृत्यायं निर्देशः । सर्वचर्मण इति समासश्च सामर्थ्ये सति भवति, ततश्चर्म-
शब्देनास्य सम्बन्ध इति कश्चिद्भ्रान्त्येत्तं प्रत्याह—सर्वशब्दश्चानेति । कथं तर्हि

न्यासः

हि 'तिलाश्च मे ययाश्च मे' इत्यादिषु वेदवाक्येषु पठ्यते तदेव धान्यम् । यवादय
एव मन्त्रे पठ्यन्ते, नोमामङ्गे । यदि तयोरपि धान्यत्व स्यात् ते अपि पठ्येयाताम्,
ततोऽवगम्यते न तयोर्धान्यत्वम्, एवञ्च न खनस्ताभ्या प्राप्तिरस्ति, यतः सोऽपि
पक्षे स्यादित्येवाह—उमामङ्गयोरित्यादि । शणसप्तदशमुद्गानि धान्यानि इति स्मृतिः ।
तत्र शणादिषु मध्य उमाभगे अपि धान्यत्वेन सख्यायेते इति तयोर्धान्यत्वमाश्रितमेव ।
यस्तु पुनर्वेदे तयो पाठः; स वैदिककर्मण्यनुपयोगात् । अतो न उमापाठाद्धान्य-
त्वमित्यभिप्रायः ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञी ॥ इह कृतः प्रत्ययार्थः । तत्र चर्मणः करणत्वं स्यात्,
कर्तृत्वं वा । तत्र यदि करणत्व तदा नियत करणलक्षणया तृतीयया भवितव्यम् ।
अथ कर्तृत्वमेव 'न लोक' इत्यादिना पञ्चया प्रतिषिद्धाया कर्तृलक्षणा तृतीयैव ।
तस्मात् प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या तृतीया समर्थविभक्तिरिति मत्वाऽऽह—तृतीयासमर्था-
दिति । स च सर्वचर्मण इति निर्देशः सर्वशब्दस्य चर्मशब्देन समास कृत्वा कृतः । ततः
'चर्मणैवास्य सम्बन्धो न हान्यथा समास उपपद्यते' इति यो मन्यते, स प्रत्याह—
सर्वशब्दश्चात्रेत्यादि । यत्नेवम्, असामर्थ्यात् समासो न प्राप्नोति ? इत्यत आह—

१ 'तिलानां भवनं क्षेत्रम्'—इति पाठः ।

२ भाष्येऽप्यसामर्थ्यादेरुक्तम् ।

तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वश्चर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थे
वृत्तिः । सर्वचर्मणः, सार्वचर्मणः ॥

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः स्वः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात्सम्मुखशब्दात्पठोसमर्थाद् 'दर्शनः' इत्येतस्मिन्नर्थे
स्वः प्रत्ययो भवति । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः=आदर्शादिः, प्रतिविम्बा-
श्रय उच्यते । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः यथा-

यदमञ्जरी

समासः ? इत्याह—तत्रायमिति । अस्मादेव निपातनादिति भावः । किं पुनः
कारणं सर्वशब्दः कृतेन सम्बध्यते न चर्मणा ? इत्याह—सर्वश्चर्मणेत्यादि ।
सर्वश्चर्मणा कृत इति योऽयं वाक्यार्थः, अस्मिन्स्तद्वितवृत्तिरिष्यते, यदि चर्मणा
सम्बध्येत, ततो यदि सर्वचर्मेति पठोसमासः, ततः सर्वसम्बन्धिना चर्मणा कृत
इत्यर्थः स्यात् । अथ कर्मधारयः, ततः सर्वेण चर्मणा कृत इति, न तु कृतस्य
सर्वत्वमुभयथापि उच्यते । तस्मात्कृतेनैव सम्बन्धो न्याय्य इति भावः ॥

यथामुलसम्मुखस्य दर्शनः स्वः ॥ इत्येतेऽस्मिन्दर्शन इति । अधिकरणे । ल्युट्,
कः पुनरसौ ? इत्याह—आदर्शादिरिति । आदिशब्देन जलादिकं गृह्यते । प्रति-
विम्बाश्रय इति । यो हि मुख्यादिप्रतिविम्बस्याश्रयस्तत्र मुख्यादिकं दृश्यते । मुखस्य
सदृशं यथामुखं प्रतिविम्बम्, सादृश्यप्रतिषेधात्कथमत्र समासः ? तत्राह—निपा-
तनादिति । भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः, तथा च मायामृगं
प्रकृत्य भवति श्लोकः—'यथामुखीनः सीतायाः पुसुये बहुलो भवन्' इति, यथा-

भ्यासः

तत्रायमित्वादि । अस्मादेव निपातनादित्यभिप्रायः । अथ चर्मणैवामिसम्बन्धः
कस्मात्प्रविशयते ? इत्याह—सर्वश्चर्मणा कृत इति । अत्र हि वाक्यार्थे तद्वितवृत्ति-
रिष्यते । तथा ह्ययमेव वाक्यार्थस्तद्वितानुगतः प्रतीयते । अस्मिन्भावे वाक्यार्थ एव
तद्वितवृत्तिरिष्यते, यदि सर्वशब्दः कृतेन सम्बध्यते न चर्मणा । यदि सर्वश्चर्मणा
सम्बध्यते, सर्वचर्मणा इति पठोसमासो वा स्यात्, कर्मधारयो वा; तत्र पठोसमासो
तद्वितान्तात् सर्वसम्बन्धिना चर्मणा कृत इत्येवोऽयं प्रतीयते । कर्मधारये ॥ सर्व-
चर्मणा कृत इत्येवोऽयं । न चार्थ द्विप्रकारो यदादितान्तादकसोपदे, अत्र तु सर्व-
चर्मणा कृत इत्यनेन । तस्मादश्रयः सर्वश्चर्मणश्च चर्मणा सम्बन्धा विज्ञानमिति
कृतेनैव सम्बन्धा मुक्तः ॥

यथामुलसम्मुखस्य दर्शनः स्वः ॥ इत्येतेऽस्मिन्निति दर्शन इति । अधिकरणे
ल्युट् । यथामुलसमिति । 'यथासादृश्ये' इत्यद्वयीभावः । मुखस्य सदृशं यथामुलम् ।
किं पुनस्तत् ? आदर्शाश्रयं प्रतिविम्बम् । ननु च 'असादृश्ये' इति प्रतिषेधात्
समासेन भवितव्यम् । इत्यत्र आह—विज्ञानमिति । यथासादृश्यं दृश्यदार्थप्रधानः ।

मुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

‘तत्’ इति द्वितीया समर्थविभक्तिः । ‘व्याप्नोति’ इति प्रत्य-
यार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम् । सवदि प्रातिपदिकात् पथिन्,
अङ्ग, कर्मन्, पत्र, पात्र—इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थात् ‘व्याप्नोति’

पदमञ्जरी

मुखं दर्शन इत्यव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत् सत्त्वयचन-
त्वात्कर्मण्यक्तियोगे सति दर्शनशब्दयोगे कृच्छोगल्लक्षणा कर्मणि पठ्ठी, तस्याः ‘ना-
व्ययीभावात्’ इत्यन्भावः । अत एव पूर्वमुक्तम्—‘यथामुखशब्दवत्तमुखशब्दाच्च
पठ्ठीसमर्थात्’ इति । समं मुखं संमुखमिति समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । निपा-
तनादन्यलोपः, संमुखस्येति कर्मणि पठ्ठी । प्रत्ययसन्नियोगेनान्यलोपनिपात-
नान्तेदं प्रयोगार्हम्, किं तर्हि ? प्रक्रियावाक्यम् । सशब्दस्तु न समशब्दस्यार्थे
दृश्यते । सम्मुखीन इति । यत्रादर्शादौ सर्वं मुखं दृश्यते तदेवमुच्यते । कथं तर्हि
‘संयुगे समुखीनं तमुच्यन्तं प्रसहेत कः’ इति ? अमिमुखावस्थानात्साधर्म्या-
द्भविष्यति ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणमिति । तत्र
केयलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासम्भवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः, पञ्च-
म्यर्थे च प्रथमा द्वितीया धेत्याह—पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तादिति । सर्वपथीन इति ।

भ्यासः

पूर्वपदं चासत्त्वचनमिति प्रथमासमर्थादेव प्रत्यय उपपद्यते । अथ वा—‘नाव्ययीभावा-
दतोऽस्त्वपञ्चम्याः’ इति ज्ञापकादव्ययीभावाद् द्वितीयादये भवन्तीत्यन्ता द्वितीयात्ता-
मर्थात् प्रत्यय उपपद्यते । यथामुखं दर्शनं यथामुखीन इति । मुखसदृशं प्रतिविम्ब
यत्राऽऽदर्शादी दृश्यते स एवमुच्यते । सम्मुखीन इति । समं मुखं सम्मुखम्, समाना-
धिकरणसमासः, पूर्वपदान्तलोपश्च निपातनात् । सर्वस्य मुखस्य दर्शनं इति । कर्मणि
पठ्ठी । यत्राऽऽदर्शादी सर्वं मुखं दृश्यते स एवमुच्यते ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ अथ यत्र द्वितीयान्तप्रवृत्त्युच्चारणं
किमर्थम् ? तदिति द्वितीयासामर्थात् प्रत्ययो यथा स्यात् । अथ वा—पथ्यङ्गकर्मपत्र-
पात्रमिति नैवेय द्वितीया, न हि व्याप्नोतिप्रक्रिया पथ्यादयः सम्पद्यन्ते, किं तर्हि ?
सर्वादि । तस्मात् तस्यैव कर्मत्वम्, न पथ्यादीनां तदवयवानाम् । तत् कुतः ? न
सा द्वितीया, सुव्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने प्रथमा ल्येया । तस्यात् समाहारद्वन्द्वस्य
नपुसकलिङ्गत्वात् ‘अतोऽम्’ इत्यन्भावः कृतः । परिशिष्टमिति । ‘सर्वादेः पथ्यङ्ग-

इत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः
सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मिणः पुरुषः । सर्वपत्नीणः सारथिः । सर्व
पात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

‘प्रपदम्’ इति पादस्याग्रमुच्यते, आङ् मर्यादायाम्, तयोरव्ययी-
भावः । आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् ‘प्राप्नोति’ इत्यस्मिन्नर्थे
खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनः पटः । शरीरेणा-
सम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

पदमञ्जरी

‘पूर्वकाल’ इत्यादिना समासः, ‘शृक्पूरब्धूः’ इत्यकारः समासान्तः, तस्य पथ्य-
न्तसमासग्रहणेन ग्रहणात्पथ्यन्तमेव प्रातिपदिकमिति खप्रत्ययः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यते इति । आरम्भः पदस्येति
कृत्वा । तयोरव्ययीभाव इति । ‘आङ् मर्यादाभिविध्योः’ इत्यनेन । द्वितीया-
समर्थादिति । क्रियाविशेषणे ‘कर्मणि द्वितीया’ । आप्रपदं यथा तथा सर्वशरीरं
प्राप्नोतीत्यर्थः । शरीरेणासम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते इति । योग्यत्वात्,
योग्यो ह्यसायाप्रपदं शरीरं प्राप्नुम् । व्याप्नोतीति प्रकृते प्राप्नोतीति वचनम-
र्थभेदात्—सम्बन्धमात्रम्=प्राप्तिः, सम्बन्धः साकल्योपाधिक=व्याप्तिः । ‘आप्र-
पदम्’ इत्यत्र त्वभिधिधौ व्याप्तिर्गम्यते, न मर्यादायाम् ॥

व्यास

कर्मपरत्रपात्रम्’ इत्येतच्च । सर्वादिः प्रातिपदिकस्य पथ्याद्यश्चादौ न भवन्ति । ततः
सामर्थ्यात् तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह—पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रास्तादिति । सर्वपथीन
इति । सर्वथासौ पथ्याश्चेति ‘पूर्वकाल’ इत्यादिना समासः, ‘शृक्पूरब्धूः पथ्यामा-
नक्षे’ इत्यकारः समासान्तस्ततः । ननु ख समासान्ते कृते पथ्यन्तमेव न भवति ।
यदत्र पथ्यन्तं तदाश्रयो विधिर्भवतीत्यदोषः । ननु च व्यवधानात् प्राप्नोति ॥ अन्त-
ग्रहणात् समासान्ताः समासग्रहणेन गृह्यन्ते इति नास्ति व्यवधानम् ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ तयोरव्ययीभाव इति । ‘आङ् मर्यादाभिविध्योः’ इत्यनेन ।
शरीरेणासम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते इति । प्राप्तिर्योग्यतामुपादाय हि योग्योऽ-
सावाप्रपदान्तोऽपि प्राप्नुम् । अथ व्याप्तिप्राप्त्योः को विदोषः, येन व्याप्नोतीति कृते
प्राप्नोतीत्युचम् । सम्बन्धमात्रम्=प्राप्तिः, सम्बन्ध एव साकल्येन=व्याप्तिरित्येव विशेषः ।

अनुपदसर्वांतायानयं वदामचयतिनेयेषु ॥ ६ ॥

अनुपदादिभ्यः ञ्च्देभ्यस्तदिति द्वितीयारामर्थेभ्यो ययामंभ्यम्
'वद्वा', 'भक्षयति', 'नेय'—इत्येतेष्वर्थेषु ग. प्रत्ययो भवति । अनुरायामे,
सादृश्ये वा । अनुपदं वद्वा उपात्तत् अनुपदीना । पदप्रमाणेत्यर्थः ।
सर्वाभ्रानि भक्षयति सर्वाग्नीनो मिधुः । अय = प्रदक्षिणम् । अनय =
प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परगारैः पदानाम-

पदमशरी

अनुपदसर्वांतायानयं वदामचयतिनेयेषु ॥ अनुरायाम इति । 'यस्य चायामः' इति
वा, 'यथार्थं यदच्ययम्' इति वाऽच्ययोभाष इत्यर्थः । पदप्रमाणेत्यर्थे इति । आयामे
सादृश्यमेवार्थः, सादृश्येऽपि तुन्यपरिमाणतया सादृश्यमित्ययमेवार्थो भवति ।
सर्वाग्नीनो मिधुरिति । प्रकारकारस्त्वे सर्वशब्दः, साम्यभ्रानि लभ्यन्ते उष्णानि
शीतानि सरसानि विरसानि तानि सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः । अयनमय इति
गमनमात्रमयशब्देनोच्यते, तद्वत्तिषेधस्त्यनयशब्देनेत्याशङ्कामपनयति—अयः प्रद-
क्षिणमिति । प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थः । एवम् अनयः प्रसव्यम् । यामपर्यायगम-
नम् । एतच्च रुद्धिषशाश्रयते । रुद्धो ह्ययमयानयशब्दः शाराणां प्रदक्षिणप्रमन्य-
गमने—गृणन्त्येभिर्भूतकाराः परस्परमिति शाराः, श्रुतमाधनविशेषाः, द्रयान
इति येषां प्रसिद्धिः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणे घञ् । तत्राभिमुखयोः
प्रीडतोः कितवयोर्यदेकं प्रति प्रदक्षिणं गमनं तदेवेतरं प्रति प्रसव्यमित्ययश्चा-
माधनयश्च अयानय इति कर्मधारयः ।

अथ वा—एकमेव प्रत्ययानयत्वम्, कथम् ? वीथीभेदेन । घतस्रो वीथयः,
तत्रात्मीयाः शाराः परपार्श्वे स्थिताः प्रथमायां वीथ्यामात्मनः प्रदक्षिणं गच्छन्ति,
द्वितीयस्यां प्रसव्यम्, एवमुत्तरयोः, तत्र ममाह्वरद्वन्द्वे लोकाध्रयत्वेन पुंनिहता ।

अपर आह—एकदेशद्वारेण गमनसमुदायस्यायानयश्चरपदेशः, कृतादृशादि-
यस्तमानाधिकरणसमाम एनायमिति । प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रेऽपि नेच्यते,
किन्तु विशेष इत्याह—प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनामित्यदि । यस्मिन् गतिविशेषे मति

न्यासः

अनुपदसर्वांतायानयं वदामचयतिनेयेषु ॥ अनुरायाम इत्यादि । यदादाने तदा
'यस्य चायामः' इति समासः । यदा सादृश्ये तदा 'यथार्थं यदच्ययम्', तेन 'अच्ययं
विभक्ति' इत्यादिना । यथा पदमायतं तथा च बहोपानदनुपदीना । सादृश्ये यदा-
नुपदं तथा वद्वाऽनुपदीना । पदप्रमाणेत्यर्थः इति । यदाऽप्यनु सादृश्ये, तदाऽप्यमर्था
वेदितव्यः, तुल्यप्रमाणतयैव सादृश्यम् । अयः प्रदक्षिणमिति । अयनमयः, गमननि-
त्यर्थः । प्रदक्षिणं गमनमय इत्युच्यते । अनयः प्रसव्यमिति । अत्रिर्गतं प्रसव्य-
मनय इत्युच्यते । एवमवयवार्थं दर्शयित्वा समुदायार्थं दर्शयितुमाह—प्रदक्षिणप्रसव्य-

समावेशः सोऽयानयः । अयानयं नेयः अयानयीनः शारः । फलक-
शिरसि स्थित इत्यर्थः ॥

पदमशरी

परैर्यतः शारसम्यन्धिभिः पादानां स्थानापरपर्यायाणामसमानेशः=अनाक्रमणम्,
अनप्यामनम् । एतदुक्तं भवति—प्रदक्षिणाप्रत्ययगामिनामात्मीयानां शाराणां
मध्यन्धीनि यानि पदानि तानि परकीर्यः शारैर्नाक्रम्यन्ते, यस्मिन् गतिविशेषे
सोऽयानय इति ।

ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।

असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते ॥

अयानयं नेया इति । नयर्तेर्द्विकर्मकत्वाद्प्रधाने कर्मणि द्वितीया, प्रधाने
कृत्यप्रत्ययः । फलकशिरसि स्थिता इत्यर्थ इति । आरम्भकाले यत्र स्थाने शाराः
स्थाप्यन्ते तच्छिरः, तत्र स्थितः शारः परपाश्रांदात्मपाश्र्वं नेतव्यः, तत्रायदचा-

व्याप्तः

गामिनामिषादि । बहुवचनमयानयनिमित्तप्रदर्शनार्थम् । यदि शाराः प्रदक्षिणं
प्रसव्यं च गच्छन्त्येवमयानयो भवतः, नान्यथा । तत्रात्मीयाः शाराः प्रदक्षिणं
गच्छन्ति, परकीयाः प्रसव्यम् । तेरामेवज्जामिना यानि स्थानानि तेषां यस्मिन् प्रदक्षिण-
प्रसव्यगमनात्मके गतिविशेषे सति परैर्यपक्षभूतैः शारैरसमावेशः=अनप्यामनमनाक्रमण
सोऽयानय इत्युच्यते, न तु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रे स एवायम् । एवरूपोऽयानयो
यदा सहायैः शारैः पदाम्यभिष्टीयन्ते तदा वेदितव्यः । सहायानामेव हि शाराणां
पदानि परैर्न शक्यन्तेऽप्याधितुम् । असहायानां तु शक्यत एव । फलकशिरसि
स्थित इति । यत्र पक्षकेऽङ्गुष्ठैर्दोष्यन्ति तस्य शिरोभूतं यत्र स्थानं कितवानां प्रसिद्धं
तत्र स्थितः शारः 'अयानयीनः' इत्युच्यते; तत्रैवायानयीनशब्दस्य रुढत्वात् ।

अपरे तु-नेयो नेतव्यः, न नीतस्ततः । तत्र 'शिरसि स्थितः' इत्यर्थानुपपत्तेः 'फलक-
शिरसि स्थाप्यते' इत्यर्थ इति ग्रन्थेन भवितव्यमित्याहुः । नीतो वा नेयः, तदुपलक्षणत्वात् ।
भाविन्यावस्थयोक्तः । अयानयस्यप्रदित्वेऽपि सर्वेषां विशेष्यादेव प्रत्ययात्पत्तिरुक्तैव ।
सत्यपि द्वितीयाधिकारे पुनर्द्वितीयोच्चारणं दृष्टाद् द्वितीयान्ताद् यथा स्यादित्वेवमर्थम् ।
तेन विशिष्टार्थनेयवचनादयानयशब्दाद् द्वितीयान्ताद् प्रत्यया भवति, न नेयवचन-
मात्रात् । स एव विशिष्टो यो नयः प्रदक्षिणप्रसव्यगामात्यादिना ग्रन्थेन दर्शितः ।

अथायानय इति कोऽयं शब्दः, यदि ह्ययं समाहारे द्वन्द्वः, तस्य नपुंसकत्वादयान-
नयमिति भवितव्यम् ! अयेतरेतरयोगे, द्वयर्थत्वादयानयाविति भवितव्यम् ! नाय
द्वन्द्वः, किं तर्हि ! मयूरव्यसकादित्वात् तत्पुरुषः—अयसद्वितोऽनथोऽयानय इति ।
अथ बद्धामक्षयतिनेयेष्विति कथं विद्वन्तस्य द्वन्द्वः ॥ कः पुनराहाय द्वन्द्व इति ! यदि
न द्वन्द्वः, कथं नेयेष्विति बहुवचनम् ! सौनत्वाद्निर्देशस्य । सुब्बद्वय्येन वा च्छन्द-
स्येकवचनस्य स्थाने बहुवचनमुपपन्नम् । ननु च्छन्दसि सुब्बद्वय्य उक्तः, नेदं द्वन्द्वः !

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर, परम्पर, पुत्रपौत्र—इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः 'अनुभवति' इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते । पराश्चावरांश्चानुभवति परोवरीणः ।

परपरतराणां च परम्परभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीण । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रोण ।

परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते—मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्तीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार, अत्यन्त, अनुकाम—इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः

पदमञ्जरी

नयश्च भवति, तेनासावयानयं नेयः । 'बद्धाभश्रयतिनेयेषु' इति निपातनात्तिङन्तस्य द्वन्द्वः । असमासपक्षे तु बद्धेत्यत्र प्रथमैकवचनम्, नेयेष्विति सप्तमीबहुवचनमित्यसमसमापद्येत ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ परस्योत्त्वचनमिति । परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यत इत्यर्थः, तत्र 'आद्गुणः' । अथ वा—परशब्दस्य ओत्वं निपात्यतेऽन्त्यस्यालः, ततः 'एळः पदान्तादति' इति पूर्वरूपैकादेशः, परस्योत्त्वमिति प्राप्नोति 'शक्रन्भ्यानिपु पररूपं वक्तव्यम्' इति पररूपेण निर्देशः । परपरतराणां चेति । चकारः पूर्वनिपातनापेक्षया समुच्चयार्थः । अर्यगतस्य बहुत्वस्य शब्दे सगारोपाद् बहुवचनम् । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यमिति । अव्युत्पन्नमेव प्रवन्धस्य वाचकम् । अत एव स्त्रीलिङ्गमेकवचनं च । पारम्पर्यमित्यपि तस्मादेव स्वार्थेऽप्यत्रि भवति । कथं परोवर्यवदिति ? असाधुरेवायम् ; एतत्प्रत्ययसन्नियोगेन परोवरेति निपातनात् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ गामीति । 'गमेरिनिः', 'आळि णिच्च' इति

पञ्चमः

'छन्दोवत्तानि भवन्ति' इत्यदोषः । अथवा—द्वन्द्व एवायम्, न ॥ तिङन्तस्य । न हि भक्षयतिशब्दोऽयं तिङन्तः । किं तर्हि ? तिङन्तप्रतिरूपको निपातस्तिङन्तेन समाहारः, यथा—अस्तिस्तोत्रा ब्राह्मणोत्पत्तिस्तद्वन्दः ।

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ कथं पुनरप्रत्ययसन्नियोगेन निपातनस्य विना प्रत्ययेन दर्शनमुपपद्यते ? इत्याह—तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यमिति ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ गामीति । 'भाष्यकापमर्पयोर्जिनिः' इत्याव-

‘गामी’ इत्येतस्मिन्नर्थे स्वः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी ।
 ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति । ‘अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः’ इति पष्ठी-
 प्रतिषेधः । अवारपारं गामी अवारपारीणः ।

ॐ विगृहीतादपीष्यते ॐ । ॐ विपरीताच्च ॐ । अवारीणः ।
 पारावारीणः ।

अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी
 अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

बहुलवचनात्केवलादपि णिनिर्भविष्यति । गम्यादय इति । यद्यप्याङ्पूर्वा गमिर्ग-
 म्यादिषु पठ्यते, तथापि बहुलवचनादेव णिनिरिव भविष्यत्कालत्यमपि भविष्य-
 तीति भावः । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति पष्ठीप्रतिषेध इति । ‘गत्यर्थकर्मणि’
 इत्यत्र यदुक्तम्—‘द्वितीयामहणमपवादविषये विधानार्थं तेन कृत्प्रत्ययप्रयोगे पष्ठी
 न भवति—ग्रामं गन्ता’ इति, तन्नाश्रितम्; प्रतिषेधे पष्ठीप्रसङ्गस्यैवामाधात् ।
 अवारपारीण इति । इन्द्रात्प्रत्ययः । अवारपारे वीरे आहिताग्न्यादिषु प्रक्षेपादुभयं
 भवति—अवारपारे, पारावारे इति । अत्यन्तमिति । क्रियाविशेषणम् । एवम्—
 अनुकाममिति । कामः=इच्छा, तस्य सदृशमनुकामम्=कामानुरूपम्, ‘यथार्थं यद-
 व्ययम्’ इति समासः ॥

न्यासः

इयकार्थे णिनिः । भविष्यति चाय काले गामिशब्दो वर्तते, यदाह—गमिष्यतीति
 गामी । वा च भविष्यति वृत्तिः. ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति वचनादभ्यते, इत्याह—
 भविष्यतीत्यादि । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति पष्ठीप्रतिषेध इति । तेन द्वितीयास-
 मर्थतोपपद्यत इत्यभिप्रायः । कुर्याद्वा हि पष्ठी द्वितीयाया अपवादः, तेन पष्ठीप्रति-
 सेधे हि सति द्वितीयैव भवितव्यम् । अवारपारमिति । अवारस्य पारमिति पष्ठीसमा-
 सोऽयम् । वा च पष्ठवाः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । तेन पष्ठे पारावारमित्यपि भवति ।

विगृहीतादपि भवत् । विपरीताच्चेति । कथं पुनरधिकारादेव द्वितीयासमर्थ-
 विमत्तौ लङ्वायामिहाधिक द्वितीयोपादानं कृतम् ? एतेन उदधिकस्य विधिर्भवतीति
 सूचितम् । तेन विगृहीताद् विपरीताच्च प्रत्यय उपपद्यते । अत्यन्तमिति । अन्तस्या-
 भावोऽप्ययो वेति । ‘अव्यय विमर्शि’ इत्यादिनाऽप्ययीभावः । अथवा—अन्तमतिक्रान्त-
 मिति ‘कुगति’ इत्यादिना तत्पुरुषः । क्रियाविशेषणञ्चैतन् । भृशं गन्तेत्यर्थं इति ।
 भृशार्थत्वेन लोकेऽत्यन्तशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । अनुकाममिति । कामसदृशमनुकामम्,
 कामानुरूपमित्यर्थः । यथार्थंऽप्ययीभावः । इदमपि क्रियाविशेषणमेव ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

‘समांसमाम्’ इति वीप्सा, सुवन्तसमुदायः प्रकृतिः, विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यत इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समासमा विजायते समासमीना गो । समासमीना बडवा ।

ॐ पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्य ॐ ।

केचित्तु ‘समाया समाया विजायते’ इति विगृह्णन्ति, ‘गर्भमोचने विजनिर्वसन्ते’ इत्याहुः, तेषां पूर्वपदे यलोपमात्र निपात्यते, परिसिष्टस्यालुग्वक्तव्यः ।

पदमञ्जरी

समांसमां विजायते ॥ समासमामिति वीप्सेति । द्रष्टव्येति शेषः । अत्र निर्देशे वीप्सा द्रष्टव्या, तेन द्वियचनमित्यर्थः । अथ वा—वीप्सानाची समुदायो वीप्सा, वीप्सायाचीत्यर्थः । सुवन्तसमुदायः प्रकृतिरिति । प्रातिपदिकाधिकारेऽपि वचनसामर्थ्यात् । गर्भं धारयतीत्यर्थ इति । दृश्यते च विजनिर्गर्भधारणे, ‘स विजायमानो गर्भेणाताम्यत्’ इति ।

पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्य इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे लुग्वयति ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति, तथा पूर्वपदेऽपि स्यात् ।

केचित्त्वित्यादि । नन्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयया भवितव्यम् ? तत्राह—गर्भमोचने त्विति । तत्र विमोचनेन कृत्स्नायाः समाया व्याप्यमायाद् द्वितीयाभाव इति भावः । यलोपमात्रमिति । यकारमात्रलोपो न सर्वस्या विभक्तेरिति मात्रशब्दस्यार्थः । परिसिष्टस्येति । आम्शब्दस्यालुग्वक्तव्यः । ननु याटः सुबभूवस्यान्यासः ।

समांसमां विजायते ॥ समासमामिति ‘नित्यवीप्सयो’ इति वीप्सायाः द्विवचनम् । अत आह—समांसमामिति वीप्सुषि । सुवन्तसमुदायः प्रकृतिरिति । प्रातिपदिकाधिकारे वचनसामर्थ्यात् । गर्भं धारयतीत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वाद्वातानाम् ।

पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्य इति । तद्धित उत्पन्ने ‘वृत्तद्धितसमासाश्च’ इति प्रातिपदिकश्रया सत्याम् ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति सुबुद्ध्वाप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

गर्भमोचनेऽपि विजनिर्वसन्त इत्याहुरिति । तदेव मन्यते—यदा गर्भधारणे वर्तते तदात्यन्तसंयोगे द्वितीयैवान्न, न सप्तमी । गर्भमोचने विजनावुपपद्यते सप्तमी । यलोपमात्रमिति । न हि गर्भमोचनेन सकला समा व्याप्यत इति मात्रशब्देन सर्वस्या विभक्त्येव न भवतीति दर्शयति । परिसिष्टस्येति । आम्शब्दस्य ।

ॐ अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्य ॐ । ममासमा विजायते । समायासमाया विजायत इति वा ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

‘विजायते’ इति वृत्तते । ‘अद्यश्वीन’ इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने=आसन्ने प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते—‘अवाच्चा-लम्बनाविदूर्ययो’ इति । अद्य वा श्वो वा विजायते अद्यश्वीना गौ । अद्यश्वीना वडवा ।

केचित्तु—‘विजायते इति नानुवृत्तते, अवष्टब्धमात्रे निपातनम्’ इत्याहुः । अद्यश्वीनं मरणम् । अद्यश्वीनो वियोग इति ॥

पदमञ्जरी

त्सुञ्जुषैव लोपः सिद्धः तत्र यलोपवचनं नियमाय भविष्यति—यकारस्यैव लोपो न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येति, तत्किमुच्यते ‘अलुग्रक्तव्यः’ इति ? एव मन्यते—यथैव निपातनात्पूर्वपदपरिशिष्टस्य लोपो न भवति एवमुत्तरपदेऽपि न स्यादिति ।

अनुत्पत्ताविति । वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोरपि पक्षे यलोपो वक्तव्यः, तेन द्वैरूप्यं सिद्धं भवति ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ अत्रष्टब्ध, विजन—इत्येतयोर्ग्रन्थाक्रम विवरणम्—आसन्ने प्रसव इति । कथं पुनरत्रष्टब्धशब्दस्यासन्नमर्थः ? इत्याह—आविदूर्ये हीति । यद्यप्यालम्बनेऽपि पत्वं विधीयते, तथापि विजनस्यालम्बनत्वात्सम्भवादाविदूर्य-मेवार्थः । किं पुनरत्र निपात्यते ? अद्य वा विजरो येति वार्ये समासः स्वप्रत्ययः, दिलोपस्त्यग्यत्वादेन सिद्धः । अद्यश्वीना वडवेति । विजायत इत्यस्यानुकूलतया स्त्रीलिङ्गमुदात्तम्, न पुनः सूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अद्यश्वीनो गोसमूहः, अद्य-श्वीनं गोमण्डलमित्यत्रापीष्टत्वात् । तस्मात्सूत्रे हस्यान्तस्याविभक्तिको निर्देशः ।

केचित्तिरिति । तेषां यथाभिधानं त्रियाध्याहारः । अवष्टब्धमाने इति । भग्न्याद्यर्थेऽपीत्यर्थः । अद्यश्वीनं मरणमिति । अद्य वा श्वो वा भविष्यतीत्य-त्रार्ये प्रत्ययः ॥

न्यासः

अनुत्पत्ताविति । तद्वितस्य । उत्तरपदस्य चेति । चकारात् पूर्वपदस्य लोपो वक्तव्य इति यकारस्य प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयमानो लोपस्तदभावे न प्राप्नोतीति पथ उपसंख्यायते ।

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ अवष्टब्धे विजन आसन्ने प्रसव इति । अत्र पूर्वयोः पदयोश्च पराम्ना यथाक्रममर्पाणाम् ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

‘आगवीन’ इति निपात्यते । गोराष्टपूर्वाद् आ तस्य गो प्रति-
पादनात् कारिणि ख प्रत्ययो निपात्यते । आगवीन कर्मकर । यो
गवा भूत कर्म करोति आ तस्य गो प्रत्यर्पणात् ॥

अनुग्रलङ्गामी ॥ १५ ॥

गो पश्चाद् ‘अनुगु’ । अनुगुशब्दाद् ‘अलङ्गामी’ इत्यस्मिन्नर्थे
ख प्रत्ययो भवति । अनुगु पर्याप्त गच्छति अनुगवीनो गोपालक ॥

अध्वनो यत्नो ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीया समयविभक्तिरनुवर्तते, अलङ्गामीति च प्रत्य-
यार्थः । अध्वन्ना दाद् द्वितीयाममर्थाद् ‘अलङ्गामी’ इत्येतस्मिन्नर्थे यत्नो
प्रत्ययो भवति । अध्वानमलङ्गामी अध्वनीन, अध्वन्य । ‘ये चाभाव-
कमणो’, आत्माघ्नानी ख इति प्रकृतिभावः ॥

पञ्चमः पक्षः

आगवान् ॥ गोराष्टपूर्वादिति । गोशब्दान्वादात्पूर्वात्प्रातिपदिकादित्यर्थः ।
आ तस्य गो प्रतिदानादिति । प्रतिदानम् प्रत्यर्पणम् । पतेन वृत्तिरिष्ये
गोश दो गोप्रतिदाने वर्तते इति ईयति । कारिणाति । कृत्वा आगवने निनि ।
आगवान् इति । आङ् मर्यादाभिपिध्यो’ इत्यन्यथोभावे उपसर्जनहस्यत्वे च कृते
खप्रत्ययः, ‘ओर्गुण’ ॥

अनुग्रलङ्गामी ॥ अलङ्गगामाति । ‘सुप्यन्तौ’ इति निनि । गो पश्चाद्
नुग्विति । पश्चादर्थेऽन्यथोभावे उपसर्जनहस्यत्वे । पर्याप्तमिति । क्रियाविशेष-
णमेष । अनुग्विति । ततश्च द्वितीया तात्प्रत्ययः । वृत्त्योगलक्षणा तु पष्ठी क्रिया
विशेषणान्न भवति, तद्यथा—शोभन पाचक इति ॥

अध्वनो यत्नो ॥ द्वितीयासमयादिति । यदा तिङ्-तेन रिप्रह्-अ-यान गच्छ-
तीति, तदा द्वितीयासमर्थत्वम् । यदापि सुप्रोपात्तेषु गामीत्यनेन रिप्रह्, तदापि
द्वितीयैव । वृत्त्योगलक्षणा पष्ठी न भवति, अत्रेनो’ इति प्रतिषेधान् । इह ‘अध्वनो
यत्न’ इति सिद्धम्, यकारात्पञ्च ? एतमुच्यमाने उत्तरसूत्रे चकारेणान्तरो
यदेवानुकृत्यते, न चानुकृत्य स । अतो यत्प्रयोर्द्वयोरेष्यनुवृत्त्यर्थं यत्प्रयवित्युक्तम् ॥

न्यासः

आगवीनः ॥ अनुग्रलङ्गामी ॥ अध्वनो यत्नो ॥ अस्मिन्निवाच्य च ॥ अस्मिन्नि-

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थद् 'अलङ्कामी' इत्येतस्मिन्नर्थे छ' प्रत्ययो भवति । चकाराद्यत्खौ च । अभ्यमित्रमलङ्कामी अभ्यमित्रोय., अभ्यमित्र्य., अभ्यमित्रोणः । अमित्राभिमुख सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहण तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वा-पाधिकात्स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । गोष्ठो नो देश.' ।

भूतपूर्वग्रहणं किम् ? गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

पदमञ्जरी

अभ्यमित्राच्छ च ॥ अभ्यमित्रमिति । 'छक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभाषः, क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठ इति । चकार्ये कविधानम्, 'स्याल्लायाव्यधिर्हानि शुष्यर्थम्' इत्यधिकरणे कः, 'अम्बाम्बगोभूमि' इति पत्वम् । पूर्वं भूतो भूतपूर्वेः, 'सुप्सुपा' इति समासः । तस्यैवेति । गोष्ठशब्दस्याधद्वा-रकं च विशेषणत्वम्, न स्वरूपेण, न हि भूतपूर्वाद् गोष्ठशब्दात्प्रत्ययो विधातुं शक्यते । गोष्ठो वर्तते इति । सम्प्रति गन्तव्यस्थानं दर्शयति ॥

न्यास

आदिति । अमित्रस्याभिमुखमभ्यमित्रम् । 'छक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययी-भाषः । क्रियाविशेषणञ्चेत्, तेन द्वितीयैव समर्थविभक्तिर्भवति ॥

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ॥ 'भूतपूर्वे चरट्' इति प्राप्ते खञ् विधीयते । गावस्तिष्ठ-न्त्यस्मिन्निति गोष्ठमिति । 'सुप्ति स्थ.' इति कः, 'अम्बाम्बगोभूमि' इत्यादिना मूर्धन्यः ।

भूतपूर्वं इति । पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः । 'सुप्सुपा' इति समासः । भूतपूर्वग्रहण तस्यैव विशेषणमिति । अर्थद्वारक वेदितव्यम्, यथा—'धातोः कर्मणः समान' इत्यादि-सूत्रे कर्मत्वम्, समानकर्तृकत्वञ्च ॥

१. 'किङ्कविशिष्टगत्वा गोष्ठीशब्दस्यापि ग्रहणम्'—इत्यधिकं कृतञ्चिद् ।

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्पण्ठीसमर्थाद् 'एकाह-
गमः' इत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः ।
अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा आश्वीन । आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीन, कौपीन-शब्दौ निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे, अकार्ये चाभि-
धेये । अधृष्ट = अप्रगल्भः । अकार्यम् = अकरणार्हं विरुद्धम् । शालीन-
कौपीने अधृष्टाकार्ययो पर्यायौ यथाकथञ्चिद् व्युत्पादयितव्यौ ।

पदमञ्जरी

अश्वस्यैकाहगमः ॥ एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः, 'ग्रह्यदृष्टिनिश्चयगमश्च'
इत्यपं वाधित्वा 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' इति घञ् प्राप्नोति । उक्तं हि 'घञ्-
नुक्रमणमजपोरिपयः' इति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या, एकाहेन गम्यत इति
परिच्छेदावगमाद्, अस्मादेव निपातनादपृष्टव्यः, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्'
इति समासः । अश्वस्येति । कर्त्तरि पण्ठी । आश्वीनानि शतं पतित्वेति । यावन्ति
योजनान्येकाहेनाश्वेन गम्यन्ते, तावतां शतं गत्येत्यर्थः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ यथाकथञ्चिदिति । नात्रावयवार्थेऽभिनि-
वेष्टव्यमित्यर्थः । अभिनिवेशे तु यः शालायामधृष्टो भार्याजितस्यादन्यत्र धृष्टः,
यस्य कूपे अकार्यं मृत्रणादि, कथं तस्याभिधानं प्राप्नोति, कथं तर्हि विवक्षितार्थः ?
इत्याह—शालाप्रवेशमर्हतीति । अन्यत्राप्रागल्भ्यादासितुमशक्तः शालामेव प्रवे-
ष्टुमर्हतीत्यर्थः । कूपावतरणमिति । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्ह-
तीत्यर्थः । उत्तरपदलोपश्चेति । वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ वृत्तिकर्मायां क्रियायां

न्यासः

अश्वस्यैकाहगमः ॥ एकाहेन गम्यत इति एकाहगम इति । 'अकर्त्तरि च' इत्या-
दिना घञ्, निपातनाच्च वृद्धिः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । आश्वीनानि
शतं पतित्वेति । एकाहेन यानि गम्यन्ते योजनानि तेषां शतं गत्येत्यर्थः । शतं संख्येये
वर्तमानं स्वसंयोगादान एव स्वभावाद् वर्त्तते । तेनाश्वीनानि शतमित्याश्वीनशब्देन
बहुव्यप्रवृत्तिस्मानधिकरण्येऽप्येकवचनान्तमेव प्रयुज्यते ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ यथाकथञ्चिदिति । येन केनचित् प्रकारेण ।
नावयवार्थं प्रत्यभिनिवेशः कच्य इति दर्शयति—उत्तरपदलोपश्चेति । उत्तरपदं प्रवे-
शनशब्दोऽवतरणशब्दश्च, तस्य लोपः । शालीनो ऋत इति । स हि जाड्यात् प्रतिवचन-
मपि दातुं शक्तोऽप्यार्यैराद्रियमाणो न शक्नोति तत्र स्थातुम्—जनता पश्यतीति,

१, विरुपम्—इति पाठा० ।

शालाप्रवेशनमर्हति, कूपावतारमर्हति—इत्यर्थयोः खञ्प्रत्यय उत्तरपद-
लोपश्च निपात्यते । शालीनो जडः । कापीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थात्
'जीवति' इत्यस्मिन्नर्थे सञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियत-
वृत्तय उत्सेवजीविनः सङ्घाः=व्राताः । उत्सेव=शरीरम्, तदायास्य ये
जीवन्ति ते उत्सेवजीविनः, तेषां कर्म व्रातम् । तेन व्रातेन जीवति

पदमञ्जरी

वर्तते इति गम्यमानस्यादययोग एव लोपः । कापीनं पापमिति । पापसाधन-
त्वाच्च पुरुषलिङ्गे कापीनशब्दः, साधनार्थाद्वा; साधर्म्यं गोचरान् । तत्साध-
र्माच्च तदाच्छास्त्रे वासःखण्डे । अपर आत्मा—सर्वशब्दे करोतिः त्रिग-
सामान्यरचनः, तेन लज्जादेवुत्पेनाद्रष्टृरस्यात्पुरुषलिङ्गं कापीनम्, अष्टश्रवत्याग
तदाच्छादनमिति ॥

व्रातेन जीवति ॥ व्रातशब्दो लोके सहमात्ररचनः, इह तु न तथेति दर्शयितुं
भाष्यमन्त्रं पठति । नानाजातीया इति । अनेन चैकव्रातीयभ्रष्ट्रियादिमहनि-
राकरणम् । अनियतवृत्तय इति । नियतवृत्त्यापु रजीविमहनिपेयः । उत्सेव-
जीविन इत्येतच्चाचष्टे । उत्सेवः शरीरमिति । उत्सृज्यताम् । तदापात्येति ।
आयामेण्येताल्लक्ष्यम्, तेन सङ्गमस्यम् । अग्न्यवाडे त्यन्तर्भासितवर्ततात्म-
कर्मस्वर्तं द्रष्टव्यम् । शरीरायामेन भारयन्तादिना जीवन्ति, न तु बुद्धिभावेन-
त्यर्थः । व्राता इति । महारचनोऽयमिदं महिषु प्रचुरः । तथैवूतानां यः सह-
स्तद्ब्रातमिति र्थः । त्वमपि तवाभूतेन गतेन ये जीवन्ति तव व्रातोति, न
चेत्येते ? तत्राह—तेषां कर्म व्रातमिति । इदमर्थं छे प्राप्तेऽस्मादेव निपातना-
दण् । यत्पुन्य इत्यादि । जनभिधानमत्र हेतुः ॥

श्यामः

ब्रातीन । तेषामेव ब्रातानामन्यतम उच्यते । यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेप्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

‘साप्तपदीनम्’ इति निपात्यते सरयेऽभिधेये । सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् । ‘सरय जना साप्तपदीनमाहुः’ ।

कथं साप्तपदीनं सखा, साप्तपदीनमिदमिति ? यदा गुण-
प्रधानं साप्तपदीनशब्दः सतिभावे सत्कर्मणि च वर्तते तदा सरय-
शब्देन सामानाधिकरण्यं भवति, यदा तु लक्षणया वर्तते तदा पुरषेण
सामानाधिकरण्यं भवति ॥

पदमञ्जरी

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ साप्तपदीनमिति निपात्यत इति । किं पुनरत्र निपात्यते ?
समर्थप्रभातिस्तृतीया । अवाप्यत इति प्रत्ययार्थः, सप्तभिः पदैरवाप्यत इति
तद्विधार्थं द्विगु. समासः, समपदशब्दात्पञ्च । कथमिति । सरयुर्भायः कर्म वा
सख्यम्, तत्र व्युत्पादितस्य न सतिशब्देन प्रश्नः, उपचारेणेत्युत्तरम् । गुणप्रधान
इति । गुणो भावः, कर्म च भावः, प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्गुणः । यस्य हि गुणस्य
भावादिति कर्माणि हि सख्यशब्दाच्चत्वाद्गुण इत्युक्तम् ॥

व्यास

सरयुः कर्म भारगहनादि । तत्र नेप्यत इति । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि न भवति ?
महताया गहाविभाषाया व्यवस्थितनिभाषात्वात् ।

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ साप्तपदीनमिति निपात्यत इति । किं पुनरत्र निपात्यते ?
प्रत्ययः प्रत्ययार्थश्च प्रवृत्तः । सप्तप्रत्ययार्थश्चावाति । सप्तभिः पदैरवाप्यत इति
तद्विधार्थं समासः । ततः सप्तपदशब्दात् पञ्च ।

कथमिति । सरयुर्भायः कर्म वा सख्यम् । तत्र यदि साप्तपदीनमिति निपात्यते,
सतिशब्देन सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति, न हि सख्यमेव सखा भवतीति मन्दुरमि
माम् । गुणप्रधान इत्यादि । गुणो भावः, कर्म वा प्रधानं यस्य च तथोक्तः । स यदा
च गुणभावे मुह्यता वृत्त्या वर्तते तदा गुणप्रधानो वेदितः । तदा सख्यशब्देन
सामानाधिकरण्यं भवतीति । द्वयोरप्येकार्थवृत्तित्वात् । यदा स्विष्यादि । तद्वृत्त्या
उपचारः । धर्मधर्मिणोरभेदेनोपचारेण गौण्या वृत्त्या यदा तद्वृत्तिः सखावति पुरुषे
वर्तते तदानेनैव सामानाधिकरण्यो भवति । यथा यदा द्रव्यशब्दो गुणभावे वर्तते
तदा द्रव्यशब्देन सामानाधिकरण्यं न भवति—पटस्य शुक्ल इति, यदा रसो त्वमित्य-
भिसम्बन्धात् पटे वर्तते तदा सामानाधिकरण्यं भवति—शुक्लः पट इति, तथेहापि
वेदितव्यम् ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

‘हैयङ्गवीनम्’ इति निपात्यते संज्ञायां विपये । ह्योगोदोहस्य ह्रिय-
ङ्वादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य
विकारः हैयङ्गवीनम्, घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति-ह्योगोदोहस्य
विकार उदशिवत् ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥ २४ ॥

‘तस्य’ इति पण्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथा-
संख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणञ्, जाहच्-इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । पीलूनां
पाकः पीलुकुणः । कर्कन्धुकुणः । कर्णादिभ्यः-कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।

पीलु । कर्कन्धु । शमो । करीर । कवल । बदर । अदवत्थ ।
खदिर । पील्वादिः ।

कर्ण । अक्षि । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ ।
भ्रूभङ्ग । दन्त । ओष्ठ । पूष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पदमञ्जरी

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ ह्योगोदोहस्य विकार इति । दुह्यत इति दोहः=क्षीरम्,
गोदोहो गोदोह इति पठ्ठीसमासः, ह्यः=शब्दस्य तेन ‘सुप्सुपा’ इति समासः, ततो
विकारेऽनुदात्तलक्षणस्याभोऽपवादः, खञ् । घृतस्यैषा संज्ञेति । घृतस्यापि न
सर्वस्य, किं तर्हि ? तस्यैवाविकृतगन्धरूपस्य । ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिप्रति-
पादनाद् नवनीतं हैयङ्गवीनमुच्यते, घृतशब्दोऽपि तत्रैव प्रमुक्तः ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥ पाकः=परिणामः, मूलः=
उपक्रमः । ‘तस्येदम्’ इत्याणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः, अकारस्य प्रयोजनाभावा-
दित्संज्ञाभावः ॥

श्यासः

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ ह्योगोदोहस्य दिगङ्वादेश इति । ह्योगोदोहशब्दस्य ह्रिय-
ङ्गशब्द आदेश इत्यर्थः । ह्यो गोदोहनं ह्योगोदोहः, ‘सुप्सुपा’ इति समासः ।
विकारे खञ्प्रत्यय इति । ‘तस्य विकारः’ इति प्राप्तस्याभोऽपवाद इति ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥ अणोऽपवादौ । ‘तस्येदम्’ इत्यणि
प्राप्ते कुणयादयो विधीयन्ते । अकारस्य प्रयोजनाभावात् ‘बुद्ध’ इतीति न भवति ॥

१. प्रयोजनाभावात् प्राप्तेऽपि स्वयस्या । न हि प्रयोजनाभावे कस्यापीत्यंशः भवति,
‘इदमनावात् सिद्धम्’ इति वार्तिककारवचनात् ।

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥

‘तस्य’ इत्येव । तस्येति पठ्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेऽभिधेये तिः प्रत्ययो भवति । मूलग्रहणमनुवर्तते, न पाकग्रहणम्; ‘एकयोगनिर्दिष्टा-नामप्येकदेशोऽनुवर्तते’ इति । पक्षस्य मूलं पक्षति’=प्रतिपत् ॥

तेन वित्तरचुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥

‘तेन’ इति तृतीयासमर्थाद् ‘वित्त’ इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप्, चणप्—इत्येतौ प्रत्ययो भवत । वित्तः=प्रतीतः, ज्ञात इत्यर्थः । विद्यया वित्तः विद्याचुञ्चु । विद्याचण । ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥

वि, नञ्—इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना, नाञ्—इत्येतौ प्रत्ययो भवतः ।

पञ्चमञ्जरी

पक्षात्तिः ॥ एकयोगशिष्टानामपि शब्दानां शब्दाधिकारपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, तस्यैवानुवृत्तिर्भवति । तथा च ‘दामहायनान्ताच्च’ इत्यत्र सङ्ख्याग्रहणमनुवर्तते, नाव्ययग्रहणम् । अर्थाधिकारपक्षे तु युगपदन्योऽन्यार्थाभिधायिनां द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वार्थविच्छेदाच्च स्यादेकदेशानुवृत्तिः । पक्षस्य मूलं पक्षतिः=प्रतिपदि, पक्षिणश्च पक्षगूले प्रयुज्यते ॥

तेन वित्तरचुञ्चुप्चणपौ ॥ वित्तः प्रतीत इति । ‘वित्तो भोगप्रत्यययोः’ इति निपातनात्, चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य यथेत्संज्ञा न भवति, तथा ‘चुद्’ इत्यत्रैव वृत्तिकारेणोक्तम् ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ नसहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमिति । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो द्वौ प्रतिपेधौ प्रकृतमेवायं गमयत इति सहाय्य एव गम्येत, न नसह, अपि तु सहैवेति । तस्मात्प्रकृत्यर्थ एव भवति । एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते । यद्येवम्,

न्यासः

पक्षान् तिः ॥ एकयोगनिर्दिष्टानामिति । स्वरितत्वेनादिशब्दानामनुवृत्तिर्भवति । स्वरितत्वप्रतिज्ञाप्रतिबद्धत्वात् । एकयोगनिर्दिष्टानामपि यत्र प्रतिज्ञायते स्वरितत्वम्, तत्रैव भवति, नान्यत्र । तेनैकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशस्यानुवृत्तिरुपपद्यते ॥

तेन वित्तरचुञ्चुप्चणपौ ॥ विद्याचुञ्चु, विद्याचण इति । अथ ‘चुद्’ इति चकारस्येत्संज्ञा कस्माच्च भवति ? उक्तोऽस्य हेतुस्तत्रैव—पृथग्योगकरणस्य विधेरनित्यत्वशपनार्थमिति ॥

‘नसह’ इति प्रकृतिविशेषणम् । असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विन-
म्या स्वार्थे नानाभौ प्रत्ययो भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दात् शालच्, शङ्कटच्—इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । ससाधन-
क्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतः । विगते शृङ्गे विशाले ।
विशङ्कटे । तद्योगाद् गौरपि विशालः, विशङ्कट इत्युच्यते ।

पदमञ्जरी

सहेत्येव प्रत्ययार्थोऽस्तु, विनञ्चो. प्रतिषेधार्थत्वात्, विगर्भभरथक इत्यादौ विशब्द-
स्यापि प्रतिषेधे वृत्तिर्नष्टैव ? सत्यम् ; क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो
विज्ञायेत—विगतौ सह त्रिकृतौ सहेति, नाबो अकारो वृद्धयर्थः, स्वरार्थश्च ॥
वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ क पुनरेते शालजादयो भवन्ति ? इत्याह—ससाधन-
क्रियावचनादिति । क्रियाविशिष्टसाधनवचनादित्यर्थः । एतच्च ‘उपसर्गाच्छन्दसि
धात्वर्थे’ इत्यत्र प्रत्ययादि । उपसर्गादिति । अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषया-
न्तरेऽपि प्रादीनामभिवानम् । स्वार्थ इति । अनिर्दिष्टार्थत्वात् । विगते इति ।
विगमनक्रियाकर्त्तारि वेष्टुं दर्शयति । तद्योगादिति । विशालादयवयोगात्,
व्युत्पत्तिपक्षे नान्या गतिरिति भावः ।

न्यासः.

विनम्यां नानाभौ नसह ॥ स्वार्थे नानाभौ प्रत्ययो भवत इति । ‘अनिर्दिष्टार्थाः
प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति’ इति कृत्वा । अकारस्त्वानुदात्तार्थः ।

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ ससाधनक्रियावचनादित्यादि । उपमेतत्—उपसर्गा ह्येवमा-
त्मका भवन्ति यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषणमाहुः । यत्र
न प्रयुज्यते तत्र ससाधनक्रियामिति । इह न कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते,
तस्मात् ससाधनक्रियावाचिन उपसर्गात् प्रत्ययो भवति । स न भवन् ‘अनिर्दिष्टार्थाः
प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति’ इत्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवति । विगते शृङ्गे इति । एतेन
विगमनक्रियायां शृङ्गसाधनाया विशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति ।

यदि ससाधनाया क्रियाया प्रत्यय, विशालो गौविशङ्कटो गौरिति न विप्यति, न
हि गौरिह विगमनस्य साधनम्, किं तर्हि ? शृङ्गे ? इत्यत आह—तद्योगादित्यादि ।
यथा सास्नायवयवयोगादवयवधर्मेण गौः सास्नेत्युच्यते, तथा विशालविशङ्कटशृङ्ग-
योगाद् गौस्तथेत्युच्यते । परमार्थतस्त्वित्यादि । समुदाया व्युत्पत्त्यर्थः । अतोऽत्र न
केवलं ससाधनक्रिया नास्ति, अपि च साधनमपि नास्ति । तस्माद् गुणग्रन्थे विशाला-
दयः परमार्थतो लोके प्रसिद्धाः, यथा—उक्तादयः शब्दाः । तेन नात्र विशालादियु

परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्यन्ते । नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

सम्प्रोदश्च कटच् ॥ २६ ॥

सम्, प्र, उद्—इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्वेश्च । सङ्कटः । प्रकटः । उत्कटः । विकटः ।

ॐ कटचप्रकरणेऽलावूतिलोमभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॐ । अलावूना रज अलावूकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् ।

पदमञ्जरी

यस्तुगतिमाह—परमार्थतस्त्विति । विशालत्वम्=विस्तीर्णत्वं नाम गुणः, तस्माद्गुणरचना एते । वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षया बहुवचनम्; ततश्च यद्गुणयोगा-
च्छब्दे वृत्तिस्तद्गुणयोगादेव गव्यपि वृत्तिः सिद्धेति भावः । तथा च—विशालो
देश इत्यपि दृश्यते ॥

सम्प्रोदश्च कटच् ॥ कटचप्रत्ययो भवतीति । पूर्ववत्ससाधनक्रियावचनेभ्य
स्वार्थः । सङ्कटः=संहतः, संवाध इत्यर्थः । प्रकटः=प्रज्ञातः, प्रकाश इत्यर्थः ।
उत्कटः=उद्भूतः । विकटः=विकृतः ।

अलावूतिलेत्यादि । भङ्गाभ्य इति पाठः, भङ्गाशब्दप्राबन्धः । अथालावू-
प्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटचप्रत्ययो भवति, रजमो विकारत्वाद्विकारप्रत्यया-
नामपवादः । तत्रालानूशब्दादोरनः, 'मयङ् वैतयोः' इति मयटश्चापवादः ।
तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्यादन्तोदात्ताभ्याम् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यत्रो मयटश्च ।
'उमोर्णयोर्वा' इति वुञश्च, 'असंज्ञायां तिलयराभ्याम्' इति मयटश्च । भङ्गायाः
'गुणघान्यानां च द्वयपाम्' इत्याद्युदात्तरादणो मयटश्च ।

व्यासः

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः कर्तव्यः । तदेव परमार्थतोऽनर्थका । येः शालच्छङ्क-
टचावभ्यनर्थकाद्येव विधीयते इत्युक्तं भवति । एवे इति । स्मृतादधिष्यमाणान्
सकटादोन् वुद्धो यत्वा बहुवचनं कृतम्, तेषु हि गुणशब्दा एव ॥

सम्प्रोदश्च कटच् ॥ ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् पार्थ प्रत्यय इति सर्वं पूर्वदेव
वेदितव्यम् ।

अलावूतिभ्योमेत्यादि । अलावूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटचप्रत्ययोपसर्गानं
कर्तव्यम् । विकारप्रत्ययानामवादः, अलावूप्रभृतीनां यद्रजस्तस्य तद्विकारत्वात् ।

गोष्ठादय इत्यादि । आदिशब्दः प्रकारे । पञ्चनामानि गोशब्दादीनि, तेषु-
स्थानादिभ्योभिधेयेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्याः । 'तस्यैदम्' इत्यर्थविशेषाया स्थाना-
दिषु गोष्ठजादयो विधीयन्ते । ननु 'वदित्वा' इति बहुवचनेनैव संश्लेषितं सङ्घाते कट-

ॐ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसह्यानम् ॐ । गवा
स्थान गोगोष्ठम् । महिपीगोष्ठम् ।

ॐ सङ्घाते कटच् वक्तव्य ॐ । अवीना सङ्घात अविफटम् ।

ॐ विस्तारे षट्च् वक्तव्य ॐ । अविषटम् ।

ॐ द्वित्वे गोयुगच् ॐ । उष्ट्रगोयुगम् । अश्वगोयुगम् ।

ॐ प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे पञ्चवच् ॐ । हस्तिपञ्चवम् । अश्वपञ्चवम् ।

पदमञ्जरी

गोष्ठादय इति । प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूप निर्दिष्टम् । चकारस्तु स्वरार्थे-
ऽनुबन्धव्य । तथा हि—समासाश्रयेण भाष्ये एतत्प्रत्याख्यातम्, समासे
चान्बोदात्तत्वं भवति । सर्वत्राविशब्द प्रकारे । गवा स्थानमिति । 'तस्येदम्'
इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत्' इति यत्नि प्राप्ये गोष्ठप्रत्यय, अप्र-
स्तुतानयनः समूह = सङ्घात, प्रस्तुतावयवस्तु = विस्तार, समावयि सामूहिका-
नामपवादौ ।

द्वित्व इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे घोत्य इत्यर्थः । उष्ट्रगोयुगमिति । द्वय युगमि-
त्यादिषु द्वयवयवसङ्घाभिधायित्वादेकवचनम् । एव हस्तिपञ्चगयमित्यादानपि
द्रष्टव्यम् ।

स्नेह इति । श्लिष्टान्त्यनेनेति स्नेह = द्रवरूप इह्नुदादीना विकारः । तत्र
इह्नुदशब्दः 'लघानन्ते' इत्याद्युदात्तः, ततः 'तस्य विकारः' इत्यप्रत्ययः प्राप्तः,
तिलशब्दाद् 'अनुवाचादेदच्' इत्यन् प्राप्तः, सोऽपि त्विष्यवे-विलाना विकारस्तिल-
मिति, तत्तर्हीद् बहु वक्तव्यम् । नेलाह, उपमानात्सिद्धम् । कथम् ? गानस्तिष्ठ-
न्त्यस्मिन्निति गोष्ठम्, तत्साधर्म्याद्गुप्तादिस्थानमपि गोष्ठमित्युच्यते । तत्र विशेष-
प्रतिपत्त्यर्थमुप्रादिभिर्विशेष्यते—उष्ट्रगोष्ठम्, महिषगोष्ठम्, मुख्यार्थप्रतिपत्तये
गोभिरपि गोगोष्ठमिति । यथा गोपतिशब्दे स्वाभिमात्रपरतया प्रयुक्ते गोभिरपि
विशेषणम्—'गवामसि गोपतिरेक इन्द्रः', 'विद्या हि एवा गोपति शूर गोनाम्'
इति, तथा भानाद्रन्याणां रज्जुपीरणादीनां सङ्घातः कटः, तत्साधर्म्यादन्वोऽपि
सङ्घातः षट्शब्देनोच्यते, स चाभिप्रयुक्तिभिर्विशेषयिष्यते, एव षट्द्विस्तोर्गोऽत्र-
सङ्घातविषट इति । तथा युगशब्देन द्वयमुच्यते—गोयुगम्, द्वयात्मक-

ग्यास

गित्यादि सर्वम् । सत्यम्, अनन्तरोक्तस्यैव वाक्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । अविफट इति ।

अत्र 'तस्य समूह' इति सामूहिके प्रत्यये प्राप्ते कटन् ।

अविषटमिति । प्रकीर्णानामवीनां विस्तार उच्यते ।

ॐ विकारे स्नेहे^१ तैलच् ॐ । एरण्डतैलम् । इङ्गुदतैलम् । तिलतैलम् ।

ॐ भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ ॐ । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलशाकटम् । मूलशाकिनम् ॥

अवात्कुटारच्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच्चप्रत्ययो भवति । चकारात् कटच् । अवकुटारम् । अवकटम् ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जाटञ्जटचः ॥ ३१ ॥

‘अवात्’ इत्येव । नमनम्=नतम् । नासिकाया सम्बन्धिनि

पदमञ्जरी

सामान्यादन्यदपि युगलं गोयुगमित्युच्यते, तत् उट्टादिभिर्विशेष्यते, मुख्यगोयुग-प्रतिपत्तये गद्यापि । तथा पङ् गावः समाहृताः पङ्गवम्, ‘गोरतद्वितल्लुकि’ इति टच्, पात्रादित्यान्नपुंसकत्वम् । तत्साधर्म्यादित्यादि पूर्ववत् । तथा तिल-विकारो मुरयं तैलं तत्सादृश्याद् द्रवरूपं विकारमात्रं तैलम्, एव इक्षुदादिभि-स्तिलैश्च विशेषणम् । एवं च कृत्वा तिलानां विकारस्तैलमित्यपि भवति, वाक्य-प्रारम्भे तु तैलचा बाधितरनादन स्यात् ।

अपर आह—‘यथा प्रकुट्रो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते, कौश-लमेव त्वस्य निमित्तम्, तथा च वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति; तथा तिलानां विकारस्तैलमिति व्युत्पत्तिमात्रम्, द्रवरूपो विकाररत्वस्वार्थः । तथा चेक्षुदादि-भिर्विशेषणसिद्धिः’ इति; तच्च न रोचयामहे; न हि तैलमित्युक्ते द्रवरूपं विकार-मात्रं प्रतिपन्ति । शाकटच्छाकिनौ तु यत्कव्याच्चे ॥

अवात् कुटारच्च ॥ अवकुटारम्, अवकटमिति । अवाचीनम्, अप्रसिद्ध-मित्यर्थः ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जाटञ्जटचः ॥ नमनं नतमिति । ‘नपुंसके

न्यासः

द्राघुट्टी उट्टगोयुगम् । पङ् हस्तिनो हस्तिपङ्गवम् ।

इक्षुदस्य स्नेह इक्षुदतैलम् । तिलस्य रसतिलतैलम् ।

भवने क्षेत्रे हाषादि । इक्षुणा भवन क्षेत्रमिक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलस्य भवनं क्षेत्रं मूलशाकटम् । मूलशाकिनम् ॥

अवात् कुटारच्च ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जाटञ्जटचः ॥ नमनं नतमिति ।

१. ‘स्नेहने’—इति पाठः ।

नतेऽभिधेये टोटच्, नाटच्, भ्रटच्—प्रत्यया भवन्ति सज्ञाया विषये ।
नासिकाया नतम् अवटोटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगा
न्नासिकापि । पुरुषोऽपि तथोच्यते—अवटोट, अवनाट, अवभ्रट इति ॥

नेविडज्विरीसचा ॥ ३२ ॥

‘नते नासिकाया’ इत्यनुवर्त्तते, ‘सज्ञायाम्’ इति च । निशब्दा-
न्नासिकाया नतेऽभिधेये विडच्, विरीसच्—इत्येता प्रत्ययौ भवत ।
निविडम् । निविरीसम् । तद्योगान्नासिकापि । पुरुषोऽपि—निविड,
निविरीस ।

कथ निविडा केशा, निविड वस्त्रम् ? उपमानाद्भविष्यति ॥

इनचिपटश्चिक् चि च ॥ ३३ ॥

‘ने’ इत्येव, ‘नते नासिकाया’ इति च । निश दान्नासिकाया
नतेऽभिधेये इनच्, पिटच्—इत्येता प्रत्ययौ भवत, तत्संनियोगेन च
निशब्दस्य यथासंख्य चिक,चि—इत्येतावादेशौ भवत । चिक्चि ।
चिपिट ।

पद्मम्बरी

भावे क्त^१, नीचैस्त्वमित्यर्थः । नासिकाया सम्प्रधिनीति । सम्बन्धश्च नमने कर्तृ-
त्वेन, सूत्रे तु ‘नपुसके भाव उपसर्गानाम्’ इति कर्त्तरि पठ्यते । यद्वा—शेष-
विज्ञानास्तिद्धमिति शेषलक्षणैः । अगदीदादिषु नासिकासाधने नमने घर्त्तं
मानादुपसर्गात्सार्थं प्रत्ययः । कथं तर्हि नासिका पुरुषश्च तथोच्यते ? इत्याह—
तद्योगादिति । टोटभ्रटकारस्येतसज्ञाभावात् ‘चुट्’ इत्यत्रैव व्याख्यात ॥

इनचिपटश्चिक् चि च ॥ ककार प्रत्यय इति । अकारो विधिक्षित, चकार,
भ्यास

भावे निष्ठा दर्शयति । नासिकाया सम्प्रधिविनीति । अनेनापि नासिकाया इत्यपि
सम्बन्धलक्षणा पठ्यते । यदि नासिकाया सम्प्रधिनि नते वाच्य एते प्रत्यया, कथं
तदेतेन नासिका पुरुषश्चाभिधीयते ? इत्याह—तद्योगादिति ॥

नेविडज्विरीसचा ॥ कथं निविडा इति । तद्योगोऽत्र नास्ति । अतस्तद्यागा
भावात् तथाभिधानं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः । उपमानाद् भविष्यतीति । निविडतया
नासिकाया तुल्या केशा वस्त्राणि च निविडतया । तेनोपमानात् तदुभय निविडशब्द
वाच्यं भविष्यति ॥

इनचिपटश्चिक् चि च ॥ ककार प्रत्ययौ घक्तव्य इत्यादि । वक्तव्यो व्याख्येय

१ ‘घनत्वसाधर्म्यात्’—इत्यधिकं कुत्रचित् ।

ॐ ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिक्च प्रवृत्त्याऽऽदेशः ॐ । चिक्कः ।
तथा चोक्तम्—‘इनच्पिटच्काश्चिक्चिकादेशाश्च वक्तव्याः’ इति ॥

ॐ किलन्नस्य चिल् पिल्लश्चास्य चक्षुषी ॐ । किलन्नस्य चिल्,
पिल्—इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययः ‘अस्य चक्षुषी’ इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । किलन्ने अस्य चक्षुषी चिल्ल । पिल्लः ॥

ॐ चुलादेशो वक्तव्यः ॐ । चुल्लः ।

अस्येत्यनेन नार्थः । चक्षुषोरेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते । किलन्ने
चक्षुषी चिल्ले । पिल्ले । चुल्ले । तद्योगात्तु पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥

उप, अवि—इत्येताभ्या यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्यां
स्वार्थे त्यक्प्रत्ययो भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्ना-

पदमञ्जरी

एककार इत्यादिष्वत् कारशब्दः, कप्रत्यय इत्यर्थः । तथा चोक्तमिति । सूत्रे
निश्चब्दस्य द्वावादेशौ द्वौ च प्रत्ययौ विहितावित्यादेशप्रत्ययप्रत्ययविधानार्थमेतद्
वार्त्तिककारेणोक्तम् । अस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे इति । यद्यपि चक्षुषी प्रकृत्यर्थ-
विशेषणम्, अस्येति पठ्ठवर्थे प्रत्ययः, तथापि क्लिन्नत्वस्य चक्षुर्गतत्वं प्रत्ययस्यैव
द्योत्यमिति मत्वैवमुक्तम् ।

अस्येत्यनेनेति । वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे, कस्मात् ? नार्थः, इत्याह । चक्षुषोरेवा-
भिधान इति । चक्षुषोर्वर्तमानात्क्लिन्नशब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । कथं तर्हि
पुरुषस्याभिधानम् ? इत्याह—तद्योगादित्यादि । अर्शआदिषु ‘राज्ञाद्वीनात्’
इति पठ्यते, तेन मत्वर्थेऽकारः ॥

उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ॥ नियतविषयमिति । पर्वतविषयम् । आस-

न्यासः

इत्यर्थः । व्याख्यानं तु चकारस्मानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्तव्यम् । तथा चोक्त-
मिति । वार्त्तिककारेण । अस्येत्यनेन नार्थः इति । वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे । यदि
चक्षुषोरेवाभिधाने प्रत्ययः पुरुषस्य तथाभिधानं न प्राप्नोतीत्यत आह—तद्योगा-
दित्यादि ॥

उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ॥ संज्ञाधिकाराच्चवि । ‘नते नासिकायाः’ इत्या-
दिसंज्ञात् संज्ञाधिकारानुवृत्तेः । नियतविषयमिति । पर्वतविषयमेवासन्नारूढं गृह्यते ।

रूढं गम्यते । पर्वतस्यासन्नम्=उपत्यका । तस्यैवाऽऽरूढम्=अधित्यका ।
'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' इतीत्वमत्र न भवति, संज्ञाधिकारादेव' ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् 'घटः'
इत्येतस्मिन्नर्थेऽठच् प्रत्ययो भवति । घटत इति घट । कर्मणि घटते
कर्मठ पुरुषः ॥

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यः इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यः 'अस्य' इति

पदमञ्जरी

आरूढमिति समाहारद्वन्द्वः, आसन्नम्=समीपम् । आरूढम्=उच्चस्थानम् ।
संज्ञाधिकारादेवेति । तेन 'इत्स्वप्रतिपेधे त्यक्त्वा उपसङ्ख्यानम्' इति न वक्तव्यं
भवति ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ कर्मशब्दादिति । पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं न
भवति; घटतेरकर्मकत्वात्, मासं घटत इत्यादौ कालादिकर्मणां सम्भव एवेति
चेद् ? एवमपीह समर्थविभक्तेः सप्तम्या असम्भवः । घटत इति घट इति । पचा-
द्यच् । कर्मठ इति । अकारोच्चारणाद्व्यङ्ग्यमात्रस्याप्रत्ययत्वादङ्गसंज्ञा प्रति
निमित्तत्वाभावात् ठस्येकादेशो न भवति ॥

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यः इतच् ॥ तारकादिषु बुभुक्षापिपासाशब्दयोः किमर्थः
पाठः, यावता सन्नन्तायेतौ, तथा च निष्ठायामिति च कृते सिद्धम्—बुभुक्षितः,

न्यासः

तेन वृक्षस्यासन्नम्, प्लक्षस्यारूढमित्यत्र न भवतीति भावः । अथोपत्यका, अधित्यकेत्यत्र
'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य' इत्यनेनेत्येव कस्माच्च भवति ॥ इत्यत आह—प्रत्ययस्थात्
कादिति । यद्यत्रेत्थ स्यात् सन्नारूपं न सिध्येत्, नोपत्यकाधित्यकेत्येवस्या सन्ना ।
तस्मात् सन्नाधिकारादित्येव न भवति ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ 'कर्मणि' इत्यनेन कर्मणीति स्वरूपग्रहणं दर्शयति । अथ पारि-
भाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं कस्मान्न भवति ? असम्भवात् । असम्भवस्तु घटतेरकर्मकत्वात् ।
अठच्प्रत्ययेऽकारोच्चारणं ठस्येकादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यः इतच् ॥ तारकादिषु बुभुक्षा-पिपासाशब्दौ पठ्यते,
तयोः किमर्थः पाठः, यावता सन्नन्ताभ्यां निष्ठायामिति च कृते बुभुक्षितः, पिपासिता

१. 'न हि कृते इत्येव संज्ञा प्रतीयते'—इत्यधिकं कुत्रचित् ।

पठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति । सञ्जातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम् ।
तारकाः सञ्जाता अस्य नभसः तारकितं नभः । पुष्पितो वृक्षः ।
तारका । पुष्प । मुकुल । कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख ।
ऋजीप । कुड्मल । सूचक । रोग । विचार । व्याधि । निष्क्रमण ।
मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम । प्रचार । तन्द्रा । वेग । पुक्षा । श्रद्धा ।
उत्कण्ठ । भर । द्रोह । ॥ गर्भादप्राणिनि ॥ तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्जदध्नमात्रचः ॥ ३७ ॥

‘तदस्य’ इत्यनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थाद् ‘अस्य’ इति पठ्यर्थे

पदमञ्जरी

पिपासित इति ? सत्यं कर्मणि सिद्धम्—युभुक्षित ओदनः, पिपासितमुदक-
मिति; कर्त्तरि तु न प्राप्नोति—युभुक्षितो देवदत्तः, पिपासितो देवदत्त इति ।
अनेन तु यस्य युभुक्षापिपासे सञ्जाते तत्र प्रत्यय उत्पद्यते ।

पुष्पादीनां तर्हि किमर्थः पाठः, ‘पुष्प त्रिकसने,’ ‘मूत्र प्रस्रवणे,’ ‘द्वै स्पन्दे,’
निर्पूर्यः, ‘कठि शोके’ उत्पूर्यः, ‘सुर दुःख तत्क्रियायाम्,’ ‘त्रण गात्रविचूर्णने’—
एभ्योऽकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्ते—पुष्पितः, मूत्रित इत्यादि सिद्धम् ? सत्यम् भूते
सिद्धम् ; वर्तमाने तु न सिद्धयति, अतो वर्त्तमानार्थस्तेषां पाठः । कथं पुनरनेन
वर्त्तमाने भवति, यावताऽत्रापि ‘सञ्जात’ इति भूते निष्ठा ? एवं तर्हि गणे पुष्पा-
दीनां पाठसामर्थ्यात्सञ्जातमित्यत्र भूतकालो न विवक्ष्यते । गर्भादप्राणिनीति । गर्भ-
शब्दादप्राणिन्यभिधेये इतज्भवति—गर्भिताः शालयः, प्राणिनि तु गर्भिणी गौः ॥

प्रमाणे द्वयसज्जदध्नमात्रचः ॥ यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्वदतीति । अनेन
प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं प्रमाणस्य दर्शयति । यदि तु प्रत्ययार्थविशेषणं स्यात्—यत्त-

न्यासः

देवदत्त इति भवति ! सत्यम् ; भूते विधानाद् वर्त्तमाने न सिध्यति । अनेन तु वर्त्ता-
मानेऽपि सिध्यति । तस्माद् युक्तस्तयोः पाठः । गर्भादप्राणिनीति । गर्भशब्दादप्राणि-
न्यभिधेय इतच्प्रत्ययो भवति । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनीति किम् ? गर्भः सञ्जा-
तोऽस्या गर्भिणी गौः ॥

प्रमाणे द्वयसज्जदध्नमात्रचः ॥ प्रमाणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्प्रत्ययार्थो विशयते ।

१. फल, उच्चार, स्तवक, पल्लव, एण्ड, घेनुप्या, अग्र, अह्नारक, अह्नार, वणक,
पुलक, कुवलय, शैवल, गर्व, तरङ्ग, कल्लोल, पण्डा चन्द्र, सवक, मुद्रा, राग, कण्टक,
हस्त, कर, सीमन्त, कर्दम, कज्जल, कलङ्क, कुतुहल, कन्दल, आन्दोल, मन्धकार,
कोरक, भङ्गुर, रोमाञ्च, हर्ष, उत्कर्ष, शुषा, ज्वर, गोर, दोह, शङ्ख, मुडर, तिलक,
शुषुषा, निद्रा—अत्रैते शब्दा पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

द्वयसञ्च, दधनञ्च, मात्रञ्च-इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्व्यभवति । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्, ऊरुदधनम्, ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम्, जानुद्वयसम्, जानुदधनम् ॥

प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतो मम ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुदधनमुदकम् । मात्रच्युनरविशेषेण, प्रस्थमात्रमित्यपि भवति ।

ॐ प्रमाणे लो वक्तव्य ॐ । प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । शम प्रमाणमस्य शम । दिष्टि । वितस्ति ।

पदमञ्जरी

दस्येति निर्दिष्ट प्रमाणं चेत्तद्व्यवतीति, तदा प्रमाणस्य प्रमेयापेक्षत्वात्प्रमेय प्रकृत्यर्थं स्यात्, यथा प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे प्रमेय प्रत्ययार्थः, ततश्चेह प्राप्नोति-उदक प्रमेयस्योरोरिति, एतच्चायुक्तम्, अनियतप्रमेयविषयत्वात्प्रमाणानामेवेन विशेषणस्यान्याप्यत्वात्, प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणत्वप्रतिपादनायोरुमात्रादयः शब्दा प्रयुज्यन्ते ।

प्रथमश्च द्वितीयश्चेति । उर्ध्वाविस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम्, उर्धादि । तत्र केचिदाहुः—‘आयाममानमेव प्रमाणं सूत्रे गृह्यते, तिर्यङ्मानमेव चायाममानम्, ततश्चोर्ध्वमानेऽप्राप्तो द्वयसज्जदधनचो प्रमाणानपकृत्येह विधीयते’ इति । अपर आह—‘उर्ध्वाविस्थितेनापि येनायाम परिच्छिद्यते तदध्यायाममानत्वात् प्रमाणमिति सूत्रे गृह्यते । वचन तूर्ध्वमान एव यथा स्यात् तिर्यङ्माने मा भूतामिति नियमार्थम्’ इति । अन्यस्त्वाह—‘परिच्छेदकमात्रं प्रमाणमिह गृह्यते’ इति, तत्रापि नियमार्थमेतत् । मात्रच्युनरविशेषेणेति । यथायाममानवाच्येयाय सूत्रे प्रमाणशब्दाः, ततोन्मानपरिमाणयोरप्राप्तो मात्रञ्च विधीयते, अथ तु परिच्छेदकमात्र प्रमाणम्, ततो न्यायप्राप्तानुवादोऽयम् । प्रस्थमात्रमित्यपीति । अपि शब्दादुरुमात्रमित्यपि भवति ।

प्रमाणे ल इति । लुक् एषा पूर्वाचार्यसङ्गा । प्रमाणमिति ये प्रसिद्धा इति । ‘प्रमाणशब्दा एते’ इति ये प्रसिद्धा—दिष्टिनिस्त्यादय इत्यर्थः । शम, दिष्टि,

न्यास

प्रथमश्च द्वितीयश्चेत्यादि । द्वयसज्जदधनचो उर्ध्वमान इष्येते । उपरि निक्षिप्य यत्र मीयते, न तिर्यक् समन्ततो वा, तदूर्ध्वमानम् । अविशेषेणेति । प्रमाणे परिमाण उन्माने वाऽविशेषेण सर्वत्र मात्रञ्च भवतीति । प्रस्थमात्रमित्यपि भवतीति । अपिशब्दाद् वितस्तिमात्रमित्यपि भवतीति ।

प्रमाणे क्षोरिति । लुक्श्चाय पूर्वाचार्यविहिता सङ्गा । अय मात्रञ्च उत्पन्नस्य लुग्यते, न द्वयसज्जदधनयोः, तयोरूर्ध्वमाने विधानात् । अस्मिन्नर्थं उत्पत्तिरपि नास्ति ।

❀ द्विगोनित्यम् ❀ । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः । त्रिशमः ।
द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं किम् ? संशये श्राविणं वक्ष्यति, तत्रापि द्विगो-
लुगेव यथा स्यात् । द्वे दिष्टौ स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः ।

❀ डट् स्तोमे वक्तव्यं ❀ । पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः ।
टित्वाद् डीप् ।

❀ शशतोर्दिनिर्वक्तव्यः ❀ । पञ्चदशिनोऽष्टमासाः । त्रिगिनो
मासाः ।

पदमञ्जरी

नितस्तिरिति । अत्र मात्रचो लुग्; इतरयोरमन्भयान् । शमादीनामनूर्ध्वमानत्वाद् ।

द्विगोनित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तरिध्यमायाञ्च पूर्वोणाप्राप्तो लुगि-
धीयते । नित्यग्रहणं किमिति । नात्र विकल्पः प्रकृत इति प्रश्नः । संशये श्राविणं
वक्ष्यतीति । श्रावणं श्रावः, 'कृत्यलुटो बहुलम्', इति घञ्, सोऽस्यास्तीति श्रावी,
'प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये' इति वक्ष्यमाणस्य मात्रचः 'प्रमाणे
लुः' इत्यनेन लुप्त भवति, परत्वाद्; अतोऽमौ श्रावी । अस्य द्विगावपि श्रावणे
प्राप्ते लुगिधीयत इत्यर्थः । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः । कथं पुनरत्र संशये
मात्रच उत्पत्तिः ? तदन्तविधिना । एतदेव लुग्यचनं ज्ञापकम्—अस्त्यत्र तदन्त-
विधिरिति । प्रकरणादिपञ्चादस्य निश्चयमंशयविषयता प्रयोगस्यानमेया ।

स्तोमे डट्पठ्य इति । अत्रायाममानस्यासम्भवात्परिच्छेदोपाधिकायाः
सङ्ख्यायाः स्तोमेऽभिधेये डट्प्रत्ययः । डित्करणमेकविंश इत्यत्र ति शब्दस्य लोपा-
र्थम्, त्रयस्त्रिंशदी टिलोपार्थे च । पञ्चदशादौ 'नस्तद्धिते' इत्येव निष्कम्—
पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः, सप्तदशी रात्रिरिति । स्तोमसा-
हचर्याद्वाऽयादी स्त्रियां वृत्तिः, टित्त्वाङ्गीप् 'तदस्य परिमाणम्' 'सङ्ख्यायाः संज्ञा'
इत्यत्र तु स्तोमे ङो विहितः, तत्र टाप् भवति यद्यस्ति प्रयोगः, अयं तु नास्ति
ततोऽस्यैव स प्रपञ्चः ।

शशतोर्दिनिर्वक्तव्य इति । एवं च छन्दसि च भाषायां च दिनेर्विधानान्
'सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घ' इत्यत्र 'शशतोर्दिनिश्छन्दसि' इति वचनं प्रपञ्चार्यमेव ।

न्यासः

द्विगोर्निश्चयमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात् । सरपि च प्रमाणान्तये तदन्तविधेर-
भावात् । पूर्वोण प्राप्त एव दुगुच्यते । नित्यग्रहणं किमिति । न हि विकल्पः प्रकृतो
यन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं क्रियते । न च पूर्वस्य विधेरविकल्पेन प्रकृति श्रावयितुमिह
नित्यग्रहणं कर्तुं युक्तम् । न ह्यसौ विभागयेष्यत इत्यभिप्रायः । संशय इत्यादिना
नित्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह । भवणं श्रावः, 'कृत्यलुटो बहुलम्' इति मात्रे घञ् ।
भावोऽस्यास्तीति श्रावी, स पुनर्वक्ष्यमाणो मात्रचप्रत्ययः प्रमाणसम्बन्धेनोच्यते ।

ॐ विंशतेऽश्चेति वक्तव्यम् ॐ । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

ॐ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॐ ।
शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्रम् ।
दशमात्रा गावः ।

ॐ वत्सन्तात्स्वार्थे द्वयसज्जमात्रचौ बहुलम् ॐ । तावदेव तावद्द्वय-
सम् । तावन्मात्रम् । एतावद्द्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्द्वयसम् ।
यावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ ३८ ॥

‘तदस्य’ इत्येव, ‘प्रमाणे’ इति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां
प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति पठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्
द्वयसजादयश्च । पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्, पुरुषद्वयसम्, पुरुषदघ्नम्,

पदमञ्जरी

विंशिनोऽङ्गिरस इति । प्रवरभेदेन विंशतिर्भेदा उच्यन्ते, तत्र विंशतिशब्दा-
त्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः संख्येये प्रमेये द्विनिः, ‘ति विंशतेर्द्विति’ इति लोपः,
यस्येति लोपश्च ।

प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति । रुडिशब्दाद्येताः भेदेनोपादानात् । शममात्रमिति ।
शमः प्रमाणमस्य स्यान्न वेत्यत्रार्थे मात्रच् । पञ्चमात्रा इति । पञ्च स्युर्न वेति
संशय्यमानार्थवाचिनः स्त्रार्थे प्रत्ययः । यद्वा—युक्तिविषये ‘द्वयेकयोः’ इत्यादि-
घत्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः पठ्यर्थे प्रत्ययः । पञ्चत्वसङ्ख्या प्रमाणमेपां स्याद्वा न
वेति पञ्चमात्राः । तावदेवेति । तत्परिमाणमस्य धान्यादिस्तावत्, ततः
स्वार्थे प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे तु ‘भावः सिद्धश्च बावतोः’ इत्यर्थान्तरे यक्ष्यते ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ हास्तिनमिति । ‘इनण्यनपत्ये’ इति प्रकृतिभावः ।

न्यासः

स्तोमे उचिर्यादि । पञ्चदशाहानि परिमाणमस्य यज्ञस्य पञ्चदशः । पञ्चदशेति ।
द्वित्वान् डीप् ।

शन्शलोद्विनिरिति । स्तोमे चान्यत्राविशेषेणार्थं विधिः । विंशिन इति । द्विनिः,
‘ति विंशतेर्द्विति’ इति तिलोपः, यस्येति लोपश्च । शममात्रं दिष्टिमात्रमिति । प्रमा-
णस्योदाहरणद्वयम्—प्रस्थमात्रं कुडवमात्रमिति । परिमाणस्य—पञ्चमात्रम् । दशमात्रा
इति—संख्यायाः । यत्रैतन्न निर्णयते शम स्याद्वा न वेति तत्र शममात्रमिति प्रयुज्यते ।
एवमन्यत्रापि यथायोगं वेदितव्यम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ हास्तिनमिति । ‘इनण्यनपत्ये’ इति प्रकृतिभावः ।

पुरुषमात्रम् । हस्तिनम्, हस्तिद्वयसम्, हस्तिदघ्नम्, हस्तिमानम् ।

द्विगोर्नित्यं लुक्—द्विपुरुषमुदकम्, त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति, त्रिहस्ति । द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी, त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३६ ॥

‘तदस्य’ इत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्यः ‘अस्य’ इति पठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य यावान् । तावन् । एतावान् ।

प्रमाणग्रहणेऽनुवर्तमाने परिमाणग्रहण प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

पदमञ्जरी

द्विगोर्नित्यं लुगिति । नायम् ‘प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्’ इत्यस्यानुयादः; पुरुष-हस्तिनो. शमादिष्वप्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अत एव पुरुषद्वयसमित्यादौ ‘प्रमाणे लः’ इति लुग्न भवति; अन्यथाणो विधानसामर्थ्याल्लुगभावेऽपि द्वयसजादीनां स्यादेव । तस्माद् पूर्वोऽत्र लुगिधीयते । स च द्वयसजादीनां नाण, ग्रहणरता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाद् द्विगोरण प्राप्त्य-भावात् । द्विपुरुषीति । ‘पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्’ इति ङीप् ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ यावानिति । ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यात्वम् । ‘उगिदचाम्’ इति नुम्, ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घः, हलङ्घादिसंयोगान्तलोपो । प्रमाणपरिमाणयोरेकत्वं मत्वा यश्चोदयेत्—परिमाणग्रहणमनर्थकम् प्रमाणाधि-कारादिति ? तं प्रत्याह—प्रमाण इति वर्तमाने इत्यादि । स पुनरनयोर्भेदः ‘परि-माणं तु सर्वतः, आयामस्तु प्रमाणं स्यात्’ इति पूर्वमेव व्याख्यातः ।

न्यासः.

द्विपुरुषीति । ‘पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम्’ इति ङीप् । द्विहस्तिनीति । अत्र ‘शृङ्गेन्यो ङीप्’ इति ङीप् ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ यावानिति । ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्याकारः । ‘उगि-दचाम्’ इति नुम्, ‘अत्वसन्तस्य चापातोः’ इति दीर्घः, हलङ्घादिसंयोगान्तलोपो । प्रमाणपरिमाणशब्दौ पर्यायाविति मन्यमानो यश्चोदयेद्—अयं कस्मात् परिमाणग्रहणं क्रियते, यावता प्रमाणग्रहणमनुवर्तत एवेति ? तं प्रत्याह—प्रमाण इति वर्तमानं इत्यादि । ■ पुनरनयोः प्रमाणपरिमाणयोर्भेदः ‘परिमाणं तु सर्वतः, आयामस्तु प्रमाणं स्यात्’—इति प्रागेव व्याख्यातः ।

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः । पृथगुच्यते ।
मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

पदमञ्जरी

डावताविति । इहास्माभिर्नतुपं विधाय 'आ सर्वनाम्नः' इत्याख्यं प्रहितम् ।
पूर्वाचार्यास्तु डावतुं त्रिदधिरे, तदपेक्षेऽयं निर्देशः । विशिष्यत इति विशेषः,
तस्य भावो वैशेष्यम्, अर्थवैशेष्यादर्थभेदात्परिमाणस्य प्रमाणान् पृथग्विनिर्देशः,
उच्यते क्रियत इत्यर्थः । स्यादेतन्—'यद्यपि प्रमाणपरिमाणशब्दयोरर्थो भिद्यते,
तथापि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्य तदुपाधिष्वेभ्य एव यतुर्निरधेयः' । तत्रायमप्यर्थः—
इदमपि सिद्धं भवति—यासानभ्या, यासती रज्जुरिति, अत्र ह्यायाममान गम्यते ।
ये तु परिमाणे प्रयोगाः—यावान् धान्यराशिरित्यादयः, तेष्वुपमानाद्रवियन्ति ।
यथा सिद्धान्ते यासानभ्या यासती रज्जुः यासत्कृत्यो बुद्धे इत्यादयः' इति,
तत्राह—मात्राद्यप्रतिघातायेति । यदि यथोक्तं त्रियेत ततो डावतुर्विशेषविहि-
तत्वात्प्रमाणान्यविहितान्मात्रजादीन्नाधेत । परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधि-
कत्वाद् बाध्यबाधकभाराभावात्, तेन तन्मात्रं यन्मात्रमिच्छादि प्रमाणे सिद्धं
भवतीति । भावः सिद्धश्चेति । तत्परिमाणमस्य तादृशान् राशीकृतं तादृशप्रमाण-
मस्य कुड्यादेस्तामन्मात्रं यापद्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृशस्थापीत्यर्थः ।
तदेवं भिन्नविषयत्वे सति यत्प्रत्ययान्मात्रादयः सिद्धयन्ति । एकविषयत्वे तु
यत्पुनैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वात्तदन्तान्मात्रादयो न स्युः । यस्य हि तादृश-

ॐ वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भूचा छन्दसि सादृश्य उपसख्यानम् ॐ । 'न
त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावत पुरु
वसो यज्ञ विप्रस्य मावत । त्वत्सदृशस्य, मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदम्भ्या वो घः ॥ ४० ॥

किमिदम्भ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति ।
कियान् । इयान् ।

एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकम्—किमिदम्भ्या वतुप्रत्ययो भव-
तीति । अथ वा—योगविभागेन वतुप विनाय पश्चाद्घो घो विधीयते ॥

किम सख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥

पदमञ्जरी

माण तस्य तत्प्रमाणमिति तावच्छन्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्याद्, अन्यथा हि
मानादिप्रत्ययमालाप्रसङ्गः ।

सादृश्य इति । विषयनिर्देशोऽयम्, सदृशस्तु प्रत्ययार्थः ॥

किमिदम्भ्या वो घः ॥ कियान्, इयानिति । 'इदं किमोरीश्वरी', यस्येतिलोपः ।
एतदेवेति । आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोऽनुमीयते । यागविभागेन घेति ।
एतत्प्रतिपादिते लाघवे भवति । 'आदे परस्य' इत्येव सिद्धे 'व' इति वचनमा
देशप्रतिपत्त्यर्थम्, इतरथा हि घः प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥

न्यास

त्वावत । मावत इति । मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति
स्वमादेशौ, पूर्ववदात्तम् ॥

किमिदम्भ्या वो घः ॥ कियान् । इयानिति । 'इदं किमोरीश्वरी' इति किम की ।
'इदम् ईश' इति, यस्येतिलोपः । केन पुनः किमिदम्भ्या विहितस्य वतुपा वकारस्य पत्य
विधायते ? इत्याह—अथ घेचादि । योगविभागेन घेति । किमिदम्भ्याम् इत्येता
वता योगेन वतुप विधाय ततः वो घ इत्यनेन वतुपो वकारस्य घः विधीयते ।

अथ वप्रहणं किमर्थम्, यावता 'आदे परस्य' इति वकारस्यैव घो विज्ञायते,
ननु चानेकारं वात् उवादेशः प्राप्नोति ? नैव दाए, अकारो ह्यन्वाराणामर्थं वर्ण
मात्रमेव न त्वादेशः । कुत पुनरेतद् विज्ञयम् ? न्यायानात् । तर्हि वकार एव
लघोयानिति युक्तं तस्य स्थानित्वेनोपादानम् । वकारे त्वस्थानि उपपन्नं यत्रपि समुदा
यादेशः, तथापि न दोषः, द्वयोरकारयोः पररूपं भविष्यति ॥

संख्यायाः परिमाणम्, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्तमानात् किमः प्रथमासमर्थादस्येति पृच्छयर्थे उक्तिः प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् च । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छयमानत्वात् परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेपां ब्राह्मणानां कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः ।

पदमञ्जरी

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ संख्यायाः परिमाणमिति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षया कुद्योगलक्षणा कर्त्तरि पठ्यी । परिमितिः=परिमाणम् । संख्या परिच्छेद इति ॥ संख्या यं परिच्छेदं करोति तत्रेत्यर्थः । तस्य च वकारस्य घकार इति । 'घो घः' इत्यनुवृत्तेः । ननु का संख्या परिमाणमेपामित्यत्र किञ्चिद्: परिच्छेदिकायां संख्यायां वर्तते, न पुनः परिच्छेदे ? तत्राह—पृच्छयमानत्वादिति । परिच्छेदकत्वविशिष्टा संख्या पृच्छयते—का संख्या परिच्छेदिकैपामिति, तत्र परिच्छेदस्यापि पृच्छयमानाकारान्तर्भावात्संख्यापरिच्छेदे वर्तमानादित्युक्तमित्यर्थः । अपर आह—“संख्यायाः” इति कर्मणि पठ्यी, संख्यापरिच्छेदार्थप्रश्ने वर्तमानः संख्यापरिच्छेदे वर्तत इत्युच्यते । संख्यायां परिच्छेदुमिष्टायां यः प्रश्नस्तत्र वर्तमानादित्यर्थः” इति । कति । 'पङ्भ्यो लृक्' इति असौ लृक् । अथैकवचनद्विवचने कस्मान्नोदाहृते ? उच्यते; संख्याप्रश्ने वर्तमानात्किमः प्रत्ययः, प्रश्नश्चानिज्ञाति; अनिज्ञानं च बहुष्विति वृत्तौ बहुवचनमेव भवति । उक्तं च—‘अनिज्ञातिऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यम्’ इति । कथं तर्हि कियान्, कियन्ताविति ? नात्र संख्याप्रश्ने किञ्चिद्:, किं तर्हि ? परिमाणमात्रप्रश्ने । संख्याप्रश्ने तु तत्रापि बहुवचनमेव भवति—कियन्तो ब्राह्मणा इति । यदीया च संख्या पृच्छयते तत्र प्रत्ययाः, तेन का संख्या परिमाणस्य वर्गाग्रयवगतसंख्याप्रश्ने कति वर्ग इति न भवति । अवयवेष्वेव हि तदा प्रत्ययेन भाव्यम्—कति गावोऽस्मिन्वर्ग इति । सङ्ख्येति नोर्भेदविवक्षायां तु—कति गावोऽयं वर्ग इति, न तु व्यवस्थितसंख्यासम्बन्धे वर्गो । वर्गसंख्याप्रश्ने तु कति वर्गा इति भवति ।

न्यासः

किमः संख्यापरिमाणे उक्ति च ॥ संख्यायाः परिमाणमिति । कुद्योगलक्षणा कर्मणि पठ्यी । परिमितिः=परिमाणम् । संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । परिच्छेद इति भावे घञ् । संख्यापरिच्छेदे वर्तमानादिति । परिच्छेदोपाधिकाया संख्याया वर्तमानादित्येयोऽर्थो विवक्षितः । यथा ह्ययमेकार्योऽस्य वचनस्योत्तरत्र तथा व्यक्तीकरिष्यते । तस्य वकारस्य घत्वमिति, 'घो घः' इत्यनुवृत्तेः । पृच्छयमानत्वादिति । यदा संख्यायाः परिच्छेदे किञ्चिद्: वर्तते । कदा च वर्तते ? यदा संख्या परिपृच्छयमाना भवति । न ह्यपरि-

अथ वा—संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते—का संख्या परिमाणं येषामिति ।

ननु च संख्या एवमात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते ? यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति । क्षेपे हि परिच्छेदो नास्ति—केयमेषा संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥

पदमञ्जरी

अथ वेत्यादि । अस्मिन्पक्षे संख्यापरिमाण इति कर्मधारयः, निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः, करणसाधनश्च परिमाणशब्दः । एवमात्मिकेत्यस्य विधरणम्—परिच्छेदस्वभावेति । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते इति । परिच्छेदकत्वेन न विवक्ष्यत इत्यर्थः । तथैव वा पाठः । क पुनरेवं न विवक्ष्यते ? इत्याह—क्षेपे हीति । केयमेषामिति । केयमोदशानां दशत्वसंख्या येषाम् ।

अप्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिपत्त्यं न विधत्ते ॥ इति ।

एवं संख्येयद्वारेण संख्यायां क्षेपः । प्रकृतः परिमाणशब्दो रुद्धिशब्दत्वात् संख्याया परिसम्बन्धुं नार्हतीति परिच्छिन्नामात्रवचनः पुनरिहोपात्तः ॥

न्यासः

पृच्छयमानायाः परिच्छेद उपपद्यते । यदा च परिपृच्छयमाना भवति, तदा च किंशब्दः परिच्छेदविशिष्टाया वर्तते इति पृच्छयमानत्वात् परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्तमानात् किमः प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते । परिच्छेद उपाधिविशेषणभूतो यस्याः सा परिच्छेदोपाधिका । परिच्छेदविशेषणेति यावत् । तदनेन संख्यापरिच्छेदे वर्तमानात् किम इत्यस्य योऽर्थोऽभिमतः स व्यक्तीकृतः । कथीति । जतः 'गङ्गो जङ्क्' इति जङ् ।

अथ वेत्यादि । अत्र च धारयाने 'संख्यापरिमाणे' इति कर्मधारयः, निपातनादुपसर्जनस्याय परनिपातः । परिमाणशब्दश्च परिमीयतेऽनेनेति करणसाधनः । एवमात्मिकैवेति । अस्यायं परिच्छेदस्वभावेत्यनेन विस्पष्टीकरोति । परिच्छिद्यतेऽनेनेति परिच्छेदः, स स्वभावो यस्याः सा तथोक्ता । यत्रेवादिना यदर्थं परिमाणग्रहणेन संख्या विशेष्यते तदर्थमिति । स्यादेतत्—नास्तेन स विशेषो यत्र संख्यायाः परिच्छेदस्वभावो नास्ति, तदपार्थक्यं विशेषणमिति ! अत आह—क्षेपे हीत्यादि । केयमेषा संख्या दशानामिति । नात्र संख्या परिच्छेदकत्वेन विवक्षिता । न ह्यत्र परिच्छेदोऽस्ति, छेप-परत्वाद् वाक्यस्य । किञ्चन्दोऽत्र क्षेपे वर्तते, न प्रश्ने ॥

‘तदस्य’ इत्येव । संख्याया अवयवे वर्तमानाया अस्येति पष्ठचर्ये तयप् प्रत्ययो भवति । अवयवा अवयविनः सम्बन्धिन इति सामर्थ्यादवयवो प्रत्ययार्थो विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् । त्रुष्टयो ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वाज्यजादेशो भवति । द्वावयवावस्य द्वयम्, द्वितयम् । त्रयम्, त्रितयम् ।

तयग्रहणं स्थानिनिर्देशार्थम्; अन्यथा प्रत्ययान्तरमयज्विज्ञायेत ।

पदमञ्जरी

संख्याया अवयवे तयप् ॥ इहास्येत्यधिकारात्संख्याया अवयवे वर्तमानायाः स्थार्ये तावत्प्रत्ययो न भवति; अवयवस्यामिनि तु प्राप्नोति—पञ्च अवयवा अस्य दैधदत्तस्येति । तत्राह—अवयवावयविनः सम्बन्धिन इति । अत्रयथशब्दस्य सम्बन्धिश्चदत्तत्वाद्यं प्रत्ययवत्त्वं तत्रैवावयविनि प्रत्यय इत्यर्थः । यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयः प्रत्ययार्थः, तद्वत् । चतुष्टयीति । रेफस्य पिसर्जनीये तस्य सत्ये ‘ह्रस्वात्तादी तद्धिते’ इति परम्, ‘टिड्ढागञ्’ इति ङीप् ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ननु तयः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते, ‘द्वित्रिभ्याम्’ इति पञ्चमी, ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति तस्य पष्ठगन्तवां सम्पादयिष्यति; तर्हि ‘तयस्य’ इत्यनेन ? तत्राह—तयग्रहणमित्यादि । अमत्यामपेक्षायामनुवृत्तिः पष्ठो-प्रकृतिश्च दुर्ज्ञानेति भावः । अथ प्रत्ययान्तरे को दोषः ? त्रयो गतिरिति

श्यातः

तत्र को दोषः ? त्रयो गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात्, 'प्रथम-
चरमतय' इत्येव विधिश्च न स्यात् । द्वये, द्वयाः । चकारः स्वरायः ।

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः ।

वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते ।

उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या, ततः पूर्वैर्णैव विहितस्य तयप
आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योगविभागेन तयपं
विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः, उभये
देवमनुष्याः ॥

पदमञ्जरी

तयन्निबन्धन ईकारो न स्यात्, 'प्रथमचरमतय' इति चैव विधिर्न स्याद्-द्वये,
द्वया इति । क्वचित् तत्र को दोष इत्यादि धृत्तावेव पठ्यते । चकारः स्वराय
इति । तेन स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वं न भवति ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ उदात्तवचनसामर्थ्यादिति । अन्तोदात्तत्वस्य चित्स्वरे-
णैव सिद्धत्वात् । सर्वोदात्तत्वं तु न भवति, 'अनुदात्तं पदमेकयर्जम्' इति
वचनात् । नापि हे उभयेत्यत्रामन्त्रितानुदात्तत्वम्, उभयेत्यत्र चामन्त्रिताद्यु-
दात्तत्वं बाधितुमुदात्तवचनम् ; पुरस्तादपवाद्व्यायेन चित्स्वरस्यैव बाधनात् ।

उभशब्दो यदि लौकिकी संख्येति । उभावित्युक्ते द्वाविति प्रतीतेः । अथ न
संख्येति । कृत्वसुजादिसंख्याकार्यादर्शनात् ; एकः, उभौ, त्रय इत्येवं लोके गणना-
ऽदर्शनाच्च । तस्य नित्यमयजादेश इति । अथ प्रत्ययान्तरमेवायः कस्मान्नाश्रितः,

न्वासः

तयन्ग्रहणं तयप्स्थानित्वं लभ्यत एव ? नैतदस्ति ; यद्यनुवृत्तिस्तयपोऽन्यार्था न स्यात्,
ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात् तयपः स्थानित्वं विज्ञेयम् । तस्य त्वनुवृत्तिरुत्तरार्थापि भवति ।
'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्यत्र योगविभागेन तयन्विधातव्यः । न चानुवर्तमानः शक्यते
विधातुम् । अत उत्तरार्थायामनुवृत्तौ सत्या तयप्स्थानित्वमयुक्तमिति तयन्ग्रहणं क्रियते ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ वचनसामर्थ्यादित्यादि । यद्यन्तोदात्तः स्याद् उदात्तवचन-
मनर्थकं स्यात् । अयच्च न कृते चित्स्वरेणैव 'सतिशिष्टस्वरो बलीयान्' इत्यन्तोदात्त-
त्वस्य सिद्धत्वात् । आद्युदात्तत्वं ह्यन्यथा न सिध्यतीति तदर्थं क्रियमाणमर्थवद् वचनं
भवतीति । यदि लौकिकी संख्येति । द्वित्रादिवत् । पूर्वैर्णयोगेन तयपो विधानम्,
तस्यापरेण योगेन नित्यमयजादेशो विधीयते । उभये देवमनुष्या इति । उभाव-
काशि ४ : ११

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताहुः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थ्यादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिका
टः प्रत्यो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्भवति । इतिकरणस्तत्
श्चेद्विवक्षा । एकादश अविका अस्मिन् शते एकादशं शतम् । एक
दशं सहस्रम् । द्वादशं शतम् । द्वादशं सहस्रम् ।

दशान्तादिति किम् ? पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तग्रहणं किम्
दशाधिका अस्मिन् शते ।

प्रत्ययार्थेन च समानजातीये प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते—

पदमञ्जरी

तत्रायमप्यर्थः—उदात्त इति न घक्तव्यं भवति, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् ; यच्च
सर्वनामसंज्ञायामुक्तमुभयशब्दस्य जसि सर्वादिपाठान्नित्या संज्ञा भवति, न
'प्रथमचरमतय' इति विभाषा; व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्पूर्वविप्रतिषेधाद्वेति,
तदप्ययत्नसिद्धं भवति, कथम्, न ह्ययं तयप आदेशः ? सत्यम् ; उभयीत्यत्र तु
तयविवन्धन ईकारो न स्यात् । यदि तु ङीङिर्घौ मात्रजित्ययचश्चकारेण
प्रत्याहारग्रहणम्, ततः प्रत्ययान्तरत्वेऽप्ययच सिद्ध ईकारः ।

उदात्तग्रहणं नित्यग्रहणं च शक्यमकर्तुम्, ङीङिर्घौ च तयपो ग्रहणम् ।

अथ वा—दघ्नञ्मात्रचोरपि सत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुम्, द्वयसजित्येवायच-
श्चकारेण प्रत्याहारोऽस्तु; तत्तु तथा नाश्रितमित्येव ।

उभयो मणिरिति । उभौ पीतलोहितावयववारस्येत्यवयवद्विनिबन्धनोऽव-
यविनो व्यपदेशः । उभये देवमनुष्या इति । वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितमेदानां
वर्गिणामिदमभिधानम् ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताहुः ॥ अस्मिन्नधिकम्, यस्मादधिकमिति च
निर्देशादधिकशब्दयोगे सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः । अधिका रारी द्रोणेनेति कर्त्तरि
तृतीयापि भवति । एकादश अधिका अस्मिन् शत इति । व्यपदेशितद्वावोऽपि
प्रातिपदिकेन प्रतिपिद्धः । प्रत्ययार्थेन चेत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे

न्यासः

यवो येषामित्युभये । कथं बहुत्वे देवमनुष्याणां द्वाववयवौ भवतः ! यद्यप्यत्र बहुत्व-
मस्ति, द्वित्वमपि तु प्रातिपदिकयोरस्त्येव, अत्र हि द्वौ राशौ समुदायस्यावयवौ—
एको देवानां राशिः, अपरो मनुष्याणामित्यदोषः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताहुः ॥ प्रत्ययार्थेन चेत्यादि । यथाजातीयः प्रत्ययार्थ-
स्तथाजातीय एव यदि प्रकृत्यर्थो भवति एव प्रत्यय इष्यते, नान्यथा । प्रत्ययार्थेन प्रकृ-
त्यर्थस्य तुल्यजातीयत्वं दर्शयितुमुदाहरणमुपन्यस्यति—एकादश कार्पाशणा इति ।

एकादश कार्पापिणा अविका अस्मिन् कार्पापणशते एकादशं कार्पापणशतमिति ।

इह तु न भवति—एकादश मापा अविका अस्मिन्कार्पापणशत इति ।

शतसहस्रयोश्चेष्यते । इह न भवति—एकादशाधिका अस्या त्रिशतीति ।

‘इतिकरणो विवक्षार्थः’ इत्युक्तम्, तत् इदं सर्वं लभ्यते ।

पदमञ्जरी

प्रत्यय इत्यर्थः । न्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि—यस्यै तावदेकादश अधिका अस्मिन् गोशते इति शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गायः सन्निधानात्प्रकृत्यर्थमपि स्पृशन्ति । पृत्ताप्रत्येकादशं गोशतमित्युक्ते प्रकृत्यर्थतया गायः सन्निहिता एव प्रतीयन्ते । यत्र तु विजातीयसंख्येयवाची शब्दः प्रयुज्यते, तत्र शब्दसन्निहितेन तेनान्यदर्थं सन्निहितं बाध्यते । न च वृत्तौ तादृशेन शब्देन प्रकृत्यर्थः शक्यो विशेषयितुम् ; प्रत्ययार्थेनैकार्थीभूतत्वात्, यथा—वृद्धस्योपगार इति ।

शतसहस्रयोश्चेष्यत इति । इयमिष्टिरेव ।

इतिकरणो विवक्षार्थस्ततः, इदं सर्वं लभ्यत इति । यद्यपि पूर्वार्थी न्यायादेव लभ्यते, तथापि ‘शतसहस्रयोश्चे यते’ इत्ययमर्थ इतिकरणादेव लभ्यते इति साधनस्य साधारणो हेतुरुपदिष्टः ।

न्यास

प्रकृत्यर्थोऽप्येकादश कार्पापिणा एवेति प्रकृत्यर्थः । प्रत्ययार्थेन समानजातीयः । इह तु नैवमिति । अत्र हि कार्पापणशत प्रत्ययार्थः । प्रकृत्यर्थस्येकादश मापाः । ते च कार्पापणेभ्यो विजातीया इति न भवति प्रत्ययः । शतसहस्रयोश्चेष्यत इति । यत् ‘तदस्मिन्’ इत्युच्यते, तस्मिन् शते सहस्रे वा प्रत्यय इष्यते; नान्यत्र त्रिशत्यादौ ।

कथं पुनरनुपासमेव सूत्रे लभ्यते ? इत्याह—इतिकरणो विवक्षार्थ इत्यादि । कथं मिश्रमिति । यदि शते सहस्रे बाधकिनि प्रत्ययेन भगितव्यम्, इह प्रत्ययो न प्राप्नोति—एकादश शतसहस्रमिति । अत्र हि शतसहस्रं सहस्रान्तरश्चाधिकम्, न शतं नापि सहस्रमित्यभिप्रायः । शतानामित्यादि । अनेन शतसहस्रस्य सहस्रान्तरं निरस्यति । यदा शतशब्दः पञ्चान्तः सहस्रशब्देन समस्यते तदा शताना सहस्रं शतसहस्रशब्देनोच्यते । यदा तु सहस्रशब्दः पञ्चान्तशब्देन समस्यते, तदा सहस्राणां शतं शतसहस्रशब्देनोच्यते । ननु च सहस्रशब्दस्य पञ्चान्तस्य समासे सहस्रशतमिति भवितव्यम् ? राजदन्तादिषु दर्शनात् तस्य परनिपातो भविष्यतीत्यदोषः । तत्र शतसहस्रयोश्चेति सिद्धमिति । शतसहस्रवाच्यस्यार्थस्य शतसहस्रयोरैवान्तर्भावत्वात् ।

कथमेकादश शतसहस्रमिति ? शताना सहस्रम्, सहस्राणा वा शत-
मिति शतसहस्रमित्युच्यते । तत्र 'शतसहस्रयोः' इत्येव सिद्धम् ।

अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयो ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम ॥

पदमञ्जरी

कथमित्यादि । शते सहस्रे चाभिधेये प्रत्ययो भवन्नत्र न प्राप्नोति, अत्र
हि संख्यान्तरमधिकं शतसहस्रं नाम, न शतं सहस्रं येति भावः । अत्रापि
शतसहस्रयोरेषान्यतरस्य प्रत्ययार्थत्वं न संख्यान्तरस्येत्याह—शतानामिति ।
सहस्राणां वा शतमिति । अत्रापि पक्षे 'संख्याया अल्पीयस्याः' इति द्वन्द्वे
चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्यैव पूर्वनिपातः । तत्र पूर्वस्मिन्निगमे शतानि संख्या-
यन्त इति तान्येन प्रकृत्यर्थः—एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्र-
मिति, उत्तरत्र तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तान्येव प्रकृत्यर्थः—एकादशसहस्राण्य-
धिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति । प्रकरणादियशाच्च शतानां वा संख्येय-
त्वापत्तायः ।

उक्तमेवार्थं श्लोकेन दर्शयति—अधिके समानजाताविति । प्रत्ययार्थ-
सम्बन्धिन्या जात्या प्रकृत्यर्थस्य जातौ समानायां सत्यामधिकेऽर्थे वर्त्तमानात्
प्रत्यय इत्यर्थः । यद्वा—'समानजातौ' इति बहुव्रीहिः । जात्यन्तलक्षणस्तु छो
न भवति; भाष्यप्रयोगात् । प्रत्ययार्थेन समानजातीयेऽर्थे वर्त्तमानादित्यर्थः ।
इष्टमिति । प्रत्ययाख्यं कार्यम् । एकादशं शतसहस्रमित्यत्र निर्वाहार्थमाह—
यस्य संख्येति । 'शतानि सहस्राणि संख्यायन्ते', इत्युक्तम्, 'अधिके समानजातौ'
इति च, तेन यस्य संख्या यज्जातीयं संख्यायते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । तदा-
न्धासः

अधिक इत्यादि । लोके प्रत्ययार्थेन समानजातावधिके शतसहस्रयोरेव प्रत्ययाख्य
कार्यमिष्टम् । यदा त्वसमानजात्यधिकं भवति, न च शत सहस्र वा प्रत्ययार्थेन विव-
क्षितम्, तदा नेष्यते । अयमेकादश शतसहस्रमित्यत्र कस्याधिक्ये सति ङः कर्त्तव्यः ?
इत्याह—यस्येत्यादि । संख्या=संख्यानम्, गणनमित्यर्थः । यस्य संख्या, तस्याधिक्ये
ङः कर्त्तव्यः । कस्य च संख्या भवति ? अधिकत्वं संख्यायते यस्य । यदा शतानि
संख्यायते तदा—शतानां सहस्रमिति शतसहस्रम्, तदा शताधिक्ये ङः कर्त्तव्यः ।
एकादशाधिकान्यस्मिन् सहस्र एकादश शतसहस्रमिति । यदा ॥ सहस्राणि सप्या-
यते—सहस्राणां शतं सहस्रशतमिति, तदहं सहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादश शतसहस्र-
मिति । अथ किमर्थं तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते, यावता 'तदस्य सजातम्'
इत्यनुवर्त्तत एव, तत्र प्रत्ययार्थं एवास्मिन्निति निर्देष्टव्यः ? नैवं शक्यम्; तदनु-
वृत्तौ हि तत्सम्बन्धस्यास्येति प्रत्ययार्थस्याप्यनुवृत्तिः प्रसज्येत । न च षष्ठीसम्बन्धयो-
र्विरोधः; ततोऽस्मिन्निति निर्देशात् पूर्वः प्रत्ययार्थो न निवर्त्तते, तस्या त्वनुवृत्तौ

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

‘तदस्मिन्नधिकम्’ इत्यनुवर्तते, ‘ङः’ इति च । शदन्तान्प्राति-
पदिकाद्विंशतेश्च ङ. प्रत्ययो भवति ‘तदस्मिन्नधिकम्’ इत्येतस्मिन्
विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन् शते त्रिंशं शतम् ।

शदग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् । एक-
त्रिंशं शतम् । एकचत्वारिंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इह
मा भूद्-गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति ।

षट्मञ्जरी

धिक्ये स कर्त्तव्यो मतो मम । एतच्चोदाहरण एव व्यक्तीकृतम्, नात्र किञ्चिद-
पूर्वमुक्तम् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ अन्तग्रहणमनर्थकम्, केवलस्य शतः प्रातिपदिकस्या-
भावात् ; प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिर्भविष्यति, षड्भूतपादिसूत्रे त्रिंश-
दादीनां शतप्रत्ययान्तत्वेन निपातितत्वात्तत्राह—शदग्रहणेऽन्तग्रहणमिति । प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति तदादिनियमः स्यात्, अस्मिन्सन्तग्रहणे
सति यावत्तः समुदायस्यान्ते शब्दश्चस्तावतो ग्रहणं भवति । संख्याग्रहणं चेति ।
‘संख्याया अथयथे तथप्’ इत्यतः संख्याग्रहणमनुवर्त्तनीयमित्यर्थः । तेन संख्या-
याचितः शदन्तात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । एकत्रिंशदादयश्च संख्यान्तरस्य यावत्काः,

न्यासः

षष्ठयर्थेऽपि प्रत्ययः स्यात् । तस्मादस्येति निवृत्त्यर्थं पुनस्तदिति प्रथमा समर्थविमर्शि-
क्यादीयते । यथेवम्, अस्वेति प्रत्ययार्थस्य निवृत्तत्वात् ‘संख्याया गुणस्य निमाने
मयद्’ इत्यत्र षष्ठयर्थे प्रत्ययो न प्राप्नोति । इह निवृत्तस्यापि मण्डूक्युतिन्यायेनानु-
वृत्तिर्भविष्यतीत्यदोषः । अन्ये तु तापकं तदित्यस्य वर्णयन्ति । तदिति प्रकृते यत्
तदित्याह, तज् शापयति—‘तदस्य सञ्जातम्’ इत्यादौ सूत्रे यन्निर्दिष्टं तदिदानीवर्त्तमान-
मप्यज्ञमार्गं न यातीति षष्ठयर्थे प्रत्ययो न भवति ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ननु च ‘षड्भूति’ इत्यादौ सूत्रे त्रिंशदादयः शब्दाः शब्दप्रत्ययान्ता
निपातिताः, ततश्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्तात् प्रत्ययो लभ्यते, तत् किमन्त-
ग्रहणेन ? इत्याह—शदग्रहणेऽन्तग्रहणमित्यादि । यद्यन्तग्रहणं न क्रियेत, तदा प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषया यस्मात् स त्रिंशत्तदादेरेव स्यात् ; नाधिकात् । अतोऽधिकादपि
यथा स्यादित्येवमर्थमन्तग्रहणम् । यदि तर्हि यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादेरधिकार्थ-
मन्तग्रहणं केवलान्न प्राप्नोति ? नैष दोषः ; चकारोऽपि नियते, स चानुक्तसमुच्च-
यार्थः, तेन केवलमपि भविष्यति । संख्याग्रहणञ्च कर्त्तव्यमिति । संख्या गृह्यते येन
तत् संख्याग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं पुनः कर्त्तव्यम् ? व्याख्यानम् । तत्रेदं व्याख्या-

ॐ विंशतेश्च ॐ । विंश शतम् ।

ॐ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ॐ । एकविंश शतम् ।

ॐ सत्याग्रहण च कर्तव्यम् ॐ । इह मा भूत्—गोविंशतिर-
धिकाऽस्मिन्गोशतते इति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

‘तदस्य’ इत्यनुवर्तते ‘तदस्य सञ्जातम्’ इत्यत । तदिति प्रथमा-
समर्थात्संख्यावाचिन प्रातिपदिकादस्येति पठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य निमाने चेत्तद् वर्तते । गुण = भाग । निमानम् =

पदमञ्जरी

न तु समुदायस्य, तेन तेषामपि ग्रहणम् । गोत्रिंशदादयश्च न संख्यावचना
इति तेषामग्रहणम् ।

विंशतेश्चेति । विंशतिशब्दान्तरमन्तशब्दः पठितव्य इत्यर्थः, अन्यथा
‘ग्रहणप्रता’ इति निषेधात्तदन्ताग्र स्यात् ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ तदस्य सञ्जातमित्यत इति । तत्र तावत्
‘तदस्य’ इति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातम्, अनुवृत्तं च बहुषु योगेषु । ‘तद-
स्मिन्नधिकम्’ इत्यत्र तु पुनस्तच्छब्दोपादानान्न सम्बद्धयत इत्येतावत् । इह तु
प्रतिबन्धाभावात्स एव समुदायोऽनुवर्तत इत्यर्थः, तेन ‘तदस्मिन्’ इत्यस्यैव
तच्छब्दस्यानन्तर्यादनुवृत्तिर्युक्ता । ‘अस्मिन्’ इत्यनेन विच्छिन्नस्यादस्येत्यनु-
वृत्तिश्चायुक्तेति न चोदनीयम् । निमानं मूल्यमिति । ‘मेङ् प्रणिदाने’ इत्य-

न्यास

नम्—‘संख्याया अवयवे तयप्’ इत्यत संख्याया इत्यनुवर्तते, तेन संख्याधिकादेश
मविध्यति, नान्याधिकात् ।

विंशतेश्चेत्यादि । विंशतिशब्दान्च तदन्तान्च प्रातिपदिकाद् ङप्रत्ययो भवती-
त्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—विंशतिशब्दात् तावत् साधात्
सूत्रोपात्तात् प्रत्ययो भवति, तदन्तादपि, चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति ।

संख्याग्रहण चेत्यादौ पूर्वं एवार्थः । व्याख्यानमपि पूर्वकमेव ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ गुणो येन निमीयत इति । परिवर्त्यते, विक्रीयत

सोऽप्योऽप्यादि । न हि तस्य भागत्वमन्तरेण निमेयस्य गुण इत्येव निर्दिष्टस्य भागत्वम-
ध्यवसातुं शक्यम् । यदा हि मूलस्य भागत्वं नास्ति, भागव्यपदेशो न प्रवर्तत एव ।
तेन यद्यपि निमानस्य भागता नोक्ता, तथापि सामर्थ्यात् सा प्रतीयते । यवानां द्वौ
भागौ निमानमस्येति । ननु चोभयत्रापि परिवर्तनम्, तथापि मूल्य एव निमानशब्दो
रूढ इति यन्मूल्यत्वेन विवक्षितं तदेव निमानं भवति, नेतरत् । यवानामिति । भागा
पेक्षया पट्टी । यदेवम्, परापेक्ष उद्विगच्छन्दे तद्वितस्य वृत्तिविरुध्यते । ननु ददिवद्

मूल्यम् । गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवाना द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागेऽपि तु विधीयमान प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवति—द्विमय-मुदश्विदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितम्, तेनेह न भवति—द्वौ भागौ यवाना त्रय उदश्वित इति ।

पदमञ्जरी

स्मान्निपूर्वात्करणे ल्युट्, निमीयते=कीयत इत्यर्थः । गुणस्येति । कर्मणि पठौ । सोऽपि सामर्थ्यादिति । गुणशब्दोऽपि सापेक्षं रूपमाचष्टे, तथा हि—द्विगुणम्, त्रिगुणमित्युक्ते किञ्चिदपेक्ष्येति गम्यते; तत्र निमेयस्य गुणत्वं सन्निहितं निमानमपेक्ष्येतत्सामर्थ्यम् । यवाना द्वौ भागाविति । यद्यपि तुल्यमुभयत्रापि स्वत्यागः परकीयस्य ग्रहणम्, तथापि क्वचित्काचित्प्रसृततरा गतिः, तद्यथा—समाने त्यागे धान्यं विक्रीणीत इत्युच्यते, न कश्चिदाह—कार्पाणी विक्रीणीत इति, तेन यत्रभागयोरेव निमानत्वम्, नोदश्विद्भागस्य । देशकालापेक्षो वा निमाननिमेयभाजः । निमानस्य च निमेयपेक्षत्वाग्ननिमेयं प्रत्ययार्थः, एरुगुण-स्योदश्वितो द्विगुणा यवा मूल्यमित्यर्थः । तद्यथा—प्रस्थस्योदश्वितो द्वौ प्रस्थौ यवाः, द्विमयमुदश्विद्यवानामिति । भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रकृत्यर्थविशेषणस्य यवादेः प्रयोगः । द्विशब्दश्च वृत्तिविषये भागयोरेव संत्येययोर्धर्तैत इति सम्बन्धि-शब्दत्वेन निवेद्यसापेक्षत्वात्तद्वित्तृप्तिरविरुद्धा । कथं पुनः प्रत्ययान्तस्योदश्वि-

न्यासः

भागे प्रत्ययः, नोदश्विति, तत् कथं द्विमयमुदश्विदिति प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यम् ? इत्यत आह—भागेऽपि त्वित्यादि । अत्र पुनरभिधानशक्तिस्त्वा-भाव्य हेतुः । ययैवाणादयोऽपत्यपत्यवत्सम्बन्धेऽपि विधीयमाना अभिधानशक्तिस्त्वा-भावात् प्राधान्येन सम्बन्धिनमाचष्टे—औपगवी दाक्षिरिति, तयायमपि भागे विधी-यमानो भागवन्तमुदश्विदादिकमाचष्टे । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितमिति । गुण-स्येति यैकसख्या सा विवक्षिता । ननु च 'तद्विता इति निर्देशेऽपि बहुवचनमप्र-माणम्, तस्याविवक्षितत्वात्' इत्युक्तम्, तत् कथमिदं कत्वविवक्षा युज्यते ? नैष दोषः; इह हि पठौसमास कृत्वा गुणनिमान एव कर्त्तव्यम्, एव हि लघु सूत्रं भवति । सोऽ-यमेवं वक्तव्ये सति यद् गुणस्येत्येकवचनमुच्चारयति, तेनेतत् सूचयति—विवक्षितमत्रै-कत्वमिति । तेनेत्यादिनेकत्वविश्वासाः पलं दशयति । एकत्वविवक्षाया ह्येतत् प्रयो-जनम्—एकस्य गुणस्य निमाने वर्त्तमानाद् यथा स्यात् । द्वौ भागौ यवाना त्रय उद-श्वित इति । अत्र त्रयाणां भागाणां निमाने द्विशब्दो वर्त्तत इति न भवति प्रत्ययः ।

भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते । इह न भवति—
एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्या-
धिक्यमात्रं विवक्षितम् । बहुत्वमन्त्रम्, तेन द्विशब्दादपि भवति ।

गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति—द्वौ भागौ
यवानामध्यर्द्धं उदश्वित इति ।

पदमञ्जरी

च्छब्देन सामानाधिकरण्यम्, यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितः, नोदश्विति ?
तत्राह—भागेऽपि तु विधीयमान इति । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः । अपर
आह—यत्रोदश्वितो भागो द्विगुणैर्यवैः क्रीयते, तत्रार्थात्समुदायोऽपि द्विगुणैर्यवैः
क्रीतो भवति बहुभिरैकेन वा, तदपेक्षं सामानाधिकरण्यमिति । गुणस्येति
चैकत्वं विवक्षितमित्येतदर्थमेव हि 'गुणनिमाने' इति लघुरपि निर्देशो न कृतः ।
द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति । न तावद् 'भूयसश्च वाचिकायाः' इत्युक्त-
मिति मत्वेदमुदाहृतम्, न त्वत्र द्विशब्दो भूयसो वाचकः । यद्वा उदाहरणदि-
गियं दर्शिता, त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति दर्शयितव्यम्, निमाननिमेयभाष्यस्य
विपर्ययो वा प्रष्टव्यः । भूयसश्चेति । प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्य भूयसो वा
वाचिका संख्या ततः प्रत्यय इत्यर्थः । इह न भवतीति । निमाननिमेययोः
साम्यविषये न भवतीत्यर्थः; अन्यथा गुणस्येकत्वविवक्षायामपि स्यादेव
प्रसङ्गः । कुतस्तर्हि न भवति ? अनभिधानात् ।

'बहोर्लोपो भू च यदोः' इति भूयःशब्दस्य व्युत्पादितत्वात्प्रकृत्यर्थस्य
बहुतरत्वे सति प्रत्ययेन भाष्यम्, ततश्च द्विशब्दान्न स्यादित्याशङ्क्याह—
भूयस इति चेति । गुणशब्द इत्यादि । न ह्यर्थे भागमात्रवचनः, किं तर्हि ?
समानतामपि तस्य भागस्य भूते ।

न्यासः

ननु च सत्यामप्येकत्वविवक्षायां नैवात्र प्रत्ययेन भवितव्यम्, यतः 'भूयसश्च वाचि-
कायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते' इति वचनम्, न ह्यत्र द्विशब्दो भूयसो वाचकः ?
एवं तर्हि यवानां यौ द्वौ भागौ, तापिह निमेयत्वेन विवक्ष्येते । ये त्रय उदश्वितो
मागास्ते निमानत्वेन । तत्र यथेकत्वविवक्षा न स्यात् तदा त्रिषूदश्विद्गुणेषु वर्त्तमा-
नात् प्रत्ययः स्यात् । भूयसश्चेत्यपि प्रत्ययार्थात् प्रकृत्यर्थस्य भूयसो वाचिकायाः
प्रत्यय इत्येते, नान्यतः । इह न भवतीति । अनभिधानात् । 'तदस्मिन्नधिकम्' इत्यादेः
सूत्रादितिकरणनुवृत्तेर्वा । यदि भूयसो वाचिकायाः संख्याया इष्यते यवानां द्वौ भागौ
निमानमस्येत्यत्र न प्राप्नोति ? इत्यत आह—भूयस इति चेत्पादि ।

एवमपि हि प्राप्नोति—द्वौ यवानामध्यर्द्धं उदश्वित इति, अस्ति ह्यत्र प्रत्यया-
र्थात् प्रकृत्यर्थस्याधिक्यम् ? इत्यत आह—गुणशब्द इत्यादि । गुणशब्दो ह्यर्थे भागवच-
नोऽपि समतामपि तस्य भागस्य भूते, न चाप्यर्द्धशब्देन समभाग उच्यते ।

ॐ निमेये चापि दृश्यते ॐ । निमेये वर्त्तमानायाः संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मया ।

गुणस्येति किम् ? द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वित । निमान इति किम् ? द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुण तैल पच्यते क्षीरेणो-
त्यत्र मा भूत् ॥

पदमञ्जरी

निमेये चापि दृश्यते इति । कथं तल्लभ्यते ? तन्त्रापृष्ठेऽनुरोधेऽप्याणामन्यतमा-
श्रयणेन । द्वे अत्र वाक्ये; तत्रैकं व्याख्यातम्, द्वितीये निमानमिति, कृत्यल्युटो
'बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् ।

गुणस्येति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि पष्ठी, निमेयस्य निमानापेक्ष-
स्वाभिमानं प्रत्ययार्थः, परिशिष्टं सर्थं पूर्ववत् । संख्याया इति किम् ? यवभागी
निमानमुदश्वित्भागस्य द्विवचनान्ताद्यवभागशब्दात्प्रत्ययो न भवति । ब्रीहियवा-
विति । अत्रोदश्वित एव निमानं द्वौ न तद्भागस्य, तेन द्विमयमुदश्वित् ब्रीहियवा-
विति न भवति । द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेणिति । क्षीरसम्बन्धिनौ द्वौ गुणायस्मि-
स्तैले तत्तेनैव मुभगं सह क्षीरेण पच्यत इत्युच्यत इति ॥

श्यासः

निमेये चापि दृश्यत इति । केन पुनर्विहितो दृश्यते ? अनेनैव । कथम् ? द्वे
अत्र वाक्ये निमानशब्दः करणसाधनः—निमीयतेऽनेनेति निमानम्; द्वितीये ॥ कर्म-
साधनो निमीयत इति निगानम्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । यदा
करणसाधनस्तदा गुणस्येति कर्मणि पष्ठी, यदा ॥ कर्मसाधनस्तदा कर्तरि । गुणो
निमानक्रियाकरणमिति कर्तृत्वेन विवक्ष्यते । भवति हि करणस्य कर्तृत्वेन विवक्षा,
यथा—साध्वसिष्ठिनस्तीति । तत्रैकेन वाक्येन निमाने वर्त्तमानायाः संख्याया निमेये-
ऽभिधेये प्रत्ययो विधीयते, अपरेण निमेये वर्त्तमानाया निमानेऽभिधेयेऽपि प्रत्ययोऽभि-
धीयते । वाक्यभेदस्य च संख्याग्रहण निबन्धनम्—'संख्याया अवयवे तयस्' इत्यतः ।
एवञ्च संख्याग्रहणमनुवर्त्तते । इदमिह द्वितीयम् । तत्र यद्यत्रैकं वाक्यं स्याद् द्वितीय
संख्याग्रहणमनर्थकं स्यात्, सौत्रानुमिताभ्यां तु द्वे वाक्ये क्रियमाणे तदर्थवद्भवति ।
तस्माद् द्वे अत्र वाक्ये ।

द्वौ ब्रीहियवाविस्थादि । अत्र नोदश्वित्भागस्य द्वौ ब्रीहियवौ निमानत्वेन विव-
क्षितौ, किं तर्हि ? उदश्वितः । एवं द्वौ गुणाविस्थादि । अत्र प्रथमासमर्थो गुणस्य
निमानेन वर्त्तते । न हि क्षीरस्य भागद्वयेन तैलस्य भागो निमीयते । मयट्टित्करणं
दीवर्थम्—द्वौ शुद्धस्यैको द्राक्षाया द्विमयो द्राक्षेति ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् 'पूरणे' इत्य-
स्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भवति । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या संख्यानं
पूर्यते सम्पद्यते स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण एकादशः । त्रयो-
दशः । यस्मिन्नुपसञ्जातेऽन्या संख्या सम्पद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न
भवति—पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

पद्मजरी

तस्य पूरणे डट् ॥ तस्येत्येकत्वमविवक्षितम् । एकस्य पूरणासम्भवात्, तेन
व्यादिभ्यो द्विषचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययः । पूर्यतेऽनेनेति पूरणमिति । करणे
ल्युट् । पूर्यते इति । ण्यन्तात्कर्मणि यक्, न प्रकृत्यन्तरात्, कर्तरि ण्यन् । यदि
संख्यावाचिनः शब्दात्पूरणे प्रत्ययो भवति, इहापि प्राप्नोति—पञ्चानामन्यतो
लब्धपञ्चसंख्यानानामुष्टिकाणां पूरणो घट इति ? तत्राह—येनेति । संख्येत्यस्य विष-
रणम्—संख्यानमिति । इह संख्यावाचिनः प्रत्ययो विधीयते, तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य
संख्यावाचिनो यत्प्रवृत्तिनिमित्तं संख्यानं पञ्चत्वादि, तस्य पूरण इति विज्ञायते;
न तु विप्रकृष्टे पञ्चादिशब्दाच्च्यानन्तर्भूतम्, यथा 'अतिशयने तमविष्टनौ' कुत्सित
इत्यादाविति भावः । एकादशानां पूरण इति । तथा वैयाकरणपाश इत्यत्र प्रवृत्ति-
निमित्तकुत्सायामपि याप्यो वैयाकरण इति विग्रहः, न तु याप्यं वैयाकरणत्वमिति;
तथेहापि संख्यानपूरणे विवक्षिते संख्येयवाचिनापि विग्रहो न निरुध्यते । एका-
दश इति । पुनर्गणनायां क्रियमाणायां चरमबुद्धिस्थेन येनैकादशसंख्या पूर्यते
स इति वेदितव्यः । एवं च व्युत्क्रमेणाप्राध्यायेषु गण्यमानेषु 'समर्थः पदविधिः'
इत्यध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा निर्माणद्वितीयस्यापि गणनाक्रमेणाष्टमत्वव्य-
पदेशो भवत्येव । ननु प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम्, इह त्वेकादश-

न्यासः

तस्य पूरणे डट् ॥ इह द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्त्तते, तत्र चैकेन संख्यावाचिनः
प्रातिपदिकादिति ब्रुवता प्रकृतिर्विशेषिता । द्वितीयेन तु प्रत्ययार्थं विशेषयितुमाह—
येनेत्यादि । संख्यानशब्दः समुच्चारयन् संख्यावचनः संख्यानशब्देन प्रत्ययायो विशेष्यते
इति दर्शयति । द्विविधो हि संख्याशब्दः—संख्यानवचनः, संख्येयवचनश्च । तत्र यदि
संख्येयवचनेन प्रत्ययायो विशेष्यते, तदायमर्थः स्यात्—संख्येयं शुद्धादिकं येन पूर्यते
द्रव्यान्तरेणातिरिक्तं क्रियते ॥ च पूरण इति, ततश्च पञ्चानां मुष्टिकाणां घट इत्यत्रापि
स्यात् । तस्मात् संख्यानवचनेनैव प्रत्ययार्थो विशेषयितुं युक्तः । सम्पद्यते इति । पूर्यते
इत्यस्यार्थमाचष्टे । एतेनैतद्दर्शयति—संख्यानवचनेन प्रत्ययायो विशेष्यते । न मुष्टिका-
णामिव द्रव्याणां द्रव्यान्तरेणातिरिक्तकरणं संख्यायाः पूरणम्, किं तर्हि ? सम्पत्ति-

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४६ ॥

‘डट्’ इति वर्तते । नकारान्तात्सख्यावाचिनः प्रातिपदिकाद-
संख्यादेः परस्य डटो मडागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी डट
आगमसम्बन्धे पष्ठी प्रकल्पयति । पञ्चाना पूरणं पञ्चमः । सप्तमः ।

पदमञ्जरी

स्यन्तर्भूत एकादशानीयन्तामित्युक्ते एकादशस्याप्यानयनात् ? सत्यम्, समुदा-
यावयवयोस्तु भेदासमुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवः प्रत्ययार्थः, यथा—युक्षस्यावयवो
षार्क्षी शापेति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ डटो मडागमो भवतीति । कथं पुनरयमागमः
शक्यो विज्ञातुम्, नात्रागमी निर्दिष्टः, यत्रपि प्रकृतं तदपि प्रथमान्तम्, पष्ठी-
निर्दिष्टेन चेद्व्यर्थः ? अत आह—नान्तादिति । पञ्चमीग्रहणं तावदनुवर्तते,
न च तस्य विधानार्थानुवृत्तिः, पूर्वमेव विहितस्यान् । न च विशेषविहितेन मटा
वाधप्रसङ्गे विधानार्था डटोऽनुवृत्तिः, एवं हि प्रकृतस्य समुच्चयार्थरचकारः
क्रियेत, मट् चेति ; यथान्यत्र । ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्पष्ठीप्रकृत्प्राधागमित्वमेव
विज्ञायते । कः पुनर्मटः प्रत्ययत्वे आगमत्वे वा विशेषः, यावता तदेव रूपं स एव
स्वरः ? सत्यम्; डटि मटि च नास्ति विशेषः, ‘विशत्यादिभ्यस्तमङन्यतरस्याम्’
इत्ययं तु तमङ्यदि प्रत्ययः स्यादाशुदात्तः स्याद्, आगमत्येनागमानुदात्तत्वं
भवति, न तु प्रत्ययस्वर इति विशतितम इत्यस्यान्तोदात्तत्वं भवति ।

न्यासः

रेवेति । इह न भवतीत्यादि । न हि घट उपजाते पञ्चत्वसख्या मुष्टिकाणा सम्पद्यते ।
किं तर्हि ? तत्र पञ्चसख्यकानामेव द्रव्यान्तरेणातिरिक्तता ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ डटो मडागमो भवतीति । अथ प्रत्यय एव नान्तात् मट्
कस्मान्न भवति ? नाहति प्रत्ययो भवितुम् । प्रत्यये हि तस्मिन् सति डटोऽनुवृत्ति-
रपार्थिका स्यात्, स हि पूर्वमेव विहितः, न च विहितस्यानुवृत्तिविधानाधोपपद्यत
इति । आगमार्थे च सा विज्ञायते । ननु च पञ्चम इत्यादौ न कश्चिद् विशेषः—मट
आगमत्वे, प्रत्ययत्वे वा; तदेव हि रूपम्, स एव हि स्वरः, विज्ञानुवृत्तेन, मट एव
प्रत्ययत्वमस्तु ! सत्यम् इह नास्ति विशेषः; विशतितम इत्यादौ तु विद्यते । तथा हि
‘विशत्यादिभ्यस्तमङन्यतरस्याम्’ इति मयट्प्रत्ययः स्यात् । विशतितमप्रभृतयः शब्दाः
प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ताः स्युः । डटि तु प्रत्यये सति तस्याशुदात्तत्वे कृते ततश्चागमा-
नुदात्तत्वे चान्तोदात्ता भवन्ति । तस्मादुत्तरार्थोऽनुवर्तमानस्येहापि डट एव प्रत्ययत्वं
विज्ञायते । कथं पुनर्डटो मडागमः शक्यो विज्ञातुम्, यावता प्रथमानिर्दिष्टं प्रकृतं डट्-
ग्रहणम्, पष्ठीनिर्दिष्टेन चेद्व्यर्थः ? इत्याह—नान्तादित्यादि । यद्यपि प्रथमान्तं डट्ग्रहणं
प्रकृतम्, तथापि डट आगमसम्बन्धेन ‘उत्थादित्युत्तरस्य’ इति नान्तादित्येया पञ्चमी

नान्तादिति किम् ? विंशतेः पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् ? एकादशानां पूरण एकादशः ॥

यट् चञ्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटश्छन्दसि विषये थडागमो भवति । चकारात्पक्षे मडपि भवति । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । पञ्चथः । सप्तथः । मट्—पञ्चममिन्द्रियमस्यापाकामन् ॥

पट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥

‘डट्’ इत्यनुवर्तते, तदिह सप्तम्या विपरिणम्यते । पट्, कति, कतिपय, चतुर्—इत्येतेषा डटि परतस्त्युगागमो भवति । कतिपयशब्दो न पदमञ्जरी

एकादश इति । नायं संख्यासमुदायः, किं तर्हि ? संख्यान्तरमेव । अत एवात्र डट् भवति; अन्यथा सोऽपि न स्यात् । न हि संख्यासमुदायः संख्याग्रहणेन गृह्यते, यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन—काशिकोशलीयाः । अथाप्ययं संख्यासमुदायः; तथापि संख्याग्रहणेन तत्समुदायो गृह्यत इति ज्ञापनार्थमेव ‘असंख्यादेः’ इति वक्तव्यम्; तेन सर्वमेव संख्याकार्यमेकादशादीनामपि भवति ॥

यट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ तदिह सप्तम्या विपरिणम्यत इति । यदि पूर्ववन् पष्ठ्या विपरिणाम इष्टः स्यात्, पञ्चम्या निर्दिशेत्; पष्ठ्या निर्देशाद्यु पपादीनामेवागमित्यं विज्ञायते । तत्रचानुवृत्तस्य डटोऽर्थात्सप्तम्या विपरिणाम इत्यर्थः । एवं च कृत्वा पष्ठाष्टमाभ्यां द्वितीयतृतीयचतुर्येति निर्देश उपपद्यते । कतिपयशब्दो न संख्येति । यद्यप्यसावतिप्रचयरहितं बहुत्वमाचष्टे, तथापि लोके संख्यात्वेन न

ज्यातः

डडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयतीत्यदोषः । पञ्चम इति । टिलोपोऽत्र न भवति; मटि कृते सत्यमसंशकत्वात् । ननु च परत्वाद् टिलोपेनैव तावद् भवितव्यम् ! नैतदस्ति; अन्तरङ्गो ह्यागमः, स हि प्रत्ययसन्नियोगेनोच्यते । टिलोपस्तुत्यन्ते प्रत्यये भसंज्ञाया सत्या प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य भवतीति बहिरङ्गो भवति ।

एकादशानां पूरण एकादश इति । कथं पुनरस्मात् प्राप्तिः, यावता संख्याग्रहण-मनुवर्तते, संख्यासमुदायोऽपि हि संख्याग्रहणेन गृह्यते—संख्यायतेऽनयेति कृत्वा । अवश्य चेतदेव विशेषम्; अन्यथाऽदशतया न स्यात् ॥

यट् च छन्दसि ॥ यट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ तदिह सप्तम्येत्पादि । पूरणाधि-कारे ह्ययं विधीयमानो डट्सन्नियोगेन विधीयते । तत्र यद्यपि सप्तमी नास्ति, तथापि डटि परतो विज्ञायते । तेनार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति डडिति यद् वर्तते

संख्या । तस्यास्मादेव शापकाद् ङट् प्रत्ययो विज्ञायते । पण्णां पूरणः पठः । कतिथः । कतिपयथ । चतुर्यः ।

❁ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ❁ । चतुर्णां पूरणः तुरीयः, तुर्यः ॥

बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥

‘ङटि’ इत्येव । बहु, पूग, गण, सङ्घ—इत्येतेषा ङटि परतस्ति-

पदमञ्जरी

प्रसिद्धः, यथा—द्वित्राः पञ्चपा इति । शास्त्रेऽपि नैवास्य संख्यासंज्ञा विहिता, कथं तर्हि ङट्प्रत्ययः ? इत्याह—तस्येति । किं पुनस्थुगिधीयते, न पञ्चमीनिर्देशेन प्रकृतस्थडेव विधीयेत ? नैवं शक्यम्; इह पठ इति जरत्वं प्राप्नोति, चतुर्य इति रेफस्य विसर्जनीयस्तस्य च सत्त्वं प्राप्नोति; यटः परादित्येन पूर्वस्य पदत्वान् । यदि पुनः पूर्वसूत्रे थुगेय विधीयेत ? नैवं शक्यम् ; पञ्चथः, मप्तथः—नलोपो न स्यात् । इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कतिपयशब्दादाबन्तादपि थुग्भवति, तत्र ‘भस्यादे तद्धिते’ इति ङटि विपयभूत एव पुंवद्भायः, कतिपयानां पूरणी कतिपयधीति भवति ।

चतुरश्छयताविति । छयद्गणां ङट् न बाध्यते; ङटि परतस्थुगिधानात् । आद्यक्षरलोपरचेति । अच्सहितं व्यञ्जनमक्षरशब्देनोच्यते, अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः । व्यञ्जनसहिताग्रचने त्रक्षरशब्दे द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यात् ॥

बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ॥ अत्रापि पण्डीनिर्देशाद् बह्वादीनामेवागमित्वम् । पूगसङ्घयोरित्यादिरेफ एव ग्रन्थः । इह बह्नीनां पूरणीति पूर्ययङ्ङट् प्रत्ययः पुंवद्भायरच ॥

न्यासः

तदिह सप्तम्या विपरिणम्यते । कतिपयशब्दो न संबन्धेति । लौकिकत्वाभावात् संख्या न भवति; लोकेऽस्य सख्यात्वेनाप्रविदत्वात् । शास्त्रीयोऽपि न भवति; शास्त्रे सख्यासंज्ञाऽनिधानात् । यदि न सरया, कथमस्य ङट्, यत्र परतस्थुग् विधीयते ? इत्याह—तस्येत्यादि । यदेतदङ् ङटि परतः कतिपयशब्दस्य थुग्विधानं तत्र एव शापकाद् ङट्प्रत्ययोऽस्य भवतीत्यवसीयते । पठ इति । ङुत्वम् । ङिलोपोऽत्र न भवति; थुग्विधानसामर्थ्यात् । आगमस्य पूर्वान्तकरणं भ्रमशायम् । यदि परादिः क्रियते ततो भ्रमज्ञा न स्यात्, तथा चासत्याम्, ‘स्वादिष्वसर्वनामस्याने’ इति पदसंज्ञा स्यात् । ततश्च पठ इत्यत्र जश्त्वं प्रसज्येत । चतुर्य इति । अत्र रेफस्य ‘विसर्जनीयस्य सः’ इति सत्वम् । पूर्वान्ते तु सशया सत्या न भवति ॥

बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ॥ पूगसङ्घयोरसंख्यात्वादिति । अत्र कय प्रत्यय इति, पूगसङ्घशब्दौ हि न लौकिकी संख्या, नापि शास्त्रीया, तत् कथं ताम्या ङट्प्रत्ययः,

युगागमो भवति । पूगसङ्ख्यशब्दयोरसंख्यात्वादिदमेव ज्ञापकं डटो
भावस्य । बहूना पूरणो बहुतिथः । पूगतिथः । गणतिथः । सङ्ख्यतिथः॥
वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥

‘डटि’ इत्येव । वतोर्डटि परत इयुगागमो भवति । वत्वन्तस्य
संख्यात्वात्पूर्वेण डङ्विहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो
यावतिथः । तावतिथः । एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति ‘तस्य पूरणे’ इत्यस्मिन्विपये । डटोऽ-
पवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

पदमञ्जरी

वतोरिथुक् ॥ अत्रापि पूर्ववद्वत्यन्तस्यैवागमित्वम् । इह तावतीनां पूरणी
तावतीतीति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रत्ययः, पुनर्भावश्च । कथं पुनरत्र लिङ्गवि-
शिष्टपरिभाषा, यावता प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सा भवतीत्युक्तम् ? यत्रापि प्राति-
पदिकविशेषणं स्वरूपेणोपादीयते, तत्रापि सा भवति, यथा—‘वृजकाभ्यां
कर्त्तरि’—अपां स्रष्टीति । इहापि वतोरिति विशेषणं स्वरूपेणोपादीयते, तेन
भवत्येव लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम् । उक्तं च—यदुक्तिपथ्यसूनां लिङ्गविशिष्टादु-
त्पत्तिः; प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादिति ॥

द्वेस्तीयः ॥ तीयप्रत्ययो भवतीति । डटो द्विशब्दस्य चादेशो न भवति; द्विती-
येति निर्देशात् । यद्येवम्, तस्मादेव निर्देशात् सिद्धमस्य साधुत्वम् ? सिद्धपतु
साधुत्वम्, पूरणार्थस्तु कथं लभ्यते ! किञ्च तदाश्रयणे प्रकृतिप्रत्ययविभागाभा-
वात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्, ‘अथाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति’
इति पक्षे डटः प्रसङ्गश्च ॥

व्यासः

यत्र परतस्तयोस्तिथुग् विधीयते, डटि च विधानम् । अथाभोत्तरमाह—इद-
मेवेत्यादि । यदेतद् डटि परतस्तयोस्तिथुक् विधानमेतदेव ज्ञापयति—भवति ताभ्यां
डटप्रत्यय इति । न ह्यस्यस्तिथुगागमः प्रति निमित्तमात्र उपपद्यते ॥

वतोरिथुक् ॥ यावतिथ इति । ‘यत्तदेतेभ्यः परिमाणे बहुषु’, ‘आ सर्वनाम्नः’ ॥

द्वेस्तीयः ॥ द्विशब्दात् तीयप्रत्ययो भवतीति । अत्र द्विशब्दादुत्तरस्य डटस्तीया-
देशः कस्मादेव न भवति ? ज्ञापकत्वात् । यद्यम् ‘कर्मणि द्वितीया’ इति टाया निर्देशं
करोति, तज्ज्ञापयति—नापमादेश इति । यद्येवमनेनैव सिद्धत्वात् प्रत्ययविधानमनर्थ-
कम् ! न, स्वरार्थत्वात् । निपातनादि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् । तीयप्रत्यये
तु प्रत्ययस्यरेण गन्धोदात्तो भवति । किञ्च—यदि प्रत्ययो न विधीयते ‘वापकान्यपि

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दात्तीय प्रत्ययो भवति 'तस्य पूरणे' इत्येतद्विषये । तत्सन्नियोगेन त्रे संप्रसारणं च भवति । डटोऽपवादः । त्रयाणां पूरण-
स्तृतीयः । 'हल' इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति । 'अण' इति
तत्रानुवर्तते—'द्वलोपे' इत्यतः, पूर्वेण च णकारेणाणग्रहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमङन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमङागमो भवत्यन्यतरस्याम् ।
पूरणाधिकाराद् डट् प्रत्यय आगमो विज्ञायते । विंशतेः पूरणं विंश-
तितमं, विंशः । एकविंशतितमं, एकविंशः । त्रिविंशतितमं, त्रिविंशः ।
त्रिशतितमं, त्रिशः । एकत्रिशतितमं, एकत्रिशः ।

पदमञ्जरी

त्रेः संप्रसारणं च ॥ अण इति तत्रानुवर्तते इति । 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'
इत्यतः । एवमपि यदि परेण णकारेण प्रत्याहारः स्यात्पुनरपि स्यादेव दीर्घः, स
तु न तथा ? इत्याह—पूर्वेण इति । एतच्च 'लण्' इत्यत्रैव प्रतिपादितम् ।

'त्रेस्तृ च' इति नोक्तम्, प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमङन्यतरस्याम् ॥ विंशत्यादिभ्यः परस्येति । कथं पुनः
'द्वेस्तीयः' इति तीयप्रत्ययेन विच्छिन्नस्य डट आगमित्वं शक्यं विज्ञातुम् ?
तत्राह—पूरणाधिकारादिति । सत्यं डटप्रत्ययो विच्छिन्नः; पूरणार्थस्तु न विच्छिन्नः,
सोऽनुवर्तते, तेन पूरणे यो विहितः स आगमो विज्ञायते । न च डटोऽन्यो विंश-
त्यादिभ्यः पूरणे विहितोऽस्ति ।

न्यास

निपातनानि भवन्ति, इति डटस्य स्यात् । यदि पुनरप्यङ्गादेशः स्यात्, तर्हि किं
स्यात् ? डटश्चरेण तीयशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात्, स्विषा च टित्वान्दीप्, सतश्च
द्वितीयेति निर्देशो नोपपद्यते ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ अण इति तत्रानुवर्तते इति । 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतः ।
ननु च परेण णकारेणाणग्रहणं ऋकारोऽप्यण् भविष्यति ? इत्यत आह—पूर्वेण चेत्यादि ।

अत्र 'त्रेस्तृ च' इत्येव कस्मान्नोक्तम् ? अशक्यमेव यत्तुम्, एवं ध्रुव्यमाने सन्देहः
स्यात्—किमयमादेशः, उत प्रत्ययः ? इति ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमङन्यतरस्याम् ॥ विंशत्यादिभ्यः परस्येत्यादि । ननु च तीयप्रत्ययेन
डट् व्यवहितः, तत् कथं तमङागमं शक्यं विज्ञातुम् ? अत आह—पूरणाधिकारादिति ।
पूरणार्थं यो विहितस्तस्य विंशत्यादिभ्यः परस्य तमङ् विधीयते, स नान्यो डटः सम्भव-
तीति ङङेव विज्ञायते ।

विंशत्यादयो लौकिका सख्याशब्दा गृह्यन्ते, न षड्क्त्वादिसूत्र-
सन्निविष्टा । तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्, ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एव च सति 'षष्ठ्यादेश्चा-
सख्यादे' इति पर्युदासो युज्यत एव ॥

पदमञ्जरी

क पुन षड्क्त्वादिसूत्रनिर्दिष्टानां ग्रहणे सति दोषः ? तत्राह—तद्ग्रहणे
हीति । स्यादेतत्—तदन्तविधिना एकविंशतिप्रभृतिभ्योऽपि भविष्यतीति ?
तत्राह—ग्रहणवतेति । ननु यद्य 'षष्ठ्यादेश्चासख्यादे' इत्याह, तज्ज्ञापयति—
भवति पूरणप्रकरणे तदन्तविधिरिति । तेनैकविंशतिप्रभृतिभ्योऽपि भविष्यति ।
अस्त्येवत्तत्, केवलेभ्यस्तु न स्यात्, अतदन्तत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति,
'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' । एव चेत्यादि । लौकिकानां विंशत्यादीनां यदीदं
ग्रहणम्, तदा 'षष्ठ्यादेश्च' इत्यत्रापि लौकिकानामेव षष्ठ्यादीनां ग्रहणम्, तत-
श्चैकषष्टिप्रभृतिभ्यो नित्यस्य तमट् प्रसङ्गे 'असख्यादे' इति पर्युदासो युज्यत
एव, न कथञ्चिन्न युज्यते, अनिष्टलेशस्याभावात् । सूत्रसन्निविष्टानां तु ग्रहणे
तदन्तविधिज्ञापनार्थं पर्युदासो युज्यते । केवलं न तु युज्यत एव, केवलानामप्रसङ्गा-
विति तादृशत्तेरर्थः । यथा तु भाष्यं तथा सूत्रसन्निविष्टानां ग्रहणम्, ज्ञापनाच्च
तदन्तविधिरिति स्थितम् । न च केवलानामप्रसङ्गस्तदन्तानामपि भवतीति
ज्ञापनशरीरम्, न तु तदन्तानामेव भवतीति । यदि वा यत्र प्रातिपदिकस्य
श्रुतिरस्ति—'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन', व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति, तदु-
भयमपि न प्रवर्त्तते इति सामान्येन ज्ञापनम् । एव च कृत्वेवमपि सिद्धं भवति—
एकान्नविंशते' पूरण एकान्नविंशतितम इति । भवति ह्येतत्सूत्रसन्निविष्टविंश-
त्यन्त सख्यादि सख्यावाचि च । लौकिकानां तु ग्रहणे नैतत्सिद्ध्यति, विंशते
प्राग्भावित्वादस्यास्सख्याया ॥

न्यास

विंशत्यादयो लौकिका सख्याशब्दा गृह्यन्ते इति । व्याप्तेर्यायात् । ते पुनर्विंश-
त्येकविंशतिप्रभृतयः सङ्गृहीता भवन्ति । किं पुन स्याद् यदि षड्क्त्वादियत्रे चन्निविष्टा
गृह्येरन् ? इत्याह—यत्र ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यादिति । षड्क्त्वादियत्रेण
तेषामचन्निविष्टत्वात् । स्यादेतत् । तदन्तविधिना तेषोऽपि भविष्यति । इत्यत आह—
ग्रहणवतेत्यादि । ननु च 'असख्यादे' इति प्रतिषेधात् तदन्तविधिरिति विज्ञायते ।
नेन शक्यम्, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति केवलेभ्यो न स्यात् । एषच्च
स्यादि । लौकिकानां ग्रहणे सति विंशत्यादिभ्यः प्राप्नोति स्यात् । षष्ठ्यादिभ्यस्तमङ्
रिति पर्युदासो युज्यत इति । अन्यथा कथञ्चिन्न प्रयुज्यते । एषच्चन्निविष्टानां तु ग्रहणे
तदन्तविधिज्ञापनार्थं पर्युदासो न प्रयुज्यत एव, केवलानामप्रातिपदिकत्वात् ॥

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्ध-
माससंवत्सराब्देभ्यश्च परस्य ङटो नित्यं तमडागमो भवति । मासा-
दयः संख्याशब्दा न भवन्ति, तेभ्योऽस्मादेव ज्ञापकाद् ङट्प्रत्ययो
विज्ञायते । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य
पूरणो मासतमो दिवसः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः ।

‘पट्टादेशासंख्यादेः’ इति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं
संख्याद्यर्थम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

पट्टादेशासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

पट्टादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य ङटो नित्यं तमडागमो
भवति । ‘विशत्यादिभ्यः’ इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम् । पट्टि-
तमः । सप्ततितमः ?

पदमञ्जरी

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ मासादय इत्यादिविज्ञायत इत्यन्त
एको ग्रन्थः ।

अथ शतादिग्रहणं किमर्थम्, यावता ‘पट्टादेश्च’ इति वक्ष्यमाणेनैव
सिद्धम् ? तत्राह—पट्टादेशित्यनेनैवेति । यदि तेन स्याद्, एकशतादिभ्यो न स्याद्;
असंख्यादैरिति प्रतिषेधात् ॥

पट्टादेशासंख्यादेः ॥ संख्यादेस्तु विकल्प एव भवतीति । न ह्ययं विकल्प-
स्यापि प्रतिषेधः । पर्युदासो ह्ययं संख्यादेः, न विधिर्न प्रतिषेधः, यदि केनचित्
प्राप्नोति भवत्येव, पूर्वेण च प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यनन्तरा प्राप्तिः प्रति-
षिध्यते, व्यवहिता ॥

न्यासः

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ शतादिग्रहणमित्यादि । तत्प्रादिभ्यः
शतादिभ्यो यथा स्थापित्वेवमर्थं शतादिग्रहणम् । अथ नित्यग्रहणं किमर्थम्, याव-
ताऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिर्भविष्यति ? भवेच्छतादिभ्य आरम्भसामर्थ्यादित्ये-
वम् । मासादिभ्यस्त्वन्वतरस्याग्रहणानुवृत्तेर्विभागा स्यात् । ननु चास्वरितत्वादेव
निवर्तिष्यतेऽन्वतरत्वाग्रहणम् ? विसृष्टार्थं तर्हि नित्यग्रहणम् ॥

पट्टादेशासंख्यादेः ॥ प्राकशतात् पट्टादयो विज्ञेयाः । शतादीनां स्वशब्देन
तमटो विधानात् ॥

१. ‘अशीतितमः, नवतितमः’—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

काशि० ४ : १२

असंख्यादेरिति किम् ? एकषष्टः । एकषष्टितमः । एकसप्तः ।
एकसप्ततितमः ॥

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५६ ॥

‘मतौ’ इति मत्वर्थं उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति
सूक्ते सामनि चाभिधेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः, प्रकृतिविशेषणम्,
प्रत्ययार्थ इति सर्वमाक्षिप्यते । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्निति अच्छावाकीयं
सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । वारवन्तीयम् ।

पदमञ्जरी

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ मताविति मत्वर्थं उच्यते इति । साहचर्याद् मुख्यस्य
ग्रहणं न भवति । कथं हि मतुरभिधेयः स्याच्छब्दस्य शब्दः ? मत्वर्थग्रहणेनेत्यादि ।
समर्थविभक्तिः प्रथमा, प्रकृतेरर्थद्वारकं विशेषणम् अस्तित्वम्, प्रत्ययार्थः—अस्या-
स्मिन्निति च । तत्र यद्यपि प्रत्ययार्थो मतोरभिधेयम्, इतरदनभिधेयम् ; तथापि
साहचर्यमविशिष्टमिति सर्वमेतदाक्षिप्यते—सन्निधाप्यते, उपस्थाप्यते इत्यर्थः । अथ
वा—प्रधानपदशतित्वाद् गुणानां प्रधाने प्रत्ययार्थे उपस्थापिते समर्थविभ-
क्त्यादिकमपि गुणभूतमुपस्थाप्यते एव, आचमनादियत्, यथा—प्राक्षणा भोज्य-
न्तामित्युक्तोऽनुक्ता अप्याचमनादयोऽङ्गभूता आक्षिप्यन्ते ।

इहास्यनाम इत्यस्मिन्नस्तीति पष्ठोऽथमयोरुपलब्धादनेकपदसमुदायोऽयम्,
ततश्चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञाया अभा-
वादेर्धविधेभ्यः प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यत आह—अनुकरणशब्दाच्चेति । स्वरूपमात्र-
प्रधान इति । नात्र तदानीमुच्चरितमनुकरणस्वरूपं विवक्षितम्, किं तर्हि ?
अनुकार्यस्वरूपम् । मात्रशब्दो वाह्यार्थव्यवच्छेदार्थः, एतदुक्तं भवति—यथा
गवादयः शब्दाः सास्नादिमदाकृतिमर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वति मनुपमुत्पा-
दयन्ति—गोमान्, वृक्षवानिति ; तथानुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्येनानुकार्येण

व्यासः

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ मताविति मत्वर्थं उच्यते; साहचर्यात् । मत्वर्थेनेत्यादि ।
समर्थविभक्तिः प्रथमा, प्रकृतिविशेषणम्—अस्तित्वम्, प्रत्ययार्थः—अस्यास्मिन्निति च,
सर्वमेतद् मत्वर्थग्रहणेन आक्षिप्यते इति । सन्निधाप्यते, उपस्थाप्यते इत्यर्थः । गुणं
यन्ननुग्रहणे प्रत्ययार्थ आक्षिप्यते; तस्य तद्विषयत्वात् । समर्थविभक्त्यादि कथमा-
क्षिप्यते ? अर्थसाहचर्यात् ।

अथ वा—प्रधानानुवृत्तित्वाद् गुणानाम्, प्रधान्येन प्रत्ययार्थ उपस्थापिते प्रत्यय-
सामर्थ्यात् तदपि गुणभूतमुपस्थाप्यते एव । इहास्यनामादिशब्दोऽनेकपदान्तराद्
वाक्यम् । याकस्य चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिक-

अनुकरणशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति, तेनानेकपदादपि सिद्धम्—अस्यवामीयम्, कयापुभीयम् ॥

पदमञ्जरी

तद्वति छप्रत्ययमिति । तत्र 'अनुकरणशब्दाः' इत्यनेन पदसमुदायत्वं निरस्यति । अनुकार्यो हि पदसमुदायः, न त्वनुकरणम् । किं पुनरन्यदनुकार्यमनुकरणं च, ननु रूपभेदो नोपलभ्यते ? यत्रप्येवम्, तथाप्यर्थभेदाद् भेदः, अनुकार्यस्य चागोऽर्थः, अनुकरणस्य तु तदेवानुकार्यम् । अत एवास्यवामीयमित्यादौ विभक्त्यर्थप्रतिपादनात्मुपस्थाभावात्स्यशब्दादीनां लुप्तं भवति । ये चाम्नायशब्दानां निरमाः—'श्मशाने नाप्येवम्', 'चतुर्दश्यां नाप्येवम्', 'शूद्रस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुञ्जतुभ्यां श्रोत्रपूरणम्' इत्येवमादयः, तेऽप्यनुकरणेषु न भवन्ति । अस्यवामीयमिति हि मन्त्रे सर्वदा सर्वेषां च सकृदशे प्रयुज्यते । तस्मादन्येऽनुकरणशब्दाः । अनुकार्यशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधाना इत्यनेन त्वर्थवक्ष्यमाह ।

अनेकपदादपीति । अनेकं पदं यत्र समुदाये तस्मादपीत्यर्थः । परप्रतिद्वया चैवमुच्यते, यन्महाननेकपदसमुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः । न तत्र वस्तुतोऽनेकपदत्वमस्ति—अस्यवामीयमिति, अस्य वामस्येति येषु यत्पदद्वयं पठितं तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रतिपादक इत्यर्थस्तत्त्वम्, पदसमुदायत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वे सति प्रत्ययः । किं पुनरत्र छप्रत्ययानृतत्वेरनुकरणत्वे प्रमाणम् ? छप्रत्यय एव । न ह्यस्मानुकरणत्वमन्तरेण सम्भवति । तस्मादिति शब्दवच्छप्रत्ययोऽप्यनुकरणत्वे प्रमाणम् ॥

न्यासः

संज्ञा नास्ति, अतस्तेभ्यो न प्राप्नोति, अप्रातिपदिकत्वादिनि यश्चोदयेत्, त प्रत्याह—अनुकरणशब्दाश्चैत्यादि । अनुकरणग्रहणेन च वाक्यत्वमस्यवामप्रभृतीनां निरस्यति । न ह्यनुकरणशब्दानामवयवभूतानि पदानि सन्ति, तत् पुनस्तेषां वाक्यत्वम् ! यत् प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् । स्वरूपमात्रप्रधाना इत्यनेनार्थनञ्च येषां दर्शयति । अनर्थकत्वे ह्यर्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् प्रातिपदिकत्वं न स्यात् । तथा च स एव प्रत्ययाभावः प्रसज्येत । मानशब्दोऽर्थान्तरव्यञ्छेदाय । स्वरूपमात्रप्रधानमभिधेयं येषां ते तथोक्ताः । चशब्दो यस्मादर्थः । यस्मादनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति, तेनानेकपदादपि प्रत्ययाएव कार्यं सिद्धम् ; तस्य प्रातिपदिकत्वात् । अप्रातिपदिकत्वञ्च वाक्यत्वादनर्थकत्वाद्वा भवेत् । न चास्यवामप्रभृतीनां वाक्यत्वम् ; अनुकरणशब्दत्वात् । नाप्यनर्थकत्वम् ; स्वरूपमात्रेणार्थवत्त्वात् । यदि ह्यस्यवामेत्यादावनुकरणशब्देनानेकानि पदान्वस्यावयवभूतानि सन्ति तत् कथं तेनानेकपदादपि सिद्धमित्युक्तम् ? परप्रतिद्वया पदस्य । अस्यवामादयोऽप्येवम्, एषामनेकावयवाः प्रतिद्वयाः ; तस्मात् तत्प्रतिद्वयैवमुक्तम् ; न तु विद्यमानानेकपदत्वाद् ।

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

‘मती’ इत्येव । मत्वर्थ उत्पन्नस्य छस्य लुग्ववति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः ? इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्ड-शब्दोऽस्मिन्नस्ति गर्दभाण्डोऽध्यायः, अनुवाको वा; गर्दभाण्डोयः । दीर्घजीवितः, दीर्घजीवितोयः । पलितस्तम्भः, पलितस्तम्भोयः ॥

पदमञ्जरी

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ केन पुनरिति । सूक्तसाम्नोरेव छो विहित इति प्रश्नः । इदमेवेति । न ह्यसतो लुग्विधानमुपपद्यते । विकल्पेन चेति । तत्कथं

न्यासः

अथ कथमनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधाना भवन्ति, यावतानुकार्यमेष तेषामभिधेयम्, अतस्तदेव प्रधानस्वरूपम् ? नैतदस्ति; इह हि प्रथमासमर्थादस्तिना समानाधिकरणात् प्रत्ययो विधीयते । अनुकरणशब्दाश्चानुक्रियमाणेनार्यनार्यवन्तोऽपि प्रत्यवमुष्ठा इतिकरणेन शब्दशब्देन वा प्रथमासमर्थास्तिसमानाधिकरणा भवन्ति । अर्थे हि गुणीभूतानां प्रथमासमर्थत्वमस्त्युपाधिकस्त्वञ्च नोपपद्यते । तथा ह्यस्यवामोऽस्मिन्नस्तीत्युक्तेऽनुकरणप्रत्यायितस्यानुकार्यस्यैव शब्दस्य प्रथमासमर्थत्वमस्त्युपाधिकत्वञ्च गम्यते, न त्वनुकरणशब्दस्य । तस्मादितिकरणेन शब्दशब्देन वाऽवश्यम्भानी प्रत्यवमर्शः । अस्यवाम इत्यस्मिन्नस्त्यस्यवामशब्दो वास्मिन्नस्तीति भेदानुक्रियमाण-पदार्थता निवर्तते, स्वरूपपदार्थतैवानुजायते । नन्वेवं सति मत्वर्थो नोपपद्यते, अनुकार्या ह्याम्नायशब्दाः सूक्तसाम्नोः सन्ति, न तु तदनकरणशब्दा लौकिकादयः । नैष दोषः; वाक्ये स्वातन्त्र्यहेतोरिति करणादेः सन्निधौ तेन प्रत्यवमृश्यमाना अनुकरणशब्दाः स्वरूपेणार्थवन्तो भवन्ति, वृत्तौ त्वनुकार्येणैव; तत्र स्वातन्त्र्यहेतोरितिकरणादेरभावात् । वृत्तादेव सूक्तसामनी मत्वर्थवत्तया वक्तुमिष्टे, न वाक्य इति किमत्र नोपपद्यते ! अस्यवामशब्दोऽस्मिन्नस्त्यस्यवामीवम् । कयापुमाशब्दोऽस्मिन्नास्ति कयावामीवम् । गोगश्चायं मत्वर्थवानासपवादः ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ अनन्तरखे सूक्तसाम्नोरेव छस्य विहितत्वात् प्रकरणा-न्तरे च कनिदध्यायानुवाकयोश्छस्याविधानात् पृच्छति—केन पुनरिति । न ह्यस-तस्तस्य लुगुपपद्यते, आह एवाथ लुक्, अत एतदेव लुग्वचनं ज्ञापयति—अध्याया-नुवाकयोश्छस्य विधानमस्तीति । विकल्पेन चेत्यादि । चशब्दोऽनपारणे, विकल्पेनै-वेत्यर्थः । कथं पुनर्विकल्पेन लभ्यते ? ‘विज्ञायादिभ्यस्तमण्यतरस्याम्’ इत्यन्यतरस्या-ग्रहणानुक्तेः । यद्येवम्, पूर्वापि विकल्पेन विधिः प्राप्नोति । मण्डूकश्रुतिन्यायेना-नुवृत्तिर्भविष्यतीत्यदोषः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

‘मत्तो’ इत्येव, ‘अध्यायानुवाकयो’ इति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययो । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तोऽध्यायः, अनुवाको वा । देवासुर ।

विमुक्त । देवासुर । वसुमत् । सत्वत् । उपसत् । दशार्हपयम् । हविर्दान । मित्री । सोमापूपन् । अग्नाविष्णू । वृत्रहति । इडा । रक्षोसुर । सदसत् । परिपादक् । वसु । मरुत्वत् । पत्नीवत् । महीयल । दशार्ह । वयस् । पत्नि । सोम । महिनी । हनु । विमुक्तादि ॥

गोपदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

‘मत्तो’ इत्येव, ‘अध्यायानुवाकयो’ इति च । गोपदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयो । गोपदशब्दोऽस्मिन्नस्ति गोपदकोऽध्यायोऽनुवाको वा । इपेत्त्रक । मातरिश्वक ।

गोपद । इपेत्व । मातरिश्वन् । देवस्यत्वा । देवीराप । कृष्णो-
स्याखरेष्ट । दैवीधियम् । रक्षोहण । अज्जन । प्रभूत । प्रतूर्त ।
कृशानु । गोपदादि ॥

वदमञ्जरी

मनुष्यकरणे एवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये तदत्र छस्य लुगिधानम् ? तस्मात्पात्रिको लुग-
नुमीयते । अत्र केचिदाहुः—अनुवाकसाहचर्याद्विदिकोऽध्यायो गृह्यत इति । अन्ये
पुनः—पौरुषेयग्रन्थविशेषस्याप्यध्यायस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च ‘नेर्धनीनि-
तीयमध्याय व्याख्यास्यामः’ इत्यान्विद्यकग्रन्थेषु दृश्यते ॥

न्यासः

विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ पूर्वोऽण्डे तस्य च पक्षे लुकि प्राप्ते विमुक्तादिभ्योऽण्विधायते ॥
गोपदादिभ्यो वुन् ॥ ‘अध्यायानुवाकयोर्लुक्’ इति षष्ठस्य च लुकि प्राप्ते गोपदा-
दिभ्यो वुनारम्यते ॥

१ अस्यहाय, दशार्ह, वचंशी, सुपर्ण—एते शब्दाः । पुस्तकान्तराऽत्र गणेशिका ।

२ जुगान, सहस्रलोया, वातस्यते, कृशाथ, स्वाहाप्राण, प्रसुप्त—एत शब्दा अत्र
गणेशिका पुस्तकान्तरे ।

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

‘वुन्’ इत्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थ्यात्पथिन्शब्दात् ‘कुशलः’ इत्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः पथकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

‘तत्र’ इत्येव, ‘कुशलः’ इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः ‘कुशलः’ इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशलः आकर्षकः । त्सरुकः ।

आकर्ष । त्सरु । पिपासा । पिचण्ड । अशनि । अश्मन् । विचय । चय । जय । आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप । हृद । ह्लाद । ह्लाद । शकुनि । आकर्षादिः ॥

पदमञ्जरी

तत्र कुशलः पथः ॥ पथि कुशल इति । ‘आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्’ इति सप्तमी, कौशलस्य क्रियाविषयत्वात्पथिन्शब्देन गमनादिका तद्विषया क्रिया लक्ष्यते । योगश्चायम् ‘कृतलब्धक्रीतकुशलाः’ इत्यणोऽपवादः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ आकर्षत्यस्मिन्मुखर्णादिकमित्याकषः, ‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति घः । ‘हलश्च’ इति घब् तु न भवति; प्रायप्रहणानुवृत्तेः, यथा निकष इति । ये तु आकर्षादिभ्य इति सरेर्फं पठन्ति, तेषामाकुष्यतेऽस्मिन्निति घबि रूपम् । त्सरुक इति । ‘त्सर छद्मगतौ’, ‘भृमृभृ’ इत्यादिनौणादिक वप्रत्ययः । त्सरुः=खड्गप्रहणप्रदेशः । एतदर्थं प्रत्ययान्तरकरणमिवर्णान्तार्थं च । अकारान्तेष्वार्कादिषु प्रकृतैर्न युनापि सिद्धम् ॥

न्यासः

तत्र कुशलः पथः ॥ ‘कृतलब्धक्रीतकुशलाः’ इत्यणि प्राप्ते वुन् विधीयते ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ आकर्षादिषु यद्वृद्धं ततश्छे प्राप्ते चेषेभ्यस्तदणि कन्विधीयते । प्रत्ययान्तरकरणम्—यदत्रोकारान्तं तस्यात्र गुणो मा भूत्, यच्चेकारान्तं तस्य यत्येतिलोपो मा भूदित्येवमर्थम् । वुनि तु सति तदुभयं प्रसज्येत । तत् पुनरिहाशिष्टं प्रसज्येत । तस्य पुनर्वुनि कनि वा सति न कश्चिद् विशेष इति न तत्प्रत्ययान्तरं प्रयोजयति ॥

१. पिशाच, पिण्ड—एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरेऽत्र गणेऽधिकौ ।

घनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥

‘तत्र’ इत्येव, ‘कन्’ इति च । घनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थ्याभ्याम् ‘कामे’ इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । कामः= इच्छा, अभिलाषः । घने कामः घनको देवदत्तस्य । हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

‘तत्र’ इत्येव, ‘कन्’ इति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः ‘प्रसिते’ इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । प्रसितः= प्रसक्तः, तत्पर इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः केशकः । केशादिरचनाया प्रसक्त एवमुच्यते ।

बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात्—दन्तौष्ठक । केशानलकः ॥

पद्मश्री

घनहिरण्यात् कामे ॥ काम इच्छेति । कामयिता तु न गृह्यते; अनभिधानात् ॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ प्रसितः प्रसक्त इति । ‘पिबू बन्धने’ कर्मणि क्तः, यो यत्र प्रसक्तः स तत्र प्रकर्षेण बद्ध इव भवतीत्युपमानादिदमभिधानम् । केशेषु प्रसित इति । ‘प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च’ इति सप्तमी । केशादिरचनायामिति । केशादिस्थायां रचनायां केशादिशब्दस्य वृत्तिं दर्शयति । एतच्च क्रियाविषयत्वात् प्रसक्तैल्लेभ्यते ।

बहुवचनमित्यादि । स्वरूपविधिनिरासार्थं तु बहुवचनं न भवति, ‘अद्रवम्’ इत्यादिना स्वाङ्गस्य परिभाषितत्वेन स्वरूपग्रहणासम्भवात् ॥

न्यासः

घनहिरण्यात् कामे ॥ घने काम इति । घनविषय इच्छेत्यर्थः ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ प्रसित इति । यद्यपि तिनोतिरयम् ‘पिबू बन्धने’ इति बन्धने पठ्यते, तथाप्यनेकार्थत्वादिहासको वर्तते । केशेषु प्रसित इति । ‘प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया’ इति सप्तमी । आसक्तिश्च क्रियाविषयो धर्म इति केशादिस्थानयला क्रिया केशादिशब्देनोच्यते । अत एवाह—केशादिरचनाया प्रसक्त एवमुच्यते इति ।

बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायादपि यथा स्यादिति । असति हि तस्मिन्, यथा जनपद-समुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते, तथा स्वाङ्गसमुदायोऽपि स्वाङ्गग्रहणेन नेति स्वाङ्गसमुदायान्न स्यात्, तस्मिन्सु सति भवति; अन्यथा तस्य प्रयोजनाभावात् । स्वरूप-विधिनिरासस्तस्य प्रयोजनमिति चेत् ? न; ‘अद्रवम्’ इत्यादिना स्वाङ्गस्य परिभाषितत्वेन स्वरूपविधेरसम्भवात् ।

उदराट्टगाद्यने ॥ ६७ ॥

‘तत्र’ इत्येव, ‘प्रसिते’ इति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्
‘प्रसिते’ इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ‘आद्यूने’ इति प्रत्ययार्थ-
विशेषणम् । उदरेऽविजिगीषुर्भण्यते । यो बुभुक्षयाऽत्यन्तं पीड्यते स
एवमुच्यते । उदरे प्रसित ओदरिक आद्यूनः ।

आद्यून इति किम् ? उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन्प्रत्यय इत्येव स्वयते, न ठक् । निर्देशादेव तृतीया समर्थ-
विभक्तिः । सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात् ‘परिजातः’ इत्यस्मिन्नर्थे कन्
प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दोऽयं गुणवाची । परिः सर्वतो भावे
वर्तते । यो गुणैः सम्बद्धो जायते, यस्य किञ्चिदपि वैगुण्यं नास्ति,
तस्येदमभिधानम् । सस्येन परिजातः सस्यकः शालिः । सस्यकः
साधुः । सस्यको मणिः । आकरशुद्ध इत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

उदराट्टगाद्यने ॥ आद्यूनो विजिगीषुरिति । ‘दिवोऽविजिगीषायाम्’ इति तत्र
निष्ठानत्यभिधानात् । उदरक इति । उदरपरिमाजेनादौ प्रसित उच्यते ॥

सस्येन परिजातः ॥ सस्यशब्दो गुणवाचीति । न धान्यराची; अनभिधानात् ।
केचित्तु ‘शंसिदुदिरुद्भिभ्यो वा’ इति क्यबन्तं शस्यशब्दं पठन्ति । सस्येनेति
कर्त्तरि वृत्तीया । परिगतो जातः परिजातः, ‘प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया’ इति
समासः । समन्तात्सम्बद्धः परिगतः, तत्र सस्यस्य कर्तृत्वम्, तदाह—यो गुणैः
सम्बद्धो जात इति ॥

श्यासः

उदराट्टगाद्यने ॥ पूर्वेण कनि प्राप्त्ये ठक् विधोयते । आद्यूनोऽविजिगीषुरिति ।
‘दिवोऽविजिगीषायाम्’ इत्यविजिगीषायानेव दिवो निष्ठातकारस्य नत्यभिधानात् ।
उदरक इति । पूर्वेण कनेन भरति ॥

सस्येन परिजातः ॥ सस्येनेति सहस्रगण्यतो वृत्तीया, इत्यम्बुत्पत्तौ वा । सस्य-
शब्दोऽयं गुणवाचीति । सस्यशब्दो ह्ययं धान्यवचनोऽन्यत्र, यथा—शालिः सरपः,
यथाः सरपतिभिः तस्य प्रहारां मा विहासोत्येवमर्थमिदमुक्तम्—इदमभिधानमिति ।
सरपक इत्येतत् कन्प्रत्ययान्तम् ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद् 'हारी' इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अश हारी अशको दायाद । अशक पुत्र ।

'हारी' इत्यावश्यकं णिनि, तत्र पठ्योप्रतिषेवाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहते ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थाद् 'अचिरापहते' इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । अचिरापहत = स्तोककालापहत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहत तन्त्रक पट । तन्त्रक प्रावार । प्रत्यग्रो नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक, उष्णिक-इत्येतौ शब्दौ कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते संज्ञाया विषये । ब्राह्मणको देश । उष्णिका यवाम् ।

पदमञ्जरी

अंशं हारी ॥ तत्र पठ्योप्रतिषेवादिति । 'अकेनोर्मन्विष्यदाधमर्ण्ययो' इत्यनेन । ननु तत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य ग्रहणम् ? मत्तम्, इनस्त्यत्रिशेषेण ग्रहणम्, अस्मादेव द्वितीयानिर्देशात् ॥

तन्त्रादचिरापहते ॥ तन्त्रान्ते तन्त्रबोऽस्मिन्निति तन्त्रम् = तन्त्रुनापइलाका, तन्त्रयतेर्वा एरचि णिलोपः । अचिरापहत इति । अचिर कालोऽपहतस्येति 'कालः परिमाणिना' इति समासः । पञ्चमीसमर्थादिति । अपहतयोगे 'अपादाने पञ्चमी' ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते इति । किं पुनरत्र निपात्यासः

अश हारी ॥ कर्मणि द्वितीयैव भवतीति । कर्मणि द्वितीयाया प्राप्ताया वृत्तयोगलक्षणा तदपवादा पठ्यारम्भ्यते, तस्याश्चावश्यकं णिनि प्रत्यये 'अकेनोर्मन्विष्यदाधमर्ण्ययो' इति प्रतिषेधः । तेन निरपवादाद् द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहते ॥ अचिरशब्दोऽल्पकालवचन, तन्त्रापहतशब्देनापहतो गत कालोऽप्येति 'कालः परिमाणिना' इति समासः । पञ्चमीसमर्थादिति । निर्देशादेव । न हीह काचित् प्रकृता विमर्शितनुवर्तते, पञ्चमीनिर्देशश्च श्रूयते, तस्माद् निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । सा पुन पञ्चम्याग्रहतेरपायवचनत्वात् तद्योगेन तन्त्रमपादानमेव भवतीत्यपादानलक्षणा वेदितव्या ॥

यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति तत्र 'ब्राह्मणक' इति संज्ञा ।
अल्पान्ता यवागूः 'उष्णिका' इत्युच्यते ॥

शीतोष्णाम्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । क्रिया-
विशेषणाद् द्वितीयासमर्थादयं प्रत्ययः । शीतं करोति शीतकः =
अलसः, जड उच्यते । उष्णं करोति उष्णकः = शोधकः, दक्ष उच्यते ॥

पदमञ्जरी

एतत्, ब्राह्मणशब्दादायुधजीव्युपाधिकात्प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययः, अन्न-
शब्दादल्पत्योपाधिकात्सप्तम्यर्थे एव कन्प्रत्ययः, अन्नशब्दस्योष्ण्यादेशः ? तदाह-
यत्रायुधजीविन इत्यादि ॥

शीतोष्णाम्यां कारिणि ॥ शीतं करोति स शीतकः, यश्चोष्णं करोति स
उष्णकः । किं चातः ? तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति, शीतोष्णशब्दयोर्हि स्पर्श-
विशेषो मुख्योऽर्थः, तं च तावदर्थं कुरुत एवेति मुख्यार्थग्रहे दोषं दृष्ट्वा गौणार्थयो-
र्ग्रहणमिति दर्शयन्नाह—क्रियाविशेषणादिति । तत्र शीतोष्णशब्दयोरुपमानाद्
वृत्तिः—शीतमिव शीतम्, मन्दकरणमित्यर्थः । शीतं हि मन्दतायुक्तम् ; सति
शीते कार्यकरणे पाटव्यभावात् । एतमुष्णमिवोष्णम् = पटुकरम्, शीघ्रकरणमि-
त्यर्थः । एवं क्रियाविशेषणाम्यां प्रत्ययः । द्वितीयासमर्थादिति । 'कृद्योगलक्षणा
तु पठौ क्रियाविशेषणान्न भवति' इति प्रागेरुक्तम् । मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो
न भवति; अन्नभिधनात् ॥

न्यासः

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ किमर्थं पुनरिदम्, यावता सहाया म्युत्पाद्यते,
सहायामेव तु ब्राह्मणकोष्णिके ? न, विषयान्तरेऽपि । तमेव विषयं दर्शयितुमाह-
यथैत्यादि । गतार्थम् ॥

शीतोष्णाम्यां कारिणि ॥ क्रियाविशेषणादिति । क्रियाविशेषणस्य हि कर्मत्वं
प्रतिपादितम् । कारिणीति । ताच्छाल्ये णिनिः । तस्य च प्रयोगे षष्ठो प्रतिषिद्धा,
तस्मात् कर्मणि द्वितीयैव भवितव्यम् । क्रियाविशेषणाच्छीतादिशब्दाद् द्वितीया-
समर्थात्प्रत्ययो विज्ञायते । तेन नेह द्वाताप्पशब्दौ स्पष्टविशेषे वर्तमानौ प्रत्ययमु-
त्पादयतः । कः तर्हि ? मान्ये, शैष्ये च, यस्मादावश्यमेव णिनिः । न स पदार्था-
न्वितः यः शीतोष्णस्यार्थं नियोगतः करोति । तुषारावपावपि हि नावस्य पुरुषः ; प्रति-
बन्धसम्भवात् । कर्तृशक्तिस्तु पदार्थानां नियतेति सा शक्तिः कर्तृत्वे कश्चिन्निर्वा-
गतो मन्दं करोति, कश्चित् शीघ्रमिति युज्यत एवावस्यकत्वम् ।

अधिकम् ॥ ७३ ॥

‘अधिकम्’ इति निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः । अधिको द्रोणः खार्याम् । अधिका खारी द्रोणेन ।

कर्त्तरि कर्मणि चाध्यारूढशब्द ॥

अनुकामिकाभीकः कर्मिता ॥ ७४ ॥

पदमञ्जरी

अधिकम् ॥ अध्यारूढशब्दस्येति । यदि पुनरधिकशब्दात्ससाधनप्रियावचनात् फल्गुनिपात्यते, तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्यैवाभिधानं प्राप्नोति । अध्यारूढशब्द-
स्तूभयार्थे इति तस्यैवेदमङ्गीकृतसाधनभेद निपातनमुचितमिति भावः । अधिको
द्रोणः खार्याम्, अधिका खारी द्रोणेनेति । यथैतत्प्रयोगद्वयमुपपद्यते तथा दर्शयति—
कर्त्तरि कर्मणि चाध्यारूढशब्द इति । ‘गत्यर्थकर्मक’ इत्यादिना स्हे. कर्त्तरि
कर्मणि च तो विहितः । निपातनसामर्थ्याच्च सङ्गदुपात्तोऽप्यङ्गीकृतसाधनभेदः
सङ्गद्यते । तत्र यदा कर्त्तरि तदा तत्राभिहितत्वात्प्रथमैव भवति, न तृतीया,
यदा तु कर्मणि तदा कर्तुरनभिहितत्वात्तृतीया, कर्मणस्त्वभिहितत्वात्प्रथमा ।
यदा च कर्त्तरि कस्तदा कर्मणोऽनभिधानादध्यारूढयोगे यथा द्वितीया भवति—
अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति, प्रामं गत इतिवत्, तथाधिकशब्देनापि योगे
द्वितीयायां प्राप्तायाम् ‘यस्मादधिकम्’ ‘तदस्मिन्नधिकम्’ इति च निर्देशात्
पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः ॥

न्यास

अधिकम् ॥ अध्यारूढशब्दस्योत्तरपदलोप इति । उत्तरपदमारूढशब्दस्तस्य लोपो
निपात्यते । कथं पुनरधिको द्रोणः खार्यामित्यस्य प्रथमान्तस्य द्रोणशब्दस्य प्रयोगः,
अधिका खारी द्रोणेनेति तृतीयान्तस्य च ? इत्यत आह—कर्त्तरि कर्मणि चेत्यादि ।
‘गत्यर्थकर्मकशिल्प’ इत्यादिना सूत्रेण स्हेः कर्त्तरि कर्मणि च तो विहितः, तेन कर्त्तरि
कर्मणि चाध्यारूढशब्दो वर्त्तते, ततश्च तस्यार्थं व्युत्पाद्यमानोऽधिकशब्दाऽपि तत्पर्यायो
भवेत्तयोरेकार्थयोर्भवति । तत्र यदा कर्त्तरि वर्त्तते तदा द्रोणशब्दात् प्रथमा
भवति, न तृतीया । यदा कर्मणि वर्त्तते तदा कर्तुरनभिहितत्वादधिकशब्देन द्रोण-
शब्दात् तृतीया भवति । कर्मणस्त्वभिहितत्वात् खारीशब्दात् प्रथमैव भवति, न
द्वितीया । अधिका खारी द्रोणेनेति । ननु चाधिको द्रोणः खार्यामस्यामित्यत्र कर्म-
णोऽनभिहितत्वात् खारीशब्दाद् द्वितीया प्राप्नोति ? नैव दोषः; यदयम् ‘यस्मादधि-
कम्’ ‘तदस्मिन्नधिकम्’ इति च निर्देशं करोति, तच्चाप्यति—अधिकशब्देन योगे
पञ्चमीसप्तम्यावेव विभक्तौ भवत इति ॥

अनुक, अभिक, अभीक—इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते
'कमिता' इत्येतस्मिन्नर्थे । अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्यते ।
अनुकामयते अनुक. । अभिकः । अभीक. ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'अन्विच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो
भवति । अनृजुरुपाय = पार्श्वम्, तेनार्थान्विच्छति पार्श्वक. = मायावी ।
कौस्तुतिकः, जालिक उच्यते ॥

अय.शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठनौ ॥ ७६ ॥

'अन्विच्छति' इत्येव । अय.शूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्याम्
'अन्विच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्ठनौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायः =
अय शूलमुच्यते, तेनान्विच्छति आय.शूलिक. । साहसिक इत्यर्थः ।
दम्भ = दण्डाजिनम्, तेनान्विच्छति दण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

अनुकामिकागीः कमिता ॥ सूत्रे समाहारद्वन्द्वे लिङ्गव्यत्ययः, अनुशब्दाद-
भिज्ञाच्च ससाधनक्रियावचनात्सार्थं कन्निपात्यत इत्याह—अनुकामयतेऽनुरु
इति । 'अमिकामयते' इत्येतद् गम्यमानत्यान्नोक्तम् ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ अनृजुरुपायः पार्श्वमिति । तिर्यगप्रस्थानात्पार्श्वं तावद-
नृजु, तद्वदन्योऽप्यनृजुरुपाय एवमुच्यत इत्यर्थः । य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यान्तर्धा-
ननृजुनाऽन्विच्छति स पार्श्वकः । कुत्सितो मार्गः = कुसृतिः, जालम् = आनाय',
ताभ्यां चरतीति कौस्तुतिको जालिकः ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठनौ ॥ तृतीयासमर्थाभ्यामिति । निर्देशादेव तृतीया
हीयम्, न पञ्चमी; पूर्वेण साहचर्यात् । तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमिति । ययायःशूलं
तीक्ष्णं तथान्योऽपि तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमित्युपचारादुच्यत इत्यर्थः । दम्भो

भ्यास.

अनुकामिकागीः कमिता ॥ अनुक इति । अनुशब्दात् कन् । अभिकोऽभीक
इति । अत्राप्यभिज्ञात् ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ निर्देशादेव तृतीया समर्थविमर्शितम्यत इत्याह—पार्श्वशब्दात्
तृतीयासमर्थादिति ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठनौ ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यामिति । तृतीयासमर्थ-
निर्देशादेवायात् तृतीया समर्थविमर्शितम्यत इत्याह—शूलोपायमर्थाभ्यामिति ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्या ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतियम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृति-
विशेषणं चेतत् । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे
कन्प्रत्ययो भवति । पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण
ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं ग्रहणम्, द्वितीयकम् । त्रिकम्, तृतीयकम् ।
चतुष्कम्, चतुर्थकम् ।

पदमञ्जरी

दण्डाजिनमिति । दम्भसाधनत्वात् । दम्भयन्तो हि प्रायेण दण्डमजिनं च धार-
यन्ति । तेनेति । दम्भेन दण्डाजिनं तु धारयतु मा वाऽदीधरदित्यर्थः, सर्वत्र
मुख्यार्थग्रहणेऽनभिधानमेव हेतुः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्या ॥ यथा 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र तस्येति पठ्यन्तानां
सामान्यनिर्देशः, तथा तावतियमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः । पूरण-
प्रत्ययस्य चेति । न तु कनः लुक्; चाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्, महाविभाषाधिका-
राद्विकल्पेन कन उत्पत्तेः पञ्चमं ग्रहणम्, पञ्चमकं ग्रहणमिति रूपद्वयस्य सिद्ध-
त्वात् । तथा च वार्तिकम्—'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्यचनानर्थक्यं विभाषा-
प्रकरणात्' इति । अतो लुग्याग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्यधी-
यत इति पक्षो लक्ष्यते । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णातीति । अत्र ग्रहणे द्विती-
यस्य करणत्वं प्रदर्शयितुमिदं वाक्यम् । यस्तुतस्तु द्वितीयं ग्रहणं देयदत्तस्येति
विप्रहीतव्यम् । द्विकं ग्रहणमिति । प्रहीतर्यपि प्रत्ययो वक्ष्यते, तेन प्रकृत्युपा-
धिभूतस्य ग्रहणस्य नियमेनाप्रतीतेर्ग्रहणशब्दप्रयोगः । द्विकं रूपं देयदत्तस्येत्येन
तु नोदाहृतम्, स्यच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः । चतुष्क इति । सन्नियोगशिष्ट-
परिभाषया ङटि निवृत्ते शुकोऽपि निवृत्तिः, रेफस्य विमर्जनीयः, 'इदुदुपधस्य'
इति पत्वम् ।

न्यास

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्या ॥ पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशोऽयम् । अयं
स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति ? अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य । शब्दप्रधाने हि निर्देशे
स्वरूपग्रहणं भवतीत्युक्तम् । कथं प्रत्ययः स्वार्थे भवतीति ? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः
स्वार्थे भवन्तीति वृत्त्वा । द्विकं त्रिकमिति । तीयस्य ङक् । चतुष्कमिति । पूरणः
प्रत्ययस्य ङटः स्युक्कश्च ङक्, चतुरेफस्य 'विसर्जनीयस्य सः', तस्य 'इदुदुपधस्य'
चाप्रत्ययस्य' इति पत्वम् ।

ॐ तावतिधेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॐ । पठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति पट्को देवदत्तः । पञ्चकः । चतुष्कः ।

इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते, नान्यविषयम् ।

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

‘स’ इति प्रथमासमर्थदेवामिति पठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत्स भवति । ग्रामणीः=प्रधानः, मुख्यः, इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ।

ग्रामणीरिति किम् ? देवदत्तः शनुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थदस्येति पठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्व्यवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करमश्चेत्स पदमञ्जरी

तावतिधेनेति । स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनम् । नित्यं च लुक् वक्ष्यामीति । पट्क इति । रूपशब्दस्य वाक्ये प्रयुक्तस्यापि वृत्तौ गम्यमानत्वादप्रयोगः, पदत्याज्जत्यर्थे । इह यः पठेन रूपेण गृह्णाति पट्भि-
रसी रूपैर्गृह्णाति, ततः किं सद्गुण्यायाः, तेन गृह्णातीत्येव वक्तव्यम्, एषं हि लुक्वेति न वक्तव्यं भवति ? नैवं शक्यम्; एवं लुक्प्रयोगे इहापि प्राप्नोति—
एकेन रूपेण गृह्णातीति । पूरणप्रत्ययस्येकशब्दान्नामिति, तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायत इति । तेनेह न भवति—द्वितीयो हस्तो ग्रहणो दण्डस्येति ॥

स एषां ग्रामणीः । इह त्यक्तो मत्को वा विजय इत्यादावनेन कन् । एवं ग्रामणीरस्य त्यक्तः, अहं ग्रामणीरस्य मत्कः । प्रायेण त्विदमर्थमात्रे प्रयुज्यते ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे ॥ ननु न शृङ्खलमात्रेण करमो वदयते, किं तर्हि ?
न्यासः

तावतिधेनेत्यादि । पूरणप्रत्ययान्ताः प्राप्तिरदिकाः वृत्तौपाठनार्थं पट्कारो-
त्तमिमान्ये कन्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् । पट्क इति ।
पकारस्य गदस्यं टकारः, तस्यापि चतुर्थं टकारः । अत्र च टटः गमुको टट् । पमक
इति । अत्रापि टटः । अयेह करमान्न भवतीति—श्रुतिधेन हस्तेन दण्डं पट्णाति ।
इत्याह—इतिकरणो विवक्षार्थं इत्यादि । गुणोपम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे ॥ ननु य न शृङ्खलमात्रेण करमो

भवति । शृङ्खल बन्धनमस्य करमस्य शृङ्खलकः । उष्ट्राणा
वालकाः=करभा, तेषां काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिपच्यते, तदुच्यते
शृङ्खलमिति ।

यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्री-
करणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

‘उत्क’ इति निपात्यते, उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गत मनो
यस्य स उन्मना । उच्छब्दात्ससाधनक्रियावचनात् तद्वति कन्प्रत्ययो
निपात्यते । उत्को देवदत्तः । उत्क प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥

पदमञ्जरी

रज्ज्या, कीलेन च, तस्माच्छृङ्खलमस्य बन्धनमिति न युक्तं यत्तुम्, एव तु वक्त-
व्यम्—‘शृङ्खलवदस्य सम्बन्धन करमे लुक्च मतो.’ इति ? तत्राह—यद्यपीति ।
अस्तु रज्ज्वादेरपि करणत्वम्, शृङ्खलस्यापि करणत्वमस्त्येव; तदन्तरेण बन्धन-
स्यानिर्वृत्तेरित्यर्थः ॥

उत्क उन्मनाः ॥ उच्छब्दात्ससाधनक्रियावचनादिति । साधनम्=मनः, क्रिया=
गमनम्, उद्गते मनसि वर्त्तमानादित्यर्थः । तद्वतीति । उद्गत मनो यस्य तस्मि-
न्नित्यर्थः । उत्सुकः=उत्कण्ठितः ॥

न्यासः

बध्यते, किं तर्हि ? रज्ज्वादिकेन च, तत् कथं शृङ्खल बन्धनमुच्यते ? इत्याह—
यद्यप्याद्यादि । यद्यपि तत्र रज्ज्वादिकमप्यपरमस्ति, तथापि शृङ्खलमस्य तन्त्रीकरण
प्रति साधनं भवत्येव, न हि तेन तद् भवति । ततः शृङ्खल बन्धनमुच्यते । रज्ज्वा-
दिकमपि यदि बन्धनं भवति, भवतु । न ह्यनावधार्यते—शृङ्खलमेवेति ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ससाधनक्रियावचनादिति । साधनम्=मनः । क्रिया=गमनम्,
सह तेन गमनक्रिया । तद्वचनात् ससाधने गमने वर्त्तमानादित्यर्थः । तद्वतीति । तच्छ-
ब्देन क्रिया प्रत्यवमृश्यते । ससाधनक्रियावतीत्यर्थः । उत्सुक इति । उत्कण्ठित इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद् रोगे ॥ अर्थलभ्येत्यादि । अर्थोऽधिकरणादिः । तेनात्र सप्तमी-
प्रभृतिरनुक्तापि समर्थविभक्तिर्लभ्यते । प्रयोजनं कारणमिति । यदि तर्हि प्रयोजन
कारणशब्देनोच्यते कालग्रहणं पृथग् न कर्तव्यम्, कालोऽपि रोगस्य कारणं भवति ?
नैतदस्ति; न ह्यवश्यं कालो रोगस्य कारणं भवति । तत्र यदा ह्यसौ रोगस्य कारणं
न भवति, तथापि ततो यथा स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणम् । द्वितीयेऽह्नि मघो द्वितीयक

अर्थलभ्या समर्थविभक्तिः । कालात्प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थ-
विभक्तियुक्ताद्रोगेऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालः=दिवसादिः, प्रयो-
जनम्=कारणम्, रोगस्य फलं वा । द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयको
ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात्—विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पको ज्वरः ।
काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः ।

उत्तरसूत्रादिह संज्ञाग्रहणमपकृष्यते । तेनायं प्रकारनियमः सर्वो
लभ्यते ॥

पदभञ्जरी

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ अर्थलभ्येति । अर्थः=सामर्थ्यम्, तेन लभ्या । तत्र काले
सप्तमी समर्थविभक्तिः, भवो हि तत्र प्रत्ययार्थः । प्रयोजने तृतीया, जनितो
हि तत्र प्रत्ययार्थः । फले तु प्रयोजने प्रथमा । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं चेति ।
उभयमपि प्रयोजयतीति प्रयोजनमुच्यते । यदि तर्हि कारणमपि प्रयोजनमुच्यते,
कालग्रहणमनर्थकम्, कथम् ? योऽसौ द्वितीयेऽह्नि भवो ज्वरस्तस्य द्वितीयमप्यहः
कारणम्; अहरन्तरे तदनुत्पत्तेः ? सत्यम्; सदपि कारणत्वं यदा न विवक्ष्यते
'तत्र मनः' इत्येव तु विवक्ष्यते, तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणम् । द्विती-
येऽह्नि भव इति । सामान्यशब्दस्यापि द्वितीयशब्दस्यार्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये
कालेऽपि वृत्ते, कालशब्दत्वम् । किं पुनः कारणं साक्षात्कालवाचिभ्यो मासा-
दिभ्यः प्रत्ययो न भवति द्वितीयादिभ्यश्च भवति, तत्रापि सप्तमीसमर्थेभ्यो
भवार्थ एव भवति कारणवाचिनस्तृतीयासमर्थात्, फलवाचिनस्तु प्रथमासमर्थात्,
न ह्येतत्सर्वं सूत्राधरैरुपात्तम् ? तत्राह—उत्तरसूत्रात्संज्ञाग्रहणमिहानुकृत्यत इति ।

न्यासः

इति । तत्र कारणान्तराद् वातादेः कुतश्चिद् भवतो ज्वरस्य कालः केवलमधिकरण-
भावेन विवक्षितः, न तु हेतुभावेन । कथं पुनः कालादन्यतः प्रत्ययो द्वितीयादिभ्यः
शब्देभ्यो भवति, न ह्येते कालशब्दाः प्रसिद्धाः, सामान्यशब्दा ह्येते, शब्दान्तरसन्नि-
धानात् तु काले वृत्तिरेषा गम्यते ? नैष दोषः, वाक्ये ह्येषा शब्दान्तरसन्निधौ काले
वृत्तिः, वृत्तिगतश्च प्रकृत्यर्थः प्रत्ययाना विशेषणम्; सन्निहितत्वात् । न वाक्यगतः,
विप्रकर्षात् । विषपुष्पैर्जनित इति । तृतीया । उष्णं कार्यमस्येति । अत्र कार्यकारण-
सम्बन्धो विवक्षितः । स चेदशब्दादेवोत्पन्नया पठ्याभिहित इत्युष्णशब्दात् प्रथमेव
भवति । इह कालप्रयोजनविशेषवाचिभ्यः प्रत्ययोऽभिहितः, न कालप्रयोजनशब्दा-
भ्याम्; कालविशेषवाचिभ्यो भवन् क्रियायाः कर्तरि ज्वरे प्रयोजनविशेषवाचिभ्यः
प्रयोजनमिति, कार्यकारणविवक्षायाश्च कार्यसम्बन्धिनि । न चायं प्रकारनियमः
सूत्रे उक्तः, तत् कथं लभ्यते ? इत्यत आह—उत्तरसूत्रादिह संज्ञाग्रहणमपकृष्यते ।

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थ्यादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति । प्राय=वाहुल्यम् । संज्ञाग्रहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपा प्रायेणात्रमस्यां पौर्णमास्या गुडा-पूपिका । तिलापूपिका पौर्णमासी ।

ॐ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्य. ॐ । वटकिनी पौर्णमासी ॥

पदम=जरी

सिंहावलोकितन्यायेन, यथा सिंहा धावन्तः शृणुतोऽवलोकयन्ते । अपर आह—उत्तरसूत्रे योगविभागः, 'तदस्मिन्नन्नं प्राये', ततः 'संज्ञायाम्', यदेतदनुक्रान्तं तत्संज्ञायां द्रष्टव्यमित्यर्थः । संज्ञाग्रहणमुभयोः शेषः, एतदेव चानुकर्षणं विवक्षितम् ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ अन्नम्=अभ्यवहार्यम्, अद्यते स्मेति कृत्वा । गुडामिश्रा अपूपा गुडापूपाः=कुसरस्तिष्ठौदनः, तिलश्चोद इत्यन्ये । त्रिविलोऽपूप-स्त्रिपुटः । वटकेभ्य इनि रिति । कनि प्राप्ते वचनम् । ननु संज्ञाग्रहणात्कन्नं भविष्यति, तस्मिन्नासति मत्तर्थाय इनिर्भविष्यति ? न सिद्धयति; 'सप्तम्या च न वो स्मृतौ' इति वचनात् ॥

न्यासः

तेन तस्मिन् सप्तम्यर्थो भवति—प्रत्ययान्तश्चेत् सज्ञा भवति, तस्मिन्नाग्रे सति प्रत्ययान्तं यदि सज्ञा भवत्येव प्रत्यय उत्पद्यते, नान्यथेति । संज्ञाग्रहणसन्निधानादिह सत्यप्रकारोऽयं नियमो लभ्यते । न हि विना तेन प्रकारेण प्रत्ययान्तं सज्ञा भवति । ननु उत्तरसूत्रे संज्ञाग्रहणं तस्यैव शेषभूतम्, तद् कथं ततोऽनक्रष्टुं शक्यते ? नैष दोषः, उभयोरपि योग्योस्तच्छेषभूतम् । कथम् ? योगविभागः करिष्यते—'तदस्मिन्नन्नं प्राये', ततः 'संज्ञायाम्' इति, तेन संज्ञाग्रहणमुभयेषां शेषा विज्ञास्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ अन्नञ्चेत् प्रायविषयमिति । प्रायो विषयो यस्य तत् तथोक्तम् । निषयग्रहणेन 'प्राये' इति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयति । प्रत्ययो भवतीति । अन्यथा गुडापूपाः प्रायेणान्नमिति विवक्षायाः कारणानि मन्वन्तीति प्रायस्य विषयभूतस्य कारणत्वेन विवक्षितत्वात् तृतीया । गुडापूपिकेति । 'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्थात्' इतीत्यम् ।

वटकेभ्य इनिर्वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इह संज्ञा-

१ 'कुशरिका, त्रिपुटिका'—इत्युदाहरणद्वयमधिकं पुरातनान्तरे ।

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दाञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्' इत्येतस्मिन्नर्थे । अकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषो पौर्णमासो ॥

श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥

'श्रोत्रियन्' इति निपात्यते 'छन्दोऽधीते' इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः । 'श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते' इति वाक्यार्थे पदवचनम् । छन्दसो वा श्रोत्रभावः 'तदधीते' इति घँश्च प्रत्ययः ।

पदमञ्जरी

कुल्माषादञ् ॥ कुल्माषाः=मुद्राः ॥

श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते ॥ वाक्यार्थे इति । वाक्यार्थमहणेन तदामयश्छन्दोऽध्यायी पुरुष उपचारादुच्यते, कुतः ? मुख्यो हि वाक्यार्थः क्रियारूपः, सम्बन्धरूपो वा, स चासत्त्वभूतः । श्रोत्रियशब्दस्तु सत्त्वभूतार्थाभिधायी, तस्मिन्वाक्यार्थेऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यत इत्यर्थः । अथ कथमस्मिन्नपक्षे स्थिरसिद्धिः, यावता नकार इत्यस्य तत्र परतः स्वरो विधीयते, न चात्रैवं व्यपवर्गोऽस्ति ? मा मूढ्यपवर्गे, नित्करणसामर्थ्यात्तत्रभावेऽपि भविष्यति । यद्वा, नितीति कर्मधारयोऽयम्—नश्चासाविच्छ नित्, तत्र परत इति ।

न्यासः

ग्रहणस्य प्रत्ययान्तोपाधिकत्वाद् यद्य प्रत्ययान्तं संज्ञा भवति तत्र प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च षट्कशब्दः कन्प्रत्ययान्तः कस्यचित् संज्ञा, तेन ततः कन् न मरिष्यति, तस्मिन्चासति मत्वर्थोऽय इतिर्भावविषयताति । धरणिनीति । 'श्रुष्टेभ्यो ङीप्' ॥

कुल्माषादञ् ॥ संज्ञामहणेन पूर्वेण कनः प्राप्तावसत्यां वाक्येनाभिधाने प्राप्ते मत्वर्थोऽय मनुवादविदमुच्यते । कौल्माषीति । 'टिट्ठाणन्' इति ङीप् ॥

श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते ॥ नकार स्वरार्थ इति । ननु च नकार इद् परस्य तस्मिन्निवि परतः स्वर उच्यते, न च मनुदायानुबन्धे नकारे नित्यसामरसि ? नेष दोषः, न एतेर नित्, तत्पुरुषोऽयम् । तेन नकार इत्यङ्गे परतः पूर्वरस्य स्वरो भविष्यति । किं पुनरत्र निरात्यते ? इत्याह—छन्दोऽधीते इति । अत्र वाक्यस्वार्थे श्रोत्रियनिवि निरात्यते । छन्दसो वेत्तादि । पूर्वेषु वाक्यार्थे पदमविद्यमानग्रहणप्रत्ययविभागं निराकृतम्, इदानीं तु प्रकृतिप्रत्ययौ निरात्यते तदर्थे इत्यस्मिन्नर्थे । अथ यदत्र निरिति मनुमोहिः, तथापि इत्तः विप्लवेऽऽप्यन्तदस्य निगः परस्य विद्यमानत्वात् ।

कयं छन्दोऽधीते छान्दसः ? वाग्रहणमनुवर्तते, 'तावतियं ग्रहण-
मिति लुग्वा' इत्यतः ॥

आदमनेन मुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

'आदम्' इति प्रकृति, 'अनेन' इति प्रत्ययार्थः, 'भुक्तम्' इति प्रकृतिविशेषणम् । आदशब्दाद् भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । आदशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधने द्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । आदं भुक्तमनेन आदौ, आदिकः ।

इनिठनौः समानकालग्रहणम्—अद्य भुक्ते आदौ इवः आदिक इति प्रयोगो मा भूत् ॥

पदमञ्जरी

कयमित्यादि । छन्दसः श्रोत्रमाधो घन् च प्रत्ययः, छान्दस इति न सिद्धयति; घनाऽणो बाधितत्वान्, श्रोत्रभावेन च छन्दःशब्दस्य निवर्तितत्वात्तिति प्रश्नः । वाग्रहणमनुवर्तते इति । अपर आह—यश्छन्दोऽधीते तदर्थं चानुतिष्ठति तत्र श्रोत्रियशब्दः, अध्येष्टमात्रे तु छान्दसशब्द इत्यर्थभेदान्नास्ति बाध्यवाचकत्वमिति । 'एकां शास्त्रामधीन्य श्रोत्रियो भवति' इति धर्मशान्त्रम् ॥

आदमनेन मुक्तमिनिठनौ ॥ आदशब्दः कर्मनामधेयमिति । अद्वया निपात्यस्य पित्र्यस्य कर्मणः आदशब्दः संज्ञा, अद्व्यास्मिन्नस्तीति 'प्रज्ञाप्रद्वार्चावृत्तिभ्यो णः' इति णः । तत्साधने द्रव्य इति । मुख्यआदस्य भोजनासम्भवात् । समानकालग्रहणमिति । भुजिना समाने काले प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो यथा स्यात्, यद्यपि भुजिक्रिया कतिपयक्षणसाध्या, तथापि यान्तं फलं तदाशिनस्तृप्तिशेषस्तलिङ्गं चानुवर्तते तावत्समानकालः, स च प्रायोगृह्याऽद्यतन एवेति तस्मिन्नेव प्रत्ययान्तस्य प्रयोगः । यदा तु कस्यचिदुर्बलस्य द्वितीयेऽप्यहि भुक्तमपरिणतं तदा प्रयोगाभावः । तदिदमाह—अद्य मुक्ते इवः आदिक इति प्रयोगो मा भूदिति ॥

व्यासः

कयमित्यादि । यदि छन्दःशब्दस्य श्रोत्रशब्द आदेशो घञ्च प्रत्ययः 'तदर्धीते' इत्यस्मिन्नर्थे निपात्यते, निपातनेन बाधितत्वादयम् छान्दस इति न सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥

आदमनेन मुक्तमिनिठनौ ॥ आदशब्द इत्यादि । शास्त्रोक्तेन विधिना निपात्यस्य कस्यचिदेव क्रियाविशेषस्य आदशब्दः संज्ञा । कर्मशब्दोऽयं क्रियावार्चा । अदा यत्र कर्मण्यसि तच्छ्लादम्, 'प्रज्ञाप्रद्वार्चावृत्तिभ्यो णः' इति णप्रत्ययः । तत्साधन इत्यादि । मुक्तत्वं कर्मणो विशेषणं न सम्भवतीति तत्साधने भक्तादौ वर्तित्वा आदं प्रत्ययमुत्पादयतीति विज्ञायते । तत्साधने तु तस्य वृत्तिः, तादर्थ्याद् ; यथा—प्रदीपायां मल्लिकायां प्रदीपशब्दस्य । समानकालग्रहणमिति । समानः कालो गृह्यते येन तत्समानकालग्रहणम् । व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । किमयम् ? इत्याह—अद्य मुक्त

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

‘अनेन’ इति प्रत्ययार्थः कर्ताऽनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता सम्भवतीति यां काञ्चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वाद् ‘अनेन’ इत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन पीतं भुक्तं वा पूर्वा, पूर्विणी, पूर्विणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम्, तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः । सपूर्वप्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वा कटम् । भुक्तपूर्वा ओदनम् । ‘सुप्सुपा’ इति समासं कृत्वा तद्धित उत्पाद्यते ।

यदमञ्जरी

पूर्वादिनिः ॥ पूर्वं गतमनेनेत्यादि । क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्तात्प्रत्ययः ॥

सपूर्वाच्च ॥ विद्यमानं पूर्वमस्मिन्निति सपूर्वमिति । ‘तेन सहेति तुल्ययोगे’ इत्युपाधिघचनस्य प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि समासः । पूर्वशब्दोऽव्यय-घचनः । न च शब्दान्तरं पूर्वशब्दस्यावयव उपपद्यते । पकारस्त्यव्यभिचारी, तेन प्रातिपदिकस्यैतद्विशेषणम्—सपूर्वं यत्प्रातिपदिकमिति । एवं च पूर्वशब्दोऽपि तस्यैव विशेषणम्, विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह—तस्य पूर्वशब्देन तदन्त-विधिरिति । सपूर्वादित्यादि । यद्यपि पूर्वशब्दान्तं प्रातिपदिकं सपूर्वमेव, तथापि असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधिर्न लभ्यत इति ‘सपूर्वात्’ इत्युक्तम् । कृत-

म्यासः

इत्यादि । यस्मिन्नहनि भ्रातृमनेन भुक्त तस्मिन्नेव भ्रादिक इति स्यात्, अथ भुक्ते श्वो मा भूदित्येवमर्थम् । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहापि वेत्तनुवर्तते, सा च व्यवस्थित-विभाषा, तेन यस्मिन्नेवाहनि भ्रातृ भुक्त तस्मिन्नेवेष्णते; नान्वरेति ॥

पूर्वादिनिः ॥ पूर्वं गतं पीतं भुक्तमिति । पूर्वशब्दोऽत्र क्रियाविशेषणत्वात् कर्म भवतीति द्वितीयासमर्थत्वात् प्रत्ययो विज्ञायते । पूर्वाति । ‘सौ च’ इति दीर्घः ॥

सपूर्वाच्च ॥ सहशब्दो विद्यमानवचनः । अत एवाह—विद्यमानं पूर्वमिति । ‘घोष-सर्जनस्य’ इति सहस्य समासः । कृतपूर्वा कटमिति । ननु च निष्ठया कर्मणोऽभिहितत्वाद् द्वितीयात्र न प्राप्नोति ? नैष दोषः; नेयं कर्मणि निष्ठा, किं तर्हि ? भावे । यदापि कर्मणि तदापि न दोषः; निष्ठया हि सामान्यं कर्माभिहितम्, न विशेषकर्म । तस्माद् विशेषकर्मणोऽभिहितत्वाद् द्वितीया भविष्यति । ननु च पूर्वं कृतमित्यनेक-पदावयवत्वाच्च वाक्यमिदम् । वाक्यस्य स्वार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं निय-

योगद्वयेन चानेन—‘पूर्वादिनिः’ ‘सपूर्वाच्च’ इति, परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते—‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’, ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति’ इति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

‘अनेन’ इत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इति प्रत्ययो भवति । इष्टमनेन इष्टो यज्ञे । पूर्त्तां श्राद्धे । ‘क्तस्येन्विपयस्य कर्मणि’ इति सप्तम्युपसर्थायते ।

इष्ट । पूर्त । उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । परिकथित । सङ्कलित । निपठित । सङ्कल्पित । अनर्चित । विकलित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकलित । अर्चित । परिरक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । उपकृत । उपाकृत । आयुक्त । आम्नात । ध्रुत । अधीत । आसेवित ।

षट्मञ्जरी

पूर्वी कडमिति । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इत्यत्रायं प्रयोग उपपादितः ।

योगद्वयेनेत्यादि । यदि ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इत्येषा परिभाषा न स्यात्, ‘पूर्वादिनिः सपूर्वात्’ इत्येकमेव योगं कुर्यात्, व्यपदेशिवद्भावात्केवलमपि भविष्यति, किं योगद्वयकरणेन ! अत्र चकारः कर्त्तव्यो न भवति । यदि च ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन’ इत्येषा परिभाषा न स्यात्, ‘पूर्वादिनिः’ इत्येतावदेव

न्यासः

मार्यमिति प्रातिपदिकसङ्गा नास्ति । तत् कथमतः प्रत्ययः ? इत्याह—सुप्तुपेत्त्यादि ।

योगद्वयेन चेत्यादि । यदि ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इत्येषा परिभाषा न स्यात्, तदा ‘सपूर्वात्पूर्वादिनिः’ इत्येकयोगं कुर्यात्, ऋ योगविभागेन । एकयोगे हि सति केवलादपि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययो भविष्यति । तदेकमेकयोगेन सिद्धे यत् ‘पूर्वादिनिः’ इति पृथग्योगं करोति, तज्ज्ञापयति—अस्तीय परिभाषा ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इति । यदि वा ‘ग्रहणवता’ इत्यादिका परिभाषा न स्यात्, ‘सपूर्वाच्च’ इतीमं योगं न कुर्यात् । ‘पूर्वादिनिः’ इत्यनेनेव हि कृतपूर्वात्त्वादावपि भविष्यति तदन्तविधिना । तदेव पूर्वयोगेणैव पूर्वशब्दान्तादपि सिद्धे प्रत्यये यत् ‘सपूर्वाच्च’ इतीमं योगं करोति, तज् ज्ञापयति—अस्तीय परिभाषा ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न भवति’ इति ॥

अपवारित । अवकल्पित । निराकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित ।
अनुपठित । व्याकुलित । निगृहीत^१ । इष्टादिः ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८६ ॥

परिपन्थिन्, परिपरिन्—इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते
पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता=सम्पन्नप्रतिपक्ष उच्यते । मा त्वा
परिपन्थिनो विदन् । मा त्वा परिपरिणो विदन् ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ६० ॥

‘अनुपदी’ इति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत्स भवति । पदस्य पश्चा-
दनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

पदमञ्जरी

ब्रूयात्, तदन्तविधिना सपूर्वांदपि भविष्यतीति किं द्वितीयेन योगेन ! तदिह
योगद्वयेन परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ अत्र पर्यवस्थातृशब्दात्स्थायं इनि-
प्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्य च पन्थि, परि—इत्येतायादेशौ निपात्येते । भाषायां
तु परिपन्थिशब्दस्यासाधुः प्रयोगः ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ पदस्य पश्चादनुपदम्, पश्चादर्थेऽप्ययीभाषः, अन्वेष्टरीनि-
प्रत्ययो निपात्यते । अनुपदी गवामिति । पदापेक्षया पृष्टी, गोपदस्य पश्चादन्वे-
पणं गवामेव, हिरण्यावावन्वेप्ये न भवति; पदाभावात् । यदि त्वन्वेष्टशब्दात्-
स्थायं इनिप्रत्ययः, एष्टृशब्दस्य च पदशब्द आदेशो निपात्येत; यदि वा—भोक्षिय-
पदविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययमन्वेष्टरि निपात्येत, ततो गवामिति पृष्टी न प्राप्नोति-
कृतपूर्वी कटम्, अनुको भार्यामभिवो दासीमितिषत् द्वितीया प्राप्नोति; हिर-
ण्यादौ चान्वेप्ये—अनुपदी हिरण्यमिति । तस्माद्योत्तमेव साधीयः ॥

न्यासः

इष्टादिभ्यश्च ॥ इष्टौ यत्न इति । कथं पुनरत्र सप्तमी; यावता यत्नस्य कर्मतायां
द्वितीयया भवितव्यम् ? इत्याह—तत्सर्वेभ्योपपक्षेत्त्यादि ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ किं पुनरपेक्षं निगात्यते ? पर्यव-
स्थातृशब्दं व्यवस्थाप्य तदवयववशावरथावृत्तशब्दस्य अन्य आदेश एकत्र नियते,
अपरत्र तस्यैव परिशब्दः, पश्चादिनिप्रत्ययः ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ अनुपदाति । पश्चात् पदस्यानुपदम्, पश्चादर्थेऽप्ययीभाषः ।
तस्मादिनप्राप्तया निगात्यते ॥

१. ‘अवधारित, अवचित’—एतौ शब्दावत्र गौरी पुराणकाराः प्रकरो ।

क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रम्=जन्मान्तरशरीरम्, तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्योऽप्रत्यास्यो व्याधिरुच्यते । नामृतस्य निवर्तत इत्यर्थः ।

अथ वा—क्षेत्रियं विषम् । यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते ।

अथ वा—क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि ।

अथ वा—क्षेत्रिय. पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रम्, तत्र चिकित्स्यः निग्रहीतव्यः । सर्वं चैतत्प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमि-

न्द्रदत्तमिति वा ॥ ६३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्त शब्दरूपं निपात्यते । रुद्धिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम् । तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्पठ्ठी-

पदमञ्जरी

अथ चेति । समुच्चय एवात्र विवक्षितः, न तु विकल्पः । वक्ष्यति—‘सर्वं चैतत्प्रमाणम्’ इति । अत्र परस्य क्षेत्रमिति पठ्ठीसमासः, एवमुत्तरयोः । चिकित्स्य इति । कृत्यः शस्यार्थे, पूर्वत्र तु कर्ममात्रे, उत्तरगोरर्हार्थे । सस्यार्थे इति । अनेन क्षेत्रस्य परकीयत्वमाह—परदाराः परक्षेत्रमिति । कर्मणि पून्, क्षेत्रव्याः=गन्तव्याः, उपगमनार्हा दाराः=क्षेत्रम् । तत्रेति । तस्मिन्विषये । निग्रहीतव्य इति । दण्डादिना ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ अन्तोदात्त इति । ‘क्षेत्रियच्’ इत्येतत्साहचर्यात् । रुद्धिरेवेति । किमत्र प्रमाणम् ? इत्याह—तथा चेति । न हि धौमिकेषु व्युत्पत्तेरनियमो भवति । इन्द्र आत्मेति । कार्य-

न्यासः

प्रकारान्तरं द्योतयति । अथ वा—परक्षेत्रशब्दात् तत्रेति सप्तमीसगर्भात् चिकित्स्य इत्यनार्थे प्रत्यायो निपात्यते, परक्षेत्रस्य च लोपः । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरमिति । इहत्याच्छरीरादन्यत्वादसाध्य इत्यनेन परक्षेत्रस्यार्थं दर्शयति ।

सस्यार्थं हि यत् क्षेत्रं संस्कृतं तदनुत्पाद्यत्वात् तृणानां परक्षेत्रं भवति ।

सर्वं चैतत् प्रमाणमिति । सर्वस्याचार्येण प्रतिपादितत्वात् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ रुद्धिरेषेत्यनेन वयवार्थं त्याजयति । कथं पुनर्ज्ञायते रुद्धिरेषा ? इत्याह—तथा चेत्यादि । मध्येषा रुद्धिर्न स्याद्, व्युत्पत्तेरनियमो न स्यात् ; अरुद्धिशब्देऽपि नियतत्वादेव तदर्थस्य । रुद्धिशब्दे

समर्थात् 'लिङ्गम्' इत्येतस्मिन्नर्थे घञप्रत्ययो भवति । इन्द्रस्य लिङ्ग-
मिन्द्रियम् । इन्द्रः=आत्मा, स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते, नाकर्तृकं
करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम्, तृतीयासमर्थात्प्रत्ययः । आत्मना दृष्ट-
मित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम्, तत्कृतेन शुभाशु-
भेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम्, आत्मना जुष्टम्=
सेवितम्; तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् । इन्द्रेण दत्तम्, आत्मना विप-
येभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय ।

इतिकरण. प्रकारार्थः । सति सम्भवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या,
रुढेरनियमादिति ।

षष्ठमञ्जरी

कारणसङ्घातं प्रतीक्ष्यरत्वात् । विज्ञायते च तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परो-
क्षेणेति । करणेनेति । हेतुगर्भविशेषणम् । यथा पुनरयं हेतुस्तथा दर्शयति—नारु-
तृकमिति । इतिकरणो हेतौ । न हि वादयादिकरणमनविष्ठितं कर्मा प्रयत्नते ।
इन्द्रेण दृष्टमिति । दृष्टम्=ज्ञातम्, तथा च कार्यकारणसङ्घातं प्रस्तुत्य भवति
यादः—'स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमपश्यन्', 'इदमदर्शम्' इत्यादि । कथं पुनरच-
क्षुरादिकमात्मना सृष्टम् ? इत्याह—तत्कृतेनेति । शुभं कर्म=विहितम्, प्रति-
पिद्धम्=अशुभम्—तदुभयं मिलितं कारणानामुत्पादकम्; इष्टानिष्टानां रूपा-
दीनां चक्षुरादिभिरुपलम्भात् । यथायथमिति । यो यस्य विषयः—चक्षुषो रूपम्,
घ्राणस्य गन्ध इत्यादि, तद्ग्रहणायेत्यर्थः ।

न्यासः

त्वस्मिन् पुज्यते व्युत्पत्तेरनियमः । रुद्रिशब्दानां हि यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः क्रियते
परिकल्पितेनावयवार्थेन । कथं पुनरात्मा चक्षुरादिना करणेन शक्योऽनुमानम् ?
इत्याह—नाकर्तृकमिषादि । अनेनाविनाभावं दर्शयति । इतिकरणो हेतौ । यस्मात्
करणादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा कर्त्रधीना, तस्माद् यत्र तानि तत्रावश्यं कर्ता भवित-
व्यम् । चक्षुरादिना करणेनाविनाभावेनालिङ्गेनात्मानुमीयते । कथं पुनस्तदात्मना
सेवितम् ? इत्याह—तद्द्वारेणेत्यादि । द्वारेण हि विषयेष्वात्मनो ज्ञानमुत्पद्यते । तस्माद्
विषयान् शानुमात्मा चक्षुरादीन्द्रियं सेवते । यथायथमिति । यथास्वम् । यो यत्सेन्द्र-
यस्य विषयस्तत् तस्मै दत्तम् ।

इतिकरणः प्रकारार्थ इति । एवं प्रकारान्तरेणानि व्युत्पत्तिः कर्तव्येत्येनादिति-
करणः प्रकारार्थं शोतयति । अत एवाह—सति सम्भव इत्यादि । इन्द्रेण विषया
नीयन्ते सम्बध्यन्ते इतीन्द्रियमित्येवमादिका सति सम्भवे तथा व्युत्पत्तिः कर्तव्या ।

वाशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ६४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थाविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थो ।

पदमञ्जरी

अन्यथापि कर्तव्येति । तद्यथा-इन्द्रेण दुर्जयमिति । प्रत्येकमभिसम्बध्यमान इति । हेतुगर्भविशेषणम् ; यस्मात्प्रत्येकमभिसम्बध्यते तस्मादित्यर्थः ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थाविति । ननु च यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद्वदिति, यच्च यस्मिन् भवति तस्यापि तद्वदिति; यथा—वृक्षस्य शाखा, वृक्षे शाखेति; तत्रान्यतरनिर्देशेनैव सिद्धम्, किमर्थमुभा-
यार्थौ निर्दिश्येते ? नैतयोरवश्यम्भावी समावेशः; तथा हि—यच्छब्दार्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं तैर्नैव रूपेण विवक्ष्यते, न तज्जन्यः शेषसम्बन्धः, यथा—वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति न तत्र प्रत्ययः स्यात् । न ह्यत्र क्रियाकारकपूर्वकः शेष-
सम्बन्धो दृश्यते; वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात् नावयवावयविभावः । आनन्तर्यादि-
सम्बन्धस्तु सम्भवति । न तु तत्र मत्वर्थीयो भवति; अनभिधानात् । तथा केवल-
सप्तम्यर्थनिर्देशे कारकान्तरपूर्वः सम्बन्धो न गृहीतः स्यात् ; ततश्च पुत्रान्, गोमानित्यादौ न स्याद् । उत्पादनप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वजन्यो ह्यत्र सम्बन्धः; नाधारपूर्वकः; देशान्तरगतेऽपि पुत्रादौ तद्वानिति व्यपदेश्यस्य भावात् ।
सामीपिकस्याप्यधिकरणस्यासम्भवः । स्यादेतत्—पुत्रस्य पित्रधीनत्वाद्गवां च स्वान्यधीनत्वाद्गुरौ वसतीतिवदधिकरणं भविष्यति, करणसंज्ञायां हि तमन्मह-
णेन कारकप्रकरणे प्रकर्षस्यानाश्रयणाद्वीणस्याप्याधारस्याधिकरणसंज्ञा भवत्ये-
वेति ? भवत्वैवमधिकरणसंज्ञा, मत्वर्थीयस्तु मुख्य एवाधिकरणे स्यात्—वृक्षवान् पर्वतः, गोमाञ्जनपद इत्यादौ; न गौणे—पुत्रान् गोमान्देवदत्त इत्यादौ, न ह्यत्र

न्यातः

वाशब्द इत्यादि । असति हि वाशब्दे 'इन्द्रलिङ्गम्' इत्येवमादीनां विकल्प-
प्रकाराणां पारतन्त्र्यं विज्ञायेत । परस्परपेक्षया समुचितत्वा एव व्युत्पत्तेः कारणमिति ।
वाशब्दस्त्विन्द्रलिङ्गमितोन्द्रदृष्टमिति चेत्त्वेन प्रत्येक सम्बध्यमानस्तेषां स्वातन्त्र्यं दर्श-
यति । तेनैकैकः प्रकारः प्रकारान्तरनिरपेक्षो व्युत्पत्तावज्ञमावमुपयाति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ प्रत्ययार्थाविति । ननु च यद् यस्य भवति तत् तस्मिन्नस्ति, यद्यस्मिन्नस्ति तत् तस्य भवति, यथा—वृक्षे शाखा, वृक्षस्य शाखेति; तत्रान्यतरनिर्देशेनैव सिद्धम्, तत् किमर्थं द्वौ निर्दिश्येते ? नैतदस्ति; न हि पष्ठोक्त-
म्यर्थयोरवश्यम्भावी समावेशः, तथा हि गावो गङ्गाया भवन्ति, न च ते तस्याः; तथा देशान्तरगतोऽपि पुत्रो देवदत्तस्य च भवति, न चासौ तत्र । तस्मादुभावपि

अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदिति प्रथमा-
पदमञ्जरी

गौणग्रहणस्य लिङ्गमस्ति । तस्मादुभयोरपि निर्देशः कर्तव्यः । अस्तीति प्रकृति-
विशेषणमिति । अर्थद्वारेणेति द्रष्टव्यम् ।

ननु सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति नीलोत्पलवत्, न च
सत्तां पदार्थो व्यभिचरति, तामन्तरेण पदस्योच्चारयितुमप्यशक्यत्वात्; तथा हि-
यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विपर्ययकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावः, तेन बुद्धिमत्तासमा-
विष्टमर्थं शब्दो गोचरयति, तस्यैव बहिस्सत्तासत्प्रतिपादनाय वृक्षोऽस्ति, वृक्षो
नास्तीति प्रयोगः । यदि बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु याच्यं भवेत्, तदा विरोधपौन-
रुक्त्याभ्यां प्रयोगो न भवेदयम् । एतमेवात्यन्तासतोऽपि बहिः शशविपाणादीन-
र्थान्बुद्ध्या विपर्ययकृत्य तद्वाचिशब्दप्रयोगः । तस्माद् बुद्धपुषारुदोषचरिता सत्ता
शब्दप्रयोगस्य निमित्तमिति न तां पदार्थो व्यभिचरति । तदुक्तम्—'न सत्तां पदार्थो
व्यभिचरति' इति । कस्यचित्पदस्यार्थः सन्नेवविधां सत्तां न व्यभिचरतीत्यर्थः?

इदं तर्हि प्रयोजनम्—या सम्प्रतिसत्ता मुख्यं वर्तमानलक्षणा बाह्या तस्यां
यथा स्याद्, भूतभविष्यतोऽपि सत्तातीतानागततत्त्वपरामर्शिन्या बुद्धयोऽप्रेक्षितो-
पचरितरूपा तस्यां मा भूत् । तेन गावोऽस्यामन्, गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे
गोमानिति प्रयोगाभावः ।

यद्येवम्, विद्यमान एव देयदत्ते तद्विधीनामतीतानागततत्त्वप्रतिपादनाय
गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते, तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रतिसत्ताया अभा-
वात्प्रत्ययाप्रसङ्गः ? नैव दोषः; नात्र साक्षाद्गवां सत्ता कथ्यते, किं तर्हि ?
गोमत एषा सत्ता कथ्यते । यदि पुनर्गवां सत्ता कथ्येत; यथेहास्तेः प्रयोगो न
भवति—गावोऽस्य सन्ति गोमानिति प्रत्ययेनैव प्रकृत्यर्थोपायेः प्रतीतत्वात्,
तथेहापि न स्यात्—गोमानासीद्, गोमान्भवितेति । सत्यपि या प्रयोगे यथेह
बहुवचनं भवति—गावोऽस्यासन्, गावोऽस्य भवितार इति; एयमिहापि स्याद्—
गोमानासीद्, गोमान्भवितेति । तस्मान्नेषा गवां सत्ता कथ्यते, किं तर्हि ? गोम-
त्सत्तेषा कथ्यते । तत्र यद्यपि यो गोमान्स विद्यते, गोमत्तारूपं तु तस्यातीतम-
नागतं वेति भूतभविष्यत्प्रयोगः । यथा—ईशरोऽयमासीदरिद्रोऽयं भविष्यतीति ।
तत्रार्थात्प्रकृत्यर्थस्याप्यतीतानागततत्त्वप्रतीतिर्भवति, सा वास्तव्यार्थशब्दपञ्चाय-
माना बहिरङ्गेति नान्तरङ्गं शब्दसंस्कारं निवर्तयति, यथा—ग्रामं न गच्छ-
तीति । तदेवं सम्प्रति सत्तायां यथा स्याद्, भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदित्येवम-
र्थमस्तीत्युच्यते इति स्थितम् ।

न्यासः

निर्देष्टव्यो । अस्तीति प्रकृतिविशेषणमिति । ननु च सम्भवे व्यभिचारे च विशेष-
विशेषणभावो भवति नीलोत्पलवत्, न चास्तित्वस्य व्यभिचारोऽस्ति, यद्युक्तम्—'न

समर्थादस्येति पष्ठयर्थे 'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थे वा मनुष्यप्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति । अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्भवतीत्यर्थः । इतिकरणस्तत्तत्चेद्विवक्षा । गावोऽस्य सन्ति गोमान् देवदत्तः । वृक्षा अस्मिन्सन्ति वृक्षवान्पर्वतः । यवमान् । प्लक्षवान् ।

पदमञ्जरी

ननु च यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽपि गम्यते, ततश्च गावोऽस्य गावोऽस्मिन्नित्युक्ते किमित्यपेक्षायां सन्तीति गम्यते, नार्थोऽस्तिग्रहणेन ? न सार्वत्रिकमेतत्; यदा खलु गावोऽस्य नान्यस्य, गावोऽस्मिन्नान्यस्मिन्नित्येवं विवक्षा, न तदास्तित्वं प्रतीयते । तस्मादस्तीति पक्षव्ययम् ।

अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणे इह कस्मान्न भवति—गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इति ? सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् । इह कस्मान्न भवति—चित्रगुः, शबलगुरिति ? बहुव्रीहिणोक्त्यात् । वाक्ये तु चित्रा गावोऽस्य सन्तीति प्रत्येकमसामर्थ्यान्न भवति, समुदायात्प्रतीतिपदिक्यात् । इह तु पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगुः दशगुरिति 'तद्वितार्थ' इति द्विगुश्च प्राप्नोति, बहुव्रीहिश्च; तत्रचित्रगुरित्यादौ सायकाशं बहुव्रीहिं संख्याभाविषु द्विगुर्वायेत, ततश्च तद्वितार्थं विषयभूते विहितेन द्विगुनाऽनुक्तस्तद्वितार्थ इति यथेह तद्वितो भवति—द्वैमातुरः, पाञ्चनापितिरिति, 'द्विगोर्लुगन्तपत्ये' इति लुगपि प्राग्दीन्यतीयस्य विधीयते, तेन मनुषो लुगलभ्यः । तस्मात् 'तद्वितार्थ' इत्यत्र यदुक्तम् 'सर्वत्र भवत्यर्थे प्रतिषेधः' इति, तदेवात्र शरणम् ।

व्यासः

सत्ता पदार्थो व्यभिचरति' इति, तस्या व्यभिचाराभावादपार्थक्यमिदं विशेषणम् ? नैतदस्ति; विशेषणोपादानसागर्थादेव निश्चिष्टैव सत्ता विशेषणत्वेनोपात्ता, न सत्तामात्रमिति प्रतीयते । सा पुनर्विशिष्टसत्ता सम्प्रतिसत्तैव । अस्ति च तस्या व्यभिचार इति प्रसज्यत एव विशेष्यविशेषणभावः । किं पुनः सम्प्रतिसत्ता विशेषणत्वेनोपात्ता ? तस्यामेव प्रत्ययो यथा स्यात्, भूतमविष्यत्सत्ताया मा भूदित्येवमर्थम् । तेन गावोऽस्यासन्, गावोऽस्य भवितार इत्यत्र न भवति । ननु च गोमानासीद्, गोमान् भवितेति भूतमविष्यत्सत्ताया मनुषं विधाय कथं प्रयुज्यते ? नैव दोषः; धातुसम्बन्धेऽप्यथाकालोक्तानामपि प्रत्ययाना साधुत्वविधानादेव प्रयुज्यते, न भूतमविष्यत्सत्तायाम् प्रत्ययविधानात् । अस्त्यर्थोपाधिकं चेद् भवतीत्यर्थ इति । वर्तमानसत्ताविशिष्टं यदि तत्र भवतीत्यर्थः । गोमानिति । 'उगिदचाम्' इति नुम् । हल्लयादितदोगान्जलोपी । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः । वृक्षवानिति । 'गादुपभायाश्च' इत्यादिना वत्वम् ।

इतिकरणाद्विषयनियमः—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षाया भवन्ति मतुवादयः ॥

भूमिं तावत्—गोमान् । निन्दायाम्—कुण्ठी, ककुदावत्तिनी । प्रशंसायाम्—रूपवती कन्या । नित्ययोगे—क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने—उदरिणी कन्या । संसर्गे—दण्डी, छत्र्त्री । अस्तिविवक्षायाम्—अस्तिमान् ॥

पदमञ्जरी

भूमेत्यादि । अस्तिविवक्षायां ये मतुवादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयभूतेषु भग्यन्तीत्यर्थः ।

यहूतां भावो भूमा, तत्र भूमिः, गोमान्, यथमान् । बहुत्वं चाभिधानवशाद्विशिष्टमेवाश्रयणीयम्, यदाह—‘यावतीभिः स्वरूपि गोभिर्वाहदोहप्रसयाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते, कस्यचिच्चतस्तस्मिन्पि कल्पन्ते कस्यचिच्छतेनापि न कल्पन्ते’ इति । एवं च यवमानिति त्रिप्रभृतिषु बहुत्वसद्भावेऽपि न भवति । इह यत्रमतीभिरद्विर्यूपं प्रोक्षतीति जातिमात्रसम्बन्धो विवक्षित इति भूमाभावेऽपि भवति । भूमादिग्रहणं त्वभिवानस्त्रभाप्रदर्शनार्थम् । निन्दार्या ककुदावत्तिनी कन्या, प्रशंसाया रूपवान्, नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः, अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गं, संसर्गः=संयोगः, दण्डी संसक्तदण्ड उच्यते । गृहावस्थिते तु दण्डे दण्डीति न भवति । कचिद् वृत्तौ ग्रन्थः अस्तिविवक्षायामस्तिमानिति । तत्र भूमादिअस्तिविवक्षायां च भवति मतुवादय इति समुच्चयो व्याख्येयः । अस्तिशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातः कर्तृविशिष्टसत्तावाची, तैयोऽस्तेर्लट् । प्रत्ययान्तरमपि दृश्यते—अस्तित्वम्, अस्तित्वेति । अव्यभिचारादस्ति सामानाधिकरण्यं नास्तीत्यस्तिविवक्षायां प्रत्ययो विधीयते । एतच्च सूत्रे ‘अस्ति’ इति तन्त्रेण लुप्तपञ्चमीरूपप्रकृतिनिर्देशाश्रयणाक्षभ्यते । अस्तिमानिति च वृत्तिविषये कर्तृप्रतिषेधे धनेऽस्तिशब्दो वर्तते । न हि कर्तृसामान्येन प्रत्ययाद्यस्य विशेषणं सम्भवति, सर्वस्यैव हि सर्वदा यत्किञ्चिदस्ति ।

न्यासः

विषयनियम इति । विषये प्रत्ययस्य भावो विषयनियमः ।

॥ पुनर्विशिष्ट विषयो भूमादिरिति दर्शयन्नाह—भूमनिन्देत्यादि । बहोर्भावे भूमा । वृक्षादिभ्य इयनिच् इतीयनिच्, ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ इति भूमावः इकारलोपश्च । गावो बहवोऽस्य सन्तीति गोमान् । एकस्य द्वयोर्वा विद्यमानत्वेऽपि गोमानिति न व्यपदिश्यते । नि दायाम् ककुदावत्तीति । निष्कलत्वाग्निन्दितः । प्रशंसायाम् प्रशस्त रूप यस्यास्ति रूपवानित्युच्यते । नित्ययोगे क्षीरमेयामस्तीति

ॐ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । ॐ शुक्लो गुणोऽस्यास्ति
शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ६५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, 'तदस्यास्त्य-
स्मिन्' इत्येतस्मिन्विपये । रसवान् । रूपवान् ।

किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मतुप् सिद्धः ? रसादिभ्यः
पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्—अन्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति ।

कथं रूपिणी कन्या, रूपिको दारकः ? प्रायिकमेतद्वचनम् ।

इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्तते ।

पदमञ्जरी

गुणवचनेभ्य इति । अत्र शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणे तद्वति च वर्तमाना
गृह्यन्ते, न तु सर्वदा गुणमात्रयचना रूपादयः । तत्र यद्यप्यभेदोपचारादेव
शुक्लः पट इत्यादिसिद्धिः, तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदविषया अपि दर्श-
नात्पक्षे मतुप् उत्पन्नस्य श्रवणप्रसङ्गात्पुनरुक्तव्य इति ॥

रसादिभ्यश्च ॥ न पूर्वैवेति । नशब्दस्य काका प्रयोगास्मिन् एवेत्यर्थः ।
नन्वर्थे वा नशब्दो द्रष्टव्यः । अन्ये इति । 'अत इतिठनौ' इत्यादयः ।

कथमिति । अन्यनिवृत्त्यर्थे पुनर्वचने रूपिणीत्यादि न सिध्यतीति भावः ।
प्रायिकमिति । प्रयोगवाहुल्यावाहुल्येनास्यान्यनिवृत्तिः प्रयोजनमित्यर्थः । ततः
किम् ? इत्याह—कचिदिति । कथं पुनः प्रायिकत्वमित्याह—इतिकरण इति । तेन
यत्र मतुवन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति, तत्रैवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते, न सर्वत्रे-
त्ययमर्थो भवति । एतच्च गुणाद्विति गणपाठमनपेक्षोक्तम्, तदपेक्षां मत्वाऽऽह—

न्यासः

क्षोरिणी वृक्षाः । नित्यः क्षोरसम्बन्धो येषां त उच्यन्ते । अतिशायने उदरिणी
कन्येति । यस्या अतिशयेनोदरमस्ति सैवमुच्यते । संसर्गे दण्डोऽपि । दण्डसर्ग
उच्यते । तेनेह गृहस्थिते विद्यमानेऽपि दण्डे दण्डादिति नामिषोयते ॥

रसादिभ्यश्च । अन्यनिवृत्त्यर्थमिति । अन्यस्येति प्रभृतेर्मत्वर्थीयस्य निवृत्तिरर्थः
प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । कथमित्यादि । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ।
ततो रूपिणी कन्येत्यादि न सिध्यतीति भावः । प्रायिकमित्यादि । अन्यनिवृत्तेर्वा-
हुल्येनार्यः—सोऽस्यास्तीति प्रायिकमेव युक्तं भवतीति ।

बाहुल्येनास्यान्यनिवृत्तित्वेन रूपिणीत्यादौ क्वचिदन्तोऽपि भवतीति कथं पुनरस्य
प्रायिकत्वं लभ्यते ? इत्याह—इतिकरण इत्यादि । इतिकरणमेव विवक्षार्थोऽनुवर्तते । तेन

प्राणिस्थादिति किम् ? शिखावान्प्रदीपः । आदिति किम् ? हस्तवान् । पादवान् ।

ॐ प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॐ । इह मा भूत्—चिकीर्षाऽस्यास्ति, जिह्वीर्षाऽस्यास्ति चिकीर्षवान्, जिह्वीर्षवान् ।

प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकार—चूडालोऽस्तीत्यत्र 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति स्वरितवाधनार्थः ॥

पदमञ्जरा

सद्योऽलङ्कारः । एवं कर्णिकापि न कर्णालङ्कारः, किं तर्हि ? तत्सदृश प्राण्यङ्गविशेषः । प्राण्यङ्गादेव हीष्यते ।

शिखावन्दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादिपाठाच्चोऽप्रसङ्गात् । चूडायान्प्रक्ष इति प्रत्युदाहार्यम् ।

प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यमिति । एतच्चेति करणानुवृत्तेर्लभ्यते । चूडालोऽमीति । असीत्यस्य 'तिङ्ङितिङ्' इति निघातः, चूडालशब्दात्सु, स्त्वम्, 'अतो रोरःपुतादपुते' इत्युकारः, स च इत्वं ससनधर्मत्वादनुदात्तः, पूर्वेषां 'आद्गुणः', 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः', ततः 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपत्वमेकादेशः, तस्य 'स्वरितो वाऽनुदात्तेऽपदादौ' इति स्वरितः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्यान्न भवति । यद्येवम्, चूडालः—आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातो न स्यात्, हे चूडाल—आमन्त्रितनिघातो न स्यात्, चूडालत्वमित्यादौ च प्रत्ययस्वरे शेषनिघातः ? यदीष्यते, वक्तव्योऽत्र परिहारः; अथ नेष्यते, प्रयोजनमेवैतच्चित्स्वरस्य भविष्यति ॥

न्यास

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ कर्णिकाञ्च इति । कर्णिकादितादोऽप प्राण्यङ्गस्य वाचकः, मालङ्कारविशेषस्य ।

प्राण्यङ्गादेव हीष्यते, अत आह—प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यमिति । प्राण्यङ्गवादेवाकारान्ताल्लज् मन्त्रोपेतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इतिकरणो विवक्षाभ्योऽनुवर्तते । तेन प्राण्यङ्गादेव भविष्यतीति, नान्यरमात् । अनभिधानाद्वाऽप्राण्यङ्गान्न भविष्यतीति ।

ननु चैकाचो लजः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य सिद्धम्, तत् किमर्थं चकार ? इत्याह—प्रत्ययस्वरेणैवेत्यादि । चूडालशब्दात् प्रथमैकवचनान्तात् परतोऽपिशब्दे व्यवस्थिते तस्य 'तिङ्ङितिङ्' इति निघातः, सोः 'ससनुयो रः' इति स्त्वम्, 'अतो रोरःपुतादपुते' इत्युत्वम्, 'आद्गुणः', तस्य च 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम्, 'एङः पदान्तादति' इति परस्मैकादेशः । अस्मि तु चकारे 'स्वरितो वाऽनुदात्तेऽपदादौ' इति स्वरितः स्यात् । अतस्तद्वाधनार्थं चकारः क्रियते ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ६७ ॥

‘लजन्यतरस्याम्’ इति वृत्तिः । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । सिध्मल, सिध्मवान् । गडुल, गडुमान् ।

अन्यतरस्यांग्रहणेन मनुप्समुच्चीयते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः ।

पदमञ्जरी

सिध्मादिभ्यश्च ॥ अन्यतरस्याग्रहणेन मनुप्समुच्चीयत इति । अनेकार्थस्यान्वि-
पातानाम्, अन्यतरस्यांग्रहणमिह समुच्चये वर्तते इत्यर्थः । तथा च वार्तिकम्—
‘लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः’ इति । न तु प्रत्ययो विकल्प्यत इति । यथान्यत्रा-
न्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं न तथात्रेत्यर्थः । किमेवं सति सिद्धं भवति ? वनाह-
तस्मादिति । विकल्पार्थेऽन्यतरस्यांग्रहणे लचा मुक्ते यथाप्राप्तमेव स्यात्, तत-
श्चाकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्, समुच्चयार्थे प्रकृतौ मनुप्समुच्चीयत
इति न दोषः । कथं पुनर्जायते-समुच्चयोऽत्रार्थः, न विकल्पोऽर्थ इति ? ज्ञाप-
कात् । यद्यं पिच्छादीन्, तुन्दादींश्च पृथक् पठति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इह
‘तुन्दादिभ्य इलच्’ इति चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते-इलच्, इनिठनौ, मनुष्यति;
तत्र यथान्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं स्यात्पिच्छादिभ्योऽपि प्रत्ययचतुष्टयं स्यात् ।
कथम् ? इलचो विकल्पितत्वादिनिठनौ, तयोरपि विकल्पितस्यान्मनुष्यति; ततश्च
तुन्दादिभ्येव पिच्छादयः पाठ्याः, पिच्छादिषु वा तुन्दादयः; पृथक्पाठाद्विज्ञायते-
‘अन्यतरस्यांग्रहणेन मनुप्समुच्चीयते, न यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायते’ इति । एवं हि
न्यासः

सिध्मादिभ्यश्च ॥ यथान्यतरस्याग्रहणेन लच् विकल्प्येत, तेन पक्षे यथाप्राप्तमेव
स्यादित्यकारान्तात् सिध्मादेरितिठनौ स्याताम् । अत इमं दोषं परितर्कुमाह—
अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि । अनेकार्थत्वाविपातानामन्यतरस्यामिह समुच्चये वर्तते ।
तथा च वार्तिककारेणोक्तम्—‘अन्यतरस्यामिति समुच्चयः’ इति । मनुषिह स्मरितत्वात्
सन्निहित इति स एव समुच्यते, न तु यथाप्राप्त प्रत्ययान्तरमित्येके । अन्ये त्वाहुः—
‘अन्यतरस्यामिह विकल्पार्थमेव । न चेतिठनाद्युभौ क्रियेते, तयामहाविभाषयैर सिद्ध-
त्वात् । तर्हि प्रत्ययान्तरं पक्षे विधीयते ? तदपि न, यथाप्राप्तमपवादयितुं सन्निहित-
प्रत्यासत्तेः मनुषेव । तदेवमन्यतरस्याग्रहणे सति मनुषेव । तदेवमन्यतरस्याग्रहणे सति
मनुषेव विकल्प्यत इत्यभिप्रायेणान्यतरस्याग्रहणेन समुच्येत इत्युक्तम्’ इति ।

न तु प्रत्ययो विकल्प्यत इति । न तु च लचो भावामावो क्रियेते इत्यर्थः । तस्मा-

सिध्म । गडु । मणि । नाभि । जीव । निष्पाद । पांसु ।
 सक्तु । हतु । मांस । परशु । ॐ पाष्णिघमन्योर्दोर्घश्च ॐ । पाष्णीलः ।
 धमनीलः । पर्ण । उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । ग्रन्थि ।
 ॐ वातदन्तवलललाटानामूङ् च ॐ । वातूलः । दन्तूलः । वलूलः ।
 ललाटूलः । ॐ जटाघटाकलाः क्षेपे ॐ । जटालः । घटालः । कलालः ।
 सक्थि । कर्ण । स्नेह । शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पूषु ।
 मृदु । मञ्जु । पत्र । चटु । कपि । कण्डु । संज्ञा । ॐ क्षुद्रजन्तूपताप-
 योश्चेप्स्यते ॐ । क्षुद्रजन्तु—मूकालः । मक्षिकालः । उपतापात्—
 विचर्चिकालः । विपादिकालः । मूर्छालः । सिध्मादिः ॥

पद्मश्री

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ६८ ॥

वत्सासशब्दाभ्या लुच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति, बलवति चाथे । वत्सलः । अंसलः ।

वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयतः । न ह्यत्र वत्सार्थं, अंसार्थो वा विद्यते, वत्सल इति स्नेहवानुच्यते—वत्सलः स्वामी, वत्सलः पितेति ।

पदमञ्जरी

‘पादस्फोटो विपादिका’ । सिध्म-गङ्गुशब्दयोरनुपत्तापार्थः पाठः ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ कामवति बलवति चेति । मत्पन्तनिर्देशेन कामबल-शब्दयोरशेषाद्यप्रत्ययान्ततां दर्शयति ।

ननु च वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रूढौ, न कामबलयोः तत्कथं ताभ्यां लज्जन्ताभ्यां कामवान् बलवांसुच्यते ? इत्याह—वृत्तिविषय इति । कुत एतद् ज्ञायते ? इत्याह—न ह्यत्रेति । वाक्ये योऽनयोः प्रसिद्धोऽर्थः स वृत्तौ नास्तीत्यर्थः । यस्तपस्वि सं दर्शयति—वत्सल इति स्नेहवानुच्यते इति । स्नेहः=रागाः, कामः ।

सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चीयत इत्यत्रापि मतुपा भवितव्यमिति शङ्का-मपनयति—न चेति । अनेनैव हेतुना वाक्यमपि न भवति । अत्र वत्सांसशब्दौ द्वौ, अस्यास्मिन्निति च प्रत्ययार्थावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न

न्यासः

इति । जटादयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति क्षेपे गम्यमाने । जटालः, घटालः, कलालः । क्षेप इति क्रिम् । जटावान् । क्षुद्रजन्तुष्वप्यत्रेति । क्षुद्रजन्तुः=नकुलादिः । उपतापः=रोगः । वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ कामवति बलवति चाथे इति । मत्पन्तयोर्निर्देशेन कामबलशब्दावशेषाद्यकारान्तात्पुपात्ताविति दर्शयति ।

ननु च वत्सांसशब्दौ नैव कामबलयोर्वर्तते, किं तर्हि ? वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च, तत् कथं ताभ्यां कामवान् बलवांसुच्यते ? इत्याह—वृत्तिविषय इत्यादि । कथं मेतज् ज्ञायते ? इत्याह—न ह्यत्रेत्यादि । वत्सशब्दस्य वाक्ये यो वयोविशेषलक्षणोऽर्थः प्रसिद्धः, असद्वन्दस्य च यः प्राण्यङ्गलक्षणनिषयः स यस्मादन वृत्तौ न विद्यते न ज्ञायत इत्यर्थः । अथ वा—न विद्यत इति नास्तीत्यर्थः । अनेन वाक्ये यो तयोरर्थो प्रसिद्धो ययःप्राण्यङ्गविशेषात्मकौ, तयोर्वृत्तावभावी दर्शितः । इदानीं यौ तयोरभिमतार्थावयौ तयोर्भावं दर्शयितुमाह—वत्सल इत्यादि । स्नेहवानिति । कामवानित्यर्थः । तदेव यस्माद्

अंसल इति चोपचितमांसो बलवानुच्यते । न चायमर्थो मतुपि, सम्भवतीति नित्यं लजेव भवति; अन्यत्रांसवती गौः, अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच्च ॥ ६६ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लच्च । अन्य-
तरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं सर्वत्रैवानुवर्तते । फेनिलः, फेनलः,
फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंह्यं
श, न, इलच्—इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मतुप् च । लोमादिभ्यः
शो भवति—लोमशः, लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति—पामनः,
पामवान् । पिच्छादिभ्य इलच् भवति—पिच्छिलः, पिच्छवान् ।
उरसिलः, उरस्वान् ।

लोमन् । रोमन् । वल्गु । बभ्रु । हरि । कपि । शुनि । तरु ।
लोमादिः ।

पामन् । वामन् । हेमन् । श्लेष्मन् । कद्रु । बलि । श्रेष्ठ ।

१००मञ्जरी

भवति, कथम् ? अजाद्यदन्तं लब्धक्षरं पूर्वं निपत्ततीत्यसबलशब्दयोः पूर्वनिपाते
प्राप्ते परनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नात् । एयं सर्वत्रैवात्र प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ अङ्ग कल्याण इति । 'अङ्ग' इत्येतत्

कल्याणविशिष्टेऽर्थे वर्तमानं प्रत्ययमुत्पादयति—कल्याणान्यङ्गान्यस्या अङ्गना,
स्त्रिया एवाभिधानम् । कल्याण इति किम् ? अङ्गवती । शाकीपलालीदद्र्वा

न्यासः

वत्सांसशब्दयोर्वाक्ये वयःप्राण्यङ्गलक्षणोऽर्थो न विद्यते, ततश्च वत्सलांसशब्दान्या
यपोक्तः स्नेहवान् बलवाश्चोच्यते, ततो ज्ञायते—वत्सांसशब्दौ वृत्तिविषये कामचलयोर्व-
र्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयत इति ।

अन्यतरस्याग्रहणं सर्वत्र चात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चयार्थं वर्तते । ततो मतुपा
भवितव्यामिति यो मन्यते, तं प्रत्याह—न चायमिष्यादि । अनेनैव च हेतुना वाक्यमपि
न भवतीति वेदितव्यम् । वाक्ये हि नैवायमर्थः सम्भवति ॥

पलल । सामन् । ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ ॥ शाकीपलालीदद्र्वां ह्रस्वत्वं
च ॥ ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ ॥ लक्ष्म्या
अच्च ॥ पामादिः ।

पिच्छ । उरस् । ध्रुवका । ध्रुवका । ॥ जटाघटाकलाः क्षेपे ॥
वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

पद्मञ्जरी

ह्रस्वत्वं चेति । शाक्यादीनां नप्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वं च-शाकिनम्, पलालिनम् ।
महच्छाकं शाकी, नानाजातीय एकसमाहारो वा । पलालक्षोदः=पलाली, भिन्ना-
नि वा शालिकोद्वादिपललानि । 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' इति दरिद्रातेरुकारः
प्रत्ययो भवति, रिकाराकारयोश्च लोपः । दद्रूः=त्यग्रोऽविशेषः, स यस्यास्ति
स दद्रुणः । विष्वगिति । विष्वक्शब्दान्नप्रत्ययो भवति उत्तरपदलोपश्च, स
चाकृतसन्धेरकृतसन्धिकार्यस्य, अकृतयणादेशस्येत्यर्थः । विपु नाना अञ्चन्तीति
विष्वञ्चि, तान्यस्य सन्तीति विपुणः-विपुवदाख्यः कालः, तस्य हि नानागतीनि
दिनानि सन्ति, तदाश्रयत्वादिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य । तथा मृत्युः,
ययुः, अनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिश्च विपुणः, तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भा-
वाद्विष्यगामनमस्यास्तीत्येवं वाक्यादेरभिधानमिच्छन्ति । यदि तु कृतै यणादेशे
उत्तरपदलोपः स्याद्, यलि लोपे सति विष्ण इति प्राप्नोति । लक्ष्म्या अच्चेति ।
लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययो भवति अकारश्चान्तादेशः, लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः ।
जटाघटाकलाः क्षेप इति । जटादयः क्षेपे गम्यमाने इलचमुत्पादयन्ति-जटिलः,
घटिलः, कलिलः । क्षेपादन्यत्र जटावान् ॥

न्यासः

केनादिलक्ष ॥ छोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेकचः ॥ पामादिपु अङ्गादिष्वि
पठ्यते, तत कल्याणग्रहणमङ्गविशेषणम् । कल्याणानि शोभनान्यङ्गान्यस्याः सन्तीत्य-
ङ्गना । कल्याण इति किम् ? अङ्गवती । शाकीपलालोदद्र्वां ह्रस्वत्वञ्च । शाक्यादीनाञ्च
प्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वञ्च-शाकिनः, पलालिनः, दद्रुणः । महच्छाकं शाकी, महापलालं
पलालीति केचित् । नानाजातीयानां शाकानां समाहारः शाकी, पलालानां समाहारः
पलालीति । विष्वगित्यादि । विष्वक्शब्दान्नप्रत्ययो भवति, उत्तरपदलोपश्च । स चाकृत-
सन्धेः, अकृतयणादेशस्य । विष्वञ्चताति विपुशब्द उपपदेऽञ्चतेः 'मृत्विक्' इत्यादिना
फिन्, अनुनासिकलोपः, ततो विपु+अच् इति स्थिते विष्वञ्चा यस्य सन्तीति नप्रत्ययः,
अकृतयणादेशस्योत्तरपदलोपः-विपुण इति भवति । विपुणशब्दोऽयं निरात्यते ।
नानार्थं वर्तते । लक्ष्म्या अच्चेति । लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययो भवति, अकारश्चान्तादेशः ।
लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मणः । जटाघटेत्यादि । जटादिभ्यः क्षेपे गम्यमान इलचप्रत्ययः ।
जटिलः, घटिलः, कलिलः । क्षेप इति किम् ? जटावान्, घटावान्, कलावान् ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा, वृत्ति—इत्येतेभ्यो ण प्रत्ययो भवति मतुवर्थे । मतुप्सर्वत्र समुच्चोयते । प्राज्ञ, प्रज्ञावान् । श्राद्ध, श्रद्धावान् । आर्च, अर्चावान् । वार्त्त, वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तप सहस्रशब्दाभ्या विनि, इनि—इत्येती प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे । प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्य सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते । तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते तपस्वो । सहस्री ।

पदमञ्जरी

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण ॥ सूत्रे वृत्तिशब्दो धार्तिके दर्शनात्प्रक्षिप्त —‘वृत्तिर्विच्छेदप्रतिविधानात्’ इति ।

प्रज्ञाग्रहण किमर्थम् ? प्राज्ञ इत्येतद्रूपं यथा स्यात् । ‘प्रज्ञादिभ्यश्च’ इत्यणि कृते सिद्धमेतत्, प्राज्ञ एव प्राज्ञः, यस्य हि प्रज्ञाऽस्ति स प्रज्ञानाति ? सत्यम्, क्षिया ल्पणि ऋयू भवति—प्राज्ञी, अस्मिन्तु णे टावेव भवति—प्राज्ञा । इह तु गुणभूतया क्रियया व्याकरणादीना सम्बन्धे णाणोरुभयोरपि व्याकरणम्—प्राज्ञ इति भवति, यथा—कृतपूर्वा कटमिति तद्धितप्रयोगे हि पष्ठी न भवतीत्युक्तम् ॥

तपसहस्राभ्यां विनीनी ॥ विनीन्योरिकार —नकारस्येत्सज्ञा मा भूदिति । केचिन्तु विनीनाविहीकाराकारौ पठन्ति, नकारान्तपाठे त्येत्सज्ञा प्राप्नोति । प्रत्ययार्थयोस्त्वित्यादि । यथा त्वनिष्यमाणमपि यथासंख्य न भवति तथा पूर्वमेवोक्तम् । अस तत्वादित्यादि । तप शब्दाद् ‘अस्मायामेधा’ इत्यादिना विनिप्रत्यये सिद्धे सहस्रशब्दादपि ‘अत इनिठनी’ इतीनिप्रत्यये सिद्धे, यत्पुनरिदं विधानं

न्यास

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण ॥ प्रज्ञाशब्दान्मतुपि पिच्छादिपाठादिरुचि च प्राप्ते, इतरेभ्यस्तु मतुपि णो विधीयते ॥

तप सहस्राभ्यां विनीनी ॥ अत्र सूत्रे द्वे प्रकृती उपात्ते, प्रत्ययार्थावपि द्वावेव प्रकृतावनुवर्त्तते, तथा च ‘वत्साभ्यां कामबले’, ‘सिकताशर्कराभ्याञ्च’ इत्येवमादिष्वपि केपुचिद् योगेषु यथासंख्येन भवतिव्यमिति यो गयते, त प्रत्य ह—प्रत्ययार्थयोस्त्विति । कस्मात् पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? ‘वत्साभ्यां कामबले’ इत्यत्रांसशब्दस्य परनिपाताल्लक्षणव्यभिचारिचिह्नात् । असशब्दस्य हि ‘अजाद्यदन्तम्’ इति पूर्वनिपाते बलशब्दस्यापि ‘लघ्वश्चर पूर्वं निपतति’ इत्यस्मिन् प्राप्ते योज्य परनिपात स लक्षणान्तरनिरपेक्षता दर्शयति नह मतुप्रकरणे यथासंख्य लक्षणस्य अभिचारयति । तेन प्रत्ययार्थयो सर्वत्र मतुप्रकरणे यथासंख्य न भवति ।

असन्तत्वाददन्तत्वान्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा वक्ष्यमाणेन
बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण्च प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योग-
विभाग उत्तरार्थः, यथासंख्यार्थश्च ।

ॐ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॐ । ज्योत्स्ना विद्यते-
ऽस्मिन्पक्षे ज्योत्स्नः पक्षः । तामिस्रः कौण्डलः । कौतपः । वैसपः ।
वैपादिकः ॥

पदमञ्जरी

तद्वक्ष्यमाणेनाणा बाधा मा भूदित्येवमर्थम् । अणेति । हेतौ तृतीया । कर्तरि
तु कुद्योगलक्षणा पष्ठौ न प्राप्नोति, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया
भविष्यति, विनीन्योर्बाधा मा भूदिति कर्मणोऽपि गम्यमानत्वात्, यथा-‘येना-
दर्शनमिच्छति’ इति ? नैतदस्ति, अकारणयोः प्रयोगे नियमस्य प्रतिषेधात्,
तस्माद्धेतावेव तृतीया । घबन्तो वा बाधशब्दः पठनीयः । सहस्रशब्दाद्वनपि
बाध्यत इति । बाधा तु ठन इणोः प्रतिषेधविधानात् ॥

अण् च ॥ अण्प्रकरणे इत्यादि । प्रकरणम् प्रस्तावः, काण्डं वा । ज्योत्स्ना-
तमिस्त्रेत्यादिसूत्रे पठितानां ग्रहणम् । ज्योत्स्नः पक्ष इति । स पुनः पूर्वः पक्षः,
तत्र हि पञ्चदशस्यपि तिथिषु ज्योत्स्ना भवतीति कृत्स्नः पक्षो ज्योत्स्नया
व्याप्यते । एतेन तामिस्रो व्याख्यातः, तमःसमूहस्तामिस्रम्, मत्वर्थीयो रः । तत्र
ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते तद्यस्मिन्नस्ति स तामिस्रोऽपरः पक्षः । तमिस्रा
रात्रिर्यस्मिन्निद्यत इति वा तामिस्रः, नरकविशेषस्येया संज्ञा । कुण्डलार्हः
कौण्डलः । तत्र यथाकथञ्चिन्मत्वर्थीय उपपादयः । यस्तु संसत्तकुण्डलः स कुण्डली
भवति । अयं च नियम इतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते ॥

न्यासः

प्रकरण इत्येतत् कुतः ? प्रकरणापेक्षत्वात् लक्षणव्यभिचारचिह्नस्य । एतदपि कुतः ?
व्याख्यानात् । द्वयोल्लेखणव्यभिचारचिह्नयोरुपादानाद् वा योगापेक्षताया त्वन्यतरस्यै-
वोपादानं कुर्यात् । असन्तत्वादिति । तपःशब्दादसन्तत्वाद् ‘अस्मायामेधासजो
विनिः’ इत्येवमादिना विनिप्रत्यये सिद्धे सहस्रशब्दाच्चाकारान्तत्वाद् ‘अत इनिठनौ’
इतीनिप्रत्यये सिद्धे, पुनरिदं विधानं वक्ष्यमाणेनाणा बाधा मा भूदित्येवमर्थम् । सहस्रात्
त्वित्यादि । ‘अत इनिठनौ’ इति ठन्नपि प्रप्नोति, सोऽपि बाध्यते । एतेन सहस्रशब्दात्
ठनो बाधनमिति पुनर्वचनमिति दर्शयति ॥

अण् च ॥ अण्प्रकरणे इत्यादि । ज्योत्स्नादिराकृतिगणः । येष्वो मनुवर्षेऽण्
दृश्यते ते ज्योत्स्नादयो द्रष्टव्याः । उपसंख्यानशब्दश्चायं प्रतिपादने वर्तते । तत्रेदं प्रति-

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामप्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैक्तो घट ।
शार्करं मधु ।

अदेशे इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यत ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्या देशेऽभिधेये लुबिलचौ भवत । चकारादण्
च, मतुप् च । कस्य पुनरयं लुप् ? मतुबादोनामन्यतमस्य, विशेषा-
भावात् । सिकता अस्मिन्विद्यन्ते सिकता देश, सिकतिल, सैक्त,
सिकतावान् । शर्करा देश, शर्करिल, शार्कर, शर्करावान् ।

देश इति किम् ? सैक्तो घट । शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

'उन्नते' इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच्
प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति दन्तुर ।

उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ॥

पदमशरी

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ शार्करं मध्विति । शर्करा माधुर्यम्, न तु गुड,
मधुनि तस्याभावात् ।

अदेश इहोदाहरणमिति । देशे विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ मतुप् चेति । अन्यतरस्याप्रहणेन मतुप् सर्वत्र समुद्य-
यात् । सिकता देश इति । लुपि युत्तयद्वाय ।

देश इति किमिति । एतेन योगविभागोऽपि पर्यनुयुक्त एव भवति, तेन
'सिकताशर्कराभ्या लुबिलचौ च' इत्येव कस्मान्न कृतमित्यर्थः ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादिति । सूत्रे तु पञ्चम्यर्थे प्रथमा,
सप्तमी वा । दन्ता उन्नता अस्य दन्तुर इति । 'हिमशिखशर्करावन्तुराणि'
इत्यादयो लक्षणाप्रयोगाः ॥

चास

पादनम्—उत्तरखूत्रे चकारोऽनुत्तममुच्चयार्थं, तेन ज्योत्स्नादिभ्योऽपि भविष्यतीति ।
कौयटल इति । कुण्डले योऽर्हति स एवमुच्यते । अन्यस्तु कुण्डलीत्येव भवति ॥

सिकताशर्कराभ्याञ्च ॥ आदेश इहोदाहरणमिति । देश उत्तरखूत्रेण लुबिलचोविषा-
त्यमानत्वात् ।

देशे लुबिलचौ च ॥ दन्त उन्नत उरच् ॥ अकारादत्वादिनिष्ठनो प्राप्तयो 'दुदा-
दिपु 'स्वाभात्' इति पाठादिलिङ्गि दन्तशब्दादुरच् विधीयते ॥

ऊपसुपिमुष्कमघो रः ॥ १०७ ॥

ऊप, सुपि, मुष्क, मघु—इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
ऊपरं क्षेत्रम् । सुपिरं काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः ।

इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति । इह न
भवति—ऊपोऽस्मिन् घटे विद्यते, मध्वस्मिन्घटे विद्यते इति ।

ॐ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॐ । खमस्यास्ति कण्ठ-
विवरं महत् खरः । मुखमस्यास्तीति सर्वस्मिन्वक्तव्ये मुखरः । कुञ्जा-
वस्य स्तः कुञ्जरः । हस्तिहनू कुञ्जशब्देनोच्यते ।

ॐ नगपाशुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॐ । नगरम्, पांशुरम्, पाण्डुरम् ।

ॐ कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च ॐ । कच्छुरम् ॥

पदमञ्जरी

ऊपसुपिमुष्कमघो रः ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रः पुल्लिङ्ग निर्देशः । सुपिमधुभ्यां
मधुपि प्राप्ते इतराभ्यामिनिठनोरच रो विधीयते । ऊपाः=इरिणपांसवः, सुपिः=
छिद्रम्, मुष्कौ=अण्डौ । मधु=माधुर्यालयो रसविशेषः, न माक्षिकं माध्रीकं
या; अनभिधानात् । एवं च मध्विदं मधुरमिति मधुन्यपि प्रयोगोपपत्तिः ।
इह च न भवति—मध्वस्मिन् घटे विद्यत इति ।

रप्रकरण इति । प्रकरणम्=प्रस्तावः । कच्छविवरं महदिति । गर्दभे व्युत्पत्ति
दर्शयति । तैक्षण्ये त्वव्युत्पन्नः खरशब्दः । मुखरः=वाचालः तस्य हि सर्वस्मि-
न्वक्तव्ये मुखमस्ति; वक्तव्यावक्तव्यविवेकाभागात् । मुखम्=वाग्निन्द्रियम् ।
हस्तिहनूः कुञ्जशब्देनोच्यते इति । वृत्तिविषये । एतच्च सम्भवन्नययवार्थः किमिति
त्यन्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम् । जातिशब्दस्तु कुञ्जरशब्दो हस्तिशब्दवत् ।

नगरमिति । नगाः=वृक्षाः, पर्वताश्च । अयमपि जातिशब्द एव, तथा च—
नगरी, जातिलक्षणो ङीप् भवति । नगशब्दोऽयमश्मादिषु पठ्यते इति घुञ्छणा-
दिसूत्रेणास्य सिद्धत्वात्, तस्माद्गो न वक्तव्यः । पाण्डुरमिति । पाण्डुः=शुक्लो
वर्णः, तद्वत्पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्तव्यव्युत्पन्न एव गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते ॥

न्यासः

ऊपसुपिमुष्कमघो रः ॥ ययासम्भव मधुपीनिठनोश्च प्राप्तयोरुपादिभ्यो रो विधी-
यते । मधुर इति । मधुशब्दोऽत्र रसविशेषे वक्तव्ये ।

रप्रकरण इत्यादि । उपसंख्यानशब्दः प्रतिपादने वर्तते । तत्रेद प्रतिपादनम्—
'देशे लुबिलचौ च' इत्यतश्चकारोऽत्र वर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन मुत्प्रभृति-
भ्योऽपि रो भवति । नगपाण्डुणो इत्यादि । नगपाशुपभृतिभ्यश्च रो भवतीत्यतदर्थरूपं
व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु तामेव चकारस्यानुवृत्तिमाश्रित्य कर्तव्यम् ॥

द्युद्रुम्यां मः ॥ १०८ ॥

द्युद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्युमः । द्रुमः । रुढि-
शब्दावेत्तौ । रुढिषु च पुनर्मनुब्ल विकल्प्यते ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

केशशब्दाद्व. प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽन्यतरस्याम् ।

ननु च प्रकृतमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तत एव ? मनुप्समुच्चयार्थं
तदित्युक्तम्, अनेन त्वनिठनौ प्राप्येते । ततश्चातूरूप्य भवति—केशवः,
केशी, केशिकः, केशवानिति ॥

ॐ वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॐ । मणिव. । हिर-
ण्यव. । कुरराव. । कुमाराव. । राजीवम् । कुञ्जाव. । इष्टकाव. ।
विम्बावः ।

पदमअतो

द्युद्रुम्यां मः ॥ द्युशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुकारान्तम् । रुढिषु च मनुब्ल
विकल्प्यते इति । तदर्थस्य मनुपाभिधातुमशक्यत्वात् ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ मनुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तमिति । एतच्च 'सिष्मा-
दिभ्यश्च' इत्यत्रैव व्याख्यातम् ।

वप्रकरण इति । प्रकरणम्=प्रस्तावः । मणिवः=नागविशेषः । हिरण्यवः=
निधिविशेषः, कुञ्जराविशेष इत्यन्ये । विम्बावः, कुरराव इति । 'अन्येषामपि
दृश्यते' इति दीर्घः । राजीव इति । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीपन्तात्प्रत्ययः ।

अर्णव इति । अर्णम्=उदकम्, 'अर्त्तस्सुनुद् च' । छन्दसीवनिपौ चेति ।
चकाराद्वश्च, अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेस्तु मनुप्, तदाह—

न्यास

द्युद्रुम्यां मः ॥ यौश्च दुश्च द्युद्रू, ताभ्या मनुवि प्राप्ते मो विधीयते । यौरस्यास्तीति
द्युमः, 'दिव उठ' इत्युत्त्वम् । केचिद्—'द्युशब्दः प्रकृत्यन्तरमहो नामधेयम्, तत इदं
प्रत्ययविधानम्' इत्याहुः । रुढिषु मनुप् पुनर्न विकल्प्यत इति । रुढिशब्दार्थस्य मनुपा
ऽभिधानात् ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ इनिठनो. प्रातिपदिकमनुवि चेदमारभ्यते । ननु च प्रकृतमन्य-
तरस्यांग्रहणमस्त्येव, तत् किमर्थं पुनरिदं क्रियते ? इत्याह—ननु च प्रकृतमित्यादि ।
वप्रकरणे इत्यादि । इतिकरणो हेतौ । केशशब्दाद्यथा वप्रत्यय, एवमन्येभ्योऽपि तथा
वप्रत्ययो दृश्यते, तस्माद् वक्तव्यं व्याख्येयम् । तथा व्याख्यानं कर्त्तव्यं यथासावन्येभ्यो
भवतीत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहापि स एव चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थोऽनुवर्तते,
तेनान्येभ्योऽपि भवतीत्यर्थः ।

ॐ अर्णसो लोपश्च ॐ । अर्णवः ।
 ॐ छन्दसीवनिपो च वक्तव्यो ॐ । वश्च मतुप् च । रथीरभून्मु-
 द्गलानी गविष्ठी । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप्—मघवानमीमहे ।
 वकारमतुपो च, उद्वा च, उद्धती च ।

ॐ मेघारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यो ॐ । मेघिरः । रथिरः ॥

गाण्डवजगात्संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

गाण्डी, अजग—इत्येताभ्यां वः प्रत्ययोः भवति संज्ञाया विषये
 मत्वर्थे । गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादपि भवति—गाण्डिवं धनु-
 रिति । तत्र तुल्या हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

पदमञ्जरी

वश्च मतुप् चेति । रथीरिति । रथोऽस्यास्तीत्यर्थः । सुमङ्गलीरिति । सुष्ठु
 मङ्गलम्, 'सुः पूजायाम्' इति प्रादिसमासः, ततोऽनेन मत्वर्थीय ईकारः, लाघ-
 वाद्बहुव्रीहिणा भवितव्यमिति न्यायश्छान्दसत्वादाश्रितः ।

मघवानमिति । मघं धनं तदस्यास्तीति वनिप् । मतुपि तु मघश्चछन्दः,
 किमर्थं तर्हि 'मघवा बहुलम्' इति ? तत्रैव वक्ष्यामः । उद्वा चेति । उच्छन्दादुद्ग-
 ताभिधायिना वप्रत्यये टाप् । उद्धतीति । मतुपः 'क्षयः' इति वत्यम्, ङीप् ।

मेघारथाभ्यामिति । इदमपि छन्दोविषयम् ॥

गाण्डवजगात् संज्ञायाम् ॥ गाण्डीवं धनुरिति । अर्जुनस्य । अजगवं धनु-
 रिति । पिनाकमेवत् । उभयथा सूत्रं प्रणीतमिति । तन्त्रन्यायाश्रयेण । प्रयोग-

न्यासः

अर्णसो लोपश्चेति । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य वेदितव्यः ।

वक्तव्यमिति । व्याख्येयवित्यर्थः । व्याख्यानं तु 'तद्धिताः' इत्यत्रैव कृतम् ।
 रथीरभूद् मुद्गलानीति । रथशब्दादीप्रत्ययः । सुमङ्गलीरियं वधूरिति । ईकारस्योदा-
 हरणम् । मघवानमिति च वनिपः । 'तवनामस्थाने च' इति दीर्घः । उद्वा चेति । उच्छ-
 न्दादप्रत्ययः, अदन्तत्वाट्ठाप् । उद्धती चेति । उच्छन्दादेव मतुप्, 'उगितश्च' इति
 ङीप्, 'क्षयः' वत्यम् ॥

गाण्डवजगात् संज्ञायाम् ॥ ह्रस्वादपि भवतीति । कथं पुनर्दीर्घस्य ग्रहणे ह्रस्वादपि
 भवतीति ? तत्र तुल्या हीत्यादि । यादृशी दीर्घस्येह संहिता ह्रस्वग्रहणेऽपि तादृश्येव
 दृश्यते । तस्माद् ह्रस्वस्यापि ग्रहणमिह न विरुध्यत इति भावः । तत्र चेतत् स्यात्—
 यद्यपि तुल्या सहिता, तथापि कृतयणादेशोऽयमेक एव शब्दः, तस्य स्वरूप इत्यन्यतरस्य
 परिग्रहणेन भवितव्यम् । तत्र यदि दीर्घस्य ग्रहणं ह्रस्वान्न प्राप्नोति, अथ ह्रस्वस्य
 ग्रहणं दीर्घाच्च प्राप्नोतीत्यत आह—उभयथेति । उभयप्रकारं ह्याचार्येण प्रणीतं सूत्रम् ।
 तस्मादुभयोरपि ग्रहणमित्यदोषः ।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड, अण्ड—इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । काण्डोरः । अण्डोरः ॥

रजःकृष्णसुतिपरिपदो बलच् ॥ ११२ ॥

रज.प्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला स्त्री । कृषीबल. कुटुम्बी । आसुतीबल. शौण्डिकः । परिप-
द्वलो राजा । 'बलः' इति दीर्घत्वम् । इतिकरणो विषयनियमायः सर्वत्र सम्बध्यते । तेनेह न भवति—रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यत इति ।

ॐ बलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॐ । भ्रातृबल. । पुत्रबलः । उत्साहबलः' ॥

पदमन्त्ररी

श्चोभयथापि भवति—'गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्', 'अधिरोहति गाण्डिवं महैषौ' इति च । संज्ञाग्रहणस्यैव प्रपञ्चः ॥

रजः कृष्णसुतिपरिपदो बलच् ॥ आसुतीबल इति । 'पुष् अभिषे,' क्तिन्, आसुतिः=अभिषयः । परिपद्वल इति । परितः सीदन्तीति परिपत्, 'सत्सुद्विप' इत्यादिना क्तिप्, 'सदिरप्रतेः' इति परत्वं । पर्पच्छब्दगन्धे पठन्ति, 'शदिभसो-
ऽदिः' । बाहुलकात्पृषेरपि भवति—'पर्पदेपा दशागरा' इति हि दृश्यते; 'पार्पदकृ-
तिरेपा तत्र भवताम्' 'सर्ववैदपार्पदं द्वीदं शास्त्रम्' इति च भाष्ये । 'पर्पद्वला
महानक्षीरागतैः कठकाश्रमात्' इति च भट्टिनायके । परिपच्छब्दस्तु प्रसिद्ध एव—
'सहस्रशः समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते' इति मनुः । अत्र च सूत्रे उभयोरपि
उभयथा सूत्रप्रणयनात् ।

भ्रातृबल इति । 'बलः' इत्यत्राप्रहणानुवृत्तेर्दीर्घाभावात् । पुत्रबलः, उत्साहबल
इत्यत्र त्वसंज्ञया दीर्घाभावात् । संज्ञायां तु दीर्घत्वम्, 'बलः' इत्यत्र हि 'वन-
गिर्याः संज्ञायाम्' इत्यतः 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्ते ॥

भासः

अथ संज्ञाग्रहणं किम्, यावदेतिकरणस्य चानुवृत्तेरसंज्ञायां न मतिष्यति, यथा
शुद्ध्या मप्रत्ययः ? एवं तर्हि तस्यैवेतिकरणस्य प्रपञ्चः संज्ञाग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ॥

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । इतिठनोरपवादोऽयम् ॥

रजःकृष्णसुतिपरिपदो बलच् ॥ रजःशब्दाद् 'अरमायामेधाम्भो विनिः' इति
विनी प्राप्ते, इनरन्त्यस्तु मनुषि बलच् विधीयते ।

यलच्प्रकरणे इत्यादि । यप्रत्ययस्य व्याख्यानेनेदमपि व्याख्यायाम् । अथ
'यलः' इति दीर्घत्वं कस्मात् भवति ? 'वनगिर्याः संज्ञायाम्' इत्यतः संज्ञाग्रहणानुवृत्ताः ॥

दन्तशिखात्मंज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्त, शिखा-शब्दाभ्यां बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये । दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । शिखावला स्यूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विर्जस्वलगोमिन्मनिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञाया विषये । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते-ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस उपधाया इकारो रश्च-तमिस्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्नम् । अन्यत्रापि दृश्यते-तमिस्रं नभः । शृङ्गादिनञ्प्रत्ययो निपात्यते-शृङ्गिणः । ऊर्जोऽमुगागमो निपात्यते विनिबलचो प्रत्ययो-ऊर्जस्वी ।

षट्पञ्चरी

दन्तशिखात्मंज्ञायाम् ॥ दन्तावलः=गजः, 'दन्तो दन्तावलो हस्ती' इत्यमर-सिंहः । शिखावलं नगरमिति । ननु देशे 'शिखाया बलच्' इति चातुर्यिनेनेन सिद्धम्, तच्चापश्यं कर्त्तव्यम्-निवृत्ताग्रयेम् ? सत्यम् ; इहापि शिखाग्रहण-मदेशार्थमयस्य कर्त्तव्यम्, इहापि यथा स्यात्-शिखावला स्यूणेति । यद्येवं विधा संज्ञा भवति, तत्र देशे मत्वर्थे परत्वाद्नेनेन ल्युक्त इति गत्या शिखावलं नगरमित्युदाहृतम् ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमाः ॥ ज्योत्स्ना चन्द्र-प्रभेति । तत्रापययभूत ज्योतिरस्तीति मत्वर्थोपपत्तिः । एतेन तमःसमूहे तमिस्र-शब्दो व्याख्यानः । निघण्टुषु तु तमः पर्यायस्तमिस्रशब्दः पठितः, तत्र ममूह-समूहिनोरभेदोपचारः । स्त्रीत्वमतन्नमिति । व्याख्यानमत्र शरणम् । शृङ्गादि-नञ्प्रत्यय इति । यद्यपि सूत्रे चकारोऽनुच्चारितः, तथाप्यन्तोदात्तस्योच्चारणादयं कल्प्यते । ऊर्जोऽमुगागम इति । ऊर्जस्वतीः, पयस्वतीः । ऊर्जस्वन, पयस्वि-
न्यासः

दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ दन्तशब्दादिनिठनोः प्रातयोर्लङ् विधीयते । शिखा-शब्दादिनिप्रत्ययो वर्यते 'ग्रीवादिभ्यश्च' इत्यत्र-शिखादिभ्यश्च इति । अत्र-शार्थं शिखाग्रहणम्, शिखावला स्यूणेत्यत्र यथा स्यात् । देशे तु 'शिखाया बलच्' इजित्यनेनेन चातुर्यिक एव सिद्धः । यद्येवं, इदमेव वक्तव्यम्, किं तेन ? नेतदस्ति; तदपि हि वक्तव्यमेव-निवृत्तादिष्वर्थेषु यथा स्यात् । अप्रापि सश्राग्रहणं तस्यैवार्थ-स्यानुवादाद्यम् । इति करणानुवृत्त्यैवामिषेयनियमसिद्धेः ।

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ स्त्रीत्वमतन्न-मिति । अप्रधानम्, अविवक्षितत्वात् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु वैचित्र्यार्थः ॥

ऊर्जस्वलः । गोमिनिप्रत्ययो निपात्यते—गोमी । मलशब्दादिनजी-
मसचो प्रत्ययो निपात्यते—मलिनः, मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययो भवतः । दण्डी,
दण्डिकः । छत्रो, छत्रिकः ।

अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुवपि भवति । दण्डवान् । क्षत्रवान् ।
तपरकरणं किम् ? श्रद्धावान् ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ।

एकाक्षरात्तावत्—स्ववान् । खवान् । कृत.—कारकवान् । जातेः—
व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम्—दण्डा अस्यां सन्ति दण्डवती शालेति ।

‘इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र सम्बध्यते’ इत्युक्तम्, तेन
क्वचिद्भवत्यपि—कार्यो, हार्यो, तण्डुली, तण्डुलिक इति ॥

पदमञ्जरी

त्यसुनन्तान्मतुप् दृश्यते, इह त्यनाश्रयणे हेतुर्गृह्यः । सूत्रे ऊर्जस्विन्गोमिभित्ति
नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः ॥

अत इनिठनौ ॥ अकारान्तादिति । स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अच्छब्दा-
न्तात्कुर्वत्, पचदित्येवमादेरिति ‘रसादिभ्यः’ पुनर्बचनात् । तद्वयनेन प्राप्त-
योरिनिठनोर्बाधनार्थमित्युक्तम् ।

तपरकरणं किमिति । ग्रीह्यादिषु मालादीनामाकारान्तानां पाठो नियमार्थो
भविष्यतीति प्रश्नः । किमाकारान्तविषयो नियमः ? उत स्त्रीप्रत्ययान्तविषयः ?
आहोस्विदावन्तविषयः ? इति सन्देहसम्भवादघश्यं कर्तव्यं तपरकरणमित्युत्तरे-
ऽभिप्रायः । एकाक्षरादिति । रसादिभ्यः पुनर्बचनमन्यनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम्, तत्र
न्यासः

अत इनिठनौ ॥ अत इत्यकारस्तपरो गृह्यते । अत एवाह—अकारान्तादिश्यादि ।
अयाच्छब्दस्य स्वरूपग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते—अच्छब्दात् प्रातिपदिकादिति ? अदित्य-
युक्तं स्वरूपग्रहणं भवितुम्; स्वरूपग्रहणे हि रसादिभ्यो मनुषो विधानमनर्थकं स्यात् । य
इनिठनोर्बाधनार्थं विधीयते । न चेह स्वरूपग्रहणे तेभ्यस्तौ प्रत्ययो प्राप्नुत इति किं
तद्विधानार्थेन मनुषो विधानेन !

तपरकरणं किम् ? श्रद्धावान् । ननु च ग्रीह्यादिषु मालादय आकारान्ताः पठ्यन्ते,
ते च नियमार्था भविष्यन्ति—एतेभ्य एवाकारान्तेभ्य इति ? नैतदस्ति; तुल्यजातीय-
स्यैव नियमः स्यात्, आप्तावन्ताभ्यां स्यातामेवेतीतिदुनौ । तस्मादकारस्तपरः कर्तव्यः ।

घ्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

घ्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ।
मनुभवत्येव । घ्रीही, घ्रीहिकः, घ्रीहिमान् । मायी, मायिकः,
मायावान् ।

न च घ्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते, किं तर्हि ?

शिक्षादिभ्य इनिर्वाच्य इकन्यवत्तदादिषु ।

परिशिष्टेभ्य उभयम् ।

शिक्षा, मेखला, संज्ञा, बलाका, माला, वीणा, बडवा, अष्टका,
पताका, कर्मन्, चर्मन्, हस्ता-इत्येतेभ्य इनिरेवेप्यते । यवत्तद, कुमारी,
नी-इत्येतेभ्य इकन्नेवेप्यते । परिशिष्टेभ्यो द्वावपि प्रत्ययो भवतः ।

घ्रीहिग्रहण किमर्थम्, यावत्ता तुन्दादिषु घ्रीहिशब्दः पठ्यते,
तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयते ? एवं तर्हि तुन्दादिषु घ्रीहिग्रहणमर्थ-

पदमञ्जरी

य 'एकाचः' इति पठितम्, तेनेतत्सिद्धम् । कार्षीति । कार्यशब्दात्कृत्वात्
प्रत्ययः । तन्मुलीति । जातेः ॥

घ्रीह्यादिभ्यश्च ॥ शिक्षादिभ्य इति । शिक्षादयोऽत्रैव पश्यन्ते ।

इकन्यवत्तदादिविति । विषयमात्रेणैव । एतेऽप्यत्रैव पश्यन्ते । इकमिति ।

ठमित्यर्थः । पूर्वाध्यायेप्रक्रियापेक्षस्त्यक्मिति निर्देशः श्लोकपूरणार्थः । परिशि-
ष्टेभ्य उभयमिति । एतच्च सर्वमिति करणानुवृत्तेर्लेभ्यते ।

एष तर्हीति । विपर्ययस्तु न भवति—तत्र स्वरूपग्रहणम्, इदार्थग्रहणमिति;
असंज्ञातविरोधित्वेनानेव स्वरूपग्रहणस्य युक्तत्वात् ।

व्यासः

कार्षीति । कुत इति । तन्मुली, तन्मुलिक इति । जातेरितिठनौ ।

घ्रीह्यादिभ्यश्च ॥ शिक्षादिभ्य इत्यादि । उभयत्रादिशब्दः प्रकारे । शिक्षप्रयोगे
येभ्य इनिरेव दृश्यते, ते शिक्षादयो द्रष्टव्याः, ते हि तेन्यग्रहणं विहितवन्तः । एष तु
विषयविभाग इति करणानुवृत्तेरेव गृह्यते । धाम्य इति । अस्य तु व्याख्येय इत्यर्थः । प-
त्तदादिविधि विषयसप्तमी ।

एवं तर्हीत्यादि । तुन्दादिषु घ्रीहिशब्दस्य स्वरूपग्रहणे सतीह तस्य ग्रहणमनर्थकं
शायत इति सामर्थ्यात् तत्र घ्रीहिग्रहणेनार्थग्रहणं विहायते । अर्थग्रहणे सति यदिष्ट
विधमिति तद् दर्शयितुमाह—शास्त्रयोऽस्य सन्ति शास्त्रिक इत्यादि ।

ग्रहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति शालिनः, शाली, शालिकः, शालिमान् इति ।

श्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः । यवखद । कुमारी । नौ ।
 ❀ शीर्षान्नञ् । ❀ । अशीर्षो, अशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
 चकारादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः, तुन्दी, तुन्दिकः, तुन्दवान् ।
 उदरिलः, उदरी, उदरिक, उदरवान् ।

तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । श्रीहि । ❀ स्वाङ्गा-
 द्विवृद्धौ च ❀ । तुन्दादि ॥

एकगोपूर्वाङ्गम् नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाङ्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्य ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

पञ्चमशरी

शीर्षान्नञ् इति । नञः परो यः शीर्षशब्दस्तस्मादिनिठनौ भवतः—
 अशीर्षो, अशीर्षिकः । न विद्यते शिरो यस्य च एवमुच्यते । 'अचि शीर्षे'
 इति शिरसः शीर्षभाषः, वाक्येऽपि तस्यैव भाषिनो निर्देशः ॥

तुन्दादिभ्य इलच् ॥ स्वाङ्गाद्विवृद्धादिति । विट्ठुपाधिकारस्वाङ्गाच्चिन् इल-
 जादयो भवन्ति, विट्ठु द्वौ कर्णावस्य कर्णिलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाङ्गम् नित्यम् ॥ एकज्ञातमस्यास्तीति । एकं च तच्छतं चेति 'पूर्व-

न्यासः ।

शीर्षान्नञ् इति । नञ उत्तरस्य शीर्षन्नित्येतस्य प्रत्ययो भवति । निपातनाच्छिरसः
 शीर्षभावः—अशीर्षो, अशीर्षिकः । अन्ये तु शीर्षन्निति शब्दान्तरं पठन्ति । तस्य ॥ पाठो
 भाषायामपि यथा स्यादित्येवमर्थः । अन्यथा 'शीर्षश्छन्दसि' इति विधानात् भाषायाम्
 अशीर्षिकः, अशीर्षवानिति न स्यात् ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ययासम्भव मतुवादिषु प्राप्तेष्विदमारभ्यते । चकारादिनिठनौ
 मतुप् चेति । एतेन प्रत्ययचतुष्टयं तुन्दादिभ्यो भवतीति दर्शयति । अत एव पिच्छादिषु
 तुन्दादयो न पठिताः । पिच्छादिभ्य इलच्मतुपावेव भवतः । तुन्दादिभ्यस्त्विनिठनावपि ।

स्वाङ्गाद्विवृद्धादिति । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ वर्त्तमानात् प्रत्ययो भवति । वृद्धौ महान्तौ
 कर्णावस्य स्तः—कर्णिलः, कर्णिकः, कर्णी, कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाङ्गम् नित्यम् ॥ मतुवादिषु प्राप्तेषु ठन्विणीयते । स च समानाधिकरण-

एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिक । ऐकसहस्रिक । गोपूर्वाच्च—
गौशतिक । गौसहस्रिक ।

अत इत्येव—एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति ।

कथमेकगविक ? समासान्ते वृत्ते भविष्यति । कथं गौशकटिक ?
शकटीशब्देन समानार्थं शकटशब्दोऽस्ति ततो भविष्यति । अवश्य
च 'अत' इत्यनुवर्त्यम्, 'द्वन्द्वोपतापगह्यात्' इत्येवमाद्यर्थम् ।

नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति ? नैवाय
साधु । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

पदमञ्जरी

फाले' इत्यादिना कर्मधारयः । पठितत्पुरुषाद् बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च न भवति, अन-
भिधानात्, इतिकरणानुवृत्तेरच ।

कथमिति । एकगोशब्दस्याप्यनकारान्तत्वात्प्रश्नः । समासान्ते इति ।
'गोरतद्धितलुकि' इति टचि । कथमिति । इवर्णान्त एव शकटिशब्दोऽस्तीति
मन्यमानस्य प्रश्नः—अनभिधानादेव एकविंशत्यादिभ्यो न भविष्यति, किम्
'अत' इत्यस्यानुवृत्त्या ? तत्राह—अवश्यं चेति । एवमाद्यर्थमिति । एवमादि यत्सूत्र
तदर्थमित्यर्थः । ततः परे तु ये योगाः 'प्रातातीसाराभ्याम्' इत्येवमादयः,
तेषु 'अत' इत्यस्योपयोगो नास्तीति ।

नित्यग्रहणमित्यादि । अन्यथान्यतरस्याग्रहणेन सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्स-
मुच्चयादत्रापि प्रसङ्गः । एकेन वेति । यद्यत्रस्य समर्थयितव्यमिति भावः ।
तत्र 'सुप्सुपा' इति समासः । कथमेकदण्डीति ? 'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति
निर्देशो ज्ञापयति—इतिरपि कचिद्भवतीति ॥

न्यास

तत्पुरुषादेकपूर्वाद भवति, न तु सर्वत एकपूर्वात् । एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते ।
एकञ्च तच्छतं चैकशतम्, तदस्यास्तीति ऐकशतिक । पठितत्पुरुषे—एकशतवान् ।

कथमित्यादि । यदि 'अत' इत्येतदनुवर्तते, गोशकटीशब्दाच्च सिध्यति, तस्यानका-
रान्तत्वादिति भावः । ततो भविष्यतीति । तदन्ताद् भविष्यतीत्यभिप्रायः । एषोऽर्थः—
एकगोपूर्वादन्तात् प्रातिपदिकाद् ठञ् विधीयत इति सामर्थ्याल्लभ्यते । अथ वा—ततो
हेतोर्भविष्यतीत्यदोषः । अवश्यं चेत्यादि । असत्या ह्यत इत्यनुवृत्तौ द्वन्द्वोपतापगह्यादिषु,
योगेषु चित्रकललाटिकादिशब्देभ्योऽपि प्रत्ययः स्यात् ।

नित्यग्रहणमित्यादि । असति हि नित्यग्रहणेऽतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयायं सर्वं
प्रानुवर्तत इति मतुवपि स्यात् । तस्माद् बाधनार्थं नित्यग्रहणम् । कथमेकद्रव्यवत्त्वा-

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११६ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकादृज् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
तो चेच्छतसहस्रशब्दो निष्कात्परो भवत । निष्कशतमस्यास्ति
नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानाच्च भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्थम् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधौ । आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्तमानाद्रूप-
शब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य रूप्यो दीनारः ।
रूप्यः केदार । रूप्य कार्यापणम् । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः ।
निघातिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहतमित्युच्यते ।

आहतप्रशंसयोरिति किम् ? रूपवान् ।

पदमञ्जरी

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ निष्कादित्येतद् गुणभूताभ्यामपि शतसहस्राभ्यां
सन्वध्यते, न तदन्तेनेत्याह—तो चेदिति ।

सुवर्णनिष्कशतमित्यादि । यत्र निष्कशब्दः पूर्वपदं न भवतीत्यर्थः ।

अन्तग्रहणं किम् ? 'निष्काच्छतसहस्राभ्याम्' इत्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—
किं पूर्वपदम् ? किमुत्तरपदम् ?—इति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्थम् ॥ रूप्यो दीनार इति । पुरुषाद्याकारचिह्निर्दीनार-
परिमाणनिर्देशो व्यवहाराय कल्पितो दीनारकार्योपणो । निघातिकाताडनादि-
नेति । तीक्ष्णाग्रा आयसी शय्याया=निघातिका, यथा पुरुषाद्याकारं सुवर्णादी
सुवर्णकारा वद्भासयन्ति । 'इत्यल्युटो बहुलम्' इति करणे ण्वुल्-निहन्त्यतेऽ-
नया निघातिका, तथा यत्ताडनम्, तदादिना । आदिशब्देन मुद्राप्रतिमुद्रणादि
गृह्यते । क्वचिन्निघातिकाताडनेन पुरुषागानार उद्भास्यते, क्वचिन्मुद्रया प्रति-
मुद्रयते दीनारादिषु । तदाहतमित्युच्यत इति । आहतनेन निष्पादितत्वात् ।
प्रायेण केदारशब्दः पठ्यते, तस्यैवविवेऽर्थे प्रमिद्विमुं स्या ।

न्यायः

इति । यदि नित्यग्रहणं मनुष्याधनार्थम्, एवम्, न होकेद्रथ्यवत्त्वादित्यपेक्षपूर्वाद् द्रव्य-
शब्दान्मतुप् सिध्यतीति मन्यते । एकेनेत्यादि । एकेनन्दर द्रव्यरण्यादित्यनेन
'मुप्युरा' इति समासं कृत्वा साणुत्वमस्य प्रतिगदनीयमित्यर्थः ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्थम् ॥ तदाहतमुच्यत इति । आह-
तम् = आहननम्, ताडनमित्यर्थः । अतो निष्कान् पुरुषादिभ्यम्, तदपि कार्ये का-
णोपनारादाहमित्युच्यते ।

ॐ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॐ । हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकात्, माया, मेघा, स्रज्—इत्येतेभ्यश्च विनि. प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । मतुप् सर्वत्र समुन्चीयत एव । असन्तात्तावत्—यशस्वी, तपस्वी, पयस्वी । मायावी । मेघावी । स्रग्वी ।

मायाशब्दाद् ग्रीह्यादिषु पाठादिनिठनावपि भवत —मायी, मायिक ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुल विनि प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् । न भवति—सूर्यो वर्चस्वान् ।

ॐ छन्दसि विनिप्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयाना दीर्घत्व चेति वक्तव्यम् ॐ । अष्ट्रावी । मेखलावी । द्वयावी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी । द्वयोभयहृदयानि दीर्घत्व प्रयोजयन्ति ।

पदमञ्जरी

हिम्याः पर्वता इति । हिमयान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च भूम्नि यप् । गुण्याः= गुणयन्तः । इनिरपि दृश्यते—‘गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत्’ ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ मतुप् सर्वत्र समुन्चीयत एवेति । पूर्वं नित्यप्रहणेन अन्यतरस्याप्रहणं तत्रैव न सम्बध्यते, इह तु सम्बध्यत एवेत्येन शब्दस्यार्थः । तथा च ‘तसौ मत्वर्थे’ इत्यत्र पयस्यान् यशस्यानिति भाष्ये उदाङ्गतम् । पयस्वीति । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति भत्वाज्जश्वाभावः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ अष्ट्रावीति । अश्रेष्टानि अष्ट्रा, दंष्ट्रापर्यायोऽयं मन्त्रेषु प्रमुच्यते—‘अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्धरोवृजत्,’ ‘शुनमष्ट्रा व्यचरत्कपर्दी’ इति, तत्रास्मादेव पाठादपि । द्वयोभयहृदयानोति । अन्येषा स्वत एव दीर्घत्वात् ।

न्यास

यप्प्रकरण इति । यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यमिति । अनेनास्य तु तुल्यत्वात् तद्वदेव व्याख्यानं कर्तव्यम् । चकारस्त्वह ‘शतसहस्रान्पाच निष्कात्’ इत्यतोऽनुवर्तते ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ यशस्वी । तपस्वी । पयस्वी । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति मत्वम्, अतो भत्वाज्जश्वं न भवति । जश्वेन सकारस्य दकारः प्राप्नोति, स न भवति ॥ बहुलं छन्दसि ॥ द्वयोभयहृदयानीत्यादि । अवधारणमिह द्रष्टव्यम् । दयादीन्वेव

ॐ मर्मणश्चेति वक्तव्यम् ॐ । मर्मावी ।

ॐ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ॐ । छन्दसि भाषायां च ।
आमयावी ।

ॐ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः ॐ । शृङ्गारकः । वृन्दारकः ।

ॐ फलवर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः ॐ । फलिनः । वर्हिणः ।

ॐ हृदयाञ्चालुरन्यतरस्याम् ॐ । हृदयालुः, हृदयो, हृदयिकः,
हृदयवान् ।

ॐ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इत्यालुज्वक्तव्यः ॐ । शीतं न
सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रालुः ।

ॐ तन्न सहत इति हिमाच्चेलुः ॐ । हिमं न सहते हिमेलुः ।

ॐ बलादूलच् ॐ । बलं न सहते बलूलः ।

ॐ वातात्समूहे च ॐ । वातं न सहत इति च ॐ । वातानां
समूहः, वातं न सहत इति वा वातूलः ।

ॐ पर्वमरुद्भ्यां तन् वक्तव्यम् ॐ । पर्वतः । मरुतः ।

ॐ अर्थात्तदभावे इनिर्वक्तव्यम् ॐ । अर्थी । तदभाव इत्येव—अर्थवान् ।

तदेतत्सर्वं बहुलग्रहणेन सम्पद्यते ॥

पदमञ्जरी

हृदयाञ्चालुरन्यतरस्यामिति । अन्यतरस्यां ग्रहणेनेति नौ प्राप्येते, चकारस्य
'बुद्ध' इतीरसंज्ञा । एवमुत्तरत्रापि । अन्ते तु चकारो नैवास्ति ।

हिमाच्चेलुरिति । एकारादिः प्रत्ययः ।

बलादूलजिति । सिम्भादिषु मत्वर्थे बलूलालूलयोः प्रकारान्तरेण
व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

पर्वमरुद्भ्यां तन्निति । आद्युदात्तार्थो नकारः । मरुतो नाम राजा, यत्रेदं
श्रूयते—'मरुतः परिवेष्टारो मरुतस्यासन् गृहे' इति । उपसर्गसंज्ञायां तु
मरुच्छब्दस्योपसंख्यानान्द् 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्प्रमनजन्तत्वेऽपि भवति ।
'मरुत एतं देयासुर्मरुतः' इति व्युत्पत्तिर्दर्शिता । तत्र 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । मरुच्छब्दः 'मृगोरुतिः' इति उतिप्रत्ययान्तत्वादन्तो-
दात्तः, तत्र 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

न्यासा

दीर्घत्व प्रयोजयन्ति, नेतराणि; स्वत एव दीर्घत्वात् । तदेतत् सर्वं बहुलग्रहणेन सम्प-
द्यते इति । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्यानं वर्धत इत्यभिप्रायः ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकार पदसञ्ज्ञार्थः ।
ऊर्णाऽस्य विद्यते ऊर्णायु ।

केचिच्छन्दोग्रहणमनुवर्तयन्ति ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥

वाच्शब्दात् ग्मिनि प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मिमी, वाग्मिनी,
वाग्मिन ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाच्-शब्दात्प्रथमासमर्थादालच्, आटच्—इत्येतौ प्रत्ययो भवतो
मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये । ग्मिनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः ।

ॐ कुत्सित इति वक्तव्यम् ॐ । यो हि सम्यग् बहु भाषते स
वाग्मीत्येव भवति ॥

वदमञ्जरी

ऊर्णाया युस् ॥ ऊर्णायुरिति । पदत्वाद्यस्येतिलोपो न भवति ॥

वाचो ग्मिनि ॥ वाग्मीति । चकारस्य कुत्सजशब्दे, द्वयोर्गकारयोः श्रवणं
भवति । अथ ग्मिनिरेव कस्मान्नोच्यते, वत्रापि हि कुत्सजश्रवणयोर्वाग्मीति
सिद्धयत्येव, ननु चैवमेको गकारः स्यात्, न च 'अनश्चि च' इति द्विवचनम्,
'दीर्घाश्चार्थाणाम्' इति प्रतिषेधात् । अथापि द्वयोरेकस्य वा श्रवणे विशेषो
नास्तीत्युच्येत ? एतमपि 'यरोऽनुनासिके' प्रत्यये भाषाया नित्यवचनम्' इति
नित्यमनुनासिकं प्राप्नोति, यथा—वाङ्मयम्, त्वङ्मयमिति ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ यो हि सम्यग्भाषत इति । बहुपीति भाषः ॥

व्यासः

ऊर्णाया युस् ॥ ऊर्णायुरिति । पदत्वेन मतस्मात्प्राग् यस्येतिलोपो न भवति ॥

वाचो ग्मिनि ॥ अथ ग्मिनिरेव कस्मान्नोच्यते ? अस्त्ये कृते वाग्मीति सिद्ध्यति
ननु च 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यनुनासिकं प्राप्नोति ? नैव दोषः व्यक्त
स्थितविभाषा विहायते । एव तर्हि गकारमधिकं कुर्त्तनेतत् सूचयति—ग्मिनिरयमिति ।

॥ सम्यग्बहु भाषते तत्रापि वक्ष्यमाणालजाटचौ वाचित्वा ग्मिनिरेव भवति ।
एव शक्तिः भवति यद्यप्यादविषयेऽपि क्वचिद्भवति, नाप्यथा । एवञ्चालजाटचौ कुत्सित
यो बहु भाषते तत्रैव पारिशेष्याद् भवत इति वेदितव्यम् ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ कुत्सित इति । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्याने वर्तते इत्य-
भिप्रायः । वक्तव्यमिति । कुत्सित यो बहु भाषते तत्रालजाटचौ भवत इत्येतदर्थरूप
व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं पूर्वसूत्र एव वृत्तम् ॥

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ १२६ ॥

‘स्वामिन्’ इति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने । स्वशब्दादेश्वर्य-
वाचिनो मत्वर्थे आमिन्प्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति=ऐश्वर्यम-
स्यास्तीति स्वामी, स्वामिनौ, स्वामिन ।

ऐश्वर्य इति किम् ? स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥

‘अर्शस्’ इत्येवमादिभ्य प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
अर्शासि अस्य विद्यन्ते अर्शस् । उरस् । आकृतिगणश्चायम् ।

यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधान तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् ।

अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर । पलित । जटा । घटा । अन्न ।
कर्म । आम । लवण । ॐ स्वाङ्गाद्धीनात् ॐ । ॐ वर्णात् ॐ । अर्शआदि ॥

पदमञ्जरी

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ स्वशब्दादेश्वर्यवाचिन इति । अन्यत्रात्मात्मीयज्ञातिधनवाचि-
नोऽपि स्वशब्दस्यैतद्वृत्तिविषये ऐश्वर्यवाचित्वं स्वभावतो भवति, तेन धनवान्नि-
र्धनो वैशिता स्वामीत्युच्यते, न त्वय धनवचनः । तथा च धनस्य स्वामीत्यपि
भवति, अन्यथा मतुप आमिनचा वाधप्रसङ्गः । अन्यतरस्याग्रहणेन मतुप्समु-
च्चयेऽपि धनस्य स्वामीतिवद् धनस्य स्ववानित्यपि प्राप्नोति । तस्मादैश्वर्य-
वचनः स्वशब्दः, न धनादिवचन इति स्थितम् । धनयोगादैश्वर्यमित्यपि
नास्ति, धागादिविषयेऽपि दर्शनात्—याचस्पतिः, याचः स्वामीति, न च तत्र
धनत्वप्रसिद्धिरस्ति ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ स्वाङ्गाद्धीनादिति । हीनम्=विकलम् । हीनस्याङ्गवाचि-
नोऽग्रभवति । राज्ञः पादोऽस्यास्तीति राज्ञः । कर्णं चतुरस्यास्तीति कर्ण । कर्णं
कुणिर्हस्तोऽस्यास्ति कुणिरिति ? अग्रेदोषचारात् । राज्ञादिष्वपि तर्हि तथैव
भविष्यति ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—भेदविषयायां मतुच्चा भूदिति । अथ कुणि-
शब्दान्मतुप् कस्मात् भवति ? अनभिधानात् । राज्ञादिभ्योऽपि तर्ह्यनभिधा-

न्यास

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ ‘एकाच.’ इति रणादिषु (५. २. १५) पाठान्मनुषि प्रात
इदमारभ्यते । ऐश्वर्यवाचिन इति । धनवचनोऽयं स्वशब्द ऐश्वर्यवाची । तथा य-
धनयोगादैश्वर्यं तदुच्यते ।

स्ववानिति । आत्मादावर्थान्तरे स्वशब्दो वृत्ति ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ यथासम्भवं मतुपादिभ्यश्च विधीयते । आकृतिगणश्चायमिति ।
मनुष्यतत्वात् । आदिशब्दार्थं प्रकारे । स्वाङ्गाद्धीनादिति । होरराङ्गाद्धीने प्राप्ति-

द्वन्द्वोपतापगर्हादिप्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्व = समासः, उपताप = रोग, गर्हाम् = निन्द्यम्, तद्विषयेभ्य
शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इति. प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्वन्द्वा-
त्तावत्—कटकवलयिनो, शङ्खनूपुरिणो । उपतापात्—कुष्ठी, किलासो ।
गर्हात्—ककुदावर्त्ती, काकतालुकी ।

प्राणिस्थादिति किम् ? पुष्पफलवान् वृक्ष ।

प्राण्यङ्गान्नेष्यते—पाणिपादवती ।

अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति—चित्रललाटिकावती ।

सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचन ठनादिबाधनार्थम् ॥

पदमञ्जरी

नादेव मनुजन् भविष्यति ? अन्तोदात्तार्थं तु । ये आद्युदात्ता हीनस्वाङ्गवाचिन-
स्तेष्वन्तोदात्तत्वं यथा स्याद्, यदि सम्भवति । वर्णादिति । वर्णवाचिन शुक्ल-
शब्दादचप्रत्ययो भवति—शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्ल, पटः । 'गुणवचनेभ्यो मनुषो
लुग्वचन्यः' इति सिद्धम् ? अन्तोदात्तार्थं तु । ये आद्युदात्ता वर्णवाचिनस्तेषु
तद्व्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । अपर आह—गुणवचनेभ्योऽयं तद्वति प्रत्ययो
विधीयते, तेन शुक्लाः प्रासादा अस्मिन्नगरे शुक्ल नगरमिति भवतीति ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हादिप्राणिस्थादिनिः ॥ तद्विषयेभ्य इति । तच्छब्देनोपतापो गर्ह
च प्रत्ययगृह्यते, न द्वन्द्वः, तस्यैव तद्विषयत्वासम्भवात् । प्राणिस्थार्थवाचिभ्य
इति । इदं तु सर्वेषां ग्रहणम् । चित्रललाटिकावतीति । नियतव्रत्यविश्लेषाया

न्यास

पदिकादज् भवति—एङ्ज पादोऽस्तीति एङ्ज, काणश्चधुरस्तीति काण । वर्णा
दिति । वर्णवाचिभ्य शुक्लादिभ्याञ् भवति—शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लम् । ननु च
शुक्लशब्दो गुणवचन, तन्नामेदोपचारेणाप्येतत् विध्यति ? एव तर्हि द्रव्यवृत्तेरपि वर्ण-
वाचिन प्रातिपदिकाद् यथा स्यादित्येवमर्थं वर्णग्रहणं कृतम् । शुक्लगुणयुक्ता प्रासादा
शुक्ला, तेऽस्मिन् सन्ति शुक्ल नगरम् । प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारोऽप्रो
ऽस्यास्तीति 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इति स्वरितवाधनार्थं ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हादि प्राणिस्थादिनिः ॥ तद्विषयेभ्य इति । तच्छब्देनोपतापगर्हादेव
परामृश्येते । ते उपतापगर्हं विषयो येषामिति बहुव्रीहि । प्राणिस्थवाचिना सर्वेषामेव
द्वन्द्वादीनामिदं विशेषणम् ।

प्राण्यङ्गान्नेष्यते इति । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि न भवति ? चकारानुवृत्तेः । सिद्ध
प्रत्यय इति । 'अत इतिठनौ' इत्यनेनेव । ठनादिबाधनार्थमिति । इतिरेव यथा स्वात्

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२६ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तयोः कुगागमो भवति । वातातिसारयोस्फतापत्वात् पूर्वैणैव सिद्धे प्रत्यये कुगर्थमेवेदं वचनम् । वातकी । अतिसारकी ।

❁ पिशाच्चाच्चेति वक्तव्यम् ❁ । पिशाचकी वैश्ववण. ।

रोगे चायमिष्यते । इह न भवति—वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि द्योत्ये । पञ्चमो मासोऽस्यास्ति सवत्सरो वा पञ्चमी उष्ट्र. । नवमी । दशमी ।

पदमञ्जरी

‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भावाभावाद्वापः श्रवणम् । सिद्धे प्रत्यय इति । ‘अत इनिठनौ’ इत्यनेन । ठनादिबाधनार्थमिति । आदिशब्देन मतुपो ग्रहणम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ वातातिसारयोरुपतापत्वादिति । अतिसारसाहचर्याद्वातस्यापि व्याधेरयं ग्रहणम्, न वायोरिति भावः । सिद्धे प्रत्यय इति । इनावेवेत्यर्थः । रोगे चायमिष्यते इति क्वचित्स्पठ्यते, तत्रोक्तो हेतुः ॥

वयसि पूरणात् ॥ मासः संवत्सरो वेति । प्रकरणादियशास्फञ्चमादिशब्दस्य काले वृत्तिः, ततश्च ‘वयसि द्योत्ये’ इति विशेषणं तत्रोपपन्नमिति भावः ॥

न्यासः

ठनादिर्मां भूदित्येवमर्थं पुनर्वचनम् । आदिशब्देन मतुष् श्रूयते । इत उत्तरे योगा नियमार्यां वेदितव्याः ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ वातातिसाराभ्यामिति । यद्यपि पञ्चमी, तथाप्यर्थाद् विभक्तिविपरिणामी भवति । आगमसम्बन्धे पक्षी भावेन विपरिणम्यते । अत एवाह— तत्सन्नियोगेन च तयोः कुगागम इति । अयं प्रत्ययस्यैवागमः कस्मात् न भवति । कुगागमवता प्रत्ययेनार्थस्यानभिधानात् । स्वरूपं न सिध्यतीति च ।

पिशाच्चाच्चेति वक्तव्यमिति । पिशाचशब्दादिनिप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूप व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—‘बहुल छन्दसि’ इत्यतो बहुलग्रहणमनुवर्तते, तेन पिशाचशब्दादपि भविष्यति ॥

वयसि पूरणात् ॥ वयसि द्योत्ये इति । कथं पुनर्वचो द्योत्यते, यदि पञ्चमादयः शब्दाः काले वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । अत एव तेषां काले वृत्तिं दर्शयितुमाह—

सिद्धे सति नियमार्थं वचनम्—इतिरेव भवति, ठन्न भवतीति ।
वयसीति किम् ? पञ्चमवान् ग्रामराग ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

‘सुख’—इत्येवमादिभ्य प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते
मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ।

‘माला क्षेपे’ इति पठ्यते, ब्रीह्यादिषु च मालाशब्दोऽस्ति, तदिह
क्षेपे मतुब्बाधनार्थं वचनम् ।

सुख । दुःख । तृप् । कृच्छ्र । आन्न । अलीक । करुणा । कृपण ।
सौढ । प्रमीप । शोल । हल । ॐ माला क्षेपे ॐ । प्रणय । सुखादि । ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्द प्रत्येकमभिसम्बध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनि
प्रत्ययो नियम्यते । ब्राह्मणानां धर्मा ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्तीति
ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ।

पदमञ्जरा

सुखादिभ्यश्च ॥ इनिः प्रत्ययो नियम्यते इति । पूर्वसूत्रे इतिरेव भवतीति
नियमस्वरूपं दर्शितम्, इहापि तथैव नियमः । नन्वेवं यत एवकारस्ततोऽन्यत्रा-
पधारणमिति सुखादय एव नियता भवन्ति, तत्किमुच्यते—‘इनिः प्रत्ययो नियम्यते’
इति ? अन्यनिवृत्तिविशिष्ट व्यवस्थापनमत्र नियम इत्यदोषः ।

मत्तुब्बाधनार्थं वचनमिति । न तु ठन्वाधनार्थम्; ‘शिलादिभ्य इनिर्वाच्यः’
इत्यनेनैव ठनो निवर्तितत्वादिति भावः ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ ब्राह्मणवर्णीति । ब्राह्मणानां वर्णः=जातिः, तद्वान्
ब्राह्मणवर्णी ब्राह्मण एव ॥

न्यास

पञ्चमो मासोऽस्यास्तीति । सिद्धे सतीत्यादि । पूरणप्रत्ययानामकारान्तत्वादिनि. सिद्ध
एव, तस्मिन् सिद्धे पुनरिदं वचनं नियमार्थं ज्ञायत इति । इतिरेव भवतीति । नियमस्य
स्वरूपं दर्शयति ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ इनिप्रत्ययो नियम्यत इति । पूर्ववन्नियमो वेदितव्यः ।

तदिहेत्यादि । यतो ब्रीह्यादिषु मालाशब्दः पठ्यते, तस्माद् यदिह क्षेपे माला-
शब्दस्य पुनर्वचनं तन्मतुषो बाधनार्थम्, न तु ठन । सुखादिभ्य इति नोच्यत इति;
अनेनैव निवर्तितत्वात् । मालाशब्दो हि शिलादिषु, तत्रान्तर्भाविनः क्षेपादन्यत्रेनि-
र्भवत्येव । शिलादित्वान्मतुष् च, मतुषस्तस्यान्यतस्याग्रहणेन समुच्चितत्वात्—माली,
मालावानिति ॥

हस्ताज्जातो ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे, समुदायेन चेज्जातिर-
भिधीयते । हस्तोऽस्यास्तोति हस्ती, हस्तिनी, हस्तिनः ।

जाताविति किम् ? हस्तवान्पुरुषः ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी
भण्यते । ब्रह्मचारीति त्रैवर्णिकोऽभिप्रेतः, स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो
ब्रह्म चरति, नियममासेवते इत्यर्थः । वर्णी, वर्णिनी, वर्णिनः ।

ब्रह्मचारिणीति किम् ? वर्णवान् ।

ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पदमञ्जरी

हस्ताज्जातो ॥ इतिः प्रत्ययो नियम्यते इति । मत्वर्थसम्भवमात्रेणात्र प्रकरणे
नियमवाचोयुक्तिः । परमार्थतस्तु विधिरयम्, कथम् ? गजशब्दवज्जाति-
शब्दोऽयम्, नात्र मत्वर्थगन्धोऽस्ति । तथा च विहस्तेऽपि गजे हस्तीति भवति;
जातिसद्भावात् । हस्तसम्बन्धविवक्षायां च हस्तिन्यपि मतुब्भवति—हस्तवान्,
हस्ती; हस्तवान्पुरुष इति मत् । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् । हस्तग्रहणं
चोपलक्षणार्थं मन्यते, तेन दन्ती, विषाणी, केसरोत्पादि सिद्धं भवति ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ ब्रह्मचारीति त्रैवर्णिकोऽभिमत इति । यद्यपि गुरुकुल-
वासिनि प्रथमाश्रमे ब्रह्मचारिशब्दः प्रसिद्धः, तथापीह लक्ष्यातुरोधात्त्रैवर्णिकमात्र-
मभिमतः, न त्वाश्रम इत्यर्थः, तस्य कादाचित्कं ब्रह्मचर्ययोगं दर्शयति । स हीति ।
ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी, ब्रह्म=वेदः । इह तु तदध्ययनार्थं नियमविशेषोऽभिमत
इत्याह—नियममिति । तत्र ब्रह्मचारीति 'व्रते' इति णिनिः । ब्रह्मचारिशब्दस्य
मुख्यार्थपरित्यागेन त्रैवर्णिकमात्रपरत्वे कारणमाह—ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा इति ॥

न्यासः.

धर्मशीलवर्णान्ताव्य ॥ हस्ताज्जातो ॥ हस्तेन हस्तमात्रं प्रतीयते, न तु जातिः ।
पुरुषशब्दप्रयोगात् पुरुषजातिर्गम्यते ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यते इति । एतेन समुदायो-
पाधित्वं ब्रह्मचारिणो दर्शयति । विद्याग्रहणार्थं यदोपनीयते ततः सेवितव्यो यो नियम-
विशेषस्तद् ब्रह्म, तन्वरति ब्रह्मचारी, आवश्यके णिनिः । तत्र नियमविशेषप्रकरणे ब्राह्म-
णादीनामेव त्रयाणां वर्णानामधिकारः, न शूद्रस्येत्याह—ब्रह्मचारीति त्रैवर्णिकोऽभिप्रेत
इति । त्रिषु वर्णेषु भवः, तनान्तर्भूतत्वात् त्रैवर्णिकः । किं पुनः कारणं य एवाभिप्रेत
इत्याह—स हीत्यादि ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

‘पुष्कर’—इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति
समुदायेन चेद्देशोऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी ।

देश इति किम् ? पुष्करवान् हस्तो ।

देश इति किम् ? पुष्करवान् हस्ती ।
 ❀ इतिप्रकरणे बलाद्वाहूरूपवर्णादुपसर्गानम् ❀ । बाहुवली ।
 ऊरुवली । सर्ववर्णी । सर्ववर्णी । सर्वकेशी नटः ।

ली ।
 ❀ सवदिश्वेति वक्तव्यम् ❀ । सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः ।
 ❀ सर्वविधेति वक्तव्यम् ❀ । अर्थी । असन्निहित इति किम् ?

ॐ सर्वदिश्वेति वक्तव्यम् ॐ । सर्वधनी । सर्ववाजी । सर्वयुक्ता । ॐ ।
ॐ अर्थाच्चासन्निहिते ॐ । अर्थी । असन्निहित इति किम् ?

अर्थवान् ।

॥ तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ।
 ॥ तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ।

तदन्तान्चेति वक्तव्यम् ॥ धान्यायां । हिरण्ये ।
पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नड । कपित्थ । बिस ।

षट्समञ्जरी

पुष्कारादिभ्यो देशे ॥ अर्थोति । असन्निहितोऽर्थोऽस्येत्यर्थः । कालतश्चासन्निधिः, न देशतः । तत्र विरोधादस्तीति न सम्बद्ध्यते, ततश्चाप्राप्त एवेति विधीयते, तत्रकौण्डिन्यायेन च सत्तोपाधिकादिनेरभावः । अर्थवानिति । असन्निहितार्थ उच्यते । तदन्ताच्चेति । ग्रहणवता प्रातिपादिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादयमारम्भः । धान्यार्थोति । धान्यरूपोऽर्थोऽसन्निहितोऽस्येत्यर्थः, कर्मधारयादिभिः । नन्वर्थयत्तेर्णिनिनैतत्सिद्धम्—धान्यमर्थयते धान्यार्थः ? एवमपि गिनीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । एवं तर्हीदं स्यात्—अर्थनमर्थः=प्रार्थना, सा यस्यास्ति सोऽर्थः, धान्यस्यार्थः धान्यार्थः=धान्यप्रार्थना, सा यस्यास्ति स धान्यार्थोति । एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति—अर्थिकः, प्रत्यर्थिक इति ।

न्यासः.

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ इह कस्मान्न भवति-पुष्कराणि पश्यान्त्यस्मिन् देशे सन्तीति ।
इतिकरणानुवृत्तेः ।

अर्थाच्चासन्नहित इति । असन्निहितग्रहणे तस्य चास्तित्वेन विरोधः । यदि ह्यस-
न्नितोऽर्थः, न नाम विद्यते; यदि विद्यते, कथमसन्निहितः ? तस्माद् विशेषणोपा-
दानादस्तीत्येतद् विशेषणमुत्सृज्यासन्नधानोपाधिकादर्थात् प्रत्ययो विधीयते । अमि-
लानशक्तिस्त्वामाव्यान्व । अर्थो'ति । अमिलायवानेवोच्यते । न सर्वोऽसन्निहितोऽर्थः
प्रत्ययान्तेन तद्विमर्शादसन्नितवान्, अतः प्रत्ययो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः, कथं पुन-
रुच्यमानो लभ्यते ? 'बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलग्रहणेन यया 'अष्टमेखलाद्रयोमय'
रजाहृदयादीना दीर्घश्च' इत्येवमादिकं कार्यं सम्पाद्यते, तयेदमपि ।

सदन्ताच्चेत्वादि । असन्निहितमित्यनुवर्त्तते, असन्निहितोपाधिकादर्यादिनिप्रत्य
मवतीत्येतदर्यरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं ॥ कृतप्रायम् ॥

मृणाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष । शिरीष । यवास ।
प्रवास । हिरण्य । पुष्करसादि ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्रत्ययो भवति । अन्यतरस्याग्रह-
णेन प्रकृत इति समुच्चीयते । बलवान्, बली । उत्साहवान्, उत्साही ।

बल । उत्साह । उद्भाव । उद्वास । उद्दाम । शिखा । पूग ।
मूल । दक्ष । कुल । आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अव
रोह । परिणाह । युद्ध । बलादि ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्त्रन्तात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इति प्रत्ययो भवति मत्वर्थे,
पदमञ्जरी

‘अर्थाच्चासन्निहिते’ इति तूच्यमाने इनेरेव विधानाद्वन्न स्यात् । ‘एकाक्षरात्कृतो
जाते’ इति प्रतिषेधोऽनिय, तेन कार्यी कार्यिक इतिवद् इनिठनी भविष्यति,
मनुबनभिधानान्न भविष्यति । न च धनवाचिनोऽर्थशब्दात्सन्निहितादपीनि-
ठनो प्रसङ्ग, अनभिधानात् । एवम् ‘अर्थाच्चासन्निहितात्तदन्ताच्च’ इति न
वक्तव्यमिति स्थितम् ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ अन्यतरस्याग्रहणेनेत्यादि । पूर्वैरन्तसमुच्चये
तस्य वृत्ते ? चकार एव तु न कृत, किं कुर्म ? यदि तु विकल्पार्थेनानेन प्रत्ययो
विलप्येत, ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनी द्वावपि स्याताम् । नन्येव सति
सूत्रारम्भोऽनर्थक स्यात्, विनाप्यनेन प्रत्ययस्य सिद्धत्वात्, तत इतिरेव
भविष्यति । कुतो तु खल्वेतद्—इतिरेव भविष्यति न पुनश्चनेन स्यादिति ?
तस्मात्समुच्चय ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ प्रथमिनी, दामिनीति । ‘अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थधत्ता
चानर्थकेन च’ इति तदन्तविधिः, ‘नस्तद्धिते’ इति दिलोप ॥

न्यास

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ यद्यन्यतरस्याग्रहणेन प्रत्ययो विकल्प्यते—बलादिभ्यो
मनुबनिकल्पो भवतीति, ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनावपि स्याताम्, इतिरेव
चेष्यते, स कयमिनिरेव लप्यते, यद्यन्यतरस्याग्रहणेनेन समुच्चीयते, न मतुविति विक-
ल्पेन ? इत्येव चेति कृत्वाह—अन्यतरस्याग्रहणेनेत्यादि । ननु यदीनिठनी द्वावपि स्या-
ताम्, सूत्रारम्भोऽनर्थक स्यात्, विनाप्यनेन प्रत्ययस्य सिद्धत्वात्, तस्मान्मतुपोऽपि विक-
ल्पस्यानेन दोष ? नैतदस्ति, आरम्भसामर्थ्यादिनिठनोरन्यतरो भवतीत्येषोऽर्थो लप्यते,
न त्वितिरेव । तस्मादिनिसमुच्चयार्थमेवान्यतरस्याग्रहण कर्तव्यम् ॥

तुन्दिबलिघटेर्मः]

समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी । दामिनी । मशब्दान्तात्—
होमिनी । सोमिनी ।

संज्ञायामिति किम् ? सोमवान् । होमवान् ॥

कंशंभ्या बभयुस्ति तुतयसः ॥ १३८ ॥

कम्, शमिति मकारान्तावुदकमुखयोर्वाचको; ताभ्या व, भ, युस्,
ति, तु, त, यस्—इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्बः, शम्बः ।
कम्भः, शम्भः । कंयुः, शंयुः । कन्ति, शन्ति । कन्तुः, शन्तुः । कन्तः,
शन्तः । कयः, शयः ।

सकारः पदसंज्ञार्थं, तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञाया
हि सत्याम्—कम्बः, शम्ब इति स्यात् ।

तुन्दिबलिघटेर्मः ॥ १३९ ॥

तुन्दि, बलि, वटि—इत्येतेभ्यो भ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दि
रिति वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्तीति तुन्दिभः, बलिभः, वटिभः ।

पदमञ्जरी

कंशंभ्या बभयुस्ति तुतयसः ॥ कंशमिति मकारान्ताविति । 'कशब्दः मुखवा-
यांयुर्ब्रह्मस्तकनाचकः' इत्यकारान्तः कशब्दो यद्यपि प्रसिद्धः, मकारान्तोऽपि
कश्चिदस्तीति प्रदर्शनार्थम् 'मकारान्तौ' इत्युक्तम् । उदकमुखयोर्वाचकाविति । न
पथासंख्यम्, किं तर्हि ? यथासम्भवम् । कमित्युदकमुखयोर्वाचकम्, शमिति
सुप्तस्य । 'अल्पात्तरम्' इति मुखस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः, न कृतः सूत्रकारेणैव;
न्यासः ।

संज्ञाया मन्माभ्याम् ॥ प्रथिमिनी, दामिनीति । प्रथिमिन्, दामिन्—इत्येता-
भ्यामिति, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, 'श्रुन्नेभ्यो ङोप्' इति ङीप् । अत्रापि संज्ञा-
ग्रहणमिति करणस्यैव प्रपञ्चः ॥

कंशंभ्या बभयुस्ति तुतयसः ॥ उदकमुखयोर्वाचकाविति । यथासंख्यं कमित्युदकस्य
वाचकः, शमिति मुखस्य । शंयुरिति । 'मोऽनुस्वारः', तस्य 'वा पदान्तस्य' इति पर-
सवर्णः, मस्यानुनासिको यकारः ।

तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवत इति । तयोः पदाधिकारे विधानात् । यदि पुनः
पदसंज्ञा न स्यात्, ततस्तस्यामसत्या पदनिबन्धनयोरनुस्वारपरसवर्णयोरभावात्—कम्बुः,
शम्भुरित्यनिष्टं रूपं सम्पद्यते ॥

तुन्दिबलिघटेर्मः ॥ तुन्दिशब्दात् तुन्दादिषु 'स्वाङ्गाद्विद्धौ' इति पाठादिलची-
निदनेर्मद्विप्राप्ते, बले; तामादिपाठान्ते मत्तुपि, घटेर्मद्विप्राप्ते मो विधीयते ॥

बलिशब्दः पामादिषु पठ्यते, तेन बलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

‘अहम्’ इति शब्दान्तरमहङ्कारे वर्तते, ‘शुभम्’ इत्यव्ययं शुभ-
पर्यायः; ताभ्या युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः ।
अहंयुः । अहंकारवानित्यर्थः । शुभयुः । कल्याणवानित्यर्थः ।

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकावृत्तौ

पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

पदमञ्जरी

तत्र व्यभिचरितस्यात् । उदाहरणेऽनुस्वारपरसवर्णौ, तत्र यकारवकारयोः
सानुनासिकौ यकारवकारौ ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ अहमिति शब्दान्तरमेवेति । ननु नात्र कश्चिच्छब्दः
प्रकृतो यदपेक्षं शब्दान्तरत्वं स्यात् ? सत्यम्; ‘त्वाहौ सौ’ इत्यस्मदादेशोऽहं-
शब्दः प्रसिद्धिपश्चाद् युद्धिस्थो निर्दिष्टप्रायः, तदपेक्षं शब्दान्तरत्वम् । अहङ्कारे
वर्तते इति । अनेनार्थभेदमाह—‘गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः’ । अहंयुः, शुभयु-
रिति । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ । ‘ऊर्णाया युस्’ इत्यत्र ये ‘छन्दसि’ इति नानुव-
र्तयन्ति तेषामत्रैरणामहङ्कारं कर्त्तव्यम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जरी पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

न्यासः

अहंशुभमोर्युस् ॥ अहमिति शब्दान्तरमिति । अस्मदः ‘त्वाहौ सौ’ इति, त्यदाद्यत्वे
च कृते यच्छब्दरूपं सम्भवते, तस्मादन्य एवाहमव्युत्पन्नः शब्दः, न तु तदित्येव शब्दा-
न्यत्वं दर्शयित्वाऽर्थान्तरं दर्शयितुमाह—अहङ्कारे वर्तते इति । अहंयुः, शुभयु-
रिति । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यधीजिनेन्द्रबुद्धिविरचिताया

काशिकाविवरणपञ्चिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः

अथ पञ्चमाध्याये तृतीयः पादः

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

‘दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः’ इति वक्ष्यति, प्रागेत-
स्माद्विक्संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदि-
तव्याः । वक्ष्यति—‘पञ्चम्यास्तसिल् । ततः । यतः । कुतः’ ।

पदमञ्जरी

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्या इति । विभक्तिरिति शब्दः संज्ञा
येषां ते तथोक्ताः । ननु विभक्तिशब्दः पूर्वमेव सुप्तिङां संज्ञात्वेन विनियुक्तः,
संज्ञा च प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययति न स्वरूपम्, अतः सुप्तिङामेव संज्ञात्वं
युक्तम्, न विभक्तिशब्दस्य ? सत्यम् ; सुप्तिङस्तु संज्ञा भवन्तः प्रत्येकम्, समु-
दिता वा भवेयुः ; न तावत्प्रत्येकम्, अनेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावात् ; नापि
समुदिताः, गौरवादनाद्युत्तेश्च । आवर्त्तिन्यो हि संज्ञा भवन्ति, न च समुदाय
आवर्त्तते । अपर आह—“यथा ‘किंकिनी लिट् च’ इति लिङ्वाद्वायो विधीयते,
तथात्रापि विभक्तिवद्वायो विधीयते” इति । सुप्तिङां तु विधानमत्र नाशङ्कनीयम् ;
न्यासः

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्या इति । विभक्तिरित्येव शब्दः
संज्ञा येषां ते तथोक्ताः । ननु च विभक्तिशब्दः सुप्तिङां संज्ञा, संज्ञा च प्रदेशवाक्येषू-
च्चारिता संज्ञिनं प्रत्याययतीति सुप्तिङामेव संज्ञात्वं प्राप्नोति, न विभक्तिशब्दस्य
स्वामिधेये गुणभूतस्य ? नैव दोषः ; एवं सति सुप्तिङां विभक्तिसंज्ञाविधानमनर्थकं
स्यात् । यथा वृद्धिशब्दः स्वामिधेये लौकिकेऽर्थे गुणीभूतोऽप्यादैच् प्रति संज्ञात्वमनु-
भवति, तथा विभक्तिशब्दोऽपि तसिलादीन् प्रति संज्ञात्वेन वेदितव्यः । अथ तत्रैव
कस्मान्नोच्यते—‘तुषो विभक्तिश्च प्राग्दिशश्च’ इति, एवं सति पुनर्विभक्तिग्रहणं कर्त्तव्यं
न भवति ? नैवं शक्यम् ; एवं हि न्यासे सति ‘कुत आरभ्य प्राग्दिशीयाः ?’—इति न
शयते । किञ्च ‘दिगादिभ्यो यत्’, ‘तेनैकदिक्’ इति चानेकं शास्त्रे दिग्ग्रहणमित्यवधिरपि
सन्दिश्येत । ‘किं सर्वनामबहुभ्यः’ इत्येवमादेशश्च कार्यस्यावधिदर्शनाय पुनरिह ‘प्राग्दिशः’
इति वाच्यमेव स्यात् । तस्माद् यथान्यासमेव साधु । ततः, यत इति । ‘अष्टन आ-
विभक्तौ’ इत्यनुबत्तमाने ‘त्यदादीनामः’ इत्यत्वम्, ‘न विभक्तौ तुस्माः’ इति सकार-
स्येत्यसंज्ञाप्रतिषेधः, ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इत्यव्ययत्वाद् विभक्तेर्लुक् । कुत इति ।
‘कु तिहोः’ इति किमः कुभावः ।

त्यदादिविधेय इति । त्यदादयोऽत्र विभक्तिनिबन्धनाः । तत इति । त्यदादिविधे-
रत्वस्योदाहरणम् । इहेति । इदमो विभक्तिस्वरस्य । इदमः सप्तम्यन्तात् ‘इदमो हः’

तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनम्—त्यदादिविधयः इदमो विभक्ति-
स्वरञ्च । इह । 'ऊडिदम्' इति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति ।

अतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययाः, तेषु समर्थाधिकारः प्रथमग्रहणं च

पदमञ्जरी

पूर्वमेव विहितत्वात् । त्यदादिविधय इति । त्यदादीनां यानि कार्याणि त्यदादित्व-
प्रयुक्तानि स्वरूपप्रयुक्तानि वा ते त्यदादिविधयः । उपलक्षणं चैतत्, इानीमो
मकारस्य 'न विभक्तौ तुस्माः' इतीत्संज्ञाप्रतिषेधोऽपि प्रयोजनम् । ततः, यत्
इति । 'त्यदादीनामः' इत्यत्यम् । अत्र सकारस्यानन्त्यत्वादेयेत्संज्ञामाघः । कुत
इति । 'कुति होः' इति शुभावः । कदेति किम् कदेनाः । क्वेत्यत्र 'क्वाति' इति
क्वमाघः । इहेति । 'इदमो इः,' 'इवम् इश्' । अत्र प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमु-
दात्तत्वम् । तस्मादित् इत्येवोदाहरणं विभक्तिस्वरस्य; अन्यथा 'लिति' इति
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । ननु च 'मध्येऽपरादाः' इति न्यायाद् 'अनुदात्तौ
सुप्पितौ' इत्यस्यैव विभक्तिस्वरोऽपवादः, न लिट्स्वरस्य, लिट्स्वर एव तु विभ-
क्तिस्वर परत्याद्धाधेव ? नैप दोषः; नात्राकृते लिट्स्वरे विभक्तिस्वरः प्राप्नोति,
किं कारणम् ? 'अन्तोदात्तात्' इति वर्त्तते, तत्र निमित्तमेव लिट्स्वरो विभक्ति-
स्वरस्य । यद्यपि 'ऊडिदम्' इत्यत्र 'सावेकाचः' इत्यतस्तृतीयादिप्रहणमनुवर्त्तते,
तथाप्या पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान्प्रत्ययो विभक्तिसंज्ञकः सर्वोऽसौ तृतीया-
दिरिति तसिलादयोऽपि तृतीयादिप्रहणेन गृह्यन्त एव ।

अतः परमित्यादि । एतत् 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्रैव व्याख्यातम् । वाच्यं
न्यासः

इति ह्रस्वयः, 'इदम् इश्' इतीशादेशः । 'ऊडिदम्' इत्युच्चारणे 'इदम्' इति इदमः
परस्योदात्तत्वं विभक्तित्वे सति सिद्धं भवति । अत्र ॥ प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमाद्युदा-
त्तत्वम् । तस्माच्चोदाहरणदिगम्यम् प्रदर्शिता । इह त्वत्रोदाहरणं युक्तम्—इत्
इति । इदमस्तयिल्, पूर्ववदिह । अत्र ह्यसति विभक्तित्वे लिति प्रत्ययात् पूर्वमाद्यु-
दात्तत्वं स्यात् । तस्मिन् 'ऊडिदम्' इत्यादिनेदमः परस्य तस आद्युदात्तत्वं सिद्धं
भवति । ननु च सत्यपि विभक्तित्वे परत्यालित्स्वरेण भवितव्यम् ! नैप दोषः;
'लिति' इत्यत्र हि 'ऊडिदम्' इत्यादिकं सूत्रमनुवर्त्तित्यते लिट्स्वरवाधनार्थम् । नन्वे-
वमपि नैव विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति ! तत्र हि 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' इत्यत-
स्तृतीयादिप्रहणमनुवर्त्तते, न च तसिलादयस्तृतीयादिप्रहणेन गृह्यन्ते । तृतीयेकवचन-
मारम्य आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान् प्रत्ययो विभक्तिसंज्ञकः सर्वोऽसौ तृतीयादिः ।

अतः परमित्यादि । सामर्थ्यं हि नाम सम्बन्धार्थता, या च प्रातिपदिकनमपेक्षत एव
येन वदेकार्थमाचो भवति तस्मिन् प्रतियोगिनि सति, नान्यथा । प्राथम्यमपि प्रतियोग्य-
पेक्षमेव । द्वितीयं हि प्रतियोगिनमपेक्ष्य प्रथममित्युच्यते । इत् उत्तरं प्रत्ययाः महत्त्वम्

प्रतियोग्यपेक्षत्वान्नोपयुज्यत इति द्वयमपि निवृत्तम् । वावचनं तु वर्तते एव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति—कुतः, कस्मात्, कुत्र, कस्मिन्निति ।

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः ॥ २ ॥

‘प्राग्दिशः’ इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः । सर्वनामत्वात्प्राप्ते ग्रहणे द्वयादिपर्युदासः क्रियते । कुतः, कुत्र । यतः, यत्र । ततः, तत्र । बहुतः । बहुत्र ।

अद्वयादिभ्य इति किम् ? द्वाभ्याम्, द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किमर्थम् ? वृक्षात्, वृक्षे ।

प्राग्दिश इत्येव—वैयाकरणपाशः ।

पदमञ्जरी

त्वनुवर्तत एवेति । तस्य पृथक्स्यरितत्वात् । अथ ‘सुपः, विभक्तिश्च’ इत्यत्रैव ‘प्राग्दिशश्च’ इत्युच्येत ? नैवं शक्यम् ; एवं श्रुच्यमाने न ज्ञायते—कुत आरभ्य प्राग्दिशीया ? इति । बहवश्च दिक्शब्दाः—‘दिगादिभ्यो यत्’ इत्येयमादयः, ततश्चावधिरपि न निश्चितः स्यात् । ‘किंसर्वनामबहुभ्यः’ इत्यादेश्च कार्यस्य विषय-नियमार्थं पुनरिह ‘प्राग्दिशः’ इति वाच्यमेव स्यात् । यदि पुनरिहैव ‘मुप्तिञी च’ इत्युच्येत ? एवमपि ‘तिङ्छ्रीणित्रीणि’ इत्यत्र तिङ्ग्रहणम् सुप इति च तत्र यक्तव्यं पुरुषवचनसंज्ञार्थम्, तत्र नास्ति विशेषः ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः ॥ अधिकारोऽयम्, परिभाषा चेति दर्शयति । प्रत्ययो वेदितव्य इति । द्वाभ्याम्, द्वयोरित्यत्र तसित्प्रलो न भवतः । प्रकृतिपरिसंख्यानम्=प्रकृतिपरिगणनम् । वैयाकरणपाश इति । अस्तात्यादयो ग्रहणवद्भयो विधीयन्त इति प्रकृतिपरिसंख्यानस्य तत्रासम्भवाद्भवहितोऽपि न्यासः

एव भवन्तीति, न तद्विधौ द्वितीयस्य प्रतियोगिनः सम्भवः ; तदभावात् सागर्ष्यप्राग-म्योरपि नास्त्येव सम्भवः ; तयोः प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । यतश्चैतदेवम्, ततः मामर्घ्या-धिकारः प्रथमग्रहणञ्च नोपयुज्यत इति द्वयमपि निवृत्तम् । यद्येवम् ; वावचनस्यापि निवृत्तिः प्राप्नोति, एकयोगनिर्दिष्टत्वात् । इत्याह—वावचनं तु वर्तते एवेति । तस्य स्वरितत्वादिति भावः । तेन विकल्पेनेत्यादि । तेनोत्तरसूत्रे वाग्रहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति ।

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः ॥ कुत्रेति । ‘सप्तम्यास्वल’, पूर्ववत् कुमावः । प्रकृतिपरिसंख्यानमिति । प्रकृतिपरिगणनम् । वैयाकरणपाश इति । ‘याप्ये पाशम्’ । अयं चावधेः परो नश्यत इत्यन्याभ्योऽपि प्रकृतिभ्यो भवति । सर्वनामत्वादेव सिद्ध इति ।

सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्वयादिपर्युदासाद् ।

ॐ बहुग्रहणे सत्याग्रहणम् ॐ । इह न भवति—बहोः सूपात्, बहौ सूप् इति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

‘प्राग्दिश’ इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परत् । शकारः सर्वादेशार्थः । इह ॥

पदमञ्जरी

पाशप् प्रत्युदाहृतः । द्वयादिपर्युदासादिति । यदि पुनरयं व्यादिभ्यः प्राक् किं पठयेत्, नैवं शक्यम् ; एकशेषे हि शेषः स्यात्, त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते—त्वं च कश्च कौ, भवादच कश्च कौ ।

बहुग्रहणे सत्याग्रहणमिति । ययमिह सर्वनामसञ्ज्ञया संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते ? तैः साहचर्याद् बहुशब्दस्यापि सञ्ज्ञिनो ग्रहणम्, यस्य ‘बहुगणस्तुङ्गति संख्या’ इति संख्यासंज्ञा विहिता, न च तत्र वैपुल्यवाचिनो ग्रहणमिति अत्रापि तस्य ग्रहणाभावः ॥

इदम इश् ॥ शकारः सर्वादेशार्थः इति । अन्यथा विशेषविहितत्वाच्चदा-
द्यत्वं धाधित्वा ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति मकारस्येत्वे हल्लोपे च—एतः, एहेत्यनिष्टं
रूपं स्यात् ॥

न्यास

सर्वनामत्व किमः सर्वादिषु पाठात् । किमो ग्रहणमित्यादि । किञ्चन्दोऽय इपादिषु पठ्यत इति तस्य ‘द्वयादिभ्यः’ इति पर्युदास क्रियते । तस्मात् सर्वनामोऽपि स्वशब्दे-
नोपादानम् । यद्येव द्विशब्दात् पूर्वं किञ्चन्द पाठितव्यं, एव हि तस्य पृथग्ग्रहणं न कर्त्तव्यमेव भवति ! सत्यमेतत्, न सूत्रकारस्येह गणपाठ इति नञावुपात्तममर्हति ।
अपि च त्यदादीनां यद् यत् पर तत् तच्छिष्यत इति किम सर्वेरेव त्यदादिभिः सह
विवक्षाया शेष इष्यते—त्वञ्च कश्च कौ, भवादच कश्च कौ, स चैवं पाठे न विष्यतीति
यथान्यासमेवास्तु ।

बहुग्रहणे सत्याग्रहणमिति । ययमिह सर्वनामसञ्ज्ञया सर्वादय सञ्ज्ञिनो निर्दि-
श्यन्ते ? तस्मात् तै सह निर्देष्टाद् बहुशब्दस्यापि बहुगणादिसंज्ञेन यस्य संख्यासंज्ञा
विहिता तस्यैव सञ्ज्ञिनो ग्रहणं विज्ञायते । बहो सूपादिति । अथ वैपुल्यवाचो बहुशब्दः ॥

इदम इश् ॥ शकारः सर्वादेशार्थः इति । अथ हि तस्मिन् ‘अलोऽन्त्यस्य’ स्यात् ।
तत्तत्पदपरस्य हल्लोपे इति आदौ गुणे चैत, एहेत्यनिष्टं रूपं स्यात् । ननु येदमस्य
दाद्यत्वे कृतेऽतो गुणे परस्मैत्वे चेत्यलोपे चान्नसत्याप्यादेश इति, इहेति विग्रहेषु ।
शिष्येद् यदि प्राक् स्वदाद्यत्वं लभ्येत, न तु तत्सम्भवं, इत्यमेव हि शास्त्रेणानु-
गता ।

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफयकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशो भवतः ।
इशोऽपवादः । रेफेऽकार उच्चारणार्थः । 'इदमो हिल्', एतर्हि ।
'इदमस्यमुः', इत्थम् ॥

एतदोऽंशः ॥ ५ ॥

'प्राग्दिशः' इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतोऽशित्ययमादेशो
भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र ।

पदमञ्जरी

एतेतौ रथोः ॥ इशोऽपवाद इति । भावे यच्च, इशो बाधनमेताभ्यां क्रियत
इत्यर्थः । योगापेक्षं त्येकवचनम्, अयं योग इशोऽपवाद इत्यर्थः । आदेशा-
भ्यां या प्रत्येकमभिसम्बन्धादेकवचनम्, यथा 'भृशादिभ्यो भुज्यच्ये' इति ।
इशोऽपवादाविति या पठितव्यम् । रेफेऽकार उच्चारणार्थ इति । अकारयतो
रेफस्य प्राग्दिशीयस्याभावात् ॥

एतदोऽंशः ॥ शकारः सर्वादेशार्थ इति । अन्यथा 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य
स्यात् । ननु चान्त्यस्य त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धमत्यम्, कृते तर्हि तस्मिन्नकारस्याकारः
प्राप्नोति, अकारस्य अकारवचने प्रयोजनाभावात्सर्वादेशो भविष्यति ? अस्त्य-
न्यदकारस्याप्यकारवचने प्रयोजनम्, किम् ? योऽन्यो विधिः प्राप्नोति स मा
भूदिति । कः पुनरसौ ? 'लिति' इति स्वरः । यथा—'मो राजि समः क्यौ' इति
मकारस्य मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम् ।

भ्यासः

इत्वं हि तसिलादिप्रत्ययमानमपेक्षत इत्यन्तरङ्गम्, त्यदाद्यत्वमङ्गस्य परस्य प्रत्ययस्य
विभक्तित्वं चापेक्षत इति बहिरङ्गम् । तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥

एतेतौ रथोः ॥ रथोरिति वर्णयोरिदं ग्रहणम् । तत्र 'यस्मिन् विधित्तदादायल्ल-
ग्रहणे' इति रेफादौ यकारादौ च कार्यं विज्ञायत इत्याह—रेफादिवित्यादि । रेफस्याकार
उच्चारणार्थ इति कथं ज्ञायते ? इदमः परस्य प्राग्दिशीयस्याकारवतो रेफस्याभावान् ॥

एतदोऽंशः ॥ शकारः सर्वादेशार्थ इति । ननु चान्त्यस्य स भवन् यदि तावदकृते
त्यदाद्यत्वे भवति ततो दकारस्य भवन्ननर्थकः प्रसज्येत, त्यदाद्यत्वेनारि हि तस्याकारो
सम्पत् एव; अथ त्यदाद्यत्वे कृतेऽकारस्य स्थाने भवन्ननर्थक एव प्रसज्यते, न
शकारस्याकारवचने प्रयोजनमस्ति, कृतवाङ्म, तत्र वचनादसत्यपि शकारे सर्वादेशो
भविष्यति ? नैतदस्ति; अस्ति शकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् ? अतः, अत्रेत्यत्र
योऽन्यः प्राप्नोति स मा भूदिति । कः पुनरसौ ? लिति प्रत्ययान् पूर्वस्योदात्तः ।
तस्माच्छकारः कर्तव्यः ।

‘एतदः’ इति योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदो रथोः परत एत, इत्-इत्येतावादेशौ भवतः—एतहि, इत्यम् । रेफादिः ‘जनघतने हिलन्यतरस्याम्’ इति विद्यत एव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्या दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य ‘स’ इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याम् । सर्वदा । सदा ।

प्राग्दिशीय इत्येव—सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणो ॥

पदमञ्जरी

योगविभाग इति । अश्वे बाधनार्थः । यमुप्रत्ययः पुनरिति । अन्यथा य एया-
सायविशेषविहितस्यकारादिः ‘प्रकारयचने धात्’ इति तत्रैव स्यात् । स तर्षु-
पसंख्येयः ? नेत्याहु, इदमा यकारादि विशेषयिष्यामः—इदमो यस्यकारादिस्त्व-
प्रेति, स च यमुरेष । तत्रश्चास्मादेव शापकात्थमुर्भविष्यति, तेन च धात्वाप्यसौ ।

भाष्ये तु ‘एतदोऽन्’ इति नकारान्त्व आदेश इति स्थितम् । न पानेपा-
त्प्राप्सर्पादेशः, ततः स्थानियद्वापात्प्रातिपदिकस्य सवि नलोपः—अतः, अत्र ॥

तर्षस्य सोऽन्यतरस्या दि ॥ ‘दि’ इति दकारादियं सप्तमी, तत्र ‘यस्मिन्
विधिः’ इति तदादेर्भेदं विहायत इत्याह—दकारादौ प्रत्यये परत इति ।

तर्षदा ब्राह्मणीति । किमर्थं श्रीलिङ्गोपन्यासः ? यो हि मन्यते—दीति दाश-
ब्दादियं सप्तमी न तु दकारात्, तत्र यत्नो ल्यप्, ‘इलः,’ ‘इतः’ इत्यादिपदातो
लोप इति, तं प्रति दाशब्दः प्रत्युदाहृतः । एवमपि लाक्षणिपत्यादयः दाशब्दस्य
न भविष्यति ? एवं तर्हि यिजन्तमेतद् दृष्टव्यम्, एवं च कृत्वा पुंलिङ्गपुं-
दाहरणं भवत्येव ॥

न्यासः

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्य कित्सर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति । कुत । यत । तत । बहुत ॥

पञ्चम्यन्ती

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ तसिल्प्रत्ययो गततीति । यदि पुन. 'पञ्चम्याः' 'सप्तम्याः' इति पष्ठ्याश्रयेण पञ्चम्यादीना तसिलादय आदेशा विज्ञायेरन्, मुच्छुस्वर-
गुणदीर्घत्वैर्लोत्यस्मायादिप्रिधिप्रतिषेधः । मुच्छुक्—'अन्ययात्यप्', तत्तस्य',
तत्रत्य', 'मुपो धातुप्रातिपदिकयो' इति तसिम्भोलुक् प्राप्नोति । स्वर—
तदा, यदा, 'अनुदात्तौ मुपितौ' इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । गुण—'कुन',
'चेडिति' इति गुणः प्राप्नोति । दीर्घत्वम्—'तर्हि, 'अवो दीर्घो यवि', 'मुपि च'
इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । एत्वम्—'तेषु, तत्र, 'बहुवचने शल्येत्' इत्येत्व प्राप्नोति ।
औत्वम्—'कस्मिन्, कुत्र, 'औत्' 'अच्च पे' इत्यौत्व प्राप्नोति । स्मायादि—
तस्मात्, तस्मिन्, तत्र, 'तसिङ्योः स्मात्स्मिनी' इति स्मात्स्मिनी प्राप्नुवः ।
तस्मात् 'पञ्चम्याः सप्तम्या इति पञ्चमी, तसिलादयश्च प्रत्ययाः' इति युक्तम् । अत
एव 'इतराभ्य' इति पञ्चमीनिर्देश, इतरथा 'इतरासाम्' इति यत्तद्व्यं स्यात् ।
यदि तर्हि तसिलादय प्रत्यया, नादेशः, 'तसेश्च' इति वस्यतेर्थातीरपि पञ्च-
म्यन्वात्परस्य प्राप्नोति—तस्मात्तस्यति, यस्मात्तस्यति । आदेशपक्षे तु न दोषः ;
'प्रतिबोणे पञ्चम्यास्तसिः', 'अपादाने याहीयरुहोः' इत्याद्यादेशत्वात्पञ्चम्या-
देशस्य तसेस्तसिलादेशविधानात् ? प्रत्ययपक्षेऽपि न दोषः, तसेरितीकारो विव-
क्षितः, तेन धातोर्न भविष्यति ॥

न्यास

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ तसिल् प्रत्ययो भवतीति । आदेशा एवमां तसिलादय
पञ्चम्यादीना स्थाने कस्मान्न क्रियते, एव हि विमर्शितज्ञान कसंभ्या भवति ।
अशक्या एत आदेशा कर्तुम्, आदेशत्वे होषामभ्ययान् स्वपि-ततस्य, यतस्य
इत्यत्र 'मुपो धातुप्रातिपदिकयो' इति लुक् । लभन्ते हि स्थानिकप्राप्तेन सुवादेशा
सुवाश्रय कर्मम् । तत इति, 'अनुदात्तौ मुपितौ' इत्यनुदात्त । कुत इति, 'चेडिति'
इति गुण । एतर्हिति, 'मुपि च' इति दीर्घ । तत्रेति, 'बहुवचने शल्येत्' इत्येत्वम् ।
कुत्रेति, 'अच्च पे' इत्यौत्वम् । तत, तत्रेति, 'तसिङ्योः स्मात्स्मिनी' इति स्मात्-
स्मिनी । तस्मान् नादेशा भवती क्रियन्ते । यत्रेवम्, 'तमु उपपद्ये' इत्यस्मात् तस्यनि-
त्यत्र धातुरूपस्य पञ्चम्या परस्य 'तसेश्च' इति तसिलादेश प्राप्नोति ? नैव दोषः,
स्वार्थिकविशनाय भविष्यति । स्वार्थिका ह्येते तसिलादय, तन्मप्ये तसिलादेशो विपो-
यमानस्तथा विज्ञायते यथा स्वार्थं क्रियमाण स्वार्थिकत्वं नातिक्रामति । 'अपादाने याही-
यरुहो' इत्यनेन विहितस्तस्य स्वार्थिकस्य स्थाने भवस्तसिलपि स्वार्थिक एव भवति ।
धातुस्तु प्रातिपदिकादर्थान्तरे वर्तत इति तदादेशो भवस्तसिल् स्वार्थिको न भवति ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥

‘प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः’, ‘अपादाने चाहीयरुहोः’ इति वक्ष्यति ।
तस्य तसेः क्सर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः ।
यतः । ततः । बहुत आगतः ।

तसेस्तसिल्वचनं स्वार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि, अभि—इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ।

सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते । परितः । सर्वत इत्यर्थः ।

अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

क्सर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र ।

यत्र । तत्र । बहुत्र ।

पदमञ्जरी

तसेश्च ॥ तस्य तसेरिति । परत्वात्कृतस्य तसिलोऽवकाशः—कुतोऽपहीयते,
कुतोऽनरोहतीति, तसेस्तु प्राप्त आगच्छतीत्यादिः; कुत आगच्छतीत्यादायुभ-
यप्रसङ्गे परत्वात्तसिर्भवति, तस्यानेन तसिलादेशः । तसेस्तसिल्वचनं स्वार्थ-
मिति । लिङ्करणस्योक्तं प्रयोजनम् । विमल्यर्थं चेति । विभक्तिसंज्ञार्थं चेत्यर्थः ।
अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्पदा-
द्यत्वं न स्यादिति रूपमेव न सिद्धयेत् ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यामिति । अत्र चाभिधानस्याभाव्यं हेतुः,
तेनेह न भवति—परिपिब्रूति, अभियातीति; उपर्यर्थे परिः, आभिमुख्येऽभिः ।
इह त्वोदनं परिपिब्रूतीति सर्वतोभावेऽपि वायचनानुवृत्तेः पक्षे तसिलभाजः ।
सर्वतः, उभयत इति । सप्तम्यन्ताभ्यामाशदित्यात्तसिः ॥

म्यासः

तसेश्च ॥ कुत्र आगत इति । ‘अपादाने चाहीयरुहोः’ इति परत्वात् तसौ कृते
तस्यानेन तसिल् । ननु च कृतेऽपि तसिः तदेव रूपम्, तत् किमयमादिशते ।
इत्याह—तसेस्तसिल्वचनमित्यादि ।

पर्यभिभ्याम् ॥ सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यामिष्यत् इति । तेनेह न भवति—परिपि-
ब्रूति, अभियातीति । अत्र चानभिधानं हेतुः । अथ वा—‘उपर्य’ इत्यादेः एवादन्य-
तरत्वाप्रमाणमनुवर्त्तते, सा च अवशिष्टविभाषा । तेन सर्वोभयार्थं एव वर्तमानाभ्यां
भवति, नान्यत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदम. सप्तम्यन्ताद्वा. प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । इह ॥

किमोऽन् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्तादत्प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । क्व भोक्ष्यसे । क्वाध्येष्यसे ।

अलमपि केचिदिच्छन्ति—कुन । तत्कथम् ? उत्तरसूत्राद्वाचन पुरस्तादपकृष्यते ॥

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥

किम सप्तम्यन्ताद्वा ह. प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथा- प्राप्त च । क्व । कुह । कुत्रचिदस्य सा दूरे क्व ग्राहणस्य चावका. ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिला- दयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणं प्रायिकविध्यर्थम्, तेन भवदादिभिर्मौग एवेतद्विधानम् ।

पदमञ्जरी

किमोऽन् ॥ तकारस्य 'न विभक्ती तुस्माः' इतीत्संज्ञाप्रतिषेधो न भवति; अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु 'इदमस्यमु' इति यम चकारान्मकारन्येत्संज्ञा- परिहाणार्थान्ज्ञायते । दानीमस्तु मकारस्य भवत्येव प्रतिषेधः । अनित्यत्वं हि ज्ञाप्यते, न पुनस्तद्विषयस्याभावः ।

उत्तरसूत्रादिति । 'किमोऽन्' इति सूत्र पठितव्यम् । 'ह च छन्दसि' इत्यत्र चकारेण त्रतलोः समुच्चयादिष्टसिद्धिरिति तेषां भानः । मागवृत्तिस्तत्सु भाषायामेतन्नेच्छति ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ पञ्चमीसप्तम्यपेक्षमितरत्वमिति । तयोरनन्तरनिर्दिष्ट- त्वात् । प्रायिकविध्यर्थमिति । प्रायिकोऽयं विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । तेन

व्यासः

सप्तम्यात्प्रल ॥ इदमो ह. ॥ किमोऽन् ॥ क्वेति । 'काति' इति किमः क्वादेशः । 'न विभक्तौ तुस्माः' इति प्रतिषेधस्य 'इदमस्यमु' इत्युच्चारणानित्यत्वस्य शानितत्वादित्संज्ञा तकारस्य । दानीमस्तु प्रतिषेधान्नास्तीतिज्ञा, प्रयोजनामावाच्य ।

वा ह च च्छन्दसि ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ पञ्चमीसप्तम्यपेक्षमितरत्वमिति । तद- नन्तरमितरच्छन्दस्य ज्ञातत्वात् । अथ दृशिग्रहणं किमर्थम्, यावता 'इतराभ्योऽपि' इत्ये- तावतेषु सिद्धम् । इत्याह—दृशिग्रहणमिषादि । प्रायिको विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थं

के पुनर्भवदादयः ? भवान्दोषार्थपुरायुष्मान् देवानाम्प्रिय इति । स भवान्, ततो भवान्, तत्र भवान् । तं भवन्तम्, तत्र भवन्तम्, ततो भवन्तम् । तेन भवता, तत्र भवता, ततो भवता । तस्मै भवते, ततो भवते, तत्र भवते । तस्माद्भवतः, ततो भवतः, तत्र भवतः । तस्य भवतः, ततो भवतः, तत्र भवतः । तस्मिन् भवति, ततो भवति, तत्र भवति । एवं दीर्घायुःप्रभृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यर्कियत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

‘सप्तम्याः’ इति वृत्तते, न तु ‘इतराभ्यः’ इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । सर्वस्मिन् काले सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । तदा ।

काल इति किम् ? सर्वत्र देशे ॥

इदमो द्विल् ॥ १६ ॥

षट्मशरा

‘सप्तम्याः’ इत्येव । ‘काले’ इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले
वर्त्तमानाद् हिल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः ।
अस्मिन् काले एतर्हि । काले इत्येव—इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

‘अधुना’ इति निपात्यते । इदमोऽशभावो धुना च प्रत्ययः ।
अस्मिन् काले अधुना ॥

दानो च ॥ १८ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानादानी प्रत्ययो भवति । अस्मिन्
काले इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तद् सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकारादानी
च । तस्मिन्काले तदा । तदानीम् ।

पदमञ्जरी

इदमो हिल् ॥ लकारः स्वरार्थ इति । यथा हीत इत्यत्र ‘ऊडिदम्’ इत्या-
दिना स्वरो भवति, तथेह न भवति; लिट्स्वरयाचरितार्थत्वात् । तसिल्लु
लिट्प्रमिदमोऽन्यत्र चरितार्थम् ॥

अधुना ॥ इदमोऽश् भावो धुना च प्रत्यय इति । तत्र ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना
विभक्तिस्वरो, स च ‘आदेः परस्य’ इत्यादेर्भवति । भाष्ये त्वधुनाप्रत्यय आश्रितः,
तत्रेदम इशो यस्येतिलोपः, निपातनाच्च मध्योदात्तत्वम् ॥

तदो दा च ॥ दावचनमिति । अपर आह—‘अदाप्रत्ययोऽयं न दाप्रत्ययः’
इति, तत्राद्युदात्तत्वं पक्षे भवति ॥

न्यासः

इदमो हिल् ॥ हस्यापवाद इति । ‘इदमो हः’ इति प्राप्तस्य । लकारः स्वरार्थ
इति । ‘लिति’ प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् । ननु च यथा इत इत्यत्र—‘ऊडिदम्’
इत्यादिना विभक्तिस्वरो भवति, तथेहापि तेनैव भवितव्यम् ? नैतदस्ति; तथा हि युक्त-
मित इत्यत्र यद् विभक्तिस्वरो भवतीति; तसिल्लो लिट्त्वस्य परितः, अमित इत्यत्र
चरितार्थत्वात्, अस्य तु हिल्लो लिट्स्वरणमकृतार्थम् । तद् यदि विभक्तिस्वरेण बाधेत
तस्यानर्थक्यं स्यात् । तस्माल्लिट्स्वर एव भवति ॥

अधुना ॥ दानीञ्च ॥ दानीञ्चेति योगविभाग उत्तरार्थः—‘तदो दा च’ इत्यत्र
दानीमेव यथा स्यात्, पूर्वस्यैव विहितः प्रत्ययो मा मूढिति ॥

तदो दा च ॥ अनर्थकमिति । वैचित्र्यार्थम् । अन्यस्याभावादनर्थकं वैचित्र्येण
सार्थकमेव । बिहितत्वादिति । ‘सर्वकान्य’ इत्यादिना ॥

तदो दावचनमनर्थकम्; विहितत्वात् ॥

तयोर्दाहिलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥

‘तयोः’ इति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदश्च यथा-
संख्यं दा-हिलौ प्रत्ययो भवतश्छन्दसि विषये । चकाराद्यप्राप्तं च ।
इदावत्सरोयः । इदं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

‘छन्दसि’ इति न स्वयंते, सामान्येन विधानम् । किंसर्वनाम-
बहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽनद्यतने कालविशेषे वर्तमानेभ्यो हिल् प्रत्ययो
भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि, कदा । यर्हि, यदा । तर्हि, तदा ॥

सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्यु-
रपरेद्युरधरेद्युरुमयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥

‘सप्तम्या.’ इति, ‘काले’ इति च वर्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा
निपात्यन्ते । प्रकृतिः, प्रत्यय, आदेशः, कालविशेष इति सर्वमेत-
न्निपातनाल्लभ्यते । समानस्य सभावो निपात्यते यश्च प्रत्ययः, अहन्य-
भिधेये । समानेऽहनि सद्यः ।

पदमञ्जरी

तयोर्दाहिलौ चच्छन्दसि ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः, व्यत्ययेन पञ्चम्याः
स्थाने षष्ठी ॥

सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुमयेद्युरुत्त-
रेद्युः ॥ अहन्यभिधेय इति । सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थ इत्यर्थः । तदर्शयति-समाने-
र्ह्यसद्य इति । एवं संवत्सरेऽभिधेय इत्यादिव्यपि द्रष्टव्यम् ।

न्यासः

तयोर्दाहिलौ च च्छन्दसि ॥ इदा । ‘इदम् इत्’ । तथा वर्णव्यत्ययेन दकारस्य
धकारः । इदानीं तदानीमिति । दानीग्रत्ययस्योदाहरणम् ॥

अनद्यतने हिलन्यतरस्याम् ॥ तसिलादिषु प्रातेषु हिल्प्रत्ययो विधीयते । कर्हीति ।
‘किमः कः’ । कदा, यदा, तदेति । ‘सर्वकान्यक्रियत्तदः काले दा’ ॥

सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुमयेद्युरुत्त-
रेद्युः ॥ समानेऽहनि सद्य इति । निमित्तनिमित्तिनोः समाने साधारणेऽहनि निपा-

पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते, उदारी च प्रत्ययो, संवत्सरेऽभिधेये । पूर्वस्मिन्संवत्सरे परत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि ।

इदम इशभावः, समसण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सरे ऐषम ।

परस्मादेद्यवि प्रत्ययोऽहनि । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ।

इदमोऽशभावो द्यश्च प्रत्ययोऽहनि । अस्मिन्नहनि अद्य ।

पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस्-प्रत्ययो निपात्यते-ऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्यु । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्यु । अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्यु । इतरस्मिन्नहनि इतरेद्यु । अपरस्मिन्नहनि अपरेद्यु । अवरस्मिन्नहनि अद्यरेद्यु । उभयोरहो उभयेद्यु । उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्यु ।

ॐ द्युश्चोभयाद्वक्तव्य ॐ । उभयेद्यु ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

‘किसर्वनामयहुभ्योऽद्वयादिभ्यः’ इति वक्तंते । ‘सप्तम्याः’ इति, ‘काले’ इति च निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः=प्रकारः । प्रकृत्य-
पदमश्ली

उभयोरहोरुभयेद्युरिति पाठः । प्रायेण तु उभयस्मिन्नहनीति पठ्यते, तत्रोभे अद्विती अत्रयो यस्य समुदायस्य तदहर्द्रव्यमुभयमहस्तिरुक्तम् ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति । यथा ब्राह्मण-सामान्यस्य माठरादयः । अनेनैव दर्शयति—यद्यपि सादृश्यमपि प्रकारः, यथा ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इत्यत्र वक्ष्यति—‘प्रकारो भेदः सादृश्यं च, तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते’ इति; तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते, अनभिधानादिति । तेन प्रकारेण तथेति । मथगान्वास्तु न भवति—स प्रकारस्तथेति; अनभिधानान्नेवेति भावः ।

ध्यामः

तनमेकत् । तद्यथा—यः प्राणहरणं ममणि ताडनमिति । अस्मिन्नेवाहनि ममणि ताडनं तस्मिन्नेवाहनि प्राणहणमित्यर्थः ।

उदारी चेति । उच्च आरिधेति उदारी ।

परस्मादेद्यवेति । पराशब्दादेयवित्ययो मत्वइत्यभिधेये ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति । यथा ब्राह्मण इति सामान्यम्, तस्य विशेषः माठरादयः प्रकार इति ।

थंविशेषणं चेतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल्
प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण तथा । यथा । सर्वथा ।

जातीयरोऽपीदृशमेव लक्षणम्, स तु स्वभावात्प्रकारवति वर्तते ।
थाल्पुनः, प्रकारमात्रे ॥

इदमस्यमुः ॥ २४ ॥

इदम्-शब्दात्प्रकारवचने थमु प्रत्ययो भवति । थालोऽपवादः ।
अनेन प्रकारेण इत्यम् । उकारो मकारपरित्राणार्थः ॥

किमथ ॥ २५ ॥

किशब्दात् प्रकारवचने थमु प्रत्ययो भवति* । केन प्रका-
रेण कथम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

था हेतो चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किशब्दाद्धेतौ वर्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने
छन्दसि विषये । हेतौ तावत्—कथा ग्राम न पृच्छसि । केन हेतुना न
पृच्छसीत्यर्थः, । प्रकारवचने—कथा देवा आसन्पुराविदः ।

विभक्तिसंज्ञाया पूर्णोऽवधि ॥

पदमन्त्रो

किसर्वनामबहुभ्यो विशेषनिहितेन थाला सामान्यविहितस्य जातीयरो
बाधप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याऽऽह—जातीयरोऽपीति । सत्यं जातीयरोऽपीदृशमेव लक्षणं
'प्रकारवचने जातीयर्' इति, कथं तर्ह्यबाधः ? अत आह—स त्विति । अर्थभेदाद्
भेद इत्यर्थः । एष च कृत्वा प्रकारमात्रे थाल विधाय तदन्तात्प्रकारवति
जातीयर प्रयुञ्जते—तथाजातीय*, यथाजातीय इति ॥

किमथ ॥ योगविभाग उत्तरत्र किम एतानुवृत्तिर्यथा स्यादिदमो मा भूदिति ॥

न्यास

इदृशमेव लक्षणमिति । तत् पुनः 'प्रकारवचने जातीयर्' इत्येतत् । ॥ ॥ स्वभा-
वादिस्यादिना तुल्यलक्षणविहितयोर्विशेषः दर्शयति । अत एव विषयभेदाद् विशेष
विहितेनापि थाला सामान्यविहितो जातीयर्न बाध्यते । तेन किञ्चातीय इत्यादि
सिद्धं भवति ॥

इदमस्यमुः ॥ किमथ ॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'था हेतो च' इति यस्याति,
स किम एव यथा स्यात्, इदमो मा भूदिति ॥

१ 'थालोऽपवादः'—इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशा शब्दा दिक्शब्दा, तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्योऽस्ताति प्रत्ययो भवति स्वार्थे । यथासख्यमत्र नेष्यते । पुरस्ताद्वसति, पुरस्तादागत, पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति, अधस्तादागत, अधस्ताद्रमणीयम् ।

पद्मजरी

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति ॥ दिशा शब्दा दिक्शब्दा, पष्ठीसमाम् । दिशा ये वाचकास्ते दिक्शब्दा इति । निशा ये वाचकत्वेन दृष्टा, त इह दिक्शब्दा विवक्षिता इति, न तु दिशमभिधाना एवेत्यर्थः । तेभ्य इति । यद्यपि पूर्वादिशब्दा दिशि वर्तमानाग्रायन्ता, देशकालयोस्तु प्रकृत्यन्ता इति रूपभेदः, तथापि टाप स्वार्थिकत्वाद्वाचकरूपे भेदाभावात् त एव दिक्शब्दा देशकालयोरुत्तन्ते इति वाचोयुक्तेर्नास्ति विरोधः । ये द्वयभेदमन्यन्ते, तेषां सादृश्यनिबन्धनस्तेभ्य इति व्यपदेशः । कथं पुनर्दिक्शब्दा देशकालयोरुत्तन्ते ? स्वभावात् । पूर्वादयो हि दिशामिव देशकालयोरपि स्वभावादेव वाचकाः । कथं तर्हि त्रिषु वर्तमाना निश्चयव्यपदिश्यन्ते—दिक्शब्देभ्य इति ? को दोषः, अन्ययेन ह्ययं व्यपदेशः, न तु दिशामेव ये शब्दा इत्यन्यधारणेन । अथ देशकालयोरन्यतरेण कस्मान्न व्यपदिश्यन्ते ? शिशपाचोद्यमेतत् । किं

न्यासः

या हेतौ च षष्ठदति ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमापञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति ॥ दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्य इति । कथं पुनर्ये दिशा शब्दास्ते देशे काले वर्तन्ते ? स्वभावात् । यथैव हि ते दिशि स्वभावादेव वर्तन्ते, न हेत्वन्तरात्, तथा देशकालयोरपि । यद्येवम्, त्रिषु वर्तमाना कथं दिशा व्यपदिश्यते—दिक्शब्देभ्य इति ? कथं तर्हि व्यपदेष्टव्यम्, दिग्देशकालशब्देभ्य इति ? नैतदस्ति एव हि व्यपदेशस्यैतत् फलम्—ये द्वया दिशि निवसतीत्यत्र मा भूदिति । एतच्चायतमेनापि लभ्यत इत्यनेनैव व्यपदेशो युक्तः, येन व्यपदेशाल्लघुं सूत्रं भवति । दिशा च व्यपदेशे लघुं भवति, दिक्शब्दस्याल्पाक्षरत्वादिति दिशा तत्र व्यपदेशः । एवमपि दिक्शब्दस्य दिशि वृत्ते विशेषणमयुक्तम्, अवश्यं हि दिक्शब्दो दिशि वर्तते, तत्रैव कर्तव्यम्—देशकालयोरिति ? नैतदस्ति एव ह्युच्यमाने सयुपलक्षणमेव हि दिक्शब्दः स्यात्, प्रत्ययस्तु देशकालवृत्तिभ्य एव स्यात्, न दिग्वृत्तिभ्य । दिग्वहणे तु तेभ्योऽपि भवति । इह तिस्रो विमर्शय, त्रयश्चार्था दिगादयः, तत्र साभ्याद् यथासरूपेण भवितव्यम्—इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तामपाकर्तुमाह—न्यासख्यमत्र नेष्यत इति ।

दिक्शब्देभ्य इति किम् ? ऐन्द्रया दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमी-
प्रथमाभ्य इति किम् ? पूर्वं ग्रामं गतः । दिग्देशकालेष्विति किम् ?
पूर्वस्मिन्गुरौ वसति ।

इकारस्तकारपरित्राणार्थः ॥

पदमञ्जरी

च, दिशां निर्देशे लाघवं भवति । दिक्शब्दस्योपलक्षणत्वात्पुनर्दिग्ग्रहणम्, अन्यथा
देशकालवृत्तिभ्य एव स्यात्, न दिग्वृत्तिभ्यः । इह सप्तम्यादीनां विभक्तीनामर्थानां
दिगादीनां च साम्यात्संख्यातानुदेशः स्यादिति ? तत्राह—यथासत्यमत्र नेष्यत
इति । अस्वरितत्वात् । पुरस्ताद्, अधस्तादिति । पूर्वाधरशब्दयोः ‘अस्ताति’ इति
पुर, अध—इत्येतामादेशौ । ऐन्द्रया दिशि वसतीति । ऐन्द्रीशब्दोऽयम् इन्द्रसं-
बन्धिष्ठीलिङ्गवस्तुमात्रमाह, दिक्शब्दसन्निधौ तु दिशि वर्तते इति न दिक्शब्दः ।
किञ्च, दिक्शब्देभ्य इत्येतस्मिन्नसति ये देशयाचिनः पञ्चालादयः, ये च काल-
याचिनो मासादयः, तेभ्योऽपि प्रसङ्गः । अस्मिन्सु सति दिक्शब्दा एव ये देशकाल-
योर्वर्तन्ते तेभ्य एव भवति । दिग्देशकालेष्विति किमिति । ‘दिक्शब्देभ्यः’ इति-
शब्दप्रहणादिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्युत्पत्त्या देशकालवृत्तिभ्योऽपि सिद्धः
प्रत्ययः, ‘दिक्शब्दाञ्चूत्तरपद’ इति पञ्चमीवदिति मत्वा प्रश्नः । पूर्वस्मिन्गुरा-
विति । पूर्वशब्दोऽत्र दिगादिसम्बन्धाद्गुरौ वर्तते, न दिगादिषु ॥

न्यासः.

तत् क्यमिद्वैकवचननिर्देशे कर्त्तव्ये बहुवचननिर्देशः । प्रत्येक दिगादिवृत्तेर्बहुविभक्त्य-
न्तात् प्रत्यय कर्त्तव्य इति सूचनार्थः । एवञ्चाय बहुविभक्त्यन्तात् प्रत्ययः कृतो भवति,
यदि दिग्वृत्तेरपि सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तादेव भवति—देशवृत्तेरपि, कालवृत्तेरपि । अथ
वा—‘था हेतौ च’ इत्यतश्चकारोऽनुवर्तते, स च श्रुतिमेव समुच्चिनोति । तेन दिगा-
दिश्रुतेः प्रत्येक सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् प्रत्ययो भवति, न यथासत्यम् । यथासत्यं
हि समुच्चयो विरुध्येत । अथ वा—‘स्वरितत्वे सति यथासत्यं भवति’ इत्युक्तम्, न
चेह यथासत्यार्थं स्वरितत्व प्रतिशायते, तेन यथासरयं न भविष्यति ।

पुरस्तादधस्तादिति । पूर्वाधरशब्दाम्यामस्तातिः । ‘अस्ताति च’ इति वक्ष्यमाणेन
यथासत्यं पुर, अध—इत्येतौ पूर्वाधरशब्दयोराम्यादेशौ ।

ऐन्द्रया दिशि वसतीति । ऐन्द्रीशब्दः सामान्येनेन्द्रसम्बन्धिवस्तुमात्रमाचष्टे,
दिक्शब्दसन्निधौ ॥ दिशि वर्तते, तेन दिक्शब्द इति श्लोके न प्रसिद्ध इति न भव-
त्यतः प्रत्ययः । पूर्वं ग्रामं गत इति । पूर्वशब्दोऽत्र ग्रामस्य देशात्मकत्वाद् देशे वर्तते,
न तत्र सप्तम्यादिविभक्त्यन्तः, किं तु द्वितीयान्तः । पूर्वस्मिन् गुरौ वसतीति । पूर्व
शब्दोऽत्र दिगाद्युपलक्षिते गुरौ वर्तते, न दिगादिषु ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्या सप्तमीपञ्चमी-
प्रथमान्ताभ्यां स्वार्थेऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातेरपवादः ।
दक्षिणाशब्दः काले न सम्भवतोति दिग्देशवृत्तिः परिगृह्यते । दक्षिण-
तो वसति, दक्षिणत आगत, दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो
वसति, उत्तरत आगत, उत्तरतो रमणीयम् ।

अकारो विशेषणार्थः—‘पठ्यतसर्थप्रत्ययेन’ इति ।

पदमञ्जरी

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ किमर्थमतसुजुच्यते, न तसुजेषोच्येत, तत्रायमप्यर्थः—
स्वार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्, का रूपसिद्धिः ?
दक्षिणोत्तरशब्दायकारान्तौ । यदा तर्हि दिशि वर्तमानौ टावन्तौ भवतस्तदा
यस्येतिलोपेन टापो निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थोऽकारः, सिद्धाऽन टापो निवृत्तिः,
कथम् ? ‘तसिलादिष्याकृत्यसुचः’ इति पुनर्द्वायात् । ननु च समानायामाकृती
भाषितपुंस्कस्य तेन पुंयद्वायः, आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ, कथम् ? दिशि
वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षाः, देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षा । कथं
तर्हि दिशि वर्तमानानां सर्वनामसंज्ञा भवति, यावता व्यवस्थायामित्युच्यते ?
अत्राहुः—यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तम्, यस्तुतस्तु
व्यवस्था विद्यते इति भवत्येव संज्ञा । व्यवस्थायामिति हि विषयो निर्दिश्यते,
न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा चोत्तराः कुरव इत्यत्र निरुद्धत्वाव्ययहारस्य प्रयो-
क्तभिरनपेक्ष्यमाणाया अपि वस्तुतो व्यवस्थायाः मद्वायात्सर्वनामसंज्ञाप्रसङ्गेऽ-
संज्ञायामिति प्रतिषेधः कृत इति । तदेवमाकृतिभेदात्तसिलादिष्यति पुनर्द्वावो न
न्यासः ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ अकारो विशेषणार्थः इति । यद्यत्राकारो न क्रियते, तदा
‘पठ्यो तसर्थप्रत्ययेन’ इति सूत्रं कर्तव्यम्, एवञ्च सति तसिलोऽपि ग्रहणं स्यात् । ततश्च
ततो हेतुनेत्यत्रापि तृतीया बाधित्वा षष्ठी स्यात् । तस्मादकारो विशेषणार्थः कर्तव्यः ।
अथ यदा दक्षिणोत्तरशब्दौ दिशि वर्तन्ते, तदा टावन्तौ मा भूदित्येवमर्थोऽकारः
कर्मा-न भवति ? ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुनर्द्वावः’ इति पुनर्द्वाचनेनैव टापो निवृत्तित-
त्वात् । ननु चासत्यकारे प्रत्ययस्वरेण सिद्धत्वाच् चकारोऽपि नैव कर्तव्यः, तत्र ‘एका-
नुबन्धकग्रहणे तु न द्वयनुबन्धकस्य’ इति तसिलो ग्रहणं न भविष्यति ? एवमपि ‘प्रतियोगे
पञ्चम्यास्तसि’, ‘तेनैकदिक्’, ‘तसिश्च’ इत्यन्यतरग्रहणं स्यात् । तस्माद् विशेषणार्थं
श्चकारः कर्तव्यः ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २६ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषाऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । परतो वसति, परत आगतः, परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति, परस्तादागतः, परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति, अवरत आगतः, अवरतो रमणीयम् । अवस्ताद्वसति, अवस्तादागतः, अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्चेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुग् भवति । प्राच्यां दिशि वसति । 'लुक्कद्वितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्तते । प्राग्वसति, प्रागागतः, प्राग्रमणीयम्, प्रत्यग्वसति.', प्रत्यगागतः, प्रत्यग्रमणीयम्' ॥

पदमञ्जरी

सिद्धयति । एवं तर्हि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति पुंवद्भावो भविष्यति, यथा दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र, तस्मान्नार्थोऽकाररुणेन ? इत्यत आह—अकारो विशेषणार्थ इति । 'पष्ठी तसर्थप्रत्येन' इत्युच्यमाने ततो ग्रामादागत इति तसि-
क्कापि योगे पष्ठी स्यात् ? 'उपपदविभक्तैः कारकविभक्तिर्वलीयसी' । इह तर्हि ततो ग्रामादन्य इत्यन्यादियोगे या पञ्चमी, तां बाधित्वा पष्ठी स्यात् ? 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इत्येवं तसिलावियोगे न भविष्यति । यस्तर्हि निरनुबन्धकः 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः', 'तेनैकदिक्', 'तसिश्च', तत्र मा भूत्—अर्जुनतः प्रत्यभिमन्युः, मुदामतो विद्युदिति ॥

अञ्चेलुक् ॥ अञ्चत्यन्तेभ्य इति । केवलेभ्यः, लिङ्गविशिष्टेभ्यश्च । स्त्री-प्रत्ययोऽपि निवर्तते इति । एवं चाकारलोपः, 'चौ' इति दीर्घत्वं च नास्तीति, प्रागित्यत्र सवर्णदीर्घत्वम्, प्रत्यगित्यत्र यणादेशः ॥

न्यासः

विभाषा परावराभ्याम् ॥ अञ्चेलुक् ॥ दिक्शब्दादित्यधिकारात्केवलस्य चाञ्चते रदिकशब्दत्वाद् 'अञ्चे' इत्यञ्चुत्तरपदस्य निर्देशोऽयं विशायते, अत एवाह—अञ्चत्यन्तेभ्य इति । दिक्शब्देभ्य इति । प्राग् वसतीति । प्रपूर्वादञ्चतेः 'श्रुत्यिक्' इत्यादिना सूत्रेण किन्, 'अञ्चतेश्चोपसख्यानम्' इति ङोप्, 'अचः' इत्यलोपः, 'चौ' इति दीर्घः—प्राची इति स्थिते, अस्तातिः, तस्य लुक्, 'विन्यत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । प्रत्यगिति । प्रतीचीशब्दात् प्रत्ययः, स तु पूर्वबहुपनायः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि] पञ्चमाध्याये तृतीय पादः

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि, उपरिष्ठात्—इत्येतौ शब्दौ निपात्येने अस्तातेरर्थे । ऊर्ध्व-
स्योपभाव रिल्-रिष्ठातिलौ च प्रत्ययो निपात्येते । ऊर्ध्वादिशि
वसति उपरि वसति, उपर्यागत, उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठाद्
वसति, उपरिष्ठादागत, उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

‘पश्चात्’ इत्ययं शब्दो निपात्येतेऽस्तातेरर्थे । अपरस्य पश्चभावा
भातिश्च प्रत्ययः । अपरस्या दिशि वसति पश्चाद्दिशि वसति,
पश्चादागत, पश्चाद्रमणीयम् ।

❖ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्य, भातिश्च प्रत्ययः ॥
दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ।

❖ अर्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्य ॥ दक्षिण-
पश्चार्ध । उत्तरपश्चार्ध ।

❖ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्य ॥ पश्चार्ध ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पदमञ्जरी

पश्चात् ॥ अपरस्य पश्चभाव इति । केऽलस्य लिङ्गप्रतिष्ठस्य च । दिग्पूर्वपदस्य
चेति । दिग्प्रचनः पूर्वपद यस्य तयोक्तः । दक्षिणपश्चादिति । दक्षिणस्या अपर-
स्याश्च दिशो यदन्तरालमिति ‘दिङ्नामान्यन्तराले’ इति बहुव्रीहिः, दक्षिणा-
परा, तस्या वसतीत्यातिप्रत्ययः, अपरस्य च पश्चभावा । अर्धोत्तरपदस्य चेति ।
अपरस्य चेत्येव । विनापि पूर्वपदेनेति । अपरस्य, अर्धोत्तरपदस्येति सम्बन्धः ॥

व्यास

उपर्युपरिष्ठात् ॥ रिल्-रिष्ठातिलौ च प्रत्ययो निपात्येते इति । अस्तातेरपवादो ॥
पश्चात् ॥ भातिश्च प्रत्यय इति । अयमप्यस्तातेरपवादः । दक्षिणपश्चादुत्तरपश्चादिति ।
दक्षिणापरस्या दिशि वसतीति दक्षिणपश्चात् । एवमुत्तरपश्चात् ।

अर्धोत्तरपदस्य चेति । अपरस्येति सम्बन्धे ।

विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्य इति । अपरस्यार्धोत्तरपदस्येति प्रकृतेन
सम्बन्धनीयम् । अत्र सर्वत्र वक्तव्यशब्दो व्याख्याने वर्तते । तत्रेदं व्याख्यानम्—उत्तर-
पश्चात् सिद्धावलोकितेन चकारोच्चावतिष्ठते, स चानुत्तरमुन्वयार्थः । तेन दिक्पूर्व-
पदस्यापरस्येति पश्चभाव इत्येवमादिकं कार्यं सिद्धं भवति ॥

पदच-पदनाशयो निपात्येने छन्दसि विषये अस्तातेरर्थे । चारात् पदनास्तियमि भवति । अपरस्य पदपभावोऽनरावारी च प्रत्ययो निपात्ये । परां प्पातो जायते पदच मिहः, पदना मिहः, पदचामिहः ॥

उत्तरापरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तरापरदक्षिणजन्देभ्य आति. प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्यां दिशि यगति उत्तरादगति, उत्तरादागतः, उत्तराद्रमणो-
यम् । अपरादगति, अग्रादागतः, अपराद्रमणोयम् । दक्षिणा-
द्गति, दक्षिणादागतः, दक्षिणाद्रमणोयम् ॥

एनयन्पतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तरापरदक्षिणजन्देभ्य णप् प्रत्ययो भवत्यन्वतरस्यामस्ताते-
रर्थे । अदूरे वेदवर्णिमानवधेर्भवति । विभक्तिप्रये प्रवृत्ते 'पञ्चम्याः'
इति पञ्चमी पर्युदस्यते । तेनात्र गतामीप्रयमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः ।

पदभागी

उत्तरापरदक्षिणादातिः ॥ आतिप्रत्ययो भवतीति । दक्षिणोत्तराभ्यामतनुजपि
भवति, अपरदक्षिणादस्तातिगपि; 'अस्ताति च' इत्यपरशब्दस्याघादेशविधाना-
ल्लिङ्गान् । अत्र षोडशदीनां गणन्यादीनां च साम्ये सत्यपि पूर्वसंख्यासंख्या-
भावाः । अस्तादिस्तुत्तरादीनां न सम्भवति, दक्षिणशब्दस्य काले वृत्त्यमभवात् ॥

एनयन्पतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ अदूरे चेत्यादि । यन्पत्यधिरपधिमान् या
सूत्रे न क्षयते, तथापि दिक्कन्दानामवध्यपेक्षा प्रवृत्तिर्भवति । अगधिश्चाराधि-
मन्तमपेक्षते इति सामर्थ्यादेव विशेषो लभ्यते । तत्र देशकालयोरपध्यपेक्षायां
न विवादः, दिशि तु विषदन्ते ।

न्यासः

पञ्च पद्या चण्डिकादिनि ॥ उत्तरापरदक्षिणादातिः ॥ उत्तरदक्षिणाम्याम् 'दक्षिणो-
त्तराभ्यामतनुज', 'एनयन्पतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः', 'दक्षिणादात्', 'आदि च दूरे',
'उत्तरान्च' इत्येभिर्योगैरतनुजादिषु प्राप्तेऽपरदक्षिणस्यास्तातावातिर्विधीयते, तस्या-
स्तातिर्वाध्यत एव । अतनुजादयस्तु वचनात्तथैव भवन्त्येव । अत्र च यद्यप्युत्तरादीना
स्तस्यादीनां च विमर्शोना दिगादीनां चोपाधीनां मितम्, तथापि यथासंख्यं न भवति ।
कृतः ? तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिशानात् । एनयन्पतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या-
भ्यामिधिरपधिमान्तादप्यन्तरनिरपेक्षतां दर्शयन् यथासंख्यलक्षणमिह नापेक्ष्यत
इति ह्यन्यति । तेन विमर्शमिस्तावद् यथासंख्यं न भवति । उपाधिभिस्तु दक्षिण-
शब्दस्य काले वृत्त्यमभवाच्च ॥

एनयन्पतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ अदूरे वेदवर्णिमानवधेर्भवतीति । कथं पुनरेवं

उत्तरेण वसति, उत्तराद्वसति, उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम्, उत्तराद्रमणीयम्, उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति, अधराद्वसति, अधस्ताद्वसति । अधरेण रमणीयम्, अधराद्रमणीयम्, अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति, दक्षिणाद्वसति, दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम्, दक्षिणाद्रमणीयम्, दक्षिणतो रमणीयम् ।

अदूर इति किम् ? उत्तराद्वसति । अपञ्चम्या इति किम् ? उत्तरादागत ।

ॐ अपञ्चम्या इति प्रागसे ॐ । असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति ।

केचिदिहोत्तरादिग्रहण नानुवर्तयन्ति । दिक्शब्दमात्रात्प्रत्ययमन्यन्ते—पूर्वेण ग्रामम्, अपरेण ग्रामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

पदमभरी

प्रागसेरिति । 'असिपुरधवश्चैषाम्' इत्यस्मात् । दिक्शब्दमात्रादिति । तेन पूर्वेण वसतीत्याद्यपि भवति । अपञ्चम्यन्तास्तु न भवति, न्यस्रस्थितविभाषाविज्ञानात् । अस्तु वा तदन्तादपि, 'अञ्चेल्लुक्' इत्यनुवृत्तेर्भविष्यति ।

पकार स्वरार्थ इति । 'एनपा द्वितीया' इति विशेषणार्थस्तु न भवति । अस्त्वेनेनेति, 'अतसर्थप्रत्ययेन' इत्यनुवृत्ते 'द्वितीयादीं स्तेन' इत्यस्यान ग्रहण न भविष्यति ॥

न्यास

विशेषो लभ्यते, यावता सूत्रेऽवधिशब्दो न भूयते, नाप्यवधिमान् । दिक्शब्दानामप्यपेक्षा प्रवृत्तिर्भवति । अवधिमानप्यवधिमपेक्ष भवतीति सामर्थ्यादनुक्तोऽप्येष विशेषो लभ्यत इति । अधस्ताद् वसतीति । 'अस्ताति च इति वक्ष्यमाणेनास्तातो परतोऽपरशब्दस्यादेश ।

प्रागसेरिति । 'असि पुरधवश्चैषाम्' इति वक्ष्यमाण । केचिद् दिक्शब्दमात्रात्प्रत्यय मयन्त इति तेषां मतेन पूर्वेण वसतीत्याद्यपि भवति । यदि दिक्शब्दमात्रात्प्रत्ययो भवतादप्यञ्चत्यन्तादपि स्यात् ? भवद्गु, 'अञ्चेल्लुक्' इति लुग् भविष्यति । नेतदस्ति 'मध्येऽपवादो पूर्वान् विधीन् बाधते' इत्यस्तातेरेवात्रानेन लुक् नान्यस्य । एवं तद्वर्त्यतरस्यामिति व्यवस्थितविभाषेणम् । तेनाञ्चत्यन्ताच्च भविष्यति ।

पकार, 'एनपा द्वितीया' इति विशेषणार्थ, स्वरार्थश्च ॥

‘अदूर’ इति न स्वर्यते । ‘अपञ्चम्या’ इति वर्तते । दक्षिणशब्दा-
दाच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् ।

अपञ्चम्या इत्येव—दक्षिणत आगत ।

चकारो विशेषणार्थं, ‘अञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते’ इति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहि प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच् ।
दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति, दक्षिणा वसति ।
दक्षिणाहि रमणीयम्, दक्षिणा रमणीयम् ।

दूर इति किम् ? दक्षिणतो वसति ।

अपञ्चम्या इत्येव—दक्षिणत आगत ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवत, अस्तातेरर्थे, दूरे चेदवधिमा-
नवधेर्भवति । उत्तरा वसति, उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम्,
पदमञ्जरी

दक्षिणादाच् ॥ चकारो विशेषणार्थं इति । अन्यथा वाक्यस्मरणयोर्य आकारो
ऽनुबन्धकस्तेनापि योगे पञ्चमी स्यात् । अथाप्यञ्चूत्तरपदनादिना च
साहचर्यादतसर्थस्याकारस्य ग्रहणं स्यात्, तथापि पश्चादशब्द आकारान्तो
निपातित इति तेनापि योगे पञ्चमी स्यात् । छान्दस पश्चादशब्द, दृष्टान्तु
विधिशब्दसि भयति ? असन्देहार्थं तर्हि, ‘अञ्चूत्तरपदाहियुक्ते’ इति ह्युच्य
माने आकारप्रश्लेषो व्याख्यातव्यः स्यात् । ‘अञ्चूत्तरपदाहायुक्ते’ इति सूत्र
करिष्यते, तस्मादक्षिणासीत्यत्र ‘स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ’ इति त्रिभिर्मा
भूविति चकारस्य प्रयोजनं वाच्यम् ॥

आहि च दूरे ॥ चकारादाच्चेति । अन्यथा दूरे विचक्षिते विशेषविहित
आहिरेव स्यात् ॥

उत्तराच्च ॥ आजाही प्रत्ययौ भवत इति । यद्यप्याहिरनन्तर, तथापि
चकारेण व्यवहितस्यापि आच समुच्चय इति भाष्य ॥

न्यास

दक्षिणादाच् ॥ चकारो विशेषणार्थं इति । असति हि तस्मिन् पश्चादशब्द आका-
रान्तो निपातित इति तेनापि योगे पञ्चमी स्यात् । स्वरार्थं चकारे नोपपद्यते
प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धत्वात् ॥

आहि च दूरे ॥ उत्तराच्च ॥ आजाही प्रत्ययौ भवत इति । तत्र चानन्तर्यादाहि

उत्तराहि रमणीयम् ।

दूर इत्येव—उत्तरेण प्रयाति ।

अपञ्चम्या इत्येव—उत्तरादागत ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३६ ॥

‘अपञ्चम्या’ इति निवृत्तम् । तिसृणा विभक्तीनामिह ग्रहणम् । पूर्वाधरावराणामसि प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । तत्सन्नियोगेन चैषा यथासख्य पुर, अध, अव—इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्देश । पुरो वसति, पुर आगत, पुरो रमणीयम् । अधो वसति, अध आगत, अधो रमणीयम् । अवो वसति, अव आगत, अवो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परत पूर्वादीना यथासख्य पुरादय आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकम्—अस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्ययेन न बाध्यत इति । पुरस्ताद्वसति, पुरस्तादागत, पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति, अधस्तादागत, अधस्ताद्रमणीयम् ॥

षट्मञ्जरी

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ आनन्तर्ययोगे षष्ठी । असीत्यविभक्तिको निर्देश । एषामिति वचन विस्पष्टार्थम् । सन्निधानाद्धि पूर्वादय एव स्थानिन शक्या विज्ञातुम् ॥

अस्ताति च ॥ अस्तातीति सप्तम्यन्तम् । असिप्रत्ययेनेति । अधरशब्दादातिनापि ॥

व्यास

रेव प्राप्नोति ? न, चकारोऽत्र क्रियते, स हि ग्वरहितमप्यात्र उमुच्चिनोति । तेनाऽऽपि भविष्यतीति ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ पूर्वादस्ताती प्राप्तेऽस्तातावरादपि विभा पातमुचीदमारम्यते । अथ ‘एषाम्’ इति किमर्थमिदमुच्यते, यावता येय पूर्वादिषु षष्ठी सेव प्रत्यय विधाय स्थाने षष्ठी विज्ञायते, सम्बन्धभेदाच्च षष्ठ्यर्थभेद ? सत्यमेतत् तथापि सुखप्रतिपदवर्धमेषामित्युक्तम् ॥

अस्ताति च ॥ ननु चासिना बाधितत्वात् पूर्वादिभ्योऽस्तातिना न भवितव्यम् ? इत्याह—इदमेवेत्यादि । गतार्थम् ॥

विभाषाऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातो परतो विभाषा 'अव्' इत्ययमादेशो भवति । अवस्ताद्वसति, अवस्तादागतः, अवस्ताद्रमणीयम् । अवरस्ताद्वसति, अवरस्तादागतः, अवरस्ताद् रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्तमानेभ्यो धां प्रत्ययो भवति स्वार्थे । विधा=प्रकारः, स च सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे वर्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः । एकधा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

पदमञ्जरी

विभाषाऽवरस्य ॥ अवित्ययमादेशो भवतीति । कथं पुनर्बहुव्यादेशेषु प्रसक्तेषु अयमेव भवतु ? अस्यैवानुवृत्तेः । अथ वा—अवरस्य यदुक्तं तदस्तातो विभाषा भवतीति विज्ञास्यते ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ विधा प्रकार इति । 'गृह्यते' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते, तथापीदं प्रकार एव गृह्यत इत्यर्थः । एतेन एका गोविधेत्यादौ न भवति । एतच्चार्थग्रहणाल्लभ्यते । इह हि विधायामिति वक्तव्ये यदर्थग्रहणं कृतं तस्यैतत्प्रयोजनम्—विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धतरस्तस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यथा च त्रिविधम्, बहुविधमित्यादौ प्रकारे प्रसिद्धो विधाशब्दः, न तयोदनपिण्डे । सूत्रे च—विधाशब्दस्याधी विधार्थे इति पृष्ठीसमासः । एवं वृत्तावपि । स च क्रियाविषय इति । एतच्चविधानस्वभावा-ल्लभ्यते । तदयमर्थ इत्याह—क्रियाप्रकारे इति । कथं तर्हि नवधा द्रव्यम्,

भ्यासः

विभाषाऽवरस्य ॥ संख्याया विधार्थे धा ॥ 'प्रकारवचने च जातीयत्' इति, तस्यायमपवादः । 'विधा=प्रकारः' इत्युक्तः 'प्रकारवचने याल्' इत्यत्र, ७ च द्रव्य-गुणविषयोऽप्यस्ति; तत्र यदि सोऽपि गृह्येत, द्रव्यगुणयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगाद्वा प्रत्ययान्तमलिङ्गमसंख्यं च न स्यात् । एवञ्च तस्याव्ययत्वं न स्यात्, तच्चेष्टम्; तथा हि-धाप्रत्ययोऽव्ययेषु पठ्यते—तसिलादिस्तद्धित एधान्यर्थन्त इति । क्रियाविषये तु तस्मिन् गृह्यमाणे न दोषः; क्रियायाः सर्वदा लिङ्गसंख्याभ्यामयोगादित्येतत् चेति कृत्वाऽह-स चेत्यादि । क्रियाधातुवाच्यो विस्लेदनादिरर्थः, स च विषयोऽस्य स तथोक्तः । कथं पुनः सामान्योक्तौ विशेषस्य ग्रहणं लभ्यते ? अर्थग्रहणस्य हेतुदेव प्रयोजनम्—प्रकार-

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

‘संख्यायाः’ इत्येव । अधिकरणम्=द्रव्यम्, तस्य विचाल=संख्या-
न्तरापादनम्—एकस्यानेकोकरणम्, अनेकस्य वा एकोकरणम् । अधि-
करणविचाले गम्यमाने संख्याया स्वार्थे वा प्रत्ययो भवति । एकं राशिं
पञ्चधा कुरु, अष्टधा कुरु, अनेकमेकधा कुरु ॥

एकादो ध्यमुन्नयनतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुन्नादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।
एकधा राशिं कुरु, ऐक्यं कुरु । एकधा भुङ्क्ते, ऐक्यं भुङ्क्ते ।

पदमक्षरी

बहुधा गुणाः, एकविंशतिधा चाङ्गव्यम्, नवधायर्वणो वेद इति ? अत्रापि हि
सर्वत्र क्रिया प्रतीयते—उपदिश्यते इति, भवतीति वा । द्विधा गच्छतीत्याद्ये-
कस्या एव गमनक्रियाया अमान्तरप्रकारभेदः प्रतीयते । एकधा भुङ्क्ते इत्यत्र
तु प्रकारैक्यप्रतिपादनेन तन्निवृत्तिः । एकः पाक इत्यादौ तु पाकव्यक्तेरेकत्वं
विवक्षितम्, न त्वयान्तरप्रकारभेदाभावेनैकप्रकाररूपमिति धाप्रत्ययाभारः ।
तद्विवक्षायां तु भवत्येव—एकधा पाक इति । पञ्च पाका इत्यादौ च भिन्ना
एव पाका विवक्षिताः, न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वम् । तद्विवक्षायां तु तत्रापि भवित-
व्यमेव—पञ्चधा पाका इति ॥

अधिकरणविचाले च ॥ अधिकरणं द्रव्यमित्यादि । जात्यादीनामाधारत्वात् ।
विचालनं विचालः=अन्यथाकरणम्, निजन्ताद् ‘एरच्’ । तच्चेह संख्यासन्निधा-
नात्संख्यान्तरापादनेनेत्याह—तस्य विचालः संख्यान्तरापादनमिति । एकं राशिं
पञ्चधा कुर्वति । पञ्च राशीन्कुर्वित्यर्थः । नात्र प्रकारभेदो गम्यते, नतरां
क्रियाविषय इति सूत्रारम्भः । तत्र द्रव्यस्यापि श्रमावाद्भाप्रत्ययान्तेनासत्त्व-
रूपेण प्रतिपादनमित्यव्ययत्वम्, यथा—सुदामतो विद्युदिति तसन्तस्य ॥

एकादो ध्यमुन्नयनतरस्याम् ॥ ‘एकाद्’ इति शब्दप्रधानत्वात्सर्गनामकार्या-
भावः । एकधा राशिं कुर्वति । अधिकरणविचाले उदाहरणम् । ऐक्यं भुङ्क्ते
इति । विधायै ।

न्यासः

विशेषणं यथा स्वादिति, अन्यथा हि ‘विधायाम्’ इत्येवं हि ब्रूयात् । यदि तर्हि प्रकारः
क्रियाविषयो गृह्यते, नवधा द्रव्यम्, नवधा गुण इत्यत्र न प्राप्नोति ? नैव दोषः !
अत्रापि क्रियाऽप्याहर्त्तव्या । नवधा द्रव्यम्, नवधा गुण उपपादय विगृह्यते चेति ।

अधिकरणविचाले च ॥ एकादो ध्यमुन्नयनतरस्याम् ॥ ऐक्यं भुङ्क्ते । अधि-
करणविचाल उदाहरणम् । ऐक्यं भुङ्क्ते इति । विधायै ।

प्रकरणादेव लब्धे पुनर्धाग्रहणम्—विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैव होतत्प्राप्नोति ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

‘धा’ इत्यनुवर्तते । द्वित्र्यो सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थं । द्विधा, द्वेधम् । त्रिधा, त्रैधम् ।

ॐ धमुजन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् ॐ । मतिद्वैधानि सश्रयन्ते । मति-त्रैधानि सश्रयन्ते ॥

एधाच्च ॥ ४६ ॥

षडमञ्जरी

प्रकरणादेव लब्ध इति । कस्मिन् लब्धे ? धाप्रत्ययस्य स्थानित्वे । इह हि पूर्णसूत्रादग्रहणमनुवर्तते, स च पूर्वमेव विहित इति विधानासम्भवात् स्थानित्वमेव विज्ञास्यते ।

विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यादिति । स्थान्यादेशाभारोऽप्येतदर्थमेवाश्रित ; प्रत्ययान्तरेऽप्यस्मिन्दोषामागतात् । किं पुनः कारणं विधार्थे विहितस्य तस्य न स्याद् ? अत आह—अनन्तरस्यैव हीति । ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेक्षो वा’ इति भावः ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ मतिद्वैधानीति । एकशेषेण बहुवचनम् । क्वचित् पयि द्वैधानीति पाठः । धमुजन्तस्यालिङ्गसंख्येत्येऽपि तदन्तात्स्वार्थे विहितस्याप्यस्य स्वभानालिङ्गसंख्यायोगः, तेनान्ययस्य न भवति ॥

न्यास

अत्र धाग्रहणमनुवर्तते, न च तत्र विध्यर्था वृत्तिर्युक्ता, पूर्वमेव विहितत्वात् । तस्मादनुवृत्तिस्तत्प्राप्तिरिति स्थानित्वं धाप्रत्ययस्य विधायक इत्याह—प्रकरणादेव लब्ध इति । धाप्रत्ययस्य स्थानित्व इति शेषः । किं पुनः कारणमस्ति धाग्रहणे विधार्थे विहितत्वात् न भवति ? इत्याह—अनन्तरस्यैव हीत्यादि । अस्ति हि, पुनर्धाग्रहणे ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेक्षो वा’ इत्यधिकरणविनाशार्थं यो विहितस्वरूपेव स्यात्, न तु विधार्थे यो विहितस्वरूपः । पुनर्धाग्रहणे तु सति धामाग्रहादेशो विज्ञो भवति ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ मतिद्वैधानीति । ननु न स्यादिका प्रकृतियर्था नुपसर्ग इति निश्चयस्यास्यामत्र न भवितव्यम् ? नेत्र दोषः, अतिवर्तते हि वदानीत् स्तापिका
‘ , यदा—पत्तार एव वर्णाभावात्पूर्वमिति ॥

द्वित्र्योः सम्बन्धिनो घाप्रत्ययस्य एघाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा, द्वैधम्, द्विधा । त्रेधा, त्रैधम्, त्रिधा ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः=कुत्सित इत्युच्यते । याप्ये वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थपाशप् प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाश । याज्ञिकपाश ।

यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलः, तत्र कस्मान्न भवति ? यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य कुत्साया प्रत्ययः ॥

पद्मजरी

एवाच ॥ योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

याप्ये पाशप् ॥ याप्यशब्दोऽयमस्त्यपादानसाधनः—यापिता अस्माद् गुणा इति याप्यः=कुत्सितः, अस्ति कर्मसाधनः—यापयितव्यो याप्यो देशान्तर प्रापयितव्यः, शरीराद्वाऽपनेतव्यः, अशक्यप्रतीकारो याप्यो व्याधिः । तत्रेहाभिधानशक्तित्वभावादाद्यस्य ग्रहणमित्याह—याप्यः कुत्सित उच्यत इति ।

तत्र कस्मान्न भवतीति । व्याकरणे प्रवीणस्यापि दुःशीलत्वेन कुत्सितत्वाद् भवितव्यमेवेति भावः । यस्य गुणस्येति । गुणो विशेषणम्, द्रव्यं विशेष्यम् । तस्य कुत्सायां प्रत्यय इति । एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते । प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रत्यासन्नम् ; शब्दवाच्यत्वात् । धर्मान्तरं तु तत्र वस्तुतः सदपि न शब्देन स्पृश्यते । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सितं न सम्भवति—असको देवदत्तक

न्यास

एवाच ॥ याप्ये पाशप् ॥ याप्यशब्दोऽयं गमयितव्ये वर्तते—ग्रामान्तरात् याप्य इति, अस्त्यशक्यप्रतीकारे—याप्यो रोग इति, अस्ति कुत्सिते—याप्योऽयमिति, कुत्सित इति गम्यते । पाशप्प्रत्ययान्तात् कुत्सित एव प्रतीयत इति तदभिधायिन एव याप्यशब्दस्येदं ग्रहणं युक्तम् । अत एवाह—याप्यः कुत्सित इत्युच्यत इति । याप्यन्ते=अपनीयन्ते तस्माद् गुणा इति याप्यः, 'कृत्वत्पुटो बहुलम्' इत्यपादाने कृत्यः ।

तत्र कस्मान्न भवतीति । यद्यप्यसौ व्याकरणे प्रवीणः, तथापि दुःशीलत्वाद्भवितव्यमेव तत्रेत्यभिप्रायः । यस्येत्यादि । गुणो विशेषणम्, द्रव्यं विशेष्यम्, तत्र द्रव्ये यद्यपि बहवो गुणाः सन्ति, तथापि यस्य गुणस्य भावे द्रव्ये शब्दो निविशते वर्तते प्रत्यासत्तेस्तस्यैव कुत्साया शब्देन भवितव्यम् ; न तु वैयाकरणस्य दुःशीलत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । किं तर्हि ? व्याकरणस्य परिज्ञानम्, अध्ययनं वा । न चेहं दुःशीलत्वेन भवितव्यं प्रत्ययेन ॥

पूरणाङ्गागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयः, तदन्तात्प्रातिपदिकाङ्गागे वर्तमानात् स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति । स्वार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः द्वितीयः । तृतीयः ।

भाग इति किम् ? द्वितीयम् । तृतीयम् ।

पूरणग्रहणमुत्तरार्थम्, न ह्यपूरणस्तोयोऽस्ति; 'मुखतीयादि-रनर्थकः ॥

प्रागेकादशभ्योऽञ्छन्दसि ॥ ४९ ॥

'पूरणाङ्गागे' इत्येव । प्रागेकादशभ्यः सख्याशब्देभ्यः पूरण-

पदमञ्जरो

इत्यादौ, तत्र सहचरितगुणप्रियाकुरसाश्रयः प्रत्ययो भवत्येव । एवं च देवदत्त-पाश इत्याद्यपि सत्यभिधाने भवति ।

'कुत्सिते' इत्यत्रैवायं न विहितः; तिङन्तावपि प्रसङ्गात् ॥

पूरणाङ्गागे तीयादन् ॥ पूरणार्थेविहितत्वात्तीयप्रत्यय एव पूरणशब्देनोक्त इत्याह—पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति । स्वार्थं वचनमिति । भागे निस्स्वरेणाद्य-दानत्वं यथा स्यात्, रूपे तु नास्ति विशेषः । पूरणग्रहणमुत्तरार्थमिति । नेहार्यम्, कुतः ? इत्यत आह—न हीति । ननु चायमस्ति—'मुखपाश्वर्यतसोर्लोपः, मुख-तीयः' इति ? तत्राह—मुखतीयादिरनर्थक इति । मुखतीयादौ यस्तीयशब्दः सोऽनर्थक इत्यर्थः ॥

प्रागेकादशभ्योऽञ्छन्दसि ॥ प्रागेकादशभ्यः संख्याशब्देभ्य इति । एकादश-

भ्यासः

पूरणाद् भागे तीयादन् ॥ पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति । 'तस्य पूरणे षट्' इति पूरणाधिकारे विहितत्वात्, पूरणाभिधेयत्वाद्वा । उपचारेण प्रत्ययोऽपि तीयः 'पूरण इत्युच्यते । भागे इति । अत्र इत्यर्थः । किमयं पुनरिदम्, यावता कृतेऽप्यनि रूप तदेव ? इत्याह—स्वार्थं वचनमिति । विभागे निस्स्वरेणानुदात्त यथा स्यात् ।

पूरणग्रहणमुत्तरार्थमिति । उत्तरत्र पूरणप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो यथा स्यात् । तस्य च व्यवच्छेदाय क्रियमाण पूरणमिहाप्ययं स्यात्, स च नास्तीति नेहार्यता तस्योप-पद्यते । ननु च 'मुखपाश्वर्यतसोरीयः, पाश्वरीय' इत्यपूरणोऽपि छोऽस्ति ? इत्यत आह—मुखतीयादिरनर्थक इति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अर्थवानिह तोयो यद्यते, न च मुखतीयादिरनर्थवान् । अतो सत्यपि पूरणग्रहणे तस्य ग्रहणं न भविष्यतीति भावः ॥

प्रागेकादशभ्योऽञ्छन्दसि ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्तमानेभ्यः स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वरार्थं वचनम् । पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः ।

प्रागेकादशभ्य इति किम् ? एकादशः, द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् ? पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥

पष्ठाष्टमाभ्यां ङ च ॥ ५० ॥

‘भागे’ इत्येव । ‘अच्छन्दसि’ इति च । पष्ठाष्टमाभ्यां भागेऽभिधेयेऽच्छन्दसि विषये ङः प्रत्ययो भवति । चकारादेश्च । पष्ठो भागः पाष्ठः, पष्ठः । आप्टमः, अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुको च ॥ ५१ ॥

‘भागे’ इत्येव । पष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुको च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागीयोरभिधेययोः । पष्ठको भागो मानं चेत्तद्भवति । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्भवति । कस्य लुक् ? अस्य लुक्, अनो वा । चकाराद्यथाप्राप्तं च । पाष्ठः, पष्ठः । आप्टमः, अष्टमः ।

मानपश्वङ्गयोरिति किम् ? पाष्ठः, पष्ठः । आप्टमः, अष्टमः ।

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति ।

पदमञ्जरी

शब्दात्प्राञ्चो ये संख्याशब्दास्तेभ्य इत्यर्थः, एकादशभ्यः प्राचीनेषु संख्येयेषु ये संख्याशब्दास्तेभ्य इति वा ॥

पष्ठाष्टमाभ्यां ङ च ॥ यथासंख्यमत्र न भवति, अन्यतरस्मादनः पूर्वैर्नैव सिद्धत्वात् ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुको च ॥ मानं द्रोहिपरिमितं सुवर्णम् । अष्टमो भाग इति । कस्य पुनरत्र लुक् ? इत्याह—अस्य लुक्, अनो वेति । अष्टशब्दाद्भागे तयोरेव विहितत्वात् । लुग्यचनं किम्, यायता महाविभापयैव पक्षे बानोरभायः सिद्धः ? शापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति—पूर्वसूत्रे बानौ नित्याविति ॥

न्यासः

पष्ठाष्टमाभ्यां ङ च ॥ यथासंख्ये हि पष्ठादन्यथा प्राप्तं चेत्यन् । न च पूर्वैर्नैव सिद्ध इति पष्ठग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुभयानुमयं भवति ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुको च ॥ चकाराद् यथाप्राप्तं चेति ॥

चकारात्कन्लुको च । आकिनिचः, कनो वा लुग्विज्ञायते । स च विधानसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी, एकक., एकः ।

असहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थम् । तदुपादाने हि द्विवहोर्न स्यात्—एकाकिनौ, एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विगृह्य 'सुप्सुपा' इति समासः । भूतपूर्वशब्दोऽस्ति-

पदमञ्जरा

एकादाकिनिष्वासहाये ॥ आकिनिचः कनो वेति । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् । एकधेत्यादौ तु सूत्रान्तरविहितस्य लुग् न भवति; असन्निधानात् ।

संख्याशब्दनिरासार्थमिति । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् । अस्तु, को दोषः ? तत्राह—तदुपादाने हीति । द्विवहोरिति । द्वित्वे बहुत्वे चेत्यर्थः । न हि द्वयोर्वहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति । असहायत्वं तु परस्परव्यतिरिक्तसहायाभावेन बहूनामपि भरति । इह अकिनिजेवायं वक्तव्यः, सर्वर्णदीर्घत्वे सिद्धमिष्टम्, यस्येतिलोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ? न चावग्रहनिष्ठ-त्त्यर्थोऽकारः, नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ भूतपूर्वशब्द इत्यादि । केवलभूतशब्दः 'पौतन्येऽपि वर्तते—भूतमियं ब्राह्मणीति, सत्येऽपि वर्तते—भूतवादीति, अत्र भूतशब्दो विद्यमानवचन-
न्यासः

एकादाकिनिष्वासहाये ॥ आकिनिचः कनो वा लुग् विज्ञायत इति । प्रत्यासत्तेः । न ॥ प्रकरणान्तरविहितस्य; विप्रकर्षात् । स चेत्यादि । यदि नित्यः स्यात् तद्विधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद् विधानसामर्थ्यात् पक्षे भवति ।

किं पुनः कारणमसहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थं क्रियते ? इत्याह—तदुपादाने हीत्यादि । असहायग्रहणे संख्यावाचिनोऽप्येकशब्दस्य ग्रहणं स्यात् । तस्मिन्नु-
चति द्विवहोर्न स्यात् । न हि द्वयोर्वहुषु वा चैकत्वसंख्या विद्यते । असहायता तु शतस्यापि भवति; तुल्यजातीयान्यस्यामावात्—शतमसहायमिति । तेनासहायार्थस्य ग्रहणे द्विवहोरपि प्रत्ययः सिध्यति । अथ कस्मादाकिनञ्च विधीयते, न अकिनिजित्ये-
वोच्येत, अत्रापि सर्वर्णदीर्घत्वेनेष्ट सिद्धत्वेव ? न सिध्यति; 'अतो गुणे' पररूपत्वम्, यस्येतिलोपश्च प्राप्नोति । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ? नैतदस्ति; अस्ति ह्यकारोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किम् ? भसंज्ञायामन्यः पदसंज्ञानिवन्धनोऽवग्रहो गा-
भूदिति । तस्मादाकिनिजेव विषेयः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ किमर्थं पुनरेतौ समानार्थौ शब्दावुपदिश्येते, नान्यतर एवोप-
दिश्येत् ? नैव शक्यम्; इह ह्यतिक्रान्तकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रत्ययग्रहणमिष्यते,

१. पौतन्यम् = प्रेतयोनिस्त्यर्थः ।

अतिशायने तमविष्ठनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशायनम्=प्रकर्षः । निपातनादीर्घत्वम् । प्रकृत्यर्थ-
पदमन्वरो

अतिशायने तमविष्ठनौ ॥ अतिशयनमतिशायनमिति । भावे ल्युट् । यद्य-
प्यनन्तरमेव वक्ष्यति—निपातनादीर्घत्वमिति, तथापि 'अवाधकान्यपि निपात-
नानि भवन्ति' इत्यदीर्घेणाप्यर्थक्यनमुपपद्यते । अन्ये तु—अतिशयोऽतिशायन-
मिति पठन्ति, अतिशायनं प्रकर्ष इत्येवान्ये । प्रकर्ष इति । यद्यपि केवलः शेषः
स्वप्ने वर्तते, तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्षे वृत्तिः ॥

उपसर्गवशाद्वातुरर्थान्तरविलासकृत् ।

विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् ॥

प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किं तर्ह्यतिशयो मतः ।

सकर्मको ह्ययं शुक्लमतिशेत इतीष्यते ॥

निपातनादिति । यदिदमस्मिन्सूत्रे दीर्घोच्चारणं तदेव निपातनम् । 'सौत्रो
निर्देशः' इत्येष परिहारोऽत्र नोदितः; यस्मात्सूत्राद्वहिरपि प्रयोगोऽस्याभ्यु-
पेयते । एतदर्थमेव च लघुरपि प्रकर्षशब्दो नोपातः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति ।
न प्रकृत्यर्थः, अतिशायने वर्तमानादिति । तथा हि सति अतिशयप्रकर्षादिभ्य
एव स्यात् । नापि प्रत्ययार्थः, तथा हि सति आढ्यस्यातिशयनमाढ्यतममिति
स्यात् । आढ्यस्येति कर्मणि कर्तरि वा वष्टी, उभयथाप्याढ्यतमो देवदत्त इति
सामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अन्यस्य कस्यचित्
प्रत्ययार्थस्यानिर्देशात् । नापि प्रकृतेरेव विशेषणम्, अतिशयनमिष्टान्द्रपाप्मा-
तिर्पादिकादिति । प्रत्ययद्यौत्यमतिशायनं प्रकृत्यभिहितस्य प्रधानस्यैवार्थस्य
विशेषणं युक्तम्, न स्वर्थाभिधानं प्रति व्यग्रस्य गुणभूतस्य शब्दस्य । यदा
स्वसावगुणभूतः, तदा भ्रमस्येव प्रकर्षयोगः—उच्चतरः शब्दः, नीचतरः शब्द
इति । ननु शुक्लादिवदेतस्यात्, तद्यथा—शुक्लतरः पट इति गुणभूतस्यापि
शौक्ल्यस्य प्रकर्षो द्रव्यप्रकर्षहेतुः, तथा शब्देऽप्यस्तु ? विषम उपन्यासः;
शौक्ल्यादयो हि द्रव्यसमवेताः, युक्तं यत्स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यं प्रकर्षयन्ति, शब्दस्तु

न्यासः

भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव शायते, न प्रकृत्यर्थस्येत्येतदालोचनाऽऽह—वहपन्तादिषादि ।
प्रत्ययार्थस्तु पठ्यन्तस्य यः प्रतियोगी स वेदितव्यः ॥

अतिशायने तमविष्ठनौ ॥ अतिशयनमिति ल्युट् । यद्यपि शेषः केवलः स्वप्ने
वर्तते, तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्षे वृत्तिः, अत एवाऽऽह—प्रकर्ष इति । ननु चातिशयनमिति
भवेत्तन्मम् ! इत्याह—निपातनादीर्घत्वमिति । निपातनं अतिशयनशब्दस्य कथम् ।

विशेषणं चेतत् । अतिशायनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् स्वायं

पदमञ्जरी

न तथेति कथं तत्प्रकर्षेण द्रव्यं प्रकुर्यताम् ! प्रातिपदिकादिति । प्रकृतेरि-
दमुपलक्षणम् । सुयन्तात् प्रत्ययः । उक्तं हि—‘प्रियकृत्सनादिषु’ ततः प्रकर्तते-
ऽसौ विभक्त्यन्तः’ इति, ‘यकालवनेषु कालान्गः’ इत्यनुग्निधानमप्येवमेवोप-
पद्यते । स्वार्थ इति । यद्येवम्, कुमारितमेत्यन्यतिरिक्तं यय इति कृत्वा ‘ययमि
प्रयमे’ इति ङीप् प्राप्नोति ? कुमारशब्दादुत्पन्नेन ङीप् ययोरिति शिष्टस्यार्थस्य
कील्यं द्योतितमेति ङीप्न ययिष्यति, तस्यन्तात् स्त्रीत्वमात्रमिष्यतश्चे दात्
भविष्यति । कुमारितम् इति ह्युच्यमाने कुटीरः, शमीर इति रत्निहान्तरं गम्येत ।
यद्वा—नात्र प्रज्ञ एव प्राज्ञः, यात्र एव यात्रक इत्यादिवदुत्पन्नस्वार्थिकत्वं
यिरक्षितम्, किं तर्हि ? ईषच्छुक्ले शुक्लतरे च गुणयोगस्य भावात् शुक्लशब्द एव
प्रकर्तितुमर्हति, औषगयादी तु नैवमित्येतावता स्वार्थिकत्वथाचौदुक्तिः । पर-
मार्थतत्त्वस्मिन्प्रयोगे प्रकृष्टे शुक्ले शुक्लशब्दस्य प्रवृत्तिरित्ययमंशः प्रत्ययप्रमादे-
नेष लभ्यते । ततः किम् ? कुमारशब्दस्य ययः प्रवृत्तिनिमित्तम्, तमयन्तस्य
तु तद्वत्तः प्रकर्ष इति कुतोऽत्र ङीप् प्रमहः ! तदिदमुक्तम्—प्रकृत्यर्थविशेषणं
च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवतीति ।

अत्रापि यद्यपि तस्मिन् द्रव्ये षड्यो गुणाः सन्ति, तथापि यस्य गुणस्य भावाद्व
द्रव्ये शब्दनिर्देशः प्रत्यासत्तेस्तत्प्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः । तद्यथा—शुक्लादिभ्यो गुण-
प्रकर्षे, पाचकादिभ्यः क्रियाप्रकर्षे, आतिशयेभ्यस्तु जातेः । सर्वत्रैकरूपत्वेन प्रक-
र्षाभावात्तत्सहचरिता ये बाह्यदोषादयो धर्माः, तत्प्रकर्षे प्रत्ययः । तद्यथा—गौरयं
यः शकटं वहति, गोतरोऽयं यः शकटं वहति सीरं च, गौरियं वा ममांसमां
विजायते, गोतरेयं वा समांसमां विजायते स्त्री यत्स्त च, अश्वोऽयं यश्चत्वारि
योजनानि गच्छति, अश्वतरोऽयं योऽष्टौ गच्छतीति । एतेन संख्यापरिमाण-
प्रमाणोन्मानशब्दा व्याख्याताः । न हि स्वतो भवति, द्वितरः प्रत्यतरः धितस्ति-
तर’ सुवर्णतरमिति, सर्वथा धर्मद्वारको द्रव्यस्य प्रकर्षो न स्यात्, यथा—शुक्ल-
गुणयोगात्पटस्य शुक्लव्यपदेशः, तथा प्रकर्षव्यपदेशोऽपि, तत्प्रकर्षादिवैयर्थ्यः ।
उक्तं च—

द्रव्यस्याव्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रवर्षोऽभिधीयते ॥ इति ।

१. ‘स्वार्थमभिधाय शब्दो निरूपेणो द्रव्यमाह समवेतश्च ।
समवेतत्वं च वचने लिङ्गं वचनं विधायि च ॥
अभिधाय सान्विरोधानपेक्षमाणस्य कृत्तनमात्रमानम् ।
प्रियकृत्सनादिषु’ ।—इति (५.१.७४ सूत्रे) भाष्ये ॥

तमविष्ठनौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकाना द्योत्यं भवति । सर्वे इमे आढ्या , अयमेषामतिशयेनाढ्य आढ्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । सर्वे इमे पटवः, अयमेषामतिशयेन पटुः पटिष्ठः । लघिष्ठ । गरिष्ठः ।

पदमञ्जरी

‘अव्यपदेश्यस्य’ इति धर्मयोगमन्तरेण स्वरूपेण व्यपदेश्यमशक्यस्येत्यर्थः । तदेवमतिशायनशब्दो भागसाधनः, प्रकृत्यर्थविशेषणं च, स्वार्थिकश्च प्रत्यय इति स्थितम् । अत एव प्रकृतितो लिङ्गप्रचनानि भवन्ति । यदि तु कर्तृसाधनः स्यात्, तदा यदि प्रकृत्यर्थस्ततोऽतिशायनातिशायकातिशयितृप्रभृतिभ्य एव स्यात्, तत्रापि स्वार्थे न प्रवृत्तिनिमित्तप्रकर्षः, अथ प्रत्ययार्थः, ततः सामर्थ्यलभ्या समर्थ-विभक्तिः । सा च यदि तिङन्तेन विग्रहस्तदा द्वितीया—शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति । अथ कृदन्तेनातिशायनशब्देन, तदा पष्ठी—शुक्लस्यातिशायनः शुक्लतर इति । तथा च कालीमतिशेते कालः कालितर इति प्राप्नोति, कालमतिशेते काली कालतरेति प्राप्नोति । इह च गर्गानतिशेते गार्ग्यः गर्गतर इति प्राप्नोति, तथा गार्ग्यमतिशेते गर्गाः गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति । अथ करणसाधनः तत्रापि प्रकृत्यर्थश्चेद्येन गुणेनातिशेते तद्वाचिनः शौक्यादेरेव स्यात्, शौक्येन हि शुक्लः शुक्लान्तरमतिशेते । प्रत्ययार्थे तु शुक्लादिशब्दादतिशायने गुणे प्रत्ययः प्राप्नोति, गुणिसामानाधिकरण्यं न स्यात्—शुक्लतरः पट इति । अथ ज्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट्—अतिशाययतीत्यतिशायन इति, एवमपि स एव दोषो यः करणपक्षे । गुणा हि गुणिनं प्रयुज्यते—अस्माभिः प्रकृतैस्त्वं सजातीयमति-शेध्वेति, तत्तश्च प्रकृत्यन्तात्करणे ल्युटि यो दोषः स एवात्रापि भवति । अयं शेतिरवस्थानार्थः—पकाशयो जलाशय इतिवत्, ततोऽयमर्थः स्यात्—गुणा गुणिनि शेते, अतिप्रवृत्ते, तान्गुण्यतिशाययति—आत्मन्यतिशयेनावस्थापयतीति, तत्तश्च स एव दोषो यः प्रकृत्यन्तात्कर्त्तरि ल्युटि । अतिशायनशब्दश्च प्रकृत्यन्तो न साधितः स्यात् । तस्माद् वृत्तिकारोपदर्शित एवार्थो न्याय्यः ।

पटिष्ठ इति । ‘तुरिष्ठेमेयस्यु’ टेरिति टिलोपः । गरिष्ठ इति । ‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः ।

‘प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न भवितव्यम्, एकेनैव प्रकर्षस्य

न्यासः

वापुत्वं विज्ञायेत इत्येवमर्थम् । प्रकृतिविशेषणं चैतदिति । प्रत्ययाशङ्का निराकरोति । प्रकृत्यर्थविशेषणं स्वार्थिकाना द्योत्यं भवतीति न वाच्यम् ; तस्य प्रकृतिवाच्यत्वात् ।

पटिष्ठः, लघिष्ठ इति । ‘तुरिष्ठेमेयस्यु’ इति टिलोपः । गरिष्ठ इति । ‘प्रियस्थिर-स्फिरोरुहल्लगुरु’ इत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः ।

‘प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रत्ययेन न भवितव्यम्, एकेनैव प्रत्ययस्य द्योतितत्वात्’ इति

यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्ताद-
परः प्रत्ययो भवत्येव—देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे,
युधिष्ठिर श्रेष्ठतम कुरूणामिति ॥

पदमञ्जरी

‘द्योतितत्वात्’ इति मन्यमानं प्रत्याह—यदा चेति । आतिशायिकान्तादिति ।
अतिशये भर आतिशायिकः, अध्यात्मादित्यादृक्, अनुशक्तिकादित्यादुभयपद-
पृष्ठिः । श्रेष्ठतमायेति । ‘प्रशस्यस्य भः’ । अत्र प्रकर्षरहितप्रतियोग्यपेक्षया यः
प्रकर्षस्तत्रेव निहितः, तमप्रत्ययस्तु प्रकर्षवत्प्रतियोग्यपेक्षया यः प्रकर्ष इष्टप्रत्य-
येनाद्योतितस्तस्मिन्नित्यपौनस्त्यम् । प्रत्ययद्वयस्य विधीयमानप्रत्ययभेदान् च
॥ एते वाक्ये, तत्रैकेनैष्टम्, अपरेण तदन्तात्तमम् । तेनैतन्न चोदनीयम्—यथा
सन्तानं सन् भवति, तद्विधानोपायां तदन्तस्य धातोरभावात्; तथा प्रकर्ष-
प्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न भवितव्यमिति ।

भाष्ये तु प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरः प्रकर्षप्रत्ययो नैव भवतीति स्थितम् । तत्क-
थम् ? न तावत्तदन्तादपरस्य प्रसङ्गः—यत्र हि त्रयाणामेकः शुक्लः, द्वितीयः
किञ्चित्कृष्टः, तृतीयश्चात्यन्तम्, तत्र किल प्रसङ्गः शङ्क्यते; तत्र द्वितीयस्य
सङ्ख्युत्कृष्टत्वं तृतीयसन्निधारकश्चित्करम्, राजसन्निधाविद्यामात्यस्येति ।
द्वितीयात्तावत्तदन्तं भवति । तृतीयादपि न भवति, तस्मिन्नेव प्रयोगे त्रयाणाम-
पेक्षितत्वेन द्विचनोपपत्त्यामात्रम् । एतेनैव सुन्याख्यातः । नापि तमवन्ता-
दपरस्य प्रसङ्गः । यत्र हि चतुर्णां द्वौ शुक्लौ, तृतीयः किञ्चिदुत्कृष्टः, चतुर्थ-
श्चात्यन्तम्, तत्र किल प्रसङ्गः शङ्क्यते; तत्र तृतीयस्य सङ्ख्युत्कृष्टत्वं चतुर्थ-
सन्निधौ पूर्ववदकिञ्चित्करम्, चतुर्थान्तु तममेव भवति । एतेनैव सुन्याख्यातः ।

कथं तर्हि श्रेष्ठतमाय कर्मणे इति ? छान्दसत्यात्सार्थिकत्वमयं द्रष्टव्यः ।
युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम् इति त्वन्याप्यमेव मन्यते ॥

न्यासः

यो मन्यते, तं प्रत्याह—यदा चेति । यत्र प्रथमे प्रकर्षे आतिशायनिको विहितः, तत्र
तेनैव द्योतितत्वाद् द्वितीयो वा मूल प्रकर्षप्रत्ययः । प्रकर्षान्तस्ये आतिशायनप्रत्य-
यान्ताद् युक्तमेवापरेणातिशायिकेन प्रत्ययेन भवितुम्, तदन्तात्तत्वादिति भावः ।
इष्टनि परतः ‘प्रशस्यस्य भः’, पूर्वेण सह ‘आद् गुणः’ । इष्टप्रत्ययान्तात् तमप्रकर्ष-
प्रत्ययः । अत्र प्रतियोग्यपेक्षो यः प्रकर्षः पूर्वस्मात् प्रकर्षान् स प्रकर्ष इष्टप्रत्ययेन
द्योतितः । ननु च नास्यातिशायिकस्य विधायक वाक्यमस्ति, येन तस्मिन् विहिते
तदन्तादपरः प्रकर्ष आतिशायनिको विधीयेत, इदमेव ह्येक वाक्यम्, तत्रानेनैव विधी-
यमाने प्रकर्षप्रत्यये तदन्तायाः प्रकृतेरसम्भव इत्ययुक्तं आतिशायिकादपरस्यातिशायिकस्य
काशि० ४ । १८

तिङश्च ॥ ५६ ॥

तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । 'ङ्याप्प्राति-
पदिकात्' इत्यधिकारात् तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्व इमे
पचन्तीति, अयमेवामतिशयेन पचति पचतितमाम् । जल्पतितमाम् ।

इष्टन् नोदाह्रियते; गुणवचने तस्य नियतत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरतीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्तव्य = विभज्य । निपातनाद्
पदमञ्जरी

तिङश्च ॥ पचतितमामिति । 'किमेत्तिङव्यय' इत्यादिनाऽऽप्तप्रत्ययः ।

गुणवचने तस्य नियतत्वादिति । अत एव सूत्रार्थकथनवेलायामपि तमप्
प्रत्ययो भवतीत्युक्तम् । न चानुवृत्तिसामर्थ्याग्निवमस्य बाधः, तमव्यिधानेऽप्यनु-
वृत्तेरुपपन्नत्वान् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरतीयसुनौ ॥ द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति । करणे
ल्युट्, कर्मणि पाठ्याः समासः । येन पदेन द्वार्थावुच्येते तद् द्विवचन-
मित्यर्थः । एतेनान्वर्थस्य द्विवचनस्येवं ग्रहणम्, न पारिभाषिकस्येति दर्शयति ।
पारिभाषिकस्य हि ग्रहणे, अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतर इत्यत्र
न स्यात् । अन्यर्थग्रहणे तु भवति, तथा हि—अस्माकमित्यनेनैकोऽर्थ उच्यते,
'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकस्मिन्नेवार्थे बहुवद्भ्यामिधानाद्; देवदत्तस्य चेत्यनेनापि
द्वितीयोऽर्थ उच्यते इति भवत्येतदन्वर्थम्—द्विवचनमुपपदम् । विभक्तव्य =
पृथक्कर्तव्यः, स चातिशय्यमानः । तस्य ह्युपपदत्वम्, न अतिशयितुः; ततः
न्यास

भावः ? नैव दोषः ; इह विधीयमानप्रत्ययभेदाद् द्वे एते वाक्ये, तत्रैकेनेष्टन्, विधी-
यते, अपरेण तु तदन्तात् तमप् ॥

तिङश्च ॥ पचतितमामिति । 'किमेत्तिङव्ययभादाभ्यद्रव्यप्रकरणे' इत्याम् ।

गुणवचन इत्यादि । इष्टनोऽनुदाहरणे हेतुः । 'अजादी गुणवचनादेव' इति
नियम इति, तत एव तेन भवितव्यम् । न च तिङन्तो गुणवचनः, अतो नासा-
नुदाह्रियते ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरतीयसुनौ ॥ द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति । एतेनान्वर्थस्य
द्विवचनस्य ग्रहणम्, न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । यदि हि पारिभाषिकं द्विवचन
गृह्येत, 'अस्माकं च देवदत्तस्य देवदत्तोऽभिरूपतरः' इत्यत्र प्रत्ययो न स्यात् ; पारि-
भाषिकस्य द्विवचनस्याभावात् । अन्वर्थस्य तु ग्रहणे सति भवति द्वयर्थतोपपदस्य ।
तथा हि—अस्माकमित्यनेनैकोऽर्थ उच्यते, एकस्मिन्नेवार्थे 'अस्मदो द्वयोश्च' इति

यद्भवति । द्वयर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात् तिङन्ताच्चातिशायने
तरवीयमुनी प्रत्ययो भवतः । तमविच्छनोरपवादः । ययामंन्यमत्र
नेष्यते । द्वाधिमावाढ्यो, अयमनयोरतिशयेनाढ्य आढ्यतरः ।
मुकुमारतरः । पचतितराम् । जल्पतितराम् ।

पदमभरी

प्रत्ययविधानात् । अपर आह—आद्यादेरतिशयितृविशेषणात्प्रत्ययो विधीयते,
नानिशाशितुर्माधुरादेरिति तस्याप्युपपदत्तमविरुद्धम् । पृथक्कारोऽपि तस्याप्यवि-
शिष्ट इति । निपातनाद्यदिति । 'शृङ्खलोर्णम्' इति ण्यतोऽपवादः । तेन विभा-
ग्यमिति नैव भवति । विभाग्यशब्दस्य तु स्मृतिषु प्रयुक्तस्य माधुर्यं चिन्त्यम् ।
द्वयर्थे विमर्ग्ये चोपपद इति । सूत्रे तु द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम्,
तत्र तदुपपदं चेति कर्मधारयात्सममी । अन्यर्थं चोपपदम्—उपोन्यारितं पदमु-
पपदमिति । तच्च विमर्ग्यास्य एव प्रयुज्यते । वृत्ता तु गतार्थत्वान्नाशयं प्रयु-
ज्यते । एवं चोपपदमहणं स्पष्टार्थम् । इह द्वे उपपदे, द्वे च पट्वती—'व्याप्ता-
तिपदिकात्', 'तिङ्ग्य' इति, प्रत्ययापि द्वारेण, ततश्च यथामंन्यमसद्गः ?
इत्यत आह—यथासंख्यमिति । इष्टिरेवेयम् । अयमनयोरिति । अनयोरित्यङ्गादत्र
अर्थमुपपदम् । पटीयानिति । पूर्ववद्विलोपः, उगित्यान्तुम्, 'मान्तमहतः' इति
दीर्घत्वम्, हल्ङ्गादिसंयोगान्तलोपी ।

माधुरा इत्यादि । किं पुनरत्र विभज्यम् ? पाटलिपुत्रका इत्याह । तथा
च तत्र 'पञ्चमी विभज्यते' इति पञ्चमी भवति । यद्यप्यत्रापि माधुरागामेको
राशिः, पाटलिपुत्रकाणां चापर इति राश्यर्थं द्वयर्थेतरमग्निः तथापि नाम्नी

ग्यासः

यद्वचनस्य विधानात् । देवदत्तस्येतिनेनारि द्वितयाऽर्णं उच्यत इति भवत्येव
तदन्वर्थद्विवचनमुपपदम् । तदेवमन्वर्थस्य ग्रन्थे सर्वत्र सिध्यतीति तस्येदं ग्रहणं युक्त-
मिति मन्यते । विमर्ग्य इति । पृथक् कर्तव्य इत्यर्थः । यः पुनरनिशममानस्तस्यां-
पपदत्तम्, नानिशाशितुः; ततः प्रत्ययविधानात् । ननु च 'शृङ्खलोर्णम्' इति ण्यति
कृते विभाग्य इति भवितव्यम्, कथं विभज्य इति निर्देश उपपद्यते ! इत्याह—
निपातनाद् यद् भवतीति । इह द्वे उपपदे, एवं प्रवृत्तौ च प्रत्ययपरि द्वारेण, ततश्च
यथासंख्येन भवतिव्यमिति कदाचिद् भ्रांतिः स्यात्, आत्मनिगतायमाह—यथा-
संख्यमित्यादि । कस्मात् पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? विमर्ग्यशब्दस्यात्यन्तस्या-
पूर्वनिगतात्लक्षणस्य स्वभिचारनिष्ठान् । स हि लक्ष्मणान्तरनिरपेक्षता दत्तम् यथा-
संख्यलक्षणमनोह नापेक्षेतेति सूचयति ।

पटीयानिति । पूर्ववद्विलोपः, 'अतस्तत्तत्र चाधाताः' इति दोषः, हल्ङ्गादि-
संयोगान्तलोपी ।

ईयसुखत्वपि—द्वाविमौ पटू, अयमनयोरतिशयेन षट्. पटीयान् । लघीयान् ।

विभज्ये चोपपदे—माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः । लघीयांसः ॥

पदमञ्जरी

शब्देनोपादीयते, प्रत्युतावयवभेद एव । अत एव बहुवचनम् । इह च—माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः सांकरयकेभ्यश्चामिरूपतरा इति न राश्यपेक्षमपि द्व्यर्थत्वमस्ति । तस्माद्विभज्योपपदग्रहणं कृतम् ।

इह दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः, पाणिपादस्य पाणी सुकुमारतरावित्यत्र तरन्न प्राप्नोति, किं कारणम् ? समाहारस्यैकत्वात् ; न च गुणभूतवर्त्तिपदार्थाश्रयः प्रत्ययः, तेषां बहुत्वान्—द्वात्रिंशदन्ताः, द्वावोष्ठौ ? अत्राऽऽहुः—वृत्तावभेदैकद्वयसंख्यामुपाददते वर्त्तिपदानि, ततश्च भेदपरित्यागाद्भेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद्—एवम्भूतदन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रयः प्रत्यय इति । इतरेतरयोगद्वन्द्वे त्ववयवार्थभेदसद्भावाद् अर्थता नास्तीति तरन्न भवति । प्लक्ष्ण्यप्रोधानां प्लक्षा दीर्घतमा इति विभज्योपपन्नाश्रयोऽपि न भवति, कथम् ? प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्य । सामर्थ्यलभ्ये विभागे विभज्योपपदग्रहणमवधारणार्थम्—विभाग एव यत्र शब्देन प्रतिपाद्यत इति । इह तु निर्धारणाश्रयनिर्देशो निर्धार्यमाणस्यापि साधारण इति न विभाग एव केवलः, किन्तुविभागोऽपि । एतेन 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी व्याख्याता । इह 'परुद्धान्पटुरासीत्, पटुतरश्चैवमः' इत्येकस्यापि धर्मिणो गुणभेदेन द्वित्वाध्यारोपात्तप्रतियोग्यपेक्षः प्रकर्षः, तदाश्रयश्च प्रत्ययः । व्यपदिशति च—'अन्य एवासि संवृतः', 'कचित्स एवासि धनञ्जयस्त्वम्' इति ॥

न्यासः

माथुरा. पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति । 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेन पञ्चमी । पाटलिपुत्रकेभ्य इत्येतदत्र विभज्योपपदम्, पाटलिपुत्रका हि माथुरेभ्यो विभज्यन्ते=पृथक् क्रियन्ते ।

ननु चेत्तदपि 'द्विवचनोपपदे' इत्येव सिद्धम्, अस्ति ह्यत्र द्विवचनमुपपदम्, तथा हि—माथुराणामेको राशिः, अपरः पाटलिपुत्रकाणाम्, तो च द्विवचनेनोच्येते, तस्माद् विभज्यग्रहणमनर्थकम् ? नैतदस्ति; यद्यप्यत्र राश्यपेक्षा द्व्यर्थतास्ति, तथापि नाहो शब्देनोपादीयते । किं तर्हि ? अवयवभेदः । अत एव माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य इति बहुवचनम् । इह राश्यपेक्षापि द्व्यर्थता नास्तीति—साङ्ख्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुराः सुकुमारतरा इति । तस्माद् विभज्यग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥

अजादी गुणरचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टतरीयगुणावजादो मामान्येन प्रिहितो, तयोग्य विषयनियम
क्रियते—गुणरचनादेव भरतस्ती नान्यस्मादिति । पटोयान् ।
लघोयान् । पटिष्ठ । लघिष्ठ ।

इह न भवत —पाचकतर, पाचकतम इति ।

एवकार इष्टताऽन्यधारणार्थं—प्रत्ययनियमाज्यम्, न प्रवृत्तिनियम
इति । पटुतर, पटुतम ॥

पदमञ्जरी

अजादी गुणरचनादेव ॥ एवकार किमर्थं ? नियमो यथा विज्ञायेत,
अन्यथा प्रकर्षऽन्त्याद्योर्विधानाद्भ्रमार्थं विधिः स्यात् । 'अतिशयने' इत्यनुप्रतिष्ठितो,
तत्रैव पुनर्यचन नियमार्थं भविष्यति, नार्थ एवकारेण ? तत्राह—एवकार इष्ट-
तोऽन्यधारणार्थं इति । असति ह्यस्मिन्परीतोऽपि नियम मन्भाष्यते—अजादी
एव गुणरचनादिति । तत्र को दोषः ? गुणरचनाद् व्यञ्जनादी न स्याताम्,
तस्यान्त्याद्योर्निर्यात्वात् । यत एवकारस्ततोऽन्यत्राधारणमिति । अन्त्याद्य-
नियतत्वादगुणरचनादपि तयो प्रमङ्ग । इदमतिशब्द क्रियते—अजादी गुण
रचनादेवेति, एव तु वक्तव्यम्—अतिशयने तमप् गुणरचनान्तिष्ठन्, द्विवचन-
प्रिभग्योपपद ईयमुन्, गुणरचनादित्यत्र, तत्तत्तरप् च, गुणरचनादिति निवृ-
त्तम् ? सत्यम्, 'प्रशस्यस्य श्र' इत्यत्रमार्थं तु 'अजादी' इत्युक्तम् । एव तर्हि
'प्रशस्यस्य श्रोऽन्त्याद्यो' इत्येवास्तु, एवमपि श्लेषकारो न वक्तव्यो भवति ?
त्यल्पक्षेऽपि 'तरप् च' इति चकार क्रियते, तदुच्य भवति ॥

व्यास

अजादी गुणरचनादेव ॥ पाचकतर इति । कर्तुंशक्तिमनो द्रव्यग्यामिषानाद्
द्रव्यवचनोऽयं पाचकशब्दः ।

अप्येवकार किमर्थं, यावता जिद्धे विधिरारम्भमात्रे विनापि तेन नियमार्थं
भवति ? इत्याह—एवकार इत्यादि । असति श्लेषकारे विरतामन्धारणं विज्ञापित—
अजादी एव गुणरचनादिति, ततश्च या एवकारस्ततोऽन्यत्राधारणमिति प्रवृत्तिनियम
स्यात् । एवं च गुणरचनस्यान्त्याद्योर्निरवतत्वात् तत्तत्तरपादिनं स्यात् । एवकारे तु
प्रवृत्त्यनन्तरमुच्चाप्यमाणे सति प्रत्ययार्थनियमाज्यं भवति न प्रवृत्तिनियम इति पटु
तर, पटुतम इति सिद्धं भवति । एतदपि सिद्धव्यम् 'गुणरचनादिष्ठान्ताद्युक्तो' इति
सूत्रं न कृतम् । तदा विषयार्थजादेतो तरममन्तस्वादत्वाद् वक्ष्यकानि तदामाने
पटुतर, पटुतम इति न।स्येत् ॥

तुल्यन्दसि ॥ ५६ ॥

‘तुः’ इति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । त्रन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययो भवतः । पूर्वेण गुणवचनादेव नियमे कृते छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यभ्यनुज्ञायन्ते—त्रन्तादप्यजादी भवत इति । आसुति करिष्ठः । दोहीयसी घेनुः । ‘भस्याऽडे तद्धिते’ इति पुंवद्भावे कृते ‘तुरिष्ठेमेयस्सु’ इति तृचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य ‘श्र’ इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । ‘अजादी’ इति प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिविपरिणम्यते ।

ननु च प्रशस्यशब्दस्यागुणवचनत्वादजादी न सम्भवतः ? एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात् तद्विषयो नियगो न प्रवर्तते—अजादी गुणवचनादेवेति ।

पदमञ्जरी

तुल्यन्दसि ॥ पूर्वेणेत्यादि । नियमयाधेन प्रकृत्यन्तरस्याभ्यनुज्ञानमात्रं क्रियते, न त्वपूर्वो विधिरित्यर्थः, तेनोपाविसङ्करो न भवति । करिष्ठ इति । कर्तृशब्दात्तन्त्रन्तादिष्ठन् । अत एव कर्मणि द्वितीया भवति । तृजन्तादेव वा भवन्तु, द्वितीया तु कृतपूर्वा कटमितिवद् द्रष्टव्या । दोहीयसीति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्धीशब्दात्प्रत्ययः । ‘भस्याऽडे तद्धिते’ पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः । यद्वा, ‘सिद्धश्च प्रत्ययविधौ’ इति वचनान्ङीपि निवृत्ते दोग्धीशब्दादेव प्रत्ययः, ततः ‘तुरिष्ठेमेयस्सु’ इति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद् घत्वजश्चयोरपि निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ अजाद्योः प्रत्यययोः परत इति । ननु आजादी इति प्रथमान्तं प्रकृतम्, न सप्तम्यन्तम्, तत्कथमयमर्थो लभ्यते ? इत्यत आह—अजादी इति प्रकृतस्येत्यादि । प्रकृतस्य या विभक्तिः प्रथमा सा सप्तमीरूपेण विपरिणम्यते, ऊहात इत्यर्थः ।

एवं तर्हीत्यादि । अथ यावेव सम्भवतः—तरप्तमपी, तयोरेव परतोऽयमादेशः

न्यासः

तुल्यन्दसि ॥ करिष्ठ इति । कर्तृशब्दात् तृजन्तादिष्ठन्, ‘तुरिष्ठेमेयस्सु’ इति तृच्यन्दलोपः । दोहीयसीति । दोग्धीशब्दात् तृजन्तादीयसुञ्, तृच्यन्दस्य ङीपे कृते निमित्ताभावाद् घत्वादिनिवर्तते, ‘उमितश्च’ इति ङीप् ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ननु आजादी इति प्रथमान्तम्, तत् कथमजाद्योः परत आदेशो लभ्यते ? इत्याह—अजादी इति । तद्विषय इति । स प्रशस्यशब्दो विषयो यस्य स तद्विषयः । ‘अजादी गुणवचनादेव’ इत्यनेन यो नियमः स तद्विषये न प्रवर्तत इति दर्शयति ।

एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् ।

सर्वं इमे प्रशस्या, अयमेषामतिशयेन प्रशस्य श्रेष्ठ । उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य श्रेयान् । अयमस्मात् श्रेयान् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाच्छब्दस्य टिलोप-यस्येतिलोपो न भवत ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य 'ज्य' इत्ययमादेशो भवति अजाद्यो प्रत्यययो परत । सर्वं इमे प्रशस्या, अयमेषामतिशयेन प्रशस्य ज्येष्ठ । उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य ज्यायान् । अयमस्मात् ज्यायान् । 'ज्यादादीयस' इत्याकार ॥

पदमञ्जरी

कस्मान्न भवति ? नैव भवितुमर्हति, 'अजादी' इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् । अथात्रैराजाद्योर्विधिः कस्मान्न विज्ञायते—प्रशस्यशब्दादजादी भवतः, अश्वास्यादेश इति, तत्रायमप्यर्थः—विभक्तिप्रपरिणामो न कर्तव्यो भवति ? नैव शक्यम्, तत्तत्तमपौ हि स्याताम्, विशेषविहितात्रादी बाधेयाताम्, उपाधीना च सङ्करस्याद्—इष्टान्विषये ईयसुच, तद्विषये चेष्टन्ति । तद्विषय इति । प्रशस्यशब्दो विषयो यस्य स तद्विषय । सप्तम्यन्तपाठे तु स एव विषयस्तत्रेत्यर्थः । नियमा न प्रवर्तत इति । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेणाजादिभावो ज्ञाप्यते, न तु साक्षादित्यर्थः, अन्यथा पुनरनजाद्योर्बाध उपाधिसङ्करश्च स्यात्, उक्तेन प्रकारेण स्वशास्त्रेणैराजाद्योर्विधानान्नैतदोपद्रव्यमपि भवति । कथं पुनर्वधाश्रुतसम्बन्धसम्भवेऽपि प्रपरिणामः शक्य आश्रयितुम् ? शृणु, अजाद्योर्विधिरिष्ट-इत्येत्पञ्चम्या निरदेक्ष्यत् । किञ्च एव सन्नियोगार्थश्चकारोऽप्यकरिष्यत ।

टिलाप-यस्येतिलोपाविति । 'यस्येति' इत्यनेन लोपो यस्येतिलोप, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति ममास, तत्रानुकरणत्वादस्यामीयमित्यादिवद्विभक्तेरलोप । 'आद्गुण' इति त्वनङ्गत्वान्न प्रतिषिध्यते ॥

ज्य च ॥ योगविभाग उत्तरत्र ज्यादेश एव यथा स्यात्, आदेशो मा भूदिति । अयमनयोरिति । अतिशयेन प्रशस्य इति प्रपरिणामेनापेक्ष्यते, न पुनरुत्तरेणैक-ग्रन्थता । एव सर्वत्र ॥

न्यास

एवमुत्तरेष्वपि । 'वृद्धस्य च' इत्येवमादिषु । अयमनयो श्रेयानिति द्विवचनो परद ईयसुन् । अयमस्मात् श्रेयानिति विमज्ज्योपपदे । पूर्वत्र निर्धारणे षष्ठी, उत्तरत्र 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी ॥

ज्य च ॥ योगविभागो यथासरवनिवृत्त्यर्थः, उत्तरार्थश्च । उत्तरत्र वृद्धशब्दस्य ज्यादेश एव यथा स्यात्, आदेशो मा भूदिति ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च 'ज्य' इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्वं नियमाभावेन पूर्ववत् ज्ञाप्यते । सर्व इमे वृद्धाः, अयमे-
षामतिशयेन वृद्धः ज्येष्ठः । उभाविमो वृद्धो, अयमनयोरतिशयेन
वृद्धः ज्यायान् । अयमस्मात् ज्यायान् ।

'प्रियस्थिर' इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचन-
सामर्थ्यात्पक्षे सोऽपि भवति—वर्षिष्ठः, वर्षीयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

पद्मञ्जरी

वृद्धस्य च ॥ स्वरूपग्रहणम्, न तु 'वृद्धिर्यस्याचामादिः' इति पारिभाषिक-
स्येत्याह—वृद्धशब्दस्येति । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । तयोश्चेत्यादि ।
यत्पूर्वमुक्तम्—'एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम्' इति, तदेषानेन स्मारितम् ।

वचनात्पक्षे सोऽपि भवतीति । ननु च वर्षादेशस्येमनिजयकाशः स्यात् ? न;
वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् । यद्येषम्, वर्षादेशोऽपीद्वैव यत्तद्व्यः—वृद्धस्य वर्षि-
श्चेति, एवं हि द्विवृद्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति ? सत्यम् ; तथा तु न कृतमित्येव ।
अपर आह—इष्टनीयसुनोरिवेमनिचोऽपि सद्धारः कल्प्यते, तेन वर्षिमेत्यपि
भवति । तस्य मते—वर्षादेशस्येमनिचि चरितार्थत्वादिष्टनीयसुनोरनेन ज्यादेश
एव प्राप्नोति । तस्माद् 'ध्रुवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इत्यत्रेदमनुवर्तते, तेन
ज्यादेशेन मुक्ते पक्षे वर्षादेशः ॥

न्यासः

वृद्धस्य च ॥ वृद्धशब्दस्येति । 'वृद्ध' इत्येतस्य शब्दस्येत्यर्थः । एतेन 'वृद्धस्य' इति
स्वरूपग्रहणं दर्शयति । ननु च वृद्धशब्दश्च संज्ञा कृता—'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्
वृद्धम्' इति, अतस्तत्प्रत्यायितस्यैव सञ्ज्ञिनो ग्रहणं न स्वरूपस्य, 'स्वं रूपं
शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति वचनात् ? नैव दोषः, 'प्रशस्यस्य' इत्येतदिहानुवर्तते, तेन
वृद्धशब्दो विशेष्यते—प्रशस्यस्य वृद्धस्येति । स्वरूपग्रहणे वयोऽधिके च शब्दार्थे प्रश-
स्यता मुच्यते, न पारिभाषिकग्रहणे । अथ वा—स्थानेऽन्तरतमपरिमापया ज्यशब्दस्य
योऽन्तरतमः ॥ एव स्थानीं विशायते, अन्तरतमश्च तस्य वृद्धशब्द एव, तेन तस्यैव
ग्रहणं युक्तम् । तयोश्चेत्यादि । यथा 'प्रशस्यस्य भः' इत्यत्र नियमामायेनाजायोः
प्रत्यययोः सत्त्वं ज्ञापितम्, तथेहापि ज्ञाप्यते । नियमामायस्यजायोः पन्तः
पूर्ववदादेशविधानादेव वेदितव्यः ॥

अन्तिकवाढयोर्यथासंख्यं नेद, साध-इत्येतावादेशो भ्रमतोऽजाद्यो.
परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् ।

निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेप्यते ।

सर्वाणीमान्यन्तिकानि, इदमेपामतिशयेनान्तिक नेदिष्टम् । उभे
इमे अन्तिके, इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्मान्नेदीय । सर्वं इमे
बाढमधीयते, अयमेपामतिशयेन बाढमधीते साधिष्ट । उभाविमौ
बाढमधीयाते, अयमनयोरतिशयेन बाढमधीते साधीयः । अयमस्मान्
साधीयोऽधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयो कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्यो परतः ।
तयोश्च सत्त्वं पूर्ववज्ज्ञेयम् । सर्वं इमे युवान्, अयमेपामतिशयेन युवा
पदमङ्गलं

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधो ॥ निमित्तयोयथासंख्यमिह नेप्यत इति । 'अजाद्योः'
इति प्रकृतयोरिष्टनीयसुनोर्महणात्तयोश्च क्रमेणोपदेशादजहत्प्रमयोर्येय प्रतीतेर्यथा-
संख्यप्रसङ्गं मन्यते । कस्मात्पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? त्रिपरीतत्रमस्यापि
सम्भवात् । तथा हि—कयोरजाद्योरित्यपेक्षायामानन्तर्यादीयमुस्तान्प्रतीयते,
द्विवचनानुरोधेनात्यष्टमपीत्येवमपि क्रमः सम्भवति । तदनयोः प्रमयोर्नान्यतरः
क्रमो निर्द्धारयितुं शक्य इत्यनाश्रयणमेव तयोर्युक्तम् ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ युवेति न सहायूनो ग्रहणम्, किं तर्हि ?
स्वरूपस्य; अल्पसाधचर्यात्, व्याख्यानाच्च । अन्यतरस्याग्रहणमल्पशब्दार्थम् ।
म्यास

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधो ॥ निमित्तयोरित्यादि । निमित्तौ प्रत्ययौ, तयोः परतः
आदेशविधानात् । कस्मात् पुनरिष्यमाणो न भवति ? अलगत्तरस्य परनिगतात् ।
स हि लक्षणन्तरानपेक्षतामाचष्टे । तेन यथासंख्यलक्षणमिह नापेक्षते । यदेवम्,
स्यान्यादेशयोरपि यथासंख्यं न प्राप्नोति ? सा मूढ यथाकलाम्, भान्तरन्याद्
व्यवस्था भविष्यति । ननु च व्यवस्थाकारि चेल्लक्षणान्तरं नापेक्षते, स्थानेऽन्तरतम-
परिभाषापि न प्राप्नोति ? नैतदस्ति; निर्देशान्यथात्वं हि निर्देशरूपा व्यवस्था
नास्तं त्येतदेव बोधयति, या त्वर्थरूपा व्यवस्था तां न निवर्तयति । अत्रि चादेश-
प्रतिपत्तये 'पञ्ची स्थाने योगा' इत्येषा परिभाषा नियोगनोऽपेक्षणीया । तच्छेपमूना
'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषा कथं शक्या नापेक्षितम् ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ अत्रानि निमित्तयोर्यथासंख्यं नेप्यते, तन्न त्रयानः
'अजाद्यदन्तम्' इत्यल्पशब्दस्य पूर्वनिगाने परनिगतात्प्रधानपेक्षाविहातम्यने । युवेति

कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ, अयमनयोरतिशयेन युवा कनीयान् ।
यविष्ठः, यवीयान् । सर्वं इमेऽल्पाः, अयमेषामतिशयेनाल्पः कनिष्ठः ।
उभाविमावल्पो, अयमनयोरतिशयेनाल्पः कनीयान् । अयमस्मात्कनी-
यान् । अल्पिष्ठः, अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोलुक् ॥ ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुग् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव
वचनं शापकमजादिसङ्खावस्य । सर्वे इमे स्रग्विणः, अयमेषामतिशयेन
स्रग्वी स्रजिष्ठः । उभाविमौ स्रग्विणौ, अयमनयोरतिशयेन स्रग्वी स्रजी-
यान् । अयमस्मात् स्रजीयान् । सर्वं इमे त्वग्वन्तः, अयमेषामतिशयेन

पदमञ्जरी

युवशब्दस्य तु 'स्थूलदूरयुव' इति वचनात्सिद्धो विकल्पः । यविष्ठ इति । स्थूलदूरा-
दिसूत्रेण यणादिपरं लुप्यते, पूर्वस्य च गुणः । कनीयानिति । प्रकरणादिवशाद्यु-
घाल्पयोरन्यतरावसायः । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपः, 'अल्लोपोऽनः'
इत्यल्लोपश्च न भवति ।

विन्मतोलुक् ॥ विन्मतोरित्युत्सृष्टानुबन्धयोर्विन्मतुपोर्द्वन्द्वात्पठ्ठीद्विवचनम् ।
अथ विन्महर्णं किमयेम्, यावता येभ्यो विन् तेभ्यो मतुपपि भवति, तस्यैव लुकि
न्यासः ।

स्वरूपग्रहणमिष्यते, न जीवत्त्व वशस्य । कस्मात् ? इहापि 'प्रशस्यस्य' इत्येतदनुवर्तते,
तेन युवशब्दो विशेषयितव्यः—प्रशस्यस्य यून इति । स्वरूपग्रहणे सर्वलोकाभिमत-
यौवनालम्बयःसम्बन्धे शब्दार्थे प्रशसोपपद्यते, न पारिभाषिकग्रहणे । अथ वा—स्थाने-
ऽन्तरतमपरिभाषया कक्षित्यस्यादेशस्य योऽन्तरतमः स एव स्थानीति विज्ञायते,
अन्तरतमश्च युवशब्द एव । तस्मात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं युक्तम् । अन्यतरस्या-
ग्रहणमिहालम्बशब्द एव प्रयोजयति, न युवशब्दः, तस्य विनापि तेन विकल्पः सिद्ध
एव; 'स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रधुद्राणा यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः' इति वचनात् । न हि
नित्य आदेशे यणादेः परस्व लोपः सम्भवति, नापि पूर्वभावो गुणभाक् । यविष्ठः,
यवीयानिति । स्थूलदूरादिसूत्रेण यणादेः परं लुप्यते, पूर्वस्य च गुणो भवति ॥

विन्मतोलुक् ॥ मतुपा साहचर्यात् मत्पर्याय एव विनिप्रत्ययो गृह्यते—'तप-
सहस्राभ्या विनोनी', 'अस्मायामेषास्रजो विनिः' इति; आभ्या चेतदेव लुग्वचन-
मजायार्भावं शापयति । स्रग्विणौ इति । अस्मायादिसूत्रेण विनिः । स्रजिष्ठ इति ।
'प्रकृत्यैकाच्' इति 'प्रकृतिभावट्टिलोपाभावः ॥

त्वग्दी त्वच्छिष्ठः । उभाविमो त्वग्वन्तो, अयमनयोरतिशयेन त्वग्वान्
त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा=स्तुति । प्रकृत्यर्थस्य विशेषण चेतत् । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे
वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे रूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाश्च
प्रत्ययाः । प्रकृत्यर्थविशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तो वैयाकरणो
वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः ।

पद्मशरी

स्रजिष्ठ इत्यादि सिद्धम्, न च विन इष्टचीयसुनोः श्रयणप्रमंगः, तदन्तात्तयोर-
भावात् ? अस्मादेव हि लुग्यचनाद्विनन्तात्तयोर्भावो ज्ञाप्यते । यदा तर्हि
विनन्तात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् क्रियते, तदा विनः श्रयणं मा भूदित्ये-
वमर्थं विनो लुग्यचनम्—स्रजिष्ठमाचष्टे स्रजयति ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतदिति । प्रत्ययैत्ये तु वैयाकरणस्य
प्रशंसा वैयाकरणरूप इति प्राप्नोति, वैयाकरणरूपो वेवदन्त इति सामानाधिकरण्यं
न स्यात्, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणम्—प्रशंसाविशिष्टेभ्य इति । पुनः प्रशस्तो
न तु प्रशंसिता; अनभिधानात् । स्वार्थ इति । यद्येवम्, कुमारीरूपेत्यत्रानति-
रिक्तं वय इति कृत्वा ङीप् प्राप्नोति ? नैव शेषः, कुमारीशब्दादुत्पन्नेन ङीपा
वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतिवत्त्वाद्रूपवन्तस्य स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्ग्यं
दानेन क्रियते, न च ङीपेन तदभिव्यक्तमिति टापोऽप्रसङ्गः । कुमारीरूप
इत्युच्यमाने हि कुटीरादिवल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत । यदा-प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्ङीपो-
ऽप्रसङ्गः, कुमारशब्दस्य वयो निमित्तम्, रूपवन्तस्य तु तद्वत्ता प्रशंसा, तदाह-
स्वार्थिकाश्चेत्यादि । अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रशंसायामयं प्रत्ययः, तेन यो
व्याकरणेऽनिपुणः प्रशस्तश्च धंशशीलादिना, तत्र वैयाकरणरूप इति न भवति ।
कश्चित्तु सहचरितधर्मप्रशंसायामपि भवति—गोरूपोऽयं यः सम्यग्रहतीति ।

अथ कथं वृषलादिशब्देभ्यः प्रत्ययः, ते हि सदा निन्दावचनाः, तदभि-
धेयानां काकादिवन्निर्गुणत्वात् ? अत आह—प्रकृत्यर्थस्येति । वैशिष्ट्यम्=परि-
पूर्णता, तस्मिन्सति प्रशंसा भवति । तथा च वृषलादिशब्दा अपि स्वार्थस्य पूर्णत्वे
सति प्रशंसाविशिष्ट एवार्थे प्रवर्तन्ते इति तेभ्योऽपि सिद्धः प्रत्यय इति भावः ।

न्यासः

प्रशंसायां रूपम् ॥ स्वार्थिकाश्चेत्यादि । प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रशंसादि, तस्य द्योतकाः
स्वार्थिका भवन्ति, न त्वर्थान्तरस्य वाचकाः ।

१. अत्र 'मनुप्' इति मुद्रितपद्मशरीपात्रोऽपपाठः ।

प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपोऽयं यः पला-
ण्डुना सुरां पिबति । चोररूपः । दस्युरूपः, योऽक्ष्णोरप्यञ्जनमपहरेत् ।
'तिडश्च' इत्यनुवर्तते—पचतिरूपम् । पचतोरूपम् । क्रिया-
प्रधानमाख्यातम् ।

पदमञ्जरी

वृषलरूप इति । यद्यप्ययं जातिवचनः, जातेश्च न्यूनत्वम् पूर्णत्वं वा न
भवति; तथापि सहचरितधर्मात्पत्वं बहुत्वापेक्षं न्यूनत्वं पूर्णत्वं च द्रष्टव्यम् ।
यद्वा—गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्तेः शब्दार्थस्यैवैतदुभयं भवति । यः पलाण्डुनेति ।
सहयोगे तृतीया । फरिचद् वृषलः पलाण्डुं भक्षयति, कश्चित्सुरां पिबति, यस्तुभयं
करोति तस्य परिपूर्णेवृषलत्वम् । तथा चोरशब्दार्थस्यापि सुगुप्तस्त्वपहरणेन
परिपूर्णता भवति । अक्ष्णोरप्यञ्जनं हरेदिति । सम्भाजने लिङ्, एवंविधमप्यस्य
चौर्यं सम्भजतीत्यर्थः । अक्ष्णोरञ्जनं हरतु वा मा वा हर्षीत् । नन्वेवमपि यदा
निन्दाप्रतिपादनाय वृषलरूप इत्यादि प्रयुज्यते तदा न सिद्धयति, निन्दैव हि
तदा प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्याद्भवति, तस्मात्प्रशंसाग्रहणमपनीय वैशिष्ट्यग्रहणमेव
कर्तव्यम्, यदाह—'सिद्धं तु प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यवचनात्' इति । वृत्तिकारस्तु
मन्यते—चोररूपोऽयमित्यादौ प्रशंसैव शब्दार्थः, निन्दाप्रतीतिस्तु वाक्यनिबन्ध-
नेति । दृश्यते च प्रशंसापराणामपि निन्दापरत्वं, यथा—राक्षस इति,
पौरुषातिशयप्रशंसावचने प्रशंसा गम्यते, निर्घृणत्यप्रतिपादने तु निन्दा ।

पचतोरूपम्, पचन्तिरूपमिति । नन्वात्र द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः, स्वार्थिकाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते इति कृत्या ? तत्राह—क्रियाप्रधानमाख्यातमिति ।

न्यासः

यदि प्रशंसाया वृत्तमानाद्रूपं विधीयते, निन्दाया वृत्तमानात् प्राप्नोति—
वृषलरूपोऽयम्, चोररूपोऽयमिति । वृषलादयो हि शब्दाः सदा निन्दावचनाः, न
कदाचित्प्रशंसाया वृत्तन्ते, यथा—काकादयः शब्दाः । इत्यत आह—प्रकृत्यर्थस्येत्यादि ।
प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यं परिपूर्णत्वम्, तस्मिन् सति प्रशंसा भवति । एवञ्च—यदा
वृषलादिशब्दानामपि पदार्थस्य परिपूर्णता भवति, तदा ते प्रशंसाया वृत्तन्ते इति
तेभ्योऽपि प्रत्ययो भवति । पलाण्डुमक्षणेन सुरापाणेन च प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णता
दर्शयति । वृषलशब्दस्य हि शूद्रो वाच्यः । स यदा पलाण्ड्वादिकमपि साधुजनगर्हित-
मभ्यनहरति तदा परिपूर्णतया तस्य शूद्रत्वम् । शूद्रः=सर्वांशो, सर्वविक्रयीति ।
चोरशब्दार्थस्यापि सुगुप्तस्त्वपहारेण परिपूर्णता भवति ।

ननु च 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति प्रकृत्यर्थस्य ये
लिङ्गवचने ते स्वार्थिकप्रत्ययान्तस्यापि भवत इति मावः । ततश्च पचतोरूपम्, पचन्ति-
रूपमित्यत्र द्विवचनबहुवचनान्या भवितव्या ? इत्यत आह—क्रियाप्रधानमेत्यादि ।

नपुंसकलिङ्गं तु भवति; लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

ईपदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

सम्पूर्णता=पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासम्पूर्णता=ईपदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । ईपदसमाप्तिविशिष्टे स्वार्थे वर्तमानात् कल्पव्, देश्य, देशीयर्-इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईपदसमाप्तः पटुः पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः ।

तिङ् श्चेत्येव—पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

पदमञ्जरी

नपुंसकलिङ्गं त्विति । अथ तमयादेः रूपपञ्च को त्रिपयस्त्रिभागः, यावताऽतिशायनमपि पूजानिन्नात्रिपयम्—पटुतमः, पापीयानिति; रूपप्रत्ययोऽप्युभयविपयः—पटुरूपः, चोररूप इति ? उच्यते—अतिशयनं समानगुणप्रतियोग्यपेक्षम्, वैशिष्ट्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विपयभेदः ॥

ईपदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ सम्पूर्णतेति । प्रवृत्तिनिमित्तस्य पौष्कल्यमित्यर्थः । पदार्थशब्देन पर्यवसानभूमिर्विवक्षिता । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतदिति । न प्रत्ययार्थः । यदि तथा स्याद्, गुडस्येपदसमाप्तिद्राक्षाया गुडकल्पा द्राक्षाया इति स्यात्, गुडकल्पा द्राक्षेति द्रव्येण सामानाधिकरण्यं न स्यात्, एकवचनमेव च स्यात्, इष्यते चाभिधेयमल्लिङ्गवचने स्यात्तामिति । तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणम् । स्वार्थ इति । न च कुमारिकल्पेत्यत्राप्यनतिरिक्तं वय इति ङीप् प्रसङ्गः; न हि कल्पवन्तस्य वयःप्रवृत्तिनिमित्तम्, किं तर्हि ? तद्व्रतेपदसमाप्तिः । ईपदसमाप्तः पटुः पटुकल्पः, मृदुकल्प इति ।

ननु च योऽर्थ एतावानेवेति परिज्ञातः, तस्य समाप्तिर्वा भवत्यसमाप्तिर्वा, न च पाटवादिगुण एतावानिति निर्ज्ञातः, यावत्तादपि हि पाटवं भवत्येव, तत् कथमस्येपदसमाप्तिः; एतेन जातिशब्दा व्याख्याताः, न हि तेऽक्तपरिमाणमर्थमाचक्षते ? इदं तु युक्तमुदाहरणम्—कृतकल्पम्, भुक्तकल्पमिति । धात्वर्थो हि फलावच्छिन्नो व्यापारनिचयोऽक्तपरिमाणः । नन्वत्रापि भूते कः, फल-

न्यासः

स्वित्यादि । तत्रैव हेतुमाह—लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । यदि तर्हि ह्येका क्रिया, पचतः, पचन्तीति द्विवचनबहुवचने न सिध्यतः ? नैप दोषः; यद्यपि ह्येका क्रिया, साधनं ह्यनेकम्, अतस्तदाश्रये द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । रूपप्रत्ययान्तात् तर्हि स्याताम् ? तिङन्तेनोक्तत्वात् न भविष्यतः । एकवचनं तु भविष्यति; तस्यौत्सर्गिकत्वात्, 'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति वचनात् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तान् ॥ ६८ ॥

ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् सुवन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो

पद्मशरी

निष्पत्तौ च धात्वर्थो भूतो भवति, भूतस्य च तस्य कुन ईपदममाप्तिः ? यदा तद् द्वि-त्रित्यैकदेशापवर्गाश्रयो भूते क्तः, तदोदाहरणम्—कृतस्त्वं वस्त्रमिति । तथा च कृतादय एव देशकरणाश्रया प्रयोगा दृश्यन्ते । यदा भविष्यत्कालाया ईप-दममाप्तायाः त्रित्याया आश्रयमानत्वात् 'आशंमायां भूतयन्च' इति भविष्यति क्तप्रत्ययः, तदापि भवत्युदाहरणम् । एवम् 'गीतः क्तः', 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्त्तमानप्रत्ययकान्तादपि युक्तः प्रत्ययः—पूजितस्त्वं, जातस्त्वंमिति । तथा तिङन्तमपि कालत्रयविषयं भवत्युदाहरणम्—पचतिस्त्वं, पक्ष्यतिस्त्वं, अपाश्रीत्स्त्वंमिति । गुणवचनं त्रयुक्तम् । तदपि युक्तम्, ननु चोक्तं यान-त्तान्नपि पाठ्यं भवत्येव नास्येपदसमाप्तिरिति ? नैतदस्ति; लोक्त एव गुण-स्यापीयताया निर्ज्ञातवान् । लोके हि पदुर्यमित्युच्यते, यो लघुर्नरोपायेन साध्यायान्साधयति । यस्तु न तथा साधयति, किन्त्यीषदूनम्, स पदुस्त्वं । तद्विपर्ययेण मृदु-मृदुकल्पो व्याख्यातो । जातिवचने कथं गुडस्त्वं द्राक्षा, तद्विपर्ययेण गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद् तैलस्त्वं प्रसन्नेति ? उच्यते; गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद् गुडजायमानाय ईपदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायाः । तथा गुडस्त्वं गुड इत्यपि भवति । कथं पुनः स एवेपदसमाप्तः सम्भवति ? गुणहानेः—यायन्माधुर्यं गुडस्य प्रसिद्धम्, न तान्पुराणत्वादिनोपोपहतस्य । तेनासारीपदसमाप्तो गुड इत्युच्यते ॥

विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात् ॥ ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानादिति । स्यञ्छोप एषा पञ्चमी । एवम्भूतं सुवन्तं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थः । सूत्रे तु 'सुपः' इति 'पठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति पक्षी । स च पुरस्तादेवेति । एतेनानेकार्थत्वात्नि-पातानाम् 'तुशन्दोऽधारणे वर्त्तते' इति दर्शयति । असति तु तुशन्दे प्रत्ययान्त पूर्वत्वंस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन सम्बन्धः स्यादिति भावः ।

न्यासः

ईपदसमाप्तौ कल्पन्देशदेशीयरः ॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् तु ॥ विभाषा-ग्रहणेनेह बहुच् सम्बध्यते, न पुरस्तादित्येतत्; तेन बहुच् पूर्वस्य न विकल्प्यत इति नित्यमेव तद् भवति, अत एवाह—स तु पुरस्तादेवेति । एवकारेण तुशन्दस्यावधारणा-र्थता दर्शयति । यदि पुनस्तुशन्दोऽधारणायां न त्रियते, ततो न ज्ञायते—किं विभाषा-ग्रहणेन बहुच् सम्बध्यते, अथ पुरस्तादित्येतदिति ! तुशन्देन स्ववधारणार्थेन पुरस्तादि-त्येतस्मिन् नियमिते पारिषेष्ट्याद् विभाषावचने बहुजेवाभिसम्बध्यत इति विज्ञायते ।

भवति । स तु पुरस्तादेव भवति, न परतः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ।
ईपदसमाप्त. पटुः बहुपटुः । बहुमृदु । बहुगुडो द्राक्षा ।

पदमञ्जरी

भाष्यकारस्तु मन्यते—‘उद्दिशितोऽन्यतरस्याम्’ इत्यादौ यथा परत्वं न
विकल्पते, तत्कस्य हेतोः ? प्रत्यय एव परत्वविशिष्टो विधीयते, तत्र विशेषणस्य
गुणत्वाद्विकल्पेन न सम्बन्धः, गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात्; तद्व-
दिहापि विभाषाग्रहणेन बहुत्वेव सम्भन्यते, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य
त्ववधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनम्—पुरस्तादेव सर्वं भवतीति । तेन लिङ्गसंख्ये
अपि प्राप्तप्रत्ययोत्पत्तः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव भवतः । प्रयोगश्च प्राक्
कृतेर्भवतीति । तेन बहुगुडो द्राक्षा, लघुर्वहृणं नर इति प्रकृतिवज्जिह्व भवति,
नाभिधेयवत् । एवं च बहुगुडेति स्त्रीलिङ्गपाठः प्रमादजो द्रष्टव्यः; इतरथा
भाष्यविरोधात् । ननु च स्वार्थिकत्वादेव प्रकृतितो लिङ्गवचने अभिव्यक्तः, एवं
तर्ह्येतज्ज्ञापयति—ईपदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने भवत
इति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्नेति सिद्धं भवति ।

चित्करणमन्तोदात्तार्थमिति । तत्त्वान्तोदात्तत्वं सप्तकृतेः समुदायस्य भवति,
न बहुच्; चितः सप्तकृतेर्बहुकजर्थमिति वचनात् । यद्येवम्, बहुपटव इति

न्यासः.

चित्करणमन्तोदात्तार्थमिति । कस्य पुनरन्तोदात्तत्वं चित्करणाद् भवति ? सप्तकृतेः
समुदायस्य; ‘चितः सप्तकृतेर्बहुकजर्थम्’ इति वचनात् । यद्येवम्, पटव इति सुवन्ता-
वृत्तौ जड उदात्तत्वं प्राप्नोति ? नैव दोषः; बहुपुटवश्चे सति ‘अर्थवत्० प्रातिपदिकम्’
इति प्रातिपदिकसंज्ञाया कृतायाम् ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति मुञ्चुक् तावत्
क्रियते, तस्मिन् कृते पश्चादुदात्तत्वं क्रियमाणं पटुशब्दे य उकारस्तस्य भवति । यस्तु
पुनः प्रातिपदिकसंज्ञाया कृताया मुञ्चुकि च कृते अन्या जस् उदात्तते, तस्योदात्तत्वं
नाशङ्कनीयम्, न ह्यसौ प्रकृत्येकदेशः । ननु चार्थवत्समुदायानां समासग्रहण
नियमार्थमिति बहुपूर्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भवितव्यम् ? नैव दोषः; तुल्यजाती-
यस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकानां समासः । कथंजातीयकानां
समासः ? भेदसंसर्गवताम् । भेदसंसर्गो च पृथग्गर्गानामेव भवतः । धातुकानाञ्च
पृथग्गर्गवत्ता न सम्भवति । अथ कस्मात् मुञ्चुक् तावत् क्रियते, पश्चादन्तोदात्तत्वम्,
यावता परश्चादन्तोदात्तत्वेनैव पूर्वं मुक्तं भविष्यम् ? नैतदस्ति; नित्यो हि ङक्, कृताश्च-
प्रसङ्गित्वात् । स हि कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोति, अकृतेऽपि; अन्तोदात्तत्वं स्वन्तरम्
मुक्ति कृते प्राप्नोति । अन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य प्राप्नुषन् विधिरनित्यो भवति,
तस्मात्तमेव तावत् क्रियते ।

बहुगुडो द्राक्षेति । कथं पुनर्येवमस्माभिः, यावता गुडशब्देन गुडजातिरूपं,

विभाषावचनात् कल्पवादयोऽपि भवन्ति ।

पदमञ्जरी

सुबन्तस्य पुरस्तादुत्पत्तौ जस उदात्तत्वं प्राप्नोति ? स्यादेवम्, यदि प्रागुत्पन्नो जसवतिष्ठेत; इह तु बहुच्युत्पन्ने समुदायस्येपदसमामिलक्षणेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुकि पुनरपरो जसुत्पद्यते, तस्य च प्रकृत्यनेकदेशत्वान्नोदात्तत्वम् । ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति ? ह्यापकात्सिद्धम्, यदयमप्रत्यय-इति प्रतिषेधं शास्ति, सञ्ज्ञापयति—भ्रमति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिक-संज्ञा, न तु समासग्रहणेन व्यावृत्तिरिति ।

विभाषावचनादित्यादि । अन्यथा तिङन्तेषु सावकाशाः कल्पमादयः सुबन्ते विशेषविहितेन बहुचा देशभेदेऽपि समानार्थेन बाध्येरन् ।

न्यासः

तदाधारो वा द्रव्यम् । तत्र जातिस्तावदेका, निरवयवा चेति सर्वस्मिन्नाश्रये समाप्ता, द्रव्यमपि यत् तथा सम्बद्धं तत् सर्वतः पूर्णत्वात् समाप्तमेव । तस्मादीपद-समाप्तिरयुक्तमिह विशेषणम्, असम्भवात् ! सामानाधिकरण्यं च बहुगुणं द्राक्षेति द्राक्षाशब्देन न प्राप्नोति, तस्यार्थान्तरत्वात् ! स्त्रीलिङ्गमपि 'स्वार्थिका. प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति नापपद्यते ? नैव दोषः, इह शब्दादुच्चारिताद् द्रव्यं प्रतीयते—शब्दोऽर्थः, जातिर्द्रव्यञ्च; अभिव्येकसम्बन्धेनाशब्दार्थभूता अपि गुणाः, यत्रैतदुभयमस्ति तत्र समाप्तिः ! यत्र त्व-यतर-नास्ति तत्रेह गुडशब्दो गुडजातिहीने माधुर्यादिगुणहीने वा द्रव्ये वर्तत इत्युपपद्यत ईपदसमाप्तिः । समानाधिकरण्यमप्युपपद्यत एव । कथम् ? यदा तावज्जातिहीने केनचित् साधर्म्येण द्राक्षाशब्दाभिधेये वर्तित्वा गुडशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति, तदा द्राक्षाशब्देन समानाधिकरण्यं भवति, उभयोरेकार्थ-वृत्तित्वात् । यदा तु गुणहीने गुडजातीय एव, तदापि सामानाधिकरण्यम्, गौर्वाहोक्त इति यथा । तथा भविष्यति गुणहीनोऽपि गुडशब्दः । गुडो बहुगुडशब्देनोच्यते, तेन च तुल्या द्राक्षेति सापि बहुगुडशब्देनाभिधाविष्यते । स्त्रीलिङ्गमपि चोपपद्यते; तस्य च तुल्या द्राक्षेति सापि बहुगुडशब्देनाभिधाविष्यते । लोकाश्रयत्वात् । अपि च स्वार्थिकाः प्रकृतेर्लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते इति प्राविशमेतत् । तेन कदाचिदतिवर्तन्तेऽपि, यथा—कुटीर, शमीर इति । 'कुटीरगोशुण्डाभ्यो रः' इति स्वार्थिकश्च ।

विभाषावचनादित्यादिना विभाषाग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे । असति हि विभाषा-ग्रहणे तिङन्तेषु कृतावकाशाः कल्पवादयो बहुचा मुरन्ताद् विशेषविहितेन बाध्येरन्, तस्मिन्नु सति पदे तेऽपि भवन्ति । ननु च भिन्नदेशेन बहुचा नास्ति तेषां विरोधः, तत् कुतो बाधा ! असत्यां वा बाधाया कृतेऽपि बहुचि तैर्भविष्यमेव, परदेशस्यान-वष्टव्यत्वात् ? नैतदस्ति, न ह्यवश्यं देशकृत एव सामान्यविशेषयोर्विरोधो भवति, किं

सुग्रहणम्—तिङन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६६ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः=प्रकारः, तस्य वचने । प्रकृत्यर्थे विशेषणं चेतत् । सुबन्तात्प्रकारविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिका स्वार्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । धाल्पुन

पदमञ्जरी

सुग्रहणमित्यादि । अन्यथा 'तिङश्च' इत्यधिकारात्कल्पवादिवद्बहुजं तिङन्तस्यापि पुरस्तात्स्थात् । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं तु सुग्रहणं न भवति विशेषामावात् । ननु चायमस्ति विशेषः—बहुसेचीः, बहुसेचः, सुग्रहादुत्पत्तौ सत्याम् 'सात्पदाद्योः' इति पत्वनिषेधः सिद्ध्यति, प्रातिपदिकात्तत्पत्तौ पत्वप्रसङ्गः ? नैष दोषः, सुबन्तादप्युत्पत्तावयवमत्र कुत्वनिषेधार्थं यत्नः कर्तव्यः, स एव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ पत्वनिषेधार्थः करिष्यते । स च 'न लुप्तताङ्गस्य' इत्यत्रैव दर्शितः । इह तराममपोरयकाशः प्रकर्षस्य वचनमीपदसमाप्तेरवचनम्—पटुतरः पटुतमः, कल्पवादीनामयकाश ईपदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्—पटुफलपः, मृदुकल्पः, उभयवचनादुभयप्रसङ्गे परत्यात्कल्पवादिषु कृतेषु प्रकर्षद्योतनाय पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्तदन्तात्तरामपौ भवतः—पटुकल्पतरः, मृदुकल्पतर इति । यदि तदन्ताद्भवन्ती यत्प्रधानस्तदन्तस्तत्प्रकर्षे प्राप्नुतः, किंप्रधानश्च तदन्तः ? ईपदसमाप्तिप्रधानः, प्रकृत्यर्थप्रकर्षे चेप्यते ? नैष दोषः, नेपदसमाप्तेः प्रकर्षः सम्भवति, न हीपदर्थस्यासमाप्तेर्वा प्रकर्षे ईपदसमाप्तिर्भवति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ तस्य वचन इति । वचनम्=द्योतनम् । सुबन्तादिति । अत्रापि तिङ्निवृत्त्यर्थम् 'सुपः' इत्यनुवर्त्तत इति दर्शयति । प्रकारवति चायमिति ।

न्यासः

तर्हि ! अर्थकृतोऽपि । बहुचक्ष कल्पवादिभिः समानोऽर्थ इति बहुचा द्योतितत्वात् तस्यार्थस्य कक्षवादयो न भविष्यन्ति । न हि द्योतिते धुन्योत्तनमस्ति, यथाभिहिते नाभिधातव्यम् ।

अथ सुग्रहण विमर्शम्, यावता प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्तते, न च प्रातिपदिकात् सुबन्ताद्वा बहुच उत्पत्तौ कश्चिद् विशेषोऽस्ति ? अत आह—सुग्रहणमित्यादि । असति हि सुग्रहणे 'तिङश्च' इति प्रकृतत्वात् ततो हि प्रत्ययः स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं सुग्रहणम् ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ तस्य वचन इति । उत्तौ, द्योतन इत्यर्थः । प्रकारवति चायमित्यादिना याल् जातीयरोर्विषयभेदं दर्शयति । विषयभेदे सति विशेषविहितेनापि

प्रकारमात्र एव भवति । पटुप्रकारः पटुजातीयः । मृदुजातीयः ।
दर्शनीयजातीयः ॥

प्राग्विवात्कः ॥ ७० ॥

‘इवे प्रतिकृतो’ इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद् यानित
ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, कप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्य । वक्ष्यति—
‘अज्ञाते इति—अद्वयकः । गर्दभक’ ।

तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते । अकजिष्यते ।

‘तिङश्च’ इत्यनुवृत्तमुत्तरसूत्रेणैव सम्बन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकप्राक् टेः ॥ ७१ ॥

पदमञ्जरी

तेन विषयभेदाद्विशेषविहितेनापि थाला जातीयरो बाधा न भवति, थालन्तान्य
जातीयर् सिद्धो भवतीति भावः । स्थभारश्चात्र हेतुः ॥

प्राग्विवात्कः ॥ तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यत इति । तदर्थमत्र ‘मुपः’ इत्येव
सम्बन्धनीयमिति भावः ।

अकजिष्यत इति । तदर्थं तत्र ‘मुपः’, ‘तिङश्च’—इत्युभयमपि सम्बन्ध-
नीयमिति भावः ।

कथं पुनरनुवर्तमानं शक्यमसम्बन्धम् ? तत्राह—तिङ्च्चेत्यनुवृत्तमिति । अत्र
च व्याख्यानमेव शरणम् । इह ‘प्राक्कुट्याः’ इति वक्तव्यम्, न हि ‘कुटीशमीशु-
ण्डाभ्यो रः’ इत्यारभ्यास्योपयोगः; प्रत्ययान्तरैस्त्वष्ट्यत्वात् ? उत्तरार्थं स्थितो-
ऽन्येर्ग्रहणम्, ‘वा बहूनाम्’ इत्यत्र हि वाचनमनर्थकम् । एवमपि प्राक्कन इति
वक्तव्यम् ‘अवक्षेपणे कन्’ इत्ययमनधिः । कुतो नु रत्वेतद् ? अयमेव कनरधिः,
न पुनरन्वे, ‘संज्ञायां कन्’ ‘कुत्सिते संज्ञायां कन्’ इत्येतयोरन्यतरोऽनधिः स्यात् ॥

म्याम.

थाला जातीयरो बाधनं न भवति । थालन्त्यथान्तात् जातीयर् सिद्धो भवति—
कयजातीय इति ॥

प्राग्विवात् कः ॥ तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते । अकजिष्यत इति । कथं पुनरेतयो-
र्भावाभावो लभ्यते ? इत्याह—तिङ्श्चेत्यनुवृत्तमित्यादि । उत्तरप्रेषेत्यवधारणेन त्रिहानु-
वृत्तमपि कप्रत्ययेन सम्बन्धनीयमिति दर्शयति । तत्र पूर्वगुणाद्वचनमहोऽप्यनुवर्तमाने-
यत उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनाज्ञातादेरर्थस्य वचनं भवति, तत्रैव तेन भविष्यम् । न च
तिङन्तादुत्पद्यमानेनापि कप्रत्येन सोऽर्थः शक्यते द्योतयितुम्, अकचा नु शक्यते ।
तस्मात् ‘तिङश्च’ इत्येतदनुवृत्तमुत्तरमुखेनाकना सम्बन्धनीयम्, नेह कप्रत्ययेन ।
प्राग्ग्रहणमपि योतनार्थम्, इवग्रहणमवश्यम् ; अन्यथाधिकारपरिमाणं न ज्ञात्ते ॥

‘तिङ्श्च’ इत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्ना च प्राग्वीयेष्वर्थेष्व-
कच्प्रत्ययो भवति, स च प्राक् टे, न परत । कस्यापवाद । उच्चके ।
नीचके । शनके । सर्वनाम्न खत्वपि—सर्वके । विश्वके । उभयके ।

‘प्रातिपदिकात्’, ‘सुप्’—इति द्वयमिहानुवर्तते, तत्राभिधानतो
व्यवस्था भवति—क्वचित्प्रातिपदिकस्य टे प्राक् प्रत्ययो भवति,
क्वचित्सुबन्तस्य टे प्राक्प्रत्यय । युष्मकाभि, अस्मकाभि, युष्मकासु,
अस्मकासु, युवकयो, आवकयो—इत्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयका,
मयका, त्वयकि, मयकि—इत्यत्र सुबन्तस्य ।

पञ्चमजरी

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे ॥ कस्यापवाद इति । ननु च विरोधे सति
बाध्यबाधरुभावो भवति, काकचोश्च देशभेदान्नास्ति विरोध, तत्कथं तस्या-
पवादः । नाथस्य देशकृत एव विरोधः, किं तर्हि ? अर्थकृतोऽपि । काकचोश्च
प्रयोजनमेकम्—अज्ञातार्थस्योत्तम नाम, तस्मिन्नकचा कृते प्रयोजनाभावात्को
न भविष्यति । सर्वके इति । अकचस्त्वन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्
‘जस’ शी’ भवति, के तु सति न स्यात् ।

द्वयमपीहानुवर्तते इति । यद्येयम्, सर्वत्र सुबन्तस्य प्रातिपदिकस्य च प्राक्
टे प्रत्ययप्रसङ्गः । तत्राह—तत्रेति । क्वचित्प्रातिपदिकस्येति । ओकारसकार-
भकारादौ विभक्तौ । क्वचित्सुबन्तस्येति । उक्तादन्यत्र विभक्तौ । त्वयकीति ।
अकचो द्वितीयोऽकार उच्चारणाय । चित्करणेन समुदायस्यान्तोदात्तार्थम्,
‘चित्’ सप्रकृतेर्बद्धकजर्थम्’ इति यचनात् । इदमेव चित्करणं लिङ्गम्—सप्रकृते-
रिचतोऽन्तोदात्तत्वम्, न चिन्मात्रस्येति ।

न्यासः

अग्नयसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे ॥ कस्यापवाद इति । ननु च भिन्नदेशात्
काकचोर्विरोधो नास्ति, न चासति विरोधे बाध्यबाधकभावः, ततः कथं कस्यापवादः ।
नैष दोषः, नैवावश्यं देशकृत एव विरोधो भवति, अपि त्वर्थकृतोऽप्युक्तम्—अथच्
ग्रहणेन, सप्रकृतोऽर्थः’ इति । अथच्, योतिरुत्पत्त्यात् तस्यार्थस्य कश्चिदर्थः, न भविष्यति ।

यद्यत्र प्रातिपदिकादित्यनुवृत्ते प्रातिपदिकस्य प्राक् टेकरज् विधीयते, त्वयका
मयकेत्यादि न सिध्यति । अथ सुप् इति प्राक् टेर्विधायेत, एवमपि युष्मकामिरिति न
सिध्यति । इत्यत आह—प्रातिपदिका सुप् इति । द्वयमपीत्यादि । ननु च द्वयानुपृत्तायपि
क्वचित् सुप् तस्यैव प्राक्टेभवति, क्वचित् प्रातिपदिकस्य—इत्येषा व्यवस्था न सम्पते ।
इत्याह—सत्रत्यादि । सचनग्रहणं व्यवस्थार्थमिहानुवर्तते । तेन यत्र प्रातिपदिकस्य प्राक्
टेकृत्यमानेनार्थस्योत्तमं शक्यते कर्तुम्, तत्र प्रातिपदिकस्य प्राक् टेर्भवति यत्र
सुबन्तादुत्सरेनार्थस्योत्तमं शक्यं सम्पादयितुम्, तत्र सुबन्तस्यैव ।

ॐ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॐ । स च मित्वादन्त्यादच. परो भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ।

ॐ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॐ । तूष्णीशीलः तूष्णीकः ।

‘तिष्ठश्च’ इति प्रकृतमत्र सम्बध्यते—पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकच्सन्नियोगेन दकारादेशो भवति । चकार. सन्नियोगार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्तते, न सर्वनाम-ग्रहणम्; ककारान्तस्य सर्वनाम्नोऽसम्भवात् । धिक्—धकित् । हिरक्—हिरकुत् । पृथक्—पृथकत् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

पदमन्तरो

तूष्णीमः कामिति । यथासम्भवमज्ञातादिष्वर्थेषु । सकारो देशविध्यर्थः । अन्त्यादच. परः काम् भवति । अज्ञाताद्यर्थाविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति । शीले क इति । शीलम्—स्वभावः, नियमश्च । अज्ञाताद्यपवादः । शीलं तूष्णीं स्वभावाच्च तद्वान् तूष्णीक इत्युच्यते, न तच्छीलमात्रम् ॥

कस्य च दः ॥ न सर्वनामग्रहणमिति । तिक्रमग्रहणं चेति दृष्टव्यम्; हेतोस्तुल्य-त्वात् । अथोक्, अथक् इत्यादायसिद्धं कुतश्च । शक्नोतिप्रभृतेर्यङ्लुकि लटि तिपीडभावे हल्ङादिलोपे अशाशगित्यादौ छान्दसो यङो लुक्, छन्दसि च दृष्टानुविधानम् । धिगिति । ककारान्तत्वंमव्ययस्य दर्शयति ॥

म्यासः

अकचक्षिप्रकरणमन्तोदात्तार्थम् । तदि पप्रकृतेः समुदायस्य । तथा च वक्ष्यति—‘चितः सप्रकृतेर्द्विकर्तृयम्’ इति ।

तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्य इति । यथासमग्रं कृत्वादिष्वर्थेषु । चकारो देशविध्यर्थः ।

शीले को मलोपश्चेति । शीलमिति न स्वभाव एवोच्यते, किं तर्हि । नियमोऽपि । तथा हि—शीलवान् मिश्रित्यभिधीयते, यः सम्पद् नियममनुपालयतीति । तेन योऽपि नियमपरतया वाच नियमयति सोऽपि तूष्णीक उच्यते ॥

कस्य च दः ॥ अकचसन्नियोगेनेत्यादि । कथं पुनरकचसन्नियोगेनेत्येव विशेषो लभ्यते, यावता न सूत्रे तदुक्तम् । इत्याह—चकार इत्यादि । चकारस्यैतदेव प्रयोजनम्—अकचसन्नियोगेन ककारस्य दकारो भया इत्यादिति भावः ॥

अज्ञातविशेषः=अज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात्प्राति-
पदिकात् तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण
ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्व इति
स्वस्वामिसम्बन्धेनाज्ञातेऽश्वे प्रत्ययः—अश्वकः । गर्दभकः । उष्ट्रकः ।

एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः ।
सर्वकैः । विश्वकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितः=गहितः, निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सित-

पदमञ्जरी

अज्ञाते ॥ अज्ञात इति सामान्येनोच्यते, न च सर्वथाऽविज्ञाते शब्दप्रयोगे
एन सम्भवति, न खल्वश्व इत्यजानन्नश्वशब्दं प्रयोजुमर्हति, तस्माद्विशेषस्य
ग्रहणमित्याह—अज्ञातविशेषो ज्ञात इति । विशेषमेव दर्शयति—स्वेन रूपेणेति ।
विशेषरूपेणेति अस्य विवरणम्—कस्यायमश्व इत्यादि । इहाज्ञातः प्रकृतः पटुरित्य-
र्थद्वयविवक्षायां परत्वाद्नेन के कृते समवपि प्राप्नोति, यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन
तमपि कृते परचात्कः—पटुतमक इति भवति । इह च कुत्सितमर्द्धपिप्पल्या
इति विवक्षायाम् पूर्वं समासः, पदचात्कः—अर्द्धपिप्पलीवेति भवति । एतेन
कल्पवादयो व्याख्याताः । आह च—‘वधिधेस्तमवादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् एक-
देशिप्रधानश्च समासः’ इति । इह तु छिन्नन्तरमिति—‘अनत्यन्तगतौ कान्’ इति
परत्वात्कनि कृते तरब् भवति । कदाचिद् द्वन्द्वः—प्लक्षन्यमोघकौ, प्लक्षकन्य-
मोघकौ इति वा ॥

कुत्सिते ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति । प्रकृत्यर्थस्यैतद्विशेषणम्, न तूपलक्षण-
मित्यर्थः । उपलक्षणत्वे हि यः कुत्सितस्तत्र वर्तमानादिति विज्ञायमाने इदं घृत-
कम्, इदं तैलकमित्यत्रेदंशब्दादपि प्राप्नोति । विशेषणत्वे त्यङ्गीकृतकुत्साप्रत्ययः,
न त्यनुपातकुत्सात् ; कुत्सितसमानाधिकरणात् । प्रत्ययार्थत्वे तु ‘प्रकृतिप्रत्ययौ
प्रत्ययार्थे सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्’ इति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वं
कुत्सितस्य विशेष्यत्वं प्राप्नोति, विपर्ययश्च लोके गम्यते । तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषण-
न्यासः ।

अज्ञाते ॥ अज्ञातविशेषोऽज्ञात इति । यदि यस्यात्यन्तमज्ञानं सोऽज्ञातः स्यात्, एवं
सति सर्वथा वस्तुविज्ञानाभावे प्रकृतिरेव न स्यात्, न हि सर्वथाऽविज्ञातोऽयः
प्रयोगमर्हति; तस्मात् स्वेन रूपेण ज्ञातस्य यस्य धर्मान्तरत्वमज्ञातं स इहाज्ञातोऽभिमत
इति शायते—अविज्ञातविशेषोऽज्ञात इति । अत्येवार्थं विस्पष्टीकृतमाह—स्वेनेत्यादि ।
स्वरूपमश्वत्वादि, विशेषरूपं स्वस्वामिसम्बन्धादि ॥

त्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितोऽश्वः अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

‘कुत्सिते’ इत्येव । कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । कस्यापवादः । शूद्रकः । धारकः । पूर्णकः ।

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्य=अनुकम्पा, तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रक । वत्सकः ।

षट्मञ्जरी

मिति सुदूतम् । अश्वक इति । योऽश्व एव सन् तत्साध्यां क्रियां सुष्ठु न करोति स एवमुच्यते । स्वार्थिकेषु हि वन्न प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणासम्भवात्, तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयः प्रत्ययो भवतीत्युक्तम् । एवं च देयदत्तकः, दित्तक इत्यपि भवति यस्तत्साध्यमर्थं सम्यक् नानुतिष्ठति । सम्भवे त्विहापि शब्दोपात्तधर्माश्रयेव कुत्सा, तद्यथा—पटुकः पण्डितक इति स्वार्थे कुत्सा; ‘प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि फौरयकान् स्थिरः’ इति लिङ्गकुत्सा, फौरयकानिति किमेतेऽर्जुनसंनिधौ पुमांस इत्यर्थः; क्वचित्सङ्घातकुत्सा, यथा—इदमेकमेव शनकमिति, शतभरणे यदुःखं तदेकस्यैव भरण इति शतरूपेण कुत्सा । सपेधाङ्गीकृतकुत्साप्रत्ययः । अथेह कथं प्रत्ययः—कुत्सितक इति ? कथञ्च न एषात् ? इदंशब्देनोपात्तरात् कुत्सायाः ? अनुकम्पादावर्थान्तरे भविष्यति । अथ वा—कुत्सितस्य यत्कुत्सनं तत्र प्रत्ययः । कुत्सितत्वं यदा कुरस्यते—नास्य सान्यवकुत्सितत्वमिति, तदेत्यर्थः । यथा—प्रकर्षस्य प्रकर्षं प्रकृष्टतम इति तमप्यत्ययो भवति तद्वदत्रापि । श्वेतानुकम्पितशब्दादनुकम्पायां प्रत्ययो व्याख्यातः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ कारुण्येनेति । कारुण्यैव कारुण्यम् । अभ्युपपत्तिरिति । अनुमहः, उपकार इति यावत् । परस्येति कर्मणि षष्ठी । तस्या गम्यमानायामिति । अनेन प्रयोक्तृधर्मोऽनुकम्पा आधावधद्, न तु प्रशंसाविवक्षतृत्वर्थे विशेषणमिति दर्शयति । अन्ये तु प्रकृत्यर्थविशेषणमेव मन्यन्ते, तथा चाजिनान्तस्येत्यादिषु विमर्हं दर्शयिष्यन्ति—‘अनुकम्पितो व्याघ्राजिनः, अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, अनुक-

न्वासा

कुत्सिते ॥ संज्ञायां कन् ॥ अनुकम्पायाम् ॥ कारुण्येनेत्यादि । अभ्युपपत्तिरनुमह

दुर्बलकः । बुभुक्षितकः^१ । स्वपितकि । श्वसितकि ॥

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायः=नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनु-
कम्पायुक्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते
तिलकाः । एहकि । अद्वकि । अनुकम्प्यमानो दानेनाराधयति ।

पूर्वेण प्रत्यासन्नानुकम्पासम्बन्धाद् अनुकम्प्यमानादेव प्रत्ययो
विहितः; सम्प्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

पदमञ्जरी

न्पितः शैबलदत्तः^१ इति, न च प्रयोऽमृधर्मस्य विग्रहे दर्शनमस्ति । स्वपितकि,
श्वसितकीति । अदादित्वाच्छपो लुक्, 'रुदादिभ्यः सार्धधातुके' इतीट् ॥

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ सामदानादिरिति । आदिशब्देन भेददण्डयोर्मह-
णम्, यद्यनुकम्पायां तौ सम्भवतः । असम्भवेऽपि नीतिस्यरूपप्रदर्शनपरं
द्रष्टव्यम् । एहकीति । आङ्पूर्वादिणो लोट्, सिपो हिः । पूर्वणेत्यादि । अनु-
कम्पायां हि विधीयमानः प्रत्ययः प्रत्यासत्तेरनुकम्प्यमानादेव युक्तो विधा-
तुम्, तस्य हि अनुकम्पासम्बन्धः प्रत्यासन्नस्तद्विषयत्वादनुकम्पायाः । तेन
व्यवहितान्नीत्युपायादानादेर्न स्याद् ; अतद्विषयत्वादनुकम्पायाः । धाना-
शब्दः क्लीलिङ्गः, ततः के विहते 'केऽणः' इति ह्रस्वत्वे च स्थाधिकानां प्रकृति-
यल्लिङ्गं भवतीति कप्रत्ययान्तादापि कृते 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्येन भवितव्यम् ।
प्रायेण तु हन्त ते धानका पठ्यते, तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्द्रष्टव्या ॥

न्यासः

एव । स्वपितकि, श्वसितकीति । 'रुदादिभ्यः सार्धधातुके' इट्, अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ सामदानादिरूपायो नीतिरिति । आदिशब्देन भेददण्डयो-
र्महणम्, तौ त्वनुकम्पाया न सम्भवत इति सामदानादिकेव नीतिरित्युच्यते । एहकीति ।
इण आङ्पूर्वालोपमध्यमपुरुषैकवचनस्य 'सिर्धपिच' इति हिरादेशः । ननु पूर्वणे-
वात्रापि प्रत्ययः सिद्धः, अत्राप्यनुकम्पा गम्यत एव, तत् किमर्थम् ? इत्याह—पूर्वणे-
वेत्यादि । प्रत्यासन्नोऽनुकम्पासम्बन्धो यस्यानुकम्प्यमानस्य स तथोक्तः । प्रत्यासन्नत्वं
॥ सम्बन्धस्यानुकम्प्यमानं प्रति; तदाश्रयत्वादनुकम्पाया विधीयमानः प्रत्यासत्तेर्य-
स्यानुकम्पया प्रत्यासन्नः सम्बन्धस्ततः एव युक्तो विधातुमिति पूर्वणातुकम्प्यमानादेव
प्रत्ययो विहितः, न तु व्यवहितात् पुनर्धानादेः । अतः सम्प्रति ततोऽपि यथा स्यादित्ये-
वमर्थमिदम् । व्यवहितादिति । विप्रकृष्टादित्यर्थः । विप्रकृष्टत्वमतदाश्रयत्वादनु-
कम्पायाः । न हि तस्यां धानादिराशयः, किं तर्हि ? अनुकम्प्यमानो देवदत्तादिः ॥

१. 'श्वरितक'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७८ ॥

‘अनुकम्पायाम्’ इति, ‘नोती च तद्युक्तात्’ इति च वृत्तं । बह्वचः प्रातिपदिकान्मनुष्यनामधेयाद्वा ठञ्प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नोती च, देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः, यज्ञदत्तकः ।

बह्वच इति किम् ? दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् ? मद्रवाहुकः । मद्रवाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

‘अनुकम्पायाम्’ इत्यादि सर्वमनुवर्तते । पूर्वेण ठञ् विकल्पेन प्राप्ते वचनम् । बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन्, इलच्—इत्येतां प्रत्ययां भवतः । चकाराद्यथाप्राप्तं च । देविय, देविल, देविकः, देवदत्तकः । यज्ञियः, यज्ञिल, यज्ञिकः, यज्ञदत्तकः ॥

प्राचासुपादेरद्वयचौ च ॥ ८० ॥

पदमञ्जरी

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ प्रकरणमपेक्ष्यते, न त्वनन्तरमित्याह—अनुकम्पायां नोती च तद्युक्तादिति वर्तते इति । मद्रवाहुक इति । नामग्रहणस्येदं प्रत्युदाहरणम् । यौगिकोऽयम्—मद्री वाहू यस्येति । मनुष्यग्रहणस्य तु स्तम्भेरमादिः प्रत्युदाहरणम् । अपर आह—मद्रवाहुरिति चतुष्पाञ्जातिविशेषो मनुष्यग्रहणस्य प्रत्युदाहरणम्, नामग्रहणस्य स्त्रीपदमादिः प्रत्युदाहरणमिति ॥

घनिलचौ च ॥ चकाराद्यथाप्राप्तं चेति । ननु च ठञ् पूर्वेण विहितः, यावच्चनात् फोऽपि, कात्र चकारेणाभ्यनुज्ञा ? इति चिन्त्यम् । योगविभागोऽपि चिन्त्यप्रयोजनः ॥

न्यासः

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ देविक इति । यज्ञिक इति । ‘ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः’ इति दत्तशब्दस्य लोपे कृते ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः ।

प्रत्युदाहरणे सर्वत्र क एव वेदितव्यः । मद्रवाहुक इति । मद्री वाहू यस्य च मद्रवाहुः । नेद मनुष्यनाम, किं तर्हि ? विशेषणम् ।

मनुष्यग्रहणं किमर्थम् ? देवहस्तको हस्तोत्थन मा भूत् । नामग्रहणं किमर्थम् ? भृगुकः, मत्स्यक इत्यत्र मा भूत् ॥

घनिलचौ च ॥ देविय इति । घन्, पूर्ववर्णोपः । देविल इति । इलच् । देविक इति ठञ् । देवदत्तक इति । कः ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्राति-
पदिकाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नः—अडच्, वुच्-प्रत्ययी भवतः । चकाराद्
घनिलचो प्रत्ययी भवतः, ठच्च वा । उपडः, उपकः, उपिगः, उपिलः,
उपिकः, उपेन्द्रदत्तकः ।

प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । 'वा' इत्येव हि वर्तते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

'बह्वचः' इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । जातिशब्दो
यो मनुष्यनामवेयो व्याघ्र, सिंह—इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पाया नीतौ
च कन्प्रत्ययो भवति । व्याघ्रकः । सिंहकः । शरभकः ।

वावचनानुवृत्तेर्यथादर्शनम्^१ अन्योऽपि भवति—व्याघ्रिलः, सिंहिलः ।
नामग्रहणं स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

पदमञ्जरी

जातिनाम्नः कन् ॥ ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धा मनुष्येषु नामत्वेन विनि-
युक्तास्त इहोदाहरणम् । जातिरेष नाम, जातिर्वा नाम=जातिनाम । व्याघ्रिय
इति । अनेनाथत्वान्निपातानामनुवृत्तस्य वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वाद् घनिलचो
भरतः । ये तु विकल्पार्थमेव वाशब्दं मन्यन्ते, ते कं प्रत्युदाहरन्ति—व्याघ्रकाः,
सिंहका इति । स्वरे विशेषः । घनिलचोस्तु शरभिल इत्याद्युदाहरणम् ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ व्याघ्राजिनो नाम कश्चिदिति । व्याघ्रस्येना-
जिनमस्येति कृत्वा । 'अजिनलोपश्च' इत्युच्यमाने महदजिनं महाजिनम्,

न्यासः

प्राचामुपादेशदृक्चो च ॥ उपड इत्यादौ उपेन्द्रदत्तशब्दात् प्रत्ययः । विकल्पार्थं
प्राग्रहणं कर्मान्न भवति । इत्याह—वेत्येव हीत्यादि । अथ हि वेत्यनुवर्तते, तस्माद्
तेनैव विकल्पस्य सम्पादितत्वात् तदर्थं प्राग्रहणं नोपपद्यते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ नामग्रहणमित्यादि । असति हि नामग्रहणे जातिस्वरूपग्रहणं
स्यात् । अतः स्वरूपग्रहणं मा मृदित्येवमर्थं जातिग्रहणम् ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ व्याघ्राजिनो नाम कश्चिदिति । व्याघ्रस्याजिनं व्याघ्रा-
जिनम्, व्याघ्राजिनमिवाजिनं यस्येति व्याघ्राजिनः । 'असम्पुष्पमानपूर्वस्य बहुव्रीहि-
रुत्तरपदलोपश्च' इति बहुव्रीह्यावुत्तरपदलोपे कृते व्याघ्राजिन इत्येष शब्दः सम्पद्यते ।

‘कन्’ इत्यनुवर्तते, ‘मनुष्यनाम्न.’ इति च । अजिनशब्दान्तात् प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पाया कन्प्रत्ययो भवति, तस्य चोत्तर-पदलोपः । व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्य, सोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

‘लोप’ इत्यनुवर्तते । अस्मिन्प्रकरणे यच्छोऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन् परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूप तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्व-ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः, देवियः, देविलः ।

पदमञ्जरी

व्याघ्रस्येव महाजिनमस्य व्याघ्रमहाजिनः, सोऽनुकम्पितः व्याघ्रक इत्यत्र मह-च्छब्दस्य लोपो न स्यात्; तस्मादुत्तरपदग्रहणम् । लोपश्चाय सर्वापहारी; उत्तरपदग्रहणात् ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ‘ठाजादी’ इति समाहारद्वन्द्वे सौत्रः पुल्लिङ्ग-निर्देशः । आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, ‘यस्मिन्विधिस्तदादौ’ इत्येव सिद्धम् । अस्मिन्प्रकरणे इति । प्रत्यासत्त्या तयोरेव बुद्धौ सन्निधानादिति भावः । ऊर्ध्व-मिति प्रथमान्तस्याध्याहारेणान्य इत्याह—ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्येति । द्वितीयादिति पञ्चम्या पष्ठौ प्रकल्प्यते, प्रथमा तु निर्देशार्थः । ‘सुपां सु’ इति वा पष्ठौस्थाने प्रथमा भवतीति । ऊर्ध्वग्रहणमनर्थकम्, ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इत्यूर्ध्वस्यैव अधिप्यति ? तत्राह—ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थमिति । अन्यथा ‘आदेः परस्य’ इति द्वितीयादचो यः परस्तस्यादेरेव लोपः स्याद्, ऊर्ध्वग्रहणसामर्थ्यात्तु सर्व-मेवोर्ध्वं लुप्यते ।

न्यास

अथाजिनलोपश्चेत्येव कस्मादुक्तम्, किमुत्तरपदग्रहणेन ? नैव शक्यम्, ०१ग्रमहाजिनो नाम कश्चित्, सोऽनुकम्पितः व्याघ्रक इत्यत्राजिनशब्दस्य लोपः लुच्यमा महच्छ-ब्दस्य निवृत्तिर्न स्यात् । उत्तरपदस्य तु लोपे विधीयमाने भवति । तस्माद् यथान्यास-मेवास्तु । महाजिन महाजिनम्, व्याघ्रस्य महाजिनमिव महाजिनमस्येति पूर्व-वदुत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः, ततः कञ् ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादच ॥ अस्मिन् प्रकरणे इत्यादि । अनेनास्मिन् प्रकरणे यो विहितो ठाजादी तत्र लोपो भवति, यौ तु प्रकरणान्तरे तत्र न भवतीति दर्शयति । एतच्चैतत्प्रकरणविहितयोऽथाजादोरिहानुवृत्तेर्लभ्यते । अयोर्ध्वग्रहणं किमर्थम्, यावता ‘द्वितीयादचः’ इति पञ्चमी, तस्मादन्तरेणप्यूर्ध्वग्रहणम्, ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इत्यूर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्यैव लोपो भविष्यति ? इत्यत आह—ऊर्ध्वग्रहणमिष्यादि । असत्यूर्ध्वग्रहणे

यज्ञिकः, यज्ञियः, यज्ञिलः । उपडः, उपकः, उपियः, उपिलः, उपिकः ।

उग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः । वायुदत्तः, वायुकः । पितृदत्तः, पितृकः ।

॥ चतुर्यादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः बृहस्पतिकः, बृहस्पतियः, बृहस्पतिलः ॥

॥ अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ देवदत्तकः, देवकः । यज्ञदत्तकः, यज्ञकः ।

पदमञ्जरी

उग्रहणमनर्थकम्, इकादेशे कृतेऽजादावित्येव सिद्धम् ? अत आह—उग्रहणमिति । अकृत एवेकादेशे ठावस्थायामेव लोपो यथा स्याद् इत्येवमर्थं तावद्ग्रहणम्, किमेवं सिद्धं भवति ? उको द्वितीयत्वे सति परस्यांशस्य लोपे कृते 'इसुमुक्तान्तात्कः' इति कादेशः सिद्धो भवति, तत्रैव तस्याद-इकादेशे कृतेऽजादिलक्षण एष लोपोऽस्तु, इकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्ग्रहणेन ग्रहणादुक्तः परत्येन कादेशो भविष्यति ? तत्राऽऽह—अजादिलक्षणे होति । ठजादिषु यदि घर्णमात्रं प्रत्ययः, अकारस्तूच्चारणार्थः, ततः तस्य क इत्यत्रापि वर्णस्यैव ठस्य स्थानित्यम्, ततश्चात्थित्वात्स्थानिवद्भावो नोपपद्यते, सहावस्य तु प्रत्ययत्वे तत्रापि सहावस्य ग्रहणम् । तत्र यद्यप्युपपद्यते स्थानिवद्भावः, तथापि सन्निपातपरिभाषया कादेशो न स्यादेव । अजादेः प्रत्ययस्य प्रकृत्या यदानन्तर्यं तत्कृतं हुक्कः प्रत्ययेनानन्तर्यं तत्कथं तस्याजादित्वं विहन्यात् ! अत एव मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र यस्येति लोपे कृते सत्यपि तकारेण प्रत्ययस्थानन्तर्ये कादेशो न भवति । तस्माद्ग्रहणं कर्तव्यम् । किञ्च—यदा चित्रभानुप्रभृतिभ्यश्चिध्रीयते, तदेकादेशाभावादजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि उग्रहणम् ।

चतुर्यादच इति । इदं संप्रहृल्लोके नास्ति, काचित्कं चेत्तत् ।

अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्य इति । द्वितीयादच ऊर्ध्वस्येत्येव ।

न्यासः

'आदेः परस्य' इति द्वितीयादचो यः परस्तस्यादेर्लोपः स्यात्, तस्मिन्नु छति स्यं निवर्तते । अतः सर्वस्य लोपो यथा स्यादित्येवमर्थमूर्ध्वग्रहणम् ।

अथ उग्रहणं किमर्थम्, यावता तस्यैकादेशे कृतेऽजादावित्येव सिद्धम् । इत्यत आह—उग्रहणमित्यादि । उको द्वितीयत्वे सत्यकृत एवेकादेशे ठावस्थायामेव द्वितीयादूर्ध्वस्य लोपे कृते 'इसुमुक्तान्तात्कः' इति कविभिर्निर्णया स्यादित्येवमर्थं उग्रहणम् । तत्रैतत् स्यात् श्लेषम्—इकादेशे कृतेऽजादिलक्षणे च द्वितीयादूर्ध्वस्य लोपे स्थानिवद्भावाद्ग्रहणेन ग्रहणात् कादेशो भविष्यति । इत्याह—अजादिलक्षणे-

ॐ लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ॐ ।
दत्तिकः, दत्तिलः, दत्तियः, दत्तकः ।

ॐ विनाऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॐ ।
देवदत्तो दत्तः, देव इति वा ।

ॐ उवर्णाल्ल इलस्य च ॐ । भानुदत्तो भानुलः । वसुदत्तो
वसुलः ।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

ॐ द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ।
लहोड, लहिकः । कहोडः, कहिकः ।

पदमञ्जरो

लोपः पूर्वपदस्य चेति श्लोकप्रतीतिम्, तस्योपस्कारः—ठागादावनजादौ च
वक्तव्य इति । तत्र ठाजादौ पूर्वोत्तरयोरन्यतरस्य नित्यं लोपः, अनजादौ
विकल्पः ।

उवर्णाह इति । लोपस्य 'उ' इति पूर्वाचार्यसंज्ञा, तत्र 'आदेः परस्य'
इतीकारलोपः ।

तदादेरिति । सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते तत्र आरभ्य लोपार्थं
यचनम् ।

न्यासः.

ह्रीत्यादि । इहादेशविधौ तत्र ठग्रहणं वर्णग्रहणं स्यात्, सङ्घातग्रहणं वा, तत्र वर्ण-
ग्रहणेऽस्तिविधात् स्थानिवद्भावी नीपपद्यते । सङ्घातग्रहणे यद्यप्युपपद्यते, तथापि
'सन्निपातलक्षणा विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इत्यजादित्वसन्निपातकृतमुक्तः ठप्रत्यये-
नानन्तर्यामिति तदजादित्वविधातं न कुर्यात् । ततश्च यथा—मयित पश्यमस्य
मायितिक इत्यत्र यस्येति लोपे सत्यपि तकारेण ठस्यानन्तर्यकादेशो न भवति, तथा
वासुदत्तो वासुक इति न स्यात् । तस्मादुक्तो द्वितीयत्वे कविषानार्यं ठग्रहणम् ।

उवर्णाह इति । तस्य च लोप इत्यर्थः । स चादेरेव भवति, न सर्वस्य । अथ वा-
ल इत्यादेश एवाय सर्वस्य विधीयते । स चानेकाल्पितसर्वस्यैव भवति ।

द्वितीयादय इति । द्वितीयलोपे कर्तव्ये सन्ध्यक्षरस्य द्वितीयत्वं भवति यदा, तदादेः
शब्दरूपस्य लोपो भवतीति वक्तव्यम् । सन्ध्यक्षरादूर्ध्वस्य लोपेऽपि प्राप्ते सन्ध्यक्षरस्यैका-
क्षरपूर्वपदानामित्यादि द्वितीयादय ऊर्ध्वस्य लोपः उक्तः, तदपवादः ।

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिक, शेवलियः, शेवलिलः । सुपरिकः, सुपरिय, सुपरिलः । विशालिकः, विशालिय, विशालिलः । वरुणिक, वरुणियः, वरुणिलः । अर्यमिक, अर्यमियः, अर्यमिलः ।

ॐ शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ॐ । शेवलेन्द्रदत्त, सुपर्याशोर्दत्त—शेवलिकः, सुपरिक इति यथा स्यात्, शेवल्यिक, सुपर्यिक इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्द, प्रकृतिविशेषण चैतत् । अल्पत्व-विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैल तैलकम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उच्चकै । नीचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

पदमञ्जरी

ऽर्थं प्रत्याययति, न प्रतीयमानः ? नेत्याहः स्मृत्यनुमिता श्रुतिः किं नार्थं प्रत्याययति ! प्रत्याहारेषु वा मध्यवर्तिनो वर्णाः किं सवर्णाञ्च प्रत्याययन्ति ! किञ्च—

अशक्तिजैरपञ्चैः साधवः स्मारिता यथा ।

शब्दाः प्रत्याययन्त्यर्थं तथापि भविष्यति ॥

समुदाये संज्ञात्वेन विनियुज्यमानेऽवयवानामपि संज्ञात्वमनुनिपद्यते । किमर्थं तर्हि लोपो विधीयते ? पदानामेष संज्ञैकदेशभूतानां साधुत्वं यथा स्याद्, वर्णानां मा मूदिति । उक्तं च—

तुल्यायामनुनिष्पत्तौ द्वेय-सो इत्यसाधवः ।

न ह्यन्वाख्यायके शास्त्रे दत्तादिवदनुस्मृतिः ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ शेवलादीनामित्यादि । योऽयं शेवलादीनां तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोप उच्यते, सोऽकृतसन्धीनामेव वक्तव्यः । सन्धीयतेऽनेनेति संहिताकार्यमुच्यते ॥

न्यासः

सिध्यति । अत्राप्युत्तरलोपे कृते भसंज्ञायामुपजातायाम् पदसंज्ञाया बाधितायाम् 'सलां जशोऽन्ते' इति पयः पकारस्य जश्च कृते षडिक इति न सिध्यति ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ स चाकृतसन्धीनामिति ।

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्रतियोगो ह्रस्वः । ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । प्लक्षकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञाया कन् ॥ ८७ ॥

‘ह्रस्वे’ इत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानाया कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

‘ह्रस्वे’ इत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते, सामान्येन विधानम् । कुटी-शमी-शुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थे द्योत्ये र प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ।

स्वार्थिकत्वेऽपि पुल्लिङ्गता; लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

कृत्वा डुप् ॥ ८९ ॥

पदमञ्जरी

ह्रस्वे ॥ यद्यपि वंशादिव्यल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशो दृष्टः, तथापि घृतादिपुद्गव्येषु न कश्चिदाह—ह्रस्वं घृतम्, ह्रस्वं तैलमिति; तथा यिस्तीर्णेष्वायाम-दीनेषु ह्रस्वः पट इत्युच्यते, न कश्चिदाह—अल्पः पट इति; तस्मादुभय-निर्देशः—‘अल्पे’, ‘ह्रस्वे’ इति ॥

न्यासः.

यदयस्वरसन्धौ लोपो भवत्येव सिध्यति, नान्यथा । तस्मादकृस्वरसन्धीनामेव शेषला-दीना लोपो भवतीति वक्तव्यम् ॥

अल्पे ॥ ह्रस्वे ॥ दीर्घप्रतियोगी ह्रस्व इति । स पुनर्वर्गपेक्षया दीर्घो भवति स वेदितव्यः । ननु च दीर्घत्वापचये सति ह्रस्वो भवति, यत्र दीर्घत्वापचयस्तत्राल्प-तास्तीति पूर्वैरेव सिद्धम् ? न सिध्यति, न ह्ययं नियोगः—यत्र दीर्घस्यापचयस्तत्राल्पत्वेन भवितव्यमिति, तथा हि—सत्यप्यपचये महस्वगुणयुक्तं यद्वस्तु तदमहदेव भवति, न चाल्पम् ॥

संज्ञायां कन् ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ कुटीरः । शमीर इति । स्वार्थिकाः प्रकृतिता लिङ्गपचनान्यनुवर्तन्त इति प्रकृतिगतेनैव स्त्रीलिङ्गेन भवितव्यम्, न पुल्लिङ्गेन ! इत्यत आह—स्वार्थिकत्वेऽपीत्यादि ॥

‘ह्रस्वे’ इत्येव । कुतूशब्दाद्द्वस्वत्वे द्योत्ये हुपञ्प्रत्ययो भवति ।
कस्यापवादः । ह्रस्वा कूतू. कुतुपम्=चर्ममयं स्नेहभाजनमुच्यते ।
कुतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्या ष्टरच् ॥ ६० ॥

‘ह्रस्वे’ इत्येव । कासू-गोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरञ्प्रत्ययो
भवति । कस्यापवादः । पकारो ङीपर्यः । ह्रस्वा कासूः कासूतरी ।
गोणीतरी । कासूरिति शक्तिः, आयुधविशेष उच्यते ॥

वत्सोक्षाश्वर्षमेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ६१ ॥

‘ह्रस्वे’ इति निवृत्तम् । वत्स, उक्षन्, अश्व, ऋषभ-इत्येतेभ्य-
स्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरञ्प्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये
शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे प्रत्ययः । वत्सतर । उक्षतर । अश्वतरः ।
ऋषभतरः ।

प्रथमवया वत्स, तस्य तनुत्वं द्वितीयवयसः प्राप्तिः । तरुण उक्षा,

पदमञ्जरी

कुत्वा हुपच् ॥ कुतूरित्यावपनस्याख्येति । यद्यप्यावपनमात्रस्याख्या, तथापि
हुपञ्प्रत्ययान्तस्वभावादुक्तम्—चर्ममयं स्नेहभाजनमुच्यते इति ॥

वत्सोक्षाश्वर्षमेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ‘तनुत्वे’ इति सामान्याभिधानात्कार्ष्येऽपि
प्रत्ययप्रसङ्गः, तत्राह—यस्य हि गुणस्येति । एतच्च प्रत्यासत्तेर्लभ्यते । प्रत्यासन्नं
हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रथमवया वत्स इति । प्रथमं वयो वत्सशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तस्येति । गुणभूतमपि वयोऽत्र परासृज्यते, तस्य
प्रथमस्य वयस इत्यर्थः । द्वितीयवयःप्राप्तिरिति । द्वितीयं हि वयः प्राप्नुवतो

न्यासः

कुत्वा हुपच् ॥ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ वत्सोक्षाश्वर्षमेभ्यश्च तनुत्वे ॥ यदि
तनुत्वे वत्सादिशब्देभ्यः प्रत्ययो विधीयते, ये शरीरे कृशा वत्सादयस्तत्राप्यविशेषो
प्रत्ययः प्रसज्येत, विशेषानुपादानात् ? इत्यत आह—यस्य गुणस्येति । गुणो
विशेषणम्, विशेष्य द्रव्यम् । वत्सादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं वयोविशेषादि । यस्मिन्
सति वत्सादयः शब्दा द्रव्ये विशेष्ये निविशन्ते=प्रवर्तन्ते, तस्यैव वत्सादिशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तस्य तनुत्वे प्रत्ययो भवति, न तनुत्वमात्रे; तत् पुनः प्रत्यासत्तेः ।
वत्सादिभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रत्यये विधीयमाने अन्यत् प्रवृत्तिनिमित्तं न प्रत्यासन्नम्,
तदस्तस्यैव तनुत्वे युक्तं प्रत्ययेन भवितव्यम् ।

तस्य तनुत्वं द्वितीयवयसः प्राप्तिरिति । तृतीयवयःप्राप्तिकाले द्वितीयस्य वयसः ।

काशि० ४ : १०

तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वः, तस्य तनुत्व-
मन्यपितृकता । अनङ्वानृषभः, तस्य तनुत्वं भारोद्धहने मन्दशक्तिता ॥

क्रियत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ६२ ॥

किं, यत् तत्-इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे
डतरच् प्रत्ययो भवति । निर्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः । जात्या,
क्रियया, गुणेन, संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् ।
कतरो भवतोः कठः । कतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः ।
कतरो भवतोर्देवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः ।
यतरो भवतोर्देवदत्तः, ततर आगच्छतु ।

महाविभाषयाऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्देवदत्तः, स
आगच्छतु ।

पदमञ्जरी

वत्सस्य प्रथमं वयोऽल्पशेषं भवति । तरुण इति । द्वितीययया इत्यर्थः । तस्य
तनुत्वमित्यादि पूर्ववत् । अन्यपितृकतेति । गर्दभपितृकतेत्यर्थः । गर्दभेन
स्वश्वायामुत्पादितोऽश्वतर उच्यते । अनङ्वानिति । अनसो घोडेत्यर्थः, अनसि
घहेः क्विप्, वरचानसः ॥

क्रियत्तदोनिर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरज्भयती-
त्युच्यते, तत्रेहापि प्राप्नोति—कयोरन्यतरो देवदत्तः, ययोरन्यतरः, तयोरन्यतर
इति; किमादीनां समुदायग्रन्थित्वेऽपि निर्द्धारणस्य गम्यमानत्वात् ? अत आह-
निर्द्धार्यमाणवाचिभ्य इति । एतच्चाभिधानस्वभावाज्ज्ञभ्यते । क्रियया गुणेन संज्ञया
वेति । जात्या येत्यापि द्रष्टव्यम्; कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि सम्भवान् ।

न्यासः

उपशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य निमित्तं तनुत्वमवशिष्यते । तस्य तनुत्वमन्यपितृकतेति ।
गर्दभपितृकतेत्यर्थः । तर्हि गर्दभादश्वायामुत्पन्नोऽश्वतर इत्युच्यते । तस्य तनुत्वं
भारोद्धहने मन्दशक्तितेति । भारोद्धहनं प्रति यः समर्थो न स्यात् ॥ शृपमतार
इत्युच्यते । यदा तु तस्य भारोद्धहने सामर्थ्यं मन्दं भवति—हीयते, तदा तनुत्वं भवति ॥

क्रियत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ निर्धार्यमाणेभ्यः प्रत्यय इति
निर्धार्यमाणवाचिभ्य इति । एतद् कुतो लभ्यते ? तत् एवोत्पन्ने प्रत्यये निर्धारणस्य
गम्यमानत्वात् ।

महाविभाषेत्यादि । 'समर्थानां प्रथमात्' इत्यनुवृत्त्या ।

‘निर्धारणे’ इति विपक्षसप्तमीनिर्देशः । ‘द्वयो.’ इति समुदायान्नि-
र्धारणविभक्तिः । ‘एकस्य’ इति निर्देशः निवार्यमाणनिर्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने ढतमच् ॥ ६३ ॥

‘कियत्तद.’ इति वर्तते, ‘निर्धारणे’, ‘एकस्य’ इति च । ‘बहू-
नाम्’ इति निर्धारणे पष्ठो । बहूना मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने
जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यो वा ढतमच् प्रत्ययो भवति ।
कतमो भवता कठः । यतमो भवता कठः, ततम आगच्छन्तु ।

पदमजरी

समुदायान्निर्धारणविभक्तिरिति । सा पुनः पष्ठो, न सप्तमी; वा यद्वनामिति
दर्शनात् । एकस्येतीति । निर्धार्यमाणनिर्देश इति । ननु च द्वयोरेकस्यैव निर्धारणं
सम्भवति, नार्थ एतेन ? नैतदस्ति; ‘एकस्य’ इत्यनुच्यमाने द्वयोरिति कर्मणि पठ्ठी
विज्ञायेत, ततश्चास्मिन् ग्रामे कौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मादे-
कग्रहणम् ॥

वा बाहूना जातिपरिप्रश्ने ढतमच् ॥ जातिपरिप्रश्नविषयेभ्य इति । जातिपरि-
प्रश्नौ यथासम्भवं विषयौ येषां ते तथोक्ताः । सूत्रे पुनः समाहारद्वन्द्वः । सन्नि-
धानाच्च परिप्रश्नोऽपि जातेरेव विज्ञायते, यथा—‘गुणो यद्बुधोः’ इत्यत्र यद् च
यद्बुक्चेति । एवं च कृत्वा जातिपरिप्रश्नग्रहणं किम एव विशेषणम् । ‘जाति-

न्यासः

निर्धारण इति । विषये प्रत्ययो यथा स्यात् । द्वयोरिति समुदायान् निर्धारण-
विभक्तिरिति । पष्ठो, सप्तमी वा । सा पुनस्तस्य ‘यतश्च निर्धारणम्’ इत्यनेन । एकस्येति
निर्धार्यमाणनिर्देश इत्येकस्मिन्निर्धार्यमाणे यथा स्यात् । ननु च समुदायादेकदेशस्य
पृथक् करण निर्धारणम्, द्वयोरित्यवयवसमुदायो निर्दिष्टो यत एकदेशो निर्धार-
यितव्यः, स चैकदेशो निर्धारयितव्ये एक एव सम्भवति; अतोऽन्तरेणाप्येकग्रहण-
मेकस्यैव निर्धारणं भविष्यतीति निष्कलमेकग्रहणम् ? नैतदेवम्; असति हि तस्मिन्
द्वयोरिति कर्मणि पठ्ठी विज्ञायते, द्वौ चेन्निर्धार्येते कुतश्चिदिति, ततश्चेहापि प्रत्ययः
स्यात्—अस्मिन् ग्रामे कौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति । तस्मादेकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

वा बहूना जातिपरिप्रश्ने ढतमच् ॥ जातिपरिप्रश्नविषयेभ्य इति । जातिपरिप्रश्नो
यथासम्भवं विषयौ येषां ते तथोक्ताः । कतमो भवता कठ इति । ‘गोत्रञ्च चरणैः सह’
इति तस्य जातित्वम् । सा च कठजातिः किञ्चन्देन परिपृच्छयते । किञ्चन्दोऽत्र जाति-
परिप्रश्नविषयो भवति । यतमो भवता कठस्ततम आगच्छत्विति । यत्तच्छब्दाविह जाति-
विषयावेव, न परिप्रश्नविषयौ, असम्भवात्, न हि ताम्या परिप्रश्नः कियते, किं तर्हि ?
किञ्चन्देन । अत एव वक्ष्यति—‘परिप्रश्नग्रहणं किम एव विशेषणम्, न यत्तदोः;’

‘वावचनमकजर्थम्—यको भवतां कठः, सक आगच्छतु ।
महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थाऽनुवर्तत एव—को भवतां
कठः । यो भवता कठः, स आगच्छतु ।

जातिपरिप्रश्न इति किम् ? को भवतां देवदत्तः ।

परिप्रश्नग्रहणं च किम् एव विशेषणम्, न यत्तदोः, असम्भवात् ।
जातिग्रहणं तु सर्वैः सम्बध्यते ।

किमोऽस्मिन्विषये डतरमपोच्छन्ति केचित्—कतरो भवतां
कठः, कतरो भवतां कालाप इति । तत्र ‘कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने’
इति वचनात्सिद्धम् ॥

एकाञ्च प्राचाम् ॥ ६४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन डतरच्, डतमच्—इत्येतौ

पदमञ्जरी

ग्रहणं तु सर्वैरपि सम्बध्यते’ इति वक्ष्यमाणमुपपद्यते । पष्ठीसमासे तु गुण-
भूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य सम्बन्धोऽनुपपन्नः स्यात् ।

परिप्रश्नग्रहणं क्षेपनिवृत्त्यर्थम् ।

‘वावचनमकजर्थमिति । कथं तर्हि वाच्यस्य सिद्धिः ? तत्राह—महा-
विभाषेत्यादि ।

किमोऽस्मिन्विषये इति । द्वयोरेकस्य निर्द्धारण उक्तौ बहुनामेकस्य निर्द्धारणे
न स्यादिति वचनम् । कथं पुनरिण्यमाणोऽपि लभ्यते ? तत्राऽऽह—तत्रत्यादि ।
ननु कतरो भवतोः कठ इति द्वयोरेकस्य निर्द्धारणेऽपि जातिपरिप्रश्नस्य सम्भवा-
न्नानेन वचनेन बहुनामेकस्य निर्द्धारणे डतरच् शक्यो ज्ञापयितुम् ? एवं तर्हि—
‘ममासयिषी कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने साधू भरतः’ इत्यपि व्याख्येयमिति
मन्यते । अजातिपरिप्रश्नेऽपि किमो डतमञ् भरति—कतमो भवतोर्देवदत्त इति,
कथम् ? कतरकतमावित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणात् । यदि हि कतमशब्दो
जातिपरिप्रश्नादन्यत्र न स्यात्, सतस्तत्साहचर्यात्कतरशब्दोऽपि तदर्थ एव
ग्रहीष्यत इत्यनर्थकं तत्स्यात् ॥

न्यासः

असम्भवात् इति । वावचनमकजर्थमिति । पक्षेऽकजपि यथा स्याद् । यद्येवम्, वाच्यं
न सिध्यति, यदा हि डतमञ् न भवत्यकचैव भवितव्यम् ? इत्यत आह—महाविभाषे-
त्यादि । अत्र च महाविभाषा प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्तते, तथा प्रत्यये विकल्पिते पक्षे
वाच्यमपि भविष्यति । जातिग्रहणं तु सर्वैः सम्बध्यते इति । जातिः सर्वत्रैव भवति,
तत्र जात्यादिना किञ्चिदे विशेष्यमाणे सामर्थ्यादेव तस्य परिप्रश्नविषयत्वं लभ्यते ।
नैतदस्ति, स हि क्षेपेऽपि वर्तते । तत्रास्ति परिप्रश्नग्रहणे यदा जातो क्षेपे वर्तते, तदा
प्रत्ययः स्यात् ॥

प्रत्ययो भवतः स्वस्मिन्विषये । चकारो ङतरचोऽनुकुर्यात् । द्वयो-
निर्धारणे ङतरच् । बहुना निर्धारणे ङतमच् । 'जातिपरिप्रक्षे' इति
नानुवर्तते, सामान्येन विधानम् । एवतरो भवतोर्द्वयदत्तः । एवतमो
भवतोर्देवदत्तः ।

प्राचाग्रहणं पूजार्थम्; विकल्पोऽनुवर्तते एव ।

अवक्षेपणे कन् ॥ ६५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्
प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम
त्वं गर्वितः ।

परस्य कुत्सार्यं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव

पदमग्री

एकाच्च प्राचाम् ॥ ङतरङ्गतमजित्येताविति । कथं पुनर्व्याहृतस्य ङतरचो-
ऽनुवृत्तिः ? इत्याह—चकार इति । ङतमचस्त्यनन्तरत्वादेवानुवृत्तिरिति भावः ।
'स्वस्मिन्विषये' इति यदुक्तं तदेव विवृणोति—द्वयोनिर्धारण इति । एतच्च द्वयोरे-
कस्य ङतरज, बहुना ङतमजित्यनुवृत्तेर्नाक्यभेदेन च सम्यग्बालभ्यते ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ अवक्षेपः=निन्दा । व्याकरणेनेति । यद्यपि व्याकरणं स्यतो-
पक्षेपणं न भवति, प्रत्युत वेदाङ्गत्वात्प्रशंसनम्; तथापि यस्य तदवक्षेपमान इति
तस्यावक्षेपणं भवत्येव । याज्ञिक्यकेन नामेति । याज्ञिकानामाम्नायो याज्ञिक्यम्=
कल्पसूत्रादि । परस्येत्यादिना कुत्सिते इत्यस्यास्य च कनो विषयविभागां दर्शयति ॥

म्यासः

एकाच्च प्राचाम् ॥ स्वस्मिन् विषयः, इति । आत्मीये विषये । तत्र द्वयोरेकस्य
निर्धारणं ङतरचो विषयः, बहुनामेकस्य निर्धारणं ङतमचः । चकारोऽनुकुर्यात् ।
अस्ति हि तस्मिन् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति ङतमजेर स्यात्;
द्वयोनिर्धारणे द्वयोरेकस्य ङतरजित्यनुवृत्तेः, बहुना निर्धारणे ङतमजित्यनुवृत्तेः ।

विकल्पार्थं प्राचाग्रहणं कस्यान्वय इति ? इत्याह—विकल्पोऽनुवर्तते एवेति ।
विकल्प इत्युच्यते । अनन्तरस्येत्यनुवर्तते एवेति विकल्प इत्युच्यते, तेनैव
प्रत्ययविकल्पः सिद्धः । तस्मात् पूजार्थमेव प्राचाग्रहणम्, न विकल्पार्थम् ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ व्याकरणकेनेत्यादि । कथं पुनर्व्याकरणमवक्षेपणम्, तस्याप्यन-
यास्यविहितम्, वेदाङ्गत्वात् ? सत्यमेतत्; तथापि यत्राभये तदवक्षेपणमुत्तरति, तं
मति तस्यावक्षेपणत्वमुपपद्यते; दोषहेतुत्वात् ।

परस्येत्यादिना 'कुत्सिते' इत्यवक्षेपणे कश्चित्यस्य विभाग दर्शयति ॥

कुत्सितम्, तत्र 'कुत्सिते' इत्यनेन कन्प्रत्ययो भवति-देवदत्तकः, यज्ञ-
दत्तक इति ।

प्राग्वीयस्य पूर्णोऽवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ ॥ ६६ ॥

'कन्' इत्यनुवर्तते । इवार्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कन्प्रत्ययो
भवति । इवार्थः सादृश्यम्, तस्य विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणम् । प्रति-
कृतिः=प्रतिरूपकम्, प्रतिच्छन्दकम् । अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिः
अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ।

प्रतिकृताविति किम् ? गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ६७ ॥

'इव' इत्यनुवर्तते, 'कन्' इति च । इवार्थे गम्यमाने कन्प्रत्ययो
भवति, समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थं आरम्भः । अश्व-
सदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ॥

लुम्भनुष्ये ॥ ६८ ॥

'संज्ञायाम्' इत्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्येऽभिधेये
पदमञ्जरी

इवे प्रतिकृतौ ॥ इवार्थः सादृश्यमिति । कन् प्रत्ययस्तु स्वभावात्सदृशे भवति,
न सादृश्यमात्रे; यथा-प्रकारेऽपि विहितो जातीयरूपप्रत्ययस्तद्वति भवति । त/ऽ-
शेषणं प्रतिकृतिग्रहणमिति । प्रतिकृतिविषयं यत्सादृश्यं तत्र प्रत्ययो यथा स्यात्,
कोऽर्थः ? प्रतिकृतिस्वरूपं यत्सदृशं तत्रेत्यर्थः । अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिरिति ।
अश्वप्रतिकृतिरूपोऽश्वसदृशोऽयं पदार्थ इत्यर्थः । अश्वक इति ।

केचिदाहुः—'अश्वशब्दोऽश्व एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृश
इति स्वार्थिकोऽयं न भवति' इति । अपर आह—'सादृश्यनिबन्धनादभेदोप-
चाराद् गौर्वाहीक इतिवद् अश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते, प्रत्ययस्तु तस्यैवोप-
चारस्य शोतकः' इति ।

गौरिव गवय इति । गवयो गो न प्रतिकृतिः, वृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं हि
प्रतिच्छन्दकम्=प्रतिकृतिः, न चैवं गवयः ॥

न्यासः

इवे प्रतिकृतौ ॥ उद्दिशेयं प्रतिकृतिग्रहणमिति । प्रतिकृतिविषयं यत्र सादृश्यं
तत्र प्रयोगो यथा स्वात् । गौरिव गवय इत्यत्रास्ति सादृश्यम्, न तु प्रतिकृतिविषयम्;
न हि गौर्गवयप्रतिकृतिः । काष्ठादिमयं हि यत् प्रतिच्छन्दकं तत् प्रतिकृतिरुच्यते ॥

लुब् भवति । चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा । दासी । खरकुटो ।
मनुष्य इति किम् ? अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ।
देवपथादेराकृतिगणत्वात्तस्यैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ६६ ॥

जीविकार्थं यदपण्य तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते
यत्तत्=पण्यम् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः ।
देवलकादीना जीविकार्या देवप्रतिकृतय उच्यन्ते ।
अपण्य इति किम् ? हस्तिकान्विक्रीणीते । अश्वकान् । रथकान् ।
देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रतिकृतौ सज्ञाया च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब्
भवति । आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

पदमञ्जरी

लुम्भनुष्ये ॥ चञ्चा=तृणपुरुषः, तरसदृशो मनुष्यश्चञ्चा । लुपि युक्तवद्भावः ।
'मनुष्यलुपि प्रतिषेधः' इत्येतत्तु विशेषणविषयम् ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ वासुदेवा, शिव इत्यादि । याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद्
गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते, ता हि जीविकार्या भवन्ति ।

देवलका अपि त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः । यास्त्यायतनेष्वभ्युदयनिःश्रेयसायै
प्रतिप्राप्यन्ते पूज्यन्ते च, तासु 'अर्चासु पूजनार्थासु' इति वक्ष्यमाणेन लुब् भवति ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ आदिशब्दः प्रकारे इति । तैव किं सिद्धं भवति ? इत्याह-
आकृतिगणोऽयमिति ।

अर्चासु=प्रतिमासु, पूजनार्थासु गृहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु, चित्र-
कर्मध्वजाभ्यां तद्गताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते ॥

न्यासः

संज्ञायाश्च ॥ लुम्भनुष्ये ॥ चञ्चेति । तृणपुरुष उच्यते । सादृश्याच्च मनुष्यश्चञ्चा ।
'लुपि युक्तवद् व्यक्त्वचने' इति प्रकृतिगतमेव लिङ्गं भवति । मनु च 'मनुष्यलुपि
प्रतिषेधः' इति वचनाद् युक्तवद्भावो न प्राप्नोति ? नैतदस्ति; विशेषणाना प्रतिषेधः,
न लुभन्तास्य ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ देवपथादिभ्यश्च ॥ देवपथ इति । देवाना पन्था इति
पठ्योसमाच । 'शृङ्गपूः' इत्यादिनाकारः समासान्तः, कन्, तस्य लुप् ॥

इवे प्रतिकृतौ लोप कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत्—शिव, विष्णु. । चित्रकर्मणि—अर्जुन,
दुर्योधन. । ध्वजेषु—कपि, गरुड, सिंह ।

देवपथ । हसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ ।
सिंहगति । उष्ट्रग्रीवा । चामरज्जु । रज्जु । हस्त । इन्द्र । दण्ड ।
पुष्प । मत्स्य । देवपथादि ॥

वस्तेढञ् ॥ १०१ ॥

‘इव’ इत्यनुवर्तते । इत. प्रभृति प्रत्यया. सामान्येन भवन्ति,
प्रतिकृतौ च, अप्रतिकृतौ च । वस्तिशब्दादिवार्ये द्योत्ये ढञ्प्रत्ययो
भवति । वस्तिरिव वास्तेय । वास्तेयो ॥

शिलाया ढः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्ये ढ प्रत्ययो भवति । शिलेव शिलेय दधि ।
केचिदत्र ढञमपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभाग कर्तव्य ।
‘शिलाया’, ढञ्प्रत्ययो भवति—शिलेयम् । तत ‘ढ’—शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

‘शाखा’ इत्येवमादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्ये ।
शाखेव शाख्य । मुख्य. । जघन्य ।

शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । चरण । स्कन्ध ।
शिरस् । उरस् । अग्र । शरण । शाखादि. ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्येऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्ये यत्प्रत्ययो

न्यास

वस्तेढञ् ॥ इत प्रभृतीत्यादि । तत्र प्रतिकृतौ ‘इवे प्रतिकृतौ’ इति कनि प्राप्ते,
इत प्रभृतिप्रत्यया भवन्ति । अप्रतिकृतौ त्वसंज्ञायाम् । वास्तेयेनैवाभिधाने प्राप्ते ।
संज्ञायां ॥ प्रतिकृतावप्रतिकृतौ च ढञेव । वस्ति = दृतिविकार । वास्तेयोति ।
‘टिड्ढाणञ्’ इति ढीप् ॥

शिलाया ढः ॥ शाखादिभ्यो यत् ॥ द्रव्यं च भव्ये ॥

१ अग्र—रजपथ, शङ्खपथ, सिंहपथ—इत्येते शब्दा अधिका पुरस्कान्तरे ।

निपात्यते । द्रव्यम्=भव्य, आत्मवान्; अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते । द्रव्योऽयं राजपुत्रः । द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥

कुशाग्रशब्दादिवाच्यं छः प्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात् कुशाग्रीया बुद्धिः । कुशाग्रीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १ ६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविषयात्समासाद-परस्मिन्निवार्थ एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाकृपा-णीयम् । अन्धकवर्तकीयम् ।

अतर्कितोपनतं चित्रोकरणमुच्यते । तत्कथम् ? काकस्यागमनं यादृच्छिकम्, तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः; एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनम्, दस्यूना चोपनिपातः, तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूना च समागमः, स काकतालसमागम-

पदमञ्जरी

समासाच्च तद्विषयात् ॥ तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते इति । छप्रत्ययस्तु प्रधानतया प्रकृतोऽपि न परामृश्यते, अनेनैव तस्य विधानात्, समासस्य तद्विषय-स्यानुपपत्तेः । अपरस्मिन्निवार्थ एवेति । एषकारः पौनर्वचनिकः । शस्त्रीश्यामादौ त्येक इवार्थः समासेऽन्तर्भूत इति छो न भवति । अजाकृपाणीयमिति । अजाया गच्छन्त्याः कृपाणेनाधःपतता यथा वधस्तस्मिन्मृत्यर्थः । अन्धकवर्तकीयमिति । पत्तिका=शकुनियिशेषः, तस्या अन्धहस्ते पतनं ग्रहणं च यादृच्छिकं तादृगित्यर्थः ।

अतर्कितोपपन्नमिति । अचिन्तितोपपन्नम् यादृच्छिकमित्यर्थः । चित्रोकरणम्=विस्मयकरणम् । कथमिति । सामान्येनावयमर्थः कथमुच्यत इत्यर्थः ।

न्यास

कुशाग्राच्छः ॥ समासाच्च तद्विषयात् ॥ इवार्थविषयात् समासादिति । इयशब्द-स्यार्थ इवार्थः=सादृश्य विषयो यस्य स तथोक्तः । यदि इवार्थविषयात् समासाच्छो विधीयते, शस्त्रीश्यामा, पुरुषव्याघ्र इत्यत्रापि प्राप्नोति ? नैष दोषः; न ह्यत्र समास इवार्थो वर्तते, किं तर्हि ? पूर्वपदमुत्तरपद वा—शस्त्रीव श्यामा, पुरुषोऽयं व्याघ्र इवेति । अथाप्येकदेशस्येवार्थो वर्तमानत्वात् समासोऽपीवार्थ उच्यते, तथापि समासेनैवोक्तत्वात् भविष्यति, यस्तु समासः क इवार्थो वर्तते ? समासार्थादपर इवार्थो यत्रास्ति तत्रार्थ प्रत्यय उक्तः । परस्मिन्निवार्थ एवेति । 'इव' इत्यधिकारात् ।

अतर्कितोपन मिति । अबुद्धिपूर्वमुपस्थितमित्यर्थः । चित्रोकरणमिति । विस्मय-करणमित्यर्थः । तत् कथमिति । केन प्रकारेणातर्कितोपनतं चित्रोकरणमिति ?—इममर्थं पृच्छति—तत्कथमित्यादि ।

सदृश इत्येक उपमार्थः । अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवधः-
सदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः ।

समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । न ह्यस्यापरं लक्षणमस्ति ।
'सुप्सुपा' इति वा समासः । स चैवंविषय एव ॥

शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥

'शर्करा'—इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थेऽणप्रत्ययो भवति ।
शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् ।

शर्करा । कपालिका । पिष्टिक' । पुण्डरीक । शतपत्र ।
गोलोमन् । गोपुच्छ । नरालि । नकुला । सिकता । शर्करादिः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाङ्गुलिकः ।
भारुजिकः ।

अङ्गुलि । भरुज । बभ्रु । वल्गु । मण्डर । मण्डल । शङ्कुल ।
कपि । उदङ्गित् । गोणी । उरस् । शिखा । कुलिश । अङ्गुल्यादिः ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्यम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थेऽन्यतरस्या ठक्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्या-
पदमञ्जरी

समासश्चायमित्यादि । किं पुनः कारणं ज्ञापकात्समाससद्भावः प्रतिपाद्यते ?
इत्यत आह—न ह्यस्येति । स च एवविषय एवेति । छप्रत्ययविषय एवेत्यर्थः । अन-
न्यत्र भावो विषयार्थः; तेन स्नातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगोः, विग्रहश्च न भवति ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यां प्रहणमिह
समुच्चयार्थम्, विकल्पार्थमित्याह—अन्यतरस्याग्रहणेनेत्यादि ॥

न्यासः

समासश्चायमित्यादि । यदेतदिवार्थविषयात् समासात् प्रत्ययविधानम्, अत एव
ज्ञापकादवसीयते—समासो भवति । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमिति ? आह—न ह्यस्येत्यादि ।
इवार्थविषयस्य समाससामान्यस्य लक्षणं नास्तीति । तस्माद् यदेतत् ततः प्रत्यय-
विधानम्, एतदेव तद्भावस्य ज्ञापकमुपपद्यते ।

अथ वा—किं पुनः कारणं ज्ञापकेन तद्भावः प्रतिपाद्यते इति ? आह—न
ह्यस्येत्यादि । स चैव विषय एवेति । इवार्थविषय एवेत्यर्थः ॥

शर्करादिभ्योऽण् ॥ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ अन्यतर-

१ 'कनिष्ठिक' इति 'कपिष्टिक' इति च पाठः ० ।

ग्रहणेनानन्तरप्लव् प्राप्यते । एकशालेव एकशालिकः, ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकम् ॥ ११० ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकम् प्रत्ययो भवति । कर्कः=शुक्लोऽश्वः, तेन सदृशः कार्कोकः । लोहितोकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् छन्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न, पूर्व, विश्व, इम-इत्येतेभ्य इवार्थे याल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । तं प्रत्नया पूर्वथा विश्वथेमया ॥

पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

‘इवार्थे’ इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकाम-प्रधानाः सञ्ज्ञाः=पूगाः, पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ङ्यः प्रत्ययो भवति । लोहध्वज्य, लोहध्वज्यो, लोहध्वजाः । शैव्यः, शैव्यो, शिवयः । चातक्यः, चातक्यो, चातकाः ।

पदमञ्जरी

कर्कलोहितादीकम् ॥ स्वयमलोहित इत्यादि । उपाश्रयः=उपादानभूतो लाक्षादिः ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् छन्दसि ॥ इम शब्द इवमा समानार्थः प्रकृत्यन्तरम् ॥ पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ पूगवाचिन इति । स्वरूपग्रहणं तु न भवति; ‘अग्रामणीपूर्वात्’ इति धचनात् । पूर्वशब्दो ह्यवयवधचनः, न च पूगशब्दस्य ग्रामणीवचनो देवदत्तादिशब्दः पूर्वावयव उपपद्यते । लोहध्वजा इति । ‘ज्यादय-

न्यासः

स्याग्रहणेनेत्यादि । पूर्वक्षेत्रेण विहितत्वाद् ऋणवानन्तरः । अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थम् । अवस्तेन ‘अनन्तरस्य विचित्रा भवति प्रतिषेधो वा’ इति ॥ एव प्राप्यते ॥

कर्कलोहितादीकम् ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात् याञ् छन्दसि ॥ इमथेति । इमेतीदमा समानार्थम् प्रकृत्यन्तरमस्ति, तत् इदं प्रत्ययविधानम् ॥

पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ पूर्वादिति । पूर्वशब्दोऽन्यवयवाची । ग्रामणीः पूर्वो यस्य तत् ग्रामणीपूर्वम् । प्रतिषेधेन च स्वरूपग्रहणं भवतीति विज्ञायते । पूगशब्देन स्वरूपे गृह्यमाणे ग्रामणीपूर्वतः प्राप्तिरेव नास्ति; ग्रहणवता प्रातिपदिनेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । लोहध्वजा इति । ‘ज्यादयस्तद्राजाः’ इति तद्राजसंज्ञा, तेन ‘तद्राजस्य बहुषु’ इत्यादिना लुक् ।

अग्रामणीपूर्वादिति किम् ? देवदत्तो ग्रामणीरेषां त इमे देव-
दत्तकाः । यज्ञदत्तका ॥

प्रातर्ऋतोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सङ्घा = प्राताः ।
प्रातर्वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थं ङ्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् ।
कापोतपाक्यः, कापोतपाक्यौ, कपोतपाकाः । ब्रैहिमत्य, ब्रैहिमत्यौ,
ब्रैहिमता । ऋजः, खल्वपि—कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, कौञ्जा-
यना । ब्राध्नायन्य, ब्राध्नायन्यौ, ब्राध्नायनाः ।

अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाको । ब्रैहिमती । कौञ्जायनी ।
ब्राध्नायनी ॥

आयुधजीविसङ्घान् व्यङ् वाहीकेष्वन्नाक्षराजन्त्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविना सङ्घ आयुधजीविसङ्घः, स वाहीकैर्विशेष्यते ।
वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घः, तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद् ब्राह्मणराजन्य-
वज्रितात्स्वार्थं ङ्यद् प्रत्ययो भवति ।

पदमञ्जरी

स्वद्राजाः' इति तद्राजसंज्ञा, 'तद्राजस्य बहुषु' इति लुक् ।

देवदत्तका इति । 'स एषां ग्रामणीः' इति कन्, अत्र देवदत्तशब्दो ग्रामणी-
वचनः पूर्वोऽवयवः, समुदायः पूगवचनः ॥

प्रातर्ऋतोरस्त्रियाम् ॥ उत्सेधजीवित्वं प्रातस्य पूगाद्विशेषः । कौञ्जायनीति ।
'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च ऋजः', 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वान्ङीप् ॥

आयुधजीविसङ्घान् व्यङ् वाहीकेष्वन्नाक्षराजन्त्यात् ॥ यदा वाहीकशब्दः
पुरुषेषु वर्तते, तदा 'वाहीकेषु' इति निष्कारणे सप्तमी, यदा तु देशे तदाऽधिकरणे ।

न्यासः

देवदत्तका इति । 'स एषां ग्रामणीः' इति कन् । अत्र देवदत्तशब्दः पूर्वग्रामणी-
स्वयम् इति न प्रत्ययः ॥

प्रातर्ऋतोरस्त्रियाम् ॥ प्रातर्वाचिभ्यः इति । अयं स्वरूपस्यैव ग्रहणं कस्मात्
भवति ? पञ्चारत्याप्तरस्य परनिपातात्, स हि तृप्तान्तरानपेक्षतामाचष्टे । तेन
'स्व रूपं शब्दस्य' इत्येवमपीह नापेक्ष्यत इति न भवति स्वरूपग्रहणम् । कौञ्जायन्य
इति । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च ऋजः' । कौञ्जायनीति । 'जातेरङ्गाविषयात्' इति ङीप् ।
जातित्वं तु 'गोत्रं च चरणैः सह' इति ॥

आयुधजीविसङ्घान् व्यङ् वाहीकेष्वन्नाक्षराजन्त्यात् ॥ वाहीकेष्विति । निष्कारणे

ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव । टकारो ङीवर्यः, तेन 'अस्त्रियाम्' इति नानुवर्तते ।

कोण्डीवृत्त्यः, कोण्डीवृत्त्यो, कोण्डीवृत्ताः । क्षौद्रव्यः, क्षौद्रव्यो, क्षुद्रका । मालव्यः, मालव्यो, मालवा । स्त्रियाम्—कोण्डीवृत्ती । क्षौद्रकी । मालवी ।

आयुधजीविग्रहणं किम् ? मल्लाः, शयण्डा । सङ्घग्रहणं किम् ? सन्नाद । बाहीकेष्विति किम् ? शवरा, पुलिन्दा । अब्राह्मणराज-
न्यादिति किम् ? गोपालवा ब्राह्मणा, शालङ्कायना राजन्याः ॥

शृङ्गादृश्यम् ॥ ११५ ॥

'आयुधजीविसङ्घात्' इति वर्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे ढेण्यन् प्रत्ययो भवति । टकारो ङीवर्यः । णकारो वृद्धचर्थः । वार्कण्यः, वार्कण्यौ, वृकाः ।

पदमञ्जरी

ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणमिति । स्वरूपग्रहणं तु न भवति; ब्राह्मणशब्दवाच्यस्या-
युधजीविसङ्घस्य बाहीकेष्वभावात् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमिति । तद्वाच्यस्यैव
भावात् । तेनास्त्रियामिति नानुवर्तते इति । तेन स्त्रियामपि—कोण्डीवृत्ती, क्षौद्रकी,
मालवीति भवति । 'दृष्टस्तद्वितस्य' इति यलोपः ॥

व्यासः

सप्तमी । बाहीकेषु मध्ये च आयुधजीविसङ्घ इति । निर्धारणञ्च समानजातीयस्यैव
भवतीत्यायुधजीविसङ्घोऽपि बाहीक एव विज्ञायते । अथ वा—देशवाचिनो बाहीक-
शब्दादधिकरण एवैषा सप्तमी, बाहीकदेशविशेष आयुधजीविसङ्घो घसतीति ।

ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणमिति । अथ स्वरूपग्रहणं कस्मात् भवति । अत एव प्रतिषे-
धात् । यदि स्वरूपग्रहणं स्यात्, ब्राह्मणप्रतिषेधोऽन्यथैकः स्यात् । प्रातिपदिको हि प्रतिषेधो
भवति । ब्राह्मणशब्द आयुधजीविसङ्घो बाहीकेषु न विद्यत इति किं ब्राह्मणप्रतिषेधेन !
ब्राह्मणविशेषवाचिनस्तु ये गोपालप्रभृतयः शब्दास्तद्वित्या आयुधजीविसङ्घा बाहीकेषु
भवन्ति, तत्र यदि प्रतिषेधो न विद्येत, तदा तेभ्योऽपि स्यात् । अतस्तद्वित्यर्थोऽन्यवान्
विशेषग्रहणे प्रतिषेधो भवति । तस्मात्—ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम्, राजन्ये तु स्वरूप-
ग्रहणमेवेति । तद्वान्यस्यायुधजीविसङ्घस्य बाहीकेषु सत्त्वात्, 'एवं रूपं शब्दस्या-
शब्दसहा' इति वचनाच्च । तेनेत्यादि । यस्माद् ङीवर्योऽन टकारः कृतस्तेन
'अस्त्रियाम्' इति नानुवर्तते । तदनुवृत्तौ व्यट्प्रत्ययान्तं स्त्रियान् भवतीति ङीवर्यं
द्वित्वप्रत्ययमनर्थकं स्यात् । तस्मादस्त्रियामिति निवृत्तम्, अतः स्त्रियामपि भवति ।
कोण्डीवृत्ती । क्षौद्रकीति । 'दृष्टस्तद्वितस्य' इति टकारलोपः ॥

शृङ्गादृश्यम् ॥ यदि बाहीकेषु वृकशब्दस्य वाच्य आयुधजीविसङ्घो भवति,

आयुधजीविसङ्घविशेषणम्—जातिशब्दान्मा भूत् ।

‘कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव’ ॥

दामन्यादित्रिगर्तपष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

‘आयुधजीविसङ्घात्’ इति वर्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य-
स्त्रिगर्तपष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति ।
येषामायुधजीविनां सङ्घाना पडन्तवर्गाः, तत्र च त्रिगर्तः पष्ठः;
त्रिगर्तः पष्ठो येषां ते त्रिगर्तपष्ठा इत्युच्यन्ते । तेषु चेषं स्मृतिः—

आहुस्त्रिगर्तपष्ठास्तु कौण्डोपरयदाण्डकी ।

कौष्टकिर्ज्जालमानिश्च ब्राह्मगुप्तोऽथ जानकिः ॥ इति ।

दामन्यादिभ्यस्तावत्—दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः ।
औलपीयः, औलपीयौ, उलपयः । त्रिगर्तपष्ठेभ्यः खत्वपि—कौण्डोपर-
थीयः, कौण्डोपरथीयौ, कौण्डोपरथा । दाण्डकीयः, दाण्डकीयौ,
दाण्डकयः । कौष्टकीयः । जालमानीयः । ब्राह्मगुप्तोऽयः । जानकीयः ।

दामनी । औलपि । आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति ।
शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । बिन्दु । मौञ्जयन । उलभ । सावित्रीपुत्र ।
दामन्यादिः ॥

पदमञ्जरा

दामन्यादित्रिगर्तपष्ठाच्छः ॥ ‘दामन्यादित्रिगर्तपष्ठात्’ इति समाहारद्वन्द्वः,
दामन्यादेरायुधजीविसङ्घात्त्रिगर्तपष्ठाच्चायुधजीविसङ्घादित्यन्वयः । त्रिगर्तपष्ठा-
दित्यस्यार्थमाह—येषामिति । अन्तवर्गाः—अन्तर्गणाः । ते पुनः के ? इत्याह—
तेषु चेषं स्मृतिरिति । त्रिगर्तपष्ठाः स्मर्यन्ते—ज्ञाप्यन्तेऽनयेति स्मृतिः ।

सा पुनः—आहुस्त्रिगर्तपष्ठानित्यादिः श्लोकः । अत्र जानकयस्त्रिगर्तवर्गाः, तेषु

न्यासः

ततो ऽप्यटि प्राप्तेऽन्यत्रापात एव कस्मिंश्चित् प्रत्ययविधानं वेदितव्यम् । वृकाविवेति ।
वृकशब्दोऽत्र जातिवचनः ॥

दामन्यादित्रिगर्तपष्ठाच्छः ॥ तेषु चेषं स्मृतिरिति । त्रिगर्तपष्ठाः स्मर्यन्ते
ज्ञाप्यन्तेऽनयेति स्मृतिः । सा पुनः—आहुस्त्रिगर्तपष्ठानिति । अयमेवाप्तप्रणीतश्लोकः ।

१. ‘अप्युत्पत्ति । कोकदन्ती । तुलम । देववापि । औतकी । अपभ्युतकी । कर्को ।
पिण्ड’—इत्येतेऽत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

पश्वादि यौधेयादिभ्यामणञी ॥ ११७ ॥

‘आयुधजो विसङ्घात्’ इत्येव । पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्राति-
पदिकेभ्य आयुधजो विसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थेऽणञी प्रत्ययो भवतः । पार्श्वः,
पार्श्वो, पार्श्व । असुरः, आसुरो, असुरा । यौधेयः । शौकेयः ।

पर्शुः । असुरः । रक्षस् । वाल्हीकः । वयस् । मरुत् । दशार्हः ।
पिशाचः । विशालः । अशनिः । कार्पापणः । सत्वत् । वमुः । पश्वादिः ।

यौधेयः । कौशेयः । क्रौशेयः । शौकेयः । शीघ्रेयः । घातैयः ।
वार्तैयः । जादालेयः । त्रिगर्तः । भरतः । उशीनरः । यौधेयादिः ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिस्तावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ ११८ ॥

‘आयुधजो विसङ्घात्’ इति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः ।

पदमञ्जरी

च त्रिगर्तपष्ठेषु, प्रथमपञ्चमी शिवाद्यणन्ती, शेषास्तु इवन्ताः । केचित्तु—अत-
द्वितान्तमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति ॥

पश्वादि यौधेयादिभ्योऽणञी ॥ पार्श्व इत्यादि । पर्शुः, रक्षस्, असुर—इत्येते
जनपदशब्दाः, तत्राकारान्ताद्बहुवचनेषु ‘जनपदश्चन्दात्क्षत्रियावन्’ इत्यन्,
इतराभ्याम् ‘अब्रमगध’ इत्यादिनाम्, तद्वाजस्यालुक्, पुनः सङ्घविषयाया-
मनेनाण् । यौधेय इति । युधेतेऽसौ, युधेरिगुपधलक्षणः क—युधा, तस्य
अपत्यम् ‘अच’ इति ढक्, तदन्तात्सङ्घरूपविषयायामनेनाब्—यौधेय इत्याद्यु-
दात्तं भवति । तथा यौधेयस्याङ्को लक्षणं वा यौधेय इति—सङ्घाङ्गलक्षणेऽप्यब्-
लक्षणोऽण् भवति । एतेन यौधेयादिषु ये ढगन्तास्ते मर्ये व्याख्याताः । यौधेया-
दीनामस्मिन्प्रदेशे न पाठः, पठिता हि ते चतुर्थे—‘न प्राच्यभार्गादियौधेया-
दिभ्यः’ इत्यत्र ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिस्तावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ अभिजयतीत्य-
भिजिन्, वेत्तीति विद्, इगुपधलक्षणः कः, तान्विभर्तीति विदभृत्, अन्ये
मत्पन्ताः । अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्य इति । सूत्रेऽभिजिदादय एवाणिति विशेय-
न्यासः

एषु च त्रिगर्तपष्ठेषु प्रथमपञ्चमी शिवाद्यणन्ती, शेषास्त्विवन्ताः । केचिदतद्वितान्तमेव
पञ्चमं पठन्ति । तेषां ब्रह्मगुप्तशब्दादेव च्छो भवति ॥

पश्वादि यौधेयादिभ्यामणञी ॥ किमयं पुनरिह यौधेयादयः पठ्यन्ते, यावता हुस्प्र-
तिषेधाय चतुर्थे यौधेयादयः समाभ्याता एव, त एव चेह गृह्यन्ते । सत्यमेतत् ;
विचित्रा हि गणानां कृतिर्गणकारस्येति पुनः पठिताः । पश्वादिषु सत्वच्छन्दो पठ्यते ।
स च सत्वच्छन्दप्रकृतिमत्प्रत्ययान्तो वेदितव्यः ॥

प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितोऽपत्यमित्यण्, तदन्ताद्यञ् । आभिजित्यः, आभिजित्यो, आभिजिताः । वेदभृत्यः, वेदभृत्यो, वेदभृताः । शालावत्यः, शालावत्यो, शालावताः । शेखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ।

गोत्रप्रत्ययस्यात्राणो ग्रहणमिष्यते । आभिजितो मुहूर्तः, आभिजितः स्थालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११६ ॥

‘पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात्’ इत्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राज-संज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदाहृतम् ।

तद्राजप्रदेशः—‘तद्राजस्य बहुषु’ इत्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ

पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

पदमञ्जरी

समासः । अभिजिदादिप्रकृत्यरघाणन्ता अभिजिदादयः उच्यन्ते । गोत्रप्रत्ययस्येति । अपत्यप्रत्ययस्येत्यर्थः । आभिजितो मुहूर्त इति । ‘नक्षत्रेण युक्तः’ इत्यण्, उत्तरस्थ—‘सास्य देवता’ इति । इहाभिजित्यस्यायम् आभिजितक इति ‘गोत्रचरणाद्बुध्’ भवति, ‘आपत्यस्य’ इति बलोपः । गोत्रप्रत्ययान्ताद्यप्यमिष्यते । तेन स्वार्थिकत्वादयमपि यञ् गोत्रप्रत्यय एव भवति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

न्यासः

अभिजिद्विदमृच्छाळावच्छिन्नावच्छाणीवद्गोवच्छहमदणो यञ् ॥ अभिजितोऽपत्यमित्यणिति । ‘प्राग्दीव्यताऽण’ इत्यौत्तरागिकः । एवमुत्तरनापि ।

गोत्रप्रत्ययस्याणो ग्रहणमिष्यते इति । सत् कर्म जातिनाम्न इत्यनुवर्तते ! तेना-गन्तं यज्जातिनाम् तदेव ग्रहीष्यते । यद्य गोत्रेऽण् विहितस्त्वदन्तमेव जातिनाम् भवति, ‘गोत्रश्च चरणैः सह’ इति जातित्वात् । आभिजितो मुहूर्तः, आभिजितः स्थालीपाक इति । एकत्र ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यण्, अपरत्र ‘सास्य देवता’ इति ॥

ज्यादयस्तद्राजाः ॥

इति बोधिसत्त्वदेवीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रपुत्रिणविरचितायां

काशिकाविराजपद्मिण्यां पञ्चमस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः

अथ पञ्चमाध्याये चतुर्थः पादः

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्साया वुन्लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य सख्यादे प्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्याया वुन् प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन चान्तस्य लोपो भवति ।

यस्येतिलोपेनैव सिद्धे पुनर्वचनमनैमित्तिकार्थम् । यस्येतिलोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात् 'पाद पत्' इति पद्भावा न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकत्वान्न स्थानिवत्त्वम् ।

पदमञ्जरी

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्साया वुन्लोपश्च ॥ आदिशब्दोऽयमवयवमाची, न तु द्वयप्रस्थावाची; 'संख्यायाः' इति पञ्चमोनिर्देशेनैव सिद्धेः । न च संख्याप्रचनः शब्दः पादशतशब्दयोरवयव उपपद्यते, अनारम्भकत्वात् । तस्मात्संख्यादेरिति वचनादिह ग्रहणप्रतापि प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्निज्ञायत इत्याह—पादशतान्तस्येति । आनन्तर्यलक्षणा चेयं पठ्ठी वुन्विधी, लोपविधी तु स्थानपठ्ठी । तत्सन्नियोगेन चेति । चकारस्य सन्नियोगार्थकत्वात् ।

अनैमित्तिकत्वार्थमिति । निमित्ते भवो नैमित्तिकः, अध्यात्मादिः । यस्येतिलोपः परनिमित्तक इति । ईति तद्धिते च परतो लोपविधानात् । पद्भावा न स्यादिति । पच्छब्दो हि तत्र स्थान्युपात्तः, स्थानिवत्त्वे च सति पादशब्दान्तमङ्गं भसञ्च भजति, न पाच्छब्दान्तमिति पादायेत्यादिवदत्रापि पद्भावा न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकत्वादिति । न ह्यत्र वुन्निमित्तम्; सहविधानात् ।

श्यासः

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्साया वुन्लोपश्च ॥ प्रातिपदिकादिति वर्तते, तस्य विशेषणं पादशतस्य ग्रहणम्, विशेषणेन तदन्तविधिर्भवतीत्याह—पादशतान्तस्येति । आदिशब्दोऽवयववचनः । न च सख्याशब्दः पादशतशब्दयोरवयव उपपद्यते, पृथग्भावादनारम्भकत्वात् । न हि पृथग्भूतमनारम्भक शब्दान्तरस्थावयवो युज्यते, यथा—षट्शब्दः षट्शब्दस्य । विपरीते तु युज्यते, यथा—षट्स्य सप्तुदायात्मनः तन्त्वादि-कारण समदेशमवयवमाहुः । तस्मात् 'सख्यादे.' इत्येतदपि प्रातिपदिकस्य विशयते, न पादशतशब्दयोरित्याह—संख्यादेरित्यादि । आनन्तर्यलक्षणा चेयं पठ्ठी, यथा—'गापोष्टक' इति गापोष्टकप्रत्ययो भवत्यनन्तरमिति शेषः । तत्सन्नियोगेन चेति । चकारस्य सन्नियोगार्थत्वात् । अन्तस्येति । अलोऽन्तरिभाषया ।

पुनरिपादि । निमित्ते भवो नैमित्तिकः, अध्यात्मादित्वाद्वा, न नैमित्तिकोऽनैमित्तिकः । लोपः स्यादित्येवमर्थं पुनर्लोपवचनम् । वुनापि सह लोपो विधीयमानः परनिमित्तं नापेक्षत इत्यनैमित्तिको भवति । यस्येतिलोपः । परनिमित्तक इति । इति

द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति । 'तद्वितार्थ' इति समासः, ततः प्रत्ययः ।

स्वभावान्च बुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्तते ।

पादशतस्येति किम् ? द्वौ द्वौ माषौ ददाति । संख्यादेरिति किम् ? पादं पादं ददाति । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ पादौ ददाति । द्वे शते ददाति ।

पादशतग्रहणमनर्थकम्; अन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमोदकिका ददाति, त्रिमोदकिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनम्=दण्डः, दानम्=व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोर्गम्यमानयोः

पदमञ्जरी

द्विपदिकामिति । तद्वितेन शीतितत्वाद्द्वीप्सायां द्विर्वचनं न भवति । तद्वितार्थ इति समास इति । प्रकृत्युपाधिरपि वीप्सा बुना शीत्यत इति तद्वितार्थो भवति ।

द्वौ पादौ ददातीति । उत्तरसूत्रे वक्ष्यति—'दानं व्यवसर्गः' इति, 'अधीप्सार्थोऽयमारम्भः' इति च, तस्माद्भवितव्यमत्र बुना । क्रियान्तरं प्रत्युदाहर्तव्यम्—द्वौ पादौ लभत इत्यादि ।

अपर आह—'द्वौ दतो व्यवसृजतीति प्रयोग एवोत्तरोऽविधिरिति । यद्वा—परस्वल्पापादनं दानम्=व्यवसर्गः, इह तु समर्पणमात्रे ददातिर्यत्ते; यय—रजकस्य यस्त्रं ददातीति ।

अन्यत्रापि दर्शनादिति । द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानादतिशसङ्गाभायः ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ दण्डं दण्ड इति । 'दमु उपशमने' इत्यस्माद्भावे 'बमन्ताइः', दण्डतेर्वा चुरादिप्यन्तादेरच् । यद्यपि दण्डशब्दः करणसाधनो

न्यासः

तद्विते च परस्मिन्निमित्ते विधानात् तस्य स्थानिवद्भावात्, 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति लोपस्य स्थानिवद्भावेन पाञ्चल्यद्वन्द्वस्य विहितत्वात् । अनङ्को हि पाञ्चल्यद्वन्द्वः स्थान्युपात्तः, तस्य चानङ्कत्वं स्थानिवद्भावे सति हीयते । अस्य त्वनैमित्तिकत्वान्न स्थानिवद्भाव इति पञ्चाशो भवतीति भावः ।

द्वौ द्वौ पादविति । वीप्सायां द्विर्वचनं भवति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ दमनं दण्ड इति । ननु दण्डवन्दोऽयं यदपादावपि वर्तते ।

पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेवुन् प्रत्ययो भवति, अन्त-
लोपश्च । अवीप्सार्थोऽयमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां
दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां
दण्डितः । त्रिशतिकाम् । द्विशतिका व्यवसृजति । त्रिशतिकाम् ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जाती-
यरोऽपवादः । प्रकारः=विशेषः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । अणुकः ।
माषकः ।

पदमञ्जरी

यष्टायपि वर्त्तते, तथापि तस्य ग्रहणं न भवति; धात्वर्थेन व्यवसर्गेण साहचर्यात् ।
अत्राप्युदाहरणे 'तद्धितार्थः' इति समासः स्त्रीलिङ्गस्तद्धितार्थः । उक्तं च—'स्यभा-
वाच्च बुन्प्रत्ययः स्त्रियां वर्त्तते' इति । प्रकृत्यर्थ एव वा तद्धितार्थः, स्नार्थिकत्वाद्
युनः । अवीप्सार्थोऽयमारम्भ इति । कथं तर्हि दाने वीप्सायां बुन्पूर्वसूत्र उदाहृतः,
यावता नाप्राप्ते वीप्साया बुन्यारभ्यमाणोऽवीप्सावुनेतयोरर्थयोस्तस्य बाधकः
प्राप्नोति, यथा 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति 'वर्त्तमाने कः'—भूतकृतस्य, यथा
च 'अबुद्धादपि' इत्यपिशब्दः क्रियते ? इहापि तर्हि चकारः क्रियते, तेनाधिक-
विधिरयमबाधकः । एवमपि परत्यादनेनैव दाने वीप्सायां बुन्युक्तः ? सत्यम्;
अविशेषाच्च पूर्वोदाहृतः । यद्वा—दानस्य पदान्तरयाच्यत्वादेव बुन्यहिरञ्जः,
वीप्सावास्तु तद्धितद्योत्यत्वात्पूर्वं बुन्नन्तरङ्गः ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ प्रकारवचने द्योत्य इति । प्रकारवचने कन्
द्योत्य इत्यर्थः । यथौदनं पचतीत्यत्रैवार्थे औदनपाकं पचतीति । यद्वा—प्रकार
उच्यते स्थूलादिभिरिति द्योतनायेत्यर्थः । प्रकारवाचिभ्यः कन् भवति, तदेव
प्रकारवचनत्वं द्योतयितुमिति यावत् । जातीयरोऽपवाद इति । तेनायमपि तद्वदेव

व्यास

सत्यम्; तथापीह दाने वर्त्तमानस्य ग्रहणं युक्तम्, दानस्यैव प्रत्ययान्तेन गम्यमान-
त्वात् । दानं व्यवसर्गं इति । यद्येवम्, तत् पूर्वयोग उदाहृतं दत्तं तदा चोपपद्यते
यद्यपि योगोऽधिकविधानार्थो भवति, न त्वपवादः, तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ! इत्यत
आह—अवीप्सार्थ इत्यादि । तेन दानमात्रेऽनेन बुन् । दानवीप्साया पूर्वयोगेन
पुनर्भवत्येव ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ जातीयरोऽपवाद इति । एतेन यथा प्रकारवचने
विधीयमानो जातीयर् प्रकारवति न प्रकारमात्रे, तथायमपीति दर्शयति; अन्यथा हि
जातीयरोऽय विषयभेदादपवादो नोपपद्यते । अथ किमयं 'प्रकारवचने जातीयर्'

ॐ कन्प्रकरणे चञ्चद्-बृहतोरुपसंख्यानम् ॐ । चञ्चत्प्रकार
चञ्चत्कः । बृहत्कः ।

‘चञ्चद्बृहयो.’ इति केचित्पठन्ति, तेषाम्—चञ्चक, बृहक इति
उदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

स्थूल । अणु । माप । इपु । कृष्ण तिलेषु । यव ग्रीहिषु ।
ॐ पाद्यकालावदाता सुरायाम् ॐ । ॐ गोमूत्र आच्छादने ॐ । ॐ सुराया
पदमञ्जरी

प्रकारवति भवति, न प्रकारमात्र इत्युक्तं भवति । प्रकारः=भेदः, सादृश्यं च,
उभयत्रापि यथाभिधानं कन् भवति । वृत्तौ तु प्रकारो भेद इत्युपलक्षणम् ।

चञ्चद्बृहतोरिति । एतारपि स्थूलादिषु पठितव्यावित्युक्तं भवति । चञ्चत्क
इति । चञ्चतिश्चलनकर्मा चञ्चत्प्रकाररचञ्चन्नेनं कश्चिद्विशेष उच्यते । तथा
बृहद्विशेषो बृहत्कः । अपर आह—सादृश्येऽत्र कन्, अचञ्चन्नपि यदचञ्चन्निव
उच्यते स्पन्दमानप्रसारत्वाच्चञ्चत्को मणिः, अट्टहन्नपि यः प्रभूतप्रभया बृहन्निव
उच्यते स बृहत्क इति । चञ्चक इति । चञ्चा=ट्टणमयः पुरुषः, तत्सदृशश्च-
ञ्चकः । ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः ।

स्थूलाणुमापेष्विति । स्थूल, अणु, माप, इपु—इति चतस्रः प्रवृत्तयः । कृष्ण
तिलेष्विति । कृष्णप्रकारास्तिळाः कृष्णकाः । यवकाः यवसदृशाः । पाद्यफालाप-
दाताः सुरायामिति । पायिका, कालिका, अवदातिका, सुराविशेषा एते । गोमूत्र-
व्यासः ।

इत्यस्यैवानन्तर स्थूलादिभ्यः कन् न विधीयते ! किं कृतं भवति ! कन् प्रकारवचन
न वक्तव्यं भवति ! नैव शक्यम्, स्थूलादीनां हि प्रकारस्यासातादीनां च मुगदि-
मक्षायां परतयात् के कृते कत्र स्यात् ; शब्दान्तरत्वात् । अगारि स्यात् ! एवमपि
स्थूलक इत्याद्युदात्तत्वं स्यात्, इदं तु कनो विधाने परत्वात् कनि कृते ततः क इत्यन्वौ-
दात्तत्वं सिद्धं भवति ।

चञ्चद्बृहतोरित्यादि । स्थूलादिषु चञ्चद्बृहतोरुपाठात् तत्र प्राप्तापि, तस्मादुप-
संख्यानं प्रतिपादनं कर्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम्—पूर्वव्यादिह प्रकारोऽनुवर्तते,
च यानुवर्तनुवर्तार्थः । तेन चञ्चद्बृहतोरिति भविष्यतीति ।

अहो ॥ ॥ जीर्णं शालिषु ॥ ॥ पत्रमूले समस्तव्यस्ते ॥ ॥ कुमारी-
पुत्र । कुमार । श्वशुर । मणि । स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिः=अशेषसम्बन्धः, तदभावोऽनत्यन्तगतिः । अनत्य-
न्तगतौ गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नक. । छिन्नक. ।

अनत्यन्तगताविति किम् ? भिन्नम् । छिन्नम् ॥

पदमञ्जरी

क्म=गोमूत्रप्रकारं गोमूत्रवर्णमाच्छादनम् । यद्वा—विन्यासविशेषो गोमूत्रम्,
तत्सदृशं तु गोमूत्रकम् । यत्र तु शुक्लकृष्णादिवर्णविन्यासः सुरावर्णोऽहिः सुरकः,
पूर्वम् इत्यर्थः । जीर्णप्रकाराः जीर्णकल्पाः शालयो जीर्णकाः ।

जातीयरोऽनन्तरमेवायं कन् विधेयः, एवं हि पुनः 'प्रकारवचने' इति न
वक्तव्यं भवति । इह तु करणेऽज्ञातः स्थूलप्रकार इति प्रकारस्याज्ञातादीनां च
युगपद्विवक्षायां परत्वादनेन कनि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादज्ञातादियेतनाय
पुनः को भवति । तत्र तु करणे परत्वात्के कृते कन्न स्यात्; शब्दान्तरत्वात् ।
सत्यपि वा कनि स्थूलक इत्याद्युदात्तं स्यात् ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ अशेषसम्बन्ध इति । कप्रकृतिषाञ्चया क्रियया
साधनस्य व्याप्तिरित्यर्थः । भिन्नकमिति । ईपद्विन्नमित्यर्थः ।

भिन्नमिति । यदशेषं भिदिक्रियया व्याप्तं घटादि तदभिधीयते । इहानत्यन्त-
गतेः प्रकर्षस्य च युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमातिशायिक इष्यते,
तदन्तात्कन्वक्तव्यः, अक्तान्तत्वादि न प्राप्नोति—भिन्नतरकं छिन्नतरकमिति ।
आह च—'अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्कन्वादयः पूर्वविप्रतिषेधेन तदन्ताच्च स्वार्थे
कन्वचनम्' इति । स्वार्थः पुनरनत्यन्तगतियुक्त एव, न शुद्धः । तथा हि मति
अनत्यन्तगतिर्द्योतिता न स्यात् ॥

न्यासः

ग्रहण विशेषणमिति पायिका, कालिका, अवदातिका सुरेति । अपरे पुनरानन्तर्या-
मवदातशब्दस्य सुराग्रहणं विशेषणं पायकालयोर्न विशेषणत्वं मरतीत्याहुः । गोमूत्रा-
दाच्छादन इति । गोमूत्रशब्दः प्रकृतिः, आच्छादन इति तद्विशेषणम् । गोमूत्रप्रकार-
कमाच्छादनं गोमूत्रकम् । सुराहाविति । सुरेति प्रकृतिः, अहाविति विशेषणम् ।
सुरावर्णोऽहिरिति सुरकः । क्षीर्णंशलिष्विति । जीर्णं इति प्रकृतिः, शालिष्विति विशेष-
णम् । जीर्णप्रकाराः शालयो जीर्णका इति । पत्रमूले समस्तव्यस्ते इति । पत्रमूले
इत्येते शब्दरूपे समस्तव्यस्ते प्रत्ययमुत्पादयतः—पत्रमूलकम् । पत्रकम् । मूलकम् ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ अशेषसम्बन्ध इति । अशेषस्य स्वेन सम्बन्धिना भेदनादीनां
व्याप्तिरित्यर्थः । भिन्नकमिति । न तु यस्याशेषस्य भेदेन सम्बन्धः, अपि त्वेकदेशस्य

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे कान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् ।

वचनग्रहण पर्यायार्थम् । अर्धकृतम् । नेमकृतम् ।

सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यम्; प्रकृत्याभिहितत्वात् ? एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतो विहितस्य कन. प्रतिषेध, किं तर्हि ? स्वार्थिकस्य ।

पदमन्त्रो

न सामिवचने ॥ साम्यर्थ उच्यतेऽनेन तत्सामिवचनम् । सामिवचने उपपदे इति । उपोच्चारितं पदमुपपदम्, तच्च समासावयवभूतं सत्केवलं गृह्यते । सामिभुक्तमिति । 'सामि' इति समासः । अर्द्धकृतं नेमकृतमिति । विशेषणसमासः, बहुव्रीहिर्या ।

प्रकृत्याभिहितत्वादिति । का पुनरत्र प्रकृतिरभिप्रेता ? न चावत्समास, अकान्तत्वात्, न हि सामिकृतावयवः कान्ताः, प्रत्ययग्रहणे तदादिनियमात् । न च कृद्ग्रहणपरिभाषया कान्तत्वम्; साम्यादीनामगतित्वाद्, अकारकत्वाच्च । अथ यदत्र कान्तं सा प्रकृतिः ? तदपि न; न हि समासे एकार्थीभूतस्य पृथक् प्रकृतित्वमुपपद्यते । अथ वाक्यगत. कृतादिशब्दः प्रकृतिः ? एवमपि प्रकृत्याभिहितत्वादित्यनुपपन्नम् । एवं तु वक्तव्यम्—उपपदेनाभिहितत्वादिति ? अत्राहुः—वाक्यगतात्कृतादिशब्दात्, समासावयवाद्वा प्रसङ्गः शङ्क्यते । यत्तु तत्—प्रकृत्याभिहितत्वादित्यनुपपन्नमुपपदेनाभिहितत्वादिति वक्तव्यमिति ? सत्यम्; शब्दान्तरोपलक्षणं प्रकृतिग्रहणम्, प्रकृतिर्या भवतु, उपपदं वा, कन्व्यतिरिक्तेन शब्दान्तरेणाभिहितत्वाद् द्योत्याभावात्कनः प्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः । यदप्युक्तम्—समास एकार्थीभूतस्य पृथक्प्रकृतित्वासम्भव इति ? तदपि न; प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थ-नैकार्थीभावे सति प्रकृतित्वम् । न चार्थान्तरेणैकार्थीभूतस्य प्रत्ययार्थनैकार्थीभावः सम्भवतीति किञ्च प्रकृतिरनासम्भनः स्यात् । न चात्र प्रत्ययस्य द्योत्यं धाच्यं वाऽयान्तरमस्ति, येन सहैकार्थीभावः प्राच्येत । तस्मादुपपन्नमेकार्थीभूतस्यापि प्रकृतित्वम् । अत एव वृत्तौ समास उदाहरतः ।

न्यासा

तन्निन्नकमित्युच्यते । मिश्रमित्यत्राशेषसम्बन्ध एव गम्यते । यद्यशेषं मिदिक्रियान्तात् षटादि तद् भिन्ममित्यभिधीयते ॥

न सामिवचने ॥ सामिवचन इति । साम्युच्यते येन तत् सामिवचनम् । सामिभुक्तमिति । बहुव्रीहि, विशेषणसमासो वा । प्रकृत्याभिहितत्वादिति । प्रतिषेधानर्थक्ये हेतुः । अनत्यन्तगति गमयितुं कन् विधीयते । सा च सामिशब्देनैव गम्यतेति कनः प्रातिरेव नास्ति । अतोऽनर्थकः प्रतिषेधः । स्वार्थमानेनैव कनो विधायकं लक्षणमस्तीति गम्य-

क्षीणो मन्त्रः । यो ह्यभ्यामेव क्रियते न बहुभिः । आशिता गावोऽ-
स्मिन्नरण्ये आशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वपदस्य भुमागमः ।

॥ अलङ्कमन्, अलम्पुरुष इति 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' इति
समासः । अलङ्कर्मणे अलङ्कर्मिणः । अलम्पुरुषाय अलम्पुरुषीणः ।

अध्युत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजा-
धीनः । नित्यश्चायं प्रत्ययः, उत्तरत्र विभाषाग्रहणात् ।

अन्येऽपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्यया स्मर्यन्ते—तमवादयः प्राक्कनः,
व्यादयः प्राग्वुनः, आमादयः प्राड् मयट्, बृहतोजात्यन्ताः समा-
सान्ताश्चेति ॥

पदमञ्जरी

भवति । आशिता इति । अश्नोतेराङ्पूर्वादाशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्त्तरि कः ।
यद्वा—प्यन्तात्कर्मेणि । आशितङ्गवीनमरण्यमिति । प्रभूतयथसमित्यर्थः ।

अलङ्कर्मिणः । कर्मणे पर्याप्तः । अलम्पुरुषीणः । प्रतिमल्लादिः ।

अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते इति । यत्र 'अधिरीश्वरे' इत्यधेः कर्मप्रयचनी-
यत्वाद् 'यस्य चेश्वरवचनम्' इति सप्तम्यन्ता राजादयोऽधिना समस्यन्ते ।
वाक्यमपि भवति—राजन्यधि, राजाधीनमिति । यथा—अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला
इति, अधिशब्दश्च वृत्तिविषये ईशितव्ये वर्तते । अपर आह—अधिकरणे एषा
सप्तमी, वृत्तिविषये च ससाधनक्रियाधचनोऽधिः, न तु वाक्य इत्यस्यपदेन
विग्रहः, राजन्यधिकृतं राजाधीनम्, राजायत्तमित्यर्थः इति । उत्तरसूत्रे विभाषा-
ग्रहणादिति । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात् ।

तमवादयः इति । 'अतिशायने तमविग्रहनी' इत्यादयः । प्राक्कन इति । 'अव-
क्षेपणे कन' इत्यस्मात् शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दस्यात्प्रकर्षस्थानवर्गमात्तत्तदु-
पाधिद्योतनायानर्थं प्रयोज्यास्तमवादयः इति नित्याः । अतिशयेन शुक्ल इत्या-
दिकं तु वाक्यं मन्त्रेण; पदान्तरद्योत्यत्वादतिशयस्य । व्यादयः इति । 'पूगा-
व्योऽप्रागणीपूर्वात्' इत्यादयः । प्राग्वुन इति । पादशतादिसूत्रविहितात्, तस्य
तु पुरा विग्रहो दर्शित एव । आमादयः इति । 'किमेत्तिष्ठव्ययधादासु' इत्यादयः,
न्यासः ।

राजशब्दात् सप्तमी । राजन्यधीति विग्रहः 'सप्तमी शौण्डे' इति समासः ।

तमवादयः इति । 'अतिशायने तमविग्रहनी' इत्येवमादयः । प्राक् कन इति ।
'पुवाल्लयोः कन्पन्तरस्याम्' इत्ययम् । व्यादयः इति । 'पूगाव् व्योऽप्रागणीपूर्वात्'
इत्यादयः । प्राग्वुन इति । 'पादशतस्य' इत्यादिरूपेण विहितत्वात् । आमादयः इति ।
'किमेत्तिष्ठव्ययधादासु' इत्येवमादयः । प्राड् मयट् इति । 'तत्पृथक्चने मयट्'

विभाषाञ्चेदिकिस्त्रयाम् ॥ = ॥

अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकादिकिस्त्रयां वर्त्तमानात्स्वार्थे विभाषा
खः प्रत्ययो भवति । प्राक्, प्राचीनम् । अर्वाक्, अर्वाचीनम् ।

अदिकिस्त्रयामिति किम् ? प्राचो दिक् । प्रतीचो दिक् । दिग्ग्र-
हणं किम् ? प्राचीना ब्राह्मणी । अर्वाचीना शिखा । स्त्रीग्रहणं किम् ?
प्राचीनं दिग्गमणीयम् । उदीचीनं दिग्गमणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ६ ॥

जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद् बन्धुनि वर्त्तमानात्स्वार्थे छ. प्रत्ययो
पदमञ्जरी

‘तत्प्रकृतयचने मयद्’ इत्यतः प्रागित्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता इति । बृहतीशब्देन
‘बृहत्या आच्छादने’ इति विहितः कनुपलक्ष्यते । जात्यन्तशब्देनापि ‘जात्य-
न्ताच्छ बन्धुनि’ इति विहितश्छः । बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य स्वस्य
पाशवादीनां च ग्रहणम् । यो हि वैयाकरणपाशादिशब्देभ्योऽर्थः प्रतीयते, नासी
जातुचित् वैयाकरणादिसामान्यशब्देभ्यः प्रतीयत इति तेऽपि तमवादियन्तित्या
एव । समासान्त इवेति । ‘समासान्ताः’ इत्यधिकृत्य विहिताः ॥

विभाषाञ्चेदिकिस्त्रयाम् ॥ दिक् चासी स्त्री चेति दिक्स्त्री, तत्र प्रतिषेधः, न
तु विशि स्त्रियां च; स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात् । उदाहरणेषु ‘अचः’ इत्यकारलोपे
कृते ‘चौ’ इति दीर्घः । उदीचीनमित्यत्र तु ‘उद ईत्’ इतीत्यम् ।

दिग्ग्रहणं किमिति । अञ्चत्यन्तः स्त्रिया वर्त्तमानो दिश्येव वर्त्तत इति प्रश्नः ।
प्राचीना ब्राह्मणीति । क्रियानिमित्तको देशकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यां स्त्रियां वर्त्तते,
न दिशीति प्रतिषेधाभावः । स्त्रीग्रहणं किमिति । दिग्बृत्तिरञ्चत्यन्तः स्त्रीलिङ्ग
एवेति मन्यते । प्राचीनं दिग्गमणीयमिति । प्राचीनशब्दादिग्वाचिनः प्रथमासमर्थाद्
दिक्शब्देभ्य इत्युत्पन्नस्यास्तातेः ‘अञ्चेर्लुक्’ इति लुक्, ङीपोऽपि ‘लुक् तद्धित-
लुकि’ इति लुक्, ततः ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इत्यव्ययत्वात्स्त्रीलिङ्गाभावः ।
ये तु कृते स्वभावादेव नपुंसकत्वम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ बध्यतेऽस्मिन्निति बन्धु इति । ‘शृष्टृस्निहित्रप्यसिबसि-
ह्निक्लिदिवन्धिभनिभ्यश्च’ इत्यधिकरणे सप्रत्ययः, बध्यते नियम्यते, अस्यतन्त्री-
क्रियत इत्यर्थः । एतेन क्रियाशब्दस्येदं ग्रहणम्, न जात्यादिषु रुढस्याप्तपर्या-

न्यासः

इत्यतः । बृहतीजात्यन्तेति । ‘बृहत्या आच्छादने’ इत्येतत् एवं कनुपलक्ष्यति ।
जात्यन्तशब्देनापि ‘जात्यन्ताच्छ बन्धुनि’ इत्येतत् । बहुवचननिर्देशोऽपठतादिसूत्रवि-
हितस्य परिग्रहायः ॥

विभाषाञ्चेदिकि स्त्रियाम् ॥ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥

भवति । वक्ष्यतेऽस्मिन्जातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मण-
त्वादजातिर्व्यज्यते तद् बन्धु=द्रव्यमुच्यते । ब्राह्मणजातीयः, क्षत्रिय-
जातीयः, वैश्यजातीयः—इति ब्राह्मणादिरेवोच्यते ।

बन्धुनोति किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन
चेत् स्थानान्तमर्थवद्भवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते, समानं
स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः पितृस्थानीयः, पितृस्थानः ।
मातृस्थानीयः, मातृस्थानः । राजस्थानीयः, राजस्थानः ।

पदमञ्जरी

यस्य बन्धुशब्दस्येति दर्शयति । एतच्छ नपुंसकनिर्देशादवसीयते, आप्तपर्यायस्तु
पुल्लिङ्गः । येन ब्राह्मणत्वादजातिर्व्यज्यत इति । व्यक्त्यधीना हि जातेरभिव्यक्तिः,
न हि स्वातन्त्र्येण जातुचिञ्जातिरुपलभ्यते । एतदेवाभिप्रेत्य—वक्ष्यतेऽस्मिन्निति
बन्ध्वस्त्युक्तम् । ब्राह्मणजातीय इति । भावप्रधानोऽत्र ब्राह्मणशब्दः, 'व्येकयोः'
इतिवत्, तेन बहुव्रीहिः । ब्राह्मणादिरेवोच्यते इति । ब्राह्मणत्वजास्याधारो द्रव्या-
त्मकः पिण्ड उच्यत इत्यर्थः ।

ब्राह्मणजातिरिति । पष्ठीसमासः, कर्मधारयो वा ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ सस्थानेन चेदिति । करणे एषा तृतीया,
सस्थानेन सस्थानशब्दवाच्येनार्थेन तुल्यपर्यायेण स्थानान्तं यद्यर्थवद्भवति, एवं
प्रत्ययो भवति, नान्यथेत्यर्थः । सस्थान इति तुल्य उच्यत इति । स्थानत इति
शेषः । स्थानम्=प्राप्तिः, सम्बन्धविशेषः, पदमिति यस्य प्रसिद्धिः । कथं पुनः
सस्थानशब्देन तुल्य उच्यते ? इत्याह—सामानं स्थानमस्येति । यस्य समानं
स्थानं स सस्थान इत्युच्यते, यद्वैधविधः स यदपेक्षया तस्य समानं स्थानं तेन
तुल्यो भवति, तत्र शब्दभेदेऽपि वस्तुवृत्तेन सस्थानशब्दस्य तुल्यो वाच्यो
भवति । समावः पुनरत्र 'ज्योतिर्जनपद' इत्यादि सूत्रेण । पितृस्थानीय इति ।
पितुरिय स्थानमस्येति बहुव्रीहिः ।

न्यासः

स्थानान्ताद् विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ सस्थानेनेति । करणे तृतीया । स्थानेन
स्थानवाच्येनार्थेन तुल्यपर्यायेण स्थानान्तं यद्यर्थवद्भवत्येवं प्रत्ययो भवति, नान्यथा ।
कथं पुनः स्थानशब्देन तुल्यत्वमुच्यते ? इत्याह—समानमित्यादि । यस्य समानं स्थानं
स सस्थान इत्युच्यते । यद्वैधविधं स यदपेक्षं तस्य समानं स्थानं स तेन तुल्यो
भवतीति । पितृस्थानीय इति । पितृस्थानमिव स्थानं यस्येति 'वस्तुमुपमान' इत्यादि-
नोत्तरपदलोपो बहुव्रीहिः ।

सस्थानेनेति किम् ? गोस्थानम् । अश्वस्थानम् ।

इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्दोऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः ।

चेच्छब्दः सम्बन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्यविधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

पदमञ्जरी

गोस्थानमिति । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं देशः । न तु तत्पुरुष इति । समानं च तत्स्थानं चेत्येवंरूपस्तत्पुरुषः । स्थानशब्दो नाथेमुपस्थापयति । यद्युपस्थापयेत्, तुल्यं च तत्स्थानं च तुल्यस्थानमित्यादेः कर्मधारयादपि प्रत्ययः स्यात् । अथ बहुव्रीहेस्तुल्यस्थानशब्दात्सस्थानशब्दाद्वाऽयं प्रत्ययः कस्मान्न भवति ? कः पुनराह—न भवतीति ! नेष्यते इति करणादेव तु न भविष्यति । चेच्छब्दः सम्बन्धार्थ इति । चेच्छब्दे सति विभक्तित्वविपरिणानेनाध्याहारेण वा वाक्यपर्यवसानेन च सम्बन्धो भवति । असति तु तस्मिन्पठ्यन्त्यन्तेन पृथीयान्तस्य सम्बन्धोऽनुपपन्नः स्यात् ॥

न्यासः ।

गोस्थानमिति । पठ्यतत्पुरुषोऽयम् । भवति ह्येतत् स्थानान्तम् प्रतिपदिकम्, न तु स्थानेन तुल्यार्थेनार्थवतः । यथा स्थानान्तात् प्रत्ययो भवति, तथा तत्पुरुषेणापि स्वस्थानशब्देनार्थ उपस्थापिते तेनार्थेनार्थवतः स्थानात् प्रत्ययेन भवितव्यम्; विशेषानुपादानात् । ततश्च तुल्यञ्च तत् स्थानान्तं प्रतिपदिकं स्थानवाच्येनार्थेनार्थवदिति यक्षोदयेत्, तं प्रत्याह—इतिकरणो विवक्षार्थ इति । इतिकरणो ह्यन विवक्षार्थः क्रियते, तेनायमर्थो लभ्यते—ततश्चेद् निबन्धा भवताति । बहुव्रीह्येनार्थवतः स्थानात् प्रत्ययोऽप्यतो लोकस्य विवक्षा भवति, न तत्पुरुषार्थेनार्थवतः । तस्मात् स्थानान्तान्यार्थमुत्पादयितुम् बहुव्रीहिरेव स्थानशब्दार्थमुत्पादयति, न तु तत्पुरुषः । तेन न भवत्यतिप्रसङ्गः । चेच्छब्दः सम्बन्धार्थ इति । स्थानान्तस्य सस्थानसम्बन्धो यथा स्यादित्येवमर्थं चेच्छब्दः; अन्यथा प्रत्यय प्रति पञ्चम्या स्थानान्तस्य निर्देशात् स्थानान्तस्य सस्थानेन सम्बन्धो न स्यात् । न हि पञ्चम्यन्तेन तस्य सम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । चेच्छब्दे तु स चेत् स्थानेनार्थवद् भवतीत्युक्तते, न तु सम्बन्धः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्यविधय इति । यदि नित्या न स्युः, पूर्वत्र नित्यविधय इत्युत्तरं विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

किम् एकारान्तात्तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमे-
त्तिङव्ययघः, तदन्तात्प्रातिपदिकादद्रव्यप्रकर्षे आमु प्रत्ययो भवति ।
यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति, तथापि क्रियागुणस्थ प्रकर्षो
यदा द्रव्ये उपचर्यते तदाऽयं प्रतिषेधः । क्रियागुणयोरेवाय प्रकर्षे
प्रत्ययः । कितराम् । कित्तमाम् । पूर्वाह्लितराम् । पूर्वाह्लितमाम् ।
पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् ।

पदमञ्जरी

किमेत्तिङव्ययवादाच्चद्रव्यप्रकर्षे ॥ किम् एकारान्तादित्यादि । अर्थप्रदर्शनपर-
मेतत्, सूत्रे तु पष्ठीसमासः, योगविभागाद्वा पञ्चमीसमासः । यद्यपीति ।
द्रव्यं विशेष्यं पर्यवसानभूतम्, तस्य स्वरूपेण प्रकर्षो नास्ति, प्रवृत्तिनिमित्त-
कारक एव तु तस्य प्रकर्षः, यथोक्तं भाष्ये—गुणस्यैव प्रकर्षो न द्रव्यस्येति ।
गुणः प्रवृत्तिनिमित्तम् । हरिरप्याह—

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य न विना भेदहेतुता ।

प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम् ॥ इति ।

क्रियागुणस्थ इति । प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य सहचरितस्य धर्ममात्रस्योपलक्षणं
क्रियागुणग्रहणम् । द्रव्य उच्यते इति । द्रव्यनिष्ठोऽभिधीयते इत्यर्थः । क्रियागुण-
योरेवेति । यो द्रव्यनिष्ठयोरेवुपिधीयते स तयोरेव प्रकर्षः । कितरामिति । इदं
च किमिदं च किम्, इदमनयोरतिशयेन किम् इति तत्प्र प्रत्ययः । यत्र स्वरूपेण
ज्ञातस्य वस्तुनो विशेषाकारा बहवो जिज्ञासिवास्तत्र किञ्चिदर्थः । प्रश्नप्रकृत
इव भवति, तदाश्रयः प्रत्ययः । पूर्वाह्लितरामिति । 'धकालतनेपु' इति सप्तम्या
अलुक् । तत्रासरभूतस्य विभक्त्यर्थस्य प्रकर्षः, न कालस्येति नायं द्रव्यप्रकर्षः ।

व्यासः

किमेत्तिङव्ययवादाच्चद्रव्यप्रकर्षे ॥ अद्रव्यप्रकर्षे इति । अनुच द्रव्यस्य न प्रकर्षो-
ऽस्ति, तथा च भाष्ये उक्तम्—'न च द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्ति' इति, अतः प्रतिषेधो-
ऽनर्थकः । इत्यत आह—यद्यपीत्यादि । दृश्यते चापेक्षमस्याधार उपचारः, यथा—
मन्त्राः शोशन्तीति । तस्मादाधारापेक्षयोः क्रियागुणयोर्धर्मः प्रकर्षः । यदाधातव्य
उपचर्यते तदासौ द्रव्यधर्मत्वादुपचारेण द्रव्यधर्मो भवति । अतोऽयं प्रतिषेधः क्रियते ।
क्रियागुणयोरेवेत्यादि । क्रियाया गुणस्य प्रकर्षो यदा द्रव्ये नोपचर्यते क्रियागुणयोरेव
प्रकर्षः, तत्रैव प्रत्ययः । यदि तु द्रव्ये उपचर्यते ततो द्रव्यप्रकर्ष इति वचनात् ।
कितरामिति । वस्तुनो बहवो विशेषाः, तत्र प्रश्नः किञ्चिदर्थः । पूर्वाह्लितरामिति ।
'धकालतनेपु कालनाम्न' इति सप्तम्या अलुक् । ननु च पूर्वाहः कालः, कालश्च द्रव्यम्,

अद्रव्यप्रकर्ष इति किम् ? उच्चैस्तर पर्वत । उच्चैस्तम ॥

अमु चच्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेतिद्वययथादद्रव्यप्रकर्षे अमु प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । चकारादामु च । प्रतर नयाम । प्रतरा वस्य । स्वरादिषु अमु, आम् इति पठ्यते, तस्मात्तदन्तस्याव्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्वाब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
आनुगादिक ॥

पदमञ्जरी

उच्चैस्तरामिति । अत्राप्युच्चै शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वान्नाय द्रव्यप्रकर्षे । उच्चस्तर पर्वत इति । नात्राधिकरणप्रधान उच्चै शब्द , किं तर्हि ? उच्चैस्त्य नाम गुणस्तद्वत् प्रकर्षे पर्वतनिष्ठोऽभिधीयते, स्वमाराश्च तरवन्तस्यात्र सस्व-भूतार्थाभिधायित्वम्, लिङ्गसत्त्वायोगश्च ।

उदित्करण किम् ? 'आमि सर्वनाम्न सुट्' इत्यत्रास्य सामान्यग्रहण मा भूत् । यदि स्यात् ? किन्तरामित्यत्र परत्याद्यस्येतिलोप बाधित्या 'ह्रस्व-नद्याप' इति तुट् प्रसज्येत, मकारस्य त्वित्सज्ञा प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति ॥

अमु चच्छन्दसि ॥ प्रतरामिति । प्रक्षब्धार्थस्य प्रकर्षस्य प्रकर्षे तरप प्रकृष्टतर इतिवत् । अत्राप्युदित्करणम् 'इच्च एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' इत्यत्रास्यापि ग्रहण मा भूदिति । यदि स्यादत्रापि यद् दृष्ट कार्यं तदप्यतिदिश्येत, तत्र को दोष ? इह—स्त्रियन्मन्य, यस्येतिलोप प्राप्नोति ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ अनुगदतीत्यनुगादी, अस्मादेव निपातनाणिनि, प्रकृति-स्वरूपप्रदर्शनपर चैतत् । न त्वय केरल प्रयोगार्ह, ठको नित्यत्वात् ॥

व्यास

द्रव्यप्रकर्षे प्रत्ययेन न भवितव्यम् अद्रव्यप्रकर्ष इति प्रतिषेधात् ? नैव दोष, न ह्यत्र प्रातिपदिकार्यं प्रकर्षे वर्तते, किं तर्हि ? विमत्तवर्थ, स च गुण एव, द्रव्यगति स्वरूपत्वात् कारकाणाम् । अथ वा—वचनसामर्थ्यात् कालप्रकर्षे भवति । न हि कालादयस्मादेकारात् परो धो भवति । 'कालनाम्न' इति परत सप्तम्या अङ्गं विधानात् । उच्चैस्तरामिति ॥

अमु च च्छन्दसि ॥ अनुगादिनष्टक् ॥ अनुगदतीत्यनुगादीति । प्रक्षादित्वाणिनि, शान्त्यपके वा, शास्त्रीस्ये वा, अस्मादेव निपातनाथ ॥

णच् स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

‘कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्’ इति णज्विहितः, तदन्तात्स्वार्थेऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । व्यावक्रोशी । व्यावहासी वर्तते ।

स्त्रीग्रहणं किमर्थम्, यावता णच् स्त्रियामेव विहितः, ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति ? एवं तर्ह्येतज् जापयति—स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपीति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना, देव एव देवतेत्येवमादि उपपन्नं भवति ।

पदमञ्जरी

णच् स्त्रियामञ् ॥ व्यावक्रोशीति । व्यवपूर्वात्कुशेर्णच्, ‘कृद्ग्रहणे गतिकारक-पूर्वस्यापि ग्रहणम्’ इति गत्योरपि णजन्तेऽनुप्रवेशात्समुदायादञ्, तस्याङ्गत्वादाविष्टुद्धिः । ‘न व्याभ्यां पदान्ताभ्याम्’ इत्येव विधिर्न भवति; ‘न कर्मव्यतिहारे’ इति निषेधात् ।

तत इति । णच्, णजन्तादित्यर्थः । स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यतीति । ‘स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते’ इति कृत्वा । अतिवर्तन्तेऽपीति । व्यभिचरन्त्यपीत्यर्थः । अपिशब्दादनुवर्तन्तेऽपि, अनुवृत्तिस्तु ‘कासूगोणीभ्यां ष्टरच्’ इति पित्करणान्ठीपर्यादयसीयते । एकान्ततो निवृत्ते हि पकारोऽनर्थको भवेत्, तेनेत्यादिना जापनस्य प्रयोजनं दर्शयति । प्रसन्ना=सुराविशेषः । देवतेति । वैद्यशब्दापुंलिङ्गादेव तल्ल् ॥

भ्यासः

णच् स्त्रियामञ् ॥ व्यावक्रोशीति । ‘कृद् आङ्गाने’-इत्यस्याणच्, लघुपञ्चगुणः, णजन्तादञ् । स च कृद्ग्रहणपरिभाषाया सगतिकाद् भवति । तेन सगतिकमेवैव प्रातिपदिकसज्ञा प्रतिपद्यते, न कर्मव्यतिहार इति प्रतिषेधादेव वृद्धिप्रतिषेधयोरादिवृद्धिरेव भवति । ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप् । व्यावहासीति । ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः ।

तत इति । णजन्तादिति यावत् । ‘स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते’ इति कृत्वा । एवं सर्वग्यादिना स्त्रीग्रहणं जापकं दर्शयति । तेनेत्यादिना जापकस्य प्रयोजनम् । अतिवर्तन्तेऽपीति । व्यभिचरन्त्यपीत्यर्थः । अपिशब्दादनुवर्तन्तेऽपीति । यदि स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवृत्तिव्यभिचारो जाप्यते, ततो गुडादिभ्यः पुल्लिङ्गाद्यनुगतेभ्यश्च स्वार्थं कल्पादयो भवन्ति, तेषां पुल्लिङ्गवचनं च तदेव भवेत्, ततश्च गुडकल्पा द्राक्षेत्येवमादि नोपपद्यते । तस्मिन् जापते लिङ्गान्तरस्य भवतीति । तेन सर्वमेतदुपपन्नं भवति । आदिशब्देनापि तैलकल्पा, चातुर्वर्ण्यम्, शैलीनयमित्येवमादीनां ग्रहणम् ॥

अग्निनुणः ॥ १५ ॥

‘अभिविधौ भावे इनुण्’ विहितः, तदन्तात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । साराविणं वर्तते । सांकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्-शब्दात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्येऽभिधेये । विसारिणो मत्स्यः ।

मत्स्य इति किम् ? विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यम्=अभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजाती-

पदमञ्जरी

अग्निनुणः ॥ साराविणमिति । ‘रु शब्दे,’ ‘कूट दाहे’ दीर्घोपधः, ‘मृजूप् शुद्धौ’—एतेभ्यः सपूर्वेभ्य इनुण्, पूर्वघत्सगतेरण्, ‘इनण्यनपत्ये’ इति प्रकृति-भावः, एकानुबन्धकपरिभाषया धिनुणोऽत्र ग्रहणभावः ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ विसारीति । पूर्वघण्णिनिः । विसारिण इति । पूर्वघत्प्रकृतिभावः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ अत्र ‘उपाय एवाभ्युपायः’ इतिवद् आवृत्तिरेवाभ्यावृत्तिरित्याश्रीयमाणे आद्याऽऽवृत्तिर्न भवतीति पदकृत्वः प्रवृत्तौ पञ्चकृत् इति स्यात्, अभिग्रहणं चानर्थकम्, क्रियावृत्तिगणन इत्येव वाच्यं स्यात्,

न्यासः

अग्निनुणः ॥ साराविणमिति । ‘रु शब्दे’ इत्येतस्मादिनुण्, ‘अचो ऽग्निति’ इति वृद्धिः, इनुणन्तादण् । स च पूर्ववत् सगतेरेव भवति । ‘इण्यनपत्ये’ इति प्रकृति-भावः । सांकूटिनमिति । ‘कूट दाहे’ इति, ‘मृजूप् शुद्धौ’, ‘मृजेर्द्विः’, ‘शमित्य-ष्टाभ्यो धिनुण्’ । घकारे लुप्ते यद्यपीनुण् भवति, तथापि तस्मादण् न भवति, ‘स्याना-न्तादिभाषा’ इत्यतो विवक्षार्थस्येति करणस्यानुवृत्तेः ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ विसारीति । पूर्वघण्णिनिः । विसारिण इति । पूर्ववत् प्रकृतिभावः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ पौनःपुन्यमभ्यावृत्तिरिति । पौनःपुन्ये-नात्र साहचर्यादेककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां श्लोपकथ्यते, अत एवाह—एककर्तृकाणा-

यानां क्रियाणां जन्मसंख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः ।

संख्याया इति किम् ? भूरोन्वारान् भुङ्क्ते ।

पदमञ्जरी

अतोऽत्र विवक्षितं वक्तव्यम् ? तदाह—पौनः पुन्यमभ्यावृत्तिरिति । पुनः पुनर्भवि-
तरि वर्त्तमानात् पुनःपुनःशब्दाद्वृत्तिनिमित्तस्य भवनस्य निष्कृष्याभिधानाय
भावप्रत्ययः । पौनःपुन्यम्=पुनः पुनर्भवनमित्यर्थः, असकृत्पुनरिति यावत् ।
तत्र चाद्या प्रवृत्तिरन्तर्भवति, तद्यथा—पौनःपुन्यं भृशार्थं वा क्रियासमभिहार
इत्यत्र योऽपि द्विः पचति तत्रापि पापच्यते इति भवति । उक्तमेवार्थं स्पष्टयति—
एककर्तृकाणामिति । बहुवचनमतन्त्रम् । द्वयोरपि जननसंख्यानमावृत्तिर्भवत्येव,
जननसंख्यानम्=उत्पत्तिगणनम् । भिन्नकर्तृकासु भिन्नजातीयासु च क्रियासु
निरन्तरमनुष्ठीयमानास्त्रापि क्रियाभ्यावृत्तिप्रत्ययाभावादुभयमुपात्तम् । एवम्भू-
तानां क्रियाणां जन्मन उत्पत्तेर्यसंख्यानं गणनं तत्क्रियाभ्यावृत्तिगणनम् ।
एतच्चाभ्यावृत्तिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेर्लभ्यते, अत एव अभिग्रहणं कृतम् । पञ्च-
कृत्वो भुङ्क्ते इति । एकैवात्र भुजिक्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते, आवृत्त्या-
जनितेन कलेनैकीकृतत्वात् तस्या उत्पत्तयः पञ्चसंख्यातेन गण्यन्ते । आवृत्ति-
कृतं फलमिच्छन्भुजिक्रियायाः पञ्चोत्पत्त्यावृत्तीः करोतीत्यर्थः । अथान्तर-
फलापेक्षं पञ्चकृत्वम्, उत्पत्तिभेदश्च ।

भूरिवारानिति । वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालावचित्वात् 'कालाध्यनोः'
इति द्वितीया । तथा च पुनःपुनःशब्दादुत्पत्त्याधारकालाभिधायित्वात् 'काला-
द्वय' भवति—पौनःपुनिक इति । यदि कालशब्दः, वारशब्दः, भूरिशब्दोऽपि
वत्समानाधिकरणः काल एव वर्त्तते, न क्रियाभ्यावृत्ताविति कथमत्र प्रसङ्गः ?
अत्राहुः—कालावचित्वेऽपि क्रियावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति । अपर
आह—वारशब्दः क्रियागतामावृत्तिं शोतयन् क्रियाविशेषणत्वात्कर्म । नपुंसकत्वं
न भवति, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य; वारशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात्—भूरिवारान्
भुङ्क्ते । कोऽर्थः ? आवृत्तानि बहूनि भोजनानि करोतीत्यर्थः । अत्र 'बहुगण-
वतुडतिसंख्या' इत्यत्र बहुगणप्रहणं नियमार्थम्—अनियतप्रचयवाचिनां मध्ये
एतयोरेवेति, तेन भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेऽप्यत्र ग्रहणाभावः ।

न्यासः

नित्यादि । एककर्तृकाणामित्यत्र हि सख्येयानुवृष्ट उपसंख्यातशुणस्तन्मात्रे वर्त्तते ।
सख्याशब्देऽत एव व्यतिरेकनिबन्धना पक्षी भवति । क्रियागणनमभ्यावृत्तिर्भवत्येव ।
पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते इति । क्रियायाः पञ्चोत्पत्तीः करोतीत्यर्थः ।

भूरीन् वारान् भुङ्क्ते इति । यदि संख्याग्रहणं न क्रियते, ततो यथा पञ्चादिभ्यः
संख्याशब्देभ्यः प्रत्ययो भवति, तथा मूर्त्यादिभ्योऽपि स्यात् । संख्याग्रहणात् भवति ।

क्रियाग्रहणं किमर्थम्, यावताभ्यावृत्तिः त्रियाया एव सम्भवति, न द्रव्यगुणयोः ? उत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् ।

‘एकस्य सहस्रं’ इत्यत्रापि क्रियैव गणने, नाभ्यावृत्तिः, असम्भवात् ।

अभ्यावृत्तिग्रहणं किम् ? क्रियामात्रगणने मा भूत्—पञ्चपाका, दशपाका ।

पदमञ्जरी

अभ्यावृत्तिः त्रियाया एव सम्भवतीति । साध्यार्थोपपत्त्यात्तत्राः । न द्रव्य-
गुणयोरिति । तयोः सिद्धसम्भारतया शब्देनाभिधानान् । पुनः पुनर्दण्डी, पुनः
पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवति त्रियाया एवाभ्यावृत्तिः, न तु द्रव्य-
गुणयोः । एकस्य सहस्रेत्यत्रापि त्रियाया । एकशब्देन त्रैत्रियं त्रियावृत्तिराख्यायते ।
न च तस्यामावृत्तेः सम्भवः; तत्रामति क्रियाग्रहणे ‘एते बुद्धे’ इत्यत्रापि
स्यात् । तस्मादुत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् । अत्र च—क्रिया चाभ्यावृत्तिश्च त्रिया
भ्यावृत्ती, तयोर्गणनं क्रियाभ्यावृत्तिगणनमिति द्वन्द्वगर्भे पक्षीममात्र इति
वेचित् । अन्ये तु—द्वयार्थमपि मुख्यप्रतिपत्तये क्रियाग्रहणं मन्यमानाः पक्षी-
तत्पुरुषगर्भे तत्पुरुषं वर्णयन्ति । तत्र गुणभूतस्यापि क्रियाग्रहणस्य निष्पत्त्य
सम्बन्धः तद्वग्रहणमामर्श्याद्वेदितव्यः ।

पञ्चपाका इति । अत्र कर्तृभेदेन वा भिन्नवालाः त्रिया अत्र गणने, नाभ्या-

ग्याय

अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव सम्भवतीत्यादि । ननु न द्रव्यगुणयोरिति गम्यमाना—पुनः
पुनर्दण्डी, पुनः पुनः स्थूल इत्यादि ? नैतदस्ति, अत्र सामर्थ्यात् त्रियाभ्यावृत्तिः—
पुनः पुनर्दण्डी भवति, पुनः पुनः स्थूलं भवतीति । तस्मादभ्यावृत्तिः त्रियाया एव
सम्भवति, न द्रव्यगुणयोरिति । पुनः पुनर्दण्डीति—अत्र सामर्थ्यात् त्रियाभ्यावृत्तिः
क्रियाग्रहणं न कर्तव्यम् ।

एकस्य सहस्रेत्यत्रापि । एकशब्देन त्रैत्रियं त्रियावृत्तिराख्यायते । न चैकशब्देन
क्रियावृत्तिराख्यायते । सम्भवति, किं तर्हि ? अनेकान् क्रियावृत्तिषु । तथा च
प्रागुक्तम्—एककर्तृकाणामित्यादि । तस्मादेकस्य सहस्रं त्रियैव गण्यते, नाभ्यावृत्तिः ।
तस्मादस्ति क्रियाग्रहणे एकशब्दात् त्रियागणने प्रत्यया न तत्रास्ति । तस्मादुत्तरार्थं
त्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ।

पञ्चपाका इति । ‘त्रियागणने’ इत्येतत्पुनश्चरमानेऽत्रापि स्वरः, अत्रैव द्वय
क्रियागणनम् । अभ्यावृत्तिर्हि भिन्नकालानां क्रियाणां भवति, इह त्वभिन्नकाला एव
पाका गण्यन्ते एव, अतस्तद्व्यावृत्तिः । ननु न त्रिया एव नास्ति, धान्यं
सिद्धतारयो यो धर्मस्तस्मिन् पक्षो विधानात् ? नैव दातुः, सति सिद्धता त्रियाग्रहणे
क्रियाग्रहणेन यस्मिन् एव, धर्मधर्मिणोर्भेदतावित्तत्वात् । अन्यथा कारकत्वं गतिः,

गणनग्रहण किमर्थम्, यावता गणनात्मिकेव सख्या ? अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ वर्तमानेभ्य सख्येयवचनेभ्य एव प्रत्यय स्यात्—शतवारान्भुङ्क्ते शतकृत्व इति । इह न स्यात्—शत वाराणां भुङ्क्ते इति, न ह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्द, सस्यानमात्रवृत्तित्वात् । गणनग्रहणात्तु सर्वत्र सिद्ध भवति ।

पदमञ्जरी

वृत्ति । सा हि भिन्नकालानामेककर्तृकाणामेककर्मकाणा च नैरन्तर्ये सति भवति । यद्यप्यत्र धात्वर्थस्य सिद्धतारये धर्मे धनो विधानम्, तथापि धातुनाऽत्रापि साध्यस्वभावा क्रियैराभिधीयत इति तदाश्रयः प्रत्यय स्यादेव । तथा च—कारकस्य गति, कारकस्य ग्रन्थेत्यत्र 'तुमुण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्' इति ण्वुल् भवति ।

अक्रियमाण इत्यादि । आ दशभ्यः सख्याः सरयेय एव वर्तन्ते, अतः पर सख्याने सख्येये च । तत्रासति गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ सख्येयाया वर्तमानेभ्य सरयेयवचनेभ्य एव प्रत्यय स्यात्, सख्याने तु वर्तमानेभ्यो न स्यात्, तदाह—इह न स्यादिति । शत वाराणामिति । इयमप्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । किं कारणं न स्यात् ? इत्यत आह—न ह्यत्रेति । कारणमाह—सस्यानमात्रवृत्तित्वादिति । गणनग्रहणात्त्विति । 'क्रियाभ्यावृत्तिगणने' इति विषयनिर्देशः, तत्र ये सख्येयवचना, ये च सस्यानमात्रवचना—द्वयेऽपि ते गणनाविषया भवन्तीति सर्वत्र सिद्धिः । ननु शत वाराणामित्यत्र यत्र वाराणामिति प्रयुज्यते, तदा सापेक्षत्वात् प्रत्ययेन न भाव्यम् ? यदा तर्ह्यर्थात्, प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्य निर्ज्ञातं भवति तदा भविष्यति । यद्येवम्, सख्येयवचनादेव शतकृत्व इति भविष्यति, न हि 'शतकृत्वो भुङ्क्ते' इत्यत्र वाराणामिति वारानिति वा प्रयोगार्हम्, तस्मात्प्रयोजनदिगिय दर्शिता । इदं तु प्रयोजनम्—यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र यथा स्याद्, अभ्यावृत्तिगणनसम्भवमात्रे मा भूत्—सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति । अस्ति ह्यत्रालभतिक्रियाया प्रतिपशु वस्तुतोऽभ्यावृत्तिः, तस्या रिपयभूताया साधनगणनप्रवृत्तेरपि सप्तदशशब्दात् प्रत्यय स्यात् ॥

न्यासः

कारकस्य ग्रन्थेत्यत्र 'तुमुण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्' इति ण्वुल् न स्यात् । अक्रियमाणा इत्यादि । द्विविधा संख्याशब्दा—केचित् सख्याने वर्तन्ते, केचित् सख्येये । तत्र यदि गणनग्रहणं न त्रियेत, तदा क्रियाभ्यावृत्तौ सख्येये वर्तमानेभ्य सरयेयवचनेभ्य एव प्रत्यय स्यात् । शत वारान् भुङ्क्ते शतकृत्वो भुङ्क्ते इति । अत्र सोऽप्यभिधायिभिरग्रहेन क्रियाभ्यावृत्तौ सख्येये शतशब्दा वर्तन्ते । अत एव सामानाधिकरण्यम् । शत वारानिति सख्याया वर्तमानेभ्यो न स्यादिति दर्शयितुमाह—इह न स्यादिति । कुत एतदित्याह—सस्यानमात्रवृत्तित्वादिति । भाष्यशब्दः सख्येयं विहाय शत वाराणामिति स्यात् ॥

द्वित्रिचतुर्म्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि, त्रि, चतुर्-इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । द्विभुङ्क्ते । त्रिभुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते । चकारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः । क्रियागणने । कृत्वसुचोऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्वह न सम्भवति । सकृद् भुङ्क्ते । सकृद् धीते ।

एकः पाकः-इत्यत्र न भवति; अनभिधानात् ॥

पदमञ्जरी

द्वित्रिचतुर्म्यः सुच् ॥ सकृदिति । 'रात्सस्य' इति सुचो लोपः । सुचश्चकारः स्वरार्थ इति । 'चितः सप्रकृतेर्वहकजर्थम्' इति घचनाञ्चतुरित्यस्यान्तोदात्तो भवति; अन्यथा 'चतेरुन्' इत्युन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः स्यात् ॥

एकस्य सकृच्च ॥ सकृदिति । 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सुचो लोपः । सुचश्चकारोऽप्राप्यन्तोदात्तार्थः, अन्यथा 'इष्मीकापाश्ल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति कन्प्रत्ययान्त एकशब्द आद्युदात्त इति तस्य स्थाने भरन्सकृच्छब्द आन्तयेत आद्युदात्तः स्यात् । एकः पाक इत्यत्रेत्यादि । अपर आह—'अभ्यावृत्तिप्रहणादेव सिद्धे पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणं क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते । पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्वभावाऽभिधीयते, यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया गृहीता तादृशेयाप्राप्यनुवर्तते' इति । तत्र च पाकादिशब्दप्रयोगे प्रत्ययाभावा इति घनन्ताद्यन्तप्रयोगेऽपि कृतोऽर्थप्रत्ययः कश्चित् लिङ्गाद् 'द्विचनेऽचि' इति साधनीयो मनीषिभिः ॥

न्यासः

द्वित्रिचतुर्म्यः सुच् ॥ ऋतुर्भुङ्क्ते । 'रात् सस्य' इति चकारलोपः । चकारः स्वरार्थ इति । प्रकृतेरन्तोदात्तत्व यथा स्यादिति । प्रत्ययस्य तु चकारः स्वरार्थं नोत्तरयोः चते; तस्यानन्तत्वात् । चतुःशब्दमेव प्रकृतिं प्रति चकारस्य स्वरार्थत्वम्, नोत्तरयोः तयोर्दात्तत्वात् । चतुःशब्दस्तु 'चतेरुन्' इत्युन्प्रत्ययान्तत्वान्निस्वरेणाद्युदात्तः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ सकृद् भुङ्क्ते । 'संयोगान्तस्य' इति प्रत्ययसकारलोपः । चकारोऽन्तोदात्तार्थः । अस्ति तु तस्मिन् 'इष्मीकापाश्ल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति कन्प्रत्ययान्तत्वान् निस्वरेणैकशब्द आद्युदात्त इति स्थानिवद्भावादादेशोऽप्याद्युदात्त एव स्यात्, चित्त्वादन्तोदात्तो भवति । अथैकः पाक इत्यत्र कस्मान्न भवति, अस्ति वा क्रियागणनम् ? इत्याह—एकः पाक इत्यादि ॥

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकाला भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते ।

अविप्रकृष्टकाल इति किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

‘तत्’ इति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतम्=प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थः । अन्न प्रकृतम् अन्नमयम् । अपूपमयम् ।

पदमञ्जरी

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ अविप्रकृष्टकालग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणमिति । यद्यप्येवम्, तथापि गणनग्रहणेनैवास्य शाब्दोऽन्वय इति नपुंसकलिङ्गमेष भवति, न खोलिङ्गम् । गणनस्याविप्रकृष्टकालत्वं गण्यमानानामभ्यावृत्तिनामविप्रकृष्टकालत्वे सतीत्यर्थप्राप्तं वृत्तिकारेण दर्शितम् । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते इति । ‘कृत्वोऽर्थप्रयोगे फालेऽधिकरणे’ इति पथी, अविप्रकृष्टकालत्वं चाभ्यावृत्तीनां सत्क्रियापक्षेण व्यतिष्ठते । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते इति । अत्राभ्यावृत्तेर्विप्रकृष्टकालताऽशक्तिदारिद्र्याद्यपेक्षया द्रष्टव्या ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतमिति । यद्यपि प्रस्तुतमात्रवचनं प्रकृतशब्दः, तथापीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । प्रथमासमर्थमिति । केन पुनः प्रथमान्तस्य सामर्थ्यं प्रत्ययस्तावत्सार्थिकः ? यद्यपि सार्थिकः, प्राचुर्यं तु तस्य द्योत्यम् । तच्च प्रकृत्यर्थगतमित्येतावदत्र सामर्थ्यम् ।

न्यास

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । बहुशब्दोऽपि सामान्य एव; प्रकारेऽपि वृत्तेः । तत्रानेकक्रियाभ्यावृत्तेर्विप्रकर्ष एव तान् न्यासः, प्रकरणावपेक्षश्च । कृत्वसुचि न शब्दोत्पत्तिर्निमित्तं विषये वर्तितुम् । तस्माद् विभाषाग्रहणं न कर्तव्यम् ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतमिति । नुतः पुनरयं विशेषो लभ्यते, यावता प्रस्तुतमात्रवचनं प्रकृतशब्दः वचनग्रहणादिह प्रकृत इति पक्षे वचनग्रहणम्—यादृशस्य लोके प्रकृतस्य मयटो वचनं प्रत्ययान्तेन दृष्टं तथैव मयट्स्य यादृशित्येवमर्थम् । लोके च मयट्प्रत्ययान्तेऽस्मिन्मयादिशब्दे प्रकृतस्य प्राचुर्यं गृह्यते इति वचनग्रहणादेव विशेषो लभ्यते ।

अपरे तु पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः—प्रकृतमित्युच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृत-
वचनम् । तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतवचनेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो
भवति । अत्र प्रकृतमस्मिन्नन्वयः यज्ञः । अपूपमयं पर्व । वटक-
मयी यात्रा ।

द्वयमपि प्रमाणम्; उभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

‘तत्प्रकृतवचने’ इत्येव । बहुषु प्रकृतेष्वुच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया
भवन्ति । चकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः
मौदकिकम्, मोदकमयम् । शाण्डुकलिकम्, शाण्डुलीमयम् ।

अतिवर्तन्तेऽपि स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनानि ।

द्वितीये सूत्रार्थे—मोदकाः प्रकृता अस्मिन्नन्वये मौदकिको यज्ञः,
मोदकमयः । शाण्डुकलिकः, शाण्डुलीमय ॥

अनन्तावसथेतिहमेपजान् उपः ॥ २३ ॥

षष्ठमञ्जरी

अपरे पुनरित्यादि । अत्र प्रकृत्यर्थादर्थान्तर एव प्रत्ययः, तत्पुनरर्थान्तरं ल्युटा
प्रतिपादितम् । सप्तम्यर्थ उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थेऽपेक्षाम्, तद्वर्त-
यति—अत्र प्रकृतमस्मिन्निति ।

उभयथा सूत्रप्रणयनादिति । प्रकारद्वयसाधारण्येन सूत्रस्य प्रणयनादित्यर्थः ।
अत्र प्रथमे व्याख्याने तदिति विस्पष्टार्थम्; ‘देवात्तल्’ इत्येवमादिवत्समर्थ-
विभक्तौ सिद्धत्वात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ आपूपिकम्, मोदकिकमिति । ‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्’ ॥

न्यासः.

अपरे रित्यादि । अत्र प्रकृत्यर्थादर्थान्तर एव प्रत्ययः । प्रकृतशब्देन प्रस्तुतमान-
मुच्यते । न तु प्राचुर्यविशिष्ट प्रकृतमित्येष विशेषः ।

उभयथेत्यादि । उभयथाप्यस्मिन्नर्थे सूत्रस्य प्रणयनादित्यर्थः ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ मौदकिकमिति । यथा समूहे ‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्’ इति ठक्
मोदकादिभ्यो भवति; तथेहापि च मोदकशब्दात्, स्वार्थवाचिनः पुल्लिङ्गाच्च । स्त्रीलिङ्गा-
दिभ्यः स्वार्थे ठक् विहितः, ततश्च ‘स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते’ इति
प्रकृतिगतेनैव लिङ्गादिना भवितव्यम्, तत् कथमिदं प्रत्ययान्तरस्य नपुंसकलिङ्गवचना-
न्तरं च ? इत्यत आह—अतिवर्तन्तेऽपीत्यादि । एतच्च ‘णचः स्त्रियाम्’ इत्यत्र शेषितम् ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ङ्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव आनन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इति ह ऐतिह्यम् । निपातसमुदायोऽयमुपदेशपारम्पर्ये वर्तते । भेषजमेव भेषज्यम् ।

महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात् तादर्थ्ये यत् प्रत्ययो भवति । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्प्यञ् । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । वायुदेवत्यम् ॥

पदमञ्जरी

अनन्तावसथेतिहभेषजाभ्यः ॥ आरसन्त्येतमित्यावसथः, 'उपसर्गे घसेः' इत्यथप्रत्ययः । निपातसमुदायोऽयमिति । वचनाच्चाप्रातिपदिकादपि प्रत्ययः । उपदेशपारम्पर्ये वर्तते इति । तदाथा—इति ह स्मोपाध्याः कथयन्तीति । भिषज्यतेः कण्ठ्यादियगन्तात्किञ्चपि भिषक, भिषज इदमित्यण्—भेषजम्, अस्मादेव निपातनादैकारः ॥

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ चतुर्थीसमर्थादिति । तादर्थ्ये चतुर्थ्या उपसंख्यानान्-देतल्लभ्यते । पितृदेवत्यमिति । कर्मधारयात्प्रत्ययः । कथं पुनरत्र सामानाधिकरण्यम् ? कथं च न स्यात् ? जातिभेदात्, अन्या हि पितृजातिरन्या च देवताजातिः, दर्शयति च—देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्निति, द्वे एव देवता—स्वार्थिकस्तल्ल ? एवं तर्हि तत्प्रत्ययस्य प्रकृतिर्देशशब्दः पचाद्यचि ऐश्वर्यार्थादिवेः साध्यः, न जातियचनः, ततः सामानाधिकरण्यं स्यादेवता-पितृशब्दयोः । एवं च देवदेवत्यमित्येतदपि मिथ्यपति । यागसम्प्रदानमन्त्रस्तुत्यं वा देवता, न जातिविशेष इत्यर्थः ॥

न्यासः

अनन्तावसथेतिहभेषजाभ्यः ॥ उपदेशपारम्पर्ये वर्तते इति । इति ह स्मोपाध्यायः कथयति, इति ह स्म भिषा कथयतीत्यत्रैव प्रयोगदर्शनात् ॥

देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ॥ चतुर्थीसमर्थादिति । तादर्थ्ये चातुर्थी; उपसंख्यानान्तात् । 'चतुर्थी तदर्थार्थ' इति चतुर्थी मयतीति शारङ्गादा । 'तादर्थ्ये चातुर्थी मयिगन्ता' इति चतुर्थीसमर्थात् प्रत्ययो विक्रियते । तदर्थ एव तादर्थ्यमिति स्वार्थे ध्वजं दर्शयति । कथं पुनः स्वार्थे ध्वजः ? इत्याह—चातुर्वर्ण्यादित्वादिना । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ध्वज उपसंख्यानं इत्यम्, अयं तु चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ध्वजः । अग्निदेवतायै इति । अग्निदेवतायै देवता चेति विशेषनसमासः ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥

‘तादर्थ्ये’ इत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येऽभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । पादार्थमुदक पाद्यम् । अर्घ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार । यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति—एष वै सप्तदशाक्षरदछन्दस्य प्रजापतिः ।

वसु, अपसु, ओक, कवि, क्षेम, उदक, वचम्, निष्पेयल, उक्थ, जन, पूर्व, नव, सूर, मत्तं, यत्रिष्ठ—इत्येतेभ्य छन्दसि स्वायं यत्प्रत्ययो भवति । अग्निरीशे वसव्यस्य । अयस्यो वसाना । द्वितीया-बहुवचनस्यालुक् । अयो वसाना इत्यर्थः । स्वओषे । नव्योऽग्निः । क्षेप्स्यस्य वस्यति । वायुर्वचंस्य । निष्केत्रत्य क्षमति । उाय्य क्षमति । जन्यं ताभिः । पूर्व्यां विश । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । गूर्यं । मत्तं । यत्रिष्ठ ॥

ॐ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसख्यानम् ॐ ।

पदमन्त्रः

पादार्थाभ्यां च ॥ गन्धोदकादिसमुदायोऽर्घ्यं, तदर्थमुदकादि=अर्थम् । छन्दस्य इति । यथा गायत्र्यादिवृत्त छन्दः शब्दोऽभिधेते, तथाऽऽप्रायेत्यादिकमपि सप्तदशाक्षरसमाहारम्, तत्र वर्त्तमानाच्छन्दःशब्दात्स्वार्थं प्रत्ययः, व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता ।

द्वितीयाबहुवचनस्य लुगिति । छान्दमत्या । अत एव यदन्तात्प्रथमैकवचन पुल्लिङ्गं च भवति ।

अमुष्यशब्दो नडादि, अमुष्यपुत्रशब्दो मनोज्ञादिः, उभयत्र पाठ्या अमुष्य-पसख्यायते । प्रत्ययप्रकरणे प्रासङ्गिकमेतन्, न चादुक् तयोरेव गणयोस्तथैव पाठात्सिद्धः ।

न्यायः

पादार्थाभ्यां च ॥ छन्दस्य इति । सप्तदशाक्षरसमाहाराभिधानिच्छन्दःशब्दात् स्वायं यत्प्रत्ययो भवति ।

द्वितीयाबहुवचनस्यालुगिति । अप्छान्दाद् द्वितीया बहुवचनान्नाद् यत्रि कृते ‘गुरो धातुमातिरदिकयोः’ इति मुना लुकि प्राप्तेऽलुक् भवति, ‘सर्वे विषयच्छन्दसि विद्वन्त्यन्ते’ इति कृत्वा ।

आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसख्यानमिति । विमनेरलुगार्थमेतदुक्तमल्लानान्नाम्, न प्रत्ययार्थम् । आमुष्यायणमित्यमुष्यशब्दो नडादिषु पठ्यते, ततः कृते विमने-

❖ समशब्दादावतुप्रत्ययो वक्तव्यः ❖ । समावद्धस्तु ।

❖ नवस्य नू आदेशः, त्नप्तनप्त्वाश्च प्रत्ययाः ❖ । नूतनम् । नूत-
नम् । नवीनम् ।

❖ नश्च पुराणे प्रात् ❖ । पुराणे वर्तमानात् प्रशब्दान्न प्रत्ययो
भवति । चकारात् त्नप्तनप्त्वाश्च । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ।

❖ भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ❖ । भागधेयम् ।
रूपधेयम् । नामधेयम् ।

❖ मित्राच्छन्दसि ❖ । मित्रधेयं यतस्व ।

❖ आग्नीध्रसाधारणादन् ❖ । आग्नीध्रम् । साधारणम् ।
स्त्रियां ङीप्—आग्नीध्री, साधारणी ।

वाप्रकरणाच्च विकल्पन्ते एतान्युपसंख्यानानि, तेन यथाप्राप्तमपि
भवति—आग्नीध्रा शाला, साधारणा भूरिति ।

❖ अयवसमरुद्धा छन्दस्यव्यक्तव्यः ❖ । आयवसे' रमन्ते ।
मारुतं शर्धः' ॥

अतिथेर्ज्यः ॥ २६ ॥

'तादर्थ्ये' इत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात् तादर्थ्येऽभिधेये
ज्यः प्रत्ययो भवति । अतिथये इदम् आतिथ्यम् ॥

पदमञ्जरा

समशब्दादान्तुप्रत्यय इति । उकार उगित्कार्यार्थः—समावती यज्ञस्याशीरिति
ङीप् भवति ।

'आग्नीध्रः शरणे रण् भत्वं च'—आग्नीध्रम्, ततोऽन्—आग्नीध्री । सगानं
धारणमस्य साधारणम्, अनेकं प्रत्यविशिष्टसम्बन्धम् । पृषोदरादित्वात्समानस्य
सभावः, ततोऽन् । साधारणी । ङीवर्यं यचनम् । क्षेमशब्दाद्यो वक्तव्यः, यति
हि सति 'यतोऽनावः' इत्यानुदात्तत्वं स्याद्, अन्तोदात्तत्वं चेप्यते ॥

न्यासः

ह्रंकि प्राप्तेऽङ्गुक्तव्यः । नडादिषु सविभक्तिरस्य पाठसामर्थ्याद्वचनमविष्यति ।
अमुष्यपुन्रिकेत्यत्र त्वमुष्यपुन्रशब्दो मनोशदिषु पठ्यत इति विमत्तेह्रंकि प्राप्तेऽङ्गु-
क्तव्यः । मनोशदिषु पाठाद्वा सिद्धमिति न वक्तव्यम् । नमयत्र 'भदसोऽसेर्दाहु
दो मः' इति मत्वोत्वे ॥

यावादिभ्यः कन्]

पञ्चमाध्याये चतुर्थः पादः

देवात्तल् ॥ २७ ॥

'तादर्थ्ये' इति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति ।

देव एव देवता ॥

अवेः कः ॥ २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

'याव'—इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । याव एव यावकः । मणिकः ।

याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्बः । ऋतावुष्णशीते ।
 पशौ लूनवियाते । अणु निपुणे । पुन कृत्रिमे ।
 स्नात वेदसमाप्ता । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते ।

पदमञ्जरी

यावादिभ्यः कन् । ऋतावुष्णशीते इति । उष्णः ऋतुः, शीतः ऋतुः ।
 ऋतोरन्यत्र तु—उष्णोऽग्निः, शीतमुदकम् । पञ्चाविति । लूनकः पशुः, वियातकः
 पशुः । अन्यत्र—लूना दर्भाः, वियातो नीचः । अणु निपुण इति । अणुकः=सूक्ष्म-
 दृक्, निपुणः । अन्यत्रागुरे । पुत्र कृत्रिमे । पुत्रको लोहादिनिमित्तः, अन्यत्र
 पुत्र एव । स्नात वेदसमाप्ता । यस्याप्येतन्न्यो वेदः समाप्तः=पारं प्राप्तः, स वेदम-
 धीत्य स्नास्यन्नित्यादिस्वगृह्योक्तप्रकारेण स्नानाय चोदितः स्नातकः=समापृक्त
 उच्यते । अन्यत्र—नद्यां स्नातः । शून्य रिक्त इति । उदकादिना रिक्तो पटः
 शून्यकः । अन्यत्र—शून्यः प्रत्ययः, वाचार्थरहित इत्यर्थः । तथा शुने हितः
 शून्यः, गयादिषु 'शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वं च' इति पठ्यते । दान कुत्सिते ।

न्यासः

अतिथेऽर्थः ॥ देवात् तल् ॥ अवेः कः ॥ यावादिभ्यः कन् ॥ ऋतावित्यादि ।
 उष्णशीते शब्दरूपे कनमुत्पादयत ऋतावभिधेये—उष्णः ऋतुः, शीतः ऋतुः ।
 अन्यत्र उष्णः, शीत इत्येव भवति । पशौ लूनवियाते इति । लूनवियाते शब्दरूपे
 कनमुत्पादयतः पञ्चावभिधेये—लूनकः पशुः, वियातकः पशुः । पशोरन्यत्र—लूनम्,
 वियातम् । अणु निपुण इति । अणुशब्दो निपुणार्थः कनमुत्पादयति, अणुको निपुण
 इत्यर्थः । अन्यत्राणुस्त्वैव भवति । पुत्र कृत्रिमे इति । पुत्रशब्दः कृत्रिमेऽर्थं कनमुत्पा-
 दयति—पुत्रकः । अन्यत्र पुत्रः । स्नात वेदसमाप्ता इति । स्नानशब्दः कनमुत्पादयति
 वेदसमाप्ता विवक्षितायाम् । यस्य वेदः समाप्तः स स्नातक इत्युच्यते । वेदसमाप्ताविति

ॐ तनु सूत्रे ॐ । ॐ ईयसश्च ॐ । श्रेयस्क. । शात । ॐ कुमारी-
क्रीडनकानि च ॐ । यावादिः ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।
लोहितो मणि लोहितक ।

मणाविति किम् ? लोहित ॥

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
लोहितक कोपेन । लोहितक पीडनेन ।

पदमञ्जरी

कुत्सितं दानं दानकम् । तनु सूत्रे । तनुकं सूत्रम्=सूक्ष्मतन्तुः, अन्यत्र तनुः=
शरीरम् । ईयसश्च । ईयसुन्नन्ताच्च स्वार्थे कन् भवति-श्रेयस्कम् । कुमारीक्रीडन-
कानि च । कुमारीणां यानि क्रीडनकानि=क्रीडासाधनानि तानि कनमुत्पाद-
यन्ति—रुण्डु(दु)कम् ॥

वर्णे चानित्ये ॥ सत्येवाश्रये यल्लोहित्यमपगच्छति तदनित्यम् । लोहितकः
कोपेनेति । कोपे सति भवति कोपागगमे च सत्येवाश्रये निवर्त्तत इत्यनित्यमेतत्
लोहित्यम् ।

न्यासः

किम् ? नद्या स्नातः । शून्य रिक्त इति । शून्यशब्दः कनमुत्पादयति रिक्ते तुच्छेऽ-
भिधेये—शून्यकः, तुच्छ इत्यर्थः । अन्यत्र शून्यम् । दान कुत्सित इति । दानशब्दः
कुत्सिते कनमुत्पादयति—कुत्सित दान दानकम् । अन्यत्र तु दानम् । तनु सूत्रे इति ।
तनुशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति सूत्रे—तनुकम् । अन्यत्र तनु । ईयसश्चेति । ईयत्प्रत्यया-
न्तात् कन् भवति—श्रेयस्कः । कुमारीक्रीडनकानि चेति । कुमारीणां यानि क्रीडनकानि
तानि कनमुत्पादयन्ति—रुण्डुकम् ॥

लोहितान्मणौ ॥ वर्णे चानित्ये ॥ लोहितक कोपेनेति । लोहितशब्दवाच्यो वर्णः
कोपे सति भवति । स्थित एव च देवदत्ते कोपविगमे गच्छतीत्यानित्यो भवति । अथ
वर्णग्रहणं किमर्थम्, यावता लोहितशब्दो वर्ण एव वर्तते ? नैतदस्ति, मणिनिमि-
त्तोऽप्ययं द्रव्येऽपि वर्त्तत एव, तत्रासति वर्णग्रहणे द्रव्यस्याप्यनित्यग्रहणं विशेषणं
विहायेत, ततश्च लोहितका. पार्ययाः परमाणव इति प्रत्ययो न स्यात् ; तेषां नित्य-
त्वात् । वर्णग्रहणे तु सति वर्णस्यैवानित्यग्रहणं विशेषणं भवतीति नित्ये प्रत्ययः सिद्धो

अनित्य इति किम् ? लोहितो गोः । लोहित रुधिरम् ।
 ❀ लोहिताल्लिङ्गवाधन वा वक्तव्यम् ❀ । लोहितिका कोपेन ।

लोहिनि का कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

पदमञ्जरी

लोहितो गोरिति । यावदाश्रयभाषितान्यं नित्यो वर्णः ।

लोहितं रुधिरमिति । त्रिषादिदूषितं रुधिरं कदाचित्कृणामपि भवतीति
 विशेषणम् । वर्णप्रहणं किम् ? अनित्यत्वं विशेषणं यथा त्रिशयेत, अन्यथा
 लोहितशब्दो वर्णप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय यत्र द्रव्ये पर्यवस्यति, तत्रापि विशेषणं
 सम्भाव्येत । तत्र को दोषः ? इह न स्यात्—लोहितो गोरिति । इह च न
 स्यात्—लोहितपाः पार्थिवाः । परमाण्वोऽन्निमयोगेनेति । तथा वर्णनिरपेक्षो
 रुधिराल्पे द्रव्ये लोहितशब्दस्तस्यापि प्रहणं स्यात्, अनित्यप्रहणमिदानीं किमर्थं
 स्यात् ! ननु सर्वमेव रुधिरमनित्यं यस्मत्प्रेषाश्रये कदाचित्कम्, यथा—स्त्रीणा-
 मार्त्तम्, तस्य प्रहणार्थं स्यात्, तस्माद्वर्णप्रहणम् ।

लोहिताल्लिङ्गवाधनं वा इति । अगाधम् एतद्व्याख्यातम् ॥

व्यास

भवति । अपि च—लोहितशब्दो वर्णनिमित्त एव रुधिरान्ये वर्तते । तस्य सर्वत्रैवा
 नित्य इति विशेषणोपादानसामर्थ्यादनित्ये कार्यविशेष उच्यते । स पुनः सत्प्रेषाश्रये
 कदाचिद् भवति, कदाचिन्नेति । तेन यदेतत् स्त्रीणामार्त्तं लोहित तत्रैव स्यात् ।
 तस्माद्वर्णप्रहणं कर्तव्यम् ।

लोहितो गोः, लोहितं रुधिरमिव यथावदाभरत्तारदरस्थानादनित्यो वर्णो न
 भवति । ननु चायमप्याभयविनाशेन विनाशादनित्य एव ! सर्वमेतत्, सर्व एव हि
 वर्ण ईदृशः । उच्यते चेदमनित्य इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् । तेन प्रकरणं योऽ-
 नित्य इति विराजते, स पुनः सत्प्रेषाश्रये, अभूत्वा भवतीति, यो भूत्वा प्रतीगच्छति
 स एव भवितुमर्हति ।

लोहिताल्लिङ्गवाधनमिष्यादि । लिङ्गाधिकारे यो विहितः परम्परः ॥ उक्तान्तरलिङ्ग-
 शब्देनोक्तः, तत्र लोहितशब्दाद् वाधनं भवतीति वाच्यम्, अन्यथा स्त्रीणां
 नित्यस्य गुणवद्विषयायां लोहितशब्दाद् 'वाधनदुदात्तात्तात्प्राप्तो न' इति यो दोषः
 प्राप्तं त्वि स कदा नित्यं वाच्येत । तत्र हि हरितानां दृग्दृक्ताः प्राप्नोति, तत्र कनि
 कृते तदन्ताद्यानि लोहितकेतयेव स्यात्, लोहितकेतयेव न प्राप्नोति । तस्मादि
 लिङ्गवाधनं कर्तव्यम् । एवं लोहितशब्दाद् 'वाधनदुदात्तादिना र्वि तद्वारस्य नकारे
 ततोऽनेन कन् । 'केटाः' इति ह्रस्वत्वे कृते लोहितकेति सिद्धं भवति ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दः, तस्मात् कन्प्रत्ययो भवति ।
लोहितक. कम्बल. । लोहितकः पट. ।

लिङ्गवाधनं वेत्येव—लोहितिका, लोहिनिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

‘वर्णे चानित्ये’, ‘रक्ते’ इति द्वयमप्यनुवर्तते । कालशब्दादनित्ये
वर्त्तमानाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो भवति । कालकं मुखं वैलक्ष्येण ।
रक्ते—कालकः पट. । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥

‘विनय’—इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । विनय
एव वैनयिकः । सामयिकः । औपयिक. । विभाषाग्रहणेन विक-
ल्प्यते प्रत्ययः ।

विनय । समय । ॐ उपायाद् ह्रस्वत्वं च ॐ । सङ्गति । कथ-
पदमञ्जरी

रक्ते ॥ यत्र द्रव्यान्तरसम्पर्केण लौहित्यं तथाधीयते यथा यावदाश्रयमवति-
ष्ठते, तत्रानित्यत्वाभावात्पूर्वेण न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । नन्वेवमपि रज्जनात्
प्राक् सत्येव पदादायाश्रये लौहित्यस्यावस्थानाभावाद्सत्येनानित्यता, न कारणा-
वस्थायामेव रज्जनात् ? तदैतदेव वचनं ज्ञापकम्—पूर्वत्रायाद्द्रव्यभावित्वम-
नित्यत्वम्, न पुनराद्यन्तभाव इति । तादृशस्य स्थानित्यत्वस्य ग्रहणे तैजसानां
परमाणूनां यत्प्रौढित्यं तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव लौहित्यस्य नित्यत्वादिदं वचन-
मनर्थकं स्यात् ॥

कालाच्च ॥ द्वयमप्यनुवर्तते इति । द्वयस्यापि स्वरितत्वात्, न स्थानन्तरं
‘रक्ते’ इत्येतदेवेत्यपिशब्दार्थः । वैलक्ष्येणेति । निलक्षस्य भावो वैलक्ष्यम्=लज्जा ।
कालकः पट इति । नील्यादिना कालतामापादित इत्यर्थः ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ उपायाद् ह्रस्वत्वं चेति । उपायशब्दष्टकमुत्पादयति, ह्रस्वत्वं
चापद्यते । स च ह्रस्व आकारस्यैव भवति; अन्यस्याचः स्वत एव ह्रस्वत्वान् ।

न्यासः

रक्ते ॥ लाक्षादिना रक्त इति । ननु च लाक्षादिना य आधीयते लोहितो वर्णः,
तस्यानित्यत्वात् पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम् ? यदा हि तेन योगविशेषेण तथाविधं स्वैर्यमुत्पद्यते,
यतः स्वाश्रयं न जहाति तदा नित्यत्वाच्च प्राप्नोति, तदयमिदमुच्यते ॥

कालाच्च ॥ विनयादिभ्यष्टक् ॥ उपायाद् ह्रस्वत्वञ्चेति । उपायशब्दष्टकमुत्पा-
दयति, ह्रस्वत्वञ्च प्रतिपद्यते—औपयिकः ॥

ञ्चित् । अकस्माद् । समयाचार । उपचार । समाचार । व्यवहार ।
सम्प्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष । अत्यय । विनयादि ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृत = प्रकाशितोऽर्था यस्यास्तस्या वाचि वर्तमानाद्वाच्-
शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्येनोक्तार्थत्वात् सन्देशवाग्=
व्याहृतार्थेत्युच्यते । वाचिक कथयति । वाचिक श्रद्धे ।

व्याहृतार्थायामिति किम् ? मधुरा वाक् देवदत्तस्य ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्त तदभिधायिन कर्मशब्दात्
पदमभरी

अकस्मादित्यत्र पठ्यते, तदकारान्तम्, तेन 'इमुमुक्तान्तात्क' इति वादेशो न
भवति—आकस्मिक, अव्ययत्वादिलोपः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ व्याहृत इति । उक्त इत्यर्थः । अन्येनेति । सदेष्टा । तेन
हि पूर्वमुक्तस्तस्याथ सदेशहर प्रति । सन्देशवागिति । सन्देशरूपा वाक् सन्देश-
वाक्, सन्दिश्यते इति सन्देश, तस्य वाक् सदेशवाक् यया सदिष्टोऽर्थोऽभिधीयते ।
अपर आह—लेख्यादिनावधारितेऽर्थे प्रयुक्ता वाक् व्याहृतार्थेति ।

'अतिरुक्ते च इत्याधिका प्रकृतितो लिङ्गप्रचनानि' इति नपुंसकत्वम् ॥
तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ कर्मशब्दादिति । एतेन 'कर्मणः' इति स्वरूपग्रहणम्,
नेप्सिततमादेरिति दर्शयति । एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते । कर्मणमिति । 'अन्'

न्यास

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ व्याहृत इति । उक्त इत्यर्थः । अन्येनेति । सदेष्टा ।
न हि पूर्वं सा वाक् सदिष्टा । तेन हि पूर्वं सन्दिश्यता सन्देशवाक् भवति । यया सन्दि-
ष्टोऽर्थोऽभिधीयते, सा च सन्देशवागुच्यते ॥

तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ॥ कर्मशब्दादिति । एतेन कर्मण इति स्वरूपस्य ग्रहणम्,
नेप्सिततमस्येति दर्शयति । ननु च कर्मशब्दस्य सञ्ज्ञाशब्दत्वादीप्सिततमस्यैव ग्रहण
युक्तम्, न स्वरूपस्येति ? नेतदस्ति, इह हि 'स्यानान्तात्' इत्यादे मूलादितिकर्मणोऽ
नुवतते, तेनावमर्था लभ्यते—ततश्चेद्विवक्षा भवतानि । कर्मशब्दाच्च प्रत्ययात्पत्तौ
लोके विवक्षा भवति, नेप्सिततमात् । न हि तत् उत्पन्नेनाणा व्याहृतार्थवाचा युक्त
कर्म शक्यते योतयितुम्, कर्मशब्दात् तत्पन्नेन शक्यते । तस्मात् स्वरूपस्यैव ग्रहण

स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्कर्मणमित्युच्यते ।

अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मरचण्डालमित्त्रामित्रेभ्य-
श्छन्दस्युपसख्यानम् । कुलाल एव कौलालः । वारुडः । नैषादः ।
कार्मारः । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः ।

साम्नाय्यानुजावरानुपूकाष्टुभचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवेयातवेकृत-
वारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनाः । एतेऽणन्ताः । स्वार्थिका-
श्छन्दसि भाषाया चेप्यन्ते ।

ओपघेरजातौ ॥ ३७ ॥

पदमञ्जरी

इति प्रकृतिभावः । तथैवेति । यथैव व्याहृतार्थया वाचा प्रतिपादितम्—एवमेत-
त्तया कर्तव्यमिति, तथैवेत्यर्थः ।

अण्प्रकरण इति । प्रज्ञादिव्यपाठः—एतेषां भाषायामण्मा भूदिति । साम्नाये-
त्यादि । साम्नाय्यादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । अन्तोदात्तार्थं चेह
साम्नाय्यशब्दस्य ग्रहणम्, रूपं तु 'पाय्यसाम्नाय्य' इति निपातनादेव सिद्धम् ।
आनुजावर इति । अनुजादवर इत्यस्मादेव निपातनात्पञ्चमीसमासः, ततोऽण् ।
आनुपूक इति । सूतिः सूः, सम्पदादित्वात् क्तिप्, अनुगता सूरतमिति बहुव्रीहिः,
कप्, 'पूर्वपदात्' इति पत्वम् । चातुष्प्राश्यमिति । चतुर्भिः प्रारयमिति 'कर्तृ-
करणे कृता बहुलम्' इति समासः, ततोऽण् । आधाने व्रीहोदनस्येदमभिधानम् ।
'इदुदुपधस्य' इति पत्वम् । राक्षोघ्नमिति । रक्षांसि हन्यन्तेऽनेनेति ध्वर्थे कः ।
वेयातविकृतशब्दाभ्यामण्—वेयातः, वैकृतः । वरिवः=परिचर्या, तत्करोति वरिव-
स्कृत्, क्तिप्, 'अतः कृत्भि' इति सत्वम्, वरिवस्कृदेव वारिवस्कृतः=परि-
चारकः । अप्रमयनमस्य, अग्रे हायनमस्येति बहुव्रीहिभ्यामण्—आग्रायणं कर्म ।
नानिष्प्रायणेनादिताग्निनेवस्याग्नीयादिति । आप्रहायणी, अणन्तान् ङीप् ।
सन्तप्यतेऽनेनेति सन्तपनः, सन्तपन एव सान्तपनः=कृच्छ्रः ॥

न्यासः

युक्तम् । कर्मणमिति । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । तथैवेति । यथैव व्याहृतार्थया
वाचा प्रतिपादितम्—एव कर्तव्यमिति, तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः ।

अण्प्रकरण इत्यादि । उपसख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—
प्रज्ञादेरावृत्तिगणत्वात् कुलालादयस्तत्रैव द्रष्टव्याः । तेन 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इत्यण् भविष्य-
तीति । यद्येवम्, भाषायामपि स्यात् ? नेष दापः, 'विभाषा बहा' इत्यादिवृत्ताद्
विभाषेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा छन्दस्येव भविष्यति, न भाषायाभिति ।

ओषधिशब्दादजातो वर्तमानात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति ।
ओषधं पिबति । ओषधं ददाति ।

अजाताविति किम् ? ओषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रजानातीति प्रज्ञः । 'प्रज्ञ'-इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । स्त्री-प्राज्ञी । यस्यास्तु
प्रज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति । 'प्रज्ञाभ्रद्वाचावृत्तिभ्योऽण्' इति ।

विदन्नित्यत्र पठ्यते, विदेः शत्रन्तस्य ग्रहणम्, 'विदे. शतुर्वसुः'
इत्यत एव ज्ञापकात् पाक्षिको वरवादेशः ।

अन्यतरस्याग्रहणं वा तत्रानुवर्तते—'तुह्योस्तात्तडाशिप्यन्य-
तरस्याम्' इति ।

पदमञ्जरी

ओषधेरजातो ॥ ओषधं पिबतीति । पथ्या-शुण्ठी-सैन्धवादीनां कल्के औषध-
शब्दो वर्तते । औषधयः क्षेत्ररूढा इति । फलपाकावसानेषु जातिविशेषेष्वत्रौ-
षधिशब्दः ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ प्रजानातीति प्रज्ञ इति । 'इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः' इति कः ।
अथ किमर्थमुभयं क्रियते, इह च प्रज्ञशब्दः पठ्यते, मत्वर्थे च प्रज्ञाशब्दाणो
विधीयते, यः प्रजानाति तस्य प्रज्ञाऽस्ति, यस्य च प्रज्ञास्ति स प्रजानातीति, तत-
श्चान्यतरेणैव प्राज्ञ इति सिद्धम् ?—इत्याशङ्क्य स्त्रियां विशेष इति दर्शयति—
स्त्रियामित्यादि ।

न्यासः

साक्षात्प्रेषादि । सान्नायानुजावरानुपूकानुधुमचातुष्पाश्वराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारि-
वस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनाश्छन्दसि भाषायाञ्चेध्यन्ते । तस्मात्सान्नायादयः । एषा
प्रकृतयः प्रज्ञादिष्वेव द्रष्टव्याः । अत्र चाग्रायणाग्रहायण-इत्यत्रेकारान्ताभ्यामाग्रायण्य-
ग्रहायणीशब्दाभ्यामन्यत्राकारान्तेभ्योऽनुजावरादिभ्यः प्रत्ययः । साक्षात्प्रेषादस्य चेहा-
न्तोदात्ता ग्रहणम् । रूपं ॥ 'पाय्यसाक्षात्प्रेषा' इति निपातनादेव सिद्धम् ॥

ओषधेरजातो ॥ ओषधं पिबतीति । फलादौ वर्तमानादोषधिशब्दात् प्रत्ययः, स च
जातिर्न भवति; 'आकृतिग्रहणा जातिः' इत्यादेर्लक्षणस्याभावात् ।

ओषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति । अत्र फलपाकान्ता जातिः, तनौषधिशब्दो वर्तते ॥
प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ प्रजानातीति प्रज्ञ इति । 'इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः' । ननु च यः प्रजा-
नाति तस्य प्रज्ञास्तीति 'प्रज्ञाभ्रद्वाचावृत्तिभ्योऽण्' इति मत्वर्थेनैव हेन सिद्धम्, तत्
किमर्थं प्रज्ञाशब्दादण् विधीयत इति ? अस्य चोद्यस्य निराकरणाय स्त्रियां विशेषं दर्श-
यन्नाह—स्त्री प्राज्ञीत्यादि । विदेः शत्रन्तस्य ग्रहणमिति । न तु 'विदेः शतुर्वसुः' इत्यादि ।

प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उणिक् । प्रत्यक्ष । विद्वस् । विदन् ।
 पोडन् । पोडश । विद्या । मनस् । ॐ श्रोत्र शरीरे ॐ । श्रोत्रम् ।
 ॐ जुह्वत् कृष्णमृगे ॐ । चिकीर्षत् । चोर । शक । योध । वक्षस् ।
 धूर्त्त । वस् । एत् । मस्त् । कुड् । राजा । सत्वन्तु । दशार्ह ।
 वयस् । आतुर । रक्षस् । पिशाच । अशनि । कार्पापण । देवता ।
 बन्धु । प्रज्ञादि ॥

मृदस्तिक्न् ॥ ३६ ॥

मृच्छन्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्प सर्वानुवर्तते ।
 मृदेव मृत्तिका ॥

पदमञ्जरी

विदन्, पोडन्निति निभक्त्यन्तयो पाठ एकत्वविभक्त्यर्थः । धिचिन्त्यार्थः ।
 इत्यन्ये । श्रोत्र शरीरे । य. श्रोत्रशब्द शरीरे वर्तते, असौ अणमुत्पादयति—
 श्रोत्रम् । अन्यत्र श्रोत्रमिन्द्रियम् । जुह्वत्कृष्णमृग इति । कृष्णमृगे वर्त्तमानाज्जुह्व-
 च्छब्दादणप्रत्ययो भवति—जोह्वत् कृष्णमृग । अन्यत्र जुह्वत् । अपर आह—
 कृष्णमृगे वर्त्तमानाऽकृष्णशब्दादणप्रत्ययो भवति—काणो मृगः । अन्यत्र तु
 कृष्णः, जुह्वच्छब्दात्त्वविशेषेणाणभ्रतीति । सत्वन्त्विति । सच्छब्दो मत्वन्त
 आगतनुम्को गृह्यते, सत्वानेन सात्वत ॥

मृदस्तिक्न् ॥ 'प्रत्ययस्थात्' इत्येन सिद्धे तिकन इकारोच्चारणम् यत्रापो
 लुक् क्रियते तदर्थम्—पञ्चभिर्गुणैकभिः क्रीतः पटः । पञ्चमृत्तिक पटः ॥

न्यास

श्रोत्र शरीर इति । शरीरे य श्रोत्रशब्दो वर्तते तस्मादण् भवति—श्रोत्रम् ।
 अन्यत्र श्रोत्रम् । जुह्वदिति । जुह्वच्छब्दात् कृष्णमृगे वर्त्तमानादण् भवति—जोह्वत् ।
 जुह्वदित्येवान्यत्र । अन्ये कृष्ण मृगे इति पृथक् पठन्ति । कृष्णशब्दादण् भवति
 मृगेऽभिधेये—काणो मृग, कृष्ण एवान्यत्र । जुह्वच्छब्दादविशेषेणाणिमन् पाठे
 प्रत्यय । सत्वन्त्विति । सच्छब्दो यो मत्तुप्रत्ययान्त स सत्वानेव सात्वत ।

प्रज्ञादित्यमाकृतिगण । तामेवास्माकृतिगणता बोधयितुमनुत्तसमुच्चयार्थश्चकार
 कृत । तेन कुलालकुम्कुटादिभ्योऽण् सिद्धो भवति ।

मृदस्तिक्न् ॥ किमर्थं पुनस्तिक्न् विधीयते, न तत्कत्रेव विधायेत, नित्यश्च स्त्रीप्रत्य
 योऽयम्, तत्र टाप् कृते 'प्रत्ययस्थात् कात्' इतीच्चेनैव सिद्धम् ? यत्र तर्हि छग्भाव
 क्रियते, तत्र न सिद्धयेत्—पञ्चभिर्गुणैकभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिक इति । तत्र हि

सस्त्री प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाद् मृच्छब्दात् स, स्न-इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । रूपोऽपवादः । प्रशस्ता मृद् मृत्सा । मृत्तना ।

नित्यश्चायं प्रत्ययः; उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणात् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिस्तातिली चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥

‘प्रशंसायाम्’ इत्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाभ्यां ययासंख्यं तिल्-तातिली प्रत्ययो भवतश्छन्दसि विषये । रूपोऽपवादः । वृकतिः । ज्येष्ठतातिः ॥

बह्वर्थार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बह्वर्थार्थद्वयार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच् शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्वं कर्मादिकारकं गृह्यते । बहूनि ददाति, बहुशो ददाति । अल्पं ददाति, अल्पशो ददाति ।

पद्मजरी

सस्त्री प्रशंसायाम् ॥ उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणादिति । मृच्छब्दस्य सामान्य-शब्दत्वात्, मृदित्युच्यते प्रशंसाया अनयगमाच्च ।

इह ‘प्रशंसायां रूपम्’ इत्यस्यानन्तरम्—‘वृकज्येष्ठाभ्यां तिस्तातिली च छन्दसि, मृदस्सस्त्री, त्रिकंश’ इति वक्तव्यम् ? तथा तु न कृतमित्येव ॥

बह्वर्थार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ कारकाभिधायिनः शब्दादिति । पञ्चरूपक्षे प्रातिपदिकात्, त्रिरूपक्षे भुवन्तात् । गृह्यादिषु ‘मध्यमध्यमं चाण्चरणे’ इत्यविशेषाभिधानेऽपि पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाज इत्युक्तम्, इह तु न तथेत्याह—अविशेषाभिधानाच्चेति । एवमादीति । आदिशब्देनापादानाधिकरणयोन्माहरण-परिग्रहः—बहुभ्य आगच्छति बहुश आगच्छति; बहुषु निदधाति बहुशो निदधाति; एतन्मत्पेभ्योऽल्पशः, अल्पेभ्योऽल्पशः ।

व्यासः

‘अप्यर्धपूर्वद्विगोः’ इत्यादिनाऽऽर्धस्य ठको छुकि कृते ‘छुक् तद्धितछुकि’ इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि छुह् । तत्र यदि तक्न् विधीयते, तदा टासोऽप्यादिकारो न भूयेत, प्रक्रियागौरवं च स्यात्; इकारस्य शास्त्रान्तरेण विधीयमानत्वात् ॥

सस्त्री प्रशंसायाम् ॥ वृकज्येष्ठाभ्यां तिस्तातिली च च्छन्दसि ॥ बह्वर्थार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ इत्येवमादीनाति । आदिशब्देनापादानाधिकरणयोर्योदाहरण-परिभाषाग्रहणम्—बहुभ्यो ह्यवागच्छति बहुश आगच्छतीति, अल्पश आगच्छतीति । बहुशो निदधाति ।

बहुभिर्ददाति, बहुशो ददाति । अल्पेन, अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः ।
अल्पाय, अल्पशः । इत्येवमाद्युदाहरणम् ।

बहुल्यार्थादिति किम् ? गां ददाति । अश्वं ददाति । कारका-
दिति किम् ? बहूनां स्वामी । अल्पानां स्वामी ।

अर्धग्रहणात् पर्यायेभ्योऽपि भवति—भूरिशो ददाति । स्तोकशो
ददाति ।

ॐ बहुल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॐ । यत्र मङ्गलं गम्यते
तत्रायं प्रत्यय इष्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो
ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

पदमञ्जरी

बहूनां स्वामीति । शेषे पठ्ठीविधानात् कारकाभिधायी बहुशब्दः ।
पर्यायेभ्योऽपीति । अपिशब्दादिशेषेभ्योऽपि । तत्र वृत्तौ पर्यायस्योदाहरणम् ।
विशेषस्य तु—त्रिशो ददातीति, वीप्साया अन्यत्र । वीप्सायां तूत्तरेण सिद्धम् ।
आभ्युदयिकेष्विति । अभ्युदयप्रयोजनेषु अग्न्याधेयादिषु अनिष्टेषु भयादि-
निमित्तेषु दानेषु । प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनम्, अन्यत्रापि हि दृश्यते । 'अपेता-
पोढमुक्त्वपतितापत्रस्तीरल्पशः' इति कारकत्वं समासक्रियां प्रति पञ्चम्याः
कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य द्रष्टव्यम् । उदीरितं च—'अल्पा पञ्चमी
समस्यते' इति ॥

श्रवणः

बहूनां स्वामीत्यत्र शेषस्य विवक्षितकारकाभिधायी बहुशब्दे न भवति ।
अर्धग्रहणादित्यादि । अस्ति शर्धग्रहणे बहुल्यशब्दाभ्यामेव प्रत्ययः स्यात् ।
तस्मिन्नु सति पर्यायेभ्योऽपि भवति ।

बहुल्यार्थादित्यादि । बहुल्यार्थात् प्रत्यये विधातव्ये मङ्गलवचनं कर्तव्यम् ।
मङ्गलवचनेन चेह व्याख्यानमुच्यते, व्याख्यायने तेनेति कृता । कथं पुनः कारणत्वं
मङ्गलवचनं कर्तव्यम् ? इत्याह—यत्रेत्यादि । तत्रेदं व्याख्यानम्—इह प्रशंसाग्रहण-
मनुवर्तते, प्रशंसायां प्रत्ययेन मयितव्यम्, तच्चाभ्युदयिकेषु । बहुशो ददाति,
नाल्पशः—एवं प्रशंसा भवति । इदमेव वचनमाभ्युदयिकेषु बहुशो लोके दान-
विषयेषु; अन्यथा तेनास्य ग्रहणानुवृत्तेर्मङ्गले गम्यमाने प्रत्ययो न भवतीति ।

अथ वा—इहारीतिकरणानुवृत्तेर्मङ्गल एव भवति, नान्यत्रेति । शसः सकारस्ये-
त्वंञा न भवति; प्रयोजनाभावात् ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्योत्यायां
शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदको ददाति द्विशः ।
त्रिशः । एकवचनात्स्वत्वपि—कार्पापणं कार्पापणं ददाति कार्पापणशः ।
माषशः । पादशो ददाति ।

एकोऽर्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्पापणादयश्च परिमाण-
शब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति ।

पदमञ्जरी

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचने प्राप्ते तद-
पवादः शस्विधीयते । कथं तर्हि 'एकैकशः पितृसंयुक्ताम्' इति शस्तिर्वचनयोः
सहप्रयोगः ? छन्दोवदपयः कुर्वन्ति ।

यद्यत्र पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात्—सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो घटंघटं
ददातीत्यत्रापि स्यात्; घटशब्दस्यैकवचनान्तत्वादित्यालोच्यान्वर्थस्यैकवचन-
स्यात्र ग्रहणमित्याह—एकोऽर्थ उच्यते येनेति । नन्वेवमपि स दोषस्तदयस्थ एव,
एकवचनान्तस्यैकार्थत्वात् ? इत्यत आह—कार्पापणादयश्चेति । अनेन वृत्तिस्थै-
कार्थताऽऽश्रीयते, न वाक्यगतेति दर्शयति । वृत्तौ न घटादयो जातिशब्दा
अनेकार्था भवन्ति, जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्; किन्त्वभेदैकत्वसंख्यामु-
पाददते, कार्पापणादयस्तु परिमाणवचना अन्तपरिमाणमर्थमाचक्षाणा न मात्र-
यापि न्यूनाधिकभावे भवन्ति । वाक्ये तु कार्पापणौ, कार्पापणा इत्येकशेषलाल्
अक्षाः, पादाः, माषा इतिवदेकजात्यन्वयरहितानेकार्थप्रतीतिः । वृत्तौ तु विभक्त्यै-
कशेषयोदभावात्स एव षेवलोऽन्तपरिमाणोऽर्थोऽवतिष्ठते । अतः कार्पापणादय
एवोदाहरणमिति जयादित्यो मन्यते ।

न्यासः

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनेन तदपवादः
शस्विधीयते ।

एकोऽर्थ उच्यते येन तदेकवचनमिति एतेन सहायैकवचनान्तादित्यभिप्रायः । ननु
वान्वर्थग्रहणेन च प्राप्नोत्येव, भवति लोकवचनम्, एकार्थवृत्तित्वात् ? नैष दोषः,
न हि वाक्यस्यैकार्थता प्रत्ययविधावाश्रीयते । किं तर्हि ? वृत्तिस्था । न वृत्तौ च
निवृत्ताया विभक्तौ घटादय एकशब्दा एकवचनान्ता भवन्ति; जातिशब्दत्वात् ।
जातिशब्दा हि नैकस्यामेकजात्याधारमृतायां व्यक्तौ वर्तन्ते, किं तर्हि ? अनेकस्या-
मपि । तदेवमेकार्थवृत्तित्वं वाक्य एव विभक्तिसंख्याभषणे प्रतीयते, न वृत्तौ;
विभक्तेर्निवृत्तत्वात् । कार्पापणादयश्चेत्यादि । 'कार्पापणादयः शब्दाः परिमाणाः'
इत्युक्तम्, परिमाणस्य विशेषस्य वाचका इत्यर्थस्याधिक्ये तेषां वृत्तिर्न सम्भवति ।
वाक्ये तु तेषां प्रयोगेऽनेकार्थप्रतीतिः—कार्पापणौ, कार्पापणा इति, सा विभक्तिर्न तेभ्यः ।

संख्यैकवचनादिति किम् ? घटं घटं ददाति । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ ददाति । कार्षापणं ददाति ।

‘कारकात्’ इत्येव—द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । वाग्रहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति—वासुदेवात्, अर्जुनादित्यपि भवति ।

पदमञ्जरी

वामनस्तु ‘जरशसोः शिः’ इत्यत्रोदाहरिष्यति—‘जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिद् न भवति—कुण्डशो ददाति, घनशः प्रविशति’ इति । अ मन्यते—जाति-शब्दोऽपि यदा अर्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थमभवति, भवत्येष तदा ततोऽपि शसिति—द्वयोर्द्वयोः स्वामीति । कथं तर्हि—

अप्रतानामधिष्ठानां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते ॥ इति ?

कथं च न स्याद् ? वीप्साया अभावाद्, अकारकत्वाद्, अनेकवचनत्वाच्च, अयं ह्यत्रार्थः—एवम्भूतानां ग्राह्याणां सहस्रस्यापि परिपत्त्वं न विद्यत इति ? नायम-त्रार्थो यथा त्वमात्थ, किं तर्हि ? सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामप्येवम्भूतानां परिपत्त्वं नास्तीति, तत्र समवायक्रियायां कर्तृत्वाद्बीप्सायाश्चाभावाच्छब्दो भवति ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेनेत्यादि । ‘प्रतिः प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, ‘प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्’ इति पञ्चमी ।

श्यासः

वृत्तौ सा विभक्तिर्नास्तीति तेनेकार्था भवन्ति । वृत्तित्येकार्थता प्रत्ययविधावा-श्रियते, न वाक्यस्येत्युक्तमेतत् ।

घटं घटं ददातीति । घटादयः शब्दा वृत्तावेकार्था न भवन्ति । एतच्च प्रति-पादितम् । यदान्वर्याः प्रकरणादिसहिता घटादयोऽपि जातिशब्दा एकार्था भवन्ति, तदा भवितव्यमेव शसाः अन्यथा ‘जरशसोः शिः’ इत्यत्र यद् वक्ष्यति—‘जसा सह-चरितस्य शसो ग्रहणमित्यत्र न भवति—कुण्डशो ददाति, शतशः प्रविशति’ इति, तद्वशाहन्यते; कुण्डादिशब्दस्यापि जातिशब्दत्वात् ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रतीतिः । ‘प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्’ इति पञ्चमी, ततस्तसिः । तसेरिकारो मुक्तमुत्तार्यः । ननु च सकारस्येत्यंशो मा भूदित्येवमर्थः स्यात् ? नेतदस्ति; प्रयोजनाभावादेव हि तस्येत्यंशो न भविष्यति ।

ॐ तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॐ । आदौ आदितः ।
मध्यतः । पादवतः । पृष्ठतः । आकृतिगणश्चायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो
भवति । तच्चेदपादानं हीयरुहोः सम्बन्धि न भवति । ग्रामत आग-
च्छति, ग्रामात् । चोरतो विभेति, चोरात् । अव्ययनतः पराजयते,
अव्ययनात् ।

पदनञ्जरी

आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति । 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' इत्येतदत्र लिङ्गम् ।
अपादाने चाहीयरुहोः ॥ सार्थादीयत इति । 'ओहाक्त्यागे', कर्मण्यात्मनेपदम्,
यक्, घुमाश्चादिसूत्रेणेत्वम् । कथं पुनः कर्मसंज्ञा, यावता 'कर्तुरीप्सिततमं
कर्म' ? न चात्र सार्थः कर्तृसंज्ञकः, किन्तु ध्रुयत्वेन विवक्षितत्वादपादान-
संज्ञकः । मा भूत्कर्तृसंज्ञा, जहाति तावत्सार्थो देवदत्तं यदि न जहादपाय एव
न संवर्त्तत । स्वातन्त्र्योपलक्षणं च कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणम्, कर्तृसंज्ञा भवतु
मा वा भूत् । एवं चापादनस्यापि सतः सार्थस्य हाने यत्स्वातन्त्र्यं यास्तथम्,
तदाश्रया कर्मसंज्ञा भवति । यद्येवम्, मापेय्यश्च वध्नातीत्यत्र कर्मणोऽप्ययस्य
पस्तुतो यद्ग्राहणे स्वातन्त्र्यं तदाश्रया मापाणां कर्मसंज्ञा प्राप्नोति, तस्मात्कर्म-
कर्त्तर्यत्र लङ्कारः । कथमिह जहातिरपगमनायां वर्त्तते ? देवदत्तं सार्थो जहाति,
अपगमयतीत्यर्थः । एषैव च सार्थस्यापगमना यत् छुदुपघातादिना देवदत्त-
स्यापगमने तत्समर्थाचरणम्, यदा तु छुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्म-
कर्त्तर्यम्, ततश्च हीयत इति । कोऽर्थः ? स्वयमेवापगच्छतीत्यर्थः । पुनः 'कुतो
हीयते ?'—इत्यपेक्षायां सार्थेन सम्बन्धः ।

न्यासः

आद्यादिभ्य उपसंख्यामिति । आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानमिति प्रतिपादनं
कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—उत्तरसूत्रे चकारोऽनुत्तसमुच्चयार्थः, तेन आद्या-
दिभ्यस्तसिर्भविष्यतीति । अनुत्तसमुच्चयार्थत्वे चकारस्य 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्'
इति निर्देशः ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ग्रामादगच्छतीति 'भुवमपावेऽपादानम्' इत्यपादान-
संज्ञा । चोरैर्मो विभेतीति । 'मीयार्थाना मयहेतुः' इति । अव्ययनत् पराजयत इति ।
'पराजेरसीदः' इति ।

सार्थादीयत इति । 'ओहाक् त्यागे,' लः कर्मण्यात्मनेपदम्, यक्, 'घुमास्या'
इत्यादिसूत्रेणेत्वम् । ननु चाकर्तृकं कर्म नास्ति, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति
वचनात् ; सार्थश्चात्र न कर्म, किं तर्हि ! अपादानम् । नैष दोषः ; कर्मसंज्ञायां हि
कर्तृग्रहणं स्वातन्त्र्योपलक्षणार्थम् । कुत एतत् ? क्रियाविशेषणत्वात् । कर्त्तरि च

अहीयरुहोरिति किम् ? सार्थाद्धीयते । पर्वतादवरोहति ।

हीयते इति विकारनिर्देशो जहाते. प्रतिपत्त्यर्थः, जिहीतेर्मा भूत्—भूमित उज्जिहीते, भूमेरुज्जिहीते ।

कथम् 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा' इति ? नैषा पञ्चमी; किं तर्हि, तृतीया । स्वरेण वर्णेन वा हीन इत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

विकारनिर्देश इति । विकृतिर्विकारः, इह तु वद्धेतुत्वाद्यगभिप्रेतः । तत्र हि घुमास्यादिसूत्रेणेत्यविधानाद्वातुरूपं विक्रियते । यत्र निर्देशः—यस्य यकीत्य-मस्ति, तस्य ग्रहणार्थमित्यर्थः । जिहीतेरिति । श्लिपो कृत्वाभावादीत्यानुप-पत्तेर्जिहातेरिति पठितव्यम् । तिङन्तालुकरणं वा जिहीतेरिति द्रष्टव्यम् ।

नैषा पञ्चमीति । यदन्तात्तसि., नैषा पञ्चमीत्यर्थः । किं तर्हि तृतीयेति । हेत्वा, करणे वा तृतीया, तदन्ताद् 'हीयमानपापयोगाच्च' इति तसिरित्यर्थः । स्वरेण, वर्णेन वा विवक्षितादर्थोद्धीन इत्यर्थः सम्पद्यते ॥

न्यासः

द्वयमस्ति—स्वातन्त्र्यम्, कर्तृसंज्ञा च । तत्र संज्ञायाः क्रियाविशेषणत्वं नोपपद्यते । यदि तस्याः कारणं तेनैव सा युक्ता विशेषयितुम् । न च तस्याः कर्तृसंज्ञा कारणम्, किं तर्हि ? स्वातन्त्र्यम्; तस्य कर्तृस्वरूपत्वात् । भवति क्रिया प्रति यदा कारणभावाः, कर्मणा च नैव क्रिया विशेष्यते, तदायमर्थो भवति—स्वातन्त्र्यस्य क्रियाया यदोन्मिततमं तत्कर्मसंज्ञं भवतीति । सार्थस्यापि देवदत्तेन तस्याभिधानम् । तस्य तस्मिन्स्वरूपस्य पादान-मपि न स्यादेव । तस्माद्देवदत्तः कर्म । जहातेरेव सार्थस्यापादानेन भवितव्यम् । तत्रापादानस्यापि सतः सार्थस्य हानत्रियाया यत् स्वातन्त्र्यं तन्नियाविषयैव देवदत्तस्य कर्मसंज्ञा भवति ।

अथ किमर्थं यत्र निर्देशः क्रियते, न 'हारुहो' इत्येवोच्येत ? इत्यत आह—विकारनिर्देश इत्यादि । विक्रियते तस्मिन् रूपमिति विकारः, स पुनरिह योगेव—हीयेति । तत्र हि घुमास्यादिसूत्रेणकारस्य विधानाद् विक्रियते जहाते रूपम् । अथ वा—विकृतिः = विकारः, तेन विकारेण निर्देशः । कथं नाम ? जहाते प्रतिपत्तिर्यथा स्यात्, जिहीतेर्मा भूदित्येवमर्थः । अन्यथा हि जिहीतेरपि ग्रहणं स्यात् । विकारनिर्देशे तु यस्येदं रूपं तस्यैव ग्रहणं भवतीति न भवतीत्येव प्रसङ्गः । भूमित उज्जिहीत इति । जिहीतेरिहाग्रहणात् तत्त्वमन्त्रिनोऽपादानाद् भवत्येव । हाहो हि स्यादात्मनेऽदम्, 'भृशामित्' इत्यभ्यासस्येवम्, 'ई हस्यधो' इति पाठोऽस्त्वम् ।

कथं मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति ? यदाह—जहातेः प्रतिपेयः त्रिपते, ततस्तस्मिन् प्राप्नोतीति मित्रायः । नैषा पञ्चमीति । पञ्चम्या अविवक्षितत्वात्, उपचारेण तसिः, नैषा पञ्चमीत्युक्तम् । किं तर्हि ? तृतीयेति । अत्रानि तृतीयाया विविक्तत्वात्

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहः=अतिग्रहः । अचलनम्=अव्ययनम् । क्षेपः=निन्द
अतिग्रहादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति, सा
कर्तरि न भवति । वृत्तेनातिगृह्यते वृत्ततोऽतिगृह्यते । चारित्र्येणातिगृह्यते
चारित्र्यतोऽतिगृह्यते । सुष्ठु वृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः
अव्ययने—वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्र्येण
व्यथते चारित्र्यतो व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः ।

क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्र्येण क्षिप्तः चारित्र्य
क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।

अकर्तरीति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

‘अकर्तरि तृतीयाया.’ इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो य
तद्वाचिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिरकर्तरि तदन्ताद्वा तर्हि
प्रत्ययो भवति । वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते । चारित्र्येण हीयते चारि

पदमञ्जरी

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रह इति । अर्था
शब्दोऽत्रातिक्रमणे वर्तते इति दर्शयति । अतिशब्दो हि ससाधनेऽप्यतिक्रम
दृष्टः, तद्यथा—‘तस्माद्वाक्षणे राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणम्’ इति, ‘न वै देवा ना
स्कारमाति’ इति च । तेन तस्यातिक्रमणमात्रे वृत्तिर्न सम्भवति । वृत्तेनातिगृह्यत
इति । बहुधासीनेष्वन्यातिक्रमेणायमसाविति विज्ञायत इत्यर्थः, तत्र वृत्तं का
णम् । चारित्र्येणेति । ‘चरैर्युक्ते ह्रस्वरश्च वा’ इति णिञ्प्रत्ययः—चरिग्रम्, चारित्र्यम्
हीयमानपापयोगाच्च ॥ उदाहरणेषु वृत्तस्य हीयमानेन पापेन च योगः, हेतो

न्धासः

तृतीयेत्युक्तस्तसिः । तेनेतत् सूचयति—नायमिह तद्विरनेन सूत्रेण पञ्चम्या विहित
किं तर्हि ? ‘अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः’ इत्यनुवर्तमाने ‘हीयमानपाप
योगाच्च’ इति तृतीयाया इति । सा च तृतीया हेतौ करणे वा द्रष्टव्या ॥

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ अतिक्रम्येति । अनेनातिशब्दोऽत्रातिक्रम
वर्तत इति दर्शयति । अचलनमव्ययनमिति । ‘व्यय यलचलनयोः’ इति पठ्यते
तस्येह चलने वृत्तिमाचष्टे । वृत्तेनेति हेतौ करणे वा तृतीया ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ वृत्तेन हीयते, वृत्ततः पाप इत्यत्र वृत्तस्य हीयमानेन
पापेन योगे तृतीया हेतौ, करणे वा ।

श्रुतो हीयते । पापयोगात्—वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः । चारित्र्येण पापः चारित्र्यतः पापः ।

क्षेपस्य चाविवक्षायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वणैव सिद्धम् ।

अकर्तरोत्येव—देवदत्तेन हीयते ॥

पष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयः=व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने पष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । पष्ठी चात्र पक्षापेक्षेव । अर्जुनस्य पक्षे, कर्णस्य पक्ष इत्यर्थः । व्याश्रय इति किम् ? वृक्षस्य शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगः=व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या पष्ठी विभक्तिः तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनम्=प्रतीकारः, चिकित्सेत्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । वासतः कुरु । छर्दिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः ।

अपनयन इति किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ।

पदमञ्जरी

करणे वा तृतीया, कर्ता स्वत्र बन्धुजनादिः । क्षेपस्याविवक्षायामित्यादि । कस्मादेवमित्याह—क्षेपे हीति ॥

पष्ठ्या व्याश्रये ॥ नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रय इति । तथा च 'हेतुमति च' इत्यत्र भाष्ये प्रयोगः—व्याश्रिताश्च भवन्ति, केचित्कंसमक्ताः, केचिद्वासुदेवभक्ता इति । देवा इत्यादि । अर्जुन इन्द्रपुत्रः, कर्णः सूर्यपुत्रः । पष्ठी चात्रेति । पक्षशब्दस्तु तसौ सति न प्रयुज्यते; गतार्थत्वात्, नानापक्षसमाश्रयण एवास्य विधानात् ॥

रोगाच्चापनयने ॥ प्रवाहिकात इति । प्रवाहिकाशब्दात्प्रतीकारापेक्षया पष्ठी, तदन्तात्तसिः, प्रतीकारशब्दस्य तु पूर्ववदप्रयोगः ॥

न्यासः

क्षेपविवक्षायां तदुदाहरणं कस्मान्न भवति ? इत्याह—क्षेपस्य चेत्यादि ॥

पष्ठ्या व्याश्रये ॥ रोगाच्चापनयने ॥ प्रवाहिकात इति । प्रवाहिकाशब्दात् प्रतीकारापेक्षया पष्ठी, ततस्तसिः ॥

अभूततद्भावे कृष्णस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि चिः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेणाभूतस्य तदात्मना भावः=अभूततद्भावः ।

पदमञ्जरी

अभूततद्भावे कृष्णस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि चिः ॥ वार्तिककारेण च्यविधावभूत-
तद्भावग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम्, तदवश्यं कर्तव्यमिति मन्यमानः सूत्र एव प्रक्षिप्य
व्याचष्टे—कारणस्येति । उपादानम्, निमित्तम्, असमजायीति—त्रीणि कार-
णानि, तत्रोपादानकारणस्येत्यर्थः । विकाररूपेणेति । कारणस्यैवोत्तरमवस्थान्त-
रम्=विकारः, तेन रूपेण तदात्मनाऽभूतस्याजातस्यापरिणतस्येत्यर्थः । तदात्मना
विकारात्मना भावः=जन्म, परिणाम इत्यर्थः । अनेन कार्यकारणयोरभेदो
दर्शितः । यथा रज्जुः शिख्यमिति न तत्त्वान्तरम्, अथ च न रज्जुमात्रे शिख्य-
प्रतीतिः । एवं हिरण्यमेव कुण्डलम्, मृदेय घटः, तन्तय एव पटः, दार्वेय यूपः ।
अथ च न हिरण्यादिमात्रे कुण्डलादिप्रतीतिः, नो रज्जु कुण्डलं हिरण्यं न भजतीति
कश्चित्प्रत्येति । यदि च कुण्डलं हिरण्यं न भवति, किं तर्हि ? हिरण्यं पिण्डः ।
ननु सोऽपि पिण्डः, एवं घृत्तमेवं दीर्घमिति न किञ्चन हिरण्यं स्यात्, तस्मादनु-
घृत्तं कारणम्, व्याघ्रर्त्तमानस्त्वयस्थाभेदो विकार इति युक्तम् । कुतः पुनरयम-
भूततद्भावविशेषो लभ्यते, न पुनरभूत्वा भवतमात्रं भवन्त्यस्मिन्क्षेत्रे शालय इति ?
तच्छब्दोपादानात् । येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन रूपेण तस्य भावोऽभूततद्भावः
इति हि तत्स्यार्थः, अन्यथाऽभूतभाव इत्येव वाच्यम् । तदपि वा न वक्तव्यम्;
सम्पद्यकर्तृत्वादेव सिद्धेः ।

यद्वा—जन्मग्रहण एव कर्तव्ये 'अभूततद्भावः' इति वचनाद्ययोक्तार्थलाभः,

न्यासः

अभूततद्भावे कृष्णस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि चिः ॥ कारणस्य विकाररूपेणाभूतस्येति ।
कारणम्=प्रकृतिः, तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरम्=विकारः । तेन विकाररूपेणाभूतस्याजातस्ये-
त्यर्थः । कुतः पुनरयमभूततद्भावविशेषो लभ्यते ? अभूतग्रहणादिह हि भावः=जन्म,
सत्ता वा । यदि हि सत्ता भावः स्याद्, भवतिस्मामेव सम्बन्धः स्यात्, न करोतिना ।
न हि यत् क्रियते सा सत्ता । धातुत्रयोपादाने च सति यस्मिन्नेव दृश्यमाणे त्रिभिरपि
धातुभिर्योगोऽस्ति स एवाश्रयितुं युक्तः, स च जन्मैव, न सत्ता । कृष्णहणादिषु विशेषो
लभ्यते । तदात्मना भाव इति । तच्छब्देन विकारः परामृश्यते, स एव विकारः; आत्मा=
स्वभावः, तेन विकारात्मा=अभूततद्भावः । अपि तु लब्धसत्ताकस्यैव कारणस्य
भागप्रतिपन्नविकारस्योत्तरकालविकारभूमावाप्तिरभूततद्भाव इत्युक्तं भवति । तेन यत्र
प्रकृतिर्न विवक्ष्यते, तत्र प्रत्ययो न भवति, यथा—शुक्ल करोतीति प्रत्युदाहरणे ।
न हि प्रकृतावत्र विवक्षितायामेवविधोऽभूततद्भावो गम्यते । तच्छब्देन प्रकृति-
विकारयोरभेदविवक्षा प्रतिपाद्यते । तेन यत्र प्रकृतिर्विकाररूपमापद्यमाना तस्माद्-

सम्पद्यतेः कर्ता सम्प कर्ता वर्तमानात् सम्पद्यकर्तरि प्रातिपदिकाद-
भूततद्भावे गम्यमाने कृभ्वस्तिभिर्घातुभियोगे च्विः प्रत्ययो भवति ।
अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते, त करोति शुक्लीकरोति । मलिनं शुक्ली-
करोति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । घटीकरोति मृदम् । घटी-
भवति । घटीस्यात् ।

अभूततद्भाव इति किम् ? शुक्ल करोति । नात्र प्रकृतिवि-
वक्षिता । कृभ्वस्तियोग इति किम् ? अशुक्ल. शुक्लो जायते ।
सम्पद्यकर्तरीति किम्, यावता अभूततद्भावसामर्थ्याल्लब्धमेव

पदमञ्जरी

सर्वथा (यत्र प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकाराभेदेन विवक्ष्यते तत्रैव
प्रत्ययः, तत्रैव हि दर्शितोऽभूततद्भावः सम्भवति । सम्पद्यतेः कर्तेति । शब्दा-
त्मकस्य धातोः स्वरूपेण कर्त्रा सम्बन्धासम्भवादर्थद्वारकमिदमभिधानम्, सम्प-
द्यर्थस्य यः कर्ता स सम्पद्यकर्तृत्यर्थः । अर्थकथनं चैतत्, विग्रहस्तु सम्पद्यरचासौ
कर्ता वेति, 'पाप्माध्माधेट्दृशः शः', अस्मादेव निपातनात्सम्पदोऽपि भवति ।
दिवादित्वात् श्यन् । क्वचित्तु सम्पद्यते कर्तेति । तिङन्तं पठ्यते, यः सम्पद्यते
कर्ता स सम्पद्यकर्तृत्यर्थः । शुक्लीकरोतीति । प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां
वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विप्रत्ययः, इकारः 'धिरपृत्तस्य' इति सामान्यमह-
णार्थः । चकारस्तु तदविघातार्थः, प्रकृतेरन्तोदात्तार्थश्च । वकारस्य 'धिरपृत्तस्य'
इति छोपः, 'अस्य च्वौ' इतीत्यम्, 'ऊर्यादिच्चिन्वाचरच' इति निपातत्वेना-
व्ययत्वात्सोर्लुक् ।

नात्र प्रकृतिविवक्षितेति । प्रकृतिविवक्षायामेवाभूततद्भावः सम्भवतीत्युक्तम् ।
अभूततद्भावसामर्थ्येनैवमेवेति । यो विकाररूपेणाभूतः सन् विकारात्मना
भवति, स नियोगतस्तेन रूपेण सम्पद्यमानः सम्पद्यकर्त्ता भवतीत्येतत्सामर्थ्यं
न्यासः

मिमांसा विवक्ष्यते, तत्रैव प्रत्ययो भवति; न तु यत्र काण्ठ. कार्यस्य भेदो विवक्ष्यते ।
यत्र तु भेदः, यथा-पठं करोतीति, न तत्र । सम्पद्यतेः कर्त्ता सम्पद्यकर्तरीति । कथं
पुनस्तिङन्तेन समासः ? कथं च तिङो लोपः ? सौत्रत्वात् ? निर्देशस्य सत्त्वात् सर्व-
मिदमुपपद्यते । अथ वा-सम्पूर्वात् पदेरत एव निपातनाद् यत्प्रत्ययः, तदन्तस्यायं
विशेषणसमासः । तत् तिङन्तस्य वृत्तिकरणे त्वयंप्रदर्शनमात्रं कृतम्, न पुनरेतद्
विग्रहवाक्यम् । 'सम्पत्तिः' इति वक्तव्ये, सम्पद्यकर्तरीत्युक्तं चेन्नित्यार्थम् । छोप-
करोतीति । 'अस्य च्वौ' इतीत्ये, 'च्वौ' इति दोषत्वम्, व्यन्तस्याव्ययत्वात् छोपः ।
नात्र प्रकृतिविवक्षितेति । विकारमात्रस्य विवक्षितत्वात् । यत्र च प्रकृतिर्न

विवक्ष्यते, नात्राभूततद्भावो गम्यत इति न भवति प्रत्ययः ।

सम्पद्यकर्तृत्वम् ? कारकान्तरसम्पत्तौ मा भूत्—अदेवगृहे देवगृहे सम्पद्यते । देवगृहस्याधेयविशेषसम्बन्धेन अभूततद्भावः सत्त्वाधिकरणस्य, न कर्तुरिति ॥

अरुमनश्चक्षुरचेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुःप्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति ज्विश्च प्रत्ययः । अत्र सर्व-

पदमञ्जरी

यद्रूपान्तरेण सम्पद्यते न तदवश्यं कर्तृसंज्ञमेव भवतीत्यभिप्रायेणाह—कारकान्तर-
सम्पत्तौ मा भूदिति । अदेवगृहे देवगृहे सम्पद्यत इति । अदेवगृहे प्रागभूद्यो वृक्षादिः,
स इदानीं तस्मिन्प्रदेशे देवालयीभूते देवगृहे सम्पद्यत इत्यर्थः । उदाहरणद्विकचैयं
वृत्तिकारेण दर्शिता । कृष्णस्थितयोगाभावाद्विज्ञेयान्न चिरः प्रसज्यते । तस्माददेव-
गृहे देवगृहे भवतीति प्रत्युदाहार्यम् । अत्र वृक्षादेः सम्पत्तिं प्रत्यधिकरणस्याप्य-
देवगृहस्याभूततद्भावोऽस्त्येव; तस्य प्रागदेवगृहस्यापि सम्पत्तिरित्येव देवगृहत्वेन
परिणामात् । एवं हि वृक्षादेस्तदाधारविशिष्टतयाऽभूततद्भावो यद्यपि पस्तुतः
सम्पद्यकर्तृत्वमपि देवगृहस्यास्ति, तथापि न तद्विषयित्वम्, किं तर्हि ? आधार-
भाव एवेति भवत्युदाहरणम् । ननु चैवं सति शुक्लीकरोतीत्यत्रापि न स्याद्,
अत्रापि हि कारकान्तरस्य कर्मणः सम्पत्तिः, न कर्तुः ? अस्त्यत्र विशेषः; कर्म-
व्यापारोपसर्जनं कर्तृव्यापारं करोतीतिराह, कर्मव्यापारश्च सम्पत्तिः—शुक्लं
करोतीति, कोऽर्थः ? शुक्लं सम्पद्यमानं सम्पादयतीत्यर्थः । ततश्च सम्पद्यकर्तृ-
त्वमस्मिन्प्रयोगे शब्देनैवोपात्तम् । इतरत्र तु वृक्षादेरेव सम्पद्यकर्तृत्वं शाब्दम्,
देवगृहस्य त्वार्थम् । आधारभाव एव तु शाब्द इति न कश्चिद् दोषः । इह तर्हि
कथं समीपीभवति, अभ्याशीभवति, अन्तिकीभवतीति ? कथं च न स्यात् ?
न ह्यसमीपं समीपं भवतीत्यत्रार्थः, किं तर्हि ? असमीपे स्थितं समीपे स्थितं
भवतीति ? तारस्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ॥

अरुमनश्चक्षुरचेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ अत्र सर्वविशेषणसम्यग्भादित्यादि ।

न्यासः

भवति, स नियोगतस्तेन रूपेण सम्पद्यमानः सम्पद्यकर्त्ता भवतीत्येतत् सामर्थ्याद्-
स्वरूपान्तरेण सम्पद्यते । तत् कर्तृसंज्ञकमेव भवतीति नाय नियोगत इत्यभिप्रायेणाह—
कारकान्तरसम्पत्तौ मा भूदिति । अदेवगृह इत्यादि । अत्र देवगृहस्य देवतागणनन्वेना-
भूतस्य प्रागुत्तरकाल देवताधेयसम्बन्धेन तदात्मकत्वप्रापयमानस्य भवत्ययमभूततद्भावः;
स त्वधिकरणस्य, न कर्तुः । तथा हि—तद्रूपान्तरप्रापयमानस्य न कर्तृत्वम्, हि
तर्हि ! अधिकरणसंज्ञमेव, अन्यथा सप्तमी न स्यात् । 'चो' इकार उच्चारणार्थः ।
चकारः प्रकृतेरन्तोदात्तार्थः । चकारस्य 'वेरपृक्तस्य' इति लोपः ॥

अरुमनश्चक्षुरचेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ अत्र विशेषणसम्यग्भादित्यादि । अरुमन

विशेषणसम्बन्धात्पूर्वैर्नैव प्रत्ययः सिद्धः, लोपमात्रार्थं आरम्भः । अनरुः सम्पद्यते, तं करोति अरुः करोति । अरुभवति । अरुस्यात् । मनस्—उन्मनीकरोति । उन्मनीभवति । उन्मनीस्यात् । चक्षुष्—उच्चक्षूकरोति । उच्चक्षूभवति । उच्चक्षूस्यात् । चेतस्—विचेतीकरोति । विचेतीभवति । विचेतीस्यात् । रहस्—विरहीकरोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् । रजस्—विरजीकरोति । विरजीभवति । विरजीस्यात् ।

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

‘अभूततद्भावे कृन्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि’ इति सर्वमनुवर्तते । अस्मिन्विषये विभाषा साति प्रत्ययो भवति कात्स्न्ये गम्यमाने । यदि प्रकृतिः कृत्स्ना विकारात्मतामापद्यते इत्यर्थः । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति शस्त्रम् । उदकसाद्भवति लवणम् । उदकीभवति लवणम् ।

पदमञ्जरी

यदि त्वभूततद्भावादीनां विशेषणानां मध्येऽन्यतमं न सम्बध्येत, तत्तत्स्वैरपि विध्यर्थमेतदस्यात् । यतस्तु सर्वाणि विशेषणानि सम्बध्यन्ते, ततो लोपमात्रमेव न प्राप्नोतीति तदथ वचनम्, न चेन्नेर्विधानार्थम् । ‘चिद्वच प्रत्ययः’ इति तु पूर्वैर्नैव विहितस्य च्चेरनुवादः कृतः, तत्सन्नियोगशिष्टत्वं लोपस्य दर्शयितुम् । यदि पुनर्विशेषविहितेन वाधा मा भूदिति चिररूप्यनेन विधीयेत, तत उन्मनीकरोतीत्यादायनेन प्रत्ययो न स्यात्; ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । ततश्चैतत्सन्नियोगशिष्टो लोपो न स्यात्, पूर्वैर्न तु केवल एव चिद्वः स्यात् । तस्मात्पूर्वैर्न विहिते च्चरी परतोऽरु प्रभृतीनां लोपो भवतीत्येव सूत्रार्थः । पूर्वैर्नैव च केवलेभ्यस्तदन्ताच्च चिर्भवति ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ यदि प्रकृतिः कृत्स्ना विकारतामापद्यत इति । अभूत-

न्यासः

तद्भावादीनि सर्वाणि विशेषणानीह पूर्वसूत्रादनुवर्तन्ते । तस्मात् सर्वविशेषणसम्बन्धात् पूर्वैर्नैवाऽऽप्रभृतिभ्यः प्रत्ययः सिद्ध इति नाथो विधीयते, लोपमात्रं तु न प्राप्नोति । अतस्तदयं वचनम् । यदि पुनरनेनैव प्रत्ययविधिः स्यात्, दुर्मनीकरोतीत्यादौ प्रत्ययो न स्यात्; ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । पूर्वैर्न तु तदन्तादपि भवति; तत्र ग्रहणवत्यातिपदिकस्याभावात् । उन्मनीकरोत्येवमादौ बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ विभाषाग्रहणं च्चेः प्रापकमिति । समुपयार्पत्वात् ।

कात्स्न्ये इति किम्? एकदेशेन पटः शुक्लो भवति । विभाषा-
ग्रहणं च्वेः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयैव सिद्धः ॥

अभिविधौ सम्पदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिः=अभिव्यप्राप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्विविषये
सातिः प्रत्ययो भवति सम्पदायोगे, चकारात् कृभ्वस्तिभिश्च ।

विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्यनुज्ञायते । स तु कृभ्वस्तियोग
एव भवति, न सम्पदा । अग्निसात्सम्पद्यते । अग्निसाद्भवति । उदक-
सात्सम्पद्यते । उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नीभवति । उदकीभवति ।

अथाभिविधेः कात्स्न्यस्य च को विशेषः ? यत्रैकदेशेनापि सर्वा

पद्मञ्जरी

तद्भाषविषयं कात्स्न्यमाश्रीयत इति दर्शयति—विभाषाग्रहणं च्वेः प्रापकमिति ।
विकल्पार्थस्याप्यस्य प्रापयितव्यान्तराभावात् । ननु वाक्यं प्रापयितव्यं स्यात् ?
तत्राऽऽह—प्रत्ययविकल्पस्त्विति । अपर आह—अनेकार्थत्वान्निपातानां समु-
च्चयोऽर्थः ।

विभाषाग्रहणं च्वेः प्रापकमिति । विभाषाशब्दस्तु निपातो न भवति,
'द्वयोर्यिभाषयोर्मध्ये' इति विभक्त्येर्दर्शनात्, किं तद्दि ? 'शुरोश्च हलः' इत्यकार-
प्रत्ययान्तः—यिभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषेति ॥

अभिविधौ सम्पदा च ॥ स तु कृभ्वस्तिभिरेव योगे भवतीति । विभाषाग्रहणस्य
विकल्पार्थत्वात्स्वशास्त्रेणैव च्विर्भवतीति सम्पदायोगे तस्याप्रसङ्गात् । स्पष्टीकृतं
चैतत्पूर्वप्रन्ये ।

विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्यनुज्ञायत इति । समुच्चयार्थे तु तस्मिन्ननेनैव

न्यासः

समुच्चयार्थत्वं त्वनेकार्थत्वान्निपातस्य । यद्येवम्, चकार एव कस्मान्नोक्षः ?
वैचित्र्यात् सूत्रकृतेः ।

अथ प्रत्ययविकल्पार्थमेवेति विभाषाग्रहणं कस्मान्न भवति ? इत्याह—प्रत्यय-
विकल्पस्तिवत्यादि ।

अभिविधौ सम्पदा च ॥ ॥ तु कृभ्वस्तिभिरेव योगे भवतीति । कृभ्वस्तिभिरित्येव
योग इत्यनेन सम्बन्धस्यैव तस्येहानुवृत्तेः । अभिविधेः कात्स्न्यस्य चावश्यं विशेषेण
भवितव्यम्; अन्यथा सूत्रद्वयारम्भो निष्फलः स्यात्, एकेनैव सिद्धत्वात् ।

स च विशेषो न जायते, इत्यतस्तत् पृच्छति—अथामिविधेरित्यादि । यथास्यां
सेनायामित्यादि । अथ शेषाणां शस्त्राणामेकदेशेन ह्यात्मना सम्बन्धमात्रं विवक्षितम्,

प्रकृतिविकारमापद्यते सोऽभिविधिः । यथा—अस्यां सेनायामुत्पातेन
सर्वं शस्त्रमग्निसात्सम्पद्यते, वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात्सम्पद्यत इति ।
कात्स्न्यं तु सर्वात्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ।

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

‘अभूततद्भावे’ इति निवृत्तम्; अर्थान्तरोपादानात् । ‘कृभ्वस्ति-
योगे’, ‘सम्पदा च’ इति वर्तते । तदधीनम्=तदायत्तम्, तत्स्वामिक-
मित्यर्थः । स्वामिसामान्यम्, ईशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दि-

पदमजरी

व्यभिर्भवसम्पदापि योगे स्याद्, अभ्यनुज्ञायत इति चानुपपन्नं स्यात् । अथेति ।
उभयत्र व्याप्तिस्मभवात्प्रश्नः । सर्वा प्रकृतिरिति । प्रकारकात्स्न्येऽत्र सर्वशब्दः,
यथा—मराठीनो भिक्षुरिति । यथास्यां सेनायामित्यादि । अत्रापि प्रकारकात्स्न्ये
एव सर्वशब्दः, राज्ञःप्रासादीनामशेषाणां शस्त्राणामेकदेशेनाप्यग्न्यात्मभावोऽत्र
विवक्षितः, न त्वेकस्या अपि शस्त्रव्यक्तेः सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः ।
एवं वर्षासु लवणमित्यत्रापि । कात्स्न्यं त्वित्यादि । यत्रैकस्यापि द्रव्यस्य सर्वा-
त्मना विकाररूपापत्तिः, न कश्चिदयवः परिहाप्यते, तत्र कात्स्न्यं भवति ।
गन्मादर्थभेदादुभयमुक्तम्, न त्वेकत्रैवान्यतरत्र सम्पदो ग्रहणं कृतमिति ॥
स्वामिसामान्यमित्यादि । इह ‘अधिरीदरे’ इति अधि-

श्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीक्षितव्येऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजाभीनं करोति राजसात्करोति । राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्सम्पद्यते । ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्सम्पद्यते ।

देये प्रा च ॥ ५५ ॥

‘तदधीनवचने’ इत्यनुवर्तते, तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । वातव्यम्=देयम्, तदधीने देये प्रा प्रत्ययो भवति, चकारात्सातिश्च कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातम्, तद्यदा तेषां समपण्णेन तदधीनं क्रियते तदा ‘प्रा’ प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणत्राकरोति । ब्राह्मणत्राभवति । ब्राह्मणत्रास्यात् । ब्राह्मणत्रासम्पद्यते ।

पदमण्डरी

पञ्चाळा इति सामानाधिकरण्यदर्शनादधिश्चब्द ईशितव्यसामान्यभिधायी, पञ्चाळादयस्तु तद्विशेषवचना इति गम्यते; ततश्च स्वामिसामान्यम्, ईशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देनोच्यते । तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः, सामान्यं च विशेषोपलक्षणार्थमिति विशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—स्वामिविशेषवाचिन इति ॥

देये प्रा च ॥ ब्राह्मणत्राकरोतीति । स्वरादिष्वयं श्रान्तः पठितव्यः, तैनाव्ययत्वात्सोल्लेखः । अपर आह—तत्रैव ‘चव्यर्थश्च’ इति पठ्यते, तत्र बहुवचननिर्देशादचव्यर्थस्यापि त्राप्रत्ययस्य साहचर्येण परिग्रहादव्ययत्वमिति ।

न्यामः

स्वामिनस्तु तदुपलक्षणत्वाद् गुणभावः । स्वामिसामान्यमित्यादि । स्वामिसामान्यम्=ईश्वरसामान्यम्, ईशितव्यसामान्यमित्येतदुभयं तदधीनशब्देनोच्यते । कथं कृत्वा ! इह ‘अधिरीश्वरे’ इत्यधिश्चब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तेन योगे ‘यस्मादधिकं यस्य चेश्वर’ इति च सप्तमी । स चेश्वर ईशितव्यापेक्षित इति सामान्यादीशितव्यामिधानमधिश्चब्देन योगे भवति । अधिश्चब्दश्चायं शीण्डादिषु पठ्यते, तत्र ‘सप्तमी शीण्डे’ इति समासे कृते पूर्वपदस्य स्वामिसामान्यमर्थो भवति, उत्तरपदस्य चेष्टितन्यसामान्यम् । अपश्चादित्युक्तेण सप्रत्यये कृते स एवायमर्थो भवति, तस्य तत्त्वामिक्त्वादित्येवं च कृत्वा । स्वामिसामान्यमोशितव्यसामान्यं तदधीनशब्देनोच्यते । तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः, ईशितव्यसामान्यं तु प्रत्ययार्थ इत्यत आह—स्वामिविशेषवाचिन इत्यादि ॥

प्रकृतिविकारमापद्यते सोऽभिविधिः । यथा—अस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्रमग्निसात्सम्पद्यते, वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात्सम्पद्यत इति । कात्स्न्यं तु सर्वात्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ।

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

‘अभूततद्भावे’ इति निवृत्तम्; अर्थान्तिरोपादानात् । ‘कृभ्वस्ति-योगे’, ‘सम्प्रदा च’ इति वर्तते । तदधीनम्=तदायत्तम्, तत्स्वामिक-मित्यर्थः । स्वामिसामान्यम्, ईशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दि-

पदमञ्जरी

च्चिर्मवन्सम्प्रदापि योगे स्याद्, अभ्यनुज्ञायत इति चानुपपन्नं स्यात् । अथेति । उभयत्र व्याप्तिसम्भवात्प्रश्नः । सर्वा प्रकृतिरिति । प्रकारकात्स्न्येऽत्र सर्वशब्दः, यथा—मर्वाश्रीनो भिक्षुरिति । यथास्यां सेनायामित्यादि । अत्रापि प्रकारकात्स्न्य एव सर्वशब्दः, खड्गप्रासादीनामशेषाणां शस्त्राणामेकदेशेनाप्यग्न्यात्मभावोऽत्र विवक्षितः, न त्वेकस्या अपि शस्त्रव्यक्तेः सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः । एवं वर्षासु लवणमित्यत्रापि । कात्स्न्यं त्वित्यादि । यत्रैकस्यापि द्रव्यस्य सर्वा-त्मना विकाररूपापत्तिः, न कश्चिदयवः परिहाप्यते, तत्र कात्स्न्यं भवति । तस्मादर्थभेदादुभयमुक्तम्, न त्वेकत्रैवान्यतरत्र सम्प्रदो ग्रहणं कृतमिति ॥

तदधीनवचने ॥ स्वामिसामान्यमित्यादि । इह ‘अधिरीश्वरे’ इति अधि-शब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन योगे ‘यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम्’ इति ईश्वरवाचिनः सप्तमी, ईश्वरश्चेतिशितव्यापेक्षः । अधिशब्दश्चायं शौण्डादियु पठ्यत इति सप्तमीसमासः, ततोऽध्युत्तरपदलक्षणः खः, तत्र कृते ब्रह्मदत्ताधीनाः

न्यासः

न सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात् सम्पद्यत इति । अत्रापि सर्वासा लवणव्यक्तानामेकदेशेनोदकात्मताविकारेण सम्बन्धमात्रं विवक्षितम्, न त्वेकस्य सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः । कात्स्न्यं त्वित्यादि । यत्र ह्येकस्यापि द्रव्यस्य सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः, न त्वेकदेशेन, तत्र कात्स्न्यं भवति । तत्र यदि पूर्वो योगो नारम्येन, यत्रैकद्रव्यविशेषविषयं कात्स्न्यं तत्र प्रत्यययोगो न स्यात्; अभिविधेरभावात् । अथायं नारम्येत ? यत्र सर्वाः प्रकृतय एकादेशेन विकारमापद्यन्ते तत्र न स्यात् । तस्मादुभयमारब्धव्यम् ॥

तदधीनवचने ॥ तदधीनं तदायत्तमिति । तस्यायत्तं तदायत्तम् । तच्छब्देन स्वामिसामान्यमुच्यते । अधीनशब्देनापीशितव्यसामान्यम् । अनन्तरोक्तमेवार्थं विपष्टी-कर्तुमाह—तत्स्वामिकमित्यर्थः इति । स स्वामी यस्य तत् तत्स्वामिकम् । अत्राप्यन्य-पदार्थप्रधानत्वाद् बहुव्रीहिः । ईशितव्यस्य चान्यपदार्थत्वात् तस्य प्रधानभावः ।

श्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशितव्येऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृन्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजाभीनं करोति राजसात्करोति । राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्सम्पद्यते । ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्सम्पद्यते ।

देये त्रा च ॥ ५५ ॥

‘तदधीनवचने’ इत्यनुवर्तते, तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यम्=देयम्, तदधीने देये त्रा प्रत्ययो भवति, चकारात्सातिश्च कृन्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातम्, तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा ‘त्रा’ प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणत्राकरोति । ब्राह्मणत्राभवति । ब्राह्मणत्रास्यात् । ब्राह्मणत्रासम्पद्यते ।

पदमञ्जरी

पञ्चाला इति सामानाधिकरण्यदर्शनादधिशब्द ईशितव्यसामान्यभिधायी, पञ्चालादयस्तु सद्भिर्लक्षणेन इति गम्यते; ततश्च स्वामिसामान्यम्, ईशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देनोच्यते । तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः, सामान्यं च विशेषोपलक्षणार्थमिति विशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह-स्वामिविशेषवाचिन इति ॥

देये त्रा च ॥ ब्राह्मणत्राकरोतीति । स्वरादिष्वयं त्रान्तः पठितव्यः, तैनाव्ययत्वात्सोर्लुक् । अपर आह—तत्रैव ‘अव्ययार्थश्च’ इति पठ्यते, तत्र बहुवचननिर्देशादव्ययर्थस्यापि त्राप्रत्ययस्य साहचर्येण परिग्रहादव्ययत्वमिति ।

न्यास

स्वामिनस्तु तदुपलक्षणत्वाद् गुणभावः । स्वामिसामान्यमित्यादि । स्वामिसामान्यम्=ईश्वरसामान्यम्, ईशितव्यसामान्यमित्येतदुभयं तदधीनशब्देनोच्यते । कथं कृत्वा ? इह ‘अधिराश्वरे’ इत्यधिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तेन योगे ‘यस्मादधिकं यस्य चेश्वरः’ इति च समीचीनम् । स चेश्वर ईशितव्यापेक्षित इति सामर्थ्यादीशितव्याभिधानमधिशब्देन योगे भवति । अधिशब्दश्चायं शौण्डादिषु पठ्यते, तत्र ‘सप्तमी शौण्डे’ इति समासे कृते पूर्वपदस्य स्वामिसामान्यमर्थो भवति, उत्तरपदस्य चेशितव्यसामान्यम् । अण्डादिसूत्रेण स्वप्रत्यये कृते स एवायमर्थो भवति, तस्य तत्स्वामिकत्वादित्येवं च कृत्वा । स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं तदधीनशब्देनोच्यते । तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः, ईशितव्यसामान्यं तु प्रत्ययार्थ इत्यत आह—स्वामिविशेषवाचिन इत्यादि ॥

देये इति किम् ? राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

‘सातिः’ निवृत्तः, आप्रत्ययोऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यः प्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् । ‘कृभ्वस्तिभिः’ इति नात्र सम्बध्यते । सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति देवत्रा-
गच्छति । देवेषु वसति देवत्रावसति । मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा-
गच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रावसति । एवमन्येऽप्युदाहार्याः—
पुरुषान्गच्छति पुरुषत्रागच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रावसति ।
पुरुषान्गच्छति पुरुषत्रागच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रावसति । मर्त्यान्
वसति मर्त्यत्रावसति । मर्त्येषु वसति मर्त्यत्रावसति ।

बहुलवचनादन्यत्रापि भवति—बहुत्रा जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यज्वरार्द्धादिनती डाच् ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते मोऽव्यक्तः ।
तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । द्व्यच् अवराद्धं यस्य तद् द्व्यजव-
पदमशरी

राजसाद्भवति राष्ट्रमिति । पूर्वेण सातिरेव भवति ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ सातीति निवृत्तमिति । पूर्वे-
सूत्रे चानुष्टुत्यात् ‘कृभ्वस्तियोगे’ इति न सम्बध्यते इति तदर्थे मत्र स्वरितत्वं
कर्त्तव्यम् । स्वरिते सति नाधिकार इत्यर्थं च पठ्य आश्रयणीयः । मण्डूक्युक्त्या-
उत्तरत्र सम्बन्धः । ‘सम्पदा च’ इत्येतत्तु मर्त्येभ्यो निवृत्तत्वात् न सम्बध्यते ॥

अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यज्वरार्द्धादिनती डाच् ॥ यत्र भ्रान्तिरिति । यद्यप्यनुकरण-
मेव रूपमनुकरणे वर्णविशेषरूपेण प्रसिद्धं, तथापि ‘अव्यक्तानुकरणस्यान इती’
इत्यनुकरणस्यस्याच्छन्दस्य पररूपं विधत्ते । ध्वनिमात्रमात्रेण ॥ तस्यानुकरण-

स्यामः

१

देये प्रा च ॥ राजसाद्भवति राष्ट्रमिति । पूर्वेण सातिरेव भवति ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ अथ बहुलमर्थं किमर्थं,
मायता विमला साति काश्चै इत्यथ विमलादहनमनुष्यमिति एव, विमलेन
मायतो भविष्यति । इत्यर्थः—बहुलमर्थं इत्यत्राति कथ्यते इति । तस्मात्तस्यापि
बहुलमर्थं बहुलमर्थं इति, तदर्थमिति यथा वदन्तिभिन्नाः ॥

अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यज्वरार्द्धादिनती डाच् ॥ अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यज्वरार्द्धादिनती डाच् ॥

रार्धम् । अवरशब्दोऽपकर्षे । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धं द्व्यच्च्वं सम्पद्यते, तस्मादव्यक्तानुकरणादनितिपराङ्मात्रप्रत्ययो भवति । 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यनुवर्तते । तस्य च द्विर्वचने कृते द्व्यजवरार्धम्, ततः प्रत्ययः ।

'डाचि बहुल द्वे भवतः' इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विर्वचनमेव पूर्वं क्रियते, पश्चात्प्रत्ययः । पटपटाकरोति । पटपटाम्भवति । पटपटास्यात् । दमदमाकरोति । दमदमाभवति । दमदमास्यात् ।

पदमञ्जरो

सुच्यते । अवरशब्दोऽपकर्ष इति । अपकर्षः=न्यूनता, प्रवृत्तिनिमित्तकथनं चैतत्, अपकृष्टं त्ववरशब्दस्यार्थः । यस्यापकर्षे क्रियमाणे इत्यादि । अत्रापकर्षः=विभागः, समप्रविभागेऽर्द्धशब्दः, अत्रत्य चाच्छ्रुतमेव, अचसन्निधानात् । यस्मिन्निभज्य निरूप्यमाणे सुष्ठु न्यूनमपि अल्पमपि अर्धं व्यच्छब्दवत्सम्पद्यते न ततो न्यूनम्, अधिकं तु सम्भवतु मा वा भूत्, तद् व्यजवरार्द्धमित्यर्थः । यस्येत्यादि । यदि त्वकृते द्विर्वचने यस्य व्यजवरार्द्धता ततो डाच् भवतीति विज्ञायते, तदा पटच्छब्दादेन स्यादिति भावः ।

नन्वेवं सति डाचि परभूते तदाश्रये द्विर्वचने व्यजवरार्द्धता भवति, तस्यां च तस्यां डाचा भवितव्यमिति तरेतराश्रयत्वं प्राप्नोति ? तत्राह—डाचि बहुल-
न्यासः ।

मिति । यद्यप्यनुकरणे वर्णविशेषो रूपेण न प्रकाशते, तथापि ध्वनेः समानतया तन्मात्रसादृश्येन च त्वनुक्रियत इति तस्याप्यनुकरणमित्युच्यते । द्व्यच् भयरमर्द्धं यस्येत्यर्द्धशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव । यस्येत्यादि । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु द्व्यजर्द्धं भवति तस्मात् प्रत्ययो भवति, यस्य न ततोऽपि न्यूनतरमेकाच् भवति । यद्यकृते द्विर्वचने यस्य द्व्यजवरार्द्धता ततो डाच् भवतीति ज्ञायते, ततः पटदित्यादेन स्यात्, न ह्यत्र द्व्यजवरमर्द्धम् भवतीत्येतच्चेतसि कृत्वाऽऽह—यस्य चेत्यादि । नन्वेव सति डाचि परभूते तदाश्रये द्विर्वचने कृते द्व्यजवरार्द्धता भवति, तस्याश्च साया डाजितितरेतराश्रयः प्रसजति, इतरेतराश्रयाणि कार्याणि शास्त्रे न प्रकल्पन्ते । इत्याह—डाचि बहुलमित्यादि । यद्येषा परसप्तमी स्यात्, स्यादेव दोषः; न चेया परसप्तमी, किं तर्हि ? विषयसप्तमी । पटपटाकरोतीति । पटच्छब्दाच् डाचि विवक्षिते विषयभूते बुद्धित्येऽनुत्पन्न एव पूर्वं तावद् द्विर्वचनम् पटच्छब्दस्य नियते, तस्मिन् कृते द्व्यजवरार्द्धतायामुपजाताया डाचि टिलोपः, 'नित्यमाग्रेदिते डाचि' इति पूर्वस्य तकारस्य पररूपत्वम् । दमदमाकरोतीति । दमच्छब्दस्य पूर्ववद् द्विर्वचनम्, ततो डाच् ।

अव्यक्तानुकरणादिति किम् ? दृपत्करोति । द्वयजवरार्द्धादिति किम् ? श्रुत्करोति । अवरग्रहणं किम् ? खरटखरटाकरोति । त्रपट-त्रपटाकरोति । अनिताविति किम् ? पटिति करोति ।

पदमञ्जरी

मितीत्यादि । सत्यं परसप्तम्यां स्यादेश दोषः; त्रिपयसप्तमी त्वेषा, ततो न दोष इत्यर्थः । उदाहरणे परभागस्य टिलोपः, 'नित्यमात्रेडिते ङाचि' इति पूर्व-तकारस्य परादेशश्च पकारस्य पररूपम्—एकं पकारः, द्वितीय उदाहरणे दकारः ।

दृपत्करोतीति । व्यक्तानुकरणमेतत्, प्रकरणादिना चानुकरणत्वानुगतिः । खरटखरटाकरोतीति । खरटदित्यस्य द्विर्वचनादि पूर्ववत् । 'अजर्द्धात्' इत्युच्यमानेऽत्र न स्यात्, न ह्यत्रार्द्धं अचकम्, किं तर्हि ? अचकम् । अवरग्रहणे तु सति भवति; न्यूननित्युच्यर्थत्वादवरशब्दस्य । पटिति करोतीति । 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतो' इति अच्छन्दस्य पररूपत्वम् । यद्यत्र स्याद्, ङाजन्तस्य गतित्व स्यादिति शब्दमनुचार्य करोतिरन्तरः स्यात्, इतिश्च, ततः परः एका-च्छादस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमुदात्तत्वम्, 'लोहितादिङाभ्य.' इत्यापि 'ङाभ्य.' इत्युच्यमानेऽपि न कश्चिदोषः ।

इडायां ङाशब्दोऽनर्थकः, 'नामा पृथिव्या.' इत्यादौ सुधादेशस्यापि ङाशब्दस्याग्रहणम् ; छन्दसि ततः क्यपोऽदर्शनात्, तस्मान्नार्थश्चकारेण ? न्यासः

दृपत्करोतीति । अत्रापि द्विर्वचने कृते द्वयजवरार्द्धता भवतीति । नाव्यक्तस्येद-मनुकरणम् । श्रुत्करोतीति । भवत्येतदव्यक्तानुकरणम्, न द्वयजवरार्द्धम् । कृतेऽपि अत्र द्विर्वचने एकाजवरमर्द्धं सम्पद्यते । खरटखरटाकरोतीति । खरटदित्येतस्यानु-करणस्यात्र पटदित्येतस्यानुकरणस्येव पूर्ववद् द्विर्वचनम्, ततो ङाच् । यदि 'द्वयजर्द्धम्' एतावदुच्येत, इह प्रत्ययो न स्यात्, न ह्यत्र द्वयजर्द्धतास्ति । अवरग्रहणे तु सतीहापि भवति । तत्र हि द्वयचोऽर्द्धाद् यस्य न्यूनतरमर्द्धं तत एव प्रत्ययेन भवितव्यम्, अन्यतस्तु सर्वतो भवितव्यमेव, अन्यथाऽवरग्रहणमनर्थकमेवेति द्वयजर्द्धादित्यर्थं ब्रूयात् । पटिति करोतीति । 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतो' इत्यच्छन्दस्य पररूपत्वम् । यद्यत्र ङाच् स्यात्, तस्य ङाजन्तस्य परमिति शब्दमुच्चार्य करोतिरन्तरः स्यादिति, न च तत्परम् ; तच्चानिष्टम् ।

अथ चकारः किमर्थः, यावतान्तोदात्तत्वं कृत्वादस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । इत्यत आह—चकार इत्यादि । पटपटा असि इति स्थिते 'विङ्ङतिङ्.' इत्यादि-शब्दस्य निघाते कृते 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इति स्वरित एकादेशः प्राप्नोति, न च स्वरित इष्यते, तदर्थं चकारः ।

चकारः स्वरार्थः—स्वरितवाचनार्थः । पटपटासि—अत्र 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इति स्वरितो न भवति ।

केचित्—'द्वयजवराध्यात्' इति यकारं पठन्ति, स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृञो द्वितीयतृतीयशम्भोजात्कृषी ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः घञ्देभ्यः कृपावभिधेयाया डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे, नान्यत्र । पुनः कृज्ग्रहणं भ्वस्त्योनिवृत्त्यर्थम् । द्वितीयाकरोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थम् । तृतीयाकरोति । शम्भ्याकरोति । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृपतीत्यर्थम् । बीजाकरोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थम् ।

कृपाविति किम् ? द्वितीयं करोति पदम् ॥

षट्मङ्गरी

तत्राह—चकार इत्यादि । पटपटा असीति स्थिते 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः, एकादेशः । अत्रासति चकारे 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इति पक्षे स्वरितः स्यात् । चित्करणसामर्थ्यात्तु चिदचिदोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तमद्भानाचिन्-स्वरणान्वोदात्त एव भवति ।

स स्वार्थिको विज्ञेय इति । अर्थान्तरस्याभावात् । स्वार्थे तु यत्नारोऽस्मादेव निपातनाद्विज्ञेयः ॥

कृञो द्वितीयतृतीयशम्भोजात् कृषी ॥ कृपावभिधेयायामिति । कस्याभिधेयायाम् ? द्वितीयादिशब्दानां डाजन्तानां कृञश्च । तदर्थयति—द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति । प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थ इति । शम्भुशब्दस्यात्र प्रातिलोम्ये षृत्तिः, कृञश्च कर्षणे । सह बीजेनेति । बीजशब्दस्य बीजापापसहिते विलेखने षृत्तेरयमर्थो भवति ॥

श्यातः

स्वार्थिको विज्ञेय इति । व्यतिरिक्तस्वार्थस्याभावात् । केन पुनः स्वार्थिको यकारः ? अनेनैव निपातनेन ॥

कृञो द्वितीयतृतीयशम्भोजात् कृषी ॥ ननु कृञ्प्रसिद्धयोग इत्यतः करोतिरनुवर्तते, तत् किमर्थं कृज्ग्रहणम् ? इत्याह—कृज्ग्रहणमिष्यादि । चातुर्थ्यं प्रवृत्तम्, तत्राकृति कृज्ग्रहणे यथा कृञो योगो भवति, तथा भ्वस्त्योरपि स्यात् । तस्मात् कृञो ग्रहणं भ्वस्तिनिवृत्त्यर्थम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५६ ॥

‘कृजः’ इत्यनुवर्तते, ‘कृषी’ इति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दोऽन्ते=समीपे यत्र सम्भवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृ-
शात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयाया डाच्प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्वि-

पदमञ्जरी

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ संख्यावाचिनः शब्दस्येति । एतेन संख्याया इत्य-
स्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति । गुणान्तेति । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः, अन्तशब्दश्च
समीपवचन इत्याह—गुणशब्दोऽन्ते समीप इति । अन्तशब्दस्य संख्याया इत्येत-
दपेक्षमाणस्यापि सम्बन्धिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासः, निपातनाच्च सप्त-
म्यन्तस्यापि तस्य परनिपातः । यत्रेत्यनेन प्रकृतिर्निर्दिश्यते । सेत्यादिना प्रकृति-
सङ्ख्या । गुणान्तेत्युच्यते । संख्याशब्दस्यान्ते गुणशब्दो यस्याः सा तथोक्ता । अत्रापि
गमकत्वात्समासः । तादृशादिति । संख्याशब्दसमीपवर्त्तिगुणशब्दादित्यर्थः ।
अन्तशब्दश्चायं नियतमेव परत्वविशिष्टं सामीप्यमाचष्टे, न सामीप्यमात्रम् ।
तेन गुणविंशतिरित्यादौ पूर्वभूते गुणशब्देऽतिप्रसङ्गो नोद्भायनीयः । अनभि-
धानाद्वाऽत्र प्रत्ययाभावः । द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्येति । अत्र विलेखन-
शब्दस्य कृदन्तस्य प्रयोगात्कृद्योगलक्षणा पृष्ठी क्षेत्राद्भवति । उत्पन्ने तु तद्वि-
तदभावाद् द्वितीयैव भवति ।

अथैवं कस्मान्न व्याख्यायते—संख्याया इति पञ्चमी, अन्तशब्दोऽयमवचनः,
संख्यावाचिनः परो यो गुणशब्दस्तदन्तायाः प्रकृतेरिति ? उच्यते, एवं हि सति
गुणान्ताया एव संख्याया इति विशेषणं स्यात्, न गुणशब्दस्य समासे गुण-
भूतस्य । एवं तर्हि मा भूदन्तग्रहणम्, संख्याया गुणादित्येतास्तु, व्यधिकरणे च

म्यासः

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ संख्याया इति सामीप्यसम्बन्धे पृष्ठी । गुणान्ताया इति
प्रत्ययविधौ संख्यावाचिनः शब्दस्येत्यनेन संख्याशब्दस्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति ।
अन्तशब्दोऽवयववचनोऽप्यस्ति, तस्येह ग्रहणे संख्याशब्देन सम्बन्धो न स्यात्, न हि
संख्याशब्दस्य गुणशब्दोऽवयव उपपद्यते—इति मत्वा सामीप्यवचनोऽयमन्तशब्द इति
दर्शयन्नाह—गुणशब्दोऽन्ते समीप इति । यत्रेति । अनेन प्रकृतिर्निर्दिश्यते । सेत्यादि ।
सा प्रकृतिः संख्या गुणान्तेनाभिधीयत इत्यर्थः । गुणशब्दोऽन्ते यस्य स तथोक्तः ।
तादृशादित्यादिना तथाभूतात् संख्याशब्दात् सामीप्यवर्त्तिगुणशब्दादित्यर्थः । ननु च
सामीप्यवचनान्तशब्दे संख्याया पूर्वः परो वा गुण इति विशेषो नावधार्यते, तथा च
यत्राप्यसौ पूर्वस्तत्रापि म्यात् ? नैव दोषः; सामीप्येऽयं वक्तव्यो नियतदेशमेव

गुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । त्रिगुणाकरोति ।
कृपाविति किम् ? द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

‘कृलः’ इत्येव । ‘कृपो’ इति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः= समयः, तस्यातिक्रमणम्=यापना । समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां ङाच् प्रत्ययो भवति कृलो योगे । समयाकरोति । समयं यापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः ।

यापनायामिति किम् ? समयं करोति ॥

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

‘कृलः’ इत्येव । सपत्त्रनिष्पत्त्रशब्दाभ्यामतिव्यथने ङाच् प्रत्ययो भवति कृलो योगे सति । अतिव्यथनम्=अतिपीडनम् । सपत्त्राकरोति मृगं व्याधः । सपत्त्र शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोति । शरीराच्छरमपरपाश्वे निष्क्रामयतीत्यर्थः ।

पदमञ्जरी

पञ्चम्यौ—सङ्ख्यायाः परो यो गुणशब्दस्तस्मादिति ? एवमपि वाक्ये प्रसङ्गः—पञ्च गुणाकरोतीति, विपर्ययश्च सम्भाव्येत—गुणशब्दात्परा या सङ्ख्या तदन्तादिति । एवं तर्हि सङ्ख्यादेर्गुणादित्येवास्तु ? सत्यम्; तथा तु न कृतमित्येन, प्रत्युत यथान्यासे द्विगुणभागं क्षेत्रं करोतीत्यत्रापि प्रसङ्गः ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ समयाकरोतीति । ‘अथ मे पारवाक्यं खः परश्चो वास्य समयः’ इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिगर्हते स एवमुच्यते । समयं करोतीति । समयः=नियमः, सङ्गमो वा—समयनं समय इति ॥

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ पतत्यनेनेति पत्त्रम्=शराणां पुद्गगतो बर्हः । सपत्त्रं शरमिति । सह पत्त्रेण वचत इति । सपत्त्रः, आपुद्गान्मृगशरीरे शरं प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोतीति । निर्गतं पत्त्रमस्मान्निष्पत्त्रं मृगं करोतीति । यथास्य शरीरे पुद्गप्रदेशोऽपि न ल्गाति, तथा शरं शरीरान्निष्क्रामयतीत्यर्थः ।

न्यासः

पराश्रयं वा यत् सामीप्यं तदाचष्टे, न सामीप्यमात्रम्; यथा—अवयवे वर्त्तमानो नावयवमात्रमभिधत्ते, किं तर्हि ? विशिष्टदेशमेवावयवम्—द्विगुणं विलेखनं करोतीति ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ सह पत्त्रेण सपत्त्रः । निर्गतं पत्त्र यस्मान्निष्पत्त्रः । अतिपीडनम्=अतिवाधनम् ॥

अतिव्ययन इति किम् ? सपत्नं वृक्षं करोति जलसेचकः ।
निष्पत्नं वृक्षतलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोपणे ॥ ६२ ॥

‘कृजः’ इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोपणे वर्तमानात्कृजो योगे
डाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोपणम्=अन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् ।
निष्कुलाकरोति पशून् । निष्कुणातीत्यर्थः ।

निष्कोपण इति किम् ? निष्कुलान् करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुख-प्रिय-शब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्तमानाभ्यां कृजो योगे डाच्
प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यम्=अनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्तनम् ।
सुखाकरोति । प्रियाकरोति । स्वाम्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं
प्रियं वा कुर्वन्नप्यानुलोम्येऽवस्थित एवमुच्यते ।

आनुलोम्य इति किम् ? सुख करोति, प्रिय करोत्यौषधपानम् ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

पदमभरी

सपत्नं वृक्षमिति । पत्त्राणि=पर्णानि । जलसेचन इति । ‘कर्तृकरणे कृता
बहुलम्’ इति वृत्तीयासमासः । भूमिशोधक इति । ‘नित्यं क्रीडाजीविकयो.’
इति जीविकायां पष्ठीसमासः ॥

निष्कुलान्निष्कोपणे ॥ निष्कुलाकरोतीति । निष्कोशितं कुलमन्तरवयवाना-
मस्मादिति बहुव्रीहौ डाच् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ आराध्यचित्तानुवर्तनमिति । आराध्या=स्वाम्यादयः,
तेषामभिष्टानिष्टकरणाकरणाभ्यां यच्चित्तस्यानुवर्तनम्=आराधनं तदानुलोम्यम् ।
प्रियं करोत्यौषधपानमिति । प्रीतिः=प्रियम्, घनर्थे कः ।

न्यासः

निष्कुलान्निष्कोपणे ॥ निष्कुलान् करोतीति । निर्दिष्टं कुलं यस्येति स निष्कुलः ।
कुलशब्दोऽयं बन्धुगु वर्त्तते ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ आराध्यचित्तानुवर्तनमिति । आराध्या=स्वाम्यादयः, तेषा-
मभिमतकरणेनानभिमतवर्जनेन वा यच्चित्तस्यानुवर्तनम्=आराधनम्=आनुलोम्यम्, तत्र
प्राणिघर्म एव वेदितव्यम् ॥

‘कृजः’ इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात् प्रातिलोम्ये गम्यमाने
डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । प्रातिलोम्यम्=प्रतिकूलता, स्वाम्या-
देश्चत्तपीडनम् । दुःखाकरोति भृत्यः ।

प्रातिलोम्य इति किम् ? दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥

‘कृजः’ इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृजो
योगे । शूले पचति शूलाकरोति मांसम् ।

पाक इति किम् ? शूलं करोति कदन्नम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

‘कृजः’ इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृजो
योगे । सत्यशब्दोऽनृतप्रतिपक्षवचनः । क्वचित्तु शपथे च वर्तते—सत्येन
शापयेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्याकरोति वणिक् भाण्डम् ।
‘मयैतत्केतव्यम्’—इति तथ्यं करोति ।

अशपथ इति किम् ? सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥

पदमञ्जरी

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ चित्तपीडनमिति । स्वाम्यादेर्यदनिष्टस्याचरणेन, इष्टस्या-
करणेन वा चित्तस्य पीडनं तत्प्रातिलोम्यम् ॥

शूलात्पाके ॥ शूलं करोति कदन्नमिति । शूलम्=उदरखोदः, कुत्तिसतमग्नं
कदन्नम् ॥

सत्यादशपथे ॥ सत्सु साधु सत्यम्, प्राग्बितीये यति प्राप्तेऽस्मादेव निपात-
नायः । अन्तोदात्तो हि सत्यशब्दः—सत्येनोत्तमिता भूमिः, श्रुतं च सत्यं
चेति । शपेरयः शपथः, भाण्डम्=रत्नादिद्रव्यजातम् । तथ्यमिति । तथैव=तथ्यम्,
‘पादार्थाभ्यां च’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सार्थं यत् ॥

न्यासः

दुःखात् प्रातिलोम्ये ॥ स्वाम्यादेश्चित्तपीडनमिति । स्वाम्यादेरनभिमतानुष्ठानेना-
भिमतानुष्ठानेन वा चित्तस्य पीडनं दुःखम्=प्रातिलोम्यम् । तदपि प्राणिधर्म एव ॥

शूलात् पाके ॥ शूलाकरोति मांसमिति । पचतीत्यर्थः ॥

सत्यादशपथे ॥

‘कृजः’ इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । परिवापणम्=मुण्डनम् । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । मङ्गलं मुण्डनं करोति, मद्राकरोति ।

❧ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ❧ । भद्राकरोति नापितः कुमारम् । परिवापण इति किम् ? भद्र करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोऽयम् । आ पादपरिसमाप्तेर्ये प्रत्यया विहितास्ते समास-स्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति=तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति वेदितव्यम् ।

पद्मशरी

मद्रात्परिवापणे ॥ परिवापणमिति । कर्मव्यापारमात्रवाचिनो षपेहेतु-मणिचि ल्युट्, माद्रल्यं मुण्डनं करोतीत्यर्थः, चोलदीक्षादौ । भद्राच्चेति वक्तव्य-मिति । मद्रादित्यर्थग्रहणमिति तु व्याख्याने मङ्गलादिभ्योऽपि स्यात् ।

समासान्ताः ॥ अवयववचनोऽन्तशब्द इत्याह—अवयवा एकदेशा इति । समीप-वचनस्तु न गृह्यते; प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धत्वात् । अवयववचनं चान्तशब्दमा-श्रयता समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे समासान्ता भवन्तीत्युक्तं भवति ।

न्यासः

मद्रात् परिवापणे ॥ मद्राकरोतीति । मङ्गलपूर्वं मुण्डनं करोतीत्यर्थः ।

भद्राच्चेति वक्तव्यमिति । मद्रशब्दाच्च ङाज्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—‘समयाच्च यापनायाम्’ इत्यतश्चकारोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमु-च्चयार्थः, तेन भद्रादपि भविष्यतीति ॥

समासान्ताः ॥ ‘समासान्ताः’ इत्ययमधिकार इति । वक्ष्यमाणेन ‘बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात्’ इत्यादिना बहुव्रीह्यादिस्त्वेन समासविशेषाद् विधास्यन्ते; यनापि बहुव्रीह्यादिग्रहणं नास्ति, तत्र सङ्घातः प्रकृतित्वेन निर्दिश्यते । यथा—‘अच् प्रत्यन्वचपूर्वात् सामलोम’ इति, ततश्च सामर्थादेव समासान्ताः प्रत्यया विशास्यन्ते, तत् किं समासग्रहणेन ? यत्रैतदुभय नास्ति—यथा, ‘श्रृक्षूरन्धूःपथामानधे’ इति, तदर्थं समासान्तग्रहणं क्रियते । अन्तशब्दोऽर्थं सामोप्यवचनोऽप्यस्ति, यदि तस्यैह-ग्रहणं स्यात् प्रत्ययपरत्वेनैव ङजादीना सामोप्यस्य सिद्धत्वादनन्तशब्दोऽनर्थकः स्यादिति मत्वाऽऽह—अवयववचनोऽयमन्तशब्दो गृह्यत इति दर्शयन्नाह—अवयवा इति । अस्य पर्यायेण वृत्तिं कर्तुमाह—एकदेशा इति । एकदेशशब्दमिहाश्रयता प्राप्तसमासविधेः समासार्थादुत्तरपदात् वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति, पश्चात् समासः—इत्युक्तं भवति । एवं हि ते समासस्यैकदेशा भवन्ति यदि प्राक् समासवृत्तेः स्यात् । समासान्ताश्च कृत्वा

प्रयोजनम्—अव्ययीभावद्विगुह्रन्दतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । अधिराजम्, उपराजम् । ‘नाव्ययीभावाद्’ इत्येव विधिर्भवति, ‘अनश्च’ इति टच् ।

द्विपुरो, त्रिपुरीति । ‘द्विगोः’ इति डोभवति । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । कोशनिपदिनी । स्रक्त्वचिनी । ‘द्वन्द्वोपतापगर्हात्’ इतीतिर्भवति ।

पदमञ्जरी

एवं हि ते समासस्यैकादेशा भवन्ति, यदि प्रागेव तान्प्रत्ययान्कृत्वा तदन्तेन समासः क्रियते । तथा च ‘न कपि’ इत्यत्र वक्ष्यति—‘समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति । ये पुनरत्र पक्षे दोषास्ते ऋषाप्सूत्रे एव प्रतिविहिताः ।

अधिराजम्, उपराजमिति । विभक्त्यर्थे सामीप्ये चाव्ययीभावाः, ‘अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः’, ‘अनश्च’ इति टच् । द्विपुरीति । समाहारद्वन्द्वः । ‘श्रक्पूरब्धूः’ इत्यकारः । कोपश्च निपञ्च कोपनिपदम्, सुक्च त्वक् च सुक्त्वचम्—द्वन्द्वान्-

न्यास

पश्चात् तदन्तेन समासः क्रियते । एवञ्च सैः सह समाससंज्ञा भवतीत्युपपद्यते ङादीनां समासावयवत्वम् । अतश्चैतदेव विशेषम् । योऽभिमत्यते—समासे कृते ङादिभिर्भवितव्यमिति, तस्य ‘न कपि’ इत्यत्र यद् वक्ष्यति वृत्तिकारः—‘समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यम्’ इति, तद्विरुध्यते । ननु च समासार्थादुत्तरपदाद् ङादिषु कृतेषु पश्चात् तदन्तेन समासः क्रियते—इत्यस्मिन्नपि पक्षे समानो दोषः, यतः ‘पयो विभाषा’ इत्येवमादिषु नञः परो यः पयिन्-शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषाद्विभाषा समासान्तो भवतीत्येवमादयो निर्देशा विरुध्यन्त एव । नैतदस्ति, तदविरोधस्य ‘ऋषाप्प्रातिपदिकात्’ इत्यत्र प्रतिपादितत्वात् । तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति । तच्छब्देन समासः प्रत्यवमृश्यते । समासावयवत्वे सति तेषामपि तदनुप्रवेशो भवति । अतस्ते समासग्रहणेन गृह्यन्ते इति । अथ समासावयवत्वे प्रत्ययस्य किं प्रयोजनम् ? इत्याह—प्रयोजनमित्यादि । अधिराजम्, उपराजमिति । यथाक्रमं विभक्त्यर्थे सामीप्येऽव्ययीभावः । ‘अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः’, ‘अनश्च’ इति टजन्तस्याव्ययीभावग्रहणेन ग्रहणात् ‘नाव्ययीभावाद्वत्पञ्चम्या’ इति विभक्तेरङ्गम्, अमन्तभावश्च भवति ।

द्वे पुरी समाहृते इति ‘तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इति समासः, स च ‘संख्यापूर्वो द्विगु’ इति द्विगुसञ्च, ‘श्रक्पूरब्धूः पथाम्’ इत्यकारप्रत्ययान्तस्य द्विगुग्रहणेन ग्रहणादकापान्ताद् ‘द्विगोः’ इति ङीप् सिद्धो भवति ।

कोशनिपदिनीति । कोशश्च निपञ्चेति समाहारद्वन्द्वः, ‘द्वन्द्वान्चुदपहान्तात् समाहारे’ इति टच्, तस्य द्वन्द्वग्रहणेन ग्रहणात् कोशनिपदमस्या अस्तीति ‘द्वन्द्वोपतापगर्हात्’ प्राणिस्थादिनिर्भवति, ‘श्रद्धेभ्यो ङीप्’ इति ङीप् । स्रक्त्वचि नीति । पूर्वेषु तुल्यम् ।

विधुरः । प्रधुरः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्येव स्वरो भवति ।
 उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्येतद्भवति ॥
 न पूजनात् ॥ ६६ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते 'राजाह.सखि-
 भ्यष्टच्' इत्येवमादीन्, यदा ते पूजनात्=पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा
 समासान्तो न भवति । सुराजा । अतिराजा । सुगोः । अतिगोः ।

पदमञ्जरी

चुदपहान्तात्समाहारे' इति टच् । विगतो धुरः, प्रगतो धुर इति । प्रादि-
 समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्येव स्वरो भवतीति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, पूर्वपदं
 चात्र 'निपाता आद्युदात्ताः', 'उपसर्गाश्चाभिधर्जम्' इत्याद्युदात्तम्, उच्चैर्नीचैः-
 शब्दौ स्वरादिप्रन्तोदात्तौ पठितौ । अथ समासग्रहणं किमर्थम्, यावता
 'बहुव्रीहौ संत्येये', 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः', 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' 'द्वन्द्वा-
 ऋचुदपहान्तात्' इति प्रायेण समासविशेषग्रहणमस्ति ? यत्रापि नास्ति तत्रापि
 सङ्गात् एव गृह्यते, यथा 'अच् प्रत्यग्रवपूर्वात्सामलोन्तः' इति । यत्र तर्ह्येतदुभयं
 नास्ति 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यादौ, तदर्थं समासग्रहणमिति ॥

न पूजनात् ॥ यान् शब्दानुपादायेति । पूजनवचनात्समासान्तो न भवती-
 त्ययमर्थो न भवति; परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः समासान्तविधानात् । तत्र
 च पूजनार्थस्य कस्यचिदभावात्, अभावे प्रतिषेधानुपपत्तेः । सुराजेत्यादौ प्रादि-
 समासः ।

भ्यासः

विधुरः, प्रधुर इति । विगतो धुरः, प्रगतो धुर इति 'कुगतिप्रादयः' इति प्रादि-
 तत्पुरुषसमासः । पूर्ववदकारस्येह तत्पुरुषग्रहणेन ग्रहणात् 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया'
 इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धो भवति । पूर्वपदं पुनरत्र निपात आद्युदात्तः ।
 असति ॥ समासान्तत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तता स्यात् । उच्चैर्धुरः, नीचैर्धुर इति ।
 उच्चैर्धुरस्येति, नीचैर्धुरस्येति बहुव्रीहिः । पूर्ववदकारप्रत्ययः, तस्य बहुव्रीहिग्रहणेन
 ग्रहणाद् 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरस्त्विहान्तोदात्तः ।

सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, अनैस्, अधक्, श्रुते, युगपत्, आरात्, पृथगित्येते
 सनुतर्-प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः; स्वरादिषु पाठात् ॥

न पूजनात् ॥ सुराजा, अतिराजेति । शोभनो राजा, अतिशयितः राजेति विग्रह
 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । सुगौरिति पूर्ववत् समासः । अत्र 'गौरतदितल्लुकि'
 ि इच् प्राप्नोति, अस्माद्वचनाच्च भवति ।

ॐ पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् ॐ । इह मा भूत्—परमराजः,
परमगव इति ।

ॐ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् ॐ । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः'
इत्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति—सुसक्थ, अतिसक्थ । स्वक्षः,
अत्यक्ष ॥

किम्. क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किञ्चिदस्तत् परस्य समासान्तो न भवति । किराजा
यो न रक्षति । किसखा योऽभिद्रुहति । किगौर्यो न वहति । 'किं
क्षेपे' इति समासः ।

क्षेप इति किम् ? कस्य राजा किराज. । किसख । किगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञ परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्तो
न भवति । अराजा । असखा । अगौ ।

पदमञ्जरी

पूजायां स्वतिग्रहणमिति । पूजनग्रहणमपि कर्तव्यमेव, अत्रक्षेपणे अतिग्रमणे
च वर्तमानयोः स्वत्योग्रहणं मा भूदिति । प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं चेति । 'बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्ष्णोः' इत्यतः प्रागयमधिकार इति वक्तव्यमित्यर्थः ।

किम्. क्षेपे ॥ किराजेति । 'किं क्षेपे' इति समासः । कस्य राजा किराज इति ।
प्रनेऽत्र किञ्चिदः ।

'क्षेपे' इति शक्यमकर्तुम्, कस्मादत्र न भवति—लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति-
पदोक्तस्यैव ग्रहणमिति ? कश्चिदाह—क्षेपग्रहणेनैतज्ज्ञापयति—इयमिह परि-

न्यासः

परमराज, परमगव इति । 'सम्भूत' इत्यादिना समासः । सुसक्थ इति ।
'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् पञ्च' इति पञ्च ॥

किम्. क्षेपे ॥ किराजेति । निन्दितो राजेति विग्रह्य 'किं क्षेपे' इति समासः ।
किराज इत्यत्र प्रश्ने किञ्चिदः, न क्षेपे, पठ्योऽस्मात् । ननु 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति प्रतिपदोक्तो यः किम्. समासः 'किं क्षेपे' इत्यनेन
विहितः स एव ग्रहीष्यत इति क्षेपग्रहणमनर्थकम् ? एव तर्हि क्षेपग्रहणेनैतदेव
ज्ञापयति—इयं परिभाषा नावतिष्ठत इति । तेन बहुव्रीहावपि प्रतिषेधः सिद्धो
भवति—निन्दिता धूरस्य किन्धुर शकटम्, निर्धुर शकटमिति ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ अराजेति । तत्पुरुषोऽयम् ।

तत्पुरुषादिति किम् ? अनृचो माणवकः । अधुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

‘नञस्तत्पुरुषात्’ इति वर्तते । नञः परो यः पथिन्-शब्दस्त-
दन्तात्तत्पुरुषात् समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वेण नित्य. प्रतिषेधः
प्राप्तो विकल्प्यते । अपथम्, अपन्याः ॥

बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिवर्तते तस्मादबहुगणान्ताङ्गु प्रत्ययो भवति ।
‘संख्ययाव्ययासन्न’ इति यो बहुव्रीहिस्तस्येदं ग्रहणम् । उपदशाः ।
उपविंशाः । उपत्रिंशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः ।
द्वित्राः । पञ्चपाः । पञ्चदशाः ।

पदमञ्जरी

भाषा नापतिष्ठत इति, तेन निन्दिता धूरस्य शकटस्य किधूः शकटमिति बहु-
व्रीहावपि प्रतिषेधः सिद्धो भवतीति । तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । तस्माद्विस्पष्टार्थं
क्षेपग्रहणम् ॥

बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात् ॥ ‘बहुव्रीहौ’ इति सुख्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे
सप्तमी । तस्येदं ग्रहणमिति । तस्यैव संख्येये वृत्तेः । योऽपि वार्थे वर्तते-द्वित्राः,
पञ्चपा इति, योऽपि सुजर्थे-द्विदशास्त्रिदशा इति; तावुभानपि संख्येय एव वर्तते;
संख्येयस्यैव वार्थस्य सुजर्थस्य चाभिधानात् । उपदशा इत्यादौ तिलोपः । उपविंशा
इत्यत्र ‘तिविंशतेर्दिति’ इति तिलोपः, द्वयोरकारयोः ‘अतो गुणे’ पररूपत्वम् ।

न्यासः

अनृचो माणवकः, अधुर शकटमिति । द्वावपि बहुव्रीहौ । पूर्ववदकारः ॥

पथो विभाषा ॥ अपथमित्यत्र पूर्ववदकारः । ‘अपथं नपुसकम्’ इति नपुसक-
लिङ्गता ॥

बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात् ॥ बहुव्रीहाविति सुख्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी ।
‘संख्ययाव्ययासन्न’ इत्यादिना यो बहुव्रीहिः, तस्येदं ग्रहणमिति । तस्यैव संख्येये
वृत्तिः । यत्तर्हि वार्थे वर्तते-द्वित्राः, पञ्चपा इति, यश्च सुजर्थे-द्विदशाः, त्रिदशा इति,
तत्र न प्राप्नोति ? नैष दोषः; तावपि संख्येये वर्तते एव, संख्येयतमेव वार्थस्य सुज-
र्थस्य चाभिधानात् । दशानाञ्च समीप उपदशाः । विंशतेः समीपे उपविंशाः । ‘ति
विंशतेर्दिति’ इति तिलोपः, द्वयोरप्यकारयोः ‘अतो गुणे’ पररूपत्वम् । दशानामासन्ना
आसन्नदशाः । दशानामदूरा अदूरदशाः । दशानामधिका अधिकदशाः । द्वौ वा त्रयो
वा द्वित्राः । पञ्च वा षड् या पञ्चपाः । सर्वत्र ‘संख्ययाव्ययासन्न’ इत्यादिना बहुव्रीहिः ।

संख्येय इति किम् ? चित्रगुः । शबलगुः । अवहुगणादिति किम् ?

उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ।

॥ डचप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंश-
द्यर्थम् ॥ निर्गतानि त्रिंशत् निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य ।

पदमन्त्राः

चित्रगुरिति । 'गोत्रियोः' इति ह्रस्वः ।

संख्येय इति शब्दमवक्तुम् । इह कस्मान्न भवति—चित्रगुरिति ? नन्वि-
युक्त्यायेन बहुगणप्रतिपेधात्तत्तद्विशिष्टज्ञाने सति संख्योत्तरपदो बहुव्रीहि-
र्प्रहीप्यते । स्यादेतत्—वैपुल्यवचनोऽपि बहुशब्दोऽस्ति, न सख्यापदमेव, गण-
शब्दोऽपि सङ्ख्यवचनोऽप्यस्ति, तस्मादशब्दं बहुगणराट्टयेन संख्योत्तरपदं
प्रहीतुमिति ? तन्न; परस्परसाहचर्यात्मन्यापदयोरेव पर्थुनासान् । तस्मात्
प्रसज्यप्रतिपेदेऽपि समाससम्भवात्साट्टयस्य चानवस्थितत्वात् संख्येयग्रहणं
कृतम् । उपबहवः, उपगणा इति । अनियतप्रचयवचनयोरपि बहुगणशब्दयोरेव-
प्रकरणादिना यदा विशिष्टेष्वेव दशादिषु वृत्तिस्तदा तत्प्रमीपता ननादय
उपबहव इत्यनिरुद्धं बहुवचनम् । अत्रेति । उपगणा इत्यत्र । स्वरे विशेष इति ।
डचि सत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, तस्मिन्सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरणाद्युदात्तत्वमेव
भवति ।

संख्यायास्तत्पुरुषस्येति । तत्पुरुषस्यानवरमभूतं यत्संख्यायाच्युत्तरपदं तस्मा-
दित्यर्थः । निस्त्रिंशद्यर्थमिति । आदिशब्दः प्रकारे, अव्ययादयः संख्यान्ता-
स्तत्पुरुषा निस्त्रिंशप्रकाराः । गोविंशतिरित्यादौ न भवति । निस्त्रिंशानि
वर्षाणीति । त्रिंशलक्षणायाः संख्याया निर्गतानि अधिकाणि एकत्रिंशदादी-

न्यास

चित्रगुरिति । 'गोत्रियोः' सार्जनस्य' इति ह्रस्वः । ननु च नञिप्रयुक्त्यायेन
बहुगणप्रतिपेधात् तत्सदृशविज्ञानेन सख्योत्तरपद एव बहुव्रीहिविशिष्टस्यते, एवञ्च
चित्रगुप्रभृतिषु प्राप्तिरेव नास्तीति किं संख्येयग्रहणेन ? स्यादेतदेव यदि बहुशब्दः
संख्येयपदमेव स्यात् ; स च वैपुल्यवचनोऽप्यस्ति, तेनासति संख्येयग्रहणे सख्योत्तर-
पदग्रहणं न स्यात् । उपबहवः, उपगणा इति । पूर्वपदं बहुव्रीहिः । अत्रेत्यादि ।
उपगणा इत्यत्र सत्यसति वा डचि रूपं प्रति विशेषो नास्तीति । स्वरे तु रिद्यते—
डचि हि सत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, तस्मिन्सति पूर्वपदप्रकृतिमावेनाद्युदात्तं भवति ।

संख्याया इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्पुरुषस्य संख्यायाचि
यदुत्तरपदं ततो ह्रस्वः प्रतिपादनं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'संख्यायाश्च
गुणान्तायाः' इत्यतश्चकारोऽनुवर्तते, स चानुत्तममुच्चयार्थः, तेन संख्यायास्तत्पुरुषस्य
इत्यमविष्यतीति । निस्त्रिंशद्यर्थमिति । आदिशब्दः प्रकारे । निस्त्रिंश इति ।

निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः
सङ्गः ॥

ऋक्पूरुषूःपथामानचे ॥ ७४ ॥

‘बहुव्रीहौ’ इति न स्वय्यते, सामान्येन विधानम् । ऋक्, पुर,
अप्, धुर, पथिन्—इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति
समासान्तोऽक्षे न । सामर्थ्याद्भुर एतद्विशेषणम्, ऋगादीनां न भवति ।

पदमञ्जरौ

नीत्यर्थः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति । ततोऽपि दीर्घतर इत्यर्थः । रुद्धिशब्द-
स्येयं यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः ।

इचश्चित्करणं स्वरार्थम्; अन्यथा समासार्थादुत्तरपदात्प्रत्यये कृते पञ्चाद्व-
ह्व्रीहौ सतिशिष्टः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इदमेव चित्करणं लिङ्गम्—समासा-
र्थादुत्तरपदात्समासान्ते कृते पञ्चात्समासः इति, अन्यथा प्रत्ययस्वर एव सति-
शिष्टः स्वरः स्यात् । यस्तु मन्यते—‘कृते समासे समासान्तग्रहणसामर्थ्याच्चा-
गमवत्तद्वग्रहणेन गृह्यते’ इति, तस्यापि ज्ञापकार्थं चित्करणम्; स्वरविधेः प्रागेव
समासान्तो भवतीति । तेन महाधुर इत्यादौ बहुव्रीहिस्वरो भवति ॥

ऋक्पूरुषूःपथामानक्षे ॥ सामर्थ्यादिति । धुर एवाक्षेण सम्बन्धोऽस्ति, नेतरेषा-
मित्येतत्सामर्थ्यम् । एतद्विशेषणमिति । ‘अनक्षे’ इत्युत्तरपदार्थं एतदा प्रत्यय-
सृज्यते, अत एवाह—अक्षसम्बन्धिनी या धूरिति । सूत्रे त्वक्षस्य धूरपेक्षयाऽधि-
करणत्वादनक्ष इति सप्तमी । चक्रसम्बद्धः काष्ठविशेषो रथाद्यवयवः=अक्षः,

न्यासाः

‘कुगतिप्रादयः’ इति तत्पुरुषः । इचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थम्, अन्यथा हि प्रत्ययस्य
समासैकदेशत्वात् प्रत्ययस्वरो बहुव्रीहिस्वरेण बाध्यते ॥

ऋक्पूरुषूःपथामानक्षे ॥ सामर्थ्यादिति । यस्य येन सम्बन्धोऽस्ति तत् तस्य
विशेषणं भवति, धुर एव चाक्षेण सम्बन्धोऽस्ति, नेतरेषाम् । अतः सामर्थ्यात्
तस्यैवानक्ष इत्येतद् विशेषणं विज्ञायते, न ऋगादीनाम् । ‘अनक्षे’ इति च पष्ठमर्थे
सप्तमी सुबन्धस्येन । अत एवाह—अनक्षसम्बन्धिनीत्यादि । अक्षेण सम्बन्धोऽवयवावयवि-
लक्षणः, सोऽस्या अस्तीत्यन्वयान्विनी । सा धूरस्या तस्या न भवति । अथैवं
कस्मान्न विज्ञायते—अक्षेऽभिप्रेते न भवतीति ? अशक्यमेवं विज्ञातुम्, एवं हि
विज्ञायमान इहैव प्रतिषेधः स्याद—इदं धूरस्याक्षस्य इदं धूरक्ष इति । इह तु न स्यात्—
अक्षस्य धूरक्षधूरिति । एव तर्हि विज्ञायते—अक्षे पूर्वपदे न भवतीति ? एवमप्यशक्यं
विज्ञातुम्; तथा ह्येव विज्ञायमान इहैव प्रतिषेधः स्यात्—अक्षधूरिति । इह तु न
स्यात्—इदं धूरक्ष इति । यथा वृत्तिकारेण व्याख्यातं तथोभयत्रापि भवति । अक्ष-

अक्षसम्बन्धिनी या धृस्तदन्तस्य न भवति । अनृचः । बहृचः ।
अर्धचः । पुर—ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप्—द्वीपम् । अन्त-
रीपम् । समीपम् । धुर—राजधुरा । महाधुर । पथिन्—स्यलपयः ।
जलपयः ।

अनक्षे इति किम् ? अक्षस्य धूः अक्षधू । दृढधूरक्ष ।

पदमञ्जरा

तत्सम्बन्धिनी धृस्तस्यां न भवतीत्यर्थः । यदि तत्र अक्षे समामार्थे न भवतीति
विज्ञायेत, इहैव प्रतिषेधः स्यात्—दृढा धूरस्य दृढधूरक्ष इति, इह तु न स्याद्—
अक्षस्य धूरक्षधूरिति । अथाप्येवं विज्ञायेत—अक्षे पूर्णपदे न भवतीति, एवमपीहैव
प्रतिषेधः स्याद्—अक्षधूरिति, इह तु न स्याद्दृढधूरक्ष इति । तस्मादातिन्याया-
दुक्त एवार्थं न्याय्यः । अर्धच इति । 'अध नपुंसकम्' इति समासे 'अर्धर्चाः
पुंसि च' इति पुल्लिङ्गत्वम् । बह्वच इति । बहुव्रीहिः । ललाटपुरम्, नान्दीपुर-
मिति । पट्टीसमासौ । परवलिङ्गता तु न भवति, लोकाभयत्वाल्लिङ्गस्य । यद्यप्य-
कारान्तेन पुरशब्देन समासे कृते एतत्स्मिद्धपति, तथापि व्यञ्जनान्तेन समासे
तस्य भ्रमण मा भूदिति पूर्वग्रहणम् । ऽपि समीपमिति । द्विगता आपोऽस्मिन्निति
बहुव्रीहिः, 'अन्तरूपसर्गेभ्योऽप इत्' इतीत्यम् । राजधुरादयः पट्टीसमासाः ।
महाधुर इति । बहुव्रीहिः, 'स्त्रियाः पुंन' इति पुंनञ्भावः, 'आन्मदत्' इत्यात्वम् ।

न्यासः

म्बन्धिनी या धूः, तदन्तत्वात् समासस्य । अर्धचं इति । श्रुचोऽर्धमिति 'अर्धं नपुं-
सकम्' इति समासः । 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति नपुंसकलिङ्गता च । बह्वच इति ।
यहव श्रुचोऽस्य सन्तीति बहुव्रीहिः । ललाटपुरमिति । पट्टीतत्पुरुषोऽयम् । अध वा—
ललाट पूर्णवेति 'उपमित व्याघ्रादिभिः' इत्यादिना समासः । नान्दीपुरमिति । पट्टी-
समासः । यद्यप्यकारान्तेन पुरशब्देन समासे कृत एतत् सिध्यति, तथापि व्यञ्जनान्तेन
पुरशब्देन यदि समासः क्रियते, तदा व्यञ्जनान्तस्य भ्रमणं मा भूदित्येवमर्थं पुरो
ग्रहणम् । द्वीपमिति, अन्तरीपमिति, समीपमिति । द्विगता आपोऽस्मिन्, अन्तर्गता
आपोऽस्मिन्, सङ्गता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, 'इयन्तरूपसर्गेभ्योऽप इत्' इतीत्यम् ।
राजधुरेति । पट्टीसमासः । महाधुर इति बहुव्रीहिः, 'आन्मदत्' इत्यात्वम्, 'स्त्रियाः
पुंन' इत्यादिना पुंनञ्भावः । स्वरूपपथः, जलपथ इति । पट्टीसमासः । एतन्मिति
योगविभागात् सप्तमोऽसमासो वा ।

श्रुगन्तस्य यो बहुव्रीहिर्नपुंसकपदः, तस्य मात्रावक एवामिषेदे प्रत्यय इष्यते ।
यो बहुव्रीहिर्बहुव्रीहिः श्रुगन्तः, तस्य चरणादस्यानेव इष्यते इति दर्शयति—

अनृचो माणवको ज्ञेयो, बहुचश्चरणारयायाम् । अनृचो माण-
वकः । बहुचो ब्राह्मणः । अनृकं साम, बहुकं सूक्तमित्यत्र न
भवति ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ ७५ ॥

प्रति, अनु, अव-इत्येवम्पूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच्
प्रत्ययो भवति । प्रतिसामम्, अनुसामम्, अवसामम् । प्रतिलोमम्,
अनुलोमम्, अवलोमम् ।

कृष्णोदक्पाण्डुर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

पदमञ्जरी

अनृचो माणवक इत्यादि । ऋगन्तस्य बहुव्रीहेर्नञ्पूर्वस्य माणवक एषा-
भिधेये प्रत्यय इष्यते, तथा बहुपूर्वपदस्य चरणाख्यायामेवेत्यर्थः । अनृकं साम,
बहुकं सूक्तमिति । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्, 'चोः कुः' इति कुत्यम् ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ प्रतिसाममित्यादौ प्रादिसमासः, बहुव्रीहिः,
अव्ययीभावश्च यथासम्भवं वेदितव्याः ।

कृष्णोदक्पाण्डुर्वाया इति । कृष्णादिशब्दाः पूर्वं यस्यास्तस्या भूमेरच् प्रत्ययः
स्मृतः । कृष्णा भूमिरस्मिन् कृष्णभूमौ देशः, उदीची भूमिरस्मिन्नुदग्भूमौ

न्यासः

अनृचो माणवको ज्ञेय इत्यादि । एतच्च 'पथो विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्ते-
र्व्यवस्थितविभाषात्वं चोपलभ्यमिति वेदितव्यम् । अनृकः, बहुकः इति । 'शेषाद्विभाषा'
इति कप् । 'चोः कुः' इति कुत्यम्—चकारस्य ककारः ॥

अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ प्रतिसाममिति । प्रतिगतं साम प्रतिसामम् ।
प्रादिसमासः । प्रतिगतं वा सामास्येति बहुव्रीहिः । गतशब्दो गतार्थत्वाद् वृत्तौ न
प्रयुज्यते । अथ वा—साम प्रतीति यथार्थे 'अव्यय विभक्ति' इत्यादिनाऽव्ययीभावः ।
अनुगतं सामेत्यनुसामम् । प्रादिसमासः । अनुगतं सामानेनेति बहुव्रीहिर्वा । अवसाम-
मिति । पूर्वेण तुल्यम् । अनुलोममित्यादौ पूर्वेण तुल्यम् । अवलोममित्यादि पूर्ववत्
प्रादिसमासादयो वेदितव्याः ।

कृष्णोदक्पाण्डुर्वाया इत्यादि । कृष्णोदक्पाण्डुशब्दाः पूर्वं यस्या भूमेस्तस्या
अन्वत्ययः स्मृतः । कृष्णा भूमिरस्मिन् देशे कृष्णभूमौ देशः । उदीची भूमिरस्मिन् देश
उदग्भूमः । पाण्डुर्भूमिरस्मिन् पाण्डुभूमः । गोदावर्याश्च नद्याश्चाप्रत्ययः स्मृतः, ते
चेन्नदीगोदावर्यां संख्याया उत्तरे भवतः, पञ्चानां गोदावरीणां समाहारः । 'नदीभि-

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदग्भूमः । पञ्चनदम् । पञ्चगोदा-
वरम् । 'नदीभिश्च' इत्यव्ययीभावः ।

भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते—द्विभूमः प्रासादः,
त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् ।

अन्यत्रापि च दृश्यते । पद्मनाभः । ऊर्णनाभः । दीर्घरात्रः ।
समरात्रः । अरात्रः ।

तदेतत्सर्वमिह 'अच्' इति योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ।

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

'अच्' इत्यनुवर्तते । दर्शनादन्यत्र योऽक्षिशब्दस्तदन्तादच्
प्रत्ययो भवति । लवणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः'
इति समासः ।

अदर्शनादिति किम् ? ब्राह्मणाक्षि ।

कथं कबराक्षम्, गवाक्षमिति; अश्वादीनां मुखप्रच्छादनायं
पदमञ्जरी

देशः । कः पुनरसौ पृथिव्या दक्षिणसीमा ? भूमिशब्दो वा तद्विशेषे सस्यसंपन्ने
द्रष्टव्यः । यस्य दक्षिणतः सिलः स देश उदग्भूमः । गोदावर्याश्च नद्यश्चाच्
प्रत्ययः स्मृतः, ते यदि संख्याया उत्तरे भवतः—पञ्चगोदावरम्, पञ्चनदम् ।
'नदीभिश्च' इति समाहारेऽव्ययीभावः ।

पद्मनाभ इति । पद्माकारो नाभिरस्येति प्रथमान्तयोर्बहुव्रीहिः । पद्मं नामा-
यस्येति धिप्रहे गङ्गादिषु दर्शनात्सप्तम्याः परनिपातः । ऊर्णनाभ इति । 'व्यापोः
संज्ञाछन्दसोर्वहुलम्' इत्यूर्णाशब्दस्य ह्रस्वः । तदेतदिति । कृष्णभूमादिकम् ।
योगविभागेनेति । अत एव प्राक् प्रत्ययनिर्देशः कृतः ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ 'अदर्शनात्' इति वचनादक्षीयाक्षीत्यक्षिसदृशार्थवृत्ति-
रिहाक्षिशब्द उपात्तः । लवणाक्षम्, पुष्कराक्षमिति । लवणमक्षीव, पुष्करमक्षीवेति
'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः ।

न्यासः

अच् इति समाहारेऽव्ययीभावः—पञ्चगोदावरम्, पञ्चनदम् ।

भूमेरपीत्यादि । न केवलं नदीगोदावरीत्याम्, अपि ॥ भूमेरपि संख्यापूर्वाया
इष्यते । द्विभूम इत्यादौ सर्वत्र बहुव्रीहिः ।

तदियादि । एतत् कृष्णभूमाद्यपि योगविभागं कृत्वाऽचार्याः साधयन्ति ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ अदर्शनादिति प्रतिषेधः कियते । कबराक्षम्, गवाक्षमिति

बहुच्छिद्रं कवराक्षम्, तेनापि हि दृश्यते, गवाक्षेण च ? नैष दोषः;
चक्षुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहकसामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्व-
ष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्वयायुष-
ज्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

अचप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थाऽपि
निपातनादेव प्रतिपत्तव्या ।

आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्वविद्यमानानि वा चत्वारि
यस्य सोऽचतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि
चत्वारि यस्य स सुचतुरः ।

पदमञ्जरी

कथमित्यादि । ननु दर्शनादन्यत्र योऽक्षिशब्दस्तदन्तादित्युक्तम्, गवाक्ष-
कवराक्षयोश्च समुदायो दर्शनवचनः, नाक्षिशब्द इति कात्रानुपपत्तिः ? सत्यम्;
अक्ष्यन्ताददर्शनादिति सूत्रार्थः कस्मात् भवतीति मन्यमानस्यायं प्रश्नो द्रष्टव्यः ।
चक्षुःपर्याय इति । तस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहकसामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठी-
वनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्वयायुषज्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष-
वृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ समासव्यवस्थापीति । कचिद्बहुव्रीहेरेव, कचिद् द्वन्द्वादेश-
इत्येवमादिको नियमः=व्यवस्था । अपिशब्दादन्यदपि टिलोपादिकं तन्निपात-

व्यास

रूढिशब्दावेनी, नात्रावयवार्थेऽयिनिवेशः कार्यः । कवराक्षं गवाक्षमिति न सिध्य-
तीत्यभिप्रायः । स्यादेतत्—दर्शनप्रतिषेधात् सिद्धमेतत्, दृश्यतेऽनेनेति; न दर्शनम्,
न च कवराक्षेण दृश्यते, नापि गवाक्षेण ? इत्यत आह—तेनापोर्यादि । दर्शनशब्दोऽयं
चक्षुषि प्राण्यङ्गे प्रविद्धः । तथा हि दर्शनं प्रयुक्ते चक्षुर्मात्रमपि । तस्मात् प्रसिद्धि-
वशेन चक्षुःपर्यायो दर्शनशब्दः, स इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहकसामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीव-
नक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्वयायुषज्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष-
वृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ समासे व्यवस्थापीत्यादि । समासव्यवस्था = समासनियमः—
कचिद् बहुव्रीहेरेव, कचिद् द्वन्द्व इत्येवमादिका निपातनादेव यदितन्या; व्यवस्था-
स्येदस्यान्यस्यामाणात् । अपिशब्दादन्यदपि टिलोपादि कार्यं निपातनादेव वेदितव्यम् ।

ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंमी । इह न भवति—स्त्रिया. पुमान् स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनङ्गाश्च धेन्वनडुहो । अश्च साम च अक्वामे । वाश्च मनश्च वाङ्मनमे । अक्षि च भ्रुवो च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरु च अण्ठीवन्तो च ऊर्ण्ठीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादो च अण्ठीवन्तो च पदण्ठीवम् । पादस्य पद्माधो निपात्यते । नक्त च दिवा च नक्तन्दिवम् । सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययो समामोऽपि निपातनादेः । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । पूर्वपदस्य भान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । ननु च पर्यायावेतौ, कथमनयोर्द्वन्द्वः ? वीप्साया द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्ग्रहनीत्यर्थः । एकोऽव्ययीभावः ।

साकल्ये—सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति—ग्रह रजसा सरज = पङ्कजमिति, ततस्तत्पुष्प ।

पदमङ्गलं

नादेः । स्त्रियाः पुमानिति । स्त्रियं प्रति पुमान् शूर इत्यर्थः ।

अक्षिभ्रुवमिति । प्राप्यङ्गत्वादेकत्रयायः । दारगमिति । 'सर्वा द्वन्द्वो विभाष-
यैकत्रयमिति' । सप्तम्यर्थे वृत्तयोरव्यययोः समामोऽपि निपातनादेवेति । चार्थेन
योगाभावात्, न हि भवति—इह च, एवं चेति । अहर्दिवमिति । 'रोऽमुपि' इति
रेफः । कथमनयोर्द्वन्द्व इति । न कथञ्चिन्, विरुपाणामपि समानार्थानामेक-
शेषारम्भात् । वीप्सामित्यादि । चार्थे विधीयमानो वीप्सायां न प्राप्नोति, एक-
शेषारम्भात् । तस्माद्वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते, वीप्सागोतनान्चैरेन गतार्थत्व-
मपि नाशङ्कनीयम्, यथा द्विवचने—ग्रामोग्रामो रमणीय इति ।

न्यायः

सप्तम्यर्थवृत्तयोरित्यादिना हि सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययोराधेयप्रधानयोः समाधो
विद्यते । तस्मान्निगमनादेः च भवतीति वेदितव्यम् । अविशन्दार् एकाधोऽपि निरा-
तनादेः । अहर्दिवमिति । 'रोऽमुपि' इति नकारस्य रेफः । ननु चेत्यादि । अयंगत्यर्थो
हि शब्दप्रयोगः । पर्यायाणाञ्चैकैवार्थशोक्तत्वात् द्वितीयस्य प्रयोगो न सम्भवति ।
अहर्दिवानन्दो पर्यायो, तत् कथमनयोर्द्वन्द्वः ! न कथञ्चिदिति भावः । वीप्सागोत-
नार्थमुक्तस्यापि प्रयोगो न विरुध्यत इति मन्यमान आह—वीप्सामित्यादि । चार्थं
उत्पद्यमानो द्वन्द्वो वीप्साया न प्राप्नोति ततो निगत्यते । एकोऽव्ययीभावः ।

साकल्य इति । 'अभ्यर्थ विभक्ति' इत्यादिना । सरजमिति । 'भ्ययीभावे
चाकामे' इति सङ्ख्येय समासः ।

निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । निःश्रेयस्कः पुरुष इत्यत्र न भवति ।
ततः षष्ठीसमासः ।

पुरुषस्यायुः पुरुषायुपम् । द्वन्द्वे न भवति—पुरुषश्च आयुश्च
पुरुषायुपो । ततो द्विगू ।

द्वे आयुपो समाहृते द्वयायुपम् । त्रयायुपम् । इह न भवति—
द्वयोरायुः द्वयायुः, त्रयायुरिति । ततो द्वन्द्वः ।

ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुपम् । इह न भवति—ऋग्यजुरस्योन्मुग्धस्य
ऋग्यजुरुन्मुग्धः ।

जातादिपूर्वपदा उक्तशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः ।
महोक्षः । वृद्धोक्षः । बहुव्रीहौ न भवति—जातोक्षा ब्राह्मणः ।
महोक्षा, वृद्धोक्षेति । ततोऽव्ययीभावः ।

शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः, सम्प्रसारणं च निपात-
नादेव । ततः सप्तमीसमासः ।

गोष्ठे स्वा गोष्ठश्चः ।

ॐ चतुरोऽचक्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम् ॐ । त्रिचतुरा । उपचतुरा ॥

पदमञ्जरी

सरजसमिति । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहस्य सभाषः । निःश्रेयसमिति ।
प्रादिसमासः । निःश्रेयस्क इति । निश्चितं श्रेयोऽनेनेति बहुव्रीहिः, शेषलक्षणाः
कप्, 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् ।

ऋग्यजुरुन्मुग्ध इति । य ऋचो यजूंषि मन्यते ।
त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः । चतुर्णां समीप उपचतुराः, 'बहुव्रीहौ सप्तपेये'
इति प्राप्तस्य ऋचोऽपवादोऽन्विधीयते ॥

न्यासः

निःश्रेयसमिति । प्रादिसमासः । निःश्रेयस्क इति । निश्चितं श्रेयोऽनेनेति बहुव्रीहिः,
'शेषादिमाप्ता' इति कप् ।

ऋग्यजुरुन्मुग्ध इति । य उन्मुग्धत्वाद्ऋचो यजूंषि मन्यते ॥ ऋग्यजुरिति बहुव्रीहि-
णोच्यते । ततोऽव्ययीभाव इति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सामान्ये । टिलोपाभाव
इत्यादि । उपशुन इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावो निपातनादेव । 'श्वयुवमघो-
नामस्तद्धिते' इति तद्धितादन्यत्र सम्प्रसारणमुच्यमानं तद्धिते न प्राप्नोतीति तदेव
निपातनादेव भवतीति ।

चतुरोऽचक्रकरणा इत्यादि । विशब्दादुपशब्दात् परो यश्चतुरशब्दस्तस्मादच उप-
संख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत् पूर्वमेव योगविभागमाधित्य कर्त्तव्यम् । त्रयो
वा चत्वारो वा त्रिचतुरा इति । चतुर्णां समीप उपचतुराः । 'संख्ययाव्ययासप्त' इत्या-
दिना बहुव्रीहिः । तत्र 'बहुव्रीहौ सप्तपेये ऋजबहुगणात्' इति ऋचि प्राप्तेऽन्विधीयते ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चः शब्दः तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ।

ॐ पत्न्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॐ । पत्न्यवर्चसम् । राज-
वर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव, सम्, अन्ध—इत्येतेभ्यो यः परस्तमः शब्दस्तदन्तात्समासाद्
अच् प्रत्ययो भवति । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परी यो वसीयस्-श्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो
भवति । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यसकादित्वात्समासः ।
स्वभावाच्चेह श्व शब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे ।

पद्मजरी

महहस्तिभ्यां वर्चसः ॥ वर्चः=दीप्तिः । उदाहरणेषु पठ्ठीसमासः ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ अवगतं तमोऽवतमसम्, सन्ततं तमः सन्तमसम्,
प्रादिसमासी । अन्धं करोति अन्धयति, अन्धयतेः पचाद्यच्—अन्धम्, तच्च
तत्तमश्च अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ वसुशब्दात्प्रशस्तप्रचनादीयमुन्—वसीयः, 'प्रशस्यस्य
श्वः'—श्रेयः । स्वभावाच्चेत्यादि । यद्यपि श्वःशब्दोऽन्यत्र कालत्रिशेषे वर्तते, तथा-

न्यासः

महहस्तिभ्यां वर्चसः ॥ महवर्चसम्, हस्तिवर्चसमिति । पठ्ठीसमासो । वर्चः-
शब्दोऽयं दीप्तिवचनः ।

पत्न्यराजशब्दाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् । पत्न्यशब्दाद्राजशब्दाच्च परो यो वर्चस्-
शब्दस्तस्माच्च राजभवतीत्येवमर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं चास्य पूर्वमेव योग-
विभागमाश्रित्य कर्तव्यम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ अवतमसमिति । अवहीनं तमसा, अवहीनं वा तमः
इति प्रादिसमासो धातुम् । एव सङ्गतं तमसा, सङ्गतं तमः—सन्तमसम् । अन्धं
करोतीति गिच्, तदन्तात् पचाद्यच्, अन्धयतीत्यन्धम् । अन्धश्च तत् तमश्चेति अन्ध-
तमसम् । यदन्धं तमः करोतीति तदेवमुच्यते ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ श्वोवसीयम् । श्वःश्रेयसमिति । श्वो वसीयः, श्वः श्रेयः
इति विग्रहः मयूरव्यसकादित्वात् समासः । स्वभावाच्चेत्यादि । यद्यपि श्वःशब्दोऽन्यत्र

श्वःश्रेयसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्वोवसीय-
समित्यस्यैवायं पर्यायः ॥

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु, अव, तप्त-इत्येतेभ्यः परो यो रहश्शब्दस्तदन्तात् समासाद्
अच्प्रत्ययो भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति, स
चेदुरशब्दः सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थे वर्तत इत्यर्थः । उरसि
वर्तते । विभक्त्यर्थे 'अव्ययम्' इति समासः । प्रत्युरसम् ।

सप्तमीस्थादिति किम् ? प्रतिगतमुरः प्रत्युरः ॥

पदमञ्जरी

पीह समासे उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाचष्टे । कुतः ? स्वभावात् । अस्त्यै-
वेति । श्वःश्रेयसशब्दस्येत्यर्थः ॥

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ रहःशब्दोऽयमप्रकाशे वर्तते । अनुगतं रह इति ।
प्रादिसमासः, अनुगतं रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । अवयवहीनं रहः, अवहीनं
रहोऽस्मिन्निति अवरहसम् । तप्तं च तद्रहश्च तप्तरहसम् । अत्यन्तं रह इत्यर्थः ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ सप्तम्यर्थे वर्तत इति । न ह्यन्यदुरःशब्दस्य सप्तमी-
स्थत्वं नामेति भाषः ॥

श्यासः

कालविद्येये वर्तते, तथापीह समास उत्तरपदार्थस्य प्रशंसा रतुतिमाशीर्विषया प्रति-
पादयति । कुतः ? स्वभावात् । शब्दानां क्षर्याभिधानं स्वभाविकम् । तत्र स्वभाव
एवात्र हेतुः । श्वोवसीयसमित्यस्यैवायं पर्याय इति । अस्त्येत्वेनेन च श्वःश्रेयसमित्येष
शब्दो निर्दिश्यते ॥

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ अनुरहसमिति । रहःशब्दोऽयमप्रकाशे वर्तते । अनुगतं
रहसा, अनुगत रह इति वा प्रादिसमासः । अनुगत रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । अव-
रहसमिति । अवहीन रहसाऽवहीन रह इति वा प्रादिसमासः । अवहीनं वा रहोऽस्मि-
न्निति बहुव्रीहिः । तप्तश्च तद्रहश्चेति तप्तरहसम् । विशेषणसमासः । यदुत्पन्नं रहो
लोके न केनचिदवगम्यते, तत् तप्तरहसमित्युच्यते । तप्तमिव तप्तम् । यथैव ह्यग्निना
तप्तं न केनचिदवगम्यते, तथेदमिति ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ सप्तमीस्थादिति सप्तम्या तिष्ठतीति सप्तमीस्थः, 'सुवि रथः'
इति कप्रत्ययः । यश्च सप्तम्यर्थे वर्तते, एवं स सप्तमीस्थो भवतीत्याह—सप्तम्यर्थे वर्तत
इति । प्रतिगतमुरः प्रत्युर इति । 'अत्वादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया' इति समासः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

‘अनुगवम्’ इत्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये । अनुगवं यानम् । ‘यस्य चायाम्.’ इति ममासः ।

आयाम इति किम् ? गवा पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

‘द्विस्तावा’, ‘त्रिस्तावा’ इति निपात्यते वेदिश्चेद् अभिधेया भवति । अच्प्रत्यय, टिलोप, समासश्च निपात्यते । यावती प्रवृत्ती वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्विकृती तत्रेद निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदिः ।

पदमञ्जरी

अनुगवमायामे ॥ आयामेऽभिधेय इति । प्रवृत्तिनिमित्तमायाम्., तद्वति तु पर्यवसानम् । मत्वर्थीयाकारान्तो या आयामश्चन्दः, आयामप्रत्यभिधेय इत्यर्थः, अन्यथाऽनुगवं यानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । यस्य चायाम इति समास इति । ननु तत्र लक्षणेनेति वर्तते ? सत्यम् ; इहापि यानं यानं प्रति गन्तव्येन लक्षणमात्रं । अनुगुशब्दात्प्रत्ययेऽभिधातव्ये निपातनाश्रयण प्रसिद्धपु-
पसंप्रहार्यम्, तेन यद्वा याव तत्रैव भवति ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ समासश्च निपात्यते इति । लक्षणमात्रात् । यावती प्रवृत्तावित्यादिना निपातनस्य रिपयं दर्शयति, यस्मिन्मण्युपदिष्टा धर्मा धर्मान्तरेणोपजीव्यन्ते सा प्रवृत्तिर्ग्राहिणीमादिः, येनोपजीव्यते सा=वृत्तिः । कस्याञ्चिद्विकृतमिति । अत्रमेधादी । द्विस्तावेति । तारतीशब्देन तस्मिन्निधन्या वृत्तिलक्ष्यते, सैव च द्विशन्दनं संख्यायते इति मुच्य प्रत्ययः, परस्पर-

व्यास

अनुगवमायामे ॥ आयामेऽभिधेये इति । आयाम् = देव्यम् । मत्वर्थीयाकारान्त-
मायम् । आयामे चेत्यभिधेय इत्यर्थः । अन्यथाऽनुगवं यानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । यानम्=आयाम् । अनुगव यानमिति । गवो यथा तथा यानमायातमित्यर्थः ।

गवा पश्चादिति । ‘अव्यय विमक्ति’ इत्यादिनाद्वयोपमात्र एवाद्ये च पूर्ववद् गोशब्दस्य ह्यस्य । अनुगुशब्दात् प्रत्यये विधातव्ये यदनुगवमिति निपातनं तत्रैव निपातन-
समप्रहार्यम् । तेन यद् गवा बाह्य गोभिश्च तुल्यायाम तत्रैव भवति, नाभ्यन्तरे ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ टिलोपस्तावतीशब्दस्य । यस्येतिशब्दे कृते तावच्छब्दस्य टिलोपो निपात्यते । समासश्चेति द्विशिबन्धयोर्निपात्यते । सापेक्षं तु यावतीशब्दापेक्षत्वात् । यावती प्रवृत्तावित्यादिना निपातनस्य क्त दर्शयति ।

वेदिरिति किम् ? द्विस्तावती, त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो योऽध्वन्-शब्दस्तदन्तात् समासाद् अच् प्रत्ययो भवति । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथ । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् ।

उपसर्गादिति किम् ? परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्यायव्यादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । 'तद्वि-
तार्थं' इति समासः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लोपः ।
अव्ययादेः—निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् ।

तत्पुरुषस्येति किम् ? पठ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः पुरुषः ।

तत्पुरुषाधिकारश्च 'द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्' इति यावत् ॥

पदमञ्जरी

सामर्थ्यं च । द्विस्तावतीत्यसमासोऽयम् । सूत्रे लिङ्गमविवक्षितम् । द्विस्तायो-
ऽग्निरित्यपि दृश्यते । न चात्राग्निरभिधीयते, न वेदिः ? अग्निरपि वेदिरेव;
उत्तरयेदिमिकारत्यात्, 'उत्तरवेद्यामग्निश्चीयते' इति वचनात् ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ अध्वशब्दस्याक्रियारचनत्वात् प्रत्युपसर्गसंज्ञाभारादु-
पसर्गमहणं प्राशुपलक्षणम् ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्यायव्यादेः ॥ अङ्गुलिशब्दान्तस्येत्यादि । सर्वत्र समासा-
न्तसम्बन्धे पञ्ची ॥

व्यासः.

प्रभृतिविकृतिशब्दौ कार्यविशेषवचनौ । कर्मविशेषे हि कश्चित् यागादयः प्रकृति-
शब्देनोच्यते, कश्चिद्विकृतिशब्देन ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ प्राध्वमिति । प्रादिसमासः । तत्र प्राध्वमिति 'अत्यादय-
कान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । निष्प्रान्तमध्वन इति 'निरादय-कान्ताद्यर्थे
पञ्चम्या' इति । अत्यध्वमिति । प्राध्वमित्यनेन गुरुमेतत् । उपसर्गमात्रं न गत्यु-
लक्षणम् । कुत एतत् ? नियोगोगामावात् ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्यायव्यादेः ॥ मात्रचो लोप इति । 'प्रमाणे द्वयसन्' इत्या-
दिना विहितस्य । निरङ्गुलमिति । निरध्वमित्यनेन गुरुमेतत् । अत्यङ्गुलमिति ।
एतदप्यत्यध्वमित्यनेन गुरुम् । पञ्चाङ्गुलिरिति षट्पदीतिः ॥

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति, चकारात्संख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे—पूर्वं रात्रे पूर्वरात्रः । अपररात्रः । 'पूर्वपरावर' इति समासः । संख्याता रात्रिः संख्यात-रात्रः । 'विशेषणं विशेष्येण' इति समासः । एवं पुण्या रात्रिः पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेः खल्वपि—द्वे रात्री समाहृते द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अहोऽह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

पदमञ्जरी

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति । न तु तत्पुरुषार्थम्; मुख्यार्थवृत्तयोस्तत्पुरुषासम्भवात् । न ह्यस्ति सम्भयः—अहश्चासौ रात्रिश्चेति, नाप्यहोरात्रिरित्यस्ति । यदि तु रात्रिशब्देन तद्गुणमहरुच्यते अहःशब्देन तद्गुणा रात्रिः, ततः सम्भवेदपि विशेषणसमासः । गौणार्थता तु भवति । न च मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणं युक्तम्, तस्मादहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । तथा च—'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि' इति द्वन्द्वे समासान्तो निर्दिष्टः । अहोरात्र इति । समाहारद्वन्द्वः, 'रात्राह्लाहा. पंसि', अहो रूत्वे 'रूपरात्रिरयन्तरेषु' इति नकारस्य रुत्तम्, तस्य 'हशि च' इत्युत्पम् । द्विरात्र इति । समाहारे द्विगुः । नीरात्र इति । प्रादिसमासः, 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' ॥

न्यासः.

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति । इष्टिरियम् । न तत्पुरुषार्थम्; मुख्यार्थे तत्पुरुषस्यासम्भवात् । द्वन्द्वार्थे पदार्थं प्रत्याश्रयः । तथा हि—यद्यहर्गुणा रात्रिरहःशब्देनोच्यते, रात्रिगुणं बाहो रात्रिशब्देन गौण्या कल्पनया, तदाहश्च रात्रिश्चेति समानाधिकरणस्तत्पुरुषः सम्भवत्येव । तस्मादिष्टिरियम् । एतावदुक्तं स्याद्—द्वन्द्व इष्यत इति । अत्र च ज्ञापकम्—'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि' इति द्वन्द्वे समासान्तस्य रात्रिशब्दस्य निपातनम् । अहोरात्र इति । 'रात्राह्लाहा. पुंसि' इति पुल्लिङ्गात् । 'अहन्' इति 'रूपरात्रिरयन्तरेषुपसंख्यानम्' इति नकारस्य रुत्वाद् गुणः । सर्वरात्र इति । 'पूर्वकालैकसर्व' इत्यादिना समानाधिकरणस्तत्पुरुषः । द्विरात्र इति । 'तद्विदितार्थोत्तरपद' इत्यादिना समाहारे द्विगुः, 'द्विगुश्च' इति तत्पुरुषसंज्ञा । अति-रात्र इति । अत्यध्वमित्यनेन तुल्यमेतत् । नीरात्र इति । 'री रि' इति रेफलोपः, 'दूलोपे पूर्वस्य' इति दीर्घः ।

‘राजाह.सखिभ्यष्टच्’ इति वक्ष्यति, तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्य ‘अह’ इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । सख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते । सामर्थ्याच्चाह शब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । न ह्यहःशब्दात् परोऽहःशब्दः सम्भवति । संख्या-यास्तावत्-द्वयोरहोर्भवः द्व्यहः । त्र्यहः । अव्ययात्-अहरतिक्रान्तः । अत्यहः । निरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः । अपराहः । संख्याताहः ।

पुण्यशब्दात्प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

पदमञ्जरी

अहोऽह एतेभ्यः ॥ तस्मिन्परभूत इति । समासान्तप्रकरणान्तत्र परतोऽयमादेशो विज्ञायते, न तदपवादः । न च टजेव विहित इति सामर्थ्यादियमर्थो लभ्यते, व्याख्यानाच्चाह्लादेशः । स्वयं समासान्तो न विज्ञायते ‘ऊधसोऽनङ्’ इत्यादियत् । सामर्थ्याच्चेत्यादि । सामर्थ्यमेव दर्शयति । न हीति । एकशेषविधानाद् द्वन्द्वस्तावन्न सम्भवति, तेनैव तस्यासम्बन्धान्न पृष्ठीसमासः, नापि विशेषण-समासः, न हि तदेव तस्य विशेषणं सम्भवति । एतेन बहुव्रीहिर्व्याख्यातः । द्व्यह इति । तद्वितार्थे समासः, ‘तत्र भवः’ इत्यण्, तस्य ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति लुक् । सर्वाह इति । ‘अहोऽदन्तात्’ इति गत्यम् ।

अहोऽह्यचनानर्थक्यम्, अहष्टोर्निगमयचनात्, ‘अह एतेभ्यः’ इत्येतावदेव सूत्रं कर्तव्यम्, अजनुवर्त्तते, एतेभ्यः परो योऽहशब्दस्ततोऽजभवति, टचोऽपवादः, तत्राचि कृतेऽहष्टोरेवेति नियमाद्विलोपाभावेऽल्लोपे सति द्व्यह इत्यादि सिध्यति, ‘रात्राह्लाहाः पुंसि’ इति वचनात् स्त्रियां प्रत्ययभावाद्भजचोरविशेषः । ‘एतेभ्यः’ इति वचनं संख्याव्ययार्थम्; इतरथा चानुकृष्टान्न सम्बद्धेत ॥

न्यासः

अहोऽह एतेभ्यः ॥ ‘राजाहः सखिभ्यष्टच्’ इति ट्प्रत्ययं वक्ष्यतीति । अथ प्रकृत एवाचि कस्मादादेशो न विज्ञायते ? अशक्यस्तत्राय विज्ञातुम्, न ह्यह.शब्दान्तात् तत्पुरुषात् केनचिदज्विहितः, तत् कयमादेशस्य निमित्तं स्यात् । अथ ‘अच्’ इति योगविभागेनाज्विधीयते ? एवमप्येतद् वचनमनर्थकं स्यात् ; अचि कृते ‘अहोपोऽनः’ इत्यनेनाह्लादेशस्य सिद्धत्वात् । न च टिलोपः प्राप्नोतीति मन्तव्यम्, ‘अहष्टोरेव’ इति नियमात् । तस्मादप्येव टिलोपापवादोऽयम् । आदेशोऽयमयुक्तः । किं पुनस्तत् इति । द्वयोरहोर्भव इति ‘तद्वितार्थ’ इत्यादिना समासः, ‘तत्र भवः’ इत्यण्, तस्य ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति लुक् । अत्यह इति । अत्यध्ववत्समासः । निरह इति । अत्रापि निरध्ववत् समासः । सर्वाह इति । विशेषणसमासः ।

प्रतिषेधं वक्ष्यतीति । ‘उत्तमैकाम्याश्च’ इति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८६ ॥

सरयादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्त्तमानस्याह शब्दस्याह्लादेशो न भवति । पूर्वेण प्राप्त प्रतिपिब्यते । द्वे अहनी समाहृते द्व्यह । त्र्यह ।

समाहार इति किम् ? द्वयोरहोर्भवो द्व्यह । त्र्यहः । 'तद्वितार्थ' इति समासे कृतेऽण आगतस्य 'द्विगो' इति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्या च ॥ ६० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्या च परस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तम-
शब्दोऽन्त्यवचन पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृत वैचित्र्यार्थम् ।
पुण्याह । एकाह ।

केचित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन सरयात-
शब्दादपि परस्य न भवति—सरयाताह इति ॥

पदमङ्गरो

न सङ्ख्यादेः समाहारे ॥ 'सङ्ख्यादेः' इति न यक्तव्यम्; अन्यस्य समाहारे
वृत्त्यसम्भवात् ॥

उत्तमैकाभ्या च ॥ केचित्त्रित्यादि । यथा 'प्रथमयोः' इति प्रथमाद्वितीययो-
र्ग्रहण द्विनचननिर्देशात्, तथेवात्राप्युत्तमग्रहणसामान्यादुपोत्तमोत्तमयोर्द्वयोरपि
ग्रहणमिति तेषामभिप्रायः । अत्र पक्षे उत्तमी द्वानेकश्चापर इति बहुवचनप्रसङ्गात्
सीत्रो द्वियचननिर्देशः । एकशब्दस्यापूर्वनिपातः 'अल्पात्तरम्' इत्यस्यानित्य-
रज्ञापनार्थः ॥

श्यास

न सकयादे समाहारे ॥ द्व्यह इति । 'अहृष्टलोरेव' इति टिलोपः ॥

उत्तमैकाभ्याञ्च ॥ पुण्याहमिति । 'विशेषणम्' इत्यादिना समासः । एकाह इति ।
अत्रापि 'पूर्वकालैक' इत्यादिना । कथं पुन 'उत्तमैकाभ्याम्' इत्युच्यमाने पुण्यशब्दात्
प्रतिषेधो लभ्यते ! इत्यत आह—उत्तमशब्दोऽन्त्यवचन इत्यदि । 'अह सर्वैकदेश'
इत्यादौ सूत्रे पुण्यशब्दस्यान्ते निर्दिष्टत्वात् । अन्य इति । उत्तमशब्देऽपि प्रतिषेधार्थं
इहान्त्यवचन उपात्तः । तस्मात् पुण्यशब्दमाचष्टे । अथ पुण्यग्रहणमेव करमात्रं कृतम्,
लघु शब्देन कृतं भवति ! इत्याह—पुण्यग्रहणमेवेत्यदि । वैचित्र्यं हि सूत्रकृतेरिष्यते,
तच्चोत्तमग्रहणे सति सम्पद्यते । यस्माद् वैचित्र्यार्थमुत्तमग्रहणं कृतम्, न पुण्यग्रहणम् ।

केचिदित्यादि । पुण्यग्रहणे कर्त्तव्ये गदुत्तमग्रहणं कृतं तत् प्रयोजनम्—उत्तमशब्द-
स्यापि सख्यातस्य प्रतिषेधप्रतिपत्तिर्यस्या स्यादित्येव केचिद्वर्णयन्ति । भवति तत्सामी-
प्यात् तान्छन्दम्—गङ्गाया घोष इत्यादि । तस्माच्छक्त उत्तमशब्दं सामीप्यादु-
पोत्तमशब्दनभिधायुमिति तेषामभिप्रायः । तेनेत्यादिना प्रतिषेधस्योपोत्तमशब्दप्रतिपत्तेः
फलं दर्शयति ॥

राजाहस्सखिम्यष्टच् ॥ ६१ ॥

राजन्, अहन्, सखि—इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति । महाराजः । मद्रराजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा राजसखः । ब्राह्मणसखः ।

इह कस्मान्न भवति—मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्ट-परिभाषया प्राप्नोति ? लघ्वक्षरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजन्-शब्दस्य सवर्णदीर्घार्थं प्रथमं प्रयोगं कुर्वन्नेतद् ज्ञापयति—यस्याकारेण सवर्ण-दीर्घत्वं सम्भवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ६२ ॥

गोशब्दान्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेतत्पुरुषस्तद्धित-लुग्विषयो न भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पठ्वगवम् । दशगवम् ।

अतद्धितलुकीति किम् ? पठ्वभिर्गोभिः क्रीतः पठ्वगुः । दशगुः । 'तेन क्रीतम्' इत्यागतस्यार्हीयस्य ठकः 'अध्यद्वंपूर्वद्विगोः' इति लुक् ।

पदमञ्जरी

राजाहस्सखिम्यष्टच् ॥ इह कस्मादिति । किं च स्याद्यद्यत्र टच् स्यात् ? 'भस्यादे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते टचि टिलोपे सति टित्वान्ङीपि मद्रराज्ञीति स्यात्, मद्रराज्ञीति चेज्यते । तस्मादत्र टचोऽनुत्पत्तिर्वक्तव्येति भावः । टचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ; अन्यथा प्रत्ययस्य समासैकदेशत्वाद्विधुरः, प्रधुर इत्यादायिव प्रत्ययस्त्रोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्त्रेण बाध्येत ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ पञ्चगवमिति । समाहारे द्विगुः, पञ्चगुरित्यत्र तद्धितार्थे ।

न्यासः

राजाह सखिम्यष्टच् ॥ परमाहः, उत्तमाह इति । 'सन्महत्' इत्यादिना कर्मधारयः । मद्रराज इति षष्ठोत्पुरुषः । कथं पुनः राजशब्दग्रहणे राज्ञीशब्दस्य प्राप्नोति ? इत्यत आह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेत्यादि । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति' इत्येषा लिङ्गविशिष्टपरिभाषा । लघ्वक्षरस्येति । सवर्णदीर्घोऽर्थः प्रयोजनं यस्य प्रथम-प्रयोगस्य स तथोक्तः । अत्र लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति सख्युरहो वा पूर्वनिपाते प्राप्ते योऽहःशब्दस्य परनिपातः स राजशब्दस्य सवर्णदीर्घार्थः । प्रयोगस्तु क्वचित्तैतज् ज्ञापयति—अकारवत् एव राजशब्दाट्च् भवति, ईकारान्ताच्च, ईकारस्याकारेण सवर्णदीर्घान्तस्यासम्भवात् ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ पञ्चगवमिति । 'तद्धितार्थ' इति समाहारे द्विगुः । पञ्चगुरित्य-त्रापि तद्धितार्थे । राजगवमिति । पञ्चोसमाऽः । 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' इ त सुपो

तद्वितग्रहण किम् ? सुब्लुकि प्रतिषेधो मा भूत्—राजगव-
मिच्छति राजगवीयति । लुग्रहण किम् ? तद्वित एव मा भूत्—
पञ्चभ्यो गोभ्य आगत पञ्चगवस्प्यम्, पञ्चगवमयम् । दशगव-
रूप्यम्, दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ६३ ॥

उर शब्दान्तात्तत्पुरुपाट्टच् प्रत्ययो भवति, स चेदुर शब्दो-
ऽग्राख्याया भवति । अग्रम्=प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवाना-
मुच्यते उर प्रधानम्, एवमन्योऽपि प्रधानभूत उरश्शब्देनोच्यते ।
अश्वानामुर अश्वोरसम् । हस्त्युरसम् । रयोरसम् ।

अग्राख्यायामिति किम् ? देवदत्तस्योर देवदत्तोर ॥

अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ६४ ॥

अनस्, अश्मन्, अयस्, सरस्—इत्येवमन्तात्तत्पुरुपाट्टच् प्रत्ययो
भवति जातौ सज्ञाया च विषये । उपानसमिति जाति । महान-
समिति सज्ञा । अमृताश्म इति जाति । पिण्डाश्म इति सज्ञा ।

पद्मञ्जरी

पञ्चगवरूप्यम्, पञ्चगवमयमिति । यथा 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति रूप्यमयदो-
र्लुप्र भवति तथा तत्रैवोक्तम् ॥

अग्राख्यायामुरस ॥ 'अग्राख्यायाम्' इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी, पञ्चम्यन्तेनोर-
शब्देन सामानाधिकरण्यात् । सामानाधिकरण्यं तु 'स चेदुरःशन्दः' इत्यादिना
दर्शितम् ॥

श्लास

लुक् । राजगवीयतीति । 'सुप आत्मन क्यच्', सुब्लुक्, 'क्यचि च' इतीत्वम् ।
अल्पत्र लुक्, स तु सुप, न तद्वितस्य । परव्यत्ययेनात्र पञ्चम्य सप्तमी । कुत एतत् ?
पञ्चम्यन्तेन गोशब्देन सामानाधिकरण्यात् ॥

अग्राख्यायामुरस ॥ स चेदुर शब्दोऽग्राख्याया भवतीत्यनेन दर्शितम् । अश्वोर-
समिति पृथी समास । अश्वानां प्रधानमित्यर्थः । हस्त्युरसम् । रयोरसमिति ॥

अनोऽश्माय सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ उपानसमिति । नपगतमन इति प्रादिसमास ।
महानसमिति । महान इति 'सन्महत्' इत्यादिना कर्मधारयसमासः । अमृताश्म,

कालायसमिति जातिः । लोहितायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा ।

‘जातिसंज्ञयो.’ इति किम् ? सदनः । सदश्मा । सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तद्वणः ॥ ६५ ॥

‘जातिसंज्ञयोः’ इति नानुवर्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्-
शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः ।
बहूनां साधारण इत्यर्थः । कुट्या भवः कौटः, तस्य तक्षा कौटतक्षः ।
स्वतन्त्र कर्मजीवी, न कस्यचित्प्रतिबद्ध इत्यर्थः ।

ग्रामकौटाभ्यामिति किम् ? राज्ञस्तक्षा राजतक्षा ॥

अतेः शुनः ॥ ६६ ॥

अतिशब्दात्परो यः श्वन्-शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो
भवति । अतिक्रान्तः श्वानमतिश्वो वराहः । जववानित्यर्थः ।
अतिश्वः सेवकः । सुष्ठु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेवा ।
अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ६७ ॥

उपमानवाची यः श्वन्-शब्दोऽप्राणिषु वर्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्
प्रत्ययो भवति । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । फलकश्वः । ‘उपमितं
व्याघ्रादिभिः’ इति समासः ।

पदमञ्जरी

अतेः शुनः ॥ जवन इत्यर्थः इत्यादि । विषयविशेषादियमर्थव्ययस्था
श्वशब्दस्य ॥

भ्यासः

विषयाश्म इति विशेषणसमासो । एवं कालायसम्, लोहितायसमिति । मण्डूकसरसम्,
जलसरसमिति । पष्ठीसमासो ।

सदन इति । महानसवत् समासः ॥

ग्रामकौटाभ्याञ्च तद्वणः ॥ बहूनां साधारण इत्यर्थः इति । ग्रामशब्दस्य जनपद-
समुदाये वृत्तेः । कौटतक्षेति । पूर्ववत् समासः ॥

अतेः शुनः ॥ अतिश्व इति । प्रादिसमासः ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ आकर्षश्व इति । अत्र एवा उपमानम् ।

उपमानादिति किम् ? न इवा अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम् ? वानर श्वेव वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाञ्च सक्थनः ॥ ६८ ॥

उत्तर, मृग, पूर्व—इत्येतेभ्यः परो य. सक्थिशब्दश्चकारादुपमानं च, तदन्तात्तत्पुरुषाट्ठच् प्रत्ययो भवति समासान्त । उत्तर-सक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । उपमानात्स्वत्वपि—फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ६९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्ट्यप्रत्ययो भवति समासान्त । द्वे नावौ समाहृते द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधन । पञ्चनावप्रिय । द्वाभ्या नोभ्यामागतं द्विनावरूप्यम् । द्विनावमयम् ।

द्विगोरिति किम् ? राजनौः ।

अतद्वितलुकीत्येव—पञ्चभिर्नौभि. क्रीत पञ्चनौ । दशनौः ॥

अर्धान्वच ॥ १०० ॥

पदमञ्जरी

उपमानादप्राणिषु ॥ अश्वा लोष्ट इति । अत्र 'नवस्तत्पुरुषात्' इति प्रतिषेधेन भाव्यम्, तस्मान्निःश्वा लोष्ट इति प्रत्युदाहर्त्तव्यम् ॥

न्यासः

अश्वा लोष्ट इति । अप्राणिशब्दोऽप्राणिनि लोष्टे वर्त्तते, न तूपमानम् । वानर-श्वेति । 'उपमित व्याघ्रादिभिः' इति समासः । अत्र प्राणिनि वानरश्वेति शब्दो वर्त्तते ॥

उत्तरमृगपूर्वाञ्च सक्थनः ॥ उत्तरसक्थमिति । उत्तरं सक्थन इति पूर्वापरादि-सूत्रेण समासः । अथ वा—उत्तर सक्थीति विशेषणसमासः । मृगसक्थमिति पक्षी-समासः । पूर्वसक्थमिति । उत्तरसक्थमित्यनेन तुल्यमेतत् । फलकसक्थमिति । 'विशेषणम्' इत्यादिना समासः ॥

नावो द्विगुः ॥ द्विनावम् । त्रिनावमिति । 'तद्वितार्थोत्तरपद' इत्यादिना द्विगुः । द्विनावधन इति । द्वे नावौ धनं यस्येति बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः पदयास्तेनैव सूत्रेणोक्तः पदे द्विगुः । पञ्चनावप्रियमिति । पूर्वेण तुल्यमेतत् । द्विनावरूप्यम्, द्विनावमयमिति । तेनैव सूत्रेण तद्वितार्थे द्विगुः । पूर्ववद्रूपमययोः ।

राजनौरिति । पठौसमासः । पञ्चनौरिति । आर्द्धीयस्य ढकः 'अर्धार्धपूर्व' इत्यादिना ङक् ॥

अर्द्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच्प्रत्ययो भवति ।
अर्द्धं नावः अर्द्धनावम् । 'अर्द्धं नपुंसकम्' इति समासः । परवल्लिङ्गं
न भवति; लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

'द्विगोः', 'अर्द्धाच्च' इति द्वयमप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगो-
रर्द्धाच्च परो यः खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति प्राचामा-
चार्याणां मतेन । द्वे खार्यौ समाहृते द्विखारम्, द्विखारि । त्रिखारम्,
त्रिखारि । अर्द्धं खार्या अर्द्धखारम्, अर्द्धखारो ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दः तदन्तात्पुरुषादृच्प्रत्ययो भवति ।
द्वावञ्जली समाहृतौ द्वचञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् ।

द्विगोरित्येव—द्वयोरञ्जलि. द्वचञ्जलि. ।

अतद्वितलुकोत्येव—द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्वचञ्जलिः ।

त्र्यञ्जलिः । प्राचामित्येव—द्वयञ्जलिप्रियः ॥

पदमञ्जरी

खार्याः प्राचाम् ॥ द्विपारीति । टजभावपक्षे नपुंसकह्रस्वत्वम् ।

अयं योगः शक्योऽयत्तम् । कथं द्विखारम्, त्रिखारमिति ? खारीशब्देन
समानार्थः खारशब्दोऽस्ति, यथा च 'तदस्य परिमाणम्', 'संख्यायाः संज्ञा'
इत्यत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते खारशताद्यर्थम्' इति वार्तिकम् ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्वचञ्जलिरिति । अञ्जलिपरिमितो
ग्रीष्मादिरञ्जलिः; न पाणिद्वयम्, तस्य मूल्यस्यासम्भवात् । ततश्च परिमाणत्वात्प्रा-
ग्वर्थायस्य ठकः 'अध्यर्द्धपूर्व' इति लुक् । द्वचञ्जलिप्रिय इति । न्यग्रस्थितविभाषा-
त्वादुत्तरपदद्विगोर्न भवतीत्याहुः ॥

भ्यासः

अर्धाच्च ॥ अर्धनावमिति । ननु च 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति खीलिङ्गेज्ज्ञान
मवितिव्यमिति ? अत आह—परवल्लिङ्गं न भवतीत्यादि ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ द्विपारीति । त्रिपारीति । पूर्वपदुपसर्जनह्रस्वः । कचिदध-
खारीति पाठः । अत्रैकोरुपसर्जनह्रस्वत्वे कृते 'सर्वतोऽक्तिज्यादित्येके' इति बह्वादि-
पाठान् ढीप् ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्वचञ्जलिरिति । पूर्ववदादीयस्य
लुक् । द्वचञ्जलिप्रिय इति । पूर्वपदुत्तरपदे द्विगुः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अनन्ताद्, असन्ताच्छ नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । -हस्तित्रमे जुहोति । -ऋषभचर्मेऽभिषिञ्चति । अनन्तात्—देवच्छन्दसानि । मनुष्यच्छन्दसानि ।

अनसन्तादिति किम् ? बित्त्वदारु जुहोति । नपुंसकादिति किम् ? सुत्रामाण पृथिवी धामनेहसम् ।

ॐ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वावचनम् ॐ । ब्रह्मसाम । देव-
च्छन्द । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन्-शब्दान्तात्तत्पुरुषादृच्प्रत्ययो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते । जनपदेषु भवो जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य

पदमञ्जरी

अनसन्तान्नपुंसकाच्छसि ॥ सुत्रामाणमिति । सुष्ठु ग्रायते इति 'आतो मनिन्', उपपदसमासः । अनेहसमिति । 'नञ्याहन एह च' इत्याङ्पूर्वाद्धन्तरेसिनस्ययः, धातूपसर्गयोश्चेद्वादेशः, नञ् उपपदसमासः, द्वितीयैकवचनम् ।

अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ अन्तरेणापि भावप्रत्ययं जानपदशब्दो भाव-
प्रधानः, 'अ्येकयोः' इति मदित्याह—समासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते इति । यद्यप्येकं ब्रह्मग्रहणम्, तेन च समासो विशेषितः, तथापि प्रत्यासत्तेर्ब्रह्मण एव

व्यास

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ हस्तिचर्मे इत्यादयः पश्वीसमासः ।

सुत्रामाणमिति । शोभनस्त्रामा इति प्रादिसमासः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः, द्वितीयैकवचनम्, 'सर्वनामस्थाने च' इत्यादिनोपधादीर्घत्वम्, 'अट् कुप्वाड्' इत्यादिना णत्वम् । अनेहसमिति । अनेह-शब्दात् पुल्लिङ्गात् पश्वीवह-
वचनम् । वावचनमित्यनुषेर्त्त इति शेषः । वावचनशब्देनेह प्राग्रहणं विवक्षितम्, तेन विकल्प उच्यन्ते, प्रत्याख्यते प्रत्ययोऽनेनेति कृत्वा । तदेतदुक्तं भवति—“‘खायाः प्राचाम्’ इत्यतः प्राग्रहणमनुवर्त्तते’ इति ।

प्राग्रहणानुवृत्तौ न वदिष्टं सिध्यति, सदृशयति—ब्रह्मसाम इति । देवच्छन्द इति । उभयत्र पश्वीसमासः ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ जानपदाख्यायामिति । भावप्रधानोऽयं जानपदशब्दः । अत एव वृत्तावाह—समासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते इति । सुवति हि

जनपदशब्दः पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा
सुराष्ट्रब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः^१ । योगविभागात्सप्तमीसमासः ।

जानपदाख्यायामिति किम् ? देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवत्य-
न्यतरस्याम् । कुब्रह्मः, कुब्रह्मा । महाब्रह्मः, महाब्रह्मा । ब्राह्मण-
पर्यायो ब्रह्मशब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद्, दकारान्तात्,
षकारान्तात्, हकारान्तान्च टच् प्रत्ययो भवति, स चेद् द्वन्द्वः
समाहारे वृत्तं, नेतरेतरयोगे । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । स्रक्च त्वक्च
स्रक्त्वचम् । श्रीस्रजम् । इडूर्जम् । वागूर्जम् । समिद्दृषदम् । सम्प-
द्विपदम् । वाग्विप्रुषम् । छत्रोपानहम् । धेनुगोदुहम् ।

पदमञ्जरी

जानपदत्वं विशेषणं विज्ञायते, तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमिति । तत् एव हि
प्रत्ययविधाने ब्रह्मणो जानपदत्वं शक्यमाख्यातुम् ।

देवब्रह्मेति । पक्षीसमासः, कर्मधारयो वा ॥

द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्समाहारे ॥ तत्पुरुषान्मा भूदिति । तत्पुरुषादेव मा भूदि-
त्यर्थः । 'द्वन्द्वात्' इत्यनुच्यमाने हि तत्पुरुषाधिकारो न निषर्त्तत ॥

न्यासः

भावप्रत्ययमन्तरेणापि भावप्रधानो निर्देशः, यथा—'द्वेषकयोर्द्विवचनैकवचने' इति । कथं
पुनर्ब्रह्मणो जानपदत्वं शक्यं विशेषयितुम्, यावत्तैकमिह ब्रह्मग्रहणम्, तेन च समासो
विशेषितः । नैतदस्ति; तन्त्रेण द्वौ ब्रह्मशब्दावुच्चारितौ—उत्रैकेन समासो विशेष्यते,
अपरेण जानपदत्वम्, यस्य तत्पुरुषस्य जनपदशब्दः पूर्वपदम् । पूर्वपदं समासः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात् समाहारे ॥ वाक् च त्वक् च

वाक्त्वचम् । स्रक् च त्वक् च स्रक्त्वचम् । श्रीश्च स्रक् च श्रीश्चत्रम् । वाक् च ऊक् च
वागूर्जम् । समिद् दृषच् समिद्दृषदम् । सम्पच्च विपच्च सम्पद्विपदम् । वाक् च
त्विट् च वाक्त्विपचम् । वाक् च विमुट् च वाग्विप्रुषम् । छत्रश्च उपानच्च छत्रोपा-
नहम् । धेनुश्च गोधुक् च धेनुगोदुहम् ।

द्वन्द्वादिति किम् ? तत्पुरुषान्मा भूत्—पञ्च वाचः समाहृता पञ्चवाक् । चुदपहान्तादिति किम् ? वाक्समित् । समाहार इति किम् ? प्रावृट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

‘शरद्’ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः समीपम् उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् ।

अव्ययीभाव इति किम् ? परमशरत् ।

येऽत्र क्षयन्ता पठ्यन्ते, तेषा नित्यार्थं ग्रहणम् । स्वयति चेदमव्ययीभावग्रहणं प्राग्वहुव्रीहेः ।

शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनङ्गुह् । दिश् । दृश् । चतुर् । यद् । तद् । ❀ जराया जरश्च ❀ । सदृश् । ❀ प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः ❀ । पथिन् । प्रत्यक्षम् । परो-

पदमञ्जरो

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ जराया जरस् चेति । जराशब्दादच् प्रत्ययो भवति, अव्ययीभावे जरसादेशश्च—उपजरसम् । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति । प्रादिभ्यः परो योऽक्षिशब्दस्ततः प्रवृत्तिरिति, तत्र परशब्दस्याव्ययीभावासम्भवात्तत्पुरुषाय ग्रहणम् । प्रत्यक्षमिति । ‘यथार्थं यदव्ययम्’ इति वीप्तायामव्ययीभावः, परक्षमणः परोक्षम्, ‘परोक्षे छिद्’ इति निर्देशात्पञ्चमीसमासः, उपसर्जनस्य च न्यासः

पञ्चवागिति । समाहारे द्विगुः । वाक्समिविति । धकारान्तोऽयम् । धकारस्य ‘शला जशोऽन्ते’ इति जश्वम्—दकारः, ‘वावसाने’ इति चत्वंम्—तकारः ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ उपशरदमिति सामीप्येऽव्ययीभावः । शरद आभिमुख्ये प्रतिशरदम् । ‘लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये’ इत्यव्ययीभावः । उपविपाशम् । प्रतिविपाशमिति । पूर्ववत् ।

अत्र ये क्षयन्ताः पठ्यन्ते तेषा किमर्थं ग्रहणम्, यावज्जा ‘क्षयः’ इति वक्ष्यमाणेन तदन्तात् प्रत्ययः सिध्यति ? इत्यत आह—ये स्वत्रेत्यादि । यद्यत्र ते न शब्देस्ततः ‘क्षयः’ इति विकल्पेन दृष्ट्यसम्भवेत् । तस्मात्त्रित्वं यथा स्यादिति—एवमर्थं क्षयन्तानां पूर्यग्रहणम् ।

जराया जरश्चेति । जराशब्दादच् भवत्यव्ययीभावे, जरसादेशश्च—जरायाः समीपमुपजरसमिति । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति । अक्षिशब्दात् प्रति, पर, सम्,

क्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् । प्रतिपथम् । मम्पथम् । अनुपथम् ।
शरदादिः ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावादृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् ।
प्रतिराजम् । अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

‘अन’ इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्तं यन्न-
पुसकं तदन्तादव्ययीभावादन्यतरस्या टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ।
पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम्, प्रतिचर्म । उपचर्मम्,
उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी, पौर्णमासी, आग्रहायणी—इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्या
टच् प्रत्ययो भवति । नद्याः समीपम् उपनदम्, उपनदि । उपपौर्ण-
मासम्, उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्, उपाग्रहायणि ॥

पदमञ्जरी

परनिपातः, अक्षयकारस्य चोत्तरम् । अक्षियोग्यम्=समक्षम्, यथार्थं योग्यतायाम-
व्ययीभावः । अन्वक्षमिति । पश्चादर्थेऽव्ययीभारः ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणमिति । नाव्ययीभाव-
विशेषणम्; अव्यभिचारात् ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ‘नदी’ इति स्वरूपग्रहणम्, न संज्ञायाः; पौर्ण-
मास्याग्रहायणयोः पृथग्ग्रहणात् ॥

न्यासः.

अनु—इत्येतेभ्यः परस्माट् टञ् भवति—प्रत्यक्षम् । परोक्षम्—‘परोक्षे लिट्’ इति
निपातनादुत्त्वम् । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥

अनश्च ॥ उपराजम्, प्रतिराजमिति । उपशरदं प्रतिशरदमितिवदव्ययीभावः ।
अध्यात्ममिति । आत्मन्यधीति विमत्तार्थम् । प्रत्यात्ममिति पूर्ववदाभिमुख्ये ।

.. नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ नदीग्रहणेन स्वरूपं
गृह्यते, न संज्ञा । यदि संज्ञा गृह्येत, पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणं न कुर्यात् । ननु च
नियमार्थमेतत् स्यात्—ईकारान्तस्यापि नद्योः पौर्णमास्याग्रहायणयोरेव भवतीति ।
नैतदस्ति; यद्येतत् प्रयोजनं स्यात्, ‘पौर्णमास्याग्रहायणी’ इत्येवं न्यात् । तस्मात्
स्वरूपग्रहणमिति । उपनदीति । ‘गोक्षियोरुपसर्जनस्य’ इति ह्रस्वः ॥

अयः ॥ १११ ॥

‘अयः’ इति प्रत्याहारग्रहणम् । अयन्तादव्ययीभावादन्यतरस्या
टच् प्रत्ययो भवति । उपसमिधम्, उपसमित् । उपदृषदम्, उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावादटच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य
मतेन । अन्तर्गिरम्, अन्तर्गिरि । उपगिरम्, उपगिरि ।

सेनकग्रहणं पूजार्थम्, विकल्पोऽनुवर्तत एव ॥

बहुव्रीहौ सव्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गवाची य सव्यक्षब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद् बहुव्रीहेः पच्
प्रत्ययो भवति समासान्तः । अयमर्थोऽभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टवि-

पदमङ्गरी

अयः ॥ अय इति प्रत्याहारग्रहणमिति । अकारयकारयोस्तु ग्रहणं न भवति;
तदन्तस्याव्ययीभावस्यासम्भवात् । योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ अन्तर्गिरमिति । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विकल्पोऽनु-
वर्तत एवेति । अन्यथा केषाञ्चिद्व्ययन्तानां शरत्पमृतिषु पाठोऽनर्थकः स्यात्;
‘अयः’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । एतेनैतन्न चोदनीयम्—‘द्वयोर्विभापयोर्मध्ये नित्या
विधयः’ इति पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वार्थमिदं सेनकग्रहणं स्यादिति ॥

बहुव्रीहौ सव्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् पच् ॥ स्वाङ्गमद्रवादिभक्षणं पारिभाषिकं
गृह्यते । दुःश्लिष्टविभक्तीनीति । दुर्=निन्दायाम् । निन्दितं यथा तथा श्लिष्टा-

न्यासः

अयः ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥ अन्तर्गिरमिति । गिरेश्चरिति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
अन्तःशब्दो हि सप्तम्यर्थवृत्तित्वाद् विभक्त्यर्थे वर्तते । विकल्पार्थमेव सेनकग्रहणं कस्मान्न
भवति ! इत्याह—विकल्पोऽनुवर्तत एवेति । विकल्पार्थत्वात् । विकल्प्यते ज्ञानेन सः ।
अन्यतरस्याग्रहणं विकल्प इत्युक्तम्, तदिह ‘नपुंसकादन्यतरस्याम्’ इत्यतोऽनुवर्तते ।
तस्मात् तेनैव विकल्पस्य सिद्धत्वात् पूजार्थमेव सेनकग्रहणमुक्तम्, न विकल्पर्यम् ।
ननु च ‘विभापयोर्द्वयोर्मध्ये नित्या विधयो भवन्ति’ इति पूर्वस्य विधेर्नित्यता सम्पादयितुं
विकल्पर्यमेव सेनकग्रहणं स्यात् ! नैतदस्ति, यदि हि पूर्वो विधेर्नित्यः स्यात्,
अयन्तानां शरत्पमृतिषु पाठोऽनर्थकः स्यात् ; ‘अयः’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । तस्मान्न
विकल्पार्थं सेनकग्रहणम्, पूजार्थमेव ॥

बहुव्रीहौ सव्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् पच् ॥ ‘अद्रव मूर्त्तिमतु’ इत्यादिना पारिभाषिकं
यत् स्वाङ्गं तदिह गृह्यते । दुःश्लिष्टविभक्तीनीति । दुःश्लेन कष्टेन श्लिष्टः सम्बद्धः

भक्तीनि पदानि । दीर्घं सक्थि यस्य दीर्घसक्थः । कल्याणाक्षः । लोहि-
ताक्षः । विशालाक्षः ।

बहुव्रीहादिति किम् ? परमसक्थिः । परमाक्षिः । सक्थ्यक्ष्णो-
रिति किम् ? दीर्घजानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् ? दीर्घसक्थि
शकटम् । स्थूलाक्षिरिक्षुः ।

एचि प्रकृते षज्ग्रहणं स्वरार्थम्—चकसक्थी स्त्री, दीर्घसक्थी
पदमञ्जरी

सम्बद्धाः विभक्तयो येषु तानि तथोक्तानि, तथा हि—बहुव्रीहिशब्दात्पञ्चम्या
भवितव्यम्, समासान्तसम्बन्धे षष्ठ्या वा, यथा—‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः’ इति; इह
तु सप्तम्येकवचनं श्रुतम् । ‘सक्थ्यक्ष्णोः’ इति षष्ठीद्विवचनम्, सप्तमीद्विवचनं
वा । न चैवम्भूतेनानेन बहुव्रीहिः शक्यो विशेषयितुम्; भिन्नविभक्तिवचन-
त्वात् । स्वाङ्गादिति पञ्चम्येकवचनम्, तच्च न सक्थ्यक्ष्णोः समानाधिकरणं
विशेषणमयकल्पते, तच्चाभिप्रेतम् । तस्माद्विभक्तिव्यत्ययमाश्रित्य विभक्तयः
सम्बन्धयितव्या इति ‘दुःखिलष्टविभक्तीनि’ इत्युक्तम् ।

स्थूलाक्षिरिक्षुरिति । ‘अक्ष्णोऽदर्शनात्’ इत्यत्र भवितव्यम् । यदि तु नेष्यते,
समासान्तविधिरनित्य इति धक्तव्यम्; तत एव तर्हि षजपि न भविष्यति । तस्मा-
त्स्थूलाक्षा, सूक्ष्माक्षा वेणुयष्टिरिति अजेय टापि प्रत्युदाहर्तव्य इत्याहुः । दीर्घ-
सक्थीति । दीर्घ सक्थ्यस्याः सा दीर्घसक्थी, अत्र एचि सति ङीपुदात्तो भवति,

न्यासः

विभक्तयो येषु तानि दुःखिलष्टविभक्तीनि । तथा च—प्रत्ययसम्बन्धेन । षष्ठ्या
भवितव्यम्, यथा ‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः’ इति सक्थ्यक्षिग्रहणेन चेह तदन्तया बहुव्रीहे-
विशेषयितुमिष्टत्वात् । बहुव्रीहौ यद् विभक्तिवचनं ततोऽपि तेनैव भवितुं युक्तम् । इह
तु बहुव्रीहौ सप्तम्येकवचनम् । सक्थ्यक्षिशब्दाम्या ॥ षष्ठीद्विवचनम्, सप्तमीद्विवचनं
वा । स्वाङ्गाग्रहणं सक्थ्यक्ष्णोरिह समानाधिकरणं विशेषणम्, ततश्च सक्थ्यक्षिशब्दाम्या
या विभक्तिस्तद्विभक्तिकं समानाधिकरणविशेषणमुपपद्यते । एवविधविभक्तिभिः पदैः
कश्चिद् दुःखेन कृच्छ्रेण युक्तो यामाश्रित्य विभक्तिमेवायं प्रतिपद्यते । तस्मात् तानि
दुःखिलष्टविभक्तीनि । किमर्थं पुनस्तानि पदानि कृतानि ? वैचिन्त्यार्थम् ।

दीर्घसक्थि शकटम्, स्थूलाक्षिरिक्षुरिति । अत्र सक्थ्यक्षिशब्दो स्वाङ्गं न भवतः ।
शकटस्य कश्चिदवयवस्तपैद्योश्च तथाभिधीयते । न तु तत्र ‘अद्रवं मूर्तिमत’ इत्यादिकं
स्वाङ्गलक्षणमस्ति ।

ननु च टचापि प्रकृतेन सर्वमेतत् सिध्यति, तत् किमर्थं पजिति प्रत्ययान्तर-
मुपात्तम् ? इत्याह—टचि प्रकृत इत्यादि । दीर्घसक्थी स्त्री—टचि ङीयनुदात्तः स्यात्,

स्त्री । 'सकथं चाक्रान्तात्' इति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते । तत्र यस्मिन्पक्षे नास्त्युदात्तत्वं तत्र ङीप् सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयेत । ङीप् तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति ।

बहुव्रीहिग्रहणमा पादपरिसमाप्तेरनुवर्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहे. षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासार्थे । द्व्यङ्गुल दारु । त्र्यङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलि-सदृशावयवं धान्यादीनां विक्षेपणकाष्ठमुच्यते ।

पदमञ्जरी

टचि ॥ सति ङीबनुदात्तः स्यात् । ननु टचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थम्, ततश्च ङीबप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्त एव भविष्यति ? तत्राह—सकथं चाक्रान्तादित्यादि । विभाषयेति । 'विभाषोत्पुच्छ' इत्यतोऽनुवृत्तेः पचश्चित्करणमक्षय्यम् । सकथ्यपि यदाक्रान्तात्परं तदा नित्यमन्तोदात्तं भवति—चक्रसकथः, यत्रसकथ इति । गौरसकथादौ तु नार्थश्चित्करणेन ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ अङ्गुलिसदृशावयवमित्यादि । दारुणि समासार्थे मुख्याभिरङ्गुलीभिः सम्बन्धो नोपपद्यत इति भावः ।

ननु च द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य दारुण इत्यत्र सम्भवति ? तत्राह—यस्य त्वित्यादि । इह च बहुव्रीहेरयं प्रत्ययो विधीयते, त्वदुक्ते चोदाहरणे तद्वितार्थे

न्यासः

षचि तु सति 'षिद्गौरादिव्यभ' इति ङीबुदात्तः सिद्धो भवति । ननु च ङीबप्युदात्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्त एव भवति । अतः स्वरार्थमपि नैव प्रत्ययान्तरमुपादेयम् ? इत्याह—सकथञ्चाक्रान्तादिति । 'विभाषोत्पुच्छ' इत्यतो विभाषेत्यनुवर्तमाने 'सकथञ्चाक्रान्तात्' इति विकल्पेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्व विधीयते । यस्मिन् पक्ष उदात्तं भवति, तत्र ङीप् परतः 'यस्येति च' इत्यकारस्योदात्तस्य लोपे कृते 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप्पुदात्तत्वेन भवितव्यम्, अतो नास्ति ङीप् विरोधः । यस्मिन् पक्ष उदात्तं न सम्भवति तस्मिन् ङीप् सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो नास्ति, उदात्तश्चाधीयते । ङीप् तु सति सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति, ङीप्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात् ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ द्वे अङ्गुली यस्य तद् । दारुणि समासार्थे मुख्याभिरङ्गुलिभिः सम्बन्धस्तत्र नोपपद्यते । तस्मात् सामर्थ्याद् द्व्यङ्गुलीसदृशेषु दार्ढ्यवेष्वङ्गुलिचन्दो वर्तमानः समास आधीयत इति मत्वाऽऽह—अङ्गुलिसदृशावयवमित्यादि ।

ननु च द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य दारुण इत्यादौ मुख्याभिरङ्गुलिभिः सम्बन्धः, तत्र मुख्याङ्गुलिभिः सम्बन्ध इति मुख्ये सम्भवति, अतो गौणस्य ग्रहणमनुक्तम् ?

यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाण दारुणस्तिन 'तद्वितार्थ' इति समासे कृते 'तत्पुरुषस्याङ्गुले' इत्यचा भवितव्यम् ।

दारुणीति किम् ? पञ्चाङ्गुलिहेस्त ॥

द्वित्रिभ्या ष मूर्द्धनः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्या परो यो मूर्द्धन्-शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहे ष प्रत्ययो भवति समासान्त । द्विमूर्द्धं । त्रिमूर्द्धं ।

पदमञ्जरी

तत्पुरुष कर्त्तव्य, तत्र च 'तत्पुरुषस्याङ्गुले' इत्यचा भवितव्यम् । तस्माद्बहुव्रीहौ दारुणि वाच्ये गौण एवाङ्गुलिशब्द इति सुप्सूक्तमित्यर्थः ॥

द्वित्रिभ्या ष मूर्द्धनः ॥ अथ किमर्थं ष प्रत्ययान्तरं कियते, न प्रकृतं पञ्ज-
वर्त्तिष्यते ? द्विमूर्द्धं, त्रिमूर्द्धं इत्यत्र 'द्वित्रिभ्या पादमूर्द्धसु' इति पाक्षिकमन्तो-
दात्तत्वं यथा स्यात् । पक्षि तु सति चित्स्वात्रित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् ।
'द्वित्रिभ्या पादमूर्द्धसु बहुव्रीहौ' इत्यस्य तु समासान्तविधेरनित्यत्वाच्चवभावे
त्रिमूर्द्धा, 'त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मि गृणीषे' इति, सोऽनकाशः स्यात् । पे तु सति
यदापि समासान्तं कियते, तदापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वम्, पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणा
द्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः । अनित्यत्व च यविधानादेव विज्ञायते । नित्ये
हि सति प्रकृते पक्ष्यपि विहिते द्वित्रिभ्यामपि स्वरः प्राप्तविभापारूपेण चित्स्वर
बाधिर्यते, विषयान्तराभावात् । अनित्यत्वे तु समासान्ताभावपक्षे सावकाशम्

न्यास

इत्याह—यस्य त्वित्यादि । बहुमाहिग्रहणानुवृत्तेरिह बहुव्रीहे प्रत्ययो विधीयते ।
द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येत्येकार्थविबन्धाया तद्वितार्थे तत्पुरुष कर्त्तव्य । अस्मिन्नु कृते
'तत्पुरुषस्याङ्गुले सहाय्यवादे' इत्यचा भवितव्यमेव । यश्च गौणोऽङ्गुलिशब्दः स
एव सामर्थ्यादेव योगस्य विषय इत्युक्तं भवति ॥

द्वित्रिभ्या ष मूर्द्धनः ॥ अथ किमर्थं ष प्रत्ययान्तरं विधीयते, न प्रकृतं पक्षेव
विधीयते । विकल्पेनान्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । विभापोऽपुच्छः इत्यतो विभापेऽनु-
वर्त्तमाने 'द्वित्रिभ्या पादमूर्द्धसु बहुव्रीहौ' इति नकारान्तस्य मूर्धन्शब्दस्य निर्देशाद्
द्वित्रिभ्यामुत्तरो यत्र नकारान्तो मूर्ध शब्दस्तत्र बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वं पाक्षिकं विधीयते
अन्यथाऽकारान्तमूर्धन्शब्द उत्तरपदोदात्तत्वं विधीयते, कृतसमासान्तमेव निर्दिशेत् ।
तत्र यदि पञ्चप्रत्ययो विधीयते, ततः पाक्षिकमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा चित्स्वरणसामर्थ्या
नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । विभापान्तोदात्तवचनस्य तु यत्र स्यात्ततो नास्ति सोऽन-
काशः । अस्मिन्नु प्रत्ययान्तरसमासाते कृते विकल्पेनान्तोदात्तत्वं सिध्यति । ननु
च नकारान्तनिर्देशात् नकारात् एव हि मूर्धन्शब्दः, उत्तरपदे विभापान्तोदात्तेन

द्वित्रिभ्यामिति विम् ? उच्चैर्मूर्द्धा ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ता स्त्रीलिङ्गा शब्दा पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते । 'प्रमाणो' इति स्वरूपग्रहम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् प्रत्ययो भवति समासान्त । कल्याणी पञ्चमी आसा रात्रीणा ता कल्याणीपञ्चमा रात्रय । कल्याणीदशमा रात्रय । स्त्री प्रमाणी एषा स्त्रीप्रमाणा कुटुम्बिन । भार्याप्रधाना इत्यर्थः ।

ॐ अपि प्रधानपूरणीग्रहण कर्तव्यम् ॐ । यत्रान्यपदार्थे पूरण्यनु-
प्रविशति न केवल वृत्तिपदार्थ एव, तत्र पूरण्या प्राधान्यम् । पुव-
पदमञ्जरी

'द्वित्रिभ्याम्' इति स्वर चित्स्वरो धाधेतेति प्रत्ययान्तरकरणमर्थेयद्वयति । एष थ कृत्वा मूर्धेदिति नकारान्तनिर्देश उपपन्नो भवति, अन्यथा 'सस्य चाक्रा न्तात्' इतिवदकारान्तमेव निर्दिशेत् । यदि नकारान्तो निर्दिश्यते, कथ समा-
सान्ते कृते भवति ? नैष दोष, वक्ष्यति हि तत्र—'यत्रापि समासान्त क्रियते तदा बहुव्रीहे कार्यित्वात्तदेवदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्व भवत्येव' इति ॥

अप्पूरणीप्रमाण्यो ॥ पूरणप्रत्ययात् इति । 'तस्य पूरणे डट्' इत्येवमादय पूरणार्थे ये प्रत्यया विहितास्तदन्ता इत्यथ । स्त्रीलिङ्गा इति । 'पूरणी' इति ङीप् निर्देशात् । पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते इति । पूरणार्थेसाहचर्यात् ।

अपि प्रधानपूरणीग्रहणमिति । अपि विधीयमाने प्रधान या पूरणी सा गृह्यत इति वक्तव्यमित्यर्थः । क पुन पूरण्या प्राधान्यम् ? इत्यत आह—यत्रेति । न

न्यास

भवितव्यम्, तत् कथ समासान्ताद् भवेत् ? नैष दोष, वक्ष्यति—'यत्रापि समासान्त क्रियते तत्रापि बहुव्रीहिकार्यत्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्व भवत्येव' इति । अथ किमर्थं बहुव्रीही द्वित्रिभ्यामुत्तरे मूर्धं शब्दो नकारान्त सम्भवति, यावता नित्य समासान्तेन भवितव्यम्, न हि सूत्रे विभाषाग्रहणमस्ति ? नैष दोष स एव हि नकारान्तनिर्देशो ज्ञापयति—विकल्पेन समासात्तो न भवताति ॥

अप् पूरणीप्रमाण्यो ॥ पूरणप्रत्ययात् इति । 'तस्य पूरणे डट्' इत्येवमादिना प्रकरणेन ये पूरणार्थे विहितास्ते तसाहचर्यात् पूरणशब्देनोच्यन्ते । पूरणप्रत्ययोऽन्ते येषां ते पूरणप्रत्ययान्ता ।

अपि प्रधानपूरणीग्रहणमिति । अपि प्रत्यये विधातव्ये प्रधाना या पूरणी तस्या ग्रहण कर्तव्यम्—तत एव प्रयोगो यथा स्यात्, अन्यतो मा मूत् । क पुनरस्या प्राधान्यम् ? इत्यत आह—यत्रेत्यादि । यत्रामिषेयत्वेनान्यपदार्थेन पूरण्यनुप्रविशति न

द्भावप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह न भवति—कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥

❖ नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम् ❖ । मृगो नेता आसां रात्रीणां मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्र इति किम् ? देवदत्तनेतृकाः ॥

❖ छन्दसि च नेतुरूपसंख्यानम् ❖ । बृहस्पतिनेत्रा देवाः । सोमनेत्राः ।

❖ मासाद् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विधिः ❖ । पञ्चको मासोऽस्य

पदमञ्जरी

केवलं वर्त्तिपदार्थ एवेति । समासावयवभूतं पदं वर्त्तिपदम्, तस्यार्थो वर्त्तिपदार्थः । प्रथमान्तं चैतत्, न सप्तम्यन्तम् । पूरणीत्येतदनुपज्यते, न पुनरनुप्रविशतीति । तत्रोदाहरणे उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य कृतैकशेषेण रात्रिशब्देनाभिधाना-
द्रात्रिषु पञ्चम्या अन्तर्भावः । कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । 'नष्टतश्च' इति कप् । अत्र वर्त्तिपदार्थ एष पूरणी, न त्वन्यपदार्थः; तिरोहितावयवभेदस्य पक्ष-
स्यान्यपदार्थत्वात् । यथा—यृक्षशब्दस्यावयव्यभिधेयः, न तु शाखादयोऽवयवाः;
अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः ।

नेतुर्नक्षत्र इति । नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्वहुव्रीहेरित्यर्थः । छन्दसि चेति । अनक्षत्रार्थमिदम् । पञ्चकमासिक इति । पञ्चभृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः,

न्यासः

केवलं वर्त्तिपदार्थस्यैव समासावयवभूतस्य पदार्थः, तत्र पूरण्याः प्राधान्यम्, यथा—
कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति । अत्र हि न केवलमवयवेन विग्रहः क्रियते, रात्रय एव
प्रत्ययेनाख्यायन्ते, सहपञ्चमीकाः । सह पञ्चम्या समुदितोऽन्यपदार्थः, न तु तामिरा-
रब्धमर्थान्तरम् । यथा—कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । न भिन्नावयवः समासार्थः, किं
सर्हि ? तदर्थारब्धः समुदायः पक्षाख्यः । पूरणी तु समासावयवभूता नामिधीयत इति,
अन्यपदार्थेनानुप्रवेशादप्राधान्यमिह तस्याः । पुंवद्भावप्रतिषेधेऽपीत्यादि । न केवल-
मिहापि, अपि तु 'त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूद्' इत्यादिना सूत्रेण पुंवद्भावप्रति-
षेधेऽपीत्यादि । न केवलमिहाप्यपि तु त्रियामिति प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह
वित्यादि । अप्रत्ययः पुंवद्भावप्रतिषेधः कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र न भवति ।
'शेषादिभाषा' इति कप् ।

नेतुरित्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । नक्षत्रे यो नेतृशब्दो वर्त्तते
तदन्ताद् बहुव्रीहेरपः प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । प्रतिपादनं तत्तरसूत्रे चकारस्या-
नुक्तबहुवचनार्थतामाभित्य कर्त्तव्यम् । देवदत्तनेतृकाः । 'नष्टतश्च' इति कप् ।
छन्दसीत्यादि । मासादित्यादि । भृत्ये यो विहितः प्रत्ययः स भृतिसाहचर्याद्

पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः । 'सोऽस्यांशवस्नभृतयः'
इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ॥

अन्तर्वहिर्म्भा च लोम्नः ॥ ११७ ॥

अन्तर, बहिस्—इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहे-
रप्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः ।
बहिर्लोमः पटः ॥

अञ्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमा-
देशमापद्यते । 'अस्थूलात्' इति नासिकाविशेषणम्—न चेत्स्थूल-
शब्दात्परा नासिका भवतीति । 'संज्ञायाम्' इति समुदायोपाधिः ।
दुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । वाघ्रीणसः । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः'
इति णत्वम् । गोनसः ।

पद्मञ्जरी

सोऽस्यांशवस्नभृतयः' इति संख्याया कन्, पञ्चको मासोऽस्येति बहुव्रीही कृते
ठच् । अपः पित्करणं यत्र बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वमारम्यते तद्वाधनार्थम्—अप-
ञ्चमाः, सुपञ्चमाः, 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति ॥

अञ्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ नसमिति । द्वितीयानिर्देशो धैचि-
त्र्यार्थः । द्रुणस इति । दुरिव नासिकास्य, 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् ।
यद्ये भवा वाघ्री, सा नासिकास्य वाघ्रीणसः, 'पृथ्विनिमित्तस्य च तद्वित्तस्य'
इति पुंवद्वायप्रतिषेधः । गौरिव नासिकाऽस्य गोनसः ।

न्यासः

भृतिरित्युच्यते । भृतिः प्रत्ययो यस्य तद् । भृतिप्रत्ययम् पूर्वपदं यस्य बहुव्रीहेः स
भृतिपूर्वपदः, तस्मान् मासशब्दाट् ठचो विधिः । चित्करणं बहुव्रीहिसंवाधनार्थम् ।
पञ्चास्य मासस्य भृतयः 'सोऽस्यांशवस्नभृतयः' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्'
पञ्चकः, पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः ।

अपः पित्करणं यत्र बहुव्रीहावुत्तरपदान्तोदात्तत्वमारम्यते तत्र तद्वाधनार्थम्—
शोभना पञ्चमी आसा रात्रीणां सुपञ्चमाः, अविद्यमाना पञ्चमी आसा रात्रीणाम-
पञ्चमा इति । अत्र ह्यसति पित्करणे 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् ॥

अन्तर्वहिर्म्भा च लोम्नः ॥ अञ्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ संज्ञाया-
मिति समुदायोपाधिरिति । एतेन यदि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः कस्यचित् सज्ञा भवत्येवं

संज्ञायामिति किम् ? तुङ्गनासिकः । अस्थूलादिति किम् ?
स्थूलनासिको वराहः ।

ॐ खुरखराभ्यां नस् वक्तव्यः ॐ । खुरणाः । खरणाः ।
पक्षेऽचप्रत्ययोऽपीष्यते । खुरणसः । खरणसः ॥
शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः—इति निगम इष्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११६ ॥

उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति
नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिकाऽस्य
उन्नसः । प्रणसः । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति णत्वम् ।

ॐ वेग्रो वक्तव्यः ॐ । विगता नासिकाऽस्य विग्रः ॥

पद्मजरी

खुरखराभ्यां नस् वक्तव्य इति । केयलादेशश्चनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । खुरणाः,
खरणा इति । 'अत्यसन्तस्य च' इति दीर्घः ।

शितिः कृष्णा नासिकास्य शितिनाः, अहेरिष नासिकाऽस्य अहिनाः । अर्चा=
प्रेतिमा, तस्या इष नासिकास्य अचनाः, 'इयापोः संज्ञाछन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् ॥
उपसर्गाच्च ॥ उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम्; नासिकां प्रति क्रियायोगाभावात् ।
वेग्रो वक्तव्य इति । विशब्दात्परस्य ग्रहणं आदेशो भवति; प्रत्ययस्त्यजेव ॥

व्यासः

प्रत्ययो भवति, नान्यथेति दर्शयति । हुणस इति । 'पूर्वपदात् सहायामगः' इति
णत्वम् । चर्गे भवा च स्त्री यात्री, सा नासिका यस्य च बाधोणस इति । 'वृद्धि-
निमित्तस्य च तद्धितस्यारचनिकारे' इति पुनर्भावप्रतिषेधः । गौरिष नासिकास्य
गोनसः । अचक्षित्करणं बहुव्रीहिस्वरवाधनायम् ।

खुरणाः, खुरणा इति । 'अत्यसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः ।

शितिर्नासिकास्य शितिनाः । अहेरिष नासिकास्याहिनाः । अर्चैव नासिकास्या
अचनाः । 'इयापोः सहाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः ॥

उपसर्गाच्च ॥ उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम्; नासिका प्रति क्रियायोगाभावात् ।

वेग्रो वक्तव्य इति । विशब्दात् परस्य नासिकाया ग्रहणं आदेशो भवतीति
वक्तव्यम् । विग्रः । प्रत्ययोऽज्जेव ॥

१. "यद्यह नाथ नायास्यं विनसा हतबान्धवा" इति मट्टिप्रयोगे तु विगततया
नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम्" इति मट्टोजि । मैत्रेयस्त्वाह—"केचिद्नासिका-
पर्याये नसाशब्दमिच्छन्ति, तथा च वराहनसत्रपुरूपप्रकाशे नसाशब्दः प्रयुक्तः ।
मट्टिकाव्येऽपि 'विनसा हतबान्धवा' इति दृश्यते । न चासौ 'उपसर्गाच्च' इति नसादेशो
सिध्यति; 'वेग्रो वक्तव्य' इति प्रादेशेन बाधितत्वात्" इति (धा० प्र०) ।

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुचचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्य-
दपि च टिलोपादिक निपातनादेव सिद्धम् । शोभन प्रातरस्य
सुप्रात । शोभनं श्वोऽस्य सुश्व । शोभन दिवाऽस्य सुदिव । शारे-
रिव कुक्षिरस्य शारिकुक्ष । चतस्रोऽश्वयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव
पादावस्य एणीपदः । अजस्येव पादावस्य अजपदः । प्रोष्ठ = गौ,
तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपद ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ्, दुस्, सु-इत्येतेभ्यः परी यो हलिसक्थिशब्दो तदन्ताद्बहु-
व्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलि-

यदमक्षरी

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुचचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ टिलोपादिकमिति ।
सुप्रातः, सुश्व इत्यत्र टिलोपः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्येतत्तु नाश्रितम् ।
आदिपदेन एणीपदाजपदयोः पदानः । शोभनं प्रातरस्येति । प्रातःशब्दस्या-
धिकरणप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्याभावात्, प्रातस्तनं कर्म प्रातःशब्देन लक्ष्यते,
देयदत्तादिश्चान्यपदार्थ इत्याहुः । कथं च 'वरदः करोतु सुप्रातमह्नामयं नायकः'
इति ? न ह्ययं बहुव्रीहिः, शोभनं प्रातस्तनार्कः करोत्येति ह्यत्रार्थः ? वच्यते;
शोभनं प्रातस्तनं कर्म यस्य सन्ध्यादेस्तत्ते करोत्येति क्लेशेनास्य निर्वाहः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ हलिग्रहणमनर्थकम् ? कथमहलः,
सुहल इति ? अकारान्तो हलशब्दोऽस्ति ? नन्वर्थभेदोऽस्ति-महद्वलं हलिर्हल-
स्यते, हलमात्रं न हलम् ? नायमर्थभेदः किञ्चित्कट, त्रियमाणेऽपि हलिग्रहणे

न्यासः

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुचचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ टिलोपादिकमिति । आदि-
शब्देन सुशब्दश्च कर्माविशेषण गृह्यते । शोभनं प्रातरस्येति । शोभनमित्येतदिह कर्मणो
विशेषणम् । शोभनं प्रातःकाले कर्मास्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि शोभनमित्येतत् कर्मणो
विशेषणं वेदितव्यम् ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ अकारान्तोऽपि हलशब्दोऽस्ति; तत्र यदा
तेन समासः तदा हल इति भविष्यति, यदा त्विवारान्तेन तदा हलिरिति, तदनर्थक
हलग्रहणम् ? नानर्थकम् ; भिन्नार्थत्वात् । तेन यो महद्वलं हलिः, तस्मिन् विषये
विषयिते, अहल इति न विध्यति, अहल इति यदाकारान्तेन समासः त्रियते, पूर्ववत्

रस्य अहलः, अहलिः । दुर्हलः, दुर्हलिः । सुहलः, सुहलिः । अविद्य-
मानं सक्थ्यस्य असक्थः, असक्थिः । दुःसक्थः, दुःसक्थिः । सुसक्थः,
सुसक्थिः ।

‘हलिसन्ध्योः’ इति केचित्पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य
अशक्तः, अशक्तिः । विरूपा शक्तिरस्य दुःशक्तः, दुःशक्तिः । शोभना
शक्तिरस्य सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

‘नन्दुस्सुभ्यः’ इत्येव । नज्, दुस्, सु-इत्येतेभ्यः परो यौ प्रजा-
मेधाशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेनित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ।
अविद्यमाना प्रजाऽस्य अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना
मेधाऽस्य अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

नित्यग्रहणं किम्; यावता पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं नैव स्वर्यते ?
एवं तर्हि नित्यग्रहणेनान्यत्रापि भवतीति सूच्यते ।

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धिर्नषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजारश्छन्दसि ॥ १२३ ॥

पदमञ्जरी

हलशब्देनापि समासो न दण्डवारितः, ततश्च प्रकरणादिघशेन विशेषो
ऽवगन्तव्यः; सति चैवमकारान्तेनापि समासे प्रकरणादिनैव महत्त्वमवगन्त्यते ?
इह तर्हि—दुर्हल इत्यकारान्तेनापि समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, समा-
सान्ते तु विहिते चित्स्वरो भवति । अहलः, सुहल इत्यत्र ‘नन्दुस्सुभ्याम्’ इत्यन्तो-
दात्तविधानान्नास्ति विशेषः । ‘शेषाद्विभाषा’ इति च हलिसन्ध्यात्कप् प्रत्ययः
प्रसज्येत; तस्माद्धलिग्रहणम् । केचित्तु हलिसन्ध्योरिति पठन्ति । अस्थिपर्यायः
शक्तिशब्दः ॥

न्यासः

प्रकृतिमावेनाबुदात्तत्वं चेष्यते, ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप् प्रसज्येत । तस्माद् युक्तं
हलिग्रहणम् ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ एवं तर्हि नित्यग्रहणेनान्यत्रापि सूच्यते इति । ग्रन्था-
धिक्यादयोऽधिक्यम् भवतीति कृत्वा । अतिचञ्चित्करणम् दुष्प्रजाः, सुमेधा इत्यन्तो-
दात्तत्वं यथा स्यात् । अप्रजाः, सुप्रजा इत्यादौ ह्य नार्थञ्चित्करणेन; ‘नन्दुस्सुभ्याम्’
इत्यनेनैवोचरपदान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ॥

‘बहुप्रजाः’ इति छन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निर्भ्रंतिमा-
विवेश ।

छन्दसीति किम् ? बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्प्रत्ययो भवति समा-
सान्तः । कल्याणो धर्मोऽस्य कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा ।

केवलादिति किम् ? परमः स्वो धर्मोऽस्य परमस्वधर्मः ।
यद्येवम्, त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति—परमः स्वो धर्मोऽस्येति ? एव
तर्हि केवलादिति पूर्वपद निर्दिश्यते—केवलात्पदाद्यो धर्मशब्दः, न पद-
समुदायात् । तदन्ताद्बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्मा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं ‘जभा’ इति कृतसमासान्तमुत्तरपदं

पदमञ्जरी

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ असेवायं न विहितः, सकारस्येतसंज्ञा मा भूदिति ।
एवं तर्हीत्यादि । भाष्ये एतन्नाश्रितम् । चित्करणम्—दुःप्रजाः, दुर्मैधा
इत्यत्रान्तोदात्तार्थम् । अन्यत्र ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्येव सिद्धम् ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ परमः स्वो धर्मोऽस्य परमस्वधर्म इति । ‘सर्वनाम-
संख्ययोरुपसंख्यानम्’ इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति; प्राप्तस्य चापाधा
व्याख्येयेति, आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्वा ॥

जम्मा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ दन्तवचनो वेति । ‘इममम्भसुतं पिय’ इति
दर्शनात् ॥

न्यासः

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ धर्मादनिच् केवलात् ॥ असमस्त इति । असमाप्तः क्रियत
इत्यर्थः । परमस्वधर्म इति । स्वध्यासौ धर्मश्चेति स्वधर्मः, परमध्यासौ स्वधर्मश्चेति
परमस्वधर्मः । यद्येवमित्यादि । यदि केवलग्रहणेन धर्मो विद्येयते परमस्वधर्मश्चेति न,
परमस्वधर्मोति स्यात् । केवलात् पूर्वपदादिति । धर्मस्य असहायात् पूर्वपदादित्यर्थः ।
न पदसमुदायादिति । परमो धर्म इति प्रकृतेन सम्बन्धः । अप्र व्याख्याने त्रिपदे
बहुव्रीहौ न भवति प्रसङ्गः; पदसमुदायादि परमो धर्मशब्दो न केवलात् पूर्वपदात् ।
अनिच्चित्करणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् ।

जम्मा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ जम्भबचनेन तृणमिव जम्भोऽस्य, सोम इव
जम्भोऽस्येति विप्रहीतव्यमिति । ननु तृणं जम्भोऽस्य, सोमो जम्भोऽस्येत्येवं विप्रही-

निपात्यते । जम्मशब्दोऽभ्यवहार्यवाची, दन्तविशेषवाची च । शोभन्तो जम्भोऽस्य सुजम्भा देवदत्त । शोभनाभ्यवहार्यं, शोभनदन्तो वा । एव हरितजम्भा । तृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने—तृणमिव जम्भोऽस्य, सोम इव जम्भोऽस्येति विग्रहीतव्यम् ।

सुहरिततृणसोमेभ्य इति किम् ? पतितजम्भ ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

‘दक्षिणेर्मा’ इति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे । लुब्ध = व्याध । दक्षिणमोर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृग । ईर्मम् = व्रणमुच्यते । दक्षिणमङ्ग व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः ।

लुब्धयोग इति किम् ? दक्षिणेर्म शकटम् ॥

इच्च कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच्च प्रत्ययो भवति । ‘तत्र तेनेदमिति सरूपे’ इत्यय बहुव्रीहिर्गृह्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इद युद्धं प्रवृत्त केशाकेशि । कचाकचि । मुसलैश्च मुसलैश्च प्रवृत्त्य इद युद्धं प्रवृत्त मुसलामुसलि । दण्डादण्डि । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच्छप्रत्यय पठ्यते ॥

पदमञ्जरी

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ लुब्धो व्याध इति । कत्रयस्तु हिंसामात्रे प्रयुज्यते—‘बाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा’ इति यथा । मणितमिति । अणशब्दादितच्च । ‘मृग गात्रविपूर्णने’ इत्यस्माद्वा चौरादिकणिजन्ताक्तः ॥

इच्च कर्मव्यतिहारे ॥ अयं बहुव्रीहिर्युक्त इति । अस्यैव कर्मव्यतिहारे वृत्ते । वृद्धादरेण ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच्छ प्रपठ्यते इति । तेनान्ययीभावसङ्गत्तादव्ययत्वे सति सुञ्जुग्मवतीति भार । यथेवम्, अन्ययीभावसङ्गता बहुव्रीहिसङ्गता वाचनात्समासस्वरैरेवान्तोदात्तत्वं

व्यास

तव्यम्, न हि तृण जम्भ, न च सोम । अभ्यवहार्यवचने तु—तृण जम्भोऽस्य, सोमो जम्भोऽस्येत्येवमेव विग्रहः कार्यः, तृणसोमयोरभ्यवहार्यत्वात् ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ इच्च कर्मव्यतिहारे ॥ ‘तत्र तेनेदमिति सरूपे’ इत्यय बहुव्रीहिर्गृह्यते इति । अस्यैव कर्मव्यतिहारे वृत्ते । केशाकेशि । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच्छप्रत्ययस्य पाठादन्ययीभावसङ्गता, अन्ययीभावश्च समासोऽन्ययसङ्गो भवतीति । तेन सुञ्जुग्मवतीति भावः ।

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादय शब्दा इच्प्रत्ययान्ता. साधवो भवन्ति । 'द्विदण्ड्यादिभ्यः' इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्ड्याद्यर्थमिच् प्रत्ययो भवति । तथा भवति यथा द्विदण्ड्यादय सिध्यन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषेऽवरुध्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति । द्विमुसलि प्रहरति । इह न भवति—द्विदण्डा शालेति ।

बहुव्रीह्याधिकारेऽपि तत्पुरुषात् क्वचिद्विधानमिच्छन्ति । निकुच्य
पदमञ्जरी

सिद्धमिति नार्थश्चिह्नकरणेन ? विशेषणार्थं तु । असति हि तस्मिंस्तिष्ठद्गु-
प्रभृतिप्रकारमात्रं पठ्येत, ततश्च 'अच इः' इत्यस्यापि ग्रहणं स्यात् ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ यदि 'द्विदण्ड्यादयः साधवो भवन्ति'—इत्ययमर्थो-
ऽभिप्रेतः, 'द्विदण्ड्यादिभ्यः' इति सूत्रपदस्य कथं निर्वाहः ? अत आह—द्विदण्ड्या-
दिभ्य इति । तादर्थ्यं एषा चतुर्थीत्यादि । समुदायनिपातनाच्चेति । समुदाया यत्र
प्रसिद्धास्तत्रैव तेषामवरोध = अस्थापनं यथा स्यादित्येवमर्थं समुदायनिपातन-
मित्यर्थः । द्विदण्डि प्रहरतीति । द्वौ दण्डावस्मिन्प्रहरणे इति विग्रहः । इह न
भवतीति । किं न भवति ? द्विदण्डौत्येतच्छब्दरूपं साधु न भवतीत्यर्थः ।

बहुव्रीह्याधिकारेऽपीति । अत्रापि 'समुदायनिपातनाच्च' इत्ययमेव हेतुः । ननु
भ्यातः

इच्छित्करण विशेषणार्थम् । यदि ह्यन चकारो न क्रियते, तदा तिष्ठद्गुप्रभृतिप्र-
पीकारमात्रं पठ्येत, तदेकारमात्रस्यापि ग्रहणं स्यात् ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्यं एषा चतुर्थीत्यादि । द्विदण्ड्या-
दयो हि प्रातिपदिकेष्विच्प्रत्ययान्ता एव पठ्यन्त इति तेभ्यः. पुनरिच्छिवधातु न दाक्यते,
विधीयमानोऽपि निष्प्रयोजन स्यात्, तस्मान्नेय पञ्चमी, किं तर्हि ? तादर्थ्यं चतुर्थी ।
द्विदण्ड्याद्यर्थमिच् प्रत्ययो भवतीत्यनेन तादर्थ्यं दर्शयति । अस्वेवार्थं विस्पष्टी-
कर्तुमाह—तच्चथा भवतीत्यादि । एव ब्रुवाणेन 'द्विदण्ड्यादिभ्यः' प्रत्ययो भवति,
न द्विदण्ड्यादिभ्यः' इत्युक्तम् । एव ते सिध्यन्ति, नान्यथा । अथ किमर्थं समुदायाना
निपातनशुद्धा एव प्रकृती. प्रातिपदिकेषु पठित्वा ततः प्रत्ययो विधीयते ? इत्यत आह—
समुदायनिपातनाच्चेत्यादि । प्रातिपदिकेषु प्रकृती. पठित्वा ताम्यः प्रत्ययमात्रं विधीयते,
ततो नियमः स्यात्—समुदायनिपातनाद् यत्रार्थे विशेषे ते प्रसिद्धास्तत्रैव विशेष्यन्ते ।
तत्रैव भवन्तीत्यर्थः । द्विदण्डि प्रहरतीति । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे । इह न
भवतीति । द्विदण्डौत्येतच्छब्दरूपमात्रं साधु न भवतीत्यर्थः । बहुव्रीह्याधिकारेऽपीत्यादि ।

कर्णौ धावति निकुच्यकर्णि धावति । प्रोह्य पादौ हस्तिन वाहयति
प्रोह्यपादि हस्तिनं वाहयति । मयूष्यंसकादित्वात्समासः ।

द्विदण्डि । द्विमुसलि । उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभा-
कर्णि । उभयाकर्णि । उभादन्ति । उभयादन्ति । उभाहस्ति । उभया-
हस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु । उभयाबाहु । एक-
पदि । प्रोह्यपदि । आढ्यपदि । सपदि । निकुच्यकर्णि । सहतपुच्छि ।
उभाबाहु उभयाबाह्विति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः । प्रत्ययलक्षणैना-
व्ययीभावसंज्ञा । द्विदण्ड्यादि । ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ १२६ ॥

प्र, सम्-इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य शुरादेशो भवति समा-
सान्तो बहुव्रीहौ । प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रज्ञु । सज्ञु ॥

पदमञ्जरा

प्रातिपदिकेष्विच्प्रत्ययान्तपाठादेव सिद्ध द्विदण्ड्यादीनां साधुत्वम्, तत्किमनेन ?
तन्म; न हि पाठमात्रेणेजन्तत्वं शक्यमनगन्तुम्, तत्तरचाव्ययीभावसंज्ञा न
स्यात् । अनार्षश्च पाठः शङ्क्येत; कचिदप्यनुपयोगात् ॥

प्रसम्भ्या जानुनोर्ज्ञुः ॥ सुरित्यमादेश इति । प्रत्ययस्त्वय न भवति, पष्ठीद्विव-
चनेन निर्देशात् । इह हि जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थगतं द्वित्वम्, उपपदनिबन्धनं
वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति निर्देश एतदर्थः क्रियते—स्थानपष्ठीत्वमसन्दिग्धं
कथं विश्रायेतेति । छन्दसि तु स्वतन्त्रोऽपि शुशब्दो दृश्यते—‘उपशुवाधो नभसा’,
‘सदेम यत्नश्च, पशुकामस्य’ इति ॥

म्यासः

अत्रापि समुदायनिपातनमित्ययमेव हेतुः । असति हि समुदायनिपातने बहुव्रीह्यधि-
कारात् तात्पुरुषान्न कचित् प्रत्ययविधानं स्यात् । समुदायनिपातनात् तु कचित्
तत्पुरुषादपि भवति । यदा प्रत्ययस्य लोपो भवत्यव्ययीभावसंज्ञा, तदा न प्राप्नोतीत्यत
आह—प्रत्ययलक्षणैरेत्यादि ।

प्रसम्भ्या जानुनोर्ज्ञुः ॥ जानुशब्दस्यादेशो भवतीति । कथं पुनर्ज्ञायते—आदेशो-
ऽयम्, न प्रत्यय इति ? यदि प्रत्ययः स्यात्, ‘जानुन’ इत्येकवचनेनैव निर्देशं कुर्यात्,
पष्ठीद्विवचनेनैव निर्देशः कृतः । तस्यादादेशोऽयं न प्रत्यय इति विश्रायेते । पष्ठी-
द्विवचनेन निर्देशोऽसन्देहार्थः कृतः—स्थानपष्ठीत्वमसन्दिग्धं यथा विश्रायेतेति । जानुन
द्राजुप्यमाने सन्देहः स्यात्—किमिदं पष्ठी, उत पञ्चमीति ॥

ऊर्ध्वादिमापा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभापा 'जु.' इत्ययमादेशो भवति । ऊर्ध्वं जानुनी अस्य ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजु ॥

ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊध शब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्तः । कुण्ड-
मिव ऊधोऽस्या सा कुण्डोऽधनी । घटोऽधनी ।

ॐ ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहण कर्तव्यम् ॐ । इह मा भूत्—महोवाः
पर्जन्य । घटोऽधो धेनुकम् ॥

धनुपञ्च ॥ १३२ ॥

धनु शब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । शाङ्गं धनुरस्य
शाङ्गधन्वा । गाण्डोवधन्वा । पुष्पधन्वा । अधिज्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनु शब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायाम् विषये । पूर्वैण

पदमङ्गी

ऊधसोऽनङ् ॥ द्वित्करणान्तादेशात्तम्, अकारादित्त्वं च निरिच्यत्याऽऽह-
अनङादेशो भवतीति । कुण्डोऽधीति । 'बहुव्रीहेरुधसो ङीप्', 'अल्लोपोऽनः' ।

अनङ्विधानमुत्तरार्थम्, इह तु नकारादेशेनापि सिद्धम् ॥

भ्यासः

ऊर्ध्वादिमापाः ॥ ऊधसोऽनङ् ॥ अनङादेशोऽयं भवतीति । कथं पुनर्विज्ञायते-
आदेशोऽयं न प्रत्यय इति ? यद्येव प्रत्ययः स्यात् द्वित्करणमनर्थकं स्यात् । आदेशो
हस्मिन्ननङादेशार्थं द्वित्वमर्थवद् भवति । तस्माद् द्वित्वादेवायमादेशो भवतीति
विज्ञायते । कुण्डोऽधीति । अनङि कृते 'अतो गुणे' पररूपत्वम्, 'बहुव्रीहेरुधसो ङीप्'
इति ङीप्, 'अल्लोपोऽनः' ।

स्त्रीग्रहणं कर्तव्यमिति । स्त्री गृह्यते येनाभिधेयनित्यत्वेन ततः स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् ।
एतदुचं भवति—तथा व्याख्यानं कर्तव्यं यथा स्त्रियामभिधेयानामनङ् भवतीति ।
तत्रेदं व्याख्यानम्—'ऊर्ध्वाद् विभापा' इत्यतो विभापाग्रहणमनुवर्तते, सा च व्य-
रिधयविभापा, तेन स्त्रियामेव भवति, नान्यत्रेति ।

अनङोऽकारादित्वमुत्तरार्थम् । इह विनापि तेन सिध्यत्येव ॥

धनुपञ्च ॥ शाङ्गधन्वेति । अनङि कृते यणादेशः, 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः ।

वा संज्ञायाम् ॥ जायाया निङ् ॥ निङादेशो भवतीति । आदेशात्त्वमस्य पूर्ववद्

नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते । शतघनुः, शतघन्वा । दृढघनुः, दृढघन्वा ॥

जायाया निह् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निडादशो भवति । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत्, पूति, सु, सुरभि-इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । तत्राग उच्चारणार्थः । उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ।

एतेभ्य इति किम् ? तीव्रगन्धो वातः ।

ॐ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॐ । तेन शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्ध आपणिकः ॥

पदमञ्जरी

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ इकारादेशो भरतीति । यद्वीनिर्देशादादेशत्वाय-
सायः । प्रकरणभेदाय चादेशत्वं व्यवस्थाप्यते, न त्वस्मिन्प्रत्ययेऽपि कश्चिदोपः ।

गन्धशब्दोऽयमस्ति द्रव्यवचनः—उहति जलमियम्, पिनष्टि गन्धानियमिति,
अस्ति च गुणवचनः—चन्दनस्य गन्ध इति, तत्र गुणवाचिनो ग्रहणार्थमाह—
गन्धस्येत्वं इति । रूपादिसमुदायः—द्रव्यम्, तस्य गन्धलक्षणो गुण एकास्त एक-
देशो भवति, रूपादिव्यतिरिक्तमयमिति द्रव्यमिति तु पक्षे एकान्त इधैकान्तः;
तत्स्थस्योपलम्भात् ।

सुगन्ध आपणिक इति । आपणे नियुक्त आपणिकः; प्राग्यहतीयष्टक् । भगार्थे
न्यासः

द्वित्वादेव विहायते । युवजानिरिति । 'लापो व्योर्बलि' इति यलोपः । 'क्षियाः
पुंवत्' इति पुंवद्भावः ।

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ इकार आदेशो भवति । कथं पुनर्ज्ञायते—
आदेशोऽयं न प्रत्यय इति । 'गन्धस्य' इति पठ्या निर्देशात् । यदि हि प्रत्ययः स्यात्,
अर्धन्दिग्वार्यम् 'गन्धात्' इति पञ्चम्या निर्देशं कुर्यात्, पठ्या तु निर्देशः । तस्मादा-
देशोऽयमिति विहायते ।

गन्धस्येत्वं इत्यादि । गन्धो द्विविधः । गुणो गन्धः, सोऽयमदाप्येकान्तो न
भवति । यस्तु शोभनो, गन्धोऽस्येति सुगन्ध आपणिक इति तत्र [द्रव्यगन्धो गन्ध-

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । सूपोऽल्पोऽस्मिन् सूपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन् भोजने घृतम् घृतगन्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करोपगन्धिः ॥

पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

पदमञ्जरी

या अभ्यात्मादित्वाद्दृक् । अथ वायौ कथं सुगन्धिः, दुग्न्धिरिति, न ह्ययं गन्धो पायोगुणः ? मा भूत्तस्य गुणः, तेन सादृश्याभावात्तत्रो लक्ष्यते, एतादृशे च तदेकान्तत्वं विधक्षितम्, न तद्गुणत्वम् । एवं च कृत्वा कुटुमाद्यनुलेपनमपि यदा दैवदत्तादेरपि भागपन्नं भवति तदेतत् भवत्येव—सुगन्धिर्देवदत्त इति, सर्वथा द्रव्यवचननिवृत्तिः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ सूपोऽल्पोऽस्मिन्सूपगन्धीति । अर्थप्रदर्शनमेतत्, त्रिप्रहस्तु सूपस्य गन्धो लेशोऽस्मिन्निति; अन्यथा विशेषणत्वाद् गन्धशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । यद्वा—अस्मादेव निपातनाद् गन्धशब्दस्य परनिपातः ॥

न्यासः

शब्देनोच्यते, तद्यापि कस्यैकदेशो भवति । तत्र गुणगन्धे यथा स्याद्, द्रव्यगन्धे मा भूदित्येवमर्थं गन्धस्येत्ये विधेये तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । तदित्यनेन बहुव्रीह्यर्थः सामर्थ्यान्निर्दिश्यते । तस्यैकान्त एकदेशो वा धर्मोऽन्यवस्तदेकान्तं सगृह्यते । येन तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । एतदुक्तं भवति—तादृशं व्याख्यानं कर्तव्यं येनैतदपि परिहृय गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशात् तत् आश्रयितव्यं इति । तदेव व्याख्यानम्—‘वा यथायाम्’ इत्यतो वामग्रहणमनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभागा । तेन यत्र गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशभूतस्तत्रैवेत्यं भवति, नान्यत्रेति । अथ वा—अल्पस्य गन्धशब्दो द्रव्यवचनः—गन्धान् विक्रीणीत इति । अस्ति गुणवचनो यथा—गन्धवती पृथिवी । तत्र गुणवचनस्येदं ग्रहणम्, न द्रव्यवचनस्य । तस्माद् द्रव्यवचनो बहुवचनान्त एव द्रव्ये वर्तते—गन्धान् विक्रीणीते, गन्धाः पण्यमस्येति । इह गन्धस्येत्येकवचननैव निर्देशः । तस्मादवशीयते—गुणवचनस्येदं ग्रहणमिति । गुणवचनस्य तु ग्रहणे तत्र गुणो गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशो भवति, तेन तदेका-नभूतस्यैव गन्धस्येत्वं भवति ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ उपमानाच्च ॥ पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः ॥ लोपो भवति

‘उपमानात्’ इत्येव । उपमानादहस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । सिंहपात् ।

अहस्त्यादिभ्य इति किम् ? हस्तिपादः । कटोलपादः ।

हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक । महिला । दासी । गणिका । कुसूल । हस्त्यादिः ॥

कुम्भपदोषु च ॥ १३६ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः समुदाया एव पठ्यन्ते, तत्रैवं सूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये यथा, कुम्भ-
पदमञ्जरी

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ लोपो भवति समासान्त इति । यदि स्वयं समासान्तो न स्याद्, ‘आदेः परस्य’ इत्यादेः स्यात्, ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप् च प्रसज्येत; समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणात् । कथं पुनरभावरूपोऽन्तावयवो भवति ? तत्राह—स्थानिद्वारेणेति ॥

कुम्भपदीषु च ॥ बहुवचननिर्देशात्प्रभृतयोऽवगम्यत इत्याह—कुम्भपदीप्रभृतय इति । समुदाया एव निपात्यन्त इति । कथं तर्हि सूत्रे भूतविभक्त्या सप्तम्या निर्देशः ? इत्यत आह—तत्रेति । विषयग्रहणेन सूत्रे विषयसप्तमीति दर्शयति—यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्तीति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्पूर्वत्र तथा लोपो भवतीत्यर्थो ब्राह्मः । किमर्थं पुनः समुदाया एव निपात्यन्ते, न कुम्भादीनेषु गणे पठित्वा तैभ्यः परस्य पादशब्दस्य लोपो विधीयेत ? तत्राह—समुदायापठस्य न्यासः

समासान्त इति । किं पुनः स्यात् समासान्तो न स्यात् ? ‘आदेः परस्य’ इत्यादेरेव स्यात् । समासान्तत्वे सत्यन्तशब्दोऽपि नियतदेशमेवावयवमाचष्ट इत्यन्तस्यैव भवति । एवञ्च समासान्तो भवति यद्यन्तस्य भवति, नान्यथा । ननु च लोपस्याभावरूपत्वात् समासान्तो नोपपद्यते ? इत्याह—स्थानिद्वारेणेत्यादि । स्थानिनोऽकारस्य समासान्तत्वादुपचारेण लोपोऽपि समासान्त उच्यत इति दर्शयति ॥

कुम्भपदीषु च ॥ कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः समुदाया एव पठ्यन्त इति । यद्येवम्, कथमिदं नेतव्यम् ? इत्याह—तत्रैवमित्यादि । तत्र तेषु कुम्भपदीप्रभृत्यु कृतपादलोपेषु पठितेष्वेव व्याख्येयमित्यर्थः । कुम्भपद्यादिविषय इति विषयग्रहणेन कुम्भपदीष्विति विषयसप्तम्येवेति दर्शयति । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्तीति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तथेत्यनुच्यमानमपि प्रतीयते । तदारमर्थः—पादस्य तथा लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये यथा कुम्भपद्यादयः सम्भवन्तीति । किमर्थं पुनः समुदाया

पद्यादयः सिद्धयन्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः—
स्त्रियामेव, तत्र ङीप्प्रत्यये एव, नान्यदा । कुम्भपदी । शतपदी ।

यच्चेहोपमानपूर्वम्, संख्यापूर्वं च पठ्यते, तस्य सिद्धे लोपे नित्य-
ङीवर्यं वचनम् । 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पो न भवति ।

कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । माला-
पदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशोपदी । घृतपदी । दासो-
पदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । द्रुपदी ।
शकृत्पदी । सूपपदी । पञ्चपदी । अर्वपदी । स्तनपदी । कुम्भपद्यादिः ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति
समासान्तः । द्वौ पादावस्य द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादा-
वस्य सुपात् ॥

षट्मञ्जरी

चेति । विषयनियममेव दर्शयति—स्त्रियामेवेति । अत्र च स्त्रियामपि ङीप्प्रत्यय
एव । 'पादोऽन्तरस्याम्' इति यदा ङीप्विषयभूतस्तद्वेत्यर्थः ।

यच्चेत्यादि । उपमानपूर्वपदम्—कुम्भपदी, जालपदीत्यादि; संख्यापूर्वपदम्—
एकपदी, शतपदीति । अष्टापदीति पठ्यते, तत्र निपातनादीर्घत्वम्, 'अष्टनः
संज्ञायाम्' इति याऽऽकारः ॥

न्यासः

एव पठ्यन्ते, न कुम्भपदादीन् शब्दान् प्रातिपदिकेषु पठित्वा तेभ्यः परस्य पाद-
शब्दस्य लोपो विधीयेत । इत्याह—समुदायपाठस्य चेत्यादि । यदि कुम्भादिभ्यः परस्य
पादस्य स लोप उच्येत, 'कृतपादलोपाः समुदाया एव न पठ्येरन्' इति नियमो न
लभ्येत । ततस्त्रिष्वपि लिङ्गेषु स्युः, स्त्रियामेव चेभ्यन्ते । समुदायपाठे सति स्त्रियां
ङीप्प्रत्यय एव विषयभूते भवति । नान्यदेति । कुम्भपदीति । 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति
ङीप् विषयभूते पादस्य लोपः, ततो ङीप्, तस्मिन् 'पादः पत्' इति पञ्चावः ।

यच्चेहोपमानपूर्वमिति—कुम्भपदी, जालपदीत्येवमादि । संख्यापूर्वपदम्—
एकपदी शतपदीत्येवमादि । तस्य सिद्ध इति । उपमानपूर्वस्य पूर्वमेव सिद्धे संख्या-
पूर्वस्य तत्तरेण ।

अष्टापदीत्यस्मिन् पठ्यते । तत्र निपातन दीर्घत्वार्थम् । 'अष्टनः संज्ञायाम्'
इति वा ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ अनुपमानार्थमिदम् ॥

१. स्यूतपदी, सूत्रपदी, कजहस्तपदी, द्विपदी, विषपदी, सुपदी, सूकरपदी,
सूषोपदी—अत्रैते शब्दाः पुस्तकान्तरेऽधिकाः ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

सख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीह्येयौ दन्तशब्दस्तस्य 'दत्' इत्यय-
मादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । ऋकार उगित्कार्यार्थः ।
द्वौ दन्तावस्य द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य
समस्ता जाता सुदन् कुमार ।

वयसीति किम् ? द्विदन्त कुञ्जर । सुदन्तो दक्षिणात्य ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

छन्दसि च दन्तशब्दस्य 'दत्' इत्ययमादेशो भवति समासान्तो
बहुव्रीहौ समासे । पत्रदत्तमालभेत । उभयदत्त आलभेत ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थे सज्ञाया विषये दन्तशब्दस्य 'दत्' इत्ययमादेशो
भवति । अयोदती । फालपती ।

सज्ञायामिति किम् ? समदन्तो । स्निग्धदन्तो ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव, अरोक-इत्येताभ्या परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशा

पदमञ्जरी

वयसि दन्तस्य दत् ॥ द्विदन्ति । ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वाद् 'उगित्त्वाम्'
इति तुम् ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ अछन्दोऽर्थमिदम् । अयोदतीति । अय इव दन्ता अस्या
अयोदती, उगित्त्वाम् ङीप् । समदन्तीति । 'नासिकोदरोष्ठ' इत्यादिना ङीप् ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ अरोको निदोषिरिति । 'रूच दीप्ती', रोचनम्=
रोक', स न रिचते यस्येति कृत्वा ॥

न्यास

वयसि दन्तस्य दत् ॥ द्विदन्ति । ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वाद् 'उगित्त्वाम्'
इति तुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपो । सुदन्तो दक्षिणात्य इति । शोभनत्वनिह
गम्यते, न वय ॥

छन्दसि च ॥ अवयोऽर्थम्, अस्यैवापूर्वपदार्थञ्च वचनम् । उभयतोदत्त इति
षष्ठ्यमेवेत् ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ अछन्दोऽर्थमेतत् । अय इव दन्ता अस्या अयोदती ।
'उगित्त्वाम्' इति ङीप् ।

समदन्तीति । 'नासिकोदर' इत्यादिना ङीप् ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ 'स्त्रियाम्' इति निवृत्तम् । रोक=रोचनम्, दीप्ति ।

भवति विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन्, श्यावदन्तः ।
अरोकदन्, अरोकदन्तः । अरोकः=निर्दीप्तिः ।

संज्ञायामित्येव—श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

‘विभाषा’ इत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात्, शुद्ध, शुभ्र, वृष, वराह—
इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा ‘दत्’ इत्ययमादेशो भवति
समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुङ्मलाग्रदन्, कुङ्मलाग्रदन्तः ।
शुद्धदन्, शुद्धदन्तः । शुभ्रदन्, शुभ्रदन्तः । वृषदन्, वृषदन्तः । वराह-
दन्, वराहदन्तः ।

अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन्, अहिदन्तः । मूपिकदन्,
मूपिकदन्तः । गर्दभदन्, गर्दभदन्तः । शिखरदन्, शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तोऽवस्थायां गम्य-
मानायाम् । कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयः=अवस्था इत्युच्यते ।
असञ्जातं ककुदमस्य असञ्जातककुत् । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुत् ।
मध्यमवया इत्यर्थः । उन्नतककुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलककुत् ।
बलवानित्यर्थः । यष्टिककुत् । नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः ।

अवस्थायामिति किम् ? श्वेतककुदः ॥

षदमञ्जरी

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।

अहिदन्तित्वादि । माथ्ये एतन्नाश्रितम् ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ कालादिकृता इति । आदिशब्देनाहारपरिणामा-
दैर्ग्रहणम् ॥

न्यासः

‘रुच दीप्तौ’, मावे घञ्, ‘चञोः कुषिण्यतोः’ इति कुत्वम् । अविद्यमानो रोकोऽस्ये-
त्यरोकशब्दस्य व्युत्पत्तिं हृदि कृत्वा तस्यार्थं दर्शयितुमाह—अरोको निर्दीप्तिरिति ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ कालादिकृतेति ।
आदिशब्देनाहारादयो गृह्यन्ते ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोप समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये । त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत्पर्वत । ककुदाकार पर्वतस्य शृङ्गम्=ककुदमित्युच्यते । न च सर्वस्त्रिशिखर पर्वतस्त्रिककुत् । किं तर्हि ? सञ्ज्ञेया पर्वतविशेषस्य ।

पर्वत इति किम् ? त्रिककुदोऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत्, वि—इत्येताभ्या परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । उद्गत काकुदमस्य उत्काकुत् । विकाकुत् । तालु=काकुदमुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पदमञ्जरी

त्रिककुत् पर्वते ॥ पर्वतेऽन्यपदार्थे मुख्यस्य ककुदस्यासम्भवादाह—ककुदाकारं शृङ्गमित्यादि । न चेत्यादि । उच्यत इत्यस्यानुपह्ण । संज्ञेयेत्यादि । एतच्च निपातनाल्लभ्यते । एवं च पर्वतग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

न्यासः

त्रिककुत् पर्वते ॥ अनवस्थार्थमिदम् । पर्वतेऽन्यपदार्थे मुख्य ककुद न सम्भवति, उच्यते चेदम्—त्रिककुत् पर्वत इति । तत्र सामर्थ्यात्ककुदाकारे पर्वतशिखरे स इदयात् ककुदशब्दो वर्तते, तस्येदं ग्रहणं विज्ञायते । अत एवाह—ककुदाकारमिथादि । यद्येवम्, इदं तर्हि यस्य कस्यचित् पर्वतस्य त्रीणि ककुदाकाराणि शृङ्गाणि तस्य सर्वस्य त्रिककुदमिधानं प्राप्नोति ? अत आह—न चेत्यादि । ‘उच्यते’ इति प्रकृतेन सम्बन्धः । संज्ञेयेत्यादि । एतेन यस्यैषा सहा त्रिककुच्छन्देनोच्यत इति तद् दर्शयति । एतच्च निपातनात् ‘स्त्रिया सशायाम्’ इत्यतः सशग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते । ननु चाभिधेयनियमोऽपि तत् एव लभ्यत इति शर्वतग्रहणं न कर्तव्यम् ? नेतदस्ति, शैलीयमाचार्येण यत् प्रसिद्धेष्वपि नित्यतरेष्वभिधेयनिमित्तमाचष्टे, यथा—‘पुष्पविदधौ नधरे’ इति, किं पुनर्यत्र प्रसिद्धिर्नास्ति ! सा तु लौकिकी ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ उत्काकुत्, विकाकुदिति । अन्त्यस्य लोपे कृते ‘वावसाने’ इति चत्वम् । ननु च ‘भादे परस्य’ इत्यादिलोपेन भवितव्यम्, तत् कथमन्त्यस्य भवति ? अन्त्यवचनो हावयववचनोऽपि, स नियतदेशावयवमाचष्ट इत्युक्तम् । तत्र यथादेः स्यात्, समासान्तता नोपपद्यते ॥

पूर्णत्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । पूर्णं काकुदमस्य पुर्णकाकुत्, पुर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत्, दुहृत्-इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः । सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्परस्य । शोभन हृदयमस्य सुहृत् मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृदमित्रम् ।

मित्रामित्रयोरिति किम् ? सुहृदयः कारुणिकः । दुर्हृदयश्चोरः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उर प्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढमुरोऽस्य व्यूढोरस्क । प्रियसर्पिष्कः । अवमुक्तोपानत्कः ।

पुमान्, अनङ्वान्, पयः, नौ, लक्ष्मीरिति विभक्त्यन्ताः पठ्यन्ते, न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्-एकवचनान्तानामेव ग्रहणमिह विज्ञायेत, द्विवचनबहुवचनान्तानां भा भूदिति । तत्र 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान्, द्विपुंस्कः । बहुपुमान्, बहुपुंस्कः ।

उरस् । सर्पिस् । उपानह् । पुमान् । अनङ्वान् । नौ । पयः ।

पदमञ्जरी

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ व्यूढोरस्कः, प्रियसर्पिष्क इति । 'सोऽपदादौ', 'इणः पः', उपपूर्वाग्नहातेः सम्पदादित्वात्कर्मणि किप्, उपनद्धा उपानत्, 'नहिष्टति' इति दीर्घः, अवमुक्ते उपानहौ येन सोऽयमुक्तोपानत्कः । 'नहो घः', जरत्यचर्त्वे ॥

विकल्प एव भवतीति । लक्ष्मीशब्दात् 'नधृतदच' इति नित्यः कच् न न्यासः

पूर्णाद्विभाषा ॥ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ 'शेषाद्विभाषा' इति कपि सिद्धे नित्यार्थं वचनम् । प्रियसर्पिष्क इति । 'इणः पः' इति विसर्जनीयस्य प्रकारः । अवमुक्ते उपानहौ येन स अवमुक्तोपानत्क इति । 'नहो घः' इति विहितस्य धकारस्य 'क्षला जघोऽन्ते' इति जश्त्वम्-दकारः, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्-तकारः ।

किं पुनरेतद्विमर्शयन्तानां पाठे प्रयोजनम् ? इत्याह-तत्रेत्यादि । तत्रेत्यनेन विभक्त्यन्तानां पाठः प्रत्यवमृश्यते !

लक्ष्मी । दधि । मधु । शालि । ॐ अथान्न ॐ । अनर्थक ।
उर प्रभृति ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इक्षताद्बहुव्रीहे कप् प्रत्ययो भवति स्त्रिया विषये । बहुवो
दण्डिनोऽस्या शालाया बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्निका । बहु
स्वामिका नगरी । बहुवाग्मिका सभा ।

स्त्रियामिति किम् ? बहुदण्डी राजा । बहुदण्डिक । 'शेषा-
द्विभाषा' इत्येतद्भवति ।

नद्यतश्च ॥ १५३ ॥

नद्यन्ताद्बहुव्रीहेऽन्तकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बह्वच
कुमार्योऽस्मिन्देसे बहुकुमारिको देश । बहुश्रद्धान्वन्धक । ऋत
खल्वपि—बहुकर्तृक ।

तकार मुखमुखोच्चारणार्थ ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

पदमञ्जरी

भवति, एकरचनान्तपाठस्य नियमार्थत्वात् । अर्थाच्च इति । नच परो योऽर्थ
शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्य क भवति । नास्त्यर्थोऽस्ति अनर्थक ॥

इन स्त्रियाम् ॥ 'अनिनस्मग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं
प्रयोजयन्ति' ॥

नद्यतश्च ॥ नद्यताद्बहुव्रीहेरिति । अत्रान्तशब्द उत्तरपदे वर्तते, नद्युत्तर
पदाद्बहुव्रीहेरित्यर्थः । यद्वा—बहुव्रीह्यर्थमुत्तरपद बहुव्रीहि, तस्मान्नद्यन्ता
दित्यर्थः । किं सिद्धं भवति ? बहुग्रामणोर्नगरी, बहुफलपूर्णगरीत्यत्र कब्
निरर्त्तितो भवति ॥

न्यास

अर्थाच्च इति । नश्यतो योऽर्थशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहादे कम्भवति । नास्त्यर्थो
ऽस्येति अनर्थक ॥

इन 'स्त्रियाम् ॥ इदमपि पूर्ववत् कपि सिद्धे नित्यार्थमेव । बहुदण्डिकेति । 'नलोप
प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोप ॥

नद्यतश्च ॥ शेषाद् विभाषा ॥ शेष कवपेशा वा स्याद् यस्माद् बहुवो दे कन्
विहित स शेष इति ? समासात्तापेशो वा—यस्माद् बहुव्रीहे समासान्तो न विहित
स शेष इति ? तत्र यदि कवपेश शेष स्याद्—अट्च, व्याघ्रमात्, सुगन्धिरित्यत्रापि
स्यात् । न इत केनचित् कन्विहित इति कवपेशे शेषे दोष दृष्ट्वा समासात्तापेशा

यस्माद्बहुव्रीहे समासान्तो न विहितः स शेषः, तस्माद्विभाषा कप्रत्ययो भवति । बहुवचनं खट्वा अस्मिन् बहुखट्वक, बहुमालक, बहुवीणक । बहुखट्वाक, बहुमालाक, बहुवीणाक । बहुखट्व, बहुमाल, बहुवीण ।

कथमनृक्क साम, बहुवृक्क सूक्तमिति, यावता विहितोऽत्र सामान्येन समासान्त 'ऋक्पू' इति ? नैतदस्ति, विशेषे स इष्यते— 'अनृचो माणवको ज्ञेयो बहुवृचश्चरणाख्याम्' इति ।

शेषादिति किम् ? प्रियपथ । प्रियधुर ॥

पञ्चमः

शेषाद्विभाषा ॥ यस्माद्बहुव्रीहेरिति । कर्मणि ल्यब्लोपे एषा पञ्चमी, बहुव्रीहि-माश्रित्येत्यर्थः, तेन यत्राप्यादेशः समासान्त—व्याघ्रपात्, सुगन्धिः, कुण्डो-धनीति, असावपि शेषो न भवति । प्रत्ययप्रायत्याद्या समासान्तस्य 'यस्मात्' इत्युक्तम् ।

इह शेषः कवपेक्षो वा स्याद्, अनन्तरो यो बहुव्रीह्याधिकारस्त्वपेक्षो वा, समासान्तमात्रापेक्षो वा—इति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति । तत्राप्ये पक्षे—व्याघ्रपात्, सुगन्धिः, द्विदशः, अनृचः, विधुर इत्यादी नित्यकटिपयवर्जं सर्वत्र प्रसज्येत । शेषग्रहणं चानर्थकम्, न हि नित्यकटिपये विकल्पप्रसङ्गः, नित्यकविधेरानर्थक्य-प्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि द्विदश इत्यादी स्यादेव प्रसङ्गः इति मन्यमानस्तृतीयः पक्षमाश्रयति—समासान्तो न विहित इति । बहुखट्वक इत्यादी 'आपोऽन्यतर-स्याम्' इति ह्रस्वः, बहुखट्व इत्यादी 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' इति ।

कथमित्यादि । यदि समासान्तापेक्षः शेष इति प्रश्नः । विशेषे स इष्यत इति । ततश्च विषयान्तरे सूक्ते सामनि च बहुव्रीहे समासान्तापेक्षः शेषत्वमस्त्येवेति
भ्यासः

शेष इति दर्शयन्नाह—यस्माद् बहुव्रीहे समासान्तो न भवति स शेष इति । कथं शायते—समासान्तापेक्षः शेष इति ? शेषग्रहणात् । तत्र यदि कवपेक्षः शेषः स्यात्, शेषग्रहणमनर्थकं स्यात् । आरम्भसामान्यदेव हि शेषविषय एव विकल्पो भविष्यति अथवा यदि यतोऽपि पूर्वैर्विधिवाक्यैः कविहितस्ततोऽप्यनेन विभाषा विधीयते, विधिवाक्यानामानर्थक्यमापद्येत । तस्मान्छेषग्रहणात् समासान्तापेक्षः शेषो विज्ञायते । बहुखट्वक इति । 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वः । बहुखट्व इत्यत्रापि 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' इति ।

कथमित्यादि । यदि समासान्तापेक्षः, शेषः अटक्क साम, बहुवृक्क सूक्तमित्यत्र भवति सिध्यतीत्यभिप्रायः । विशेषे स इष्यत इति । स प्रकारः समासान्तो विशेषे

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिपिद्यते । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वयशाः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्ताद्वहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिपिध्यते । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । 'शेषाद्विभाषा' इत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न भवति; 'ईयसो बहुव्रीहौ पुंवत्' इति वचनात् ।

पद्मभरी

भावः । किमर्थं पुनः शेषग्रहणम्, यावता यत्र समासान्ता विहितास्तत्र त एव बाधका भविष्यन्ति, अनन्तकाशा विधयो बाधका भवन्ति, सारकाशाश्च ते, कोऽयकाशः ? विभाषा कप्, यदा न कप् सोऽयकाशः—कपोऽप्यन्याः प्रकृतयः; विशेषप्रकृतिभ्य उभयप्रसङ्गे परत्यात्कप् स्यात् । तस्माच्छेषग्रहणम् ॥

ईयसश्च ॥ सर्वा प्राप्तिः प्रतिपिद्यते इति । न तु 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति शेषलक्षणस्यैव कपः प्रतिषेध इति सर्वशब्दस्यार्थः । एतच्च शेषादित्येतस्य निवृत्तत्वात्कच्चात्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते । बहुश्रेयसीति । लिङ्गविशिष्ट-ग्रहणादत्र प्रतिषेधः । यथात्र सोर्ह्रस्वादिलोपः, तथा तत्रैव वक्ष्यामः । ह्रस्वत्वमपि न भवतीति । 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' इति प्राप्तम् । कस्मात् ? इत्याह—ईयसो बहु-

न्यासः

माणवे चरणाण्यादा चेप्यत इति तत्राकारो विहितः । न चापि तत्रैव विशेषे कप् विहितः, किं तर्हि ? विषयान्तरे—सामनि, एक्ते च । तत्र बहुव्रीहेः समासान्तापेक्षः शेषः । तेन च प्रियपथः, प्रियधुर इति 'शृङ्गपूरब्धूः' इत्यादिनाऽङ्कारः समासान्तः । अथ किमर्थं शेषग्रहणम्, यावता याम्यः प्रकृतिभ्यः समासान्ता विहिताः, ताम्यस्त एव बाधका भविष्यन्ति ? नैतदस्ति, निरवकाशा हि विधयो बाधका भविष्यन्ति, सावकाशाश्च समासान्ताः । कोऽयकाशः ? प्रतिपदोपात्तप्रकृतयः, याम्यः समासान्ता अर्थविशेषे समासविशेषे प्रति प्रतिपदमुपादाय विहिताः सोऽयकाशः, विशेषप्रकृतिभ्यः प्रसङ्गे सत्युभयप्राप्ती परत्वात् कप्रत्ययः स्यात् । तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥

न संज्ञायाम् ॥ ईयसश्च ॥ सर्वा प्राप्तिः प्रतिपिध्यते इति । ननु 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति शेषलक्षणस्यैव कपः प्रतिषेधः प्राप्नोति ? नैव दोषः, कवनानुवर्तते, न शेषादिति । तेनाय कच्चात्रस्य प्रतिषेधो भविष्यति । बहवः श्रेयांस इति । 'द्विचनविमर्शोपपदे' इत्यादिनेयसूनु, 'प्रशस्यस्य भः' इति भः । इत्याह-

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्तते तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दितः=स्तुतः, पूजित इत्युच्यते । शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता ।

वन्दित इति किम् ? भूर्ध्वभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतरञ्जन्दसि ॥ १५८ ॥

ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता माताऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यो नाडो-तन्त्रीशब्दो तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । बहुषो नाड्योऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । धमनीवचनस्तन्त्रीशब्दः ।

पद्ममञ्जरी

ग्रीहावित्यादि । पुंषद्वचनेनात्र न स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिर्विषयिता, किं तर्हि ? हस्यप्रकरणात्तदभावः । तथा च 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र वृत्तौ-ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्येवोक्तम् ॥

वन्दिते भ्रातुः ॥ वन्दितः स्तुत इति । यद्यपि 'यदि अभिरादनस्तुत्योः' इत्यभिरादनेऽपि यत्रिः पठ्यते, तथापि व्याख्यानान्स्तुत्यथेऽस्यैव ग्रहणमिति दर्शयति । तेन वन्दितभ्रातृक इत्यत्र कञ्भ्रनत्येव ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ नाडीशब्दो जातिलक्षणधीपन्तः । तन्त्रीशब्दः 'अपिष्ट-

न्यासः

मपि न भवतीति । 'गोस्त्रियोःपुंजनस्य' इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति, तदपि न भवति । कम्मात् न भवति ? इत्याह-ईयसो बहुव्रीहेरित्यादिना । नात्र पुंषद्वचनेन स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिरभिप्रेता, किं तर्हि ? ह्रस्वत्प्रकरणात् तदभावः । एतदुक्तं भवति-यथा पुंषद्भावे सतीकारस्य ह्रस्वो न भवति, एवमीयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्यापि न भवति ॥

वन्दिते भ्रातुः ॥ 'नद्यतश्च' इति प्राप्तस्य कपोऽयं प्रतिषेधः । 'यदि अभिरादन-स्तुत्योः' इति यद्यपि वदिरभिरादने वर्तते, तथापीह स्तुतावेव वर्तमान आश्रीयते, अत एवाह-वन्दितः स्तुत इति ।

ऋतरञ्जन्दसि ॥ अयमपि पूर्ववत् प्राप्तस्य कः प्रतिषेधः ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ अयमपि 'नद्यतश्च' इति प्राप्तस्य कः प्रतिषेधः । स्वाङ्ग-मिह पारिभाषिकं दृष्टव्यम् । बहुनाडिरिति । पूर्ववदुपसर्जनह्रस्वत्वम् । बहुतन्त्रीरिति ।

स्वाङ्गे इति किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

‘निष्प्रवाणिः’ इति नदीलक्षणस्य कप प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयतेऽऽस्यामिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करण-साधनोऽयं ल्युट् । तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्रवाणि पट । निष्प्रवाणि कम्बल = अपनीतशलाक समाप्त-वान् प्रत्यग्रो नवक उच्यते ॥

इति श्रीवामनविरचिताया काशिकावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

पदमञ्जरी

स्वृतन्त्रिभ्य ईः’ इतीकारान्तः । बहुनाडिरिति । उपसर्जनह्रस्वम् । बहुतन्त्रीरित्यत्र तु ‘कृत्स्निभ्याः प्रतिषेधः’ इति वचनान्न भवति ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणीति । वेद्योऽधिकरणे ल्युट्, ‘कृतश्च.’ इति णत्वम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जरी

पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः

म्यास

अत्र ह्रस्वत्वं न भवति, ‘कृत. स्त्रियाः प्रतिषेधो वक्तव्यः’ इति वचनात् । तथा चोक्तम् (१।१।४८)—‘स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यति’ इति ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीं नेम्वसुक्षिपादविरचिताया

काशिकाविवरणपञ्चिकाया पञ्चमस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः

—:ॐ:ॐ:—

ॐ समाप्तोऽयं पञ्चमोऽध्यायः ॐ

अथ षष्ठाध्याये प्रथमः पादः

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । 'एकाच' इति च, 'द्वे' इति च, 'प्रथमस्य' इति च त्रितयमधिकृत वेदितव्यम् । इत उत्तर यद्वक्ष्याम प्राक्सम्प्र-

पदमञ्जरी

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ इह यद्यपि स्वार्थत्वे सम्भवति पारार्थ्यमयुक्तम्, विधेयकायिणोर्द्वयोर्निर्देशात् सम्भवति च स्वार्थत्वम्, तथापि 'लिटि धातो' इत्यादौ विधेयानिर्देशेन वेयर्थ्यप्रसङ्गाभायम् 'अण्कुटिलिकाया' इत्यादियत्वेऽलो विधि, नापि 'शेषे' इत्यादियत्वेऽल्लक्षण चाधिकारश्च । तथा हि सति सर्वेषामेव शदानां प्रथमस्यैकाचोऽनेन द्विर्घचने सिद्धे 'लिटि धातो' इत्यादि व्यर्थं स्यात् । धातो-ल्लिख्येन, लिटि धातोरेव-इति नियमान्न वेयर्थ्यमिति चेत् ? न, विधिनियम-सम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्यात् । अस्य हि पारार्थ्येऽवश्यम्भाविनि सति यथा तेषां विधित्वं तथास्य वर्णनं युक्तमतः परार्थ एवायम् । तत्रापि न परिभाषा-द्विर्घचनं विधीयमानं प्रथमस्यैकाचो वेदितव्यमिति, एव हि सति 'सर्वस्य द्वे' इत्यत्रैतस्य व्यापार इति तत्रैतैकाचं प्रथमस्येति वान्यं स्यात् । 'लिटि धातो' इत्यादिकं च विधेयानिर्देशाद्वयर्थं स्यात् । अतः पारिशेष्यात्स्वरितत्वाच्चाधिकार एवायमिति निश्चित्याह—एकाच इति चेति । अधिकारोऽयमिति वक्तव्ये पृथक् स्वरितत्व-प्रदर्शनार्थमेवमुक्तम् । एतत्त्रितयमिति । तस्य प्रयोजनम्—यत्र यदपेक्षितं तत्र तस्य सम्बन्धः, यथा—'अजादेद्वितीयस्य' इत्यत्र 'एकाचो द्वे' इति, 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यत्र 'द्वे' इति, लिटि धातोर्इत्यादौ सर्वं सम्बध्यते । इत उत्तरमित्यादि ।

न्यास

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ इह केचित् स्वार्था एव विधयो भवन्ति, न परार्थाः, तथा—'अण्कुटिलिकाया' इति कुटिलिकाशब्दादण् विधीयमानं स्वार्थो भवति । केचित् पुनः स्वार्थाः, परार्थाश्च, तथा—'पदरुजविशष्टुशो घञ' इति पदादिभ्यो घञ् विधीयमानं स्वार्थाः भवन्ति, स्वरितलिङ्गासङ्गादुत्तरेषु योनेष्वनुवर्तमानं परार्थश्च । केचित् पुनः परार्था एवाधिकारा भवन्ति, न स्वार्थाः, यथा—'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति, तत् किमयं स्वार्थ एव ? अयोमयार्थ एवाधिकारः ? उत परार्थ एवेति ? सन्देहापनयनाय परार्थतामेवास्य दर्शयितुमाह—एकाच इति चेत्त्यादि । एतदग्रहणकं वाक्यम्, अस्य च इत उत्तरमित्यादि विवरणम् । सिंहावलोकितन्यायेन पूर्वप्राप्यधिकाराणामनुवृत्तिर्भवति, अतस्तद्विषयमित उत्तरमित्युक्तम् । प्रागिति । अनेनाधिकाराणा-

सारणविधानात् तत्र 'एकाचः प्रथमस्य द्वे भवतः' इत्येवं तद्वेदितव्यम् ।

वक्ष्यति—'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति । तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्येकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच । इयाय । आर ।

'एकाचः' इति बहुव्रीहिनिरुद्धः । एकोऽच् यस्य सोऽयमेकाच्—

पदमञ्जरी

अनन्तरोक्तस्यैव विवरणम् । प्राक् सम्प्रसारणविधानादिति । तत आरभ्य तु नास्य सम्बन्धः; विधेयान्तरनिरुद्धतात्पर्येण कृते नाधिकार इति वा व्याख्यानात् ।

सामान्येनोक्तमुदाहरणनिष्ठं दर्शयति—वक्ष्यतीति । अत्र यदि 'धातोरेकाचः' इति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः स्यात्, पचिप्रभृतीनामेव स्यात्, न जागत्यादीनाम् । प्रथमग्रहणं चानर्थकं स्यात्, न ह्येकाचां धातूनां द्वितीयादिरेकाजस्ति । न च प्रथमस्य धातोरिति सम्बन्धः । तथा हि सति धातुपाठे प्रथमपठितस्य भयतेरेव स्यात्, ततश्च भयतिग्रहणमेव कर्तव्यं स्यात् । अथैकाचो धातोः प्रथमस्य घर्णस्येति सम्बन्धः ? तदयुक्तम्; सहनिर्दिष्टयोः सामानाधिकरण्यस्य स्वतः प्राप्तस्य त्यागायोगात् । अतो वैयधिकरण्येन सम्बन्ध इत्याह—धातोरवयवस्येति । द्वितीयस्य चेति । यद्यप्यत्र द्वितीयग्रहणं नास्ति, तथापि 'लिटि धातोः' इत्यत्र त्यधिकृतमस्ति, यस्य चार्थः प्रदर्श्यते इति नासङ्गतं किञ्चित् । जजागार—इत्यादीनि मुख्यगोणतया क्रमेणोदाहरणानि ।

एकाच इति यद्यर्थं तत्पुरुषः स्यात्तदा 'धातोः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यं

न्यासः

मवधिं दर्शयति । इतस्त्ववधेरुत्तरानुवृत्तिरस्वरितत्वाद् विज्ञेया । कस्य पुनः 'एकाचो द्वे भवतः' इत्येवं तद् वेदितव्यम् ? इत्यत्र आह—वक्ष्यतीत्यादि । धातोरित्येकाच इत्यनेन सामानाधिकरण्या पठो स्यात्, व्यधिकरण्या वा; तत्र यद्येषा धातोरेव सामानाधिकरण्या पठो स्यात्, तदा पचादीनामेव द्विवचनं स्यात्, न जागत्यादीनाम्, न हि तथैकाच इति मन्यमानो नैवेकाच इति सामानाधिकरण्या पठो—धातोरेकाच इति, अपि त्ववयवयोगा—धातोर्गोऽवयव एकाच इति दर्शयितुमाह—धातोरवयवरथेति । जजागारेत्यत्र जागित्येतद् द्विरुच्यते, पपाचेत्यत्र पञ्चन्दः; पूर्वत्र 'अचो मिति' इति वृद्धिः, उत्तरत्र 'अत उपधायाः' इति । इयायेति । 'इण् गतो', 'अचो मिति' इति वृद्धौ इतायो 'द्विवचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावादिकारो द्विरुच्यते, आयादेशः, 'अभ्यासस्यास्यवर्णे' इतीयङ् । आरेति । 'ऋ गतो', ऋ इत्येतस्य द्विवचनम्, 'उरत्' इत्यत्त्वम् स्वरत्वम्, 'अत आदेः' इति दीर्घः, सवर्णदीर्घत्वञ्च ।

एकाच् इति तत्पुरुषोऽयं वा स्याद्—एकभाषावर्ण्येति एकाच्, बहुव्रीहिरां—

इत्यवयवेन विग्रहः । तत्र समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समु-

पदमञ्जरी

चेत् ? इयाय आरेत्यादावेव स्याद्, वैयधिकरण्ये तु पपाचेत्यादिषु भवदपि द्विव-
चनमञ्मात्रस्यैव स्यात्, ततश्च 'हलादिः शेषः', 'शर्पूर्वाः खयः', 'लिङ्गभ्यास-
स्योभयेषाम्' इत्याद्यनुपपन्नं स्यात् । एकग्रहणं चानर्थकम्, प्रथमस्याच इति
विशेषणादेकस्य च धातोरनेकप्रथमाजसम्भवादच इत्येकत्वं वा विवक्षिष्यते,
किमेकग्रहणेन ? तस्माद् बहुव्रीहिरयम् । तदाह—एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देश
इति । बहुव्रीहिणा विवक्षितस्यार्थस्य प्रतिपादनं बहुव्रीहेर्वा उच्चारणं बहुव्रीहि-
निर्देशः । विग्रहप्रदर्शनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । यदि बहुव्रीहिनिर्देशस्ततो बहु-
व्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वाद्यथा 'चित्रगुरानीयताम्' इत्युक्ते यस्य ता गावः स
एवानीयते न चित्रा गावः, तद्वदत्रोपलक्षितं तदुभयपार्श्ववर्ति व्यञ्जनद्वयमेव
द्विरुच्येत, न तूपलक्षणभूतोऽजित्यत आह—तत्रेति । भवति धै बहुव्रीहावपि
क्वचिद्वर्तिपदार्थस्यापि कार्ययोगः, तद्यथा—शुक्लवाससमानयेति मत्पर्यं बहु-
व्रीहिः, तत्र यथा दण्डी, विपाणीति संसर्गे मत्पर्याय उत्पन्ने तस्य द्विष्टत्वाद्
गुणस्यापि कार्ययोगः; तद्वद् बहुव्रीहावपि यत्र संसर्गो वाच्यस्तत्राविरुद्धो गुण-
स्यापि कार्ययोगः । अभ्यन्तरश्चेति । अन्तर्भूत इत्यर्थः । आभ्यन्तरमिति पाठे

न्यासः

एकोऽज्यस्येति ? तत्र यद्ययं तत्पुरुषः स्यात्, इणादीनामेव द्विरुक्तिः स्यात्—इयाय,
आरेत्येवमादौ; पचादीनां तु पपाचेत्यादौ न स्यात्, तेषामञ्जलसमुदायात्मकत्वा-
दित्येतन्मनसि कृत्वाऽऽह—एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयमिति । बहुव्रीहिणा विवक्षित-
स्यार्थस्य निर्देशः=कथनम् । बहुव्रीहेर्निर्देशः=कथनम्, उच्चारणं वा बहुव्रीहिनिर्देशः ।
कुतः पुनरेतदवसितम्—बहुव्रीहेर्निर्देशोऽयमिति ? 'हलादिः शेषः', 'शर्पूर्वाः खयः'
इत्येवमादिलिङ्गात् । ननु च तत्पुरुषस्यापि लिङ्गमस्ति—'दीर्घं इणः किति' इतीगो-
ऽभ्यासस्य दीर्घविधानम् ? नैतदस्ति; बहुव्रीहावपि ह्यस्मिन् व्यपदेशिवद्भावादिणो
द्विवचनेऽभ्यासस्य दीर्घविधानमुपपद्यते एव, न तु तत्पुरुषेऽस्मिन् हलादिशेषादि-
कार्यमुपपद्यते; पचादीनामञ्जलसमुदायानां द्विवचनानुपपत्तेः । तस्माद् बहुव्रीहेरेव
लिङ्गमस्ति, न तत्पुरुषस्येति बहुव्रीहिनिर्देश एवायम् । यद्येवम्; बहुव्रीहेरेवान्य-
पदार्थप्रधानत्वादुपलक्षणविनिर्मुक्तस्य शुद्धस्यैवान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिणामिधानादचा-
वयवेन य उपलक्षितोऽन्यपदार्थस्तस्यैवान्यस्य द्विवचनं प्राप्नोति, न तूपलक्षण,
मूलस्यापि । न ह्युपलक्षणं कार्योपयोगि भवति । तथा हि—यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते
यस्य चित्रा गावः सन्ति स एवानीयते, न तूपलक्षणभूता गावोऽपि । अत एव तस्य
निगमाय तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरिति दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि । समुदायः समा-
साधं इति । सह तेनोपलक्षणभूतेनाचावयवेन समुदाय एवान्यपदार्थ इत्यर्थः । अभ्यन्त-

दायेऽवयवो भवतीति साच्चस्यैव द्विवचनं भवति । एव च—पच्
इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच्, तेनैव तदवयवोऽच्छब्द पञ्चदश ।
तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं तर्हि ? समुदायैकाजेव ।

तथा हि—सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयव समुदायोऽनुगृह्यते ।

पदमञ्जरी

अभ्यन्तरम्=मध्यम्, तत्र भवमाभ्यन्तरम् । साच्चस्यैव द्विवचनं भवतीति । यथा
तत्सन्निहितमन्यमान्तरं द्विरुच्यते, तथोपलक्षणीभूतोऽप्यजित्यर्थः । अत्र च
ज्ञापकम् 'दीर्घोऽकित' इत्यादि । चोदयति—एवं च पश्चित्यत्रेति । तेनैव तदवयवो-
च्छब्दः पञ्चदशेति । चकारावकारश्च व्यपदेशिनाम्नादेकाजेव, यथैवाङ्गुल्या
देवदत्तोऽङ्गुलिमास्तथा हस्तोऽपि, तद्वदत्रापि । तत्रश्च सर्वेषामेव तेषां द्विवचन-
प्रसङ्ग इति शेषः । नन्वर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति समुदायस्यैव भविष्यति, नावय-
वानाम् । नन्वेव जागर्त्यादीनां न स्यात्, किञ्च यत्र 'शे' इत्यादौ विशिष्टं शब्द-
स्वरूपं गृह्यते तत्रैवेय परिभाषा, अत्र तु 'धातोर्वयवस्यैकाचः' इति तदस्थे-
नोपलक्षणेन जाग्, पच्—इत्येवमादिकं गृह्यते, न तु स्वरूपेणेति नेह तस्या
प्रवृत्तिः ? परिहरति—तत्रेति ।

। तेषु समुदायादिष्वेकाञ्च मध्येऽवयवैकाचः प्रथमा न द्विरुच्यन्ते, कुतः ?
इत्याह—तथा हीत्यादि । अयमभिप्रायः—किमेकस्मिन्नेव प्रयोगे युगपच्च सर्व-
प्रयोगश्चोद्यते ? पर्यायेण वा ? किं वा प्रयोगभेदेन कस्यचित् कचनेति ? न

न्यास

रश्चेति । तदन्तर्भूत इत्यर्थः । चञ्चदोऽवधारणे । अभ्यन्तर एवेत्यर्थः । इतिकरणो
हेतौ । यस्मात् समुदाये समासार्थेऽवयवोऽभ्यन्तरो भवति, तस्मात् साच्चस्यैव द्विवचनं
भवति । लोकेऽपि क्वचिदुपलक्षणस्य समासेऽन्तर्भावात् कायोपयोगित्वं दृष्टमेव, यथा
शुक्लवाससमानयेत्युक्ते सदैव शुक्लेन वाससान्नीयते । पश्चित्यत्र येनैवाचा समुदाय
एकाच् तेनैव तदवयवोऽप्यच्छब्द पञ्चदशेति, ततश्चावयवानामपि प्रत्येकं द्विवचनं
प्राप्नोति । यथा येनैव हस्तेनावयवेन बाहुर्हस्तवान् भवति, तेनैव देवदत्तोऽपि हस्तवान्
भवति; तथा पञ्चतौ धातौ येनैवाकारेण पञ्चदश समुदाय एकाच् तेनैव तदवयवोऽप्य-
च्छब्दः पञ्चदशेति । ततश्चावयवानामपि प्रत्येकं द्विवचनं प्राप्नोत्येव । द्विवचनञ्च
कारिण एकाच्, सामान्येन निर्देशात् । एवञ्च समुदायस्य तदवयवानाञ्चैकाच्
पृथग्विवचने कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात् । अत एतद् द्वेष्यमपाकर्तुमाह—तत्रेत्यादि ।
तेषु समुदायेष्वेकाञ्च मध्ये पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते । किं तर्हि ? समुदायैकाजेव ।
प्रवयवैकाजिति कर्मधारयः । समुदायैकाजिति । अयमपि कर्मधारय एव ।

—कुत पुनरयं सामान्याभिधाने विशेषो लभ्यते ? इत्यत आह—तथा हीत्यादि ।

पदमञ्जरी

तावदाद्य कल्पः, प्रमित्यनुष्ठानयोर्द्वयोरप्यसम्भवात् । तथा हि—एकाचत्वेन निरूपितं द्विवचनं प्रमातव्यम्, न चैकोऽवयवो युगपदनेकाग्र्यवत्त्वेन शक्यो निरूपयितुम्, तत्कथं युगपत्प्रमीयताम्, प्रमितं वा कथमनुष्ठीयताम् । न ह्येकस्मिन्नेकाचि द्विरुच्यमाने तदेवान्य एकाच्छक्यो द्विर्वक्तुम्, वाचकमभावितात् । नापि द्वितीय, 'अनभ्यासस्य' इति प्रतिषेधादनवस्थापाताच्च । तस्मात्प्रयोगभेदेन सर्वप्रसङ्ग इत्येष एव पक्षः सम्भवति । तत्र 'णिजिर् शौचपोषणयोः' इत्यस्य श्लौं यदा निशब्दस्य द्विवचनम्, तदा नेनेक्ति, नेनेक्त इत्यत्र न कश्चिद्व्ययः । नेनेजति, अनेनेजि, नेनेजदित्यत्र 'अदभ्यस्तात्', 'सिजभ्यस्त-विदिभ्यश्च', 'नाभ्यस्ताच्छतु' इत्यङ्गावजुसभावानुम्प्रतिषेधा न स्युः, जकारेण व्यग्रधानात्, इकारस्येच्छब्दस्य च द्विवचने रूपमेव न सिध्यतीत्येष एव व्ययः ? तस्य परिहारः—'शास्त्रहानिप्रसङ्गात्' इति । अथयवे हि द्विरुच्यमानेऽवयवान्तर-विषयसमुदायिषय च शास्त्रं हीयते । ननु शास्त्रेण प्रमितमेव यदि नानुष्ठीयेत, स्याच्छास्त्रहानि, अत्र तु पर्यायेण प्रतीयत इत्युक्तम्, तच्चानुष्ठितमेव कथं शास्त्रहानि ? अङ्गं तु भवामाचष्टाम्—पशब्दे द्विरुच्यमाने चकार, किमिति न द्विरुच्यते, तदा तद्द्विवचनस्याप्रतीतत्वादिति चेत्किमिति न प्रतीयते, तेन सहैकाचत्वेनानि-रूपितत्वादिति चेत्किमिति न निरूप्यते ? मौनमत्रोत्तरम्, तस्माद्यस्मिन् प्रयोगे यच्च यावद्य प्रथमैकाचत्वेन शक्यते निरूपयितुम्, तस्य सर्वस्य द्विवचनं प्रमातव्यमनुष्ठातव्यं च, अन्यथा तु क्रियमाणं प्रतीत्यनुष्ठानयोरुभयोरपि शास्त्रहानिमा-यहति । तस्मात्समुदायस्य द्विवचनमिति । न चात्रापि पक्षेऽवयवविषये शास्त्रहानि, अथयत्मात्मकत्वात्समुदायस्य, न स्वत्ववयवानां द्विवचनमकृत्वा समुदाय-शक्यो द्विर्वक्तुम्, तद्यथा—वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति ।

न्यास

यद्यपि समुदायोऽवयवश्चैकाच्, तथापि यस्य द्विवचने कृते सर्वेषामनुग्रहो भवति तस्यैव द्विवचनं युक्तम् । एव हि शास्त्रहानिर्न भवति, सर्वेषामेव शास्त्रविहितकार्यस्य निष्पत्तेः । अयमेवानुग्रहो या शास्त्रविहितकार्यस्य निष्पत्तिः । समुदायस्यैव द्विवचने कृते सर्वेषामनुग्रहो भवति । यथा वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति, तथैकैव शास्त्र-प्रवृत्त्या समुदायो द्विरुच्यमानः सहावयवैर्द्विरुच्यते, न हि विनावयवैः समुदायो द्विर्वक्तुं शक्यते, तस्य तदात्मकत्वात् । अवयवानां तु द्विवचनं नैकया प्रवृत्त्या सर्वेषां कर्तुं शक्यते । न तद्द्विरुक्तौ सर्वेषामनुग्रहो भवति । कथम् ? सर्वेषां हि तेषामेकान् व्यपदेश एकोऽजिति साधारणो हेतुः, तत्र यदा येनाचैकोऽवयवः एकाजिति व्यपदिश्यते, तदा तेनैव तस्यास्तित्वान्न शक्यतेऽपर एकाजिति व्यपदेशेऽप्युक्तम् । ततश्चैकस्य द्विवचने विधिरिक्तं तदेदानीं तेनाच् य एकाच् कश्चिदवयवस्तस्यैव द्विवचनं स्यात्, नेतरस्य अनङ्कत्वात् । अत्रैतत् स्यात्—“एकाच्” इति सर्वेषां पक्ष्या निर्दिष्टत्वात्

पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय, आर-इत्यत्रैकाच्च-
मपि व्यपदेशिवद्भावादेव ।

पदमञ्जरी

अथ कथं पपाचेति द्विर्वचनम्, यावता धातुरेवायं न धात्ववयवः, नापि
प्रथमः, द्वितीयादिषु हि सत्सु यस्मात्पूर्वो नास्ति स प्रथमः ? कथन्तरां चेयाये-
त्यादौ यत्रैकोऽजस्येति व्यतिरिक्तोऽन्यपदार्थो नास्ति ? तत्राह—पपाचेत्यत्रेति ।
एकाच्चमपीति । अपिशब्दात्प्रथमत्वमपि, उभयत्रापि धातु प्रत्यययत्नम् ।
व्यपदेशिवद्भावादिति । मुख्य एकाज्यपदेशः, अथयव्यपदेशश्च येषामस्ति ते
व्यपदेशिनो ज्ञात्रादिषु जागित्वेयमादयः, तेषामिवैषामपि कार्यं भवतीत्यर्थः । न
चेदं वचनम्, लौकिकोऽयं न्याय, लोके हि 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्' इति बहिर्घ-
स्तुभेदेऽसत्यपि भेदव्यवहारोऽन्यथाभेदाभयो दृश्यते । शिलापुत्रकः क्रीयमाणविक्री-
यमाणत्वाद्यवस्थायुक्तो यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन
व्यपदिश्यते । पपाचेत्यत्रापि पचेरनन्तप्रयोगविषयस्य सम्प्रति प्रयुज्यमानं
छिट्परं रूपमवयव इति शक्यं व्यपदेश्यम्, प्रथमशब्दोऽपि प्रथमगर्भेण
हृतेत्यादावसतोऽपि द्वितीयादीन् बुद्ध्या परिकल्प्य मुख्यप्रथमसाधर्म्या-
द्या लोके एकस्मिन्नपि प्रथम इति प्रयुज्यते, तद्वदत्रापि । इयायेत्यत्रापि इतः,
यन्ति, आयन्, अगात्, जिगमिपतीत्यनन्तप्रयोगस्थेनैकोऽयमिकार इत्यन्य-
पदार्थोऽपि कल्पितः । प्रसिद्धप्रसिद्धिद्वितरय गौणमुख्यविधेकः । एवंविधस्तु
व्यवहारो मुख्यादपि प्रसिद्ध इति न गौणत्वदोषः । एवं च कृत्वा—'व्यथो छिटि',
'भवतेरः', 'छिट्यभ्यासस्योभयेषाम्', 'दीर्घ इणः किति' इत्यादिकमुपपद्यते ।

अत्र 'द्वे' इत्यस्य संख्येयापेक्षाया शब्दानुशासनप्रस्ताधान्छन्दरूपे सत्येये
'पष्टी स्थानेयोगा' इति वचनादेकाचः प्रथमस्येति स्थानपक्षपा सत्यामेकस्य

न्यास

सर्वेषामेव तेषां द्विर्वचनं कर्तव्यम्, न च तद् युगपत् सम्भवति, अत एकस्य तावत्
क्रियते । एकस्मिन् कृते पुनः प्रकृत्यन्तरेणापरस्यापि करिष्यते" इति । एतच्च न, यस्य
व्यवयवस्य पूर्वं द्विर्वचनं कृतं तेनैव सहाचो द्विरुक्तत्वान्न युज्यते पुनस्तस्यावयवान्तरेण
द्विर्वचनं कर्तुम् । अष्टाद्विरुक्तस्य हि द्विर्वचनं क्रियते, न द्विरुक्तस्य, अन्यथा
क्षनवस्था स्यात् । 'अनभ्यासस्य' इति वचनाद्यायुक्तमेवैकस्मिन्नवयवे द्विरुक्तेऽप्यस्य
द्विर्वचनं कर्तुम् । अतो नावयवद्विर्वचने सर्वेषामनुग्रहः सम्भवति । तत्र यस्य द्विर्वचनं
न सम्भवति तस्य व्याख्यानः स्यात् । तदयुक्तमवयवानां प्रत्येकं द्विर्वचनम् ।

अथैवा युगपदवयवानां द्विर्वचनं न सम्भवतीति प्रयोगान्तरे पद्यांशं करिष्यते
पूर्वोक्तदोषनिवारणार्थम् । एषमपि यदा पचेरच्छन्दस्य द्विर्वचनं स्यात्, तदा पपाभेदेव-
मादि न सिध्येत् । किञ्च 'गिजिर् शोचपोपायो' इत्यस्मात्, शि, शप्, तस्य

पदमञ्जरी

स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्थो भवति, यथा—‘अस्तेर्भूः’ इत्यादी, तदा ‘स्थाने द्विर्घचनम्’ इत्ययं पक्षो भवति । यदा शब्दसम्बन्धिनी उच्चारणे संख्येये क्रिया-रूपस्य शब्दस्य च स्थान्यादेशसम्बन्धायोगादध्याहृतोच्चारणत्रयापेक्षयाकाच इति कर्मपट्टी—एकाचो द्वे उच्चारणे भवत, एकाच द्विरुच्चारयेदित्यर्थः, तदा ‘द्वि प्रयोगो द्विर्घचनम्’ इत्ययं पक्षो भवति । तत्राद्ये पक्षे ‘स्थानेऽन्तरत्वं’ इति वचनाच्छब्दतरचान्तरत्तमयोर्द्वयोर्विधानाद् यद्यपि ये केचन प्राप्नुत इति दोषा-नघतार । चिचीपतीत्यत्र तु ‘सन्धौ’ इति पठ्या. स्थापयिष्यमाणत्वाच्चिचस् इत्यस्य स्थाने चिचिस् इति शब्दान्तर आदेशे सति तत्स्यस्य सकारस्य सन्धौ प्रमाणाभावात् ‘अञ्जनगमा सनि’ इति दीपेत्य न स्यात् ; आदेशस्य स्थानि-पद्माय उच्यते नादेशवयवस्य स्थान्यवयवपद्माय इति स्थानिपद्मावेनापि सन्त्य नास्ति । तस्य तु यत्र सन्मात्रस्य द्विर्घचने स्थानिपद्मावेन सन्त्यं सोऽप्रकाश, यथा—इणं सन्, ईपिपतीति ।

ननु शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्घचनमनियम्, अप्राप्त्या तु दीर्घत्वमित्युभयो-परत्वादीर्घत्वे कृते द्विर्घस्यते ? इह तर्हि ह्यते सनि ह्रास् इत्यस्य द्विर्घचनम्,

न्यास

जुहोत्यादित्वात् श्लु, ‘श्लौ’ इति द्विर्घचनम् । तत्र यदि निशब्दमात्रस्य द्विर्घचनं क्रियते तदा ‘गिजां त्रयाणाम्’ इति गुण । अत्रेदानीम् ‘अदम्यस्तात्’ इत्यदादेश इष्यते—नेनिजतीति रूप यथा स्वादित्येवमर्थम्, स च न प्राप्नोति, जकारेण व्यवहितत्वात् । न हि जकारस्याम्यस्तस्य, किं तर्हि ? निशब्दस्य, द्विरुक्तत्वात्, जकारस्य चाद्विरुक्तत्वात् । अनेनिजुतिरिति—अत्र छडादेशस्य शो ‘सिजम्यस्तविदिम्यश्च’ इति जुष् न प्राप्नोति, पूर्वस्मादेव हेतो । नेनिजदित्यत्र ‘नाम्यस्ताच्छट्’ इति जुगप्रतिषेधो न स्यात्, अत एव हेतो । न च शस्यते वक्तुम्—वचनसामर्थ्याद् व्यवधानेऽपि भविष्यतीति, यदा समुदायस्य द्विर्घचनं तदा वचनस्य सावकाशत्वात् । यदा त्विकारसहितस्य जकारस्य द्विर्घचनं तदा नेनिजतीत्यादिक रूपमेव न स्यात् । तस्मादमुक्तमवयवानां द्विर्घचनम् । अत समुदाय एव द्विर्घकथ्य ।

अथ पपाचेत्यत्र कथं द्विर्घचनम्, यावता ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इत्युच्यते, न चात्रैकाच प्रथमव्यपदेशोऽस्ति, प्रथमशब्दो ह्यप्रथमापेक्षो भवति, सम्बन्धिशब्दत्वात्, सत्त्वनेकेषु यस्मात् पूर्वो नास्ति स प्रथम, य पुनरेक एव नासौ प्रथमव्यपदेश एतमे, एकमात्रैकाच । तेनात्र द्विर्घचनं न स्यात्, जजागारेत्यादावेव स्यात् । इयाय, आरेत्य-त्रापि कथं द्विर्घचनम्, यावतैकाचस्तदुच्यते, न चैकान्वयमस्ति, अन्यतिरिक्तस्यानय-एकाग्रव्यपदेशहेतोरभावात् । इत्यत आह—पपाचेत्यत्रेयादि । एकस्यव्यवच्छिन्नस्वर-सम्बन्धहेतुको व्यपदेश, स यस्यास्ति स व्यपदेशी । जागर्त्यादिषु घातुषु जागित्येव

पदमञ्जरी

समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र आदेशः प्तत्रास्ति—इयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इति, ततश्च 'होऽभ्यस्तस्य' इति संप्रसारणं न स्यात्, जुहान जुहुयतुरित्यादायेव तु स्याद्—यत्र हामात्रस्य द्विर्वचनात्स्थानिवत्त्वम् । नैष दोषः, 'होऽभ्यस्तस्य' इति व्यधिकरणे पष्ठ्यौ, ह्यतेरभ्यस्तस्य भविष्यत्. प्रागेव संप्रसारण परपूर्वत्वम्, 'हलः' इति 'अञ्जनगमाम्' इति या दीर्घत्वम्, 'हास्' इत्यस्य द्विर्वचनम् । इह च पिपक्षति, उद्विषक्षतीत्यत्र 'पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने' इति वचनात्परत्याकुल्यादिषु कृतेषु पर्याद् द्विर्वचनमिति न कश्चिदोषः । इह चर्हि आटिटद्, आशिशद् इति णिलोपे कृतेऽपि 'द्विर्वचनेऽचि' इति रूपस्थानिनद्वायाच्छब्दान्तरप्राप्त्यभावेन नित्यत्वात्पूर्वं द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र सन्प्रमुत्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययत्व नष्टम्, स णिञ्ज भवतीति णिलोपो न स्यात्, तस्य तु कारणे-स्यादिरवकाशः । इह च जिपासतीति समुदायस्य समुदाय आदेशे कृते हन्तेरभावाद् 'अभ्यासाच्च' इति हन्तेरिति कृत्य न स्यात् । तस्य तु जघनिथ, जघन्थ, अहं किल जघन, जघन्यानित्यादिरवकाशः, यत्र हन्तिमात्रस्य द्विर्वचनात्स्थानिव-

न्यास

मादि । 'तेन वृत्त्य वचते' इति व्यपदेशिवत्, तस्य भावो व्यपदेशिवद्भावेन । एकाञ्च मपीत्यपिशब्दाद् द्वितीयत्वमपीति । ततोऽनेन जजागारेत्यत्र यथा वास्तव प्रथमत्वे जाग् इत्येतस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचन भवति, तथा परमार्थतो सत्यपि प्रथमत्वे प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचन भवति व्यपदेशिवद्भावेन पपाचेत्यत्र पञ्चम्यस्य । इयाय, आरेत्यत्राप्यसहि वास्तव एकाञ्चत्वे द्वितीयत्वे च व्यपदेशिवद्भावेन द्विर्वचन भवति यथा—अटिटित्येतस्य वस्तुत एवैकाचो द्वितीयस्य टिप्पन्दस्येति ।

न चैतद् वक्तव्यम्—'यस्मादप्रथमस्यापि पच् इत्येवग्रकारस्य व्यपदेशिवद्भावेन द्विर्वचन भवति' इति । अत्र 'लिट्यभ्यासस्वोभयेषाम्' इति वचनं शापकम्, असत्यपि वास्तव एकाञ्चत्वे द्वितीयत्वे च पुनर्व्यपदेशिवद्भावेन चेष्टप्रभृतीनां द्विर्वचन भवतीति । अत्राभ्यासस्य दीर्घविधानार्थम् 'दीर्घं इण किति' इति वचनं शापकम् । इह 'आ दशम्य सख्या सख्येये वचते, भ तु सरयानमाने' इति द्विशब्दोऽत्र सरयेये वचते । तच्च सख्येय शब्दरूप वा स्याद् ? नकारण वा ? तत्र यदि शब्दरूप सख्येय स्यात् तदा 'द्वे' इत्यनेन द्विशब्दरूपे भाव्यमानतया निर्दिश्येते इति । अत एकाच इत्यस्य च स्थाने योगलक्षण सम्बन्धो भवति, अतः 'स्थाने द्विर्वचनम्' इत्येष पक्षो भवति । तदेकाच इति स्थानपक्षी जायते ।

अथ पुनरुच्चारणं सरयेय तदा स्थान्यादेशसम्बन्धो न भवति । उच्चारणं नाम शब्दानुगतो धर्मः । यद्यथावादेशो विधीयते तदा निवृत्तिधर्मा स्थानी भवतीति शब्दस्य स्थानिनो निवृत्त्या भवितव्यम्, ततश्चोच्चारणमपि न स्यात्, तस्य तद्वर्मात्वात् । तस्मादुच्चारणे सरयेये स्थाने द्विर्वचनं न सम्भवतीति 'द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्'

द्वि प्रयोगश्च द्विवचनमिदम् । आवृत्तिसंख्या हि 'द्वे' इति

पदमञ्जरी

ज्ञायः । तदेवमाद्यपक्षस्य दुष्टत्वाद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह-द्विःप्रयोगो द्विवचन-
मिति । चशब्दोऽवधारणे । कथं पुनः 'पष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषायां सत्यां
द्विःप्रयोगपक्षः शक्य आश्रयितुम् ? तत्राह-आवृत्तिसंख्या हीति । यथावृत्तेः सत्या
म्यासः

इत्येव पक्षो भवतीति । तदैकाच इति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि पष्ठी, सा
ह्यैकाजुच्चारणक्रियया ध्यामुमिदमन्तात् कर्म भवति । तत्र यदि 'स्थाने द्विवचनम्'
इत्येव पक्ष आधीयेत, तदा जिघांसतीति हन्तेः कुत्वे न स्यात् । समुदायस्य हि
सन्ततस्य समुदायः सन्नत आदेशः, तत्र कृत एतन्नास्ति । अयं प्रत्ययः इयं प्रकृतिरिति
सन्दिग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य हन्तिर्नष्टो भवतीति 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वं हन्ति-
हकारस्य न स्यादिति स्थानेद्विवचनपक्षे दोषं हृष्टा द्विप्रयोगो द्विवचनमिति
पक्षमाश्रित्याह-द्विप्रयोगश्चेत्यादि । चकारोऽवधारणे । द्विप्रयोग एवेत्यर्थः । न स्थाने
द्विप्रयोग इत्यर्थः । अथ द्विप्रयोगोद्विवचने कथमयं दोषो न भवति ? इत्याह-आवृत्ति-
संख्या हीत्यादि । पुनः पुनरुच्चारणम्=आवृत्तिः । तत् पुनः सत्याव्यवस्थितस्यैव घातो-
विधीयते । तेनेत्यादि । यस्मादावृत्तिः सत्याव्यवस्थितस्यैव घातोविधीयते, तेन स एव
शब्दो व्यवस्थित एव द्विरुच्चार्यते, न तु तस्य स्थाने शब्दान्तरं विधीयत इति कुतः
पुनः पूर्वोक्तदोषापरप्रसङ्गः ।

यदि तर्हि द्विप्रयोगो द्विवचनमित्येव पक्ष आधीयते, एवञ्च सति 'परस्वैकाजाद-
घसाम्' इत्यनादिवान्, आशिवान्, मेखिवान्, शेकिवान्-इत्युदाहृत्य यद्वदयति—
'घात्वभ्यासयोरेकादेशे कृत एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः कृतद्विवचना एत एकाचो न
भवन्ति' इति, तन्न युज्यते; अकृतेऽपि घात्वभ्यासयोरेकादेशेऽकृतयोरपि चैत्वाभ्यास-
लोपयोः कृतद्विवचनानामप्येवामेकाच्चात् । स्थाने द्विवचने हि शब्दान्तरमेवाने-
काजादिरयत इति स्यादेवा कृतद्विवचनानामनेकाच्यम्, न तु द्विप्रयोगपक्षे । तत्र हि
स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते । न चासौ शतकृतोऽप्युच्चार्यमाण एकाच एव जहाति,
किं पुनर्द्विरुच्यमानः ।

यदपि नियमस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयितुं विभिन्नानित्यादि सत्रोरग्यचित्प्यति, तदप्य-
युक्तमेव; मिदिप्रभृतोनामेव यथोक्तादेव हेतोः कृतद्विवचनानामप्येकाच्चात् । यद-
प्यादमहणमनेकाजयमित्यभिधास्यति, तदप्ययुक्तमेव; ततएव हेतोराकारान्ताना कृत-
द्विवचनानामप्यनेकाच्चावुपपत्तेः । तस्मात् स्थाने द्विवचनपक्षोऽप्यङ्गीकर्तव्यः । एवं
तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते । इह पक्षद्वयं पूर्वोक्तं सम्भवति । तत्र किं द्विप्रयोगो द्विवचन-
मित्येव पक्ष आधीयते ? उत स्थाने द्विवचनपक्षः ?—इति प्रश्नावसर इदमाह-द्विप्र-
योगश्च द्विवचनमिति । चकारः स्थाने द्विवचनमित्यमुमयं योतयति । ननु च 'पष्ठी
स्थानेयोगा' इति वचनात् स्थाने द्विवचनपक्षे नात्र मवितुं युक्तम्, तत् कथं द्विप्र-

विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते, न च शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते ॥

पदमञ्जरी

विधीयते, एवं सति त्रिवचनं प्राप्नोति । न ह्याद्यमुच्चारणमावृत्तिः, अतस्तदेकम्, आवृत्ती च द्वे इति त्रिवचनप्रसङ्गः । तस्मादावृत्तिकृता संख्या । आवृत्तिसंख्या कस्य ? उच्चारणस्य, आवृत्तमुच्चारणं विधीयत इत्यर्थः । तत्र च स्थान्यादेशभावो न सम्भवतीत्युक्तम् । अत्र पक्षे यथाटिटदित्यादौ दोषो न भवति तथा दर्शयति—तेनेत्यादिना ।

नन्वप्रापि पक्षे नेमतुः, सेहे इत्यादौ नत्प्रसत्ययोः कृतयोर्धातोरादेशादित्यस्य द्विःप्रयोगेऽप्यनिवृत्तेरेत्याभ्यासलोपी न स्याताम्, पक्षान्तरे तु नादेशादिव्यपदेशः ? अलाभयत्वेन स्थानियत्वाभावात्समुदायादेशत्वेनादेशादित्याभावाच्च न दोषः, 'लिटि आदेशः' इति विशेषणान्नत्वसत्ययोरनैमित्तिकत्वाद् । इह तर्हि बेभिदितेति बेभिद्यशब्दात्तृचि अल्लोपयलोपयोः कृतयोरुपदेशे य एकाजनुदात्तः स एवायमितीदृशप्रतिषेधः स्यात्, पक्षान्तरे त्वेकाज्यपदेशस्यालाभयत्वाद् बेभिद्येत्यस्य व्यञ्जकत्वान्निषेधाभावात् ? द्विःप्रयोगेऽपि न दोषः, पूर्वस्मादपि विधौ अल्लोपस्य स्थानियद्भावात् । इह तर्हि जरीगृह्णितेति ग्रहेर्लिटि दीर्घत्वं स्यात्, न ह्यत्र स्थानियत्तयम्, दीर्घविधौ निषेधात् ? नैष दोषः, 'एकाच उपदेशे' इत्यत 'एकाच' इत्यनुवर्त्तयिष्यते । यद्वा—ग्रहेर्विहितं यदार्द्धधातुकं तस्य य इदं तस्य दीर्घ इति जरीगृह्णशब्दाद्विहितस्य न भविष्यति । इह च सिषेचति, यद्यपि सिषेर्लिङ्गविहितः, तथापि द्विवचने कृते समुदायस्यैका पदसंज्ञा न तदवयवस्य, सेचशब्दस्य पदसंज्ञायां तदादिप्रहणानिवृत्तेरेत्यासस्य धर्जनायोगादिति 'सात्पदायोः' इति पत्वनिषेधाभावः । इह तर्हि बिभिद्वानित्यादौ शतकृत्योऽप्युच्चारणे एकाचत्वं न याति, किं पुनर्द्विरुच्चारण इति 'वस्येकाजाद्वसाम्' इतीदृशप्रसङ्गः ? तन्नः उच्चारणभेदाद्विरुद्धसंख्याप्रादुर्भावे पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्त्तनात् । अतः

न्यासः

योगपक्षोऽप्युपपद्यत इत्यत आह—आवृत्तिसंख्या हीत्यादि । यदि शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते तदा स्थान्यादेशसम्बन्धे प्रतिस्थाने द्विवचनमित्येष पक्षो जायत इत्युक्तम् । यदा त्वावृत्तिसंख्या विधीयते तदेतरः पक्षो भवतीति । एतदपि प्रतिपादितम् प्राक् । तस्मात् द्विप्रयोगपक्षो यदाङ्गीकर्तुमिष्यते तदावृत्तिसंख्या द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते, न तु शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते । तस्माद् द्विप्रयोगद्विवचनपक्षोऽप्यङ्गीकर्तव्यः ।

अथ कथं स्थाने द्विवचनमित्येषोऽपि पक्ष आधीयते, यावता जिघांसतीत्यत्र हन्तेर्हकारस्य कृत्व न प्राप्नोतीत्युक्तम् ? नैष दोषः, उच्यते चेदम्—अम्पासाच्च

अजादेद्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयम् । अजादेद्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम-
पदमञ्जरी

एवाद्ग्रहणं कृतं पपिवानित्यादाविड्यर्थम् । इह तर्हि विसुष्यापेति, तस्यैवार्थवतो द्विरुक्तिभावमात्रमित्यभ्यासस्यार्थवत्त्वात्सुपेः पत्वमित्यत्रानर्थको विसुपुपुरिति वक्ष्यमाणं विह्न्येत ? नैव दोषः; अन्यव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्याशेषार्थाऽसायः, न चात्राभ्यासोपजनने कश्चिदर्थ उपजायते, अपाये चापयाति । ननु स एव चेद् द्विरुच्यते, अर्थप्रत्ययेनाप्यावसितव्यम्, यथा—अहिरहिर्वुध्यस्वबुध्यस्वेति ? किम-त्रोपालभ्येमहि, न तावदर्थप्रत्यया आवर्तन्ते ! तदेतदेवं दृश्यताम्—यथा स्पन्नः, सुप्तः, अस्वपवित्यादौ कचिदधिकृतः, कचिद्विकृतः, कचिदबागमापेक्षोऽर्थं प्रति-पादयति, तथा सुष्यापेत्यादावावृत्त एव प्रतिपादयतीति ॥

अजादेद्वितीयस्य ॥ प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयमिति । ननु विरोधे समानफलत्वे च बाध्यबाधकभावाः, यथा—‘अष्टाश्रिरूपः कर्तव्यो वाजपेयस्य चतुरश्रिः’ इत्य-ष्टाश्रित्वचतुरश्रित्वयोर्यथा नैवारश्चरुर्नरायपूतानामिति नखावपनेन वैतुष्य-फलकेन वृत्फलकोऽपघातो बाध्यते, नरैश्चोत्खलमुसलम् ; यत्र त्येतदुभयं न भवति न तत्र बाधः, यथा—कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम्, यथा वा—तद्विततद्राज-प्रत्ययसंज्ञानाम् । इह तु न समानफलत्वम् ; फलस्य कस्यचिदभावात्, अस्ति च सम्भयो यदुभयं स्यात् ? स्यादेतत्—द्वयोरासीनयोर्मध्ये कस्मिंश्चिदुपविष्टे द्वितीयस्तृतीयो भवति, तथा प्रथमे द्विरुक्ते द्वितीयस्तृतीयो भवतीत्यस्येवा-त्राप्यसम्भव इति, स्यादप्येवम्, यदि प्रथमद्विर्वचनमेव नियोगतः पूर्वं स्यात्, किञ्च नात्रौत्पत्तिकस्य द्वितीयस्य द्विर्वचनमुच्यते, किं तर्हि ? द्वितीयमात्रस्य, ततः किम् ? प्रथमे द्विरुक्ते यो द्वितीयस्तस्य भविष्यति ।

नन्येवमनारम्भसमं स्यात्, कथमटेः सन्, प्रथमस्य द्विर्वचनम्, अट् + अट् इति स्थिते हलादिशेषश्च प्राप्नोति, द्वितीयद्विर्वचनं च, परत्याभित्यत्याच्च हलादिशेषः, ततो द्विर्वचनम्, अ + अट् + अट् इति स्थिते हलादिशेषे त्रयाणाम-
न्यासः.

हन्तेः कुत्वं भवतीति । न च तस्य स्थाने शब्दान्तर एवादेशे कृते हन्तिरस्ति । तत्र वचनसामर्थ्यादादेशैकदेशे हन्तिप्रतिरूपके^१ हन्तिशब्दो विज्ञास्यते ।

अन्ये त्वनयोः पञ्चयोर्दोषा य आशङ्क्यन्ते ते आप्य एवोत्तिष्ठप्य प्रतिष्ठिताः । इह त्वतिविस्तरग्रन्थमयात्र लिख्यन्ते ॥

अजादेद्वितीयस्य ॥ प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयमिति । ननु च ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इत्यनेन प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं विधीयते, ‘अजादेद्वितीयस्य’ इत्यनेन तु द्वितीयस्य;

धिक्रियते । अच् आदिर्यस्य घातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे

पदमञ्जरी

काराणामतो गुणे पररूपत्वेऽटिपतीत्येतद्रूपं स्याद्, अकृतेऽपि द्विर्वचने एतदेव रूपम्, द्वयोरकारयोः पररूपमित्येतावद् नानारम्भसमम्, कथम् ? प्रथमं द्विर्वचनम्, ह्लादिःशेषः, अ + अट् इति स्थिते 'सन्त्यः' इतीत्यं च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, द्वयोर्नित्ययोः परत्वादित्वम् । नन्वित्यं सनमभ्यासं चापेक्षत इति यद्विरङ्गम्, ततः किम् ? अन्तरङ्गम् 'अतो गुणे' इति पररूपत्वं प्राप्नोति, समानाश्रये च घाणादाङ्गं घलीयः ? एवं तर्हि कृतेऽपि पररूपे तस्यान्तर्गद्भावादित्वं प्राप्नोति, अकृते चेति नित्यत्वं परत्वं चेति द्वे तस्य प्रावृत्यकारणे । पररूपस्य त्वन्तरङ्गत्यमेकमेवेतीत्यमेव तावद् भवति । सति तु तस्मिन् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, तत्र द्विर्वचनमियङि कृते यङित्यस्य प्राप्नोति; अकृते त्यङित्यस्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यम्, तेन परत्वान्नित्यत्वाच्चेयङि कृते यङ्शब्दस्य द्विर्वचने ह्लादिः शेषः, इत्यम्, इयियटिपति, ओणेः—उबुगोणिपतीति भवति । असति द्वितीये द्विर्वचने—इयटिपति, उबुगोणिपतीति भवतीति नानारम्भसान्धम् ।

एवं तर्हि 'अभ्यासस्य' इति निषेधादेकस्मिन् द्विरुक्ते नापरो द्विर्वक्तुं शक्यत इत्यस्यैवासम्भवः । अथ वा—सामान्यविहितस्य विशेषविहितं सत्यपि सम्भवे बाधकं भवति, तद्यथा—दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता तक्रं कौण्डिन्यायेति । ओदनसेकाख्यस्य फलस्य समानत्वाद्न दधिबाध इति चेद् ? इहापि तर्ह्यर्थाभिधानाख्यं फलमेकम्, अर्थाभिधानाय हि द्विरुच्चारणम्, तच्चैकेनैव साध्यते । अथ रूपविशेषाख्यं फलं भिन्नम्, अन्यद्वि रूपं प्रथमस्य द्विर्वचने, अन्यच्च द्वितीयस्य ? इतरत्रापि तृप्तिविशेषाख्यं फलं भिद्यते, अन्या हि दध्नस्त्वस्तिरग्न्या हि तक्रस्य, अतो नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणत्वमेव बाधनियन्धनम्, नासम्भवः, सामान्यशब्दा हि विशेषशब्दसन्निधौ तत्रैवोपसद्विद्यन्ते, ततोऽन्यत्र वा, यथा—वसिष्ठो ब्राह्मणः, ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽध्यायात इति ।

न्यासः

। तत् कथमन्यस्योच्यमानमिदमन्यस्य बाधकं स्यात् ? सति खलु सम्भवे बाधकं भवति, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् । स्यादेतत्—घातोस्तित्येपा षष्ठी, तस्या द्वितीयेनैकाचा प्रथमेन च सम्बन्धो नोपपद्यते, अतो नास्त्युभयसम्भव इति ? एतच्च नास्ति, अन्यद्वि वाक्यं प्रथमद्विर्वचनस्य विषयकम्, अन्यच्च द्वितीयद्विर्वचनस्य । तत्र वाक्यभेदे च सति किमिति सम्बन्धो नोपपद्यते, तस्मात् कृतेऽपि द्वितीयद्विर्वचने प्रथमद्विर्वचनं सम्भवत्येवेत्युक्तं बाधनम् ? नैष दोषः; इह द्वौपम्, अन्तरीपमित्यत्र 'द्वयन्तरुपसर्गोभ्योऽन ईत्' इतीत्त्वम् 'अलोऽन्यस्य' इत्यनेनान्तस्यालः प्राप्तम् 'आदेः परस्य' इत्यनेनादेर्विधीयते,

भवतः । अटिटिपति । अशिशिपति । अरिरिपति । अत्तैः 'स्मिपूट्-

पदमञ्जरी

ननु कौण्डिन्यस्यापि ब्राह्मणत्वाद् दधि प्राप्तम्, इह तु प्रथमस्योन्यमानं द्विर्वचनं द्वितीयस्य न प्राप्नोतीति कथं येन नाप्राप्तिः ? न क्रमो द्वितीयस्य प्राप्त-
मिति; किन्तु धातुसामान्यविहितं प्रथमद्विर्वचनमजादेर्धातोः प्राप्तामिति; तत्र
दधितक्राख्यं विधेयं भिद्यते, इह तु कार्यं भिद्यते, विधेयं द्विर्वचनमेकमित्येतावान्
विशेषः । यद्वा-तत्रापि दानमेव विधेयं तस्य तु देयभेदाद् भेदः, इहापि कार्थि-
भेदाद्भेदः, तन्निदमुक्तम्—प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयं द्वितीयद्विर्वचनमिति । सर्वथा
प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते । यद्यनम्, यथाभूतस्यैकाचः प्रथमद्विर्व-
चनं प्राप्तं तथाभूतस्यैव द्वितीयद्विर्वचनं बाधकं स्यात्, सव्यञ्जनस्यैतत्प्राप्तमिति
तेन सहव्यञ्जनानामप्यनापृत्तिप्रसङ्गः ? स्यादेवं यद्यत्रापि प्रथमस्यैकाचः किञ्चि-
द्विहितं प्रतिपिद्धं वा भवेत्, इह तु विशेषसन्निधौ सामान्यशब्दस्य ततोऽन्यत्र
वृत्तेरजादिषु प्रथमद्विर्वचनरूपाप्रतीतत्वादप्राप्त्यनुमानमेव बाधः । व्यञ्जनानि
च यदा यस्य कार्यं तदा तदङ्गानीति द्वितीयैकान्यन्तर्भावात्तेन सह द्विर्वचनं
केन धार्यते ! अत्र च लिङ्गम् 'न न्द्रा' इति प्रतिषेधः । अथेयाय, आरेत्यादी
केन द्विर्वचनम् ? न तावदनेनाद्वितीयत्वात्, नापि पूर्वेणाजादिषु तस्याप्रवृत्तेः,
ननु च यत्र द्वितीयसङ्गायादस्य प्रवृत्तिः—अटिटिपतीत्यादी, तत्र तदप्रवृत्तिः,
यत्रैतदप्रवृत्तिः, यत्र तु द्वितीयाभावादेतन्न प्रवर्तते न तत्र तस्य प्रवृत्तिर्धार्यते ?
तत्रापि धार्यते, अजादेरिति सामान्यनिर्देशात् । सामान्यनिर्देशे हि कचिदपि

न्यासः

तत्र यथा सत्यपि सम्भवेऽनन्त्यविकारोऽन्त्यविकारं बाधते, तथा द्वितीयद्विर्वचनं प्रथम-
द्विर्वचनं बाधियते । यदि तर्हि प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनमनेन बाध्यते, व्यञ्जनस्यापि
प्रथमद्विर्वचनसम्बन्धिनो द्विर्वचनं बाध्येत । तद् यथाभूतस्यैव प्रसङ्गस्तथाभूतस्यैव
द्विर्वचननिवृत्तिर्भवति । किमभूतस्य च प्रथमद्विर्वचनस्य प्रसङ्गः ? सव्यञ्जनस्य । तत्र
यथा प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं न भवति, एवमेकाज्यपदेयिनो व्यञ्जनस्यापि न स्यात् !
नैव दोषः; यद्यनम् 'न न्द्राः सयोगादयः' इति प्रतिषेधं यास्ति, तज्ज्ञापयति—व्यञ्जनस्य
द्विर्वचननिवृत्तिर्न भवतीति । अन्यथा हि जदराणां द्विर्वचनप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्;
प्राप्त्यभावात् ।

अटिटिपति । अशिशिपतीति । अटेरशेषं सनीटि कृते टिप्पण्डः, शिप्पण्डश्च
द्विरुच्यते । अरिरिपतीति । अत्तैः सविह्युगपरत्वेण कृतेषु रिप्पण्डो द्विरुच्यते ।
स्यानिबन्धावः प्राप्नोतीति । 'सन्त्यदोः' इत्यनेन सन्नन्तस्य द्विर्वचनमुच्यते, इत् च
सन्मक्तः । तस्मादसौ द्विर्वचनस्य निमित्तमित्यभिप्रायः । स्यानिबन्धावे च सति रे-
रहितस्येपो द्विर्वचने कृते स्वर्णद्विर्वचने चारोपवृत्त्यनिष्टं रूपं स्यात् ।

ञ्जवशां सनि' इति इट् क्रियते, तस्मिन् कृते गुणे च रपरत्वे च 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । तत्र प्रतिविधानम्—द्विर्वचननिमित्तेऽचोत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं तर्हि ? कार्यी । न च कार्यी निमित्तत्वेनाश्रयते । तथा हि—किङ्निमित्तयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति, न हि कार्यिणः शोडो गुणं प्रति निमित्तभाव इति ।

पद्मञ्जरी

द्वितीयनल्यां व्यक्तीं सर्वत्र चायेत, यथा ह्लादिःशेषे वक्ष्यते—'कचिदपि प्रवर्तमानो ह्लादिःशेषः सर्वत्र निवृत्तिं करोति' इति ? नैष दोषः;

जात्योपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनेह गृह्यते ।

द्वितीयनल्यामेवेदं व्यक्तीं तेन प्रवर्तते ॥

प्रवर्तते च यत्रेदं तत्र पूर्वं निवर्तते ।

जातिर्ह्लादिशेषे तु प्राधान्येन समाश्रिता ॥ इति ।

गुणे चेति । नित्यत्वात्परत्वाच्च । स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति । ततश्च इस इत्यस्य द्विर्वचने ह्लादिःशेषे च दीर्घत्वे सति अरीपतीति प्रसङ्गः । न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिडिति । यत्र परतो द्विर्वचनमुच्यते, तदैव तस्य निमित्तमिति भावः । किं तर्हि कार्यीति । 'सन्वडोः' इति पप्रथाश्रयणात् । ततः किम् ? इत्याह—न चेति । तद्भावभावित्वे सत्यपि कार्यिणः सप्तमीनिर्देशभावात् निमित्तत्वं शास्त्रे स्थितमित्यर्थः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमित्याह—तथा हीति । गुणवृद्धयोरिति । 'किङ्ति च' इत्यत्र वृद्धेरपि प्रतिषेधाद् गुणवृद्धयोरित्युक्तम् । शयितेत्यत्र न

न्यासः

कार्यीति । द्विरुक्तिरेव कार्यम्, तदस्यास्तीति कार्यी । स्यादेतत्—यद्यप्यसौ कार्यी तथापि कार्यं प्रति निमित्तमेवेत्याह—न चेत्यादि । कथं पुनर्ज्ञायते एतत् कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते इति ? अत आह—यथा हीत्यादि । तथाहीति यस्मादित्यर्थः । इतिकरणः प्रकारे । यस्मात् किङ्निमित्तयोः गुणवृद्धयोः 'किङ्ति च' इति प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्येवम्प्रकारविषये न भवति, ततो ज्ञायते—न हि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयत इति । यदि ह्याश्रीयेत, तदा शोडो दित्वात् तन्निमित्तत्वं गुणवृद्धयोः 'किङ्ति च' इति विधीयमानः शयितेत्यत्र गुणप्रतिषेधश्च स्यात्, ज्ञायक इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेधश्च । ननु च येन विना यन्न भवति तत् तस्य निमित्तम्, यथा—वृष्टेर्मेघः । यथा च प्रत्ययेन विना गुणवृद्धी न भवतस्तथा कार्यिणापि; तत् कथं शोडो गुणवृद्धिप्रतिषेधो नेह भवति ? इत्यत आह—न हि कार्यिण इत्यादि । अत्राश्रीयत इत्यस्याहम्यम् । अस्यम्

अत्र केचिदजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीमिच्छन्ति—अच्चासा-
वादिश्चेत्यजादि, तस्मादजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषाम्
'द्वितीयस्य' इति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

'द्वितीयस्य' इति वर्तते । द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां
तदन्तर्भावात् प्राप्तं द्विवचनं प्रतिपिब्यते । नकारदकाररेफा द्वितीये-

पदमञ्जरी

मयतीति । गुणस्य प्रतिषेधः । क्वचित्तु—शायक इत्यपि पठ्यते, तदयुक्तम्, अप्र-
कृतित्वाद् न घृद्धेः । यथा चोत्तरग्रन्थे गुणग्रहणमेव कृतम् ।

तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थमिति । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यनन्तरस्य द्वितीय-
स्यैव भविष्यति, न तृतीयादेः । यदा तु बहुव्रीहेः पक्षी—अजादिर्यस्य धातोरिति,
तदा सामर्थ्यादप्रथमार्थेऽप्यारम्भे तृतीयादेरपि प्रसङ्गः ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ 'उन्दी स्तेदने', 'अदूढ अभियोगे' दोषधः, 'टुत्यम्,
'अर्च पूजायाम्', 'ईक्ष वृक्षेनाङ्गनयो', 'अन प्राणने', 'द्रा कुरुसायां गतौ',
'उब्जिर्निपये यद्वक्तव्यं तत्सर्पम्' 'हयमरट्' इत्यत्रैवोक्तम् ।

न्यास

कार्यपि घोड्निमित्तम्, तस्य गुणं प्रति वृद्धिञ्च प्रति यस्मान्निमित्तमावो नाभीयते,
तेन शयितेत्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधो न भवति । गुणग्रहणमुपलक्षणार्थं वृत्तौ द्रष्टव्यम् ।
इतिकरणोऽनन्तरोऽस्य प्रतिविधानस्य स्वरूपं दर्शयति । कथं पुनर्ज्ञायते—न हि कार्यो
निमित्तत्वेनाभीयत इति ? 'दीधीवेवीटाम्' इति दीधीवेव्योर्गुणप्रतिषेधात् । यदि हि
निमित्तत्वेनाभीयते, दीधीवेव्योर्दृष्टत्वात् किमिति तत्त्वाच्च गुणवृद्धयो 'किदति च' इति
कार्यं प्रतिषेधं विद्व एवेति तयोर्गुणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।

अत्र केचिदजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीमिच्छन्तीति । अच्चासावादिश्चेत्यजादि,
तस्मादजादेरिति । एवं वर्णयन्तः कर्मधारयात् पञ्चमीमिच्छन्ति । यदि तर्हि कर्मधार-
यादियं पञ्चमी तेषां द्वितीयग्रहणमनर्थकम् ; यस्मात् तृतीयस्य प्राप्तिरेव नास्ति ।
येषां बहुव्रीहेरित्यं पक्षमभिप्रेत्या, तेषामक्रियमाणे द्वितीयग्रहणे तृतीयस्यापि द्विवचनं
प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थं युक्तं द्वितीयग्रहणम् । येषां च कर्मधारयादियं पञ्चम्यभिप्रेत्या,
तेषां द्वितीयग्रहणमनर्थकम्, 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यनेनानन्तरस्यैव द्वितीयस्य
भविष्यति, न तृतीयस्य, भवद्विहितत्वात् । इत्यत आह—तेषामित्यादि ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ तदन्तर्भावादिति । अवयवानां समुदायान्तरत्वात्
तदन्तर्भावात् । अथवयवभूता इति । आदिशब्दस्य नियतदेशावयववाचित्वात् विशिष्ट-

काचोऽवयवभूता सयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिपति । अङ्गि
डिपति । अचिचिपति ।

न्द्रा इति किम् ? ईचिक्षिपते । सयोगादय इति किम् ? प्राणि-
णिपति । 'अनिते' 'उभौ साम्यासस्य' इति णत्वम् ।

अजादेरित्येव—विद्रासति ।

केचिदजादेरित्यपि पञ्चम्यन्त कर्मधारयमनुवर्तयन्ति । तस्य
प्रयोजनम्—इन्द्रियीयपतीति । अजादेरनन्तरत्वाभावाद् दकारो
द्विरुच्यत एव, नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति, क्यच, तदन्तात्
इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् ॥

ॐ दकारस्याप्यय प्रतिषेधो वक्तव्य ॐ । उञ्जिजिपति । यदा
दकारोपध उञ्जिरूपदिश्यते तदाय प्रतिषेध । दकारोपधोपदेशे तु
न वक्तव्य । वत्व तु तदा दकारस्य विधातव्यम् ।

न्यास

देशावयवभूता इत्येषोऽर्था वदितव्य । उन्दिदिपति । 'उन्दि दत्ते', स्नीटि च
कृते दिष्वाब्दस्य द्विवचनम् । अङ्गिडिपतीति । 'अङ्गि अभियोगे' इत्यन य सयोग
स दकारादि, तस्य ष्टुवन दकारस्य ङकार, ष्टुवञ्च द्विवचनेऽधिदम्, तेन स्नीटि
कृते दिष्वाब्दो द्विरुच्यते, तत् ष्टुवम् । अचिचिपतीति । 'अच पूजायाम्, चिष्वाब्दस्य
द्विवचनम् । ईचिक्षिपत इति । 'ईच दत्ते' स्नीटि च कृते चिष्वाब्दस्य द्विवचनम्,
'ह्लादि दीप', 'कुहांधु' इति चुत्वम् । प्राणिणिपतीति । 'इवस प्राणने', 'अन च'
प्रपूर्व । विद्रासतीति । 'द्रा कुरिस्तायाकृतौ ।

केचिदजादेरित्यादि । तेषां मतेनाजादेरुत्तरे ये नकारादयः सयोगादिभूतास्ते न
द्विरुच्यन्त इति सूत्रार्थः । किं पुनस्तदनुवर्तनस्य प्रयोजनम् ? इत्यत आह—तस्येत्यादि ।
दकारस्तु द्विरुच्यत एवेति कर्मधारयपञ्चम्यन्तानुवृत्तौ हि 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यनन्त
राणामेव नकारादीनां द्विवचनप्रतिषेधेन भवितव्यम् निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यात्वात् ।
दकारस्तत्र यद्यपि रेफदकारयोर्यं सयोगस्तदादिभूत तथा च नकारेण व्यवहित ।
तस्माद्दकारोऽपि द्विरुच्यत एव । इन्द्रियीयपतीति । इन्द्रशब्दात् स्यचि कृते 'क्यचि
च' इतीत्त्वम्, क्यज्जात् सन्, इट्, 'अतो लोप' इत्यकारलोप । उञ्जिजिपतीति ।
'उञ्ज आर्जवे' । यदा दकारोपध उञ्जिरूपदिश्यते इति । प्रतिषेधस्य विषय दर्शयति ।
इह केचिद् दकारोपधमिम घातु पठन्ति—उञ्जितेत्येवमादिरूप यथा स्यात् । केचिच्
च दकारोपधमभ्युदग, समुदग इति यथा स्यात् । तत्र यदा दकारोपध उञ्जिरु
पदिश्यते तदाय प्रतिषेधो वक्तव्य । दकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्य 'न न्द्रा' इत्यने
नैव सिद्धत्वात् । यत् तदा दकारस्य विधातव्यमिति । उञ्जिता, उञ्जिजिपतीति

ॐ यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॐ । अरायते । अर्तः 'अट्यतिशूणोतीनामुपसंख्यानम्' इति यङ् । तत्र 'यङि च' इति गुणः, ततो द्विर्वचनम् ।

ॐ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॐ । कस्य तृतीयस्य ? केचिदाहुर्व्यञ्जनस्येति—ईर्ष्ययिपति । अपरे पुनः 'तृतीयस्यैकाच.' इति व्याचक्षते—ईर्ष्ययिपति ।

पदमञ्जरी

यकारपरस्येति । यकारः परो यस्माद्रकारात्तस्येत्यर्थः ।

व्यञ्जनस्येति । तृतीयव्यञ्जनसहितस्यैकाच इत्यर्थः । तत्र यकारस्य द्विर्वचनं न भवति । अपरे पुनरिति । अस्मिन्पक्षे ईर्ष्यतेस्सनि कृते इति व्याख्येयम्, तत्सन्धन्विनस्तृतीयस्यैकाचोऽसम्भवात् । नामधातयः=सुधातरः ।

न्यासः.

यथा स्यात् । तदपि अन्वमकुत्वविषये विधातव्यम्; अन्यथाऽभ्युदगः, समुदग इति न विधेत् । दकारोपधस्यैव युक्तः पाठः । बत्वमात्रं वक्तव्यम् ? तदपि न वक्तव्यम्; तत्र 'भुजन्मुञ्जौ पाण्युपतापयो.' इति निपातनादेव लिङ्गाद् बत्वं लभ्यते । न चाभ्युदगः, समुदग इत्यत्रापि प्रसज्येत, अकुत्वविषयत्वान्न निपातनस्य; यत्र कुत्व नास्ति तत्रैव बत्वं विशयते, न तु कुत्वविषये ।

यकारपरस्येत्यादि । यकारः परो यस्मात् तस्य प्रतिषेधो न स्यादित्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्र कैश्चिदेवं व्याख्यायते—बहिरङ्गो रेफः, 'गुणोऽर्तिसंयोगायोः', 'यङि च' इति गुणोऽङ्गस्य विधीयमानो यङि भवति बहिरङ्गः, तदाभितो रेफोऽपि बहिरङ्ग एव, ततश्च सोऽन्तरङ्गे प्रतिषेधोऽसिद्धः । तस्मात् तस्य द्विर्वचनप्रतिषेधो न भवतीति । यद्येवम्, इन्दिदिपतीति नुमोऽपि प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति ! नैप दोषः; वक्ष्यति श्वेतत्—नुमिषातुपदेशिवद्भवनमिति ।

नैयायिकास्तवन्यथा वर्णयन्ति—'न न्द्राः संयोगादयः' इति । तेः किमुक्तम् ? 'संयोगात् पूर्वं नकारादयो न द्विरूप्यन्ते स चेद् सन्नति यकारान्तः संयोगः' इति । केनाराय्यंत इत्यत्र संयोगस्य यकारान्तत्वात् प्रतिषेधो न भवतीति । अराय्यंत इति । 'यङि च' इति गुणे रपरत्वे च यंशब्दस्य द्विर्वचनम्, हलादिशेषः, 'दीर्घोऽङ्कितः' इति दीर्घः । ननु चातंरहलादित्वाद् यङा न भवितव्यम्, स हि 'धातोरेकाचः' इत्यादिना हलादेरेव धातार्विषीयते ? इत्याह—अर्चैरित्यादि ।

व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यतेर्व्यञ्जनं यदेकाच् तस्य द्विर्वचनं कर्त्तव्यम् । उच्च व्यञ्जनं यकारः, तस्येति कृते शास्त्रस्यैव द्विर्वचनं कर्त्तव्यम् ।

ॐ कण्डूवादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॐ ।
कण्डूयियिपति । असूयियिपति ॥

ॐ वा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॐ ।
अद्वोयियिपति । अशिस्वीयिपति ।

अपर आह—

ॐ यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॐ । पुपुत्रीयिपति । पुति-
त्रीयिपति । पुत्रीयियिपति । पुपुतित्रीयियिपति । पुत्रीयियिपति ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

‘द्वे’ इति प्रथमान्तं यदनुवर्तते तदर्थादिह षष्ठ्यन्तं जायते । तत्र
प्रत्यासत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्धः पूर्वोऽवयवः सोऽभ्यास-

पदमञ्जरा

पूर्वोऽभ्यासः ॥ अर्थादिति । सामर्थ्यात्पूर्वशब्दोऽयमवयववचनः, अवयवव्या-
पययिनो भवति, स चेह कश्चिन्न निर्दिष्टः, अतोऽवश्यम् ‘द्वे’ इति अत्रानुवर्त्तनी-
यम् । न धातुवृत्तमपि प्रथमान्तमेवावस्थितमवयवव्यपेक्षां पूरयितुमक्षमित्येतत्ता-
मर्थ्यम् । अस्मिन्प्रकरणे इति । अनेन ‘सर्वस्य द्वे’ इत्यत्र प्रकरणे इयं संज्ञा न

न्यासः

एकाच इति । सनः । स हीटि कृते तृतीय एकाच् भवति । तस्य द्विवचने कृते
‘सन्त्यतः’ इतीत्वम् । पूर्वं पूर्वमिणमाभित्य सर्वसकाराणां पत्वम् । कण्डूयियिपतीति ।
असूयियिपतीति । ‘कण्डून्’, ‘असून्’ इति कण्डूवादिषु पठ्यन्ते, ततः ‘कण्डूवा-
विभ्यो यङ्’ ।

वा नामधातूनामिति । सुब्धातुर्नामधातुरमिषीयते । अद्वोयियिपतीति । अद्व-
शब्दात् ऋषजन्तात् सनीटि च कृते यिष्वाब्दस्य द्विवचनम् । अशिस्वीयिपतीति ।
श्वीशब्दस्य द्विवचनम्, इत्स्वत्वम्, हलादिशेषः ।

यथेष्टमिति । प्रथमादीनामन्यतरस्य यत्प्रेष्यते तस्य कर्तव्यमिति ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ अभ्यासशब्दोऽयमावृत्तिवचनी लोके प्रसिद्ध एव । सा चावृत्तिः
प्रथमस्य नास्तीत्यभ्यासप्रदेशेषु परस्य ग्रहणे प्राप्ते पूर्वस्य ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं
तस्याभ्याससंज्ञा विधीयते । पूर्वशब्दोऽवयववचनः, यथा—पूर्वं कायस्य पशोरिति । अव-
यवाश्चावयविनो भवन्ति, स चेह यद्यपि न निर्दिश्यते, तथापि ‘द्वे’ इत्यनुवृत्तेस्तद्वाच्य-
स्वैवार्थस्य पूर्वो विज्ञायत इत्याह—द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते इत्यादि । ननु च ‘द्वे’
इति प्रथमान्तमनुवर्त्तते, षष्ठ्यन्तेन चेहार्थः, न ह्यन्यथा पूर्वशब्देन सम्बन्धः शक्यते
दर्शयितुमित्यत आह—तदर्थादिष्विति । अर्थादिभक्तिविपरिणामो भवतीति । तदिदं

सज्ञो भवति । पपाच । पिपक्षति । पापच्यते । जुहोति । अपोपचत् ।

अभ्यासप्रदेशास्तु—‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्येवमादय ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

‘द्वे’ इति वर्तमाने ‘उभे’ ग्रहण समुदायसज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् ।
ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसज्ञे भवत । ददति ।
ददत् । दधतु ।

पदमञ्जरी

भवति, तेन तत्र हलादिशेषाद्यभाष । यद्येवम्, ‘द्युतिगमिजुहोत्यादीना द्वे’ इत्यत्र
न प्राप्नोति ? कर्त्तव्योऽत्र यत्न । तयो पूर्वोऽवयव इति । अवयववाचिभिर्दि-
क्शब्दीयोगे पञ्चमी न भवति, ‘तस्य परमात्रद्वितम्’ इति लिङ्गात् । पपाचेत्यादौ
‘हलादि शेष’, ‘सन्त्यत’, ‘दीर्घोऽकित’, ‘कुहोश्चु’, ‘अभ्यासे चर्च’, ‘सन्त्य-
ल्लघुनि’, ‘दीर्घो लघो’ इत्यादीनि यथायोगमभ्यासकार्याणि ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ द्वे इति वर्तमान इत्यादि । द्विरुक्तसमुदायस्यैकाऽभ्यस्तसज्ञा
यथा स्याद्, द्वयोर्द्वे सज्ञे मा भूतामित्येवमर्थमुभेग्रहणम्, न तु सक्षिनिर्देशार्थम् ।
द्वे इत्यस्यानुवृत्त्यैव सक्षिनिर्देशस्य सिद्धत्वादित्ययः । ददतीत्यादौ ‘अदभ्यस्तात्’
इत्यङ्गाव, ‘शनाभ्यस्तयोरात्’ इत्याकारलोप ।

भ्यास

प्रथमन्त जायत इत्यर्थः । अथ पुनरनायववावयविलक्षणा षष्ठी भवति, यथा—वृक्षस्य
शाखेति । एवमपि यदि ‘द्वे’ इत्यनुवृत्तेर्द्वयोर्य पूर्वस्तस्याभ्याससज्ञा विधीयते तदा
‘सर्वस्य द्वे’ इत्यत्रापि प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्य पूर्वस्तस्याभ्याससज्ञा प्राप्नोतीत्यत
आह—तत्रेयादि । पूर्वोऽवयव इति । पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनोऽप्यस्ति, अतस्त
द्वयवच्छेदार्थमवयवग्रहणम्, पपाचेत्यत्राभ्याससज्ञायाम् सत्याम् ‘ह्रस्व’ इत्यभ्यासस्य
ह्रस्वत्वम्, हलादिशेष, प्रकृतिचरा प्रकृतिचरो भवन्तीति चत्वंम् । पिपक्षतीति ।
‘सन्त्यत’ इतीत्त्वम् । पापच्यत इति । ‘दीर्घोऽकित’ इति दीर्घत्वम् । जुहोतीति पूर्व
वद्धकारस्य चुत्वम्, तस्य ‘अभ्यासे चर्च’ इति जकार । अपोपचदिति । पचेर्ण्यन्ताच्
च्छेदश्च, णिलोप, ‘णौ चट्पुपधाया ह्रस्व’, द्विवचनम्, ‘सन्त्यल्लघुनि’ इतीत्त्वम्,
‘दीर्घो लघो’ इति दीर्घ । सर्वाण्यभ्याससज्ञाया प्रयोजनायेतानि ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ इह उभेग्रहण सक्षिनिद्वयार्थं क्रियते । स च सक्षिनिर्देश ‘द्वे’
इत्यनुवृत्तेरतरेणाप्युभेग्रहणं प्रकल्प्यत एव, तत् किमर्थं द्वे इत्यनुवर्त्तमान उभेग्रहणं
क्रियते ? इत्यत आह—द्वे इत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । यद्युभेग्रहणं न क्रियेत, तदा

उभेग्रहणं किम् ? नेनिजतीत्यत्र 'अभ्यस्तानामादि' इति समुदाये उदात्तत्व यथा स्यात्, प्रत्येक पर्यायेण वा मा भूदिति ।

पदमञ्जरी

नेनिजतीत्यत्रेत्यादि । असत्युभे ग्रहणे 'वृद्धिरादैच्' इत्यादी प्रत्येकं वाक्य-परिसमाप्तिदर्शनादिहापि प्रत्येकं स्यात्, ततश्च नेनिजतीत्यत्र पृथगाद्युदात्तत्वं स्यात् । न च 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येकस्यानुदात्तत्वम्, वर्जनोपयिशेषा-वगमहेतोः सतिशिष्टस्यादेरसम्भवात् । अथापि स्यात्, एवमपि पर्यायः स्यात् । ननु च 'भीहीभृहुमद्' इति ज्ञापकात्परस्य न भविष्यति ? पूर्वस्यापि तर्हि न स्यात्, परेण व्यनधानात् । उच्यते च स्वरः, ततश्च स एव पर्यायप्रसङ्गः ।

यदि तु संयोगसमासादिसंज्ञाबदन्वर्थत्वप्रतिपत्त्यर्थं महासंज्ञाकरणम्, तैना-न्वर्थसाविज्ञाने समुदायस्यैव सञ्ज्ञेत्युच्यते, तदोभेग्रहणं शक्यमकर्तुम् । ननु यत्रोभे भूयेते तत्र यथा स्यात्, अन्यतराभावे मा भूद्-इत्येवमर्थमुभेग्रहणं कर्त्तव्यम्; अन्यथा ऋधेरापञ्च 'सनोषन्व' इति इवभावपक्षे परत्वात् प्रतिपदविहितत्वाच्च 'अपञ्चप्यधामीत्' इतीत्ये 'न न्द्रा.' इति प्रतिषेधाद्रेफवर्जं द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनेन कृते 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः प्रागन्तरङ्गत्वादभ्यस्तसंज्ञा स्यात् । सा च प्रत्येकम्, समुदायस्य वा ? तत्र प्रत्येकपक्षेऽभ्यासलोपेऽपि परस्य न निष-र्त्तत । समुदायपक्षेऽपि पूर्वं संज्ञा समुदाये प्रवृत्ता, पञ्चादेकदेशनिष्ठतावप्य-वशिष्टेऽवतिष्ठेत् । यथेयमुन ईकारे लुप्तेऽपि तद्वितसंज्ञा-भूयानित्यत्र । सत्या च संज्ञायाम्—ईप्सन्ति, ऐप्सन्, ईर्त्सन्ति, ऐर्त्सन्, इत्याद्याप्यजुसमाधनुस्प्रति-षेधाः स्युः, अतः श्रयमाणप्रतिपत्त्यर्थमुभेग्रहणं कर्त्तव्यम् ? तन्न, प्रतीपिपतीत्या-दियत्सिद्धे । तथा हि—'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सनि द्विरुक्ते श्रयमाणयोरुभयो-सत्यामप्यभ्यस्तसंज्ञायामद्वावादयो न भवन्ति । यथा च पुत्रीयिपिपन्तीत्यादौ 'यथेष्ट नामपातूनाम्' इति सनि द्विरुक्ते, तद्वदत्रापि न भवित्यति । अत्र हि ईप्स + सि, ईर्त्स + क्षीति स्थितेऽद्वावात्प्राप्तिरित्याच्छप्, अद्वावो हि शपि कृते

भ्यास

प्रत्येकमभ्यस्तसंज्ञा प्रवर्त्तते । प्रत्येकमपि हि तथो. प्रवर्त्तमानासौ प्रवृत्तैव भवति । तथा हि—इव, नीयेपातामित्युक्ते प्रत्येकमप्यानयनेन तावानीतो भवति । तस्मात् समुदाये संज्ञाया प्रवृत्तिर्यथा स्यादेकैकस्य मा भूदित्येवमर्थमुभेग्रहणम् । समुदिते इति । उदिते, समुदायभूते इत्यर्थः । ननु च यत्राभ्यास भूयते तत्रैव यथा स्याद्, यत्र तु न भूयते तत्र मा भूद् । ईप्सन्ति, ईप्सन्, ऐप्सन्तित्यादौ विषये मा भूदित्येवमर्थमुभेग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति, अभ्यासग्रहणं ह्यनुवर्तते, तत्रैवमिति सग्न्य-विषये—इह अभ्यस्त-कृते भवति, अभ्यासभेदस्तीति । एवञ्च कति विनाप्युभेग्रहणं यत्राभ्यास भूयते, तत्रैव

अभ्यस्तप्रदेशः.-‘अभ्यस्तानामादि’ इत्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः पट् ॥ ६ ॥

पदमञ्जरी

तेन व्यवधानात्र प्राप्नोतीत्यनित्यः, ततः ‘शोऽन्तः’ प्राप्नोति, पूर्वेण सहैकादेशश्च, परत्वादन्तादेशः । नित्य एकादेशः-कृतेऽप्यन्तादेशे प्राप्नोति, अकृतेपि । अन्तादेश-स्त्यनित्य, कृते एकादेशे तस्यान्तवद्भावादभ्यस्तग्रहणेन ग्रहणादन्ताद्येन वाध्यते । यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते तदनित्यम् । अन्तरङ्गस्तर्ह्यैकादेशः; वर्णाश्रयत्वात् । अन्तादेशस्त्राङ्गत्वाद्ग्रहिरङ्गः, समानाश्रये च ‘वार्णादाङ्गं वलीयः’; अन्तादेशोऽप्यन्तरङ्गः, पक्ष्यति हि-आयन्नादिपूपदेशिरङ्गचनमिति । तदेवमुभयो-रप्यन्तरङ्गयोर्नित्ययोश्च परत्वादन्तादेशः, ततो झकाराभावादलाश्रयत्वेन स्थानि-यद्भावाभावाच्चादादेशो न भवति ।

अस्तु वा पूर्वमेकादेशः, एवमपि ‘आत्मनेपदेऽनतः’ इत्यत्र ‘अनतः’ इत्यस्य ‘अवभ्यस्तात्’ इति पूर्वेणापि सम्यन्धात्पूर्वस्मादपि विधावेकादेशस्य स्थानिव-त्त्वाद्वाऽद्वायो न भविष्यति । एवमैप्सन्नित्यत्रापि, ईप्स=क्षि इति स्थिते शप् च प्राप्नोति, जुस्भावश्च, नित्यत्वाच्छपि कृते तेन व्यवधानान्न जुस्भावः । न च पूर्वेण सहैकादेशे कृते तस्यान्तद्भावात्पुनर्जुस्प्रसन्नः, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् । ईप्सन्नित्यत्रापि छटः शरादेशः, ईप्स+शट् इति स्थिते सार्व-धातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाच्छपि कृते तत्र सनोऽकारेणातो गुणे पररूपे पश्चात्सर्जनामस्थाने चोत्पन्ने नुमः प्रसक्तस्य तस्यां दशायां शत्रभ्यस्तयोर्व्यप-धर्गाभावादुभयवर्णाश्रयत्वेनान्तादिवद्भावाभावाच्च निषेधाभावः । एवं प्रतीपिप-न्तीत्यादायपि । चिकीर्षन्तीत्यादौ तु यत्र सनोऽकारो न द्विरुच्यते, तत्र तेनैव व्यवधानादद्भावाद्यभावः ॥

भासः

भविष्यति, नान्यत्र । तस्माद् कृत्तिकारोपदार्शितमेवोभेग्रहणस्य प्रयोजनं पुक्तम् । वद-सीति । ददातेर्लट्, क्षि, शप्, ‘जुहोत्यादिभ्यः श्छः’, ‘श्लो’ इति द्विवचनम् । भत्राम्य-स्तसञ्ज्ञाया सत्याम् ‘रनाभ्यस्तयोरात्’ इत्याभारलोपः, ‘अदभ्यस्तात्’ इति क्षेरदादेशः । दषात्विति । लोट्, ‘एरुः’ इत्युत्वम् ।

समुदाय उदात्तत्वं यथा स्यादिति । उभेग्रहणे क्षतिरिति प्रत्येकमभ्यस्तसञ्ज्ञा स्यात् । तस्माद् ‘अभ्यस्तानामादि’ इत्याद्युदात्तमपि प्रत्येकं स्यात् । अयापि ‘अनुदात्त पद-मेकवर्जम्’ इति नास्ति योगपक्षसम्भवः, एवमपि पर्यायेण स्यात् । तस्माद् ‘अभ्य-स्तानामादिः’ इत्येतत् कार्यं समुदाये यथा स्यात्, प्रत्येकं पर्यायेण वा मा मूदित्येव-मर्थमुभेग्रहणम् ॥

‘अभ्यस्तम्’ इति वृत्तते । ‘जक्ष’ इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । ‘जक्ष भक्षहसनयोः’ इत्यतः प्रभृति ‘वेवीङ् वेतिना तुल्ये’ इति यावत् । जक्षति । जाग्रति । दखति । चकासति । शासति ।

दीध्यते, वेव्यते—इत्यत्र ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्येष स्वरः प्रयो-

पदमञ्जरी

जक्षित्यादयः षट् ॥ अत्र जक्षेः श्तिपि ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुके’ इतीटि कृते जक्षितिरिति भवति, स आदिर्येषां ते जक्षित्यादय इति विज्ञायमाने वेव्यते. सप्तमस्य न स्यात्, लाघवार्थमसन्देहार्थं च इकैव निर्देष्टव्यं स्यात्—जक्ष्यादय इति । तस्मान्नायमुक्त्यप्रहो बहुव्रीहिः, किं तर्हि ? ‘जक्ष’ इति पृथक् पदमित्याह—जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयः पठिति । इतिनानन्तरो जक्षिर्निर्दिश्यते । आदिशब्दः समीपवचनः, अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । सेयमिति । येयमुक्तप्रकारा, सेयमित्यर्थः ।

एष स्वर इति । अन्यथा ङित्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः, यणादेशे ‘उदात्तस्वरितयोः’ इति स्वरितत्वं प्रसज्यते । शतरि व्यत्ययेन सम्पादित इति । ङित्त्वात्परस्मैपदासम्भवाद्वात्ययः ।

पङ्ग्रहणमनर्थकम्, सन्त्वागणान्ता जक्षित्यादयः । वेवीङोऽपि परे ये पठयन्ते तेषां कस्मान्न भवति ? अत्रैवं गणपाठः, वेवीङोऽनन्तरम् ‘पस स्वप्ने, पश फान्ती, चर्करीतं च, हुङ् अपनयने’ इति, वेचिद्वेवीङोऽनन्तरम् ‘आङः शासु’ इति पठन्ति, ‘पस्ति स्वप्ने’ इति च । तत्राशासो न विशेषः; अभ्यस्तकार्याणि व्यासः

जक्षित्यादयः षट् ॥ जक्षित्यादय इति । एष निर्देशो जक्षेः श्तिवन्तस्यादि-शब्देन बहुव्रीहावपि कृते भवति, इन्द्रेऽपि—यदा जक्षेरनजन्तस्येत्यादिशब्दस्य च इन्द्रः क्रियते । वाक्येऽपि यदानयोस्तरोक्तयोरुभयोरपि प्रयोगो भवति, तदा तत्र बहुव्रीहौ गक्षमाणे यदि तद्गुणसंविज्ञानोऽय बहुव्रीहिराभावेत्, तदा वेवीङो ग्रहण न स्यात्; अयातद्गुणसंविज्ञानोऽयम्, तदा जक्षेर्न स्यादित्येव बहुव्रीहिराभयणे दोष इष्ट्वेत्ययो. पशयोरन्यतरमाधित्याह—जक्षित्ययं धातुरित्यादयश्चेत्यादि । अत्रेतिशब्दोऽ-तिक्रान्तप्रत्ययमर्थी । जक्षित्ययं धातुरनन्तरमतिक्रान्त इति ॥ एव तेन प्रत्ययमृश्यते । इति आदिर्येषां जक्षित्यादयः, जक्ष्यादय इत्यर्थः । ते पुनर्गर्भप्रभृतयो वेवीङ्पर्यन्ताः । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञेति । जक्षित्येतदुपलक्षितानां जागर्तिप्रभृतीनां यणां जक्षितिरित्येतस्य च सप्तमस्य वेव्यः पृथगनिर्दिष्टः ।

१. जक्षिजापृद्धिर्गो चकासेः शास एव च ।

द्वीवीङोऽपि सप्तानां जक्षित्यादावुपपत्तिः ॥

जनम् । दीर्घ्यदिति च शतरि व्यत्ययेन सम्पादिते 'नाभ्यस्ताच्छुः'
इति नुमः प्रतिषेधः ॥

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः ? तुजेर्दीर्घो-

पदमञ्जरी

भूयिष्ठानि परस्मैपदेषु, आत्मनेपदी चायम् । अभ्यस्तरसरेऽपि नास्ति विशेषः,
कथम् ? अनभ्यस्तेऽपि तस्मिन्ननुदात्तेतः परं लसार्वधातुक्रमनुदात्तं धातुस्तरस्य,
चर्करीतमभ्यस्तमेन, पसपस्ती छान्दसौ, यशिरपि, तस्यापि भाषायां न प्रयोग-
स्माद्युः-भाष्यवार्तिककारी चेत्प्रमाणम् । ह्रस्वोऽपि छित्वात्परस्मैपदासम्भवः ।
स्वरस्तर्हि प्राप्नोति, 'अह्न्यिञ्चो.' इति प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति,
यदि स्यात्, तर्ह्यह्न्यत् इत्याद्यानभ्यस्तरसरे सति लसार्वधातुस्य भवितव्यमेव
निघातेनेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्प्रत्ययस्वरो यथा स्यात्, लसार्वधा-
तुक्रानुदात्तत्वं मा भूदित्यह्न्यिञ्चोरिति प्रतिषेधोऽर्थवान् भवतीति प्रतिषेधसाम-
र्थ्यात्प्रत्ययस्वरः एव भविष्यति, नाभ्यस्तरसरः । ननु चाभ्यस्तरसरोऽज्ञादौ
विधीयते, ततः किम् ? अजादौ तस्मिन्प्रवृत्तेऽपि ह्रस्वे, पेक्षु, ह्रस्वे-इत्यत्र तस्या-
प्रवृत्तौ यद्यह्न्यिञ्चोरिति प्रतिषेधो न क्रियेत, ततो धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं
स्यात् । अन्तोदात्तं यथा स्यादिति प्रतिषेधः क्रियेत । तदेवं सति प्रयोजने न
प्रतिषेधमामर्थ्यादभ्यस्तरसरे वाधित्वा प्रत्ययस्वरः सिध्यति । एवं तर्हि 'अभ्य-
स्तानामादिः' इत्यत्राप्यह्न्यिञ्चोरित्यनुवर्तिष्यते, तदेवं नार्थः पटुप्रहणेन । तदु-
क्तम्-अपरिगणनं वा गणान्तत्वात् ॥

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ अयं योगः शस्योऽरतुम्, कथम् ? छान्द-
स्यास.

ननु च दीर्घ्यते, वेद्यत इत्यत्रादादेशः 'आत्मनेरदेभ्यनतः' इत्यनेनैव सिद्धः,
शेषं चाभ्यस्तकार्यमाकारलोपादिकम्, तच्च दीर्घोवेत्योर्न सम्भवत्येव, तत्राकारलोप-
स्तावदाकारस्याभावान्न सम्भवति, शुभभावोऽपि क्षेपभावात्, नुप्रतिषेधोऽपि ह्रस्वा-
दात्मनेपदित्याच्छुः, तत् किमर्थमनयोऽभ्यस्तसहा विधीयते ? इत्याह-दीर्घ्यते
वेद्यत इत्यादि । दीर्घ्यदिति च शतरिणादिना प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति । आत्मनेर-
दित्वादनयोर्व्यत्ययेन विना शता न सम्भवतीति व्यत्ययग्रहणम् ॥

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ आदिशब्दोऽयमस्त्येव व्यवस्थायाम्, अस्ति च
प्रकारे, तत्र यदि व्यवस्थाया वर्तमानो गृह्येत, तदा 'तुज पिज हिंसायाम्' इत्यत्र
आरभ्य ये पठितास्तेषामेव ग्रहणं स्यात्; एवञ्च सौत्राणां गणान्तरपठितानाञ्च दीर्घो
न स्यादित्येतदालोच्यह-तुजादीनामित्यादि । प्रकार आदिशब्द इति । स च प्रकारोऽ-
निर्दिष्टवान्न ज्ञायत इति पृच्छति-कश्च प्रकार इति । तुजो दीर्घत्वमिषादिना प्राक-

भ्यासस्य न विहित, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयः, तेषामभ्यासस्य दीर्घं साधुर्भवति । तूतुजान् । मामहान् । अनङ्वान् दाधार । स्वधा मीमाय । दाधार । स तूताव ।

दीर्घश्चैषा छन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते, ततोऽन्यत्र न भवति—तुतोज शबलान् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

पदमञ्जरी

समेतदीर्घत्वं छन्दसि च दीर्घत्वं न शक्यं परिगणयितुम्, अन्येषामपि दर्शनात्—पुरुषः, नारक इति । अनेकाजङ्गत्वाच्च येषां चारभ्यते तेषामेव तस्मिन्प्रयोगे न दृश्यते—मामहानः, ममहान इति वा ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ धातोरिति किमिति । लिटि परसोऽन्यो न सम्भवति, तस्य धातोरेष विधानादिति प्रश्नः । विशुण्विरे इति । 'छन्दसुभयथा'

न्यासाः

सार्वत्वं दर्शयति । ये तथाभूता इति । अनन्तरोक्तप्रकारमापन्ना इत्यर्थः । दीर्घं साधुर्भवतीति । एतेन सप्त एव दीर्घस्य साधुत्वमाश्रमनेन क्रियते । न त्वपूर्वो दीर्घ इति दर्शयति । तूतुजान् इति । लिट् । एतच्च प्रकारवाचिन आदिशब्दस्य परिग्रहात्कल्प्यते, तस्य कानच् । मामहान् इति । 'मह वृज्यायाम्', शेषे पूर्ववत् । दाधान इति । 'दुधाम् धारणपोषणयोः' । मीमायेति । 'दुमिन् प्रक्षेपणे', लिट्, णल् । दाधारेति । 'धृज् धारणे' । कृतावेति । 'कृ' इति सौत्रो पाठः, 'कुरुस्तुतुगम' इत्यादियुगे पठितत्वात् ।

दीर्घश्चैषामित्यादिना यस्य सप्त एव साधुत्वमनेन नियते, स च दीर्घश्छन्दस्येव दृश्यते, न भाषायाम् । तत्रात्रि छन्दसि विषये प्रत्ययविशेषे कामजादौ, न प्रत्ययमात्रे । ततोऽन्यत्र न गव्यतीति । यथोक्ताद् विषयादन्यत्र न भवतीत्यर्थः । तुजेरछन्दसि कानचि दृष्ट, ततोऽन्यत्र भाषायां छन्दस्यपि कानादौ प्रत्ययान्तरे न भवति । हुमिन् छन्दसि णलि दृष्ट, ततोऽन्यत्र भाषायां छन्दस्यपि कानजादौ प्रत्ययान्तरे न भवति । यच्चैवं तेनास्यान्यत्राभ्यासापरः । सप्त एव दीर्घस्य साधुत्वमाश्रमनेन विधीयते । न चा अन्यत्र दीर्घोऽस्ति यस्यानेन विधीयेत साधुत्वम् । एतच्च प्रकारवाचिन आदिशब्दात्कल्प्यते इति । तुजोवेति । भाषायां प्रयोगः । यदि तर्हि छन्दसि सप्त एव दीर्घस्य साधुत्वमनेन विधीयते, 'अपत्ययो बहुलम्' इत्यनेन शुम्भत्वपरस्य विहितत्वादपार्श्वमेतत् । नारायणम् ; कस्यैव प्रशङ्गापन्त्यात् ॥

लिटि धातोर्नभ्यासस्य ॥ 'एकानां द्वे प्रथमस्य' इति, 'अत्रादेर्द्वितीयस्य' इति साधुत्वने । धातोर्नभ्यासस्य प्रयोगः । कामानाचिच्छब्दे हि प्रथमस्य, द्वितीयस्येति

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोर्णुनाव । 'वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावः' इति वचनाद् ऊर्णोतिरिजादेरित्याम्न भवति ।

लिटोति किम् ? कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम् ? ससृवांसो विशृण्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् ? कृष्णो नोनाव वृषभो यदोदम् । नोनूयतेर्नोनाव । सम्मान्या मस्तः सम्मिमिक्षु । लिटि उसन्तः ।

पदमञ्जरी

इति सार्वधातुकत्वात् 'ध्रुवः शृ च' इति श्नुप्रत्ययः, शृभावश्च । अत्र विकरणान्तस्य समुदायस्य लिट्परस्याधातुत्वात्तदीयस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनाभावः । ईक्षाश्चक्रे इत्यादी त्वामन्तस्य लिट्परत्वं नास्ति; 'आमः' इति लुका लुप्तत्वादिति द्विर्वचनाभावः सिद्धः । अनभ्यासस्येति किमिति । न तावद् तुनाथ, पपाचेत्यादी तत्रैव लिटि पुनर्द्विर्वचनप्रसङ्गः; सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्, अनयस्थापाताच्च । यस्तु प्रत्ययान्तरे सनादी साभ्यासः, न तस्य लिटि सम्भवः; ततो हि 'काश्प्रत्ययाद्' इत्यामा भवितव्यमिति प्रश्नः । नोनावेति । 'अमन्त्रे' इति प्रतिषेधादत्रासभावः । सम्मिमिक्षुरिति । सम्पूर्वोन्मिदेः सनि 'हो ङः', 'पढोः कः' इत्यासः

च सम्बन्धो नोपपद्यते । 'अनभ्यासस्य' इति च प्रतिषेधाच्च । सामानाधिकरण्ये हि प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, न ह्यभ्यासवानेकाञ् धातुः सम्भवति । यथायोगमिति । हलादेः प्रथमस्यैकाचोऽवयवस्य, अजादेस्तु द्वितीयस्येत्येव यथायोगार्थः । प्रोर्णुनावेति । 'कर्णुञ् आञ्छादने' 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति मुचन्दस्य द्विर्वचनम् । रेफस्य तु 'नन्दाः' इति प्रतिषेधाज्ज भवति । ननु चोर्णोतिरिजादित्वात् 'इजादेश्च रुदमतोऽञ्छ' इत्यामि कृते 'आमः' इति लेङ्क, 'कृञ्छानुप्रमुच्यते लिटि' इति इजो लिट्प्रत्ययाद्-प्रयोगः, ततश्च प्रोर्णुवाश्चकारेति भविष्यात्, तत्कथं प्रोर्णुनावेति ? अथ आ-वाच्य ऊर्णोतिरित्यादि । नुवद्भावेन यथा नौतेराम् न भवति, तयोर्णोतिरपीति दर्शयति ।

विश्वधिवर इति । 'ध्रु अवणे', 'लिटस्तप्तयोरेशिरेच' इतीरेच । 'हृन्मृन्मृन्' इति लिटः सार्वधातुकत्वम्, ततः 'ध्रुवः शृ च' इति श्नुः, शृभावश्च । 'पुञ् अमिपवे' धातुके' इति यणादेशः । सुन्विरे इति । 'पुञ् अमिपवे' । धातुप्रवृत्त्यादि निमित्तं द्विर्वचनं न भवति । यस्तत्र धातुस्तस्य विकरणेन व्यवहितत्वाज्ज भवत्येव । इत्ये-सत्वादित्यपरे, सर्वे विषयवृत्तयश्च विकल्प्यन्त इति । एतच्च 'पुञ् अमिपवे' इत्ये-स्माद् बहुलप्रवृत्त्याल्लभ्यते । एवञ्च कृत्वा 'द्विर्वचनप्रकरणे' इति च दर्शयति ।

ॐ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॐ । यो जागार
तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणोति ॥

सन्त्यडोः ॥ ६ ॥

‘धातोरनभ्यासस्य’ इति वक्तंते । ‘सन्त्यडोः’ इति च पठ्यन्त-
मेतत् । सनन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यामस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यै-

पदमङ्गरी

सि, लिट्, शेरुस्, अतोऽलोपः । द्विर्वचनप्रकरण इति । प्रकरणग्रहणान्न केवलं
सर्वं द्विर्वचनं छन्दसि प्रिकल्प्यते । एवं च ‘धातोः’, ‘अनभ्यासस्य’ इत्युभयमुत्त-
रार्थम् । एतस्मादेव विकल्पाद्विकरणान्तसाभ्यासयोर्न भविष्यति ॥

सन्त्यडोः ॥ पठ्यन्तमेतदिति । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य द्विर्वचनम्,
न तु सन्त्यङोरेव, यदाह—सनन्तस्य यङन्तस्य चेति । सप्तमीपक्षे तु सन्त्यङोः

न्यासः

कत्तव्यं भवति । नोनावेति । ‘गु स्तुतो’, यङ्, द्विर्वचनम्, ‘गुणो यङ्छुकोः’ इति
गुणः, नोन्त्य इति स्थिते ‘यङोऽचि च’ इति यङो छुक्, लिट् । ‘अमन्त्रे’ इति
निषेधादाग्न्यं भवति । सम्मिश्रुरिति । ‘मिह तेचने’, अतः सम्पूर्णात् सन्, ‘हो द.’
इति दत्तम्, ‘पढोः कः सि’ इति क्तम्, ‘एकान्च’ इत्यादिनेदप्रतिषेधा, ‘हलन्ताय’
इति कित्वाद्गुणः, द्विर्वचनम्, पत्वम्, सम्मिश्र इति स्थिते लिट्, ‘अमन्त्रे’ इति
प्रतिषेधादाम् न भवति । मि, तस्य उच्, अतो लोपः ।

जागारेति । लिट् । दातीति । श्लुः । वेति वचनात् पक्षे जागार, ददाती-
त्यपि भवति ॥

सन्त्यडोः ॥ सन्त्यङोरिति सप्तम्यन्तमिदं वा स्यात् ? पठ्यन्तं वा ? तत्र यदि
सप्तम्यन्तं स्यात् तदायमर्थः स्यात्—सन्त्यङोः परत इति, ततश्चेदः सम्भक्तत्वात्
सन्ग्रहणेन ग्रहणात्, सन्ग्रहेह द्विर्वचननिमित्तत्वान् निमित्तस्य च कार्पणोऽशोमादिदो
द्विर्वचनं न स्यात्, ततश्चाट्टिपतीत्यादि न सिध्येत् । पठ्यन्ते त्वस्मिन् प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया तदन्त उपस्थापिते सत्ययमर्थो जायते—सनन्तस्य यङन्तस्य च यः प्रथम
एकान् द्विर्तायो वा तेनेटो द्विर्वचनं भवतीति । तथा चाट्टिपतीत्यादि सिध्यतीत्येत-
दालोच्याऽऽह—सन्त्यङोरिति पठ्यन्तमेतदिति । अत्र च शापको योगविभाग इति ।
यदि हि ‘सन्त्यङो’ इति सप्तम्यन्तं स्यात्, ‘श्लुसन्त्यङः’ इत्येकमेव योगं कुर्यात् ।
ननु चास्त्यपि प्रयोजने शापकमस्ति, अस्ति चेह योगविभागस्य प्रयोजनम्, किं तत् ?
सामर्थ्याद् यथास्त्य यथा स्यात्—सन्नि प्रथमस्य, यङि द्वितीयेत्येति । नैतदस्ति;
यदि अत्र यथासंख्यमभिप्रेतं स्यात् तदा ‘नोवञ्च’ इत्यादिना वञ्चप्रभृतौनामभ्यासस्य

काचो द्वितीयस्य वा यथायोग द्वे भवत । पिपक्षति । पिपत्तिपति ।
अरिरिपति । उन्दिदिपति ।

यडन्तस्य—पापच्यते । अटाट्यते । यायज्यते । अरायते ।
प्रोर्णोनूयते ।

अनभ्यासस्येत्येव—जुगुप्सिपते । लोलूयिपते ॥

श्लो ॥ १० ॥

श्लो परतोऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य
वा यथायोग द्वे भवत । जुहोति । बिभेति । जिह्मेति ॥

पदमञ्जरी

परत पूर्वस्य धातोर्द्विर्वचन भवतीत्ययमर्थः स्यात्, ततश्च सम्भक्तस्येटो द्विर्वचन
न स्यात्—अदिटिपति, अशिशिपतीत्यादौ, तथा प्रतीपिपतीत्यादौ सनो न
स्यात् । एतन्मर्यात इत्यादौ यङ्, तथा सप्तम्यामिष्टाया पूर्वेणापरेण वा सहेक-
मेव योग कुर्यात् ।

जुगुप्सिपत इति । गुप्ते 'गुप्तिञ्किङ्क्षप सन्', तत्र सन्नि द्विर्वचनम्, पुन-
रिच्छासङ्ग, तत्राकृतत्वात्पुनर्द्विर्वचनप्रसङ्गः । लोलूयिपते इति । अत्रापि यङि
द्विर्वचनम्, न तु सनीति द्विर्वचनप्रसङ्गः ।

भागवृत्तिकारस्त्वाद्—“पूर्वसूत्रे ‘धातोर्वयवस्य’ इति द्वयमपि प्रत्याख्याय
भाष्यकारेणोक्तम्—‘तिष्ठतु तान्त्सान्यासिक धातुग्रहणम्’ इति, उत्तरार्थमिति
भावः । अनभ्यासग्रहणस्य तु न किञ्चित्प्रयोजनमुक्तम्, ततश्चोत्तरार्थमपि तन्न
भवतीति भाष्यकारस्याभिप्रायो लक्ष्यते । तेनात्र भवितव्यमेव द्विर्वचनेन” इति ॥

श्लो ॥ श्लो परत इति । वर्णानामपि युगपदवस्थानाभावाद् बुद्धिपरिक्लिप्त
पौर्वापर्यम्, तथाभावरूपेण श्रुताप्युपपद्यत इति भावः । अनभ्यासस्येति ।

न्यास

यङ्ङुकी नीगागमविधानं नोपपद्यते । यथासत्ये हि सति यत्नेना द्विर्वचनं नास्तीति
नीगागमं न विदध्यात् । तस्माद् योगविभागात् षष्ठ्यन्तमेतदित्यवसीयते ।

अटाट्यत इति । यङ्ङिधौ ‘सूचिर्गन्त्रिमूढ्यत्वं शृणातीनामुपसरवानम्’ इति यङ् ।
प्रोर्णोनूयत इति । ‘अकृत्सार्वधातुकयो’ इति दीर्घः । जुगुप्सिपत इति । गुप्ते
‘गुप्तिञ्किङ्क्षप सन्’ इति सन्, तदन्ताद् ‘धातो कर्मण समानकर्तृकात्’ इत्यादि-
नेष्टाया पुन सन् ।

लोलूयिपत इति । यदन्ताद् सन् ॥

श्लो ॥ श्लो परत इति । तनु च प्रत्ययादर्शनं शङ्क, तच्चाभावरूपम्, न चामावे

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपळत् । आटिटत् । आशि-
शत् । आदिदत् ।

पञ्चादोनां प्यन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाह्रस्वत्वं द्विवचनम्
इत्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च—‘सन्वल्लघुनि चङ्परं’ इति

पद्मजरी

अधिकारमात्रेणैतदुक्तम्, न तु श्लो साभ्यासो भवति । एवं द्वितीयस्य चेत्यत्र
द्रष्टव्यम् ॥

चङि ॥ एषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रम इति । एतच्च ‘अचः परस्मिन्’ इत्यधो-
पपादितम्, तत एवावधातव्यम् । न केवलं न्याय्यत्वादयं क्रम आभीयते, किन्तु
प्रयोजनमप्यनन्यथासिद्धमस्तीत्याह—यथा हीति । ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद्
न्यासः

पौर्वापर्यमस्ति, तदमुक्तमुक्तम्—श्लो परत इति । स्थानिनः परत्वाच्चस्यापि वद्भावेण-
पौर्वापर्यमौपचारिकं दृष्टीत्वेन युक्तमुक्तमित्यदोषः ॥

चङि ॥ अपीपचदित्यादि । पञ्चादिभ्यो ज्यस्तेभ्यो जुङ्, अडागमः, ष्लिः, ‘णिभि’
इत्यादिना ष्लेभङ् । अत्रेदानीं द्विवचनं प्राप्नोति णिलोपश्च; द्वयोरपि कृताकृत-
प्रसङ्गित्वान्नित्यत्वम्, ततश्चोभयोस्तुल्यबलत्वात् परत्वाणिलोपः । आटिटदिति ।
अत्रापि णिलोपे कृते णिलोपस्य स्थानिवत्वाद् द्विवचनं भवत्येव । स्थानिवद्भावस्तु
‘द्विवचनेऽपि’ इत्यनेन ।

णिलोपोऽपि नित्यः, अकृतेऽपि द्विवचने तेन भवितव्यम्, कृतेऽपि । न च
शब्दान्तरप्राप्तिः; द्विष्प्रयोगो द्विवचनं भवतीति कृत्वा । स्थाने द्विवचनं त्वत्र न
स्वीक्रियते; लक्ष्यानुरोधात् । ततश्चोभयोस्तुल्यबलयोः परत्वाणिलोपः । तत्र कृते
द्विवचनं प्राप्नोत्युपधाह्रस्वश्च; तयोरपि कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वम् । द्विवचनमपि
कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति, कृतेऽपि । न च शब्दान्तरप्राप्तिः; ‘एकदेशविकृतमनन्य-
वद्भवति’ इति वचनात् । ह्रस्वत्वमपि कृते द्विवचने प्राप्नोत्यकृतेऽपि । न च शब्दान्त-
प्राप्तिः, स एव शब्दो द्विष्यत इति कृत्वा । स्थाने द्विवचनं त्वत्र नाभीयते; लक्ष्या-
नुरोधात् । तश्चोभयोस्तुल्यबलयोः परत्वाद् ह्रस्वत्वम्, ततो द्विवचनेन ‘सन्वल्लघुनि’
इति सन्वद्भावादित्वम्, ‘दोषो लघोः’ इति दोषः—इत्येतानि कार्याणि कर्तव्यानि ।
अत एवाह वृत्तो—पञ्चादीनामित्यादि । किं पुनः कारणं तथा शास्त्रप्रवृत्तिः क्रियते,
यथेषा कार्याणामयं प्रवृत्तिक्रमो भवति । इत्याह—तथा चेत्यादि । ह्रस्वस्य स्थानि-

सन्वद्भावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावान्न प्रतिपिध्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणानादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति ।

पदमञ्जरी

प्रतिपिध्यत इति । 'ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात्प्रतिपिध्यते' इति यत्तन्न भवति, स्थानिवद्भावाभावादित्यर्थः । कथं पुनरस्मिन् कार्यक्रमे सति स्थानिवद्भावो न भवति ? इत्यत आह—अनादिष्टादच इति । [करणे हेतौ ?] । 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवतीति सिद्धान्तः स्थापितः । न चास्मिन् क्रमे सत्यनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवति, किं तर्हि ? आदिष्टादेव; ह्रस्वस्य कृतेऽभ्यासोपजननात् । तेन तस्य विधौ कर्त्तव्ये ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावो न भवतीति लघुत्वानियुक्तेः सन्वद्भावो न व्याहन्येत । यदि तु द्विर्वचने कृते ह्रस्वः क्रियते, तर्ह्यनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासः स्यात्, ततश्च तस्य स्थानिवद्भावः स्यादेव विधौ, ततश्च दीर्घत्वान्नियुक्त्या अभावात्सन्वद्भावो न स्यात् । कं तर्हि स्याद् ? अशीशमदित्यादौ । अत्र हि णायेव मितां ह्रस्वो विधीयते । यदि तद्व्यं कार्यक्रमः, आटिटदित्यादौ द्वितीयस्यैकाचष्टिशब्दस्य

ग्यासः

षद्भावान् न प्रतिपिध्यत इति । तस्याभावादिति भावः । हेतौ चेयं पञ्चमी । यथा—'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति । अत्र हि 'सन्वत्पुनि' इत्यादिना लघुनि धात्वक्षरे परे सन्वद्भावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद्देतोः प्रतिपिध्यते, तस्मिन् सति लघुता निवर्त्तत इति कृत्वा । स चास्मिन् क्रमे सति स्थानिवद्भावो न सम्भवतीति सन्वद्भावो न प्रतिपिध्यते; प्रतिबन्धहेतोरभावात् ।

कथं पुनरस्मिन् क्रमे सति कार्याणां स्थानिवद्भावो न सम्भवतीत्याह—यो ह्यनादिष्टादित्यादि । 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यत्र यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिम् प्रति स्थानिवद्भावो भवतीत्येव सूत्रार्थो व्यवस्थितः । न चास्मिन् क्रमे सत्यनाभ्यासोऽनादिष्टादचः पूर्वो भवति, किं तर्हि ? आदिष्टादेव । तेन तस्य विधौ कर्त्तव्ये ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावो न भवतीति लघुत्वं न निवर्त्तते । ततश्च 'सन्वत्' इत्यादिना लघुनिमित्तकः सन्वद्भावो विधीयमानो न व्याहन्यते । यदि पुनर्द्विर्वचनं कृत्वा ह्रस्वादि कार्यं विधीयते ततोऽनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासः स्यात्, ततश्च तस्य विधौ कर्त्तव्ये ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावः स्यादेव । एवं 'दीर्घश्च' इति लब्धस्वभावया गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञया निरस्ताया सन्वद्भावोऽन्यत्र सावकाश इह न स्यात् । कः पुनस्तस्यावकाशः ? अशीशमदित्यादि । अत्र हि णौ परभूते प्रागेव 'मिता ह्रस्वः' विधीयते ।

यदि तद्व्यं कार्यक्रमः, आटिटदित्यत्र णिलोपे कृते द्वितीयस्यैकाचष्टिशब्दस्य

आटिटदिति 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ॥

दारवान् साह्वान् मोढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वान्, साह्वान्, मोढ्वान्—इत्येते शब्दाश्छन्दसि भाषाया चाविशेषेण निपात्यन्ते । दाश्वानिति 'दाश्व दाने'—इत्येतस्य धातोः क्वसावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्येते । दाश्वसो दाश्वुः सुतमिति ।

साह्वानिति 'पह मर्णे'—इत्येतस्य परस्मैपदम्, उपधादीर्घत्वम्, अद्विर्वचनम्, अनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान्वलाहकः ।

पदमञ्जरी

द्विर्वचनं न प्राप्नोति ? अत्राह—आटिटदित्यादि ।

'रुच्योः' इत्येकयोग एव कर्त्तव्ये योगविभागो धीचिञ्चार्थः ॥

दाश्वान्साह्वान्मोढ्वाश्च ॥ दाश्वदीनां प्राचुर्येण छन्दसि प्रयोगदर्शनाच्छा-
न्दसमेतत्सूत्रमिति मन्यमान प्रत्याह—अविशेषेणेति । विशेषानुपादानादिति भावः । परस्मैपदमिति । भीरादिकस्यात्मनेपदित्यात्, चीरादिकस्य तु 'आ धूपाद्वा' इति णिजभाष्ये दीर्घत्वमनिट्त्वं च निपात्यत इत्यन्ये । मीढ्पस्तो-
कायेति । 'मनुसोः' इति तुमो रुत्वम् ।

न्यामः

द्विर्वचनं न प्राप्नोति; तदभावात् ? इत्यत आह—आटिटदित्यत्र द्विर्वचनेऽचीत्यादि । अयं किमर्थमेवानि त्रीणि पृथगि पृथक् क्रियन्ते—'ऽटि धातोरनभ्यासरय', 'रुच्यो', 'चटि' इति, न 'ऽटिर्लुच्यद्भु' इत्येक एव योगः क्रियताम् ; तत्रायमप्यर्थः—पुनः पुनर्विभक्तिर्नोच्चारयितव्या, ऽटि रचो च द्विर्वचनम् ? तदभिव्यक्तिरिति भाषनार्थम् प्रयोगादकरणम् । तेन 'यो जगार तमूचः कामयन्ते', 'दाति विद्यानि', 'धाति विद्यानि' इत्यत्र न भवति द्विर्वचनम्, तत्र च 'द्विर्वचनमकरणे छन्दसि वा' इत्येतन्न कर्त्तव्यं भवति ॥

दाश्वान् साह्वान् मोढ्वांश्च ॥ अविशेषेण निपात्यन्त इति । विशेषानुपादानात् । अनिट्त्वं चेति । 'परस्मैपदमिति' इतीट् प्राप्नोति, अनट्पदमभावात् निपात्यते । ननु च कृतद्विर्वचनानामेकाचामिट् विषययो, अत्रचाट्द्विर्वचनमेकाचम् भवति; अत्रचद्विर्वचनत्वात्, तदपुनमनिट्प्रतिपादनम् ? नेतदस्ति; ऽटि हि भूदभावेकाचं पदभाषां तत्र कृतद्विर्वचनमर्थं कृतम् । अत्रचाप ऽटि भूदभावेकाचमिति काशानुष्ठा ? तत्रमेकमिति । अत्रचापनेतद्विवात् परस्मैपदं न प्राप्नोति तत्रानि-
वापदे ।

मीढ्वानिति 'मिह सेचने'—इत्येतस्याद्वित्वम्, अनिट्त्वम्, उपधादीर्घत्व ढत्व च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृढय । एकवचनमतन्त्रम् ।

ॐ कृजादीना के द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॐ । क्रियतेऽनेनेति चक्रम् । चिक्लिदम् । कृज् किलदेश्च 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यय ।

ॐ चरिचलिपतिवदीना द्वित्वमभ्यासश्चाभ्यासस्य ॐ । चरादीना घातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवत । अभ्यासस्यागागमो भवति, आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिशेषो न भवति । हलादिशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचर । चलाचलः । पतापत । वदावदः ।

ॐ वेति वक्तव्यम् ॐ । तेन चर पुरुष , चलो रथ , पत यानम्, वदो मनुष्य —इत्येवमाद्यपि सिद्ध भवति ।

ॐ हन्तेर्घत्व च ॐ । हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च हकारस्य च घत्वभाक् चागमो भवति । परस्य 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । घनाघन. क्षोभणश्चर्पणीनाम् ।

ॐ पाटेणिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॐ । पाटेरचि परतो द्वे भवतः, णिलुक्च भवति । अभ्यासस्य चोगागमो दीर्घश्च भवति । पाटूपट ॥

पदमञ्जरी

किं पुनः सामर्थ्यम् ? इत्याह—हलादिशेषे हीति । चराचर इति । दीर्घोच्चारण-सामर्थ्याद् ह्रस्वो न भवति ।

णिलुक्चेति । 'णेरनिटि' इति णिलोपे सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययलक्षणेन पुन-र्वृद्धिर्मा भूदिति । पाटूपट इति । पूर्ववद्धलादिशेषाभावो ह्रस्वत्वाभावाच्च । दीर्घो-च्चारणादेव 'अभ्यासस्यानचि' इति वचनाद्वा उभयत्रापि हलादिशेषाभावाः । अभ्यासस्य यदुच्यते तदचि न भवतीत्यर्थः ॥

न्यास.

किं पुनः सामर्थ्यमित्याह—हलादिशेष इत्यादि । यदि हलादिशेषः स्यात्, एवञ्च सत्यामाकारादेशमेव कुर्यात्, न हि हलादिशेषे सत्यागमस्यादेशस्य वा विशेषोऽस्ति ।

णिलुक्चेति । 'णेरनिटि' इति णिलोपे सिद्धे लुक्वचनं प्रत्ययलक्षणेनोपघातृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थम् । लोपे हि सति प्रत्ययलक्षणेनोपघातृद्धिः स्यात्, उकि तु 'न लुमता-द्धस्य' इति प्रतिषेधान्न भवति ॥

प्यङ्गुः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र, पति—इत्येतयोस्तत्पुरुषोस्तत्पुरुषे समासे प्यङ्गुः सम्प्रसारणं भवति । यणः स्थाने इग्भवतीत्यर्थः । कारोपगन्धोपुत्रः, कारोपगन्धो-पतिः । कौमुदगन्धोपुत्रः, कौमुदगन्धोपतिः । करोषस्येव गन्धोऽस्य, कुमुदस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिः, तत्र 'उपमानाच्च' इति गन्धस्ये-दन्तादेशः, कारोपगन्धेरपत्यमित्यण्, तदन्तात्स्त्रियाम् 'अणिञ्जोरनार्प-योगुरुपोत्तमयोः प्यङ्गु गोत्रे' इति प्यङ्गु, ततश्चापि विहिते षष्ठी-समासः, 'सम्प्रसारणस्य' इति दीर्घत्वम् ।

प्यङ्गु इति किम् ? इम्यापुत्रः । क्षत्रियापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् ? कारोपगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुष इति किम् ? कारोपगन्ध्यापतिरस्य ग्रामस्य कारोपगन्ध्यापतिरयं ग्रामः ।

पदमञ्जरी

प्यङ्गुः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ 'इम्यणः सम्प्रसारणम्' इत्यत्रोक्तम्—'वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्च' इति, तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते इति तदाश्रये-णाऽऽह—यणः स्थान इग्भवतीत्यर्थ इति ।

तदन्तात् प्यविति । प्यङ्गुविधावादेशपक्षस्य स्थित्वाल्त्यन्वोलोप एषा पञ्चमी, तदन्तमाश्रित्येत्यर्थः । अतद्व्युत्पत्तिज्ञानेऽत्र बहुव्रीहिः, अण् प्रत्ययोऽन्तः समीपो यस्य कारोपगन्धेस्तस्मात्परः प्यङ्गित्यर्थः । प्रत्ययपक्ष एष यामनाचार्यस्य तत्राभिमतः । तथा च 'ये च तद्धिते' इत्यत्र वक्ष्यति—'अणिभन्ताद्वा परः

न्यासा

प्यङ्गुः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ सम्प्रसारणमिति यणस्थानिकस्येक एषा संज्ञा विहिता, वाक्यार्थस्य च । 'इम्यणः' इति योऽयं वाक्यार्थः स्थान्यादेशस्यगन्ध-रुधणस्तस्य तत्र चेदमुत्तमनुवादे वर्ण उपतिष्ठते, विधौ तु वाक्यार्थ इति; विधिभा-यम्, अतो वाक्यार्थस्यैवोपस्थानमित्याह—यणः स्थान इत्यादि । तत्रापि विहित इति । 'यदश्चाप' इत्यनेन ।

इम्यापुत्र इति । इममहंतीति 'दण्डादिभ्यो यः' । क्षत्रियापुत्र इति । धत्यस्यास्य मिति 'धत्प्रात् यः' इति यः ।

'प्यङ्गुः' इति प्रत्ययग्रहणमिदम्, तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया उपरपानाद् यस्यात् ए विहितस्तदादेशदन्तस्येति तदादितदन्तग्रहणमिदं स्यात्—कारोपगन्धोपुत्र इति, इदं तु न स्यात्—परमकारोपगन्धोपुत्र इति; कारोपगन्धश्चादि प्यङ्गु विहितः,

न्ते च यद्यप्यन्ये यणः सन्ति; तथापि व्यङ्ग एव संप्रसारणम्,
तस्यादेशा भवन्ति' इति ।

सारणमिति चाधिक्रियते 'विभाषा परेः' इति यावत् ॥

पदमञ्जरी

स्येति । एतच्च 'पट्टीस्थाने योगा' इत्यत्र व्याख्यातम् । 'अनन्त्य-
प्रस्य' इति तु परिभाषा प्रयोजनाभावान्नाश्रिता ।

दणमुत्तरार्थम् । इह त्वीशापि सिद्धम्, शकारः सर्वादेशार्थः ।
प्रसारणस्येति योगविभागेन दीघेत्वं न धिघेयं भवति, तदेयो-
—संप्रसारणमिति चेत्यादि ।

व्यङ्ग्यं पदमुपरितनं पुत्रपत्यात्मकं स्याद्
व्यङ्ग्यं तत्पुरुष इह यण स्थान इम्भावनीयः ।
न स यावत्सपि सति न गुणोऽसाविहेष्टस्तदन्ते
मानो न भवति स यतः व्यङ्ग्यं तदाद्येन तत्र ॥

प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'यस्मात् स विहितस्तदादेः' इत्येव नियमो नास्ति; तेन परमकारोपगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारोपगन्धीपुत्रः, परमकारोपगन्धीपतिरित्यपि भवति ।

उपसर्जने तु व्यङ्गि न भवति—अतिक्रान्ता कारोपगन्ध्यामतिका-रोपगन्ध्या, तस्य पुत्रोऽतिकारोपगन्ध्यापुत्रः, अतिकारोपगन्ध्यापतिः ।

पुत्रपत्योः केवलयोस्तत्तरपदयोरिदं सम्प्रसारणम्, तदादौ तदन्ते च न भवति—कारोपगन्ध्यापुत्रकुलम्, कारोपगन्ध्यापरमपुत्र इति ।

पदमन्जरी

या प्रत्ययत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययत्वम् । यदि स्त्रीप्रत्ययग्रहणम्, ततः किम् ? इत्यत आह—तेनेति ।

अप्रधानम्=उपसर्जनम् । एतदुक्तं भवति—यत्रार्थे स्त्रीप्रत्ययो विहितः स वापति तदन्ते प्राधान्येनोच्यते तापान्ममुदायस्तदन्ततया ग्राह्यः । अप्रधाने च यतो विहितस्तदादिके च तदन्ते च न भवति । यदा तत्पुरुषाभिन्नमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यते तदा तदन्ते प्रसङ्गः, इह तत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते इति भावः ।

व्यासः

सर्जनः स्त्रीप्रत्ययवत्तत्रैषा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न प्रवर्तत इति तदाविनियमो नास्ति, तेन परमकारोपगन्धीपुत्र इत्यत्र भवत्येव । अत्र हि परमा चासौ कारोपगन्ध्या चेति 'सम्बन्ध' इत्यादिना समासः, स्त्रीप्रत्ययस्य प्राधान्यम्, 'स्त्रियाः पुंवात्' इत्यादिना पुषन्दावः । यत्र तूपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययस्तत्रानुपसर्जनं इति वचनादुपतिष्ठत एषेया परिभाषा । तेन भवत्येवान् तदाविनियमः । तेनेह न भवति—अतिकारोपगन्ध्यापुत्र इति । अत्र हि कारोपगन्ध्यामतिक्रान्त इति प्रादिसमासः । अत्र योऽद्यावदतिक्रान्तः स प्रधानम्, कारोपगन्ध्या तूपसर्जनम् । अत एव 'गोस्त्रियोपसर्जनस्य' इति ह्रस्वो भवति । पुत्रपत्योः सम्प्रसारणे तदादावतिप्रसङ्गः । इहापि प्राप्नोति—कारोपगन्ध्यापुत्रकुलमिति । तथा हि—पुत्रपत्योरिति सप्तमी कार्त्तिके आनन्तर्यमाचष्टे, ततश्च शुद्धयोस्तदादौ चाविशिष्टम् । अद्यापि कथञ्चित् तदादौ न स्याद्, एवमपि येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्तेऽतिप्रसङ्ग इहापि प्राप्नोति—कारोपगन्ध्यापरमपुत्र इति ।

विधिविधानविधिभाजा त्रयाणां सन्निधाने तदन्तविधिर्भवति । ते चेह स्मृति—विधि सम्प्रसारणम्, विधिमाकृष्यद्, विधानं पतिपुत्रशब्दौ । इह च तत्पुरुषेणाव्यभिचारात् सन्निधापितं यदुत्तरपदं तत् पुत्रपतिशब्दाभ्यां विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीति पुत्रशब्दान्ते पतिशब्दान्ते चोत्तरपदे सम्प्रसारणं यतीति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—पुत्रपत्योरित्यादि । एवं मन्यते—तत्पुरुषोऽप्युत्तरपत्योः स्यादधिकरणमूलो निर्दिश्यमानस्तत्पुरुषावप्यवत् पुत्रपत्योः स्यादपति,

प्यङ्गन्ते च यद्यप्यन्ये यणः सन्ति; तथापि प्यङ्ग एव संप्रसारणम्, 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति ।

सम्प्रसारणमिति चाधिक्रियते 'विभाषा परेः' इति यावत् ॥

पदमञ्जरी

निर्दिश्यमानस्येति । एतच्च 'पष्ठीस्थाने योगा' इत्यत्र व्याख्यातम् । 'अनन्त्य-
धिकारेऽन्त्यसदेशस्य' इति तु परिभाषा प्रयोजनाभागाज्ञाश्रिता ।

सम्प्रसारणग्रहणमुत्तरार्थम् । इह त्वीशापि सिद्धम्, शकारः सप्तदेशार्थः ।
तत्रायमप्यर्थः—सम्प्रसारणस्येति योगविभागेन दीघेत्यं न निधेय भवति, तदेयो-
त्तरार्थेत्यं दर्शयति—सम्प्रसारणमिति चेत्यादि ।

पूर्वं यत्र प्यङ्गन्तं पदमुपरितनं पुत्रपत्यात्मकं स्याद्
दृष्ट्वा तत्र प्यङ्गं तत्पुरुष इह यण स्यान् इग्भाषनीयः ।
यत्रार्थे प्यङ्गं स यात्यपि सति न गुणोऽसाविहेप्रस्तदन्ते
यत्रेत्यर्थः प्रधानो न भवति स यतः प्यङ्गं तदाद्येन तत्र ॥

न्यासः.

तथा—वृक्षे शाखेति । वृक्षः शाखाया अधिकरणत्वेन निर्दिश्यमानः शाखाया वृक्षाव-
यवत्वं बोधयति, तत्र प्रत्यासत्तेः । यत्र तत्पुरुषे प्यङ्गं कार्यभागावयवः स्थितः, तस्यैव
तत्पुरुषस्य यावयवौ पुत्रपती तयोरेव ग्रहणम्, न तु पुत्रपत्यादावुत्तरपदे यौ पुत्रपति-
शब्दौ तौ तस्यैव प्यङ्गः पूर्वपदस्य तत्पुरुषस्यावयवौ । अपि तु तत्पुरुषस्यान्तरस्यापि
पुनकुलशब्दस्य, पतिकुलशब्दस्य च । तस्मात् तदादौ तावत् न भवत्यतिप्रसङ्गः ।
तदन्तेऽपि न भवत्येव, यस्मादिह पुत्रपतिग्रहणं यच्च तत्पुरुषेण सन्निधापितमुत्तरपदं
तयोर्विशेषणविशेष्यभावः प्रति कामचारः । तत्र यदीहोत्तरपदं पुनपतिशब्दाभ्या
विशिष्येत तदा स्यात् तदन्तविधिः, विशेषणेन तदन्तविधिर्भवतीति कृत्वा । न चेह
ताभ्या तद्विशिष्यते, अपि तु तावेव तेन, ततश्च तदन्तविधेरभावात् केवलयोरेवेह
विशेषणं भवतीति कुतस्तदन्तेऽतिप्रसङ्गः ? ननु च यद्युत्तरपदेन पुनपती विशिष्येते
तेन तयोस्तदन्तता विज्ञायते, ततश्चोत्तरपददान्तयोरेव ग्रहणं स्यात्, न केवल्यो,
एवञ्च तदादावतिप्रसङ्गः ? नैतदस्ति, न हि पुत्रपतिशब्दावुत्तरपदान्तौ सम्भवतः ।
यस्मादयमन्तशब्दोऽवयववचनः । न च पुत्रपतिशब्दयोरुत्तरपदमन्यतः । किं तर्हि ?
समासस्य, न च तौ समासौ । तस्मान्नेव विज्ञायते—उत्तरपदान्तयोः पुनपतिशब्द-
योरिति, किं तर्हि ? पुत्रपत्योरेवोत्तरपदयोः केवल्योरिति ।

'येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्तविधिनात्र प्यङ्गन्तस्य सम्प्रसारणं विज्ञायते,
ततश्च वाराहोपुन इत्यत्र वकारस्यापि सम्प्रसारणं प्राप्नोतीत्यत आह—प्यङ्गन्ते
चेत्यादि । तत्रैव कारणमाह—निर्दिश्यमानस्येत्यादि । सम्प्रसारणग्रहणमुत्तरार्थम् ।
अतो हीकारग्रहणेनापि सिध्यत्येव । ता चोत्तरार्थता तत्रैव दर्शयिष्याम । तामेवोत्त-
रार्थता सूचयन्नाह—सम्प्रसारणमित्यादि ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

‘ष्यङ्. सम्प्रसारणम्’ इत्यनुवर्तते । बन्धुशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे ष्यङ्. सम्प्रसारण भवति । कारीपगन्ध्या बन्धुरस्य कारीप-गन्धीबन्धु । कौमुदगन्धीबन्धु ।

बहुव्रीहाविति किम् ? कारीपगन्ध्याया बन्धु कारीपगन्ध्या-बन्धु । अत्रापि पूर्ववदेव । परमकारीपगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीपगन्ध्याबन्धुरिति च न भवति, तथा कारीपगन्ध्याबन्धुधन, कारीपगन्ध्यापरमबन्धुरित्यादौ न ।

बन्धुनीति नपुसकलिङ्गनिर्देश शब्दरूपापेक्षया, पुल्लिङ्गाभि-धेयोऽय बन्धुशब्द ।

ॐ मातृमातृकमातृपु ॐ । ष्यङ् सम्प्रसारण भवति विभाषया बहुव्रीहावेव । कारीपगन्ध्या माताऽस्य—इत्येव बहुव्रीहौ कृते एतस्मा-देवोपसख्यानात् । पक्षे मातृशब्दस्य मातृजादेश, तत्र चित्करण-सामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्व बाधते ।

पदमञ्जरी

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ शब्दरूपापेक्षयेति । ‘बन्धु’ इत्येतस्मिन् शब्दरूपमित्येष शब्दरूपमपेक्ष्य नपुसकनिर्देश कृत । किमर्थमेव व्याख्यायते ? इत्यत आह—पुल्लिङ्गाभिधेयत्वमिति । योऽयमस्मिन्सूत्रे बन्धुशब्द उपात्त स इत्यर्थः । कुत एतत् ? नपुसकलिङ्गस्यापि विद्यमानत्वात्, वध्यतेऽस्मिन् जातिरिति बन्धु-द्रव्यम्, ‘जात्यन्ताच्छ बन्धुनि’ इति । यद्येवम्, तस्यैव ग्रहण प्राप्नोति ? नप दोष, पतिपुत्रसाहचर्याज्जातिवचन एव ग्रहीष्यते ।

न्यास

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ बन्धुनीति नपुसकनिर्देश इत्यादि । बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुसकलिङ्गेन निर्देश कृत इत्यर्थः । किं पुन कारणमेव व्याख्यायते ? इत्याह—पुल्लिङ्गाभिधेयोऽयमित्यादि । ननु य वाचिनि पुल्लिङ्गेनैव निर्देश कस्मान् कृत ? पर्यायेषु मा भूत् । एव हि क्रियमाणेऽयं प्रगानोऽय निर्देश इत्यादि स्यात्, ततश्च पर्यायेष्वपि प्रसज्येत । अर्थप्रधाने हि निर्देशे स्वरूपपरिमाणा नोपतिष्ठत इत्युक्तम् ।

मातृजित्यादि । ननु च मातृजिति शब्दरूप नास्त्येव, न ह्यस्य स्वतन्त्रस्य कचित् प्रयोगो लभ्यते, कथं तत्र सम्प्रसारण कर्तुं शक्यम् ? इत्यत आह—अस्मादेवेत्यादि । तदेत्यादि । यदि च ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्’ इति बहुव्रीहिस्वर स्यात्, चित्करण

मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादनाद् 'नद्यृतश्च' इति कवपि विकल्प्यते—कारोपगन्धोमात, कारोपगन्ध्यामात., कारोपगन्धोमातृकः, कारोपगन्ध्यामातृकः, कारोपगन्धोमाता, कारोपगन्ध्यामाता ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥

'सम्प्रसारणम्' इति वृत्तं । 'प्यङः' इति निवृत्तम् । वचि—'वच परिभाषणे', 'ब्रुवो वचि.' इति च । स्वपि—'जिष्वप् शये' । यजादयः—'यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु' इत्यतः प्रभृति आगणान्ता, तेषां वचिस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परत सम्प्रसारणं भवति । वचि—उक्त, उक्तवान् । स्वपि—सुप्त, सुप्तवान् । यज—

पद्मञ्जरी

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ आदिशब्दोऽयं यजिनेव सम्प्रथ्यते, न वच्यादिभिः प्रत्येकम्; स्वपिग्रहणान् । अन्यथा 'वच परिभाषणे', 'विद्वद् ज्ञाने', 'अस भुवि', 'भृजूप् शुद्धौ', 'रुदिर अशुषिचने', 'जिष्वप् शये'—इत्येवं गणपाठाद् वच्यादिग्रहणेनैव स्वपादीनामपि ग्रहणसिद्धेः पृथक् स्वपादिग्रहणं न कुर्यात् । आगणान्ता इति । गणस्यान्तो गणान्तः, आगता गणान्तमागणन्ताः । उक्त

न्यासः

मनर्थक स्यात् । तस्मान्मा भूत् तस्यानर्थक्यमिति चित्करणसामर्थ्याद् बहुव्रीहिस्वरम् 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं विधीयमानं याधते ।

ननु च मातृशब्दो बहुव्रीहानुत्तरपदं न सम्भवत्येव, 'नद्यृतश्च' इति नित्यं कपा भवितव्यम्, तत् कथं तत्रोत्तरपदे बहुव्रीहौ प्यङ् सम्प्रसारणमुपपद्यते ? इत्याह—मातृमातृकयोश्चेत्यादि । यदि च नित्यं कप् स्यात्, मातृमातृकयोर्भेदेनोपादनं न कुर्यात्, वृत्तश्च । तस्माद् भेदेनोपादानात् कर् निरूपणेन नित्ये, न केवलं मातृजादेश इत्यपिशब्दस्यार्थः ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ आदिशब्दोऽयं यजिनेव सम्प्रथ्यत इति, न वच्यादिभिः प्रत्येकम् । यदि हि प्रत्येकमभिस्वगन्धोऽभिमतः स्याद् 'वच मापणे' इत्यधीत्य 'जिष्वप् शये' इत्यधीयताम्, तत्र वच्यादीनामित्येव स्वनेरपि सिध्यतीति पृथगुपादानं न कर्तव्यं जायते । न-वेवम्, 'रुदश्च पञ्चम्य.' इत्यत्र स्वपेर्ग्रहणं न स्यात् ! नैष दोषः, शक्यते हि रुदादीनामादौ स्वमिषधीत्य 'स्वपश्च पञ्चम्यः' इत्येव सूत्रं प्रणेतुम् । तस्माद् मुक्तमुक्तम्—यजिनेव सम्प्रथ्यत इति । वचेः स्वपिना साहचर्याद् घातु-निर्देशार्थं इकारः, न विशेषणार्थः । तेन च ब्रूमादेशस्यैव ग्रहणं भवतीत्याह—वच परिभाषणे, ब्रुवो वचिरिति चेति । ङक् इति । 'सम्प्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वम् ।

इष्टः, इष्टवान् । वप्-उप्तः, उप्तवान् । वह-ऊढः, ऊढवान् । वस-
ऊपितः, ऊपितवान् । वेल्-उतः, उतवान् । व्येल्-संवीतः, संवीत-
वान् । ह्वेल्-आहूतः, आहूतवान् । वद-उदितः, उदितवान् ।
टुओश्चि-शूनः, शूनवान् ।

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते । तेनेह न भवति-
वाच्यति, वाचिक इति ॥

पदमञ्जरी

इति । 'चोः कुः' । इष्ट इति । व्रश्चादित्वात्पः । ऊढ इति । 'हो ङः', 'क्षपस्योत्-
र्ध्वः', 'दुत्वम्', 'ढो ढे लोपः' । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' । उपित इति ।
'यसतिबुधोरिद्', 'शासिबसिधसीनां च' इति पत्वम् । संवीतादौ 'हल्' इति
दीर्घः । शून इति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् ।

धातोः स्वरूपग्रहण इति । यत्र धातुः स्वरूपेणोपादीयते, न धातुशब्देन
तत्र तत्प्रत्यये धातोरित्येवं यो विहितः प्रत्ययस्तत्रैव कार्यं विज्ञायते । एतच्च
'भ्रौणहृत्य' इति तत्स्थनिपातनेन ज्ञापयिष्यते । वाच्यति, वाचिकमिति । अत्र तु
यद्यपि कियन्ता धातुत्वं न जहति, तथापि धातोरित्येवं प्रत्ययस्याविधानात्सम्प्र-
सारणाभावात् ॥

न्यासाः

इष्ट इति । व्रश्चादिना पत्वम्, उतः दुत्वम् । ऊढ इति । 'हो ङः' इति ङत्वम्, 'धुना
धुः' इति धुत्वम्, 'ढो ढे लोपः' इति ङकारलोपः, 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति
दीर्घत्वम् । उपितमिति । 'यसिबसिधसीनाञ्च' इति पत्वम् । संवीत, आहूतः, शून
इति । 'हल्' इति दीर्घः । शून इत्यत्र 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् ।

अथेह कस्मात् न भवति—वाचमिच्छति वाचा तरतीति ठक्, वाच्यति वाचिक
इति । यद्यपि वचः 'किञ्चिदप्रवृत्तयायतस्तुक्कटपुत्रश्रीणा दीवोऽसम्प्रसारणञ्च' इति वा
दीर्घः कृतः, तथापि 'एकदेशविहृतमनन्यवद्भवति' इत्यस्ति प्राप्तिरित्याह—धातोरि-
त्यादि । यत्र धातु सामान्यवाचिना धातुशब्देन नोपादीयते, अपि तु स्वशब्देनैव, तत्र
तत्प्रत्यये धातोरित्येवं यो विहितः प्रत्ययस्तत्रैव कार्यं विज्ञायते । एतच्च भ्रौणहृत्येति
निपातनं कुर्वन् ज्ञापयति—तद्वित्त्वायं निपातनम् । यदि च धातोः स्वरूपग्रहणे
तत्प्रत्यय एव कार्यं न विज्ञायेत, तत्स्थनिपातनमनर्थकं स्यात् । 'हनस्तोऽचिणलो'
इत्यनेनैव तद्वस्य सिद्धत्वात् । वाच्यति वाचिक इत्यत्र यद्यपि 'कियन्ता धातुत्वं न
जहति' इति, तथापि धातोरित्येवं नासौ प्रत्ययो विहितः । तथा ह्येकत्र सुप इत्येवं
प्रत्ययो विहितः—'सुप आत्मनः क्यच्' इति, इतरत्र च 'प्रातिपदिकात्'—इत्येवं
रथाप्यातिपदिकाधिकारात् । तस्मादिह वचः स्वरूपग्रहणात् तत्प्रत्यय एव कार्य-
सविज्ञानं न भवति ॥

ग्रहज्यावयव्यधिविधिविचित्रवृत्तिपृच्छति-

भृज्जतीनां इति च ॥ १६ ॥

‘ग्रह उपादाने’, ‘ज्या वयोहानौ’, ‘वेजो वयिः’, ‘व्यव ताडने’, ‘वश कान्तौ’, ‘व्यच व्याजीकरणे’, ‘ओग्रश्चू छेदने’, ‘प्रच्छ जीप्साम्’, ‘भ्रस्ज पाके’—इत्येतेषां धातूनां इति प्रत्यये परतश्चकारात् किति च सम्प्रसारणं भवति । ग्रह—गृहीतः । गृहीतवान् । इति—गृह्णाति, जरीगृह्यते । ज्या—जीनः, जीनवान् । ‘ल्वादिभ्यः’ इति निष्ठात्वम् । इति—जिनाति, जेजीयते । ‘हलः’ इति सम्प्रसारणदीर्घे कृते ‘प्वादोनाम्’ इति ह्रस्व क्रियते ।

वयिः—लिटि परतो वेजो वयिरादेशः, तस्य डिङ्मावात् किदेवोदाह्रियते—ऊयतुः, ऊयुः । यद्येवम्, वयिग्रहणमनर्थकम्, यजादिषु वेज् पठ्यते ? नैवं शक्यम्; लिटि तस्य वेज इति प्रतिषेधो वक्ष्यते, तत्र

पदसम्भारः

ग्रहज्यावयव्यधिविधिविचित्रवृत्तिपृच्छतिभृज्जतीनां इति च ॥ गृहीतः, यद्यपि प्रथमं इति प्रत्यये परतः सम्प्रसारणं चकारात्किञ्चित् क्रमो व्याख्यातः, तथाप्यनारब्धया प्रथमं कित्युदाहृतम् । विजादेशो गृह्यत इति । पूर्वपरसाहचर्यादस्य ध्वेः परस्मैपदसंभारस्तस्य ग्रहणं व्याख्यम्, यस्तु ‘अयं यय गतौ’ इति वयिः, सोऽनुदात्तेदात्मनेपदी । यद्येवमिति । वेजादेशस्य ग्रहणमित्यर्थः । यजादिषु वेज् पठ्यत इति । ततश्च पूर्वोक्तैव सम्प्रसारणं सिद्धमिति भावः । नैव

न्यासः

ग्रहज्यावयव्यधिविधिविचित्रवृत्तिपृच्छतिभृज्जतीनां इति च ॥ गृहीतमिति । ‘ग्रहोऽलिटि’ इति दीर्घः । जरीगृह्यत इति । यटि सम्प्रसारणं द्विवचनम् । ‘रीएदुप-धस्य’ इति रीगागमः ।

वयिरयमन्त्येदात्मनेपदी—‘अयं यय गतौ’, अस्ति च परस्मैपदी—‘वेजो वयिः’ इति; तत्र ग्रहादिभिरनात्मनेपदीभिः साहचर्यादिनात्मनेपदी गृह्यते ? इत्याह—यधिलिटीत्यादि । तस्माच्च परस्य लिटः ‘असयोगाल्लिटि कित्’ इति कित्त्वेन भवितव्यम् ! इत्यत आह—तस्येत्यादि । यद्येवमिति । यदि वेजादेशस्य वयेग्रहणमित्यर्थः । यजादिषु वेज् पठ्यत इति । ततश्च पूर्वोक्तैव तस्य स्थानिवद्भावात् सम्प्रसारणं सिद्धमित्यभिप्रायः । नैवं शक्यमिति । विज्ञातुमिति शेषः । नानयोपस्था वयिग्रहणमनर्थकं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः । किं कारणम् ? इत्याह—लिटि तस्येत्यादि । स्पादे-

यथैव स्थानिबद्धावाद्येर्विधि, एव प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति ? नैव दोष, 'लिटि वयो य' इति यकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधाद् वयेर्विधौ ग्रहण प्रतिषेधे चाग्रहणमनुमास्यते ? सत्यमेतत्, एष एवार्थं साक्षान्निर्देशेन वये स्पष्टीक्रियते ।

व्यध-विद्ध, विद्धवान् । ङिति-विध्यति, वेविध्यते । वञ्च-उक्षित, उक्षितवान् । ङिति-उष्ट, उक्षन्ति ।

व्यञ्च-विचित । विचितवान् । ङिति-विचति, वेविच्यते । 'व्यच्चे कुटादित्वमनसि' प्रतिपादितम्, तेन सर्वत्राङ्गिति प्रत्यये सम्प्रसारण भवति-उद्विचिता, उद्विचितुम्, उद्विचितव्यमिति ।

वृष्वे-वृषण, वृषणवान् । अथ कथमत्र कुत्वम्, 'वृश्चभ्रस्ज' पदमञ्जरी

शक्यमिति । विज्ञातुमिति शेष । नानयोपपत्त्या ययिग्रहणमनर्थकं शक्यं विज्ञातु-मित्यर्थः । एवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोतीति । नात्रापिशब्देन समुच्चय उच्यते, किं तर्हि ? यथा स्थानिबद्धावाद्येर्विधि प्राप्यते, तथा प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति, तत्रापि स्थानिबद्धावस्य तुल्यत्वात् इति हेतोस्तुल्यत्वमपिशब्देन द्योयते, तेन प्रतिषेध एव भवेदित्यर्थः । उष्ट इति । तत्सन्तम् । व्यधिर्दिवादि, व्यचिप्रभृतयस्तुदादयः । वृषण इति । 'इको सयोगाथो' इति सलोप, पूर्व-

न्यास

तत्-विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादेकत्र विधिरेव भविष्यति, न प्रतिषेध इति । अत आह-अत्र यथैवेत्यादि । यदि विरोधादेकत्रासम्भवः, पर्यायाऽस्तु, न तु द्वयोरन्यत्र चरितार्थं स्वादेकेनैव भवितव्यम् । नापरेणेत्येयोऽथा लभ्यत इति भावः । नैव दोष इति । कथं नैव दोषः ? इत्यत्र आह-लिटीत्यादि । 'लिटि वयो य' इति यकारस्य सम्प्रसारण प्रतिषेधो लिङ्गम्-विधौ वेजोग्रहणेन ययिग्रहणं भवतीत्यस्यार्थस्य । अतः विधौ ग्रहणे प्राप्तेरसम्भवात् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । वेज इत्यत्र प्रतिषेधे वयेर्ग्रहणं न भवतीति अत्राप्येतदेव प्रतिषेधश्चन लिङ्गम् । सति हि वेजोग्रहणे वेज इत्यनेनैव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्, पुन 'लिटि वयो य' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तदेतस्मात्लिङ्गाद् वयेर्विधौग्रहण प्रतिषेधे चाग्रहणमित्यनुमास्यते, सत्यमेतदिति । अनन्तरोत्तरमर्थमभ्यनुजानाति । यदि सत्यमेतत्, तर्हि किमर्थं ययिग्रहणम् ? इत्याह-एष एवेत्यादि । तेन स्पष्टीकरणार्थं ययिग्रहणमित्याचष्टे । विध्यतीति । दिवादित्वा-उष्टपन् । उष्ट इति । तन्मन्तमेतत् आदादित्वाच्छो टक्, प्रभादियुक्तेण पत्यम्, प्युत्यम् । विचतीति । तुदादित्याष्ट ।

वृषण इति पूर्वबन्तत्वम्, 'इको' इति सलोपः । शब्दादिनिष्ठा न भवतीति तेनात्र

इति हि पत्वेन भवितव्यम् ? ॥ निष्ठादेश पत्वस्वरप्रत्ययविधौ-
विधिषु सिद्धो वक्तव्य ॥ तत्र पत्व प्रति नत्वस्य सिद्धत्वाद् झला-
दिनिष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वम् ।
इति—वृश्चति, वरोवृश्च्यते ।

प्रच्छ—पृष्ट, पृष्टवान् । इति—पृच्छति, परीपृच्छयते,
प्रश्न । नटि तु 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति निपातनादसम्प्रसारणम् ।

भ्रज—भृष्ट, भृष्टवान् । इति—भृज्जति, वरीभृज्ज्यते ।
सकारस्य 'झला जश् झशि' इति जश्त्वेन दकार, 'स्तो श्चुना
श्चु' इति श्चुत्वेन जकार ॥

लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषा वच्यादीना ग्रह्यादीना च लिटि परतोऽभ्यासस्य सम्प्र-
सारण भवति । वचि—उवाच, उवचिथ । स्वप्—सुष्वाप, सुष्व-
पिथ । यज—इयाज, इयजिथ । टुवप्—उवाप, उवपिथ ।

पदमञ्जरी

यन्निष्ठानत्वम् । वरीवृश्च्यत इत्यादी 'रीगृत्वत' इति रीगभान् ॥

लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम् ॥ विव्यथेति । 'व्यथेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम्'
इत्यत्र पर्युदासपृस्थास्प्रत्ययसदृशस्य कृतो ग्रहणादिह लिट्प्रभावाद्वातोः सम्प्र-
सारणभान् ।

भ्यास

पत्व न भवतीति भाव । झलादौ हि तद् विधीयते, 'झलो झलि' इत्यतो झलप्रहणानु-
वृत्ते । कुत्वे ॥ कर्तव्ये तदसिद्धमेवेति । न हि यथा परादौ निष्ठादेशस्य सिद्धत्वमुच्यते,
तथा कुत्वेऽपि, तेन तत् प्रवर्तत एव । वृश्चतीति । पूर्ववच्छ । वरीवृश्च्यत इति ।
'रीगृत्वत इति वक्तव्यम्' इति रीगागम । पृष्ट इति । पूर्ववत् पत्वम् । 'यजयाच'
इत्यादिना नटि विहिते प्रश्न इत्यत्र सम्प्रसारण कस्मा-न भवति ? इत्यत आह—
नटित्यादि । मृष्ट इति । पूर्ववत् पत्वम् । भृज्जतीति । पूर्ववच्छ । वरीभृज्ज्यत इति ।
पूर्ववद् रीक् । सकारस्येत्यादि । ननु 'स्को सयोगाद्योरन्ते च' इति तस्य लोपेन
भवितव्यम् ? नैतदस्ति, झलि पदान्ते च स उच्यत इति ॥

लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम् ॥ उवचिथेति । क्रादिनियमादिट् प्राप्त, 'उपदेशेऽज्ज्यत,'
इति प्रतिषिद्धा 'श्रुतो भारद्वाजस्य' इति नियमात् पुनर्भवति ।

ग्रहचादीनाम्-तत्र ग्रहेरविशेष । जग्राह, जग्रहिय । ज्या-
जिज्यो, जिज्यथ । वयि-उवाय, उवयिय । व्यध-विव्याध,
विव्यधिय । वश-उवाश, उवशिय । व्यच-विव्याच, विव्यचिय ।

वृश्चते सत्यसति वा योगे नास्ति विशेष । योगारम्भे तु सति
यदि सम्प्रसारणमकृत्वा हलादि शेषेण रेफो निवर्त्यते, तदा वकारस्य
सम्प्रसारण प्राप्नोति । अथ रेफस्य सम्प्रसारण कृत्वा उरदत्व
रपरत्व च क्रियते, तदानीमुरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे
सम्प्रसारणम्' इति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः । वप्रश्च,
वव्रश्चिय ।

पञ्चमञ्जरी

'वृश्चतिपृच्छतिशृञ्जतीनामविशेषः' इति धात्तिकम्, तद् वृश्चतिविषये
भाष्यकारेण दूषितम्—'यदुच्यते वृश्चतेरविशेषः' इत्यादि । तत्र धात्तिकारस्या-
भिप्रायमाह—वृश्चतेरिति । असति सूत्रे यद्रूप तदेव सतीत्यभिप्रायेण धात्तिक-
कारेणैतदुक्तमित्यर्थः । भाष्यकारस्याभिप्रायमाह—योगारम्भे सतीति । रेफस्य

न्यास

ग्रहेरविशेष इति । यस्मात् सति सम्प्रसारणे हलादिशेषेण रेफनिवृत्तौ जग्राहेति
प्रवेष्टव्यं भवति, सत्यपि सम्प्रसारण उरत्परत्वहलादिशेषेभ्यः कृतेषु तदेव भवति ।
जिज्याविति । 'आत औ णलः' । जिज्यधेति । 'आतो लाप इटि च' इत्याकारलोपः ।
वृश्चते सत्यसति वा योगे नास्ति विशेष इति । यद्यन्यार्थो योग आरम्भते न वृश्च-
त्यर्थः, ततो वृश्चत्यर्थमेतद्वचनं न भवतीति सत्यप्येतस्मिन्नन्यार्थवचने वृश्चतेरन्यासस्य
नैव सम्प्रसारणेन भवितव्यम् । न ह्यस्ति तदर्थं वचने केनचित् प्रकारेण सम्प्रसारण
मुपपद्यत इत्यभिप्रायः । तत्रान्यासव्यतिरिक्तं यागे यमश्चेति यद्रूपं भवति सत्यपि तदेवेति
नास्ति वृश्चतेरविशेषः । एतच्च धात्तिकारमतेनाहम् । भाष्यकारमतेन तत्राह—योगारम्भ
इत्यादि । तस्यायमत्राह—सति वचनेऽन्यार्थे ऋग्भाष्ये तस्य वृश्चत्यर्थतामि भवति,
वृश्चतेरपि मन्त्रादिष्वन्तर्भावात् । ततश्च तदर्थोऽप्यर्थः यागारम्भ इति तदन्वयात्तानि
सम्प्रसारणेन भरितव्यमिति गुणवन्ता धात्तिकारमताद्विशेषः दर्शयति । यदि सम्प्रसारणम-
कृत्वेत्यादि । ननु नामयग्रहणस्य प्रयोजनं यदस्ति—हलादिशेषं परमणि पाठित्वा
सम्प्रसारणमेव यथा स्वादिनि, तन् कुनाऽऽय पसरय सम्भय । उभयग्रहणरहिते योगे
सति त्रिभिप्रायः । अथ रेफरक्षेप्यादि । उभयग्रहणरहिते योगे सतीति भाष्य । उरदावस्य
स्थानिवद्भावादिति । केन पुनः स्थानिवद्भावः । 'भच' परिमृ पूर्वविधौ' इति ।
कः पुनरगो । प्रादयोऽचः परं, यन्निमित्तमोक्तं स्यात् । अहस्य योऽन्यास इति

पृच्छतिभृज्जत्योरविशेषः । अकिदर्थं चेदमभ्यासस्य सम्प्रसारणं विधीयते । किति हि परत्वाद्वातो. सम्प्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्ग-विज्ञानाद् द्विर्वचनम्—ऊचतुः, ऊचुरिति ।

अधिकारादेवोभयेपां ग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेपामिति वचनम्—हलादि शेषमपि बाधित्वा सम्प्रसारणमेव यथा स्यादिति—विव्याध ॥

स्वापेक्षहि ॥ १८ ॥

पदमञ्जरी

सम्प्रसारणे सत्यसति वा नास्ति विशेष इति धार्तिककारेणोक्तमित्यध्यारोप्य भान्यकारेणोक्तमित्यर्थः । अकिदर्थमिदमिति । किति पथम् ? इत्यत आह—किति हीति ।

अधिसारादेवेति । नात्र शास्त्रीयोऽधिकारः, किं तर्हि ? अपेक्षालक्षणः, तेन पूर्वसूत्रे वक्ष्यादेः सम्यन्धो नाशङ्कनीयः । योगविभागसामर्थ्याद्वा पूर्वसूत्रे तेषामसम्बन्धः ।

हलादिःशेषमपि बाधित्वेति । अन्यथा परत्वाद्वलादिःशेषः स्यात् । सम्प्रसारणमेव यथा स्यादिति । पुनर्विधानमुभयेपांग्रहणाद्भवति तद्वाधकबाधनार्थमिति भावः ॥

न्यास

विज्ञायमाने सामर्थ्यात् प्रत्यय आश्रितो भवति; विना तेनाङ्गव्यपदेशामावात् । धुत्तिकारमतं चेपितव्यम्; अन्यथा तत्रोभयग्रहणामावाद् हलादिशेषेण प्रागेव सम्प्रसारणाद् रेफे निवर्त्तिते वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात् । ततश्च उभयैत्यनिष्टं रूपं स्यात् ।

पृच्छतिभृज्जत्योरविशेष इति । ग्रहेरिव वेदितव्यः । अकिदर्थमित्यादि । किं पुनः कारणमकिदर्थमिदं व्याख्येयम् ? इत्यत आह—कितीत्यादि । यस्मात् किति परत्वात् सम्प्रसारणे कृते कृतसम्प्रसारणस्य पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचने कृतेऽन्तरेणाप्येतद् वचनम्, ऊचतुरित्यादि सिद्धयत्येव । तस्मान्नेदं किदर्थम्, अपि त्वकिदर्थमेवेति ।

अथ किमर्थमुभयेपामित्युच्यते, यावता स्वरितलिङ्गासङ्गादेवोभयेपामित्यस्यानुवृत्तिर्मविष्यति ? न चानुवृत्तौ सत्या हिति वच्यादीनामपि सम्प्रसारणं प्राप्नोतीत्येतच्च नाशङ्कनीयम् ; यदि वच्यादीनामपि हिति सम्प्रसारणं स्याद् योगविभागोऽनर्थकः स्यात् ; मण्डूकप्लुतिन्यायेन वा वच्यादीनामनुवृत्तिर्मविष्यति, तत् कुतोऽयं दोषस्यावसरः ? इत्याह—अधिकारादेवेत्यादि । अधिकारादेवोभयग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेपाग्रहणात् पुनःश्रुतिर्मवति । तस्याश्चैतदेव प्रयोजनम्—यत्र सम्प्रसारणं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र सम्प्रसारणमेव यथा स्यात्, गा मूदन्यदिति । तेन विव्याप, विव्यधिय इत्यत्र हलादिशेषं परमपि बाधित्वा सम्प्रसारणमेव भवति; अन्यथात्र परत्वात् प्राक् प्रवर्त्तमानेन हलादिशेषेण वकारस्य निवृत्तौ कृताया वकारस्य सम्प्रसारणमापद्येत, ततश्च—उभ्याध, उभयधित्वेन निष्टं रूपं स्यात् ॥

स्वापेरिति स्वपेर्ण्यन्तस्य ग्रहणम्, तस्य चङि परतः सम्प्रसारणं भवति । असूपुपत्, अमूपुपन् । द्विवचनात्पूर्वमत्र सम्प्रसारणम्, तत्र कृते लघूपधगुण, तस्य 'णौ चट्चुपधाया' लृस्त्वम्, ततो द्विवचनम्, 'दीर्घो लघो' इति दीर्घत्वम् ।

चङोति किम् ? स्वाप्यते । स्वापितः ।

'कितीति निवृत्तम्, डितीति केवलमिहानुवर्त्तते'—इत्येतद् दुर्विज्ञानम् ॥

रूपिस्यमिन्वेभां यङि ॥ १६ ॥

'जिष्ण्वप् शये', 'स्यमु स्वन ध्वन शब्दे', 'व्येज् सवरणे'—इत्येतेषां धातूनां यङि परतः सम्प्रसारणं भवति । सोप्यते । सेसि-
म्यते । वेवीयते ।

पदमञ्जरी

स्वापेश्रुति ॥ स्वापेर्ण्यन्तस्य ग्रहणमिति । आप्रोतेस्तु सुपूर्वस्य ग्रहणं न अण्यन्तस्य, चङोऽसम्भवात् । ण्यन्तस्यापि न भरति, 'धातो' इत्यधिकारात् । स्वाप्यत इति । कर्मणि लट्, णिलोपः ।

स्वापित इति । 'निष्ठाया सेटि' इति णिष्ठापः ।

ननु च 'महिष्या' इत्यादिसूत्रान्बितीत्यनुवर्त्तिष्यते, न चान्य स्वापेर्दिदस्ति, यद् तावदनेकाक्ष्याभास्ति, अपित्सार्धधातुकं तु विकरणैर्व्यवहितम्, अहाद-
यत्स्वविहिता एष ? तत्राह—डितीति केवलमित्यादि । ननु कितीत्येतच्चानुकुष्टं पूर्वसूत्र इति तैहानुवर्त्तिष्यते, किमर्थं दुर्ज्ञानं डिद्ग्रहणम् ? डिद्ग्रहणमपि तर्हि पूर्वसूत्रे नानुवर्त्तते, छिटो बितोऽसम्भवादिति तस्यैहानुवृत्तिर्दुर्विज्ञाना ॥

न्यास

स्वापेश्रुति ॥ स्वापेरिति । 'आप्तु व्याती' इत्यस्यापि सुपूर्वस्येका निदेशः सम्भवति, अतस्तद्ग्रहणमाशङ्कानिराकरणायाह—स्वपेर्ण्यन्तस्य ग्रहणमिति । ण्यन्तस्य ग्रहणं चट्ग्रहणाद् विज्ञायते, न क्षण्यन्ताच्चट् सम्भवति । असूपुपदिति । 'हेतुमति च' इति णिच् । द्विवचनात् पूर्वमत्र सम्प्रसारणमिति । परत्वात् । स्वाप्यत इति । कर्मणि लकारः, 'सार्धधातुके यक्' । स्वापितमिति । 'निष्ठाया सेटि' इति णि-लोपः । ननु च ग्रहादि स्वात् डितीत्यनुवर्त्तते, न च स्वापेश्रुतोऽयं डिदस्ति, तत्र सामर्थ्याच्चट्पेव भविष्यतीति न कर्त्तव्यमेव चट्ग्रहणम् । इत्यत आह—छिटोति केवलमित्यादि । ग्रहादिषुपे ह्युभय सन्निहितम्—किद्ग्रहणम्, डिद्ग्रहणञ्च, तयोभयोरविशेषेण सन्निधाने डिद्ग्रहणमेवानुवर्त्तते, ॥ किद्ग्रहणमिति मन्दधिया दुर्बोधम् । अतः सुखप्रतिपत्तये मन्दबुद्धेर्धट्ग्रहणं क्रियत इति भाषाः ॥

यदोति किम् ? स्वप्नक् ॥

न वशः ॥ २० ॥

‘यडि’ इति वर्तते । वशोर्द्धातोर्यडि परतः सम्प्रसारणं न भवति । वावश्यते, वावश्यते, वावश्यन्ते ।

यदोति’ किम् ? उष्टः । उशन्ति’ ॥

चायः की ॥ २१ ॥

‘यडि’ इति वर्तते । ‘चायू पूजानिशामनयोः’—इत्येतस्य धातो-
यडि परतः कीत्ययमादेशो भवति । चेकीयते, चेकीयेते, चेकीयन्ते ।

दीर्घोच्चारणं यड्लुगर्थम् । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

‘स्फायी ओप्यायी वृद्धौ’—इत्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः ‘स्फी’
इत्ययमादेशो भवति । स्फीतः । स्फीतवान् ।

पदमभरी

स्वपित्यमिव्येज्ञां यडि ॥ स्वप्नगिति । ‘स्वपितृपोर्नजिह्’ ॥

चायः की ॥ कीति दीर्घोच्चारणमनर्थकम्, ह्रस्वादेशोऽपि ‘अकृत्सार्वधातु-
कयोः’ इति दीर्घस्य सिद्धत्वात् ? तत्राह—दीर्घोच्चारणमित्यादि । कथं पुनर्यदुच्य-
मान आदेशो यड्लुकि स्यात् ? प्रत्ययलक्षणेन । ‘न छुमताङ्गस्य’ ? एवं तर्हि
दीर्घोच्चारणसामर्थ्याल्लुक्यपि भविष्यति, पूर्वसूत्रविहितं तु प्रसारणं यड्लुकि न
भवत्येव । न च ‘सम्प्रसारणाभ्रयं च कार्यं बलवत्’ इति प्रागेव लुकः सम्प्रसार-
णम् ; प्रत्याख्यातत्वादस्याः परिभाषायाः । तथा च पूर्वत्रोभयेषां ग्रहणं कृतम्,
अन्यथाऽन्यैव परिभाषया हलादिशेषात्प्रागेव सम्प्रसारणं भविष्यतीत्यनर्थकं

न्यासः

स्वपित्यमिव्येज्ञां यडि ॥ स्वप्नगिति । ‘स्वपितृपोर्नजिह्’ ॥

न वशः ॥ चायः की ॥ अयं किमर्थं दीर्घोच्चारणम्, यावता ह्रस्वादेशोऽपि
अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घत्वेन चेकीयत इति सिध्यत्येव ? इत्याह—दीर्घोच्चारण-
मित्यादि । कथं पुनः ‘यडि च’ इत्युच्यमाने आदेशो यड्लुकि स्यात् ? प्रत्ययलक्षणेन
स्यात् । अथापि ‘न छुमताङ्गस्य’ इति प्रत्ययलक्षणं प्रतिपिच्यते ! एवमप्यस्मादेव
दीर्घोच्चारणाद् यड्लुकि भवतीति विज्ञायते, अन्यथा तदपार्थक्यं स्यात् ।

चेकीत इति । तसन्तमेतत् । ‘यटोऽचि च’ इति यदो लुक् ॥

१-१. पाठोऽयमेकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

निष्ठायामिति किम् ? स्फाति. । स्फातीभवतीत्येदपि किञ्चिन्त-
स्यैव रूपम्, न निष्ठान्तस्य ।

‘निष्ठायाम्’ इत्येतदधिक्रियते ‘लिङ्घञोश्च’ इति प्रागेतस्मात्
सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

‘निष्ठायाम्’ इति वृत्तं, ‘सम्प्रसारणम्’ इति च । ‘स्फी’
इत्येतन्न स्वयंते । ‘स्त्यै ष्ठधै शब्दसङ्घातयो.’—द्वयोरप्येतयोर्द्धात्वो
स्त्यारूपमापन्नयो सामान्येन ग्रहणम् । ‘स्त्या’ इत्येतस्य प्रपूर्वस्य
धातोर्निष्ठाया परत सम्प्रसारण भवति । प्रस्तीत । प्रस्तीतवान् ।
सम्प्रसारणे कृते यष्वत्त्व विहृतमिति निष्ठानत्व न भवति । ‘प्रस्त्योऽ-
न्यतरस्याम्’ इति तु पक्षे मकार क्रियते—प्रस्तीम, प्रस्तीमवान् ।

प्रपूर्वस्येति किम् ? सस्त्यानः, सस्त्यानवान् ।

एवमन्तरी

तस्त्यात् । सास्त्रपीति, सास्त्रमि । सास्त्र, सास्त्रपीत । वाव्येति,
वाव्याति ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ द्वयोरप्येतयोरिति । द्वयोरपि स्त्यारूपस्य लाक्षणिकत्वात् ।
सम्प्रसारणे कृते इति । तस्यासिद्धत्वात्प्रागेव सम्प्रसारणम् ।

न्यासः

स्फाथ स्फी निष्ठायाम् ॥ स्फातिरिति । ‘स्त्रिया चिन्’, बलि दलोप । स्फाती-
भवतीति । स्फायतेर्निष्ठान्ताच्ची कृते ‘अस्य च्चौ’ इतीत्ये सतोद् रूप भवतीति
मन्यमानो यक्षोदयेद्—अथ कथं स्फातीभवतीत्येतद्रूपम्, यावत्ताऽनापि निष्ठाया-
मस्मिन्नादेशे स्फीतीभवतीत्येव भवितव्यमिति ? त प्रत्याह—स्फातीभवतीत्येतद्-
पीयादि । एतदपि स्फातिशब्दात् चिन्ताच्ची कृते ‘चौ च’ इति दीर्घत्वे च
चिन्तस्त्यैव रूपम् । अतो न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ सामान्येन ग्रहणमिति । द्वयोरप्याच्चे कृते पूर्वस्य ‘धात्वादे य
छ.’ इति सत्ये समानत्वाद् रूपस्य । लक्षणप्रतिपदोत्तरपरिभाषा च नेदोपतिद्वये,
उभयोर्लाघनिकत्वात् । अथात्र ‘सयोगादेरातो धातोर्यष्वत्.’ इति निष्ठानन्तं कस्मात्
भवति ? इत्यत्र आह—सम्प्रसारण इत्यादि । न त्वस्य पूर्वाविद्वत्त्वात् पूर्वं सम्प्रसारण
क्रियत इति, यत्र कृते य यष्वत्ता नास्तीति नन्वं न भवति ।

‘प्रस्त्यः’ इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात्—प्रसंस्तीतः, प्रसंस्तीतवान् ।

तत्कथं प्रपूर्वस्येति पष्ठार्थे बहुव्रीहिः ? प्रः पूर्वो यस्य घातूप-
सर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्त्यः—इति व्यधिकरणे पष्ठचौ ।
तत्र प्रसंस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्त्याशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्तिः=द्रवकाठिन्ये, स्पर्शो वर्तमानस्य ‘श्यैङ् गतो’ इत्यस्य
पदमञ्जरी

प्रस्त्य इत्येव सिद्ध इति । यथा ‘प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्’ इत्यत्र । न चैवमुच्यमाने
प्रशब्दस्यापि यो रेफस्तस्यापि प्रसङ्गः; घातोर्ल्यधिकारात् । प्रसंस्तीत इति ।
‘प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्’ इति मत्वमत्र न भवत्येष । तत्कथमिति । कथमयमर्थः
शब्देनाभिहितो भवतीति प्रश्नः । पठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति । पूर्वशब्दस्यापयववाचि-
त्वात्, यथा—पूर्व कायस्येति । व्यधिकरणे पष्ठपाविति । प्रपूर्वस्येति स्त्याशब्दापेक्ष-
यावयवपठौ, स्य इत्येवापि यणवयवापेक्षया पठौ । यथा पुनरयमर्थः प्रकृतोप-
योगी तथा दर्शयति—तत्रेति ॥

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ द्रवकाठिन्य इति । द्रवावस्थाया उत्तरावस्थाविशेषः=

न्यासः

प्रस्त्य इत्येव सिद्ध इति । ननु चैवमुच्यमाने प्रशब्दस्यापि सम्प्रसारणं स्यात्,
ततश्च प्रस्तीत इति रूपं स्यात्, तत् किमुच्यते—प्रस्त्य इत्येवं सिद्ध इति । ‘भनन्त्य-
विकारेऽन्यसदेशस्य’ इति न भवत्येव दोष इति मन्यते । इहापि यथा स्यादिति ।
कस्मात् पुनर्न प्राप्नोति ? संशन्देन व्यवहितत्वात् ।

किं पूर्वग्रहणे क्रियमाणे शब्दार्थ एव तथाविधो भवति येनात्रापि भवति ! अथ
ग्रन्थाधिक्यादर्थोपेक्षं सूचयति—इत्यभिप्रायेणाह—तत् कथमिति । प्रथमकल्पं दर्श-
यन्नाह—प्रपूर्वस्येति । पष्ठार्थे बहुव्रीहिरिति । पूर्वशब्दोऽयमवयववचन इति पष्ठार्थे
बहुव्रीहिर्मवति । अवयववाचिनि पूर्वशब्दे घातुरन्यपदायो नोपपद्यते । न हि घातोः
प्रशब्दोऽयमवयवो भवति, अपि तु घातूपसर्गसमुदायस्य । तस्मात् स एवान्यपदार्थो
युक्त इत्याह—प्रः पूर्वो यस्येत्यादि । तदवयवस्येति । तस्यावयवस्तदवयव इति पठौ-
समासः । तच्छब्देन घातूपसर्गसमुदायः परामृश्यते । व्यधिकरणपष्ठपाविति । प्रपूर्व-
स्येति । स्त्यावयवापेक्षया योऽयमवयवावयवविसम्बन्धस्तत्र पठौ, ‘स्त्यः’ इत्येवा तु
यणवयवापेक्षया यः सम्बन्धस्तत्र । तेन भिन्नाभिधेयत्वात् ‘स्त्यः’, ‘प्रपूर्वस्य’ इति
व्यधिकरणे पठौ । स्यादेवम्, प्रसंस्तीत इत्यत्र प्रपूर्वसमुदायावयवः स्त्याशब्दो न
सम्भवति इत्यत आह—तत्रेत्यादि ॥

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ द्रवमूर्तिः द्रवकाठिन्य इति । अनेन द्रवमूर्तिशब्दस्यार्थ-

भातोनिष्ठायां परतः सम्प्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीना वसा । शीनं मेदः । द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । 'श्योऽस्पर्श' इति निष्ठानत्वम् ।

स्पर्शं च—शीतं वर्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्वति चास्य शीतशब्दस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या ।

द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति किम् ? संक्ष्यानो वृश्चिकः ॥

प्रतेश्च ॥ २५ ॥

'श्यः' इति वर्तते । प्रतेस्तरस्य श्यायतेनिष्ठायां परतः सम्प्रसारणं भवति । प्रतिशीनः, प्रतिशीनवान् ।

द्रवमूर्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ॥

विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

'श्यः' इति वर्तते । अभि, अव—इत्येवपूर्वस्य श्यायतेनिष्ठायां विभाषा सम्प्रसारणं भवति । अभिशोनम्, अभिश्यानम् । अवशीनम्, अवश्यानम् । द्रवमूर्तिस्पर्शविवक्षायामपि विकल्पो भवति । अभिशोनं घृतम्, अभिश्यानं घृतम् । अवशीनं मेदः, अवश्यानं मेदः । अभिशोतो वायुः, अभिश्यानः । अवशीतमुदकम्, अवश्यानमुदकम् ।

पदमञ्जरी

काठिन्यम् । स्पर्शं चेति । रूपादिसहचरितो गुणः=स्पर्शः ।

शीतो वायुरिति । कथं पुनः स्पर्शमात्राभिधायिनः शीतशब्दस्य तद्वद्द्रव्यधाचिना वायुशब्देन सामानाधिकरण्यम् ? तत्राह—गुणमात्र इत्यादि । शुक्लादिशब्दार्थादिति भावः ॥

न्यासः

माचष्टे । द्रवावस्थाया वततोऽवस्थाविशेषः काठिन्यारयोऽत्र द्रवमूर्तिशब्देनोच्यते ।

स्पर्शं चेति । रूपादिसहचरितो गुणः स्पर्श इत्युच्यते । शीतो वायुः, शीतमुदकमिति । कथं पुनरत्र सामानाधिकरण्यम्, यावता शीतशब्देन गुणविशेषोऽभिधीयते । वाय्वादिशब्देन तु द्रव्यविशेष इत्यत आह—गुणमात्र इत्यादि । यथा—शुक्लादिशब्दाः कदाचिद् गुणमात्रे वर्तन्ते, यथा—पटस्य शुक्ल इति; कदाचित्तु तद्वति द्रव्ये सोऽयमित्यभेदसम्बन्धत्वान् मतुलोपान् मत्वर्थोपाकारप्रत्ययान्तत्वाद्वा शुक्लः पट इति, तथा शीतशब्दोऽपि । तेन यदा तद्वति द्रव्ये वर्तते, तदोभयोरप्येकद्रव्ये निवेशितत्वादुपपद्यते सामानाधिकरण्यमिति भावः ।

संक्ष्यान इति । 'संयोगादेः' इत्यादिना नत्वम् ॥

सेयमुभयत्रविभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनम्—सम-
भिधानम्, समवधानमित्यत्र मा भूदिति केचिद् व्याचक्षते । न
किलायमभ्यवपूर्वः समुदाय इति । योऽत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो
विकल्पः कस्मान्न भवति ! तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते,
ततो यत्नान्तरमास्थेयमस्माद्विभाषाविज्ञानात्—व्यवस्थेयम् । पूर्व-
ग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम् ।

शृतं पाके ॥ २७ ॥

पदमञ्जरी

विभाषाभ्यवपूर्वस्य ॥ सेयमुभयत्र विभाषेति । द्रवमूर्तिप्रिये पूर्वेण प्राप्तेऽन्यत्रा-
प्राप्ते । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्, न 'विभाषाभ्यवपूर्वस्य' इत्येवोच्येत, तत्राह—
पूर्वग्रहणस्येत्यादि । क्रियमाणेऽपि पूर्वग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? इत्याह—न
किलेति । किलशब्दसूचितामरुचिं दर्शयति—योऽनेति । मा भून्महासमुदायोऽभ्य-
वपूर्वः, अवान्तरसमुदायस्त्वभ्यवपूर्वोऽप्यस्ति, तदाश्रयो विकल्पः प्राप्नोति ।
यत्नान्तरमास्थेयमिति । विभाषाग्रहणं व्यवस्थितविभाषार्थमाश्रयणीयमित्यर्थः ।
पूर्वग्रहणस्य चान्यत्प्रयोजनं वक्तव्यमिति । तत्पुनरभिसंशीनम्, अभिसंश्यानम्,
अवसंशीनम्, अत्रसंश्यानमित्यत्रापि विकल्पप्रवृत्तिरेव । तच्च पूर्वग्रहणे क्रिय-
माणे यथा लभ्यते तथा 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

न्यासः

प्रत्यक्ष ॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य ॥ सेयमुभयत्र विभाषेति । द्रवमूर्तिस्पर्शप्रिये
पूर्वेण प्राप्ते, अन्यत्राप्राप्ते । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्, न 'विभाषाभ्यवपूर्वस्य' इत्ये-
वोच्येत ? अत आह—पूर्वग्रहणस्येत्यादि । क्रियमाणे पूर्वग्रहणे कस्मादेवात्र न भवती-
त्याह—न किलेत्यादि । अयं हि द्विविधोऽपि समुदायो नाभिपूर्वः, नाप्यवपूर्वः, किं
तर्हि ? सम्पूर्वः । तेन पूर्वग्रहणादत्र न भवति । क्रियमाणेऽपि पूर्वग्रहणे प्राप्नोत्येवेति
मन्यमानः किलशब्दमरुचिर्द्वनार्थं प्रयुक्तवान् । तामेव प्राप्तिं दर्शयन्नाह—योऽने-
त्यादि । सम् शब्दात् परो यो घातृपसर्गसमुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्मान्न भवति,
भवति ह्यसावभ्यवपूर्व इत्यस्ति प्राप्तिः ? अत आह—यत्नान्तरमास्थेयमिति । विभाषा-
ग्रहणमिह क्रियते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते, तेनेह न भवतीति यत्नान्तरम् ।

१. इतोऽपि—'अभिसंशीनम्, अभिसंश्यानं वा । अवसंशीनम्, अवसंश्यानं वा ।
अत्र विकल्पो यथा स्याद् इति पूर्वग्रहणस्य 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इतिवत्"—इति पाठो दृश्यते,
स तु प्रक्षिप्तो वेदितव्यः; पदमञ्जर्याम्, न्यासे च तस्य व्याख्यानरूपेण दर्शनात् ।

‘विभाषा’ इत्यनुवर्तते । ‘आ पाके’—इत्येतस्य घातोऽप्यन्त-
स्याप्यन्तस्य च पाकेऽभिधेये कप्रत्यये परतः शृभावो निपात्यते
विभाषा । शृत क्षीरम् । शृतं हवि ।

व्यवस्थितविभाषा चेयम्, तेन क्षीरहविषोर्नित्यं शृभावो भवति ।
अन्यत्र न भवति—आणा यवागू, अपिता यवागूरिति ।

यदापि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो निजुत्पद्यते, तदापि नेष्यते—

पदमञ्जरी

शृतं पाके ॥ आ पाक इत्यस्य घातोरिति । ‘आ पाके’ इत्यदादौ पठ्यते,
‘अ पाके’ इति चुरादौ, घटादिष्वपि मित्त्वार्थः. ‘आ पाके’ इति पठ्यते, तत्रेह
सर्वेषां ग्रहणम् । आयतेरपि कृतात्वस्यैतद्रूपं भवति, निपातनसामर्थ्याच्च
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते । ण्यन्तस्य चाप्यन्तस्य चेति । तथा
चोक्तम्—‘आश्रप्योः शृभावो निपात्यते’ इति । अत एव प्रकृतं सम्प्रसारण-
मेव न विहितम्, अपेरपि शृतमित्येव यथा स्यादिति ।

यदि विभाषेत्यतदत्रानुवर्तते, क्षीरहविषोरन्यत्र च विकल्पः प्रान्नोति सर्वत्र,
तत्राह—व्यवस्थितविभाषा चेयमिति । यदा त्वित्यादि । प्रयोजकव्यापारः प्रेयणा-
विलक्षण उपचारेण प्रयोजकशब्देनोक्तः, तस्य च बाह्यत्वं बहिर्भूतनिज्याप्य-
स्यात् । तदापि नेष्यत इति । तथा चोक्तम्—अपे. शृतमन्यत्र हेतोरिति ।
अपितं क्षीरं देवदत्तेन । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्यापि प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा न
न्यायः.

पूर्वग्रहणस्य चान्यत्रयोजनं वक्तव्यमिति । तत् पुनरभिसन्धीनम्, अभिसन्धानम्,
अवसन्धीनम्, अवसन्धानम्—इत्यत्रापि विकल्पो यथा स्यादित्येव तद् वेदितव्यम् ।
एतच्च पूर्वग्रहणे क्रियमाणे यथोपपद्यते तथा ‘स्य. प्रपूर्वस्य’ इत्यत्र ‘प्रपूर्वस्येति पञ्चम्ये
बहुव्रीहि’ इत्यादिना व्याख्यातम् ॥

शृत पाके ॥ आ पाक इत्यस्य घातोरिति । ‘आ पाके’ इत्यदादौ पठ्यते, घटादौ
च मित्त्वर्थम्, कैश्चिच्चुरादावपि, ‘अ पाके’ इति म्यादौ, तत्रेहविशेषेण ग्रहणं
प्राप्तम् । आयतेरपि हि कृतात्वस्यैतद्रूपं भवत्येव, निपातनाय । लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया प्रतिबन्धः न करोति । ण्यन्तस्याप्यन्यत्र चेति । विशेषानुपादानात् ।
तथा चोक्तम्—आश्रप्योः शृतमिति ।

यदि विभाषेत्यनुवर्तते क्षीरहविषोरपि पठे—आपम्, अपितमिति स्यात्, ताभ्यां
मन्यत्रापि पठे शृतमिति प्रसज्येत ! इत्यत आह—व्यवस्थितविभाषेयमिति ।

यदापीत्यादि । प्रयोजकव्यापारः प्रेयणाप्येयणादि कार्ये कारणोपचारा इत्या

श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति ।

श्रातिरयमकर्मकः कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्तते, स ष्यन्तोऽपि प्राकृतं पच्यर्थमाह । तदत्र द्वयोरपि श्रुतमितोष्यते—श्रुतं क्षीरं स्वयमेव, श्रुतं क्षीरं देवदत्तेन ।

पदमञ्जरी

भवति, 'गतिबुद्धिप्रत्यवसान' इति नियमात् । कथं पुनर्ण्यन्तस्य निपातनं लभ्यते, यावता पाक इत्युच्यते, ष्यन्तेन च पाचनाभिधीयते, न पाकः; अथ पाचनायामपि गुणभूतः पाकः प्रतीयते, तदाश्रयं निपातनं स्यात् ? यद्येवम्, द्वितीयेऽपि णिचि प्रसङ्गः । न हि तत्र पाको गुणभूतो न गम्यते ।

अथ तत्र गुणभूतत्वादेव प्रधानभूते पाके चरितार्थं निपातनं न भविष्यतीत्युच्यते ? प्रथमेऽपि न स्याद्, यच्चर्यो वा विशेषः । तस्माद्—श्रातिरयमित्यादि । अयमभिप्रायः—द्विविधः पाकः—विकृतितलभ्रणः, विकलेदनालभ्रणश्च; उभयत्रापि पचेः प्रयोगदर्शनात्, पच्यते ओदनः स्वयमेव, पचत्योदनं देवदत्त इति । श्रातिश्चायं यद्यपि 'पाके' इत्यविशेषेण पठ्यते, तथापि कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्तते । स ष्यन्तोऽपि प्राकृतं प्रकृती भवं णिग्रहितपचिधान्यं पच्यर्थमाह । सोऽपि पाक एव, न पाचयतेरर्थः, यथा—सिद्धपत्योदनः, साधयत्योदनमिति । तत्र यदा आतेः क्त इत्युच्यते, तदाऽकर्मकत्वात्कर्त्तरि भवति—श्रुतं क्षीरमिति, श्रपेस्तु

श्र्वासः

प्रयोजकशब्देनोक्तः । स हि प्राकृतादयमाद् बाह्यो भवति, तत्र तस्यानन्तमारात् । तत्र यदा 'हेतुमति च' इति द्वितीयो णिजुत्पद्यते, तदापि क्षीरहविषोरपि निपातनमेतद्विधेः व्यवस्थितविभाषाविधानादेव । तथा चोक्तम्—अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोरिति । हेतुमणिचोऽन्यत्रेत्यर्थः । द्वितीयग्रहणं यदैकमेव भवति, तदेष्टत्वाच्च भवितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति चकाराद् देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृसंज्ञाविधानादुभयत्रापि कर्त्तरि तृतीया । अपिठमिति । आतेणिचि कृते 'अस्तिही' इत्यादिना पुक्, 'मिता इस्वः' क्षीरं स्वयमेव भाति स्म—तद् यदा देवदत्तेन प्रयुज्यते स्म तदा 'हेतुमति च' इति प्रथमो णिच् । सोऽपि अपयन् यदा यज्ञदत्तेन प्रयुज्यते स्म तदा द्वितीयः । 'जेरनिटि' इति पूर्वस्य णेलोरः, ततः क्षीरे प्रयोज्ये कर्मणि निष्ठा—श्रुतमिति ।

'ष्यन्तस्याष्यन्तस्य चेति निपात्यते' इति प्रतिज्ञाते सति युक्तं ष्यन्तस्याप्येतन्निपातनम्—येषां भातिभुरादावपि पठ्यते इत्यमुपगमः । ये च चुरादावस्य पाठं न प्रतिजानते तेषां कथं ष्यन्तस्येतन्निपातनं युज्यते, न च शक्यते वस्तुम्—तेषामपि हेतुमण्यन्तस्येतन्निपातनं युज्यते; 'अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोः' इति भाष्यकारवचनादिति यथोदयेत्, तं प्रत्याह—श्रातिरयमित्यादि । कर्मभावावन्नेऽपि योऽर्थः सौकर्यान्

पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थम्, तेन क्षीरहविषोरेव ॥

पदमञ्जरी

मैणि—शृतं क्षीरं देवदत्तेन । द्वितीये तु णिचि पाचयितृव्यापारः पाचना-
क्षणः प्राधान्येनाभिधीयते, न तु पाक इति निपातनाभाव इति । 'अपेः शृत्य-
न्यत्र हेतोः' इति वार्तिके 'श्राश्रय्योः शृभावो निपात्यते' इति पूर्वमुक्तत्वादाय-
कृतलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणसामर्थ्यात्पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनि-
धो विज्ञेयः ॥

पाकोऽयं पाक्यपक्त्योर्द्विविध इह स चित्तिचिक्लेदनात्मा
आतिर्वक्त्येकमन्यं अपचतिरुचयशोभयोक्तेः शृभावः ।
स्वे स्वे पाच्ये अपेस्तु प्रसजति सति वा पाचने न द्वितीये
नित्यं क्षीरे शृभावो हविषि च न तु पाच्येषु चार्यान्वरेषु ॥

व्यासः

स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते स कर्मकर्त्ता, कर्म कर्त्ता भवतीति कृत्वा । कर्म चासौ कर्त्ता चेति
विशेषणसमाप्तः, स यस्य विषयः स कर्मकर्तृविषयः । अर्थद्वारक चेद विशेषण पचे-
कर्मकर्तृविषयत्व वेदितव्यम् । तस्य योऽर्थः पच्यमानकर्तृकत्व विकलेदनमात्र तनाय-
मकर्मकः आतिर्वर्त्तते । यदा तु स व्यन्तो भवति तदा प्राकृत पच्यर्थमाह । प्रकृतौ
भवः प्राकृतः, स पुनर्यः प्रकृत्यन्तस्य पचेरर्थः पक्ककर्तृको विकलेदनीयसंहारादिः स
इह वेदितव्यः । देवदत्तादिपक्ककर्तृक प्राकृत पाकास्य पच्यर्थमाहतरर्थः । तत्र द्वयोरपि
शृतमिष्यत इति योऽव्यन्तः आतिः कर्मकर्तृविषयेण पचिना समानार्थस्तनापीष्यते ।
योऽपि पच्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह तत्रापीष्यते । तत्र शृत क्षीर स्वयमेवेति प्रथम-
स्योदाहरणम्, शृत क्षीरं देवदत्तेनेति द्वितीयस्य । ननु च 'अपेः शृतमन्यत्र हेतोः'
इति भाष्ये उक्तम्, तत् कथं द्वयोरपीष्यते ? एव मन्यते—यदिद भाष्ये उक्तम्—'अपेः
शृतमन्यत्र हेतोः' इति, तत्र 'अन्यत्र हेतोः' इत्यनेन सर्वस्य हेतुमणिचः पर्युदासो न
विधिरिष्यत, अन्यथा विप्रतिपिद्धमिदं स्यात्, असति हि आतेक्षुरादौ पाठे यदि अपे-
शृतमिति निपात्यते, कथमन्यत्र हेतोरिति पर्युदासः ! अथान्यत्र हेतोरिति पर्युदासो
न तर्हि अपेः शृतमिति निपातनमुपपद्यते । न हि आतेक्षुरादावसति पाठे आतेहेतु-
मणिच त्वस्त्वऽन्यस्ततो णिजस्ति । तस्माद् यस्य हेतुमणिचो न केनचित् प्रकारेण
स्वार्थिकत्वमुपपद्यते, स एव भाष्यकारस्य पर्युदासविषयत्वेनासीत् । ॥ पुनर्यो यावे
प्रयोजके द्वितीयो णिश्रुतपठे स विज्ञेयः । यस्य तु केनचित् प्रकारेण स्वार्थिकत्वमुप-
पद्यते, स एव भाष्यकारस्य पर्युदासविषयत्वेन न प्रकल्प्यते, तस्यैतन्निपातनमिष्टमेव ।
स पुनर्यस्मिन्नुत्पन्ने आतिः प्राकृतं पच्यर्थमाह स विज्ञेयः, शक्यते हि तस्य पचिना
प्रकृत्यर्थेन समानार्थत्वात् स्वार्थिकत्वमुपचारेणाभिधानमिति । तदेवमिह पाठेऽपि
शुरादौ आतेर्गन्तव्याच्चेदन्निपातनं शुभम् एवेति ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥

‘विभाषा’ इत्येव । ‘ओप्यायो वृद्धौ’—इत्यस्य घातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनो बाहू । पीनमुरः ।

इयमपि व्यवस्थितविभाषैव, तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति । सोपसर्गस्य तु नैव भवति । आप्यानश्चन्द्रमाः ।

आङ्पूर्वस्यान्धूधसोर्भवत्येव—आपीनोऽन्धुः । आपीनमूध इति ॥

लिङ्गश्लोच ॥ २९ ॥

‘विभाषा’ इति निवृत्तम् । ‘प्यायः पी’ इत्येतच्चशब्देनानुकृष्यते । लिटि यङि च परतः प्यायः ‘पी’ इत्ययमादेशो भवति । आपिप्ये । आपिप्यिरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम्, ‘एनेकाचः’ इति यणादेशः ।

पदमञ्जरी

प्यायः पी ॥ अन्धुः कूपः ॥

लिङ्गश्लोच ॥ विभाषेति निवृत्तमिति । उत्तरसूत्रे पुनर्विभाषाग्रहणात् । प्यायः पीत्येतच्चकारेणानुकृष्यते इति । असति चकारे प्रकरणिनः सम्प्रसारणस्यैवानुवृत्तिः स्याद्, यथोत्तरम् । परत्वात्पीभावे कृते इति । ननु द्वयोः सावकाशयोः परत्वं भवति, अनयकाशश्च पीभावः, एषं तर्हि परत्वादुत्कृष्टत्वादनयकाशत्वादिति भावः । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । अत्रापि ‘विप्रतिषेधे परम्’ इत्यत्र यदुक्तं न तद्विधक्षितम्, किं तर्हि ? द्विर्वचनस्य पुनः प्रसङ्गोऽस्तीति कृत्वेत्यर्थः । यदि तर्ह्यनयकाशः पीभावो नाप्राप्ते द्विर्वचन आरब्धभागेन सैन द्विर्वचनस्य बाधः प्राप्नोति ? नैव

न्यासः

प्यायः पी ॥ पीनमिति । ‘ओदितश्च’ इति निष्ठानत्यम् ।

इयमपीत्यादि । अपिशब्देन न केवलं पूर्वसूत्रे या विभाषा सैव व्यवस्थित-विभाषा, अपि त्वेषापीति दर्शयति । तेन किं सिद्धं भवति ? इत्याह—तेनेत्यादि ।

सोपसर्गस्य तु नैव भवतीत्यस्यापवादमाह—आङ्पूर्वस्येत्यादि । नित्यभाषमन्धू-धसोः पीभावः । व्यवस्थितविभाषैव ॥

लिङ्गश्लोच ॥ विभाषेति निवृत्तमिति । उत्तरसूत्रे पुनर्विभाषाग्रहणात् । अन्यथा-पीदमेव तनानुवर्तिष्यत इति तत्र कुर्त्यात् । अत एवोच्यते—द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये विधयस्ते नित्या भवन्तीति । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुकृष्यत इति । इतरथा हि सम्प्रसारणस्य प्रकृतत्वात्लिङ्गश्लोचो प्यायः सम्प्रसारणं विज्ञायेत् । चशब्दे तु सत्यनन्तरेणैव

यडि—आपेपीयते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

‘लिटिङ्घडो’ इति वर्तते, ‘सम्प्रसारणम्’ इति च । लिटि यडि च स्वयतेर्घातोविभाषा सम्प्रसारण भवति । शुशाव, शिश्वाय । शुशुवतु, शिश्वयतु । यडि—शोशूयते, शोश्वीयते । तदत्र यडि सम्प्रसारणमप्राप्तविभाषा विधीयते । लिटि तु किति यजादित्वाद् नित्य प्राप्तम्, तत्र सर्वत्र विकल्पो भवतीत्येषोभयत्र विभाषा ।

षट्मञ्जरी

दोष, उत्सर्गापवादयो परस्परसन्निधौ बाध्यबाधकभाव । इह तु सम्प्रसारण-प्रकरणेन द्विर्वचनप्रकरण विच्छिन्नम् । अत एव वक्ष्यते—‘दिग्यादेशेन द्वित्वबाध-नमिष्यते’ इति ॥

विभाषा श्वे ॥ शुशावेति । परावपि वृद्धधायादेशौ बाधित्या नित्यत्वात् सम्प्रसारणमन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वम् । शुशुवतुरिति । अत्रापि परत्वात्प्राप्तमित्यङ् बाधित्या नित्यत्वात्सम्प्रसारणम् । तत्र कृते परमपि ‘परत्वेकाच’ इति यण बाधित्वान्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वम्, परवादुपचादेश । अयत्रेति । पित्सु वचनेषु । तत्र सर्वत्र विकल्प इति । पित्सु तावद्विकल्प्यते, प्रतिषेधकामाघात् । किंस्वपि परत्वा वय विकल्प । यजादिलक्षणस्यावकाश—शून, शूनवान्, अस्यावकाश पिद्ववच-नानि, किति लिटिप्रभयप्रसंगे परत्वादय विकल्प । अभ्यासस्यापि न भवतीति । किमिति न भवति ? न तावत् परत्वाद्नेन विकल्पेन बाध, धातोरय

न्यास

पीभावेन सम्प्र-प सुखमवसीयते । नामासे द्विर्वचने पीभाको विधीयते । तेन तस्य बाधक प्राप्नोतीति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अतस्ता निराकर्तुमाह—परत्वादित्यादि । विरोधे हि सति बाधा स्यात्, इह तु विरोधो नास्ति । अत परत्वात् पीभावे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति द्विर्वचन भवतीति ॥

विभाषा श्वे ॥ शुशावेति । लिटि णलि सम्प्रसारणे कृते वृद्धधायादेशौ । शिश्वा वेति । यदा न सम्प्रसारणं तदा वृद्धधायादेशौ । शुशुवत्, शिश्वयतुमिति । यदा सम्प्रसारणं तदोवद्, अयदेयद् । अप्रसङ्गमिति । केनचिद्विहितत्वात् ।

‘लिटिङ्घासस्वोभयेषाम्’ इत्यनेनयग्रहणादयत् कार्यं प्रवर्तमानमप्याभ्यासस्य सम्प्रसारणमेव यथा स्यादित्येतदुभयेषामग्रहणस्य प्रयोजनमुच्यम् । ततश्चेममपि विकल्पं बाधित्या नित्य सम्प्रसारणमेव स्यादिति कस्यचिद् भ्रान्ति स्यात्, अतस्ता निरा

यदा च घातोर्न भवति, तदा 'लिट्चभ्यासस्योभयेपाम्' इत्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

गौ च संश्रद्धोः ॥ ३१ ॥

'विभाषा श्वेः' इति वृत्तते । सन्परे चङ्परे च गौ परतः श्वयते-
घातोर्विभाषा सम्प्रसारणं भवति । शुशावयिपति । चङि—अशूशवत्,
अशिश्वयत् । 'सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च बलीयो भवति' इति
वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं सम्प्रारणेन बाध्यते । कृते तु सम्प्रसारणे

पदमञ्जरी

विकल्पः, नाभ्यासस्य । किञ्च—उभयेषां ग्रहणस्य न एव विधिर्यथा स्यादिति ।
तस्माद्वचनमेवात्र शरणम् । यदाह—'इरेलित्चभ्यासलक्षणप्रतिषेधः' इति ॥

गौ च संश्रद्धोः ॥ 'गौ' इति श्वयतेपेक्षया परसप्तमी, 'संश्रद्धोः' इति
ण्यपेक्षया । तदाह—सन्परे चङ्परे च गौ परत इति । अन्तरङ्गमपीति । अन्तर-
ङ्गत्वं तु णिष्मात्रापेक्षत्वात् । वृद्ध्यादिकमिति । आदिशब्देनायादेशो गृह्यते,
यदा तु 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च कार्यं बलीयः' इति परिभाषा प्रयोजनाभा-
यात्प्रत्याख्याता, तदा 'गौ च संश्रद्धोर्विषयभूतयोः' इति । ओः पुण्यञ्जीत्यादि ।

न्यासः

कृत्वाह—यदा शेषादि । अत्र श्वयतेर्विभाषा सम्प्रसारणमुच्यते, यदि कदाचिद् घातोर्न
सम्प्रसारणं भवति तदाभ्यासस्य स्यात्, ततश्च श्वयतेः सम्प्रसारणं पाक्षिकं न कृत
स्यात् । स्यादेतत्—लिट्परस्य श्वयतेरिदं विकल्पेन कार्यं विधीयते, तस्य च
तदस्त्येवेति ! असम्भवेतत् ; द्विप्रयोगे हि द्विवचने क्रियमात्रम् मिच्यते, न घातु-
रूपम् इति कुतः पूर्वपरयोः कार्यसम्बन्धं प्रति भेदः ! तस्माद् यदा घातोर्न भवति
तदाभ्यासस्यापि न भवत्येव ॥

गौ च संश्रद्धोः ॥ गौ च संश्रद्धोरिति भिन्नाधिकरणे सप्तम्यौ—संश्रद्धोः परतो
यो णिस्तरिमणो परतो यः श्वयतिरिति । शुशावयिपतोति । श्वयतेर्णिच्, सन्,
सम्प्रसारणम्, वृद्धिरावादेशः, 'श्व' इत्येतस्य द्विवचनम् । अशूशवदिति । इद्,
श्लेशब्दः, सम्प्रसारणादिकम्, पूर्ववणिजलोप, 'गौ चङि' इति इस्वः, द्विवचनम्,
'दोषो लपोः' इति दीर्घः । ननु च श्वयतेर्णिचि तदन्ताच्च सनि कृते चङि चान्तरङ्ग-
त्वात् पूर्वं वृद्धपायादेशाभ्यां भवितव्यम्, ततः सम्प्रसारणेन । तथा च सति शुशुययिप-
तोति सन्परे गौ भवितव्यम्, चङ्परे तु—अशूशुयदिनि, तत् कथं शुशावयिपति,
अशूशवदिति चोदाहृतम् ! इत्याह—सम्प्रसारणमित्यादि । आदिशब्देनायादेशः परि-
गृह्यते । सम्प्रसारणाश्रयं पुनरत्र 'सम्प्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वम् । तेनापि वृद्धपादिकं

वृद्धिः, आवादेशश्च । ततः 'ओः पुण्यज्यपरे' इत्येतद्वचनं ज्ञापकम्-
गौ कृतस्थानिवद्भावात्, इति स्थानिवद्भावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

‘हः सम्प्रसारणम् ॥ ३२ ॥

‘गौ च संशयोः’ इति वर्तते । सन्परे चङ्परे च गौ परतो हः
सम्प्रसारणं भवति । जुहावयिपति, जुहावयिपत, जुहावयिपन्ति ।
अजूहवत्, अजूहवताम्, अजूहवन् । सम्प्रसारणस्य बलीयस्त्वात्
‘शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्’ इति प्रागेव युग्नं भवति ।

‘सम्प्रसारणम्’ इति वर्तमाने पुनः सम्प्रसारणमित्युक्तं विभापे-
त्यस्य निवृत्त्यर्थम् ।

‘हः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य’ इत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणम-
यमञ्जरी

यथा चैतज्ज्ञापकं तथा ‘द्विर्वचनेऽचि’ इत्यत्र प्रतिपादितम् । अत्र स्थानिवद्भावा-
दित्यतः पूर्वम् ‘द्वितीयोऽपि’ इतिसन्दः पाठ्यः । ‘तेन’ इति वा पठितव्यम् ॥

हः संप्रसारणम् ॥ संप्रसारणस्य बलीयस्त्वादिति । बलीयस्त्वं च पूर्ववत् ।

एकयोगेनैव सिद्ध इति । उत्तरसूत्रे कस्यचिन्निमित्तस्य सप्तमीनिर्दिष्टस्या-
म्भासः

चाभ्यत इति । नन्वेवमपि वृद्धभावादेशयोः कृतयोः धावित्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति,
न हि केनचित् गौ स्थानिवद्भावी विहितः ? इत्यत आह—ओः पुण्यज्यपर इत्यादि ।
यत्र चैतज्ज्ञापकं तथा तस्यैव वृत्तावुष्पादयिष्यामः ॥

हः सम्प्रसारणम् ॥ जुहावयिपतीति । अत्रापि पूर्ववद् बलीयस्त्वाद् वृद्धभावेः
प्राक् संप्रसारणं भवति, अभ्यासस्य ‘कुहोः श्रुः’ इति जुत्वम्—हकारस्य हकारः ।
तस्य ‘अभ्यासे चर्च’ इति जश्त्वम्—जकारः । अथान् कस्माद् ‘शाच्छासाह्वा’
इत्यादिना प्रागेव सम्प्रसारणाद् युगागमो न भवति ? इत्याह—सम्प्रसारणस्थेत्यादि ।

ननु च सम्प्रसारणग्रहणमनुवर्तत एव, तत् किमर्थं पुनः सम्प्रसारणमित्युच्यते ॥
इत्याह—सम्प्रसारणमितीत्यादि । पूर्वकं हि सम्प्रसारणग्रहणं विभापेत्यनेन सम्बद्धम्,
अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तस्माद् विभापेत्यस्य निवृत्त्ये पुनः
सम्प्रसारणमित्युक्तम् ।

अथ कस्माद् योगविभागः क्रियते, यावता ‘हः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य च’ इत्येक-
योगेऽपि जुहावयिपतीत्यादि सिध्यत्येव, अत्रापि द्वयतिरभ्यस्तस्य कारणत्वेन सम्बन्धी
भवत्येव, तथा च ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इति स एव द्विरुच्यमानोऽभ्यासस्य कारण
भवत्येव ? इत्याह—हः संप्रसारणमित्यादि । एकयोगेनैव सिद्धे पृथग्योगकरणम्—अभ्य-
स्तस्य निमित्तं यः प्रत्ययो न भवति, तेन व्यवधाने सम्प्रसारणं न भवतीत्यस्यार्थस्य

नभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययेन व्यवधाने सम्प्रसारणाभावज्ञापनार्थम् । ह्याय-
कमिच्छति ह्यायकीयति । ह्यायकीयतेः सन्-जिह्वायकीयपति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

‘ह्रः’ इति वर्तते, तद् ‘अभ्यस्तस्य’ इत्यनेन व्यधिकरणम्-
अभ्यस्तस्य यो ह्रयतिः । कश्चाभ्यस्तस्य ह्रयतिः ? कारणम् ।
तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्रयतेः प्रागेव द्विर्वचनात्सम्प्रसारणं भवति ।
जुहाव । जुह्रयते । जुह्रपति ॥

पदमञ्जरी

भ्यस्तं प्रत्यश्रयणाज्जायपि संश्लेषपरे हरेभ्यस्तकारणस्य सिद्धमेव सम्प्रसारण-
मिति भावः । अनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययेनेति । अभ्यस्तस्य यन्निमित्तं न भवति
तेन । व्यवधाने इति । यद्युत्तरसूत्रं प्रवर्तते, तदा योगविभागोऽनर्थकः स्यादिति
ज्ञापकत्वम् ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ अत्र ‘ह्रः’ इत्यनुवर्तमानस्य यद्यभ्यस्तस्येत्यनेन सामाना-
धिकरण्यं स्यात्, तदा कृते द्विर्वचनेऽभ्यस्तसंज्ञायामुपजातायां सम्प्रसारणेन
भूयितव्यम्, ततश्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं न स्यात्; ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’
इति निषेधात् । आकारहकाराभ्यां व्ययहितत्वादप्रतिषेध इति चेत् ? न;
समानाङ्गे सम्प्रसारणप्रतिषेधात् । समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति, एतच्च
तत्रैव व्यक्तं व्याख्यास्यते । तमिमं सामानाधिकरण्ये दोषं पर्यगन्नाह-तदभ्यस्त-

न्यासः

ज्ञापनार्थम् । तेन जिह्वायकीयपतीत्यत्र णुला क्यच्चा च व्यवधाने न भवति । यदि
पुनः पृथग्योगकरणेनायमर्थो न ज्ञाप्येत, तदा स्यादेवात्र सम्प्रसारणम् । भवति ह्यत्रापि
ह्रयतिरभ्यस्तस्य निमित्तम् । ह्यायकशब्दाण्डुलन्तात् क्यच्, ‘क्यचि च’ इतीप्त्वम्,
क्यजन्तात् सन्, इट्, ‘अतो लोपः’ द्विर्वचनम् ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ स्वकारः ‘ह्रः’ इत्यनुकर्णार्थः, अत एवाह-ह्र इत्यनुवर्तते इति ।
यदि ‘ह्रः’ इत्येतन्नानुवर्तते ततोऽभ्यस्तमात्रस्य स्यात् । तत्र ‘ह्रः’ इत्यनुवर्तमानस्या-
भ्यस्तस्येत्यनेन यदि सामानाधिकरण्यं स्यात्, तदा द्विर्वचने कृतेऽभ्यस्तसंज्ञायामुप-
जातायां सम्प्रसारणं स्यात् । एवञ्च ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इत्यभ्यासस्य
सम्प्रसारणं न स्यात् । यद्यपि परेण हरूपेण व्यवधानम्, तथापि समानाङ्गग्रहणात् तस्य
व्यवधानेऽपि प्राप्नोत्येवात्र प्रतिषेधः, यथा यूनेत्यत्र-इतीमं पक्षे सामानाधिकरण्ये दोषं
पश्यन्नाह-तदभ्यस्तस्येत्यनेन व्यधिकरणमिति । मित्रामिषेयमित्यर्थः । अभ्यस्तरस्य
यो ह्रयतिरित्यादिना सम्बन्धलक्षणां पक्षीं स्थापयित्वा देव वेदधिकरण्यं दर्शयति । तेन

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

‘ह्रः’ इति वर्तते । छन्दसि विषये ह्रयतेर्धातोर्बहुलं सम्प्रसारणं भवति । इन्द्राग्नी हुवे । देवी सरस्वती हुवे । ह्रबो लट्घात्मनेपदोत्तमैकवचने ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुकि कृते सम्प्रसारणमुवडादेशश्च ।

न च भवति—ह्रयामि भरुत. शिवान् । ह्रयामि विश्वान्देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

‘बहुलं छन्दसि’ इति वर्तते । चायतेर्धातोश्छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो भवति । विधुना निचिक्युः । नान्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिट्युसि रूपम् ।

न भवति—अग्निज्योतिर्निचायः ॥

अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः

श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥

‘छन्दसि’ इति वर्तते । अपस्पृधेयामिति—‘स्पृधं सङ्घर्षे’ इत्यस्य लङि आयामि द्विवचनं रेफस्य सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् ।

पदमञ्जरी

स्येत्यनेन व्यधिकरणमिति । एतदेव स्फोरयति—अभ्यस्तस्य यो ह्रयतिरिति । तेन किं सिद्धं भवति ? इत्याह—तेनेति ॥

अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ अपर आहेति । कस्याश्चिच्छाखायामपस्पृधेयामित्याद्युदात्तं पठ्यते, अन्यस्यां तु पदद्वयम्, उभयमप्यनेन निपातनेन संगृह्यते । तत्रैकपदे ‘तिङ्श्रुतिङ्’ इति निघातः ।

न्यासः

किं सिद्धं भवति ? इत्याह—तेनेत्यादि । जुहावेति । सम्प्रसारणे वृद्धधावादेशयोः स्थानिवद्भावेन हु इत्यस्य द्विवचनम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ चायः की ॥ निचिक्युरिति । ‘एरुनेकाचः’ इत्यादिना यणादेशः । निघाप्येति । ल्यबन्तमेतत् । दीर्घोच्चारणं चिकीवानित्यत्र दीर्घस्य अवणार्थम् । इदं कसौ रूपम् ॥

अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ अकारलोपश्चेति । घातोर्वचयो योऽकारस्तस्य निपातनालोपः । अपास्पृधेयामिति । अपाकारस्य ‘आटम्’ इति सवर्णदीर्घचम् ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम् । अस्पृधेयामिति भाषायाम् । अपर आह—स्पृधेरपपूर्वस्य लङ्चाथामि सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । 'बहुल छन्दस्यमाड्योगेऽपि' इत्यङागमाभावः । अत्र प्रत्युदाहरणमपास्पृधेयामिति भाषायाम् ।

आनृचु, आनृहुरिति । 'अर्चं पूजायाम्', 'अहं पूजायाम्' इत्यनयोर्धात्वोर्लिट्यसि सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनम्, उरदत्वम्, 'अत आदे' इति दीर्घत्वम् । 'तस्मान्नुङ् द्विहल' इति नुङागमः । यञ्प्रा अर्कमानृचु । न वसून्मानृहु । आनृचु, आनृहु-रिति भाषायाम् ।

चिच्युपे । 'च्युङ् गतो' इत्यस्य धातोर्लिटि सेशब्देऽभ्यासस्य सम्प्रसारणमनिट् च निपातनात् । चिच्युपे । चुच्युविष इति भाषायाम् ॥

तित्याज । 'त्यज हानौ'—इत्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य सम्प्रसारण निपात्यते । तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् ।

श्राता इति । 'श्रीञ् पाके' इत्येतस्य धातोर्निष्ठाया श्राभावः । श्रातास्त इन्द्रसोमा ।

श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्हस्वत्वम् । सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहा । अनयो श्राभावश्रिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेण बहुषु श्राभाव एव । अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र क्वचिदेकस्मिन्नपि श्राभावो दृश्यते । यदि श्रातो जुहोतन । तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसग्रहो द्रष्टव्यः ।

पदमञ्जरी

प्राप्तः, 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति प्रतिषिद्धः । तत्राट्स्वरेणाद्युदात्त पदं भवति । यदा तु द्वे पदे, तदा निपातप्रतिषेधे 'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेयामिति पदमालुदात्तम्, 'विट् चोदात्तति' इत्यपशब्दस्य निपातः ।

बहुवचनस्याविवक्षितत्वादिति । सोमस्यैव बहुल्ये श्राभाव इति नियमानान्यासः

विषयविभागमिच्छन्तीति । स च निपातनसामर्थ्याज्ज्ञेय इति वेदितव्यम् । यदि कचिदप्येकस्मिन् श्राभावो दृश्यते, तदर्थं तर्हि यन्तान्तरमास्थेयम् । न हि श्राता इत्यनेनैतदपि सिध्यति, एते बहुवचननिर्देशात् । अत आह—तस्येत्यादि ॥

आशीराशीर्त्त इति । तस्यैव श्रीणातेराङ्पूर्वस्य क्विपि निष्ठाया च शीरादेशः, निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्त ऊर्जम् । क्षीरैर्मध्यत आशीर्त्तः ॥

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ॥ ३७ ॥

सम्प्रसारणे परत. पूर्वस्य यण. सम्प्रसारणं न भवति । व्यध. । विद्धः । व्यच-विचित. । व्येज्-सवीत. ।

पदमञ्जरी

भ्रयणाच्च, अन्यथा बहुत्राधिवक्षायामपि सोमादन्यत्र आभावो न स्याद् विषय-विभागनादिनाम् ॥

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ॥ येषां सम्प्रसारणं विहितं तेषां यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां सम्प्रसारणे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । ननु चालोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव भविष्यति ? नानया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम्, वच्चादीनामन्त्यस्य यणोऽसम्भवात् । 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इत्यनया परिभाषया तर्हि अनन्त्यस-देशस्यैव भविष्यति, नेतरस्य ? नैषास्ति परिभाषा, प्रयोजनाभावात् । एतच्चा-स्माभिः परिभाषाप्रकरणाल्ये ग्रन्थे उपपादितम् ।

एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं व्यायः पीभावं शास्ति, तज्ज्ञापयति-न सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवतीति । यदि स्यात्, व्यायः सम्प्रसारणमेव विद-ध्यात् । द्वयोर्यकारयोः सम्प्रसारणे पूर्वस्वे च 'हलः' इति दीर्घत्वे च सिद्धं स्यात्-पीनं मुख्यमिति । ननु च व्यायोऽन्त्य यणः सम्भवात्तस्यैव स्यात् ? स्यादेवं यदि 'व्यायः' इति स्थानपट्टी विज्ञायेत, अवयवपट्टी चैषा विज्ञास्यते-व्यायो यो यण् तस्येति । एवमप्येतावदेवानेन ज्ञाप्यते-न सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवतीति, तत्र कुत एतत्-परस्यैव भवति न पूर्वस्येति, न च विध्यतीत्यादिनिर्देशात्परस्यैवेति शक्यमवगन्तुम् ? पर्यायेण प्रवृत्तावपि तदुपपत्तेः । तस्मादारभ्यमेतत् ।

न्यास.

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ॥ येषां सम्प्रसारणमुक्तं तेषां यावन्तो यणः सम्भवन्ति तेषां सर्वेषां सम्प्रसारणं प्राप्तमिति प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । ननु चालोन्त्यपरिभाषयाऽ-न्त्यस्यैव भविष्यति, नानन्त्यस्य ? नेतदस्ति; न ह्यनया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । वचिस्त्वपिजादीनामन्त्यस्य यणोऽसम्भवात् । एवं तर्हि 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इत्यन्त्यसदेशस्य कार्यं भविष्यति-अन्त्यसदेशो यो यण् तस्यैव कार्यं भविष्यति, नेतरस्य ? नैषास्ति परिभाषा; प्रयोजनाभावात् । यदाह-तस्या. परिभाषाया न सन्ति प्रयोजनानीति । तस्मात् कर्त्तव्यमेतत् सूत्रम् ।

एकयोगलक्षणमपि सम्प्रसारणमत एव वचनात्प्रथम परस्य यण क्रियते । पूर्वस्य च प्रसक्त प्रतिपिध्यते ।

सम्प्रसारणमिति वर्तमाने पुन सम्प्रसारणग्रहण विदेशस्थस्यापि सम्प्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति, 'श्वयुवमघोनामतद्धिते'—यून, यूना ।

पदमञ्जरी

ननु पूर्वपरयोर्यगोरेकयोगलक्षण सम्प्रसारण तद्यादि परस्याभिनिर्वृत्त पूर्वस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव, न चाभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या विज्ञातुम्, यो हि भुक्तवन्त ब्रूयाद् मा भुक्था इति, किं तेन कृत स्यात् । अथ पूर्वस्यानभिनिर्वृत्त परस्याप्यनभिनिर्वृत्तमेव, तत्र निमित्तत्वेनाश्रयणमनुपपन्नम् ? इत्यत आह—एकयोगलक्षणमपीति । अपरः कल्प—अस्तु द्वयोरप्यभिनिर्वृत्तम्, कथं तर्हि प्रतिपिद्यते ? न सम्प्रसारण प्रतिपिद्यते, किं तर्हि ? तदाश्रयं पूर्वत्वम् । तदेष तत्र सम्प्रसारणशब्देनोपचारादुच्यते, तस्मिन्प्रतिपिद्ये यणादेशेन सिद्धमिष्टम् । अस्तु वा द्वयोरप्यनभिनिर्वृत्तम् । कथं तर्हि निमित्तत्वम् ? नैवात्र सम्प्रसारणनिमित्तम्, किं तर्हि ? तद्भाषी यो यण् स एव च सप्तम्यन्तेन सम्प्रसारणशब्देनोच्यत इति ।

पुन सम्प्रसारणग्रहणमिति । असति तस्मिन्, 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति पूर्वप्रकरणविहितस्यैव सम्प्रसारणस्य प्रतिषेधः स्यान्न विदेशस्थस्य । विभिन्नो देश=विदेशः ।

न्यास

ननु च पूर्वपरयोर्यगोरेकयोगलक्षण सम्प्रसारणम्, ततो यदि तत् परस्याभिनिर्वृत्त तदा पूर्वस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव^१, न चाभिनिर्वृत्तस्य निवृत्तिः शक्यते कर्तुम्, नाप्यनभिनिर्वृत्तस्य निमित्तत्वेनाश्रयणं युज्यते, ततोऽस्मादेव प्रतिषेधवचनात् तत् परस्य तावत् क्रियते, तत्र कृते तु पूर्वस्यापि प्राप्त प्रतिपिध्यते । अथ सम्प्रसारणमित्यनुवर्तमाने पुन सम्प्रसारणग्रहणं किमर्थम् ? इत्याह—सम्प्रसारणमित्यादि । असति पुन सम्प्रसारणग्रहणे 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति प्रवृत्तस्यैव सम्प्रसारणस्य प्रतिषेधः स्यात्, न विदेशस्थस्य । तस्माद् विदेशस्थस्यापि भिन्नप्रकरणविहितस्य प्रतिषेधो

१ अत परम्—“न चाभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधः शक्यते कर्तुम्, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात् । अथ पूर्वस्याभिनिर्वृत्तम् परस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव । एव सत्यसत प्रतिषेधः प्रति निमित्तत्वेनाश्रयो नोपपद्यत इत्याह—एकयोगलक्षणेत्यादि । यदि युगपद् द्वयोरपि स्यादित् वचनमनयक स्यात्”—इत्यधिको महोद्धारसंस्करणे पाठः ।

सम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये सवर्ण-
दीर्घत्वमेकादेशो न स्यानिवद्भवति । सति वा स्यानिवत्वे व्यवधान-
मेतावदाश्रयिष्यते ॥

ॐ अचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि ॐ । अचि परतस्त्रे-
सम्प्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि विषये । तिल अचो
यस्मिन् तत् तृचं सूक्तम्, तृचं साम । 'अक्पूरव्धू पयामानक्षे' इति
समासान्तः । छन्दसोति किम् ? तृचं कर्म ॥

पदमञ्जरौ

सम्प्रसारणग्रहणादेवेति । इह तु 'व्यथो लिटि' विव्यथे इति ह्लादिःशेषा-
पवादः सम्प्रसारणम्, प्रकरणादुत्सर्गदेशश्चापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणा-
स्तिद्वयम् । अत एव पुनः संप्रसारणाद्विदेशस्थेऽपि संप्रसारणे प्रतिषेध इतीष्टव्यम्,
अन्यथा तत्रेति याच्यं स्यात् । व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यत इति । तेनोपपूर्वाद्वेः
'भाषायां सदवसक्षुधः' इति लिट्. कसौ विभक्तौ च परतो यसोस्सम्प्रसारणे उपेयु-
पेत्यादौ धातोः प्राप्तस्य यजादिलक्षणस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधो न भवति, प्रत्य-
क्षेण वकारेण व्यवधानादिति भावः । यदि तु व्यवधानमात्रे स्यात्, तदा समा-
नाङ्गग्रहणं कर्तव्यम् । निमित्तनिमित्तिनौ यत्रैकस्मिन्नेवाङ्गे भवतः, तत्र प्रतिषेधो
भवतीति वक्तव्यम् । उपेयुपीत्यत्र कसौ धातुरङ्गम्, कस्वन्तं च विभक्ताविति
प्रतिषेधाभावः । अन्तरङ्गत्वाद्वाऽत्र पूर्वमेव धातोः सम्प्रसारणम् ।

अपि त्रेरिति । कल्पसूत्रकारास्तु द्विशब्दस्यापि सम्प्रसारणं प्रयुज्यते—'दृचाः
प्रतिपदनुचराः', 'दृचाः प्रगाथाः' इति ॥

न्यासः

यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः सम्प्रसारणग्रहणम् । यूनो यूनेति । सम्प्रसारणे कृते परपूर्वत्वे
कृते च 'अकः सवर्णे दीर्घः' । ननु च क्रियमाणेऽपि पुनः सम्प्रसारणग्रहणे तत्र प्रतिषेधो
न स्यात्, सवर्णदीर्घत्वस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्युकारव्यवहितत्वात् । अत
आह—सम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेवेत्यादि । यदि स्थानिवद्भावः स्यात्, अनर्थकं पुनः
सम्प्रसारणग्रहणं स्यादित्यभिप्रायः । अभ्युपेत्य पुनः परिहारान्तरमाह—सति वेत्यादि ।
सम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेवात्राभ्युपगमोऽपि शास्त्रान्तरेण स्थानिवद्भावमापन्नो योऽङ्ग-
व्यवधानं करोति, तन्मात्रेण व्यवधानं नाश्रयिष्यते—मा भूत् सम्प्रसारणग्रहणमनर्थक-
मिति । ननु च 'यूनश्च कुत्सायाम्', 'वृद्धो यूना' इति निपातनादेव यूनः, यूनेत्यत्र
सम्प्रसारणं न भविष्यति, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन पुनः सम्प्रसारणग्रहणेन ? नैतदस्ति,
अवाककान्यपि निपातनानि भवन्तीत्युक्तम् । अपि चैतद्विषयमेव निपातनं विज्ञायते,

ॐ रयेर्मतो बहुलम् ॐ । रयिशब्दस्य छन्दसि विषये मतो परतो बहुलं सम्प्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति—रयिमान्पुष्टिवर्धनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

‘न सम्प्रसारणम्’ इत्यनुवर्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य सम्प्रसारणं न भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः ।

लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः ।

पदमन्त्ररी

लिटि वयो यः ॥ लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थमिति । नेदार्थं लिटः; अन्यत्र षयादेशस्यासम्भवात् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ अस्यग्रहणेन वयो यकारः प्रतिनिर्दिश्यते, अन्यथादेशाकारस्योच्चारणार्थस्य प्रमाणाभावाद्वा एवायं सर्गादेशः सम्भाव्येत । अस्यग्रहणे तु सति यद्यप्यकारवानादेशः, तथाप्यतो लोपेन सिद्धमिष्टम् ।

वश्चास्यग्रहणं शस्यमकर्तुम् । कथम् ? ‘अन्यतरस्यां किति वैषः’ इति सूत्रं कर्तव्यम्, लिटौत्येव, किति लिटि परतो वैषः सम्प्रसारणं न भवत्यन्यतरस्याम्—यवतुः, यवुः; सम्प्रसारणपक्षे उरदादेशे सति द्विवचनम्, सगर्णदीर्घ-

म्यासः

तथा च—यूनः, यूना, यूनीत्यत्र सम्प्रसारण स्यादेवेति । आरेवानिति । रयिरस्यास्तौति मद्रुप् । सम्प्रसारणे कृते ‘आद्गुणः’, ‘छन्दसीरः’ इति वत्वम् ॥

लिटि वयो यः ॥ वयेर्द्वौ यणौ, तत्र पूर्वेण यकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते यकारस्यानेन सम्प्रसारण लिटि प्रतिषिध्यते । तत्र प्रतिषिद्धे यकारः सम्प्रसारणमाग्न न भवतीति वकारस्य सम्प्रसारणं भवति, घातोर्भ्यासस्य च; तत्र घातोर्भ्यासस्य ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्’ इत्यनेन । अयं किमर्थं लिङ्ग्रहणम्, यावता वयेरादेशस्य लिटोऽन्यत्र सम्भवो नास्ति, तद्विधौ ‘लिट्यन्यतरस्याम्’ इत्यतो लिङ्ग्रहणानुवृत्तेः, तत्सामर्थ्यादेव लिटि भविष्यति ? इत्यत आह—लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थमिति । ‘वैषः’ इति प्रतिषेधो लिटि यथा स्यादित्येवमर्थं लिङ्ग्रहणम् ॥

कितीति किम् ? उवाय । उवयिथ ॥

वेजः ॥ ४० ॥

‘लिटि’ इत्यनुवर्तते । ‘वेज् तन्तुसन्ताने’ इत्यस्य धातोर्लिटि परतः सम्प्रसारणं न भवति । ववौ । ववतु । ववु । किति यजादित्वाद् धातोः । प्राप्तमकित्यपि ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्’ इत्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥

न्यपि च ॥ ४१ ॥

‘वेज्.’ इत्यनुवर्तते । न्यपि च परतो व्येजः सम्प्रसारणं न भवति । प्रवाय । उपवाय ।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

‘न्यपि’ इत्येव । ‘ज्या वयोहानौ’ इत्यस्य धातोर्न्यपि परतः सम्प्रसारणं न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

‘न्यपि’ इत्येव । ‘व्येज् सवरणे’ इत्येतस्य धातोर्न्यपि परतः सम्प्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

‘न्यपि च’, ‘व्यश्च’ इत्यनुवर्तते । परेरुत्तरस्य व्येजि येतस्य धातोर्न्यपि परतो विभाषा सम्प्रसारणं न भवति । परिवीय यूपम् । परिव्याय । सम्प्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च ‘ह्रस्वस्य’ इति तुङ् प्राप्नोति, स ‘ह्रलः’ इति दीर्घत्वेन परत्वाद्वाच्यते ॥

पञ्चमशरी

त्यम्—ऊचतुः, ऊचुः, ‘वेजो ययिः’—ऊचतुः, ऊचुरिति । कथं ययी, ययिथ । ‘न्यपि च’ इति चकारेण लिङ्नुष्टयते, सत्पिति नित्यनिर्णयार्थं भविष्यति ॥

न्यपि च ॥ पूर्वं परत्वात्समष्टौ त्रियमात्रे ‘न्यपि क्यो वयरय’ इति एकयोग एव कर्तव्यः, एवं हि द्विरचकारोऽपि न कर्तव्यो भवति ॥

व्यासः

वक्ष्यास्यान्वतरस्यो ङिति ॥ वेजः ॥ कपदि च ॥ ज्यश्च ॥ व्यश्च ॥ योगविभाग उत्तरार्थः इति । उत्तरस्य भेदेन एव विभाषा सम्प्रसारणं तथा राज्ञः, ‘त्वा’ हापस्य मा भदित्येवमर्थो योगविभागः ॥

आदेच उपदेशोऽशिति ॥ ४५ ॥

‘धातोः’ इति वर्तते । एजन्तो यो धातुरूपदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति । ग्लै—ग्लाता, ग्लातुम्, ग्लात-व्यम् । शो—निशाता, निशातुम्, निशातव्यम् ।

एच इति किम् ? कर्त्ता, हर्त्ता । उपदेश इति किम् ? चेता, स्तोता । अशितीति किम् ? ग्लायति, म्लायति ।

पदमञ्जरी

आदेच उपदेशोऽशिति ॥ अत्र यदि ‘धातोः’ इति नानुवर्त्तत, ततो विशेष्या-भानादेव नास्ति तदन्तविधिरित्युपदेशे य एच् तस्यात्प्रमित्यर्थो भवति, ततश्च ढौकिता, ढौकिता इत्यत्रापि प्राप्नोति । ननु चाशितीत्युच्यते, न चात्राशितं पर्यायम्, न च ककार एवाशित्, किं कारणम् ? नभिययुक्तन्यायेन शित्सदृशस्य प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् ? स्यादेवं यद्यशितीति पर्युदासः स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधस्त्य-यमिति वक्ष्यते । तस्माद्धातोरित्यनुवर्त्यमित्याह—धातोरिति वर्त्तत इति । तस्य चैवो विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—एजन्तो यो धातुरिति । उपदेश इति । अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य स्वरूपज्ञापनार्थमाद्यमुच्चारणम्=उपदेशः ।

चेता, स्तोतेति । आर्षधातुके गुणविधानं त्यात्त्वार्थमेव स्यात् ; यं विधिं प्रत्युपदेश इति न्यायात् । कर्त्ता, हर्त्ता इत्यादी च गुणविधिश्चरितार्थः । एव-मपि लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यति ? ज्ञापकाच्च ; यद्यं श्रीङ्जीनां जायात्त्वं शास्ति, तज्ज्ञापयति—न परनिमित्तस्यैव आत्तं भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, नियमार्थमेतत् स्यात्—श्रीङ्जीनां जायेवेति । तत्तर्हि ‘मीनातिमिनोतिदीङ्’ इत्यपि च’ इत्यात्त्वं शास्ति ? एवं तद्वर्त्तुत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणम्, तदिदं क्रियते मन्द्रधियामनुग्रहाय ।

न्यास

विभाषा परे ॥ आदेच उपदेशोऽशिति ॥ धातोरिति वर्त्तत इति । ‘लिटि धातोरन-भ्यासस्य’ इत्यतः, तस्य च धातोरेवैव इति विशेषणम्, विशेषणेन च तदन्तविधि-र्भवतीत्याह—एजन्तो यो धातुरिति । उपदेश इति । आयुच्चारणे गणपाठ इत्यर्थः । चेता, स्तोतेति । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवान्न न भविष्यति, तत् किमुपदेश-ग्रहणेन ? एव तर्हि उपदेशग्रहणमेतज् ज्ञापयति—अनित्येषा परिभाषेति । एतेन ‘अर्तिह्री’ इत्यादिसूत्रे लाक्षणिकस्याप्याकारस्य ग्रहणे सति क्रापयतीत्यादावपि पुक् सिद्धो भवति । य इद् यस्य सोऽयं शिदिति । यश्च ‘लिटस्तत्तदोरेधिरैच्’ इत्येवादेशः य शिद् भवति, ततश्च शिति प्रतिषेधे क्रियमाण एवमप्यात्त्वं न प्राप्नोति । अत्राय-

कथं जग्ले, मम्ले ? नैवं विज्ञायते—शकार इवस्य सोऽयं शिदिति, किं तर्हि ? स एव इत् शित् । तत्र 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः । एषु शकारान्तो भवति ।

पदमञ्जरी

कथमिति । अशिदित्ययं बहुव्रीहिः, तत्र शिति प्रतिषेधे क्रियमाणे शिन्मात्रस्य प्राप्नोति, ततश्च जग्लाये इति भवितव्यमिति प्रश्नः । भावे लकारः, सत्पुरुषाश्रयेणोत्तरम् । कः पुनस्तत्पुरुषे सति गुणः ? इत्यत आह—तत्रेति । सत्पुरुषे हि वर्णग्रहणमिदं भवति, वर्णग्रहणे च तदादौ कार्यं भवति । स्तनन्धय इत्यत्र तु 'नासिकास्तनयोः' इति स्वशि कृते मध्यपातिनं शपमाश्रित्य प्रतिषेधः । प्रयोजनाभावादेवात्र न शपा भवितव्यमिति चेत् ? नन्विदमेव प्रयोजनं यदुतात्त्वनिवृत्तिः । अशितीति । यद्ययं पर्युदासः स्यात्—शितोऽन्योऽशित्, तस्मिन् शितीति, ततो म्लायन्ति, म्लायन्तीत्यत्र शबकारस्यान्त्याकारस्य चैकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादस्ति शितोऽन्य इति कृत्वाऽऽत्त्वमत्र प्राप्नोति । प्रसज्य-प्रतिषेधे तु न दोषः; एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् शिद्ग्रहणेन ग्रहणात् शिति प्रतिषेध एव भवति । किं पुनः कारणमेकादेशविषय एव आत्त्वप्राप्तिश्चोद्यते, न पुनर्ग्रायतीत्यादावपि लकार एवाशिति परत आत्त्वं प्राप्नोतीति ? नैवं शक्यं चोदयितुम्; एवं ह्यशितीति प्रतिषेधो निषिध्यः स्यात्, न च 'पाचाभ्मापेद्ग्रहः' इति धेटः शप्रत्ययोऽनन्यपूर्वो विषयः । न ह्येकमुदाहरणं शित्प्रतिषेधं प्रयोजयति । यद्येतावत् प्रयोजनं स्याद् 'अशे' इत्येव भूयात् । यद्वा—अन्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं लस्य तिवादयः, पञ्चाच्छप्, अनित्यं चात्त्वम्, तस्मादेकादेशविषय एव चोद्यते ? नैष दोषः; एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिभ्यावेनादिशितोऽन्यस्य प्रत्ययस्याभवात् । इह तर्हि—मुलः, मुगलः, मुग्लानमित्याकारान्तलक्षणाः काञ्चचो न स्युः ? एषोऽप्यदोषः;

आत्त्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः ।

प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्यासमञ्चेत्यणा पुनः ॥

न्यासः

देशे कृते स्थानिवद्भावेन 'ग्ले' इत्यस्य द्विवचने 'जग्लाय' इत्यनिष्टं रूपं स्यात्—इति मन्यमान आह—कथमित्यादि । ग्ले इत्यादौ 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । नैवमित्यादिना परिहारः । स एव इत् शिदिति विज्ञायमाने सत्यल्ग्रहणमेव भवति । तत्र 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे'—परिभाषया शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधेन भवितव्यम्, न चैव शिदादि, किं तर्हि ! शिदन्तः; शिदन्तस्यैवोच्चारणात् । तस्मादत्रैव प्रतिषेधो न भवति । अशितीति पर्युदासो वा ? प्रसज्यप्रतिषेधो वा ? तत्र यदि

अशितोति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम्, तेनेतदात्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति, सुगलः, सुम्ल इति—‘आतश्चोपसर्गे’ इति कप्रत्ययः । सुगलानः, सुम्लान इति—‘आतो युच्’ इत्येवमादि सिद्धं भवतीति ।

पदमञ्जरी

इह तर्हि ग्ले—ग्लानीयम्, पै—पानीयम्, अनीयारि कृते आत्वं च प्राप्नोति, आयादयश्च, परत्वादायादयः स्युः ? सत्यम्; कृतेषु तेष्वलोन्त्यस्यात्वे सार्पणदीर्घत्वे ग्लानीयमित्यादि सिद्धम् । नगयादिषु कृतेषु नायमेजन्तः, न च स्थानियद्धारोऽलाभयत्नान् ? स्यादेतदेवं यदि सम्प्रति यदेजन्तं तस्यात्वं भवती-
त्युच्येत, इह तूपदेशगतमेजन्तत्वं न सम्प्रतितनमिति नास्ति स्थानियद्धारापेक्षा । नन्येवमपि जगलतुरियादौ यकारस्यात्वे कृते जगला+आ+अतुमिति स्थितेऽ-
न्तरङ्गमप्याकारयोरेकादेशं याधित्या ‘आतो लोप इटि च’ इत्यातो लोपः स्यान्,
न च पूर्वस्याकारस्य पुनर्लोपो लभ्यते, यकाराकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानियद्धार-
यात् ‘असिद्धवद्भागात्’ इत्यसिद्धत्वाच्च ? नैष दोषः; समानाश्रये ‘शार्गादाहं
घलीयः’, इह तु व्याश्रयत्वादन्तरङ्ग एकादेशे सति पश्चादाल्लोप इति सिद्ध-
मिष्टम् । एवमपि ‘द्विर्यचनेऽचि’ इत्यायादीनां स्थानियत्नान् ग्लेशब्दस्य द्विर्यच-
नेऽभ्यासस्येरणान्तता प्राप्नोति, पश्चान्तरे त्रनैमित्तिकत्वादात्वस्य द्विर्यचन-
निमित्तेऽच्यविहितत्वाच्च दोषः ? पर्युदासपञ्चेऽपि न दोषः, लिटि ष्यो यः’ इति
द्विलकारकोऽयं निर्देशः, तयानिर्देशस्य च तत्र प्रयोजनाभावादिहानुवृत्तं धास्य-
भेदेन सम्यक्पठे—अशित्येच आत्वं भवति, लिटि तु लकारादौ लास्यस्या-
मेवेति । ततश्चास्यस्य द्विर्यचननिमित्ताज्जिमित्तत्वाभावात्तस्य तावन्न स्थानि-
यद्धारः । आयादयस्तु लिट्यप्राप्ता एव । तदेवं पर्युदासपञ्चस्य बहुप्रतिषेध-
त्वात्प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमित्याह—अशितोति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति । तेन किं
सिद्धं भवति ? इत्याह—तेनेतदित्यादि । एवमादि सिद्धं भवतीति । आदिशब्देन
सुष्ठेत्पत्र ‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यलो प्रहणम् । अन्यानि बहूनि प्रयोजनानि प्रागे-
धास्माभिर्देशितानि ।

इह कस्मान्न भवति—गोभ्याम्, गौभ्यामिति ? ज्ञापकात् । यदयम् ‘रायो
हलि’ इत्यात्वं शास्ति, तज्ज्ञापयति—न प्रातिपदिकस्यात्वं भवतीति । नैतदस्ति
ज्ञापकम्, नियमार्थमेतत्स्यात्—रायो हल्येयः, ‘आतोभ्यामो’ इत्येत्तत्तु गां
परयेत्यत्र, ‘गोतो जित्’ इति जित्त्वाद्द्विः प्राप्नोति, गाः पश्येत्यत्र त्यजिनीति

ग्यासः

पर्युदासः, तदा शितोऽन्यदात्वनिमित्तमाभितं स्यात् । एवञ्च यावदात्वस्य निमित्तं न
भवति, तावदात्वेन न भवितव्यमिति; अनाकारान्तवान् । ‘सुम्नः’ इत्यादावाकारान्त-
लक्षणः कप्रत्ययो न स्यादित्येतन्नेतसि कृत्वाऽऽह—अशितोत्पादि । तेन किं सिद्धं

आकाराधिकारस्त्वयम् 'नित्यं स्मयतेः' इति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

'व्येञ्' इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संविव्याय । सविव्ययिथ । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । णलि 'अचो ङ्णिति' इति वृद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्धञि ॥ ४७ ॥

'आदेच.' इति वर्तते । 'स्फुर स्फुल चलने'—इत्येतयोर्धात्वोरेच स्थाने धञि परत आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः । 'स्फुरतिस्फुलत्योर्निनिविभ्य' इति वा पत्वम् ॥

पदमञ्जरी

प्रतिषेधः प्राप्नोतीति कृतं भवेदित्यज्ञापकम् ? एवं सहर्षपदेश इत्युच्यते, न च गोनौशब्दयोरुपदेशोऽस्ति, यः 'गोपयसोर्यन्', 'नौययोधर्म' इत्यादौ उच्चारणं नासाद्युपदेशः, किं तर्हि ? उदेशः, सिद्धवदुपानात । मा भूद् गोनौशब्दयोरुपदेशः, एचस्तूपदेशोऽस्ति—'गमेर्डाः', 'प्लानुविभ्यां डाः' इति, न च डोडा-योर्विधाननैयर्थ्यम्, शसि चरितार्थत्वात् ? एव तर्हि 'धातोर्लिति वर्तते'—इत्युक्तत्वात् न भविष्यति ॥

न व्यो लिटि ॥ कित्याच्चे सत्यसति वा विशेषाभावादिपत्युदाहरणमेतस्य वृत्तिकारेण दर्शितम् । यलि 'इडत्योर्विव्ययीनाम्' इतीदं ॥

व्यासः

भवति ? इत्याह—तेनेत्यादि । इत्ययमितिषेधे ह्यात्वस्य शिति प्रतिषेधः कियते, न तु किञ्चिन्निमित्तमाभीषत इति तदनैमित्तिकं भवति । अतः प्रागेव प्रत्ययोरपत्तेराप्त्यं भवतीत्याकारान्तलक्षणः प्रत्ययः सिध्यति, तेन 'मुष्णः' इत्यादि सिद्ध भवति । आदि-शब्देन मुष्णः, मुष्णा—इत्यादेर्ग्रहणम् । तत्र हि स्त्रियाम् 'आतभोपसर्गे' इत्यच् ॥

न व्यो लिटि ॥ 'व्येञ् तरणे' । अयालिटीति कस्मात् शयते, तस्या हि सहिता । नैतदस्ति, यदि होर्ष स्यात्, 'लिटि व्यः' इति नियम एव कृतः स्यात्—लिट्येवात्त्वम्, नान्यथेति । लक्ष्यमित्या च निरसीतनियमो भविष्यति । द्वियचनपद-वचनयोः सम्प्रसारणे पूर्णरूपत्वं आच्ये च सत्यसति वा नास्ति निदेश इत्येकत्रनान्त-मुदाहृतम् । सविषयविधेति । यलि यत्नादिलक्षणरक्षेः 'एवाचः' इत्यादिना प्रतिषेधः । पुनरपि प्रादिनियमार्थः प्राप्तः, सोऽपि 'अचस्तास्यत्' इत्यादिना प्रतिषिद्धः, पुनः 'श्रुतो मारद्वाजस्य' इति नियमादिकरूपे प्राप्ते 'इडत्योर्विव्ययीनाम्' इति नित्यं कियते ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्धञि ॥ विस्फारः, विस्फालः इति । भावे पञ्, 'हण्य' इति करणाधिकरणपार्था ॥

क्रीड्जीनां णौ ॥ ४७ ॥

‘हुक्रीञ् द्रव्यविनिमये’, इड् अव्ययने’, ‘जि जये’—इत्येतेषां धातूनामेव. स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अव्यापयति । जापयति ॥

सिन्धुतेरपारलौकिके ॥ ४६ ॥

‘णौ’ इति वर्तते । ‘पिधु हिंसासराद्धयो.’—इत्यस्य धातोरपारलौकिकेऽर्थे वर्तमानस्येव स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति । अत्र साधयति । ग्राम साधयति ।

अपारलौकिक इति किम् ? तपस्तापसं सेवयति । स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति । अत्र हि सिध्यति पारलौकिके ज्ञानविशेषे

पदमञ्जरी

क्रीड्जीनां णौ ॥ यद्यपि करोते ‘ईड् गतौ’ इत्येतस्य यणादेशे ङिति रूपं सम्भवति, तथापि ‘एचः’ इत्यधिकारात्करोतेस्तावद् ग्रहणं न सम्भवति । तथा ईङोऽपि ग्रहणं न भवति, ह्रस्वान्तेन परेण जयतिना साहचर्यात् ॥

सिन्धुतेरपारलौकिके ॥ परलोकः प्रयोजनमस्य तत्पारलौकिकम् ‘प्रयोजनम्’

•याव.

क्रीड्जीनां णौ ॥ ‘हुक्रीञ् द्रव्यविनिमये’, ‘इड् अव्ययने’, ‘जि जये’ । अनुपदेशार्थं आरम्भः । क्रापयतीत्यादावात्वे कृते ‘अर्तिहो’ इत्यादिना पुक् । किमर्थमिदमुच्यते, न ‘क्रप कुत्साया गतौ’, ‘जप जल्प व्यक्ताया वाचि’, ‘आप्लु व्याप्ती’ इत्यस्य चाधिपूर्वस्य णिचि कृते क्रापयतीत्यादिकं रूपं सिद्धम्, अनेकार्थत्वाद् धातूनां क्रीणात्याद्यर्थे क्रपादयो वर्तिस्यन्ते ? उच्यते; क्रीणात्यादीनां णिचि प्रयोगान्तरनिवृत्त्यर्थम् । अथ करोते: ‘ईड् गतौ’ इत्यस्य ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? उच्यते, करोतेस्तावन्न सम्भवति, एच इत्यधिकारात् । अत एव कृत्तिकृतः ‘एचः’ इत्यनुकरोतेस्तावन्न सम्भवति, एच इत्यधिकारात् । नैतदस्ति, नियमार्थं हि वर्तितम् । वचनसामर्थ्याद्वा तस्य हि वृद्धैववाच्यं सिद्धम् ? नैतदस्ति, नियमार्थं हि स्यात्—आत्त्वमेव, न पुना स्परत्वमिति ? नैतदस्ति, ‘विधिनियमसम्भवे विधिरेव व्यापान्’ इति क्रीणातेरेव ग्रहणम्, न करोते, तस्य नियमार्थत्वात् । क्रीणातेस्तु विध्यर्थत्वात् । ‘ईड् गतौ’ इत्यस्यापि ग्रहणं न सम्भवति, जयतिना ह्रस्वान्तेन साहचर्यात् । इड् ह्रस्वान्तो ग्रीहीयते, न दीर्घान्तः, शब्दपरविप्रतिषेधात् । जयतिना साहचर्यम्, न क्रीणातिना । व्याख्यानतो वा विशेषोऽवसेयः ॥

सिन्धुतेरपारलौकिके ॥ अत्र साधयतीति । अन्न निष्पादयतीत्यर्थः । अत्र हि

वर्तते । तापसः सिध्यति=ज्ञानविशेषमासादयति, तं तपः प्रयुङ्क्ते ।
स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके=जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुप-
संहरन् परलोकप्रयोजनो भवति ।

इह कस्मान्न भवति ? अन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति ।
सिध्यतेरत्रार्थो निष्पत्तिः, तस्याः प्रयोजनमन्नम्, तस्य यद्दानं तत्पार-

पदमञ्जरी

इति ठक्, अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ज्ञानविशेषे वर्तत इति । हेयोपा-
देयतत्त्वाद्यबोधः=ज्ञानविशेषः । तापसः सिध्यतीति । हेयमुपादेयं च तत्स्थतो
ज्ञातुकामः प्रवर्तत इत्यर्थः । तदाह—ज्ञानविशेषमासादयतीति । तपः प्रयुङ्क्ते
इति । ज्ञानविशेषयन्त करोतीत्यर्थः । परलोक इत्यस्य विवरणम्—जन्मान्तर इति ।
इह वा भवतु, स्वर्गादौ वा, शरीरान्तरोपलक्षणार्थं पारलौकिकग्रहणमिति ।
उपसंहरन्निति । हेतौ षट्प्रत्यय ।

इह कस्मादिति । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यनेनाभिप्रायेणानुष्ठितो धात्वर्थः
परलोकप्रयोजनो भवतीति प्रश्नः । सिध्यतेरर्थ इत्यादिना ऐहलौकिकत्वं
धात्वर्थस्य दर्शयति । तस्य प्रयोजनमिति । तदुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात् । पुनः
सिद्धिरेवेति । पारलौकिकीति लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धनीयम् । सिद्धिः=
निष्पत्तिः । यस्या सिद्धौ धातुर्वर्तते सा च पारलौकिकी न भवति, तस्मादात्त्वं

न्यास

विधिः पारलौकिकेऽयं ज्ञानविशेषे वर्तत इति । अस्यार्थम्—तापस सिध्यतीत्यादिना
स्पष्टीकरोति । षट्संहरन्निति । निष्पादयन्नित्यर्थः ।

इह कस्मान्न भवतीत्यादि । एव मन्यते—ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यनेनाभिप्रायेण
योऽन्नं साधयति स जन्मान्तरे भवन् फलमभ्युदयलक्षणं प्राप्नोति, तस्मात् पारलौकि-
केऽयं सिधिरत्र वर्तत इति पर्युदासेन भवितव्यमिति । सिध्यतेरत्रार्थो निष्पत्तिरित्यादि-
नेहलोकार्थता त्वस्य दर्शयति । तस्या प्रयोजनमन्नमिति । अन्नमुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात् ।
तस्येति अन्नस्य । न पुनः सिद्धिरेवेतीति । अर्थोल्लिङ्गविपरिणामं कृत्वा न पुनः सिद्धिरेव
पारलौकिकीति सम्बन्धनीयम् । सिद्धिर्निष्पत्तिरित्यर्थः । इतिकरणो हेतौ । यस्मात्
सिद्धौ धातुर्वर्तते । अत्र सिद्धिः पारलौकिकी न भवति, तस्मान्नात्रात्वं पर्युदस्यते ।
स्यादेतत्—यद्यपि साक्षाद् धातु परलोकार्थो न भवति, पारम्पर्येण तु भवत्येव,
तस्माद् भवितव्यमेव प्रतिपेदेन । इत्याह—साक्षादित्यादि । यदि साक्षादव्यवधानेन
परलोकार्थो यः सिध्यतेरर्थः, तत्रापि पारलौकिक इतीदं वचनं न कृतार्थं स्यात्, तदा
पारम्पर्येणापि यः परलोकार्थस्तत्र व्याप्रियेत—मा भूद् वचनवैयर्थ्यमिति । इदं तु

लौकिकम्; न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोक-
प्रयोजने च सिद्ध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेवंविषयं नावगाहते ।

सिद्ध्यतेरिति श्यना निर्देशः 'पिबु गत्याम्' इत्यस्य भौवादिकस्य
निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमिनोतिदीर्घां न्यपि च ॥ ५० ॥

'आदेच उपदेशे' इति वर्तते । 'मीञ् हिंसायाम्', 'हुमिञ्
प्रक्षेपणे', 'दीङ् क्षये'—इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च
विषये उपदेश एव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलोऽन्त्यस्य स्थाने आकारादेशो
भवति । प्रमाता, प्रमातव्यम्, प्रमातुम्, प्रमाय । निमाता, निमातुम्,
निमातव्यम्, निमाय । उपदाता, उपदातव्यम्, उपदातुम्, उपदाय ।

पदमञ्जरी

न पर्युदस्यते । साक्षादिति । यदि साक्षादव्यवधानेन पारलौकिको यः सिद्धपते-
रर्थस्तत्र पर्युदासो न चरितार्थः स्यात्तदा पारम्पर्याश्रयणम् । इदं तु साक्षात्पर-
लोकार्थे ज्ञानविशेषे चरितार्थम्, अतो नैवंविधे विषये प्रवर्तते इत्यर्थः ॥

मीनातिमिनोतिदीर्घां ल्यपि च ॥ उपदेश एवात्त्वविधानाल्ल्यपः परत्या-
सम्भवाल्ल्यपीति विषयसप्तमीत्याह—ल्यपि विषय इति । एकाच इति । यद्यपि
प्रकृतिविशेषणं प्रागासीत्, तथापीहोपदेशाधिकारान्मीनात्यादीनां चोपदेश एज-
न्तत्यासम्भवात्सामर्थ्यादेव इत्येतदपि विषयविशेषणं विज्ञायत इत्याह—एचश्च
विषय इति । यत्र प्रत्यये एजभावी तस्मिन्बुद्धिस्थ इत्यर्थः । उपदेश एवेत्यस्य
विवरणम्—प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरिति ।

न्यासः

ज्ञानविशेषे साक्षात् परलोकार्थे सिद्ध्यर्थे चरितार्थम्, ततो नोत्तरहृत एवविधविषय-
मवगाहितुम् । न शक्नोत्येवमकारे विषये निषेधः प्रवर्तितुमित्यर्थः ।

अयं सिद्ध्यतेः श्यना निर्देशः किमर्थः, न सिद्ध्यतेत्येवोच्येत, एवं हि उधु एव
भवति ! इत्याह—सिद्ध्यतेरित्यादि ॥

मीनातिमिनोतिदीर्घां ल्यपि च ॥ उपदेश इत्यनुवृत्तेः प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरात्त्वेन
भवितव्यमिति, अत आत्त्वविधानकाले ल्यपः परत्वं न सम्भवतीति तस्मात्स्यपीति
विषयसप्तमीयं विज्ञायत इत्याह—न्यपि विषय इति । एच इति यद्यपि प्रकृत-
विशेषणं प्रागासीत्, तथापीहोपदेशाधिकारान्मीनातिप्रमृतीनां चोपदेशावस्थायामेवो-
ऽसम्भवात् सामर्थ्याद्विषयविशेषणं विज्ञायत इत्याह—एचश्च विषय इति । उपदेश इत्यस्य
प्रागित्यादिनार्थमाचष्टे । प्रमातेति । 'समासेऽनञ्' इति ल्यप् ।

कः पुनरुपदेशावस्थायामेवात्त्वविधानेऽर्थः सम्पद्यते, यद्यमुपदेशावस्थायामात्त्वं

उपदेश एवात्त्वविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति, आकारान्तलक्षणश्च भवति—उपदायो वर्तते । ईषदुपदानमिति घञ्युचो भावतः ॥

विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥

‘त्यपि’ इति वर्तते, ‘आदेच उपदेशे’ इति च । ‘लीङ् श्लेषणे’—इति दिवादि, ‘लि श्लेषणे’—इति क्रधादिः; तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्धातोर्त्यपि च एचश्च विषये उपदेश एवालो-
ऽन्त्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता, विलातुम्, विलाय, विलातव्यम् । विलेता, विलेतुम्, विलेतव्यम्, विलीय ।

पद्मञ्जरी

उपदेश एवात्त्वविधाने योऽर्थः सम्पद्यते तं दर्शयति—उपदेश एवात्त्वविधाना-
दिति । इवर्णान्तलक्षणः प्रत्यय एरच्, आकारान्तलक्षणस्तु घञ् । यद्यपि घञ्-
कारान्तादिति नोच्यते, तथाप्यत्रात्पे सति भवति, असति तु न भवतीत्येतावता
घञ् आकारान्तलक्षणत्वम् । उपदायो वर्तते इति । घञि ‘आतो युक् चिष्कृतोः’
इति युक् । ईषदुपदानमिति खल्ये ‘आतो युच्’ । मीनातिमिनोत्त्योस्तु खल-
चावेव भवतः; ‘निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेधः’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो
दोढेभ्योदाहृतः ॥

विभाषा लीयतेः ॥ तयोरुभयोरपि यकाऽर्थं निर्देशः क्रियते इति । यदि तु
दैवादिकस्यैव श्यना निर्देशः क्रियेत, ‘लीङ्’ इत्येव भूयादिति भावः । शितपः
शित्करणसामर्थ्यान्वाभावकर्मवाचित्वेऽपि यक् भवति, यथा—अकर्तृवाचित्य-

न्यासः

क्रियते ! इत्याह—उपदेश एवेत्यादि । इवर्णान्तलक्षणः ‘एरच्’ इत्यच्, आकारान्तलक्षणः
‘आतो युच्’ । उपदाय इति । उपदेश एवात्त्वे कृते सत्यचो निमित्तं विहतमित्युत्सर्ग
एव ‘भावे’ इति घञ् सिद्धो भवति । ‘आतो युक् चिष्कृतोः’ इति युक् । ईषदुप-
दानमिति । उपदेशावस्थायामात्त्वे खलपवादो युक् सिद्धो भवति ॥

विभाषा लीयतेः ॥ तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते इति । आचार्यैः । अथ
दैवादिकस्यायं श्यना निर्देशः कस्मान्न विज्ञायते ! अत एव निर्देशात् । यदि दैवादिक
एवात्र निर्देष्टुममीष्टः स्यात्, अनुबन्धेन लीङ् इति निर्देशं कुर्यात् । तस्मात् साधारणे-
नागमनुकेन यकादमुभयोर्निर्देशः । ईषत्प्रमय इति । ‘ईषद्दुःसुपु’ इत्यादिना खल् ।
निमयो वर्तते इति । ‘एरच्’ इत्यच् ।

ॐ निमोमिलिया खलचो प्रतिपेधो वक्तव्य ॐ । ईपत्प्रमय ।
प्रमयो वर्तते । ईपन्निमय निमयो वर्तते । ईपद्विलय विलयो
वर्तते । अत्र तु लियो व्यवस्थितविभापाविज्ञानात्सिद्धम् ।

एव च प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्यमात्रं भवति—
कस्त्वामुल्लापयते, श्येनो वर्तिकामुल्लापयते ॥

खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥

‘विभापा’ इति वक्तव्यं । ‘सिद्धं दैन्ये’ इत्यस्य धातोरेचः स्थाने
छन्दसि विषये विभापा आकार आदेशो भवति । चित्तं चित्ताद् ।
चित्तं चित्तेद् ।

छन्दसोक्तिं किम् ? चित्तं खेदयति ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

पदमञ्जरी

शान्त्य — ‘भरतेर’ इत्यादौ । खलचोरिति । पचाद्यच परचश्च सामायेन
ग्रहणम् । एव चेति । व्यवस्थितविभापाविज्ञानादेवेत्यर्थः । उल्लापयत इति ।
‘लियं सम्माननशालीनीकरणयोश्च’ इत्यात्मनेपदम् ॥

खिदेश्छन्दसि ॥ चलादेति । व्यत्ययेन परस्मैपदम्, आस्यस्यानैमित्तिकत्वाद्
‘द्विर्घचनेऽचि’ इति स्थानिवत्त्वाभावादभ्यासस्येवर्णान्तत्वात् न भवति ।

अयं योग शक्योऽऽकुर्वन् । कथम् ? सादे — चलाद्, खिदे — चित्तेदेति, अने-
कार्यत्वाद्वातूनामर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्कर ॥

अपगुरो णमुलि ॥ यदि गिरविर्गुरेरेर्यं वर्तते, तदायं योग शक्योऽवक्तुम् ।
कथम् ? गिरे — अपगारमपगारम्, गुरो — अपगोरमपगोरम् ॥

न्यास

अत्र तु किञ्चो व्यवस्थितविभापाया विज्ञानात् सिद्धमिति । ‘लियं’ इत्युपलक्षणं
मानम्, इतरयोरपि सिद्धं एव विभागग्रहणस्य पूर्वेषां च सूत्रेण सम्भवात् ।
व्यवस्थितविभापाविज्ञानात् प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्यमात्रं भवति ।
व्यवस्थितविभापाविज्ञानादेव । उल्लापयत अपल्लापयत इति । ‘लियं सम्माननशाली-
नीकरणयो’ इत्यात्मनेपदम् ॥

खिदेश्छन्दसि ॥ चित्तादेति । ‘पुगं तल्लघूपधस्य’ इति गुणे कृत आकारः ।

यदि लादिरपि सिद्धेर्यं वक्तव्यं ततोऽयं योग शक्योऽकुर्वन् सादेस्तु — चलादेति
भविष्यति, सिद्धेस्तु — चित्तेदेति ॥

अपगुरो णमुलि ॥ अपगारमपगारमिति । ‘आभीक्ष्ये द्वे भवत’ इति द्वित्वम् ॥

‘गुरी उद्यमने’—इत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकार आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरम-पगोरम् । ‘आभीक्ष्ये णमुल्च’ इति णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते, अस्यपगोरं युध्यन्त इत्यत्र ‘द्वितीयायां च’ इति णमुल् ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

‘चिञ्’, ‘स्फुर’—इत्येतयोर्द्धात्वोर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । चापयति, चाययति । स्फारयति, स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

‘णौ’ इति वर्तते । ‘वो गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु’—इत्यस्य धातोः प्रजने वर्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भं ग्राह-यतीत्यर्थः ।

प्रजनो हि जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

विमेतेहेतुभये ॥ ५६ ॥

‘णौ’ इति वर्तते, ‘विभाषा’ इति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकः, ततो यद्भयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः,

पदमञ्जरी

प्रजने वियतेः ॥ यदि यातिरप्रजनेऽपि वर्तते, तदा योगोऽयं शक्योऽकर्तुम् । कथम् ? यातेः—प्रवापयति, वीयतेः—प्रवाययतीति । वीयतेरित्ययमपि यका निर्देशः स्मर्यते, वेतेरादादिकत्वेन श्यनोऽसम्भवात् । प्रयोजनं हि यका निर्देशस्य चिन्त्यम् । जन्मन उपक्रम इति । जनेर्भवे घञ्, प्रशब्द आदिकर्मणि । गर्भग्रहण-मिति । गृहीतो हि गर्भो जायते, ततो गर्भग्रहणं जन्मन उपक्रमः ।

विमेतेहेतुभये ॥ हेतुमयमिति । ‘पञ्चमी भयेन’ इति समासः, तदाह—हेतोभय-मिति । किं पुनस्तत् ? इत्याह—स यस्य भयस्येति । स चात्त्वपक्षे न भवतीति । एक-

न्यासः

चिस्फुरोर्णौ ॥ ‘क्रीड्जीना णौ’ इत्यत्र प्रदेश इदं नोक्तम् ; नित्यं मा भूदित्येव-मर्थम् ॥

प्रजने वीयतेः ॥ यदि ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्ययं धातुः प्रजने वर्तते, ततः शक्यतेऽपि योगोऽवक्तुम् ; यातेर्हि—वापयतीति भविष्यति, वीयतेस्तु—वाययतीति ॥

विमेतेहेतुभये ॥ हेतुमय इति । ‘पञ्चमी भयेन’ इति पञ्चमीसमासोऽयमित्याह—ततो यत्रयमिति । किं पुनस्ततो भयम् ? इत्याह—स यस्य भयस्येत्यादि । अयारवपक्षे

तद्भूयं हेतुभयम् । तत्र वर्तमानस्य 'लिभी भये' इत्यस्य धातोर्णो परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो भापयते, मुण्डो भीषयते । जटिलो भापयते, जटिलो भीषयते । 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदम्, 'भियो हेतुभये पुक्' । स चात्वपक्षे न भवति । लिभियो-रीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः पुग्विधीयते ।

हेतुभय इति किम् ? कुञ्चिकयैनं भाययति । अत्र हि कुञ्चिकातो भयं करणात्, न हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

'णौ' इति वर्तते, 'हेतुभये' इति च । नित्यग्रहणात् 'विभाषा' इति निवृत्तम् । 'स्मिङ् ईपद्धसने'-इत्यस्य धातोर्हेतुभयेऽर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते ।

भय इति किम् ? कुञ्चिकयैनं विस्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थ-सामान्यादिह स्मयतेरर्थोऽभिधीयते । न हि मुख्ये भये स्मयतेर्वृत्तिरस्ति ॥

पदमञ्जरी

वैश्विकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति, कुतो न भवति ? इत्याह-लीभियोरीकारप्रश्लेषनिर्देशादिति । 'लीलोर्नुङ्लुक्' इति लियो नुग्विधीयते, यश्च 'भियः पुक्'-तावुभाव-प्याकारान्तयोर्न भवतः, कुतः ? ली + ई भी + ई इति ईकारप्रश्लेषेणेकारान्तयोर्विधानात् । लीभियोः प्रश्लेषनिर्देशादिति धार्तिके सह पाठादिह लियो ग्रहणम् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ धात्वर्थसामान्यादिति । सामान्यम्-सादृश्यम्, धात्वर्थयोः

व्यासः

पुगागमः कस्मान्न भवति ? अस्ति हात्रापि प्राप्तिः—'एकदेशविकृतमनन्यवद् भवति' इत्यत आह-स चेत्वादि । 'भियो हेतुभये पुक्' इत्यत्र हि भी + ई इति ईकारेण प्रश्लेषस्य निर्देशः कृतः-ईकारान्तस्यैव पुग् यथा स्यात्, आकारान्तस्य मा भूदिति । तथा लियो ग्रहणम्, तस्याप्यात्वपक्षे 'लीलोर्नुङ्लुकावन्यतरस्या स्नेहविपातने' इति नुग्नं भवति । ईकारप्रश्लेषनिर्देशादेवेति प्रसङ्गेन व्युत्पादितम् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ भयशब्देन धात्वर्थसामान्यादित्वादि । यश्च विभेतेरर्थो यश्च स्मयतेः, तौ द्वावपि सदृशौ; चित्तविकारस्वभावतया । द्वावपि तौ चित्तसंक्षोभलक्षणौ, अतो द्वयोरपि यत् सामान्यं तत् सादृश्यम् । तस्माद् भयशब्देनात्र स्मयतेरर्थोऽभिधीयते । दृश्यते हि सादृश्यादर्थान्तरेऽपि शब्दानां वृत्तिः, यथा-सिंहो माणवक इति । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायते ? इत्याह-न होत्यादि । 'हेतुभये' इत्यनुवर्तते । उच्यते चेद्

सृजिदृशोर्जन्यमकिति ॥ ५८ ॥

‘सृज विसर्गे’, ‘दृशिर् प्रेक्षणे’—इत्येतयोर्द्धात्वोर्जलादावकिति प्रत्यये परतोऽमागमो भवति । स्रष्टा, स्रष्टुम्, स्रष्टव्यम् । द्रष्टा, द्रष्टुम्, द्रष्टव्यम् । लघूपधगुणापवादोऽयममागमः । अस्माक्षीत् । अद्राक्षीत् । सिचि वृद्धिरमि कृते भवति, पूर्वं तु बाध्यते ।

झलोति किम् ? सर्जनम् । दर्शनम् । अकित्तीति किम् ? सृष्टः । दृष्टः ।

पदमञ्जरी

सामान्यं धात्यर्थसामान्यम्, द्वयोरपि धात्वोरर्थौ चित्तविकारस्य भावौ, तेन भय-शब्देन स्मयतेरर्थोऽभिधीयते, ‘क्रीड्जीनां णौ’ इत्यत्र स्मयतिर्नोक्तः, ‘हेतुभवे’ इत्युपाधिं यद्व्याप्नोति ॥

सृजिदृशोर्जन्यमकिति ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये फार्यं विज्ञायत इति प्रत्यय इह सन्निधापितो झला विशेयत इति तदादिविधिर्विज्ञायत इत्याह-झलादाविति । अकिति प्रत्यये परत इति । किति परतो न भवतीत्यर्थः । प्रसङ्ग-प्रतिषेधो ह्ययमिष्यते, एतच्च गाङ्गुटादिसूत्रं सम्यगुपपादितम् । लघूपधगुणापवादोऽयमिति । अकित्तीति वचनान्नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । सिचि वृद्धिरत्यमि कृते भवतीति । सिचि वृद्धिस्तु भवति, न बाध्यते, येन नाप्राप्त्यभावात् । साप्यमि कृते भवति । तस्यैव व्याख्या । पूर्वं तु बाध्यत इति । अमागमेन; नित्यत्वात्तस्य ।

श्लाघाः

धातो स्वरूपग्रहणे तन्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न भवति—
रज्जुसृङ्भ्याम्, देवदृग्भ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

‘उपदेशे’ इति वतने, ‘अल्पमिति’ इति च । उपदेशुदात्तस्य
धातोर्गकारोपधस्य झलादायकिति प्रत्यये परताऽन्यतग्भ्याममागमो
भवति । द्रप्ता, तपिता, दर्शिता । द्रप्ता, दपिता, दर्शिता । ‘तूप प्रीणने’,
‘दृप हृपणमोचनयो’—इत्येता रथादौ धातू, तयोरिडागम ‘रथा-
पदमङ्गता

रज्जुसृङ्भ्याम्, देवदृग्भ्यामिति । उभयत्र प्ररसादिभूतेषु परते जश्त्वमिति केचित् ।
अन्ये तु ‘विन्प्रत्ययस्य पु’ इति कुरामिच्छन्ति । ननु न विन्नन्ताभेदो, किं
तर्हि ? विन्नन्तो ? नैप दोष, यस्माज्जातो फलिस्त्विन् विन्ति, तस्य प्रत्ययान्तरे
कुराम् भवति, ‘विन्’ ए’ इति पञ्चम्ये प्रत्ययप्रवृत्तादिति वक्ष्यते । पदान्तस्येत्य-
धिकारात् सप्तम्या, द्रष्टेत्यत्र न भवति, पु’ ग्रन्थिधारेण तस्य निणय वक्ष्याम ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ उपदेश इति पठत इति । अनुदात्तस्य
विशेषणार्थम्, तेन द्रष्टेत्यत्र कृनि विहिते यद्यपि निरुपदेशेण धातोर्नुदात्तस्य भवति,
तथापि उपदेशेऽनुदात्त इत्यम्भवति । वदंत्यत्र कृचि कृते यद्यपि द्वेयनिर्वाणेन
धातुरनुदात्तो भवति, तथाप्युपदेशे नायमनुदात्त इत्यम्न भवति । किमर्थं पुनर-
नुदात्तस्येत्युच्यते, नानिदं इत्येवोच्येत, एव हि मतिः सप्तम्यं भवति ? तत्राह-
तूप प्रीणन इत्यादि । इडागमो रथादिभ्यश्चैत्यनेन निरूपित इति । ततश्च पाश्चि-
भ्यामः

तथा वृद्धिरपि सामान्यविहितेनामागमे कृते पश्चात् पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति
चारि भवति । गुणस्त्वमागमे कृते न भवति, निमित्तरण विहितत्वात् । न इमागमे
कृत उपाधा रूपो गुणमाविन्मुपगते ।

अपेक्ष करमान्न भवति—रज्जुसृङ्भ्याम्, देवदृग्भ्यामिति, एतदि घन्त्वधिकारे
‘विन्’ धातुरत्र न जहति’ इति व्याख्यानमस्माभिरुक्तमागम प्राप्नोति ? इत्यत्र
आह—धातोर्लिप्तादि ।

दिभ्यश्च' इति विकल्प्यते । अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एव ।

अनुदात्तस्येति किम् ? वर्डा, वर्डुम्, वर्डव्यम् । 'वृह उद्यमने' इत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वाच्चास्येङ् विकल्प्यते । ऋदुपधस्येति किम् ? भेत्ता । छेत्ता ।

झलोत्येव—तर्पणम् । दर्पणम् ।

अकितोत्येव—तृप्तः । दृप्तः ॥

शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥

'शीर्षन्' इति शब्दान्तरं शिर शब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते, न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य । सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्ष्णां हि तत्र सोमं क्रीत हरन्ति । यत्ते शीर्ष्णो दौर्भाग्यम् ।

यदमञ्जरी

केणेटा सेट्त्वात्तयोर्न स्यात् । अथ पाक्षिकेणेडभावेन तयोरपि स्यात्, वर्डा, वर्डुमित्यत्रापि स्यादिति भावः । यदि तर्हि तयोः 'रधादिभ्यश्च' इतीङ्गिकल्प्यते, अनुदात्तोपदेशः पुनस्तयोः किमर्थः ? इत्याह—अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एवेति ।

शीर्षश्छन्दसि ॥ न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्येति । यद्यपि सूत्रे शिरस इति स्थानी नोपात्तः, तथापि समानार्थत्वादादेशेनाक्षिप्यते, यथा—शिषादियु विश्रवण-रवणशब्दाभ्यां विश्रवःशब्द इत्यादेशस्तथाङ्का । सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत इति ।

न्यासः

ततो यद्यनिट एवोप्येत, तदा पाक्षिकेणेटा नैतावनिटाविति तयोरमागमो न स्यात् । अथ पाक्षिकेणेडभावेन तयोरनिटत्वादमागमो भवति, तथा च सति 'वृह उद्यमने' इत्यस्यापि स्यात्, अयमप्युदित्वात् पाक्षिकेडभावादनिङ् भवति । तस्मान्न शक्यतेऽ-निट इति वक्तुमित्यभिप्रायः । यदि तर्ह्यनयोरिङ् विकल्प्यते, तदानुदात्तोपदेशः किमर्थः ? स ह्येवमर्थः क्रियते—'अनुदात्तात्' इतीङ्प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि तर्ह्यनयोरिङ् विकल्प्यते, किं तेन ? इत्यत्र अह—अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एवेति । वर्डेति । 'हो टः', 'ष्टुना ष्टुः', 'ढो ढे लोपः' । यदाप्युदात्तोपदेशस्तदेव न प्राप्नोति ? इत्याह—ऊदित्वादित्यादि । 'स्वरतिष्ठति' इत्यादिनास्योदित्वादिङ् विकल्प्यते, ततस्तेन सत्युदात्तत्वे पक्ष इडभावो न भवति । चकारोऽयमनुकर्षणार्थः । तेनोत्तरत्र तस्यानुवृत्तिर्न भवति ॥

शीर्षश्छन्दसि ॥ किं पुनः कारणमादेशो नेष्यते ? इत्याह—सोऽपि हीत्यादि । यतः शिरःशब्दोऽपि छन्दसि प्रयुज्यते, ततो नायमादेशः प्रयुज्यते । आदेशो हि सति शिरःशब्दस्य छन्दसि विषये प्रयोगो न स्यात् ; निवृत्तिधर्मत्वात् स्थानिनः । यद्यन्य-तरस्याग्रहणमिहानुवर्तते, तदादेशोऽप्यदोषः । शीर्षा इति । 'नोपधायाः' इति दीर्घः ।

छन्दसीति किम् ? शिर ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

‘शीर्षन्’ इति वर्तते । आदेशोऽयमिष्यते, स कथम् ? ‘तद्धिते’ इति हि परं निमित्तमुपादीयते, स तदनुरूपा प्रकृति शिरशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परत्वं । शिरशब्दस्य शीर्षन्नादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्यः स्वरः । शिरसि भव इति ‘शरीरावयवाच्च’ इति यत्, ‘ये चाभावकर्मणो’ इति प्रकृतिभावः ।

तद्धित इति किम् ? शिर इच्छति शिरस्यति ॥

पदमञ्जरी

आदेशक्षपक्षे तु तेन नियतितत्वाच्चिरःशब्दो न प्रयुज्येतेति भावः । ननु च ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यनुवृत्तेस्तस्यापि प्रयोगो भविष्यति, सत्यम् ; उत्तरत्रापि विकल्पानुवृत्तिः शङ्क्येतेति प्रकृत्यन्तरपक्ष एवाश्रितः ॥

ये च तद्धिते ॥ छन्दसि पूर्वेणैव सिद्धमिति । भाषार्थमिदम्, यदि पूर्वसूत्रनदिहापि शीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरं विज्ञायेत तदा । यदा शिरःशब्दाद्यकारादिस्तद्धित उत्पद्यते तदा तस्य श्रवणं प्रसज्येतेति मत्वाऽऽह—आदेशोऽयमिष्यत इति । स कथमिति । स आदेशः कथं लभ्यते, न कथञ्चिन्, स्यानिनोऽनुपादानात् पूर्वसूत्रादिति प्रश्नः । तन्निमित्तमनुरूपां शब्दतत्त्वार्थतत्त्वान्तरतमां प्रकृति शिरःशब्दमेवाक्षिपति । शिरस्यतीति । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ ।

व्यासः

कचित् शीर्ष्णेति पठ्यते, तत् तृतीयान्तं द्रष्टव्यम् । ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यकारलोपः । शीर्ष्ण इति । पठ्येकवचनान्तमेतत् ॥

ये च तद्धिते ॥ यदि यकारादावपि तद्धिते प्रकृत्यन्तरं विज्ञायते, ततो यदि शिरःशब्दाद्यकारादिस्तद्धित उत्पद्यते, तदा तस्य श्रवणमापद्येत, न चेप्यते, इत्यत्र आह—आदेशोऽयमिष्यत इति । स्यानिनोऽनुपादानादिहाप्यादेशो न युज्यत इति मित्रायेणाह—न कथमिति । तद्धित इति होत्यादि । यस्मादिह यकारादिस्तद्धितः परनिमित्तमुपादीयते, न चानुपादाय प्रकृति तद्धित उत्पद्यते, न च शीर्षण्यशब्द एव प्रकृतिर्युक्ता; तस्य भाषायामसम्भवात् । स हि च्छन्दसि निपातितः, भाषायाञ्चेदम् । तस्मात् प्रकृत्यन्तरादुत्पन्ने यकारादौ तद्धिते विधीयमाने या तेन प्रकृतिराक्षिता तस्या आदेशोऽयं विज्ञायते, आदेशोऽपि हि विज्ञायमानो न यस्य कस्यचिद्विज्ञायते, अपि तु शिरःशब्दस्यैव । यत् स तद्धितस्तदनुरूपा तस्यादेशस्य शब्दतत्त्वार्थतत्त्वान्तरतमा प्रकृति शिरःशब्दमेवाक्षिपति । शीर्षण्य इति । अट्कुप्वादिना णत्वम् ।

शिरस्यतीति । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ ।

ॐ वा केशेषु ॐ । शिरसः शीर्षान्नादेशो वक्तव्यः । शीर्षण्या.
केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसो-
ऽपत्यं हास्तिशीर्षः । 'वाह्यादिभ्यश्च' इति इञ् । स्थूलशिरस इदं
स्थूलशीर्षम् । शीर्षन्भावे हि 'अन्' इति प्रकृतिभावः स्यात् ।

हास्तिशीर्षशब्दात् स्त्रियामिञ् 'अणिजोरनार्पयोः' व्यङादेशे
कृते शीर्षस्य शिरः शब्दग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षान्नादेशः प्राप्नोति, तत्र
प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्ट रूपं स्यात्, इष्यते तु हास्ति-
शीर्ष्येति, तत्कथम् ? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । अणिजन्ताद् वा परः प्रत्यय

पदमञ्जरी

या केशेष्विति । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पितः । अत्र शिरस्यशब्दस्य केशीक-
विषयत्वात्तत्प्रयोगे केशशब्दो न प्रयोक्तव्यः, शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यनाचीति
तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥

अचि शीर्षः ॥ शीर्षन्भावे ह्यचिति प्रकृतिभावः स्यादिति । अतोऽकारान्तमा-
देशान्तरं विहितमिति भावः ।

कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति । तत्रायं यत्नः—शीर्षन्नादेशसन्निपातकृतः व्यङादेश-

न्यासः

वा केशेष्विति । केशेष्वभिधेयेषु शिरःशब्दस्य शीर्षमित्यादेशो वा वक्तव्यो
व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—अन्यत्रस्याग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थित-
विभाषा विधायते । तेन शिरसः केशेषु वा शीर्षान्नादेशो भविष्यतीति ॥

अचि शीर्षः ॥ स्थूलशीर्षमिति । 'तस्येदम्' इत्यण् । किमयं पुनरादेशान्तरं
विधीयते, न प्रकृत एव शीर्षान्नादेशो विधीयताम् ? तत्रापि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे
कृते सिध्यत्येवेष्टमित्याह—शीर्षन्भाव इत्यादि ।

व्यङादेशे कृत इत्यादि । 'अणिजोरनार्पयोः' इत्यादिना, तस्य शीर्षस्य शिरः-
शब्दग्रहणेन ग्रहणादिति स्थानिवद्भावेन शीर्षान्नादेशः प्राप्नोतीति । 'ये च तद्धिते'
इत्यनेनेव । तत्रेष्टादि । प्रकृतिभावप्राप्तिस्तु 'ये चामावकर्मणोः' इत्यनेन । हास्ति-
शीर्षण्या, हास्तिशीर्ष्येति । 'यटश्चाप्' इति चाप् । तत् कथमिति हास्तिशीर्ष्येति ।
कथमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः । कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति । स पुनर्यत्न—शिरस्याः केशा इत्यस्या

१. 'पैलुशीर्षिः'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्यडाश्रयितव्यः, तत्र यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥

पद्मनोमासहृन्निशसन्यूपन्दोपन्यकञ्चक्रनुदन्नामञ्चस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूप, दोष, यकृत्, शकृत्, उदक, आसन—इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृति-
प्रत्ययेषु परतः पद्, दत्, नस्, मास्, हृत्, निश्, असन्, यूपन्, दोपन्,
यकन्, शकन्, उदन्, आसन्—इत्येते आदेशा यथासंख्य भवन्ति ।
पद्—निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् ।

पदमञ्जरी

स्तद्विघातस्य निमित्तं न भवतीति । अणिजन्ताद्वा पर इति । ‘अणिञोरनार्पयोः’
इत्यादेशपक्षप्रहाणेन प्रत्ययपक्ष आश्रयणीयः, आदेशपक्ष एव वा स्थित्या यत्रः
कर्त्तव्य इति शाश्वदर्थः ॥

पद्मनोमासहृन्निशसन्यूपन्दोपन्यकञ्चक्रनुदन्नामञ्चस्प्रभृतिषु ॥ इहापि ‘शस्प्रभृ-
तिषु’ इति निमित्तोपादानादनुरूपाः प्रकृतयः आक्षिप्यन्ते, पदादयश्चादेशा
विज्ञायन्ते इत्याह—पाददन्तेत्यादि । अन्ते आसनशब्दः पठ्यते, आस्यशब्दस्तु
पठितव्यः, आसोऽप्युक्तस्य घर्त्तिकामभीष्टे, ग्रीवायां यद्वो अपि कश्च आसनि,
आसो यत्सीसमुञ्चत घृकस्येत्यादौ ह्यास्यार्थोऽवगम्यते । आसनीति । ‘विभाषा

न्यासः

विद्वदे य एव प्रकृत स एव वेदितव्यः । व्यवस्थितविभाषयैव हि शीर्षशब्दस्य शिरः-
शब्देन ग्रहणाच्च शीर्षन्नादेशो न भविष्यतीति, तेन हास्तिशीर्षेत्येवं भवति, न
हास्तिशीर्षयेति । अणिजन्ताद्वेत्यादि । ‘अणिञोरनार्पयोः’ इत्यत्र सूत्रे द्वौ पक्षौ—
अणिञोः स्थान आदेशः घ्यङ् विधीयत इत्येकः पक्षः, अणिजन्तात् परः घ्यङ्प्रत्ययो
भवतीति द्वितीयः । तत्रादेशपक्षेऽप्य दोष आपततीत्यणिजन्तात् परः घ्यङाश्रयितव्य
इति प्रत्ययपक्ष आश्रयितव्य इत्यर्थः । आदेशपक्षे ‘यत्नो वा कर्त्तव्यः’ इति विकल्पाद्यो
वाशब्दः । अथ तत्रापि प्रत्ययपक्ष आश्रयमाणे शीर्षस्य शीर्षन्नादेश कस्मान्न
भवति ? इत्याह—सश्रेत्यादि । यदा प्रत्ययः घ्यङ् तदा तस्मिन्परतो योऽसाविजः ‘यस्येति
ष’ इति लोपस्तस्य पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् । अतो यकारादेः
शीर्षन्नादेशनिमित्तस्य तद्वित्तस्य व्यवधानादादेशो न प्राप्नोतीति भावः ॥

पद्मनोमासहृन्निशसन्यूपन्दोपन्यकञ्चक्रनुदन्नामञ्चस्प्रभृतिषु ॥ इहापि शस्प्रभृतयो
निमित्तत्वेनोपादीयन्ते, ते च प्रकृत्या विना नोपपद्यन्ते इति भावः । तेषु प्रकृत्यन्तरा-
दिहितेषु विधीयमानाः पदादय आदेशा विज्ञायन्ते । न च स्थानिनोऽनुपादा
नादनियमेनादेशप्रसङ्गः, यतस्तेष्वादिश्यमानेषु शस्प्रभृतयोऽनुरूपमेव पादादिका
स्वार्थिकी प्रकृतिमाक्षिपन्तीत्याह—पाददन्तवासिकेत्यादि । पदित्याद्युदाहरणेषु पदो दत्

दत्—या दत्तो धावति तस्यै श्यावदन् । नस्—सूकरस्त्वखनन्नसा ।
मास्—मासि त्वा पश्यामि चक्षुषा । हृद्—हृदा पूतेन मनसा जात-
वेदसम् । निश्—अमावास्याया निशि यजेत । असन्—आसितोऽस्नाव-
रोहति । यूपन्—या पात्राणि यूष्ण आसेवनानि । दोषन्—यत्ते दोष्णो
दोर्भाग्यम् । यक्न्—यक्नोऽवद्यति । शक्न्—शक्नोऽवद्यति । उदन्—
उदनो दिव्यस्य नावा ते । आसन्—आसनि किं लभे मधूनि ।

शस्प्रभृतिष्विति किम् ? पादौ ते प्रतिपीड्यौ, नासिके ते कृशे ।
केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्ति ।
तथा हि—भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

‘व्यायामक्षुष्णगात्रस्य पद्भ्यामुर्ध्वतितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति चैनतेयमिवोरगाः ॥’ इत्येवमादयः ।

अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्तयन्ति, तेन पादादयोऽपि प्रयुज्यन्ते ।

शस्प्रभृतिष्विति प्रकारार्थे प्रभृतिशब्द इति शला दोषणी
इत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवति ।

ॐ पदादिषु मासपृत्स्नूनामुपसख्यानम् ॐ । मास, पृतना—सानु-

विशयोः’ इत्यल्लोपाभाषपक्षे रूपम् । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्तीति । भाष्ये तु
छान्दसमेवैतदिति स्थितम् ।

प्रकारार्थे प्रभृतिशब्द इति । व्यवस्थावाचिनि तु शसः पूर्वेषु वचनेषु न स्युः ।
दोषणीति । प्रथमाद्विवचने, दो.शब्दस्य दोषन्नादेशः, ओङः शीभावः । नास-

न्यासः

इति शक्न्ते । यूष्णः, दोष्णः, यक्नः, शक्न इति पञ्चैकवचनान्तानि । ‘अल्लो
पोऽनः’ इत्यकारलोपः । मासि, निशि, आसनीति सप्तम्यैकवचनान्तानि । आसनीत्यत्र
‘विमाया टिश्योः’ इति षष्ठेऽकारलोपो न भवति । शेषाणि तृतीयैकवचनान्तानि ।
पादौ, नासिके इति प्रथमाद्विवचनान्ते ।

कस्मात् पुनरन्यतरस्यामित्येतदनुवर्तयन्ति ? इत्याह—तेन पादादयोऽनीत्यादि ।
यस्मात् पादादयोऽपि प्रयुज्यन्ते तस्मादन्यतरस्यामित्यनुवर्तयन्ति ।

व्यवस्थावाचिनि प्रभृतिशब्द आश्रीयमाणे शस्प्रभृतिष्वोऽन्यत्रादेशो न सिध्यती-
त्यभिप्रायेणाह—प्रकारार्थे प्रभृतिशब्द इति । दोषणी इति । केचिदाहुः—प्रथमा-
द्विवचने दोषन्नादेशः, ओङः शीभावः । अन्ये त्वाहुः—दोषणीति द्वीबन्तमेतत्,
इति विषयमूले दोषन्नादेशः, ततः ‘श्रुन्नेभ्यो ङीप्’ ।

इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांसं, पृतं, स्नु-इत्येते आदेशा भवति ।
मांसपचन्या उखायाः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । पृतसु मर्त्यम् ।
पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते । न ते दिवो न पृथिव्या अधिस्नुषु ।
अधिसानुष्विति प्राप्ते ।

❧ नस् नासिकाया यत्तत्क्षुद्रेषु ❧ । नासिकाया नस्भावो
वक्तव्यो यत्, तस्, क्षुद्र-इत्येतेषु परतः । नस्यम् । नस्तः । न.क्षुद्रः ।

❧ यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् ❧ । नासिक्यो वर्णः ।
नासिक्यं नगरम् ॥

धात्वादेः पः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः पकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । पह-सहते ।
पिच-सिञ्चति ।

पदमञ्जरी

पचन्या उखाया इति । 'मांसस्य पचि युट्पञ्चोः' इत्यन्तलोपो यक्ष्यते, तद्भ्युत्पत्त्य-
न्तरम् । नस्यमिति । हितार्थे भवार्थे वा 'शरीरावयवाद्यत्' । नस्त इति । 'अपा-
दाने चाहीयरुहोः' इति तसिः । नः क्षुद्रः इति । 'वृत्तीया तत्कृतार्थेन' इति
समासः । 'सप्तमी' इति योगविभागादित्यन्ये । बहुव्रीहौ विशेषणस्य लुङ्शब्दस्य
राजदन्तादिस्थात्परनिपात इत्यन्ये ।

यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यमिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ; इह
तावन्नासिक्यो वर्ण इति, परिमुखादिपाठाद् व्यः, नासिक्यं नगरमिति
सङ्काशादिपाठाद् व्यः, 'राजन्यसाङ्काशकाभ्यल्पनासिक्यदार्थाघादानामा-
दिर्यान्तो वा' इति प्रतिपदस्वरविधानात्स्वरेऽपि नास्ति विशेषः, प्रत्युत यत्प्रत्यये
सत्यनासिक्यमित्यत्र 'यत्तोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत, अव्यय-
पूर्वपदकृतिस्वरश्चेप्यते ॥

धात्वादेः पः सः ॥ सिञ्चतीति । 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् ।

न्यासः

नस्यमिति । हितार्थे 'शरीरावयवाद्यत्' । नस्त इति । 'अपादाने चाहीयरुहोः'
इति तसिः । नः क्षुद्र इति । नासिका क्षुद्रा यस्येति बहुव्रीहिः ।

नासिक्यो वर्ण इति । भवार्थे 'शरीरावयवाद्यत्' इति यत् । नासिक्यं नगरमिति
अत्र हितार्थे यत् ॥

धात्वादेः पः सः ॥ सिञ्चतीति । 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् ।

धातुग्रहणं किम् ? पोडश । पडिकः । पण्ड । आदेरिति किम् ?
कपति । लषति । कृषति ।

पदमञ्जरी

पोडनिति । पड् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ 'यसि दन्तस्य दट्' 'पप उत्त्वं दट् दशधासु' इति पप उत्त्वमुत्तरपदादेष्टुत्वं च, 'उगिदचाम्' इति तुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । क्वचित्तु पोड इति पठ्यते, तत्तु पोडन्तमाचष्ट इति निचि कृते टिलोपे पचाद्यचि रूपम् । पटशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । अनुकम्पितः पडङ्गलिः पडिकः, 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठञ्चा', 'ठाजादावूर्ध्वम्' इत्यङ्गलिशब्दस्य लोपः । लषतीति । पकारोपदेशस्तु प्रनिलषतीत्यादौ 'शेषे विभाषाऽकृषादावपान्त उपदेशे' इति नेर्णत्यप्रतिषेधार्थं स्यात्, लेपतुः लेपुरित्यत्र 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्यार्थम् । क्वचित्तु कपतीत्यपि पठ्यते; तदयुक्तम्; पकारोपदेशसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति; प्रनिकपतीत्यत्रापि कृषादावित्येव णत्यप्रतिषेधः सिद्धः; आदेशादित्वाभ्यासलोपौ च न स्तः—चकपतुः, चकपुः ।

न्यासः

पोडश इति । पट् वा दश यास्येति 'सत्ययात्यय' इत्यादिना बहुव्रीहिः, 'सत्ये ङञ्' इत्यादिना समासान्तो ङच् । पोडनिति । पट् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः, 'यसि दन्तस्य दट्' इति दन्तशब्दस्य दनादेशः । 'पप उत्त्वं दट् दशधासुत्तरपदादेष्टुत्वं' इति पप उत्त्वम्, उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्—ङकारः । पण्ड इति । प्रातिपदिकान्तमेतदव्युत्पन्नम् । पडिक इति । अनुकम्पितः पडङ्गुलिदत्त इति 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठच्' इति ठच्, 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' इत्यङ्गुलिदत्तशब्दस्य लोपः । ननु च 'लिटि धातोः' इत्यतोऽत्र धातुग्रहणमनुवर्तिष्यते, तदिह किं पुनर्धातुग्रहणेन ? एवं तद्धेतुज्ज्ञापयति—तन्निवृत्तमिति । तस्य ह्यनुवृत्तौ 'लोपो व्योर्बलि' इत्ययमपि लोपो धात्ववयवस्यैव विशास्यते । वनूरी, क्तः—वनूतः, श्मायी, क्तः—दमात इत्यनेव स्यात्; गौधेरः, पचेरन्नित्यत्र न स्यात् । नन्वेवमपि धातुग्रहणमनर्थकमेव, यस्मादुपदेश इति वर्तते एव, न च प्रातिपदिकानामुपदेशः, केपा तर्हि उपदेशः ? धातूनाम् नैतदस्ति; उपदेशाधिकारेऽप्युपदेशग्रहणेन पकारो विशिष्यते, पपश्च पकार उपदेशो भवति । 'पप उत्त्वं दट् दशधासुत्तरपदादेः' इति सूत्रे पाठात् । तस्माद् धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । कपतीति । म्वाद्यौ कपसिषेत्यादिर्हिंसायां धातुवर्गे पठ्यते । कषतीति । 'लप कान्तौ' । अनयोरादिग्रहणान्न भवति । ननु चोपदेशसामर्थ्यादेवान्न न भविष्यतीति, अन्यथा ह्युपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् ? नैतदस्ति, अस्ति ह्यन्यत्तुपदेशस्य प्रयोजनम् । किं तत् ?—'शेषे विभाषाऽकृषादावपान्त उपदेशे' इत्यत्र कपेर्ग्रहणं मा भूत्, लपेश्च लेपतुः, लेपुरिति पत्यं यथा स्यात् ।

‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्यत्र पत्वव्यवस्थार्थं पादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते ? ये तथा पठ्यन्ते । अथ वा, लक्षणं क्रियते—‘अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्वदिस्वञ्जिस्वपितयश्च’, सृपिसृजिस्तृस्त्यासेक्सृवर्जम्’ ॥

पदमञ्जरी

किमर्थं पुनः पादयो धातव उपदिष्टाः, न सादय एषोपदिश्येरन्, एवं ह्येतत्सूत्रं न कर्त्तव्यं भवति ? तत्राह—आदेशप्रत्यययोरित्यादि । व्यवस्थानियमः—आदेशप्रत्यययोरिति सहादीनामेव पत्वं यथा स्यात्, सृपिसृजिप्रभृतीनां मा भूदित्येवमर्थं पादयः केचिदुपदिष्टाः; अन्यथा सहादीनां पत्वार्थं यन्नान्तरमास्थेयम्, तच्च गुरु भवतीति भावः । के पुनस्त इति । पाठे भ्रंशसम्भवात्प्रश्नः । ये तथा पठ्यन्त इति । अप्रमादेन पठितव्यमित्यर्थः । अथ वा लक्षणं क्रियते इति । मन्दधियोऽनुग्रहीतुमिति भावः । अज्दन्त्यपराः सादय इति । अज्दन्त्यौ परौ येषां तेऽज्दन्त्यपराः, परशब्दोऽवयवधाची । तच्च अज्दन्त्ययोः परस्त्वमवयवान्तरापेक्षं विज्ञायमानं सन्निधानात्सकारापेक्षं विज्ञायते । स्मिड्स्विदिति । ‘भिन्नीपदसने’, ‘जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे’, ‘ध्वञ्ज सङ्गे’, ‘निष्वप् क्षये’—एते स्वरूपेणैव पठ्यन्ते । वकारमकारयोरनज्दन्त्यत्वाद्वाकारोऽपि केवलदन्तस्थानो न भवति । ‘स्वद् आस्थादने’ इति । स्वदिमपि केचित्पठन्ति । सृपिसृजीत्यादि । ‘सृसृ

न्यासः

किमर्थं पुनः पादयो धातव उपदिष्टाः, न सादयो ह्युपदिश्येरन्, एवं ह्येतत् सूत्रं न कर्त्तव्यं भवति ? इत्यत्र आह—आदेशप्रत्यययोरित्यादि । पत्वव्यवस्थापत्वनियमः । ‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्यनेन सहादीनामेव पत्वव्यवस्था यथा स्यादित्येवमर्थम् । पादयः केचिदुपदिष्टाः, अन्यथा सहादीनां पत्वार्थं यन्नान्तर कर्त्तव्यं स्यात् । तच्च गुरु भवतीत्यभिप्रायः । यद्यपि सकारादिषु सन्देहो न भवति, सकारादिषु च भवत्येव । अत्र हि न शयते—किं षोपदेशा एव सन्तः ‘धात्वादेः पः सः’ इत्यनेन कृतत्वा उच्चारिताः ? उत सकारादय एव ? इति सन्दिह्य वृच्छति—के पुनस्त इति । ये यथा पठ्यन्त इति । पादयो ये यथा पठ्यन्ते सन्निधानात् त एव षोपदेशा अवगन्तव्याः । अज्दन्त्यपरा इत्यादि । अज्दन्त्यौ परौ येषामिति तेऽज्दन्त्यपराः । परशब्दोऽनावयवे वर्तते । तच्च अज्दन्त्ययोः परस्त्वमवयवान्तरापेक्षं विज्ञायमानं सन्निधानात् सकारापेक्षं विज्ञायते । स्मिस्विदिस्वदिस्वञ्जिस्वपितयश्चेति । ‘भिन्नीपदसने’, ‘जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे’, ‘ध्वञ्ज परिष्वङ्गे’, ‘जिष्वप् क्षये’—एते स्वरूपेणाख्यायन्ते; मकारवकारयोरज्दन्त्यत्वामावात् ।

१. इतोऽप्रे—‘मकारवकारयोरनज्दन्त्यत्वाच्च भवतीति अप्राप्ते विधानम्’ इति पाठो मुद्रितपुस्तके दृश्यते ।

ॐ सुब्धातुष्ठिवृज्ज्वक्तीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॐ । षोडीयति । षण्डीयति । ष्ठीवति । ज्वज्ज्वक्ते । 'ष्ठिवृ'—इत्येतस्य द्वितीयस्यकारष्ठ-

पदमञ्जरी

गतौ', 'सृज विसर्गे', 'स्तृब् आच्छादने', 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः', 'सेकति-
र्गत्यर्थः', 'सृ गतौ'—एतान्वर्जयित्वा येऽन्येऽब्दन्त्यपरास्ते षोपदेशाः ।

सुब्धात्वित्यादि । सुब्धातुः क्यजायन्तः, 'ष्ठिवृ निरसने', 'ज्वज्ज्वक्तीर्गत्यर्थः'
अनुदात्ते—एषां सत्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्र सुब्धातूनां तावन्न वक्तव्यः,
उपदेश इति वर्तते, न च सुब्धातवः कचिदुपदिश्यन्ते, एवं च कृत्वा धातुमहणं
शक्यमकर्तुम् । उपदेशभावादेव षोडादेर्न भविष्यति, तत् क्रियते धातोर्तिरस्य
निवृत्तिं सूचयितुम् । तेन 'छोपो व्योर्ध्वलि' इति अविज्ञेयेण भवति, छीवति-
ज्ज्वक्ती द्विपकारकौ, तत्र पूर्वस्यास्तु सत्यम्, परेण सन्निपातेन यत्वं भविष्यतीति ।

न्यासः

केचित् स्मिस्वदिस्वदिस्वजिस्वपयथेति स्विदिस्थाने स्वदि पठन्ति, तेषां 'स्वद स्वदं
भास्वादने' इति स्वदिरपि षोपदेश एव । स्विस्वजिस्त्वृत्त्यासेकस्यवर्जमिति । 'गस्तु
दृप्तु गतौ', 'सृज विसर्गे', 'स्तृब् आच्छादने', 'ष्यै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः', 'सेक सेक
भक्ति इलकि गत्यर्था', 'सृ गतौ'—एतान् वर्जयित्वा येऽन्येऽब्दन्त्यपरास्ते षोपदेशाः ।

सुब्धात्वित्यादि । सुब्धातुः क्यजायन्तः । 'ष्ठिवृ निरसने', 'ज्वज्ज्वक्तीर्गत्यर्थः'
तिक्क टिक्क टीक्क षणि छगि गत्यर्थाः—एषा प्रतिषेधो वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः ।
तत्रेदं व्याख्यानम्—सुब्धातौ तावत् षोडीयतीत्यादौ नैव धात्वादि. पकारः, तथा
ह्याविरचयनः । भारभक्तभ्राजयवो भवति, सुब्धातुः सुब्धतेन क्यच्चा चारम्यते । न च
षकारेणापि वर्णान्तरेणेति कुतस्तस्य पकारादित्वम् ? सहादयस्तु पकारादिभिरेव
वर्णैरारम्यन्त इति युक्तं तेषां पकारादित्वम् । छिवेरपि निपातनान्न भवति, किं
तन्निपातनम् ? 'ष्ठिवृक्लमुचमा शिति' इति । यस्य हि सत्व भवति तमय प्रदेदीपु
कृतस्त्वमेवोच्चारयति यथा प्रदेद्ये—'स्थाय्योरिव' इति । ज्वक्केरप्यब्दन्त्यपरा इत्यनेन
निवृत्तित्वान् न भवति । षकारस्य दन्त्यौष्ठत्वादब्दन्त्यमहणेन न गृह्यते । अथ बा-
यादित्वात् षिवृज्ज्वक्तीर्न भविष्यति, यकारस्तु छुत्तिर्निर्दिष्टत्वान्न भूयते । अथ बा-
अन्यतरस्यामहणमत्रानुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते, तेन सुब्धात्वा-
दीनां न भवतीति । छीवतीति । 'ष्ठिवृक्लमुचमा शिति' इति दीर्घः । ज्वज्ज्वक्ते इति ।
अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । अथ छिवो द्वितीयवर्णः किं ठकार इष्यते ? उत थकारः ।
यदि ठकारस्तदा सिद्धम्—ट्रेष्ठीव्यत इति, न सिध्यति—तेष्ठीव्यत इति, 'अभ्यासे चर्च' इति
इति ठकार एवान्तस्तमठकारस्य स्थाने प्राप्नोतीति श्रुता; अथ थकारस्तदा सिद्धम्—
तेष्ठीव्यत इति, एतन् न सिध्यति—ट्रेष्ठीव्यत इति, आन्तरतम्याद् विधीयमानस्वकारस्य
स्थाने तकार एव प्राप्नोतीत्यत आह—ष्ठिवृ इत्येतस्येत्यादि । अभ्यासस्य द्वैरूप्यं यथा

कारश्चेप्यते । तेन तेष्ठीव्यते, टेष्ठीव्यते इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति ॥

गो नः ॥ ६५ ॥

‘धातोरादेः’ इत्यनुवर्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । णोञ्-नयति । णम्-नमति । णह्-नहति ।

धात्वादेरित्येव-अणति ।

सुब्धातोऽयमपि नेप्यते-णकारमिच्छति णकारोयति ।

‘उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य’ इत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थायं णादयो धातवः केचिदुपदिश्यन्ते । के पुनस्ते ? ये तथा पठन्ते । अथ वा, लक्षणं क्रियते-‘सर्वे णादयो णोपदेशाः, नृतीनन्दिनदिनक्क-नाटिनाथृनाधूवर्जम्’ ॥

पदमञ्जरी

यद्येयम्, लिट् प्यष्कते, पत्यस्यासिद्धत्वाद् ‘ङः सि घुट्’ इति घुट् प्रसज्येत ? एवं तर्हि यकारादी ध्रुवप्यष्कती, यकारस्तु ‘लोपो व्योर्नलि’ इति लुप्यते । धीवतीति । ‘ध्रुवोक्तमुचमां शिति’ इति दीर्घत्वम् । अयास्य द्वितीयो वर्णो यदि ठकारः, तेष्ठीयत् इति न सिध्यति; अथ यकारः, टेष्ठीयत् इति न सिद्धपति; उभयं चेप्यते, तत्राह-धीवत् इत्यस्येत्यादि । उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः पाठिता इति भावः ॥

गो नः ॥ अणतीति । णोपदेशस्तु निरणतीत्यादी ‘उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य’ इति णत्वार्थं स्यात् । सुब्धातोऽयमपि नेप्यत इति । पूर्वपदेव सर्वे नादय इति प्रयोगे । नृतीनन्दीत्यादि । ‘नृती गात्रविक्षेपे’, ‘डुनदि समृद्धौ’, ‘नर्द गर्द शब्दे’, ‘नक्क नाशने’, ‘नट अवस्यन्दने’ चुरादिः, ‘नाथृ नाथृ याञ्जोपता-पैश्वर्येषु’ ॥

भ्यासः

स्यादिति । केचिदाचार्येण शिष्याः ‘ठकारोऽयम्’ इत्युपदिष्टाः । अपरे पुनः ‘यकारोऽय प्लुत्वेन ठकारः भूयते’ इतीममर्थं ग्राहिता । उभयत्रैतत् प्रयोजनम् । अन्ये पुनराहुः-ध्रुविर्वादिष्वपि पुनरधीयते, तत्रैकस्य द्वितीयस्यकारः, अपरस्य तु ठकार इति । तेष्ठीव्यत् इति ‘शपूर्वाः स्त्रयः’ शेषः ॥

गो न ॥ सुब्धातोऽयमपि नेप्यत इति । पूर्वस्मादेव हेतोः ।

उपसर्गादसमासेऽपीत्यादि । अत्र पूर्वानुसारेण पूर्वपक्षो विशेषः । नृतीनन्दीत्यादि । ‘नृती गात्रविक्षेपे’, ‘डुनदि समृद्धौ’, ‘नर्द गर्द शब्दे’, ‘नक्क वक्क नाशने’, ‘नट अवस्यन्दने’, चुरादिनिबन्तः, ‘नाथृ नाथृ याञ्जोपतापैश्वर्याद्योःपु’, ‘न नये’ ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्धातुग्रहणाद्विवृतम् ।
तेन धातोरधातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति ।
दिव्-दिदिवान्, दिदिवांसो, दिदिवांसः । ऊयी-ऊतम् । वनूयी-
वनूतम् । गोधाया दृक्-गोधेरः । पचेरन् । यजेरन् । वकारस्य-
'जीवेरदानुक्'-जीरदानुः । स्त्रिवेः-आस्त्रेमाणम् । 'उणादयो बहुलम्'
इति बहुलवचनात् 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति ऊङ् न भवति ।
बलोति किम् ? ऊय्यते । वनूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् ?

पदमञ्जरी

लोपो व्योर्वलि ॥ धातोरिति प्रकृतमित्यादि । एतद् 'धात्वादेः पः सः' इत्यत्र
व्याख्यातम् । दिदिवानिति । दिवेः क्वसौ रूपम् । 'वस्वेकाजादृषसाम्' इति
नियमादिङ्भावः । अत्र घक्तव्यमस्ति तद् 'वस्वेकाजादृषसाम्' इत्यत्र
घक्ष्यामः । 'ऊयी तन्तुसन्ताने', 'वनूयी शब्दे' । आस्त्रेमाणमिति । 'स्त्रिवु गति-
शोषणयोः', औणादिको मनिन्, नवा समासः ।

ननु च सतः कार्यिणः कार्येण भवितव्यमिति पूर्वं कार्यिनिर्देशो युक्तः,
पश्चात्कार्यनिर्देशः—'व्योर्वलि लोपः' इति, लाघवं च भवत्यर्द्धमात्रया,
तत्किमर्थं पूर्वं लोपग्रहणं कृतम् ? इत्यत आह—पूर्वं लोपग्रहणमित्यादि ।

न्यासः

लोपो व्योर्वलि ॥ 'लिटि धातोः' इत्यस्य धातुग्रहणस्य दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिहाप्य-
नुवृत्तिरिति मन्यमानस्य धातोरेवायं बलि व्यलोपो विधीयत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः
स्यात्, अतस्ता निराकर्तुमाह—धातोरिति यत् प्रकृतमित्यादि । दिदिवानिति । दिवेः
क्वसौ रूपम् । ऊयीति । 'ऊयी तन्तुसन्ताने' । वनूयीति । 'वनूयी शब्दे' । गोधेर इति ।
'गोधाया दृक्' दृश्येयादेशः, यकारलोपः । पचेरन्निति । सीयुङ्यकारस्य लोपः ।
जीवेरिति । 'जीव प्राणधारणे' इत्यस्य । स्त्रिवेरिति । 'स्त्रिवु गतिशोषणयोः' इत्येतस्य ।
आस्त्रेमाणमिति । औणादिकोऽयं मनिन् । कथं पुनरेतदिहोदाहरणम्, यावता परत्वाद्
'वार्णादाङ्गं बलीयो भवति' इति बलीयस्त्वात् 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यादिनोठा-
देशेनात्र भवितव्यम् ? इत्यत आह—उणादयो बहुलमित्यादि । बहुलग्रहणस्य सर्व-
विधिष्यभिचारार्थत्वान्न न भवत्येव दोषप्रसङ्ग इति ।

पश्चात्लोपग्रहणे क्रियमाणे पकारात् परेणाध्वर्धमात्रोच्चारयितव्या भवति, अकारो
हि माना, विसर्जनीयस्त्वध्वर्धमात्र । पूर्वं तु लोपग्रहणे क्रियमाणे मात्राद्वयमुच्चारयितव्यं
जायते; ओकारस्य द्विमात्रिकत्वात् । तत्र लाघवाय पश्चादेव लोपग्रहणं कर्तुं युक्तम्,
यत् किं पूर्वं क्रियते ? इत्यत आह—पूर्वमित्यादि । अन्यस्तु पूर्वं कार्यिनिर्देशो युक्तः,

वेरपृक्तलोपात्पूर्वं बलि लोपो यथा स्यात् ।

कण्डूयतेः विवप्-कण्डूः । लोलूयते-लोलूः ।

व्रश्चादीनामुपदेशमामर्ष्याद् बलि लोपो न भवति । वृश्चति,

पदमशरी

पूर्वं लोपग्रहणेनायमर्थः सूच्यते-विध्यन्तरात्पूर्वमेवायं लोपो भतीति, कण्डूयते-यंलोपश्च प्राप्नोति, वेरपृक्तलोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वमपृक्तलोपेन भवितव्यम् ।

कण्डूयतेः किविति । 'कण्डूादिभ्यो यक्' इत्यत्र भाष्यम्-'नृतेभ्यः किवश्च दृश्यते' इति, तस्मात्कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात्किञ्च दृष्टव्यः । द्विविधा हि कण्डूादयः-धातवः, प्रातिपदिकानि च । तत्र धातुभ्यो यग्निधानात्प्रातिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव, तत्र क्यजन्तात्किञ्चपि कृते-अतो लोपश्च प्राप्नोति, वेरपृक्तलोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वमपृक्तलोपेन भाव्यम् । अथाप्यार्थेधातुक इति विषयसम्पत्त्याश्रयणात्पूर्वमतो लोपः, पश्चात्किञ्चपि ? एवमपि किवलोपश्च प्राप्नोति यलोपश्च, तत्र परत्याग्नित्यत्याग पूर्वमपृक्तलोपः स्यात्, तस्मिन् सति निमित्ताभावादलाभये प्रत्ययलक्षणाभावात्स्थानि-ङ्गायाभावाच्च बलि लोपो न स्यात्, पूर्वलोपग्रहणाच्च भवति । अथात्र लोपस्य स्थानिरङ्गायादुपयुक्तं कस्मान्न भवति ? उच्यते; क्यजन्तात्किञ्चधित्युक्तम्, ततः किम् ? स्थानिवङ्गायेनापि कण्डूमात्रस्य धातुत्याभावादुपयुक्तं न भवति । यणादेशस्तर्हि प्राप्नोति ? अस्तु यन्, तस्योठ फरिष्यते । न चोठपि कर्त्तव्ये स्थानिवङ्गायः, आदिप्रादयः पूर्वत्यादकारस्य, अत एव कण्डूयादित्यादायूङ्यङादिषु कर्त्तव्येषु नास्त्यन्लोपस्य स्थानिरङ्गायः ।

अथ व्रश्चकः, व्रश्चनमित्यादी रेफे बलि परतो वङ्कारस्य लोपः कस्मान्न भवति ? तत्राह-व्रश्चादीनामित्यादि । ननु वृश्चति, व्रश्चतेत्यादी सम्प्रसारणे कृते ह्लादिशेषे च वङ्कारस्य भ्रवणं यथा स्यादित्येतदुपदेशस्य प्रयोजनं स्यात्,

म्यासः

पश्चात् कार्पनिर्देश इति पूर्वं व्योम्बहणे कर्त्तव्ये किमर्थं लोपग्रहणं निरत इति पूर्वं च वर्णयति, उ चामुक्तः; 'ह्रगणिप्रोः' इत्यत्र कार्पस्यापि पूर्वं निर्देशात् । वेरपृक्तलोपादिष्वपि । कण्डूयतेर्लोड्यतेश्च किवि कृते बलि लोपात् परत्यात् कृताह्रप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वान्च पूर्वं वेरपृक्तलोप एव स्यात्, अस्मिन् सति निमित्ताभावाद् वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावाद् बलि लोपो न स्यात् । तस्मात् पूर्वं लोपग्रहणं किरते-बलि लोप एव पूर्वं यथा स्यात् । पूर्वं लोपग्रहणे ह्ययमर्थः सूच्यते-वेरपृक्तलोपात् पूर्वं बलि लोप एव कर्त्तव्यमिति । कण्डूयति । 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः । 'विह्रगुपधात्वचङ्' इत्यकारस्य स्थानिरङ्गायो न भवति, बलि लोपः । निर्वसङ्कृतेषु न स्थानिवङ्' इत्यकारस्य स्थानिरङ्गायो न भवति, बलि लोपः । अथ व्रश्चकः, व्रश्चन इत्यत्र रेफे बलि परतो वङ्कारलोपः कस्मान्न भवति ? इत्याह-व्रश्चादीनामित्यादि । यद्येवमपि लोपः स्वाद्, वङ्कारोच्चारणमनर्थकं स्यात् ।

वद्वच्चेत्यत्रापि हि सम्प्रसारणहलादिः शेषयोर्वहिरङ्गत्वात्प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

‘लोपः’ इति वर्तते । ‘वेः’ इति क्विवादयो विशेषाननुबन्धानु-
त्सृज्य सामान्येन गृह्यन्ते । वेरपृक्तस्य लोपो भवति । ‘ग्रहाभ्रूणवृत्रेषु
क्विप्’—ग्रहाहा, भ्रूणहा । ‘स्पृशोऽनुदके क्विन्’—घृतस्पृक्, तैलस्पृक् ।
‘भजो ण्विः’—अर्घभाक्, पादभाक्, तुरीयभाक् ।

पदमञ्जरी

न ह्यत्र लोपः प्रवर्तते, यत्परत्याभावादित्यत आह—वृश्चति वद्वच्चेत्यादावपी-
त्यादि । बहिरङ्गत्वादिति । बहिरङ्गत्वं सम्प्रसारणस्य किञ्चित्प्रत्ययापेक्षत्वात्,
हलादिशेषस्य त्वभ्यासापेक्षत्वात्, चतरचाकृतयोरेव तयोर्वलोपः प्राप्त उपदेश-
सामर्थ्यादेव न भवति ।

अत्र भाष्ये यलोपः प्रत्याख्यातः । आक्षेपमाणम्, जीरदानुरित्यत्र छान्दसो
वर्णलोपः, क्यसारपि छान्दस एव, दिग्विप्रभृतीनां यङ्गुगन्तानां तसादिपूठा
भवतिव्यम्, तिप्तिपोरीडभाजपक्षेपूठा भवितव्यम् । ये तत्र किञ्चीति नानुवर्त्त-
यन्ति—देदिविति देद्योति, देदिधीपि देद्योपि, मिपि त्वनुनासिकत्वादेव भवति,
देदिधीमि देद्योमि; ये त्वनुवर्त्तयन्ति तेषामपि छान्दसो यङ्गुगिति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ क्विवादयो गृह्यन्त इति । ततोऽन्यस्य वेरपृक्तस्याभावात् । घृत-
सृगिति । ‘क्विन्प्रत्ययस्य कुः’ अपृक्तग्रहणाद्वकारमात्रस्येदं ग्रहणम्, इकार
उच्चारणार्थः ॥

न्यासः

अतश्चोच्चारणसामर्थ्याद् ब्रश्वादीनां बलि लोपो न भवति । स्यादेतत्—वृश्चति,
वद्वच्चेत्यत्र सम्प्रसारणे हलादिशेषे च वकारस्य भवणं यथा स्यात्, तत् कुत उपदेशस्य
वैयर्थ्यम् ? अत आह—वृश्चतीत्यादि । यथा ब्रश्चक इत्यादी लोपस्य प्राप्तिः, एवं
वृश्चतीत्यादावपि सम्प्रसारणादौ कार्ये कृतेऽपि; तस्य बहिरङ्गत्वेनाभिदत्त्वात् । तत्र
सम्प्रसारणं द्विप्रत्ययापेक्षत्वात् बहिरङ्गम्, हलादिशेषोऽभ्यासापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः,
बलि यलोपस्तु वर्णमात्राश्रयत्वादन्तरङ्गः । तस्मात् सर्वत्रैव ब्रश्चेर्वकारलोपः प्राप्नोति ।
क्रियते चास्योपदेशः, अत उपदेशसामर्थ्यान्न भविष्यतीति ज्ञेयवान्वितम् ॥

वेरपृक्तस्य ॥ वेरित्यादि । क्वादेरन्यस्य वेरपृक्तसंज्ञकस्याभावात् क्वादादय एव
गृह्यन्ते, कथं पुनर्वेरित्युच्यमाने क्वादादीनां सामान्येन ग्रहणमुपपद्यते, यावता
पकारादयस्तेषां विशेषा अनुबन्धाः सन्ति ? इति चोद्यनिरासायेदमुक्तम्—विशेषाननु-
बन्धानुत्सृज्येति । ग्रहाहा, भ्रूणहेति । ‘सौ च’ इति दीर्घः । घृतसृगिति । ‘क्विन्प्रत्ययस्य
कुः’ इति कुत्वम् । अर्घभागिति । ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् ।
दर्विरित्यादौ ‘उणादयो बहुलम्’ इति बहुलग्रहणादेव लोपो न भवतीति शक्यते
वक्तुम्, अतः प्रपञ्चार्यम् । वैचिन्त्यार्थं वाऽपृक्तग्रहणम् ॥

अपृक्तस्येति किम् ? 'वृद्भ्या विन्'-द्विवि. । 'वृगृशृजागृभ्यः
क्विः'-जागृक्विः ।

हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

'लोपः' इति वर्तते । तदिह लोकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं
द्रष्टव्यम्—लुप्यते इति लोपः । हलन्ताद्, डघन्तादावन्ताच्च दीर्घान्
परं सु, ति, सि-इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् गुलोप-राजा,
तक्षा, उलास्रत्, पणंध्यत् । डघन्तात्-कुमारी, गीरी, क्षात्रंरयो ।
आवन्तात्-सद्वा, बहुराजा, कारीपगन्ध्या ।

पदमञ्जरी

हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ दीर्घमहणं सम्भवत्यभिचाराभ्यां
रूपापोरेय विशेषणम् । डघ्यामहणं च सोविशेषणम् । हल्ङृष्टमहणं च तिम्योः ।
सुतिसीति त्रीणि पदानि । तदिहेत्यादि । प्रकृतस्य लोपशब्दस्य शास्त्रीयस्य भाष-
साधनस्य सुतिसीति प्रथमान्तेन सम्यन्वाभवादिति भावः । अपर आह-हल्ङ्या-
भ्यः' इति पञ्चम्या सुतिसीत्यादिकायाः प्रथमायाः षष्ठ्या प्रकल्पितायां

हलन्तादेव तिलोपः, सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत्—अविभ-
भवान् । भृजो लङि तिपि 'श्लो', 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्त्वम् ।
अजागर्भवान् । सिलोपः—अभिनोऽत्र । अञ्छिनोऽत्र । दस्य रेफः ।

हल्द्वयाभ्या इति किम् ? ग्रामणोः । सेनानोः । दीर्घादिति
किम् ? ग्रामणोः । सेनानोः । दीर्घादिति किम् ? निष्कौशाम्बिः ।

पदमञ्जरी

शास्त्रीयेऽपि लोपश्च न दोष इति । अभिनोऽत्रेति । मिर्लङ्छि सिलोपः,
'दश्च' इति दकारस्य ह्रस्वम्, यस्य 'अतो रोरष्टुतादुत्ते' इत्युपम, रनमो-
ऽकारेण 'आद्गुणः', 'एछः पदान्तादिति' इति पूर्वरूपम् ।

निष्कौशाम्बिरिति । ननु च प्रत्ययप्रहणपरिभाषया तदादिप्रहणादेवात्र न
भविष्यति, इहापि तर्हि न स्यात्—परमकुमारी, परमसद्व्येति ? 'स्त्रीप्रत्यये
पानुपसर्जने न' इति तदादिनियमाभावाद्भवित्यति । निष्कौशाम्बिरित्यादी उप-
सर्जनत्वाद्भवत्येष तदादिनियमः ? एवं तर्हि एवञ्ज्ञापयति—उपसर्जनेऽपि स्त्री-
प्रत्यये तदादिनियमोऽत्र न भवतीति । तेनार्द्धे पिप्पल्या अर्द्धपिप्पलीत्यादी
'एकविभक्तिः च' इत्युपसर्जनस्य स्यापि लोपो भवति । नात्रोपसर्जनं पिप्पली;
एकविभक्त्यपष्टयन्तमिति यच्चनान् । अत एव 'गोस्त्रियोऽपसर्जनस्य' इति ह्रस्वस्य
न भवति । मा भूच्छास्त्रीयमुपसर्जनम्, अप्रधानं वारङ्ग्यस्येव—यहवः श्वेदरो-
ऽस्य यहवेयमीति ? शास्त्रीयमप्युपसर्जनस्यमस्ति, 'ईयमश्च' इति षः प्रतिषेधः,
'ईयसो बहुमीदी प्रतिषेधो षत्त्र्यः' इति ह्रस्वाभावः । अपर आह—'निष्कौशा-
म्बिरित्यादी ममुदायस्य ङाघन्तत्वेऽपि यद् ङाघन्तं षीशाम्ब्यादि, तातः
परस्य सौलोपः प्राप्नोति दीर्घप्रहणाद्वारक्षते' इति । ननु च विहितविशेषणं
विज्ञायते—ङाघन्तादिर्द्विष्यति ? नैवं द्रव्यम्; या, मा, पेदयादी न स्यात्, न
एव ङाघन्तात्मुप्यदितः । मा भूदेवम्, हल्न्तादिद्विष्यते इत्येवं भविष्यति । गते-
वम्, यः, मः, क इत्यत्रापि स्यात्, पक्षा हर्न्त्यादी च न स्यात्, न ह्यत्र हल्न्तात्

स्यात्

अतिपट्व । सुतिसीति किम् ? अभैत्सीत् । तिपा महचरितस्य
सिध्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहण नास्ति । अपृक्तमिति किम् ? भिनत्ति,
छिनत्ति ।

हलिति किम् ? विभेद । चिच्छेद ।

अयं किमर्थं हलन्तात्सुतिसोना लोपो विधीयते, सयोगान्त-
लोपेनैव सिद्धम् ? न सिद्धयति, राजा, तक्षेत्यत्र सयोगान्तलोपस्या-
सिद्धत्वान्नलोपो न स्यात् । उखासत्, पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वाद्दत्त्व च

पदमञ्जरी

सुविहित इति ? अतोऽन्यस्मादपि विहितस्य हल्द्वयाद्यम्बोऽनन्तस्य लोप इत्या-
स्थेयम् । एष च निष्कोशाम्ब्यादावपि लोप प्राप्तो दीर्घप्रहणेन व्यावर्त्तनीय ।
तिपा सहचरितस्येति । तिपा तिशादेन साहचर्यात्सहापि तिष्ठ एष महणमित्यर्थः ।

अयं किमर्थमित्यादि । 'ङपापोर्दीर्घात्सु' इत्येव यत्तव्यमिति चोद्यार्थः ।
न लोपो न स्यादिति । ननु च 'न ङिसम्बुद्धयोः' इति ज्ञापकान्नलोपे कर्त्तव्ये
सयोगान्तलोपः सिद्ध एव भविष्यति ? न, पचन्नित्यादावपि प्रसङ्गात् । नकार-
सम्बुद्धयोरानन्तर्ये प्रतिषेधो विज्ञायमानस्तुल्यजातीये नकारविभक्तयोरानन्तर्य एव
सयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञापयति । पचन्नित्यादीं तु तकारेण व्यग्रहितत्वाद्
ज्ञापकाभावाल्लोपाभावात् ।—इत्याशङ्क्य दोषान्तरमाह—उखासत्, पर्णध्वदिति ।
दत्वमिति । न स्यादित्यनुपङ्ग । उखासम् + सु इति स्थिते सयोगान्तलोपमप-
वादत्वाद्वाधित्वा 'सो सयोगाद्यो' इति प्रकृतिसकारस्य लोपे श्रूयमाण-
सकारो न वस्रादिसम्यन्धीति 'वसुसु' इति दत्व न स्यात् । न च सयोगा-
दिलोप बाधित्वा पूर्वमेव प्रकृतिसकारस्य दत्व लभ्यते, अपदान्तत्वात् । न हि
सौ श्रूयमाणे पूर्वस्य पदसज्ञाऽस्ति, 'असर्जनामस्थाने' इति प्रतिषेधात् । अथापि
सावपि पदत्वमिति पक्षाभयेन स्यात्पदत्वम् ? एवमपि दत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्व-
भ्यासः ।

इति । सट्थामतिक्रान्त इति पूर्ववत् समासे कृते ह्रस्व । अभैत्सीदिति । 'वदव्रज'
इति वृद्धि, अपृक्त इट् । ननु सीति सामायेन निर्देशात् सिचोऽपि ग्रहणम्, अतो
न युक्तमिदं प्रत्युदाहरणम् ? अत आह—तिसहचरितस्येत्यादि । तिष्ठतिशब्देन साह-
चर्यात् तिष्ठ एव रेग्रहणम्, न सिच इति किमत्रायुक्तम् । विभेदेति । णलोऽकारोऽत्र
भवत्यपृक्त, न तु हल् इति नासौ छुप्यते ।

सयोगान्तलोपनैव सिद्धमिति । राजेत्यादिकमुदाहरणमिति शेषः । कथं पुनर्न
सिध्यति ? इत्यत्र आह—राजा, तक्षेत्यादि । यथा पचन्नित्यत्र सयोगान्तलोपस्यासिद्ध-

न स्यात् । अभिनोऽत्रेत्यत्र 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्व न स्यात् ।
अविभर्भवानित्यत्र तु 'रात्सस्य' इति नियमाल्लोप एव न स्यात् ।

सयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति ।

रात्तु ते नैव लोपः स्याद्, हलस्तस्माद्विधीयते ॥

पदमञ्जरी

संयोगादिलोप एव स्यात् । ननु च वस्वादीनां दत्त्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धमिति
वक्ष्यति तत्र, सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते वस्वादीनां दत्त्वमित्येव, ततश्च पूर्वमेव
दत्त्वं भविष्यति ? एवमपि राजा, तक्षेत्यादौ सावपि पदत्वे सति संयोगान्तलो-
पस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे सति असंयोगान्तत्वात्सोर्लोपो न स्यात् । तस्मात्सु-
प्लुक्तम्—दत्त्वं न स्यादिति । उत्त्वमिति । न स्यादित्यनुपङ्गः । स एव हेतुः—
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । एतच्च 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्त-
व्यः'—इत्येतदनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणे तु—हरिवो मेदिनीमित्यादिघट्टि-
द्धम् । रात्सस्येति नियमाल्लोप एव न स्यादिति । ननु 'रात्सस्य' इति द्वितका-
रफनिर्देशात्तत्कारस्यापि प्रश्लेषाद्रेफादुत्तरस्य च तत्कारस्यापि लोपो विधास्यते ?
यद्येयम्, कीर्त्तयते. किमपि 'कीः' इति स्यात्, यथान्यासे तु कीर्दिति भवति ।
तदेवं सिप्रहणमेकं न कर्त्तव्यम्, अन्यत्सर्वं कर्त्तव्यमिति स्थितम् ।

संयोगान्तस्य लोपे हीत्यादि । संग्रहश्लोकः । हिशब्दो हेतौ, नलोपादीत्या-
दिशब्देन दत्वोत्पयोर्ग्रहणम् । ये तु संयोगान्तलोपवादिनस्तेषां रेफादुत्तरस्य
तत्कारस्य अविभर्भवानित्यत्र नैव लोपः स्यात्, तस्माद्वल उत्तरेषां सुतितीनां
लोपो विधीयते ॥

न्यासः

त्वान् नलोपो न भवति, तथा राजा, तक्षेत्यादावपि न स्यात् । संयोगान्तलोपासिद्धत्वं
चात्र पारम्पर्येण हेतुः । तस्मिन् सति हि सौ परतः पूर्वस्य पदस्य न भवति; 'असर्-
नामस्थाने' इति प्रतिषेधात् । तस्या चासत्या पदस्येत्युच्यमानो नलोपो न स्यात्,
नलोपे चासति राजेत्यादिक रूपं न सिध्येत् । दत्वमिति । न स्यादिति प्रकृतेन सम्ब-
न्धनीयम् । दत्वमपि हि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादसत्यां पदस्यार्था न स्यात् । अथ
या—संयोगान्तलोपोऽन प्रवर्त्तत एव, तस्य 'स्को. संयोगाद्योरन्ते च' इति संयोगा-
दिलोपोऽपवादभूत इति स एव स्यात्, यथा—काष्ठं तदणोतीति काष्ठतदित्यत्र । तस्मिन्
सति विभक्तिसकारस्य इत्वविभर्गो स्यातामिति युतो दत्वम् । उत्त्वमिति । न स्यादित्य-
पेक्षते, एतदपि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । अल्लब्धपदव्यपदेशस्य न स्यात् । रात्स-
स्येति नियमादिति । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेनैव सिद्धेः । 'रात्सस्य' इति नियमार्थ-
मिदम्—रात्सस्यैव लोपोयथा स्यान्नान्यस्येति । ततश्चाविभर्भवानित्यत्र तत्कारस्य लोप
एव न स्यात् । तस्मात् संयोगान्तलोपेन न सिध्यतीति हलन्तास्त्राप उच्यते ।
अस्येकार्थस्य सुलोपग्रहणार्थं संयोगान्तस्य लोपे हीत्यादि संग्रहश्लोकरयोन्यासः ।

एह्रस्वात्सम्बुद्धेः ॥ ६६ ॥

‘लोपः’ इति वर्तते, ‘हल्’ इति च । ‘अपृक्तम्’ इति नाधिक्रियते, तथा च पूर्वसूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एह्रन्तात्प्रातिपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च परो हल्लुप्यते स चेत्सम्बुद्धेर्भवति । एह्रन्तात्—हे अग्ने, पदमञ्जरी

एह्रस्वात्सम्बुद्धेः ॥ अत्र यदि ह्रस्वग्रहणं नानुवर्तते, तत एह्रस्वाभ्यां सम्बुद्धिरेव विशेषणीया—एह्रन्ताद् ह्रस्वान्ताच्च परस्याः सम्बुद्धेर्लोप इति, ततश्च हे कुण्डेत्यत्र न स्यात् । कथम् ? कुण्ड+सु इति स्थिते लोपश्च प्राप्नोत्यम्भावश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः, स हि कृतेऽम्भावे ‘आदेः परस्य’ इत्यमोऽकारस्य प्राप्नोति, अकृते तु सकारस्य, अम्भायस्तु लोपे कृतेऽत्यन्ताप्राप्त्याऽनित्यः—इत्युभयोरनित्ययोः परत्वादम्भावे कृतेऽमि पूर्वेस्य प्राप्नोति लोपश्च । तत्रामि पूर्वस्य कृते व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्वाभावाच्च लोपो न प्राप्नोति, लोपे च कृतेऽमोऽभावादमिपूर्वत्वं न प्राप्नोतीत्युभयोरनित्ययोः परत्वादमि पूर्वस्य कृते लोपो न स्यात्, तस्मादनुवर्त्य ह्रस्वग्रहणम् । तदाह—हल्लिति चेति । ‘वर्तते’ इत्यपेक्षते । अपृक्तमिति नाधिक्रियत इति । यद्यधिक्रियेत, हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्; अपृक्तसंज्ञाया अभावात् । कथं पुनर्ज्ञायते—नायमधिक्रियत इति ? तत्राऽऽह—तथा चेति । अनुवर्तमानेऽपि ह्रस्वग्रहणे यद्येह्रस्वाभ्यां सम्बुद्धिर्निशेयेत, तथा हल् विशेष्येत—एह्रन्ताद् ह्रस्वान्ताच्च परा या सम्बुद्धिस्तस्या हल्लुप्यते इति, ततः हे कुण्डेत्यत्र न स्यात् पूर्वोक्तादेव हेतोः । अत एह्रस्वाभ्यां सम्बुद्ध्या च हलेव विशेषणीय इति मत्वाऽऽह—एह्रन्तात्प्रातिपदिकादित्यादि । सम्बुद्ध्याक्षिप्तप्रातिपदिकमेह्रस्वाभ्यां विशेष्यत इति तदन्तविधिलभः । अत्र

न्वासः

विद्यन्ते हेतौ । यस्मात् संयोगान्तलोप आश्रीयमाणे नलोपादिक कार्यं न सिध्यतीति । किञ्च—ते=नव, भवतः संयोगान्तलोपनादिन, रात्तु रेफात्तु परस्य तकारस्याविमर्भवान्-जगर्भवानित्यत्र नैव लोपः स्यात् । तस्मादह्रन्तात् सुतिसोना लोपो विधीयते ॥

एह्रस्वात् सम्बुद्धेः ॥ हल्लिति चेति । वर्तते इत्यपेक्षते । यदि हल्लिति नानुवर्तते, तदा हे कुण्ड + सु इति स्थिते लोपात् परत्वादम्भावे कृते ‘आदेः परस्य’ इत्यकारलोपे ‘सुपि च’ इति दीर्घत्वे च हे कुण्डमित्यनिष्ट रूपं स्यादित्यभिप्रायः । अपृक्तमिति नाधिक्रियत इति । यदि ह्रपृक्तमिहानुवर्तते, तर्हि हे कुण्डेत्यत्र लोपो न स्यात्; अपृक्तसंज्ञाया अभावादिति भावः । कथं पुनर्ज्ञायते—अपृक्त इह नानुवर्तते ? इत्याह—तथा चेत्पादि । तथा चेति हेतौ । यस्मात् पूर्वसूत्रेऽपृक्तग्रहणं कृतमतोऽनुवर्तते—नात्र प्रकरणेऽपृक्तग्रहणस्यानुवृत्तिरस्तीति; अन्यथा हि ‘विरपृक्तस्य’ इत्यत एवापृक्तग्रहणमनुवर्तिष्यत इति । पुनरपृक्तग्रहणं पूर्वसूत्रे न क्रियेतेति । स चेत् सम्बुद्धेर्भवतीति । यदि

हे वायो । ह्रस्वान्तात्—हे देवदत्त, हे नदि, हे वधु, हे कुण्ड । कुण्ड-
शब्दाद् 'अतोऽम्' इत्यम्, 'अमि पूर्वः' इति पूर्वत्वे कृते ह्रस्मात्प्रत्य-
यस्य लोपः ।

हे कतरदित्यत्र डिदयमद्भादेशः, तत्र टिलोपे सति ह्रस्वाभावा-
न्नास्ति सम्बुद्धिलोपः ।

पदमञ्जरी

पक्षे कुण्डेत्यत्रामि पूर्वत्वस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् ह्रस्वान्तात्परो ह्रस्वमवति ।
यस्तुतरच सम्बुद्धेरिति लोपः सिद्धयति ।

अच्छन्द इति । एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते । ह्रस्वाभावादिति । ननु चादृष्टे-
कारो ह्रस्वः, ततः परो ह्रस्वो भवति, सम्बुद्धेश्च मन्वन्धीति लोपः स्यादेव, सम्बुद्धौ
तु विशेष्यमाणायां प्रकृत्यकारस्य लोपे ह्रस्मात्परा सम्बुद्धिर्न भवतीति लोपा-
प्रसङ्गः ? उच्यते; 'सम्बुद्ध्याक्षिप्तं प्रातिपदिकमेह्रस्वाभ्यां विशेष्यते' इत्युक्तम्,
तेन कुण्डेत्यत्र न भविष्यति; एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् प्रकृतिग्रहणेन
ग्रहणात् । हे कतरदित्यत्र च न भविष्यति; टिलोपे कृते प्रकृतेरह्रस्वान्तत्वात् ।
सम्बुद्धिगुणबलीयस्त्वादिति । अन्यथा अग्नि + सु इति स्थिते सम्बुद्धिगुणश्च
प्राप्नोति, ह्रस्वादिति लोपश्च; तत्र नित्यत्वात्परत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते-
ऽह्रस्वान्तत्वात् न भवेत् । ननु च त्रिहितविशेषणं विज्ञास्यते—ह्रस्वान्ताद्विहिता या
सम्बुद्धिरिति ? एवमपि हे खट्वेत्यत्र न स्यात् । मा भूदनेन, आवन्तत्वात्पूर्वेण
भविष्यति ? एवमपि हे नदि, हे यरागु, हे कुमारीत्यत्र न स्यात्, न चात्र
व्यन्तत्वालोपो लभ्यते, दीर्घग्रहणात् । एवं तद्युभयं विज्ञास्यते—त्रिहितविशेषणम्,
परविशेषणं च; तेनाग्ने, कुमारीत्यादौ सर्वत्र भविष्यति ? तत्र सकृच्छ्रुतस्य
ह्रस्वग्रहणस्योभयविशेषणत्वमेव तावद् दुर्लभम् । अथापि लभ्यते ? एवमपि हे
कतरदित्यत्र यद्यपि टिलोपे कृते सम्बुद्धेर्ह्रस्वपरत्वाभावः, तथापि ह्रस्वान्ता-
द्विहिता सम्बुद्धिरिति स्यादेव लोपः । तस्मादेह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम् ।

यद्यं तु ब्रूमः—ये स्वभावत एह्रन्तास्तदर्थमप्येह्रग्रहणं कर्तव्यमिति । तद्यथा—
हेशब्दमतिक्रान्तो ब्राह्मणोऽतिहेः, तस्य सम्बोधनं हे अतिहे; अनुकृतः पचतेशब्दो
न्यासः ।

सम्बुद्धेः सम्बुद्धो भवतीत्यर्थः । एतेन सम्बुद्धेरित्यस्यावयवपञ्चयन्ता दर्शयति । हे अग्ने,
हे वायो इति । 'ह्रस्वस्य गुणः' । हे नदि, हे वध्विति । 'अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः' इति
ह्रस्वत्वम् । ह्रस्मात्प्रत्ययस्य लोप इति । हलित्यनुवृत्तेः ।

हे कतरदित्यत्रैकादेशे कृते ह्रस्वात् सम्बुद्धेर्ह्रस्वो भवतीति तस्य लोपः कस्मात्
भवति ? इत्याह—हे कतरदित्यादि । 'अद्भुतरादिभ्यः' इत्यत्र द्विदकारनिर्देशाद्
द्विच्छन्द आदेशो भवतीति द्वित्वाद् टिलोपे ह्रस्वो नास्तीति न भवति लोपः ।

एङ्ग्रहणं क्रियते सम्बुद्धिगुणवलीयस्त्वात् ॥

शेखन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

‘शि’ इत्येतस्य बहुल छन्दसि विषये लोपो भवति । या क्षेत्रा ।
या वना । यानि क्षेत्राणि । यानि वनानि ॥

पदमञ्जरी

येन तस्य सम्बोधनं हेऽनुकृतपचते; विहित ईरेप्रत्ययो येन स विहितेरे. पाणिनिः,
तस्य सम्बोधनम्—हे विहितेरे इत्यादि । अत्र संप्रदश्लोकः—

सम्बुद्धिर्ह्यस्यभेदा यदि हि न च भवेन्नादिग्रन्थान्तत्वाद्,
दोषोऽसौ हस्तिवृत्तावपि लुपि भवतोऽम् पूर्वरूपे परत्वात् ।
हस्यान्ताल्लुप्त्रिधिः स्याद्वल इति कतरद्वित्यतो नो हलो लुप्,
हस्यधृत्या न शस्यः परविहितविधिर्नातिहेतोऽप्यकार्येऽह् ॥

लोपनं लुप्, लोप इत्यर्थः ॥

शेखन्दसि बहुलम् ॥ या क्षेत्रेति । शेलंपि कृते प्रत्ययलक्षणेन ‘नपुंसकस्य
सञ्चः’ इति तुम्, ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घः, नलोपः ।

अयं योगः शस्योऽनृणम्, कथम् ? आदेशेन सिद्धत्वात् । कथमाग्नेरीति ?
त्रि + इ इति स्थिते प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वेनैव सिद्धम् । न सिद्धयति, तुमा
व्यवहितत्वात् ? छन्दसि नपुंसकस्य पुंश्रद्धागो वक्तव्यः, मधोगृहातीत्येवमाद्यर्थ
पुंश्रद्धावेनैव तुमो निवृत्तिः । एवमपि ‘जसि च’ इति गुणः प्राप्नोति, वक्ष्यत्येतत्—
‘जसादिषु छन्दसि वाचनं प्राड् णी चट्पुपवायाः’ इति । अपि च या क्षेत्रा,
ता ता पिण्डानामिति त + इ इति स्थिते ‘सुपा सुडक्’ इतीकारस्याकारे कृते
‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इति दीर्घत्वेन सिद्धम् ॥

श्यास्त

अथेङ्ग्रहणं क्रियम्, यावता हे अग्ने इत्यादावपि प्रागेव सम्बुद्धिगुणाद् इत्या-
दित्येव लोपेन भवितव्यम् ? इत्यत आह—एङ्ग्रहणमिस्थादि । नित्यत्वात् परत्वाच्च
सम्बुद्धिगुणो बलीयानिति तेनैव तावत् भवितव्यम्, तत्र कृते हस्यात् पर. सम्बुद्धेर्हल्
न सम्भवतीति लोपो न प्राप्नोति, अत एङ्ग्रहणं क्रियते । ननु च विहितविशेषण
विज्ञास्यते—ह्रस्वाद् विहितायाः सम्बुद्धेरिति ? नैतदस्ति; एका हीय पञ्चमो, तत्र यदि
ह्रस्वाद् विहितविशेषण विज्ञायते तदैवन्तादपि विज्ञायेत । तथा च—हे गौरित्यत्रापि
स्यात् । तस्मादेङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

शेखन्दसि बहुलम् ॥ ‘जरशसो. शि.’ इति यः शिरादेशस्तस्याय लोपो विधीयते ।
या क्षेत्रा, या वना इति । शेलंपि कृते प्रत्ययलक्षणेन ‘नपुंसकस्य सञ्चः’ इति तुम्,
‘सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ’ इति दीर्घः, ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नलोपः ।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वान्तस्य धातोः तुगागमो भवति । अग्नि-
चित् । सोमसुत् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य ।

ह्रस्वस्येति किम् ? आलूय । ग्रामणोः । पितोति किम् ? कृतम् ।
हृतम् । कृतीति किम् ? पटुतरः । पटुतमः ।

ग्रामणि ब्राह्मणकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्
तुग्न भवति ॥

पदमञ्जरी

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ कृता धातुराक्षिप्यते, स च ह्रस्वेन विशेष्यते, तेन
तदन्तविधिर्भवतीत्याह—ह्रस्वान्तस्य धातोर्पिति । अग्निचित्, सोमसुदिति ।
'अग्नौ चेः', 'सोमे सुजः' इति क्विप् ।

ग्रामणिकुलमिति व्यस्तं चेन्नपुंसकह्रस्वत्वम्, पक्षीसमासे तु 'इको ह्रस्वो-
ऽवधो गालवस्य' इति ह्रस्वः । अत्र नपुंसकह्रस्वत्वमर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गम्,
इतरदुत्तरपदापेक्षत्वात् ।

यदि पुनरयं तुद् परादिः क्रियते ? नैवं शक्यम्, इह अग्निचित्सोमसुत्, 'घेर-
पृक्तस्य' इति घलोपो न प्राप्नोति । इह च परितनोतीति क्विप्, 'कौ च रामा-
दीनाम्' इत्यनुनासिकलोपः, 'नहिष्ठति' इत्यादिना दीर्घं—परीतत्, तुद्
आर्द्धधातुकभक्तत्वादित्प्रसङ्गः । इह चावच्छेदाद् 'धाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्येवं
प्रसज्येत । अथाभक्तः स्याद्, मधुच्छादयतीति 'तिङ्ङित्तिङ्' इति निघातो न
प्राप्नोति; तकारेण व्यवधानात् । न च तकार एवातिङ्; अपदत्वात् । तस्मा-
त्पूर्वात् एव कर्तव्यः । यद्येवम्, नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वं द्विरुस्वरञ्च

न्यासः.

वेति कर्तव्ये बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् । तेन 'सर्वे विधयश्छन्दसि
विकल्प्यन्ते' इत्युपपन्नं भवति ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ कृतात्र प्रत्ययेन धातुरूपस्याप्यते, ह्रस्वेन च स एव
विशेष्यते, विशेष्येन च तदन्तविधिर्भवतीत्यतो ह्रस्वान्तो धातुरागमो विशायत
इत्याह—ह्रस्वान्तस्य धातोर्पिति । अग्निचित् । 'अग्नौ चेः' इति क्विप् ।
सोमसुदिति । 'सोमे सुजः' इत्युभयनोपपदसमासः । प्रकृत्येत्यादौ प्रादिसमासः ।
'समासेऽन्यपूर्वं क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप् ।

अथ ग्राम नयतीति ग्रामणि ब्राह्मणकुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वाभ्यस्तत्क्
कस्माच्च भवति ? इत्याह—ग्रामणि ब्राह्मणकुलमित्यादि । ह्रस्वत्वं हि नपुंसकार्थं कृति-

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारोऽयम् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति यावत् । प्रागेत-
स्मात्सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् ।
वक्ष्यति—'इको यणचि, दध्यत्र' ।

संहितायामिति किम् ? दधि अत्र । मधु अत्र ॥

छे च ॥ ७३ ॥

'ह्रस्वस्य तुक्' इति वर्तते । छकारे परतः संहिताया विषये

पदमञ्जरी

न सिद्धयति । नपुंसकह्रस्वस्यम्—आराशकुलिच्छत्रम्, धानाशकुलिच्छत्रम् ।
उपसर्जनह्रस्वस्यम्—निष्कौशाम्बिच्छत्रम्; द्विगुस्वरः—पञ्चारन्निच्छत्रम्, तुकि
कृतेऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ? न वा बहिरङ्गलक्षणस्यात् । बहिरङ्ग-
स्तुक्—छकारस्तन्निपातापेक्षत्यात्, अन्तरङ्गा एते विधयः प्रागेव तत्सन्निधा-
नाद्भविष्यन्ति ॥

संहितायाम् ॥ 'संहितायाम्' इति विषयसप्तमीयम् । कार्यनिमित्तयोः
संहितायां विषयभूतायां वक्ष्यमाणं कार्यं भवतीत्यर्थः । वक्ष्यति—'इको यणचि'
इति, अनन्तरं तु विधिमतिक्वामतोऽभिप्रायो सृज्यः । दधि अत्रेति । ननु च 'इको
यणचि' इत्यधिकरणसम्प्रत्येपा, तच्चाधिकरणसौपश्लेषिकादन्यद्वर्णेषु न सम्भ-
वति, तत्राच्युपश्लिष्टस्येको विधीयमानो यणर्णान्तरव्यवाये कालव्यवाये च
न भविष्यतीति नार्थः संहिताधिकारेण ? ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति—'काल-
व्यवायो निर्दिष्टपरिभाषायां नाश्रीयते' इति । तेनोत्तरपदाधिकारेऽपि विधीय-
मानं कार्यमलुगादि कालव्यवधानेऽपि भवत्येव—आखरेष्ठ इत्याखरे स्थः,
अग्न्याधिष्णू इत्यग्न्या विष्णू इत्यादि ॥

छे च ॥ छकारेकार उच्चारणार्थः, 'विदिमिदिच्छिदेः', 'शाच्छोरन्यतर-
स्याम्' इत्यादिनिर्देशात् । अधिकारे द्वौ पक्षौ—अर्थाधिकारः, शब्दाधिकार

न्यासः.

प्रातिपदिकमपेक्षत इति बहिरङ्गम्, अन्तरङ्गस्तु तुग्; वर्णमात्रापेक्षत्वात् । 'असिदं
बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति तुगनात्र भवति ॥

संहितायाम् ॥ संहितायामिति विषयसप्तमीयम् । तेन यदि कार्यनिमित्तयोः
संहिता विषयभूता भवति, तर्ह्येवं वक्ष्यमाणं कार्यं भवति; नान्यथेति वेदितव्यम् ॥

छे च ॥ छ इति यच्चकारवतश्छकारादेया सप्तमी, तथापि च्छकार एव
केवलस्तुको निमित्तम्, अकारस्तूच्चारणार्थः । एतच्च 'इजादेश्च शुभ्रमतोऽञ्चुः'

ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । इच्छति । गच्छति ।

ह्रस्व एवात्रागमो, न त्वदन्तः । तेन चिच्छिदतुः, चिच्छिदु-
रित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न गृह्यत इति हलादिशेषेण न निव-
र्त्यते । नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

पदमञ्जरी

इति । तत्राद्ये पक्षे पूर्वसूत्रे कृताक्षिप्तस्य घातोर्हस्येन विशेषणात्तदन्तं ह्रस्वशब्देन
प्रत्यायितमिति इहापि तदन्तस्यैव ग्रहणं स्यात् । शब्दाधिकारे तु ह्रस्वशब्द
एवात्रानुवर्तते, न पूर्वः प्रकृतोऽर्थः, न चेह किञ्चिद्विशेष्यमस्तीति तदन्तविध्य-
भावाद् ह्रस्व एवागमो भवति । तत्रेह द्वितीयः पक्ष आश्रित इत्याह—ह्रस्व एवात्रा-
गमीति । किमेवं सति सिद्धं भवति ? तत्राह—तेनेति । यदि तु ह्रस्वान्तस्य
तुक् स्यात्, तुकोऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्वलादिशेषेण निवृत्तिः स्यात् । ह्रस्वमात्रे
त्वागमिनि नायमभ्यासस्यापययो इलिति न भवत्येष प्रसङ्गः । कथं पुनर्ह्रस्व
आगमिनि तुगभ्यासग्रहणेन न गृह्यत इत्यत आह—नावयवावयव इति । इति-
करणो हेतौ । यद्यप्यत्रापयवस्ममुदायापययो न भवति, एवं तर्हि शेरत इत्यत्र

न्यासः ।

इत्यामप्रतिषेधादवसीयते । यदि ह्यकारसहितश्छकारस्तुको निमित्त स्यात्, तदा
श्रुच्छेस्तुगमावादसति शुक्रमत्त्व आमः प्रसङ्गो नास्तीति प्रतिषेध न कुर्यात् ।
इच्छतीति । 'इपुगमिवमां छः' तुक्, पुत्रम् ।

पूर्वस्मिन्तुगिणौ ह्रस्वान्त आगमी, अतः ॥ एवात्रागमीति कस्यचिद् भ्रान्तिः
स्यात्, अतस्ता निराकर्तुमाह—इह एवेत्यादि । एवं मन्यते—हरानुपगमार्थभ-
कारीऽप त्रियते—ह्रस्व एवागमी यथा स्यात्, तदन्तो मा भूदित्येवमर्थम् ; अन्यथा
स्वरितत्वादनन्तराद्यन्त पूर्वसूत्रे य आगमी, य एवेहापि विशास्यत इत्यनर्थकमकारः
स्यात् । ह्रस्व एवागमिनि सति किमिष्टं सिध्यति, यतस्तदर्थोऽयं यत्नः त्रियते ।
इत्याह—तेनेत्यादि । यदि हरान्तस्य तुक् स्यात् तदा चिच्छिदतुर्त्तरिदादौ तस्याभ्यास
ग्रहणेन ग्रहणाद्वलादिशेषेण निवृत्तिः स्यात् । ह्रस्वे त्वागमिनि नायमभ्यासस्य इति
न भवत्येष दोषः ।

कथं पुनर्ह्रस्व आगमिनि तुगभ्यासग्रहणेन न गृह्यते ? इत्याह—नावयवादपय
इत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यत्रादपयस्य योऽवयवः ॥ समुदायवावयवो न
भवति । तस्मात् ह्रस्व एवागमिनि तुकेऽभ्यासग्रहणेन न ग्रहणं भवति । नावयवा-
वयवः समुदायवावयवो भवतीत्यत्र येतत्तु श्रुतिविहितानुमित्यभिप्रायो भेदितव्यः । यदि
ह्यविशेषेणावयववयवः समुदायावयवो न स्यात्, एवं तर्हि शेरते इत्यत्र यत्रागमः तत्रा-
भावात्तत्रावयवस्य त्रिदन्तगमोऽवयव इति सोऽपि समुदायस्य तत्रावयवोऽवयवो

आह्माद्योश्च ॥ ७४ ॥

‘तुक्’ इत्यनुवर्तते, ‘छे’ इति च । आहो इति ईपदादिषु चतुर्वर्थेषु वर्त्तमानस्य माहश्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तु-गागमो भवति । ‘पदान्ताद्वा’ इति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति । ईपदर्थे—ईपच्छाया । आच्छाया । क्रियायोगे—आच्छादयति ।

पदमञ्जरी

रुडागमः सार्वधातुकावयवस्यादादेशस्यावयव इति सोऽपि सार्वधातुकस्य समुदायस्यावयवो न स्यात् । तत्र को दोषः ? ‘शीङः सार्वधातुके गुणः’ इति गुणो न स्यात् ; रुटा ह्यवधानात् । स ह्यवयवभक्तस्तमेव न व्यनदध्यात्, सार्वधातुकं तु व्यनदधात्येव । कुतश्चैष न्यायः—अवयवावयवः समुदायावयवो न भवति’ इति ? लोके तावदेवदत्तावयवस्य हस्तस्यावयवोऽङ्गुलिर्देवदत्तस्याप्यवयवो भवत्येव—साङ्गुलिर्देवदत्त इति । तस्मादयमत्राभिप्रायः—‘छ आह्माद्योश्च’ इत्येक एव योगः कर्त्तव्यः, चकारादनन्तरस्य प्राक्कृतस्य च; अत्र सिद्धे यद्योग-विभागं चकारं च करोति, तस्यैतत्प्रयोजनम्—प्रकृतस्य तदन्तस्य प्रहाणेन केवलं हस्तमेवावयववर्त्तयिष्यामीति । यदि त्वागमस्तुक् समुदायस्यावयवः स्यात्, एष यन्नोऽनर्थकः स्यादिति ॥

आह्माद्योश्च ॥ आह्माद्योर्द्विद्विशिष्टयोरुपादाने प्रयोजनमाह—आहो इति । अर्थविशेषसम्पादनार्थं द्विद्विशिष्टयोरुपादानमित्यर्थः । आच्छायाया इति ।

न्याय

न स्यात् । ततः ‘शीङः सार्वधातुके गुणः’ इति गुणो न स्यात् ; रुटा सार्वधातुकस्य व्यवहितत्वात् स ह्यवयव उक्तस्तमेव व्यवदध्यात्, ॥ समुदाय तु न व्यनदधात्येव । तस्मात् पूर्वोक्त एवाभिप्रायो वृत्तिकारस्य वेदितव्यः ।

कस्मात् पुनरेतत् पुनर्विहितोऽवयवावयवः समुदायस्यावयवो न भवति ? हस्वानु-कर्षणार्थचकारकरणसामर्थ्यात् । स हि चकारो हस्वानुकर्षणार्थ एवमर्थः क्रियते—ह्रस्वमान आगमिनि तुकोऽप्यसप्रहणेनाप्रहणादलादिशेषेण निवृत्तिर्मा भूदिति । यदि चैतत्पुनर्विहितोऽवयवावयवः समुदायावयवः स्यात्, तदा हस्तेऽप्यगमिनि तुरुस्तु तदवयवस्याप्यभ्यासप्रहणेन प्रहणादलादिशेषेण निवृत्त्या भवितव्यमिति चकारो हस्वानुकर्षणार्थो निष्फलः स्यात् । तस्मादयमेव तुगवयवावयवः समुदायावयवो न भवति, अन्यस्तु भवत्येव । युक्तञ्चतत् । तथा हि—बाहोर्धोऽवयवा इति स देवदत्त-स्याप्यवयवो भवत्येव, अन्यथा हस्तवान् देवदत्त इति प्रयोगो न स्यात् ॥

आह्माद्योश्च ॥ अप्राकारो द्विद्विपात्, स चेपदादावर्थे वर्त्तत इत्याह—माह-स्यादि । माहन्दोऽपि द्विद्विपात्, सोऽपि निषेधे वर्त्तत इत्याह—माह्य प्रतिषेध-वचनस्येति । आच्छादयतीत्यादि । ‘छद अपवारणे’ चोरादिकः । अत्र आह्वानक्रियाया

मर्यादाभिविध्योः—आच्छायायाः । आच्छायम् । माडः खल्वपि-
माच्छेत्सीत् । माच्छिदत् ।

डिद्विशिष्टग्रहणं किम् ? आछाया, आच्छाया । प्रमाछन्दः,
प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

‘छे तुक्’ इति वर्तते । दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव

पदमञ्जरी

‘आह् मर्यादावचने’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ इति पञ्चमी ।
आच्छायमिति । ‘आह् मर्यादाभिविध्योः’ इत्यन्ययीभावः । माच्छिददिति ।
‘हरितो वा’ इत्यह् ।

आछाया, आच्छायेति । स्मरणे घात्राकारः, ‘वाक्यस्मरणयोरङित्’ ।
प्रमेति । प्रपूर्वात्माहः ‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यह्, अत्र घातोर्ङित्वेऽपि टावन्तो
न ङित्, ‘गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः’ इति लाक्षणिकस्याप्यस्य ग्रहणस्य प्रसङ्गः ।
अत्रोभयत्रापि ‘पदान्ताद्वा’ इति विकल्प एव भवति ॥

दीर्घात् ॥ ‘उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्’, अचरितार्था च पञ्चमी,
तेन दीर्घादिति पञ्चम्या छ इत्यस्याः सप्तम्याः पष्ठ्यां प्रकल्पितायां छकारस्यैव
तुक् भवितव्यमिति भ्रान्तिमपाकारोति—दीर्घात्परो य इत्यादि । अनेन पञ्चम्या

न्यासः

विधिष्यत् इति च क्रियायोगे वर्तते । आच्छायाया इति । मर्यादायामाह् । छायाम्=
मर्यादा परिवृत्त्येत्यर्थः । ‘आह् मर्यादावचने’ इत्याहश्च कर्मप्रवचनीयसंज्ञकस्य योगे
‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ इति पञ्चमी । आच्छायमिति । छायामभिव्याप्येत्यर्थः । ‘आह्
मर्यादाभिविध्योः’ इति पञ्चम्यन्तेनाव्ययीभावः, ‘नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः’
इति विभक्तैर्लुगम्भावश्च । मा च्छिददिति । हरित्वाञ्छेदह् ।

आछाया, आच्छायेति । अत्राकारः स्मरणे वर्तते, तत्र चास्य ङित्व नास्ति,
‘वाक्यस्मरणयोरङित्’ इति वचनात् । तेनात्र ‘पदान्ताद्वा’ इति विकल्पो भवति ।

प्रमाछन्द इति । ‘माड् माने’ प्रपूर्वः, ‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यह्, क्रियाम्
‘अजायतष्टाप्’ । ननु च लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यति ? नैतदस्ति; ‘गामादा-
ग्रहणेष्वविशेषः’ इति वचनात् ।

दीर्घात् ॥ ‘उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्’ इति दीर्घादिति पञ्चम्याश्छे
इत्यस्याः सप्तम्याः पष्ठ्यां प्रकल्पितायाम् ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति छकारस्यैव तुक्
प्राप्नोतीति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्ता निराकर्तुमाह—दीर्घात् परो यश्छकार-

दीर्घस्य तुगागमो भवति । होच्छति । म्लेच्छति । अपचाच्छायते ।
विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

‘दीर्घाच्छे तुक्’ इति वक्तते । पदान्तादीर्घात्परो यश्छकार-
स्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्य प्राप्नो वा तुगागमो भवति ।
कुटोच्छाया । कुटोच्छाया । कुवलीच्छाया । कुवलीच्छाया ।

❁ विश्वजनादीना छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ❁ ।
विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनच्छत्रम् । नच्छाया कुरवोपराम् । नछाया
कुरवोपराम् ॥

पदमञ्जरी

अन्ययो दर्शितः, प्रक्रमाभेदाय तु छकारस्य निमित्तत्वम्, दीर्घस्य च फार्थित्यं
दर्शयति । तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्येति । अत्र च लिङ्गम्—‘शाच्छा’, ‘विभापा-
सेनासुराच्छाया’ इत्यादि निर्देशः, अवध्यग्रधिमद्भावस्य विग्रहितत्वादधिकरण-
भावस्य च विग्रहितत्वात् ‘तस्मिन्पूर्वस्य’ इति सप्तमी कृता । हीच्छतीति ।
‘हीच्छ लञ्जायाम्’ । म्लेच्छतीति । ‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’ । अपचाच्छायत इति ।
‘छो छेदने’, यङ्, ‘दीर्घाऽकितः’ ॥

पदान्ताद्वा ॥ प्रकृतेन दीर्घेण पदविशेषणादेव तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तप्रहणम्—
पदान्तविधिरयं तुग् यथा स्यात्, पदविधिर्मा भूदिति । तेन समर्थपरिभाषानु-
पस्थानात्—तिष्ठतु कुमारीच्छत्र हर देवदत्तस्येत्यत्रापि विकल्पो भवति ॥

न्यास

स्तस्मिन् पठ पूर्वस्येत्यादि । एव मन्यते—‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इत्यत्र तस्मादिति
योगविभाग कर्तव्यः, ‘पूर्वस्य’ इति पूर्वस्यप्रादनुवर्तते, तेन दीर्घादित्यादौ सत्यपि
पञ्चमीनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति, नोत्तरस्य । न चातिप्रसङ्गः, योगविभागादिष्ट
सिद्धेरिति । हीच्छतीति । ‘हीच्छ लञ्जायाम्’ । म्लेच्छतीति । ‘म्लेच्छ अव्यक्ताया
वाचि’ । अपचाच्छायत इति । ‘छो छेदने’, ‘आदेच उपदेशेऽशिति’ इत्यात्वम्, यङ्,
‘दीर्घाऽकित’ इत्यम्यासस्य दीर्घः ॥

पदान्ताद्वा ॥ कुटोच्छायेति । षष्ठीसमाधः, असमाधो वा ।

विश्वजनादीनामित्यादि । ‘विश्वजन’ इत्येवमादीना छन्दसि विषये विकल्पेन
तुग्भवतोत्प्रेतदयरूप व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—‘सर्वे विधयश्छन्दसि
विकल्प्यन्ते’ इति प्राक् प्रतिपादितमेतत् । तेन विश्वजनादीना छन्दसि वा तुग्
भवतीति ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्यत्र । मध्वत्र । कर्त्रयम् ।
हर्त्रयम् । लाकृति ।

ॐ इक प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घवाधनार्थं यणादेशो वक्तव्य ॐ ।
भो३ इ इन्द्रम् । भो३ यिन्द्रम् ।

पदमञ्जरी

इको यणचि ॥ इको यणादेशो भवतीति । इका यणा च साम्याद्यथासख्य
भवति, आन्तर्यतो वा व्ययस्था । इक इति किम् ? व्यञ्जनस्य मा भूत्-वागत्र ।
कुत्वादेर्ययोरसिद्धत्वाच्चकारस्य यकारः प्राप्नोति । यत्र च कुत्वादेरप्रसङ्गो-
पदान्ते पचतीति, तत्रापि प्रसङ्गः ? नैष दोषः, 'दीर्घात्' इति वर्त्तते, तच्च तत्रैव
पञ्चमीनिर्देशेऽपि स्थानिभूतमिहापि तथैवानुवर्त्तते । यदि दीर्घस्य यण् भवति,
कथं दध्यत्र मध्यत्रेति, 'ह्रस्वस्य' इत्येतदप्यनुवर्त्तते, तदेव ह्रस्वदीर्घयोरेकपिधा-
नान्न व्यञ्जनस्य प्रसङ्गः ? सुतस्य च प्रकृतिभावेन भावितव्यम्, चयनम्, चायक
इत्यादावैचामयादयोऽपरादा, नाप्राप्ते तस्मिन्स्तदारम्भात् ? देवेन्द्र, रघु-
दत्तमित्यादौ गुणवृद्धौ बाधिके भविष्यत, यथा-सत्यपीङ्गहणे दधीन्द्रादौ सप्तमौ
दीर्घस्त्रम्, अतो नार्थ इग्रहणे ? इव तर्हि प्रयोजनम्-इको यणेराचि यथा स्याद्,
यद्यदभ्युत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किञ्चान्यत् प्राप्नोति ? शाकलम् । न च
तस्याप्यत्यन्तबाधः, आरम्भसामर्थ्यात् । एव सति सिन्नित्यसमासयोः शाकल
प्रतिषेध इति यत्पूर्वाचार्यैः स्मर्यते तदनेनेग्रहणेन सम्पाद्यते ।

इक प्लुतपूर्वस्येति । प्लुतः पूर्वो यस्मात्स तथोक्त, प्लुतात्परस्येत्यर्थः ।
भो ३ इ इन्द्रेति । भो + इ + इन्द्र इति स्थिते भोश्चन्द्रस्य नीतिवशात् प्लुत,
इकारः स्त्रादिपाठान्निपात प्रगृह्यसञ्ज्ञकः, तस्य प्रकृतिभावे प्राप्ते यणिधीयते,
सवर्णदीर्घवाधनार्थमित्येतत्त्वाद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्तम् । प्लुतपूर्वस्येति । प्लुतमहण-
मपि मात्रिकद्विमात्रिकव्यतिरिक्ताच्चपरिमहार्थम्, तेन चतुर्मात्रादावपि भवति,

न्यास

इको यणचि ॥ इको यणादेशो भवतीति । इका यणाच्च साम्यात् यथासख्य
भवतीति वेदितव्यम् । यच्च सवर्णोऽच तत्र दीर्घविधानसामर्थ्यादसवर्णेऽचि यणादेशो
विशायत इति । इक इति किम् ? वागत्रेत्यत्र कुत्वादेव सिद्धत्वाद् यणादेशो मा
भूदिति । अचीति किम् ? दधि करोति ।

प्लुतपूर्वस्येति । प्लुत पूर्वा यस्मात् स प्लुतपूर्व । वक्तव्य-व्याख्येय । तत्रेदं
व्याख्यानम्- 'इको यणचि' इत्यत्र तत्रेण द्वौ यागावुच्चारितौ, तत्रेको यणादेशार्थः,
अपरस्तिवक् प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घवाधनार्थं भविष्यतीति । मा यिदम्- भो + इ +

अचीति चायमधिकारः 'सम्प्रसारणाच्च' इति यावत् ॥

एचोऽयवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थानेऽचि परतोऽय्, अव्, आय्, आव्-इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । चयनम् । लवनम् । चायक । लावक । कयेते । ययेते । वायावरुणद्धि ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योऽयमेच स्थाने वान्तादेश-ओकारस्य अव्, ओकारस्याव्, स

पदमञ्जरी

तथा च छन्दोगा गायन्ति, सामन्त्ये चायमिष्यते, भोयिन्द्रं गायतीत्येतदपि सामगास्यानुकरणम् । एवं तावद्भाष्ये स्थितम्, वृत्तात्प्येतेन द्रष्टव्यम् ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ कस्य पुनरयं वान्तादेशः ? एच इति वर्त्तते । यद्येयमे-
दैतोरपि प्राप्नोति—चेयम्, जेयम्, रैयतीति ? एवं तर्हि यान्तमहणं न करिष्यते,
'एचोऽयवायावः' इत्येष । इहापि तर्हयादेशः प्राप्नोति—चेयम्, जेयमिति ?
'क्षय्यज्यौ शम्यार्थे', 'कृष्यस्तदर्थे' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—एचौ यदि
भरति क्षिज्योरेयेति । एवमपि रैयतीत्यत्रायादेशः प्राप्नोति ? रैशब्दश्चान्दसः,
'दृष्टानुधिधिश्छन्दसि' । भाषायां तु रैशब्दप्रयोगो भाष्यविरोधादसाधुः । यद्वैष
नियम आश्रयिष्यते—अनीष्टस्य यदि भरति क्षिज्योरेयेति; ततः 'शम्यार्थे'
इति द्वितीयो योगः, क्षिज्योरपि शम्यार्थे एवेति ? सिध्यति; सूत्रस्य तु को
निर्वाहः ? उच्यते; वान्तश्छन्दोऽयं सन्निहिते वान्ते वर्त्तते, न यत्र कुत्रचित्;
सन्निहितश्चौदौत्स्थानिकः पूर्वत्र, यथासंख्यसम्बन्धात् । तत्र यथा यः कश्चन

भ्यासः

इदमिति स्थिते 'गुरोरनृतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचाम्' इत्यनेन दूरादूतेऽयं भोद्यन्दस्य
पुनः कृतः, ततः सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते यणादेशः ॥

एचोऽयवायावः ॥ कयेते, ययेते इति । के+एते, ये+एत इति स्थितेऽयादेशः ।
वायावरुणद्धीति । वायौ+अवरुणद्धीति स्थित आवादेशः ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ यीति वर्णग्रहणम्, तेन 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण' इति
यकारादौ प्रत्यये कार्यं निश्चायत इत्यत आह—यकारादौ प्रत्यय इति । यद्यगोह
स्थानी न निर्दिष्टः, तथाप्यवादेश ओकारस्य स्थाने, आवादेशोऽप्यौकारस्य स्थाने
भवतीति चेदितव्यम् । कथम् ? पूर्वयोगे हि यदर्मा वान्त आदेशो दृष्टः, इहापि
तदमवानुवर्त्तते । कथम् पूर्वयोगे तदर्मा दृष्टः ? अवादेशोऽप्यौकारस्य स्थानित्वम् ।
आवादेशस्याप्यौकारस्य स्थानित्वम् ; अत इहापि स्वधर्ममज्जतोऽनृत्तस्य वान्ता-

यकारादौ प्रत्यये परतो भवति । वाभ्रव्य । माण्डव्य । शङ्खव्य
दारु । पिचव्य कार्पास । नाव्यो हृद ।

वान्त इति किम् ? रायमिच्छति रेयति । यीति किम् ?
गोभ्याम्, नौभ्याम् । प्रत्यय इति किम् ? गोयानम्, नौयानम् ।

ॐ गोर्यूतौ छन्दसि ॐ । गोशब्दस्य यूतौ परतश्छन्दसि विषये
वान्तादेशो वक्तव्य । आनो मित्रावरुणा घृतेर्गव्यूतिमुक्षतम् ।

छन्दसीति किम् ? गोर्यूति ।

ॐ अध्वपरिमाणे च ॐ । गोर्यूतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्य ।
गव्यूतिमानमध्वान गत ॥

घातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

पदमञ्जरी

वान्तादेशो न भवति, तथान्यस्थानिको न भविष्यति, त्रिशिष्टस्यैव सन्निधा-
नात् । तदिदमुक्तम्—योऽयमेव स्थाने इति । वाभ्रव्य इति । 'मधुयन्त्रोर्ब्राह्मण-
कौशिकयो' इति यञ् । मण्डुशब्दो गगादि' । शङ्खपिचुशब्दाभ्याम् 'तदर्थं
विकृतेः प्रकृतौ' इत्यत्रार्थे 'उगगादिभ्यो यत्' । नावा तार्य नाव्यम्, नौवयोधर्म'
इत्यादिना यत् ।

अध्वपरिमाणे चेति । भाषार्थमिदम् । गव्यूति. - क्रोशयुगम् ॥

घातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ घातोरिति किमिति । न तावदविशेषेण नियमप्रसङ्गः—

न्यास

देशस्य पूर्वक एव स्थानी विज्ञायते । वाभ्रव्य इति । बभ्रुशब्दादपत्येऽयं 'मधुयन्त्रो
ब्राह्मणकौशिकयो' इति यञ्, 'ओर्गुण' इति गुण । माण्डव्य इति । 'गगादिभ्यो
यञ्' इति यञ् । शङ्खव्यमिति । शङ्खशब्दाद् 'तस्मै हितम्' इति 'उगगादिभ्यो यत्'
इति यत् । नाव्य इति । नावा तारय इति 'नौवयोधर्मावण' इत्यादिना यत् ।

रेयतीति । 'दुप आत्मन क्यच्' इति क्यच् । गोयानमिति । पष्ठारमास ।

१. गोर्यूतौ छन्दसीत्यादि । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्येषाऽर्था येदित्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम्—'वान्तो यि' इति यागविभागोऽत्र क्रियते, तेन गोशब्दस्य यूतौ
परतश्छन्दसि विषयेऽनादेशो भवति ।

अध्वपरिमाणे चेति । 'गोर्यूतौ' इति वक्तव्ये । तत्रापि वक्तव्यशब्दस्य स एवार्थः ।
व्याख्यानमत्र तदेव । इदञ्च सामान्येन वचनम्, तेन भाषायामप्यध्वपरिमाणे भवति ॥
घातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ पूर्वेष्वेव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । तन्निमित्तस्यति ।

‘एचः’ इति वर्तते । ‘वान्तो यि प्रत्यये’ इति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलान्वयम् । अवश्यपाव्यम् ।

धातोरिति किम् ? प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूत् । तत्र को दोषः ? बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यात्, इह न स्याद्—गव्यम्, नाव्यमिति ।

तन्निमित्तस्येति किम् ? अतन्निमित्तस्य मा भूत्—उपोयते ।

पद्मम्जरी

यि प्रत्यये यदि भवति तन्निमित्तस्यैवेति, एवं हि ‘वान्तो यि प्रत्यये तन्निमित्तस्य’ इति विशिष्टविधिराश्रयणीय, योगविभाग एवकारो नियम इति सर्वमेतदनर्थकमापद्येत । तस्मादसत्यपि धातुग्रहणे विशिष्टविषयो नियमो भविष्यतीति प्रश्नः । स तु विशिष्टो विषय प्रातिपदिकमपि सम्भाव्येतेत्युत्तरम् । बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यादिति । एचस्तन्निमित्तत्वात् । अत्र न स्यादिति । विपर्ययात् । उपोयत इति । वेजः कर्मणि लट्, आत्मनेपदम्, यक्, यजादित्वात्संप्रसारणम्, ‘अकृत्सा-
भ्यासः’

तच्छब्देन यकारादिप्रत्ययः प्रत्ययमृश्यते, स निमित्त यस्य स तथोक्तः । कस्यमिति । ‘अचो यत्’ इति यत्, तमेव चकारमाश्रित्य ‘सर्वधातुकार्धधातुकयोः’ इत्योकारो विधीयमानस्तन्निमित्तो भवति । अवश्यलान्वयमिति । ‘ओरावश्यके’ इति प्यत्, मयूर-व्यसकादयश्च’ इति समासः, ‘दुष्पेदवश्यम्. कृत्ये’ इति मकारलोपः । अनापि प्यत-माश्रित्य ‘अचो ङिति’ इति विधीयमान ओकारस्तन्निमित्तो भवतीति ।

प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूदिति । असति हि धातुग्रहणे प्रातिपदिकस्यापि नियमः स्यात् । ननु च प्रातिपदिकस्यापि नियम एतन्निमित्तस्यैव भवति, नातन्निमित्तस्येत्ययमर्थः । स्यात्, तथा च—पूर्वसुप्रसारणमोऽनर्थकः स्यात्, निर्विपर्ययात् ! नैप दोषः, यो हि धातोरिति किमिति पृच्छति स पूर्वयोगस्यारम्भं पृथङ् नेच्छत्येव । स ह्येव मन्यते—‘वान्तो यि प्रत्यये’ तन्निमित्तस्यैवेत्येको धीमः कर्त्तव्य इति । तत्र को दोष इति प्रातिपदिकनियमे सति यदि कश्चिद् दोष आपद्येत ततस्तन्निवृत्तये नियमाण धातुग्रहणं शोभत इत्यभिप्रायः । बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यादिति । एचस्तन्निमित्तत्वात् । इह तु न स्यात्—गव्यम्, नाव्यमिति । अतन्निमित्तत्वादेवः ।

उपोयत इति । वेज एच आत्वे कृत उपपूर्वाल्लट्, ‘भावकर्मणोः’ इत्यात्मनेपदम्, ‘सर्वधातुके यक्’ इति यक्, यजादित्वात् सम्प्रसारणम्, ‘अकृत्सा-धातुकयोर्दीर्घः’ इति दीर्घः, उपाकारेण सह ‘आद्गुणः’ । ओयत इति । तस्यैव धातोर्लट्, पूर्ववदात्मनेपदादि, ‘आट्जादीनाम्’ इत्याट्, ‘आट्श्च’ इति वृद्धिः । अयमोकारः पूर्वञ् ओकारश्च

ओयत । लोयमानिः । पौयमानिः । 'अत इज्' ।

एवकारकरणं किम् ? घात्ववधारणं यथा स्यात्, तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति तन्निमित्तस्य हि घातोश्चाघतोश्च भवति—बाभ्रव्यः, अवश्यलाव्यम्, लव्यम् ॥

पदमञ्जरी

वर्धातुकयोः' इति दीर्घः, 'आद्गुणः', तस्य परं प्रत्यादिवक्तावाद्धातुग्रहणेन ग्रहणम् । ओयते इति । कर्मण्येव लब् । लोयमानिरिति । 'अत इज्', आदिवृद्धिः । ननु चान्तरङ्गोः पदद्वयापेक्षत्वाद्वहिरङ्गः, वृद्धिरपि बाह्यतद्विज्ञापेक्षत्वाद्वहिरङ्गेव ? सत्यम्; औयतेत्यत्रैतदुभयं नास्ति, तदर्थमवश्यं योग आरब्धव्यः, आरब्धेनैव सिद्धत्वादुपोयते इत्यादिकं प्रत्युदाहृतम् ।

एवकारकरणं किमिति । सिद्धे सन्धारम्भो नियमार्थत्वे हेतुः, न त्वेवकारकरणमपीति प्रश्नः । इष्टतोऽनधारणार्थं इत्युत्तरम् ॥

भ्यासः

एतदुभयमप्यतन्निमित्तम्, एतस्य मा भूदित्येवमर्थं तन्निमित्तग्रहणम् । ननु चान्तरङ्गो यणादेशो वर्णमात्राभ्रयत्वात्, बहिरङ्गस्त्वेकादेश उभयपदाभ्रयत्वात्, ततश्च 'अतिर्द्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यादिद्वत्वादेवान्न न भविष्यति ? एव तद्धेतुश्चापि—नेयमिह परिभाषोपतिष्ठत इति । तेनाक्षयूरित्यत्र बहिरङ्गोऽप्युदादेशोऽन्तरङ्गे यणादेशो कर्त्तव्ये नातिर्द्धो भवति; अन्यथा यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत तदाक्षौर्दीर्घ्यतीति विपि कृते 'च्छ्रुवोः घृङ्मुनाधिके च' इत्युदादेशे कृते तस्यासिद्धत्वाद् यणादेशो न स्यात् । लौपमानिरिति । लूयमानस्यापत्यमित्यर्थे 'अत इज्' इतीम्, 'तदित्येव्यचाभादे.' इति वृद्धिः, चा च तद्वितनिमित्ता, न तु यकारादिप्रत्ययनिमित्ता ।

सिद्धे हि त्रिधिरात्म्यमाणः प्रिनाप्येवकारकरण नियमायां भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह—एवकारः किमिति । इष्टतोऽनधारणार्थमेवकारकरणं कियत इति दर्शयन्नाह—घात्ववधारणमित्यादि । एवकारे तन्निमित्तस्यान्तर्गतमुच्चार्यमाणे यत् एवकारकरणं ततोऽन्यथावधारणार्थमिति घात्ववधारणं भवति । अस्ति ह्येवकारकरणे घातोरेव तन्निमित्तस्येति तन्निमित्तावधारणमप्यनिष्टं विज्ञायेत् । तस्माद् धारणधारणं यथा स्यात्, तन्निमित्तानधारणं मा भूदित्येवमन्यथावधारणम् । किं पुनर्धात्यवधारणे सतीष्टं रूपं सिध्यति यतस्तदिष्यते ? इत्यत आह—तन्निमित्तस्य ह्येत्यादि । धात्ववधारणे हि सति तन्निमित्तस्यानियतत्वादघातोश्च भवति—बाभ्रव्य इति, घातोश्च भवति—लव्यम्, अवश्यलाव्यमिति । यदि तन्निमित्तावधारणं कृतं स्यात् तदा घातोरेव तन्निमित्तस्येति । ततो बाभ्रव्य इत्यत्र न स्यात्, न हि बभ्रुवत्त्वात् घातः । तस्मादात्मवधारणमितिोपपत्तेः ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

‘क्षि’ ‘जि’—इत्येतयोर्धात्वोर्यति प्रत्यये परतः शक्यार्थे गम्यमाने एकारस्यायादेशो निपात्यते । शक्य. क्षेतुं क्षय्यः । शक्यो जेतुं जय्यः ।

शक्यार्थं इति किम् ? क्षेयं पापम् । जेयो वृषलः ॥

ऋग्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

पदमञ्जरी

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ उदाहरणे शक्यार्थे कृत्यः, प्रत्युदाहरणे स्याप्रत्यये ॥
ऋग्यस्तदर्थे ॥ ऋग्य इत्यत्र प्रत्ययार्थश्च कर्म विद्यते, कर्मणि कृत्यविधानात् प्रकृत्यर्थश्च द्रव्यविनिमयः, तत्र प्रत्ययार्थः प्रधानम्, प्रकृत्यर्थस्तूपसर्जनम्, तत्र यदि प्राधान्यात्तदित्यनेन प्रत्ययार्थः परासृज्येत, तदयुक्तम् ; तथाहि यदि स एनार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते ? तदावश्यमेव ऋग्यशब्दस्य तस्मिन्नर्थे घृत्तेनार्थस्तदर्थग्रहणेन । अथ सोऽर्थो यस्य तदर्थः शब्दस्तस्मिन्नभिधेय इत्यर्थः ? तदप्ययुक्तम् ; शब्दस्य घृत्यसम्भवात् । अतो गुणोभूतोऽपि प्रकृत्यर्थ एव निर्दिश्यत

न्यासः

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ‘क्षि’, ‘जि’ इत्येतयोर्धात्वोरिति । क्षिग्रहणेन ‘क्षि क्षये’ ‘क्षि निवासगत्योः’ ‘क्षिप् हिसायाम्’ इत्येतेषां ग्रहणम्, जिग्रहणे तु ‘जि जये’ इत्येतस्य । ननु च ‘निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य’ इत्यनया परिभाषया ‘क्षिप् हिसायाम्’ इत्यस्य ग्रहणं न प्राप्नोति ? नैव दोषः ; निपातनाद् भविष्यति । किं हि निपातनान्न लभ्यते ? यथैव हि ततोऽन्यदलाक्षणिक कार्यं किञ्चिद् भविष्यति, तमेदमपि स्यात् । अर्थग्रहणं कर्मण्यपि यथा स्यात् ; अन्यथा शकेरकर्मकत्वाद् भाव एव निपातनं विशायेत—क्षय्यं देवदत्तेनेति । कर्मणि तु न स्यात्—क्षय्यो व्याधिरिति, न ह्यकर्मकेभ्यः कर्मणि कृत्यप्रत्यय उपपद्यते । अर्थग्रहणेन तु कृत्यार्थ उपलक्ष्यते । कृत्याश्च कर्मण्यपि विहिताः, तेन तत्रापि निपातनाद्विज्ञायते ॥

ऋग्यस्तदर्थे ॥ ऋग्य इति । अत्र प्रत्ययार्थश्च कर्म विद्यते ; कर्मणि कृत्यविधानात् । प्रकृत्यर्थश्च विनिमयः ; क्रीणातेर्विनिमयार्थत्वात् । तत्र प्रत्ययार्थः प्रधानम्, ‘प्रकृति-प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः’ इति कृत्वा । प्रकृत्यर्थस्तूपसर्जनम्, प्रत्ययार्थविशेषणमिति कृत्वा । तत्र यदि प्रधानत्वात् तदित्यनेन प्रत्ययार्थो निर्दिश्येत तदायमर्थः स्यात्—स ऋग्योऽर्थो यस्य शब्दस्य स तदर्थः, तस्मिन्नभिधेये ऋग्य इत्येव शब्दो निपात्यत इति ? अपुत्रक्षायम् ; न ह्यत्र ऋग्यशब्दस्य ऋग्यार्थः कश्चिच्छब्दोऽभिधेयोऽस्ति, ततस्तस्याप्रतीतेः । अथैव विज्ञायेत—स एवार्थस्तदर्थ इति । एवमपि तदर्थग्रहणमनर्थकम् । अवश्यमेव हि ऋग्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तस्तस्मिन् यत्प्रत्ययार्थो वर्तते । तस्मात् तच्छब्देन प्रधाननिर्देशे सति तदर्थग्रहणस्यानर्थक्यम् । अतो गुणोभूतोऽपि प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यत

क्रीणातेर्धातोस्तदर्थे क्रयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेये यति प्रत्यये परतो-
ऽयादेशो निपात्यते । क्रय्यो गो । क्रय्य कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसा-
रितः स उच्यते ।

तदर्थं इति किम् ? केयं नो धान्यम्, न चास्ति क्रय्यम् ॥

भय्यप्रवर्ये चच्छन्दसि ॥ ८३ ॥

विभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च 'वी' इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि
विषयेऽयादेशो निपात्यते । भय्य किलासोत् । वत्सतरी प्रवर्या । भय्येति
'कृत्यत्युटो बहुलम्' इत्यपादाने यत्प्रत्ययः । विभेत्यस्मादिति भय्यम् ।
'प्रवर्या' इति स्त्रियामेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति ।

छन्दसीति किम् ? भेयम् । प्रवेयम् ।

ॐ हृदय्या आप उपसख्यानम् ॐ । हृदय्या आपः । हृदे भवा-
'भवे छन्दसि' इति यत्प्रत्ययः ॥

पदमञ्जरी

इति दर्शयति—तदर्थं क्रयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेय इति । क्रयार्थं यः प्रसारित इति ।
केतारः क्रीणीयुरिति युद्धयाऽऽपणे यद्व्यवस्थापितमित्यर्थः । केयमिति । मूलेनो-
पादेयमित्यर्थः ।

न चेहास्ति क्रयमिति । आपणे विक्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः ।
केचित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्भिक्रये वर्धते इत्याहुः । तेनापणे विक्रयाय प्रसारितं
द्रव्यम् 'क्रय्यम्' इत्युच्यते ॥

भय्यप्रवर्ये चच्छन्दसि ॥ वीत्येतस्येति । 'वी गत्यादिषु', 'अजेर्व्यघ्नपोः'
इति वा ।

हृदय्या इति । आफ्फारस्यायादेशः ॥

न्यासः.

इति भत्वाऽऽह—तदर्थं क्रयार्थं यत् तस्मिन्नभिधेय इति । तस्मै इदं तदर्थम् । क्रयार्थ-
मित्यनेन क्रीणात्यर्थस्तच्छन्देन निर्दिश्यत इति दर्शयति । क्रयण क्रयः, विनिमय
इत्यर्थः । क्रयार्थमित्यत्रापि चतुर्थीसमास एव—क्रयाय इदं प्रवार्यम् । क्रयार्थं यः
प्रसारित इति । विनिमयार्थं य उपन्यस्त इत्यर्थः ।

भेयं नो धान्यमिति । केतव्यम्=ग्रहीतव्यम्, स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । न चास्ति क्रय-
मिति । न चान क्रयार्थमुपन्यस्त धान्यमस्तीत्यर्थः ॥

भय्यप्रवर्ये च चच्छन्दसि ॥ वी इत्येतस्येति । गतिप्रजनादिषु यो वी पठ्यते तस्य,
'अजेर्व्यघ्नपोः' इत्यजेर्वो वी आदेशस्तस्य वा ।

हृदय्या आप उपसख्यानमिति । उपसख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । हृदय्या

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । 'इत्याद्यात्परस्य' इति प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तर यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद् वेदितव्यम् । वक्ष्यति—'आद्गुणः' इति । तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति—सट्त्वेन्द्रः, मालेन्द्रः ।

पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकस्यैव हि स्यात्, नोभे सप्तमीपञ्चम्यो युगपत्प्रकल्पिके भवत इति ।

पदमञ्जरी

एकः पूर्वपरयोः ॥ वक्ष्यमाणप्रकरणे पौर्वापर्येणाप्रस्थितौ निर्दिश्येते—आदचि, आदेचीत्यादि, तयोः पूर्वपरयोः स्थाने वक्ष्यमाणो गुणादिरैकादेशो भवतीति सूत्रार्थः ।

अथ पूर्वपरयोरिति किमर्थम् ? स्थाननिर्देशार्थम्, असति हि तस्मिन् 'आद्गुणः' इत्यादौ स्थाननिर्देशाभावात् कस्य गुणादिरादेशः स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम्, आदित्यादिका पञ्चमी अचीत्यादिकायाः सप्तम्याः पठ्ठी प्रकल्पयित्यति, सा च तस्यास्तेन तयोरेव पूर्वपरयोर्गुणो भविष्यतीति नार्थ एतेन ? तदाह—पूर्वपरग्रहणमित्यादि । द्वयोरादेशप्रतिपत्त्यर्थमिति । युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । अस्ति तु तस्मिन्कस्य स्यात् ? इत्यत आह—एकस्यैव स्यादिति । ननु द्वयोरपि पठ्ठीप्रकल्पितरुक्ता ? तत्राह—नोभे सप्तमीपञ्चम्यामिति । नोभे प्रकल्पिके भवतः, युगपन्न प्रकल्पिके भवत इत्यर्थः । इतिकरणो हेतौ । तत्र 'आद्गुणः' इत्याद्याचीत्येषा सप्तमी यणादिविधौ चरितार्थाः आदित्येषा तु

न्यासः

इत्यस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—चकारोऽयं नियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन हृदय्या इत्यपि भविष्यतीति ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम्, यावता 'आद्गुणः' इत्याद्याचीत्येषा पञ्चमी अचीत्यस्याः सप्तम्याः पठ्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यतीति, 'तस्मादिदमुत्तरस्य' इति वचनात् । तयाचीत्येषा सप्तम्यादित्यस्याः पञ्चम्याः पठ्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति; 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति वचनात् । तत्रान्तरेणानि पूर्वपरग्रहणं पूर्वपरयोर्द्वयोरपि भविष्यति ? इत्याह—पूर्वपरग्रहणमित्यादि । किं पुनः कारणमस्ति पूर्वपरग्रहणे द्वयोरपि युगपदादेशो न सिध्यति ? इत्यत आह—एकस्यैव इत्यादि । एवं मन्यते—अचीत्येषा सप्तमी यणादेशादिविधौ चरितार्थाः आदित्येषा तु पञ्चमी न वचिचरितार्थाः, अतः सा सप्तम्याः पठ्ठीत्वं प्रकल्पयेत् । तत्रास्ति पूर्वपरग्रहणेऽत्र एव स्थाने गुणः स्यात् । 'हृदिरेचि' इत्यत्र च गुणविपारादिति पञ्चमी कृतार्थेति तत्रा एचीति

पदमञ्जरी

सत् कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्, कार्यस्य च गुणादेशिरेषणमेकग्रहणम् । ननु च 'आद्गुणः' इत्यादायेकस्यैवादेशस्य सूत्रे उपादानम्, मन्वाया विप्रश्रित-
त्वादुपात्तस्यत्यागे कारणाभावात्, तदवैक एव गुणादिरादेशो भवितव्यः ।
स्यादेतत्—आदेशस्य विधेयतया प्राधान्यात् प्रधाने च ग्रहः सम्मार्ष्टीत्यादी
सत्याया अविवक्षितत्वाद्नेकादेशप्रसङ्ग इति ? तदसत्, ग्रहः शेषितयोर्द्विष्य
सम्मार्गा हि विधीयते, शास्त्रान्तरे च विहित शेषित्यमुपगच्छति, शास्त्रान्तरे च
विज्ञाता ग्रहाः सत्यान्तराभ्युपगता, तत्रैकत्वविप्रश्नाया धार्यभेदः प्रमज्येतेति
कृत्या ग्रहैकत्वमविवक्षितमुच्यते । नैव गुणादिरादेश इत्येकत्व विप्रश्रितम्,
'प्राजापत्या नत्र ग्रहाः' इति शास्त्रान्तरविहितनप्रहोऽशेन मन्वाः सम्मार्गा
विधीयते, तत्र ध्रुवमप्येकत्र नोद्देश्यकोटी निवेशयितुं शक्यते, तत्र सम्मान्तराभ्य-
ुपगता विहितत्वात् । ततश्च तद्विप्रश्नाया तदपि विधेय स्यात्, ततश्च धार्यभेद-
प्रसङ्गः । उच्यते—यत्किमेवाग्रहो ग्रहस्तु सम्मार्ष्टि, तच्चैकमिति । इह तु विधेयतया
गुणादेशः प्राधान्येऽपि विशिष्टविधिसम्भवाद् न धार्यभेदप्रसङ्गः, अत्रिप्रश्नाकारणा-
भावाद् द्विवक्षितमेकत्व लोकरत्, तद्यथा—लोकेऽनयोर्मृत्पिण्डयोर्घट कुमिति, न
चोच्यते एकमिति, एकमेव चासौ करोति । न चार्थप्रकरणादिना तत्रैकस्य करणम्,
तदभावेऽपि दर्शनात्सम्मानार्थ एकग्रहणेन ? तत्राह—एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थ-
मिति । यथा पुनः पृथगादेशप्रसङ्गस्तथा दर्शयति—स्थानिभेदादिति । 'पूर्वपरयोः'
इति निर्देशस्थानिभेदः प्रतीयते, ततश्च तद्वशादादेशेऽपि उभयपक्षमविवि-
क्षित स्यादित्यनेकादेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रय चेत्—यमभ्युपगन्तव्यमिति दृष्टा-
न्तेन दर्शयति । भिन्नादिषु नत्ववदिति । यथा 'स्वाभ्या निष्ठातो न पूर्वस्य च
द' इति नत्वमेकत्राविवक्षया प्रतिस्थानि भवति, तद्वन्प्रापीत्यर्थः ।

भाष्ये त्वेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न तत्राद् गुणभूतस्थान्यनुरोधेन प्रधानस्या-
देशस्य भेदकल्पना युक्ता, प्रधानानुरोधो हि गुणो भवति, न पुनर्गुणानुरोधो
प्रधानम् । यच्चोक्तम्—भिन्नादिषु नत्ववदिति, तत्र न सत् नन्वविधादेकत्व-
स्याविवक्षिततया द्वौ नकारी भवतः, किं तर्हि ? पूर्वस्य चेति चकाराद्व्यस्य-
भेदोऽवगम्यते । तत्र पूर्वण निष्ठातो नत्वम्, परेण धातुदकारस्य, इह च 'उभौ
साभ्यासस्य' इति प्राणिजिपतीयुपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य 'अनिते' इत्येव
णत्वे सिद्धे साभ्यासस्येत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्जत्व सिद्धमिति स्थानिनिर्देशार्थ-
मुभौग्रहणं न कर्तव्यम्—उभौ नकारी णत्वमापद्येते इति । तस्मादादेशार्थमुभौ-
ग्रहणं विज्ञायते—साभ्यासस्यानितेयौ नकारी द्वौ तयोर्भौ णौ भवतः इति ।
तेनात्रापि नैकत्वस्याविवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वौ भवतः, किन्तुभौग्रहणादिति न
कश्चिदोप ।

अन्तादिवच ॥ ८५ ॥

‘एकः’ इति वक्तते, ‘पूर्वपरयोः’ इति च । ‘एक पूर्वपरयो’

पदमञ्जरी

इह श्रुतिस्मृतिविहितं कर्म किञ्चित्सकृदनुष्ठीयते, यथा—उपनयनम्, आधानम्, आचमनमिति; न ह्युपनीतः पुनरुपनीयते, नाप्यग्न्याहितः पुनरग्नौनाधत्ते, नाप्याचान्तः पुनराचामति । असति निमित्ते, किञ्चिदसकृद्यथा—ज्योतिष्टोमादयः । यथा—‘पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः’ इति यो यो वृद्धवयास्तस्य तस्यागमनं प्रत्युत्थीयते । ‘ब्राह्मणो न हन्तव्यः’, ‘सुरा न पेया’ इति प्रतिव्यक्तिनिषेधोऽनुष्ठीयते, न पुनरेकं ब्राह्मणमहत्त्वैकां च सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः । व्याकरणं च स्मृतिः, तदिह ‘आदृगुणः’ इत्यनया स्मृत्या ‘गुणः कर्त्तव्यः’ इति चोदिते यदि सकृदनुष्ठानं खट्वेन्द्र इत्येकस्यां व्यक्तौ गुणे कृते कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्र इत्यादिषु न क्रियेत, तस्मात्प्रत्युत्थानादियदावर्त्तते । किं पुनरत्र निबन्धनम्—किञ्चित्सकृत्क्रियते, किञ्चित्पुनः पुनरिति ? उपनयनं तावन्माणवकस्य संस्कारः, सकृच्चासौ सकृत्तोऽध्ययनादिषु योग्यो भवति, आधानमप्यग्नि-संस्कारार्थम्, सम्पन्नेष्वग्निषु प्रयोजनाभागात्पुनर्न क्रियते, आचमनमपि शौचार्थमित्यसति निमित्ते पुनर्न क्रियते । ज्योतिष्टोमादयस्तु नित्यारचेः प्रत्यवाय-परिहाराय वसन्ते क्रियन्ते; अथ काम्या ‘अमुष्मिन् लोक एनमप्सरसो जाया भूत्वोपशेरते’ इति ततस्तमभ्युदयम्, भूयोभूयः परीप्सुमि पुन पुनरनुष्ठीयन्ते । पूर्ववयोब्राह्मणप्रत्युत्थानाकरणे दोषः, करणे चाभ्युदयो दर्शितः—

‘ऊर्ध्वं प्राणा हुत्कामन्ति यूनः स्थविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिगदाभ्या पुनस्तान् प्रतिपद्यते’ ॥ इति ।

तच्च प्रत्यागमनमविशिष्टम्, अतो दोषनिर्हाणाय पुन पुनरनुष्ठीयन्ते । नैमित्तिकत्वाद्वा प्रतिनिमित्तमावृत्तिः । तथा ब्राह्मणवधे च सुरापाने च दोष उक्तः, स ब्राह्मणमात्रे सुरामात्रे च भवति, ततो दोषवन्तो मा भूमेति सर्वत्रैवानुष्ठीयते । इह शब्दस्य ज्ञाने प्रयोगे चाभ्युदयो दर्शितः—‘एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति’ इति । प्रत्यवायश्च याज्ञे कर्मण्यपशब्दप्रयोगे दर्शितः—‘तेऽसुरा हेल्यः’ इति, ‘आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य’ इति च । अत एव तदपि गुणादिकं पुनः पुनरनुष्ठीयते । तदेवं नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं काम्यत्वं भूयोभूयोऽनुष्ठाननिबन्धनम् । एतच्च सर्वशास्त्रसाधारणमपि वातिककारेण प्रोक्त माध्यकोपपादितमित्यस्माभिरप्यत्रैव प्रत्यपादि ॥

अन्तादिवच ॥ अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वादवयविशेषापेक्षाया पूर्व-

न्यासः

अन्तादिवच ॥ अन्तादिवदित्युक्ते न शक्यते—कोऽस्यातिदेशस्यार्थ इत्यतस्तत्परि-

इति योऽयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति । यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते, तद्वदेकादेशोऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यते-इत्येपोऽतिदेशस्यार्थः ।

ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्ध्विति प्रातिपदिकम्, ऊडित्यप्रातिपदिकम्, तयो प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर् एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम्-‘इच्चाप्रातिपदिकात्’ इति स्वादिविधिः ।

पदमञ्जरी

परयोरित्यनुवृत्तेस्तस्य च यक्ष्यमाणगुणाद्यादेशविशेषणत्यादेकादेश इति छभ्यते, तदिदमुक्तम्-एक-पूर्वपरयोरिति वर्तते इत्यादि । कः पुनरन्तातिदेशार्थः, किं यावेकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ तयोरन्तादिवद्भवति ? किं वा-अकृत एकादेशे तमेधेकादेशमपेक्ष्य यौ पूर्वपरौ समुदायौ तयोरन्तादिबद्भवतीति ? यदि वा-एकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ यणौ, तयोः समुदाययोरन्तादी, तयोरेकादेशोऽप्यन्तादिवद्भवतीति ? तत्रापक्षस्तावन्न सम्भवति, एकादेशेन पूरपरयोस्तत्स्थानिनोर्निवृत्ति-स्थात् । कथमसतोः पूर्वपरयोरन्तादिवत्स्थात् ! द्वितीये पक्षे वृक्षावित्यत्र वृक्ष+औ इति स्थिते सुषसुपोरेकादेशः सुषपेक्षस्य कस्यचित्परस्याभावात्परादिवन्न स्यात् ?

अतस्तृतीयः पक्षः आश्रीयते । नन्वयमपि पक्षो न सम्भवत्येव । तथा हि-ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्धु+ऊ इति स्थिते पूर्वो वर्ण उकारो यस्यान्तो ब्रह्मबन्धु-शब्दस्य स एकादेशे नास्त्येव, उकारस्य निवृत्तिरत्रात्, यस्मात्तस्मात्त धकारान्तो न तस्यान्त एकादेशस्य स्थानि उकारः, अनारम्भकत्वात् । एव तर्हि यद्यप्यपदेशयुक्तस्य स्थानिनौ पूर्वपरानन्तादी तद्व्यपदेशयुक्तस्यैकादेशोऽप्यन्तादिवदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-एकादेशात्प्राक् पूर्वपरयोः प्रथमस्थितयोस्ताभ्या सह यो व्यपदेशः पूर्वपरसमुदायविषयो दृष्टः-प्रातिपदिकमिति वा, मुनन्तमिति वा, त व्यपदेश एकादेशे दृष्टेऽपि भवतीति । तदिदमुक्तम्-यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूत इत्यादि । तस्येयनेन एकादेशात्प्रागत्रस्थित पूर्वः पररच समुदायो निर्दिश्यते, अन्तादिशब्दाभ्या च एकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ । तद्ग्रहणेन गृह्यते, दृष्टेनापि ‘एतदुक्तं भवति’ इत्यादिभ्यानन्तर यदुक्तमस्माभिर्न दर्शितम् । एपोऽतिदेशार्थ इति । अविदिश्यत इत्यविदेशः, अविदेशश्चासार्यश्चेत्यतिदेशार्थः, कर्मधारयोऽयमर्थोऽत्रातिदिश्यत इत्यर्थः ।

न्यासः

शानायाह-यथेत्यादि । इत्येपोऽतिदेशस्यार्थ इति । इतिशब्दोऽतिक्रान्तप्रत्ययमशो-अविदिश्यतेऽनेनेत्यविदेशः, स पुनः ‘अन्तादिवच्च’ इत्येव एव योग इत्येपोऽन्तरोक्तोऽस्यातिदेशस्यार्थ इत्यर्थः ।

वृक्षावित्यत्र सुवोकारः असुवकारः, तयोः सुवसुपोरेकादेशः सुप
आदिवद्भवति । यथा शक्यते वक्तुम्—सुवन्तं पदमिति ।

वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्भावो नेष्यते, तथा हि—खट्वाभि-
रित्यत्रान्तवद्भावाभावाद् 'अतो भिस ऐस्' इति न भवति । ह्यते—
जुहावेति सम्प्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्भावाभावाद् 'आत औ णलः'
इति न भवति । अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति 'वृद्धिरेचि' इति
वृद्धिः, 'एङः पदान्तादति' इत्यत्र विधावादिवन्न भवति ।

पदमञ्जरी

वर्णाश्रयविधावित्यादि । वर्णरूपमाभिस्य यद्विधीयते न तदन्तादिवद्भावेना-
तिदिश्यत इत्यर्थः । तत्कथम् ? नात्र तादृष्यनियन्धनं कार्यमितिदिश्यते, योऽय-
मन्त आदिर्था प्रागेवादेशादवस्थितः पूर्वः परस्य तद्वदयमेकादेशो भवति ।
तत्प्रयुक्तं कार्यं लभत इति । एवं च तद्वन्चेत्येव यत्तद्वयं स्यात्, तन्तद्वन्
पूर्वापरौ परामृश्यते । एवं हि सिद्धेऽन्तादिष्विति यचनादन्तादिरप्रयुक्तं कार्य-
मेकादेशस्य भवतु, पूर्वपररूपप्रयुक्तं तु कार्यं येन भवेत् ! लिङ् चात्र भवति
तुफ्यसिद्धरचनम्; अन्यथा अधीत्येवारायेनादेशसरादिवद्भावादेव तुफः मिद-
स्यादनर्थकं तत्स्यात् । तादृष्यामिति । तपरस्परं तु यथैवादेशो नास्ति तदर्थं
स्यात्—शुभंयाभिरिति । जुहावति । 'अश्वस्तस्य च' इति ह्यतोः सम्प्रसारणे कृते
जुहु+आ इति यत्पूर्वरूपसमाहारस्य तन्मादिवद्भवति, योऽयमादिराकारस्य
भवति, तेन 'आत औ णलः' इति न भवति । अस्यै अश्व इति । श्याटो शिखरये-
कारस्य योऽयं 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरेवादेशः त परस्यादिवन्न भवति, तेन 'एङः
पदान्तादति' इति न भवति । यत्र च युगपदुभयमाभ्ययो—अन्तादिवच, तथा-
प्यन्तादिवद्भावो न भवति, यथा 'एनेन्दि' इति ह्यस्य युगपदात्परस्येनो विधी-

श्यामाः

पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते । तत्रा-
वयवयोरानुमानिकं स्थानित्वमिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावाद-
प्राप्तमित्यन्तादिवद्भावो विधीयते ॥

पदमञ्जरी

यमानम्—अभीयात्परीयादित्यादौ न भवति । यदि ह्यमेकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवद्
पुद्गला गृह्येत, स तदानीमेव कथं परं प्रत्यादिवत्स्यात् ! एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे
तदानीमेव पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावोऽप्यनुपपन्नः; एकस्योभयापेक्षया युगपत्पारतन्त्र्य-
स्य विरोधात् ।

पूर्वापरेति । यो येन निवर्त्यते स तस्य स्थानी, यथा—भुवोऽस्ति । समुदाय-
स्यात्र निवर्त्यते, तत्र च तत्प्रयुक्तमेव कार्यं स्थानिवद्भावात्स्याद् यदि किञ्चि-
दस्ति, न तु प्रत्येकं पूर्वपरयुक्तम् । स्यादेतद्—अवयवयोरपि निवर्त्यमानत्वात्त-
योरपि स्थानित्वम् ? इत्यत आह—तत्रेति । इतिकरणद्वयमपि हेतौ । तत्र
समुदाये स्थानिन्यवयवयोर्यत्स्थानित्वं तदानुमानिकमवयवनिवृत्तिमन्तरेणाय-
यिनो निवर्त्तयितुमशक्यत्वाद् अवयवयोर्निवृत्तिः, न स्वादिष्टत्वादित्यर्थः । ततश्च
तदाभयं कार्यं स्थानिवद्भावान्न प्राप्नोति; साक्षात्कृतस्यैव च स्थानिनस्तत्राभय-
णात् । इष्यते च तदध्वमन्तादिवद्भावो विधीयते । ननु विपरीतमिदम्—अवयव-
योरानुमानिकं स्थानित्वमिति ? 'पूर्वपरयोः' इति द्विवचननिर्देशात् तयोरेव
स्थानित्वं धृतं न समुदायस्य शब्दोऽस्ति, द्वयोस्तु निवर्त्तमानयोरर्थात्समुदायो
निवर्त्तत इत्येतावत् । तथा च पूर्वसूत्रे 'स्थानिभेदाद्विज्ञादिषु नित्यवत्' इत्युक्तम् ।
तच्चान्यत्रापि उक्तम्—यो ह्यभयस्थाने भवति लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम्, तेन
लट्पदार्थ इत्यत्र रपरत्वं भवत्यकारस्यापि स्थानित्वादिति । भवतु सा स्थानित्व-
मवयवयोरानुमानिकम्, तथापि सिद्धः स्थानिवद्भावः, कथम् ? 'स्थानिवद्भावाद्देशः'
इत्यत्र स्थानिशब्दस्य सम्प्रतिशब्दत्वादेवादेशपरिग्रहे मिद्वे आदेशमर्थमानु-
मानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावार्थम्, ततश्च स्थान्यप्यानुमानिकं प्राप्तितः,

न्यासः.

किमर्थं पुनरन्तान्तादिवद्भावो विधीयते, यावन्तं पूर्वपरानुक्तापेक्षादेशस्य
स्थानिनो, अत्र स्थानिवद्भावादेव तदाभयं कार्यं भविष्यति ? इत्यत आह—पूर्वपा-
समुदाय एकादेशस्य स्थानीति । कथं ज्ञायते ? इत्याह—स हीत्यादि । येन हि यो
निवर्त्यते आदेशेन स तस्य स्थानीति, तद् यथा—'अस्तेर्मुः' इति । अत्र युक्तोऽस्ति,
समुदायभेदेकादेशेन निवर्त्यते इति स एव तस्य स्थानी, न पूर्वपरी समुदायिनो ।
स्यादेतत्—अवयवस्य समुदायान्तरत्वात् समुदाय आदेशेन निवर्त्यमानेऽवयवावपि
निवर्त्यते, तस्मात् तयोरेव स्थानित्वम् ? इत्यत आह—तद्व्यादि । इतिकरणो दावपि
हेतौ । तत्र समुदाये स्थानिन्यवयवयोर्यत् स्थानित्वं तदानुमानिकम्, समुदाय एका-

पत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

पत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धो भवति । सिद्धकार्यं न

पदमञ्जरी

यथा 'एरुः', पचवित्यत्र । अत्र हि इकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते, उकारेणा-
प्युकारान्त आदेशः, तस्य स्थानिवद्भावात् 'तिङन्तं पदम्' इति पदसंज्ञा भवति ।
पथमप्यत्रापयवयोरानुमानिके स्थानित्वे सिद्धः स्थानिवद्भावः ? एषं तर्ह्यनल्विधौ
स्थानिवद्भावात् उक्तः अल्विध्यर्थमिदम्, यथा-क्षीरपेण, सुरापेणोत्तरपदविभक्त्यो-
रेकादेशस्यान्तयद्भावात् 'एकाजुत्तरपदे णः' इति गत्वमल्लिङ्गिरपि भवति । ननु
च 'अनल्विधौ' इति प्रतिषेधः स्थान्यल्लिङ्गप्रत्ययेण कार्येण, अस्य त्वेकादेशस्यो-
त्तरपदं प्रत्ययवयवस्त्वमेव स्थानिवत्त्वेन प्रार्थनीयम् ; अर्ह्यं तु स्वत एव सिद्धम्,
ततश्च यथा-अरुदित्तमित्यत्र स्वाश्रयं यलादित्वं स्थानिवद्भावकृतं च सार्वधातु-
कत्वमाश्रित्य 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीड भवति, तद्वदिहापि स्थानिव-
द्भावकृतमुत्तरपदावयवत्वं स्वाश्रयं चात्त्वमाश्रित्य गत्वं भवति । तच्च स्थान्य-
हस्वरूपनिबन्धनम्, तत्रैष्यत एव, यथा खट्वाभिरित्यादावैस्मायादि । तस्मात्
चिन्त्यमस्य प्रयोजनम् ॥

पत्वतुकोरसिद्धः ॥ पत्वे तुकि चेति । पत्वशास्त्रे, तुक्शास्त्रे चेत्यर्थः । एकादेश
इति । एकादेशशास्त्रम् 'आद्रुणः' इत्यादीत्यर्थः । असिद्धो भवतीति । सिद्धः=
निष्पन्नः, ततोऽन्योऽसिद्धः । सत्र शास्त्रस्वरूपं तावन्निष्पन्नमिति परत्र परशब्द-
प्रयोगादिधार्योऽवगम्यते, तत्कार्यकरणाच्च सादृश्यम्, यदाह—सिद्धकार्याणि

न्यासः

देशस्य आदेशेन नियत्स्वमाने तयोरपि निवर्तनं नान्तरीयकमिति कृत्वा । न हि
विनाशयवनिवर्तनेन समुदायः शक्यते निवर्तयितुम् ; तस्य तदात्मकत्वात् । समुदायस्य
॥ प्रत्यक्षं स्थानित्वम् । 'पूर्वपरयोः' इति स्थानपृथग्यन्तस्य साक्षात् भवणात् 'भुताहु-
मितयोः श्रौतः सम्बन्धो गरीयान्' इति 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' इत्यनेन यस्य
प्रत्यक्षं साक्षात् भूतम्, स्थानित्वं तदाश्रयमेव कार्यमादेशे विधीयते । अवयवयोश्चानु-
मानिकं स्थानित्वं न प्रत्यक्षम्, अतस्तदाश्रयं कार्यं नातिदिश्यते । तेन तदाश्रयं कार्यं
स्थानिवद्भावादेशे न प्राप्नोति, इष्यते च । तदर्थमयमन्तादिवद्भावो विधीयते ॥

पत्वतुकोरसिद्धः ॥ इहासिद्धवचनेनैकादेशस्याभावो वा क्रियते ? तत्कार्यसामर्थ्यं
वा प्रतिपाद्यते ? सिद्धमपि हि वस्तु सिद्धकार्यं कर्तुमसामर्थ्यादसिद्धमित्युच्यते, यथा-
पुत्रकार्यकरणेऽसामर्थ्यात् पुत्रोऽप्यपुन इति । तत्र यद्यनेनैकादेशस्याभावः क्रियते
तदाधीत्येत्यत्र तुम् न स्यात्, न हीह हस्वोऽस्ति; एकादेशेन निवर्तितत्वात् । न
चासिद्धवचनेनैकादेशे निवर्तिते हस्वस्य प्राङ्मुखावो भवति, न हि देवदत्तस्य हन्तरि
हते पुनर्देवदत्तस्य प्राङ्मुखावो भवतीतीममाद्ये पक्षे दोषं हृष्ट्वा कार्यासामर्थ्यमेका-
देशस्यासिद्धत्वधुस्या प्रत्याप्यत इति दर्शयन्नाह—सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थं इति ।

करोतीत्यर्थः । असिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम्, उत्सर्गलक्षण-
भावार्थं च । कोऽसिचद् इत्यत्र 'एङः पदान्तादतिः' इत्येकादेशस्य
परं प्रत्यादिवद्भावावापदादेरिण उत्तरस्यादेशस्य सकारस्य पत्वं
प्राप्नोति, तदसिद्धत्वान्न भवति । कोऽस्य, योऽस्य, कोऽस्मै, योऽस्मै—

पदमञ्जरी

न करोतीत्यर्थः इति । पशुतुक्शास्त्रसन्निधायेकादेशशास्त्रं स्यकार्यमेकादेशाख्यं
कार्यं न करोति=न प्रवर्त्तयति, न प्रतिपादयतीत्यर्थः । सूत्रस्य प्रयोजनमाह—
असिद्धवचनमिति । आदेशो कृते यत्कार्यं तद्धेतुकं प्राप्नोति तदादेशलक्षणम्,
आदेशो लक्षणं निमित्तमस्येति कृत्वा; तस्य प्रतिषेधार्थमसिद्धवचनम् । उत्सर्गः=
स्थानी, सामान्योत्सृष्टत्वात्, स लक्षणं यस्य तदुत्सर्गलक्षणम्, तस्य भावः प्रवृत्ति-
र्यथा स्यादित्येवमर्थं चासिद्धवचनम् । कोऽसिचदिति । 'लिपिसिचिह्नरच' इति
च्लेरङ्, कश्चिदात्सोरुत्वम्, 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्पम्, गुणः । एङः
पदान्तादीति । परंप्रत्यादिवद्भावादिति । आदिवद्भावे हि ओसिचदित्येतदन्तं
पदम्, एतः, सकारः पदादिर्न भवतीति 'सात्पदाद्योः' इति निषेधाभावादेका-
देशमौकारमिणमाश्रित्य पत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वान्न भवति । असिद्धत्वे हि
परशास्त्रः प्रत्येकादेशशास्त्रस्याप्रतिपादकत्वात् को असिचदित्येवमस्थितं पदरूपं
भवति, तत्राकारेण व्यग्रधानात्पद्याभावः । कोऽस्येति । इदमः पष्ठपेकवचनम्,
त्यदाद्यत्वम्, 'टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः' इति स्यादेशः, हलि लोपः, शेषं पूर्ववत् ।
एवमादेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणानि दर्शितानि ।

व्यासः

सिद्धस्य निष्पन्नस्य यत् कार्यं तदेकादेशः सिद्धो निष्पन्नोऽपि न करोतीत्ययमस्य
वचनस्यार्थः । असिद्धवचनमित्यादिना सूत्रस्य प्रयोजनमाचष्टे । आदेशो च कृते
यत्कार्यं तद्धेतुकं प्राप्नोति तदादेशलक्षणम्, आदेशो लक्षणं निमित्तमस्येति कृत्वा ।
तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थमसिद्धवचनम् । उत्सृज्यते निवर्त्त्यते इत्युत्सर्गः,
स्थान्यमिधीयते । उत्सर्गो लक्षणं यस्य तदुत्सर्गलक्षणम्, तद्भागे यथा स्यादित्येव-
मर्थशासिद्धवचनम् । कोऽसिचदिति । सिचेर्ङि ङिः, 'लिपिसिचिह्नरच' इति
च्लेरङ्, किञ्चिदात् परस्य सकारस्य रुत्वम्, 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्पम्,
'आद्गुणः' इति गुणः, 'एङः पदान्तादति' इति परपूर्वत्वम् । परं प्रत्यादिवद्भावा-
दित्यादि । असिचदित्यत्र योऽकारस्त प्रत्येकादेशस्य 'अन्तादिष्वन्च' इत्यनेनादि-
वद्भावः । अयञ्चापदादित्वे हेतुः । असिद्धत्वान्न भवतीति । असिद्धत्वे हि सति
सकारोऽत्रादिरेव पदस्य भवति, तेन 'सात्पदाद्योः' इति पत्वप्रतिषेधो भवति ।
कोऽस्येति । इदमः षष्ठ्येकवचनम्, 'त्यदादीनाम्' इत्युत्पम् 'टाङ्सिङ्सामिना-

इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् 'इणः' इति पत्वं न भवति ।

तुग्निवधो—अधीत्य, प्रेत्येति । अत्रैकादेशस्यासिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुग्भवति ।

❀ सम्प्रसारणडोट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ । सम्प्रसारणे—
ब्रह्महृषु । परिवीषु । सम्प्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात्पत्वं न प्राप्नोति ।
डौ—वृक्षेच्छत्रम्, वृक्षे छत्रम् । इटि—अपचेच्छत्रम्, अपचे छत्रम्;

पदमञ्जरी

इतरस्य दर्शयति—अधीत्य, प्रेत्येति । एकादेशस्यासिद्धत्वादित्यादि । असिद्धत्वे हि तुक्शास्त्रसन्निधावधि + इ + इयेत्येव स्थितं पदरूपं भवति, ततश्च ह्रस्वाश्रय-
स्तुक् प्रवर्तते । यदि तु मुख्यस्यैकादेशस्यैव कार्यस्यासिद्धत्वमुच्यते, तदा पत्वे
नास्ति दोषः, कथम् ? ओकारस्तावत्स्वकार्यं पत्वं न करोति, यौ ॥ ततः पूर्वी
फकारयकारौ तदाश्रयमपि पत्वं न भवति, तेनैवौकारेण व्यवधानात् । तुकि
नैष्टसिद्धिः । कथम् ? एकादेशेन ह्रस्वस्य निवृत्तित्वात्, न चैकादेशः स्वकार्यं
न करोति । अनेन स्थानिनः प्रत्यावृत्तिः शक्या, तस्मात्तुकि शास्त्रासिद्धत्वमेवा-
श्रयणीयम् । आह च—स्थानिवद्वचनानर्थक्यं च शास्त्रासिद्धत्वादिति ।

सम्प्रसारणडोट्स्विति । सम्प्रसारणे औ इटि च य एकादेशस्तस्यासिद्धत्व-
प्रतिषेधो वक्तव्यः । शक्यत्वमिति । शकान् ह्वयतीति यजादित्वात्सम्प्रसारणं पूर्व-
त्वम्, किप्, 'हलः' इति दीर्घः । परिवीष्विति । व्येजःपरिपूर्वात् क्रियादि पूर्ववत् ।
असिद्धत्वात्पत्वं न प्राप्नोतीति । पूर्वरूपस्यासिद्धत्वे हि शक्युः + आ इत्येवमवस्थितं
पदरूपं भवति । वृक्षेच्छत्रमिति, अपचेच्छत्रमिति । पचेर्लङ्, उत्तमैकवचनमिट्,

व्यासः

नात्स्याः' इति स्याभावः, 'हलि लोपः' इतीद्रूपस्य लोपः । दोष पूर्ववत् । एतदादेश-
लक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणम् । उत्सर्गलक्षणभावस्य तु—अधीत्य, प्रेत्येति । ननु च
बहिरङ्ग एकादेशो द्विपदाश्रयत्वात् ; अन्तरङ्गावेव पत्वतुको, एकपदाश्रयत्वात्, तत्र
'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनया परिमाणयैवानासिद्धत्वं भविष्यतीति निरर्थकमिदं
वचनम् ? एवं तर्हि सैव परिमाणान्न प्रकरणे पत्वतुकोनियम्यते । तेनाद्ययूरित्वन्न बहि-
रङ्गलक्षणोऽप्युदादेशोऽन्तरङ्गयणादेशो कर्तव्ये नासिद्धो भवति ।

सम्प्रसारण इत्यादि । सम्प्रसारणे औ इटि च य एकादेशस्तस्यासिद्धत्वप्रतिषेधो
वक्तव्यः । ब्रह्महृष्विति । ब्रह्माण ह्वयतीति किप्, यजादित्वात् सम्प्रसारणम्, 'सम्प्रसा-
रणाद्य' इति परपूर्वत्वम्, 'हलः' इति दीर्घः । सप्तमीबहुवचनम् । परिवीष्विति । व्येजः
परिपूर्वस्य पूर्ववत् क्रियादिषु कृतेषु रूपम् । अपचेच्छत्रमिति । पचेर्लङ्पुत्तमपुरुषैक-
वचनमिट्, 'कर्त्तरि शप्' इति शप्, आद्यगुणः' इति गुणः ॥

आद्गुणस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो नित्योऽत्र तुक् प्राप्नोति, 'दीर्घात्, पदान्ताद्वा' इति तुम्बिकल्प इष्यते ॥

पदमञ्जरी

शृप् । आद्गुणस्यासिद्धत्वादिति । असिद्धत्वे हि तस्य वृक्ष इच्छत्रम्, अपच इच्छत्रमित्येवमवस्थितं पदरूपं भवति । अत्र सम्प्रसारणे तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः, एकादेशोऽसिद्ध इत्युच्यते, न चात्रैकादेशं पश्यामः; दीर्घेण निवर्तितत्वात् । न च दीर्घस्य स्थानिषद्वागादेशप्रहणेन प्रहणम्; अतिवधित्वात् । छोटोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव ।

अथ वा—लाघवार्थं पदस्येति वक्तव्यम् । अन्तादिप्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्त्तनीयम्, तेन पदान्तस्य पदादेशश्च य एकादेशः सोऽसिद्ध इत्येवोऽर्थो भवति । यद्येवम्, सुपिप्पला ओषधीस्तृतीयतृतीयशब्दाद् द्वितीयावहुञ्चनम्, 'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' इति दीर्घः, ततः प्रथमयोः पूर्वमगर्णदीर्घः, रुत्वविसर्जनीयौ । अत्रेदानीम् 'कः फरत्करतिकृति' इति विसर्जनोपस्य सत्यमिष्यते, तन्न प्राप्नोति; 'पदान्तपदाद्योः' इति वचनात् । एकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद् इण उच्यते विसर्जनीय इति 'इणः पः' इति पत्यं प्राप्नोति, अविशेषेणासिद्धत्वे ओषधी + अस् कृधीत्येवमवस्थानादिण उत्तरत्वाभावात्पत्वात्प्रसङ्गात्सत्यं सिध्यति ? ज्ञापकात्सिद्धम्; यद्यपि कस्कादिपु भ्रातृपुत्रशब्द पठति, तज्ज्ञापयति—नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य पत्यं भवतीति । यदि स्याद्, भ्रातृशब्दान्दसि 'ऋत उद्' इत्युत्त्वे एकादेशे रपरे च कृते 'रात्सस्य' इति सकारलोपे कृते पष्ठीसमासे 'ऋतो विद्यायो निसम्बन्धेभ्यः' इत्यलुकि रेफस्य विसर्जनीये 'ऋत उद्' इत्युकारस्यैकादेशस्य सिद्धत्वात् 'इदुदुपधस्य च' इत्येष पत्ये सिद्धे कस्कादिपु तन्न पठेत्, पठति च, ततो ज्ञायते—नैकादेशात्परस्य पत्यमिति । शनहृषित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति ? नैप दोषः; तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति । करच तुल्यजातीयः ? यः कुजोरनन्तरः । इह च येषः किपि सम्प्रसारणे पूर्वत्ये च 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुकि प्राप्ते पूर्वत्यस्य सूत्रेणासिद्धत्वे प्राप्ते 'पदान्तपदाद्योः' इति वचनादसिद्धत्वाभावादुदिति तुम्भवत्येव । न हि उ+आ इत्येकादेशात्प्रागवस्थायाभावात् पदान्तः । नाप्यकारः पदादिः; विभक्तेरभावात् । न नैकादेशात्प्रागेव कृदन्तत्वात् द्विभक्त्युत्पत्तिः; एकादेशस्यान्तरङ्गत्वात् । अथापि प्रागेव विभक्त्युत्पत्तिः; एवमपि उ+आस् इति स्थिते उकारः पदादिः सकारः पदान्तः, सुबन्तं हि पदम्, न तु ततः पूर्वम् । अथापि भ्याम्प्रभृतौ उ+आभ्यामिति स्थिते 'स्वादिपु' इति पदसंज्ञायां पदान्तपदाद्योरेकादेशः ? तथापि न दोषः; 'पूर्वपरयोः' इति वृत्ते, अन्तादिप्रहणञ्च; तत्र यथासंख्यसम्बन्धात्पूर्वपदस्य योऽन्तः परस्य चादिस्तयोरेकादेशोऽसिद्ध इत्यर्थः सम्पद्यते । आकारश्चात्र पदादिर्न भवति, नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाच्च भवत्येव ।

आद्य गुणः ॥ ८७ ॥

‘अचि’ इत्यनुवर्तते । अवर्णात्परो योऽच, अचि च पूर्वो योऽवर्णः, तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । तवेदम् । सट्वेन्द्रः, मालेन्द्रः । तवेहते, सट्वेहते । तवोदकम्, सट्वोदकम् । तवश्यः, सट्वश्यः । तवल्कारः, सट्वल्कारः । लृकारस्य स्थाने योऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

पदमञ्जरी

किमर्थं पुनः पत्यतुकोरेकादेशस्यामिदं दृष्टव्यम्, यावता द्विपदामयत्वाद् बहिरङ्गस्यैकादेशस्यैकपदामयत्येनान्तरङ्गयोः पत्यतुकोः ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इत्येवासिद्धत्वं सिद्धम् ? शापनार्थं तु, एतस्यापयति—‘यत्र बहिरङ्गस्यान्तरङ्गस्य याऽचोरानन्तर्य निमित्तत्वेनाश्रितं सत्र बहिरङ्गपरिमाणा न प्रयत्तते’ इति । तेनाश्रयोरित्यत्र बहिरङ्गस्याप्युक्तोऽसिद्धत्वाभावाशङ्कादेशः सिद्धो भवति । अयमेवार्थः परिभाषारूपेण पठ्यते ‘नाजानन्तर्यं बहिरङ्गप्रकृतिः’ इति ॥

आद्यगुणः ॥ गुणग्रहणं किम्, यास्ताऽचीति यत्ते, ‘एकः पूर्वपरयो’ इति च, तत्रान्तर्यतः ऋणतालव्ययोरकारेकारयोः स्थाने तादृश एकारो भविष्यति, ऋणतालव्ययोरपाकारेकारयोः स्थाने तादृश एकारो भविष्यति; न चैकारौ-कारयोरपि प्रसाः, वृद्धिरेचीति नियमात् ? तदिदानीं नियमार्थम्, ऐचोरनेनैव सिद्धत्वात्, एच्येय वृद्धिर्भवति । उभयया नियमश्च व्याख्यास्यते, वृद्धिरेच्येचीति । इह तर्हि सट्वर्यः, मालर्य इति, प्रमाणतोऽन्तरतमो मूर्द्धन्य ऋकारः प्राप्नोति ? उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भाव्यम्, न चकार उभयोरन्तरतमः, अकारस्तु शिष्य-माण एव रपरो भवतीति स्थानत उभयोरन्तरतमः । आकारस्तर्हि प्राप्नोति ? ‘उपसर्गादिति धातौ’ इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—‘अति धातावेवाकारो नान्य-त्रेति । सुतस्तर्हि प्राप्नोति—सट्वेन्द्रः, ‘ऽनुतरच विषये स्मृतः’, ‘ऽनुतविधाने हि सति यस्मिन्विषये ऽनुतो विहितस्तस्मिन्नप्यनेनैव भाव्यम् ? अस्मिन्कर्तव्ये आष्ट-मिकस्य ऽनुतस्यासिद्धत्वात्, ततश्च पक्षेऽनुवाददोषप्रसङ्गात् ऽनुतो न भवतीति । इह तर्हि सट्वा ईषा सट्वेपा, सट्वा ऊढा खट्वोढा, आन्तर्यतश्चतुर्मात्र आदेशः न्यासः

आद्यगुणः ॥ तवल्कारः, सट्वल्कार इति । कथं पुनरत्र लपरत्वम् ? इत्याह—लृकारस्य स्थान इत्यादि । एतच्च ‘लृकारश्चकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या’ इत्युपसंख्या-नाद् ‘उरण् रपरः’ इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणाक्षम्यते । उक्तं ह्यक्षरसमाम्नाये—‘हकारा-दिषु वर्णेष्वकार उच्चारणार्थः, लकारे त्वनुनासिक इत्थश्चकः प्रतिश्रायते’ इति । तत्र रेफादारभ्य लणकारेण प्रत्याहारे सति लृकारस्य ऋकारग्रहणेन ग्रहीतस्य स्थानेऽण् विधीयमानो लपरः सम्पद्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

‘आत्’ इति वर्तते । अवर्णात्परो य एच्, एचि च पूर्वो योऽवर्णः, तयोः पूर्वपरयोरवर्णोचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणस्यापवादः । ब्रह्मैडका, खट्वैडका । ब्रह्मौतिकायनः, खट्वौतिकायनः । ब्रह्मोदनः, खट्वोदनः । ब्रह्मोपगवः, खट्वोपगवः ॥

एत्येधत्पूठ्सु ॥ ८९ ॥

‘वृद्धिरेचि’ इति वर्तते, ‘आत्’ इति च । तदेतदेज्ग्रहणमेतेरेव विशेषणम्, न पुनरेधतेः; अव्यभिचाराद्, ऊठश्चासम्भवात् । ‘इण् गतो’ इत्येतस्मिन् धातावेचि, ‘एध वृद्धौ’ इत्येतस्मिन् ऊठि च पूर्व यदवर्णं ततश्च परो योऽच्, तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । उपैति, उपेयि, उपेमि । उपैधते, प्रैधते । प्रष्ठौह, प्रष्ठौहा,

पदमञ्जरी

प्राप्नोति, गुणग्रहणे तु क्रियमाणे गुणसंज्ञायान्तपरकरणं सार्थमिति त्रिमात्र-चतुर्मात्राणामगुणत्वादप्रसङ्गः । तस्माद् गुणग्रहणम् । श्लोकौ चात्र भवतः—

आदेशश्चेद् गुणः केन स्थानेऽन्तरतमो हि सः ।

ऐदीती नैचि तावुक्तावृकारो नोभयान्तरः ॥

आकारो नर्त्तिधातौ स प्लुतश्च विषये स्मृतः ।

आन्तर्यात्रिचतुर्मात्रो गुणश्च तपरः स्मृतः ॥

इह वृक्षशब्दान्दिः, वृक्ष + इ + इन्द्रमिति स्थिते अकारेकायोगुणश्च प्राप्नोतीकारयोः सवर्णदीर्घश्च, तत्र शब्दपरविप्रतिषेधादीर्घप्रसङ्गः, तथा तच्छब्दात् ‘जरशतोः शिः’, त इ इन्द्रम्, पचेरुत्तमैकवचनमिड् शप्, पच इ इन्द्रम् ? नैष दोषः; एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गो गुणो भविष्यति प्रागेव पदान्तरसन्निधानात् ।

लृकारस्य स्थानत इति । यथा चैतल्लभ्यते तथा ‘छण्’ इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

एत्येधत्पूठ्सु ॥ न पुनरेधतेरव्यभिचारादिति । यादुल्याभिप्रायेणैतदुक्तम् ।

अस्ति ह्यस्यापि व्यभिचारः—चट्पुपधाद्व्यभिचारो भवान् मा प्रेदिधदित्यत्रेत्याहुः । प्रष्टौह इति । प्रष्ठं वहतीति ‘छन्दसि सह’, ‘वहश्च’ इति णिः, ‘वाह ऊठ्’

न्यासः

वृद्धिरेचि ॥ एत्येधत्पूठ्सु ॥ सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवति, तौ च सम्भवव्यभिचारावेतावेव धातौ स्तः, नेतरत्रेत्याह—सदेतदेज्ग्रहण-मित्यादि । प्रष्टौह इति । प्रष्ठं वहतीति ‘छन्दसि सह’ इति ‘वहश्च’ इति णिप्रत्ययः, ‘वाह ऊठ्’ इत्यूठ् सम्प्रसारणसंज्ञकः, ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति परपूर्वत्वम्, ततो वृद्धिः ।

प्रणौहे । ऊठचाद्गुणापवादो वृद्धिर्विधीयते । एत्येधत्थो—एडिप-
रूपापवाद ।

‘ओमाडोश्च’ इत्येतत्त् पररूप न बाध्यते, ‘येन नाप्राप्ते यो
विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति’ इति, ‘पुरस्तादपवादा अनन्त-
रान्विधोन्वाधन्ते’ इति वा । तेनेह न भवति—उप + आ + इत =
उपेत इति ।

एचीत्येव—उप + इत = उपेत ।

पदमञ्जरी

इत्यूठ, सम्प्रसारणम्, पूर्वतन्म्, तवो वृद्धि । एत्येधत्थारेडि पररूपापवाद इति ।
वृद्धिर्विधीयत इत्यनुपङ्ग ।

यथैव तद्दि ‘एडि पररूपम्’ बाधते, एवमाडि पररूपमपि बाधेत, नाप्राप्ते
पररूपेऽस्या वृद्धिरारम्भात् ? इत्यत आह—ओमाडोश्चेतत्त्विति । कुत ? इत्याह—
येनेति । स तस्य बाधको भवतीति । तस्यैव बाधको भवतीति यावत्, तद्बाधस्या-
पर्यम्भावित्वात्, तावता च बाधकस्य चरितार्थत्वात् । न चाप्राप्ते एडि पररूपे
इय वृद्धिरारभ्यते, आडि पररूपे तु आ इत = एत, प्रेत, परेत इत्यत्र प्राप्ते,
उपैति, प्रैतीत्यत्र त्वप्राप्ते तस्मान्न बाधते । परिहारान्तरमाह—पुरस्तादिति ।
अनन्तरे बाध्ये ज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह स्पष्टाया
परत्याक्तदेव भवतीति भाव ।

न्यास

एत्येधत्थारेडि पररूपापवाद इति वृद्धिर्विधीयत इति प्रकृतेन सम्बन्ध ।

अथ ‘ओमाडोश्च’ इत्यस्याप्याडि पररूपापवादो वृद्धि कस्मान्न भवति, नाप्राप्ते
हि पररूप इय वृद्धिरारभ्यत इति मा यथेडि पररूप बाधते तथाहि पररूपमपि बाधेत,
ततश्चेत्तद्दि स्यात्—आ + इत = एत, उप + एत = उपेत । इत्यत आह—ओमाडो
इत्येतदिति । अत्रैव कारणमाह—येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको
भवति । नाप्राप्त एडि पररूपे इय वृद्धिरारभ्यत इति युक्त यत् तस्य बाधिका भवति ।
आडि पररूपे तु प्राप्ते चाप्राप्त चेया वृद्धिरारभ्यते । आ + इत = एत, प्र + एत = प्रेत,
परेत इत्यत्र प्राप्ते आडि पररूपे, उप + एति उपैतीति—अत्र त्वप्राप्ते । तस्मादेया
वृद्धिराडि पररूपत्व न बाधते । पुरस्तादपवादा इत्यादिना परिहारात्तरमाह । ‘पुरस्ता
दपवादा अनन्तरान् विधौ न बाधते’ नोत्तरान् इति, इय च वृद्धि पुरस्तादपवाद,
अस्याश्चेडि पररूपमेवानन्तरम्, अतस्तदेव तथा बाध्यते, नाडि पररूपम्, तस्या
नन्तरत्वात् ।

ॐ अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॐ । औहिणी ।

ॐ स्वादोरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॐ । स्वैरम् । स्वैरिणी ।

ॐ प्रादूढोढचेपैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या ॐ । प्रोढ । प्रोढि ।

प्रेपः । प्रैष्यः ।

ॐ ऋते च तृतीयासमासेऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॐ । सुप्तेन ऋतः । सुप्तार्तः । दुप्तेन ऋतो दुप्तार्तः । ऋत इति किम् ? सुप्तेन इतः । सुप्तेतः । तृतीयेति किम् ? परमर्तः । समास इति किम् ? सुप्तेनर्तः ।

ॐ प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या ॐ । प्र-प्राणम् ।

पदमञ्जरी

अक्षौहिणीति । अक्षैरुहतेऽरश्यमिति आचरयके णिनिः, साधनम् 'कृता' इति समासः ।

स्वैरमिति । 'ईर गतो', ईरणमीरः, भावे घञ्, स्तेनाभिप्रायेण ईरणं स्वैरम्, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः, क्रियाविशेषणत्वात्कुलाग्रयत्नाद्वा लिङ्गस्य नपुंसकत्वम् । स्तेनाभिप्रायेगेरते गच्छतीति स्वैरी, 'सुप्यजातो' इति णिनिः । ईरिपहणमनर्थकम्, 'पदास्वैरियाग' इति निपातनात्सिद्धम्, पदा-स्वैरशब्दादिना मत्वर्थयिन सिद्धम्, णिनिस्त्वनभिधानान्न भविष्यति ।

प्रादित्यादि । ऊढ, ऊढि, एप, एष्य—इत्येतान्युत्तरपदानि । इष्यतेरिच्छते-रिणातेरा यदा ण्यन् तदा-प्रेष्यः, यदा घञ् तदा-प्रेपः, एषि पररूपापनादो न्यासः ।

अक्षादिरयादि । वक्तव्येति । व्याख्येदेत्यर्थः । तत्रेवं व्याख्यानम्—उत्तरयूये चकारोऽधिकविधानार्थः । तेनाधशब्दादूहिनीशब्दे परतो वृद्धिर्मविष्यतीति । एव मुत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यार्थः, व्याख्यानमप्येवमेव वेदितव्यम् । अद्यानामूहः, साऽस्या-स्तीति मत्वर्थीय इति, 'श्रुत्नेम्यो ङीप्' इति ङीप्—अक्षौहिणी ।

स्वैरमिति । 'ईर गतो', ईरणमीरः, भावे घञ्, स्वरर ईरः स्वैरः । क्रिया-विशेषणत्वात् स्वैरमिति वृत्तौ नपुंसकत्वान्न निर्देशः । क्रिया तु काचिदनाप्याहत्तव्या । अथ वा—स्व ईरो यस्य कुलस्य तत् स्वैर कुलम् । नपुंसकस्य कुलादेरन्यदार्थत्वात्नपुंसक-लिङ्गत्वम् । स्वैरीति । स्वमीरितु शीलमस्येति 'सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः ।

ऊढ, ऊढिरिति शब्दो निष्ठात्तिन्नतो । प्रैष इति । 'इष गतिदिशदानेपु', 'इषु इच्छायाम्' इति वा, आम्नां प्रपूर्वाभ्यां यदा घञ् तदा प्रैपः, यदा तु ण्यन् तदा प्रैष्य इति ।

सुप्तार्तः इति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः ॥

१.-१. 'स्वैरः, स्वैरी' इति पा० ॥

२. अत्र वार्तिके ऊढपङ्गम्, प्रोढ इति तदुदाहरणं च पुस्तकान्तरेऽपि दृश्यम् ।

वत्सतर-वत्सतराणम् । कम्बल-कम्बलार्णम् । वसन-वसनार्णम् ।

ॐ ऋणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॐ । ऋणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ६० ॥

‘एचि’ इति निवृत्तम् । ‘अचि’ इत्यनुत्तरे । आटः परो योऽच्, अचि च पूर्वो य आट्-तयोः पूर्वपरयोराडचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐक्षिष्ट । ऐक्षत । ऐक्षिष्यत । औभीत् । आघ्नोत् । औञ्जीत् ।

चकारोऽधिकविधानार्थः—‘उसि’ ‘ओमाडोश्च’ इति पररूप-वाधनार्थः । औस्रीयत् । औङ्कारोयत् । आ + ऊढा ओढा, तामैच्छत् औढोयत् ॥

पदमञ्जरी

वृद्धिः । ईष्यशब्दे तु प्रेक्ष्य इति भवति । तथा आ + ऊढा ओढा प्रोढेति ‘ओमा-ओश्च’ इति पररूपं भवति । पूर्वोपात्तस्य ऋणस्यापनयनाय यट्णमन्यदुपात्तं सद् ऋणार्णम् । दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य, देशविशेषस्य च संज्ञा ॥

आटश्च ॥ ‘ईक्ष दर्शने’, ‘उम उम्भ पूरणे’, ‘उञ्ज आर्जवे’, ‘ऋधु पृद्धौ’—इत्येतेषामुदाहरणानि । चकारोऽधिकविधानार्थ इति । अस्यैव विवरणम्—उस्योमाडोश्चेति । पररूपवाधनार्थ इति । उसि, ओमि, आदि च यत्पररूपं प्राप्नोति तदवाधनार्थ इत्यर्थः; अन्यथा परत्वात्तदेव पररूपं स्यात् । औस्रीयदिति । अनर्थ-केऽप्युसि पररूपविधानादत्र प्रसङ्गः ॥

न्यासाः

आटश्च ॥ ऐक्षतेति । ‘ईक्ष दर्शने’ इति लट् । ऐक्षिष्येति । छुट् । ऐक्षिष्यत इति । लृट् । औभीदिति । ‘उम उम्भ पूरणे’ इति छुट्, इट्, ‘अस्तिसिचोऽष्टके’ इतीट् । ‘इट् ईटि’ इति सिचो लोपः । औञ्जीदिति । ‘उञ्ज आर्जवे’ । आप्नोदिति । ‘ऋधु पृद्धौ’ इति लट्, ‘स्वादिभ्यः ऋनुः’ इति ऋनुः ।

चकारोऽधिकविधानार्थ इति । न तु वृद्धेरनुकर्षणार्थः; तदनुवृत्तेः स्वरितत्वादेव सिद्धत्वादित्यभिप्रायः । अधिकविधानार्थ इत्यस्यार्थं वाक्यान्तरेण निराकरोक्तुमाह—उस्योमाडोश्चेति पररूपवाधनार्थ इति । उसि, ओमि, आदि च यत् पररूपं प्राप्नोति, तदवाधनार्थ इत्यर्थः । चकारेण हि द्विवृद्धिविधानं विज्ञायति । तत्र यद् द्वितीयं विधानं तद् वाचकवाधनार्थं भवति । तेन ‘उस्यदान्तात्’ इति यत्पररूपं प्राप्नोति, यच्च ‘ओमाटाश्च’ इति, तदपि वाधित्वा वृद्धिरेव भवति । औञ्जीयत्, औङ्कारोयदिति । उस्यशब्दोद्धारणान्दान्न ‘गुण आत्मनः कथन्’ इति कथन्, ‘कथयि च’ इतीत्यम्,

उपसर्गादिति धातौ ॥ ६१ ॥

‘आत्’ इत्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्व-
परयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणापवादः । उपाच्छति ।
प्राच्छति । उपाघ्नोति ।

उपसर्गादिति किम् ? खट्वच्छति । मालच्छति । प्रगता ऋच्छका
अस्माद्देशात् प्रच्छको देशः । ‘यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञकाः’ इति ।

ऋतीति किम् ? उप + इत् उपेत । तपकरणं किम् ? उप + ऋका-
रोयति उपकरोयति । ‘वा सुप्यापिशलेः’ इति विकल्प स्यात् ।

उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातुग्रहणं शाकल्यनिवृत्त्यर्थम् ।
‘ऋत्पक.’ इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

पदमञ्जरी

उपसर्गादिति धातौ ॥ उपाच्छतीति । ‘ऋच्छ गन्तीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेणु’ ।
प्रच्छको देश इति । अत्र यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः’ इति गमिं प्रति प्रशब्दस्यो-
पसर्गत्वं नच्छति प्रतीति भवति प्रत्युदाहरणम् ।

वा सुप्यापिशलेरिति हि द्विरूपः स्यादिति । तेनोत्तरार्धेऽन्वपरस्परणमिति भावः ।
धातुग्रहणमनर्थकम्, यत्र चोपसर्गत्वं न सम्भवति, तत्रोपसर्गग्रहणेन
प्रादयोऽपि लक्ष्यन्ते, यथा—नासिकाया नस्माद्विधौ; इह तु मुख्यमेवोपसर्गत्वं
सम्भवति, तत्किं धातुग्रहणेन ? इत्यत आह—उपसर्गग्रहणादेवेति । शाकल्यस्येदं

न्यासः

क्यजन्ताल्लुट्, आट्, ‘उत्स्यपदान्तात्’ इति पररूपे बाधके प्राप्ते चकारस्याधिकविधा-
नार्यत्वाद्विरेव भवति । औडीषदिति । औडाशब्दात् क्यजन्ताल्लुट्, आडागमे कृते
‘औमाढीश्’ इति पररूपे बाधके प्राप्ते चकारस्याधिकविधानानार्यत्वाद्विरेव भवति ॥

उपसर्गादिति धातौ ॥ उपाच्छतीति । ‘ऋच्छ गन्तीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेणु’ । प्रगता
ऋच्छका अस्माद् देशात् प्रच्छको देश इति । अत्र ‘यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति’ इति गमिं प्रति प्रशब्दो गत्युपसर्गसंज्ञकः, न ऋच्छति
प्रतीति भवति प्रत्युदाहरणमिदम् ।

वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः स्यादिति । एतेनोत्तरार्धेऽन्वपरस्परणस्य दर्शयति ।
अयं धातुग्रहणं किमर्थम्, यावता सम्बन्धिशब्दा हि निषत् प्रतियोगिनमुपस्था-
पयन्ति, तद्यथा—पुत्रादिशब्दाः, उपसर्गभावात् चालपेशात् सम्बन्धिशब्दाः, तनोपसर्ग-
ग्रहणादेव धातुग्रहणं सिध्यति । अत आह—उपसर्गग्रहणादेवेत्यादि । यदि धातुग्रहणं न

वा सुप्यापिशलेः ॥ ६२ ॥

‘आत्’ इत्येव, ‘उपसर्गादृति धातौ’ इति च । सुवन्तावयवे धातावृकारादौ परतोऽवर्णन्तादुपसर्गात् पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति । उपर्षंभोयति, उपार्षंभोयति । उपल्कारीयति, उपाल्कारीयति । ‘ऋकारलृकारयो सावर्ण्यविधिः’ इति ऋतीति लृकारोऽपि गृह्यते ।

आपिशलिग्रहण पूजार्थम्, वेति ह्युच्यत एव ॥

पदमञ्जरी

शाकलम्, तस्य निवृत्त्यर्थं पुनर्द्धातुग्रहणम् । सति तु धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्वृद्धिर्निधीयत इति शाकल बाध्यते । असति तु तस्मिन् शाकल्यमतेन परत्वात् प्रकृतिभावः स्यादेव ॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ सुवन्तस्य धातोरसम्भवात्सुप्रित्येतद्धातोरवयवद्वारक विशेषणमित्याह—सुवन्तावयवे धाताविति । आचार्यग्रहणेनैव पूजाधिकल्पयोरपि सिद्धयो पुनर्मग्रहणमाचार्यग्रहणस्य प्राधान्येन पूजार्थता ख्यापयितुं कृतम् ॥

न्यासः

क्रियेत, तदा पराच्छतोत्यत्र ‘ऋत्यक’ इति परत्वाच्छाकल्यस्य मतेन प्रकृतिवद्भावः स्यात् । तस्मात् तस्य शाकल्यस्य प्रकृतिवद्भावस्य निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं क्रियते । कथं पुनः क्रियमाणे धातुग्रहणे शाकल्यस्य प्रकृतिवद्भावनिवृत्तिर्लभ्यते ? योगविभागकरणात् । सति हि धातुग्रहणे योगविभागः क्रियते—उपसर्गादृति वृद्धिर्भवतीति, ततो धाताविति, इहोपसर्गादिति वर्त्तते । ततो द्वितीया योगो बाधकबाधनार्थो विज्ञायते । अथ ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इत्यत्र यथा प्रासुपलक्षणार्थमुपसर्गग्रहणं विज्ञायते, तथेहापि कस्मान्न विज्ञायेत ? अशक्यत्वात् । ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इत्यत्र हि धातारुपस्थानं न सम्भवतीति युक्तं प्रासुपलक्षणार्थमुपसर्गग्रहणम् । इह हि धातोरुपस्थानं सम्भवतीत्युक्तम् ॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ धातावित्यनुवर्त्तते, सुपीति श्लेष्यते, न च सुवन्तो धातुरस्ति, तत्र सामर्थ्यादात्वेकदेशे वर्त्तमानं सुपीत्येनदिह विशेषणं विज्ञायते, इत्याह—सुवन्तावयवे धातावित्यादि । उपादकारीयतीति । कथं पुनर्द्धातुग्रहणं क्रियमाणे लृकारे वृद्धिः प्रवर्त्तते ? इत्याह—ऋकारलृकारयोरित्यादि । ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विहितेति ऋकारो यद्यपि लृकारमपि ग्राहयतीति तन्नारि वृद्धिर्भवति ।

आपिशलिग्रहणं पूजार्थमिति । अथ विकल्परथं कस्मान्न भवति ? इत्याह—वेत्युच्यत एवेति । यद्यप्याचार्यग्रहणेनैव पूजा, विकल्परथमयं सम्पद्यते, तथाप्याचार्यग्रहणस्य प्राधान्येन पूजां ग्राहयितुं सामग्र्यं कृतमिति भावः ॥

औतोऽम्शसोः ॥ ६३ ॥

औतोऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति ।
गां पश्य, गाः पश्य । घां पश्य, घाः पश्य ।

द्योशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोऽपि परं सर्वनामस्थानं
णिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधीयमानस्तां बाधते ।

अमिति द्वितोयेकवचनं गृह्यते; शसा साहचर्यात्, 'सुपि' इति
चाधिकारात् । तेनाचिनवम्, असुनवमित्यत्र न भवति ॥

पदमशरी

औतोऽम्शसोः ॥ गां पश्येति । ननु चात्र 'गोतो णित्' इति णित्वे मति परत्वा-
वृद्धौ कृतायामोकाराभावादात्येन न भाव्यम्, आत्यविधानं तु द्योशब्दार्थं स्यात्,
न हि तत्र णित्वमस्ति, 'गोतः' इति वचनादित्यत आह-द्योशब्दोऽपीत्यादि ।
सत्यं यदि णित्वं न स्यात्, अस्ति तु तत्रापि णित्वम्, 'गोतः' इत्यस्योकारा-
न्तोपलक्षणत्वात्, वर्णनिर्देशेषु तपरत्यप्रसिद्धेः । ततः किम् ? इत्याह—तेनेति ।
शसा साहचर्यादिति । सुप एष हि शसोऽत्र सम्भवः, नान्यस्य; 'अचि' इत्य-

धिकारात् ।

अचिनवमसुनवमिति । चिनोतेः, सुनोतेश्च लङ्, 'तस्थस्थमिपाम्' इत्यमि
कृते विकरणस्य गुणावादेशौ ॥

व्यासः

औतोऽम्शसोः ॥ गाम्पश्येति । कथं पुनरेतदुदाहृतम्, यावत्ता 'गोतो णित्' इति
णित्वे सति परत्वाद् वृद्धयात्र भवितव्यम् ? इत्यत आह-द्योशब्दोऽप्योकारान्त इत्यादि ।
तपरकरणं हि वर्णनिर्देशेषु प्रसिद्धमिति 'गोतः' इति तपरनिर्देश ओकारान्तो-
पलक्षणार्थो विज्ञायते, ततश्च द्योशब्दादपि परं सर्वनामस्थानं णिद्वद्भवति । यद्येवम्,
तत् किमिति वृद्धिर्नात्र भवति ? इत्याह—तेनेत्यादि । यदि द्योशब्दात् परस्य सर्व-
नामस्थानस्य णित्वं न स्यात्, ततो घा पश्येत्यत्र सावकाशमात्वं गां पश्येत्यत्र परत्वाद्
वृद्धया बाधेत । यदि तु द्योशब्दादपि परं सर्वनामस्थानं णिद्वद्भवतीति, तदा घां
पश्येत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोत्येव । ततो नाप्राप्तायां वृद्धाविदमात्वं विधीयमानमनवकाश-
त्वाद् वृद्धि बाधते । ततश्च युक्तमेव गां पश्येत्येतदुदाहरणम् ।

अथेहाप्यचिनवम्, असुनवमित्यत्र चिनोतेः सुनोतेश्च लङि मिति विकरणस्य गुणे
कृते मिपः 'तस्थस्थमिपाम्' इत्यादिनाम्मावे चोकारस्यात्व कस्मान्न भवति ? इत्याह—
अमोत्यादि । शसा साहचर्यात् सुवधिकाराद्वा सुप एवाम इदं ग्रहणम् । अतो
नामात्वस्य प्रसङ्गः । चित्रगुं पश्येत्यत्र तु ह्रस्वत्वे क्त ओकाराभावाद् 'अनल्विधौ'
इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधादात्वं न भवति ॥

एडि पररूपम् ॥ ६४ ॥

‘आत्’ इत्येव, ‘उपसर्गाद्धातौ’ इति च । अवर्णान्तादुपसर्गा-
देडादौ धातौ पूर्वपरयो पररूपमेकादेशो भवति । ‘वृद्धिरेचि’ इत्यस्या-
पवाद । उपेलयति । प्रेलयति । उपोपति । प्रोखति ।

केचिद् ‘वा सुप्यापिशले’ इत्यनुवर्तयन्ति, तच्च वाक्यभेदेन
सुब्धातौ विकल्प करोति—उपेडकीयति, उपेडकीयति । उपोदनीयति,
उपोदनीयति ।

ॐ शकन्धादिषु पररूप वक्तव्यम् ॐ । शक + अन्धु शकन्धु ।
कुल + अटा कुलटा ।

ॐ सीमन्त केशेषु ॐ । सीमनोऽन्त सीमन्त । अन्यत्र सीमान्त ।

पदमञ्जरी

एडि पररूपम् ॥ ‘इल प्रेरणे’ चुरादि, ‘ओत् श्वात्’ इति भूमादौ पठ्यते ।

केचिद्वा सुप्यापिशलेरित्यनुवर्तयन्तीति । यद्येवम्, तेन सहास्यैकवाक्यतायाम्
असुब्धातुषु नास्य प्रवृत्तिः स्याद् ? इत्यत आह—तच्चेति । अत्र व्याख्यानमेव
शरणम् ।

शकन्धादिष्विति । शकन्धादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः, तेषु पररूप वक्त-
व्यास्त

एडि पररूपम् ॥ उपेलयतीति । ‘इल प्रेरणे’, चुरादिणिच् । प्रोखतीति । ‘उल
नल’ इत्युक्तिरित्यर्था भवादौ पठ्यते । यदि ‘वा सुपि’ इत्यनुवर्तयति, एव सति तेन
सहास्यैकवाक्यताया सुब्धातोरेवानेन विकल्पेन पररूप क्रियते, असुपि तु पररूप न
स्यादेवेत्याह—तच्चेत्यादि । एकवाक्यत्वे हि सत्येव दोष स्यात् । न चात्रैकवाक्यता,
किं तर्हि ? वाक्यभेद । तेन तदिहानुवर्तमान सुब्धातावेव विकल्प करोति, इतरत्र
तु नित्यमेव पररूप प्रवर्तते । तत्रावर्णान्तादुपसर्गादनुबन्तावयवे धातावेडादौ पूर्वपरयो
पररूपमेकादेशो भवतीत्येक वाक्यम्, अवर्णान्तादुपसर्गात् सुब्धातावयवे धातावेडादौ
पूर्वपरयोर्वा पररूपमेकादेशो भवतीति द्वितीयम् । तत्र पूर्वोक्त वाक्येनानुबन्तावयवे
धातानुपेलयतीत्यादौ नित्य पररूप विधीयते । द्वितीयेन तु सुब्धातावयवे धातानुपेडकी-
यतीत्येवमादौ विकल्पेन पररूप विधीयते । वाक्यभेदस्तु ‘एडि पररूपम्’ इति तन्त्रेण
सूत्रद्वयोच्चारणात्सम्पद्यते । सूत्रद्वये तूच्चार्यमाणे सत्येक एव ‘वा सुप्यापिशले’ इत्येत
दनुवर्तमानमपि रक्ष्यानुरोधानाभिसम्पद्यते, द्वितीये तु सम्बध्यत एव । तेन वाक्यद्वय
पूर्वाक्त सम्पद्यते ।

यक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थ । तत्रेद व्याख्यानम्—उत्तरसूत्रे चकारोऽधिक

ॐ एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॐ । इह + एव इहेव ।
अद्य + एव अद्येव । अनियोगे इति किम् ? इहैव भव माऽन्यत्र गाः ॥

ॐ ओत्वोष्ठीयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् ॐ । स्थूल + ओतुः
स्थूलोतुः, स्थूलोतुः । बिम्बोष्ठी, बिम्बोष्ठी । समास इति किम् ?
तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य ।

ॐ एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॐ । अपां त्वा एमन्,
अपां त्वेमन् । अपां त्वा ओद्यन्, अपां त्वोद्यन् ॥

पदमञ्जरी

व्यम् । 'कुलटाया वा', 'कतन्तेभ्यः' इत्यादिनिर्देशोऽस्मिन्नर्थे लिङ्गम् । अन्धुः=
कूपः, यद्वृत्तिः कुलान्यटति नैकस्मिन्कुलेऽथस्थितेति कुलटा । पचादिष्वयं
पठितव्यः, अन्यथा 'कर्मण्यण्' स्यात् ।

एवे चानियोग इति । नियोगः=अवश्यम्भारः, नियमः=अवधारणम्, ततोऽ-
न्यत्रार्थे पररूपं सम्भवति । उदाहरणेऽन्यत्रकृतप्रायेवशब्दः, यथा—अयेव भोक्ष्यस्व
इति । अवधारणे तु वृद्धिरेव भवति—'अमैवाव्ययेन', 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव',
इहैव सन्तस्थाय, ममैव हव्यान्यग्न इत्यादि ।

ओतुः=शिङालः । 'तुन्वोर्नि निपात उपसंख्यानम्', वेति सप्तमीनिर्देशान्-
तदादिष्विधिः, यकारादौ निपाते परतः तुनु-इत्येतयोः पररूपं भवति—तु षे त्वे,
अनुभूततमं चैकम् । तुवे न्वे । एरु एवायं निपातः, अर्थाभेदात्, यदाह—'न वा,
निपातैकत्वात्' इति । अत एव नैतद् वृत्तिकारेण पठितम् ।

सूत्रे पररूपप्रमहणमुत्तरार्थम्, इह त्वेङीत्येव सिद्धम्—एङि परत एकादेशो
भवतीति । रूपप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, तथा च 'अमि पूर्वः' इत्यत्र रूपप्रहणं
न कृतम् ॥

न्यासः

विधानार्थः, तेन शकन्वादिषु पररूपं भविष्यतीति । उत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यायमर्थो
व्याख्यानं चैतदेव वेदितव्यम् ।

एवे चानियोग इति । नियोगः=नियोजनम्, व्यापारणमित्यर्थः । न नियोगोऽनि-
योगः=अनवकृतिः । तत्रैवशब्दे पररूपं वेदितव्यम् । एवशब्दोऽनियमे वर्तते । यदा
तमेव केवलं नियमं व्यापारेणाविशिष्टं ब्रूते तदा पररूपं भवति । यदा तु व्यापारेण
विशिष्टं तदा वृद्धिरेव ।

बिम्बोष्ठीति । 'नाधिकोदरोष्ठ' इति ङीप् । तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्येति वाक्यमेतत् ।
न ॥ समासः । देवदत्तशब्दात् 'एद् ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इति सोलोपः ॥

ओमाढोश्च ॥ ६५ ॥

‘आत्’ इत्येव । अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । का + ओमित्यवोचत्, कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् । आङि खत्वपि—आ + ऊढा ओढा । अद्य + ओढा अद्योढा । कदा + ओढा कदोढा । तदा + ओढा, तदोढा । ‘वृद्धिरेचि’ इत्यस्यापवादः ।

इह तु—आ ऋश्यात् अर्श्यात्, अद्य अर्श्यात् अद्यर्श्यादिति अकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ६६ ॥

‘आत्’ इत्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोराद्गुणापवादः पररूपमेकादेशो भवति । भिन्धा + उस् भिन्धुः । छिन्धा + उस्

पद्मञ्जरी

ओमाढोश्च ॥ अद्योदेति । आङ्नाढोरेकादेश आङ्ग्रहणेन गृह्यत इति भव-
त्युदाहरणम् । अत्र च ‘धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’ इति पूर्वमाद्गुणे कृते
पश्चादद्यशब्देन सम्यग्धे वृद्धिः प्राप्नोति, एवमाङो रूपमयिनष्टम् । अद्य आगत
इत्यादी तत्र सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं रूपम् ।

अकः सवर्णे दीर्घत्वं बाध्यत इति । ननु च मध्येऽपवाद्व्यायेन वृद्धेरेव बाधो
युक्तः, न दीर्घत्वस्य ? नैव दोषः; चकारोऽत्र क्रियते, स पुनविधानार्थो भविष्यति ॥

उस्यपदान्तात् ॥ भिन्दुरिति । भिदैर्लिङ्, यासुट्, शेर्जुस्, श्नसोरलोपः,

न्यासः

ओमाढोश्च ॥ अद्योदेति । अद्य + ओढा । ननु च ‘आद्गुणः’ इत्यनेनाङ् । निवर्त्ति-
तत्वादिदमाङ् उदाहरणं न युज्यते ! आङ्नाढोरेकादेशस्त्वाङ्ग्रहणेन गृह्यत इत्य-
दोषः । पूर्वमेव हीदमुक्तम्—‘द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने यी भवति रुमतेऽसावन्य-
तरव्यपदेशम्’ इति । किमर्थं पुनरादो ग्रहणम्, यावता प्रागेवाङ्ः पूर्वेण सह ‘अकः
सवर्णं दीर्घः’ इति दीर्घत्वे कृते ततः परेण सह ‘आद्गुणः’ इति गुणे चाद्योदेत्यादि
सिद्धमेव ? न सिध्यति, यतः ‘धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’ इति पूर्वमाद्गुणेन भवि-
तव्यम्, तथा च सति वृद्धिः स्यात् । अत आढोऽपि ग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह स्वकः सवर्णं दीर्घत्वं बाध्यत इति । अस्य विधेर्विधेयविहितत्वात्, अकः
सवर्णे दीर्घस्य च सामान्यविहितत्वात् । विशेषविहितोऽपि सामान्यविहितस्य बाधको
भवतीति प्रतिपादितमेतत् ।

उस्यपदान्तात् ॥ भिन्दुरिति । भिदैर्लिङ्, सि, यासुट्, ‘शेर्जुस्’ इति जुष्,
श्नम्, ‘श्नसोरलोपः’ इत्यकारलोपः, ‘लिङ्’ सलोपोऽनुक्त्यस्य’ इति सकारलोपः,

छिन्दुः । अदा + उस् अदुः । अया + उस् अयुः ।

अपदान्तादिति किम् ? का + उस्त्रा कोस्त्रा । का + उपिता कोपिता ।

आदित्येव—चक्रुः । अबिभयुः ॥

पदमञ्जरी

‘लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य’ इति सलोपः, भिन्धा + उस्—अनेन पररूपम् । अदुरिति । दावो लुङ्, ‘गातिस्था’ इत्यादिना सिचो लुक्, ‘आतः’ इति शेर्जुस्, अदा + उस्—अनेन पररूपम् ।

कोत्सेति । ननु चानर्थक्यादेवाऽस्योसो ग्रहणं न भविष्यति ? एवं तर्हेतज्ज्ञापयति—अनर्थकस्याप्युसो ग्रहणमिति, तेन भिद्युरित्यादाऽप्युसि पररूपं भवति । अत्र हि यासुबादिः समुदायोऽर्थवान्, न तु तदवयव उस् । कोपितेति । वसेः

न्यासः

भिन्धा + उसिति स्थितेऽनेन पररूपत्वम् । अदुरिति । ददातेर्लुङ्, सि, ‘आतः’ इति शेर्जुस्, ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक्, अदा + उसिति स्थितेऽनेन पररूपत्वम् ।

कोत्सा, कोपितेति । ननु चात्रैकस्मिन् प्रत्युदाहरणे ‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य’ इत्यनया परिभाषयैव न भविष्यति, उल्लासब्दो हि समुदायोऽर्थवान्, न तु सित्येव तदवयवः । द्वितीये तु ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य’ इत्यनया परिभाषयाऽपि न भविष्यति, लाक्षणिको हि तनोस्, तथा हि—वसेर्निष्ठायां ‘वसतिधुधोरिट्’, यजादित्वात् सम्प्रसारणे कृते—उपितेति, तत्र पररूपं न सम्पद्यते, सत् किमपदान्तादित्यनेन ? एष तर्हेतवतिरिच्यमानमपदान्तग्रहणमर्थवदनर्थवत्त्वादिक विशेषमनपेक्ष्योऽस्मात्त्रे पररूपं भवतीत्यमुमर्थं द्योतयति । तेन नानर्थके ‘उत्सपदान्तात्’ इत्येतद् भवति । भिन्दुरित्यत्र हि यासुबादिः समुदायोऽर्थवान्, न तु तदवयव उस् । लाक्षणिकेऽपि भवतीति—बभुषः पश्येति । ‘भा दीप्तौ’, लिङः क्सु, शस्, ‘वसो सम्प्रसारणम्’ इति सम्प्रसारणम्, ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपम्, यमा उस् अस् इति स्थितेऽनेन पररूपत्वम् । एतत् सार्वाधातुकपक्ष उदाहरणं वेदितव्यम् । आर्धाधातुकपक्षे अकारलोपेनैव सिद्धम् । सानुबन्धकेऽपि भवति—अदुः, अपुरिति । अर्त्तर्हि स्यात् ? बभुरिति । ननु चानर्थक्ये उत्सपदान्तग्रहणस्यायमर्थः परिकल्प्येन, अस्ति चार्थोक्तत्वे प्रयोजनम्, किं तत् ? अपदान्ताद् यथा स्यादिह मा मूदिति—दण्डाग्रमिति ? नैतदस्ति; यद्येतदेव प्रयोजनमभिमतं स्यात्, तदोत्तरयत्र एवेदं कुर्यात् । इह करणात् तु यथोक्तार्थप्रतिपादनपरतैव तस्यावगम्यते । अधिकाराच्चोत्तरार्थतापि भवत्येव । कोपितेत्यत्र ‘वसतिधुधोः’ इतीट्, ‘शासिवसिषसीनाथ’ इति पत्वम्, तस्य चासिद्धत्वात् पररूपत्वप्रतिवेदितव्या ।

चक्रुरिति । वृजो लिट्युसि रूपम् । अबिभयुरिति । ‘यिमी मये’, लङ्, शप्,

अतो गुणे ॥ ६७ ॥

‘अपदान्तात्’ इति वर्तते । अकारादपदान्ताद् गुणे परत पूर्व-
परयो स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अक
सवर्णे दीर्घस्यापवाद ।

पचे, यजे—इत्यत्र ‘वृद्धिरेचि’ इति वृद्धि प्राप्नोति ।

अत इति किम् ? यान्ति । वान्ति ।

गुण इति किम् ? अपचे । अयजे ।

अपदान्तादित्येव—दण्डाग्रम् । यूपान्नम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ६८ ॥

पदमञ्जरी

क्त, ‘धसतिजुधोरिद्’, यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, ‘शसिर्वासिघसीना च’ इति
पथम्, तस्यासिद्धत्वादुसि न पररूप भवति । अस्य तु लाक्षणिकत्वादेवाग्रहण
सिद्धम् । अभिभयुरिति । भियो लङ्, शप श्लु, ‘सिजभ्यस्त’ इत्यादिना
क्षेर्जुस्, ‘जुसि च’ इति गुण ॥

अतो गुणे ॥ अक सवर्णे दीर्घस्यापवाद इति । ननु च मध्येऽपघादन्यायेन
वृद्धेरेवायमपवाधो युक्त, न दीर्घस्य ? गुणग्रहणादीर्घस्यापि बाधको भविष्यति,
अन्यथा—‘अतोऽपदान्तात्’ इत्येव धक्तव्यम् । एकीत्येव, ततो जुसि च,
अपदान्तादित्येव । एव सिद्धे गुणग्रहणाद् गुणमात्रेऽयं विधि प्रवर्तमानो
दीर्घमपि बाधिष्यते ।

अत इति किमिति । अदिति वर्तते एवेति प्रश्न । तपरकरणे तात्पर्यं
मित्युत्तरम् ॥

न्यास

‘गृहोत्पादिभ्य श्लु इति श्लु, द्विर्वचनम्, ‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च’ इति क्षेर्जुस्,
‘जुसि च इति गुण ॥

अतो गुणे ॥ पचे यज—इत्यत्र ‘वृद्धिरेचि’ इति वृद्धि प्राप्नोति, तेन तस्या एव
पररूपत्वमपवाद इत्यभिप्रायः ।

‘आद्गुण’ इ यत आदि यनुवर्तत एवेति मन्यमान आह—अत इति किमिति ।
दार्ढानिवृत्त्यर्थ इह तपरस्याकारस्य निर्देशं त्रियत इति दर्शयितुमाह—याति,
यातीति ।

अपचे इति । लट्ठ्यामनेपदोत्तमपुरुषैकवचन इट्, अत्र ‘आद्गुण’ । पररूपे
तु सति च गुणो न लभ्यते ॥

अव्यक्तम्=अपरिस्फुटवर्णम्, तदनुकरण परिस्फुटवर्णमेव केन-
चित्सादृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योऽच्छन्दस्तस्मादितौ पूर्व-
परयो स्याने पररूपमेकादेशो भवति । पटत् इति पटिति । घटत्
इति घटिति । झटत् इति झटिति । छमित् इति छमिति ।

पदमञ्जरी

अव्यक्तानुकरणस्यातः इतौ ॥ अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णमिति । अपरिस्फुटा = अन-
भिव्यक्ता अकारादयो वर्णा यस्मिन्तत्तथोक्तम् । यद्येवम्, तदनुकरणेनापि तथा-
विधेर्नैव भाव्यम्, सदृश ह्यनुकरण भवति, तत्तद्वानुकार्य इव तत्रापि नैवाच्छ-
न्दोऽवधार्यते, अनवधारिते चाशस्य पररूप कर्तुम् ? तत्राह—तदनुकरण परिस्फुट-
वर्णमेवेति । अथ कथं तर्हि तत्तेनानुक्रियते, न हि विसदृशमनुकरण भवत्यति-
प्रसङ्गात् ? इत्यत आह—केनचित्सादृश्येनेति । तत्पुनः सादृश्यं ध्वनेस्तुल्यतया,
तेन ह्यव्यक्तमनुकार्यमनुकरोति पुरुष, अनुकरण कर्तुं अव्यक्तं कर्मानुकरोति,
करणस्य कर्तृत्वविशेषा कर्तृप्रत्ययः, अनुकरणशब्दस्तु करणसाधन एव ।
पररूपमेकादेशो भवतीति । अच्छब्दस्यापि सर्वस्य, नात्यन्तस्य, 'नानर्थकेऽलो-
न्त्यविधिः' इति वचनाज्ज्ञापकाच्च । यद्यम् 'आम्रद्वितस्यान्त्यस्य तु वा' इति
अन्त्यग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति—'नात्रालोन्त्यपरिभाषा प्रवर्तते' इति ।
किञ्च—पूर्वापरसमुदाय एकादेशस्य स्थानीत्युक्तम्, तत्तच्च तदेकदेशे पूर्वस्मिन्
खल्येतत्परिभाषाप्रवृत्तिं कीदृशीति चिन्त्यम् । पटदितीति । प्रक्रियावाक्यमेतत्,
न प्रयोगार्हम्, पररूपस्य नित्यत्वात् । पाटितीति । कथं पुनः पररूपे कृते

न्यास

अव्यक्तानुकरणस्यातः इतौ ॥ अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णमिति । अपरिस्फुटा = अव्यक्ता,
अभिव्यक्ता अकारादयो वर्णा यत्र तत् तथोक्तम् । यद्येवम्, तदनुकरणेनापि तथाविधेन
भवितव्यम्, सदृश ह्यनुकरण भवति न त्वसदृशम्, तत्तद्वानुकार्य इवानुकरणेऽपि
नैवाच्छन्दोऽवधार्यते, अनवधारितस्य च कथं शक्यते पररूपत्वं विधातुम् ? इत्यत
आह—तदनुकरणमित्यादि । यदि तर्हि तदनुकरण परिस्फुटवर्णम्, एव सति तत्
तस्यानुकरणमेव न स्यात्, न हि विसदृशमनुकरण भवति, तेनानुकर्तुमशक्यत्वात्,
अतिप्रसङ्गो वेत्यत आह—केनचिदित्यादि । तत् पुनः सादृश्यं ध्वनेस्तुल्यता, उभयोरपि
तयो समाना ध्वनि । तेन यद्यप्यनुकरणे वर्णविशेषा अवधार्यन्ते, तथापि ध्वने
समानतया तदव्यक्तमप्यनुकार्यमनुकरोति । पटितीति । ननु च 'अलोऽत्यस्य' इत्यनया
परिभाषयान्त्यस्य भवितव्यम्, तत् कथं सर्वस्यैवाच्छब्दस्य भवति ? नैव दोषः,
'नानर्थकेऽलोऽत्यविधिः' इति । अथवा—यद्यम् 'आम्रद्वितस्यान्त्यस्य तु वा'
इत्यत्रात्यग्रहणं करोति, ततोऽवसीयते—नात्रालोऽन्त्यस्यैवा परिभाषा प्रवर्तते इति ।

अव्यक्तानुकरणस्येति किम् ? जगत् इति जगदिति । अत इति किम् ? मरट् इति मरडिति । इताविति किम् ? पटत् अत्र पटदत्र ॥

ॐ अनेकाच्च इति वक्तव्यम् ॐ । इह मा भूत्—सत् इति स्रदिति ।

कथं घटदिति गम्भीरमम्बुदेर्नदितमिति ? दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नाग्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ६६ ॥

अव्यक्तानुकरणस्याग्नेडितस्य योऽच्छब्द इतो तस्य पररूपं न भवति, तस्य योऽन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पटदिति, पटत्पटेति करोति । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् ।

पदमअरी

तदनुकार्यस्य प्रतिपादकं भवति, कुतश्च तस्यानुकरणत्वम् ? नैष दोषः; यथा गथित्ययमाहेति कृतावादेशमपि गोशब्दस्यानुकरणं भवति शास्त्रासन्त्या, तद्वदग्राऽपि भविष्यति ।

दकारान्तानुकरणमेतदिति । तकारान्तानुकरणे तु रूपमेवैतन्न स्यात्; अपदत्वेन जरत्नाभावाद्, यथा—पटिति करोतीति ॥

नाग्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ अव्यक्तानुकरस्याग्नेडितस्येति । व्यधिकरणे पृष्ठगौ, अव्यक्तानुकरणस्य यदययवभूतमाग्नेडितम्, तस्येत्यर्थः । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनमिति । वीप्सायोगस्तु यथाकथञ्चिद् द्रष्टव्यः ।

अपर आह—'नित्यरीप्सयोः' इत्युपलक्षणमेतत्, 'वाचि बहुलं द्वे भवतः' इत्यत्र बहुल्यचनादभ्यस्यापि द्विर्वचनमिति ।

न्यासः

कथं पुनः पररूपे कृते तदनुकार्यस्य प्रतिपादनं भवति, कुतश्च न भविष्यति ? न्यूनत्वात् ? नैष दोषः; यथैव हि व्युत्तवर्णमपि तस्य केनचित्तापम्येण प्रतिपादकं भवति तथा न्यूनमपि भविष्यतीति ।

अनेकाच्च इति वक्तव्यमिति । अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य पररूपं भवतीत्येतदर्थरूपं न्यास्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—उत्तरगृहे वामहणमुमयोरपि योगयोः शेषः । सा च व्यवस्थितविभागा विज्ञायते । तेनानेकाच्च एव परिभ्यति, न त्वेकाच्च इति ।

कथमिति । तकारान्तमेतदनुकरणमिति मन्वमानस्य प्रश्नः ॥

यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपम्—पटपटिति करोति ॥

नित्यमात्रेणिते ङाचि' ॥ १०० ॥

'अव्यक्तानुकरणस्य', 'अतः' 'अन्त्यस्य' इति चानुवर्तते । ङाच्पर यदात्रेणितं तस्मिन्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योज्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटाकरोति । दमादमाकरोति' ।

पटदित्यस्माद् 'अव्यक्तानुकरणाद्' इति ङाचि विहिते 'ङाचि बहुलम्' इति द्विवचनम्, तच्च टिलोपात् पूर्वमेवेष्यते ॥

पदमञ्जरी

यदा त्विति । द्विरुक्तस्य समुदायानुकरणस्य धार्थ्यभेदो भवति ।

नित्यमात्रेणिते ङाचि ॥ वार्त्तिकमेवेदम् । वृत्तिश्रुता सूत्ररूपेण पठितम् । ङाचि विवक्षित इति । 'आशसाया भूतयच्च' इति भविष्यति क्तः, विधित्सित इत्यर्थः । अन्यथा ङाजेन न स्यात्, व्यञ्जवार्त्तत्वाभावात् । तथा च ङाञ्चिधा युक्तम्—'यस्य च द्विवचने व्यञ्जवार्त्तता तत्र प्रत्यय' इति, अष्टमे च वक्ष्यति—ङाचीति विषयसप्तमीति ।

ङाचि विधित्सित एव द्विवचनं क्रियत इत्यत्र प्रयोजनान्तरमाह—तच्चेति ।

न्यास

नात्रेणितस्यान्यस्य तु वा ॥ यदा त्वित्यादि । यदा पटपटदित्येव शब्दः समुदाय एवानुकरणम्, तदा तस्याद्विरुक्तत्वात्परस्यावयवस्य पटच्छब्दस्यात्रेणितस्य नास्तीति पूर्वेण पररूपं भवत्येव ॥

नित्यमात्रेणिते ङाचि ॥ ङाच्परमिति । ङाच् परो यस्मात् तत् तथोक्तम् ।

ङाचि विहित इत्यादि । विहित इति 'हि गतौ' इत्यस्य विपूर्वस्य रूपमिदम् । अस्मिन् 'सर्वे गत्यर्था शानार्था' इति विहिते=विहाते बुद्धिस्थ एवेत्येवोऽर्थो वेदितव्यः । तेनायमर्थो भवति—ङाचि विहिते बुद्धिस्थविषयभूत एवानुत्पन्ने 'ङाचि बहुल द्वे' इति द्विवचनमिति । अवश्यञ्चैतदेव विज्ञेयम्, अथवा हि यदि ङाचि विहिते कृत इत्येषाऽर्थः स्यात्, तदा ङाचि परभूते 'ङाचि बहुल द्वे' इत्यनेन द्विवचनं विधीयेत । तथा च यद्वक्ष्यति—'ङाचीति विषयसप्तमीयम्' इति तद् विरुध्यते । किं पुनः कारणम्—ङाचि विहिते बुद्धिविषयीभूत एवानुत्पन्ने द्विवचनं विधीयते ? इत्याह—सच्चत्वादि । चशब्दा हेतोः । यस्माद् द्विवचनं टिलोपात् पूर्वमिष्यते तस्माद् ङाचि विहिते बुद्धिस्थे विषयभूते एवानुत्पन्ने द्विवचनं विधीयते, न परभूतम् । एवं तद्विलोपात् पूर्वं सिध्यति

१ भाष्ये त्विदं वार्त्तिकरूपेणैव गृहीतमिति ध्येयम् ।

२ 'मटमटाकरोति' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अक सवर्णेऽचि परत पूर्वपरयो स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति ।

दण्डायम् । दधीन्द्र । मधूदके । होतृश्य ।

अक इति किम् ? अग्नये । सवर्ण इति किम् ? दध्यत्र ।

पदमञ्जरी

अर्थे च, तद्धि द्विर्वचन टिलोपात्पूर्वमिष्यते । एव च पूर्वं सिद्धपति, यदि डाचि विधिस्तिष्ठ एव द्विर्वचन भवति, नान्यथा । यदि हि परभूते द्विर्वचन स्यात्, ततोऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं टिलोपे कृते टकारान्तस्य द्विर्वचने पटपटेति न सिद्धयेत् ।

यद्वा—डाचि विहिते उत्पन्ने इत्यर्थः । ननु चोक्तम्—डाजेय न स्यादिति ? नैष दोषः, 'अननराद्वात्' इति भाविष्यपदेशोऽयम् । यस्व अजवरद्धता भविष्यति द्विर्वचने कृते तस्मादित्यर्थः । यदि डाचि विहित द्विर्वचन परत्वाद्विलोप-प्रसङ्ग इत्युक्तम् ? तत्राह—तच्चेत्यादि । 'डाचि बहुलम्' इति बहुलग्रहणाद् द्विर्वचने कृते टिलोप इत्यर्थः ॥

अक सवर्णे दीर्घः ॥ अग्नय इति । 'घेर्दिति' इति गुणे कृते दीर्घस्य प्रसङ्गः । दध्यत्रेति । असति सवर्णग्रहणे यणादेशस्य दीर्घस्य च विषयविभागो न ज्ञायेत, तत्तरच पर्यायः स्यात् ।

न्यास

नान्यथा । यदि हि डाचि परभूते द्विर्वचन न क्रियते, तदा त्ररङ्गत्वाद्विलोपे कृते पश्चाद्विकारान्तस्य द्विर्वचनमापद्येत, तथा च पटपटेति न विध्येत् । न च शक्यते वक्तुम्—'नित्यमासेषित डाचोत्पेतद्वचन शापक पूर्वं द्विर्वचन भवति तत्तटिलोप' इति, यस्मात् पटदित्यादिक टिलोपे कृत द्विरुच्यमान बल्लभ्दान्त भवति तदर्थमेवेद स्यात्—पटपटाकरोतीति ।

अथ वा—डाचीति डाचि विहिते सति परसप्तशमदोष इति मयमानेन डाचि विहित इत्युक्तम् । डाचि विहिते सति 'डाचि बहुल द्वे' इत्यनेनोत्तरपानेन द्विर्वचनम् । ननु चेव सति 'सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयान्' इति द्विर्वचनात् प्राक् टिलोपः स्यात्, तथा चानिष्ट रूप प्रसज्येत ? इत्यत आह—तच्चेत्यादि । कथं पुनरिष्ट लोपात् पूर्वमिष्यमाणेतत्त्वम्यते ? बहुलग्रहणात् । अस्मिन्नु व्याख्याने विहित इति दधातरेव तद् रूप वेदितव्यम् ॥

अक सवर्णे दीर्घः ॥ अग्नय इति । परत्वाद् 'घेर्दिति' इति गुणे कृतेऽगभावादत्र न भवति ।

दध्यत्रति । ननु च यणादेशोऽत्र बाधका भविष्यति, तत् किमेतन्निरुच्यर्थेन सवर्णग्रहणेन ? इहापि तर्हि बाधक स्याद्—दधीन्द्र, मधूष्णमिति । तस्माद् विषय विभागाय सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् ।

अचीत्येव—कुमारो शेते । 'नाज्झलौ' इत्यत्र यदजिति प्रत्याहार-
ग्रहण तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानिभिनिर्वृत्तत्वात्सवर्णा न गृह्यन्ते इति
सवर्णत्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् ॥

ॐ सवर्णदीर्घत्वे ऋति रृ वा वचनम् ॐ । ऋति सवर्णे परभूते
तत्र रृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ + ऋकार होतृकार । यदा

पदमञ्जरी

कुमारी शेते इति । ननु च तुल्यास्यप्रयत्नत्वेऽपि सावर्ण्यमत्र नास्ति,
'नाज्झलौ' इति प्रतिषेधात् ? इत्यत आह—नाज्झलावित्यत्र । 'अणुदित्सवर्णस्य
चाप्रत्ययः' इति ग्रहणकवाक्यम्, तच्च 'नाज्झलौ' इत्यस्य प्रवृत्तिसमये नाभिनि-
र्वृत्तम्, तस्य हि सवर्णसंज्ञाङ्गम्, तेन यावत्सा न प्रवर्तते तावदनुभिनिर्वृत्तम् ।
सवर्णसंज्ञाऽपि स्थापनायै 'नाज्झलौ' इत्यस्मिन्नप्रवृत्ते न प्रवर्तते, ततश्च पूर्वं
'नाज्झलौ' इत्यस्य प्रवृत्तिः, पश्चात्सवर्णसंज्ञायाः प्रवृत्तिः, पश्चाद् ग्रहणक-
वाक्यस्येति एव क्रमः । तेन 'नाज्झलौ' इत्यत्रागृहीतसवर्णानामेव ग्रहणमिति
इकारशकारयोः सावर्ण्यमप्रतिषिद्धम् तस्मादचीत्यनुरूपमिति ।

ऋति र व वचनमिति । मध्ये रेफभक्ती द्वे, आदितोऽभक्तेरर्द्धमात्रा,
एतमन्ततः ।

न्यास

कुमारी शेते इति । अत्र 'इचुयशास्तालभ्या' इति, 'विबुध करणमूष्मणा
स्वराणां च' इतीकारस्य सवर्णं शकारो यद्यपि भवति, तथाप्यग्रहणानुवृत्तेर्न भवति ।
न च सावर्ण्यमप्यत्र नास्ति । 'नाज्झलौ' इति प्रतिषेधादित्यत आह—नाज्झलावित्य-
त्रेत्यादि । यदि 'नाज्झलौ' इत्यत्र 'अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययस्य' इत्येतद् ग्रहणक-
शास्त्रमभिनिर्वृत्तं स्याद्, एवमिकारो गृह्यमाण इकारस्यापि ग्राहका भवति, ततश्च
सवर्णत्वमीकारशकारयोः प्रतिषिध्येत । न च 'नाज्झलौ' इत्यत्र प्रतिषेधे कर्तव्ये ग्रहणक-
शास्त्रमभिनिर्वृत्तम्, तस्य हि शास्त्रस्य सवर्णसंज्ञाङ्गं निमित्तम्, ततो यावत् सा न
प्रवर्तते, तावदङ्गवैकल्याद् ग्रहणकशास्त्रमभिनिर्वृत्तम् । एव सवर्णसंज्ञापि यावदपवादो
नाभिनिर्वृत्तो भवति, तावत् क मया प्रवर्तितव्यमिति स्वविषयमजानाना न प्रवर्तते,
ततो 'नाज्झलौ' इत्यस्यापवादस्यानभिनिर्वृत्तत्वात् सवर्णसंज्ञा न प्रवर्तते । तेनाङ्ग-
वैकल्याद् ग्रहणकशास्त्रमपरिनिष्पन्नम्, अतोऽक सवर्णा गृह्यन्ते । तेनागृहीतसवर्णानां
मेव प्रत्याहारसंनिविष्टानामय प्रतिषेधः । न चायमाकारोऽशु संनिविष्ट इति नासौ
'नाज्झलौ' इत्याजिति प्रत्याहारग्रहणेन गृह्यते । तेन सवर्णत्वमीकारशकारयोः
प्रतिषिद्धम् ।

न रु, तदा दीर्घ एव होतकारः ।

ॐ लृति ल्लृ वा वचनम् ॐ । लृति सवर्णे परतो ल्लृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ + लृकारः । होतृल्लृकारः । होतृकारः । ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधिरुक्तः । दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य लृवर्णस्य दीर्घस्याभावात् ऋकारः क्रियते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

‘अकः’ इति ‘दीर्घः’ इति वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे पदमञ्जरी

एवम् लृतीत्यत्रापि मध्ये द्वे लृकारभक्ती, अभितः पूर्ववत् । एवं द्विमात्रयो-
रप्येतयोरीपत्सृष्ट्याद्विशृत्ताभ्यामृकारलृकाराभ्यामसावर्ण्यादग्रहणादीर्घसंज्ञाया-
अभावाद्वचनम् । अर्द्धतृतीयमात्रत्वात्तत्कालत्वाभावादित्यन्ये । एतच्च सवर्ण-
संज्ञाया प्रपञ्चितम् । दीर्घपक्षे त्विति । ऋकारलृकारयोः समुदायः स्थानी, न
च तस्यान्तरतमो दीर्घः सम्भ्रमति, अतोऽयवयवस्य योऽन्तरतमः स एव भवति ।
तत्रापि लृवर्णस्य दीर्घासम्भवादृकारस्य योऽन्तरतमः स ऋकार एव भवति ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रुढ इति । सुपामाद्यत्रिके
‘सपूर्वायाः प्रथमायाः’, ‘सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः’ इत्यादौ तस्यैव ग्रहणात् । ननु
च स्त्रीलिङ्गः प्रथमाशब्दस्तत्र रुढः, न चास्य स्त्रीलिङ्गत्वे प्रमाणमस्ति, प्रत्युत
प्रथमशब्दस्तिङां त्रिकद्वयेऽस्मिन्नेव शास्त्रे संज्ञात्वेन निनियुक्त इति तस्यैव ग्रहणं
युक्तम्, तत्रच पचति, पचतः, पचन्ति, पचते, पचते, पचन्ते, चकार, चक्रतुः,
चक्रुः; चक्रे, चक्रात्, चक्रिरे—इत्यादौ यथाप्राप्तविध्यन्तरबाधेनायं विधिर्युक्तः ।

न्यासः

होतृल्लृकारः, होतृकार इति । कथं पुनरत्र दीर्घत्वम्, यावता ऋकारलृकारयोर्भिन्न-
स्थानत्वात् सवर्णसंज्ञा नास्ति ? इत्यत आह—ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधिरुक्त
इति । ननु च ऋकारलृकारसमुदायोऽत्र स्थानीति तस्यैव योऽन्तरतमस्तेनैव युक्तमा-
देशेन भवितुम्, न च ऋकारस्तस्यान्तरतमस्तत् कथं स भवति ? इत्यत आह—दीर्घं
पक्षे धित्यादि । समुदायान्तरतमस्याभावादिति । ऋकारलृकारसमुदायोऽत्र स्थानी,
तस्य चान्तरतमो दीर्घो न सम्भवतीत्यवयवस्य योऽन्तरतमस्तेनैव युक्तमादेशेन
भवितुम् । तत्रापि लृकारस्य दीर्घो न सम्भ्रमतीति ऋकारस्य योऽन्तरतमो दीर्घः स
एव ऋकारो भवति ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ प्रथमशब्दोऽयं सन्निवेशविशेषापेक्षेऽभिधेये वर्तते । परेध्व-
मिसमीक्षितेषु यस्मात्पूर्वं नास्ति स प्रथमशब्दामिधेयः । इह च ‘प्रथमयोः’ इति सामा-
न्येन निर्देशान्न शक्यते—कयोः प्रथमयोरिदं ग्रहणमित्यतस्तत्परिज्ञानायाह—प्रथमा-

रूढः, तत्साहचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् ।

पदमञ्जरी

किञ्चैव सति मुख्येऽपि प्रथमशब्दे 'प्रथमयोः' इति द्विवचनमुपपद्यते, आत्मने-पदपरस्मैपदभेदेन प्रथमस्य भेदात् ? उच्यते; एवं सति द्विवचननिर्देशोऽनर्थकः; 'रूढः प्रथमस्य' इत्यादिवस्तिद्वत्वात् । यद्वा—'वा सुप्यापिशले.' इत्यतः सुपीत्यनुवर्त्तयिष्यते, तेन सुप एव प्रथमस्य ग्रहणम्, लिङ्गाच्च, किं लिङ्गम् ? 'दीर्घाज्जसि च' 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति । अत एव लिङ्गात्सुपाम्वादितः प्रथमयोर्द्वयोर्ग्रहणं भवति, अचीत्यधिकाराच्च, न हि सुरजादिः । सुरपि कुण्डं तिष्ठतीत्यदायजादिः ? नात्रायं विधिः प्राप्नोति, कारणम् ? अमि पूर्वत्वेन बाध्यते । तस्मात् स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणमिति स्थितम् । तत्साहचर्याद् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्तेति । द्विवचनं चात्र प्रमाणम् । ननु सकृच्छ्रुतः शब्दो मुख्यवृत्तिरेव वा भवति, जघन्यवृत्तिरेव वा, न पुनरुभयवृत्तिः ? प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायम्, स च समुदाय उद्भूतान्यवभेद इति द्विवचनोपपत्तिः, यथा—छस्त्रिणो गच्छन्तीति ।

वृक्षाः, प्लक्षा इति । नन्वत्रापि 'अतो गुणे' इति पररूपेण भवितव्यम्, ना-

न्यासः

शब्द इत्यादि । प्रथमाशब्दोऽयमिह शास्त्रे विभक्तिविशेषे रूढः, सुपा यदार्थं त्रिकं तत्र प्रसिद्धः । तथा हि—'सपूर्वयोः प्रथमयोर्विभाषा', 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाम्यः' इत्येवमादिषु निर्देशेषु प्रथमाशब्देन स एव विभक्तिविशेषो निर्दिष्टः । तस्माद् रुढिशब्दत्वादिह प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे वर्त्तत इति विज्ञायते ।

ननु च स्त्रीलिङ्गो यः प्रथमाशब्दः स इह शास्त्रे विभक्तिविशेषे रूढः, अस्य च स्त्रीलिङ्गतैव सन्दिग्धा । नैतदस्ति; प्रथमशब्दोपादानादेव स्त्रीलिङ्गोऽयमुपात्त इत्यव-सीयते । यदि हि पुल्लिङ्गस्येदमुपादानं स्यादेव सति प्रत्ययग्रहणमेव स्यात् । यदि च प्रत्ययग्रहणमभीष्टं स्यात् तदौजसोरित्वेवं ब्रूयात् । न चैवमुच्यमाने द्वितीयासम्बन्धिनोऽप्यौकारस्य ग्रहणप्रसङ्गः, इह जसा साहचर्यात् प्रथमासम्बन्धिन एवौकारस्य ग्रहणं विशास्यते । तस्मात् स्त्रीलिङ्गस्येदं ग्रहणमित्यसन्दिग्धमेतत् ।

ननु च यदि प्रथमाशब्दोऽयमिह शास्त्रे विभक्तिविशेषे रूढः, एवं सति विभक्तिविशेष एक इत्येकवचनेनैव भवितव्यम्, तत् कथं प्रथमयोरिति द्विवचनम् ? इत्यत आह—तत्साहचर्यादित्यादि । तेन प्रथमास्येन विभक्तिविशेषेण साहचर्याद् द्वितीयापि विभक्तिः प्रथमेत्युक्ता, ततश्च द्वित्वाद् द्विवचनमेव न्याय्यम् । तदेतेन प्रथमयोरिति विभक्तयोरिदं ग्रहणं न प्रत्यययोरिति दर्शयति । वृक्षा, प्लक्षा इति । कथमिदमुदा-

‘अतो गुणे’ इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घत्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्, ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान्वि-
धोन्वाधन्ते नोत्तरान्’ इति ।

पदमञ्जरी

प्राप्ते विध्यन्तरे तस्यारम्भात् । स्यादेतत्—प्रथमयोरित्येतदपि दीर्घत्वं नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणम् अग्नी इत्यादौ यथा बाधते, तथा पररूपमपि बाधि-
ष्यते इति ? तत्र, स्वरसन्धिषु गुणयणावुत्सर्गो, वृद्धिः सवर्णदीर्घत्वं पूर्वसवर्णा-
देशश्च तयोरपवादा इति द्वितीयरूपाप्राप्ताः, पररूपं तु तृतीयकक्षाप्राप्तमिति
तत्रैव प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—प्रथमयोरिति, अकः सवर्ण
इत्येव, तेन वृक्षा इत्यादौ पररूपं बाधित्वा प्रथमयोरकः सवर्णे दीर्घत्वं भवि-
ष्यति; यथैव तर्हि योगविभागः पररूपं बाधते, तथा वृक्षमित्यादावपि पूर्वमपि
बाधेत, तस्य त्वग्निमित्यादिरयकाशः ? नैव दोषः, ‘अमि पूर्वः’ इत्यत्रामीति निभ-
व्यते, तत्र च पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधः प्रकृतोऽनुवर्त्तियते । प्रथमयोरिति योग-
विभागेन प्राप्तं दीर्घत्वमपि न भवतीत्यर्थः । एवमपि ‘तस्माच्छसो नः पुंसि’
इत्यत्र तच्छब्देनानन्तरं दीर्घः परामृश्यते, एतान् गारचरतो घलीषर्हन्पश्य
इत्यत्र ‘औतोन्शसोः’ इत्येकादेशान्मा भूदिति, ततः किम् ? योगविभागे क्रियमाणे
अग्नीन्, वायून् इत्यादायेव नत्वं स्यात्, न तु वृक्षानित्यादौ यत्र प्रथमयोरिति
योगविभागाद् दीर्घो विधीयते ? अयमप्यदोषः; तस्मादित्यनेनाकस्थानिको
दीर्घः परामृश्यते, नानन्तरः, नापि दीर्घमात्रम्, एतच्चाक इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते ।
मा भूद्वा योगविभागः—प्रथमयोरिति । ननु चोक्तम्—वृक्षा इत्यादौ पररूपप्रसङ्ग
इति ? नैव दोषः; आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न जश्शसोः पररूपं भवतीति, यदयं
‘नादिचि’ इतीजप्रहणं करोति; अन्यथा अवर्णान्तस्य नास्त्येव दीर्घप्रसङ्ग इति
किमिजप्रहणेन ? केयलोत्तरार्थे हि तस्मिन्स्तत्रैव कर्त्तव्यं स्यात् । यद्वा—‘दीर्घा-
च्छसि’ इत्येव ब्रूयात्, किमर्थमिदम् ? नियमार्थम्—दीर्घाच्छस्येवेति । तेन जश्श-
सोर्न भविष्यति ।

वृत्तिकारस्तु ययोक्ते परिहारे प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गान्वायतः परिहारमाह—
अतो गुण इति यदकारे पररूपमित्यादि । न्यायं दर्शयति—पुरस्तादिति । इति-
करणो हेतौ ।

न्यासः.

ह्यम् ? यावत्ता ‘अतो गुणे’ इत्यनेन पररूपेणात्र भवितव्यम्, तदि नाप्राप्ते विभक्त्य-
न्तर आरभ्यमाणं यथाऽकः सवर्णे दीर्घत्व बाधते, तथा ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इति
दीर्घत्वमपि बाधेत ? इत्यत आह—अतो गुण इत्यादि । अत्रैवोपरत्तिमाह—पुरस्ता-
दित्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते

अचीत्येव वृक्षः । वृक्षः, प्लक्षः ।

अक इत्येव—नावी ।

पूर्वसवर्णग्रहणं किम् ? अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् ।
दीर्घग्रहणं किम् ? त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

पदमञ्जरी

अग्नी इत्यत्रेति । असति हि पूर्वग्रहणे पूर्वसमुदायस्य स्थानिनोऽन्तरतमस्य दीर्घस्याभावादवयवान्तरतमो भवन् पूर्वस्यैवेति नियमकारणाभावात्परसवर्णोऽपि स्यात्, ततस्तन्निवृत्त्यर्थम् । पूर्वग्रहणं तु विप्रतिषेधनिराकरणार्थम्; अन्यथा अग्नी इत्यत्र विप्रतिषिद्धमापद्यते । कथम् ? 'दीर्घः' इति वर्तते, यदि पूर्वो न दीर्घः, यदि दीर्घो न पूर्वः । ननु दीर्घग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् पूर्वशब्देन पूर्वाकृतिर्मही-
प्यते ? कथं पुनः सामर्थ्यम्, यावत्ता यत्र पूर्वव्यक्तिर्दीर्घभूता—कुमारीः पश्य, भक्षा. पश्येत्यादौ तत्रैव यथा स्यात्, अग्नी इत्यादौ मा भूदित्येवमर्था दीर्घा-
नुवृत्तिः स्यात् ? यद्येतावन् प्रयोजनं स्याद्—'दीर्घाच्छसि पूर्वोऽमि च' इति; स्यात्; यतस्तु खलु प्रथमयोरित्यारभ्यते ततो ज्ञायते—न केवलं कुमारीः पश्येत्यादौ दीर्घ-
स्यैव प्रथमयोरित्यनेन दीर्घो विधिस्तिष्ठतः, किं तर्हि ? अग्नी इत्यादावपीति, तथा-

न्यासः

नोत्तरान् इति तस्माद् 'अतो गुणे' परकृपम् 'अक्रः सवर्णो दीर्घः' इति दीर्घत्वं बाधते; तस्यैव तदनन्तरस्यात् । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घत्व द्व न बाध्यते; विपर्ययात् । अग्नी इत्यत्रेत्यादि । असति पूर्वग्रहणे अग्नी इत्यत्र पूर्वपरसमुदायः स्थानी, तस्य चान्तरतमो दीर्घ आदेशो नास्तीत्यवयवान्तरतमो यस्तेन भवितव्यम् । अवयवौ चात्र द्वौ—पूर्वः, परश्चेति; तत्र च पूर्वस्यैव भवितव्यमिति नियमो न लभ्यते, नियमकरणा-
भावादिति तयोः पर्यायेण भवन्नादेशः पक्षे परसवर्णो वा स्याद् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं पूर्वग्रहणम् ।

सवर्णग्रहणं विप्रतिषेधनिरासार्थम् । असति हि तस्मिन् दीर्घ इत्यनुवर्त्त-
मानेऽग्नी इत्यत्र विप्रतिषिद्धत्वापद्येत यदि पूर्वो न दीर्घः; अथ दीर्घो न पूर्वः । यदि न पूर्वशब्देन पूर्वाकृतिरुच्येत, दीर्घानुवृत्तेः पूर्वस्येति पक्षो वा क्रियेत । तथा च सवर्णग्रहणं शक्यमकर्तुम् । क्रियमाणं वा तत् सुप्रतिपत्त्यर्थं वेदितव्यम् ।

दीर्घग्रहणं त्रिमात्रे स्थानिनीत्यादि । अग्नि + औ इति स्थिते, असति दीर्घग्रहण-
एकादेशं क्रियमाणः स्थानिनि आन्तरतम्यात् त्रिमात्रः प्राप्नोति; स्थानिनि त्रिमात्र-
कत्वात् । तथा हि—अग्निशब्दस्येकार एवमात्र, औकारो द्विमात्र इत्येतत्समुदायात्म-
कश्चात्र स्थानी । तस्मात् त्रिमात्रे स्थानिन्यन्तरतमस्त्रिमात्र आदेशो मा भूदित्येवमर्थः ।

तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसोऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति । वृक्षान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् । पण्डकान् । पण्डकान् । स्थूरकान् । अररकान्पश्य । सर्व एते पुल्लिङ्ग-विशिष्ट स्वार्थं प्रतिपादयन्ति ।

पदमञ्जरो

कृतिविश्रयायामुपपद्यते ? सत्यम्, तदेव सवर्णग्रहणेनापि विस्पष्टीक्रियते त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्ययमिति । आन्तरतस्यात् त्रिमात्र एव प्राप्नोति । यत्र सुताञ्जुतप्रसङ्गः स एव 'ञ्जुतरच त्रिपये स्मृत' इत्यस्य विषयः, इह ञ्जुत-स्यैव प्रसङ्ग इति नायमस्य विषयः ॥

तस्माच्छतो न पुंसि ॥ तस्मादित्यनेनानन्तर पूर्वसवर्णदीर्घो निर्दिश्यत इत्याह-तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति । उत्तरस्य शसोऽवयवस्येति । उत्तरस्येत्येतच्छ-सवयवस्य विशेषणम्, तस्मादुत्तरो य शसोऽवयवस्तस्येति, न तु शसः, असम्भ-वात् । न हि पूर्वसवर्णदीर्घात् पर कचिच्छस् सम्भवति । अन्तादिवद्भासोऽपि न भवति, उभयत आश्रयणात् । अत एवानुपात्तमप्यवयवस्येति लभ्यते । 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यत्र 'त्रिक प्रातिपदिकार्थ' इत्युक्तम्, तेन 'पुंसि' इत्येतत्प्रकृति-विशेषणम्—पुशब्दात् परस्य शसोऽवयवस्येति । यद्येवम्, वृक्षानित्यादिक पद नकारान्तमुदाहरणमुपपद्यते । पणुरपण्डकशब्दानिह लोकप्रसिद्धा नपुसके वर्तमानानपि पुस्त्यानुगतमेवार्थमाह तु, यथा कुमारादिषु वर्तमानोऽर्थशब्दः, सामान्यविशेषा एव स्त्रीत्यादयो न पुनस्तनादयः । स्त्रीसूत्रे चैतदुपपादितम् । स्थूरकानित्यादि तदाहरणद्वयमयुक्तम्, कथम् ? स्थूरकाया अपत्यानि, अररकाया अपत्यानि 'गर्गादिभ्यो यञ्', बहुषु लुक्, स्त्रीप्रत्ययस्यापि 'लुक् तद्धितञुकि' इति लुक्, स्थूरक, अररक—इत्येते स्त्रीशब्दौ, ताभ्या परोऽत्र शस् भवति, न तु

न्यास

दीर्घग्रहणम् । दीर्घग्रहणे हि सति तेनादेशे विशिध्यमाणे त्रिमात्रस्यादेशप्रसङ्गो न भवति, द्विमात्रस्यैव दीर्घसंज्ञाविधानात् ॥

तस्माच्छतो नः पुंसि ॥ तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घादिति । एतेन तस्मादित्यनेनानन्तर पूर्वसवर्णदीर्घो निर्दिष्ट इति दर्शयति । शसोऽवयवस्य सकारस्येति । अनेन शस इति सकारावयवापेक्षयावयवपञ्चोति पुंसोति प्रत्ययार्थस्येद वा विशेषणम्—पुंसि चेद् बहुत्वे शनुत्पन्न इति । प्रकृतिविशेषण वा—पुशब्दान्चेत् पर शसिति । तत्र यदा प्रत्ययार्थस्य विशेषणं तदा 'सर्व एते' इत्यादेरर्थं पूर्वपक्षः—वृक्षान्, अग्नीनित्यादिक युग्मुदाहरणम्, पुसा बहुत्वेऽत्र शस उत्पन्नत्वात् । पण्डकान्, पण्डकानिति—एतदुदाहरणद्वयमयुक्तम्, न ह्यत्र पुंसां बहुत्वे शस उत्पन्न, किं तर्हि ? नपुसकानां मित्यव भाह—सर्व एव इत्यादि । सर्वग्रहणेन न केवलं वृक्षादयः शब्दा पुल्लिङ्गेन

इह तु चञ्चेव चञ्चा, 'लुम्मनुष्ये' इति कनो लुपि कृते 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिचने' इति पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति—चञ्चा. पश्य, वधिकाः पश्येति ।

पदमञ्जरी

पुंशब्दाभ्यामित्यत आह—सर्व एत इति । न केवलं वृक्षादयः, अपि एतेषांपीति पुंशब्दस्यार्थः, लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थं वर्तते, प्रत्ययार्थश्चात्रायमन्य-रूपः । पुंस्त्वविशिष्ट इति । स्त्रीवाचकत्वेन प्रसिद्धावप्येतावस्मिन् प्रयोगे पुंशब्दा-विति भावः ।

यद्येवम्, चञ्चेव चञ्चाः पुमांस इति 'इधे प्रतिकृती' इति कनः 'लुम्मनुष्ये' इति लुपि कृते प्रकृतिरेव चञ्चाशब्दः पुंस्त्वविशिष्टं प्रत्ययार्थमस्मिन् प्रयोग आह्वेति नत्वप्रसङ्गः ? इत्यत आह—इह त्वित्यादि । प्रत्ययार्थोऽपि नैवान् पुंस्त्व-विशिष्टः, किं तर्हि ? अतिदेशात् स्त्रीत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

न्यासः.

सामान्यविशेषेण विशिष्ट स्वार्थं प्रतिपादयन्ति, अपि तु णङ्कणङ्कशब्दावपीति दर्शयति । स्वार्थः पुनरेवा पुंस्त्वेन सामान्यविशेषेणान्वितः वृक्षादिकं द्रव्यम् । तदेव यतः सर्व एते पुल्लिङ्गविशिष्टार्थाभिधानिनः, तेनैतेभ्य उत्पद्यमानः शस् पुमांमेव बहुत्वे उत्पद्यते इति पूर्वपक्षो निराकृतो भवति । यदा तु प्रकृतिविशेषेण तदाय पूर्वपक्षः—वृक्षानित्यादिकमित्युदाहरणमुपपद्यते, तत्र हि पुंशब्दात् परः शस् भवति; स्थूरान्, अररकानिति इदमुदाहरणद्वयं नोपपद्यते, तथा हि—स्थूराया अपत्यानि अररकाया अपत्यानीति 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ्, तस्य 'यञञोश्च' इति लुकि कृते स्त्रीप्रत्यय स्यापि 'लुक् तद्धितलुकि' इति लुक्—स्थूर, अररक, इत्येतान्मा स्त्रीशब्दाभ्यामुत्पद्योऽन शस् स्त्रीशब्दाभ्यां परो भवति, न नपुंसकशब्दाभ्याम् । इत्यत आह—सप्त एत इत्यादि । प्रकृतिरेव ह्यत्र तद्धितलुगन्ता प्रत्ययार्थं वर्तते, स च प्रत्ययार्थः पुल्लिङ्गेन विशिष्टः । तस्मान्न केवल वृक्षादयः शब्दाः पुल्लिङ्गेन विशिष्ट वृक्षादिकं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति, अपि तु स्थूराररकशब्दावपीति पूर्वपक्षः प्रतिधितो भवति ।

अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे दोष—चञ्चेव चञ्चा पुमांस इति । 'इधे प्रति-कृती' कन्, 'लुम् मनुष्ये' इति लुक्; यदा लुगन्ताच्चञ्चाशब्दात् पुमां बहुत्वे शस् उत्पद्यते, तदा चञ्चाः पश्येत्यत्र नत्वं प्राप्नोति ? इत्यत आह—इह त्वित्यादि । नैव ह्यत्र पुनर्बहुत्वे शस उत्पन्नं, किं तर्हि ? स्त्रीबहुत्वे, पुंसोऽपि युक्तवद्भावेन स्त्रीत्वानि-देशात् । ततोऽन नत्व न भवति ।

दीर्घग्रहणं प्रकृतम्, तस्य चेहार्थवशेन पञ्चम्यन्तस्योपस्थाने सत्यन्तरेणापि तस्मादिदमेतद् ध्वननं दीर्घविधोऽस्य चलो नानं भविष्यतीतिमिमादेनाह—

तस्मादिति किम् ? एताश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् ?
वृक्षाः । प्लक्षाः । पुंसीति किम् ? घेनूः । बह्वो । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । वृक्षौ । प्लक्षौ ।
खट्वे । कुण्डे ।

आदिति किम् ? अग्नौ । इचीति किम् ? वृक्षाः ॥

दीर्घाज्जसि च ॥ १०५ ॥

पदमअरी

तस्मादिति किमिति । प्रकृतस्य दीर्घग्रहणस्य पञ्चम्या विपरिणामास्तिद्ध-
मिति प्रश्नः । एतान् गाः पश्येति । 'औतोऽम्शसो.' इत्याद्यमेकादेशः, 'एकः पूर्व-
परयोः' इति महाप्रकरणम्, ततश्च तद्विषयमेव नत्वं स्यादिति मन्यते । नन्वेवं
'पत्वतुकोरसिद्धः' इति च तत्रैव कर्तव्यम्—शसो न. पुंसीति, इह तु प्रकरणा-
दनन्तरमेवोपजीविष्यते ? तदेव तर्हि तस्माद्ग्रहणेन विस्पष्टयते ॥

नादिचि ॥ खट्वे इति । 'औः आपः' इति औः शीमाधः । कुण्डे इति ।
अत्रापि 'नपुंसकान्च' इति ॥

दीर्घाज्जसि च ॥ आदिति नानुवर्तते, चकारेणेचोऽनुकर्षणसामर्थ्यात् ; अन्यथा
पूर्वैर्नैव दीर्घादिप्यवर्णादिचि सिद्धः प्रतिषेध इति किं तदनुवृत्त्यर्थेन चकारेण !
दीर्घग्रहणं किम्, यावता ऋषणस्य 'ऋतो विसर्जनमस्थानयोः' इति गुणनिधा-
नान्नातिप्रसङ्गः ? एषमिदुत्तोरपि, 'जसि च' इति गुणो विधीयते । इह तर्हि वृक्षाः,
अग्नी, वायूः ; इति हस्मादपि प्रतिषेधः स्यात् ? नैष दोषः ; 'नादिचि' इत्येतन्नि-
यमार्थं भविष्यति, अगृह्यमाणविशेषत्वाच्चोभयथानियम — आदिच्येन, आदैवे-
न्यासः.

तस्मादिति किमिति । एतान् गाश्चरतः पश्येति । 'औतोऽम्शसो.' इत्याद्यम् ।
यद्यनन्तरदीर्घप्रत्ययमशीं तच्छब्देनोपादीयेत, तदाऽविशेषेण दीर्घमानान्तत्वं विधीय-
मानम्—एतान् गाश्चरतः पश्येत्यत्रापि स्यात्, भवति ह्ययमाकारो दीर्घः । तस्मात्
तच्छब्दे तु न दोषः ; न ह्ययमनन्तरसूत्रविहित आकारः ॥

नादिचि ॥ खट्वे इति । 'औः आपः' इति शीमाधः । कुण्डे इति । अत्रापि
'नपुंसकान्च' इति, तत्र वृत्ते 'आद्गुणः' इति गुणः ॥

दीर्घाज्जसि च ॥ 'आत्' इति नानुवर्तते, तेनाय दीर्घमानात् पूर्वसवर्णस्य प्रतिषेधः ।
अयं खट्वा इत्यत्र कथम् 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घत्वम्, नैष ह्यत्र 'प्रथमयोः
पूर्वसवर्णः' इति दीर्घत्वम्, किं तर्हि ? तस्मिन् प्रतिषिद्धे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति
दीर्घत्वम् ! दीर्घादिति वचनं स्पष्टार्थम् । ननु चासौ तस्मिन् वृत्ता इत्यत्रापि स्यात् !
नैतदस्ति, यदि ह्यत्रापि स्यात्, तदा पूर्वपक्षे 'इचि' इत्येतदुपायकं स्यात् । इह तर्हि

दीर्घाज्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । कुमार्यो ।
कुमार्यः । ब्रह्मवन्ध्वो । ब्रह्मवन्ध्वः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्ण-
दीर्घो न भवति । मास्तीश्चतस्रः । पिण्डीः । मास्तीश्चतस्रः ।

पदमञ्जरी

चीति । तत्राद्येन नियमेन वक्षा इत्यादि सिद्धम् ; द्वितीयेनाग्नी, वायू इत्यादि ।
यथैव तर्ह्यग्नी, वायू इत्यादौ निषेधो न भवति ; एवं कुमार्यो, अध्यायित्यादावपि
न स्यात्, तस्माद् दीर्घादिति वक्तव्यम् । जस्प्रहणं जस्तिष्ठत्यर्थम्, अन्यथा
कुमार्योः पश्य, यधूः पश्येत्यादौ जस्यपि प्रतिषेधः स्यात् । ज्ञापकान्न भविष्यति,
यदयम्, 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति पुंमहणं करोति, तज्ज्ञापयति—न शसि प्रति-
षेधो भवतीति ; तद्धि नपुंसके सवर्णदीर्घत्वासम्भवात् स्त्रीनिवृत्त्यर्थं कृतम्, यदि
च स्त्रियामप्ययं कुमारीः पश्येत्यादौ जस्यपि प्रतिषेधः स्यात्तदा पूर्वसवर्णदीर्घ-
स्याभावादेव नत्व न भविष्यति, किं पुंमहणेन ? नैतदस्ति ज्ञापकम् ; इत्यन्तं यत्
स्त्रीलिङ्गं तदर्थमेतत् स्यात्—कृतीः पश्य, धेनूः पश्येति । तस्मात् 'जसि च'
इत्येतदपि वक्तव्यमेव ।

वा छन्दसि ॥ मारुतीरिति । मरुतो देवता आसामिति 'सारग देवता'
इत्यण्, ङीप्, जसि पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वाराहीति । वराहस्य विकार इति

न्यासः

स्याद्—अग्नये इति ? इष्टत्वाददोषः । अत्र हि परत्वात् 'जसि च' इति गुण एव
भवति । उत्तरार्थं तर्हि स्यात्—'वा छन्दसि' इति दीर्घाद् यथा स्यात् ? नैतदस्ति ;
वाग्रहणस्य तत्र व्यवस्थितविभागाविज्ञानात्—दीर्घादेव भविष्यति, न इत्यात् । 'जसि
च' इत्येतदपि स्पष्टार्थमेव । ननु चासति 'जसि च' इत्येतस्मिन् युवतीः पश्य, पदतोः
पश्येत्यादौ जस्यपि प्रतिषेधः स्यात् । ज्ञापकान्न भविष्यति, यदयम् 'तस्माच्छसो नः
पुंसि' इति पुंमहणं करोति, तज्ज्ञापयति—जसि प्रतिषेधो न भवतीति । तद्धि नपुंसके
पूर्वसवर्णदीर्घत्वासम्भवात् स्त्रीनिवृत्त्यर्थमेव क्रियते । यदि च स्त्रियामप्ययं युवतीः
पश्येत्यादौ प्रतिषेधः स्यात्, तदा पूर्वसवर्णदीर्घत्वाभावान् नत्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीति
किं पुंमहणेन ? उत्तरार्थं तर्हि जस्प्रहणम् ? नैतदस्ति ; वाग्रहणस्य तत्र व्यवस्थित-
विभागाविविज्ञानादेव असोऽन्यत्र न भविष्यति ॥

वा छन्दसि ॥ मारुतीरिति । मरुद् देवता आसामिति 'सारग देवता' इत्यण्,
'ङिङ्गागन्' इति दीप् । वरार्णदीर्घत्वम् । वाराहीरिति । वराहस्य विकार इति

पिण्डयः । वाराही । उपानही । वाराह्यो । उपानह्यो ॥

अमि पूर्वः ॥ १०६ ॥

‘अकः’ इत्येव । अमि परतोऽकः पूर्वरूपयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । वृक्षम् । प्लक्षम् । अग्निम् । वायुम् ।

पूर्वग्रहणं किम् ? पूर्व एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णोऽन्तरतमो मा भूदिति कुमारोमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् ।

पदमञ्जरी

‘अथयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः’ इति ‘प्राणिरजतादिभ्योऽब्’, ङीप्, द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । उपानह्यो विशेष्ये ॥

अमि पूर्वः ॥ ‘दीर्घात्’ इति नानुवर्त्तते, आरम्भसामर्थ्यात् ।

पूर्वग्रहणमित्यादि । यः पूर्वः श्रुतः, स एव यथा स्यात्, कः पुनरन्यः प्राप्नोति ? तत्राह—पूर्वसवर्णो दीर्घो मा भूदिति । क्वचित्तु समासः पठ्यते, स कर्मधारयो द्रष्टव्यः । एतदुक्तं भवति—असतीद् पूर्वग्रहणे प्रकृतं पूर्वग्रहणमनुवर्त्यम्, तस्मिश्चानुवर्त्तमाने तत्सम्बद्धं सवर्णग्रहणमप्यनुवर्त्यम्, ततश्च पूर्वस्य यः सवर्णः स एवान्तरतमः प्रसज्येत, तत्र को दोषः ? न तावद्बृक्षमित्यादी द्विमात्रस्य स्थानित्वेन द्विमात्रप्रसङ्गः, वचनसामर्थ्यात् ‘प्रथयोः पूर्वसवर्णः’ इत्येव दीर्घस्य सिद्धत्वात् ? अत आह—कुमारीमित्यत्रेति ।

न्यासः

‘अथयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः’ इत्यण्, पूर्ववद् ङीप् । उपानहीति । ‘पिद्गौरादिभ्यश्च’ इति ङीप् ॥

अमि पूर्वः ॥ पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वचनविदम् । दीर्घ इति चेहानुवर्त्तते, अन्यथा होद् वचनमनर्थकं स्यात् ।

अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्, यावता प्रकृतं यत् पूर्वग्रहणं तदेषेहानुवर्त्तिष्यत इति ? अत आह—पूर्वग्रहणमित्यादि । यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक एव यथा स्यादित्येवमर्थं पूर्वग्रहणम् । एवकारेण यद्वयवच्छिन्नं तद् दर्शयितुमाह—पूर्वसवर्णान्तरतमो मा भूदिति । पूर्वसवर्णाभावावन्तरतमभेति कर्मधारयः । अस्ति हि पूर्वग्रहेण यत् पूर्वकं पूर्वग्रहणं तेनैवानुवर्त्तितव्यम्, तस्मिन्वानुवर्त्तमाने तत्सम्बद्धं सवर्णग्रहणमप्यनुवर्त्तते, तथा च ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इत्यनया परिभाषया पूर्वस्य यः सवर्णः स एव प्रसज्येत । किं पुनरेवं सत्यनिष्टं स्यात्, गृध्रमित्यादौ द्विमात्रस्य स्थानिनो द्विमात्र एव स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति; एवं हि वचनमिदमनर्थकं स्यात्, ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इत्यनेन सिद्धत्वादित्यत आह—कुमारीमित्यत्र होत्वादि । कुमारीछन्दस्तेकारो द्विमात्रः, समोऽकारो मापिकः, तासमुदापारमकभाष स्थानी, तत्र पूर्वसवर्णो विधीय-

वा छन्दसीत्येव—शमी च, शम्य च । गोरी च, गौर्य च ॥

सम्प्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

‘पूर्व’ इत्येव । सम्प्रसारणादचि परत पूर्वपरयो स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । यजि—इष्टम् । वपि—उष्टम् । ग्रहि—गृहीतम् । सम्प्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वत्व विधीयते ।

वा छन्दसीत्येव—मित्रावरुणौ यज्यमानौ ।

पदमञ्जरी

वा छन्दसीत्येवेति । एतच्च वाक्यभेदेन सम्बद्धयते, अन्यथा भाषाया न स्यात् । शम्य चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्राभावे पूर्वसर्गर्णदीर्घाऽपि न भवति, तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति ॥

सम्प्रसारणाच्च ॥ सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यादिति । कथं पुन सामर्थ्यम्, यावता सहिताया यण विधीयते, असहिताया सम्प्रसारण चरितार्थम् ? नैतदस्ति, ‘सहितैकपदे नित्या’ इति वचनात् ।

वा छन्दसीत्येवेति । पूर्ववद्वाक्यभेदेन सम्बन्धः । यज्यमान इति । निजदानीमेवोक्तम्—विगृहीतस्य श्रवणं प्राप्नोति, तत्कथमत्र यणादेशः ? अत आह—पूर्वत्वविधाने हीति । सत्यम्, अनारब्धे पूर्वत्वे विगृहीतश्रवणं प्राप्नोति, सम्प्रसारण-
न्यास

स्तिमाश्रयस्थ स्थानिनोऽन्तरतमस्तिमान एव स्यात्, पूर्वग्रहणे तु सति यथाजातीयक एव पूर्वं, तथाजातीयक एव द्विमाश्रो भवति ।

वा छन्दसीत्येवेत्यादि । यदि तर्हि ‘वा छन्दसि’ इत्यनुवर्तते, तेन सहास्यैक वाक्यताया भाषाया परपूर्वत्व न सिध्यति ? नैतदस्ति यस्मात् तद्विधानुवर्त्तमान पूर्ववद् वाक्यभेदेन छन्दस्येव विकल्प करोति, न भाषायाम् ॥

सम्प्रसारणाच्च ॥ सम्प्रसारणस्य यणादेशो मा भूदित्येवमर्थमिदं परपूर्वत्व विधीयते । यदि चान्न यणादेशः स्यात्, तदा सम्प्रसारणविधानमनर्थक स्यात् । तस्मात् सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यादेव यणादेशो न भविष्यति, तत् किमयमिदं विधीयते ? इत्याह—सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यादित्यादि । सम्प्रसारणविधानसामर्थ्याद् यणादेशो न भवतीति विगृहीतस्यावृत्तसहिताकार्यस्य श्रवणं प्राप्नोति, तस्मात्मा भूदेव दीप इति परपूर्वत्व विधीयते ।

वा छन्दसीत्येवेत्यादि । अत्रापि पूर्ववद् वाक्यभेदो द्रष्टव्यः । अन्यथा भाषाया न स्यात् । यज्यमान इति । परपूर्वत्राभावपक्षे यणादेशः । कथं पुनरत्र यणादेशः, यावता विगृहीतस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम्, इदानीमेव ह्युक्तम्—सम्प्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्यैव श्रवणे प्राप्ते परपूर्वत्व विधीयते ? इत्यत आह—परपूर्वत्वविधान

परपूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्सम्प्रसारणविधानमिति इष्ट इत्येव-
मादिषु पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव ।

अन्तरङ्गे चाचि कृतार्थं वचनमिति बाह्ये पश्चात्सन्निपतिते
पूर्वत्वं न भवति—शकह्यौ, शकह्यर्थम् ॥

एहः पदान्तादिति ॥ १०६ ॥

एङ् य. पदान्तस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयो स्थाने पूर्वरूपमेका-
पदमञ्जरी

विधानं व्यर्थं मा भूदिति, पूर्वत्वविधाने हि सति सत्प्रतिपत्तिविषये अर्थवत्सम्प्र-
सारणमिति पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव, 'सम्प्रसारणपूर्वत्वे सन्नानाङ्गग्रह-
णम्', यस्मिन्नङ्गे सम्प्रसारणमवस्थितं सदन्तर्भवो योऽच् तेनैव सह यथा स्यात्, इह
मा भूत्—शकह्यौ, शकह्यर्थमिति, शकान् ह्वयतीति किपि यजादित्वात्सम्प्रसारणम्,
योऽन्त्यो धातोराकारः तस्मिन्नेवाङ्गेऽन्तर्भवति तस्य तावत् पूर्वत्वम्, विभक्त्यो-
कारोऽर्थशब्दाकारश्च न तस्मिन्नङ्गेऽन्तर्भवति इति तयोः पूर्वत्वं न भवति । अत्र
परिहारः—यणः स्थाने य इक् स सम्प्रसारणम्, एकादेशस्तु न यणस्थानिकः, धर्णा-
श्रयत्वात्पदान्तादिवद्भावोऽपि नास्ति, एवं पूर्वत्वमेव तावन्न सम्प्रसारणम्, किं
पुनः, तत्स्थानिक ऊकार इति पूर्वैकादेशाभावः । सम्प्रसारणदीर्घत्वे तु वचनसा-
मर्थ्यादेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तपद्मावात् सम्प्रसारणव्यपदेशः । वृत्तिकारस्तु सम्प्र-
सारणत्वमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह—अन्तरङ्गे चेति ।

न्यासः.

इत्यादि । अनारब्धे हि परपूर्वत्वे नियतस्यैव श्रवणं प्राप्नोति, मा भूत् सम्प्रसारणस्य
वैयर्थ्यमिति कृत्वा । सति तु परपूर्वत्वे यत्र परपूर्वत्वम्—इष्टमित्यादौ, तत्रार्थवत् सम्प्रसा-
रणम् । अतः परपूर्वत्वाभावापक्षे यणादेशो भवत्येव । अथेह कस्मान्न भवति—
शकह्यौ, शकह्यर्थमिति, अत्र हि शक ह्वयतीति किप्, यजादित्वात् सम्प्रसारणम्,
परपूर्वत्वम्, तस्य 'अन्तादिवच्च' इति सम्प्रसारणग्रहणेन ग्रहणात् सम्प्रसारणा-
सम्प्रसारणयोरेकादेशस्य सम्प्रसारणस्य व्यपदेशमावत्वात्, औकारोऽर्थशब्दे च च-
परतो न्यवस्थिते 'सम्प्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वं प्राप्नोति । इत्यत आह—अन्तरङ्गे-
चाचीत्यादि । योऽयं ह्यतेरेच. स्थाने विहित आकारः स सम्प्रसारणस्यान्तरङ्गः
प्रत्यासन्नः, उभयोरप्येकधात्वन्तर्गतत्वात् । औकारोऽर्थशब्दाकारश्च विप्रकृष्टः ।
विप्रकृष्टस्तु देशतः कालतश्च, यदाह—बाह्य इति । यस्य धातोः सम्प्रसारणमवयव,
तत्रानन्तर्भावाद् बाह्यः । कालतश्च, यदाह—पश्चात् सन्निपतित इति । पूर्वत्वविधान-
कालादुत्तरकालं सन्निहित इत्यर्थः । तत्र सन्निवृष्टविप्रकृष्टयोरचोः प्रत्यासत्तेरन्तरङ्गो
योऽच् तत्रेदं वचनं प्रवर्त्तते, तत्र चरितार्थमिति विप्रकृष्ट औकारादौ पश्चात् सन्नि-
हितेन भवति ॥

तो भवति । अग्नेऽत्र । वायोऽत्र । अयवादेशयोरयमपवादः ।

एङ इति किम् ? दध्यत्र । मध्वत्र । पदान्तादिति किम् ?
यनम् । लवनम् । अतीति किम् ? वायो इति । भानो इति ।
तायविति । भानविति । तपरकरणं किम् ? वायवायाहि ॥

इसिद्धसोत्रच ॥ ११० ॥

‘एङः’ इति वर्तते, ‘अति’ इति च । एङ उत्तरयोर्इंसिद्धसोरिति
परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति ।
अग्ने स्वम् । वायोरागच्छति । वायो स्वम् ।

अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

पद्मजरी

देशतो विप्रकर्षोऽत्र बाह्यत्वेनोपवर्णितः ।

कालतो विप्रकर्षस्तु पश्चादुपनिपाततः ॥

धातावनन्तर्भावकृतं बाह्यत्वम् पश्चादुपनिपातस्तु स्पष्ट एव ॥

इसिद्धसोत्रच ॥ एङ उत्तरयोरिति । एङ उत्तरो यौ इसिद्धसौ, तयोर्बैः सम्बन्धकारः, तस्मिन् परत इत्यर्थः । अग्नेरागच्छति, अग्नेः स्वमिति । यद्यपि द्वावेष्टौ, इसिद्धसावपि द्वावेष्टः तथापि यथासङ्गं न भवति, न ह्यत्र इसिद्धसोः काय विधीयते, किं तर्हि ? तत्सम्बन्धिन्यति; स चैक एव । अथापि सम्बन्धिभेदेन तस्य भेदः स्यात् ? एवमपि न दोषः; ‘ईदग्नेः सोमवरुणयोः’, ‘धातोः’ इत्यादि-निर्देशात् ॥

न्यासः

एङः पदान्तादति ॥ अग्नेऽत्रेति । ‘सम्बुद्धौ च’ इति गुणः ॥

इसिद्धसोत्रच ॥ एङ उत्तरयोरित्यादि । एङ उत्तरो यौ इसिद्धसौ तयोः सम्बन्ध-
वयो योऽत् तस्मिन् परत इत्यर्थः । अग्नेरागच्छतीति । ‘वेदिति’ इति गुणः । अथ
कस्मादत्र यथासङ्गं न भवति, एडावपि हि द्वौ, इसिद्धसावपि द्वावेवेति प्राप्नोति ?
नैव दोषः; न ह्यत्र इसिद्धसोः परतः कार्यं विधीयते, किं तर्हि ? तत्सम्बन्धिन इति, स
चैक एव । अथापि सम्बन्धिभेदेन भेदः स्यात् ? एवमप्यदोषः; चकारोऽत्र समुच्च-
यार्थः क्रियते । एव च समुच्चयो भवति यद्येकैकस्यैव इसिद्धसोः प्रत्येकमपि परतः
परपूर्वत्वं भवति, नान्यथा । ‘ईदग्नेः सोमवरुणयोः’, ‘ओरावश्यके’ इति च निर्देश-
स्तदभावः शपयति । लक्षणव्यभिचारविहनेन वा । अल्पांतरस्य इदंः परनिपातेन
यथासंख्याभावोऽवसीयते ॥

अत उद् ॥ १११ ॥

‘डसिडसो’ इयेव । ऋकारान्तादुत्तरयोर्दसिडसोरति परत
पूर्वपरयोर्कार एकादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतु स्वम् । द्वयो
पष्ठीनिर्दिष्टयो स्थाने य स लभतेऽन्यतरव्यपदेशमिति ‘उरण्
रपर’ इति रपरत्वमत्र कृत्वा ‘रात्सस्य’ इति सलोप कर्तव्य ॥

रूपत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥

‘डसिडसो’ इति वर्तते, ‘उत्’ इति च । स्यत्यादिति त्रिशब्दखी-

पदमञ्जरी

अत उद् ॥ द्वयो पष्ठीनिर्दिष्टयोरित्यादि । न्यायप्राप्तिप्रदर्शनमेतत्, न पुना
रपत्वेऽक्रियमाणे किञ्चिद्विनिष्टम् ‘अत’ इति तपरकरण दीर्घनिवृत्त्यर्थम्, ‘उन्व्यो-
म्रह्’ ‘म्रेवोऽयज्ञे’ इत्यादौ न भवति । ‘उत्’ इत्यपि तपरकरण दीर्घनिवृत्त्यर्थमेव,
आन्तर्यतो हि द्विमात्रस्य द्विमात्र एव प्राप्नोति । ननु ‘भाव्यमानोऽण् सवर्णान्
गृह्णाति’ इति ? एव तत्त्वज्ञापयति—‘भाव्यमानोऽण्युकार सवर्णान् गृह्णाति’ इति,
तेनामभ्यामित्यत्र ‘अदसोसेर्दादु दो म’ इति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारो भवति ।
इह गन्तुप्रभृतिभ्यो डसिडसो कृतयो ऋकरलुवारयो सवर्णसंज्ञाविधानाद-
स्मिन्नुत्वे लपरत्वे च कृते सयोगान्तलोपे गमुलिति रूप भवति ॥

स्यत्यात् परस्य ॥ त्रिशब्दखीशब्दयोरित्यादि । यणादेशे कृते तुल्यरूपस्याद्
द्वयोरपि ग्रहणम् । एतदर्थमेवागन्तुकेनाकारेण यणादेश कृत्वा विवृतनिर्देश
कृत, अन्यथा खित्योरिति ह्रस्वयोर्महणे दीर्घयोर्न स्यात्, दीर्घयोर्महणे ह्रस्वयोर्न-

न्याय

अत उद् ॥ द्वयो पष्ठीनिर्दिष्टयो स्थान इत्यादि । किं पुनर्होतुरित्यादावनिष्ट
स्याद् यदि रपरत्व न क्रियेत ? न किञ्चित् ‘यावत्तस्तु प्राप्नोति रपरत्वमत्र, तद
वश्य कर्तव्यम् । तमेव न्याय दर्शयितुम्—द्वयो पष्ठीनिर्दिष्टयो स्थाने’ इत्युक्तम् ।
अत इति तपरकरण दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । तेन ‘उन्व्योर्म’ ‘म्रेवोऽयज्ञे’ इत्यादौ न
भवति । वदित्वेदपि तपरकरण दीर्घनिवृत्त्यर्थमेव, आन्तर्यत्वाद् द्विमात्रस्य स्थाने
द्विमात्र एव प्राप्नोति । ननु च ‘भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति’ इति सवर्णानां
ग्रहण न भविष्यति तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेन ? एव तत्त्वज्ञापयति—
भवत्यत्र ह्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णस्य ग्रहणमिति । तेनाम्, अमभ्यामित्यत्र ‘अदसो
ऽमेर्दादु दो म’ इति दीर्घस्य स्थाने दीर्घ ऊकारो भवति ॥

स्यत्यात् परस्य ॥ रूपस्यादिति त्रिशब्दखीशब्दयोस्त्रिशब्दयोश्च कृतवणादश
योरिदं ग्रहणमिति । यणादेशे कृते तुल्य रूपमिति त्रिशेषामावात् । अथ कस्मादश
कारातयोरेव त्रिशब्द-त्र्यशब्दयोरिदं ग्रहण न भवति ? केवलस्य त्र्यशब्दस्य त्र्यशब्द

शब्दयोस्तिशब्दतीशब्दयोश्च कृत्यणादेशयोरिदं ग्रहणम्, ताभ्यां परस्य ङसिङसोरत उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सरयुः स्वम् । पत्युरागच्छति । पत्युः स्वम् ।

खीशब्दस्योदाहरणम्—सह खेन वर्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच्-सखीयति, सखीयते-क्विप् सखीः, तस्य ङसिङसोः-सरयु-रिति । तीशब्दस्यापि-लूनमिच्छति लूनीयति, लूनीयते-क्विपि लुप्ते लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानत्वम् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धम् ।

पदमञ्जरी

स्यात् । विकृतनिर्देशे तु द्वयोरपि भवति । अकारान्तयोस्तु मुख्यापत्यादिवर्ति-
नोर्महणं न भवति, 'सरयुर्यः' 'पत्युर्नो' 'आपत्यस्य च' इत्यादिनिर्देशात् ।

सखीयते-क्विप् सखीरिति । ननु चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यणा भाव्यम्, तत्र कृते यलोपे स्थानिनश्च निपेधादिप्राद्वच-पूर्वत्याच्च पुनः स्थानिवत्त्वा-भावात् 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे सरयुस्त्यादि न सिद्धयति ? नैतदस्ति; 'क्यौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति स्थानिनश्च निपेधात् ।

न्यासः

स्यासम्भवादिति चेत् ? न, यदि केवलो न स्तः, तदन्तानां तर्हि मुख्यगोतल्यादीनामप-
त्यगार्हपत्यादीनाञ्च ग्रहणमस्तु ? नैतदस्ति; एव हि-'सरयुरसम्भुदौ' 'पत्युर्नो यज्ञसयोगे'
इति निर्देशौ नोपपद्येयाताम् ।

सह खेन वर्तत इति सख इति । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः, 'वोप-
सर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । सखीयतीति । 'क्यचि च' इतीत्तम् । सखीरिति ।
क्विप्, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः, लोपो व्योर्वलि' इति यकारस्य च । लूनमिति ।
'लुवादिभ्यः' इति निष्ठानत्वम् । ननु च नाय तीशब्दः, तत् कथं तस्येदमुदाहरणमित्यत
आह—निष्ठानत्वमित्यादि ।

अथैह कस्मान् न भवति-अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति, अस्ति ह्यत्रापि
तिशब्दः, तिशब्दश्च ? इत्यत आह—विकृतनिर्देशादित्यादि । योऽयं रयत्यादित्या-
गन्तुकेनाकारेण यणादेश कृत्वा विकृतनिर्देशः कृतस्त्वस्यैतदेव प्रयोजनम्—यत्र
यणादेशः, तत्रैव यथा स्यात् । न चात्र यणादेशोऽस्ति, अतो न भवति; अन्यथा हि
विकृतनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । ननु च लृप्चर्यः स्यात्, अन्यथा हि 'चित्तिखीतीभ्यः'
इत्युच्यमाने गौरवं स्यात् ? एव मन्यते-यदि यत्र यण् न भवति, तत्रापि भवित यम्,
तदा खीतीभ्यामित्येव ब्रूयात् । न चैवमुच्यमाने ह्रस्वान्ताभ्यान्न प्राप्नोति; सिशब्दात्
'सरयुर्यः', तिशब्दात् 'पत्युर्नो यज्ञसयोगे' इति निर्देशाभ्यामेव सिद्धेः । अत्र हि
सखिपतिशब्दयोर्महणम्, न सखीपतीशब्दयोः । न हीह पतीशब्दस्य यज्ञेन संयोगोऽस्ति,

विकृतनिर्देशादेवेह न भवति—अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसज्ञा प्रतिपिध्यते, न तदन्तस्य ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥

‘अति’ इति, ‘उत्’ इति वृत्तते । अकारादप्लुतादुत्तरस्य रो रेफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारेऽप्लुते परत उकारादेशो भवति । वृक्षोऽत्र । प्लक्षोऽत्र । ‘भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि’ इत्यस्मिन्प्राप्ते उत्त्व विधीयते । रुत्वस्याश्रयत्वात् ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यसिद्ध न भवति ।

पदमञ्जरी

विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनान्तरमप्याह—विकृतनिर्देशादिति । अतिसतेरिति । अतिक्रान्त सखा येनेति बहुव्रीहिः । यद्वा—शोभन. सखा अतिसखा, ‘न पूजनात्’ इति समासान्तनिषेधः । अथ स एव यणादेशोऽत्र कस्मान्न भवति, ‘वेडिति’ इति गुणेन बाधितत्वादिति चेत् ? न, ‘शेषो ध्यसखि’ इति घिसज्ञाप्रतिषेधादित्यत आह—सखिशब्दस्य केवलस्यैव हीति । एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ उकारानुबन्धकस्येति । यदि रुशब्दसमुदायः स्थानी स्यात्, अगुर्थर्थम्, त्वर्थमित्यादावपि प्रसज्येत । ‘ससजुयो रु’ इत्यत्र चोकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञयाऽनुबन्धकरणमनर्थक स्यात्, तद्वपत्रैव सूत्रे विशेषणार्थं क्रियते । रुत्वमपीति । अपिशब्दः पुन शब्दस्यार्थः । यदि पुन रुत्वमसिद्धं स्यात्, स्थानित्वेनाश्रयणमनुपपन्नं स्यात्, उकारानुबन्धकस्य कस्यचिद्रोरभावात् ।

श्यास

नापि ‘सह खेन वृत्तते’ इत्यादिना प्रकारेण व्युत्पादितो य सखीशब्दस्तत उत्पन्नो य प्रत्यय स प्रकृत्यर्थाभिधाने समर्थो भवति, यतोऽभिधानलक्षणा हि वृत्तद्वितसमासा भवन्ति । तस्माद् विकृतनिर्देशस्य पूषात्तमेव प्रयोजनमिति ।

अथ स यणादेशोऽत्र कस्मान्न भवति यस्मिन् सत्तुत्त्वेन भवितव्यम् ? ‘वेडिति’ इति गुणेन बाधितत्वादिति चेत् ? न, ‘अवा ध्यसखि’ इति घिसज्ञाप्रतिषेधादिति चेत्तत आह—सखीशब्दस्यत्वादि । अत्र च ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति’ इति प्रतिषेधो हेतुः ।

परस्येति किमर्थम् ? पूर्वपरयोर्मा मूत् । इतश्चारभ्य पूर्णपरयोस्त्वेतन्नानुवर्तते ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ उकारानुबन्धकस्येति । यदि रुशब्दः समुदाय स्थानी स्यात्, तदा महातत्त्वनमित्यत्रापि ‘हृदि च’ इत्युत्त्व प्रसज्येत । किञ्च—‘ससजुयो रु’ इत्युकारानुबन्धकरणमनर्थक स्यात् । तत्र हुकारोऽस्य सूत्रस्य विशेषणार्थं क्रियते, स इह समुदाये स्थानिन्यनर्थको जायते । तस्मादुकारानुबन्धवत् इह ग्रहणम् । ननु चोत्त्वे कर्त्तव्ये ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इति रुत्वमसिद्धम्, तदसतो रो कथमुत्त्व शक्यते विधातुम् ? इत्यत आह—रुत्वमप्याश्रयात् सिद्धमिति । यदि रुत्वमसिद्धं स्यात्, तदा

अत इति किम् ? अग्निरत्र । तपरकरणं किम् ? वृक्षा अत्र ।
सानुबन्धग्रहणं किम् ? स्वरत्र । प्रातरत्र ।

अतीत्येव—वृक्ष इह । तस्यापि तपरत्वादत्र न भवति । वृक्ष
आश्रितः । अप्लुतादिति किम् ? सुस्रोता३ अत्र न्वसि । अप्लुत इति
किम् ? तिष्ठतु पय आ३श्विन् । अत्र प्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वं प्राप्नो-
तीति 'अप्लुतादप्लुते' इत्युच्यते ॥

पदमजरी

तस्यापीति । निमित्तभूतस्यापीत्यर्थः । सुस्रोता३ अत्र न्वसीति । 'दूराद्भूते
च, इति प्लुतः, नुशब्दः प्रश्ने । अश्विन् अत्रेति । अश्वशब्दान्मत्वधीय इनिः,
सम्बुद्धपन्तं चैतत्, 'गुरोरनृतः' इति प्लुतः, हे अश्विन् अत्रैव प्रदेशे पयस्तिष्ठ-
सित्यर्थः । प्रायेण तु तकारान्तं पठ्यते, तत्राश्विच्छब्दस्य व्युत्पत्तिर्मुग्धा । ननु
तपरकरणादेव प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतो न भविष्यति, यथा दीर्घे ? तत्राह—
प्लुतस्यासिद्धत्वादिति । ननु च सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु, यदयं 'प्लुतप्रगृह्या
अचि' इति प्रकृतिभावं शास्ति, यस्य हि विकारः प्राप्नोति तस्य प्रकृतिभावो
विधातव्यः, न च प्लुतस्यासिद्धत्वे प्लुतस्य सतो विकारप्राप्तिरित्यनर्थकं तत्
स्यात् ? अस्तु स्वरसन्धिषु प्लुतः सिद्धः, रोरुत्वं तु स्वरसन्धिर्न भवति ।

यदि तु संहिताधिकारे यद्विधीयते तन्मात्रविषयं ज्ञापकमाश्रीयते शक्यम-
कर्तुम्—'अप्लुतादप्लुते' इति ॥

न्यासः

स्यानित्वेन रोरभ्रयणमनर्थकं स्यात् ; कस्यचिदुकारानुबन्धविशिष्टस्य रोरसम्भवाद् ।
तस्मादाभ्रयादेव रोरसिद्धत्वं नास्तीति ।

तस्यापीति । यत्राति परतो रोरुत्वमुच्यते तस्य सुस्रोता३ अत्रेति 'दूराद्भूते च' इति
प्लुतः । देवदत्ता३ अत्रेति । अत्रापि 'गुरोरनृतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचाम्' इत्यनेन ।

अथ किमर्थम् 'अप्लुतादप्लुते' इत्युच्यते ? न ह्यतोऽस्तीति च तपरकरणस्य वर्णस्य
निर्देशे क्रियमाणे प्लुतात् परस्य प्लुते वा परतः प्राप्नोति ? इत्यत आह—प्लुतस्ये-
त्यादि । ननु च सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु, यदयम् 'प्लुतः प्रगृह्या अचि' इति प्रकृति-
भावं शास्ति ? एव मन्यते—प्रकृतिभाव एतत्तज्ज्ञापकं स्यात् । अथापि कथञ्चित्
स्वरसन्धिविषयं ज्ञापकं स्यात्, तथा रोरुत्वं स्वरसन्धिर्न भवति । अथापि संहिता-
कार्यविषयं ज्ञापकं स्यात्, तथापि रोरुत्वं संहिताकार्यं न भवति । येन हि वर्णाः
सन्धीयन्ते तत् संहिताकार्यम्, न चोत्त्वेन वर्णाः संहिता भवन्ति; पुनरप्याद् गुणाद्य-
पेक्षणादिति ॥

१. 'प्रकृतिभावेषु' इति महोशूरसंस्कारणे पाठः ।

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतोऽत उत्तरस्य रोक्कारादेशो भवति । पुरुषो याति । पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एङोऽतोत्येव । 'एङ्-' इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्तते तदर्थादिह प्रथमान्त भवति । प्रकृतिरिति स्वभाव कारण वाऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव

पदमञ्जरी

हशि च ॥ अप्ठुतादित्येव—सुस्रोता३ देहीति । चकारोऽतीत्यस्यानुकर्षणार्थः, तेनोत्तरस्य तस्यैवानुवृत्तिर्भवति, न हशीत्यस्य, नहि तदनुकर्षणस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति ॥

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥ अतीत्येवेति । न तु हशीति । अत्र हेतुः पूर्वमेवोक्तः । एङ् इति यत् पञ्चम्यन्तमित्यादि । 'एङ्-' इति सायद् व्यवहितमप्यनुवर्तते, न त्वनन्तरमपि रोरिति, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्; तेनान्यपरे हशि परतो रु प्रकृत्या भवतीत्यर्थो न भवति । तदर्थादिति । न हि पञ्चम्यन्तस्य 'प्रकृत्या' इत्यनेन सम्बन्धः सम्भवति । प्रकृतिरित्यादि । उभयत्रापि प्रकृतिशब्दो दृष्टः—दुस्त्यजा प्रकृतिः, दध्नः क्षीरं प्रकृतिरिति । अन्तरित्यव्ययमित्यादि । तेन मध्यवाचिनान्तः-शब्देनोपजनिते व्यतिरेके पादशब्दात्पृष्टी, तदन्वेन सहाव्ययीभावः । ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यते इति । इष्टिरेवैषा ।

न्यासः.

हशि च ॥ पूर्वत्रातीत्यनुवृत्तेर्हस्युत्त्वमप्राप्तमेवानेन विधीयते । चकार 'अप्ठुतात्' इत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनेह न भवति—सुस्रोता३ देहीति ॥

प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे ॥ प्रकृत्येति । करणे तृतीया । अन्तःपादमिति । सप्तम्यन्तमेतत् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावा विधाय तत् सप्तमी, तस्या. 'तृतीयासप्तम्योर्द्विहस्य' इत्यम्भावः कृतः । एङ् इत्यादि । पञ्चम्यन्तस्यैव प्रकृत्या भवतीत्यनेन सम्बन्धो गोपयते । तस्मादिहार्थादेहग्रहणं प्रथमा-तमुपजायते । प्रकृतिरित्यादिना प्रकृतिशब्दस्यार्थमाचष्टे ॥ प्रकृतिशब्दो हि लोके स्वभावे प्रयुज्यते, यथा—दुस्त्यजा प्रकृतिरिति, कारणेऽपि यथा—दध्नः क्षीरं प्रकृतिरिति, तदिहापि स एवार्थस्तस्य विशायते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतमिति । अत एवान्तःपादमित्यव्ययीभावो भवति । पादशब्देनस्यादि । कथं पुनर्ऋक्पादस्यैव ग्रहणं लभ्यते, यावता पादशब्दः सामान्यवाची । एव मन्यते—'वा छन्दसि' इत्यत छन्दोग्रहणमिह मण्डूकच्छ्रुतिन्यायेनानुवर्तते, तेन ऋक्पादस्यैव ग्रहणं विशायते । अथ 'सर्वत्र विभाषा गोः' इत्यतः सूत्रात् प्राबल्य-

प्रहणमिष्यते, न तु श्लोकपादस्य । अवकारयकारपरेऽति परत एङ्
प्रकृत्या भवति । स्वभावेनावतिष्ठते कारणात्मना वा भवति न
विकारमापद्यते । तौ चेन्निमित्तकार्यिणावन्त.पादमृक्पादमध्ये भवतः ।
ते अग्रे अश्वमायुञ्जन् । ते अस्मिन् जवमादधुः । उपप्रयन्तो अध्व-
रम् । शिरो अपश्यम् । सुजाते अश्वसूनृते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् ।

पदमञ्जरी

अन्ये तु 'वा छन्दसि' इत्यतो मण्डूक्युक्त्या 'छन्दसि' इत्यनुवर्त्तयन्ति ।
एवमवयवार्थं दर्शयित्वा समुदायार्थं दर्शयति—अवकारयकारपर इत्यादिना ।
स्वभावेनावतिष्ठत इति । यदा प्रकृतिशब्दः स्वभावे वर्त्तते तदायमर्थः—
स्वभावापरित्यागेन न संहिताकार्यमापद्यत इत्यर्थः । यदा तु कारणे वर्त्तते
तदायमर्थः—एङ्कारणात्मना भवतीति । कारणं परपूर्वत्वादेः कार्यस्येङ्,
तस्यात्मा=स्वरूपम्, तेनैव भवति । प्राक् संहिताकार्यादेष्टो यद्रूपं तेनैवाय-
तिष्ठत इत्यर्थः । अनन्तरोक्तमेवार्थद्वयं विस्पष्टीकरोति—न विकारमापद्यत
इति । एवं हि स्वभावेन भवति, यदि स्वभावादन्वयालक्षणां विकारानस्थां न
प्राप्नोति; तथा एङ्कारणात्मना भवति, यदि विकाररूपं नापद्यते, यदि कार्या-
त्मना न विपरिणमतीत्यर्थः । तौ चेदिति । निमित्तम्=अकारः, कार्यम्=एङ् ।
उदाहरणेषु 'एङ्. पदान्तादति' इति पूर्वस्वस्यायमादेशश्च यथायोगमभावः ।

न्यासः

न्दस्येव कार्यं विज्ञायते । एवं हि तत्र सर्वत्रप्रहणमर्थवद् भवति यदि च्छन्दसि पूर्वं
विधानं भवति । एवमत्रवानामर्थमाख्याय अवकारयकार इत्यादिना समुदायस्यार्थ-
माचष्टे । अविद्यमानो वकारयकारो यस्य स तथोक्तः । स्वभावेनेत्यादि । यदा प्रकृति-
शब्दः स्वभावे वर्त्तमानो गृह्यते, तदायमर्थः—एङ् स्वभावेन भवति । स्वभावापरित्यागेन
संहिताकार्यं नोपपद्यत इति । यदा तु कारणे वर्त्तमानस्य प्रकृतिशब्दस्य परिग्रहस्त-
दायमर्थः—एङ् कारणात्मना भवतीति । कारणं परपूर्वत्वादेः कार्यस्येङ्, तस्य य-
आत्मा स्वरूपं तेनैवात्मनैव भवतीत्येतदुक्तं भवति—प्राक् संहिताकार्याद् यदेष्टो
रूपं तेनैव तदवतिष्ठत इति । अनन्तरोक्तमेवार्थद्वयं स्पष्टीकृत्युपाह—न विकारमापद्यत
इति । एवं हि स्वभावेन भवति, यदि स्वभावादन्वयालक्षणा विकारानस्था नोत्पद्यते ।
तदैवं कारणात्मनापि भवति, यदि विकारभाव नोत्पद्यते । यदि कार्यात्मना न विपरि-
णमतीत्यर्थः । नो चेन्निमित्तकार्यिणाविति । निमित्तं तत्तत्प्रतिष्ठितोऽकारः । तत्र हि
परतः प्रकृतिभावो विधीयते । कार्यो स्वेङ्, तस्य हि कार्यं प्रकृतिभावोऽस्ति । ते अग्रे
अश्वमायुञ्जन्ति । अत्र ऋक्पादस्य मध्ये य एङ् एकारस्तेष्वन्देशेष्वन्देशे च तस्य
तदनन्तरे प्रकृतिभावाद् 'एङ्. पदान्तादति' इति पूर्वरूपं न भवति, अयादेशश्च ।
सर्वप्रयत्नो अध्वर्यमिति । अत्रानि प्रयन्त इति शब्दोकारस्येष्टोऽपरशब्दस्याप्यनन्तरे

अन्तःपादमिति किम् ? कया मतो कुत एतास एतेऽर्चयन्ति ।
अव्यपरे इति किम् ? तेऽवदन् । तेऽयस्मयम् । एङिति किम् ?
अन्वग्निरूपसामग्रमख्यत् ।

केचिदिदं सूत्रम् 'नान्तःपादमव्यपरे' इति पठन्ति, ते संहिता-
यामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

पदमक्षरी

एतेऽर्चयन्तीति । अत्रैतत्पदान्ते वर्त्तते, अर्चयन्तीत्यकारश्च परस्य पाद-
स्यादौ ।

केचिदिति । यदि 'नान्तः पादम्' इति पठन्ति, एतं सति पूर्वत्वस्यैवानन्तरस्य
प्रतिषेधं प्राप्नोति, नायनोर्व्यवहितयो ? इत्यत आह—संहितायामिति । 'संहिता-
याम्' इत्येतान्द्वयोपपत्तये, न तु पूर्वरूपत्वम्, तेनैव. संहिताधिकारे यदुक्तं
तत्र भवतीत्यर्थः । तेनैतदपि न चोदनीयम्—अनारभ्येऽस्मिन् प्रतिषेधेऽयधो
प्राप्तिर्नास्ति, पूर्वत्वेन बाधितत्वात्, अनेन तु प्रतिषेधेन पूर्वत्वे बाधिते तयोरु-
द्भयं स्यात्, तस्या दशायामस्य व्यापारो नास्ति, आत्मश्रयदोषप्रसङ्गादिति ।
कथमेतच्चोद्यं परिहृतम् ? यदि पूर्वत्वस्यैवायं प्रतिषेधः स्यात्तत्तत्तद्देशापेक्ष्य
प्रतिषेधयेत्, यतस्तु खलु संहितायामित्यपेक्ष्य सामान्येन प्रतिषेधति तस्यैतत्प्रयो-
जनम्—एतद्वत्पुनरुत्तरकालमुद्गतोरयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अत्र च
'पदान्ताद्' इत्यनुवर्त्यम्, अन्यथा अग्नेरहं सुहृदस्य प्रणीतौ, वायोरिव सूनृ-
तानामुदक्कं इत्यादौ 'ऋसिहसोश्च' इति यत्पूर्वरूपम्, तस्यापि प्रकृतिभाव-
प्रतिषेधो प्राप्नुतः ॥

न्यास

प्रकृतिमावात् पूर्वरूपं न भवति, अवादेशश्च । एवमुक्ताते अत्र इत्यादावपि प्रकृति-
मावात् पूर्वरूपादिकार्यस्याभावो वेदितव्यः ।

एतेऽर्चयन्तीति । अत्रैतेशब्दे य एङ् एकार एव पदान्ते वर्त्तते । तदन्तरस्त्वकार
पादादौ, न पादमध्ये । तेऽयदङिति । अत्र तेशब्दे य एङ् तस्य प्रकृतिभावो न भवति,
तदन्तरस्यातो वकारपरत्वात् । अत्रदङिति । यदतेर्ङिति प्रथमपुरुषस्य वचनान्तम् ।
तेऽयजन्तीति । अत्रापि तेशब्दे य एङ् तस्य प्रकृतिभावो न भवति । तदन्तरस्यातो
यकारपरत्वात् । अत्राङ्गीत्यादि । सर्वमत्रास्ति, न त्वनुशब्द उकार एङ् भवति, नास्य
प्रकृतिभावः ।

केचिदिष्यादि । यदि तर्हि 'नान्तःपादमव्यपरे' इति सूत्रं पठन्ति, एवं सति पर-
पूर्वस्यैव प्रतिषेधः कृतः स्यात्, नायधो, तथा हि—परपूर्वत्वमेवोऽन्तरविहितम् ।
इत्यत आह—ते संहितायामित्यादि । यदि परपूर्वत्वं संहिताकार्यं विशेष्यमपेक्षायं

अभ्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमुः, अवत्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्यु-
त्येतेषु यकारवकारपरेऽप्यति परतोऽन्त पादमेङ् प्रकृत्या भवति ।
अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो
अवक्रमुः । ते नो अत्रताः । शतघारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु
पितर । कुशिकासो अवस्यवः ॥

पदमञ्जरी

अभ्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्त्ववस्युषु च । अभ्यादीनामनुकरणत्वात्समासो
यिभक्तिश्च । अव्यादिति । अवेराशिपि लिङ् । अवद्यादिति । पञ्चम्येकवचनान्तम् ।
अवक्रमुरिति । अवपूर्वस्य क्रमेर्लिङ्पुंसि 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वा घक्तव्यम्'
इति द्विर्वचनाभावे रूपम् । केचित्तु सूत्रे अवचनमुरिति कृतद्विर्वचनं पठन्ति,
तेषामुदाहरणं मृग्यम् ; बहुवचस्तावद्-अक्रमुरित्यधीयते । अत्रतेति । वृद्ध्वोः
'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्छेर्लुक्, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति अदादेशः । अय-
मिति । इदम्-शब्दात् सुः, 'इदोऽयं पुंमि' । अवतेर्लोङ्, अवन्तु, तस्मादेवासुन-
न्तात् क्यच्, 'क्यान्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः-अवस्युः । तेनोवन्तु पितरो ह्येष्विति
घट्टवृद्धाः पूर्व्यरूपमेवाधीयते । अधिगुण्यन्तुं तेऽवन्त्यस्मानिति ॥

श्यासः

प्रतिषेधं क्रियते, तदाय दोषः स्यात् । यदा तु सहिताधिकारविहितं कार्यमात्रमपेक्ष्य
प्रतिषेधो विधीयते, तदा सर्वस्यैव सहिताधिकारविहितस्य कार्यस्य प्रतिषेधो युक्त
इति तेषां भावः ॥

अभ्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ नो अभ्यादिति । अस्मदो द्वितीया-
बहुवचनान्तस्य 'बहुवचनस्य यश्नसौ' इति नसि सत्वे 'अतो रोऽरुतादण्टे' इत्युस्वे
'आद् गुणः' इति गुणे कृते 'नो' इति भवति । 'अव रक्षणे' इत्यस्मादाशिपि लिङि
यासुटि तिपि 'इतश्च' इतीकारलोपे 'स्कोः सयोग्यो रन्ते च' इति सकारलोपे च कृते
अभ्यादिति भवति । अवद्यादिति । अवयवशब्दोऽप्यपञ्चम्येकवचनान्तः । अवक्रमुरिति ।
अवपूर्वात् क्रमेर्लिङ्पुंसि रूपमेतत् । अन्ये तु छुटि वर्णयन्ति—'बहुलं छन्दसि' इति
च्छेः इङ्, 'श्लोः' इति द्विर्वचनम्, जुस्मावच्छान्दसः । अवन्तिवति । अवतेर्लोङ्,
शेरन्तादेशः, 'एरुः' इत्युत्वम् । अवस्यव इति । अवते. 'सर्वधातुम्योऽसुन्' इति
असुन्—अवस् इति, ततः 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्, तदन्तात् 'क्यान्छन्दसि'
इत्युप्रत्ययः, ततो जसू, 'जसि च' इति गुणः—भोकारः, 'एचोऽवयायावः'
इत्यवयावेष्टा ॥

यजुष्पुरः ॥ ११७ ॥

उर शब्द एवन्तो यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरिक्षम् ।

अपरे यजुष्पुरो इति सूत्र पठन्ति, उकारान्तमुखशब्द सम्बुध्यन्तमधीयते । त इदमुदाहरन्ति—उरो अन्तरिक्षं सजूरिति ।

यजुषि पादानामभावादनन्त पादार्थं वचनम् ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वरिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्व्वे ॥ ११८ ॥

‘यजुषि’ इत्येव । आपो, जुषाणो, वृष्णो, वरिष्ठे—इत्येते शब्दा अम्बे, अम्बाले, इत्येतौ च यावम्बिकेशब्दात्पूर्व्वो यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातर शुन्धयन्तु । जुषाणो अप्तुराज्यस्य । वृष्णो अशुभ्या गभस्तिभि । वरिष्ठे अधिनाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके—यजुषोदमीदृशमेव पठ्यते । अस्मादेव निपातनाद् ‘अम्बार्थनद्योहंस्व.’ इति ह्रस्वत्वं न भवति ॥

पदमञ्जरी

आपो जुषाणो वृष्णो वरिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्व्वे । आपो इत्यादीनि पृथक् पदानि अनुकरणानि, विभक्तिस्तनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविभक्तित्वान्न भवति । ‘सुपां सुलुक्’ इति या विभक्त्यैर्लुक् भवति, अम्बिके पूर्व्व इत्येतदप्यनुकरणमेव । तत्र प्रथमं जसन्तम्, द्वितीयं स्यन्तम्, तृतीयं शसन्तम्, चतुर्थं ङ्यन्तम्, इतरे सम्बुध्यन्ते । अम्बिकेशब्दात्पूर्वाविति । अस्मादेव निपातनात्पञ्चमीसमासः । अस्मादेव निपातनादिति । अम्बेत्येतद्विषयमेतत् । इतरयोस्तु ‘अम्बार्थं व्यक्षरम्’ इति वक्ष्यमाणत्वात् नैव ह्रस्वप्रसङ्गः ॥

न्यासः

यजुष्पुरः ॥ उरो अन्तरिक्षमिति । उर.शब्दस्योत्पत्त्यम्, ‘जाद् गुणः’ इति गुणः ।

ओकारान्तमुखशब्द सम्बुध्यन्तमधीयत इति । उरशब्दस्य ‘सम्बुद्धौ च’ इति गुणे कृत ‘उरो’ इति भवति ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वरिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्व्वे ॥ आपो—इत्येवमादीनि सर्वाण्येता-न्यनुकरणान्यविभक्तिकानि, ‘सुपा सुलुक्’ इत्यादिना तेभ्य उत्पन्नाया विभक्त्यैर्लुक् भवति । अत्रापि इति प्रथमावचनान्तस्यानुकरणम् । जुषाणो इति । प्रथमैकवचनान्तस्य । वृष्णो इति । पञ्च्यैकवचनान्तस्य । वरिष्ठे इति । सप्तम्यैकवचनान्तस्य । अम्बे, अम्बाले इति । द्वितीयादिवचनान्तस्य । अम्बिके पूर्व्वे इति । एतत्तु प्रथमादिवचनमनुकरणमेव आये आयाडे इत्येतयोर्विरोधम् । अम्बिकेशब्दाद् पूर्व्वे अम्बिके पूर्व्वे, अस्मादेव

अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११६ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विपयेऽति प्रकृत्या भवति । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अशोचिषम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

‘यजुषि’ इत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि

पदमञ्जरी

अङ्ग इत्यादौ च ॥ अङ्गशब्दे य एङिति । ‘स प्रकृत्या भवति’ इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तदादौ चाकारे यः पूर्व इति । ‘एङ्’ इत्यपेक्ष्यते, पूर्ववच्च सम्बन्धः । तच्छब्देनातिक्रान्तप्रत्ययमर्शनेतिशब्दस्यार्थमाचष्टे, तस्याङ्गशब्दस्यादिस्तदादिः । चाकारः किमर्थः, असति चाकारेऽङ्गशब्दस्यैव एङ् तदादाविति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्, ततश्चाङ्गेऽङ्गे इत्यत्रैव स्यात् । सति तु तस्मिन्नङ्गशब्दस्य एवैङ् यत्र कचिदति परतः प्रकृत्या भवति, तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेङ् प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति । तेन अङ्गे अदीध्यत्, प्राणो अङ्गे—इत्युभयत्रापि भवति ॥ अनुदात्ते च कुधपरे ॥ कवर्गधकारपरे इति । कवर्गधकारौ परौ यस्मात्स

न्यासः

निपातनात् समासः । ननु च ‘अम्बे’ इति सम्बुद्धशब्दस्यानुकरणम्, ततश्च ‘अम्बार्थ-नयोर्ह्रस्वः’ इति ह्रस्वेनैत्वापवादेन भवितव्यम्, तत् कथमम्बे इत्यत्रैस्त्वम् । इत्यत आह—अस्मादेवेत्यादि । अम्बाले, अम्बिके—इत्येतयोस्तु युक्तमेवैस्त्वम् । वक्ष्यति हि ह्रस्वविधाने—‘अम्बार्थं द्वयस्तरं यदि’ इति ॥

अङ्ग इत्यादौ च ॥ अङ्ग इत्यादौ चेति इतिकरणेनानन्तरोक्तोऽङ्गशब्दः प्रत्यव-मृश्यते । तदादौ चाकार इति । समानाधिकरणे समग्रौ । तच्छब्देनातिक्रान्तप्रत्यय-मर्शनेतिकरणस्यार्थमाचष्टे—तदादाविति । अङ्गशब्दादावित्यर्थः । यः पूर्व इति । ‘एङ्’ इति सम्बन्धते । चाकारोऽङ्गशब्दस्यादौ योऽकारस्तत्रापि परतः पूर्वस्येङ् प्रकृति-भावो यथा स्यादिति समुच्चयार्थः क्रियते । तत्र ह्रस्वस्यङ्गशब्दाकारे परतोऽङ्गशब्दस्य च एङ् तस्यैव प्रकृतिभावः स्यात् । यस्त्वङ्गशब्दे परतोऽङ्गशब्दस्यैङ् तत्र न स्यात् । प्राणो अङ्ग इत्यादि । अत्र ‘प्राणो’-शब्दे य एङ् अङ्गशब्दादावकारे प्रकृत्या भवति । अङ्गे अङ्गे अदीध्यदिति । अत्राङ्गशब्दे य एङ् तस्याङ्गशब्दादावकारेऽदीप्यच्छब्दादौ प्रकृतिभावो भवति ।

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ कुधपर इति । अकारविशेषणमेतत् । कुधौ परौ यस्मात् स तपोक्तः । धकारेऽकार उच्चारणार्थः । अयं सो अग्निरिति । अग्निशब्दः ‘अङ्गेर्नि-
काशि० ४ : ३८

विषये एङ् प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः ।

अनुदात्ते इति किम् ? अधोऽग्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तो निपात्यते ।
कुधपरे इति किम् ? सोऽयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

‘यजुषि’ इत्येव । ‘अनुदात्ते’ इति चशब्देनानुकुष्यते । अवपथा-
शब्देऽनुदात्तेऽकारादौ परतो यजुषि विषय एङ् प्रकृत्या भवति ।
श्री रुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेर्लङि थासि ‘तिङ्ङतिङ्’ इति निघाते-
नानुदात्तत्वम् ।

अनुदात्त इत्येव—यद्वुद्रेभ्योऽवपथा । ‘निपातैर्घद्विहन्त’ इति
निघातः प्रतिपिध्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र—छन्दसि भाषाया च, अति परतो गोरेङ् प्रकृत्या
भवति विभाषा । गोऽग्रम्, गो अग्रम् । छन्दसि—अपशवो वा अन्ये
गोअश्वेभ्य पशवो गोश्वा ॥

पदमजरो

तयोक्तः । धकारेऽकार उच्चारणार्थः । अग्निशब्दः ‘अङ्गेनिर्नलोश्च’ इति
निप्रत्ययान्तोऽन्तोऽदात्तः । अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।

आद्युदात्तो निपात्यत इति । ‘श्वेन्द्राग्रम्’ इत्यादावुष्णाविसूत्रे अग्रशब्दः
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ सर्वत्र छन्दसि भाषाया चेति । यद्यपि ‘छन्दसि’ इति न
प्रकृतम्, तथापि ‘अन्तःपदं यजुषि’ इति वचनात् अवग्रहम्, अत्रतावत्स्युरिति
छान्दसानुश्रवणाच्च छान्दसानि पूर्वसूत्राणीति भासः । सर्वत्रग्रहणं तु यजुषि,
अग्न्यत्र चेत्यप्युपपन्नम् । पदान्तादित्येव—गोरागतं गोः स्म ॥

म्यासः

नलोपश्च’ इति निप्रत्ययान्तो म्युत्पादित इति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, शेषोऽनुदात्त
इत्यकारस्यानुदात्तत्वम् । अयं सो अध्वर इति । अध्वरशब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरेणान्तो-
दात्तः, तदादिरप्यकारोऽनुदात्त एव । आद्युदात्तो निपात्यत इति । ‘श्वेन्द्राग्रम्’
विप्रकुम्भचुम्भसुरसुरभद्रोभेरभेल्लुक्कुक्ल्लगौरवचोरामालाः’ इत्यनेन । सोऽयमिति ।
अयशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, तस्यादिरनुदात्तः ॥

अवपथासि च ॥ यद्वुद्रेभ्योऽवपथा इति । अट् स्वरेणाद्युदात्तोऽयमवपथाःशब्दः ।

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ अवट् स्फोटायनस्य ॥ अतीति निवृत्तमिति । यद्यतीत्यनु-
वृत्तं तदा गोदनादौ न स्यात्, तस्मादतीत्येतदस्वरितत्वाद् निवृत्तम् । इत्यपि

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

‘अति’ इति निवृत्तम् । ‘अचि’ इत्येतत्पुनरनुवर्तत एव । अचिं परतो गोः स्फोटायनस्याचार्यस्य मतेनावडादेशो भवति । गवाग्रम्, गोऽग्रम् । गवाजिनम्, गोऽजिनम् । गवोदनम्, गवौदनम् । गवोष्ट्रम्, गवुष्ट्रम् ।

पदमञ्जरी

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ स्फोटोऽयनं परायणं यस्य स स्फोटायनः—स्फोटप्रतिपादनपरो घैयाकरणाचार्यः । ये त्वौकारं पठन्ति, ते नडादिष्वश्रादिषु वा पाठं मन्यन्ते । अतीति निवृत्तमिति । अन्यथा गवौदनादौ न स्यात् । न चैवं सत्यतिप्रसङ्गः ? इत्याह—अचीत्येतत्त्विति । सर्वत्र चात्र व्याख्यानमेव शरणम् । यद्यचीत्यनुवर्तते कथम् ‘इको यणचि’ इत्यत्रोक्तम्—“अचीति चाधिकारः ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति यावत्” इति ? निरन्तरानुवृत्त्यभिप्रायं तदित्यदोषः । गवाग्रम्, गवाजिनमिति । बहुव्रीहिः, तत्पुरुषो वा । गवोष्ट्रमिति । द्वन्द्वः, गोरग्वचनम् गोरग्वक्तव्यः, तत्रापि अवादेशेन सिद्धयत्येव । न च ‘एङः पदान्तात्’ इति पूर्वत्वप्रसङ्गः, अगागमस्य तदग्रहणेन ग्रहणादोकारस्यापदान्तत्वात् । किं प्रयोजनम् ? लापयं तावद्भवति, रघवे च न दोषः ।

कथमागमा अनुदात्ताः ? तत्र गवाग्रादौ बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्थरेणागमानुदात्तत्वं सम्भवति, अवङ्गादेशे त्वान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोऽवङ्गादेशः स्यात् । ननु चास्यैकाचः सतो व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तत्वमेष्टव्यम्, तत एवाद्युदात्तत्वमपि भविष्यति, ततः किमाद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति ? सत्यमेवमेतत्; न त्विदं लक्षणमस्ति—प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति—प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीति । योऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः, तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्त आदेशः प्राप्नोति । ननु च गमैर्दो विधीयते ? ततः किम्, प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आन्तर्यत आद्युदात्त आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमाद्युदात्तः, यावता एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन ? यद्येवम्, तत एवान्तोदात्तोऽपि, तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोऽवङ्गादेशः प्रसज्येव ? सत्यम्; नन्विदं लक्षणमस्ति—प्रत्ययस्यान्तोदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति—प्रत्ययस्यादिरुदात्तो

न्यासः

तर्हि प्राप्नोति ? इत्यत आह—अचोत्वेतत्पुनरनुवर्तत इति । ‘इको यणचि’ इत्यतः सा पुनस्तस्यानुवृत्तिर्मण्डकच्छ्रुतिन्यायेन वेदितव्या । न हि ‘सम्प्रसारणाच्च’ इत्यतः परेण ये योगा अस्माद् योगान् पूर्वं तेषु ‘अति’ इत्यस्यानुवृत्तिरस्ति । तथा च पूर्वमुक्तम्—“अचिति चायमधिकारः ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति यावत्” इति । गवाग्रम्, गवाजिनमिति ।

आद्युदात्तश्चायमादेशो निपात्यते । स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति—गावो अग्रमस्य गवाग्र इति । अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ।

स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्, 'विभाषा' इत्येव हि वर्तते ।

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवह् भवति ॥

पदमञ्जरी

भयतीति । योऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्गते आद्युदात्त आदेशो भवित्यति । स्यादेवं यदि 'आद्यन्तयदेकस्मिन्' इति शास्त्रातिदेशः स्यात् । यदा त्यनेन कार्य-मात्रमुदात्तत्वम्, अन्तये असत्येयादित्ये चातिदिश्यते तदीकारस्यैवादित्यन्यपदे-शमायात् कुतस्तदादेशस्याद्युदात्तत्वम् ! तत्तच्च पर्यायेण स्वनियतदेशमाद्युदा-त्तत्वं स्यादिति पक्षे दोषप्रसङ्गः । तत्र सूत्रकारेण तावत्लाघवमनादित्यापञ्च-देशः कृतः । तत्र यथा स्वरे दोषो न भवति, तथा दर्शयति—आद्युदात्तोऽ-ध्वजादेशो निपात्यत इति । एकश्रुत्या सूत्रपाठे यदत्र यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणं तदन्तोदात्तस्वाधनार्थं विज्ञायते, अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यत इति । एतच्च भाष्ये 'उपदेशिग्रन्थो वक्तव्यः' इति वचनेन लभ्यते, अन्यथा परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे कृते अरञ्चि अवहस्वर एव सतिशिष्टत्वात् स्यात् । उपदेशिग्रन्थे तु पूर्वंमरञ्चि कृते पश्चात् समास इति सतिशिष्टत्वात् समासस्वर एव भवति । पदान्तादित्येव—गवे, गवोः, गवाम्, गवि ॥

न्यासः

बहुव्रीहिः, तत्पुरुषो वा । गवोऽग्रमिति इन्द्रः । आद्युदात्तश्चायमिष्यादि । इह गवोऽग्रम-स्येति बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च प्राप्नोति, अवहादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वादवह् भवति, स च भवन् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तस्य गोशब्दस्य स्थान आन्तर्पतोऽन्तो-दात्त एव स्यात् । तस्मिन् सति पश्चात् प्रकृतिस्वरे कृतेऽन्तोदात्तत्वं पूर्वपदस्यापद्येत, आद्युदात्तश्चेभ्यते, तस्मादाद्युदात्तोऽयमादेशो निपात्यते । यथेवम्, तत्पुरुषादावपि स एव निपातनस्वरः प्राप्नोति । इत्यत आह—अन्यत्र स्वित्वादि । अन्यत्रेति—तत्पु-रुषे, इन्द्रे च । गोशब्दस्यायमादेश इति तत्सम्बन्धेव शब्दान्तरं निपातनस्वरेण बाध्यते, न समासस्वरः । तस्माद् बहुव्रीहेरन्यत्र तत्पुरुषादौ समासान्तोदात्तत्वेन निपातनस्वरो बाध्यते, स्फोटायनग्रहणं पूजार्थमिति । किं पुनः कारणं विकल्पार्थं न भवति ? इत्याह—विभाषेत्येव हि वर्तते इति । किमर्थं पुनरवह् विधीयते ? अगेव न विधीयते, तत्रापि ह्रस्वादेशेन सिध्यत्येव । न सिध्यति; 'एहः पदान्तादिति' इति पूर्वरूपत्वं प्राप्नोतीति । ननु चाकि विहिते सति तदन्तो न भवति ? आग्रमस्य तद्-ग्रहणेन ग्रहणात् । न शोकारस्य ग्राह्मग्रहणात् पदान्तता नास्तीति शक्यं यत्तुम् ॥

इन्द्रे च नित्यम्' ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्येऽचि परतो गोर्नित्यमवडादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञस्वरः ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ताः अत्र न्वसि । यज्ञदत्ताः इदमानय । आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः—अग्नी इति । वायू इति । खट्वे इति । माले इति ।

अचीत्यनुवर्तमाने पुनरजग्रहणमादेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थम् ।

पदमञ्जरी

इन्द्रे च ॥ अत्र यदि 'अचि' इति विशेषणम्, इन्द्रशब्दो विशेष्यम्, तदाऽजादौ इन्द्रशब्द इत्यर्थः स्यात् । तत्रत्य गवेन्द्रयज्ञ इत्यादौ न स्यात्, अनुत्तर-पदस्यात् । यद्यप्यत्रोत्तरपदमहणं नास्ति, तथाप्यर्थात्समाम एतद्विधानम्, न हान्यत्र गौरनन्तर इन्द्रशब्दः सम्भवति । समासे च विधानमर्थादुत्तरपद एव स्यात्—प्यङ्गः सम्प्रसारणस्तु, तस्मादग्रिशेष्यम्, इन्द्रशब्दो विशेषणम्, अचि परतः कस्मिन्निन्द्रे यः स्थितस्तस्मिन्निति, तदिदमुक्तम्—इन्द्रशब्दस्येऽचीति ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ननु यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रवृत्तिभावो विधेयः, न च प्लुतस्य विकारः प्राप्तः, स्वरसन्धिषु तस्यासिद्धत्वात् ? इत्यत आश्रयात्प्लुतः सिद्धः इति । यदिदं प्लुतस्य प्रवृत्तिभारं प्रति कार्पित्वेनाभयणम्, आह—अस्मादेव ज्ञापकात् 'स्वरसन्धिषु प्लुतः सिद्धः' इति कल्प्यत इत्यर्थः ।

आदेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थमिति । यस्मिन्मादेशो निधीयते स एव प्रकृति-भारस्यापि निमित्तत्वेन परिगृहीतो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । जानु उच्यते ।

इन्द्रे च नित्यम् ॥ इन्द्रशब्दस्य इति । य इन्द्रशब्दे तिष्ठति स इन्द्रशब्दस्य, न पुनर्य इन्द्रशब्दस्थावयवः । स येदित्यः । पूर्वेण विकल्प सिद्ध एव, तस्मात्प्रमाणान्-देव नित्ये विधावस्मिन्नन्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ देवदत्ताः अत्र न्वसीति । 'दूरादते च' इति प्लुतः । ननु च 'पूर्वशसिद्धम्' इत्यसिद्धः प्लुतः, तदवततरत्य कथं शक्यते प्रवृत्तिभावो विधानम् ? इत्यत आह—आश्रयादित्यादि । आभयणमाभयः । तदेतत् प्रवृत्तिभावकार्यं विधातुं प्लुतस्य कार्पिण आभयणम् । अस्मादेवात्र प्रवृत्तिभावे कर्त्तव्ये सिद्धः प्लुतः, अन्यथा तस्य कार्पित्वेनाभयणमनर्थकं स्यात् । अग्नी इत्यादि । 'इन्द्रेद् द्विवचनम्' इत्यादिना अत्र प्रगृह्यतज्ञा । अथाचीति किमर्थम्, यावताऽचीत्यनुवर्तते एव ? इत्यत आह—

१. पदमञ्जरीकारमते 'इन्द्रे च', 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति सूत्रात् इति ध्येयम् ।

तेनेह न भवति—जानु उ अस्य रुजति जान्वस्य रुजति । प्रगृह्यादु-
कारात्परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्व प्रत्यनिमित्तत्वादत्र प्रकृतिभावो
न भवति ।

नित्यग्रहणमिहानुवर्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो
यथा स्याद्, 'इकोऽसवर्णे श्वाकत्यस्य ह्रस्वश्च' इत्येतन्मा भूदिति ॥

आहोऽनुनासिकरुन्दसि ॥ १२६ ॥

पदमञ्जरी

अस्येति । उष् निपातः, तस्य पूर्वेण सहैकादेशस्य यन्निमित्तं न स प्रगृह्यादुत्तरः,
यश्च तत् परो न स एकादेशस्य निमित्तमिति प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भव-
त्येव । असति पुनरुष्ग्रहणे 'प्रगृह्योऽचि परतः प्रकृत्या भवति' इत्युच्यमाने पूर्वेण
सह यो विकारः प्राप्तस्तस्यापि प्रकृतिभावः स्यात् । पुनरुष्ग्रहणे न भवति,
तत्रैकादेशे कृते तस्यादिवद्भावात्प्रगृह्यग्रहणेन ग्रहणात् 'इको यणचि' इति यणा-
देशः प्रकृतवद्भावात् न भवति, 'मय उवो वो वा' इति पक्षे एकारः ।

नित्यग्रहणमनुवर्तते इति । पूर्वसूत्रे नित्यग्रहणमेतदर्थमेव कृतम्, तत्र त्वार-
म्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः । नित्यमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिति ।
अयमेव प्रकृतिभावो नित्यः यथा स्यात्, शास्त्रान्तरेण कार्यान्तरसहितो मा
भूदित्यर्थः ॥

न्यास

अधीर्यनुवर्तमान इत्यादि । आदेशस्य निमित्तं योऽच् तस्य प्रकृतिभावनिमित्तत्वेन
परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थं पुनरुष्ग्रहणम् । आदेशस्त्वन यत्राचि प्रकृतिभावो
विधीयते तमेवाभित्य य प्राप्तोति स एव विधेयः । कुत एतत् ? प्रत्यावृत्तेः । तेनेह
न भवति प्रकृतिभावः—जानु + उ अस्य रुजति जानु अस्य रुजतीति । न हि जानुशब्दे
य उकारो यश्च तदनन्तरं प्रगृह्यसङ्गस्तयोः सवर्णदीर्घत्व प्रति प्रगृह्यसङ्गादुकारात्
परस्याकारस्य निमित्तभावः । इह च न भवति—जान्वस्य रुजतीति । तेन पूर्वपरयो
रुकारयोर्न एकादेशः, न यद्यपि 'अन्तादिवच्च' इत्यादिवद्भावात्प्रगृह्यसङ्गाकारग्रहणेन
गृह्यते, तथापि यणादेशोऽकारे परतो भवत्येव । न ह्यत्राप्यकार एकादेशनिमित्तम् ।
यदि तु विशिष्टाच्यरिग्रहार्थं पुनरुष्ग्रहणं न क्रियते, तदाऽऽमाने प्रकृतिभावो विधीयमानः
इहापि स्यादेव । प्रगृह्यसङ्गा पुनरुकारपूर्वस्योकारस्य 'निपात एकाजनाद्' इत्यनेन ।

नित्यग्रहणमित्यादि । यदि नित्यग्रहणमिहानुवर्तते, उदाग्नी + इतीत्यादौ अस्य
विधेः कृतार्थत्वाद् वायू + अनेत्यादौ परत्वाच्छाकलो विधिः प्रसज्येत । तस्मात् प्रकृति
भाव एव यथा स्यात्—इत्येवमर्थं नित्यग्रहणमिहानुवर्तते ॥

आहोऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषयेऽनुनासिकादेशो भवति, स च प्रकृत्या भवति । अभ्रर्त्ता अपः । गभीरर्त्ता उग्रपुत्रे जिघांसत ।

केचिद् 'आहोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम्' इत्यधीयते । तेनेह न भवति—इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वरच ॥ १२७ ॥

इकोऽसवर्णेऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्येकः स्याने भवति । दधि अत्र, दध्यत्र । मधु अत्र, मध्वत्र । कुमारो अत्र, कुमार्यत्र । किशोरि अत्र, किशोर्यत्र ।

पद्मभरी

आहोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ तेनेह न भवतीति । अनर्थकस्यैवाकारस्य भवति, अधर्त्ता अप इत्यादीं सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थवृत्तिराजनर्थकः; अनर्था-न्तरपाचित्वात् । आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादनर्थवान् ।

कथं पुनरनर्थकस्य ङित्त्वं, यावता—

‘ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिर्विधौ च यः ।

एतमातं ङितं विद्याद्वाम्यस्मरणयोरङितं’ ॥ इत्युक्तम् ?

सत्यम्; ‘वाक्यस्मरणयोरङितं’ इत्यत्रैव तात्पर्यम्, अन्यत्र सर्वत्र आङ् ङित्वेदितव्यः—एतं तावद्वाप्ये स्थितम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वरच ॥ किमर्थंशकारः, प्रकृत्येत्येतदनुकृत्यते-
ऽनेन ? ननु च ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव स्वरसन्धिर्न भविष्यति ? भवेदीर्घाणां

भ्यासः

आहोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ आह इति द्विविधिरस्याकारस्यापादनम् । ‘ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिर्विधौ च यः’—तस्यैव ग्रहणं यथा स्यात्, वाक्यस्मरणयोः तस्य मा भूदित्येवमर्थम् । असति प्रकृतिभावे विहितेऽप्याहोऽनुनासिकस्ये स्यादेव स्वर-सन्धिः । अनुनासिकविधानत्वादेशस्य सानुनासिकत्वार्थं स्यादित्येतन्मनसि कृत्वा-
ऽऽह—न च प्रकृत्या भवतीति । आतरदिति । ततरेतादृपूर्वात्तद्, अडागम, अटा सह सवर्णदीर्घत्वम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वरच ॥ ह्रस्वश्च तस्येकः स्याने भवतीति । यथैवम्, ‘प्रकृत्या’ इत्यस्यानुकर्षणार्थशकारो न कर्त्तव्य, ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव हि स्वरसन्धिर्न भविष्यति ? अत्रैतत् स्यात्—दीर्घाणामेव ह्रस्वविधानसामर्थ्यान् स्वरसन्धिर्न स्यात् ।

इक इति किम् ? खट्वेन्द्रः । असवर्णं इति किम् ? कुमारीन्द्रः ।

शाकल्यग्रहणं पूजार्थम्, आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ।

ॐ सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः ॐ । सिति-
अयं ते योनिर्ऋत्वियः । नित्यसमासे—व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् ।

पदमञ्जरी

ह्रस्वयचनसामर्थ्यादेव स्वरसन्धिर्न स्यादिति ह्रस्वानां तु प्राप्नोति । न हि ह्रस्वानां ह्रस्वो भवति; प्रयोजनाभावात् । अस्ति प्रयोजनम्—स्वरसन्धिर्मा भूदिति ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रकृतिभावमात्रं यच्चिद्यथा स्यादिति, तेनेषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं सिद्धं भवति ।

शाकल्यग्रहणं पूजार्थमिति । अयं विकल्पार्थं कस्मान्न भवति ? इत्याह—
आरम्भसामर्थ्यादेवेति । सवर्णेऽपि दीर्घविधानाद्यणादेशस्यासवर्णे एवान्वयः,
अस्यापि विधेः स एव विषयः, तत्रैव विषयैक्यादेव विकल्पे सिद्धे न तदर्थक-
माचार्यग्रहणम् ।

सिन्नित्यसमासयोरिति । नित्याधिकारविहितोऽस्यपदविग्रहश्च समासो नित्य-
समासः, एकापि सप्तमी विषयभेदाद्दिद्यते, सिति परतो नित्यसमासे च विषय
इति, शाकल्यस्यायं विधिः शाकल, 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । ऋत्विय इति ।
ऋतुरस्य प्राप्त इति 'ऋतोरण्', 'छन्दसि घञ्' । व्याकरणमिति । 'कुमारी-
न्यासः

ह्रस्वानां तु स्यादेव, न हि तेषां ह्रस्वा भवन्ति । प्रयोजनाभावादित्येतच्च नास्ति,
ह्रस्वानामपि हि स्वरसन्धिवाचनार्थं ह्रस्वो भवत्येव । कृतकारि खल्विदं शास्त्रम्, पर्जन्य-
वत्, नाकृतकारि, दहनवत् । एव तर्हि चकारेणैव दास्यायते—क्वचिद् ईषा +
अक्षादौ प्रकृतिभाव एव भवति, न ह्रस्वत्वमिति । तेन यदुक्तमीषा अक्षादौ प्रकृति-
भावमात्रमिति, तन्न वक्तव्यं भवति ।

यणादेशेन सह विकल्पार्थं शाकल्यग्रहणं कस्माच्च भवति ? इत्याह—आरम्भसा-
मर्थ्यादेव हीत्यादि । यणादेशस्य ह्रस्ववर्णं एवान्वयः, सवर्णे तु 'अकः सवर्णे दीर्घः'
इति दीर्घविधानात् । अयमपि च शाकलो ह्रस्वो विधीयते । अत एवास्मिन् विषये
आरम्भसामर्थ्यादेवायं विधेर्यणादेशेन सह विकल्पः सिद्ध इति न तदर्थमाचार्य-
ग्रहणम् ।

सिन्नित्यसमासयोरित्यादि । एकापि सप्तमी द्विधा भिद्यते, अपेक्षाभेदात् । सिद्ध-
पेक्षया परसप्तमी, नित्यसमासापेक्षया विषयसप्तमी । सिञ्च नित्यसमासश्चेति द्वन्द्व-
स इदं यस्य स सित् । नित्याधिकारे विहितः समासो नित्यसमासः । शाकल्यास्याय
विधिः शाकल—'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्, 'यस्येति च' इत्यकारलोप, 'आपत्यस्य

ॐ इषामक्षादिषु च्छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॐ । ईषा
अक्षः । का ईमरे पिशङ्गिला । पथा अगमन् ॥

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥

‘शाकल्यस्य ह्रस्वश्च’ इत्येदनुवर्तते । ऋकारे परतः शाकल्य-
स्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने
भवति । खट्व ऋश्यः । माल ऋश्यः । कुमारि ऋश्यः । होतृ
ऋश्यः ।

ऋतीति किम् ? खट्वेन्द्रः । अक इति किम् ? वृक्षावृश्यः ।

सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम् ॥

अप्सुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

पदमञ्जरी

प्रादयः’ इति समासः, तत्र ‘नित्यम्’ इत्यनुवर्तते । कुमार्यथमिति । कुमार्यै इदं
कुमार्यर्थम्, अस्वपदविग्रहोऽयं नित्यसमासः ॥

ऋत्यकः ॥ सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनमिति । होतृ ऋश्यः, खट्व ऋश्य
इत्यादौ; अन्यत्र पूर्वणैव सिद्धत्वात् ॥

व्यासः

‘च तद्धितेऽनाति’ इति यकारलोपः । शाकलस्य प्रतिषेधः शाकलप्रतिषेधः । वक्तव्य
इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—‘सर्वत्र विभाषा योः’ इत्यतो विभाषाग्रहण-
मनुवर्तते, सा न व्यवस्थितविभाषा विहायते । तेन सिमित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो
भविष्यति । ऋत्विग इति । ऋतुः प्राप्नोऽस्येति ‘ऋतोरण्’, ‘छन्दसि घस्’ इति घस् ।
व्याकरणमिति । ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः । अत्र हि ‘नित्यं क्रीडाजीविकयोः’ इत्यतो
नित्यग्रहणानुवृत्तेर्नित्यसमासोऽयम् । कुमार्यथमिति । कुमार्या इदं कुमार्यर्थमिति ।
‘अर्थशब्देन सह समासवचनं सर्वलिङ्गता च’ इत्ययमपि नित्यसमास एव । सर्वत्र
शाकलविधौ प्रतिषिद्धे यथादेशो भवत्येव ॥

ऋत्यकः ॥ सवर्णार्थमनिगर्थञ्च वचनमिति । अन्यत्र पूर्वणैव सिद्धत्वात् । यदि
सवर्णार्थं वचनम्, कथं तर्हि खट्वस्य इत्युदाहरणम्, न ह्यत्र सवर्णोऽप्यरः । नैतदस्ति;
‘अनिगर्थञ्च’ इति यदुक्तं तस्योदाहरणम् । अत एवाक इत्युपात्तं सूत्रे; अन्यथेक इत्यनु-
वर्तनीयं स्यात् । सत्यस्मिन् योगे सवर्णार्थोऽप्यकोऽनेनैव युक्तो ह्रस्वप्रकृतिभावो परत्वा-
दित्यस्योदाहरणस्योपन्यासः ॥

१. ‘होतृ ऋश्यः’ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

उपस्थितं नामानार्पणं इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वरूपेऽवस्थाप्यते तस्मिन्परतः प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । प्लुतकार्यं प्रवृत्तिभावं न करोति । सुश्लोकाः इति, सुश्लोकेति । सुमङ्गलाः इति, सुमङ्गलेति ।

वत्करणं किम् ? अप्लुत इत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्येत ।

पदमञ्जरी

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ऋषिः=वेदः, तत्र भव आर्पणं, ततोऽन्योनार्पणं, समुदायादवच्छिद्य पृथक्कृत्य स्वरूपेऽवस्थाप्यते । कैः ? पदकारैः । पदस्येयत्तापरिज्ञानाय अप्लुतेन तुल्यं वर्त्तत इत्यप्लुतवत् । तत्र येन साधर्म्येणाप्लुतवत्त्वम्, तदर्थयति—अप्लुतकार्यमिति । तत्रापि प्लुतशब्देन विहितस्य कार्यस्य प्रतिषेध इति दर्शयति—प्रवृत्तिभावं करोतीति । अन्यथा स्मरसन्धेरपि प्रतिषेधः स्यात्, तस्यापि प्लुतकार्यत्वात् । उदाहरणेषु प्लुतकार्यप्रतिषेधादेकादेशो भवन् प्लुतमेवोपमृद्य भवति; स्मरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वात् ।

तत्र को दोष इति । एकादेशेन निवर्त्यमानत्वात् प्लुतस्य श्रवणेन न भवितव्यमिति प्लुत एव निषिध्यताम्, किमर्थमितिदेशाश्रयणमिति प्रश्नः । अग्नीरिति । यत्र प्लुताश्रयोऽपि प्रवृत्तिभावः प्राप्नोति, प्रगृह्याश्रयोऽपि; तत्र प्लुता-

न्यासः

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ऋषौ=वेदे भव आर्पणं, तस्मादन्यो लौकिकोऽनार्पणः । समुदायादिति । वाक्यादित्यर्थः । कुत एतत् ? पदरहितस्य वाक्यस्याप्रयोगात् । वाक्यस्य च समुदायात्मकत्वात् । अवच्छिद्येति । पृथक् कृतेत्यर्थः । स्वरूपेऽवस्थाप्यत इति । शब्दपदमात्मकत्वात् व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । अप्लुतवदिति । अप्लुतेन तुल्यं वर्त्तत इत्यप्लुतवत् । येन साधर्म्येणाप्लुतवद् भवति तद् दर्शयितुमाह—प्लुतकार्यमित्यादि । तदनेन प्लुतकार्यत्वाय प्रतिषेधः, न तु प्लुतस्येति दर्शितं भवति । सुश्लोकाः इति । 'दूराद्भूते च' इति प्लुतः । सुश्लोकेति । प्लुतकार्यस्याकरणादेकादेशो भवत्येव । ननु चैकादेशेनापि न भवतिव्यम्, तस्यापि प्लुतकार्यत्वात् ? नैतदस्ति, एव हि वचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् प्लुतसदृशत्वेनैव प्लुतस्य यत् कार्यं विहितं तस्यैव प्रतिषेधः, न सर्वस्य प्लुतकार्यस्य । न चैकादेश एव विहितः ।

वत्करणं किमिति । इह कार्यमात्रस्य प्रतिषेधे सति प्लुतस्य श्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणं स्यात् । सत्यपि च कार्यमात्रस्य प्रवृत्तिभावस्य प्रतिषेधेनैव प्लुतश्रुत्या भवितव्यम्; एकादेशेन निवर्त्तितत्वात् । तत् कस्मात् प्लुतस्यैव प्रतिषेधो न क्रियत इत्यभिप्रायः । प्लुतप्रतिषेधे वक्ष्यमाण दोष चेति कृत्वाऽऽह—प्लुत इत्युच्यमान इत्यादि । तत्र को दोष इति । यो वत्करणे सति न भवतीति भावः । प्रगृह्याश्रय

तत्र को दोष ? प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवण न स्यात्—
अग्नी३ इति । वायू३ इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई३कार प्लुतोऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति । अस्तु हीत्यब्रूताम्, अस्तु ही३ इत्यब्रूताम् । चिनु हीदम्, चिनुही३ इदम् ।

चाक्रवर्मणग्रहण विकल्पार्थम्—तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम्, अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्रविभाषेयम् ।

ईकारादन्यत्राप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशा३ इयम्, वशेयम् ॥

षडमञ्जरा

श्रयस्य प्रतिषेधेऽपि प्रगृह्याश्रयस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधाभावात् प्लुतस्य श्रवण सिद्धयति, प्लुतप्रतिषेधे तु त्रियमाणेऽत्रापि श्रवण न स्यात् ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ सूत्रे ई चेति त्रिमात्रिकस्य निर्देशः । अचि परत इति । उपस्थितग्रहणं चास्वरितत्वाभिप्रेतम् । अस्तु ही३ इत्यब्रूतामिति । 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हे' इति प्लुत, अस्तेर्लाटि तिप्, 'एरु' ।

तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थमिति । तत्र पूर्वेणाप्लुतवद्भावस्य नित्यप्राप्तत्वात्, अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति, तत्र केनचिदप्राप्तत्वात् ।

ईकारादन्यत्रापीति । तथा च भाष्यम्—'ईकारग्रहणेन नार्थ' इत्यादि ॥

न्यास

इत्यादि । प्रगृह्याश्रयो यस्य तस्मिन् प्रकृतिभावे सति प्रगृह्यसहको यः प्लुतस्तस्य श्रवण न स्याद्, यदि प्लुत एव प्रतिषिध्येत । वत्करणे तु सति प्लुतकार्यस्याय प्रतिषेधो भवति, न प्लुतस्यैव । तत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धेऽपि प्रगृह्याश्रयस्या प्रतिषिद्धत्वादसत्येकादेश एव दोषो न भवति । अग्नी इतीति । 'ईदूदेद् दिवचनम्' इत्यादिना प्रगृह्यसहा, 'गुरोरनुत' इत्यादिना प्लुत ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ अचि परत इति । एतेन 'उपस्थिते' इत्येतच्चिद्वृत्तम् अस्वरितत्वादिति सूचयति । अस्तु हो३ इति । 'अमु क्षेपणे', 'लोट्, सिप्', 'सेर्वापिच्च' इति सेर्हि, व्यत्ययेन इल्ल । 'त्रियाशी प्रैषे तु तिहाकाटश्चम्' इति प्लुत ।

तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थमिति । तत्र पूर्वेणाप्लुतवद्भावस्य नित्यप्राप्तत्वात् । अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति । तत्र केनचिदप्राप्तत्वात् ।

ईकारादिइत्यादि । कथं पुनरिकारादन्यत्रापीप्यमाणोऽप्येषोऽप्लुतवद्भावो लभ्यते ? 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इत्यतोऽनुवृत्तस्य चकारस्यानुसङ्गमुच्चार्यत्वात् ॥

दिव उट् ॥ १३१ ॥

‘एङः पदान्तादति’ इत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । ‘दिवः’ इति प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुः; सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो भवति । दिवि कामो यस्य द्युकामः । द्युमान् । विमलद्यु दिनम् । द्युभ्याम् । द्युभिः ।

निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति—अक्षद्युभ्याम्, अक्षद्युभिरिति ।

पदमञ्जरी

दिव उट् ॥ पदग्रहणमनुवर्तते इति । अन्तर्ग्रहणेनोपसमस्तमपि^१ केवलं पदग्रहणेनैवानुवर्तते, तत्तत्प्रत्ययान्तं जायते, दिवशब्देन विशेषणात्तदन्त-विधिः, ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन’ इति तु प्रत्ययविधिविषयम् । व्यपदेशित्वात् केवलस्यापि मथितव्यम्, ‘व्यपदेशित्वात्प्रातिपदिकेन’ इत्येतदपि प्रत्ययविधिविषयमेव । सानुबन्धकत्वादिति । दीव्यतेर्धातोर्कारोऽनुबन्धः, प्रातिपदिकस्य तु न कश्चिदनुबन्धः । दिवः पदस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । द्युकाम इति । दिवं कामयते इति ‘शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णः’ । विमलद्यु इति । विमला द्यौरस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अक्षद्युभ्यामिति । अक्षशब्द उपपदे दीव्यतेः क्विप्, तत्र ‘छत्र्योः शूढनासिके च’ इत्यूट् ।

अथ तपरकरणं किमर्थम्, यद्यपि ‘श्रुत उट्’ इति तपरकरणेन ज्ञापितम्—‘भाव्यमानोऽप्युकारः स्वर्णान् गृह्णाति’ इति, तथाप्यन्तर्यतोऽर्द्धमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक एव भविष्यति ? इत्यत आह—तपरकरणमिति । यद्यप्यनेन दीर्घो

भ्यासः

दिव उट् ॥ सानुबन्धकत्वादिति । कस्य धातोरनन्तरम् ? प्रकृतत्वात् तस्यैव । दीव्यतिर्धातुः सानुबन्धः, प्रातिपदिकं तु दिवित्येतन्निरनुबन्धकम्, निरनुबन्धकस्य च च सूत्र उपादानम्; तस्मात् ‘निरनुबन्धकस्य ग्रहणे न सानुबन्धकस्य’ इति प्रातिपदिक-स्येदं ग्रहणम्, न धातोरिति । द्युकाम इति । दिवि कामोऽस्येति बहुव्रीहिः, दिवं कामयत इति वा । ‘शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णो वक्तव्यः’ इति णप्रत्ययः । द्युमान-मिति । द्यौरस्यास्तीति ‘तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्’ । विमलद्यु दिनमिति । विमला द्यौरस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अक्षद्युभ्याम्, अक्षद्युभिरिति । अक्षशब्द उपपदे दीव्यते-र्धातोः क्विप्, ‘छत्र्योः शूढनुनासिके च’ इत्यूट् ।

अथ तपरकरणं किमर्थम्, यावता यद्यपि ‘श्रुत उट्’ इत्यत्र तपरकरणेन ‘भाव्य-मानोऽप्युकारः स्वर्णान् गृह्णाति’ इति ज्ञापितम्, तथाप्यन्तर्यतोऽर्द्धमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक एव भविष्यति; न दीर्घः ? इत्यत आह—तपरकरणमित्यादि ।

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदो यावककारी नञ्समासे न वर्त्तते तयोर्यं सुशब्द , कश्च तयो सुशब्द ? यस्तदर्थेन सम्प्रद्ध , तस्य सहिताया विषये हलि परतो लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्क्ते । स भुङ्क्ते ।

पदमञ्जरी

एतत्तदो सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ सुशब्द इति । एतेन 'एतत्तदो' इति सुशब्दापेक्षया सम्बन्धलक्षणा पठ्यत्याचष्टे । यथेयम्, सु इत्येतस्य सापेक्षत्वाज्जो-पशब्देन समासो न प्राप्नोति ? नैराय ममास , सु इति पृथक्पदम् 'सुषा सुलुक्' इति लुप्तपठ्यकम् । कश्च तयो सुशब्द इति । यदि यस्ताभ्या मिहित सु स तयो' सम्बन्धी भवति, तदा परमस ददाति, परमेष ददातीत्यादौ न स्यादिति मन्यमानः प्रच्छति । इतरो विदित्ताभिप्रायः परिहृति-यस्तदर्थेन सम्प्रद्ध इति । अर्थद्वारकश्च सम्बन्धः, यस्तदर्थगतमेतत्त्वमाचष्ट इत्यर्थः । परमस ददातीत्या-दावपि उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तदर्थगतमेतत्त्वमाचष्ट इति सिद्धो लोपः । प्रथमै-कवचनस्यात्र सुशब्दस्य ग्रहणम्, न सप्तमोयद्वयवचनस्य । 'स्यश्छन्दसि' 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इत्यत्र ह्यस्यैव सम्भर । द्वयो सामान्येन ग्रहणं तर्हि कस्मान्न भवति ? एष तर्हि 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति प्रथमै-कवचनस्यैव ग्रहणम्, तस्य ह्यकार उच्चारणार्थः, नानुबन्धः । एष इति ।

न्यास

एतत्तदो सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ नञ्समासे न वर्त्ततेति । अनेन क्रिया सम्बन्ध दर्शयन् 'अनञ्समासे' इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति दर्शयति । पर्युदासे हि सति नञिष्युक्तन्यायेन नञ्समासादन्यस्मिन् समासे वर्त्तमानवो स्यात्—परमेष ददाति, परमस ददातीति, एष ददाति, स ददातीत्यत्र तु न स्यात् । अथ 'स सम्प्रदानम्' इत्यादिको निर्देशो ज्ञापयति—असमासेऽपि भवताति ? उच्यते, एषमप्येतच्छब्दस्य न स्यात्, योगापेक्षे तु ज्ञापक आश्रीयमाणे प्रतिपत्तिगौरव स्यादित्यभिप्रायः । तयोर्यं सुशब्द इति । एतेन 'एतत्तदो' इति सुशब्दापेक्षया सम्बन्धलक्षणेय पठ्यत्याचष्टे । यथेयम्, सुशब्दस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्ये सति लोपशब्देन सह समासो नोपपद्यते । गमकत्वात् सापेक्षस्यापि समासो भविष्यतीत्यदोषः । अथ वा—असमासनिर्देश एवायम्, पठ्यी तु 'सुषा सुलुक्' इत्यनेनैव दृष्टत्वाच्च श्रूयते । कश्च तयो सुशब्द इति । एवं मन्यते—आनन्तर्यलक्षणेन वा सम्बन्धेनैतत्तदो सुशब्द सम्बन्धी स्यात्, अर्थद्वारेण वा, तत्र हि पूर्वस्मिन् पक्षे सप्तमीवद्वयवचनस्यापि ग्रहणं स्यात् । भवति हि तदेतदोरानन्तर्यलक्षणेन सह सम्बन्धेन सम्बन्धी । इतरस्मिन्, 'अनञ्समासे' इति प्रतिषेधस्यैव

एतत्तदोरिति किम् ? यो ददाति । यो भुङ्क्ते । सुग्रहणं किम् ? एतो गावो चरत । अकोरिति किम् ? एपको ददाति । सको ददाति । 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति रूपभेदेऽपि साव-
च्चावेतत्तदावेव भवतः ।

पदमञ्जरी

'तदोः सः साउनन्त्ययो.' इति सकारः, त्यदाद्यत्तम्, पत्यम् । एपक इति ।
'अव्यसर्गनाम्नामकच् प्राक् टे.' इत्यकच् ।

ननु रूपभेदात्साकन्त्यावेतत्तदावेव न भवतः, तत्रिम् 'अकोः' इति प्रतिषेधेन ? तत्राह—तन्मध्यपतिन इति । अस्याश्च परिभाषाया अस्मिन्ने अयमेव प्रतिषेधो लिङ्गम् ।

न्यास

वैयर्थ्यं स्यात्—अनेयो ददाति, असा ददानीति । अत्र हि समासद्वारेण मुच्यन्तः
समासस्यैव सम्बन्धी, न त्येतत्तदागिति । ननु च सानुबन्धकत्वात् सप्तमीरदुवचन
नाशङ्कनीयमेव ? नैतदस्ति, प्रथमैकवचनमपि हि तद्गुणगणिगाने बहुव्रीहौ सानु-
बन्धकमेव । तद्गुणसगिगान इति 'एकानुबन्धग्रहणे न द्वयानुबन्धस्य' इत्यत्र
यदस्येकानुबन्धग्रहणं तदपेक्ष्य बोध्यम् । तत्रातद्गुणसगिगानानेऽद्वौकृत एतद्वचनं न
घटते, अनुबन्ध इत्यत्रा मुच्यन्तो नास्ति, किं तर्हि ? सशब्दः । इयौस्तु विशेषः—एकस्य
पकारोऽनुबन्धः, अत्रस्य नृकार इति । तस्माद् द्वयोरपि सानुबन्धकत्वात् सप्तमीरदु-
वचनमपि युक्तमाशङ्कितम् । द्वितीये तु पते यो दोषः, तमुत्तरत्र परिहरिष्यामीति चेन्नसि
कृत्वाऽह—यस्तदर्थेन सम्बन्ध इति । एव मुच्यता प्रथमैकवचनं तयोः सगन्तीत्युक्तम्
भवति । कथं कृत्वा ? एतत्तच्छब्दो हि प्रातिपदिके । 'प्रिकथ प्रातिपदिकार्यः' इति
मत्र दर्शनमाश्रितम् । तथाहि 'बहुषु रदुवचनम्' इत्यत्र बहुषु रदुवचनं भवति । बहुव-
चस्य षाच्यं भवतीत्यर्थः । 'कर्मादीनामपि विभक्त्या वाच्यतादीये' (१.४.२१)
इति मुच्यतेन सहसायाः कर्मादीनामपि विभक्त्या वाच्यतामिति दर्शितम्, अर्थाच्च
त्रिकत्वम्, 'स्वार्यद्वयं लिङ्गात्मक प्रातिपदिकार्यः' इति तस्य प्रातिपदिकार्यस्य ददेकत्र
तत्र प्रथमैकवचनमेव भवति, न सप्तमीरदुवचनम् । तद् व्यधिकरणस्यैव शत्रुत्वे भवति ।
तस्माद् एतत्तदोरित्यद्वारेण प्रथमैकवचनमेव सम्बन्धम्, न सप्तमीरदुवचनम् ।

एव ददातीति । 'तदोः सः साउनन्त्ययो.' इति सत्रम्, त्यदाद्यत्तम्, 'आदेश-
प्रत्यययोः' इति पत्यम् ।

एपक इति । 'अव्यसर्गनाम्नामकच् प्राक् टे.' इत्यकच् । ननु साकच्चावेतो निर-
रूपत्वादेतत्तदो न भवतः, तत् किम् 'अको' इति प्रतिषेधेन ? इत्यत्र आह—रूपभेदात्
इत्यादि । तस्याश्च परिभाषाया अस्ति एव एव 'अको.' इति प्रतिषेधो शतकः,
'नेदमदसोरकोः' इति च ।

ननु च नञ्समासे कृते शब्दान्तरस्य सम्बन्धो मुनर्वचः, नैतच्चदो, तत्र

अनञ्समास इति किम् ? एनेपो ददाति । असो ददाति । उत्तर-
पदार्थप्रधानत्वात् नञ्समासस्यैतत्तदोरेवात्र सम्बद्ध सुषब्द ।

हलीति किम् ? एपोऽय । सोऽय ॥

स्पर्शछन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

‘स्य’ इत्येतस्य च्छन्दसि हलि परतो बहुल सोर्लोपो भवति । एष
स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवाया बद्धो अपिकदा आसनि । एष स्य
ते मधुमां इन्द्र सोम ।

न च भवति—यत्र स्यो निपतेत् ॥

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

‘स’ इत्येतस्याचि परत सुलोपो भवति लोपे, सति चेत्पाद
पूर्यते । सेन्द्र राजा क्षयति चर्पणीनाम् । सौपथी नुरुध्यसे ।

लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् ? स इव व्याघ्रो भवेत् ।

पदमञ्जरी

उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति । एतच्च नञ्सूत्र एव व्याख्यातम् । ‘इच्छयाभ्य’
इत्यस्यानन्तरमिदं न कृतम् सहिताया यथा स्यात्, असहिताया मा भूदिति ॥

स्पर्शछन्दसि बहुलम् ॥ स्य इति यदित्यस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम् ‘सुषा
सुलुक्’ इति लुप्तपञ्चीकम् । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविश्वितस्यादनुस्पर्शतिरेव
वा वक्ष्या । उदाहरणे सत्त्वादि पूर्ववत् ॥

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ स इति निर्देशः पूर्ववत् ।

न्यासः

प्रसङ्गो नास्तीति किम् ‘अनञ्समासे’ इति प्रतिषेधेन ? इत्यत आह—उत्तरपदार्थप्रधान
त्वादित्यादि । यद्यपि शब्दान्तर नञ्समास, तथापि तस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वादेतत्तदो
श्चोत्तरपदत्वात् तस्मिन्विन्यामेव सत्त्वाया सुषब्द उत्पन्न इति तयोरेव सुभवंति ।
तस्मादस्ति प्राप्तिरिति प्रतिषेधः क्रियते । समास इति किम् ? बान्धवे प्रतिषेधो मा
भूत्—नैव ददाति, न स पश्यतीति ॥

स्पर्शछन्दसि बहुलम् ॥ स्य इति त्यद प्रथमैकवचनम्, तस्यानुकरणम् । तस्माच्च
या षष्ठ्युत्तरा तस्या ‘सुषा सुलुक्’ इत्यादिना लुक् । अनुत्पत्तिरेव तस्या, अनुकार्या
नुकरणयोर्भेदस्याविश्वितत्वाद्, यथा—यचित्यवगाहेति । उदाहरणे तु पूर्ववत् सत्त्वा
दिकार्यम् ॥

सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ सोऽचीति पूर्ववत् तस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानु-
करणम् । पादपूरणम्—पादनिष्पत्ति ।

पदमञ्जरी

ननु 'पूर्वं धातु' साधनेन युज्यते' इति दर्शने पूर्वं साधनवाचिनि लकारे तदाश्रये च द्विर्वचने एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे कृते पदद्वयाश्रयत्वाद्वहिरङ्गः सुट् पदचाङ्गवन् चात्पूर्वं स्यात्, समस्करोदित्यादौ चान्तरङ्गत्वात् परत्याच्चाटि कृते तेन व्यवधानान्नैव सुट् स्यात्, विकरणान्ताङ्गभक्तो ह्यङागमस्तमेव न व्यवदध्यात्, करोति ॥ व्यवदधात्येव, इह च समस्कृत, सस्कृथा इति यत्र करोतिरेमाङ्ग तत्राट कृमहणेन ग्रहणादट एव पूर्वं सुट् स्यात्, अतोऽङ्गम्यास-योरपि कृतयो कान् पूर्वं सुड्व्यया स्यादिति कत्तव्यं कात्पूर्वग्रहणम् ? न कर्तव्यम्, 'अङ्गम्यासव्यवायेऽपि' इत्येतस्मादेव निर्देशान्तेतिसिद्धम् । न च तत्र परिध्यामीति कात्पूर्वग्रहणम्, कृतेऽप्यस्मिन्नसिद्धे । तथा हि-क्रियमाणमप्येत-त्कालावधारणार्थं वा स्यात्—करोतेस्तस्यामत्रस्थाया सुड् भवति यस्यामवस्थाया भवन् कात्पूर्वो भवतीति । करोत्यवधारणार्थं वा—तस्य करोते सङ्ग भवति यस्य भवन् कात्पूर्वो भवतीति । तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे यद्यप्यन्तरङ्गे अप्यङ्गद्विर्वचने वाधि-त्या कात्पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं सुड् भवति, पश्चात्तयो कृतयोरिति सिद्धयति । द्वितीये तु प्रत्युताभ्यासत्रतोर्निर्वृत्त्यर्थमेव कात्पूर्वग्रहणं स्यात्, न हि तद्वतोर्भवन् कात्पूर्वं कृतं स्यात् । स्यान्तेतु—न करोत्यवधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणम्, किं तर्हि ? अपकृष्य विधि, करोते सर्वत्र सुड् भवति, स तु प्रदशान्तर प्राप्त कात्पूर्वं कर्तव्य इति ? एवमपि समस्कृत, समस्कृथा इति सिद्धयति, अट प्राक्प्राप्तुष्वेव कात्पूर्वो नीयत इति, समस्करोदित्यादौ न मिद्विरव, कथम् ? प्रदशान्तरे प्राप्तस्य विधिरपकृष्य भवति, न चात्र सुट् प्राप्तोऽङ्ग व्यवध न्निति कथमपकृष्य विधिर्भवेत् । कथं च सचस्कारेत्यानापि द्वि प्रयोगे द्विर्वचने उच्चारणभेदाच्छब्दभेद इति द्वौ करोती, तत्र च समोऽनन्तरो न तस्य ककार, यस्य च ककारो नासौ समोऽनन्तर—इति अप्राप्तत्वात् न कात्पूर्वं विधीयेत ? स्थाने द्विर्वचने च स्थानिवद्भावात् एक एव करोति, न चाव्यवहित इति कान् पूर्वं प्राप्त कात्पूर्वं कृत इति न कश्चिदोप । तदयं धातुः पूर्वं साधनेन युज्यते, ततश्च क्रियमाणेऽपि कात्पूर्वग्रहणे नैवेष्ट सिध्यतीति अङ्गम्यासव्यवायेऽपि' इत्येतदेव कर्तव्यम् । कात्पूर्वग्रहणं तु शम्यमवर्तुमिति वाचिककारस्य पक्षः ।

यदि तु 'सम्पूर्य करोती' इति तृतीयानिर्देशेन समादिभिरुपसृष्टस्य सुड् विधीयते, तदा व्यवहितस्याप्युपसृष्टत्वात्कात्पूर्वग्रहणेनाप्ययमर्थः शक्यते सम्पादयितुम् । कथम् ? समस्करोदित्यादौ तात्रान्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणमटो न भविष्यति, तस्य करोति प्रत्ययवयवत्वात् । करोतेस्तु भविष्यति, व्यवहितस्याप्युपसृष्टत्वात् । समस्करोदित्यादौ तत्र पूर्वं प्राप्त कात्पूर्वं चेज्यते । सचस्कारेत्यादौ च स्थाने द्विर्वचने कात्पूर्वं प्राप्त कात्पूर्वं करिष्यते । द्वि प्रयोगे न द्वयोरपि करोत्यो प्राप्त पूर्वस्मादेव करिष्यते, न हि तस्य कृत कात्पूर्वं कृत स्यादिति सिद्धमिष्टम् ।

कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तथा हि—संस्कृषीष्ट,

पदमप्यजरो

भाष्यकारस्तु मेने—उभयं न कर्त्तव्यम् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते, ततश्चानु-
स्पन्न एव प्रत्यये संकृ इति स्थिते सुटि कृते लकारः, ततस्तन्निबन्धनावड्भ्यासो
समुट्कस्यैव भविष्यतः । ननु च लब्धस्वरूपा क्रिया विशेषणमाकाङ्क्षति, तज्ज्ञा-
मरच साधनान्तर इति पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, लब्धस्वरूपेति, कोऽर्थः ?
किं प्रतिपन्नस्वरूपा, उत निष्पन्नस्वरूपा ? निष्पत्तिस्तावद्विशेषणसम्बन्धेनोप-
युज्यते, प्रतिपत्तिस्तु विशेषणसम्बन्धात्प्रागपि क्रियायाः सम्भवति । विशिष्टा च
क्रिया साधनेन युज्यते, तथा हि—तिष्ठतीति गतिनिवृत्तेः साधनसम्बन्धः
प्रतीयते, प्रतिष्ठत इति गतेः, गच्छतीति गमनस्य, आगच्छतीत्यागमनस्य, करो-
तीति व्यापारमात्रस्य, संस्करोतीति भूषणस्य । विशिष्टा च क्रियोपमर्गसम्बन्धे
सत्येव प्रतीयत इति द्योतकत्वेन वाचकत्वेन वा पूर्वमुपमर्गसम्बन्धोऽपेक्षणीयः ।
अथरयं चैतदेवं विज्ञेयम्; अन्यथा भवतेरकर्मत्वाद्वाये लकार उत्पन्ने परचादनु-
शब्देन सम्बन्धे अनुभूयते कस्यलो देवदत्तेनेति कथं कर्मणि लकारः स्यात् ? अतः
'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते' इत्येतदेव सम्प्रतिपन्नम् । एवं च पूर्वोक्तन्यामेन मिद-
मिष्टमिति नार्थः कात्पूर्वग्रहणेन, नापि 'अड्भ्यासव्यवायेऽपि' इत्यनेन । यदि पूर्वं
धातुरूपसर्गेण युज्यते; अध्येता, प्रत्येता, प्रत्यायक इत्यादौ पूर्वं धातूपसर्गयोरेका-
देशे तस्य धातु प्रत्यादिचत्वात्त एव प्रत्ययोत्पत्तायनि ढं प्राप्नोति ? नैव दोषः,
'नेन्द्रस्य परस्य' इत्यत्र ज्ञापितमेतत्—पूर्वात्तरस्योस्त्वारत्कार्यं भवति, परचान्
स्वरसन्धिरिति । प्रत्यय इति वा निर्देशोऽस्यार्थस्य ज्ञापकः ।

वृत्तिकारस्तु—उभयं यत्कर्त्तव्यमिति मन्यमानः कात्पूर्वग्रहणस्य साधनप्रयोजन-
माह—कात्पूर्वग्रहणमित्यादि । किं पुनरभक्तत्वे प्रयोजनम् ? अत आह—तथा
हीति । संस्कृषीष्टेति । आशिपि लिङ्, आत्मनेपदम्, 'उरच' इति कित्त्वम्, सुट्,

न्यासः

अथ कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम्, यावता सुट्यमादितिङ्, करोतिभ ककारादिः,
तथान्तरेणानि कात्पूर्वग्रहणम् 'आद्यन्तो टक्विनौ' इति कत्पूर्वं एव सुट् मरिष्यति !
इत्यत आह—कात्पूर्वग्रहणमित्यादि । किं पुनरभक्तत्वे सर्वं ट मिष्यतीति, अतस्-ज
ज्ञापकं प्रति यत्नः क्रियते ? इत्याह—तथा हीत्यादि । संस्कृषीष्टेति । आशिपि लिङ्,
सोमुट्, आत्मनेपदम्, 'उरच' इति कित्त्वाद् गुणामावः 'सुट् तिपोः' इति तकारस्य
सुडागमः, कात्पूर्वं सुट्, स यदि करोतेर्भक्तः स्यात् तत्तत्तस्य करोतिप्रत्ययेन प्रज्ञान्
कृतः संयोगादित्व जातमिति 'श्रुतश्च संयोगादेः' इतीट् प्रवर्त्तनेन । संस्कृषीष्ट इति ।
लट्, कर्मण्यत्मानेनदम्, यक्, 'रिङ् शपन्निङ्शु' इति रिटादेशः । तत्र यदि करोति-

संस्क्रियते इति संयोगादिलक्षणाविङ्गुणो न भवतः । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, सुटा व्यवहितत्वात् ? 'स्वर-विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति वचनान्नास्ति व्यवधानम् ।

सञ्चस्करतुः, सञ्चस्करः—इति गुणः कथम् ? 'तन्मध्यपतित-स्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति ।

पदमञ्जरो

तयोः कात्पूर्वः सुट्, तस्य करोतिभक्तत्वात् करोतिग्रहणेन ग्रहणात् कृञः संयोगादिता श्रायेतेति 'ऋतरश्च संयोगादेः' इतीट् प्रसज्येव । संस्क्रियत इति । कर्मणि लट् 'रिङ् श्यञ्लिङ्ङु' । अत्रापि भक्तत्वे सुटः कृञः संयोगादित्वात् 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः स्यात्, अतस्तौ मा भूतामिति अभक्तः सुषेपितव्य इति भावः । निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति ? समः पदस्य सुटा व्यनहितत्वात्, सुटरचापदत्वात् ।

गुणः कथमिति । सुटोऽभक्तत्वेनाङ्गस्य संयोगादित्वाभावात्प्रश्नः । 'तन्मध्य-पतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति स्थानेद्विवचनपक्षे द्विःप्रयोगे च समुदायस्यै-वाङ्गसंज्ञेत्युक्तम्, ततश्च तदङ्गमभ्यपतितः तदङ्गग्रहणेन गृह्यते ।

न्यासः

भक्तत्वं सुटः स्यात्, ततश्च संयोगादित्वं करोतेर्जातमिति 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः स्यात् । अभक्तत्वे ■ सुटः संयोगादित्वादिविङ्गुणो न भवतः । तिङ्ङतिङ् इत्यादि । यद्यभक्तः सुट्, तदा संस्क्रियत इत्यत्र समः पदस्य सुटा व्यवहितत्वात् 'तिङ्ङ-तिङः' इति निघातो न सिध्यति । न च सुट एव पदस्य तिङो लभ्यते; पदादित्य-धिकारात् सुटश्चापदत्वात् । स्वरविधावित्यादि परिहारः ।

'श्रुतश्च संयोगादेः' इत्यनेन श्रुकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्लिटि गुणो विधीयते, च चाभक्ते मुटि करोतेरसंयोगादित्वाधोपपद्यत इति मन्यमान आह—सञ्चस्करतुरित्यादि । गुणः कथम् ? न कथञ्चिदित्यर्थः । तन्मध्य इत्यादि । द्विवचने वृत्ते द्वौ करोती भवतः, तन्मध्ये चायं वर्तते सुट्, अतः 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति करोति-ग्रहणेनैव गृह्यते, ततो नास्त्यसंयोगादित्वं कृञ इति भावः ।

ननु च 'द्विभ्ययोगो द्विवचनम्' इत्यस्मिन् पक्षे उच्चारणमात्रं भिष्यते, धातुसर्वेक एव, तत् कथं करोतेर्द्वित्वम् ? नैव दोषः; यद्यपि धातुरभिन्नः, तथाप्युच्चारणभेदान्नेद-स्तस्याभित इति; अहम्यासम्बन्धवायेऽपीति वचनात् । अमेदे हि ध्ववाय एव नास्ती-त्यभ्यासप्रदणमनर्थकं स्यात् । अद्यापि कथञ्चित् स तद्ग्रहणेन न गृह्यते, एवमपि गुणो

संयोगोपधग्रहणं च 'श्रुतश्च संयोगादेगुणः' इत्यत्र नान्वयम् ।
टित्करणम्—'सुट्स्तुस्वञ्जाम्' इत्यत्र विशेषणार्थम् ॥

अहम्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥

अह्व्यवाये, अम्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वो भवति । सम-
स्कारोत् । समस्कारोत् । सञ्चस्कार । परिचस्कार ।

पदमशरी

नन्येऽपि असंयोगादित्यं तदवस्थम् ? अत आह—संयोगोपधग्रहणं चेति ।
अन्त्यादयः पूर्णस्य वर्णस्योपधासंज्ञाभिधानात् 'तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते'
इत्येतदुक्तं भवति, यदि न सम्भक्तः सुट् टित्करणं किमर्थम् ? इत्यत आह—
टित्करणमिति । 'सुट्स्तुस्वञ्जाम्' इत्युच्यमाने सुरत्यादी यः सुशब्दो यदोप-
सर्गस्तस्यापि ग्रहणं स्यात्, ततश्च सुरां परिचष्टे परिमुरयतीत्यादावपि
प्राप्नोति ॥

अहम्यासव्यवायेऽपि ॥ व्यवाय. = व्ययधानम्, अपिशब्दादव्ययधानेऽपि,
असति तु तस्मिन् व्यवाय एव स्यात् । संघट्टरिथेति । 'श्रुतो भारद्वाजस्य' इत्येतदप्य-
म्यासः

भवत्येवेति दर्शयन्नाह—सयोगोपधादि । संयोगोपधग्रहणे हि सति संयोग उपधा यस्येति
संयोगोपधत्वेन श्रुकारं विशेष्य पश्चात् तेनाह विशेष्येन—तदन्तस्याहस्येति । तत्र
यद्यपि करोतेरह संयोगोपध न भवति, श्रुकारस्तु भवतीति श्रुतो भवत्येव । तत्र-
भक्तः सुट् ।

टित्करण किमर्थम् ? तद्धि तदादित्वात् तद्वक्तृता यथा स्यादित्येवमर्थं श्रियते ।
अभक्तश्चेत् सुट् तदा टित्करणस्य वैयर्थ्यमेवापन्नमित्यत आह—टित्करणमित्यादि ।
'सुट्स्तुस्वञ्जाम्' इत्युच्यमाने सुरत्यादौ यः सुशब्दो यथापसर्गस्तस्यारि ग्रहणं स्यात् ।
ततश्चातिसुस्थिरः, अतिसुस्थित इत्यादावपि यत्नं प्रसज्येत । तस्माद् विशेषणार्थं टित्-
करणम् ॥

अहम्यासव्यवायेऽपि ॥ अह्व्यवायेऽम्यासव्यवायेऽपीति । व्यवाय = व्ययधानम् ।
अपिशब्दादव्यवायेऽपि । असत्यपिशब्दे व्यवाय एव स्यात् । समस्कारोदिति । एट् ।
समस्कारोदिति । एट्, च्लि, तस्य सिच्, 'सिचि वृद्धि' इत्यादिना वृद्धिः, 'इतश्च'
इतीकारलोपः, 'अस्तिसिचोऽष्टुप्' इतीट् । सञ्चस्कारवृत्तिरिति । एट् ।

यदि पूर्वं धातु साधनेन युज्यते, तदा साधनाभिधाविनि प्राप्नोति इति तन्नि-
मित्ताभ्यामहम्यासाभ्यां भवितव्यम्, ततश्च तदपवधाने सति सुट् न प्राप्नोतीति तदर्थं
युज्यतेऽप्यारम्भः । न च पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, किं तर्हि ? उत्तरगेन । यदि
हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्येत पश्चादुत्तरगेन, तदाऽनुभूयते कर्मणो देवदेतेनेत्यत्र
कर्मणि लकारो न स्यात्, भवतेरकर्मकत्वात् । उत्तरगेन पूर्वं धातु सम्पन्नाने न

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते' इति तत्र 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति पूर्वं सुट् क्रियते, पश्चाददभ्यासो ? 'अभक्तश्च सुट्' इत्युक्तम्, ततः सकारादुत्तरावदभ्यासावनिष्टे देशे

पदमञ्जरी

सुट एवेष्यत इति वचनादिवागमः । पूर्वं धातुरित्यादि । यद्यपि 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इत्यत्रापि दर्शने सुतरामेतदनारम्भणीयम्, तथापि स्वदर्शनत्वादुपपन्नत्वाच्चेदमेव दर्शनमुपन्यस्तम् । अपर आह—'किमर्थं पुनरिदमुच्यते' इत्यस्यानन्तर यावतेति पठितव्यम्, ततश्च पश्चाददभ्यासाधिस्येवमन्तश्चोद्यमर्थः' इति । परिहरति—अभक्तश्चेति । चत्वर्ये । तत्रेति । अभक्ते । एतस्मिंस्तु सतीत्यादि । ननु चास्मादेव वचनात्कृतयोरदभ्यासयोस्तद्व्यावायेऽपि सुट् कात्पूर्वं क्रियताम्, यस्तु संकृ इत्यस्यामरस्यायां सुट प्राप्नोति ॥ केन वार्येत ? उच्यते; नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात्तस्यानेन बाधः । अपरे तु—एतच्चोद्यमयाद्वाप्यकारमतमेव ज्यायो मन्यन्ते । यत्पुनरुक्तमाद्गुणप्रसंग इति ? नैव दोषः; 'ऋतश्च संयोगादेः' इत्यत्र वारदुपदेश इति वक्तैते, ॥ प्रकृतम् ? 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति, ततः किम् ? 'उपदेशे संयोगादेः' इति सुटि कृते न भविष्यति । 'गुणोऽतिसंयोगाद्योः' इत्यत्रापि नित्यमित्यनुषक्तैते, क प्रकृतम् ? 'नित्यं छन्दसि' इति, ततः किम् ? नित्यं य. संयोगादिस्तस्य गुणः । सुटि कृते न भविष्यति ॥

न्यास

भवत्येव दोष, अकर्मका अपि धातवः सौपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति । तस्मात् पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते, ततश्च धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्, तस्मिन्निधयोर्धातूपसर्गयोरदभ्यासनिमित्तात् प्रत्ययविशेषात् प्रागेव सविधानात् । अदभ्यासो ॥ बहिरङ्गौ, उत्तरकालभाविप्रत्ययविशेषायेकत्वात् । धातूपसर्गकार्यञ्च सुट्, तस्मिन्निधत्वात् । अतस्तेनान्तरङ्गत्वं द् धातूपसर्गयोर्वादानमनन्तमेव भवितव्यम् । न ह्यसामुपजातनिमित्तो सकारस्य तावदुत्तरात् प्रतीक्षते । कृत. पुनरदभ्यासौ ? इत्यभिप्रायेणाह—किमर्थं पुनरिदमुच्यत इत्यादि । इतरस्तु नैवेदमप्राप्तस्य सुटः प्राप्यार्थमारभ्यते । किं तर्हि ? इतयोरदभ्यासयोस्तद्व्यावाये कतपूर्वं सुट् यथा रमाद्, अकृतयोर्मा मूदित्येवमर्थमिति दर्शयितुमाह—पूर्वमित्यादि । इतिकरणो हेत्वर्थः । तत्र धाताः पूर्वमुपसर्गेण योगमुटोऽन्तरङ्गताया हेतुः पूर्वं सुट्करणस्य, तदपि पश्चाददभ्यासाविति । कस्याविति शेषः । यतो धातु पूर्वमुपसर्गेण युज्यते, तेन धातूपसर्गयोः कार्यं नैव विशिदितिदमापद्यते ? इत्याह—अभक्तश्च सुटित्युक्तमित्यादि । पूर्वमेव क्रमचत्वं सुट प्रतिपादितम्, अतस्तस्य ऋतिप्रमाणेनामहणे सति पश्चाद् भवन्ती सकारात् पश्चाददभ्यासावनिष्टे देशे त्यागताम्, ततश्चेष्टरूप न विष्यतीतिभिप्रायः । अथ सत्पत्त्यमिन् कथमर्थं दं यो-

स्याताम् । एतस्मिन्स्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरदभ्यासयोस्तद्व्य-
वायेऽपि सुट् कात्पूर्वः कियत इति सिद्धमिष्टं भवति ॥

सम्पर्युपेभ्यः करोती भूषणे ॥ १३७ ॥

सम्, परि, उप—इत्येतेभ्यो भूषणार्थे करोती परतः सुट् कात्पूर्वो
भवति । संस्कर्ता, संस्कर्तुम्, संस्कर्तव्यम्—अत्र 'सम्पुंकानां सत्वम्'
इति समो मकारस्य सकारः, पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परि-
ष्कर्ता, परिष्कर्तुम्, परिष्कर्तव्यम्—'सुट्स्तुस्वठ्जाम्' इति पत्वम् ।
उपस्कर्ता, उपस्कर्तुम्, उपस्कर्तव्यम् ।

भूषण इति किम् ? उपकरोति ।

सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते—सस्कृतमन्नमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः=समुदायः, तस्मिन्कार्ये करोती सम्पर्युपेभ्यः कात्पूर्वः
सुडागमो भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिष्कृतम् । तत्र नः
उपस्कृतम् । समुदितमित्यर्थः ॥

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थ्याय समी-
पदमङ्गरी

सम्पर्युपेभ्यः करोती भूषणे ॥ सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपिष्यत इति । एतच्च
'संस्कृतं भक्षाः' इति निर्देशाल्लभ्यते ॥

समवाये च ॥ उदाहरणेषु भावे निष्ठा । एवं समुदितमित्यत्रापि ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ सत इत्यादि । लब्धसत्ताकस्यार्थस्य
भ्वासः ।

न भवतीत्याह—एतस्मिन्स्तु सत्यत एवेत्यादि । अत्र तु सूत्रे सत्यत एव यावददभ्यास-
व्यवायो न भवति तावत् मुटा भवितव्यमेव । तस्मात् पूर्वमदभ्यासो कर्तव्यः, तन्स्त
द्व्यवाये सति कात् पूर्वं मुडिति सर्वमिष्टं सिध्यति ॥

सम्पर्युपेभ्यः करोती भूषणे ॥ सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपिष्यत इति । कथं पुनरि-
ष्यमाणो लभ्यते ? 'सस्कृतं भक्षाः' इत्याचार्यप्रवृत्तेर्ज्ञात् ॥

समव ये च ॥ समवायः समुदाय इति । समवपूर्वादिणो भावे 'एरच्' इत्यच् ।
समवाय इति सद्भात इत्यर्थः । समुदित इत्यर्थः इति । भावे निष्ठा ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ सत इत्यादि लब्धसत्ताकस्यार्थस्य पूर्वं-

हा=प्रतियत्नः । विवृतमेव वैवृतम्, प्रज्ञादित्वादण् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोती घातो परत उपात् सुट् कात्पूर्वो भवति । प्रतियत्ने तावत्-
एधो दकस्योपस्कुरुते । काण्डगुणस्योपस्कुरुते ।

वैवृते—उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति ।

वाक्याध्याहारे—उपस्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीते ।

एतेष्विति किम् ? उपकरोति ॥

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

पदमञ्जरी

पूर्वं ये गुणास्तेभ्योऽन्ये गुणा आधीयन्ते । येन तद्गुणान्तराधानं तत्पुनः किमर्थम् ? इत्याह—आधिक्यायेति । आधिक्यम्=वृद्धिः । वृद्धस्य वा तादवस्थायेति । तस्य वृद्धियुक्तायस्यायाः प्रच्युतिर्पारहारायेत्यर्थः । समीहा=चेष्टा । अगम्यमानार्थस्येति । अर्थप्रकरणादिना । वाक्यस्येति । वाक्यैकदेशस्येत्यर्थः । एधो दकस्येति । जातिद्वन्द्वः, 'कृन्वः प्रतियत्ने' इति पठ्ठी, 'प्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृन्वः' इत्यात्मनेपदम् । उपस्कृतं भुङ्क्ते इति । क्रियाविशेषणम्, विवृतं भुङ्क्ते इत्यर्थः । उपस्कृतं जल्पतीति । साध्याहार यथा तथा जल्पतीत्यर्थः ।

अथैष कस्मान्न वृत्तम्—'सम्प्रतिभ्या करोती भूषणसमवाययोः, उपात्प्रतियत्नवैवृतवाक्याध्याहारेषु च' इति ? सूत्रकारं पृच्छ ॥

किरतौ लवने ॥ किरतौ लवनविषय इति । अर्थद्वारक किरतेर्लवनविषयत्वम्,

न्यासः.

स्वन्नेभ्यो गुणेभ्यो योऽन्यो गुणस्तद्गुणान्तरम्, तदाधीयत उत्पाद्यते येन तद् गुणान्तराधानम् । तत्पुनः किमर्थम् ? इत्याह—आधिक्यायेत्यादि । किं तत् ? इत्याह—समीहेति । तदेव विद्यमानस्य वस्तुन आधिक्याय वृद्धये वृद्धस्य चैव तादवस्थाया तस्या वृद्धावस्थाया अपरिहाणाय गुणान्तराधानं यथाधीयते समीहया चेष्टया च प्रतियत्न इत्युच्यते । विवृतमिति । जातविक्रियमित्यर्थः । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणेति । 'समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति प्रतीयमानोऽर्थः प्रकरणादि-
वाक्यस्यैकदेशो वाक्यशब्देनाक्तः । गम्यमानार्थस्यापि सुखप्रतिपत्तये स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः ॥

किरतौ लवने ॥ लवनविषय इत्यादि । अनेन लवन किरतेर्नाभिधेयता विशेषणम्, अपि तु तदर्थस्य विषयभावेनेति दर्शयति । केन पुनरत्र नमुल्, यावता 'आमी

‘उपात्’ इत्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतो घातो लवनविषये सुट्
कात्पूर्वो भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरा
लुनन्ति । विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः ।

क्षणमुलत्र वक्तव्यं ॥ लवन इति किम् ? उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

‘किरतो’ इत्येव । उपात्प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किरतो विषये सुट्
कात्पूर्वो भवति हिंसायां विषये । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् ।
प्रतिस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात् । तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा
हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः ।

हिंसायामिति किम् ? प्रतिकोर्णम् ॥

अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥

‘किरतो’ इत्येव । अपादुत्तरस्मिन्किरतो चतुष्पाच्छकुनिपु
यदालेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात्पूर्वो भवति । अपस्किरते वृषभो
पदमञ्जरी

लवनविषये विक्षेपे यः किरतिर्वर्त्तते तत्रेत्यर्थः । तदाह—विक्षिप्य लुनन्तीत्यथे
इति । साक्षात्तु विषये किरतेर्लवनमेवार्थः स्यात् ।

णमुलत्र वक्तव्यं इति । आभीक्ष्ण्यादेर्णमुल्यस्याभावात् ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ हिंसाया विषय इति । न त्वभिधेयायाम् । विक्षेप एव
त्वभिधेयः, तदेव दर्शयति—तथेति । तदाहरणे नपुंसके भाये क., हंशब्द कोपे ।
परिनिविभ्य एव सुट् पत्यम्, न प्रते ॥

अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ तस्मिन्विषय इति । न त्वभिधेये । विक्षेप

न्यास

क्षये णमुल् च’ इत्यादिना शास्त्रेण स आभीक्ष्ण्यादावप्यर्थे विधीयते । न चात्र सोऽर्थो
विवक्षितः, नापि प्रतीयत इत्याह—णमुलत्रेत्यादि । वक्तव्यं इति । न्यास्येय इत्यर्थः ।
तत्रेदं व्याख्यानम्—‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इत्यतो बहुलवचनाद् भविष्यति ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ हिंसायां विषय इति । एतेन किरतेर्नाभिधेयत्वेन हिंसाविशेष-
णम् । अपि तु तदर्थस्य विषयमावेनेति दर्शयति । प्रतिस्कीर्णमिति । ‘श्रुत इद्रातोः’
इतीश्वम्, रपरस्वञ्च, ‘रदाम्याम्’ इत्यादिना निष्ठानत्वम्, ‘हलि च’ इति दीर्घत्वम् ।
तथेत्यादिना किरतेरर्थस्य हिंसाविषयता दर्शयति । अनुबध्नातीति । अनुगच्छतीत्यर्थः ॥

अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ तस्मिन् विषय इत्यादि । अनेनाप्यालेखनं
किरतेर्नाभिधेयतया विशेषणम्, अपि तु तदर्थस्य विषयमावेनेति दर्शयति । अपस्किरत

हृष्ट । अपस्किरते कुम्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते इवा आश्रयार्थी ।
भालिख्य विक्षिपतीत्यर्थः ।

चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम् ? अपस्किरति देवदत्तः ।

ॐ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॐ । इह मा भूत्—
अपस्किरति इवा ओदनपिण्डमाशितः ।

ॐ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपस्योपसह्यानम् ॐ ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

‘कुस्तुम्बुरुणि’ इति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्भवति । कुस्तुम्बुरु-
र्नामौषधिजातिः = धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि ।

सूत्रनिर्देशे नपुसकलिङ्गमविचक्षितम् ।

पदमञ्जरी

एष त्वभिधेयः, तदाह—आतिरय विक्षिपतीत्यर्थः इति ।

हर्षजीविकेत्यादि । हर्षः = प्रमोदः, जीविका = प्राणपरित्राणोपायः, कुलाय =
आश्रयः ।

किं पुनरुदाहरण एवात्मनेपदं भवति, न प्रत्युदाहरणे ? अत आह—
हर्षजीविकेत्यादि ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ सूत्रे नपुसकलिङ्गेन बहुवचनेन च निर्देशात् फल-
जातायेव सुटा भवितव्यम्, न त्वोषधिजाती ? इत्याशङ्क्याह—सूत्रनिर्देश इति ।
नपुसकलिङ्गग्रहण बहुवचनस्याप्युपलक्षणम् ॥

न्यासः.

इति । ‘तुदादिभ्यः ष’ इति ष, पूर्वदिङ्त्वम्, स्परत्वम् । आतिरयेति आकृष्यार्थः ।
न यः किरत्यर्थस्य विषयतामुद्गाहयति । आतिरयेति आकृष्यार्थः ।

चतुष्पाच्छकुनिषाधनस्य लेखनस्य स मा यनागदानादिहापि प्राप्नोति—अ-
विरति ओदनपिण्डमाशित इति, अत इदमालेखनविशेषणमाह—हर्षजीविकेत्यादि ।
हर्षः = प्रमोदः । जीविका = प्राणधारणोपायः । कुलाय = आश्रयः ।

किं पुनः कारख हर्षादिष्वत्मनेपदं भवति, न त्विह प्रत्युदाहरणे ? इत्याह—हर्ष-
जीविक कुलायकरणेष्वेवेत्यादि ।

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ ननु च सूत्रे नपुसकलिङ्गेन निर्देशान्नपुसकलिङ्गतायां फल-
जातायेव भावितव्यम्, नान्यलिङ्गतायाम्, औपधजाती बहुवचनेन एव भावितव्यम्,
नान्यत्र, बहुवचनेन निदिशत्, तत् कथं कुस्तुम्बुरुणित्वेन पुल्लिङ्गतायामकवचनेन च
भवति ? इत्यत आह—सूत्रनिर्देश इत्यादि । नपुसकग्रहणमुपलक्षणमात्रम् । बहुवचनमपि
इतन्मतेन सूत्रे । तथा चोक्तम्—‘सूत्रे लिङ्गवचनमत्रम्, तस्याविवक्षितं गतं’ इति ॥

जातिरिति किम् ? कुत्सितानि तुम्बुरुणि कुतुम्बुरुणि । तुम्बुरु-
शब्देनात्र तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

‘अपरस्परा’ इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अप-
रस्पराः सार्था गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः ।

क्रियासातत्य इति किम् ? अपरपराः सार्थाः गच्छन्ति । अपरे
परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गमनस्य सातत्य-प्रबन्धो
विवक्षितः ।

किमिदं सातत्यमिति ? सततस्य भावः सातत्यम् ।

कथं सततम् ? समस्तते विकल्पेन मकारलोपो विधीयते ।

परतन्त्रं

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ अपरस्परा इति । अपरे च परे चेति द्वन्द्वः, निपा-
तनादल्पाक्षरस्य परनिपातः । सार्था गच्छन्तीति । सार्थभूता गच्छन्तीत्यर्थः ।
सततमविच्छेदेनेति । न कदाचिदास्मिन् महापथे गमनं विच्छिद्यत इत्यर्थः ।
अयं चार्थः सुटा द्योत्यते । किमिदमिति । ‘अस्मादेव निपातनान् मलोपः’
इत्युच्यमाने सततमिति न सिद्ध्यति, सूत्रे ध्वनन्तोच्चारणादिति प्रश्नः । कथ-
मिति मलोपस्य लक्षणं न दृश्यते । अथ ‘सातत्ये’ इत्येतदेव निपातनं सामान्येन
सततशब्दे परतः समो मकारस्य लोपो भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं कल्प्यते, सन्तत-
मिति न सिद्ध्येत्, बाधकत्वान्निपातनानामिति मन्यमानस्य प्रश्नः ।

समस्तते विकल्पेनेति । अयमभिप्रायः—सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षणसिद्ध-
मुच्चारयता पूर्वाचार्यलक्षणमाश्रितम्, अतस्तेन समो मकारस्य लोपो विधीयत
इति, एवञ्च कृत्यान्तर्यप्रभृतीनामपि कृत्यादिषु मकारलोपः सिद्धो भवति, तदेव
न्यासः

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ अपरस्परा इति । अपरे च परे चेति द्वन्द्वः । सन्तत-
शब्दाद् भावप्रत्यय उत्पन्ने सान्तरमिति भवितव्यमित्यभिप्रायेणाह—किमिदमित्यादि ।
सततशब्दादेवाय भावप्रत्यय उत्पन्न इति दर्शयन्नाह—सततस्य भाव इत्यादि । कथं
सततमिति । एव मन्यते—समो मकारलोपस्य लक्षणं तावदिह शास्त्रे नास्ति । अथ
सातत्य इत्येतदेव निपातनम् तत्तदशब्दे परतः समो मकारस्य लोपो भविष्यतीत्यस्यार्थस्य
ज्ञापनं कल्प्येत, एव सति सन्ततमिति न सिद्ध्यति ? इत्यत आह—समस्तते विकल्पेने-
त्यादि । अयमभिप्रायः—सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षणप्रसिद्धमुच्य-
यता पूर्वाचार्यलक्षणम-
प्याश्रितम् । अतस्तेन समो मकारस्यान् लोपो विधीयते । एवञ्च कृत्यान्तर्यप्रभृती-

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।

समो वा हिततयोर्मासस्य पचि 'युद्धजोः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्पदमिति मुट् निपात्यते, तस्य च घृत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च विपये । गोष्पदो देशः । गावः पचन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः

पदमञ्जरी

पूर्वाचार्यलक्षणं पठन्ति—लुम्पेदित्यादि । अन्त्यमिति शेषः । कृत्यप्रत्ययान्ते परतोऽवश्यंशब्दस्यान्त्यं लुम्पेत्, लोपमस्य कुर्यादित्यर्थः । 'शे मुच्चादीनाम्' इति तुम् । अवश्यकार्यमित्युदाहरणम् । तुमिति वृत्तमङ्गमयात्पठौ न कृता । तुम्प्रत्ययान्तस्यान्त्यं लुम्पेत्, काममनसोः शब्दयोः परतः—कर्तुं कामोऽस्य कर्तुं कामः, कर्तुं मनोऽस्य कर्तुं मनाः, तुमप्यत्रोपसंख्यायते, अक्रियापपदत्वादित्याहुः । संशब्दस्यान्त्यं लुम्पेत्, वा=विकल्पेन, हिततयोः शब्दयोः परतः—सहितम्, सहितम्, सततम्, संततम् । गतिसमासः । मांसशब्दस्याप्यन्त्यं लुम्पेत्, क ? पचि, पचति-धातो । किंनिशिष्टे ? युद्धजोः, युटि घञि च परतो यः पचिस्तस्मिन्नित्यर्थः, मांसचनम्, मांसाकः, क्रमेणि पठ्याः समासः । संहितायां समासे चैव मलोप इत्याहुः ।

अथ सन्ततशब्दात् ध्वन् भयति वा न वा सान्त्वत्यमिति, नेत्याहुः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ गावः पचन्तेऽस्मिन्निति । 'पुंसि संज्ञायाम्'

न्यासः

नामपि कृत्यादिषु लोपः सिद्धो भवति । अतस्तदेव पूर्वाचार्यलक्षणं दर्शयति—लुम्पेदित्यादि । अन्त्यमिति शेषः । अवश्यशब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्ते परतो लुम्पेत्, अन्त्यलोपमस्य कुर्यादित्यर्थः । अवश्यकर्त्तव्यम् । तुमुन्प्रत्ययान्तस्याप्यन्त्यं लुम्पेत्, काममनसोश्च शब्दयोः परतः—कर्तुं कामोऽस्येति कर्तुं कामः, हर्तुं मनोऽस्येति हर्तुं मनाः ।

सम्शब्दस्य चान्त्य लुम्पेद् विकल्पेन हितततयोः शब्दयोः परतः—सहितम्, सततम्, संततम् । 'कुगतिपादवः' इति सदाशः ।

मांसशब्दस्यान्त्यं लुम्पेत्, क्व ? पचि । 'हुपचप् पाके' इत्येतस्मिन् धातो । किंनिशिष्टे ? युद्धजोर्हित । ल्युटि घञि च प्रत्यये परतो यः पचिस्तस्मिन्नित्यर्थः । समापि वाग्रहण सम्भव्यते । मांसचनम्, मांसचनम् । मांसाकः, मांसपाकः । 'वृषोमा च पठौ समस्यते' इति समासः । समासेऽयं लोपः पूर्वाचार्याणामभिप्रायः, संहितायाश्च । तेन वाक्ये विच्छिद्यग्राहे न भवति ।

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ तस्य च परत्वमिति । अनादेशप्रत्ययकारत्वात् मुट्ः पत्य न प्राप्नोतीत्यतस्तदपि निपात्यते । गावः पचन्ते इत्यादिना देशस्य सेवितत्वं

१. 'दुर' इति क्युटः पूर्वाचार्याणां सज्ञा ।

सेवितो देशो गोष्पद इत्युच्यते । असेविते-अगोष्पदान्यरण्यानि । असे-
विते गोष्पदशब्दो न सम्भवतीत्यगोष्पदशब्दार्थं निपातनम् । यद्येवम्,
नार्थ एतेन, गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदं भविष्यति ? सत्यमेतत्; यत्र तु
सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्याद्-गोष्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासम्भव एव,

पदमञ्जरी

इत्यधिकरणे घः, कर्त्तरि पष्ठ्या समासः । अगोष्पदान्यरण्यानीति । ननु च सूत्रे
गोष्पदशब्द उपात्तः, तत् किमिदम् ? इत्यत आह-असेवित इत्यादि । क्रियते चेद-
मसेवितग्रहणम्, न च तत्र गोष्पदशब्दः सम्भवति, तस्मादसेविते गोष्पदशब्दार्थ-
निपातनं विज्ञायते । नार्थ एतेनेति । असेवितग्रहणेन । कथं तेन विना सिद्धिः ?
तत्राह-गोष्पदप्रतिषेधादिति । सत्यमिति । गोष्पदप्रतिषेधादिति यदुक्तम्, तत्
सत्यं मन्यते, न ॥ नार्थ एतेनेति । तद् यदि सत्यम्, किमर्थं तर्ह्यसेवित-
ग्रहणम् ? इत्याह-यत्र त्विति । नञ्समासो हि तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थसदृ-
शमर्थमाचष्टे-अब्राह्मणवत्, ततश्च न गोष्पदमगोष्पदमिति नञ्समासे कृते
यत्र सेवितस्य सेवनस्य प्रसङ्गोऽस्ति, तत्रैवागोष्पदमिति स्यात्, स एव गोष्पद-
स्य देशस्य सदृशः; यत्र त्वत्यन्तासम्भव एव सेवितस्य तत्र न स्यात् । असेवित-

न्यासः

दर्शयति । असेवित इत्यादि । ननु च गोष्पदशब्दः सूत्र उपात्तः, तत् कस्मादसेवितेऽ-
गोष्पदादीनीत्याद्युदाह्रियते ? इत्याह-असेवित इत्यादि । क्रियते चेदमसेवितग्रहणम्,
न च तत्र गोष्पदशब्दः सम्भवति; तस्मादसेवितेऽगोष्पदार्थं निपातनं विज्ञायते ।
यद्येवमिति । यद्यसेवितेऽगोष्पदार्थं निपातनमित्यर्थः । नार्थं एतेनेति । असेवितग्रह-
णेन । कथं तेन विना सिध्यति ? इत्याह-गोष्पदप्रतिषेधादित्यादि । सत्यमेवैतदिति ।
गोष्पदप्रतिषेधादित्यादि यदुक्तं तस्य सत्यतामाह, न तु 'नार्थ एतेन' इत्यस्यार्थः । यदि
तर्हि सत्यमेवैतत्, तत् किमर्थं सेवितग्रहणमिह क्रियते ? इत्याह-यत्र त्वित्यादि । नञ्स-
मासेऽगोष्पद इत्येष तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थसदृशमर्थमाचष्टे, अब्राह्मणवत् । ततश्च
न गोष्पदमगोष्पदमिति तत्पुरुषे कृते यत्र सेवितस्य सेवनस्य प्रसङ्गोऽस्ति तत्रैवागोष्पद-
मित्येतत् स्यात्, न तु यत्रात्यन्तासम्भव एव सेवितस्य तत्र । तथा हि-स एव गोष्पद-
देशस्य सदृशः, नेतरः । असेवितग्रहणात् तथापि भवतीति । अपिशब्दो न केवलं यत्र
सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैवागोष्पदमिलमुमर्थं द्योतयति । कस्मात् ? पुनरन्यसेवितग्रहणात् ।
तत्रापि भवतीत्यत आह-यानि ह्येति । पृथमिति । असेवितग्रहणार्थकः प्रकारः
प्रत्यक्षमृश्यते । असेवितग्रहणे हि सति मा भूत् तस्य वैयर्थ्यमिति बहुव्रीहिरयं भाव-
साधनेनासेवितशब्देन विज्ञास्यते । अविद्यमानं सेवितमस्मिन्निति बहुव्रीहिरचात्यन्ता-
भावेऽपि भवतीति येषु गवामत्यन्तासम्भवस्तान्यरण्यान्यासेवितशब्देनोच्यन्ते । ततश्च
तत्रागोष्पदमिति भवति ।

तत्र न स्याद्-अगोष्पदान्यरण्यानीति, असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति ।
यानि हि महान्त्यरण्यानि येषु गवामत्यन्तासम्भव, तान्येवमुच्यन्ते ।

प्रमाणे-गोष्पदमात्रं क्षेत्रम्, गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । नात्र
गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि ? क्षेत्रस्य वृष्टेश्च
परिच्छेदुमियत्ताम् ।

सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम् ? गो. पद गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानम्=प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुद्

पदम् चरि

ग्रहणस्तान्ध्यास्तु बहुव्रीहिराश्रीयते, स च त्यक्ताभावेऽपि भवति । तेन येषु गवा-
मत्यन्तासम्भनः, तान्यरण्यान्यासेनित्ता-देनोच्यन्ते । ततश्च तत्राप्यगोष्पदमिति
भवति । अत्यन्तासम्भय स्पष्टयति-यानि हि महा-त्यरण्यानीति । तत्र वेदिदाहुः-
यत्र गवामत्यन्तासम्भयः, तत्रैवागोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यः, न त्वसांभव इति ।
अन्ये तद्विशेषेणैच्छन्ति । न चैरमसेवितग्रहणस्य वैगर्ह्यम्, असति ह्यस्मिन्नत्य-
न्तासम्भये न स्यात् । गोष्पदपूरमिति । 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्'
इति णमुल् । ननु च गोष्पदमिति पठिसमासोऽयम्, तस्य गोः सम्बन्धि पदमर्थः,
न तु प्रमाणम् ? तत्राह-नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते इति । तथा च
गोष्पदपूरं वृष्टो देव इति । असत्यपि गोष्पदपूरणे प्रयुज्यते, यथा-चेलक्नोप वृष्टो
देव इत्यस्यपि चेलक्नोपे ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ आत्मयापनावेति । प्राणधारणम्=आत्मयापनम्, तदर्थं
यत्स्थानम्, सा प्रतिष्ठा । आस्पदमिति । आङ्पूर्वात्पदेः पूर्वपदधिकरणे पः, लोका-

श्चासः

गोष्पदपूरमिति । 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति णमुल् । ननु च
गोष्पदमिति पठिसमासोऽयम्, तस्य च मास्यन्धि पदमर्थः, न तु प्रमाणम्, तत् कथं
गोष्पदमात्रं क्षेत्रमित्यादि उदाहरणं प्रमाणं युज्यते ? इत्यत आह-मात्रायादि । न
ह्यत्र स्वार्थप्रतिपादनार्थमेव माष्पदं मासुगदीयते । किं तर्हि ? क्षेत्रादेरित्यादि परिच्छे-
दम् । तस्मात् क्षेत्रादेरित्यादि तेन परिच्छिद्यते=प्रमाणं इति मनसि प्रमाणम् । न
चात्र प्रमाणशब्देनायाम् उच्यते, किं तर्हि ? परिच्छेदमात्रम् । कुत एतत् ? निपातन
शामयति । निपातनं हि यस्त्वितिदमप्युपादत्ते ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ आत्मयापनावेति । आत्मयापनम्=प्राणधारणम् । तदर्थं यत्
स्थानम् तत् प्रतिष्ठेत्पुच्यते । आस्पदमिति । आह. परस्य पदस्य सुट् निराकृतम् ।

निपात्यते । आस्पदमनेन लब्धम् ।

प्रतिष्ठायामिति किम् ? आ पदात्—आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतयाऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते, तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते । 'चरेराडि चागुरी' इति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । आश्चर्यं यदि सोऽव्ययीत । चित्रमद्भुतमित्यर्थः ।

अनित्य इति किम् ? आश्चर्यं कर्म शोभनम् ॥

वचस्केऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वचो वचस्कम्=अन्नमलम्, तस्मिन्नभिधेयेऽवस्कर इति पदमञ्जरी

अथत्वादस्मादेव निपातनाद्वा नपुंसकलिङ्गता, आपदमित्यव्ययीभावसमासः ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ यथाश्चर्यमनित्ये निपात्यते, घटादावतिप्रसङ्गः ? इत्यत आह—अनित्यतयेत्यादि । लोके यदनुचितमदृष्टपूर्वमुपलभ्यते, तदनित्यतया व्याप्तं कादाचित्कत्वम्, अतोऽनित्यता विषयभूता भवति । तथा विषयभूतया अद्भुतत्वं विस्मयहेतुत्वमुपलक्ष्यते । उदाहरणे 'अनवकल्प्यमर्पयोरकिञ्चित्तेऽपि' इत्यनवकल्पतासम्भावनायां लिङ् । रुणस्य मन्दकर्णस्य चाविशिष्टे कालादौ भोजनमध्ययनं चादृष्टपूर्वं दृश्यमानमद्भुतं भवतीति । आश्चर्यमिति । 'चरेराडि चागुरी' इति यत् । आश्चर्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥

वचस्केऽवस्करः ॥ कुत्सितं वचो वचस्कम्, 'कुत्सिते' इति वच, 'सोऽपवादी'

यासः

आपदमिति । 'आह् मर्यादावचने' इत्याहः कर्मपवचनोपत्वम्, तत्रोक्ते 'पञ्चम्याह् परिमिः' इति पञ्चमी, तदन्तेन 'आह् मर्यादाभिध्विष्योः' इत्यव्ययीभावसमासः ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ यचनित्येऽशाश्वतिक आश्चर्यमिति निपात्यते, ततो घटादिष्वपि स्यादि येन द प परिजिह्विर्ग्राह—अनिरवस्येत्यादि । अद्भुतम्=चित्रमित्युच्यते । यद्गो-केऽद्भुतं तच्चित्रम्, तस्य भावोऽद्भुतत्वम् । तस्य चान्यत्राभावादनित्यता विषयभूता, न हि तत्र ततोऽयत्र सम्भवति । तस्मात् तथा विषयभूतयाऽद्भुतत्वमुपलक्ष्यते । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति । 'अनवकल्प्यमर्पयोरकिञ्चित्तेऽपि' इत्यनवकल्पतावसम्भावनाया लिङ् । भोजनं कस्यचिद् विशिष्टकालादावदृष्टपूर्वम् । अतस्तत्र मयत् तदद्भुतं भवति ॥

वचस्केऽवस्करः ॥ कुत्सितं वचो वचस्कमिति । 'कुत्सिते' इति कना निर्देशो दीतो

निपात्यते । अवपूर्वस्य किरते कर्मणि 'ऋदोरप्' इत्यप्, निपातनात्सुट् ।
अवकीर्यंत इत्यवस्कर = अन्नमलम्, तत्सम्बन्धाद्देशोऽपि तथोच्यते ।

वर्चस्क इति किम् ? अवकर ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४६ ॥

'अपस्कर' इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्भवति । अपपूर्वात्किरते
'ऋदोरप्' इत्यप्, निपातनात् सुट् । अपस्करो रथावयवः ।

रथाङ्गमिति किम् ? अपकर ॥

विष्किरः शकुनिर्विक्रिरो ग' ॥ १५० ॥

'विकिर' इति किरतेविपूर्वस्य 'इगुपधज्ञाप्रोकिर क' इति
कप्रत्यये विहिते सुट् निपात्यते, शकुनिश्चेद्भवति, विकिरशब्दा-
भिधेयो वा शकुनिर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किरा कुक्कुटादृते ।

पदमञ्जरी

इति' सत्यम् । कना निर्देशो दीप्ता मा भूदिति, दीप्ता अपि हि वर्चशब्दो
यत्तते । अन्नमलमिति । भाण्डेषु यल्लम्न काष्ठोदिताऽपकृत्य काकादिभ्यो विकी-
र्यते तदन्नमलम् । अवकीर्यंत इति । भूमायवक्षिष्यत इत्यर्थः । तत्सम्बन्धाद् देशो
पीति । यत्र भाण्डानि परिसृज्यन्ते देशे स देशः । तथा च याज्ञवल्क्यः—
'सम्भाजितावस्करया ध्यये चामुच्छस्तया' इति । अपर आह—पुरीष वर्चस्क
तद्देशश्चेति । अवकर इति । ब्रह्मचारिणः स्त्रिया रेत सेक = अवकर, यतो-
ऽनकीर्णो भवति ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ अत्र सूत्रे तृतीय उपसर्गः, पूर्वत्र पष्ठ ॥

व्यास

मा भूदित्येवमर्थः । दीप्ता अपि हि वर्चशब्दो वर्चत इति तत्रापि स्यात् । यदि वर्चस्के
ऽवस्करशब्दो निपात्यते तदा तत्सम्बन्धिदेशे न प्राप्नोति । तत्रापि च लोकेऽवस्कर-
शब्दः प्रयुज्यत इत्यत आह—तत्सम्बन्धादित्यादि । यथा यष्टी प्रवेशयेति यष्टिसम्बन्धात्
पुरुषा अपि यष्टिशब्देनोच्यन्ते, तथा अवस्करसम्बन्धादवस्करशब्देन देशः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ रथावयव इति । अनेनादिशब्दस्यावयवचनमाचष्टे ॥

१ 'विष्किरः शकुनौ वा' इति पाठोऽन्येषां व्याख्यातृणाम् ।

२. याश्वक्यस्यसूत्रोक्तं तु—'सयतोपस्करा दद्याद्दृष्टा व्यवपराद्भुस्तौ' (आधारा०/३)
इति पाठ उपलभ्यते, ।

‘विष्करो वा शकुनो’ इति वाग्रहणादेव सुङ्खिकल्पे सिद्धे
विकिरग्रहणमिह—तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्द उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये ।
सुङ्खचन्द्रो युष्मान् ।

ह्रस्वादिति किम् ? सूर्याचन्द्रमसाविव । मन्त्र इति किम् ?
सुचन्द्रा षोणंमासो ।

उत्तरपदं समास एव भवतीति प्रसिद्धम्, तत इह न भवति—
शुक्रमसि, चन्द्रमसि ॥

पदमञ्जरी

विष्किरः शकुनिर्विष्किरो वा ॥ विष्किरो घेत्यादि । शकुनायभिधेये विष्किर इति
वा सुणिषायत इत्येतावतैव सुङ्खिकल्पः सिद्ध इत्यर्थः । विकिरग्रहणमित्यादि ।
असति तस्मिन् फप्रत्ययान्तस्य विष्किरशब्दस्य शकुनी विष्कल्पार्थमेवेद् यच्चनं
स्यादिति विष्किरशब्दस्यान्यत्र प्रयोगो न निवर्तितः स्यादिति । पुनर्विकिरग्रहणे
तु सति भवति । यथा तु भाष्यं तथा ‘विष्किरः शकुनी वा’ इत्येतावन् सूत्रम् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ सुडागमो भवतीति । पूर्वं कात्पूर्वग्रहणादभक्तः
सुदित्युक्तम्, इह तु कात्पूर्वत्वं न सम्भवति, आगमलिङ्गं च टित्त्वमस्तीत्यागम
एव सुङ्ख इति भाषः । स च भवन् ‘उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्’ इति
चन्द्रशब्दस्यैव भवति, सूर्याचन्द्रमसाविति । द्वन्द्वः, ‘देयताद्वन्द्वे च’ इत्यानङ् ।

उत्तरपदमित्यादि । स्यनिकायप्रसिद्धिरेवेपा ॥

व्यासः

विष्किरः शकुनिर्विष्किरो वा ॥ ननु न ‘विष्किरः शकुनी वा’ इत्येतावतैव
सुङ्खिकल्पः सिद्धः, तत्र किमर्थं विकिरग्रहणम् ? इत्यत आह—शकुनावेव विकिरशब्दस्य
प्रयोगो यथा स्यादन्यत्र मा भूदित्येवमर्थं विकिरग्रहणम् ।

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ पूर्वं कात्पूर्वग्रहणादभक्तः सुदित्युक्तम् । इह कात्-
पूर्वत्वं न सम्भवति, आगमलिङ्गस्यास्य टित्त्वमस्ति, तत आगम एव सुङ्ख विज्ञायत
इत्याह—सुडागमो भवतीति । स च भवन् ‘उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्’ इति
ह्रस्वादिति पञ्चम्याः, चन्द्रोत्तरपद इति च सप्तम्याः षष्ठ्या प्रकल्पितायां चन्द्रशब्दस्यैव
भवति । सुङ्खचन्द्र इति । प्रादिसमासः । सूर्याचन्द्रमसाविति । द्वन्द्वः, ‘देयताद्वन्द्वे च’
इत्यानङ् । अयेह कस्मान्न भवति—शुक्रमसि, चन्द्रमसीति, अत्रापि ह्रस्वान् परश्चन्द्र-
शब्द उत्तरपदमस्ति ? इत्यत आह—उत्तरपदमित्यादि । शुक्रमसि, चन्द्रमसीति वाक्ये ।
तस्मादिह चन्द्रशब्द उत्तरपदग्रहणेन न शक्यत एव । तस्मादुत्तरपदं समास एव प्रसिद्धम् ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

‘कश गतिशासनयो’ इत्येतस्य धातो प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते, तस्यैव पत्वम् ।

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्व प्रतिष्कश ।

वार्त्तापुरुष , सहाय , पुरोयायो वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते ।

कशेरिति किम् ? प्रतिगत कशा प्रतिकशोऽश्व ।

अत्र यद्यपि कशेरेव कशाशब्द , तथापि कशेरिति धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रते प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्व, हरिश्चन्द्र—इति सुट् निपात्यते, ऋपो चेदभिधेयौ भवत । प्रस्कण्व ऋपि । हरिश्चन्द्र ऋपि ।

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्नार्थम् ।

ऋपो इति किम् ? प्रकण्वो देश । हरिश्चन्द्रो मणवक ॥

पदमञ्जरी

प्रतिष्कशश्च कशे ॥ अत्र यद्यपीत्यादि । कशेरिति । यद्वातोरुपादानं तस्य नान्यत्प्रयोजनमिति भावः ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ हरिश्चन्द्रो राजपिः । प्रकण्वो देश इति । कण्वम्=पापम्, तत्प्रगतं यस्मात्स एवमुच्यते । हरिः चन्द्रो यस्य सुग्धस्य स हरिश्चन्द्र ।

न्यास

प्रतिष्कशश्च कशे ॥ प्रतिगत कशां प्रतिकशोऽश्व इति । प्रादिसमास । ननु च कशाशब्दोऽपि कशेरेव धातो पचाद्यचमुदाद्य साध्यते, तदिहापि सुटा भवितव्यम् ? इत्यत आह—यद्यपीत्यादि । कशेरेव धातोर्दुपादानं तत् तस्यैव कशेर्य उपसर्गं प्रतिशब्दस्तस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । न च कशे प्रतिरूपसर्गं, किं तर्हि ? गमे । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्राविति । प्रकृष्ट कण्वोऽस्येति प्रस्कण्व । हरिश्चन्द्रोऽस्येति हरिश्चन्द्र । व्युत्पत्तिमात्रमेतत् कृतम्, न स्वत्राययवापोऽस्ति । रूदिशब्दो ह्येती प्रत्यस्तमितावयवार्थो क्वचिदेव ऋणिविशेषे धत्ते । ननु च हरिश्चन्द्रे ‘ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे’ इत्यनेनैव सुट् सिद्धं, तत्किमर्थं हरिश्चन्द्रग्रहणम् ? इत्यत आह—हरिश्चन्द्रग्रहणमित्यादि ।

प्रकण्व इति । प्रगत कण्वोऽस्मादिति प्रकण्वः । हरिरिव चन्द्रोऽस्येति हरिश्चन्द्र ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर, मस्करिन्—इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्येते । मकरशब्दो ह्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते, परिव्राजके त्विनिरपि । मस्करो वेणुः । मस्करो परिव्राजकः ।

वेणुपरिव्राजकयोरिति किम् ? मकरो ग्राहः, मकरो समुद्रः ।

केचित्पुनरत्र माङ्घ्र्यपदे करोतेः करणेऽच्प्रत्ययमपि निपातयन्ति, माङ्श्च ह्रस्वत्वम्, सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिपिध्यते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थम् । अन्यत्रापि भवति—मस्करो दण्ड इति । परिव्राजकेऽपि माङ्घ्र्यपदे करोतेस्ताच्छीत्य इति निपात्यते, माङो ह्रस्वत्वम् सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करो कर्मापवादित्वात्परिव्राजक उच्यते । स ह्येवमाह—मा कुरुत कर्माणि, शान्तिर्व. श्रेयसीति ॥

पदमञ्जरी

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ परिव्राजके त्विनिरपीति । मस्कर्याभावादि-निरप्राप्तः, अतः सोऽपि निपात्यते, न हि परिव्राजको मकरेण तद्वान्, मस्करेण तु वेणुना तद्वान् भवति; दण्डधारणात्, ततः किम् ? मस्करशब्दादिनिनासिद्धम् । एवमपि सयोगे मत्पर्यायविधानान्मस्करसंयुक्त एव मस्करीत्युच्येत, मा भूदेवं परिव्राजकमात्रमचनो यथा स्यादित्येति निपात्यते, व्युत्पत्तेरदर्शनाद्वा नात्र स्पष्टं निपात्यम्, तद्विशयति—केचिदिति । माकरणशील इति । प्रतिषेधशील इत्यर्थः । कर्मापवादित्वादिति । कर्मशब्देनेह काम्यकर्माणि विरक्षितानि, न नित्य-

व्यासः

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ परिव्राजके त्विनिरपीति । निरात्यत इत्यपेक्षते । किं पुनः कारणं न प्राप्नोतीति ? मत्पर्याभावात् । अविद्यमानमस्करोऽपि परिव्राजको मस्करीत्युच्यते, मस्करिशब्दस्य तत्रैव रूढत्वात् । अच्प्रत्ययमपि निराहयन्तीति कर्त्तव्युच्यमानः करणे न प्राप्नोतीत्यन्यथमपि निपातयन्ति । यदि चेद् वेणौ मस्करशब्दो निपात्यते तदा दण्डे न प्राप्नोति, तत्रापि चासौ लोके प्रयुज्यते ! इत्याह—वेणुग्रहणमिष्यादि । येन निवार्यते तदुपपन्नार्थं वेणुग्रहणम् । दण्डेनापि निवार्यत इत्यत्रापि भवत्येव । कर्मापवादित्वादिति । साधारिकं फलं कर्म । तदप-

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर, अजस्तुन्द—इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये ।
ईपत्तीरमस्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते, नगरं तु
वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् ।

नगर इति किम् ? कात्तीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

‘कारस्कर’ इति मुट् निपात्यते, वृक्षश्चेद्भवति । कारं करोतीति
‘दिवाविभानिशाप्रभाभास्करोरान्त’ इति टप्रत्ययः । कारस्करो वृक्षः ।

वृक्ष इति किम् ? कारकरः ।

केचित् पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति पठन्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पदमञ्जरी

नैमित्तिकानि, तानि हि मुमुक्षोरपि कर्त्तव्यानि । यथाऽऽहुः—

मोक्षार्थं न प्रशंसत ततः काम्यनिषिद्धयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्ययायनिवृत्तये ॥ इति ।

तानि कर्माण्यपवादितुं प्रतिषेद्धुं शीलमस्य स कर्मापवादी । परमहंसास्तु
कर्ममात्रमपवदन्ति । मा कुरुतेति । न कर्त्तव्यानीत्यर्थः । कर्मणि लुङ् ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ केचिन्नगरे इति प्रथमाद्विवचनान्तमाहुः । वृत्तौ तु
सप्तम्यन्तं व्याख्यातम् । कात्तीरमिति । ‘ईपदर्थे च’ इति काभावः ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ पारस्करप्रभृतिष्वेवेति । नेदं सूत्रमधीयत इत्यर्थः ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ रुद्धिशब्दा एते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्याः ।

न्यासः

यदितुं प्रतिषेद्धुं शीलं यस्य च कर्मापवादी, तस्य भावः कर्मापवादित्वम् । स हीत्या-
दिना तदेव कर्मापवादित्वं दर्शयति ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ कारस्करो वृक्षः । केचिदिति । यदि तर्हि सूत्रमेतत्
केचिन्नाधीयते तत् कथं तेषां कारस्करशब्दो वृधे तिप्यति ? इत्याह—पारस्करमभृति-
ष्वेवेत्यादि ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ पारस्करप्रभृतयो रुद्धिशब्दा यथाकथञ्चिद्

१ इतोऽग्रे ‘नेदं सूत्रमधीयते’ इति पाठो द्रव्यते स न्यास-पदमञ्जर्यसम्मतः ।

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये ।
पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् ।
किष्किन्धा गुहा ।

❖ तद्वृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ❖ । तस्कर-
श्चोरः । बृहस्पतिर्देवता ।

चोरदेवतयोरिति किम् ? तत्करः । बृहत्पतिः ।

संज्ञाग्रहणादुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्यम् ।

❖ प्रात्तुम्पतो गवि कर्तरि ❖ । तुम्पतो घातो प्रशब्दात्परस्तुट्
भवति गवि कर्तरि । प्रस्तुम्पति गौः ।

गवीति किम् ? प्रतुम्पति वनस्पतिः ।

पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः ।

पदमञ्जरी

पारङ्करोतीति पारस्करः, 'कृत्रो हेतु' इत्यादिना टः । रथं यातीति रथप्या ।
'आतोऽनुपसर्गे कः' । पत्यमप्यत्र निपात्यते । अन्ये तु सकारमेव पठन्ति । कि
करोतीति करोतेर्हुः, किमोऽन्त्यलोपः, सुट्, किष्कुः । किमपि धत्ते किष्किन्धा ।
पूर्वपत्कः, किमो द्विर्यचनं पूर्वस्य मलोपः, सुट्, उभयत्राप्यत्र पत्यमपि निपात्यते ।
तत्करोतीति तस्करः । अत्र हि तच्छब्देन चोरस्यैव प्रसिद्धं निन्द्यं परागृह्यते ।

प्रात्तुम्पताविति । 'तुप तुम्प हिसार्थौ' इत्येतस्मिन्धातो परतः प्रशब्दात्परः

न्यासः

व्युत्पाद्याः । नात्रावयवार्थं प्रत्यभिनिवेष्टव्यम् । पार करोतीति पारस्करः, 'कृत्रो
हेतुताच्छील्यानुलोभ्येषु' इति टः । रथं यातीति रथस्या । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । कार्यं
करोतीति करोतेर्हुः, कार्यस्य च किरादेशः—किष्कुः । किमप्यन्तर्धानोति दधाते.
पूर्वपत् कः, किमा द्विर्यचनम्, पूर्वस्य च मकारस्य लोपः—किष्किन्धा ।

तद्वृहतोऽस्तिवादि । तद्, बृहत्—इत्येतयोर्ग्रहणम् करपत्योश्चोरयोः परतश्चारे देव-
तायाश्चाभिधेयत्वा मुट् भवति, अन्त्यस्य च तकारस्य लोपः । तन् करोतीति 'क्षित्तद्-
बहुपु' इत्यञ्जिघानम्, तस्करश्चोरः, तत्कराऽन्त्यः । बृहता पतिर्हृदस्तिदेवता,
बृहत्तिरन्त्यः । अत्र किमर्थश्चोरदेवतयोरित्युग्राधिकारादोते, यावता संज्ञाग्रहणादेव
तत्परिमहः सिद्धः, न ह्यन्यस्य तस्करवृहत्स्तिशब्दो सञ्ज्ञा ! इत्यत्र आह—संज्ञाग्रहण-
मित्यादि ।

प्रात्तुम्पतावित्यादि । 'तुप तुम्प तुतो' इति अत्र परतः प्रशब्दान् परस्मै सुट्

अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तम्—‘प्रायस्य चित्तिचित्तयो. सुडस्कारो वा’ इति, तत्संगृहीतं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते, तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं

पदमञ्जरी

सुट् भवति धात्वर्थस्य चेद् गौः कर्त्ता भवति, प्रस्तुम्पतीति यत्ने तिबन्ने सुट् । स्तब्धेन धातुग्रहणात्तदादावपि भवति प्रस्तुम्पतो गावी, प्रस्तुम्पन्ति गाय इति । चित्तिचित्तयोरिति । ‘चित्ती संज्ञाने’, चिन्, ‘नपुंसके भावे कः’ ।

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपो निश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ एकवर्जमिति । एकं वर्जयित्वेत्यर्थः । ‘द्वितीयायां च’ इति णमुल् । तत्र हि परीप्सायामिति प्रायिकम् । अत्र यदि पदमिति जातावेकवचनं स्यात्तदैकवर्जमित्येकशब्देनापि प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्येत, ततश्चायमर्थो भवति—वाक्ये पदान्यनुदात्तानि भवन्ति, एकं पदं वर्जयित्वेति । अनुदात्तशब्दश्चेदानीं लौकिकः, लोके ह्यचामनुदात्तादिगुणयोगे ह्यपि तदनुरक्तत्वात्तद्धर्मा गृह्यत इति अञ्जलसमुदायरूपं पदमेवानुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । अत्र पक्षे किमेकं वर्जनीयमिति नियमकारणाभावात् सर्वेषामेव पदानां पर्माणेन वर्जनात्स्वरनियमो न स्यात् । तस्मात्पदमिति

न्वास.

भवति गवि कर्त्तरि । प्रस्तुम्पति गौः । प्रस्तुम्पत्येवान्यः । यदुक्तमिति तु भाष्ये । यदि तर्हि पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः, ‘प्रतिष्कशब्ध कशे’ इत्यारम्भं पूर्वं सूत्रं न पठितव्यम्, तस्याप्यनेनैव सप्रहातः ? सत्यमेतत्, प्रपञ्चार्यं तु पठितव्यम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ एकवर्जमिति । एकं वर्जयित्वेत्यर्थः । ‘द्वितीयायाश्च’ इति णमुल्प्रत्ययः । यत्तयमधिकारार्थः स्यात्, ततः पाठिक एव स्वरः सङ्गृहीतः स्यात् । ये त्वन्ये स्वराः ‘समानोदरे शयित ओ चोदात्तः’, ‘अस्थिरदधिसकप्यस्नामननुदात्तः’ इत्येवमादयः सप्ताप्याय्याम् ते न संगृहीताः स्युः । परिभाषाया त्वस्या तेषां संगृहीता भवन्ति । सा लोकेदेव स्थितापि सकल शास्त्रमभिज्वलयति, यथा वेदम प्रदीप इवेत्यालोच्याह—परिभाषेमिति । विध्यङ्गशेषमृता चेयम् । परिभाषा हि कार्यवाक्यानां शेषमावगता । यस्य पदावयवस्य स्वरित उदात्तो वा विधीयते तत्र शेषमनुदात्तं भवति । स्वरविधिविषयेति । स्वरविधिर्विषयोऽस्या इति विग्रहः । यत्रान्य इति ।

पदमञ्जरी

व्यक्तिनिर्देशः, विवक्षितं चैकत्वम् । अनुदात्तशब्दश्च 'नीचेरनुदात्तः' इत्यञ्जिशेषे पारिभाषिक इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । एकशब्देनापि सन्निधानादज्ञेयोच्यते । कथं तद्व्यञ्ज्यसमुदायरूपस्य पदस्याज्मात्राचिनानुदात्तशब्देन सामानाधिकरण्यम् ? अवयवावयविनोरभेदोपचारात् अर्शआद्यञ्प्रत्ययान्तत्वाद्वाऽनुदात्ताच्च पदमे-
षानुदात्तम् । यद्येवम्, अनुदात्तशब्देनापि पदमेव प्राधान्येनोच्यते अञ्गुणा-
भावेनेति पुनरप्येकशब्दस्य संख्येयापेक्षायां प्रधानभूतपदमेव सत्येयं प्राप्नोति ?
उच्यते, पदमित्येकत्रं विवक्षितमित्युक्तम्, तत्रैकं पदमनुदात्ताच्च भ्रमत्येकं पद
वर्जयित्वेति नायमर्थः सम्भवतीति सामर्थ्याद् गुणभूतोऽप्यनेकशब्देनोच्यते ।

यद्वा, पदशब्दोऽपि लक्षणया तत्स्थेष्वनु वर्तते, तत्राचा पदस्थत्याव्यभि-
चारादेकत्वविवक्षार्थमेव पदग्रहणम् । सर्वथा त्वयमर्थो विवक्षितः — एकस्मिन्पदे
वर्तमाना अचोऽनुदात्ता भ्रमन्ति एकमचं वर्जयित्वेति । एवं स्थिते यदीदं स्वतन्त्र
लक्षणं स्यात्तदा नियमो वा स्याद्—एकमचं वर्जयित्वा, परिशिष्टमनुदात्तमेव
भ्रमतीति विधिर्या ।

तत्राद्ये पक्षे येषामचा लक्षणान्तरेणोदानः स्वरितो वा विधीयते, तत्रा-
नियमप्रसङ्गाभावात्तत्रातिरिक्तविषयमेवेद् भ्रमति । अस्ति हि तत्रानियमप्रसङ्गः,
अस्वरस्याच उच्चारणासम्भवात् । एकवर्जमिति । यस्य यस्योदात्तस्वरितविधान
स स वर्ज्य इत्यर्थो भवति । ततश्चत्वार इत्यादात्रागमादीनां पृथक् स्वरप्रसङ्गः,
आमलकीज इत्यत्र ङीष्ः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति जश-
ब्दस्योदात्तत्वम्, 'दीर्घकाशतुपभाष्ट्रज' इति पूर्वपदानुदात्तत्वम्, 'अन्त्यात्पूर्व
वहच' इति लकाराकारस्योदात्तत्वमिति युगपदुदात्तचतुष्टयप्रसङ्गः । ननु च
नाप्राप्ते कृत्स्नर आरभ्यमाणेन 'दीर्घकाश' इत्याद्युदात्तत्वेनापोदितत्वादेव
कृत्स्नरो न भविष्यति, तथाऽऽद्युदात्तत्वं कुटीर इत्यादी सावकाशम्, उपसरज
इत्यादी सावकाशेन 'अन्त्यात्पूर्व वहच' इत्यनेन परत्राद्धाधिष्यत इति कथ-
मुदात्तचतुष्टयप्रसङ्गः ? उच्यते, विरोधे समानफलत्वे धाध्यनाद्यभारः, विप्र-
तिपेधोऽपि विरोध एव, तच्चोभय स्तरेषु नास्तीति कृत्स्नप्रत्ययसंज्ञानामिव
समावेशप्रसङ्गः । सत्यपि विप्रतिपेधे ङीष् उदात्तत्वे कृते पश्चात् 'अन्त्यात्पूर्व
वहच' इत्येतस्मिन्वृत्तेऽपि पूर्वकृतस्य ङीष् उदात्तस्यानिवृत्तेरनिष्टमेव ।
यदि च यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानम्, त त वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तमेवे-
त्यर्थः स्यात्, तदा पदमेकवर्जमिति द्वयमपि व्यर्थं स्यात् । सामान्येनाचोऽनु-
दात्ता इत्येवास्तु, प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिविषये तैर्वाधितत्वादेवानुदात्तत्वं न भवि-
ष्यति । तस्मात्पदमेकवर्जमिति वचनाज्जाय स्वतन्त्रो नियमः ।

पदमञ्जरी

अथ विधिः ? तदा येषामचां लक्षणान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा न विधीयते, तेष्वप्यनुदात्तस्य पक्षे प्राप्तत्वाद्विधिरनुपपन्न इति लक्षणान्तरेण येषामुदात्तः स्वरितो वा विहितः, त एकास्मिन्पदे वर्तमाना अनुदात्ता भवन्त्येकमचं वर्जयित्वेत्यर्थः स्यात् । क एक वर्ज्य इति न ज्ञायेत ! अद्यापि परनित्यादिभिर्व्यवस्था ? एवमपि सतिशिष्टेनापि व्यवस्था न, स्यात् । कथमौपगवत्वमित्यत्र द्वे प्रत्याद्यानुदात्तत्वे ? तत्रैकस्यानुदात्तत्वं विधीयमानं कस्य भवतु ? उदात्तस्वरितव्यतिरिक्तानां चाचामनियमप्रसङ्ग एवावतिष्ठेत् । तदेवं स्वतन्त्रेऽस्मिन् विधौ नियमे वा नेष्टं सिद्धमिति ।

अथाधिकारः स्यात्तदा 'कर्पात्यतो घञोऽन्तः' इत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति—कर्पशब्दस्याकारवतोऽन्त उदात्तो भवति, तमेकं वर्जयित्वा तस्मिन्पदे वर्तमानाः परिशिष्टा अचोऽनुदात्ता भवन्तीति । एवमन्यत्रापि—यत्र यत्रोपस्थानं तत्र तत्र सूत्रविहितं स्वरं वर्जयित्वा परिशिष्टस्यानुदात्तविधानम् । एकग्रहणमपि तत्र विधीयमानस्य स्वरस्योपलक्षणार्थम् । तेन 'तवै चान्तश्च युगपत्', 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्यादौ द्वयोरपि वर्जनं भवति । इन्द्रावृहस्पती इत्यत्र वृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् व्युदात्ते इन्द्रशब्देन द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' इति द्वयोरपि प्रकृतिस्वरत्नमिति त्रयाणां वर्जनं भवतीत्येवं पाष्ठिके स्वरे न कश्चिदोपः ।

'आद्युदात्तरच', 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' 'अस्थिदधिसकव्यक्ष्णामनुदात्तः' इत्यादिषु प्रदेशान्तरगत्तुपु स्वरविधिष्वनुपस्थानात्तेषु परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं न स्यात्, एकवर्जमिति च व्यर्थं स्यात् । कथमनुदात्तं पदमित्येवाधिकारोऽस्तु, न चेवं तत्तत्सूत्रविहितस्यापि स्वरस्यानुदात्तप्रसङ्गः, तद्विधानसामर्थ्यात् । तदेवं पक्षान्तरसम्भवात्परिभाषेयमिति निश्चित्याह—परिभाषेयमिति । लिङ्गवती चेयम्, स्वरविधिश्च लिङ्गमित्याह—स्वरविधिषिष्येति ।

यत्रान्य इति । अनुदात्तापेक्षमन्यत्वम् । उदात्तः स्वरितो वेति । अनुदात्तस्यानुदात्तवर्जनं व्यर्थमिति तद्विरोधाद् उदात्तः स्वरितो वा परिसंख्येयः, तद्विभाषेयास्योपस्थानमिति भावः । उपस्थितमित्यनेन स्वरविधिभिरस्यैकयाक्यता

न्यामः

अनुदात्तापेक्षमन्यत्वम् । तत्रानुशास्य पदमिति । ननु ख 'नोचैरनुदात्तः' इत्यनुदात्तशब्दो विशिष्टगुणोऽवस्यतीति, तत्राऽऽशङ्क्यत्र पदम्, पदशब्दस्याप्यस्तत्कथमत्र सामानाधिकरण्यात् ? नैष दोषः, अनुदात्तान्कमनुदात्त पदमिहाभिमतम्, तेन पद एवानुदात्तशब्दो वर्तते । कथम् ? मत्वर्थावाकारान्तात्वात् । अनुदात्ता अथ सन्तात्पनुदात्तम् । अर्थादेरावृत्तिगणत्वादत्राच्च । एकवर्जमित्युच्यते, य त्वेको न

द्रष्टव्यम् । अनुदात्ताच्चमनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते ? यस्यासौ स्वरः विधीयते । वक्ष्यति—‘धातो’ अन्त उदात्तो भवतीति; गोपायति, धूपायति । धातोर्न्त्यमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरः स्नास्वरो बाधते—लुनाति, पुनाति । स्नास्वरं तस्स्वरः—लुनीतः, पुनीत । तस्स्वरमाम्स्वर—लुनीतस्तराम्, पुनीतस्तराम् ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वर ॥

पदमञ्जरी

दर्शिता । कः पुनरिति । वर्ज्यविशेषस्य सूत्रेऽनिर्देशात्प्रश्नः । यस्य स्वरः विधीयते इति । यत्रेदगुपतिष्ठते तत्र यः स्वरः विधीयते स उच्यते । असाविति । यदि ह्यसावपि न वर्ज्येत तस्य तस्स्वरविधानमनर्थकं स्यात् । धातुस्वरं स्नास्वरो बाधत इति । सतिशिष्टेन व्यग्रस्थाया वक्ष्यमाणत्वात् । स्नास्वरं तस्स्वर इति । बाधत इत्यनुपङ्ग । अत्रापि हेतुर्वक्ष्यते, विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि’ इत्यत्र । तस्स्वरमाम्स्वर इति । पूर्वमदनुपङ्गः । सतिशिष्टत्वं हेतुः ।

आगमस्येत्यादि । उपलक्षणमेतत् । अनेन हि तत्तत्लक्षणाभिनिर्घृत्तानां बहु-

न्यास

शायते यो वर्जनीयः, तस्यामिव्यक्तये पृच्छति—कः पुनरित्यादि । यस्य चोदात्तः स्वरितो वा विधीयते स एवैको वर्ज्यते । यदि ह्यसावपि न वर्ज्यते तस्य तत् स्वर-विधानमनर्थकं स्यात् । गोपायति, धूपायतीति । ‘गुप् रक्षणे’, ‘धूप सन्तापे’, ‘गुपूधूप’ इत्यादिनायप्रत्ययान्तस्य ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इति धातुसंज्ञा, ‘धातोः’ इति धातोश्चान्तादात्तत्वम्, आयप्रत्ययान्तस्यान्त्यसकाराकारस्य धातुस्वरत्वम् । धातुस्वरः स्नास्वरो बाधत इति । सतिशिष्टस्वरत्वात्, सतिशिष्टस्य बलीयस्त्वात् । तथा श्रुतम्—‘सतिशिष्टस्वरो बलीयानिति च्छव्यम्’ इति । लुनाति, पुनातीति । ‘ष्वादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः, स्नाप्रत्ययस्य च प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । स्नास्वरमिति । बाधत इति सम्बन्धते । ननु परत्वात् तिवादिषु कृतेषु विकरणैर्भविष्यत्वम्, अतः सति सार्वधातुकस्वरे स्नास्वरस्य शिष्यमाणत्वात् तस्य सतिशिष्टत्वम्, एवञ्च स्नास्वरेणैव बाधा युक्ता तस्स्वरस्य ? एवं मन्यते यत् ‘तास्यनुदात्तेन्द्रिदुपदेश’ इत्यादिना तासेः परस्य लसार्वधातुकत्वं यास्ति, तज्ज्ञापयति—शिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरेण बाधत इति । लुनीतः, पुनीत इति । ‘ई ह्रस्वो’ इतीत्वम् । तस्स्वरमाम्स्वर इति । बाधत इति सम्बन्धः । बाधकत्वे तस्य हेतुः सतिशिष्टत्वमेव । लुनीतस्तरामिति । ‘तिडश्च’ इति तस्यन्तात्तरप, तदन्तात् ‘किमेत्तिडव्यय’ इत्यादिनाऽऽमुप्रत्ययः ।

किमर्थं पुनरयमेकवर्जपदस्वरो विधीयते ? इत्याह—आगमस्येत्यादि । आगमस्येत्यादि

आगमस्य—‘चतुरनडुहोरामुदात्तः’ चत्वारः, अनड्वाहः । आगम-
स्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य—अस्थनि, दधनीत्यनड्स्वरः
प्रकृतिस्वरं बाधते । प्रकृते—गोपायति, घूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्यय-
स्वरं बाधते । प्रत्ययस्य—कर्त्तव्यम्, हर्त्तव्यम् । प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः
स्वरस्य बाधकः ।

पदमञ्जरी

नामुदात्तस्वरितानां समावेशनिवृत्तिः प्रयोजनमस्येत्युच्यते । न चैतावदेव
प्रयोजनम्, येषामपि केनापि स्वरित उदात्तो वा न विधीयते, यथाऽन्ते-
काञ्चु प्रत्ययेषु धातुषु वाऽऽद्यन्तव्यतिरिक्तानामर्चां तेषामप्यनुदात्तनियमस्यै-
तदधीनत्वात् ।

चत्वार इति । ‘चत्तेरुन्’ इति चतुर्शब्द आद्युदात्तः । अनड्वाह इति ।
‘अनसि बहेः क्विप् उश्चानसः’ इति क्विप्, यजादित्वात् सम्प्रसारणम्, अनः-
शब्दोऽसम्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः, ‘गतिकारकोपपदात्कृत्’ इत्युत्तरपदप्रकृतिस्थ-
रेण धातोरन्त उदात्तः । अस्थनीति । ‘असिसञ्चिभ्यां चिन्’ इत्याद्युदात्तोऽस्थि-
शब्दः, दधिशब्दः ‘नन्धिपयस्यानिसन्तस्य’ इत्याद्युदात्तः । नविति नपुंसकाख्या ।
यस्यासौ स्वरो विधीयते स वर्ज्यते इत्युक्तम् । सर्वेषां चागमादीनां स्वरो विधीयत
व्यासः ।

पृथक् स्वरो मा भूदित्येवमर्थमेक वर्जयित्वा पदानुदात्तत्वं विधीयते । आगमस्वरः
प्रकृतिस्वरं बाधते इति । सत्यदिमन्नेकवर्जं पदं स्वरे । अस्मिन् प्रकृतेरागमस्य
च पृथगेव स्वरः स्यात् । चत्वार इति । प्रकृतिस्वरः पुनराद्युदात्तत्वम् । तथा हि
‘चत्तेरुन्’ इत्युत्तरपदप्रत्ययान्तश्चतुर्शब्दो व्युत्पाद्यत इति स नित्स्वरेणाद्युदात्तो भवति ।
अनड्वाह इति । अनुडुहोऽप्येव व्युत्पत्तिः कियते । ‘अन प्राणने’, अस्मात् ‘सर्वधातु-
भ्योऽसुन्’ इत्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादन शब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अनो बहतीत्यनसि बहेः
क्विप्, ‘उश्चानसः’ इत्यनस्युपपदे बहेर्धाताः क्विप्, अनश्चोकारादेशः । बहेर्ध्यादित्वात्
सम्प्रसारणम्, उपपदसमासः, ‘तत्पुरुषे तुल्याय’ इत्यादिना पूर्वपदकृतिस्वरत्वम् । तस्मा-
दनुडुहोऽप्येव व्युत्पादितस्य स्यादाद्युदात्तत्वम् । विकार=आदेशः । अनड्स्वरः प्रकृ-
तेरिति । दध्यस्थिशब्दावाद्युदात्तो । तथा हि ‘असु शेण्णे’, ‘असिसञ्चिभ्यां चिन्’ इति ।
धिनप्रत्ययान्तत्वाच्चित्स्वरेणास्थिशब्द आद्युदात्तः । दधिशब्दोऽपि किन्प्रत्ययान्तत्वा-
दाद्युदात्त एव । धाधातोः ‘आहगमहन’ इति ‘किक्विनौ लिट् च’ इति किन्प्रत्ययः,
तत्र द्विवचने इव आकारलोपे च दधीति भवति । ‘अस्थिदधि’ इत्यादिनाऽनडि-
कृते तस्य यः स्वरः स च कर्त्तव्यः, तस्याप्यस्यस्मिन्नस्थिदधिशब्दयोरनडश्च पृथगे-

काष्णोत्तरासङ्गपुत्र इत्यन च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वर सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वर न बाध्यते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ।

❧ विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ❧ । अतिस्र इत्यन 'तिसृभ्यो जस' इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ।

❧ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ❧ । अचत्वार, अनङ्वाह इति । यस्य विभक्तिनिमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तन्नञ्स्वरेण बाध्यते ।

पदमक्षरी

बाधक प्राप्नोति ? तत्राह—विकरणस्वरस्त्विति । एव मन्यते—यद्य तासे परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्य, अन्यथा यद्यपि लान्स्थाया तासिविधीयते, तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु च लादेशेषु कृतेषु पञ्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सतिशिष्टोऽपि नित्यतेनैव सिद्धेरनथक तत्स्यवादिति ।

विभक्तिस्वरादिति । सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम् । नञ्स्वरेणेति । 'तत्पुरुषे तुल्याथ' इति प्रकृतिभावविहितेन ।

विभक्तिनिमित्तस्वरादिति । विभक्तिनिमित्त यस्य तस्य य स्वरस्तस्मादित्यर्थः । घान्ये हीत्यादि । देवदत्तशब्द आमन्त्रितस्वरेणाद्युदात्त, गामित्याद्युदात्त, गमेर्द्धौ प्रत्ययस्वरः, 'औतोऽम्शसो' इत्यात्वमेकादेशः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्त', 'निपाता आद्युदात्ता' 'उपसर्गाद्विभक्तिमर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वे धनितत्वादमे

—वास

काष्णोत्तरासङ्गपुत्र इति । बहुव्रीहिं कृत्वा तत्पुरुष कर्तव्य । बहुव्रीहिस्वर इति । 'बहुव्रीहौ प्रकृता' इत्यादिनोक्तः ।

पूर्वक शापक चेतसि कृत्वाऽऽह—विकरणस्वरस्त्वित्यादि ।

विभक्तिस्वरादित्यादि । निपाता आद्युदात्ता' इति नञ्पुदात्त । तत्र तत्पुरुषसमासे कृते 'त पुरुषे तुल्याथ' इत्यादिना प्रकृतिस्वरादुदात्तत्वमेव भवति । यदा तु नञ्स्वराद् विभक्तिस्वर प्राप्नोति नञ्स्वरश्चेप्यते, तस्माद् विभक्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । बलीयस्त्व सति किं भवति ? इत्याह—अतिस्र इत्यस्यादि । 'तिसृभ्यो जस' इत्यनेन विभक्तिरुदात्तत्वं विधीयते । तद्वल्यस्त्वात् सतिशिष्टमपि नञ्स्वरेण बाध्यते । विभक्तिस्वरस्य तु—तिस्र, तिसृधित्येपोऽवकाशः ।

निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव

पदमञ्जरी

पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति । गौणार्थमेतत्पदग्रहणं मुख्यपदाधिकारस्य निवृत्तिं कारयति । तेन किं सिद्धं भवति ? तत्राह—तेनेति । ज्ञापकमप्यस्मिन्नर्थे

न्यास

विधाने वर्जितत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव भवति । आहुपसर्गस्वरेणानुदात्त । अजि स्येप तु लोडन्त 'तिङ्ङतिङ्' इति निपातेनानुदात्त । शुक्लशब्दो हि प्रातिपदिक स्वरेणान्तोदात्त इति तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इति टापा सहेकादेशे कृतेऽन्तो दात्त एव भवति । एवममिपूर्वत्वे कृते वेदितव्यम् ।

तदेव पदग्रहणाद् वाक्य एकैकस्मिन् पदे पृथगेव स्वरो भवति । यथानुदात्त पदमेकवर्णं भवति, एव सति यावत् पदसंज्ञा न भवति तावदेक वर्णयित्वा परिशिष्टस्यानुदात्तत्वेन भवितव्यम्, ततश्च कुनक्त्या विकार कौबलमित्यत्र 'अनुदात्तादेश' इत्यनेनाञ् प्रत्ययो न न्यात् । यत् कुबलशब्दोऽयम् 'प्राप्तादीनाञ्' इत्याद्युदात्त, गौरादित्वान् ङीप् विहितेऽपि पदव्यपदेशामावादाद्युदात्तत्वं न परित्यजतीत्याह—परिमाणार्थञ्चेदमित्यादि । पदमत्र गौणमभिप्रेतम्, न मुख्यम् अन्यथा पदाधिकारे सति पुनः पदग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुत्तरकालस्य पदसंज्ञा भविष्यति, तदिह पदमभिप्रेतमिति वेदितव्यम् । असति पदग्रहणे न ज्ञायते—कियतामन्त्रामनुदात्तत्वं भवतीति । पदग्रहणे तु सत्येकस्मिन् पदे यावन्तोऽचस्तावतामनुदात्तत्वं भवतीत्येवोऽर्थो ज्ञायते, तस्मात् परिमाणार्थमिति । न तु सुवत्तस्य तिङन्तस्य वा प्रतिपादनार्थम् । तेन प्रागेव पदव्यपदेशानुदात्तत्वेन भवितव्यमिति न भवति पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । स्यादेतत्—यद्यपि पदमित्यनेन मुख्यं पदं न प्रत्याप्यते, तथापि पदाधिकारेण तदिह सञ्ज्ञि धाप्यत इति तदवस्थ एव स दोषः । इत्यत आह—पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति । एतत् पदग्रहणं गौणमर्थं प्रतिपादयन् मुख्यपदाधिकारं निवर्त्तयति । तेन किमिष्टं भवति ? इत्याह—तेनेत्यादि । तथा चेति । एवञ्च सतीत्यर्थः । प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधानं तुल्यकालमेव परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीति । अगुमेनार्थं ब्रूयितुमाह—गर्भिणीत्यादि । गर्भोऽस्या अस्तीतीनि, 'शृङ्गेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । गर्भशब्दोऽयं कुबलशब्दवदाद्युदात्तः । तत्र यदीनिप्रत्ययस्योदात्तवसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति ततो गर्भिणी शब्दस्यानुदात्तादित्वाद् 'अनुदात्तादेशञ्' इत्यञ् प्राप्तोतीति तद्बाधनार्थं युज्यते तस्य भिक्षादिषु पाठः । तस्य उत्तरकालं पदसंज्ञायामुपजातायामवशिष्टस्यानुदात्तत्वं स्यात् । एव सति गर्भिणीशब्द आद्युदात्तः स्यात् । ततश्चाणो बाधनार्थं भिक्षादिषु न पठ्यत, पठ्यते च । तस्मात् ततो विज्ञायते—प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधि समकालमेवावशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यभिप्रायः ।

शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च—कुवल्या विकार कोवलमित्य-
त्रानुदात्तादिलक्षणोऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्ता-
दिलक्षस्याञो बाधनार्थं भिक्षादिषु पठ्यते ।

कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्तो ॥

कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ १५६ ॥

पदमञ्जरी

दर्शयति—गर्भिणीशब्दश्चेति । गर्भोऽस्या अस्तीति मत्पर्याय इति, ङीप् । गर्भ-
शब्दो ग्रामादि । तत्र यदीनिप्रत्ययस्योदात्तविधिसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति,
ततो गर्भिणीशब्दस्यानुदात्तादित्वाद् ‘अनुदात्तादे’ इत्यन्वि प्राप्ते तद्बाधनार्थं
युज्यते तस्य भिक्षादिषु पाठः । अथ पदसंज्ञाया उत्तरकालं शिष्टस्यानुदात्तत्वं
भवेत्, ततो गर्भिणीशब्द आद्युदात्तः स्यात्, तत्तद्वानो बाधनार्थं भिक्षादिषु न
पठितव्यं स्यात् ।

कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्ताविति । तत्र चोक्त एव प्रकारः, तत् कुवलयशब्दाद-
ञ्सिद्धये आश्रयणीयम् । गर्भिणीशब्दस्य ज्ञापकमुपपद्यत इति भावः । अत्रे-
षोद्यते—उदात्तस्वरितविधिभिरेकीभूतमप्येनान्वयमार्थं चेद् विहितस्वररहितेष्वेय-
स्यात्, मिथ्यर्थं चेद् विहितस्वरेष्वेव स्याद्—इति प्रागुक्तो दोषस्तद्वयस्य एव ?
उच्यते, उक्तं पदग्रहणमेकस्मिन्पदेऽन्तर्भूतानां सर्वेषामनुदात्तत्वमिति, अतो यथै-
तदुपपद्यते तथा निधिरूपेण, नियमरूपेण, उभयरूपेण वा प्रवृत्तिर्भविष्यति ।

नन्येयमप्येकैवमिति व्यर्थम्, तद्वि यत्र सूत्रे येन व्यापारेण यस्य स्वरो
विधीयते तस्य मा भूदित्येवमर्थम्, यन् च तस्यापि स्यादनर्थकमेव तदस्यात् ?
उच्यते, ‘एकवर्चम्’ इति वचनात्परिभाषात्परिनिर्णयः । तद्वि स्यात्तन्त्येऽधिकारे
च न कर्तव्यम् । परिभाषायां तु प्रवृत्तिविषयज्ञानार्थं कर्तव्यमिति सर्वमनदातम् ॥

कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ आदस्यास्तीत्यात्पान्, ‘वसौ मत्पर्ये’ इति
न्यासः

किं पुनः कारणं लब्धाया पदसंज्ञायामवशिष्टस्यानुदात्तत्वे निधीयमाने कुवली
शब्दादञ् न सिध्यति, कथञ्च गर्भिणीशब्दस्यानुदात्तादिलक्षणस्याञो बाधनार्थं
भिक्षादिषु पाठः प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेवावशिष्टस्यानुदात्तत्वं
भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापकः । इत्याह—कुवलगर्भशब्दावित्यादि । आद्युदात्तत्वे ह्यनयोर्वदि
पदसंज्ञाया सत्यामवशिष्टस्यानुदात्तत्वं स्यात्, कुवलीशब्दस्य च स्यात्, ततश्च कुवली
शब्दाद् विकारेऽयंऽञ् स्यात् ।

गर्भिणीशब्दस्यानुदात्तत्वादञ् प्राप्नोति, ततस्तद्बाधनार्थं भिक्षादिषु न पठ्येत,
पठ्यते च, तस्मादवसीयते—प्रागेव पदव्यपदेशादवशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति ॥

कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ कर्पात्वत् इति कर्पश्चात्ताश्चेति कर्पात्वत्—समाहार-

कर्पतेर्धातोराकारवत्तश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्पः । पाकः । त्यागः । रागः । दायः । घायः । 'जित्यादिनित्यम्' इत्यस्यापवादः ।

कर्प इति विकृतनिर्देशः कृपतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्प इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

पदमञ्जरी

भसंज्ञा, कर्पश्चात्प्रांश्चेति समाहारद्वन्द्वः । विकृतनिर्देश इति । विकरणान्तस्येदमनुकरणम्, न तु घञन्तनिर्देश इति भावः । अथ किमर्थो मनुज्जिर्देशः, यावता न कचिदप्याकारात्परो घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं भविष्यति ? उच्यते; घञाक्षिप्तो धातुरात् इत्यनेन विशेष्येत, तत्र तदन्तविधौ ज्ञायमाने आनन्तर्यस्यासम्भवाद्बिधानं विशेष्येत—आकारान्ताद्यो विहित इति, तत्रश्च दाय इत्यादायेव स्यात्, पाक इत्यादौ तु न स्यात्; मनुज्जिर्देशाच्च सर्वत्र भवतीति । लाक्षणिकस्याप्यात्वतो ग्रहणमिष्यते; वृपादिषु कामपामपदानां पाठात् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येष सिद्धेऽन्तग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

न्यासः

द्वन्द्वः । आकारोऽस्यास्तीत्यात्वान् । कर्पतेर्धातोरिति । 'कृप विलेखने' इत्यस्याकारवत्तश्चेति सम्प्रथ्यते । कर्पतिना धातुना साहचर्यादात्त्वतोऽपि धातोरेव ग्रहणम् । घञ इति प्रत्ययग्रहणम्, अतः प्रत्ययग्रहणपरिमापया तदन्तस्य कार्यं ज्ञायत इत्याह—घञन्तस्येति । एतच्च कर्पतेरात्वतश्च समानाधिकरणं विशेषणम् । पाक इत्यादि । 'भत उपधायाः' इति वृद्धौ कृताया धातोराकारवत्त्वम् । दायः, घाय इति । 'आतो युक् चिण् कृतोः' इति युक् ।

किमर्थं पुनः प्रकृते विकृतस्य ग्रहणं क्रियते, न 'कृपातः' इत्येवोच्येत ? इत्यत आह—कर्प इति विकृतिनिर्देश इत्यादि । कृपिर्विलेखनार्थो भ्वादौ तुदादौ च पठ्यते, तत्र यस्य विकरणे परतो गुणात्मको विकारो भवति तस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणमिष्यते, नेतरस्य । एतच्च विकृतनिर्देशे सति लभ्यते । तस्मात् कृपतेस्तौदादिकस्य निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थो विकृतनिर्देशः । कस्मात् पुनस्तौदादिकस्य निवृत्तिरिष्यते ? इत्यत आह—तौदादिकस्येत्यादि ।

अथ किमर्थं मनुषा निर्देशः क्रियते, न कर्पात् इत्येवोच्येत ? नैवं शक्यम्; विहितविशेषणस्याकारस्य ग्रहणं विज्ञायेत—आकारान्ताद् यो विहित इति । तथा च दाय इत्यादादेव स्यात्, पाक इत्यादौ न स्यात् । मनुषग्रहणे तु सति न दोषः ।

अन्तग्रहणमुत्तरार्थम्, इह हि 'अलोऽन्त्यस्य' इति भविष्यति ॥

१. भतः परं महिष्यरसंस्कारथे 'हृकस्येति कृषोगे कर्तरि षष्ठी' इत्यधिकः पाठः ।

उच्छादीनां च ॥ १६० ॥

‘उञ्छ’ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति ।

उञ्छः, म्लेच्छः, जञ्जः, जल्पः—एते घञन्ता इति, लिट्स्वरः प्राप्तिः । जपः, व्यधः—इत्यबन्तौ, तयोर्धातुस्वरः प्राप्तिः । केचित्तु वध इति पठन्ति । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगः, अन्यत्र हि योग एव भवति ।

ॐ गरो दूष्येऽबन्तः ॐ । गरशब्दोऽबन्तः, स वृष्य एवान्तोदात्तः । गरः=विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ॥

ॐ वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे ॐ । ‘हलश्च’ इति घञन्ताः, एते करणेऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव ।

पदमञ्जरी

उच्छादीनां च ॥ ‘उछि उच्छे’, ‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’ । ‘जजि युजे’, अत्र कुत्वाभावो निपातनात् । ‘जल्प व्यक्तायां वाचि’ ‘व्यध ताडने’, ‘व्यधजपोरनुपसर्गे’ इत्यप् । वध इति । ‘हनश्च वधः’ इत्यप् । कालविशेष इति । कृतद्रापरादौ । ‘घृ गृ निगरणे’, ‘ऋदोरप्’ ।

विषमित्यनेन दूष्यशब्दस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति ।

‘विद ज्ञाने’, ‘ओषिजी भयचलनयोः’, ‘वेष्ट वेष्टने’, ‘बन्ध बन्धने’, ‘प्लुब् स्तुतौ’, ‘यु मिश्रणे’, ‘द्रु गतौ’ ।

ग्यासः

उच्छादीनां च ॥ उञ्छः, म्लेच्छः, जञ्जः, जल्प इति । ‘उछि उच्छे’, ‘म्लेच्छ अव्यक्ताया वाचि’, ‘जजि जजि युजे’, ‘जप जल्प व्यक्ताया वाचि’ । जञ्जः कुत्वाभावो निपातनात् । जपो व्यध इत्यबन्ताविति । तत्र ‘व्यधजपोरनुपसर्गे’ इत्यबन्तत्वम् । वधशब्दो हि ‘हनश्च वधः’ इति । तयोर्धातुस्वरः प्राप्तिः इति । ‘पालोः’ इत्युदात्तत्वम् । व्यध इति । ‘व्यध ताडने’ । अत्रापि व्यधजपोरित्यबन्तत्वम्, पूर्ववद्भातुस्वरः प्राप्तिः । कालविशेष इति । कृतद्रापरादौ । रथाद्युपकरणे चेति । आदिशब्देन हलादेर्ग्रहणम् । गर इति । ‘घृ निगरणे’ । ‘ऋदोरप्’ इत्यबन्तः । विषमित्यनेन दूष्यशब्दस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति । अन्यत्राद्युदात्त एवेति । धातुस्वरेण । वेद-वेग-वेष्ट-बन्धा इति । ‘विद ज्ञाने’, ‘विचिर् पृथग्भावे’, ‘वेष्ट वेष्टने’, ‘बन्ध बन्धने’ । परिप्लुक्षित्यादि । ‘प्लुब् स्तुतौ’, ‘यु मिश्रणे’, ‘द्रु गतौ’—एभ्यो यपायोग पर्यायुपसर्गपूर्वैभ्यः क्विप्, प्रादिसमासः । अन्यत्र मध्योदात्त इति ।

ॐ स्तुयुद्रुवश्छन्दसि ॐ । उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिद्रुत् ।

ॐ वर्तनिः स्तोत्रे ॐ । स्तोत्रम्=साम, तत्स्थो वर्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ।

ॐ श्वन्ने दरः ॐ । श्वन्नेऽभिधेये दरशब्दोऽन्तोदात्तः । अन्यत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः ।

ॐ साम्बतापो भावगर्हायाम् ॐ । अन्तोदात्तौ, अन्यत्राद्युदात्तौ ।

ॐ उत्तमशश्वत्तमशब्दौ सर्वत्र ॐ । केचित्तु 'भावगर्हायाम्' इति अत्राप्यनुवर्तयन्ति ।

पदमञ्जरी

उपसमस्तार्थमेतदिति । केवलानां धातूनां कियन्तानां धातुस्वरेणैव सिद्धत्वात् । परिष्टुदिति । सम्पदादित्यात्किप्, तेन प्रादिसमासः, 'पूर्वपदात्' इति पत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वम् । सोपपदात्तु कियपि कृत्स्वरेणैव सिद्धम् ।

अन्यत्र मध्योदात्त इति । स हि 'वृत्तु यर्त्तने' इत्यस्मादिनिप्रत्ययेन व्युत्पाद्यते । 'दृ विदारणे' ।

साम्बतापो भावगर्हायामिति । साम्बो भिक्षते, अम्बया सह भिक्षणं गर्हितम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । तापो दस्यूनाम् । धार्मिकेषु दस्युकर्तृकस्तापो गर्हितः । 'कर्पात्यतः' इत्येव सिद्धे भागगर्हाया अन्यत्राऽऽद्युदात्तार्थं वचनम् ।

उत्तमशश्वत्तमायिति । तमयन्तायेतौ । द्रव्यप्रकर्षविधक्षायामामभारः, पित्यादनुदात्ते प्राप्ते पाठः । सर्वत्रेति । भावगर्हायाम्, अन्यत्र च । छन्दसि, भाषायां चेत्यन्ये ।

न्यासः

वर्तनिशब्दो हि 'अर्त्तिसुप' इत्यतोऽनिप्रत्ययेऽनुवर्त्तमाने 'वृत्तेश्च' इत्यनेन 'वृत्तु यर्त्तने' इत्येतस्मादिनिप्रत्ययमुदाहृत्य व्युत्पाद्यते । तस्मात् प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तो भवति । दर इति । 'दृ विदारणे' शृकारान्तत्वादबन्तः ।

साम्बतापो भावगर्हायामिति । सहाम्बया वर्तत इति साम्ब, 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति प्रकृतिस्वरेण सहशब्दस्य 'निषाता आयुदात्ताः' इत्यायुदात्तत्वे प्राप्ते भावगर्हायामन्तोदात्तत्वं विधीयते । साम्बो भिक्षते । भिक्षणमत्र भावगर्हा । तपनं तापः, 'तप सन्तापे' इत्यस्माद् घञ् । आयुदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । तापो दस्यूनां धार्मिकेषु । भावगर्हायामिति किम् ? साम्बस्तिष्ठति, तापो महान् ग्रीष्मस्य । अनयोरायुदात्तत्वमेव ।

इत्तमशश्वत्तमायिति । एतौ तमप्यत्ययान्तौ । पितृवार प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे

ॐ भक्षमन्थभोगदेहाः ॐ । एते घञन्ताः । भक्षिर्ण्यन्तोऽपि घञन्त एव; 'एरजण्यन्तानाम्' इति वचनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

'उदात्त' इति वर्तते । यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते, तस्यानुदात्तास्यादिरुदात्तो भवति । कुमार ई कुमारी । कुमार-शब्दोऽन्तोदात्त, तस्य डीप्यनुदात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो ङीष् उदात्त, भस्य टेलोपः । पथ । पथा । पथे । पथिन्-शब्दोऽन्तोदात्तः । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङ्मतुप्' । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । कुमुदावयोऽन्तोदात्ताः । ङ्मतुबनुदात्त ।

अनुदात्तास्येति किम् ? प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रासङ्गशब्दः

पदमञ्जरी

'भक्ष अदने' घुरादिः, 'मन्थ विलोडने', 'मुज कौटिल्ये', 'दिह उपचये' । एरजण्यन्तानामिति । ये तु अनार्षमेतद्वचनगित्याहुः, तेषां भक्षशब्दस्य पाठे प्रयोजनं नृणाम् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ कुमारशब्दोऽन्तोदात्त इति । फिपित्यनेन । अन्यत्रापि प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वमनेनैव द्रष्टव्यम् । पथिन्शब्दोऽन्तोदात्त इति । 'पतेस्थ च' इतीन्प्रत्ययान्तत्वात् । कुमुदावयोऽन्तोदात्ता इति । कुमुदशब्दो मूलविभुजादिप्राक्प्रत्ययान्तः, नडशब्दोऽव्युत्पन्नः, 'धी गत्यादिषु' अस्मादसच्, वुडागमश्च । वेतसरिचत्स्यरेणान्तोदात्तः ।

प्रासङ्ग्य इति । प्रासङ्ग्य इति प्रासङ्गः, कर्मणि घञन्तः, 'तद्वहति' इति न्यासः

उच्छब्दस्य 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वमित्यत आद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमुत्तमशब्दः पठ्यते । शश्वच्छब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ततो मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमेव पठ्यते । सर्वत्रेति । भावगर्हायाम्, अन्यत्र च ।

मच्च मन्थ इत्यादि । 'मक्ष मक्षणे', 'मन्थ विलोडने', 'मुज कौटिल्ये' 'दिह उपचये' । ननु भक्षिश्रुरादित्वाण्यन्त इति तत् 'एरच्' इत्यच्चा मवितव्यम्, तत् कथमसौ घञन्तः ? इत्याह—भक्षिर्ण्यन्तोऽपीत्यादि । अत्रैव कारणमाह—एरजण्यन्तानामिति ।

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ कुमारीति । 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । कुमारशब्दोऽन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरेण । एवमुत्तरत्राप्यन्तोदात्तता चेदित्य्या । छीबित्यनुदात्त इति । पित्वात् ।

प्रासङ्ग्य इति । 'तद् वहति' इत्यादिना प्राप्तितीयो यत् । प्रासङ्गशब्द

थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य यति 'तित्स्वरितम्' इति स्वरिते उदात्तो लुप्यते ? नैतदस्ति; स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तात्, तत् कुत उदात्तलोपः ! तदेतदनुदात्ताग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम् ।

'अन्त' इति हि प्रकृतत्वादन्तस्य स्यात्—मा हि धुक्षाताम्, मा हि धुक्षाथाम् ।

पदमञ्जरी

'प्राग्विधात्' इति यत् । नैतदस्तीति । उदात्तो लुप्यते इति । यत्तस्य प्रतिषेधः । कथं नैतदस्ति ? इत्याह—स्वरिते हीति । 'प्रागेव पदसंज्ञायाः स्वरविधिसमकालमेव शेषनिधातो भविष्यति' इत्युक्तं पुरस्तात् । तत् कुत उदात्तलोप इति । न कुतश्चिदित्यर्थः । तदेतदित्यादि । यस्मादेवमनुदात्तग्रहणस्य व्यापस्य न सम्भवति, तस्मादेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तार्थम् ।

अथासत्यनुदात्तग्रहणे कस्य स्यात् ? इत्यत आह—अन्त इति । मा हि धुक्षातामिति । दुहेर्माञ्छि लुब्धात्मनेपदम्, आतामाथामौ, च्ले, कसः । 'अदुपदेशात्' इति लसार्थधातुकानुदात्तत्वम्, कसः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त, 'कसस्याचि' इत्यकारलोपः । माञ्छि प्रयोगोऽङागमनिवृत्त्यर्थः, अटि हि सति पदमाधुवात् भवति, हिशब्दप्रयोगः 'हि च' इति निधातप्रतिषेधार्थः । अत्रासत्यनुदात्तग्रहणे आतामाथामोर्द्वितीयस्याच उदात्तः स्यात्, अन्ताधिकारात्; सति स्वस्मिन्मादेर्भवति । इदं तु वक्तव्यम्, 'यत्रोदात्तलोपः' इत्युच्यमाने कथमन्त्यस्य प्रसङ्गः, न हि

व्यासः

इत्यादि । 'पञ्च सङ्गे' इत्यस्माद् घञमुत्पाद्य प्रासङ्गशब्दो व्युत्पाद्यते, तस्य 'गतिकारकोपपदात्' इति 'तत्पुरुषे' इति वर्त्तमाने 'थायघञ्काजनिप्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वं विहितम्, अतोऽसावन्तोदात्तः । नैतदस्तीति । 'उदात्तो लुप्येत' इति यदुक्तं तस्य प्रतिषेधः । कस्माच्चैतदस्तीत्याह—स्वरिते हीत्यादि । स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीति प्रातिपदिकमेतत् । तस्मात् स्वरिते विधीयमाने परिशिष्टस्यानुदात्तत्वेन भवितव्यम् । तत् कुत उदात्तलोप ! न कुतश्चिदित्यर्थः । तदेतदित्यादि । यस्मादेवमनुदात्तग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं न सम्भवति, तस्मादनुदात्तग्रहणमेतदादेरनुदात्तस्योदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम्, अन्यथा ह्यस्यानर्थक्यमेव स्यात् ।

किं पुनः कारणमादेरनुदात्तस्योदात्तो न सिध्यति, यतस्तदर्थमनुदात्तग्रहणं क्रियते ? इत्याह—अन्त इति हीत्यादि । अवधारणमात्रं द्रष्टव्यम् । अन्तस्यैव स्यात्, नादेरित्यर्थः । कः पुनरादेरुदात्तार्थमनुदात्तग्रहणं क्रियते ? इत्याह—मा हि धुक्षाता-

यत्रेति किम् ? भार्गवः, भार्गवो, भृगवः । प्राक् मुवुत्पत्ते-
गोत्रप्रत्ययस्य लुक् ।

उदात्तग्रहणं किम् ? वेदी । और्वो' ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

‘अन्तः’ इत्येव । धातोरन्त उदात्तो भवति । पचति । पठति ।
ऊर्णोति । गोपायति । याति ॥

पदमञ्जरी

तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति ? उच्यते, आदेरपि तर्हि न प्राप्नोति, तस्मान्नुदात्त-
लोपं प्रत्यनिमित्तत्वात्, ‘क्सस्याचि’ इत्यज्ञानी प्रत्यये गिनान् । दन्त्यस्य
प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्सम्यन्विनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थे नान्तरूप-
दन्त्यस्य प्रसङ्गः । यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते पदः उदात्तः
तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थः, तत्र नान्तरूप्य प्रसङ्गः ।

मृगव इति । ‘अत्रिमृगुकुत्स’ इत्यादिना वृष्ण लुक् । न वृष्ण-
ग्रहणम्, न बहुवचनस्य । वेदीति । निदाग्रन्तान् ‘आह्वयामो वन्द’

चितः ॥ १६३ ॥

चितोऽन्त उदात्तो भवति । 'भञ्जभासमिदो घुरच्', भञ्जुरम् । भासुरम् । मेदुरम् । 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्', कुण्डिनाः ।

चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्त इष्यते । बहु-
पटवः । उच्चकैः ॥

पदमञ्जरी

चितः ॥ भञ्जुरमिति । 'चजोः कु चिण्यतोः' इति कुरयम् । कुण्डिना इति । कुण्डशब्दात्मस्यर्थाय इनिः, स्त्रियां ङीप्, कुण्डिनीशब्दो मध्योदात्तः, कुण्डिन्या अपत्यानि बहूनि, गर्गादियन्तो बहुषु लृक्, परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः ।

चिति प्रत्यये इति । ननु च नात्र चित्तीति प्रत्ययग्रहणं कुण्डिनजादेरपि ग्रह-
णात् ? तस्मादयमप्रार्थः—यत्र चित्प्रत्ययस्तत्र समुदायस्येप्यत इति । कथं पुन-
रेतल्लभ्यते ? चित इत्यवयवादेषा षष्ठी, न कार्यिणः, चितोऽवयवस्य सम्बन्धी यः
समुदायः स कार्यी । अथ वा—चिदस्यास्तीति चितः, अर्शादेराकृतिगणत्यादच्
प्रत्ययः, षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गम्—अकः
चित्करणम्, अन्यथा तस्यैकाष्टत्वादनर्थकं सत्स्यात् । कुण्डिनजादेर्व्यपदेशि-
न्नावेन चिद्वत्त्वम् ॥

न्यासः

चित ॥ भञ्जुरमित्वादी प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽन्तोदात्तत्वं विधीयते । कुण्डिना
इति । अत्र तु स्थानिवद्भावः स्वरस्य । कुण्डिनीशब्दस्यायमादेशः, स च प्रत्यय-
स्वरेण मध्योदात्त इति तदादेशोऽपि मध्योदात्त एव स्यात् । कुण्डमस्यास्तीतीति,
तदन्तात् स्त्रियाम् 'श्रुन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । कुण्डिन्या अपत्यानि बहूनीति गर्गा-
दिवाद् यञ्, तस्य बहुषु लृक् । परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः ।

चिति प्रत्यय इत्यादि । कथं पुनः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्तत्वं लभ्यते ?
यथा लभ्यते तथाख्यायते—इह चित इति समुदायसम्बन्धेऽवयवादेषा षष्ठी । चितोऽ
वयवस्य यः सम्बन्धी यः समुदायस्तस्यान्तोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । अथ वा—चित इति
मत्वर्थीयान्प्रत्ययान्तमेतच् चिदस्यास्तीति चितः, तस्यान्तोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ।
तेन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्तत्वं सिध्यति । यदि तर्हि चित इति मत्वर्थीया-
कारप्रत्ययान्तमेतत्, तर्हि षष्ठी प्राप्नोति, चितस्येति निर्देशेन भवितव्यम् ! नेप दोषः,
'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' इति सुव्यत्ययेन षष्ठ्याः प्रसङ्गे मथमा भविष्यति ।
बहुपटव इति । ईपदसमाप्ता. पटव इति 'विभाषा मुपो बहुच् पुरस्तात्' इति बहुच् ।
उच्चकैरिति । 'अव्ययसर्वनाम्नामकञ्चाकटेः' इत्यकच् ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

‘चितः’ इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । ‘गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्’, कौञ्जायनाः ।

किमर्थमिदम् ? परमपि निस्त्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

कितः ॥ १६५ ॥

‘तद्धितस्य’ इत्येव । तद्धितस्य कितोऽन्त उदात्तो भवति । ‘नडादिभ्यः फक्’, नाडायन । चारायणः । ‘प्राग्वहतेष्ठक्’, आक्षिकः । शालाकिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति । तिस्रस्तिष्ठन्ति ।

पदमजरी

तद्धितस्य ॥ कौञ्जायना इति । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि, ‘गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्’, ‘प्रातश्चक्षोरस्त्रियाम्’ इति ञ्यः, ‘ज्यादयस्तद्राजाः’, ‘तद्राजस्य बहुषु’ लृक् ।

किमर्थमिति । पूर्वेण सिद्धमिति प्रश्नः । परमपीति । चकारः ‘प्रातश्चक्षोरस्त्रियाम्’ इत्यत्र विशेषणेन चरितार्थः । अकारोऽपि वृद्धयर्थः, तत्रासर्वास्मन्परस्याद् वित्स्वरः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः । तिस्र इति । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः स्थानिवद्भावाद् अन्तोदात्तः । ‘अनुदात्तो मुष्पितौ’ इति जसनुदात्तः, तत्राऽचि परतः ‘अचि र ऋतः’ ।

न्यासः

तद्धितस्य ॥ कौञ्जायना इति । ‘कुञ्जादिभ्यश्चक्’ इति ञ्यन्ताद् ‘प्रातश्चक्षोरस्त्रियाम्’ इत्यागतस्य जप्रत्ययस्य ‘तद्राजस्य बहुषु’ इत्यादिना लृक् ।

किमर्थमिति । पूर्वेणैव सिद्धमिति मन्यमानस्य प्रश्नः । परमपीत्यादि । ञ्यञो हि चकारः ‘प्रातश्चक्षोरस्त्रियाम्’ इत्यत्र विशेषणेन चरितार्थः । अकारोऽपि वृद्धौ । यथेवं नोच्येत तदा परत्वान् निस्त्वर स्यात् । तस्माच्चमपि बाधित्वान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते ॥

कितः ॥ प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽयम् । आक्षिक, शालाकिक इति । ‘तेन दीव्यति’ इत्यर्थे ठक् ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ तिस्रस्तिष्ठन्तीति । ‘त्रिचतुरोः स्त्रिया तिसृचतसृ’ इति तिस्रादेशः,

‘उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इत्यस्यापवाद ।

शसि ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति सिद्धे, अन्यत्र बहुवचने ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि’ इति विधानाज्जसेव लभ्यत इति जस्प्रहणमुपसम-

पदमञ्जरी

‘जस’ इति किमर्थम् ? तिसृका, स्वार्थे क प्रत्यय, ‘तिसृभावे सज्ञाया कनि’ इति तिस्रादेश ? नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्ते स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव ‘सुप्पितावनुदात्तौ’ इत्येत बाधते एव नित्स्वरमपि बाधते ? नैष दोषः, येन नाप्राप्ते इत्येतस्य बाधनं भविष्यति, न चाप्राप्ते ‘अनुदात्तौ सुप्पितौ’ इत्येतस्मिन् तिसृस्वर आरभ्यते, तिसृवेत्यत्रापि हि टापा सङ्कादेशस्य स्थानि-
वद्भास्तिस्वरः प्राप्नोति । अथ वा ‘मध्येऽपवादा पूर्वान्विधीन्याधन्ते’ इति तिसृ-
स्वर ‘अनुदात्तौ सुप्पितौ’ इत्येतमेव बाधिष्यते, न नित्स्वरम्, बहुवचनविषय-
त्वाद् द्विवचनैकवचने न स्तः । शसि तु भवितव्यम् ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति ।
अन्याः सर्वा हलादयो विभक्त्यस्तत्र ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः’ ‘श्ल्युपोत्तमम्’
इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम्, तत्रान्तरेणापि जस्प्रहण जस एव भविष्यति ? अत
आह—जस्प्रहणमुपसमस्तायमिति । समासेऽपि तिसृशब्दात्परो जस् भविष्यति ।

न्यासः

‘अचि र श्रुत’ इति श्रृकारस्य रादेश । उदात्तस्वरितयोरित्यादि । त्रिचन्द प्राति-
पदिकस्वरेणान्तोदात्त इति तदादेशाऽपि तिसृशब्दोऽतोदात्त एव । तत्र श्रृकार
स्यान्तोदात्तस्य स्थाने विहितो रेफ उदात्तयण न भवति । तत परस्य जस ‘उदात्त
स्वरितयो’ इत्यादिना स्वरित प्राप्नोति, अतोऽस्यायमपवाद ।

अथ जस्प्रहण किमर्थम्, तिसृकेऽप्यत्र मा मूदिति चेत् ? स्यादेतत्—त्रिचन्दात्
सज्ञाया कनि कृते तत्र च ‘तिसृभावे कमुपसत्पानम्’ इति तिस्रादेशो तिसृकेऽत्रापि
स्यात् असति जस्प्रहण इति । नैतदस्ति नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्ते
स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव ‘अनुदात्तौ सुप्पितौ’ इत्येतस्वर बाधते तथा
नित्स्वरमिति चेत् ? नैतदस्ति, यस्माद् येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते
‘अनुदात्तौ सुप्पितौ’ इत्येतस्मिन् तिसृस्वर आरभ्यते, नित्स्वरे पुन प्राप्ते चाप्राप्ते
च । अथ वा—‘मध्येऽपवादा पूर्वान् विधान् बाधते’ इत्येव तिसृस्वर ‘अनुदात्तौ
सुप्पितौ’ इत्येत बाधिष्यते, न नित्स्वरम् । शसादिनिवृत्त्यर्थं तर्हि जस्प्रहणमिति चेत् ?
एतदपि नास्ति, शसि वावद् भवितव्यमेवातोदात्तेन—‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति ।
अन्यानि सर्वाणि बहुवचनानि हलादीनि, तत्र ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि’ इति ‘श्ल्यु-
पोत्तमम्’ इत्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । बहुवचनविषयत्वाच्च तिसृशब्दस्य द्विवचनैक
वचने न स्त । तत्रान्तरेण जस्प्रहणं जस एव भविष्यतीत्यत आह—जस्प्रहणमित्यादि ।

चतस्रादेशे आद्युदात्तनिपातनाद्यणादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानि-
वत्त्वादयः स्वरो न भवति—चतस्रः पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

‘सौ’ इति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य
एकाच् तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा, वाग्भ्याम्,
वाग्भि । वाग्भ्य । याता, याद्भ्याम्, याद्भि ।

साविति किम् ? राज्ञा । राज्ञे । एकाच इति किम् ? हरिणा ।
गिरिणा । राजसु । तृतीयादिरिति किम् ? वाचौ । वाच । विभक्ति-
रिति किम् ? वाक्तरा । वाक्तमा ।

पदमञ्जरा

हलादिप्रहणेन । तत्त्रियमाणम्—विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्व ज्ञापयतीति चतसृ-
णामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्धः । यणादेशस्य चेति । ‘अचि र ऋत ’ इति रादेश
स्यास्मात्स्वरात्पूर्व परत्वात्कृतस्य । एतदुक्तं भवति—परत्वादादेशे कृते ऋकार-
स्य तावन्न भवति, तशब्दाकारस्यापि न भवति, रादेशस्य स्थानिवद्भावादिति ।
न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः, ‘स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेश एव न
स्थानियत्’ इति वचनात् ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहण-
मिति । न प्रथमैकवचनस्य, व्याख्यानात् । प्रयोजनं तूत्तरत्र वक्ष्यति । पातेति ।
पातेर्लट् शत्रादेशः । राज्ञेति । ‘सौ’ इत्येतस्मिन्नसत्येकाच परा तृतीयादिर्विभ-
क्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति, भवति चायमल्लोपे कृते एकाच् । ननु च विहित
विशेषण विज्ञास्यते—एकाचो या विहिता तृतीयादिरिति ? न, प्रमाणाभावात् ।

व्यास

वेन न प्राप्नोति ? इत्यत आह—चतस्रादेश इत्यादि । चतस्रादेशे कृत आद्युदात्तनि-
पातनं करिष्यते, स निपात-स्वर शक्ति स्वरस्य बाधक इत्याद्युदात्तनिपातनाच्चतस्रः
पश्येत्यत्रायः स्वरो न भवति । अथ वा—परत्वाद् ‘अचि र ऋत ’ इति रादेशे कृत
ऋकारस्य तावन्न भवति यम् । अकारस्यापि ‘अच परस्मिन् पूर्वविधौ’ इति यणा
देशस्य स्थानिवद्भावाटकारेण व्यवधाने सति न भवितव्यमेव । ननु च ‘न पदान्तद्वि-
वचन’ इत्यादिना स्वरविधौ प्रतिषिद्धयते स्थानिवद्भावः ? नैतदस्ति उक्तं हि तत्र
‘स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेशो न स्थानियत्’ इति, न चायं लोपाज्जादेशः ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ साविति प्रथमैकवचनस्येदं ग्रहणं स्यात् । सप्तमी
बहुवचनस्य वा ? उभयोर्या ? तत्र यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात्, त्वया त्ययो

सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति—त्वया, त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६६ ॥

‘एकाच्’ इति वर्तते, ‘तृतीयादिर्विभक्तिः’ इति च । नित्य-
शब्दः स्वर्यते, तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्य-
समासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा
तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति । परमवाचा, परमवाचे ।
परमत्वचा, परमत्वचे । यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासा-
न्तोदात्तत्वमेव ।

पदमञ्जरं

सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिति । प्रथमैकवचने तु ‘त्वाहो सौ’ इति त्वादेशे कृते
युष्मच्छब्द एकाच् भवति, शेषे लोपे कृतेऽकारान्तत्वात् ‘साययणे’ इति प्रतिषेधो
भविष्यति । तदिह प्रथमैकवचनाग्रहणे को हेतुरिति चिन्त्यम् ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ नित्यशब्दः स्वर्यते इति । स्व-
रितत्वमस्य क्रियत इत्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण निर्दिष्टः, स्वरितस्यै-
सति किं भवति ? इत्याह—तेनेति । ‘स्वरितेनाधिकारः’ इत्यत्रायमप्यर्थो व्या-
न्यासः ।

त्यत्रापि त्वात् । भवति हि युष्मच्छब्दस्य ‘त्वाहो सौ’ इति त्वादेशे कृते प्रथमैकवचने
परत एकाच्चम् । सामान्येनोभयग्रहणेऽप्येव दोषः । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे नार्थ-
दोषः प्रसज्येत, युष्मास्त्वित्यत्र युष्मच्छब्दस्यानेकात्त्वमित्येतत् सर्वं हृदि कृत्वाऽऽह-
साधिति सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति । बाह्यमिति । याच्छब्दाच्छन्तात् तृतीया ।
राज इति । भवति राजश्चन्दो भस्मके परतो लोपे कृत एकाच्, न तु सौ राजस्विति;
तत्रानेकात्त्वात् । वाक्तरा, वाक्तरमेति । वरचममिति भवति वा तृतीयादिः, न तु
विभक्तिः ।

अथ कस्मात् सप्तमीबहुवचनग्रहणम् ? इत्याह—सप्तमीबहुवचनस्येत्यादि । त्वया,
त्वयीति । युष्मदस्मदोः ‘भयर्यन्तस्य’, ‘त्वमावेकवचने’ इति त्वादेशः । परिशिष्टस्य
‘योऽचि’ इति यकारः ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ यदि विग्रहामानेन यो नित्यसमासः
॥ इह नित्यसमासग्रहणेन गृह्येत, ततोऽवाचा, मुवचा ब्राह्मणेनेत्यनारि विकल्पे-
सादित्येतच्चेतसि कृत्वाऽऽह—नित्यशब्दः स्वर्यते इति । स्वरितत्वमस्य क्रियत इत्यर्थः
तेन किं भवति ? इत्याह—नेनेत्यादि । स्वरित्वेन अधिकारगतिर्मयि । तेन नित्याधि-
कारे यो विहितः समासः स एव नित्यसमास इति, अत्र स च प्रतिषिध्यते
परमवाचेति । ‘सन्महत्’ इत्यादिना समासः । स च नित्याधिकारविहितसमासः ।

अन्तोदात्तादिति किम् ? अवाचा । सुवाचा । तत्पुरुषोऽयम् । तत्र 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

उत्तरपदग्रहणमेकाच्चेनोत्तरपदं विशेषयितुम्, अन्यथा हि समासविशेषणमेतत्स्यात् । तत्र शुन ऊक् स्वोर्जा-इत्यत्रैवायं विधिः स्यात् ।

अनित्यसमास इति किम् ? अग्निचिता । सोमसुता । 'उपपदमतिङ्' इत्ययं नित्याधिकारे समासो विधीयते, तत्र 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित्-शब्द उदात्तः ।

पदमञ्जरी

ख्यातः-स्वरितेन लिङ्गेन यदत्राधिकारः स प्रत्येतव्य इति, ततो नित्याधिकारविहितः समासोऽत्र प्रतिपिध्यते । अवाचेति । नञ्समासः । तत्पुरुषोऽयमिति । न बहुव्रीहिः । तेन 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीति भावः । प्रायेण तु सुवाचा, सुत्वचा इति पाठः । तत्र प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शितेति व्याख्येयम्, न पुनरत्र प्रसङ्गः, प्रादिसमासस्य नित्यसमासत्वात् ।

अथोत्तरपदग्रहणं किमर्थम्, यावता 'अनित्यसमासे' इत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते-अनित्यसमासस्थान्तोदात्तादेकाचः परा वृत्तीयादिर्विभक्तिरिति, तच्चोत्तरपदमेव ? तत्राह-उत्तरपदग्रहणमिति । अयं भावः-सत्सप्तमी विज्ञायेत, ततश्च समासस्याश्रयत्वात्तस्यैकाचत्वमन्तोदात्तत्वं च विशेषणं स्यादिति ।

अग्निचिता, सोमसुतेति । 'अग्नौ चे.', 'सोमे सुज.' इति क्विप् ।

व्यासः

भवतीत्यनित्यसमासः । सुवाचेति । 'कुगति' इत्यादिना समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । स पुनरुदात्त, 'निपाताश्चाद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इति वचनात् । यथात्रोत्तरपदस्थान्तोदात्तत्वं नास्ति, एवमनित्यसमासत्वमपि, 'कुगति' इत्यादावपि नित्यग्रहणानुवृत्तेः । एव सति 'मयूरव्यसकादयश्च' इत्यनेनात्र समासो द्रष्टव्यः, मयूरव्यसकादेरावृत्तिगणत्वात् ।

अन्यथा हीति । यद्युत्तरपदग्रहणं न क्रियेत, तदैकाग्रहणं समासविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः स्यात् ? इत्याह-तत्रेत्यादि । ऊक् शब्दः सम्प्रदादित्वात् क्रियन्तः ।

अग्निचिता, सोमसुतेति । 'अग्नौ चे.', 'सोमे सुज.' इति क्विप् । अयं नित्याधिकारे समासो विधीयत इति । तत्र 'नित्य क्रीडाजोचिकयो.' इत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्तेः । तत्रेत्यादि । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्यनेनोत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते । उत्तरपदं च धातुस्वरेणान्तोदात्तम्, तेन चिच्छब्द उदात्तो भवति । एव सोमसुच्छदोऽपि ।

यस्तु विग्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः—अवाचा
ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अञ्चे पराञ्सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये ।
इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । 'चो' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् ।

'तृतीयादि.' इति वर्तमाने शसोऽपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थान-
ग्रहणम् । इहापि यथा स्यात्—प्रतोचो बाहून्प्रतिभङ्ग्येषामिति ॥

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊठ्, इदम्, पदादि, अप्, पुम्, रं, दिव्—इत्येतेभ्योऽसर्वनाम-
स्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । उठ्—प्रण्ठोह्, प्रण्ठोहा ।

वचनक्षरी

'नित्यशब्दः स्वर्यते' इति बहुवचनम्, तस्य प्रयोजनमाह—यस्त्विति ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ दधीच इति । दध्यञ्जतीति 'ऋत्विक्' इत्या-
दिना क्तिन्, अनुनासिकलोपः, 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ' इति दीर्घत्वम् ।
शसोऽपि परिग्रहार्थमिति । शसादिग्रहणं तु न कृतम्, नपुंसके शसि मा भूत्,
मुटि च यथा स्यादिति ॥

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ अञ्चोह इति । 'अञ्चसि सहः', 'यद्वाच' इति
पिः । बाह ऊठि 'एत्येधत्पूठसु' इति वृद्धिः ।

म्यासः

परित्यादि । 'निरञ्जन्दः स्वर्यते' इति बहुवचनम्, तस्यानेन प्रयोजनं दर्शयति ।
अवाचा, सुवाचेति । शप्कारेण पूर्वपदेन मुञ्जन्देन च विग्रहो नोपपन्नते, तयोरेह
प्रयोगमावाग्नित्यसमासावेतौ, न तु नित्याधिकारविधानात् ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ इन्द्रो दधीच इति । दध्यञ्जतीति 'ऋत्विक्'
इत्यादिना क्तिन्, अनुनासिकलोपः, पठ्येधकवचनम्, 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ'
इति दीर्घः ।

तृतीयादित्यादि । यदि सर्वनामस्थानग्रहणं क्रियते तदा शसो न स्यात्; तस्या-
तृतीयादित्वात् । अथापि तृतीयादिग्रहणं निवर्त्येत, एवमपि सर्वनामस्थानेऽपि स्यात् ।
प्रतोच इति । पूर्वेषु तुल्यम् ।

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ अञ्चोह इति । 'वहस्य' इति ण्विः, 'बाह ऊठ्'
इत्यूठ्, 'एत्येधत्पूठसु' इति वृद्धिः ।

ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्-अक्षद्युवा ।
अक्षद्युवे ।

इदम्-आभ्याम्, एभिः । 'अन्तोदात्तात्' इत्यधिकारादन्वादेशे न
भवति-अथो आभ्यां निपुणमघोत्तमिति ।

पदादयः- 'पदन्नोमास्' इत्येवमादयो निश्पर्यन्ता इह गृह्यन्ते ।
निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असन्प्रभृतिभ्यो विभक्ति-
रनुदात्तैव भवति । ग्रीवाया वद्धो अपि अक् आसनि । मत्स्यं तदीन
उदनि क्षियन्तम् ।

पदमजरी

ऊठ्युपधाग्रहणमिति । उपधाभूत ऊठ् गृह्यते, न त्यक्त्य इत्यर्थः । पञ्चमी-
निर्देशादन्यस्यैव ग्रहणे प्राप्ते घचनम् ।

अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवतीति । अत एव हेतोः 'साधेकाचः'
इत्यनेनापि न भवति । यदि स्यात्, इहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् । ननु च
यदीमे नानुशसो अभ्यवर्षादिति शसोऽन्वादेशेन मा भूदिति प्रयोजनम्, 'एकाचः'
इत्यधिकारादेव सिद्धम्, तथा च तदस्मै सध्य तदस्य प्रियं प्रेक्षा तदेयमित्यादि
सर्वानुदात्तं पदमधीयते ।

पदादयो निश्पर्यन्ता गृह्यन्त इति । 'पदन्नोमास्' इति सूत्रे निर्दिष्टाः, तत्र
एकाच इत्यनुष्ठुप्तेनिशः परे न गृह्यन्ते । यदा स्थल्लोपे कृते एकाचो भवन्ति, तदो-
दात्तनिष्ठुप्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धम् । येऽप्याद्युदात्तानां स्थाने विधीयन्ते
आदेशास्ते तत्रैवान्तोदात्ता निपात्यन्ते । वृत्तावप्येतदेयोक्तं द्रष्टव्यम् । आस-
नीति । आस्यश्चदन्यासनादेशः । यत्रैकाचस्तेषां शसर्थं ग्रहणम् ॥

न्यासः

ऊठ्युपधाग्रहणमिति । 'उपधामूल ऊठ् गृह्यते येन तदुपधाग्रहणम्' इति व्याख्यान
कर्तव्यमित्यर्थः । किमर्थम् ? इत्याह-इह मा भूदिति । तजेद व्याख्यानम्-अन्तो-
दात्तात्' इत्यादिसूत्रादिहान्वतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञाप्यते,
तेनोपधाभूतादेव भवितव्यमिति तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति । अक्षरपुवेति । अक्षेर्दीव्य-
तीति किप्, 'न्छ्वोः शूढनुनासिके च' इति वकारस्योठ्, यथादेशः ।

आभ्यामिति । इदमस्त्यदाद्यत्वम्, 'हलि लोपः' इतीदृशस्य लोपः । अथो आभ्या-
मिति । 'इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तस्तृतीयादौ' इत्यशादेशः ।

निश्पर्यन्ता इह गृह्यन्त इति । एतदपि पूर्ववद् व्यवस्थितविभाषया लभ्यते, तस्या हि
सत्या निश्पर्यन्तेभ्य एव भवितव्यम् । तेषामेव ग्रहणं युक्तमिति त एव गृह्यन्ते । निपद
इति । शसि परतः पादस्य पदादेशः । दत्त इति । अत्रापि दन्तश्चन्द्रस्य ददादेशः ।
भासश्चिति । अनासन्चन्द्रस्य सप्तम्येकवचनेऽसित्ययमादेशः । उदश्चिति । अत्राप्युदक-

अप्—अपः पश्य । अद्भिः । अद्भ्यः ।

पुम्—पुंसः, पुम्भ्याम्, पुम्भ्यः । पुंसा, पुंसे ।

रे—रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः ।

दिक्—दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति ।
अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । घृतादिपाठादष्टन्-शब्दोऽन्तोदात्तः,

तत्र 'क्षल्युपोत्तमम्' इत्येतस्यापवादो विभक्तेरेवोदात्तत्वं विधीयते ।

दीर्घादिति किम् ? अष्टसु प्रक्रमेषु ग्राह्यणोऽग्नीनादधीत ।

इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति, कृतात्वस्य च
पट्संज्ञां ज्ञापयति; अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वा-
दनात्वपक्षे पट्स्वरेण बाधिष्यत इति किं दीर्घग्रहणेन ! ॥

पदमञ्जरा

अष्टनो दीर्घात् ॥ घृतादिपाठादन्तोदात्त इति । तेनोत्तरार्धमनुवर्तमानस्य
'अन्तोदात्तात्' इत्यस्य नेहापि विरोध इति भावः । अष्टत्वेति ।

ननु चात्र दीर्घग्रहणमनर्थकम्, यायता 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यनेन भवि-
तव्यम्, तद्विधौ विकल्पस्याभावात् ? इत्यत आह—इदमेवेति । नित्ये ह्यात्वे व्या-
यर्त्याभावादिह दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । कृतात्वस्य च पट्संज्ञामिति । इदमेव
दीर्घग्रहणमष्टनो ज्ञापयतीति सम्बन्धः । कथमेतत् ? इत्यत आह—अन्यथा
हीति । आत्याभाषपक्षेऽयं स्यरो मा भूदित्येतदर्थं हि दीर्घग्रहणम् । यदि च कृतात्व-
स्यात्तः

शब्दस्योदनादेशः । अङ्गिरिति । पकारस्य तकारः, तस्य जश्चमू—दकारः । राम्या-
मिति । 'रायो हलि' इत्यात्वम् ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ अष्टानिरित्यादि । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वम् ।

अष्टत्वेति । ननु चात्रापि भवितव्यमेवात्वेन, न हि तद्विधौ विकल्पप्रतिपादकं वचन-
मस्ति, नापि प्रकृतम् ? इत्यत आह—इदमेवेत्यादि । यदि हि नित्यमात्वं स्यादिह दीर्घ-
ग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यायर्त्याभावात्, कृतात्वस्य च पट्संज्ञामिति ! इदमेव हि
दीर्घग्रहणमष्टनो ज्ञापयतीति सम्बन्धनीयम् । कथं पुनर्ज्ञापयति ? इत्याह—अन्यथा
हीत्यादि । दीर्घग्रहणं ह्येवमयं क्रियते—यत्रात्वं नास्ति तत्रायं स्वरः मा भूदिति । यदि
कृतात्वस्याष्टनः पट्संज्ञा न स्यात्, तदात्वपक्षे पट्संज्ञायामस्या सावकाशोऽष्टनः स्वरः,

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

‘अन्तोदात्तात्’ इति यत्ते । अनुम् यः यतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तो-
दात्तात्परा नदी अजादिविभक्तिरसर्वनामस्यानमुदात्ता भवति । तुदती,
नुदती । लुनती, पुनती । तुदता, नुदता । लुनता, पुनता ।

अनुम् इति किम् ? तुदन्ती, नुदन्ती । अत्राप्यदुपदेशादिति
लसायंधानु कानुदात्तत्वे एकादेशः, तस्य ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्यु-
दात्तत्वम्, तस्य पूर्वप्रासिद्धत्वं नेप्यत इति शत्रन्तमन्तोदात्त भवति ।

नद्यजादी इति किम् ? तुदद्भ्याम्, नुदद्भ्याम् । तुदद्भिः, नुदद्भिः ।

अन्तोदात्तादित्येव—ददती । दधतः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्या-
द्युदात्तावेती ।

पदमन्त्रां

स्याष्टनः पट्मंशा न स्यात्, तदाऽऽत्यपक्षे मायकाशमिममष्टनः स्वरमनात्यपक्षे
पट्मंशायां स्यात् ‘शल्युपोत्तमम्’ इति पट्स्वरः परराद्वाधिष्यते—इत्यनर्थकं
दीर्घग्रहणं स्यात् । यदा तु कृतात्यस्याष्टनः पट्मंशा भवति, तदा नाप्राप्ते पट्स्वरे
आरभ्यमाणोऽष्टनः स्वरोऽनादरपक्षेऽपि स्यादिति तन्निवृत्तये क्रियमाणमर्थमज्ञ-
यति । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं शक्यं ज्ञापयितुम् ? को दोषः ! अन्यथानुपप-
त्त्या ह्यनेकोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते, तेनैवदुभयमन्तरेणानुपपद्यमानमुभयमपि ज्ञापयति ।

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ तुदती, नुदतीति । तुदादित्वाच्छः, ‘आच्छीनघोर्नुम्’
विकल्पितः । तत्र नुमभाषपक्षे उदाहरणम्, नुम्पक्षे प्रत्युदाहरणम् ।

तुदन्तीति । ‘श्नाभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण
शत्रन्तमन्तोदात्तम् । तत्रेत्यादिना प्रत्युदाहरणस्य व्यङ्गनिकलतां परिहरति—
तत्र पूर्वप्रासिद्धमिति नेप्यते इति । अत्र च ज्ञापकमयमेवानुम् इति प्रतिषेधः,
न हि किञ्चिदेकादेशस्वरमन्तरेण शत्रन्तं सनुष्क्रमन्तोदात्तमस्ति ।

व्यासः

तत्रापि पट्स्वरः प्राप्नोतीति कृत्वा । ततश्च यदि दीर्घग्रहणं न क्रियेत, तदानवका-
शत्वाद् यदादरपक्षेऽष्टनः स्वरो न भवति, तदेतरस्मिन्नपि पक्षे स्यात् । अतस्तन्निवृत्तये
दीर्घग्रहणं निषमाणमर्थवद् भवति । कृतात्प्रत्याष्टनः पट्मंशायाम्—अष्टानामित्यत्र
‘पट्चतुर्भ्यश्च’ इति नुट् सिद्धो भवति ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ तुदति, नुदतीति । तुदादित्वाच्छः । लुनती, पुनतीति ।
‘श्नाभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तमिहान्तोदात्तं वेदितव्यम् ।
तस्येत्वादि । कथं पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? ‘न मु ने’ इत्यत्र नेति
योगविभागात् ।

ॐ बृहन्महतोरूपसंस्थानम् ॐ । बृहती, महती । बृहता, महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्याऽसर्वनाम-
स्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । कर्त्री, हर्त्री, प्रलवित्री, प्रसवित्री ।
कर्त्रा, हर्त्रा, प्रलवित्रा, प्रसवित्रा । तृजन्ता एतेऽन्तोदात्ताः ।

उदात्तग्रहणं किम् ? कर्त्री, हर्त्री । कर्त्रा, हर्त्रा । तृजन्तोऽय-
माद्युदात्तः । हल्पूर्वादिति किम् ? बहुतितवा ब्राह्मण्या ।

ॐ नकारग्रहणं कर्तव्यम् ॐ । वाक्पत्नीयं कन्या ॥

पदमञ्जरी

बृहन्महतोरूपसंस्थानमिति । शतृषद्भ्यामादेय सिद्धे नियमार्थमिदम्—शृपदादीनां
मा भूदिति । 'गौरादिषु बृहन्महतोः पाठोऽनर्थकः' इति स्त्रीप्रकरण एवोक्तम् ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति प्राप्ते
यचनम् । बहुतितवा ब्राह्मण्येति । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिषेधार्थम् । 'तनोतेर्बुधः
सन्धश्च' इति, 'चालनी तितवः पुमान्', ततो बहुव्रीहिः, 'बहोर्नञ्चतुत्तरपदभूम्नि'
इत्युत्तरपदान्तोदात्ताः, तत्र 'उदात्तस्वरितयोः' इति विभक्त्यैः स्वरितत्वम् ।

नकारग्रहणं च कर्तव्यमिति । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोऽपि परस्या
नद्या उदात्तत्वं यस्तव्यमित्यर्थः । तदर्थं केचिद् 'उदात्ताहलो हल्पूर्वात्' इति
पठनोपमिति मन्थन्ते । वाक्पत्नीति । तत्पुरुषः । 'पत्यावैरवर्त्ये' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरस्य 'न भूयाक्चिदिधिषु' इति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे 'विभाषा
सपूर्वस्य' इति नकारः ॥

न्यासः

बृहन्महतोरित्यादि । उपसंस्थानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—
'व्याश्लिन्दशि' इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन बहुलग्रहणमुपतिष्ठते, तेन बृहन्महद्भ्या-
मपि भवतीति ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति प्राप्ते वच-
नम् । तृजन्तोऽयमाद्युदात्त इति । निस्वरेण । बहुतितवेति । बहवस्तितवो यस्या इति
बहुव्रीहिः, तथा बहुतितवेति । तितउशब्दोऽयम् 'बहोर्नञ्चतुत्तरपदभूम्नि' इत्यन्तोदात्तः ।

नकारग्रहणं कर्तव्यमिति । नकारो गृह्यते येन तत्रनकारग्रहणं व्याख्यानं कर्तव्य-
मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहापि पूर्ववद् बहुलग्रहणमनुवर्तते । तेनोदात्तस्य
स्थाने यो नकारस्ततोऽपि न भविष्यतीति । अथ वा—नकारस्यात्र प्रसङ्गः—हल्पूर्वात्
'नोद्धात्वा' इति, तथा चायमर्थो भवति—उदात्तयण उदात्तनकारश्चेति । तेना-
दात्तनकारादपि भविष्यतीति । वाक्पत्नीति । पतिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।

१. 'बहुति नावा ब्राह्मण्या' इति मुद्रितः पाठो व्याख्याद्वयवर्षाढोषवेनासाधुरेव ।

नोङ्घात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊढो घातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वः, तस्मात्परा 'तृतीयादिविभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मबन्ध्वा, ब्रह्मबन्ध्वे । वीरबन्ध्वा, वीरबन्ध्वे । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण्वकारः, तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति विभक्तिः स्वयते ।

धातुयणः खल्वपि—सकृल्ल्वा । सकृल्ल्वे । खलप्वे । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य 'ओः सुपि' इति यणादेशः ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥

'अन्तोदात्ता' इत्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताभ्युदश्च परो मतुब् उदात्तो भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुट् खल्वपि—अक्षण्वता । शीर्षण्वता ।

पदमञ्जरी

नोङ्घात्वोः ॥ ऊढो घातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्व इति । अनेन पूर्वस्याः प्राप्तेरयं प्रतिषेध इति दर्शयति । तस्मात्परा तृतीयादिविभक्तिरिति । यद्यपि पूर्वसूत्रे 'नद्यजादी' इत्यनुषर्त्तते न 'तृतीयादिः' इति, तथाप्यत्र घातुल्येन तृतीयादेरेष सम्भवादिदमुक्तम् । तथा हि—ऊङ्घातुयणः परा नदी तावन्न सम्भवति, नाप्यङ्ग्यणः शस् सम्भवति, धातुयणस्तु सम्भवति ॥

ह्रस्वनुङ्भ्याम्मनुप् ॥ अक्षण्वतेति । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ्, 'अनो नुट्' इति नुडागमः, पूर्वस्य नकारस्य लोपः । शीर्षण्वतेति । 'शीर्षच्छन्दसि' इति निपा-

न्यासः

तत्र 'विमापा सपूर्वस्य' इति नकारान्तादेशः, 'श्रुन्नेम्यो ङीप्' इति ङीप् ॥

नोङ्घात्वोः ॥ मङ्गलण्वेति । ब्रह्मा बन्धुरस्या इति विग्रहः बहुव्रीहिः । तस्माद् 'ऊढुत्' इत्युट् । तेन सह ॥ एकादेशः सोऽप्युदात्त इति । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति वचनात् । स्वर्णस्य इति । स्वरितः क्रियत इत्यर्थः । कृदुत्तरपदेत्यादि । ऊकारोऽत्र धातुस्वरेणान्तोदात्तः । सः 'गतिकारकोपपदात्' इत्युदात्तस्तिष्ठति प्रकृतिस्वरेण ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ॥ पितृत्वान् मतुपोऽनुदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विधिरारम्यते । अक्षण्वतेति । अक्षमस्यासीति मतुप्, 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ्, 'अनो नुट्' इति नुडागमः, पूर्वस्य नकारस्य 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति लोपः । शीर्षण्वतेति । शीर्षण्विति शीर्षण्वन्तः 'शीर्षं च्छन्दसि' इति निपातितः ।

१. 'अत्राद्यसर्वनामस्थानविभक्तिः' इति मुद्रितः पाठः ।

‘अन्तोदात्तात्’ इदित्येव—वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तः, तस्मान्मनुब् अनुदात्त एव भवति ।

अत्र च ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इत्येषा परिभाषा नाश्रीयते; नुङ्ग्रहणात् । तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति ।

ॐ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॐ । आरेवान् ।

पदमञ्जरी

तितः । वसुशब्द आद्युदात्त इति । वसेरुप्रत्ययः, ‘धान्ये नित्’ इत्यधिकारे । अथेह कस्मान्न भवति—मरुतोऽस्य सन्ति मरुत्वानिति ? मरुच्छब्दो हि ‘मृप्रोरुतिः’ इति उतिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः । न च तकारेण व्यवधानम्, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् ? इत्यत आह—अत्रेति । कथं पुनर्ज्ञायते नाश्रीयते इति ? नुङ्ग्रहणात् । तद्व्यक्ष्यतेत्यादौ यथा स्यादित्येवमर्थम्, अन्यथा यतै इति ? नुङ्ग्रहणात् । तद्व्यक्ष्यतेत्यादौ यथा स्यादित्येवमर्थम्, अन्यथा नकारस्य लुप्तस्यापि स्वरविधावसिद्धेर्नकारेण व्यवधानान्न स्यादिति । यदि चात्र व्यञ्जनमविद्यमाननस्स्यात्, ततोऽसिद्धलोपस्यापि तस्याविद्यमानत्वादेव स्वरः सिद्ध इति नुङ्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ? नैतद्युक्तमुच्यते; यदि हि नकारलोपस्यासिद्धत्येऽपि नकारोऽविद्यमानवत्स्यात्, स्वरविधौ नकारलोपस्यासिद्धयद्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्मान्नलोपविषयेऽविद्यमानवद्भावो न प्रयत्त इति कर्त्तव्यमेव नुङ्ग्रहणम् । एवं तर्हीष्टिरेयेयम्—‘अत्र स्वरेऽविद्यमानवत्परिभाषा न प्रयत्ते’ इति ।

रेशब्दान्वेति पाठः । आरेवानिति । रयि अस्यास्तीति मतुपि ‘र्येर्मतौ बहुलम्’ इति सम्प्रसारणम्, पूर्वत्वम्, आदगुणः, ततो ह्रस्वाभाषाद्वचनम् ।

व्यासः

वसुशब्द आद्युदात्त इति । स हि ‘मृमृशीतचरित्तरितनिधनिमिस्त्रिज्य उः’ इति वर्त्तमाने ‘धान्ये नित्’ इत्यतो निङ्ग्रहणे ‘शस्त्रस्विहिरप्यसिधसिहनिक्लिदि-बन्धिमनिम्यश्च’ इति व्युत्पाद्यते । तेन निस्वरेणाद्युदात्तौ भवति ।

अथेह कस्मान्न भवति—मरुतोऽस्य सन्ति मरुत्वानिति, मरुच्छब्दोऽपि ‘मृप्रोरुतिः’ इत्युतिप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरणान्तोदात्त इत्यस्यत्र प्रातिः, अतो नकारेण व्यवधानान्न भवतीति चेत् ? न, तस्य लुप्तत्वात् । अद्यापि स्वरसिद्धौ नलोपस्यासिद्धत्वम् ? एवमपि ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इति नास्ति व्यवधानम् ! इत्यत आह—स्वरविधाविस्थादि । कथं पुनर्ज्ञायते—नाश्रीयत इति ? नुङ्ग्रहणात् । नुडागमो ह्ययं मतुप एव भक्त इति तद्व्यक्ष्यतेनैव गृह्यते । येषां परिभाषाऽऽश्रीयते, तदा नकारस्य व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाद् ह्रस्वादित्येव सिध्यतीति नुङ्ग्रहणं न कुर्यात्, कृतं च । ततो ज्ञायते—नेयमिह परिभाषाश्रीयत इति ।

ॐ त्रैश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॐ । त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते, मनुग्रहणं च, तेन मनुपा ह्रस्वो विशेष्यते । मनुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् ।

मनुपा ह्रस्वविशेषणं किम् ? भूतपूर्वेष्वपि ह्रस्वे यथा स्यात्, अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यात्—तिसृणाम्, चतसृणामिति । सनुद्-कस्य ग्रहणं किम् ? धेन्वाम् । शकट्याम् । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इत्ययमन्तोदात्तः ।

पदमञ्जरो

त्रिवतीरिति । 'छन्दसीरः' इति धत्वम्, 'या छन्दसि' इति पूर्वसर्गदीर्घः ॥ नामन्यतरस्याम् ॥ मनुपिति चेति । तच्चार्यात्सप्तम्यन्तं सम्पद्यते ।

अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यादिति । साम्प्रतिकाभाये हि भूतपूर्वगतिर्भवति, न तु तस्मिन्सत्यपि; ततस्तिसृणाम्, चतसृणामित्यत्र 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घ-प्रतिषेधात्साम्प्रतिक एव ह्रस्वो विद्यते इति तत्रैव स्यात्; अग्नीनाम्, वायूना-मित्यादौ परत्वाभिस्यत्याच्च दीर्घस्य कृते ह्रस्वाभावात् स्यात्, तस्मान्मनुपा ह्रस्वो विशेष्यते । यद्येवम्, 'मती यद्वचोऽनजिरादीनाम्', 'शरादीनां य' इति तेषां मती दीर्घस्यमुच्यते तेषां न स्यात् ? नैव दोषः; संज्ञायामिति धर्त्तते, तव-श्चातुर्यधिक एव मती दीर्घस्यम्, न तु 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इत्यत्र; तत्र मती ह्रस्वा-न्तराद्गमिष्यति । एवमपि तिसृणाम्, चतसृणामित्यत्र न स्यात्, तिसृचतसृ-भाषस्येव तत्रामानात् ? इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । अथ हि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो दृष्टादिः' इति नित्यमेव विभक्त्येवदात्तमिष्यते । धेन्वाम्, शकट्यामिति । 'धेट इच्छ' इति

पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः] पठ्याध्याय प्रथमः पादः

ह्रस्वादित्येव—कुमारोणाम् । अन्तोदात्तादित्येव—त्रपूणाम् ।

वसूनाम् ॥

ढधाराच्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

ढधन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवसेनाना-
मभिभञ्जतीनाम् । बह्वीनां पिता । न च भवति—नदीनां पारे
जयन्तीना मस्तः ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥

‘अन्तोदात्तात्’ इत्येतन्निवृत्तम् । पट्संज्ञकेभ्य, त्रि, चतुर्-
इत्येताभ्या च परा हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । पङ्भिः, पङ्भ्यः,
पण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । त्रि-त्रिभिः, त्रिभ्यः, त्रयाणाम् ।
चतुर्-चतुर्भ्यः, चतुर्णाम् ।

हलादिरिति किम् ? चतस्रः पश्य ॥

पदमञ्जरी

नुप्रत्ययान्तो धेनुशब्दोऽन्तोदात्तः, ‘शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण’ इति
शकटीशब्दोऽपि पक्षेऽन्तोदात्तः । त्रपुशब्दो वसुशब्दश्चाद्युदात्तः ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ अन्तोदात्तादिति निवृत्तमिति । यद्येतदनुवर्तते पञ्चा-
नाम्, नगानाम्, चतुर्णामित्यत्र न स्यात् ; ‘त्रः संख्याया’ इत्याद्युदात्तत्वात्, क
तर्हि स्यात् ? सप्तानाम्, अष्टानाम् । सप्ताष्टशब्दौ पृथादित्यादन्तोदात्तौ । ‘त्रः’
इति रेफनकारान्ताया इत्यर्थः ।

चतस्रः पश्येति । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यापस्य तथा ‘चतुरः शसि’
इत्यत्राबोधाम ॥

व्यासः

तदानीं सप्तम्यादेशस्याध्यामो ग्रहणं स्यात्, ततश्च धेन्वामित्यादावपि स्यात् । सनुट्कस्य
ग्रहणे ॥ न भवति, तस्मिन्नसति धेनुशकटिशब्दयोः प्रातिपदिकस्य रेणान्तोदात्तयो-
रन्त्यस्य यणादेशे कृते ‘उदात्तयणः’ इत्यादिन न्तोदात्तो नित्यो भवति ।

त्रपूणामिति । त्रपुशब्दो वसुशब्दश्चाद्युदात्तः ॥

ढधाराच्छन्दसि बहुलम् ॥ पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्त-
मिति । यद्येतदनुवर्तते, पञ्चानाम्, सप्तानाम्, चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । पञ्चादीना
शब्दानाम् ‘त्रः संख्यायाः’ इत्यादात्तत्वात् । ‘त्र’ इति रेफनकारान्तयोः संख्याशब्दयो-
र्ग्रहणम् ॥

भल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्, तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्तपस्तपति । सप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिशता । चतुर्भिः ।

झलीति किम् ? पञ्चानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् ? पङ्भिः । पङ्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो वा झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति विभाषा भाषायां विषये । पञ्चभिः । सप्तभिः । तिसृभिः । चतसृभिः ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्क्षुङ्क्षुः ॥ १८२ ॥

गो, श्वन्, साववर्णम्=सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तम्, राड्, अङ्, पदमञ्जरी

भल्युपोत्तमम् ॥ झलादौ विभक्तौ परतः पट्त्रिचतुर्णां त्रिप्रभृत्यक्षराभावात् झलादिविभक्त्यन्तस्य पदस्य ग्रहणम्, यदाह—विभक्त्यन्ते पदे उपोत्तममुदात्तमवधीति ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्क्षुङ्क्षुः ॥ 'सौ' इति यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं स्यात्, तेभ्यः, केभ्य इत्यत्र न स्यात्, तत्किञ्चन्दयोः सप्तमीबहुवचने परतस्त्यदाद्यस्य कृते 'बहुवचने झल्येत्' इत्येतद्विधानात्; तामिर्याभिरित्यादादेव स्यात्, ताम्नास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात् । तस्मात्प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमित्याह—सौ प्रथमैकवचन इति । अनन्तरस्य प्रतिषेधस्यासम्भवात्सर्वस्यैव पाष्णिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञान्यातः

भल्युपोत्तमम् ॥ त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तममिति । उत्तमशब्दस्याव्युत्पन्नस्येह ग्रहणम् । स च स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेति कृत्वा । तत्समीपे यत् तदुपोत्तममिति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाऽव्ययीभावः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पायं वचनम् ।

न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्क्षुङ्क्षुः ॥ साविधि । प्रथमैकवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणं वा स्यात् ? सप्तमीबहुवचनस्य वा ? तत्र यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं स्यात्, केभ्यः, तेभ्य इत्यत्र न स्यात्, किञ्चन्दयोः सप्तमीबहुवचने परतो नावर्णान्तत्वमुपपद्यते; कृतेऽपि त्यदाद्यत्वे 'बहुवचने झल्येत्' इत्येवविधानात् ।

कुड्, कृद्—इत्येतेभ्यो यदुक्तं तन्न भवति । गवा । गवे । गोभ्या-
मिति । 'सावेकाचस्तृतोयादिविभक्तिः' इति प्राप्तिः प्रतिपिच्यते ।
सुगुना । सुगवे । सुगुभ्याम् । 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' इति प्राप्तिः ।
श्वन्-शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परमशुने । परम-
श्वभ्याम् । पूर्ववत्प्राप्तिः ।

साववर्णं.=सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्य ग्रहणम्—येभ्यः ।
तेभ्यः । केभ्यः ।

राट्—राजति. क्विवन्तः । राजा । परमराजः ।
अङ्-अञ्चति. क्विवन्त, तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधार-
णार्थम्, यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । 'नाञ्चे-
पूजायाम्' इति प्रतिपिच्यते नलोप । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । नलोप-

पदमञ्जरी

यते इत्याह—इत्येभ्यो यदुक्तं तन्न भवतीति । एवं च वृक्षनानित्यादौ 'ह्रस्वतुङ्भ्यां
मनुप्' इत्यपि प्रतिषेधो भवति, उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधो नेष्यते । सुगुनेति ।
बहुव्रीहौ 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः, 'नञ्भ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् ।
शुनेति । ननु च नलोपे धृते साववर्णान्तमेतत् ? न; स्वरविधौ नलोपस्या-
सिद्धत्वात् । न चायं स्वरविधिः, स्वरप्रतिषेधोऽयम् ? एवं तर्हि शुनः प्रतिषेधं
कुर्यन्नेतदज्ञापयति—अस्मिन्प्रतिषेधे नलोपोऽसिद्धो भवतीति । तेन नृशब्दात्स-
भ्यासः

प्रथमैकवचनस्य तु ग्रहणे सत्यत्रापि भवति । तस्मादसप्तम्या एव ग्रहणं युक्तमिति
मत्वाऽऽह—प्रथमैकवचने यदवर्णान्तमिति । अनन्तरमिह प्रतिषेध्य न भवतीति सर्वस्य
षाठिकस्वरस्य प्रतिषेधोऽयं विज्ञायत इत्याह—इत्येतेभ्यो यदुक्तं तन्न भवतीति । सुगु-
नेति । शोभना गावोऽस्येति सुगु, 'गोत्रियोः' इत्यादिना ह्रस्वः, 'नञ्भ्याम्' इत्यु-
त्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ।

शुनेति । 'श्वमुवमधोनामतद्धिते' इति सम्प्रसारणम् । 'यवेवत्' प्राप्तिरिति । शुना,
श्वभ्यामित्यत्र 'सावेकाचः' इत्यादिना प्राप्तिः । परमशुनेति । अप्राप्ति 'अन्तोदात्तादु-
त्तरपदात्' इत्यन्तोदात्तत्वं तु समासस्वरेण ।

राज्ञा । परमराज्ञ इति । अप्राप्ति पूर्ववत् प्राप्तिः ।

अञ्चतिः क्विवन्त इति । यवेवम्, तर्हि यत्र नकारलोपेन न भवितव्यं तस्यैव
सनकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम्, किमयं सनकारस्य ग्रहणम् ? इत्याह—तस्येत्यादि ।
एतदपि किमयम् ? इत्याह—यत्रास्येत्यादि । ननु च सर्वत्रैव ओपेन भवितव्यम्, तत्

विषये तु भवत्येव विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्राचा । प्राचे । प्राग्भ्याम् ।

कुड् क्विब्रन्त एव—कुञ्चा । परमकुञ्चा ।

कृत्—करोति कृतिर्वा क्विब्रन्त । कृता । परमकृता ॥

दिवो ऋल् ॥ १८३ ॥

दिव परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । द्युभ्याम् । द्युभि । 'सावेकाचः' इति 'ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रेद्युभ्यः' इति वा प्राप्ति प्रतिषिध्यते ।

झलोति किम् ? दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

पदमञ्जरी

प्रत्येकवचने नरीत्यत्र 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति, पितृमानित्यादौ 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वं भवति, अन्यथा 'सावयर्णः' इति प्रतिषेधः स्यात् ।

प्राचेति । पूर्वपञ्चलोपदीर्घादि । कुञ्चेति । 'कुञ्च कुञ्च कौटिल्याल्पी-भाययोः', 'श्रुतिक्' इत्यादिना किन्, तत्रैव सूत्रे कुञ्चेति निपातनान्नलोपा-भावः । इतिर्वेति । 'इती छेदने' ॥

दिवो ऋल् ॥ झलादिरिति । कथं पुनरसति सप्तमीनिर्देशे तदादिप्रिधिर्भवति, केरलझलात्मिकाया विभक्तेरभावात्, अस्तु तर्हि तदन्तविधिः, या पुनर्झलन्ता विभक्तिः, शसादिः सकारान्ता ? एवं तर्हि 'पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यत आदिप्रहणमनुयतैवे, दिवः परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी ? यस्या झला-दिरिति ।

अयं योगः शस्योऽनृतम् । कथम् ? एवं यद्वयामि—'अष्टनो दीर्घात्, दिवो-झलादि, शतरनुमो नदी च' इति, 'ऊडिदम्' इत्यादौ च दिवो प्रहणं न करि-

ष्यात्

कथं नलोपस्याभावः ? इत्याह—प्राचेरित्यादि । प्राचेति । पूर्वपञ्चलोपदीर्घात् । प्राचेतीति नियन् । प्राचेति । पूर्वपञ्चलोपदीर्घात् ।

कुञ्चेति । 'कुञ्च कुञ्च कौटिल्याल्पीभाययोः', किन्, कुञ्चेति निपातनाप्रलोप-भावः । परमकुञ्चेति । समासस्यरेणान्तोदात्तत्वम् ।

पामहतेन । अयाति । इतिर्वेति । 'इती छेदने' इत्येवः ॥

दिवो ऋल् ॥ नृ चान्यतरस्याम् ॥ नृशब्दात् 'सावेकाचः' इति, 'न गोश्वन्साव-वर्णः' इति नियमे प्रतिषेधे च प्राप्ते विभाषेयमारम्भते ।

तास्यनुदात्तेत् ।]

षष्ठाध्याये प्रथमः पादः

‘नृ’ इत्येतस्मात्परा शलादिर्विभक्तिरन्यतरस्या नोदात्ता भवति ।
नृभ्याम् । नृभिः । नृभ्य । नृपु ।

शलित्येव—वा । च्चे ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सन्नन्ताद्यत्—चिकीर्ष्यम्, जिहोर्ष्यम् ।
‘अहलोर्ष्यत्’—कार्यम्, हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥
तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशान्नसार्वधातुकमनुदात्तमहन्विडोः ॥ १८६ ॥

पदमञ्जरी

प्यामि ? एमपि ‘नृ चान्यतरस्याम्’ इत्युत्तरसूत्रे तत्र शलप्रहणं कर्तव्यम्, ‘नदी
च’ इति चकारश्च क्रियत इति नास्ति लाघये विशेषः ॥

तित्स्वरितम् ॥ इह वस्मान्न भवति ‘ऋत इद्धातोः’ आस्तीर्णम्, विस्तीर्णम्,
तत्कालप्रहणार्थतया चरितार्थत्यादिति चेत् ? न; अनेकप्रयोजनदर्शनादनुय-
न्यानाम् । तद्यथा आक्षिप इत्यादौ ठकि सति स्मरो वृद्धिश्च भवति । एवं नहि
नायमिकारस्तपरः, किं तर्हि ? दपरः । यद्येवम्, ऋकारस्य स्थाने आन्तर्यतो
दीर्घः प्राप्नोति ? ‘भाव्यमानोऽण् सगर्णान्न गृह्णाति’ । यद्येवम्, ‘अदसोऽसेर्दादु
दो मः’ अमूभ्याम् दीर्घस्य स्थाने दीर्घो न स्यात् ? नैष दोषः; ज्ञापितमेतत् ‘दिय
उत्’ ‘ऋत उत्’ इति तपरकरणेन—भाव्यमानोऽप्युकारः सगर्णान्न गृह्णातीति ।
तयोरेष तर्जुकारयोः स्वरितत्वप्रसङ्गः ? तावपि तर्हि न तपरौ, किं तर्हि ?
दपरौ । कथं तर्हि ज्ञापकम् ? ‘तपरस्तत्कालस्य’ इत्यत्र दकारोऽपि चत्वर्यभूतो
निर्दिश्यते, ‘अणुदिसगर्णस्य चाप्रत्ययस्तपरस्तत्कालस्य’ इति, यदि दकारोऽपि
निर्दिश्यते ‘ऋदोरप्’ इत्यत्रापि तदप्रहणाविहीय स्याद्यत्रः, स्तयः; लयः; पय
इत्यत्र न स्यात्, ‘तादपि परस्तपरः’ इति तादपि परस्य तपरत्वात् । एवं तर्हि
‘ऋदोरप्’ इत्यत्र धकारो जश्तभूत उच्चारणार्थो निर्दिश्यते, तत्र जश्तस्यसिद्ध-
त्वान्नायमृकारो दपरः । ये तु ‘प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव प्रहणम्’ इति परि-
भाषां पठन्ति, तेषाम् ‘ऋत इद्धातोः’ इत्यादौ सत्यपि तित्त्वेनास्य स्वरस्य
प्रसङ्गः । ‘तपरस्तत्कालस्य’ इत्यत्र दकारोऽपि न प्रकरोष्टव्यः ।

तस्यास्तु परिभाषाया मायवार्तिकयोरिह ।

अदर्शनादयं यत्नो महानस्माभिराहतः ॥

तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशान्नसार्वधातुकमनुदात्तमहन्विडोः ॥ तास्यादीनां समा-
न्यासः

तित् स्वरितम् । चिकीर्ष्यम्, जिहोर्ष्यमिति । सन्नन्ताद् यत्, ‘अतो लोपः’ ।
तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशान्नसार्वधातुकमनुदात्तमहन्विडोः ॥ तासिप्रभृतीनां समा-

तासेरनुदात्तेतो ङितोऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात्परं लसार्वधातु-
कमनुदात्तं च भवति ह्रुड्, इड्-इत्येताभ्या पर वर्जयित्वा । तासे-
स्तावत्-कर्ता, कर्तारौ, कर्तारि । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् ।

अनुदात्तेत-आस-आस्ते । वस-वस्ते ।

ङित्-पूङ्-सूते । शीङ्-शेते ।

अदुपदेशात्-तुदतः । नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्यानै-
कान्तिकत्वादकारान्तोपदेश एव शप् । पचमानः । यजमानः । यद्यन
पदमञ्जरी

हारद्वन्द्वः । अदुपदेशादिति । उपदिश्यत इत्युपदेशः, तस्याकारेण विशेषणात्तदन्त-
विधिः, अच्चासाद्युपदेशश्चादुपदेशः, उपदिश्यमानदशायां यद्वर्णान्तं तस्मा-
दित्यर्थः । अकारोपदेशादिति । अकारान्तादुपदेशादित्यर्थः । कर्तॆत्यादि । लुङ्-
त्मनेपदे प्रथमपुरुषस्य डारौरसः, तासिः । एकवचने टिलोपः, इतरत्र 'रि च'
इति सलोपः ।

आस्ते इत्यादावदादित्वाच्छपो लुक् ।

तुदत इत्यादीनि तसन्तानि । कथं पुनः शबुपदेशोऽदन्तो भविष्यति, यावता
पकारान्तोऽयं तत्र ? इत्यत आह—अनुबन्धस्यानेकान्तत्वादकारान्तोपदेश एवेति ।
'लदीयामाङ्' इति कृतात्वनिर्देशाव्ज्ञापकावनुमीयते—कार्येण्वनुबन्धाः श्रूय-
माणा अपि न प्रतिबन्धका इति । पचमानो यजमान इति । लटः शानच् । नन्वत्र
न्यासः

हारद्वन्द्वेन निर्देशः । अदुपदेशादिति । उपदिश्यत इत्युपदेशः, शास्त्रवाक्येषु
खिलपाठे च यः प्रथममुच्चार्यते स इत्यर्थः । अच्चासाद्युपदेशश्चेत्यदुपदेशः । कर्म-
साधनस्योपदेशशब्दस्यऽवयवम्, भावसाधनस्य वा, नानेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः ।
लसार्वधातुकमिति । पञ्चीसमासः । अदुपदेशादिति । पूर्ववत् कर्मसाधनेनापदेशशब्देन
कर्मधारयः । वर्णग्रहण सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीत्यकारान्तोपदेशादित्यर्थः ।
कर्तॆति । करोतेर्लुट्, आत्मनेपदप्रथमपुरुषः, तस्य डारौरसः । एकवचने टेलोपः ।
द्विवचनगुणवचनयोः 'रि च' इति सकारस्य ।

आस्ते इत्येवमादिषु शेते इत्येवमर्थान्तेष्वदादित्वाच्छपो लुक् । वस्त इति 'वस
आच्छादने' ।

सूत इति । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' । शेत इति । 'शीङ् सार्वधातुके गुणः'
इति गुणः ।

तुदतः, नुदत इति । तसन्ते एते । एवं पचतः, पठत इत्येते अपि । ननु च व्यञ्जना-
न्तोऽयमुपदेशे शप्, नाकारान्तः, तत् कथमिहानुदात्तत्वं भवति ? इत्याह—अनुबन्ध-

मुक् अकारमात्रस्य स्यात्, तदा लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्तस्याङ्गस्य ? तथापि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोऽप्यनेन

पदमञ्जरी

मुक् व्यवधानम् ? अत आह—यद्यत्रेति । स्यादिति । सम्भावने लिङ् । अङ्गस्य योऽकारस्तस्य मुगित्याश्रयणादस्य पक्षस्य सम्भवः । तदा लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति । स्वरस्येन व्यवधानाभावादुपदेशग्रहणाच्च मुकि सत्यर्द्धमात्राव्यवधानेऽपि प्रवर्त्तते निघातः । 'आतो ऋत्' इतीयादेशस्तु न भवति; अत इत्यत्र तपरकरणात् । अनन्तरयोगे पञ्चमी मृग्या, परमिति वाऽध्याहारः । अथाकारान्तस्याङ्गस्येति । अकारेणाङ्गस्य विशेषणादिति भावः । लसार्वधातुकस्येति । 'सिद्धम्' इति वक्ष्यमाणेन सङ्गन्धः, निघात इति चानुपङ्गः, तथा च लसार्वधातुकस्य निघातः सिद्ध इत्यर्थः । असिद्ध इति । प्रकृतत्वात् । स हि अकारान्तविशिष्टमङ्गमाश्रयति आनञ्च प्रत्ययविशेषम् । अयं तु स्वरोऽदुपदेशमात्रं लसार्वधातुकमात्रं चापेक्षत इत्यन्तरङ्गः । चित्स्वरोऽप्यन्तः

न्यासः

स्येत्यादि । एकान्तः—एकदेशः, नैकान्तोऽनेकान्तः, तदग्रहणेन युक्त इति यावत्, अनेकान्तस्य भावोऽनेकान्तत्वम् । ततो हेतोरकारान्तोपदेश एव शप्, न व्यञ्जनान्तः । तेन पचते—इत्याद्यनुदात्तत्व भवतीति भावः । अकारान्तत्वं तु शयकारस्य व्यपदेशिवद्भावात् । पचमानः, पजमान इति । शानच् । कथं पुनरिहानुदात्तत्वम्, यावता मुकाऽन व्यवधानम् ? इत्याह—यद्यत्रेत्यादि । मुगागमोऽयमकारमात्रस्य वा स्याद् ? अकारान्ताङ्गस्य वा ? तत्र यकारमात्रस्य तदाऽदुपदेशग्रहणेनैव तस्य ग्रहणमिति लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमेव भवति, व्यवधानाभावात्, न हि स्वावयवो व्यवधागको भवति । तेनान्तरङ्गत्वात् सिद्धो निघातः । अथेत्यादिना द्वितीये पक्षे निघातस्यासिद्धत्वात् प्रतिपादयति—तथापीति । एवमपीत्यर्थः । लसार्वधातुकस्येत्यस्य सिद्धो निघात इति वक्ष्यमाणेन सङ्गन्धः । असिद्ध इति अस्यापि मुगित्यनेन प्रकृतेन । इतिकरणो हेतौ । तदयमर्थः—यस्मान्नसार्वधातुकानुदात्ते बहिरङ्गत्वान्गुगुसिद्धः, तस्मादेवमपि सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् । बहिरङ्गत्व तु मुको बह्वपेक्षत्वात् । स लकारान्तविशिष्टमङ्गमाश्रयति, आनञ्च प्रत्ययविशेषम् । अङ्गावयवमदुपदेशं लसार्वधातुकमात्रं निघातः । तस्मादसावन्तरङ्गः । स्वरविधित्वाच्च, उक्तं हि स्वरविधेर्माष्येऽन्तरङ्गत्वम् । ननु चाद्ये पक्षे मुकि कृते निघातो न सिध्यति, अदुपदेशादिति तपरकरणात्, मुकि च कृते कालस्यातिरिच्यमानत्वात् ? नैव दोषः, यद्येवमपि कृतेऽर्धमात्राधिका भवति, तथाप्युपदेशग्रहणात् सिध्यत्येव, उपदेशे मात्रिकस्यैवोच्चारणात् । चित्स्वरोऽप्यन्ते-

लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद्वाधते ।

तास्यादिभ्य इति किम् ? चिनुतः । चिन्वन्ति । द्विदयं श्नुः पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् ? इह च यथा स्यात्—पचावः, पचाम इति । इह च मा भूत्—हतः, हथ इति ।

पदमञ्जरी

ऽपीत्यादि । चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः, 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्', अस्यावकाशः—आस्ते, शेते इति; पचमान इत्यादौ परत्यादयं निघातश्चित्स्वरं वाधते । ननु चैकस्य द्विकार्ययोगे विप्रतिषेधः, न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः, कथम् ? आदेरनुदात्तत्वमन्त्यस्य चित्स्वरः, नात्रादेरनुदात्तत्वम्, किं तर्हि ? सङ्घातः कार्या ! अत्र ज्ञापकमुत्तरत्र पश्यामः । ततश्चानस्य सर्वानुदात्तत्वेन भवितव्यम्, न त्यादेरित्यस्त्येव विरोध इति परत्वादयं वाधते इति युक्तमेव ।

चिनुतः, चिन्वन्तीति । ननु च 'सार्वधातुकमपित्' इति श्नुरपि द्विदेष तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणम् ? अत आह—द्विदयं श्नुः पूर्वस्य कार्यं प्रतीति । तत्र हि द्विति यत्कार्यं तदतिदिश्यते, यदाह—सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । नायं स्थितः सिद्धान्तः, 'आतो जितः' इत्यत्र वक्ष्यति—“सार्वधातुकमपित्" इत्यत्र जित इव द्विदित्यङ्गीक्रियते" इत्यादि । अत्र तु पक्षे परिहारः—उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि सम्यध्यते—छिदुपदेशात्, अनुपदेशादिति । पचावः, पचाम इति । असत्युपदेशग्रहणे परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घे कृते तपरकरणान्न स्यात् । ननु च तपरकरणं न करिष्यते ? यदि तु न क्रियते—यावः, घात इत्यत्रापि प्राप्नोति । हतः, हथ इति । अत्र 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपे कृते सत्यकारा-

न्यासः

नेत्यादि । चित्स्वरस्यावकाशः—'चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्' चलनम्, चोपनमिति, तास्यादिभ्योऽनुदात्तस्यावकाशः—आस्ते, शेते इति; इहोभय प्राप्नोति—पचमानो यजमान इति, परत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वमेव चित्स्वरं बाधित्वा प्रवर्तते ।

चिनुतः, चिन्वन्तीति । ननु 'सार्वधातुकमपित्' इति श्नुरपि द्विदेष, तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणमुपपद्यते ? इत्याह—द्विदयमित्यादि । 'सार्वधातुकमपित्' इत्यनेन पूर्वस्य कार्यमतिदिश्यते, न परस्य । तथा चोक्तम्—सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । तस्मात् पूर्वस्य कार्यं प्रति द्वित्वं भवति, न तु परस्येति किमत्र नोपपद्यते ! इह चेत्यादि । पचावः, पचाम इत्यत्र हि 'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घत्वे कृते न स्यात् असत्युपदेशग्रहणे । तस्मिंस्तु सति शबकारोऽपि मात्रिक एवोपदिष्ट इति यद्यप्युत्तरकाल दीर्घत्वं भवति तथापि निघातो भवतीति । इह च मा भूदिति हतः, हथ इति । अत्र 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपे सत्युपदेशात्परं लसार्वधातुकं भवति, तत्रासत्युपदेशग्रहण इहापि स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति, न हि हन्तिरवर्णान्तः ।

आदि सिचोऽन्यतरस्याम्]

षष्ठाध्याय प्रथमः पादः

लग्नहणं किम् ? कतीह पचमानाः । सार्वधातुकमिति किम् ? शिश्ये ।
निश्याते । शिष्यरे । अहन्विडोरिति किम् ? ह्रुते । यदधीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

‘उदात्तः’ इति वर्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिस्दात्तो भवति ।
मा हि कार्पांम् । मा हि कार्पांम् । एकोऽत्राद्युदात्तः, अपरोऽन्तो-
दात्तः । मा हि लाविष्टाम्, मा हि लाविष्टाम् । एकोऽत्राद्युदात्तः,
अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चिक्त्वरणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ।

ॐ सिच आद्युदात्तत्वेऽनित् पित् । पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

पदमञ्जरी

त्परं लसार्वधातुकं भवति, तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति । न हि हन्तिरदन्त उप-
दिश्यते । अथ योऽत्रादन्तो ह्रस्वदन्तदाश्रयमनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति ? ताव-
तोऽनुपदेशात्, स्मृदायपरो हि हन्त्युपदेशः । कतीह पचमाना इति । ‘पूष्पजोः’
शानन्, तत्र च ‘लट्’ इति निवृत्त्याप्र लादेशोऽयम् । शिश्य इति । ‘एरनेकाचः’
इति यणादेशः, ‘लिट् च’ इत्यार्वधातुकमेतत् । यदधीत इति । यच्छब्दप्रयोगः
‘निपातैर्यद्यदि’ इति निपातप्रतिषेधार्थः ।

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ मा हि कार्पांमिति । हेः, माडश्च प्रयोगे पूर्वमेव
प्रयोजनमुक्तम् । अपरो मध्योदात्त इति । ननु च वलादिरिह प्रत्ययः, इडागमः,
आगमाश्चानुदात्ता भवन्ति, तस्मादिहाप्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् ? अतः
आह—सिचश्चिक्त्वरणादिति ।

न्यासः

उपदिश्यते । किं तर्हि ? व्यञ्जनान्तः । पचमाना इति । ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिपु-
चानश’ न च स लादेशः, अपि तु प्रत्ययः । लसार्वधातुकस्य त्वस्य न विद्यते । शिश्य
इति । शीङो ह्यात्मनेपदे रूपम्, ‘एरनेकाचः’ इत्यादिना यणादेशः । ‘लिट् च’ इत्या-
द्यार्वधातुकमेतत् । निश्याते इति । लिथ्यातामि रूपम् । नानुदात्तत्वम्, असार्वधातुक-
स्यविधानात् । ह्रुते, यदधीत इति । ‘ह्रट् अनयने’, ‘ह्रट् अध्ययने’ । यच्छब्दस्य
प्रयोगः ‘निपातैर्यद्यदि’ इति निपातप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ मा हि कार्पांमिति । हेः, माडश्च प्रयोगो प्रयोजन
पूर्वमेवोक्तम् । अपरोऽन्तोदात्त इति । प्रत्ययस्वरेण । अपरो मध्योदात्त इति ।
प्रत्ययस्वरेणैव । ननु च वलादिरिह प्रत्ययः, इट् चागमः, आगमानाश्चानुदात्त-
भवति, तस्मादिहाप्यन्तोदात्तेनैव भवितव्यम्, तत् कथं मध्योदात्तत्वम् ? इत्याह-
सिचश्चिक्त्वरणादिर्यादि । सिचश्चिक्त्वरणेनागमानुदात्तत्वे बाधिते चिन्त एव भवतीति
युक्तं मध्योदात्तत्वम् ।

सिच आद्युदात्तत्वे कर्त्तव्येऽनित्यो विद्यमाने सिचः परे

मा हि कार्पम् । अनिट इति किम् ? मा हि लाविपम् । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ॥

स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्तते, तद् 'अच्यनिटि' इति सम्बन्धादिह सप्तम्यन्तमुपजायते । स्वपादिरा वृत्करणात् । स्वपादीनां हिसेश्चाजा-
दावनिटि लसार्वधातुके परसोऽन्यतरस्यागादिस्वादात्तो भवति । स्व-
पन्ति । स्वसन्ति । हिसेः खत्वपि—हिसन्ति । प्रत्ययस्वरेण पक्षे
मध्योदात्तः ।

अचीति किम् ? स्वप्यात् । हिस्यात् । अनिटीति किम् ?
स्वपितः । स्वसितः ॥

पदमञ्जरी

अनिटः पित इति । अनिटः सिचः परः पित्पक्षे उदात्तो भवति, पक्षे त्यनु-
दात्तः, तेन मा हि कार्यमिति तिङन्तं पक्षे आद्युदात्तम्, पक्षे त्यन्तोदात्तम्; अन्यथा
धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् । मध्योदात्त एवेति । सिचः स्वरेण, एवकारेण
न त्यन्तोदात्त इति दर्शयति ॥

स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ॥ स्वपादिरा वृत्कारणादित । आ गणान्तादित्यर्थः ।
तत्र 'अिष्वप् शये', 'श्वस प्राणने', 'अन च' इत्येतेभ्यः परे जक्षित्यादयोऽभ्य-
स्तसंज्ञकाः, तेषु परत्वाद् 'अभ्यस्तानामादिः' इति स्वरो भवति, ये तु ततः परे
'पस् स्वप्ने', 'घश कान्तौ', 'ह्रस्व अपनयने', 'चक्रेरीतमिति; तत्र चक्रेरीतमभ्य-
स्तम् । अन्ये तु 'पसिवसी छान्दसी', छन्दसि च दृष्टानुविधानम् । ह्रस्वोऽप्ययं
स्वरो न भवति 'अहन्विष्णोः' इत्यनुवृत्तेः । पारिशेष्यादादितस्त्रि वेवायं स्वरः ।
हिसन्तीति । 'हिसि हिंसायाम्' रुधादिः, 'ज्ञान्नलोपः', 'अनसोरल्लोपः' ।

न्यासः.

यक्षितप्रत्ययस्तस्योदात्तत्व वक्तव्यम् । मा हि कार्यमिति । पक्षे सर्वानुदात्तत्व पदं मा
भूदित्येवमर्थमिदम् । पक्षे तूदात्तत्वेन युक्ते सर्वानुदात्तमेव पदं भवति ॥

स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ॥ सार्वधातुकग्रहणमित्यादि । 'अचि' इत्येतत् सप्तम्यन्तं
लसार्वधातुकस्य समानाधिकरणं विशेषणम्, न च प्रथमान्तस्य सप्तम्यन्तेन सामानाधि-
करण्यमुपपद्यते । तस्माद् 'अचि' इत्यनेन सम्बन्धाद् विशेषणविशेष्यलक्षणात्सार्वधा-
तुकग्रहणादिग्राह —सप्तम्यन्तमुपजायते । स्वपादिरा वृत्करणादिति । यद्यप्येत देवम्,
तथापि 'अिष्वप् शये', 'श्वस प्राणने', 'अन च' इत्येत एव ये, ते इह स्वपादिग्रहणेन
गृह्यन्ते । परेऽपि ये जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञाः, तेषु परत्वाद् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यनेन
नित्यमाद्युदात्तत्व भवति । हिसन्तीति । 'तृह हिं हिंसायाम्', रुधादित्वान् वनम्,

अनुदात्ते च]

डित्यजादावयं विधिरिष्यते । इह न भवति—स्वपानि ।
हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८६ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो
भवति । ददति, ददतु । दधति, दधतु । जक्षति, जक्षतु । जाग्रति,
जाग्रतु ।

अचोत्येव—दद्यात् । अनिटोत्येव—जक्षितः । 'आदि' इति वर्त-
माने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च ॥ १८७ ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतोऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो
पदमञ्जरी

अभ्यस्तानामादिः ॥ आदिरिति वर्तमान इति । 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्'
इत्यतः । पुनरादिग्रहणं नित्यार्थमिति । अन्यथा आदिग्रहणसम्यद्धमन्यतरस्या-
ग्रहणमनुवर्तते ॥

अनुदात्ते च ॥ अनजाद्यर्थमिदम् । जिहीते, मिमीत इति । 'इं ह्रस्वघोः',
डित्याल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । 'अविद्यमानोदात्ते' इति घदता 'अनुदात्त'
न्यासः

'इनसोरलोपः' इत्याकारलोपः, 'इनाजलोपः' इति परस्य नकारस्य । स्वप्वादिति । लिङ्,
अदादित्याच्छपो लुक् । स्वपित इति । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीट् ॥

अभ्यस्तानामादि ॥ प्रत्ययस्वरेण प्राप्ते तदपवादोऽभ्यस्ताना धातूनामादेर्विधीयते ।
दधतीत्यादौ 'इनाभ्यस्तयोरात्' इत्याकारलोपः, 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसङ्गा ।
जक्षति, जाग्रतीति । अत्रापि 'जक्षित्यादयः षट्' इति सर्वत्र 'अदभ्यस्तात्' इति
शेरदादेशः । जक्षित इति । पूर्ववदिट् । अथादिग्रहणं किमर्थम्, यावता 'आदिः
सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यत आदिरित्यनुवर्तते ? इत्यत आह—आदिरिति वर्तमान
इत्यादि । पूर्वक आदिग्रहणमन्यतरस्याग्रहणेन सम्यद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः
स्यात् । तस्मान्नित्यार्थं पुनरादिग्रहणं नित्यम् ।

अनुदात्ते च ॥ अनजाद्यर्थमिदम् । अजादो लनुदात्ते पूर्वणैव सिद्धम् । जिहीते,
मिमीत इति । अत्र 'तास्यनुदात्ते' इत्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् ।
'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्त्वम् ।

'अनुदात्ते' इति शास्त्रीयस्यानुदात्तस्याय निर्देश इति—कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्,
अतस्तन्निरासार्थमाह—अनुदात्त इति बहुषोहिनिर्देश इति । अविद्यमानमुदात्तमस्मिन्नित्य-

भवति । अनजाद्यर्थं आरम्भः । ददाति । जहाति । दधाति । जिहोते । मिमीते ।

अनुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १६१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत् आदिरुदात्तो भवति । सर्वः, सर्वो, सर्वे । सुपीति किम् ? सर्वतर । सर्वतमः ।

ॐ प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति ॐ । ॐ सर्वस्व-
रोऽनृक्कस्येति वक्तव्यम् ॐ । सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

वदमञ्जरी

इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् इत्युक्तम् । तत्र प्रयोजनमाह-अनुदात्त इति । बहुव्रीहि-
निर्देश इत्यादि । न विद्यते उदात्तो यस्मिन्नित्यनुदात्तः । मा हि स्म दधादिति ।
शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृतेऽचोऽनुदात्तस्य
परस्याभावादाद्युदात्तत्वं न स्यात्, बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । दधात्यत्रेति ।
अत्र यणादेशस्य यहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादपि स्वरः सिद्धः ॥

सर्वस्य सुपि ॥ सर्वश्च उणादिषु अन्तोदात्तो निपातितः, सर्वस्य विकारः
सार्व इत्यनुदात्तादिलक्षणेऽन् यथा स्यादिति ।

प्रत्ययलक्षणेनापीत्यादि । 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्रैतदुपपादितम् । सर्वस्वरो-
ऽनृक्कस्येति ।

न्यासः

नुदात्तम् । किमर्थं पुनर्बहुव्रीहिनिर्देशः ? इत्याह—लोपयणा-
देशयोः कृतयोरप्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्रेति ।
स्मशब्दस्य प्रयोगः स्मोत्तरे लृट् यथा स्यात् । अत्र यदि शास्त्रीयस्यास्य निर्देशः स्यात्,
'इत्थं' इतीकारलोपे कृते यणादेशे चोदात्तं न स्यात्; शास्त्रीयस्यानुदात्तस्याभावात् ।
बहुव्रीहिनिर्देशो चात्रापि भवति; उदात्तत्वेहाविद्यमानत्वात् ॥

सर्वस्म सुपि ॥ 'इण्डीम्या वन्' इति प्रभृत्य 'सर्वेनीपृथरिष्वल्भ्यशिवपटथ
प्रेष्वा शस्वतन्वे' इति सर्वशब्दोऽन्तोदात्तो निपातितः । तेन तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं
विधीयते । अन्तोदात्तलनिपातनं तु सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्र 'अनुदात्तादेशञ्'
यथा स्यात् ।

प्रत्ययलक्षणेनापीत्यादि । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते, यावता सर्वस्तोम इत्यत्र
'मुपा धादुप्रातिपदिकयोः' इति ह्रगता लुप्तम्, ततश्च 'न ह्रगताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्ष-
णस्य प्रतिषेधेन भवितव्यम् ? नैष दोषः; पूर्ववृत्ताच्चकारोऽनुबर्तते, य च समुच्चयार्थः ।

मीहीभृहुमदजनघनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १६२ ॥

भी, ह्री, भृ, हु, मद, जन, घन, दरिद्रा, जागृ—इत्येतेषामभ्य-
स्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । विभेति ।
जिह्वेति । विभर्ति । जुहोति । ममत्तु नः परिजमा । मदेः 'बहुलं

पदमञ्जरी

मीहीभृहुमदजनघनदरिद्राजागरा प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ आद्युदात्तस्यापवादो-
ऽयम् । जागरामिति सौत्रो निर्देशः । अत्र मदिर्दिवादिः, दरिद्राजाग्रायदादी,
अन्ये जुहोत्यादयः । पञ्चमे लफार इति । लस्येत्यत्र दर्शितक्रमे पञ्चमकलकारो
लेट् । लेट्शब्दस्तु वृत्तिकारदेशे जुगुप्सितः, यथाऽत्र द्रविडदेशे नीयोशब्दः ।
दघनदिति । 'इत्तश्च लोपः परस्मैपदेषु', 'लेटोऽडाटौ' इत्यद् । दरिद्रतीति ।
अत्र परत्यादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्प्रसङ्गः ।

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्, यावता भ्यादिभ्यः परः पित्प्रत्यय एव
सम्भवति, ननु चायमस्ति—'आडुत्तमस्य पिच्च', विभयाति, अत्रापि लोडुत्त-
मस्यैव पित्त्वं विधीयते, न ट्याट् इति, आट्सहितो लोडुत्तमः पिङ्गति ॥
च प्रत्यय एव । अत एव लोटादेशात्पित् । पूर्वमाङ् भवति, प्रत्ययात्तु पूर्वं न
भवति, आट्सहितस्याप्रत्ययत्वादिति तन्निवृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणमिति—न वाच्यम्,
कथम् ? यद्यैव प्रत्ययत्वमाट्सहितस्य, तथा पित्त्वमपि तस्यैव ? इदं तर्हि
प्रयोजनम्—प्रत्ययात्पूर्वस्याच उदात्तत्वं यथा स्यात्सङ्घातस्य मा भूदिति,
एतदेव ज्ञापकम्—स्वरविधौ सङ्घातं कार्यमिति, तेन 'तास्यनुदात्तेत्' इति निघातः
'पचमानः' इत्यादौ चित्स्यरं परत्याद्वाधत इति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति ।
अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्, प्रत्यये पितोति वक्तव्यम्, तत्र 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य' इति पूर्वस्यैव भग्नियति ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—पिति पूर्वं कार्यभाग्यथा
स्यात्, पिदन्तं मा भूदिति । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः ? एतदेव
ज्ञापयति—स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति । किं सिद्धं भवति ? उपोत्तमं

न्यासः

तेन प्रतिषेधविषयेऽप्येष स्वरो भविष्यति । सचस्वरोऽनकच्छस्येत्यादि । योऽयं सर्वशब्दस्य
स्वरो विधीयते स तस्याविवक्षितानाकच्छस्य भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम्—'आदिः सिञ्चोऽन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्याग्रहणमिह मण्डूकश्रुति-
न्यायेनानुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेनानकच्छस्य भवति ॥

मीहीभृहुमदजनघनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ 'अनुदात्ते च' इत्याद्युदात्ते
प्राप्ते प्रत्ययात् पूर्वस्य मीहीभृहुतीनामुदात्तो विधीयते । विभेति, जिह्वेतीति । 'त्रिमी
भये', 'ह्री लज्जायाम्' । विभर्तीति । विभर्तेः पूर्ववदभ्यासस्येत्त्वम् । ममत्त्विति । 'मदो

लन्दसि' इति विकरणस्य श्लु । जजनमिन्द्रम् । 'जन जनने' इत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । 'घन घान्ये' इत्यस्य पञ्चमे लकारे—दधनत् । दरिद्रति । जागर्ति ।

भ्यादीनामिति किम् ? ददाति । पितीति किम् ? दरिद्रति ॥

लिति ॥ १६३ ॥

लिति=लकारेत्सञ्ज्ञके प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त भवति । चिकीर्षक । जिहोर्षक । भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐपुकारिभक्तम् ॥

आदिर्णमुन्यन्यतरस्याम् ॥ १६४ ॥

पदमञ्जरी

रिति', रित्प्रत्यययान्ते उपोत्तममुदात्त भवति, न तु रिति परतः पूर्वस्य, 'चल्यन्यतरस्याम्' चङन्तस्य । यद्येवम्, 'चतुरः शसि' इति शसन्तस्य प्राप्नोति, शस्प्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि हि 'चतुर शसि' इत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्ट स्यात्, ततः 'ऊढिदम्' इत्यस्यानन्तरम् 'चतुरश्च' इति नूयान् तत्रासर्गनामस्थानग्रहणानुष्टुप्स्या 'पट्निचतुर्भ्यो ङलादि' इति ङलादेशात्तत्त्वनिधानाच्च शस एव भविष्यति ॥

लिति ॥ प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्तते, तेन लिङ्गन्ते स्वरप्रमङ्गो न चोदनीयः ॥

आदिर्णमुन्यन्यतरस्याम् ॥ लोत्त्र्यलोन्द्वयमिति । एकाच्च धातुषु लिट्स्वरस्य,

भ्यास

हर्षे, लोट्, 'एव', दिवादित्वाच्छबन्, तस्य श्लु । जजनमिन्द्रमिति । जनेल्लोट्, तस्य मिप्, 'इतश्च' इत्यादिनेकारलोप, 'लेटोऽडाटो' इत्यट्, जुहोत्यादित्वाच्छप श्लु, द्विर्वचनम् । क्वचित्—अपनदिति पठ्यते, तत् तित्तमेव घेदित्थम् । दधन विति । एतदपि पञ्चमे लकारे तिपि रूपम् । पूर्ववदडादिकार्यं विधेयम् । दरिद्रतीति । पूर्ववज्जेरदादेशो विधीयते, पूर्ववच्चाकारलोप ॥

लिति ॥ लकारेत्सञ्ज्ञ इति । लकार इत्सञ्ज्ञको यस्य स तथोक्तः । चिकीर्षक इति । सन्न ताण्वुल । तत्र 'अतो लोप' इत्यकारलोपे कृते ण्वुल पूर्वस्येकारस्योदात्तत्वम् । भौरिकिविधमिति । 'भौरिक्याद्येपुकाय्यादिभ्यो विधल्लमत्तलो' इति विधलप्रत्ययः । भौरिकिविधयो देश इति । ऐपुकारिभक्तमिति । ऐपुकारिर्विषयो देश इति । पूर्वसूत्रेणैव भक्तल प्रत्ययः ॥

आदिर्णमुन्यन्यतरस्याम् ॥ लिट्स्वरे प्राप्ते णमुलि परत आद्युदात्तत्व विकल्पेन विधीयते । तेन मुक्ते पठे लिट्स्वरोऽपि भवत्येव । अनेकाचक्ष धातवो विकल्प

णमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । लोलूयलोलूयम् । पोपुयपोपूयम्^१ । आग्नेडितानुदात्तत्वे कृते पूर्वो लोलूयशब्द एकत्राद्युदात्त, अपरत्र लिट्स्वरेण मध्योदात्त ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १६५ ॥

‘उपदेशे’ इति वर्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । लूयते केदार. स्वयमेव । स्तीर्यते केदार स्वयमेव । यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति, तदा लसार्वधातुक-निघाते कृते अदुपदेशभक्तयक एव स्वरो भवति ।

जनादीनामुपदेश एवात्वं द्रष्टव्यम्, तत्राप्यय स्वर इष्यते ।

पदमञ्जरी

अस्य च विशेषाभाषादनेकाजुदाहृत । आग्नेडितानुदात्तत्वे कृत इति । ‘अनुदात्त च’ इत्यनेन ॥

अचः कर्तृयकि ॥ कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यक् कर्तृयक् । उपदेश इति वर्तत इति । ‘अदुपदेशात्’ इत्यत्र यदुपदेशग्रहणं यदुपसमस्तमपि स्मरित-स्थप्रतिज्ञानाविह सम्बद्धयते, तच्चार्थात्सप्तम्यन्त सम्पद्यत इति मत्स्योक्तम्, न तु सप्तम्यन्तगुपदेशग्रहणं प्रकृतमस्ति । यदि तूपदेशग्रहणं नानुवर्त्तत, कार्यत इत्यादौ रपरत्वे सति न स्यात्, तस्मादुपदेश इत्यनुषत्त्यम् ।

यद्येयम्, जायते स्वयमेवेत्यादी न स्यात्, ‘ये विभाषा’ इत्यात्वे सत्युत्तर-
न्यास

प्रयोजयन्तीति । ये त्वेकाचस्तेषां लिट्स्वरेणानेन वा विशेषो नास्ति । लोलूयलोलूयम्, पोपूयपोपूयमिति । यदन्ताणामुल्, तस्य ‘आभीक्ष्णे द्वे भवत’ इति द्विर्वचनम् । ‘अनुदात्त च’ इत्याग्नेडितस्यानुदात्तत्वम् ।

अचः कर्तृयकि ॥ कर्तृयकीति । सार्वधातुक कर्तृशब्देनोक्तम् । अभिधानेऽभि-
वेद्योपचारात् । तत्र य कर्तरि यक् स कर्तृयक्, ‘सप्तमी’ इति योगविभागात् समास । लूयते केदार स्वयमेवेति । छुनाति केदार देवदत्त, केदारो लवनक्रियया व्यातुमिष्टतमत्वात् कर्म । यदा तु सौकर्यात् तस्यैव कर्तृत्वं विवक्ष्यते तदासौ कर्ता भवति, ‘कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय’ इत्यतिदेशात् यगात्मनेपदञ्च । स्तीर्यत इति । ‘स्तु आच्छादने’, ‘श्रुत इदातो’, ‘हलि च’ इति दीर्घ । कसावधातुनिघाते कृत इति । अदुपदेशभक्तयक एव स्वरो भवतीति । प्रत्ययलक्षण ।

अयेह कथं भवति—जायते स्वयमेव, जायते स्वयमेव, जायते स्वयमेवेति, यावता ‘ये विभाषा’ इत्यात्वे कृते सत्युत्तरकाल जनादयोऽजन्ता भवन्ति, न तूपदेशः ।

१ मुद्रितपुस्तकेऽयं प्रयोगो नास्ति ।

जायते स्वयमेव । सायते स्वयमेव । खायते स्वयमेव ।

अच इति किम् ? भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् ? लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

यलि च सेटीङन्तो वा ॥ १६६ ॥

सेटि यलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वाऽन्यतरस्याम् । लुलविथ । यदा नैते त्रयः स्वराः, तदा 'लिति' प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति ।

सेटीति किम् ? ययाथ । 'लिति' प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्—इत्ययमेवात्र स्वरो भवति ॥

पद्मअरी

कालमज्ज्ञा जनादयः, न तूपदेशे ? इत्यत आह—जनादीनामिति । 'ये विभाषा' इत्यत्र 'अनुदात्तोपदेशे' इत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्तते, सा च विषयसप्तमीति उपदेश एव जनादीनामात्मं भवति । जायते स्वयमेवेति । अन्तर्भावितण्यर्थो जनिः कर्मकर्तृविषयः । दृश्यते चान्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोगः, यथा—एकं द्वादशधा जज्ञे इति ॥

यलि च सेटीङन्तो वा ॥ 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तमाने चाग्रहण कार्यविकल्पार्थम् । अन्यतरस्याग्रहणेन कार्यं विकल्प्यते, चाग्रहणेन कार्यिणः । तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु च 'अन्तरच तवै युगपत्' इत्यादौ युगपद्ग्रहणादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः ? सत्यम्; अदेरपि प्राप्ते चाग्रहणम्, अन्यथा ध्रुतयोरिङन्तयोरेव कार्यित्वं विकल्पेत, चाग्रहणे सति यद्येवं विकल्पोऽर्थः, अथापि समुच्चयः, सर्वथादेरपि भवति ।

सेटीति किमिति । इड्ग्रहणादेव थल सेटं ग्रहीष्यव इति प्रश्नः । ययाथेति । अयमभिप्रायः—इड्ग्रहणं यदेडागमः क्रियते तदा तस्योदात्तार्थं स्यात्, ततश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिथेत्यादौ चतुर्थोभावेऽपि पर्यायेणोदात्तार्थं भवति, एवमिडभावेऽपि स्यादिति ॥

न्यासः

इत्याह—जनादीनामित्यादि । जनादीनां धात्वविधावनुदात्तोपदेशग्रहणमनुवर्तते । तेन तेषामुपदेश एवात्र द्रष्टव्यम् । जायते स्वयमेवेति । कथं पुनरकर्मकर्त्ता, यावता अनिरकर्मकः ? अन्तर्भावितण्यर्थं सकर्मको भवतीत्युपेक्षः ।

लूयते केदारो देवदत्तेनेति । अत्र शुद्धकर्मण्यत्मानेपदविधानात् कर्तृयमं भवति ॥

यलि च सेटीङन्तो वा ॥ 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्त्तमाने चाग्रहण कार्यिणो विकल्पार्थम् । अन्यतरस्याग्रहणेन कार्यं विकल्प्यते, चाग्रहणेन तु कार्यिणः । तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । लुलविथेति । आदिनियमादिट् । ययाथेति । 'अचस्तास्वत्यल्पनिटो नित्यम्' इतीटो वा प्रतिपेक्षः ॥

ञ्जित्यादिर्नित्यम् ॥ १६७ ॥

ञिति निति च नित्यमादिरूदात्तो भवति । 'गर्गादिभ्यो यञ्',
गार्ग्यः । वात्स्यः । 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्'—वासुदेवकः, अर्जुनकः ।
प्रत्ययस्वरापवादोऽयं योगः ।

प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते, तेन गर्गा, विदाः, चञ्चा — इत्यत्र
यञि कनि च लुप्ते न भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १६८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरूदात्तो भवति । देवदत्त ! देवदत्तौ, देवदत्ता ।
अत्र 'कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिपि' इति प्राप्तिर्बाध्यते ।

पदमञ्जरी

ञित्यादिर्नित्यम् ॥ प्रत्ययस्वरापवाद इति । बाहुल्यादेयमुक्तम् । 'श्रोत्रिय-
श्छन्दोऽधीते' इति, अत्र हि वाक्यार्थे पदवचनमित्यत्र पक्षे न प्रत्ययस्वरप्रसङ्गः ।

प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यत इति । ननु च 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधादेव
प्रत्ययलक्षणं न करिष्यते, किमुच्यते—प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यत इति ? एयमन्यतो
ज्ञापितमेतत्—'स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तस्तप्तम्यः' इति । ततश्च यथा पूर्णसूत्रे
थलन्तं कार्यं, तथात्रापि ङितदन्तं कार्यं, न तु ततः पूर्वमङ्गमित्यनङ्गकार्यत्वा-
त्प्रतिषेधो न सिद्धयतीति । यञि कनि चेति । चकाराद्विदायञि च ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ अत्र 'कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिपि' इति प्राप्तिः प्रतिषि-

न्वासः

ञित्यादिर्नित्यम् ॥ वासुदेवक इति । वासुदेवो भक्तिरस्येत्यर्थे वुन् ।

अयेह गर्गा, विदा इति 'यजमोक्ष' इति बहुषु लुकि कृते, चञ्चेव चञ्चेत्यन च
'इवे प्रतिवृत्तौ' इत्युत्पन्नस्य कन. 'लुम् मनुष्ये' इति लुपि कृते कस्मान् भवति,
लुप्तेऽपि प्रत्यये 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्यस्ति प्राप्तिः ? इत्यत आह—प्रत्ययल-
क्षणमत्र नेष्यत इति । तत् कथं पुनरिष्यमाणो न भवति ? 'सहायानुयमानम्' इत्यन-
वश्यमाणाज्ज्ञापकात् । अथ वा—'न लुमताङ्गस्य' इत्यनेन यन्नाम क्रिञ्चिदङ्गस्य
कार्यमङ्गाधिकारे विहितमेव, तेन प्रतिषेधादिह प्रत्ययलक्षणं स्वीकार्यं न मविष्यति ।
एवमुत्तरत्रापि प्रत्ययलक्षणामावो वेदितव्यः । यञि कनि च लुप्त इति । चकाराद्
विदायञि च ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ देवदत्तेति । ददाते. 'त्तिञ्क्तौ च सहायाम्' इत्याशिपि क्त.
'दा दद् घो.' इति धातोर्ददादेशः । दत्ताशब्दस्य देवशब्देन 'कर्तृकरणे कृत-
बहुलम्' इति समासः । सर्विरागच्छेति । 'स्वमोर्नपुसकात्' इति विभक्तेर्लृक् ।
सहागच्छेति । अत्रापि 'पङ्म्यो लृक्' इति च ॥

लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यते । सर्पिरागच्छ, सप्ता-
गच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १६६ ॥

पथिमथिशब्दावोणादिकाविनिप्रत्ययान्तो प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्तो, तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः,
पन्थानो, पन्थान् । मन्थाः, मन्थानो, मन्थान् ।

सर्वनामस्थान इति किम् ? पथः पश्य । मथः पश्य । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते ।

पथिप्रिय.—इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

पदमञ्जरी

द्वपते, शेषनिघातेन व्याध्यत इत्यर्थः । प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यते इति । पष्ठीनिर्देशेन
सत्कार्यस्य स्पष्टत्वात् । सर्पिरिति । सृपेरिसि सर्पिःशब्दोऽन्तोदात्तः, 'स्यमोर्न-
पुंसकात्' इति सोर्लुक् । सप्तशब्दो घृतादिस्वादन्वोदात्तः, 'पङ्ग्व्यो लुक्' इति
जसो लुक् ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ पथिमथिशब्दावित्यादि । 'गमेरिनिः', 'पुपः कित्',
'मन्थः', 'पतेस्य च' इतीनिप्रत्ययः, मन्थः किस्वादुपधालोपः—पन्थाः, मन्था
इति । 'पथिमध्यभुक्षामात्' इत्यादिकार्यम् ।

पथः पश्येति । अस्य टेलोपः । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते । अतिप्रसङ्गस्तु
पूर्वपत् ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ कर्तवै इति । 'कृत्यार्थे तवैकेन्येत्यनः' इति तवै-
न्यासः ।

पथिमथो सर्वनामस्थाने ॥ पथिमथिशब्दावित्यादि । 'गमेरिनिः' इत्यत इतिप्रत्यये
वर्त्तमाने 'मन्थ' इतीनिप्रत्ययः, अतो मथिशब्दो व्युत्पाद्यते, 'परमे कित्' इत्यतः
किद्वग्रहणानुवृत्तेर्मन्थेरनुनासिकलोपः । 'पतेस्य च' इति पथिशब्दोऽपीनिप्रत्ययान्त
इति तेनेतो प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो । पन्था इति । 'पथिमध्यभुक्षामात्' इत्याकारान्ता-
देशः, 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इतीकारस्यात्त्वम्, 'यो न्यः' इति यस्य न्यादेशः ।

पथः पश्येति । 'अस्य टेलोप' इति टिलोपः । तत्र कृते 'अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोपः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पथिप्रिय इति । पन्थाः प्रियो यस्येति बहुव्रीहिः ।
'वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य पथे परनिपातः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ कर्तव्या इति । 'कृत्यार्थे तवैकेन्येत्यनः' इति तवैप्रत्ययः ।

ग्रहः । हयः गयः । सर्वे एते पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायते-
निपातनादेत्वम् ।

नयः । तयः । अयः । अंशः । वेदः । अशः । दवः । एतेऽपि
तथैवाच्प्रत्ययान्ताः । सूदः—इगुपधादिति कप्रत्ययान्तः । गुह-
भिदादिः, अङ्प्रत्ययान्तः ॥

ॐ शमरणी संज्ञायां सम्मतौ भावकर्मणोः ॐ । शमो भावे
रणः कर्मणि अजन्तावेतौ निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः—मन्त्रः
पचाद्यजन्तः । शान्तिः—इति क्तिजन्तः । कामः, यामः—घञन्तावेतौ ।

पदमक्षरी

नै रै शब्दे' । एते सर्वेऽच्प्रत्ययान्ता इति । पचादित्यात् । बाहुल्याच्चेदमुक्तम् ।
वृषा—इत्यत्रेगुपधलक्षणः कः । 'णीञ् प्रापणे', 'तायु सन्तानपालनयोः' ।
केचित्तय इति पठन्ति, 'अय पय तय गतौ', क्वचित्चयशब्दः पठ्यते, स चिनोते-
र्द्रष्टव्यः । 'इण् गतौ', 'अंश समाधाने', 'विद ज्ञाने', 'पूद निरासे', 'दु दाहे' ।
'यद व्यक्तायां वाचि', 'अत सातत्यगमने' । केचिदेवौ न पठन्ति । 'गुह
संघरणे', 'शम उपशमे', 'अण रण शब्दे' ।

सम्मतौ भावकर्मणोरिति । शमरणाविति वर्तते, सम्मतावर्थे शमरणी भाव-
कर्मणोर्यथाक्रममाद्युदात्तौ भवतः । 'मत्रि गुप्तभाषणे' । शान्तिरिति । शमेः
त्तिचि 'कमु कान्तौ', 'यमु उपरमे' । त्रैचिद्यमशब्दं न पठन्ति ।

न्यासः

'जनी प्रादुभाषे', 'जर रोगे', 'ग्रह उपादाने', 'हि गतौ', 'कै नै शब्दे'—सर्वे एते-
ऽच्प्रत्ययान्ता इति । पचादित्यात् । एतेन चित्स्वरे प्राप्ते पाठ एवामिति दर्शयति ।

नयः, तयः, अयः, अंशः, वेदः, सूदः, अश इति । 'णीञ् प्रापणे', 'तायु सन्तान-
पालनयोः' क्वचित् तय इत्यस्य स्थाने चय इति पठ्यते, स चिनोतेर्द्रष्टव्यः । 'इण्
गतौ' । अय या—अय यव मय चय इत्यादेः । 'अंश समाधाने', 'विद ज्ञाने', 'पूद
घरणे', 'अश भाजने' । सूद इगुपधेति कप्रत्ययान्त इति । एतेऽप्येति यदुक्तम्,
तस्यायमन्यादः । गुहैवि । 'गुह संघरणे' ।

शमरणी संज्ञायामिति । 'शमु उपशमे', 'अण रण' इति शब्दार्थः । उभाया
अन्यशान्तादात्तवेष भवतः । सम्मतौ भावकर्मणोरिति । शमरणाविति वर्तते । सम्मता-
वर्थे विवक्षिते शमरणी भावकर्मणोर्यथाक्रममाद्युदात्तौ भवतः । मन्त्र इति । 'मत्रि
गुप्तभाषणे' । त्रैचि-संमतौ भावकर्मणोर्यथाक्रममाद्युदात्तौ भवतः । मन्त्रे विषयीभूत
इत्येवोऽर्थो मेदितव्यः । शान्तिरिति । 'शमु उपशमे', 'त्तिच्ची च संज्ञायाम्' इति
वितन् । काम, याम इति । 'कमु कान्तौ', 'यमु उपरमे' । घञन्ताविति । 'कर्पात्यतो
घञोऽन्त उदात्तः' इत्येतस्मिन् प्राप्तेऽप्य पाठः ।

आरा, धारा, कारा—भिदादयः । वहः—गोचरादिषु घप्रत्ययान्तः ।
 ल्यः—अजन्तः । पादः—घजन्तः । तत्र क्वचित्प्रत्ययस्वरः प्राप्तः,
 क्वचित् 'कर्पात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इति । वृषादिराकृतिगणः ।
 विहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्चा । वधिका ।
 खरकुटी । दासी । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र 'इवे
 प्रतिकृतौ' इति यः कन् तस्य 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् ।

यद्येवम्, किमर्थमिदमुच्यते, प्रत्ययलक्षणेन सिद्धमाद्युदात्तत्वम् ?
 एतदेव ज्ञापयति—क्वचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ।
 तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् ।

संज्ञायामिति किम् ? अग्निर्माणवकः । उपमानमिति किम् ?
 देवदत्तः ॥

पदमञ्जरी

'ऋ शब्दे गतौ', 'घृब् धारणे', 'कृ विश्लेषे', भिदादिषु निपातनाद्बुद्धिः ।
 'बहू प्रापणे', 'कूप सामर्थ्ये', 'पद गतौ' ॥
 संज्ञायामुपमानम् ॥ यद्येवमिति । यद्यत्र कनो लुबित्यर्थः । एतदेवेत्यादि ।
 ज्ञापकाभावे तु सप्तमीनिर्देशेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न स्यात्, 'स्वरविधौ सप्त-
 म्यस्तदन्तसप्तम्यः' इति ज्ञापनेन तदन्तस्य कार्यत्वात् । क्वचिदिति । घचनात्क-
 चिद्भवत्येव, यथा—'सर्वस्य सुपि' इत्यत्र ॥

न्यासः

कल्प इति । 'कूप सामर्थ्ये' । पाद इति । 'पद गतौ' । वृषादिराकृतिगण इति ।
 तदेव चाकृतिगणत्वं ज्ञापयितुं चकारः कृतः ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ यद्येवमिति । यदि कनो लुबित्यर्थः, कनोऽपि लुपि सत्यपि
 प्रत्ययलक्षणेनैव सिद्धमेवा हि निस्त्वरेणाद्युदात्तत्वम्, तदपार्थक्यमित्यभिप्रायः ।
 एतदेवेत्यादि । यदि हि क्वचित् स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं स्यात्, कर्तव्यमेवेदं वचनं
 स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन सिद्धत्वात्, कृतम् । तस्मादेतज्ज्ञापयति—प्रत्ययलक्षणमिह
 स्वरविधौ न भवतीति । क्वचिद्ग्रहणं क्वचित्तु भवतीति प्रदर्शनार्थम्, तथा हि 'सर्वस्य
 सुपि' इत्यत्रोक्तम्—प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इध्यत इति । तथा चेत्यादिना ज्ञापनस्य
 प्रयोजनमाह ।

अग्निर्माणवक इति । भवत्यग्निशब्द उपमानम् । तथा ह्यग्निरिवेति गम्यते, नासौ
 माणवकस्य संज्ञा ॥

निष्ठा च द्वयजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्त च द्वयच् सज्ञाया विषये आद्युदात्त भवति स चेदादि-
राकारो न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः ।

निष्ठेति किम् ? देवः । भीमः । द्वयजिति किम् ? चिन्तितः ।
रक्षितः । अनादिति किम् ? त्रात । आस । सज्ञायामिति किम् ?
कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

‘आदिरुदात्तः’ इति वर्तते । शुष्क, धृष्ट-इत्येतावाद्युदात्तौ
भवत । शुष्क । धृष्ट ।

असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्द कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः ।

पदमञ्जरी

निष्ठा च द्वयजनात् ॥ इहाद्याक्तः अद्यात्त इत्येकादेशस्य बहिरङ्गत्वाद-
सिद्धत्वाद् ‘अनात्’ इति प्रतिषेधाभावः । भीष्मशब्दः ‘भियः पुक्च’ इति
मन्प्रत्ययान्तः ।

चिन्तित इति । ‘चिति स्मृत्याम्’ चुरादि ॥

आशितः कर्ता ॥ अशेरिति । ‘अश् भोजने’ इत्यस्मात् । आङ्पूर्वादविवक्षिते
कर्मणीति । उक्तं हि-‘प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया’ इति । कर्तरि
क् इति । ‘गत्यर्थकर्मक’ इत्यादिना । भाष्ये तु ‘कर्त्तरि क्तो निपात्यते’ इति
स्थितम् । यदि तर्ह्यङ्पूर्वकस्याशेरशित इति रूपम्, अवग्रहः प्राप्नोति, तस्मात्

न्यास

निष्ठा च द्वयजनात् ॥ गुप्त इति । ‘शुप् रक्षणे’ । बुद्ध इति । ‘बुध अवगमने’ ।

देव इति । देवशब्दः पञ्चाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः । भीमशब्दोऽपि मगन्तत्वात्
प्रत्ययस्वरेण । ‘इयिमुधि’ इत्याद्यधिकृत्य ‘भियः पुक्वा’ इति मन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते ।
चिन्तित इति । ‘चिति स्मृत्याम्’, चौरादिक, ‘निष्ठायाम् सेटि’ इति णिलोपः ।
रक्षित इति । ‘रक्ष पालने’ । त्रातः, आस इति । ‘त्रैट् पालने’, ‘आप् लु व्याप्तौ’ ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ शुष्क इति । ‘शुष्प शोषणे’, ‘शुष्प कः’ इति उत्स्य कादेशः । धृष्ट
इति । ‘भिधृषा प्रागल्भ्ये’, धृत्वम् । कत्वधृत्वयोरसिद्धत्वादिह निष्ठान्तत्व वेदितव्यम् ।
असंज्ञार्थ आरम्भ इति । सज्ञाया पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

आशितः कर्ता ॥ आशेरिति । ‘अश् भोजने’ इत्यस्मात् कर्त्तरि क्त निपात्यते ।

अशेरयमाङ्पूर्वादिविवक्षिते कर्मणि कर्तरि कः । तत्र 'यायघञ्'
इति प्राप्तः स्वरो बाध्यते ।

कर्तरोति किम् ? आशितमन्नम् । आशितं देवदत्तेन । पूर्वत्र
कर्मणि कः, उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञा-
याम् 'निष्ठा च द्वयजनात्' इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टापिते च छन्दसि ॥ २०६ ॥

जुष्ट, अपित-इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते
भवतः । जुष्टः । अपितः ।

पदमञ्जरी

'उपधादीर्घत्वमपि निपात्यते' इति वार्तिककारः । वृत्तिकारस्तु—'संहितापाठ
एव नित्यः, पदपाठस्तु पौरुषेयः, तत्तरच न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पद-
कारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्' इति मन्यते । अपर आह—अशेष्यन्तस्य प्रयोज्य-
कर्तरि 'भतिद्युद्धिप्रत्ययसानार्थ' इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपम्, स
एवात्र भूतपूर्वगत्या कर्ता विवक्षित इति ॥

रिक्ते विभाषा ॥ रिक्त इति । 'रिचिर्विरेचने' । संज्ञायामित्यादि । 'निष्ठा च
द्वयजनात्' इत्यस्यावकाशः—दत्तः, गुप्तः, अस्यावकाशोऽसंज्ञायाम्—रिक्तो घट
इति; संज्ञायामुभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

जुष्टापिते च छन्दसि ॥ जुष्ट इति । 'जुषी प्रीतिसेवनयो', 'शीदितो निष्ठा-
याम्' इतीदृशप्रतिषेधः । अपित इति । 'अतिह्री' अर्चिणिच्, अर्थादिना पुक् ॥

न्यासः

'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना । पूर्ववत् कर्मणि क इति । 'तयोरेव' इत्यादिना । उत्तरत्र
भाव इति । 'नपुसके भावे कः' इति ॥

रिक्ते विभाषा ॥ रिक्त इति । 'रिचिर् विरेचने' । प्रत्ययमन्त्रे प्राप्त आदेर्विभाषो-
दात्तत्वं विधीयते । संज्ञायामित्यादि । 'निष्ठा च द्वयजनात्' इत्यस्यावकाशः—दत्तः,
गुप्त इति, अस्यावकाशोऽसंज्ञायाम्—रिक्तो घट इति; यदा तु रिक्तशब्दः कस्यचित्
संज्ञा भवति, तदोभयोः प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन 'निष्ठा च द्वयजनात्' इति नित्यमाद्यु-
दात्तो भवति । न च पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः, परशब्दस्तेष्वपि ॥

जुष्टापिते च छन्दसि ॥ जुष्ट इति । 'जुषी प्रीतिसेवनयो' । अपित इति । अर्च-
िणिच्, 'अतिह्री' इत्यादिना पुक् ॥

छन्दसीति किम् ? भाषायां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेती ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट, अपित—इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः ।
जुष्टं देवानाम् । अपितं पितॄणाम् । पूर्वेणात्र विकल्पः प्राप्तः ।

केचिदत्र 'जुष्ट'—इत्येतदेवानुवर्तयन्ति । अपितशब्दस्य विभाषा
मन्त्रेऽपीच्छन्ति । अन्तोदात्तोऽपि ह्ययं मन्त्रे पठ्यते—तस्मिन्साकं
त्रिंशता न शङ्कवोऽपिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्दसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्तेऽन्तोदात्ते, तयोर्दसि परत आदि-
रुदात्तो भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

डयि च ॥ २१२ ॥

पदमञ्जरी

नित्यं मन्त्रे ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

युष्मदस्मदोर्दसि ॥ 'यु'यसिभ्यां मदिक्, युपिः सौत्रो धातुः । तव, ममेति ।
'युष्मदस्मद्भ्या डसोऽश्', 'तवममौ डसि' इति मपर्यन्तस्य तवममादेशः, शेषे
लोपः, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम्, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति विभक्ते-
रुदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥

न्यासः

नित्यं मन्त्रे ॥ केचिदग्रेत्यादि । किं पुनः कारण जुष्टशब्द एवानुवर्तयन्ति ?
इत्याह—अपितशब्दस्येत्यादि । अत्रापि किं कारणम् ? इत्याह—अन्तोदात्तोऽपीत्यादि ।
तमेवान्तोदात्तस्य पाठमन्त्र दर्शयितुमाह—तस्मिन् साकं त्रिंशत्तेत्यादि । आरम्भ-
सामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्, उत्तरार्थञ्च ॥

युष्मदस्मदोर्दसि ॥ युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्ते इति । 'यु'यसिभ्यां मदिक् इति
मदिकप्रत्ययमुत्पाद्य तयोर्व्युत्पादनान् । एतेन युष्मदस्मदाः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं
दर्शयति । तव, ममेति । 'युष्मदस्मद्भ्या डसोऽश्' इत्यशादेशः, 'तवममौ डसि'
इति युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तवममौ, शेषे लोपे कृते 'अतो गुणे' पररूपत्वम् ।
युष्मदस्मदोरादेशस्य स्थानियद्भावादन्तोदात्तत्वम् । एवञ्च यो ह्यशादेशेन षडेकादेशः,
सोऽपि 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्त एवेत्यनेन क्रमेण विभक्तिस्वरे प्राप्त
इदमुच्यते ॥

‘युष्मदस्मदो’ इति वर्तते, ‘आदिरुदत्त’ इति च । ‘हे’ इत्ये-
तर्हिमश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मह्यम् ।
पृथग्योगरण यथासख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

‘निष्ठा च द्व्यजनात्’ इत्यतो द्व्यजग्रहणमनुवर्तते । यत्प्र-
त्ययान्तस्य द्व्यच्च आदिरुदात्तो भवति, न चेश्वशब्दात्परो भवति ।
‘अचो यत्’—जेयम्, जेयम् । ‘शरीरावयवाद्यत्’—कण्ठयम्,
ओष्ठयम् । ‘तित्स्वरितम्’ इत्यस्यापवादः ।

अनाव इति किम् ? नाव्यम् ।

द्व्यच्च इत्येव—चिकीर्ष्यम् । ललाटयम् ॥

प्रथमजरी

इति च ॥ तुभ्यम्, मह्यमिति । ‘हे प्रथमयोरम्’, ‘तुभ्यमहौ इयि’ ।

अथ किमर्थं योगविभागः, न युष्मदस्मदोर्बेङ्सो’ इत्येवोच्येत, एष हि
चकारो न कर्तव्यो भवति ? अत आह—पृथग्योगकरणमिति । आशङ्क्यप्रहणेना-
स्वरितस्यादेन यथासख्य न भविष्यतीति शक्य वस्तुमिति दर्शयति । अत्रापि
पूर्ववद्विभक्तिस्वर प्राप्तः ॥

यतोऽनावः ॥ अत्र ‘अनावः’ इति प्रतिषेधो ज्ञापयति—स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानमिति, अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोग्यः, यश्च स्वरयोग्य
अकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

न्यास

इति च ॥ तुभ्यम्, मह्यमिति । ‘हे प्रथमयोरम्’ इत्यग्भावः, ‘तुभ्यमहौ इयि’
इति युष्मदस्मदोस्तुभ्यमहौवादेशौ ।

किमर्थं पृथग्य योग क्रियते ? इत्यत आह—पृथग्योगकरणमिच्छादि । एकयोगे
हि कार्यिणो, निमित्तयोश्च समानत्वाद् यथाहरयमत्र भवितव्यमिति कस्यचिदाशङ्का
स्यात् । अतः पृथग्योगकरण यथासरयनिरासार्थमिति प्रदर्शनार्थम् । तद्व्याप्तिरित्यादेन
यथासरय न भविष्यति । आशङ्क्य कस्यचिन्मदबुद्धे स्मादिति तत्रिरासार्थं पृथग्योग-
करणम् । अयमपि पूर्ववदेव विभक्तिस्वरपवादः ॥

यतोऽनावः ॥ कण्ठयम्, ओष्ठयमिति । मवायं तदिति । नाव्यमिति । नावा तार्थं
मित्यस्मिन्नर्थे ‘नौवयोधर्म’ इत्यादिना यत् । अत्र ‘वान्तो यि प्रत्यये’ इत्यादिना कृते
व्यञ्जनस्य स्वरविधावविद्यमानत्वात् ततः पूर्वस्य स्यादिति नान् प्रतिषेधः क्रियते ।
ललाटयमिति । ‘शरीरावयवाद्यत्’ इति यत् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहा एषतः ॥ २१४ ॥

ईड, वन्द, वृ, शस, दुह—इत्येतेषा यो ण्यत् तदन्तस्यादिरुद भवति । ईडधम् । वन्दधम् । वार्यम् । शस्यम् । दोह्या घेन् द्वचनुबन्धकत्वाद् ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहण नास्त्येति 'तित्स्वरित इत्येतत् प्राप्तम् । वार्यमिति—'वृड् सम्भक्तौ' इत्यस्याय ण्य क्यब्विधौ हि वृज एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु, इन्धान—इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति । वे वेणु । इन्धान, इन्धानः ।

वेणुशब्दोऽयम् 'अजिवृरीभ्यो नित्' इति णुप्रत्ययान्तो नित् न्नित्यमाद्युदात्त प्राप्तः ।

इन्धानशब्दोऽपि यदा चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः । शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वः पदमञ्जरी

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥ 'ईड स्तुतौ', 'यदि अभिवादनस्तुत्योः', 'सम्भक्तौ', 'शंसु स्तुतौ', 'दुह प्रपूरणे' । कथं वार्य इत्यत्र ण्यत्, यावता 'एति स्तुशासु' इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यम् ? अत आह—वार्य इत्यादि अयं वृद्धोऽपि क्यपैव कस्मान्न भवति ? अत आह—क्यब्विधौ हीत्यादि । एतत् तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ णुप्रत्ययान्त इति । 'तिष्ठतेर्णुः' इति तत्रानुपसर्ग उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । 'श्नसोरल्लोप' इति श्नसोऽकारस्योदात्तस्य लोपात् न्यासः

ईडवन्दवृशंसदुहा ण्यतः ॥ 'ईड स्तुतौ', 'यदि अभिवादनस्तुत्योः', 'सम्भक्तौ', 'शंसु स्तुतौ', 'दुह प्रपूरणे'—एतेभ्यो धातुभ्य 'अग्रहलोप्यत्' इति ण प्रत्ययः । कस्मिन् पुन प्राप्त इदमारभ्यते ? इत्याह—द्वचनुबन्धकत्वादित्यादि । ७ कथं पुनर्वार्यमित्यत्र ण्यत्वस्य, यावता 'एतिस्तुशासु' इत्यादिना विशेषविहितेन क्य मवितव्यम् ? इत्याह—वार्यमित्यादि । ननु च वृद्धोऽपि क्यपैव मवितव्यम्, 'इति सामान्यनिर्देशात् ? इत्याह—क्यब्विधौ हीत्यादि ।

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ णुप्रत्ययान्त इति ॥ तद्विधौ 'रथो णु' इत्य णुग्रहणानुवृत्तेः । यदि चानशन्त इति । 'तान्छीत्यवशोवचनशक्तिषु चानश' इत्यनेन अयं शानजन्त इति । 'लट् शतृशानचौ' इत्यादिना । लसार्वधातुकनिधावे कृत इति 'तास्यनुदात्ते' इत्यादिना । इन्धान इति । अस्यानुदात्तत्वाद् । 'उदात्तनिवृत्तिस्व

चङ्घन्यतरस्याम्]

षष्ठाध्याये प्रथमः पादः

मध्योदात्तः । तदेवमिन्वाने सर्वथाऽप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते ।
 वेणुरिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति, तदा 'संज्ञायामुप-
 मानम्' इति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठकथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ, क्रथ—इत्येतेषां विभाषा आदि-
 रुदात्तो भवति । त्यागः, रागः, हासः—एते घञन्ताः, तेषां पक्षे
 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इत्युदात्तत्वमेव भवति । कुहः, श्वठः,
 क्रथ—एते पञ्चघञन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य
 समीपे यत्तदुपोत्तमम् । करणीयम् । हरणीयम् । पटुजातीयः । मृदु-
 जातीयः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् ॥

चङ्घन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

पदमअरी

वेणुरित्यादि । 'संज्ञायामुपमानम्' इत्यस्यावकाशः—चञ्चा बध्निका, विभाषाया
 अवकाशः—अनुपमानभूतो वेणुः शुष्क उपघने; वेणुरिति संज्ञायामुपमाने पूर्व-
 विप्रतिषेधः ।

त्यागरागहासकुहश्वठकथानाम् ॥ 'कुह विस्मापने', 'श्वठ क्रथ भाषणे' चौरा-
 दिकावदन्तौ । नियातस्यैवायमपवादो युक्तः ? नैतदेवम्; यद्ययं निघातस्या-
 पवादः स्यात्, तत्रैवायं ब्रूयात्—'अनुदात्तं पदमेकपदम्, न हि स्वार्थम् ॥

भ्यासः

येति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन ।

वेणुरित्यादि । 'संज्ञायामुपमानम्' इत्यस्यावकाशः—चञ्चा, बध्निकेति, अस्या
 विभाषाया अवकाशः—अनुपमानो वेणुशब्दः, शुष्को बने वेणुरिति चेति; यदा वेणुरि-
 त्युपमानवेणुशब्दः कस्यचित् संज्ञा भवति तदा 'संज्ञायामुपमानम्' इति तस्याद्युदात्त-
 त्वमिष्यते, तच्च पूर्वविप्रतिषेधालम्ब्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठकथानाम् ॥ 'कुह विस्मापने', 'श्वठ श्वठ सम्यगवभाषणे'—
 एतौ चौरादिकौ । 'अयं श्लघ क्रथ कलय हिसार्याः' ॥

उपोत्तमं रिति ॥ चङ्घन्यतरस्याम् ॥ सा हि चोकरत्नमिति । 'सन्वह्युनि

चङन्तेऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् ।
'न माङघोगे' इत्यटि प्रतिषिद्धे 'हि च' इति निघातेऽदुपदेशादिति
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे घात्वकार
उदात्तो भवति ।

उपोत्तमग्रहणाद् द्वयोनं भवति—मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१६ ॥

मतोः पूर्व अकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा
भवति । उदुम्बरावती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती ।
'शरादीनां च' इति दीर्घः ।

आदिति किम् ? इक्षुमतो । द्रुमवती । सज्ञायामिति किम् ?
खट्वावती । स्त्रियामिति किम् ? शरावान् । मतोरिति किम् ?
गवादिनी ॥

पदमञ्जरी

चङ्यन्यतरस्याम् ॥ उदाहरणे एकवचनातिरुमणे हेतुर्भृग्यः । मा हि दध-
दिति । 'विभाषा धेट्श्रयोः' इति च्लेश्चब्दादेशः ।

मतोः पूर्वमात्संज्ञाया स्त्रियाम् ॥ मतोः पूव आकार इति । अर्थव्याख्यानमेतत् ।
सूत्रे तु शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंलिङ्गमेव
पठन्ति । उदाहरणे चातुरधिकः 'नद्यां मतुप्', 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां च'
इति दीर्घत्वम् । मतोरिति किम् ? गवादिनीति । मतोरित्यस्मिन्नसति पूर्वग्रहण-
मपि न क्रियेतेति संज्ञाशब्दसम्बन्धिन आकारमात्रस्य प्रसङ्गः । पूर्वग्रहणं मतोर-
नन्तरस्य पूर्वस्य यथा स्यात्, इह मा भूत्—सानुमतीति ॥

न्यासः

चट्प्रत्ययेऽनगलोपे' इत्यन्यासस्येत्त्वम् । अटि प्रतिषिद्ध इति । यद्यटः प्रतिषेधो यस्य
तस्यैव स्वरः स्यादात्वकारस्य । 'हि च' इति निघात इति । प्रतिषिद्ध इत्यपेक्षते ।
यदि निघातो न प्रतिषिध्येत, तदा चरुन्तस्योदात्तस्यामाव एव स्यात् ।

मा हि दधदिति । 'विभाषा धेट्श्रयोः' इति च्लेश्चब्दः ।

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ उदुम्बरावती । उदुम्बरा अस्या सन्तीति
चातुरधिको मतुप्, 'मतोर्बह्वचोऽनजिरादीनाम्' इति दीर्घत्वम् । शरावतीति ।
अत्र 'शरादीनाञ्च' इति । मतोरिति किम् ? गवादिनीति । 'मतोः' इत्यस्मिन्ननुव्यमाने
तत्सम्बद्ध पूर्वग्रहणमपि नोच्येत, संज्ञाशब्दस्याकारमात्रस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । पूर्वग्रहण

अन्तोऽवत्या ॥ २२० ॥

‘सज्ञायाम्’ इत्येव । अवतीश दान्तस्य सज्ञायामन्त उदात्तो भवति ।
अजिरवती । खदिरवती । हसवती । कारणडवती । डाप पित्वादानु-
दात्तत्व प्राप्तम् ।

‘अवत्या’ इति किमुच्यते, न वत्या इत्येवमुच्येत ? नैव शक्यम्,
पि स्यात्—राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्तायमवती-
द । वत्व पुनराश्रयात्सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

पदमञ्जरी

अतोऽवत्या ॥ इहासन्देहार्थम् ‘वत्या अन्तः’ इत्यत्रचनादकारप्रश्लेषो
रिचित ।

तत्र प्रयोजनं पृच्छति—अवत्या इति किमुच्यत इति । अथात्रत्या इत्युच्य-
मानेऽपि राजवतीत्यत्र कस्माज्ज भवति, भवति होतदपि नलोपे कृतेऽवतीशब्दा-
तम् ? अत आह—स्वरविधावित्यादि । ननु चोदाहरणेऽपि मतोर्बत्वस्यासिद्ध-
तादवतीशब्दान्तत्व नास्ति ? इत्याह—यत्वं पुनरिति । पुन शब्दो नलोपा-
द्विशेष द्योतयति ॥

न्यास

मतोरनंतरस्यास्य यथा स्यात् । इह मा भू—मानुमतोति । लघुप्रतिपदात्परिमाणया
चेद्देव स्यात्—इयमावती, उदुम्बरावतीत्यादि न स्यात् । पूर्वग्रहणात् पूर्वमात्रस्य
भवति ॥

अतोऽवत्या ॥ अजिरवतीत्यादि । पूर्ववन्मतुप् । विशान्नुदात्तत्व प्राप्तमिति ।
अतस्तस्यायमपवाद इति शेष । अथावत्या इत्युच्यमाने राजवतीत्यत्रस्मान् भवति,
अस्ति होतदपि नलोपे कृतेऽवतीशब्दात्तम् ? इत्याह—स्वरविधावित्यादि । कथमुदा-
हरणम्, यावता मतोर्बत्वस्यासिद्धत्वादत्रावतीशब्दात्तत्वं नास्ति ? इत्याह—यत्वं पुनरि-
त्यादि । पुन शब्देन नलोपाद्विशेषं दर्शयति । लोपो ह्यसिद्ध, यत्वं पुन सिद्धम् । कुत ?
आश्रयात् । आश्रय स्वरविधौ निमित्त वेनोपादानमित्यर्थः । अवताशब्दस्यान्तोदात्तत्वं
श्रुतता वत्वमाश्रितम्, तस्मादाश्रयात् तस्य सिद्धत्वम्, अन्यत्रैव वचनमनर्थकं स्यात् ।
न हि वत्वस्य सिद्धत्वमन्तरेणावतीशब्दान्ति किञ्चिदस्ति ॥

१ ‘वेप्रवती’ इत्यधिकं पुस्तकात्तरं ।

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रिया सज्ञायाम् विषये ।
अहीवती । कृषीवती । मुनीवती ।

चौ ॥ २२२ ॥

‘चौ’ इत्यञ्चतिलुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन्परत पूर्वस्यान्त
उदात्तो भवति । दधोच पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूच पश्य ।
मधूचा । मधूचे । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयम् ।

ॐ चावतद्धित इति वक्तव्यम् ॐ । दाधोचः । माधूच । प्रत्यय-
स्वरएवान् भवति ।

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुष । ब्राह्मणकम्बल ।

पदमञ्जरी

ईवत्या ॥ अहीवतीत्यादौ पूर्वं दीर्घं, ‘सज्ञायाम्’ इति वक्तव्यम् । योग-
विभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

चौ ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयमिति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्या-
ञ्चत्यकारस्य विभक्तिनिमित्तक ‘अच’ इति लोपः ।

चावतद्धित इति वक्तव्यमिति । चौ य. स्वरः स तद्धिते परतो न भवती
त्यर्थः, अन्यथा योऽनुदात्तः प्रत्यय-दधीचः पश्येत्यादौ, तत्र यथोदात्तनिवृत्तिस्वर
धाधते, तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टः स्वरः धाधेत, तस्माद-
तद्धित इति वक्तव्यम्, अस्मिन् सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवादो भवति ॥

समासस्य ॥ राजहृपदिति । ननु च योऽत्र समासस्यान्तो दकारो नासौ

न्यासः.

ईवत्या ॥ अयमपि पित्वानुदात्तस्वैवापवादः, अहीवतीत्यादि । ‘शरादीनाञ्च’
इति दीर्घः, ‘सज्ञायाम्’ इति च वक्तव्यम् ॥

चौ ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयमिति । दधीच इति । दध्यञ्चतीति किन्,
‘गतिकारकोपपदात्’ इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाञ्चकार उदात्तः । विभक्त्यायजादावसर्व
नामस्थाने ‘अच’ इत्यकारलोपे कृते सति ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप’ इत्युदात्त
निवृत्तिस्वर प्राप्नोति, अतस्तस्यायमपवादः ।

चावतद्धित इत्यादि । यदीदमञ्चे पूर्यस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते, तदा तद्धित
भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानञ्चैदम्—अन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते,
सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन तद्धिते न भविष्यतीति ॥

समासस्य ॥ राजपुरुष इत्यादिपूदाहरणेषु समासपदानां तस्मिन्तस्मिन् स्वरे प्राप्ते

१. ‘कृषीवती’—इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

कन्यास्वनः । पटहशब्दः । नदीघोषः । राजपृषत् । ब्राह्मणसमित् ।

‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानत्’ इति हलन्तेऽप्यन्तोदात्तत्वं भवति । नानापदस्वरस्यापवादः ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकावृत्तौ

षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

पदमञ्जरी

स्वरमाक्, यच्च ततः पूर्वोऽकारो नासौ समासस्यान्तः ? अत आह—स्वर-
विधाविति । न स्वरस्यैव विधिः, किं तर्हि ? योऽपि ‘अनुदात्तादेरव्’ इत्यादिः,
सोऽपि स्वरविधिः; स्वराश्रयत्वात् । तेन सोऽपि विधिर्व्यञ्जनादौ व्यञ्जनान्ते च
भवति । अत्र च ज्ञापकम्—‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ’ इत्युक्त्वा पृथिव्याः प्रतिषेधः ।

नानास्वरापवाद इति । यद्यपि ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इत्यस्ति, तथापि वर्जने

न्यास

सतीदमारभ्यते, स आख्यायते । राजशब्दे तावत् ‘कनिन् युवपितक्षिगजि’ इति
कनिन्प्रत्ययान्तत्वान् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । एव पुरुषेऽपि, स हि ‘पुरः कुपन्’ इति
कुपन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । ब्राह्मण इदमिति ‘तस्येदम्’ इति ब्राह्मणशब्दोऽणन्तः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘कलस्तृपश्च’ इति ‘शृपादिभ्यश्चित्’ बहुल्वचनात् ‘कमेर्दुक्’
इति कम्बल्शब्दो व्युत्पाद्यते, तेनाय चित्स्वरेणान्तोदात्तः । कन्याशब्दाऽन्तस्वरितः,
‘अध्यादयश्च’ इति निपात्यते । अथ वा—‘कनी दीप्तिकान्तिगतिपु’ इत्यस्मात्
‘शृहलोर्ष्यत्’ इति ण्यत्, ‘कन्यायाः कनीन च’ इति निपातनाद् वृद्धयभावः ।
तित्स्वरेणाप्यमन्तस्वरितः सम्पद्यते । स्वनशब्दः ‘स्वनहसोर्वा’ इत वन्तत्वाद् धातुस्वरे-
णाद्युदात्तः । पटत् पटद् ध्वन्यत इति पटहशब्दः पृथोदरादित्वादन्तोदात्तः । शब्दशब्दः
‘शाशिभ्या ददनौ’ इति दन्प्रत्ययान्तत्वाच्चित्स्वरेणाद्युदात्तः । पचादिपु ‘नदट्’ इति
पठ्यते, तेन ‘टिड्ढाणज्’ इति ङीप् कृते तत्र च ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे कृत
उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो नदीशब्दो भवति । घोषशब्दो घञन्तश्चान् नित्स्वरेणा-
द्युदात्तः । पृथक्समिच्छन्दौ प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तौ ।

अथ राजपृषद्, ब्राह्मणसमिदित्यत्र कथमन्तो भवति, यावता योऽत्र समासस्यान्तो
नासौ स्वरमाक्, यस्तु तस्मात् पूर्वः स तकारेण व्यवहितः ? इत्याह—स्वरविधा-
विश्रादि । हलन्तेऽपीति । समासस्येदं विशेषणम् । अन्तोदात्तत्वमिति । समासे येऽच
पूर्वे तदपेक्षया परस्याचोऽन्तत्वं वेदितव्यम् । तेन नानापदस्वरस्यापवाद इति । समासेः

पदमञ्जरी

विशेषाश्रयणात्पर्यायेण नानास्वरप्रसङ्गः । तत्र राजशब्दः 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्यादिना कनिन्प्रत्यान्तत्वादाशुदात्तः; 'पुरः कुभन्'—पुरुषः; घ्राणोऽपत्यं घ्राहणः—अणन्तः; 'कल्लृपश्च'; 'वृषादिभ्यश्चित्'; 'कमेवृक् च'—कम्बलः; 'कन्याराजन्यशियामनुष्याणामन्तः' इति कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः; 'स्नहसोर्ग' इत्यप्, धातुस्वरः; पटत्पटद्वयत इति पटहः, वृषोदरादिरन्तोदात्तः; 'शाशपिभ्यां दनौ', पचादिषु नदङिति पठ्यते, टित्त्रान्धीप्—नदी; उदात्तनिवृत्तिस्वरः; पोपशब्दो घबन्तः; 'शृष्टभसोऽदिः' 'हणातेः पुग् ह्रस्वरच' हृपत्, प्रत्ययस्वरः; समिध्यते ययेति समित्, सम्पदादित्यात्किप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः—एते नानास्वराः, तेषामपवादः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

न्यासः.

हि पदानां पृथक् स्वरो भवति । यदीदं नोप्येत, ततो नानापृथक्प्रदाना स्वरः प्राप्नोति । अतस्तदपवादोऽयमुच्यते ॥

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायां पष्ठस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः.

